کەریم خانی زەند

مێژووی ئێران لە نێوان ۱۷۴۷-۱۷۷۹

بنکەی ژین

نووسەر : جان ڕ . پێری

وەرگێڕ : سەلاحەددین ئاشتی

منتدى اقرأ الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com

جان ر. پێری

کەریم خانی زەند

مێژووی ئێران لەنێوان ساڵانی ١٧٤٧-١٧٧٩

وەرگێڕانی

سەلاحەددین ئاشتی

بنکەی ژین

سلێمانی ٢٠٠٥

٩٥٥
پ ٤٢٤ پێری، جان ڕ.
کەریم خانی زەند: مێژووی ئێران لەنێوان سالآنی ١٧٤٧-١٧٧٩ /
نووسینی جان ڕ. پێری" لەفارسییەوە وەرگێڕانی سەلاحەددین ئاشتی._
سلێمانی: بنکەی ژین، ٢٠٠٥.
٦٨٥ل: نەخشە" ١٧ × ٢٤ سم.
١. ئێران- مێژوو ٢. کورد- ئێران- مێژوو أ- ئاشتی، سەلاحەددین
(وەرگێڕ) ب- ناونیشان
کتێبخانەی گشتیی سلێمانی زانیاریی پێڕست و پۆلێنی سەرەتاییی ئامادەکردووە

زنجیرە : ١٥
ناوی کتێب : کەریم خانی زەند، مێژووی ئێران لەنێوان سالآنی ١٧٤٧-١٧٧٩
ناوی نووسەر : جان ڕ. پێری
وەرگێڕ : سەلاحەددین ئاشتی
بابەت : مێژوو
تایپ و مۆنتاژ : تاهیر کەریمی- مەهاباد
بەرگسازی : ئومێد ئیسماعیل پووری- مەهاباد
تیراژ : ١٠٠٠
شوێنی چاپ : سلێمانی، چاپخانەی شڤان

لە بلاوکراوەکانی
بنکەی ژین
بۆ بووژاندنەوەی کەلەپووری بەڵگەنامەیی و ڕۆژنامەوانیی کوردی
هەرێمی کوردستانی عیراق – سلێمانی، گەڕەکی ١٠٤ ئاشتی ، کۆلانی٣٩، خانووی ژمارە ١٠،
(بەرامبەر بە قوتابخانەی سەرەتاییی ئەردەلان)
تەلەفۆن: ٣١٢٣١٠٥ مۆبایل: ٠٧٧٠١٤٨٤٦٣٣ یان ٠٧٧٠١٥٦٥٨٦٤ ژمارەی سنووقی پۆست: ١٤
E.mail: bnkaizhin@ yahoo.com

کەریمخانی زەند

مێژووی ئێران لە نێوان ساڵانی ١٧٤٧ ـ ١٧٧٩

نووسەر: جان ر.پێری
وەرگێڕ: سەلاحەددین ئاشتی

پێرست

پێشەکی نووسەر.. ١
دەسپێک: پێشینەی مێژوویی.............................. ٥
بەشی یەکەم: خەبات لە پێناو وەدەسهێنانی دەسەڵات لە ئێرانی خۆراواییدا (١٧٣٦ ـ ١٧٤٧)
١ـ جێنشینیمیری بەختیاری و زەند.......................... ٢٩
٢ـ کەریمخانی وەکیل...................................... ٧٧
٣ـ ئازادخانی ئەفغان..................................... ١١١
٤ـ محەممەدحەسەنخانی قاجار.............................. ١٤١
٥ـ ئەفغانییان و ئەفشارییان............................... ١٧٩
بەشی دووهەم: پتەوکردن و پەرەپێدان.
٦ـ دووبەرەکی نێوخۆ...................................... ٢١٥
٧ـ فارس و پارێزگاکانی ناوەندی............................ ٢٤٥
٨ ـ کرمان و یەزد... ٢٧٥
٩ـ ژیاندنەوەی بنەماڵەی میرانی قاجار....................... ٣٠١
١٠ـ کەنداوی فارس.. ٣٢٩

١١ـ گەمارۆی بەسره.................................... ٣٦٥
١٢ـ کوردستان و داگیرکرانی بەسره....................... ٤٠١
بەشی سێهەم: ئێران لە سەردەمی حوکمڕانێتی کەریمخاندا
١٣ـ حکوومەت، خاک، گەل............................. ٤٣٥
١٤ـ حکوومەت، داهات و کۆمەڵ.......................... ٤٧٧
١٥ـ بازرگانی و پەیوەندییەکانی دەرەوە.................. ٥١٩
١٦ـ وەکیل لە جەغزی خاک و نیشتمانی خۆیدا..... ٥٦٩
کۆتایی: جێنشینانی کەریمخان............................ ٦٠٥
پاشکۆ:
توێژینەوە و هەڵسەنگاندنی سەرچاوەکان........... ٦١٧
جەللەی ناوی شوێنەکان.................................. ٦٥٣
جەللەی ناوی هۆز و خانەدان و تایفان ٦٦٥
جەللەی ناوی کەسان ٦٧١

پێشەکی نووسەر

مەودای ئەم پەنجا ساڵەی بە سەر کۆچی دوایی نادرشـادا تێدەپـەڕێ و دەگاتە سەرەتای دامەزرانی پاشایەتی قاجارییەکان، بە گرینگترین و تاریکترین قۆناخەکانی مێژووی تازەی ئێرانییان دادەندرێ. وروژانی ئەم بیرە کـە چـاخی باسکراو خاوەنی گرینگایەتییەکی پلە یەکەمـە، ناگەڕێتـەوە سـەر هاوچـەرخ بوونی لەگەڵ ئاڵوگۆڕ و ڕووداو و هەڵکەوتە بەرچاو و جیاوازەکانی فەرانسـە و ئەمریکا، بەڵکوو دەچێتـەوە نێـو زنجیرەیـەک گۆڕانکـاری ورد و بەرەبـەرەی شێوازی حکوومەتی هاوچەشنی سەدەکانی نێوەڕاستی ئێران کـە لـە ڕۆژگـاری سۆفی گەورە و پاشایەتی نادرشای ئەفشار یانی ئـاخرین کەڵـە سـەرکەوتووی ئاسیادا، بەدی هاتووە. لە مەودای ئەم گۆڕانکارییانـەدا، دوایـین بنکـە و پێگـە کۆنەکانی ئیمپراتۆرییەتی ئێران لە قەفقاز، ئاسیای ناوەندی و ئەفغانستان لـە دەستی دەرهاتن و یەکەمین هەڵمەت و چـالاکی ئیمپراتۆرییـەکانی ڕووسـیا لـە باکوور و بریتانیا لە باشوور بە مەبەستی وەدەس هێنانی جـەغزی دەسـەڵات و پاراستنی بەرژەوەندی بازرگانێتی (وپاشان سیاسی) ئـەوان بناغـەی بـۆ داڕژا. سەرهەڵدانەوەی دەسەڵاتی هۆزەکانی فارسیزمانی زنجیرە چیاکـانی زاگرۆسـی ناوەندی و باشووری و چاخ و خولی تێمان و دواکـەوتوویی بنەماڵـەی مـیرانی تـرکزمـان و تۆرەمـەی ئەفشـار و قاجـاری بـاکووری وڵات و ڕێگـیران لـە قوتبوونەوەی حکوومەتێکی ناوەندی زۆردارییانـەی «ئـایینی یـان لەشـکری» لەبەر یـەکنـەگرتنیان جارناجارێـک خـۆی دەنوانـد. ئاکـامی تـەواوی ئـەم ئاڵوگۆڕانە بوو بـە هـۆی پێداچوونـەوە و چاکسـازییەکی بـڕێک بـەرچاو لـە دەسـپێکی بادانـەوەی بنەماڵـەی قاجـار بـەرەو ئیمپراتۆرییـەتێکی تـازەی کۆدەسەڵاتی ناوەندیخواز.

بۆیە ئەم چاخەم بە تاریک و تـەماویترین ڕۆژگـارانی مێـژووی ئێـران ناودێر کرد، چونکە سەرچاوەی فرەچەشنی پێویست بە مەبەسـتی لێکدانـەوە و پێکگـرتنی بـەربلاو و هەڵسـەنگاندن لەگـەڵ بەڵـگەنامە چەشناوچەشـنەکانی بەردەس و بەکارهاتوو و جێی متمانە لە گۆڕێدا نین. ئەگەرچی ئەم سەردەمانەی باسـیان کـرا و دوایـین پاشـاکانی سـەفەوی و پاشـایەتی نادرشـا لەگـەڵ دەسـەڵاتداریێتی دواتـری قاجارییـەکان هێنـدێک کەوتۆتـە بـەر توێژینـەوە و نرخانـدن، بـەڵام هێشـتاش کۆتـایی سـاڵانی حکوومـەتی ئەفشـارییەکان و دەسەڵاتداریێتی تایفەی زەند مەودای ئەمـەیان بـۆ نەرەخسـاوە کـە کۆنـەتۆزی فەرامۆشییان لە ڕوو بتەکێ. گەڵاڵەی ئەم کتێبە کە بنچینـەی لەسـەر بنـەڕەتی نامەی دکتۆرای پێشنیارکراوی زانکۆی کەمبریج، لـە ساڵـی ١٩٦٩دا داڕێـژراوە، تێکۆشـانێکە بـە مەبەسـتی وەدیهێنـان و پڕکردنـەوەی بەشـێک لـەم نیـاز و کەلەبەرە. لەو ساڵانەدا کە دەستم کرد بە لێکۆڵینەوە بەڵگەی نـوێتر لـەوەی وا لەبەردەستان بوون وەدیهاتن و بەڵگەنامە کۆنەکانیش دەبوو لـە ڕوانگەیـەکی تـازەوە سـەیریان کرابـا. بـەڵام ئامانجەکـە کـە شـیکردنـەوەی چۆنیـەتی وەدەسهێنانی سیستمی ئیمپراتۆرییەتی ئێران بوو لە لایەن پیاوێکی هەڵکەوتەی سەیر کە کار و کردەوە ئاساییە مرۆیەکانی لـە ڕۆژگـاری ملـهوڕی و زۆرداریدا وەک نەریتێک خۆی نواند، گۆڕانی بە سەردا نەهات. ئـەم جـەغزی دەسـەڵاتەی ئەو بەدی هێنا و شێوازێکی وا کە سەردەمانی خۆی دایهێنا، ڕەنگە دواتر بکەوێتە بەر پێداچوونەوە و نرخاندنی دادپەروەرانەتر.

بۆ گەیشتن بەم ئامانجە کەسانێک لـە ئێـران و بریتانیـا و ئـەمریکا و شوێنەکانی تر یاریدەیان دام و بەدڵ تێکەوتن کە بۆم ناکرێ تاکتاک سپاسـیان بکەم. جگە لە وەی لە پەراوێزی ئەم کتێبەدا ئەنگوستم لەسەر داناون، هێنـدێک لە دۆستان و هاوکاران و دامەزراوەکانیش دەبێ بەتایبەت بە چاکە باسیان بکرێ:

حامید ئالگار لە یەکەم دانیشتنەکانی پێکەوەمان لە تـاران، سـەردەمی «زەند»انی بە بار و بواری لێکۆڵینەوە و توێژینـەوەدا وەک بەسـتێنی گەشـە و هەڵدان ناسـاند، مامۆسـتایانی ڕێنـوێنم، هیـوبێرت دارک، پیتێـر ئـاوێری، خوالێخۆشبوو لۆرێنس لۆکهارت و نەمر موجتەبا مینەوی لە وەختی ڕێکخستنی ئەم بەرهەمەدا یارمەتی و ڕێنوێنییان کردم.

هێنـدێک لــە ئەنـدامانی ناوەنـدی لێکۆڵـینەوەی ڕۆژهـەڵاتناسـی و ئەنستیتۆی خوێندنەوەکانی ڕۆژهەڵاتی و کۆلێژی پێمبرووکی زانکۆی کەمبریج و ناوەندی ئینگلیسی خوێندنەوەکانی ئێرانی لە تاران و ناوەندی ئاسیایی زانکۆی پەهلەوی لە شیراز و دۆسـتان و هاوکـارانم لــە سـەنت ئانـدرووز، شـیکاگۆ و شوێنەکانی تر بەتایبەت توومـاس ڕیکـز بـە ڕووی خۆشـەوە کـات و بەڵـگە و بەڵگەنامە و بیر و بۆچوونەکانیان خستە بەردەستم. ناوەندی خوێندنـەوەکانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست چاپ و بڵاوکردنەوەی توێژینـەوەکانمی وەئەسـتۆ گـرت؛ جوودی هێردێر دوایین دەقی بۆ تایپ کردم، کریستۆفێر میلروایـل نەخشـەکانی کتێبەکەی ئامادە کرد، ڕاشێل لێهر پێرستی ناوەکانی ڕێکخست؛ بە ئەرکی خۆمی دەزانم کە سپاسی تێکڕایان بکەم و هیـوادارم لایـان وانـەبێ کـە هەوڵـەکانیانم بەفیڕۆ داوە. لەبەر یاریدەی زیاتر سپاسی تایبەتیم پێشـکێش بــە فرێـدریکا و ڕاهم و سۆنیا دەکەم.

جان.ر.پێری

کورتە نیشانەکان

ANP	: France, Affaires Etrangeres, Perse series at the Archives Nationales.
BP	: East India Company, Bombay Public Consul – tations / Proceedings series.
Brieven	: Oost-Indische Compagnie, Bataviase Inko- mende Brieven overgekomen series.
EII : EI2	: The Encyclopaedia of Islam, Ist ed. (Leiden, 1913-38): 2nd ed. (1954-).
FR	: East India Company, Persia and the Persian Gulf Records, vols. XV-XVII (Factory Records).
GD	: East India Company, Persia and the Persian Gullf Records, vols. VI-XIII (Gombroon Diary).
MAE	: France, Affaires Etrangeres, Perse series at the Archives du Ministere des Affaires Etrangeres.
SP	: State Papers, Series S. P . Foreign, Turkey.

دەسپێک

پێشینەی مێژوویی

ئێرانی ئەمڕۆ دەبێ بە ئافەریدەی پاشاکانی سەفەوی دابندرێ. بوار و بەستێنی جوغرافیایی و مەزهەبی و سیاسی کە بە واتای بەربلاوی وشە بە دەستی شاسمایل و جێنشینەکانی بەتایبەت شاعەباس (١٥٨٨ ـ ١٦٢٩. ز) ڕێی بۆخۆش کرابوو، هۆیەکانی دیاریکردنی ڕەوت و ڕێباز و ڕێنوێنی و جڵەوکێشی داب و نەریتە نەتەوایەتی و نەتەوەیی‌یەکانی پێکهێنا کە لانیکەم هەتا سەردەمی زیادبوونی کارتێکردنی ڕۆژاوا لە نێوەڕاستەکانی سەردەمی پاشایەتی قاجارییەکاندا کە ڕوودانی کۆمەڵێک چاکسازی گرینگی مسۆگەر کرد، درێژەی کێشا. دیارە بە دژواری دەکرێ کە بە دوور و درێژی هەڵسەنگاندن و پێکگرتن لە مابەینی ڕۆژگاری شاعەباسی گەورە و پاشای ئێستادا بێتە گۆڕ، بەڵام پتەوی و نەگۆڕی ڕوانگەی سەفەوی لە مەودای سالانی پاش مردنی نادرشا تا فەرمانڕەوایەتی کەریمخانیش بە ڕوونی دێتە بەرچاوان. توێژینەوە لە بابەت فەرمانڕەوایانی ئەفشار و زەند و سالانی دەسپێکی پاشایەتی قاجارییەکان بەبێ گەڕانەوەی بێپسانەوە بۆ سەر مێژینەی مێژوویی و دەزگا و دامەزراوەکانی سەردەمی سەفەوی نەگونجاو دەنوێنێ.[١]

وەختایەک ئادەمیزاد چاوێک بە دیوی شاراوەی سەدەی کۆتایی ژیانی سیاسی فەرمانڕەوایانی سەفەوی‌دا دەخشێنێ و تێدەگا کە ئێران لەم قۆناخەدا

١ـ بڕوانە کورتەی «هێلمۆت براون» لەم بەرهەمەدا:

The Muslim world, Part III, 181 – 218.

تەنیا لاشەیەکی کلۆر بووە، پتر سەری سور دەمێنێ. ئەم وڵاتە لەبەر شوولێهەڵکێشان لە رابواردن و تەرداوێنی و دەمارگرژی و ئینکەبەری و خوێنڕێژی و لەرزۆکباوەڕیدا کەوتبووە سەر لێواری هەڵدێر و رووخان و تەنیا بیرەوەری خۆشی کارە گەورە و گرانەکانی بناغەدانەرانی لە تلدان و گلانیان پاراستبوو.[٢] هێرشی توندوتیژی ئەفغانییەکان و داگیرکرانی وڵات لە لایەن ئەوانەوە، هاوکات لەگەڵ پەلاماری دەوڵەتانی رووسیا و عوسمانی ئەو لاشە کلۆرەشی تەفروتونا کرد و بوو بە هۆی ئەمەی کە لە ساڵی ١٧٢٠دا وڵات بکەوێتە سەر لێواری دابەشبوون. لەپێشدا نادرشا بە شێوەیەکی بیرمەندانە و پاشان کەریمخان لە سەر پێوشوێنی کارەکانی وی وڵاتێکیان پێکەوە نا کە لە زۆر بار و رووکاری بنەڕەتییەوە لەگەڵ رووحی ژیانەوەی فەرمانڕەوایەتی سەفەوی یەکتری نەدەگرتەوە.[٣]

کار و تێکۆشانی ژیانەوەی سەفەوییەکان لە پێشدا بە شێوەی سیاسی و لەگەڵ قوتبوونەوەی خوازیارانی ئەفسانەیی جێنشینی پاشاکانی ئەو بنەماڵەیە ـ لانیکەم دوازدە کەسیان ـ لە ماوەی پەنجا ساڵ دوای داگیرکرانی ئێران بە دەس ئەفغانییەکان دەردەکەوێ.[٤] بێگومان هێندێک لەم داخوازەرانە رەسەن و راستەقینە و تاقمێکیش دەسکردی سەرکردە دەسەڵاتپەرستەکانی ئێران بوون. چوار کەس لە خوازیارانی فەرمانڕەوایەتی سەفەوی برێتین لە: شاتۆماسبی دووهەم و شاعەباسی سێهەم کە نادرشا سەرپەرەستێتی دەکرد و شاسلێمانی دووهەم کە گەورەپیاوانی مەشەد پشتیوانییان لێدەکرد و شاسمایلی سێهەم کە ئاڵقەبەگوێی کەریمخانی زەند بوو. داگیرکرانی فەرمانڕەوایەتی لە لایەن نادرشا و رێزی ئەم بانگەشەدەرانەی لەبەریەک هەڵتەکاند. هەوڵ و

٢ـ لێکۆڵینەوەی هەمەلایەنە سەبارەت بە هۆیەکانی ئەم رووخان و دارمانە لە:
Lockhart, The Fall of the safavi Dynasty, 16 – 34 ;
هەروەها: Arunova and Ashrafyan, Gosudarstvo Nadir shah, 5.

٣ـ بۆباس سەبارەت بەم بابەتانە و مەبەستەکانی دواتر بڕواننە، وتاری من: «The last safavids»

٤ـ لە هەمان سەرچاوەدا، مێژوویەکی کورتکراوی زیاتری ئەم خوازیارانەی حکوومەت لە لایەن کووهمەرەئییەوە خراوەتە روو، ل. ٤٧٨ ـ ٤٨٥.

تێکۆشانی پاشای ئەفشار بۆ لادانی مەزەبی شیعە و دانـانی چەشـنێک مـەزەبی سوننی لە جێی ـ کە ببوو بـە یـەکێک لـە توخمـەکانی نەتـەوەیی و کۆنبـاوی حکوومەتی سەفەوی ـ لەبەر دژایەتی نوانـدنی بـیروڕای گشـتی و بـێباوەڕی حکوومەتی عوسمانی، بەرەوڕووی تێکشکان بـۆوە. سـەرکەوتنی پـەلامارەکانی نادرشا کە بێگومان سیستمی حکوومەتی پارێزگارانـەی سـەفەوی کردبـوو بـە سیستمێکی ئیمپراتۆرییەتی بـەرەو گەشـەی ئاسـیایی لـە چەشـنی دەسـەلاتی تەیمووری لەنگ، بە مردنی نەزۆک مایەوە.[٥]

گـەرچی هۆکـاری ڕاگـرتنی ڕووحییـەتی زیندووکردنـەوەی خانـەدانی سەفەوی پاش مردنی نادرشاش سەرلەنوێ کەوتە بەر سرنج، بەلام بـە شـێوەی یەکجارەکی لە سەر دەستی کەریمخان بنەبڕ کرا و تێکەوە پێچرا. ڕەنگە لە بەشی سێهەمی کتێبەکەدا ئەم باسە بە شێوەیەکی ڕوونتر دەرببڕین. قاجارییەکان یانی ئاخرین تیرەی قزلباش ئەگەرچی لـە ڕوانگـەی ڕووداونووسـییەوە بـە دوایـین چەشنی ئەم جوولانەوانە دادەندران، بەلام بە بـاری دەروونیدا وەک میراتگـری ڕاستەقینەی فەرمانڕەوایانی سەفەوی دەهاتنە ژمار. خەلک لەم دەور و زەمانەدا بە چاوی دوژمنێکی داگیرکـەر دەیانڕوانییـە دەسـەلات و پاشـایەتی نادرشـا و جێنشینی میرێتی کەریمخـانیش وەک حکوومەتی ئەفغانی و ئەفشـارییەکان بـە دەسەپاو دادەندرا و ئەم فەرمانڕەوایانە بە کەسانێکی زالـم و بـێئامـانج و بـێ قوتابخانەیـەکی تایبـەت دەژمێـردران کـە لـەخۆوە گەیبوونـە دەسـەلات. قاجارییەکان لە ڕوانگەی تیئۆریکی و کردەوەیی لە سەر پێوشـوێنی یاسـاکانی شەرعی، زنجـیرە پاشـایەتییەکی زالـمانەیان دامەزرانـد. ئاغامحەممـەدخان و فەتحـەلیشـا بـە وەبـەرچاو نـەگرتنی جیـاوازی کەسـایەتییان، دەکـرێ بـە سەرهەلدانەوەی سیاسی شاسمایل و شاعەباسی یەکەم دابندرێن. هەلـبەت ئـەم مەبەستە پەیوەندییەکی بە ئامانجی ئێمەوە نیە لەم کتێبەدا. بـەر لـە دەسـپێکی مێژووی زەندییەکان دەبێ باسی قۆناخێکی مێژوویی تر بێنینە گۆڕ کـە ئـەویش برێتییە لە سەربوردەی جێنشینانی یەک لەدوای یەکی نادرشـا لـە خوراسـانی

٥ـ دەسکەوتەکانی نادرشا بە دوورودرێژی لەم بەرهەمەدا:

Lochart, Nadir shah, 266 – 281; but cf. Arunova and Ashrafyan, Gosudarstvo, 255 - 264

ناوەندی ئیمپراتۆرییەتی پاشای ئەفشار.[٦] خوراسان دوای مەرگی نادر خودبەخود کەوتە هەلومەرجی پارێزگایەکی دابڕاو لە ناوەند. جێنشینانی نادر بارودۆخێکی وایان پێکهێنا کە تەنانەت چوونە ژێر باڵی پاشایەتی تازەدامەزراوی ئەفغانییەکان.

چەوساندنەوە و غەدری نادر لە بواری وەرگرتنی خەرج و پیتاک و پێڵێهەڵێنانی بە باری کوشتاری خەڵک لە بنەبانی دەسەڵاتیدا، لە ڕوانگەی ئەم ژێردەستانەی ڕۆژگارێکی پێیانهەڵدەگوت، کردبوویە دیکتاتۆرێکی قێزەون و سامناک. لە قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆرییەکەیدا گەلێک ڕاپەڕین ڕوویان دا. لە پارێزگای سیستان عەلیقولیخانی(١) برازای کە سەرکردە و ڕاسپێراوی سەرکوتی سەرهەڵدانێکی تر بوو، هەستی کرد کە کەوتۆتە بەر بەدگومانی توندی فەرمانڕەوای نەخۆش و نالەسەرەخۆ، هەر بۆیە وێڕای ڕاپەڕیوانی سیستانی و بلووچ و ئەفغان کە لەگەڵی تێکهەڵچووبوون، گەلاڵەی ڕاپەڕینێکی گشتی داڕشت. ناڕەزامەندی خەڵک لە ساڵانی کۆتایی حکوومەتی سەرکەوتووی ئەفشار یەکتری گرتەوە و بنەی دانا. لەشکری ڕاپەڕیوان بەرەو خوراسان کشا و لە ئاوریلی ١٧٤٧دا گەیشتە شاری هیرات. لەو دەمەیدا نادرشا تازە لە دوایین هێرشی بۆ سەر ڕۆژاوای ئێران گەڕابۆوە. لە سەر ڕێی گەڕانەوەی بۆ مەشهەد بەرەوڕووی مەترسی لەنەکاوی جووڵانەوەی ئەوسای «خەبووشان» (قووچان) بۆوە و بێڕاوەستان لێیان وەخۆکەوت. لە شەوی بیستی ژووەندا سپای نادرشا کە برێتی بوو لە شازدە هەزار پیاوی شەڕکەر لە «فەتحاباد»ی قووچان هۆردووبەزی کرد. مەودای نێوان هۆردووگا و بنکە و شوورە و مەتەرێزی ڕاپەڕیوان تەنیا دووسەعاتەڕێ بوو.

دوژمنایەتی کۆنی نێوان قزڵباش و ئەفغانی و ئۆزبەکان کە نادر حەولی دابوو لە ڕیزی لەشکری چەن تۆرەمەیدا بیشارێتەوە، ئێستا گەیبووە ئەوپەڕی خۆی. بەپێی ئەو ترسەی بە سەر نادردا زاڵ ببوو، تازە نەیدەتوانی بڕوا بە

6. Lochart, Nadir shah, 259 – 260; Arunova and Ashrafyan, Gosudarstvo, 223 – 225; cf. Brieven 2617 (1749), 43 – 45.

داستانی ڕووداوەکانی دوایی لەم بەشەدا کورتەیەکی «موجمەلوتتەواریخ» ٥، ٨ ـ ٢٠؛ Bazin, 35 – 53 ; LocKhart, Nadir shah. 260 – 263.

سەرکردە ئێرانییەکانی بکا. ناردی لە شوێن ئەحمەدخانی ئەبدالی و سەرکردەکانی دیکەی ئەفغان. نیزیکایەتی و ڕووگەرمی نادر لەگەڵ ئەم سەرکردەیە یەکێک لە گرینگترین هۆیەکانی تۆران و بێزرانی هاوکارانی ئێرانی پاشای ئەفشار بوو. نادر فەرمانی دا بە ئەفغانەکان کە سبەینێ سەرکردە گەورەکانی ئێرانی قۆڵبەست بکەن و هەرکەس بەربەرکانی کرد بیکوژن. ئەم مەبەستە لە لایەن سیخوڕێکەوە گەیشتە لای قوربانییەکانی داهاتوو. سەرکردەکانی ئێرانی کە لە لایەن ساڵەخانی(٢) قۆرقلووی ئەفشار و محەممەدخانی قاجاری(٣) ئێرەوانییەوە سەرکردایەتی دەکران، تەمایان گرت هەر ئەوشەوە فەرمانڕەوای دیکتاتۆر بکوژن. نیزیکبوونەوەیان بە شڵەژانەوە قوربانییەکەی وەخۆ هێنایەوە، بەڵام بەر لەوەی هاوار بکا و یاریکاری بوێ، ساڵەخان کوشتی. محەممەدخانی قاجار سەری بڕی و وێڕای تکا لە عەلیقولیخان بۆ دانیشتنە سەر تەختی فەرمانڕەوایەتی، سەرەکەشی بۆ نارد. هۆردووگای جیهانگیری ئەفشار تالان کرا، بەڵام حەرەمخانەکەی پارێزرا. دوو کەس لە وەزیرەکانی نادریش لەم ڕووداوەدا کوژران، بەڵام یەکێک لە وەزیرەکانی بە ناوی حوسێنعەلیخانی موعەییرولمەمالیک(٤) کە سەبارەت بە پیلانگێڕان ڕووی‌خۆشی نواندبوو، بەخشرا. ئێرانییەکان بوونە بەرهەڵستی ئەو کەسانەی خەریکی ڕۆیشتن و گواستنەوەی ڕیزەکانیان بوون، بەتایبەت ئەفغانییەکان.

سەرەڕای ئەم گشتە پارێزگارییە، چوارهەزار سوارەی شەڕکەری بەهێزی ئەفغانی بە سەرکردایەتی ئەحمەدخان لای بەیانی بەم پیلانەیان زانی. پاشماوەی لەشکرەکە یەکێتی خۆیان پاراست، ئەفغانییە لەبەرچاو بێزراوەکان هەلیان لە چارەنووسی شومی ئەربابەکەیان هێنا. لەبەروەی ئێرانییەکان بەیانەی ئەورۆژە گوێبیستی ڕزگاری خۆیان ببوون، دابوویانە دەری تێکەولێکە، ئەحمەدخان هەموو پیاوەکانی کۆکردەوە هەتا بە قوونەشەڕ بۆی دەربازبێ. بە گوێرەی ئەم نووسراوانەی لە بابەت ئەحمەدخانەوە بە دەستەوەن، ئەفغانییەکان تەواوی تۆپخانەی لەشکریان فڕاند، چەند کەسێکی بەندکراویشیان لەگەڵ خۆیانا برد و بەزۆری دڕیان بە لەشکر دا و چۆن چاکە ئاوا بە پڕتاو بەرەو باشوور ئاژاوتیان هەتا لە نیزیکبوونەوەی شارەکانی

مەشەد و هیرات کە بە دەس عەلیقولیخانەوە بوو، خۆبپارێزن. ئەحمەدخان لەشکری بچووکی خۆی بەرەو توربەتی حەیدەرییە و توون و قائین ئاژاوت. پیاوەکانی سەربازگەی عەلیقولیخان لە قائین دوای ماوەیەک خۆڕاگری هەڵاتن. سەرکردەی ئەفغان لێرەوە چوو بۆ قەندەهار و لەو شارەدا کاروانی گواستنەوەی ئەو زێڕ و جەواهێراتەی لە هیندەوە بەرەو هۆردووگای نادر بەڕێوە بوو وەچنگ‌هێنا. لە ئۆکتۆبری ١٧٤٧دا سەرکردەی گەنجی ئەبدالی وەک پاشای ئەفغانستان لە سەر تەختی پاشایەتی لێیدانیشت و نازناوی «دوڕان»ی وەرگرت و بناغەی فەرمانڕەوایەتی دوڕانی و ئەفغانستانی تازەی ڕۆنا.[7]

لەشکرگای نادر ڕۆژێک پاش کوژرانی بەتەواوێتی تێکوپێک درا. لە مەشەد کە سەربزێوی بەرفرەوانی کارگێڕان و تاقمەکانی لەشکری و خزمەتکارانی هۆردووگا چاکی بەر پێنەدەگیرا، بەپارێزەوە ئیزنی سەربازگەی ئەفغانییەکانی مەشەد درا کە بە سەرپەرستێتی خاوەن‌دەسەڵاتی شار یانی میرسەیدمحەممەد کە پەردەداری ئەزرگەی پیرۆزی ئیمام ڕەزا بوو، ئەوێ وەرگرێتەوە. میرسەیدمحەممەد بەیعەتی بە کوڕانی گەورەی نادر یانی نەسروڵڵامیرزا و ئیمامقولیمیرزا نەکرد. عەلیقولیخان سەیدی لە سەر کار لانەدا، پووڵ و پارەیەکی زۆری لە نێو سەرکردە و پیاوانی لەشکریدا دابەش کرد هەتا بتوانێ بە لای خۆیدا ڕایانکێشێ. پاشان هێزێکی هاوبەشی شەڕکەرانی خێڵی بەختیاری(٥) بە سەرکردایەتی غولامی گورجی خۆی یانی سۆهرابخان بە مەبەستی گرتنی قەڵای لەگیران‌نەهاتووی کەلات کە کوڕانی نادر پەنایان بۆبردبوو، بەڕێکرد. ئەم قەڵایەش گیرا، چونکە لە وەختی گەمارۆدانیدا بەهەڵکەوت یان بە دانستە و دەهۆ و پیلانگێڕی ئەردیوانێک بە تاشەبەردی پەنای قەڵاوە هەڵپەسێرابوو. تەواوی منداڵانی نادر بە دیل گیران و زگیان دڕا، تەنانەت ژنان و کەنیزانی ئەفشار کە پێشیان وابوو دووگیانن کەوتنە بەر شیران. تەنیا کەسێکی نەکوژرا شاروخمیرزا بوو. ناوبراو لە کوڕانڕا نەوەیەکی چواردەساڵانەی دیکتاتۆر و لە کچانەوە نەوەی شاسوڵتانحوسێنی سەفەوی بوو. بۆیە ئەم شازادەیان هێشتەوە هەتا ئەگەر هاتوو خەڵک پاشایەتی یەکێک لە پاشەوارەکانی خانەدانی سەفەوییان پێ لە عەلیقولیخان باشتر بوو،

7- See esp. al Hosayni, 12 a – 13 b ; Ferrier, 68 – 69.

بتــوانن وەک داردەســت هەڵیســوورێنن. لــە ڕۆژی ٦ی جــوولای ساڵــی ١٧٤٧دا عەلیقوڵیخان بە ناوی «عادڵشا» ڕۆنیشتە سەر تەختی پاشایەتی.[٨]

نووسەر و ڕووداونووسی هولەندی لە «بەندەر عەباس»ەوە دەنووسێ کە تەواوی ئێرانی و غەوارەکان وەک یەک لایان وایە کە بە نەمانی نادرشــا هیــوای هێور بوونەوەی ڕەوتی پاشایەتی لە دڵ و دەروونەندا زینــدوو بۆتــەوە.[٩] بــەڵام پاشای تازە سەرەڕای دەرخستنی کەسایەتییەکی جەماوەری و ڕوانگەیەکی بــەرز و ئاوەڵا سەبارەت بە بەخشینی خەرج و پیتاکی سێ‌ساڵانەی وڵات، نیشانی دا کە تەواو ئەو برشــت و لێزانینــە ڕەوشــتییانەی بــۆ کۆکردنــەوە و بــەڕێوەبردنی ئیمپراتۆرێتی لێکهەڵوەشاو و بەرفرەوان و ناڕێکوپێکی مــامی نیــە. ئەگــەرچی زۆرجاران بەئاشکرا دەگوتیان سرەواند کە بەرەو ئیسفەهان ببزوێ و بێ سێ‌ودوو لە پایتەختی پێشووی سەفەوی بنەگر بێ، دیشانیش بــرایمخــانی برابچــووکی کردە سەرداری پارێزگای ئیسفەهان هەتا چەن مانگێــک کــە خــۆی ناچــارە لــە مەشهەد بمێنێتەوە، ئەوێ بەڕێوە بەرێ. مەیخواردنەوەکانی عەلیقوڵــیخــان و بوونی سۆهرابخانی غولامی کە خەڵک تێکڕا ناخۆشیان دەویست و هەروابێتەوە لەشکری گەورە و گرانی، بوو بە هۆی پــەرەمپــەرەم بــوونی خەڵــکی مەشــەد و گوندەکانی و قاتی و قڕی پەیدا بوو.[١٠] چەندجارێک فــەرمانی دا بــە کوردەکــانی قووچان کە دەغڵودان و دانەوێڵەی پاشەکەوتیان بە مەبەســتی دابــینی خەڵــکی پایتەخت ڕاگوێزنە وێندەرێ، بەڵام ئەم کوردانــە کــە لــە ســەردەمی نــادریش‌دا سەرێکی ئەوتۆیان وەبەر حکومەت نەهێنابوو، هــیچ مــەیلێکیان بــۆ هاوکــاری نیشان نەدا. عادڵشا پایزی ساڵی ١٧٤٧ بەرەو قووچان بزووت و شوورە و قــەڵای کوردانی تێکرووخاند و هەرکەس لە سەربازگەی ئــەوێدا مــابوو کوشــتی. دوای

---

٨ ـ هەروەها بڕواننە: کتێبی مەرعەشی، ل ٩٦ ـ ٩٧، تەزکەرەی ئالیداود.

9 – Brieven 2647 (1749), 177.cf. Gombroon Diary, 12 October 1747.

زۆربەی ڕووداوەکانی ئەم بەشە لە کتــێبی جیهانگوشــای ئەســتەرئابادی وەرگــیراوە، بڕواننــە: ل ٣٢٨ ـ ٣٣٢؛ بڕواننــە: دووڕەی نــادری ل ٧١١ ـ ٧١٨. هــەروەها ل ٥٤ ـ ٥٨؛ بڕواننە: موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٤ ـ ٣٢؛ بڕواننە: مەجمەعوتتــەواریخی مەرعەشــی، ل ٨٥ و ٩٨ ـ ١٠٣؛ بڕواننە: تەزکەرەی ئالیداود، دەقی ب ٨٢ ـ ب ٧٦.

10. Gombroon Diavy, VI, 16 October, 7. November 1747

گەڕانەوەی بۆ مەشەد چەند کەس لە سەرکردەکانی خۆی بە تۆمەتی بەدگومانی سەبارەت بە پیلانگێڕانیان لە سپادا کوشت و بۆ وێنە دەکرێ ناوی محەممەدخانی قاجار بێتە گۆڕ؛ ناوبراو بە یەکێک لە بکوژانی نادر دادەندرا.

لەم ڕۆژگارانەدا چەکداران ئێلجاڕی تووتۆرەمە ڕەنگاوڕەنگەکانی وەک ئەفغانییانی ئەبدالّی کە چووبوونە ڕیزی سپای نادر یان بۆ پاراستنی سنوورەکانی خوراسان نێردرابوون، سەری خۆیان هەلگرت و بەرەو مەوتەنیان گەڕانەوە. پۆلە سوارەی خێڵی بەختیاری کە عەلیمەردانخان سەرکردایەتی دەکردن، وەختایەک دیتیان شا هیچ مەیلی نیە بەرەو ئیسفەهان ببزوێ، ئیزنیان لێخواست هەتا بگەڕێنەوە بو ولاتی کوێستانی خۆیان؛ بەلام عادلشا لە ترسی وەی کە هێزێکی یەکانگیر و بەهێز لە پایتەختەوە وەڕێدەکەوێ، داخوازەکەی بردنەوە پاش؛ کەچی تەواوی چەکدارانی ئێلجاڕی بەختیاری لە کلکەی سالّی ١٧٤٧دا ڕایانکرد. ڕەوین و خۆدزینەوەیان وەختایەک ئاشکرا بوو کە نزیکەی ٦٠ کیلۆمیترێک لە مەشەدەوە دوور کەوتبوونەوە. شای غەزریو سۆهرابخانی بە هێزێکی گەورە و گرانەوە خستە شوێنیان. ڕۆژی دواتر کە ڕێیان لە سۆهرابخان گرت، ناچار بوو کە بێ خۆئامادەکردن و بە سەرلێشێواوی پەلاماریان بدا. شەڕکەرانی کۆنەکاری بەختیاری کە بۆ تێکهەلّچوونی وا تەواو بەتوانا بوون، هێرشەکانیان تێکشکاند و بە هێوری درێژەی ڕێیان دا. سۆهرابخان و پاشماوەی لەشکرەکەی بەرەو مەشەد گەڕانەوە. لە گەڕانەوەدا خەلّکی تاکوتەرا و دابڕاوی بەختیاری و نابەختیارییان بە دیل گرت و سەریان بڕین هەتا هەم تووڕەیی و ناهومێدی خۆیان داسەکنێنن و هەمیش بۆ هەر سەرێکی بڕاو بڕەپارەیەک خەلات لە عادلشا وەرگرن. هەروەها دوای گەڕانەوەیان بۆ مەشەد سەری تەواوی ئەو لوڕانەیان بڕی کە لەم شارەدا نیشتەجێ ببوون، هەتا ژمارەی کوژراوەکان وەک شتێکی بەرچاو خۆبنوێنێ.[11]

لەم کاتەدا برایمخان کە خەریکی قایم و پتەوکردنی شوێن و شوێنپێی خۆی بوو لە ئێراقی عەجەمدا، داوای لە سالّەخانی «بەیات»ی حاکمی شیراز کرد کە خوردوخۆراک و چەکوچۆلّ بنێرێ بۆ سپاکەی. وێدەچێ لەم بەینەدا لەگەلّ هاوپەیمانی داهاتووی یانی ئەمیرئەسلانخانی سەرداری نادر لە ئازەربایجان

11. Ibid, Bazin, 55 – 57 ; Olivier V, 456 – 457.

کە بەیعەتی بە عادڵشاش نەکردبوو بە نەهێنی نامەیان گۆڕیبێتەوە. واوێدەچێ کە بەدگومانی براکەی سەرەنجام وەها دەستێکەڵکردنێکی خێرای لێکەوتبێتەوە. عادڵشا لە ٨ی سێپتامبردا تەواوی زیڕ و جەواهێراتی کۆکراوە و کەلوپەل پێداویستییەکانی کۆشکەکانی مەشەدی بۆ ناردن بەرەو ئیسفەهان حازر کردبوو. هەر کە گەیشتە مازەندەران لە شاری ئەشرەف کە ئێستا پێیدەگوترێ بێهشەهر، بنکەیەکی دامەزراند و ڕێگاوبانی نێوان مەشەد و ئیسفەهانی ڕێکوپێک کرد. لەخۆڕا پێنج مانگی دیکەی لە ژیانی تەرخانی شەڕی تایفەی قاجار کرد بە سەرکردایەتی محەممەدحەسەنخان. ناوبراو لە سەردەمی نادرشاوە تا ئێستاش ڕاکردوو بوو.[١٢]

کاتی گەڕانەوەی لە شەڕی نێوان خۆی و هێزەکانی قاجار ـ تورکمان لە لێواری ڕووباری سیمبار کوڕی چوارساڵانەی محەممەدحەسەنخانی بە دیل گرت و فەرمانی یەختەکردنی دا. وێڕای تەواوی ئەم هێرش و پەلامارانە نەیتوانی کە خانی قاجار بخاتە داو یان بیبەزێنێ و بەناچار لە ساڵی ١٧٤٨دا بەرەو هەرێمەکانی ڕۆژاوا بزووت و درێژەی ڕێیەی دا.

برایمیرزا و ئەمیرئەسلانخان کە سەبارەت بە بانگ کرانیان بۆ بارگای پاشا خۆیان گێل کردبوو، ئاخرییەکەی بە ئاشکرا ڕاپەڕینی خۆیان ڕاگەیاند: ئەمیرئەسلانخان نێردراوەکانی شای کوشت و برایمیرزاش(٦) سۆهرابخانی لەبەرچاوبێزراوی کە لە لایەن شاوە بەدزی و بۆ سیخوڕی هاتبووە ئیسفەهان شرتوگوم کرد.[١٣] پاشان برایمیرزا هێزێکی بە دژی سەربازگەی بەهێزی کرماشان و سەرکوتی ئەو شارە بەڕێ کرد، بەڵام نەیتوانی تەوژمێکی ئەوتۆ بخاتە سەر ئەو قەڵایەی پێشتر بنکە و قۆرخانەی نادر بوو لە هەرێمەکانی ڕۆژاوا بە مەبەستی پاراستنی ئێراقی عەجەم. بەڵام سەرکردەکانی قەڵاکە یانی میرزا محەممەدتەقی گوڵستانە و ئەمیرخانی عەرەب میشمەست، وایان بە بەرژەوەند زانی کە بەڕواڵەت سەر وەبەر برایمیرزا بێنن. هێزە ڕاپەڕیوەکانی برایمیرزا کەم و زۆر توانیبوویان بەشێک لە هێزە پەرتەوازەکانی نادری لە ڕۆژاوای ئێران کە بریتی بوون سەربازانی ئێرانی و ئەفغانی بۆلای خۆیان

12. Gombroon Diary, VI, 18 and 2, 3 . December 1747
13. Gombroon Diary, VI, 11 June 1748 ; Hanway II, 592 - 594

ڕاکێشن؛ برایمیرزا بەم هێزەوە کە ڕەنگە بیستسی هەزار شەڕکەرێک بووبێ بەرەو باکوور کەوتە ڕێ هەتا لەگەڵ هێزەکانی ئەمیرئەسلانخان یەکتر بگرێتەوە.

سەرەنجام عادڵشا ناچار بوو کە خۆی دەس بە کار بێ و بە پەلە لە گیلانەوە بەرەو پارێزگا پێنجینەکان (ئەیالاتی خەمسە) کەوتەڕێ. لە شوێنێکی مابەینی زەنجان و سوڵتانییەدا بە خۆی و هێزی کەمی کەوتە نێوان دوو لەشکری سەربزێو. هێندێک دواتر لە ژووەنی ۱۷٤۸دا، وەختایەک شەڕکەرانی برایمیرزا لێی نیزیک بوونەوە، زۆرێک لە سەرکردەکانی سپاکەی هەر لەگەڵ یەکەم پەلاماری لەشکری دوژمن، وێڕای چەکدارەکانیان ڕایانکرد و برایمیرزا تەنانەت بێ شەڕ و لێکدانێکی بەرچاو سەرکەوتنێکی گەورەی وەدەس هێنا. عادڵشا ڕایکردە تاران، بەڵام حاکمی تاران گرتی و دایەوە دەس براکەی. برایمیرزا فەرمانی دا کە براکەی کوێر کەن. ماوەی پاشایەتی عادڵشا نەگەیشتە ساڵێک.[14]

لەم کاتەدا ئەمیر ئەسلانخان وەک هاوپەیمانێکی بڕواپێنەکراو بۆ برایمیرزا دادەندرا؛ دوای ئەوەی برایمیرزا لە نزیک مەراغە بە توندی هێزەکانی تێکشکاند(۷)، بە مەبەستی پەنابەرێتی بۆ قەراچەداغ، لەگەڵ کازمخانی قەراچەداغی ڕووی کردە ئەو هەرێمە، بەڵام کازمخان گرتی و دایەوە دەس فەرمانڕەوای ئەفشار و پاشان بە فەرمانی وی کوژرا. ئێستا کە بەڕواڵەت تەواوی دژ و خەنیمەکان تێداچووبوون، برایمیرزا بەرەو تەورێز بزووت و لە ۲۰ی دێسامبری ۱۷٤۸دا لە سەر تەختی پاشایەتی لێیدانیشت. بەڵام دیسانەوە گەڵاڵەی پیلانێک داڕژا. نۆ حەوتوو لەمەوبەر لە ۱ی ئۆکتۆبردا بە هۆی کەمتەرخەمی میر لە خوراسان سەرلەنوێ خوازیارێکی دیکەی تەختی پاشایەتی بۆ گەیشتن بە مافی خۆی ڕاپەڕی.[15]

شاروخمیرزای لاو بە یارمەتی دەستەوبەستە و فێڵ و دەهۆی سەرۆک و سەرکردەکانی خوراسان بەتایبەت سەرۆکانی کورد و بەیات کە لە مەشهەد دەژیان لە سەر تەختی پاشایەتی دانیشت. برایمیرزا بەر لە ڕاگەیاندنی پاشایەتی خۆی بۆ ڕێگرتن لەم ڕووداوە تەتەرێکی ناردە مەشهەد و بە مەبەستی

14. See Hanway II, 596, Brosset, 229.

15. See Poole, 90; Saidmuradov ; 58, SP 98,34,48.

بەشداربوونی لە جێژنی تـاج لــە سـەرنانیدا شـاروخ‌مـیرزای بـۆ ئیسـفەهان بانگێشتن کرد. دەهۆی ئاشکرای وی جێی‌نەگرت. دوای چەند مانگێک مانــەوە لــە تەوریز بە مەبەستی قایم‌کردنی بناغە و کۆڵەکەی دەسەڵاتی هەروا لــە هــەرێمی ئازەربایجان مایەوە و بە زیاد کردنی پیاوانی شـەڕکەر لــە ڕیـزی سـپاکەیدا، بــەهاری ساڵــی داهــاتوو بــەرەو مەشــەد کشـا. بارگەوبنــەی قــورس و ئــەو زیندانییانەی لەگەڵی بوون لە قوم بەجێی‌هێشتن. لــەم شــارەدا سـەربازگەیەکی تێکەڵ لە پیاوانی ئێرانی، ئەفغان و ئۆزبەک هەبوو کـە عادڵشـا دابوویــە دەس میر سەیدمحەممەد. هێزەکانی برایم‌میرزا لە جـوولای ١٧٤٩دا گەیشـتنە گونـدی سورخە لە نیزیک سمنان. ئەگەرچی قۆشەنی شـاروخ‌مـیرزا لــە ئەستەراباد و سەروپەنجا مایلێک دوور بوون، لەشکرە فـرە تۆرەمەکـەی مـیرزا لەبەریــەک هەڵوەشا. ئەمیرخانی تۆپچی‌باشی کە لە کرماشانەوە هاتبوو و یاریـدەی دەدا، ڕۆژێک بە تۆپخانەوە بەرەوپێش کوتای و لە وتوویژی لەگەڵ شاروخ‌دا پێکهاتن و تۆپخانە و پۆلە سوارەکانی بەرەو پاشماوەی لەشکری برایم‌مـیرزا دەنـگ دا و هەر خێرایەکی تەفروتونای کردن و تێک‌وپێکی شکاندن. برایم‌میرزا بەرەو شـاری قوم ڕەوی، بەڵام کارگێڕی شار نەیهێشت وەژوورکەوێ. ئەم پیاوە هەر کە هەواڵی تێکشکانی هێزەکانی برایم‌میرزای پێگەیشت، ئێرانییەکانی لە دەوری خـۆی کـۆ کردەوە و پیاوانی ئەفغانی و ئۆزبەکی لە چەک داماڵی و شاری بۆ بەربــەرەکانی ئامادە کرد. لەم کاتەدا تەنانەت هاوڕێیانی ئەفغانی برایم‌میرزاش پشتیان تێکرد و بە تەنیایان هێشتەوە، بۆیە ناوبراو ناچار بوو پــەنا بەرێتــە بــەر قەڵایــەکی نیزیکی قەزوێن. چەکدارانی سەربازگەی قەڵاکە گرتیان و دایانەوە دەس پیــاوانی شاروخ‌میرزا. بە فەرمانی شاروخ کوێریان کرد و وێڕای زیندانی و قوربانی‌کراوی پێشووی خۆی واتە عادڵشا بەرەو مەشەد بەڕێ‌کران و نێـردران بـۆ بەندیخانــە. عادڵشا ماوەیەک دواتر هەر کــە گەیشـتنە مەشــەد کـوژرا، بــەڵام بـرایم‌مـیرزا تەنانەت نەیتوانی ئەم ڕێگایە ببڕێ و بەر لەوەی بگاتە مەشەد تێداچوو(٨).

بە گشتی پلە و پایــە و لاوێـتی شــای تــازە لــە سـەرەتاوە بــە بــاری سەقامگیربوونی دەسەڵاتێکی تۆکمەدا گەلێکی هیواداری بــەدی هێنــا. ســەرەڕای پێداگری پەیتاپەیتای بــە مەبەسـتی گوێزتنــەوەی پایتــەخت بـۆ ئیسـفەهان، سەرکردەکانی هێزی تایبــەتی مـیری وایــان بــە بــاش دەزانی کــە لــە مەشــەد

بیپارێزن، چونکە ئەوان لە مەشەد زۆر بە هاسانی دەیانتوانی شا و خەزێنەکانی نادری بۆ پێشوەچوونی ئامانجەکانی خۆیان بخەنە ژێر ڕکێف. بڕێکی بەرچاو لە زێڕ و جەواهێراتی نادری و تاقمێک لە چەکدار و زیندانییەکان پاش تێکشکان و ڕووخانی دەسەڵاتی عادڵشا و برایمپاشا هێشتاش لە قوم لە ژێر چاوەدێری سەیدمحەممەد مابوونەوە. ناوبراو وەک یەکێک لە نەوەکانی شاسلێمانی سەفەوی لە شارەکانی قوم و مەشەد بە کەسێکی خاوەن بڕشت و دەسەڵات دەناسرا و بە مەترسییەکی سیاسی دادەندرا کە دەبوایە هەس بدرێتەوە یان سوڕی ون بێ. هەر بۆیە شاروخ بە هەزار سوێند و ئەڵڵا و وەڵڵا و دڵنیاکرنەوە و پاراستنی گیانی و بەشداربوونی لە کاری حکوومەتا بانگهێشتی مەشەدی کرد.[١٦]

زیاتر ئەوانەی لاگیر و گیرۆدەی خۆشەویستی خانەدانی سەفەوی بوون، سەیدیان هان دەدا کە بە پشتیوانی ئەوان لە ئیسفەهان بچێتە سەر تەختی پاشایەتی، بەڵام ناوبراو خۆی دەپاراست و لەو سەردەمیدا خۆی بە یەکێک لە وەفادارانی شاروخ دادەنا و لەگەڵ تەواوی سەروەت و سامان و حەرەمخانەی پێشووی ئەفشارییەکان لە قومەوە بۆ یەزد و لەوێوە بۆ داوێنی «کەویر» و مەشەد وەرێکەوت. لە مەشەد بەڕواڵەت تەواوی خەڵک بە نیازپاکی و ڕووڕاستییەوە بەرەوپیری چوون. دوای زیارەتی مەرقەدی ئیمام ڕەزا چوو بۆ میوانی لە باغی کۆشکی پاشایەتی. لێرەدا لەپڕ ئەو و شاروخ زانیان کە تەنیا هاتنی چەکدارانی لایەنگری پێشوو و پارێزەری حەرەم و کەسایەتی گەورە و گرانی مامی ئەوی لە پیلانێکی لەپێشا داڕێژراو ڕزگار کردووە(٩). پەردەداری ئیمام خۆی بە قایم و پتەوکردنی دەسەڵات و بڕشتی خۆیەوە خەریک کرد و سەرەڕای بۆچوونی ئەو نووسەرانەی ژیاننامەیان نووسیوەتەوە و هەمیشە بە پیاوچاکیان داناوە و کەوتوونە پێداهەڵدان و تاریفاتی، تەنانەت ئەگەر بۆ

١٦ــ بە مەبەستی وردەکاری زیاتر سەبارەت بە بنەچەکەی سەید بڕواننە: مەجمەعوتتەواریخی مەرعەشی؛ هەروەها تەزکەرەی ئالی داود. هەروەها: کووهمەرەئی ل ٣٩٦ ـ ٣٩٩. ڕووداوە بەرچاوەکانی ئەم بەشە پتر لە مەجمەعوتتەواریخی مەرعەشی وەرگیراوە، ل ٨٨ ـ ٩٠ و ١٠٣ ـ ١١٥ و ١١٩ ـ ١٣٨. بڕواننە: تەزکەرەی ئالی داود، ل ٣٨ ـ ٨٣ و ١٠٩ ـ ١١٦؛ هەروەها کتێبی بریون، چاپی ١٧٥١، بڕواننە مەتلەعوششەمسی ئیعتیمادوسسەنتەنە، ل ٣٤١ ـ ٣٥٠ لەگەڵ ئۆلیویە، ل ٤٧٤ ـ ٤٧٦.

پاراستنی گیانی خۆشی بووبێ، ڕەنگە کەوتبێتە سەر پیلانگێڕان.

هەوڵ و تەقەلای پەنجا کەس لەو غولامانەی بێگومان بە فەرمانی شاروخ پەلاماری هەرێمی حەرەمیان دابوو، بەرەو شکست بوویەوە؛ شای گەنج سەرلەنوێ بەرتیلێکی دایە یەکێک لە سەرکردەکانی بە ناوی بێهبوودخانی ئەتەکی هەتا سەید بکوژێ. چونکە بێهبوودخان سەری لە ئاست ئەم داوایە بادا خرایە سیاچاڵ(١٠). ئەم ڕووداوە بوو بە هۆی هەڵگیرسانی ئاگری شۆرشێکی گشتی لە نێو ئەو سەرکردانەی کە حازر نەبوون سەر بۆ شاروخ نەوی کەن، چونکە دەیانبینی کە شاروخ وردەوردە مەترسیدار بووە و خەریکە لە ژێر نیری دەسەڵاتیان دەردەکەوێ. پۆلێک بە سەرپەرستێتی ئەمیرعەلەمخانی عەرەب خەزیمە لە کۆشکەوە بەرەو حەرەمی ئیمام ڕەزا بزووتن، جەماوەری خەڵک کۆبوونەوە و سەرەڕای نارەزامەندێتی فێڵبازانە یا ڕاستەقینەی سەید بەرەو کۆشک کوتایان. شاروخ هەڵاتە نێو ئەندەروونی و لەوێ پێنج برای گچکەی عادڵشا و برایمیرزای کوشت(١١) کە هێشتا مابوون. سەید ویست و خواستی گشتی سەبارەت بە کوشتنی شاروخ بردەوە پاش و تەنیا لە بەند توندکردنی بە ڕەوا دانا. میرسەیدمحەممەد هەر ئەو ڕۆژە، واتە ٣٠ی دێسامبری ساڵی ١٧٤٩ بێ هیچ سەرێشەیەک گەیشتە دەسەڵات و حەوتەیەک دواتر یانی پێنجەمی مانگی سەفەر بە ناوی شاسلێمانی دووهەمی سەفەوی چووە سەر تەختی پاشایەتی(١٢).

لایەنگرانی شای تازە، هەروەک مێژینە و پێشینەی هەبوو، بیانوویان بۆ خۆتێوەردان لە کاروباران وەدەس هێنا. ئەوان لە شوێن و پلەی بەرز دامەزرابوون؛ جللەی پیاوانی مفتەخۆری بارگای شا کە بە هۆی تێرژانی خزم و کەسانی پاشای سەفەوی و خزمەتکارەکانی پتر لە سەریەک کەڵەکە ببوو، هەرکامەیان بە هۆی فەرمانی هەڵگیرانی خەرج و پیتاکی سێساڵانە شاڵاوێکی دیکەیان بۆ سەر خەزێنە بەرەو هەڵچۆڕانەکانی نادری بە پێویست دەزانی. ئەگەرچی کۆمەڵێک فەرمان بۆ سەرۆک و سەردار و حاکمانی بەڕواڵەت وەفادار و سەر بە حکوومەتی خوراسان دەنێردران، بەڵام لای هەمووان ڕوون ببۆوە کە بێگومان ئیمپراتۆرێتی بەربلاوی نادری لێکهەڵوەشاوە و تازەش سەرنج نەدەدرایە ئەم داوایەی کە شا بۆ گوێزتنەوەی پایتەخت بۆ ئیسفەهان دەس‌بیزێوێ. لەم ڕوژگارەدا هەڕەشەی ڕاستەقینە لە لای ڕۆژهەڵاتەوە دەستی

پێکرد و ئەحمەدشای دورانی هیراتی داگیر کردبوو. شاسلێمان چەند نێردراوێکی ناردە قەندەهار و بە چەن نووسراو و نامەیەکی ئەوتۆ کە پاشایان دەینووسن بۆ ژێردەستانیان، چۆنیەتی رایەڵوپۆ و پەیوەندی نێوان خانەدانی سەفەوی و ڕعێتە ئەفغانییەکانی وەبیر هێنایەوە و فەرمانی دا بە ئەحمەدخان کە شاری هیرات بداتە دەس بێهبوودخانی ئەتەکی سەرداری خوراسان. وڵامی پاشای ئەفغان قایم و پتەوکردنی شووره و قەڵای هیرات و خۆسازدان بۆ شەڕ و بەربەرەکانی بوو. سەرەتا وێدەچوو کە هەڕەشەوگوڕەشەکانی شاسلێمانی دووهەم جێیان گرتبێ، چونکە ئەحمەدشا هێشتا لە خۆی ڕانەدەدی کە هێز بنێرێتە سەر خوراسان. بێهبوودخان و فەرماندەرانی پاش گەمارۆیەکی کورتماوە هیراتیان گرت و بێ ئەوەی کە خەسارێک بگەیەننە شەڕکەرانی ئەفغانی، ئیزنیان دان کە بەرەو نیشتمانی خۆیان قەندەهار تێیەقێنن(١٣).

واوێدەچوو کە ئیدی هێمنایەتی باڵی بە سەر پایتەختدا کێشابێ، شاسلێمانی چەند ڕۆژێک پشووی دا و بۆ ڕاو ڕووی کردە چیمەنی ڕادکان(١٤) بەڵام هەر ماوەیەک دوای ئەوەی لە مەشەد دەرکەوت، ناکۆکییە نەبڕاوەکانی نێوان سەرکردە لووتبەرزەکانی ئەم پیاوە لێوەشاوە خۆی دەرخست: ئەمیرعەلەمخانی وەکیلودەولە هەلی لە دەس نەدا و بە کوێرکردنی شاروخمیرزا خۆی لە بابەت ڕاپەڕینی بەرهەڵستکارانەی ئەفشارییەکانەوە خاترجەم کرد. شاسلێمان خێرا گەڕایەوە مەشەد و سێ ڕۆژان لەو شارەدا خۆی حەشار دا و هەڕەشەی کرد کە لە دەسەڵات دەکشێتەوە(١٥). ئەمیرعەلەمخان و هاوسەنگەرانی بەوپەڕی خۆبەکەمزانی داوای لێبووردنیان کرد، ئەویش ڕووداوەکانی لە بیر خۆی بردەوە و سەرلەنوێ هەموویانی لە شوێنی پێشوویان دامەزراندەوە و پلە و پایەی لێوەرنەگرتنەوە. ئیدی شا نەیدەتوانی لەوەندی داوێتی بە لایەنگرانی زیاتریان بداتێ و ئەمە خۆی بوو بە یەکێک لە هۆیەکانی بوغزاندن و دوژمنایەتی؛ چونکە لە لایەک تالانکەرانی جەواهێراتی نادری لەوە دەترسان خەرجوبەرجی سەید خەزێنەکان هەڵچۆڕێنێ و لە لایەکی دیکەشەوە ڕێنەدان بۆ دەسبەسەرداگرتنی ماڵ و دارایی «وەقف» کە نادر گلی دابوونەوە و لەشکری پێ بەخێو دەکرا خراپی ڕەنگ دایەوە. هەروەها خۆپاراستنی سەید لە دەرکردنی فەرمانی باوی داگیرکردنی ماڵ و دارایی بە زۆرەملی و چەوساندنەوەی

خەڵک و هەڵگرتنی خەرج و پیتاکی حکوومەتی کە خۆی لە ترسی ڕاپەڕین و سەرهەڵدانەوەی ئەفشارییەکان گەڵاڵەی بۆ دارشتبوو، کێشەکانی قووڵتر کردەوە.

ژنی شاروخ(١٦) لەم کەسانە بەتایبەت لە یۆسفعەلیخانی جەلایر نیزیک بۆوە و بێئەمەگی ئەوانی سەبارەت بە مەزن و سایەچەوری پێشوویان سەرکۆنە کرد و بڕوای پێهێنان کە تازە هەرچی بووە ڕابردووە، بەلام با ئەمەش بزانن کە لە ڕاستیدا شاروخ کوێر نەکراوە. پیلانێک بە بەشداری زۆربەی چەکدارانی بنکەی پاراستنی قەسر و کاربەدەستانی پلەیەکەم داڕژا: لە ٢٠ی مارسی ١٧٥٠دا پیلانگێڕان و پیاوەکانیان خزینە نێو شوێنە گرینگ و بارناسکەکانی کۆشک و گرتیان. یۆسفعەلیخان بۆخۆی پەلاماری ژووری پاشای دا و چاوی لە قاپێلکان دەرهێنا، پاشان ڕاپەڕیوان چوون و شاروخیان لە زیندانی نێو ئەندەروون ئازاد کرد. لەم وەختانەدا بوو کە پەلاماردەران تێگەیشتن شاروخیش چەشنی ئەم قوربانییەی ئێستاکە کوێر کراوە، بەلام تازە کار لە کار ترازابوو. ڕای گشتی وا ئاگادار کرابوو کە شازادەی لاو سلامەتە و چاوی ساخن. ئەمیرعەلەمخان و سەرکردەکانی سپای شاسلێمان پاش ڕاسانێکی لەخۆوە و پەلاماردانی کۆشک بە ڕێ و ڕێچکاندا وەدەرکەوتن و ڕەوین. سەید پاش پاشایەتییەکی پڕکارەسات کە نیزیکەی هەشتاڕۆژێکی کێشا، بوو بە کابرایەکی کوێری زیندانی لە ئەندەروونی کۆشکی میریدا. شاروخیش لەم ئەندەروونەوە سەرلەنوێ هاتەوە سەر تەختی پاشایەتی.

یۆسفعەلیخان و لایەنگرانی هەر زوو تێگەیشتن کە بەم بڕە لەشکر و خەزێنە لێسدراوەوە، وەدەس گرتنی دەسەڵاتی سیاسی لە هەرێمی خوراسان کارێکی بێهوودەیە و لەبری ئەوەی بکەونە شوێنی، دەبێ لە بەری هەڵێن. وەک دەگێڕنەوە خانی جەلایر بە خۆی و پاشماوەی زێڕ و جەواهێراتی خەزێنەوە وەڕێکەوت و بەرەو کەلات تێیتەقاند. لە دەرەوەی قەلاش لەگەڵ ئەمیرعەلەمخان تێکهەڵچوو. خانی جەلایر و هاوکارانیان بەر لە کوژران گیرایەوە مەشەد(١٧). عەلەمخان خۆی لە بەڕێوەبردنی مەشەد پاراست و لەگەڵ شاروخی قوربانیکراوی پێشووی و هاوپەیمانە کوردە بەهێزەکانی خوراسانی گەیشتە ڕێککەوتنێکی دژوار. هەر لەم ڕۆژانەدا ئەحمەدشا خۆی بۆ پەلاماری

خوراسان ئامادە کرد(١٨) و لە کۆتایی ساڵی ١٧٥٠دا هیراتی گەمارۆ دا و سەرلەنوێ گرتییەوە.[١٧]

سەرەڕای پەیدابوونی وەرزی زستان سپای ئەفغان بەرەو مەشهەد کوتای، شوورەی ئەم شارە ئەوەندەی بتوانن ئومێدی سەرکەوتنێکی خێرا وەنائومێدی بگێڕن، قایم و پتەو و خۆڕاگر بوون. شاروخ هەڵنەچوو و پارێزی کرد و سەرکردەی ئەفغانیش وەختایەک زانی مەشهەد هێزێکی ئەوتۆی تێدا نیە کە لە پشتەوەڕا گەمارۆی بدا، لەوێوە بزووت و لە ژووەنی ١٧٥١دا بە نیازی گەمارۆی نەیشابوور لەشکری دەنگ دا. خەڵکی ئەم شارە بە سەرۆکایەتی جەعفەرخانی بەیات و پاش مردنی بە سەرکردایەتی کوڕی گەنجی حەڤدە ساڵانەی شەڕ و بەربەرەکانییەکی ئازایانەیان کرد، ئەفغانییەکان لەبەر گەمارۆیەکی خوێناوی و چاوەڕواننەکراو نیوەی هێزی سەرەکی خۆیان لە دەس دا و لەبەر هاتنی شەپۆلی بای ساردی نێوەڕاست مانگی زستان، تووشی سەرمایەکی سەخت هاتن و ناچار بوون کە بە پەلە و بێ ڕاوەستان خۆیان بگەیەننە ناوچە دوورەدەستەکانی دەوروبەری هیرات.[١٨]

ئەحمەدشا بۆ ماوەی سێ ساڵی دیکەش لە هەرێمە داگیرکراوەکانی هیندووستان خەریکی شەڕ و تێکهەڵچوون بوو و ئەمیرعەلەمخان بە تەنیایی حکوومەتی خۆی بە زۆرەملی پاراست. بەهاری ساڵی ١٧٥٤ ئەحمەدشا سەرلەنوێ نەیشابووری گەمارۆ دایەوە کە هەمیشە دەروازەی لە رووی خوازیارانی داگیرکردنی خوراسان گاڵە دەدا. هەر کە ئەحمەدشا دووهەمین هێرشی خۆی لە رێگای قائین و تەبەسەوە بەرەو خوراسان دەس پێکرد، تاقمەکانی سپای عەلەمخان کە برێتی بوون لە کوردەکانی قووچان، هەر کە هەستیان بە مەترسی کرد، جڵەویان هەڵەنگاوت و ملیان نەدا بۆ شەڕ و بەناچار عەلەمخان ڕایکردە

١٧ـ بڕواننە: مەجمەعوتتەواریخی مەرعەشی، ل ١٣٨ ـ ٤٢٢، تەزکەرەی ئالی داود، ل ١٧٧ ـ ٢٢٠؛ موجمەلوتتەواریخ، ل٦٢ـ ٦٦؛ هەروەها«Quellenstudien» Mann. بڕواننە: بوخاری، ل١ و ٨ و ١١و ١٦.

١٨ ـ موجمەلوتتەواریخی گولستانە، ل ٦٩ـ ٧٣؛ ئەلحوسێنی، ل ٢٢ ب ـ ٢٠ ئەلف؛ هەروەها:«Quellenstudien» 177-179.cf. Ferrier, 77-79; Malcolm,218-219; Mann,

سەبزەوار. ئەحمەدشا بە سەر کورد و خەنیمەکانی دیکەیدا لە هەرێمی خوراسان زاڵ بوو و بە ناردنی پەیامێکی سەرکەوتووانە خوازیاری گێڕانەوە و ناردرانەوەی عەلەمخان بوو لە سەبزەوارەوە و پاشان بۆ کوژران دایە دەس کوردان. سەرکردەی ئەفغان لە مانگی جوولایدا دیسان مەشەدی گەمارۆ دایەوە(١٩).

مەشەد بۆ ماوەی پێنج مانگان کەوتە گەمارۆیەکی تەواو و قاتی و قڕی تێکەوت. شاروخ و فەرماندەکانی وێڕای تەواوی خەڵک بە شێوەیەکی بەربلاو دەستیان دایە کاری بەکەلک و قازانج و خۆ بەخت کردنیان لە هەر ڕوانگەیەکەوە شایانی ڕێز و چاولێکەری بوو. وەختایەک بەهاری ساڵی داهاتوو ئەحمەدشا بە مەبەستی گرتنی نەیشابوور پێی نایە ڕکێف، بەرەسمی شاروخی لە سەر تەختی پاشایەتی خوراسان هێشتەوە و خۆی بوو بە دەمڕاست و چاوەدێری، هەروەها نوێنەرە ئەفغانییەکەی خۆی لەگەڵ سەربازگەیەکی بچووک لە مەشەد بەجێهێشت.[١٩]

پاشان لە سەر ڕێی پێشڕەوی بۆ هەرێم و مەڵبەندەکانی ڕۆژاوا لەشکرێکی بە سەرکردایەتی شاپەسندخانی عوشاقزایی بە مەبەستی ڕێگرتن لە هورووژمی بەرچاوی پەنابەران نارد. ئەمانە کەسانی خێڵەکی، دەوڵەمەندانی شاری نەیشابوور و سەبزەوار و لایەنگرانی پێشووی ئەمیر عەلەمخان بوون، چەشنی برایمخانی بوغایری. وەک گێڕاویانەتەوە ئەم تاقمە لە سەر پێشنیاری محەممەدحەسەنخانی سەرۆکخێڵی قاجار بۆ پەنا بردنە بەر ئەستەراباد ڕاپانکردە ئەو مەڵبەندە. ناردنی ئەم لەشکرە بوو بە بروبیانوویەک بۆ مێژوونووسانی قاجار و گەورە کردنەوەی ڕووداوەکان و توانیان کە پاشەکشەی ئەحمەدشا لە مەودای دووهەمین لەشکرکێشی بۆ ئێران پێکەوە گرێ بدەن و بیانبەنەوە سەریەک و ئەم مەبەستە بکەنە هۆی ڕزگاری ڕۆژاوای ئێران و پارێزرانی لە چنگ داگیرکرانەوەی دووبارەی لە لایەن پەلاماردەرانی ئەفغانییەوە(٢٠). لە سەریەک ئەم هێرشە دوایین پەلامار و تێکهەڵچوونی ڕۆژهەلات و ڕۆژاوای ئیمپراتۆرێتی دابەشکراوی نادری بوو. ئەم دابەشینە

١٩ـ ئەلحوسێنی، ل ٢٢ب ـ ٣٨ب؛ . 328 – 323 ,184 – 178 «Quellenstudien»
Mann و موجمەلوتتەواریخ، ل ٦٧ـ٧٤.

باسکراوە دوای ئەم هێرشە بە شێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا خۆی نواند و تا وەختایەکی سەرەنجام جارێکی تر خوراسان کەوتە دەس کوڕی خواجەی محەممەدحەسەنخان، وەک خۆی مایەوە. لە نیزیک مەزینان کە کەوتۆتە شێست مایلی ڕۆژاوای سەبزەوار، پیاوەکانی شاپەسندخان لەنەکاو بۆ ڕێگرتن لە شەپۆلی ڕاکردووان بەرەگەیان گرت، بەڵام زۆر درەنگ پێیان زانی کە ئەوان چوونە نێو یەکێک لە بنکە و بارگاکانی خێڵی قاجار بە سەرکردایەتی حوسێنخانی دەوەللوو(٢١). محەممەدحەسەنخان ئەم لەشکرەی بۆ پشتیوانی ڕاکردووان و هەسدانەوەی ئەفغانییەکان ناردبوو. دوای ئەم تێکهەڵچوونە شەڕێکی کورت و سەخت لە نێوان چەندسەد کەس لە هێزەکانی بەرایی هەر دوو لا ڕووی دا. ئەفغانییەکان شکستیان هێنا و بە کوژراو و بریندارێکی زۆرەوە بەرەو نەیشابوور ڕایانکرد.[٢٠]

شکستی هێزەکانی ئەفغان، بوو بە هۆی ڕاپەڕینی خەڵکی نەیشابوور کە هەتا ئەو کاتی لە ترسان و لەبەر پاراستنی بەرژەوەندی سەریان وەبەر هێنابوون؛ ڕاپەڕینەکە بە کوشتارێکی بەربلاو و پڕکارەسات کۆتایی پێهات و شار تالان کرا، بەڵام ئەحمەدخانی ئەفغان ئەو ڕووداو و کارەساتانەی بە هیچ دانەنا، هەتاکوو سەرهەڵدانی «خەواف»ڕێگای پێوەندی هێزەکانی خستە مەترسی. ئەودەمی تێگەیشت کە ئێستا کاتی ئەوە هاتووە دەسبکا بە پاشەکشەیەکی شەرافەتمەندانە. لە پایزی ساڵی ١٧٥٥دا دوای ئەوەی ئەمیرخانی قەرایی(٢٢) هاوپەیمان و سنوورپارێزی کردە سەرۆکی خوراسان، گەڕایەوە هیرات و لەوێوە بەرەو قەندهار چوو.[٢١]

سەرەڕای ئەم دەنگۆیانەی کەوتبووە هەرێمەکانی ڕۆژاوای ئێران، دوور دەنوێنێ کە ئەحمەدشا شێلگیرانە خۆی بۆ پەلاماردانی ئیسفەهان ساز کردبێ.

٢٠ـ ئەلحوسێنی ٢٢ب ـ ٣٨ب.

Mann, 329-330 ; Ferrier, 81, Gombroon Diary, 31 August 1755. 22b-38b.

هەروەها: موجمەلوتتەواریخ، ل ٧٦ـ٧٨، تاریخی گیتی گوشا، ٥٢-٥٣، سارەوی، ل ١٦. تەفرەشی، ل ٢١٠، ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی٩، ل ٢٥ـ٢٦؛ دونبولی، تەجرەبە، بەرگی یەکەم، ل ٤٧٩.

٢١ـ ئەلحوسێنی، ب٤١- ب٤٦؛ .Mann, 330 – 333 موجمەلوتتەواریخ، ل ٧٤-٧٨.

شالاوەکانی بۆ سەر سەبزەوار و مەزینان بە مەبەستی ناساندنی سنوورە سروشتییەکانی خوراسان ڕوویان دا. هەڵسوکەوتی ئەو لەگەڵ شاروخیش ئەم مەبەستە دەسەلمێنێ کە دەیویست هەرێمی قەڵەمڕەوی شاروخ وەک لەمپەرێک بکەوێتە نێوان ئیمپراتۆریێتی بەرەو گووڕانی خۆی و پاشاگەردانی بازنەی ڕۆژاوای وڵات. هاوکات لەگەڵ هەوڵەکانی ئەحمەدشای دوڕانی کە دوازدە ساڵ دواتر هەلێکی بۆ سەقامگیر کردنی دەسەڵاتی لە خوراسان وەدەس هێنا، کەریمخانیش بەگەرمە خۆی بە هێنانە ژێر ڕکێفی ڕۆژاوای ئێرانەوە سەرقاڵ کردبوو.

ڕەنگە هەر بۆیە بێ کە ئێمە خۆمان لە لێکۆڵینەوە سەبارەت بە کەموکوورییەکانی خوراسان لە ماوەی نیوسەدەی دواییدا پاراستووە. ڕووداوەکان بە شێوەیەکی تاڵ و خەموورووژێن و پڕ لە پیلان و غەدر سەبارەت بە شاروخی نابینا و سەرکردە و کەسانی خۆشەویست و کوڕانی ڕکەبەری یانی نەسروڵلامیرزا و نادرمیرزا و گیرانەوەی هەرێمە وێرانکراوەکان و کوژران و تالانی شاروخی پیر لە ساڵی ١٧٩٦دا، بە دەستی ئاغا محەممەدخانی قاجار، کۆتایی پێهات. هەر بە هەڵکەوت و ڕێکەوتی چاک هاوکات لەگەڵ حکوومەتی شاروخ لە خوراسان، لە ڕۆژاوای ئێران ڕۆژگارێکی بەپیت و بەرەکەت دەستی پێکردبوو(٢٣).

تێبینی و پەراوێزەکانی «ساکی»

عەلیمحەممەد ساکی ساڵی ١٩٨٥ ئەم کتێبەی لە ئینگلیسییڕا کردۆتە فارسی و لە کۆتایی هەر بابەتێکدا ئەوەندەی بە پێویستی زانیوە تێبینی و پەراوێزی خستۆتە بەر دەست و گەلێک یارمەتی ڕوونبوونەوەی داوە کە لەم بەرهەمەدا بە ناوی «تێبینی و پەراوێزەکانی ساکی» خراونە ڕوو. (وەرگێڕ)

١ـ عەلیقولیخانی ئەفشار کوڕی برایمخانی زەهیروددەولە و برازای نادرشا بوو. چونکە پێی وابوو نادرشا لێی دووشکە، لێیهەڵگەڕایەوە و بە دژی ڕاپەڕی. لە کوژرانی نادرشادا شوێنی گێڕا و بەوپەڕی بێبەزەیی منداڵەکانی

تێدابرد. یازدە مانگ پاشایەتی کرد و مانگی جیمادیولئەووەلی ساڵی ١١٦٢ی کۆچی کەوتە داوی برایمیرزای برای و کوێر کرا. لە مانگی جیمادییوسسانی ساڵی ١١٦٢ی کۆچی شاروخمیرزا دایە دەس حەرەمخانەی نادری و بە تۆڵەی خوێنی مناڵانی مامی پلپل کرا و بە ئەشکەنجە تێداچوو. ئاوای لە سەر سکەکەی نووسرابوو: گشت رایج به حکم لم‌یزلی / سکه سلطنت به نام علی (بڕەوی پەیدا کرد بە فەرمانی « لم یزلی»، سکەی شایەتی بە ناوی عەلی).

محەممەدکازم لە عالەمئارای نادریدا دەنووسێ کە عەلیقولیخان بەناچاری کەوتە ڕیزەی ڕاپەڕیوانی دژی نادر و بەدڵ پێیخۆش نەبوو مامی بکوژرێ، بەڵام چونکە بیروڕای گشتی خستبوویە نێو شەپۆلی هەستی دژی نادری و ڕاپێچی دابوو، ملی دا.(بەرگی ٣، ل ٢٤٦) هەڵبەت نادر لێی بە ڕقدا چووبوو و سەدهەزار تمەنی تاوان لێئەستاند.

٢ـ ساڵەخانی ئەفشار لە تۆرەمەی قۆرقلووی ئەفشار و یەکێک لە سەرکردەکانی سپای نادر بوو. لە پیلانێکدا بە هاودەستی محەممەدقولیخانی کێشکچیباشی و محەممەدخانی ئێرەوانی خەزووری نادر و مووساخانی ئەفشاری تاروومی و قۆجەبەگی گوندوزلووی ئەفشاری ئوورمی و حوسێنبەگی شاسوار، نادرشایان کوشت. لەبەرەوەی عەلیشا دوای ماوەیەک دەستی کرد بە کوشتنی بکوژانی نادر و محەممەدقولیخانی بە دەستی ژنانی حەرەمخانە لەتوپەت کرد، تۆقی و ڕایکردە لای برایمیرزا. ماوەیەک لە هەزارجەریبی قەزوێن لەگەڵ تاقمێکی چەکدارانی چاوەڕوانی ڕەوتی ڕووداوەکان مایەوە.

٣ـ محەممەدخانی ئێرەوانی قاجاریش پاش مەرگی دایە پاڵ برایمیرزا.

٤ـ حوسێنعەلیخانی بەستامی (ناسراو بە موعەییرولمەمالک) باوەگەورەی خانەدانی موعەییری بوو و لەو سەردەمە بە دواوە لە کاروباری حکوومەتیدا پیاوی گەورەیان لێهەڵکەوت. لە زەمانی شاسوڵتانحوسێن و نادرشادا خاوەندەسەلات و برشتێکی باڵا بوو. دۆستاڵیخانی کوڕی لە زەمانی فەتحعەلیشادا خەزنەداری وڵات بوو. ئەم بنەماڵەیە پشتاوپشت دەچنەوە سەر بایەزیدی بەستامی. ڕێزدار «پێری» بە پشتبەستن بە «گوڵستانە»، ناوی بە حەسەنعەلی تۆمار کردووە کە هەڵەیە.

٥ـ تەنیا تاقمێک لە چەکدارانی سۆهرابخانی بەختیاری بوون.

٦ـ کەڵەوەکێشی نێوخۆی بارگای عادڵشا بوو بە هۆی نێردرانی سۆهرابخان بۆ ئێراقی عەجەم و سۆهرابخان بە فەرمانی برایممیرزا لە گەرماودا کوژرا.

٧ـ ئەمیر ئەسلانخانی ئەفشار لە باوکیڕا پوورزای نادرشا و دوای کوژرانی برایمخانی زەهیروددەولە بوو بە حاکمی ئازەربایجان. سەرەتا لەگەڵ برایممیرزا بوو بە هاوپەیمان، بەڵام ماوەیەک دواتر کە برایممیرزا لەشکری نارده سەر ئازەربایجان، ناچار بوو دەسبکاتەوە. لەبەرەوەی سپاکەی لە مەیدانی شەڕا پشتیان تێکرد، لەگەڵ کازمخانی قەراچەداغی پەنای بردە چیا. کازمخان میوانداری کرد. پاش چەند سەعاتێک گرتی و ناردییە لای برایممیرزا. ئەمیر ئەسلانخان و سارۆخانی برای بە پەت خنکێندران. مەرعەشی ئەو بە خوشکەزا و گوڵستانە بە پوورزای نادرشای دەزانێ.

٨ ـ پەناخانی قەڵابڕی، برایممیرزای گرت و بە فەرمانی شاروخمیرزا کوێری کرد و لە ڕێدا کوشتی. مەجمەعوتتەواریخ نووسیویەتی کە سەلیمخانی قۆرقلووی ئەفشار کوێری کردووە کە هەڵەیە.

٩ـ چیرۆکی پیلانەکە ئاوا بوو: شاروخ بەڕواڵەت ڕەسووڵبەگی میرئاخوڕی لەگەڵ پەنجا غولامێک بە مەبەستی وەرگرتنی عادڵشای کوێر و کوڕەی نەخۆشی برایممیرزا ناردە پێشوازی و لە ڕاستیدا دەیهەویست سەید بکوژێ. بەڵام سەید بە کوێرەڕێدا هاتە نێو شاری مەشهەد و پیلانەکەی شاروخ نەیگرت.

١٠ـ بێهبوودخان پاش وەرگرتنی حوکمی چوونە سەرسنوور، باسی مووچە و مانگانەی سپای هێنایە گۆڕ. شاروخ دەرهەڵبوو و فەرمانی دا کە بیخەنە زیندان. سەرکردەکان کە بەمەیان زانیبوو بە گوێیان نەکرد و بێهبوودخانیان ئازاد کرد و چوونە لای سەید و شاروخیان لێخست. بێهبوودخان لە بنەماڵەی ئەتەک بوو. لە سەردەمی پاشایەتی سەیددا لەگەڵ ئەمیرخانی عەرەب میشمەست هیراتیان داگیر کرد. دوای کوێرکرانی سەید (شاسلێمانی نووهەم) دەیانویست هیرات بەدەستەوە بدەن، بەڵام خەڵک نارەزامەندییان دەربڕی و بەناچار دەستیان کردەوە. پاش شەڕ ئەحمەدشای دوڕانی دەسبەسەری کردن.

١١ـ بڕوای ڕێزدار «پێری» سەبارەت بە کوژرانی پێـنج کـەس هەڵـەیە. وەختایەک شاروخ فەرمانی دا پەتخنکێنیان کەن، ڕاپەڕیوان گەیشتنە سەریان و بە یارمەتی حەکیمان دوو کەسیان بە ناوی حوسێنمیرزا و ڕەحـیممـیرزا ڕزگـار کرد. هێندێک لە مێژووەکان ئەمانە بە کوڕانی برایمپاشـا و نـەوەی بـرایمخـان دەزانن. بەلام بە گوێرەی تەمەنی برایمپاشا ڕەنگە ئەوانە برای بووبن.

١٢ـ میر سەیدمحەممەد لە پێنجی سەفەری ساڵی ١١٦٣ی کـۆچیدا، بـوو بە پادشا. جگە لە «لا الە الا الله» و ناوی ئیمامەکان، ئەم شێعرەش لە سەر سکەی نووسرابوو: زد از لطف حق سکۀ کامرانی / شه عدل‌گستر سلیمان ثانی

(بە لوتفی خواوە سکەی بەختەوەری لێدا، شـای دادپـەروەر سـلێمانی دووهەم). لە یازدەی ڕەبیعوسسانی ١١٦٣ لێخرا و کوێر کـرا. لـە سالـی ١١٧٧ی کۆچیدا بە نەخۆشی ئازارەباریکە لە مەشهەد مرد.

١٣ـ حاکمی هیرات تەیمووری کوڕی ئەحمەدخان بوو کە پاشان بە ناوی تەیموورشا گەیشتە لووتکەی دەسەلات. ئێرانییەکان پێکهاتن کە گەمارۆی سـەر دەروازەی «گەرشەک» هەلگرن هەتا لەشکری ئەفغان بێ شەڕ دەرباز بێ.

١٤ـ شـاروخ بـە فـەرمانی ئـەمیر عەلـەمخـانی خەزیمـەی عـەرەب و سەردارانی تری خوراسان کوێر کرا. شاسلێمانی دووهـەم تۆقیـو لـەم ڕووداوە، خەریک بـوو دەس لـە کـار بکێشـێتەوە، بـەلام سـەرکردە ناوبراوەکـان داوای لێبووردنیان کرد. شاروخ لە ساڵی ١١٦٣ی کۆچیدا کوێر کـرا و ئـەودەمی تـەنیا حەڤـدە سالـی تەمـەن بـوو. نـاوبراو کـوڕی ڕەزاقولـیمـیرزا و خـاتوو فاتمەسوڵتانبەگمی کچی شاسوڵتانحوسێنی سەفەوی بوو.

١٥ـ ئەمیر عەلەمخـان، محەممەدڕەزابـەگ سـەرۆکی ئـەرکانی سـپای کۆشک و پارێزەری شاروخی بە بیانوویەک بانگ کردە لای خۆی. حوسێنخـانی قەرایی و ئەمیر مێهرابخانی نازر، شاروخی زیندانیکراوی نێو حەرەمخانـەیان کوێر کرد. چەند ڕۆژ دواتر ئەمیر مێهرابخان مرد و لە ناشتنیدا یۆسفعەلیخان شاسلێمانی کوێر کرد.

١٦ـ ژنی شـاروخ کچـی میرزاخـانی سوڵـتانی جـەلایر و لەگـەڵ یۆسفعەلیخانی جەلایر خزم بوو.

١٧ـ وەختایەک بێهبوودخانی ئەتەکی بیستی کە شاسلێمانی کوێر کـراوە

و زمانیشی براوە لە شاروخ هەڵگەڕایەوە. یۆسفعەلیخان دەیویست بۆ تەمێ کردنی بچێتە هیرات، بەڵام ئەمیر عەلەمخان ڕێی پێگرتن و غولامانی شای کوێریش ڕەشمەی ئەسپەکەیان ڕاکێشا و بردیانە مەشەد. یۆسفعەلیخان حەوت باری یەسترانی زێڕ و جەواهێراتی میری ڕاگوێزتە «کەلات» بەڵام ئەمیر عەلەمخان خۆی و زاڵخانی برای گرت و بۆ تۆڵە ئەستاندنەوە داینە دەس شاسلێمانی کوێری لێکەوتوو. شاسلێمان سزای نەدان، بەڵام ئەمیر عەلەمخان کوێری ون کردن.

١٨ ـ ئەحمەدخان زۆرجاران هاتە خوراسان. دوای کوێرکرانی شاسلێمانی دووهەم هیراتیشی گرت. لە یەکەم گەمارۆی مەشەدا خەڵک و شاروخمیرزا زۆر ئازایانە دەستیان کردەوە. لە ساڵی ١١٦٨ی کۆچیدا نەیشابووری لە دەس عەباسقولیخانی بەیاتی حاکمی شار دەرهێنا. شکانی هێزەکانی ئەفغان بە دەس پیاوەکانی محەممەدحەسەنخان لە پێشڕەوی پەشیمانی کردنەوە. ئەحمەدشا حەولی دەدا کە حکوومەتی شاروخ لە مابەینی خۆی و مێرخاسانی شەڕلێقەوماوی ڕۆژاوای ئێران وەک لەمپەرێک ڕابگرێ. پاش گرتنی مەشەد شاروخ بوو بە فەرمانڕەوای ژێرچاوەدێری ئەحمەدشا و ئاوای لە سەر سکەکەی نووسرابوو:

یافت از الطاف احمد پادشاه / شاهرخ بر تخت شاهی تکیه‌گاه

(لە چاکەی ئەحمەدشاوە، شاروخ لە سەر تەختی شایەتی پاڵی داوە)

لە بابەت نازناوی ئەحمەدخانەوە یانی دوڕانی جگە لە نووسراوەکەی سەرێز «بیری»، حیکایەتێکی دیکەش دەگێڕنەوە. دەڵێن دەروێشێک پێشبینی کرد کە ئەو سەردارە دەبێتە پاتشا و گوتی تۆ پاتشای دەورانی! وشەی دەوران سواوە و بوتە دوڕان. (بڕواننە کتێبی ژیاننامەی سەرداری کابولی، بە قەڵەمی کەیوان سمیعی. ل ٣٧). (بەڵام گۆیا گوارەی دوڕ و مرواریان کردۆتە گوێ، بۆیە پێیان گوتوون دوڕانی ـ وەرگێڕ).

١٩ـ چۆنیەتی کوژرانی ئەمیر عەلەمخان، بەوجۆرەی گوڵستانە دەوخیەتی ڕاستر دەنوێنێ: ئەمیر عەلەمخان لە سەردەمی کەمدەسەڵاتی شاروخمیرزاوە زۆر بەهێز ببوو. لە بەرەوڕوو بوونەوەی لەگەڵ جەعفەرخان و سەرکردەکانی تر گەلێکی توندوتیژی نواند و زۆربەیانی کوێر کردن و کوشتنی.

هێزەکانی ئەمیر عەلەمخان کە ٢٥٠٠٠ کەسێک دەبوون، وەختی تێکهەڵچوون لەگەڵ لەشکری ئەحمەدشا، پشتیان تێکرد و ناچار بوو ڕابکاتە قەڵای توون. ئەمیر مەعسوومخانی برای لەوێ دانا و بۆخۆی چووە لای خەزووری یانی دۆلیخانی کوردی شادلوو. سەرکردەی کورد پێشنیاری کرد کە بچێتە سەبزەوار. لە نزیکی شار کوردان بە دیلیان گرت و ناردیانە خزمەت شاروخ. شاروخ کە ئەوی بە بەرپرسی کوێرکرانی خۆی دەزانی، کوێری کرد و دایە دەس جەعفەرخان. لەوێ ئەوەندەیان بە داران لێدا هەتا مرد.

٢٠ـ هرووژمی ڕاکردووانی خوراسان بۆ باشووری ئێران، وای کرد کە لە ساڵی ١١٦٧ی کۆچیدا شاپەسندخانی ئەفغان لە سەبزەوار و نەیشابوورەوە بەرەو ئەستەراباد باژوێ. محەممەدوەلیخانی قاجاری یووخاریباش و حوسێنخانی برای لەشکرەکەیان تێکشکاند.

٢١ـ حوسێنخانی دەوەللوو یەکە خەنیمی محەمەدحەسەنخان و بە هۆکاری سەرەکی شکستی ئەو دادەندرا.

٢٢ـ ئەمیرخانی قەرایی لە تیرەی «بەرلاس»ی خوراسان و لە دەوڵەتاوا دەژیا. لە لایەن ئەحمەدشاوە کرابوو بە جێنشینیمیری. بەڵام شاروخ قبووڵی نەکرد و ئەرکەکانی خۆی خستە سەرشانی فەرەیدوونخانی گورجی کە غولامی بوو.

٢٣ـ لە ساڵی ١٢١٠ی کۆچیدا ئاغامحەممەدخان پێی نایە خوراسان و بە چۆڵەپێچ کردن و ئەشکەنجەدانی شاروخمیرزا، چی زێڕ و جەواهێراتی نادری بوو لە دەستی دەرهێنا. شازادەی پیر کە تابشتی ئەو هەمووە سووکایەتییەی نەبوو، لە ڕێگای تاراوگەدا بەرەو دامغان دڵی تۆقی.

بەشی یەکەم

خەبات لە پێناو وەدەسهێنانی دەسەڵات
لە ئێرانی خۆراوایی‌دا
(١٧٣٦ _ ١٧٤٧)

١

جێنشینی‌میری بەختیاری و زەند

١ـ١ بارودۆخی گشتی

لەو ڕۆژگارانەدا کە پاشایەتی ئەفشارییەکان لە خوراسان کەتبووە سەرەولێژی، ببڕای‌ببڕ شەڕ و دووبەرەکی نێوخۆیان بەهۆی هێرش و پەلامارەکانی ئەحمەدشا نەبڕایەوە. هێزی تازە بۆ وەدەس‌هێنانی دەسەڵات لە نێو پاشماوە و هەرەسی ئیمپراتۆرێتی نادری سەری هەڵدا. لەوپەڕی دەسەڵاتی جیهانگیری ئەفشاردا تەواوی هەرێمەکانی ڕۆژاوای ئێران چەشنی زنجیرە مەڵبەندێک کە بە باری جوغرافیایی و سیاسی‌دا لە ناوەندی مەشەدەوە تیشک و تاویان دەخرایە سەر، چاویان لێدەکرا. لە ئازەربایجانەوە بۆ کوردستان، لوڕستان، فارس، لار، سیستان و پارێزگاکانی نێو بازنەی کۆمەڵە شاخان و ناوچە مەزراکانی نیزیک دەرودەشتی ئەمبەرەوبەری ڕۆخی دەریای خەزەر و گورگان، ڕێوبانەکانی تاران، دامغان، سەبزەوار، ڕێگای خۆڵەپۆتەی یەزد، تەبەس و قەهێستان کە بۆ پایتەختی نادر وەک دیوارێک وابوون، هەموو دەستیان تێکگرتبوو و مەشەد ڕووگەی هەستی مەزەبی و نەتەوەخوازانەیان بوو.

بناغە و بنچینەی ئەم پاڵوێکدانە لە زەمانی پاشایانی سەفەویدا بە هۆی تاریفاتیان لە بابەت مەشهەدەوە وەک یەکەناوەندی زیارەتی شیعەکان بۆ قەرەبووی لە دەس چوونی کەربەلا و نەجەف و دوژمنایەتی عوسمانییەکان خۆی گرت. هێز و دەسەڵاتی سەرنجڕاکێشی نادری تەواوی ئەم تاقم و دەستە و هەرێمە بەربڵاوانەیان هەتا چەند ساڵ دوای مەرگیشی، وێڕای نیگەرانییەکانیان سەبارەت بە چارەنووسی جێنشینانی، بەرەو مەشهەد ڕاکێشابوو. لە ماوەی تەواوی ئەم دەورانەدا نامەزرۆیی سروشتی خەڵک سەبارەت بە داب و نەریتی تۆکمە و پتەوی سەفەوی و خەباتی نەهێنی بۆ پاراستنی مەزەب و ڕێبازی تازە هەروا مابوو. هەروەک دواتر وردەوردە ڕوون بووە هیچکام لە خوازیارانی جێنشینی نادر خاوەنی هێزی کێشندە و کەسایەتی ئەو نەبوون، لە ئاکامدا هەرێمەکانی ڕۆژاوایی بە ڕووگرژی و ڕقهەستانەوە بایانداوە سەر حکوومەتی پێشوو. بە شێوەیەکی وا کە تەوەرەیەک بە درێژایی چیاکانی زاگرۆس بەرەو تەورێز و بەندەرعەباس بەدی هات کە نێوک و ناوەندی شاری ئیسفەهان بوو. ئەم تەوەرەیە وەک ڕووپەڕی سەعات کەوتبووە نێوان ناوچەکانی شیراز و تاران، کە دواتر بوونە پایتەخت.

لە مەڵبەندەکانی دەورەی ئەم جەغزە، سیستان بە شێوەیەکی بەرچاو لە ئێران دوور کەوتبووە و لە ژێر سەرۆکایەتی سەرکردە بلووچەکانی وەک نەسیرخان(١) تا ڕادەیەکی دیار لە بازنەی دەسەڵاتی ئەحمەدشای ئەفغان ترازاو و سەربەخۆ بوو.[1] لەبەر وەی کە ئاڵوگۆڕەکانی کرمان و یەزد پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی بە ڕووداوەکانی بەرباسی ئێمەوە نیە، ڕەنگە وەک هەرێمەکانی ڕۆخی کەنداوی فارس و خووزستان بخرێتە بەشێکی تر. لە قۆڵێکی دیکەی وڵاتەوە هەرێمەکانی گیلان و مازەندەران بە دەستی محەممەدحەسەنخانی قاجارەوە بوون و هەروەها لەم چاخەدا ناوچەکانی خوارووی قەفقاز و ئازەربایجان هەل و بەستێنی ئەمەیان تێدا ڕەخسابوو کە بچنە نێو ڕیزی جووڵانەوەی ئازادخانی ئەفغان. بابەتی سەر بە هەردووی ئەم پرسانە بە وردەکاری زیاترەوە شیدەکرێنەوە. ڕووداوە سەرەکییەکانی کتێب تایبەتی بە جەرگەی هەرێمەکانی ئێرانی ڕۆژاوا، یانی پارێزگاکانی داوێنی زاگرۆس و

1- See Frye, "Balucistan", Ei2 1,1005 – 6.

ئێراقی عەجەم لە مابەینی کوردستان و فارسدا ـ کە لەم ڕۆژگارەدا پێیدەگوترێ پارێزگای پێنجەم ـ و لەم ناوچانەدا هەوڵ و تێکۆشان بە مەبەستی هێنانە ژێر ڕکێفی گەورەترین بەشی ئیمپراتۆرێتی نادری دەستی پێکردبوو.

لە کوژرانی نادردا شارەکان دەورێکی بەپارێزانەیان گێڕا و چاوەڕێی ئاکامی کار و کاردانەوەکان مانەوە. بۆ وێنە لە خوراسان بڕیاریان دا کە لە پشت دەروازە گاڵەدراوەکان مات بن و تەنیا بە لایەنگری ڕواڵەتییانە لە بەرامبەر داروودەستە پەلاماردەرەکانی ئەفشارەوە خۆ بنوێنن هەتا ڕوون بێتەوە کێ سەردەکەوێ. بە بڵاوبوونەوەی هەواڵی نەمانی دیکتاتۆر هێندێک شادی و شادمانی ڕەنگی دایەوە. بیرجەند لە ژێر چنگی یەکێک لە داسەپاوە قێزەوەنەکانی نادریدا بوو. لە ئیسفەهان میرحوسێنخانی خوراسانی(٢) سەرۆک داروغەی هۆردووی نادری کە بەم زووانە توانیبووی خەرج و پیتاکێکی زیاتر لەم هەرێمە کۆکاتەوە، بە بیستنی مەرگی سەرکردەکەی، میرزا سەیدڕەزاخانی حاکمی ئیسفەهانی کە لە ژنانەوە خزمی شاسوڵتانحوسێنی سەفەوی بوو گرت و خستییە زیندان و بە یارمەتی هێزەکانی بە سەر ئەم شارەدا زاڵ بوو. لە ڕاپۆرتەکانی گێمبروونڕدا ناوبراو وەک کابرایەکی شەرابخۆر و لووتبەرز و خوێنمژ باسی کراوە کە ویستوویەتی خۆی تانجی پاشایەتی لە سەر بنێ. هەرچۆنێک بێ ئەم پیاوە توانیبووی شاری ئیسفەهان لە بەرامبەر پەلامار و هەڵمەتی تاقمێک لە ئەفغانییەکانی بەردەستی ئەڵلایارخان بپارێزێ.

ئەڵلایارخان خۆی بە مەبەستی تێکەڵ بوون لەگەڵ هێزەکانی ئەمیرئەسلانخانی قۆرقلووی ئەفشار بەرەو ئازەربایجان دەچوو، وەختایەک هەواڵی مەرگی نادر بڵاو بۆوە لە قەزوین بوو. بۆیە لێبڕا کە بچێتە کوردستان و تێکەڵ بە هێزەکانی ئەفغانی میرزا محەممەدتەقی بێ. لە ڕێیەدا تووشی ئەو تاقمە هات کە ئەشرەفسوڵتان سەرکردایەتی دەکردن. پێیان گوت کە محەممەدتەقی خان وازی لێهێناون هەتا بگەڕێنەوە مەوتەنی خۆیان و خۆشی چۆتە کرماشان. ئێستا خەڵکی شارەکان کە ماوەیەکی دووروودرێژ بە دەس هێزەکانی غەوارەی نادری چەوسابوونەوە، بە مەبەستی تۆڵەئەستاندنەوە ڕادەپەڕین؛ لە مابەنی شارەکانی سەرڕێ، ئەفغانییەکان لە هەمەدان دەستیان کرد بە کوشت و کوشتار. دوای سێ ڕۆژان ئەم هێزە دەهەزارکەسییە هەمەدانیان

گەمارۆ دا. لە ڕۆژێکی هەینیدا پەلاماری شاریان دا و دوو ڕۆژیان کوشتارێکی قورس کرد و ئەوێیان سووتاند.[٢] پاشان بەرەو ئیسفەهان کەوتنە ڕێ و لە سەر ڕێگایان دەستیان برد بۆ تالان و کوشتار. میرحوسێنخان تەنیا بە خۆی و سەد غولامێکەوە کەوتە شەڕ و پاراستنی شار؛ بە کۆکردنەوە و دەسڕێژی تێکڕای تفەنگان و بە تێکەڵ کردنی قریوەقریوی چەکداران و قرمەقرمی تەپڵ و توورەتووورِی زورنا ترسێکی وای خستە نێودڵی پەلامارەدەران کە ناچار بوون(٣) واز لە ئیسفەهان بێنن و هێرش بەرنە ناوچەکانی دەوروبەری شار. هەر ئەو کات بۆ خاپوورکردنی قوم و کاشان وەڕێکەوتن.[٣] ماوەیەکی کورت دوای ئەم ڕووداوانە، جوولانەوە و ڕاپەڕینی خەڵک بۆ پشتگیری عادڵشا بوو بە هۆی لە سەر کار لادانی میرحوسێنخان و هاوپەیمانی و لە مانگی ئۆکتۆبردا برایم‌میرزا بەرەو ئیسفەهان بزووت تا بە ناوی براکەی ئەم شارە داگیر بکا.[٤]

لەم سەردەمەدا ڕۆژاوای ئێران بەدەس دووکەس لە سەرکردەکانی ئەفشار یانی ئەمیر ئەسلانخانی قۆرقلووی لە تەورێز و برایم‌میرزا لە ئیسفەهانەوە بوو. لەشکرە چەکدارەکانی ئەم دوو سەرکردەیە پێکهاتبوون لە

٢ـ جیهانگوشای ئەستەرابادی، ل ٤٢٨؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ١٣٥ ـ ١٣٦، بامداد، بەرگی ٥، ل ٣٠.

٣ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٢٢٧ ـ ٢٢٨؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ١٣٦ـ ١٣٧ و GD 30 December 1747 ئاماژە بە ڕووداوەکانی ئیسفەهان دەکا و دەنووسێ: ئیسفەهان کەوتبووە مەترسی داگیرکران لە لایەن دەهەزار شەڕکەری ئۆزبەک و ئەفغان و بلووچ. پاشان سەرەڕای ئەمەی برایم‌میرزا لە ئیسفەهان نەبوو، شار کەوتە جنگی. وەک دەگێڕنەوە ئەفغانییەکان دایانە پاڵ سەربازگەی شار، بەڵام تاقمێکیشیان لەوێ ڕۆیشتن و لە مانگی نوامبردا لە دەوری شار دامەزران. ڕەنگە ڕۆستەمولحوکەما عەتائوڵلاخانی لەگەڵ برایم‌خانی ئۆزبەک لێتێکچووبێ کە دەڵێ ئەو حاکمی نادر بوو لە شاری لاهوور و بۆ خاپوورکردن و تالانی فارس وەڕێکەوتبوو. بەڵام ئەڵڵایارخانی ئەبدالی لە زەمانی نادردا حاکمی هیرات بووە و «بامداد» بە «غەلجایی» دەزانێ. بەڵام هەڵبەت زەکەریاخان حاکمی لاهوور بووە و «لۆکهارت»یش لە کتێبی نادرشا، ل ١٥٥دا ئاماژەیەک دەکاتە ئەم مەبەستە. هەڵەیەکی ئەوتۆش سەبارەت بە چارەنووسی ئەڵلایارخان و سپا ئەفغانییەکەی وەبەرچاو دێ.

٤ـ GD VI, 16 October 1747 و موجمەلوتتەواریخ، ل ١٣٠.

تاقمەکانی ئەفشار، ئەفغان، ئۆزبەک و بلووچ، یانی پاشماوەی سەربازانی نادری. ئەمانە خەریکی کۆکردنەوەی هێز و ڕاووڕووتی خەڵک بوون. حەوت هەزار کەس لە هێزەکانی محەممەدڕەزاخانی قۆرقلووش هەرێمی فارسیان وەتەنگ هێنابوو. بێهبوودخانی هووتەکی (ئەتەکی) ئەفغانی و عەتائوڵلاخانی ئۆزبەک لە ئیسفەهان دایانە پاڵ برایم‌میرزا؛ عەتائوڵلاخان پیاوەکانی بەجێهێشت و خۆی بە مەبەستی گەیشتنە مازەندەران و سەرەوبەرهێنان و دەربڕینی هەستی خزمەتکاری بۆ عادڵشا بە غار و پرتاو کەوتە ڕێ.[٥] لەم بەینەدا برایم‌میرزا وەک بەشێک لە بەرنامە سیاسییە نەهێنییەکەی بە دژی براکەی دەستی کرد بە دڵخۆشی دانەوە و ڕاکێشانی خێڵەکان و وەختایەک لە بەهاری ساڵی ١٧٤٨دا بەئاشکرا دژی براکەی ڕاپەڕی و بەرەو ئازەربایجان وەڕێکەوت، ئەبولفەتح‌خانی حەوت‌لەنگی بەختیاری وەک جێنشینی خۆی لە ئیسفەهان دانا. لە سالآنی دوای نەمانی دەسەلآتی عادڵشا و برایم‌میرزا، خانی بەختیاری لە لایەن شاروخ‌میرزاشەوە، لە شوێن و پلەی خۆی داندرایەوە.[٦]

یەکێکی تر لە سەردارانی نادر یانی مین‌باشی سەرئەفرازبەگی خودابەندەلوو(٤) کە لەشکرێکی هەزارکەسی لە ژێر ڕکێفی دابوو، بۆ گرتنی هەمەدان کەوتەڕێ و سێ‌هەزار کەس لە چەکدارانی خێڵی شاسەوەنی تێکشکاند. پاش حەوت مانگ شەڕی بێ‌ئاکام بە دژی قەرەگوێزلووەکان و تەقەلا بە مەبەستی بەربلاوکردنی قەڵەمڕەوی حکوومەتەکەی، سەرەنجام شکستی هێنا و خۆشی گیرا و کوژرا و هێزەکەی بە تەواوی لێک‌بلاوبوو. برووجێرد لەبەر زاڵبوونی تاقمێک ڕێگر بە سەرکردایەتی کەسێک بە ناوی کائید کەلبعەلی(٥) کەوتبووە مەترسی. ئەم پیاوە بەر لەوەی گیرۆدەی چارەنووسی تاڵی بێ بە دەس سەلیم‌خانی قۆرقلووی ئەفشاری، سەرکردەی برایم‌میرزا لە ئێراقی عەجەمدا، لەشکرێکی دوازدەهەزار کەسی شەڕکەری پێکهێنابوو و لەو ناوچەدا ترس و دڵەڕاوکەی نابۆوە.[٧]

٥ـ ئەستەرابادی لە جیهانگوشای نادری، ل ٤٢٨ ـ ٤٢٩دا (نووسیویەتی کەریم‌خانی ئەفغان)؛ بامداد، بەرگی دووهەم، ل ٣٣٧. فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢٠٢.

٦ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ١٤٦.

٧ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ١٣٠ ـ ١٣٢، ١٣٧، ١٤٤.

١ـ٢کرماشان و سنوورەکانی سەر بە کوردستان

کرماشان دوای ئیسفەهان بە دووهەمین شاری گرینگی سیاسیـلەشکری دادەندرا. گرینگایەتی کرماشان دەگەڕایەوە سەر قەڵا گەورەکەی. ئەم قەڵایە شەش کیلۆمیترێک لە شارەوە دوور بوو و بە بنکەی هێزەکانی نادری، ناوەندی قۆرخانە و زاخەی چەک و جبەخانەی دەروازەی ڕۆژاوا و شوێنی ڕێکخستنی لەشکر بە دژی سپای عوسمانی دادەندرا. ڕیزەکانی تۆپخانە و زاخەکانی باڕووتی ئەم قەڵایە بۆ ئەو کەسانەی ئارەزوویان بوو بگەنە دەسەڵات، بەهرەیەکی خودادادی بوو. جگە لە هەڵکەوتنی لەباری شوێنەکە بۆ لەشکرکێشی، قەڵاکە کەوتبووە نێوان ڕێوبانی ڕۆژهەڵاتی - ڕۆژاوای کەوشەنەکانی ئێراق و ئازەربایجان بۆ جەرگەی ئێراقی عەجەم و ڕێگاکانی باکووری - باشووری ئازەربایجان بەرەو سنە و خوڕمئاباد کە دەشتەکانی خووزستان کردبوویانە شتێک وەک دەماری هەرەباشی پەیوەندییەکانی سەرانسەری ناوچەکە. لە کاتی مەرگی نادرشادا شاری کرماشان بە دەستی کەسێک لە پارێزەرانی بارگای پاشایەتی بە ناوی حوسێنخان(٦) ناسراو بە چاووشباشی ، کە لە بەرەبەبابی «حاج»ی تایفەی زەنگەنە دادەندرا، گیرا. بەگوێرەی نووسراوی گوڵستانە، ناوبراو بەر لەم ڕۆژگارە بە هۆی بەدگومانی سەبارەت بە تێکەڵ بوونی لەگەڵ خەیانەتێک بە فەرمانی نادر کوێر کرا. حوسێنخانی زەنگەنە لەشکرێکی پازدەهەزار کەسی لە تایفەی خۆی و تیر و تۆرەمەکانی «وەند» پێکهێنا و دەستی بە سەر ماڵ و دارایی بازرگانەکانی شاردا گرت و لەشکرەکەی بە تۆپخانە تەیار کرد. پەلامارێکی بێسوودی بردە بەر شاری هەمەدان، بەڵام لە کاتی گەڕانەوەیدا تووشی مەیدانداریێکی تازە هات.

میرزا محەممەدتەقیخان کە مامی گوڵستانەی مێژوونووس بوو، لەگەڵ تاقمێکی پێنجهەزارکەسی لە چەکدارە ئەفغانییەکانی نادرشا، لە سنە سەرقاڵی کۆکردنەوەی خەرج و پیتاک بوو لە خانەخوێی گەرموگوڕی سیاسی خۆی واتە سوبحانوێردیخان، حاکمی پشتاوپشتی قەڵەمڕەوی ئەردەڵان(٧) کە هەواڵی کوژرانی سایەچەور و سەروەرەکەی پێگەیشت.هاوڕێ باوەڕپێنەکراوەکانی بەرەڵڵا کرد و لەگەڵ نۆکەر و غولامان و بارگە و بنەی خۆی بەرەو کرماشان کە

پێشتر لەوێ خەزێنەدار بـوو وەڕێ‌کـەوت. بـە هەڵـکەوتێکی سـەیر و ئەوپـەڕ سروشتی لە چنگ تاقمێک زەند(۸) ڕزگاری بوو کە دەیانگوت سوبحان‌وێردی‌بەگ هانی داون. حوسێن‌خان بە شێوەیەکی گـەرموگـوڕ بـەڵام گومانـاوی پێشـوازی لێکرد. لەم ڕۆژانەدا لـە لایـەن عادڵشـاوە سـەرکردەیەک بـەناوی ئـەمیرخانی تـۆپچی‌باشـی (سـەرتۆپچی) بـۆ قـەڵای کرماشـان هەڵـبژێردرا. بـەگوێرەی سەرچاوەکان ئەو گەیبووە نیزیک بێستوون کە محەممەدتەقی‌خان زۆر بەگـەرمی بەخێری هێنا. حوسـێن‌خـانی زەنگەنـە کـە چەکـدارە وەرزی و خێڵاتییـەکانی بڵاوەیان لێکردبوو، هەڵات و تەمای گرت کە خـۆی بگەیەنێتـە بـرایم‌مـیرزا لـە ئیسفەهان تا ڕادە و چۆنیەتی خۆبەزلزانی و ئاواتەکانی شـازادە هەڵسـەنگێنێ. خان فەرمانی هەڵبژاردنی یەکێک لە خزمـانی ژێربالـی خـۆی بـۆ حکوومـەتی کرماشان لە شازادە وەرگرت. حوسێن‌خان لە هەمەدان چەن هێزێکی کـۆکردەوە و بە لەشکرێکی چوارپێنج هەزارکەسی تایفەی خۆیەوە دیسانەوە بەرەو کرماشـان گەڕاوە. ئەمیرخان حەوت هەزار چەکدار و چوار تـۆپی ئاگربـاری نـاردە سـەر ڕێی، بەڵام سپای زەنگەنە پێشاوبڕکەی هێزە نێردراوەکانیان دایەوە و لە قـەڵای وشترانی(۹) نیزیـک هەمـەدان تێکیانشـکاندن. ئـەمیرخان کـە لـەم بەینانـەدا عەبدولعەلی‌خانی نەوەی دابوویە پاڵی(۱۰)، وێڕای مـیرزا محەممەدتـەقی‌خـان کاروباری پاراستنی شاریان ڕێک‌وپێک کرد. برایم‌میرزا بۆ پشتیوانی لە حـاکمی هەڵبژێراوی تایفەی زەنگەنە هێزێکی زۆروزەوەندی بەڕێ کردە کرماشـان. پـاش سێ حەوتوو گەمارۆ و شەڕ و بەربەرەکانی خۆڕاگرانـە، ئـەمیرخان بـەناچاری پاشەکشەی کرد.

لە هەلومەرجێکی ئاوا پڕمەترسی‌دا، هاوکارانی ئەمیرخان(۱۱) هەستیان کرد کە ئەگەر ژیانیشـیان نەکەوێتـە مەترسـی، لانیکـەم دەبـێ لـە داهـاتوودا خەساری ئاڵوگۆڕەکانی بەرەوڕوو بدەنەوە، هەر بۆیە تەمایان گرت ڕوو بکەنـە برایم‌میرزا کە شانس و بەختی زیاتر بوو بۆ ئەوەی براکەی لە سەر کار لابا. لـە ئاکامدا وایان کرد کە ئەمیرخان بە نابەدڵی سەر وەبـەر ئیسـفەهان بێنـێ. دوای ماوەیەکی کەم کۆت و بەندیان خسـتە دەسـت و پێـی ئـەمیرخان و وەک دیلێـک ڕایانگرت هەتا بۆ ڕوونکردنەوەی چارەنووسی بیدەنە دەس بـرایم‌مـیرزا. بـەڵام برایم‌میرزا کە قەدری ئەمیرخانی دەزانی، لە شەڕ لەگـەڵ عادڵشـادا کـردی بـە

فەرماندەری تۆپخانە. هەڵبەت شاری بێپارێزەری کرماشانیش خێرایەکی کەوتە ژێر چنگی خانی زەنگەنە. ناوبراو سەبارەت بە سەرکردە دووتۆوەکانی قەلا باش جوولایەوە و ڕووی خۆشی نیشان دان، بەلام میرزا محەممەدتەقی بەئاشکرا لە ئاکامی سەرکەوتنەکانی برایممیرزا بۆ وەدەسهێنانی تەختی ئیمپراتۆرێتی ئێران، ترسێکی لە دڵیدا بوو. بە بیانووی بەڕێکردنەوەی سەیدێکی «ڕەزەوی» کە لە زیارەتی مەرقەدی ئیمامان دەگەڕایەوە و دەیەویست یەکڕاست بچێتەوە هەمەدانی زێدی، دەستی لە کارەکەی کێشایەوە. میرزا محەممەدتەقی بە پەلە بە لاڕێیاندا لە هەمەدان لای نەدا و ڕاستەوخۆ چووە ئیسفەهان. لەم شارەدا لە چاکە و پیاوەتی سەلیمخانی قۆرقلووی کۆنەدۆستی کە لە بابەت سەرکەوتنی بە سەر کائید کەلبعەلیدا کەیفساز بوو، توانی سکالای خۆی لە بابەت کردەوەی ناشیرینی حوسێنخان بگەیەنێتە گوێی برایممیرزا و وای لێبکا کە فەرمان بداتە خۆی و سەلیمخان تا لە کرماشانی وەدەرنێن.

ئاخرین پەردەی شانۆی گاڵتەجییانەی ئاهەنگین و مەشەدییانەی لابردنی حاکم خێرا کەوتە گەڕ: حوسێنخان بۆ شەڕ لەگەڵ سەلیمخان بە هێزێکی پێنجشەشهەزار کەسییەوە بەرەوپیری چوو[8]، بەلام سەرکردەی ئەفشار خۆی لە تێکهەڵچوون پاراست و لە پشتەوەڕا پەلاماری کرماشانی دا و گرتی. پاشان بۆ گێڕانەوەی سەرۆکی تایفەی زەنگەنە فرتوفێڵێکی نواند و دڵنیای کردەوە کە هێشتاش باوەڕپێکراو و خۆشەویستی برایممیرزایە و بەڵێنی پارێزرانی گیانیشی دایە. وەختایەک یارانی لێیتەکینەوە، بە شێوەیەکی خائینانە کوشتی و جارێکی تر میرزامحەممەدتەقی بردەوە سەر حوکم.

١ـ٣ تایفەی زەند

هۆی سەرەکی پاشاگەردانی سالانی سەرەتای دوای مەرگی نادرشا زیاتر دەگەڕێتەوە سەر ئاڵوگۆڕی لەشکرەکانی لە قووچان و جێگۆڕەکەی چەکدارانی بنکە و ناوەندی پارێزگاکان و پیاوانی پارێزەری سنوور. لەڕاستیدا متمانە و

٨ ـ موجمەلوتتەواریخی گوڵستانە، ل ١٣٢ ـ ١٤٥.

یەکانگیری ئەم قۆشەنە وێرای هۆکاری پەیدابوونیان، لەگەڵ سەرکردەکانیان تێداچوو. دڕدۆنگی سەبارەت بە هاوڕێیانی پێشوو کە ئێستا تێکڕا لە کەسایەتی ئەخلاقی و خێڵەکییانەیان گەیبوون، خۆی دەنواند. هەروەها چونکە لە ڕوانگەی جەماوەری تووڕەی شارنشینەوە لەشکری نادر پتر لە هێزی ڕێکوپێکی دوژمنان نیشانەی زوڵم و دەسدرێژی و شاباڵی سامناکی بوو، نەیاندەهێشت پێی بنێتە شارەکانەوە. ئەمە وای کردبوو کە هەر تاقمەی لە دەوری سەرکردەیەکی باوەڕپێکراوی خۆی کۆبێتەوە و تێکڕا بگەڕێنەوە مەڵبەندەکانی خۆیان و خێرا بەختیان لە هەرێمێکی ئاشنا و دۆستانەتردا تاقی بکەنەوە. لەم دەستەیە دەکرێ ناوی ئەبداڵییەکانی سەر بە ئەحمەدشا و بەختیارییەکانی ژێرڕکێفی عەلی‌مەردان‌خان بێتە گۆڕ کە پێشتر باسی کۆچکردنیان لە خوراسانەوە کراوە.

تایفەی زەندیش دەکرێ لە ڕیزەی ئەمانە دابنەدرێن؛ ئەمانە تاقمێکی خۆبژێوی مەڕدار بوون کە لە مەزرا و لەوەرگەکانی داوێنی زاگرۆسەوە هاتبوونە گوندەکانی پەری و کومازان لە نزیک مەلایر.[۹] زۆربەی سەرچاوەکان زەندیان بە تایفەیەکی هۆزی لەکی لوڕستان کە کەڵهوڕ و زەنگەنە و مافی و باجەلانیش دەگرێتەوە(۱۲) داناوە و نووسەرانی ئێرانی و غەوارەش ئەوانیان وەک تایفەکانی دراوسێیان بە کورد داناوە. هۆکاری ئەم سەرشێوان و بۆچوونە جیاوازانەش دەگەڕێتەوە سەر شوێنی دانیشتن و بنەگربوونیان. چونکە لە قەراغ ئەو خەت و کووزەی کە لە کرماشانەوە تێدەپەڕێ و بە شێوەیەکی کۆنباو لوڕستان و کوردستان لێک جیا دەکاتەوە، بەکردەوە دابونەریت و فەرهەنگی لوڕی و کوردی و زاراوەکانیان تێکەڵاون، هێندێک نیشانەش ئەمە دەسەلمێنن، بەڵام هەر چۆنێک بێ زەند خۆیان لە دراوسێیەکانی دیکەیان جوێ کردۆتەوە یان ئەوانیان

۹ـ بڕواننە: فەرهەنگی جوغرافیایی سپا، بەرگی پێنجەم کە لە لاپەڕە ۳۷٤دا دەنووسێ پەری کەوتۆتە سێ کیلۆمیتری باشووری ڕۆژهەڵاتی مەلایر و سەر ڕێگای ئەراک. کومازانیش دێیەکە لە لای وی. ئەم دوو گوندە لەگەڵ چەند دێی تر ناوچەی لەکستانیان پێکدێنا؛ «پۆرتر» لە بەرگی دووهەم، ل ۸۲ ـ ۸۳دا دەنووسێ: لەساڵی ۱۸۱۸دا شوێنی نیشتەجێ بوونی کەریم‌خانی لەوێ دیوە کە هەر وا ماوە. بڕواننە: کووهمەرەئیش، ل ٤٥۲؛ «بیر» بەشی یازدەهەم و هەروەها:

Roschanzamir, Zand – Dynastie , 13,24 note I.

بە بێگانە داناوە. هێنـدێک جـار وەک لـوڕی فـەیلی(١٣) و جارجـارێکیش وەک کــوردی ئــەردەڵان باســیان کــراوە. تایفــەکانی هــۆزی لــەک کــە زاراوە و تایبەتمەندییەکانیان پتر چەشنی کوردانی لێکردوون، بێشـک لـە ناوچـەکانی باکووری لوڕستانەوە باریان کـردووە یـان بـە دەسـتی شاعەباسـی سـەفەوی ڕاگوێزراونە دەوروبەری مەلایر و لە ئاخروئۆخری سەردەمی سەفەوی‌دا ناویـان بە لەک و لوڕ هاتۆتە گۆڕ.[١٠]

زەندەکان لە زەمانی مەهدی‌خان‌دا دەورێکی چالاکانەیان وەئەستۆ گرت، ناوبراو یەکێک لە ڕێگرانی خۆولاتی بوو کە پاش هێرش و پەلاماری ساڵی ١٧٢٠ی ئەفغانییـەکان کـە سـەردەمێکی ئاڵۆزبلـۆزی وەک ســاڵانی ســەرەتای مــەرگی نادرشای بە شوێنەوە بوو، سەری هەڵدا. لــەم ســاڵانەدا ترکــانی عوسمــانیش هەلەکـەیان قۆزتــەوە و کرماشــانیان داگــیر کــرد و مەهــدی‌خــان لــە زێــدی باووباپیرانی لە پەری و کومازان بە خۆی و حەوسەد کەس لە پیاوەکانی دەستی دایە زەبروەشاندنێکی بێبڕانەوە و شـەڕی پـارتیزانی بـە دژیـان. وەختایـەک

١٠ـ لە بابەت تۆرەمەی تایفەی زەنـد بڕواننـە: ل ١٤٠ی قـەزوێنی، بۆستانوسـیاحەی شیروانی، ل ٥٦٢، کووهمەرەئی، ل ٤٥١، ناوبراو بـە یـەکێک لـە تایفـەکانی لوڕیـان دەزانێ. شەرەفنامەی بدلیسی، ل ٥٣ ـ ٥٤، ئەمین زەکی‌بەگ، مێژووی سلێمانی، ل ٢٨ و نیکیتین لە کتێبی «کوردەکان»دا بە کوردیان دەزانن. لە بابەت تایفەکانی هۆزی لەکـەوە بڕواننە: Minorsky , articles in Eil III, 10-11 (Lak) ; 41-46 (Lur)
And Lambtons Ei2 III , 1102 (Ilat).

هێشتاش لە لوڕستانی باکووری و کوردستان هێندێک تۆرەمە و تایفە هـەن کـە پێیـان دەڵێن «زەند»، (یان لانیکەم هەتا زەمانی ئێمە هەبوون) ڕابینۆ لە کتـێبی کوردسـتان ل ٤٠دا ئاماژە بەمە دەکا کـە لــە ناوچـەی «بـاقلا» نیشـتەجێ بـوون (ساڵــی ١٩٠٠). ئـەم زەندییانەی خۆیان بە تۆرەمەی کەریمخان دەزانن، وایان گوتووە.

schindler (Eastern Persian Irak, 48) ئاماژە بە تایفەیەکی لوڕان دەکا کە لە نزیک قوم نیشتەجێن و ناویان زەندە(ساڵی ١٨٩٠). «بیر» لە ژمـارەی ١٨دا باسـی پاشمـاوەی تایفەی زەندی بەگە دەکا لە لوڕستانی فەیلی‌دا. ئاماژەی لـەم چەشـنە سـەبارەت بـە کوردبوونیان لە لایەن ئیدمۆندز، نیکیتین و ئەمینزەکی‌بەگەوە کراوە. بۆچوونی مێلکۆم لە ل ١٢٢دا سەبارەت بەمەی کە ئەوان ئەرکداری پاراستنی «زەند»ی ئاوێستای زەردەشت بوون، ڕەنگە وەک سەرچاوەی دۆزینەوەی بنج و بناوانی وشەکە کەلکی هەبێ.

دەکەوتنە شوێنی پەنای دەبردە کێوێک. وەک دەگێڕنەوە ئەوەی وا لە تالان و دزی وەچنگی دێنا لە لەشکر و خەباتی بێگەردی نیشتمانپەروەرانەی خەرج دەکرد. ساڵی ١٧٣٢ نادرشا دوای لەشکرکێشی بە مەبەستی دەمکوتی یاغییەکانی بەختیاری، لە کرماشان بڕیاری دا کە ئەم ڕێگرانە بەتوندی سزا بدا. بۆ ڕاپەڕاندنی ئەم مەبەستە هێزەکانی ژێر فەرمانی باباخانی چاووشلوو (چاپشلوو)ی ڕاسپارد(١٤). باباخان بە فێڵ لە سەرۆکانی زەند خۆش بوو، پاشان مەهدیخان و چوارسەد کەس لە یارانی دایە بەر دمی شمشیران و تەواوی خێوەت و ماڵ و دارایی[١١] بە تالان بردن و سەرکردەکان و کۆمەڵێکی بەرچاوی بە خاوخێزانەوە دوور خستنەوە بۆ خوراسان و لە ئەبیوەرد و دەرگەزی نیزیک کەلات نیشتەجێی کردن. زەندەکان هەتا پازدە ساڵ دوای ئەم ڕووداوە، هەر لە تاراوگە بوون و لە بەرامبەر هێرشی تورکمانانda تابشتیان هێنا و کەم و زۆر تەواوی سەرۆکانی تایفە بێنێوبڕ لە هۆردووی نادردا کە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر لە بەغداوە بگرە تا دێهلی لە هاتوچۆ دابوون، خزمەتیان دەکرد.

لەو وەختەدا کە نادرشا کوژرا، زەندەکانی دانیشتووی دەرگەز سەرجەم سیچل ماڵێک دەبوون. دوو برا بە ناوی ئیناق و بوداق سەرۆکی ئەم تایفە بوون. ئیناقی براگەورە باوکی کەریم و سادق و بوداقی براگچکە باوکی ئەسکەندەر و زەکی بوو. لەو ڕۆژگارەدا کە ئێمە باسی دەکەین جڵەوکێشی هەردک بەرەباب مردن یان بەگوێرەی روون کردنەوەی «نامی» گەڕابوونەوە زێدی باب و باپیران و کوڕەکانیان سەرۆکایەتی تایفەکەیان دەکرد. کەریمبەگی کوڕی ئیناق بە سەرۆکی یەکەمی تایفە دادەندرا. ئەم مەبەستە کە داخوا کۆچ و کۆچباری ئەوان بەر یان لە دوای کوژرانی نادر و لە چ هەلومەرجێکدا ڕووی داوە هەروا لە پەردەدا ماوەتەوە.[١٢] ڕەنگە ئەگەر وا دابندرێ کە کۆچی سەرلەنوێی زەندان بۆ لای مەلایر

١١ــ موجمەلوتتەواریخ، ل ١٤٦ ــ ١٤٧؛ تاریخی گیتی گوشای زەندیە، ل ٤٥؛ سارەوی، ل ١٧، لۆکهارت، کتێبی نادرشا، ل ٦٥.

١٢ــ بەگوێرەی دەقی تاریخی گیتیگوشا و گولستانە وەختایەک تایفە گەڕایەوە زێدی خۆی کە کەریمخان ببوو بە سەرۆکی. نامی دەڵێ کە ئەوان بە دڵخوازی عادلشا لە کاروباری لەشکری لادران، بەڵام بە ئیزن نەدانی بەختیارییەکان ئەم مەبەست ناڕاست دەنوێنێ، چونکە کووهمەرەئی لە ل ٤٥١دا، ساڵی ١١٦٢ی کۆچی/١٧٤٩، یانی پاش

ڕاست لە یەکەم ساڵی کوژرانی نادرشادا ڕوویدابێ، لە ڕاستییەوە نیزیکتر بێ. سەربازانی ئێلجاڕی تایفەش ڕەنگە هەر لەودەمەدا کە عەلیمەردانخانی بەختیاری لە مەشەد ڕایکرد، بەبێ ئێزنی عادڵشا و بە قبووڵکردنی مەترسی سزادان لە بابەت وەلانانی خزمەت و هێندێک کێشەی ترەوە گەڕابنەوە ناوچەی خۆیان. ئەو کەسانەی دواتر وەک سەرۆک و سەرکردەی تایفە ناوبانگیان دەرکرد، بەتایبەت کەریم و سادقی برای و ئەسکەندەری دایکبرای و ئامۆزاکانیان محەممەد و شێخاڵی، بناغە و بنچینەی هێز و توانستی تایفەیان داڕشت. ئەوەی لێرەدا شایانی باسە نیازپاکی و متمانەیەکی دوولایەنەیە کە ئەم دوو بەرەبابە، لە یەکەم قۆناخەکانی دەسبەکار بوونەوە سەبارەت بە یەکتر بوویان.

١ ـ ٤ کەریمخان

کەریمبەگ دوای گەڕانەوەی بۆ مەوتەنی خۆی، هیچ هەلێکی بۆ خۆتێوەردان لە ململانێی نێوان سەرۆک هۆز و تایفەکانی ڕۆژاوای ئێران کە بە دنەی برایمیرزا لە ئیسفەهان خەریکی سازدانی بازنۆکەی دەسەلاتیان بوون، بەفیڕۆ نەدا[١٣]، ناوبراویش بە نۆرەی خۆی گەلاڵەیەکی گەورەی بۆ داهاتوو داڕشت. وەک دەگێڕنەوە برایمیرزا بۆ بەچۆکداهێنانی سەرۆک تایفەکانی تر پشتیوانی لە کەریمخان دەکرد و شانازی نازناوی «خان»ی دایە سەرۆکی تایفەی زەند. ئەگەر ئەو قسەی گوڵستانە ڕاست بێ، ئەم ناوە (خان) نازناوێکی

چوونە سەرتەختی شاروخمیرزا بە زەمانی گەڕانەوەیان دادەنێ. بێشک ئەم مێژووەش لە ڕووی ئەم هەڵکەوت و ڕووداوانەی کە گوڵستانە و نامی باسیان کردوون، دەبێ ڕۆژگاری دوای ئەودەمی بووبێ.

١٣ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٨، کووهمەرەئی، ل ٤٥١ باسی باروودۆخێکی پێچەوانەی ملکەچی و خۆبەکەمزانی دەکا. شەڕوانانی زەند سەرکەوتووانە سپای برایمیرزایان ڕەتاند، چەند تۆپێکیان لە قەدەداران ساز کرد کە خڕکەبەردیان پێداویشتن.

نێوخۆیی و نارەسمی بووە کە هاوشانانی لە تایفەدا قبووڵیان کردووە.[14] هەروەها کەریمخان بە نازناوی لوڕی «تووشماڵ»یش(١٥) ناوی دەهات و پێیان دەگوت تووشماڵکەریم. وا دیارە نازناوی تووشماڵیان بۆ سەرۆکانی گەورە و گچکەی تایفەکانی لوڕستانی باکووری بەکار دێنا.[15]

یەکەم ملبەملە و زۆرانبازییەکی راستەوخۆ کە دژی پەرەگرتنی دەسەلاتی کەریمخان دەستی پێکرد، لە لایەن مێهرعەلیخانی «تەکلوو»[16]ڕا هاتە گۆڕ. ناوبراو لە لایەن شاروخمیرزاوە کرابوو بە حاکمی هەمەدان و لەبەر بەدەستەوەبوونی لەشکرێکی دوازدەهەزار کەسی غللوور ببوو. نەزەرعەلیسوڵتانی باوکی پەیوەندییەکی گەرموگوڕی لەگەڵ تایفەی زەند بووە. مێهرعەلیخانیش پێشنیاری یەکگرتنی پێکردن؛ دەبێ وڵامی کەریمخان یەختەکردنی نێردراوەکانی و گێڕانەوەیان بە دەستی بەتاڵەوە بووبێ. سەرکردەی ڕقهەستاوی تەکلوو لەم وەختەدا لەشکرێکی پێنجهەزارسوارە و یەکەیەکی تۆپخانەی ناردە سەر. لەشکری نێردراو بە لە دەس دانی سێ تۆپ تێکشکا. دوای ئەم شەڕە بوێرانەی شادهێنە، سپای زەند لێبڕا کە پەلاماری دوژمنانی بدا لە باشووری ناوچە. ئامانجیان زەکەریاخانی حاکمی برووجێرد و

١٤ـ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢٠٥؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ٤٠٩.

١٥ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٢٤٦؛ سارەوی، ل ١٧ ب؛ مینۆرسکی لێکدانەوەیەکی سەبارەت بەم وشەیە لە سەردەمی سەفەوی‌دا نووسیوەتەوە و ئەوی بە هاومانای میرکابان داناوە. (وشەدانی دێهخودا بە «میرخوان»ی هێناوە؛ بە زمانی گورجی شوێنی چێشتخانە پێی دەگوترێ تووشماڵی. دەڵێ کە ئەم وشەیە لە ڕاستی‌دا مەغوولییە.) تووشمیل یانی پیاوی باوەڕپێکراو کە لە زاراوەی لوڕی‌دا بۆ سەرۆک دەکار دەکرێ، بەڵام ناحەزانی کەریمخان بۆ سووکایەتی پێکردنی وایان دەگوت. ڕابینۆ لە ل ٣٩ی کتێبی کرماشان‌دا دەنووسێ کە خانەکانی لەک ئەغلەب وشەی تووشماڵ دەبێتە پێشگری ناویان.

١٦ـ تەکلوو یەکێک لە تیرە سەرەکییەکانی ترکانن و بەگشتی بە قزڵباش ناسراون و لایەنگری شاسمایلی سەفەوی بوون. هەمزەمیرزا هێزی ئەم تایفەیەی بنەبڕ کرد و لەودەمیڕا بوونە بەشێک لە تایفەکانی دیکە. چەند بنەماڵەیەک ئەم ناوەیان پاراست، بەڵام ئیتر وەک تایفە نەمان.

(بڕوانە: Hotum Schindler, Eastern Persian Irak, 49; Rohrborn, 135.)

کەززاز بوو کە پێیان وابوو ڕەنگە ببێتە هۆی گەمارۆ درانیان. بەڵام هەر لەڕێوە کە بیستیان مێهرعەلیخان دەرکەوتووە و دەیەوێ تۆڵەیان لێبکاتەوە، گەڕانەوە. دووبارە مێهرعەلیخان شکستی هێنا و کەریمخان لە قەڵای (وەلاشگێرد) دەوری دا. مێهرعەلیخان(١٦) تەگبیرێکی کرد و عەبدولغەففاری برای بۆ یارمەتی خواستن، نارده لای حەسەنعەلیخانی ئەردەڵان حاکمی کوردستان و هێزەکانی زەند ناچار بوون کە بە دارژانی لەناکاوی لەشکری بەهێزتری کورد، دەس لە گەمارۆی قەڵاکە هەڵگرن.[١٧]

یەکەم تێکهەڵچوونی حەسەنعەلیخان لەگەڵ تایفەی زەند، زیاتر هەڵکەوتێک بوو و پتر دەگەڕاوە سەر دڵەڕاوکەی بەرەوسەری سەبارەت بە چارەنووسی کرماشان. برایمیرزا کە پیلانەکەی بۆ فریودانی شاروخ شکستی هێنابوو، پاشماوەی سپاکەشی کە ڕاستەوخۆ نەیاندابوویە پاڵ هێزەکانی شا، لە نێوەڕاستی ساڵی ١٧٤٩دا، لە هۆردووگاکەی ڕایانکرد هەتا بتوانن ئەوەندەی بۆیان دەکرێ هێزەکانیان ڕزگار کەن. لە نێو ئەم تاقمانەدا، دەستەیەکیش بە سەرۆکایەتی ئیمامقولیخان سەرکردەی بیستوپێنج ساڵەی زەنگەنە وەبەرچاو دەهات. ئەم تاقمە لە نیزیک بێستوون گیرۆدەی شەڕ و تێکهەڵچوونێک هاتن لەگەڵ کۆمەڵە تایەفەیەکی یەکانگیری ناوچەکە بە سەرۆکایەتی نەجەفقولیخانی کەڵهوڕ(١٧). ئیمامقولیخان شەوێکی لە هێرشێکی کوتوپڕا تێکیشکاندن و شاری کرماشانی گرت. پاشان سەرنجی کەوتە سەر قەڵای کرماشان کە هەروا بە دەس میرزامحەممەدتەقی و عەبدولعەلیخانەوە بوو. لە ماوەی سێ حەوتوواندا لەشکرێکی تازەپشووی لە تایفەی زەنگەنە و تایفەکانی دیکەی «وەند» پێکهێنا کە یازدەهەزار کەسێک دەبوون. لە ژێر شەپۆلی تەوژمی ئەم هەڕەشەیەدا میرزامحەممەدتەقی داوای یارمەتی لە حاکمی کوردستان کرد، حاکمیش بە ناسەرسەنگی و لەوپەڕی ساوەساودا بە هێزێکی بیستوپێنجهەزار پیاوی شەڕکەرەوە بەرەو کرماشان بزووت.

١٧ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ١٤٧ ـ ١٥٠؛ دێهگان، ل ٥٨. بەپێی نووسینی دێهگان وەلاشگێرد (وەلاشجێرد) لە «فەراهان»ە. (بڕواننە نەخشەی کەیهان، بەرگی دووهەم، ل ٣٨٤.) لێرەدا مەبەست ئەو وەلاشگێردەی نیزیک هەمەدان نیە.

ئیمامقولیخان خێرایەکی پەلاماری قۆڵی سەرەکی لەشکرەکەی دا لە کەلی بیلەوار(١٨). لەم هەڵمەتەدا تەنیا هەزار کەسی لەگەڵ بوو. ئەگەرچی زۆر ئازایانە شەڕی کرد، بەڵام لەبەر ڕێکوپێکی هێزەکانی دوژمن تێکشکا و بە سلامەت بۆی دەرباز بوو و بەرەو کرماشان ڕایکرد. لەم شارە پێیزانی کە ئیتر کەس پشتیوانی لێناکا و ناچار بەرەو چیاکان پاشەکشەی کرد تا دیسانیش هێزی تازەپشوو لە نێو تایفەی وەنددا کۆ کاتەوە.[18]

والی (حاکم) پاش دیدارێکی کورت لەگەڵ فەرماندە منەتبارەکان، لە قەڵای کرماشانەوە بە مەبەستی ڕزگارکردنی قەڵای وەلاشگێرد و بە دەنگەوەچوونی ناوەخت بە نیازی وڵامی داخوازی مێهرعەلیخان کە لە دەسپێکی گەمارۆوە هاواری یارمەتی کردبوو، کەوتەڕێ. کەریمخان بەپارێزەوە بەرەو کومازان کشایەوە، بەڵام چەکدارانی کورد کەوتنە شوێنی. لەپێشدا ژن و منداڵی ناردنە جێیەکی پەنا و هێور. پاشان دەستی کرد بەو شێوە شەڕەی خۆی کەیفی پێی دەهات، یانی دەسوەشاندن و ڕاکردنی شەوانە و ماوەی چلڕۆژێک دوای ئەوەی خۆی لە تێکهەڵچوونی ڕاستەوخۆی هێزە دامەزراوەکان پاراست، دوژمنی وەتەنگ هێنا. لەم ناوچەدا چەند هەواڵێک بڵاوبۆوە کە نیشانی دەدا سەلیمپاشای بابان(١٩) حاکمی پێشووی عوسمانی لە کوردستانی ڕۆژاوا، کە بەم زووانە لە کار لادرابوو، بەگوێرەی باو بەرەو کوردستانی ئێران ڕایکردووە و خۆی لە تاقمێکی مەترسیداری ژێردەستەی حاکم کە ناحەزی بوون نیزیک کردۆتەوە و بەرەو سنە دەیکوتێ. حەسەنعەلیخان لەڕێوە گەڕایەوە. سوارەکانی زەند بە شێوەیەکی پەرانپەران لە سەر ڕێگا بۆسەیان بۆ نایەوە و تەنانەت لە حەشارگەکانی توویسێرکان بەشێک لە خەزێنەکەیان بە خەنیمەت گرت. دیسانیش دوژمنێکی دیکەی سامناک خاڵە لاوازەکانی دەرکەوتبوون و دەبوو خێرا کەریمخان کیسیان لێبێنێ.

مێهرعەلیخانی تەکلووش کە دەستی دابوویە دەستی یەکێک لە سەرکردەکانی پێشووی برایمەیرزا، واتە مورتەزاقولیخانی کۆسەی ئەحمەدلووی ئەفشار، سەرجەم لەشکرەکەی سێزدەهەزار کەسێک دەبوو. ئەمانە

---

١٨ ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ١٥٠ ـ ١٥٨. بیلەوار ـ گوڵستانە نووسیویەتی بیلاوەر ـ کەوتۆتە باشووری ڕۆژاوای کامیاران لە سەر سنووری ئەردەڵان و کرماشان.

لە کرماشان بەگەرمی لە لایەن میرزا محەممەدتەقی و عەبدولعەلیخانەوە پێشوازییان لێکرا؛ سەردارانی یەکگرتوو پاشان ئیمامقولیخانیان فریو دا(٢٠) و بانگێشتنیان کرد تا بە شێوەیەکی یەکسان دەسەلات لە مابەینی خۆیانا دابەش کەن. بەلام هەرکە هات گرتیان و کوێریان کرد و خستیانە سیاچالەوە.[١٩]

١ ـ ٥ گیرانی ئیسفەهان

ئێستا کە کەریمخان بە داگیرکردنی بەشی هەرەزۆری ڕۆژهەلاتی کرماشان بناغەی دەسەلاتی خۆی پتەو داڕشتبوو، حاکمانی گچکەی هەرێمەکە وایان بە بەرژەوەند زانی کە خۆیان بخەنە داوێنی دەسەلاتی بەرەوگەشەی زەندان. ئاغاسیخانی بیگدلی شاملوو(٢١) کە خالۆزای لوتفعەلیبەگی ئازەر، نووسەری کتێبی ئاتەشکەدە (ئاورگا) بوو، بنەمالەکەی هەتا نەمانی نادر لە قەلەمڕەوی هەمەدان دەژیان. وەختایەک کە شاروخ فەرمانی حکوومەتی ئەم مەلبەندەی بۆ مێهرعەلیخان نارد[٢٠]، لەڕێوە دایە پالی. دەستەیەک لە هاوپەیمانان سەریان وەبەر نەهێنا. لە یەکەم دەسپێکی هرووژمی کەریمخان بۆ سەر وەلاشگێرد، عەلیوسخانی زەند یەکێک لە مەیدانداړانی خەلکی فەراهان چووە مەیدان(٢٢). بۆ بەدبەختییان علیوس لە ماوەی هەلمەتەکەدا کوژرا و تایفەی زەند دەستیان کرد بە قسەی پڕوپووچ بە دژی خەلکی فەراهان و پاش پەلامارێک هەتا مەتەرێزەکانیان لە ئێنجێدان[٢١] کەوتنە شوێنیان. بەم جۆرە بنەڕەتی دوژمنایەتییەک لە ڕۆژهەلاتی کومازان بنجی داکوتا کە دوایە دەبێ بە وردی شی بکرێتەوە. ئامانجی دوایەی کەریمخان گرتنی جەرگەی ڕۆژاوای ئێران بوو. کەریمخان خۆی گەیاندە زەکەریاخانی دوژمنی پێشووی و پیاوێک بە ناوی شابازخان کە دووهەزار سواری تایفەی قەرەگوێزلوویان لە ناوچەکانی دەوروبەری هەمەدان لە ژێر فەرمانیدا بوو. پاشان بەرەو باشووری ڕۆژهەلاتی پێی بە ڕکێفەوە نا هەتا گولپایەگان و خوانسار لە سەرڕێی ئیسفەهان بگرێ. لەم ناوچەیەدا بۆ یەکەم جار لەگەل هێزەکانی عەلیمەردانخانی بەختیاری کە تازە

١٩ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ١٥٩ ـ ١٦٩.

٢٠ـ دێهگان، ل ٦١.

٢١ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ١٤٩.

لــە خوراســان[22] گــەڕابۆوە و لــە چیاکــانی بــەختیاری نیزیــک گولــپایەگان دەورودووکانی فەرمانڕەوایەتی دانابوو، بەرەوڕوو بوو. عەلیمــەردانخــان بــە مەبەستی ڕێگرتن لە هرووژمــی خــانی زەنــد نــاردنی، لــە نیزیــک کەمــەرە[23] تێکشکان و زۆریان بریندار و کوژراو کەوتە سەر دەستی و گەلێکیان دیل لێگیرا و خەنیمەتێکی باشیان بەجێهێشت. لەم ڕۆژانەدا کەریمخان گولپایەگانیشی گرت.

کەریمخان بــە نــەرمی لەگــەڵ خەڵــکی گولــپایەگان جووڵایــەوە و بــۆ یەکەمجار لە دەرەوەی زێدی خۆی سەرنجی خەڵکی ڕاکێشــا و ڕێــی بــەرفرەوان کردنی قەڵەمڕەوی خۆش کرد. لەم وەختــەدا کۆمەڵــە هەواڵــێک ســەبارەت بــە پێشڕەوی مێهرعەلیخانی تــەکلوو گەیشــتە دەســتی و ناچــار بــوو بــە پــڕتاو وەرسووڕێتەوە. بە چوارڕۆژان لە گولپایەگانەوە خۆی گەیاندە قەڵای وەلاشگێرد و مێهرعەلیخــانی شکســت دا و پێــی نایــە هەمــەدان ناوەنــدی ســەرکردایەتی هێزەکانی ئەو. لە هەمەدان چەند کەسێکی تایفەی بەختیاری کە مێهرعــەلیخــان ئەسیر و زینــدانی کردبــوون ئــازادی کــردن و بــە کۆلــێک دیــاری و خەڵاتــەوە بەرەومالی کردنەوە. لەو کاتیدا کەریمخان دەیویست کــە ســەرەتای پێکهێنــانی بناغەی یەکێتییەک لەگــەڵ تایفــەی بەدەســەڵاتی بــەختیاری دابــڕێژێ. بــەڵام کەریمخان هەلێکی لە دەس دابوو، چونکە پاش بادانەوەی بــۆ ســەر هەمــەدان، عەلیمەردانخان دەستی خۆی ڕەپێش خست و گولپایەگانی گرت و گەمارۆی بــۆ ئیسفەهان ئامادە بوو.[24]

ململانێی سیاسی لە نێوان عەلیمەردانخان(٢٣) و ئەبولفەتحخان(٢٤) کە بەڕەسمی لە لایەن شاروخەوە کرابوو بە بەگلەربەگ (گەورە/مەزن)ی ئیسفەهان، لەبەر نێواناخۆشی خۆیان و تایفەکانیان و بەخاتری داگیرکــردنی پایتــەختی پێشــووی ســەفەوی پتــری دەتەنییــەوە. ئــەم دووە لــە ڕێــزەی گــەورەپیاوانی

٢٢ــ ڕەنگــە لــە نێوەڕاســتەکانی نــوامبری ١٧٤٧دا، GD. (VI, 30 December 1747) دەنووسێ کە پازدەهەزار خێزانی بەختیاری لە خوراسانەوە بەرەو ئیسفەهان هەنگاویان نا کە دەستیان دایە گەورەترین ئاکاری دزێو و ناشیرین.

٢٣ــ موجمەلوتتــەواریخ، ل ١٦٩، دەنووســێ: کەمــەرە ناوچەیەکــە کەوتۆتــە نێــوان برووجێرد و گولپایەگان؛ ڕۆستەمو تتەواریخ، ل ٣٣٤.

٢٤ــ موجمەلوتتەواریخ، ١٦٨ ــ ١٧٠.

بەختیاری دادەندران، بەڵام ئەبولفەتحخان لە سەرۆکانی تایفەی حەوتلەنگ و بە باری مەزنایەتی بەختیاری و ڕەگەزداریدا خاوەنی پلەیەکی باڵا بوو، چونکە لە دایکەوە دەبوو بە نەتیژەی شێخ زاهیدی گیلانی، پیری شێخ سەفییەددینی ئەردەویلی، باپیرەگەورەی خانەدانی سەفەوی. عەلیمەردانخان لە سەرۆکانی تایفەی چوارلەنگ و پیاوێکی لەخۆڕازی و لووتبەرز بوو کە لەبەر کاربەدەست بوونی لە بارگای نادرشادا ناوبانگێکی دەرکرد[٢٥]. ئێستا بۆ هەموو لایەک ڕوون بێوە کە خۆتێوەردانی ڕاستەوخۆی فەرمانڕەوایانی مەشهەد لە گۆڕێدا نییە و هەرکەس چۆنی مەیل لێبێ ئاوا دەتوانێ کەلک لە هێزەکانی تایفەی بەختیاری و شەپۆلی هەستی گشتی بۆ لاگیری لە خانەدانی سەفەوی وەربگرێ و لە ڕۆژاوای ئێراندا هەڵەکان بقۆزێتەوە.

یەکەم هەوڵەکانی عەلیمەردانخان لە بەهاری ساڵی ١٧٥٠دا بە شێوەیەکی ئاشکرا شکستی هێنا: پۆلێکی بەهێزی چەکدارانی سەربازگەی ئیسفەهان لە دەوروبەری موورچەخورت ڕێیان پێگرت و نەیانهێشت بێتە نێو شار و بەرەو گولپایەگان ڕاویان نا. بەناچار گوڕمی بەستە لایەکی دیکە و بۆ ماوەیەکی کەم شاری «گەز»ی(٢٦) داگیر کرد کە تەنیا هەژدە کیلۆمیترێکی لەگەڵ باکووری ئیسفەهان مەودا هەیە و پەلاماری «جولفا»ی دا، بەڵام پارێزەرانی ئیسفەهان و سەربازگەی وێ زۆر لەوە بەهێزتر بوون کە تەنانەت لێیگەڕێن گەمارۆی شار بدا[٢٦] بۆیە چەند نوێنەرێکی نارده لای ڕقەبەرانی لە ناوچەدا، وەک کەریمخان و زەکەریاخان و داوای لێکردن کە ڕێگا خۆش بکەن بۆ پێکهێنانی یەکێتییەک لە نێوان خۆی و ئەواندا. بە هاتن و ڕێککەوتنیان هێزەکەی گەیشتە بیستهەزارکەس. قۆشەنی باسکراو لە کۆتایی مانگی مەیدا بەرەو دەشتی

٢٥ــ موجمەلوتتەواریخ، ل ١٧٠، ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٤٨، ناب عەلیمەردانخانی بەختیاریمان لەگەڵ عەلیمەردانخانی فەیلی، حاکمی لورستان(٢٥) کە لە ساڵی ١٧٢٢دا لە شەڕی گلۆنئاباد بەشدار بوو، لێتێکچێ. بڕوانە:

Lockhart, safavi Dynasty, 130 – 134.

26- Bazin, 68 – 70 ; Olivier VI, 25 – 26.

کەریزە[٢٧] لە لای ڕۆژهەڵاتی ئیسفەهان کشا تا پەلاماری سپای ئیسفەهان بدا، ئەم لەشکرانە هێزێکی سامناک بوون کە لانیکەم پازدەهەزار پیاوی شەڕکەریان لە خۆ دەگرت. ئەو فەرماندە بەجەرگانەی کە لانیکەم دەکەسیان خاوەن پلە و پایەی حکوومەتی زەمانی ئەفشار و پێشتر لە خزمەت نادرشادا ئەرکدار بوون، سەرکردایەتی ئەم هێزەیان دەکرد. ئەم فەرماندانە دەستێکیان لە کوژرانی نادردا هەبوو و سەرەنجام بە دووروویی دواتریشیان لە دیاری کردنی چارەنووسی عادلشا و برایمپاشادا دەورێکیان گێڕابوو.

هەڵمەتی لوڕان و بەختیارییەکان بوو بە هۆی تێکشکانی هێزە نێردراوەکانی ئیسفەهان و پاشەکشەیان بەرەو شار. سەلیمخانی قۆرقلوو و ڕەنگە چەند کەس لە فەرماندەرەکانی پێشووی برایممیرزا و هێندێک لە پیاوەکانیان بۆ پەنا بردنە قەڵایەکی بەردەستی لە نیزیک قەزوێن تاویان دا[٢٨]. دوای ئەوە ئیسفەهان بۆ ماوەی چەند ڕۆژان دەورەدرا و تۆپباران کرا؛ ئەم هێرشە بە ڕادەیەک ورەی پارێزەرانی هێنایە خوار کە ئیزنیان دا شار بە هرووژمی هێرشبکەران بکەوێتە ژێر چەپۆکیان. عەلیمەردانخان دەروازەی گەورەی شاری گرت و کەریمخان بە پەڕینەوە لە پردی خواجوو لە ناوچەی جولفا دابەزی.[٢٩] بەگوێرەی گێڕانەوەی «بازین» خائینان و لەبنەوەبڕانی بەختیاری دەروازەکانی شاریان کردەوە و لە ڕۆژی سیویەکەمی مانگی مەی ساڵی ١٧٥٠دا ئیسفەهان گیرا و خۆی دا بە دەستەوە[٣٠].

٢٧ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ١٢ ـ ١٣، نووسیویەتی قێهیز. موجمەلوتتەواریخ لە ل ١٧٠ ـ ١٧١دا «کەرێز»ی نووسیوە. ڕەنگە ئێرە کەهریزجان بێ کە کەوتۆتە ٧٥ کیلۆمیتری ڕۆژاوای ئیسفەهان (فەرهەنگی جوغرافیایی ئێران، بەرگی ١٠ ل ١٥٠) کەرێزەیەکی دیکەش لە ٤٠ کیلۆمیتری باشووری ڕۆژاوای جولفایە.

٢٨ ـ گیتیگوشا، ل ١٨؛ تاریخی بەختیاری، ل ٤٧٧.

٢٩ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ١٧٠ ـ ١٧٢.

30- Bazin, 70 ; Grimood, 345 – 346. GD VI, 10 September 1750.

نامەیەک لە ڕێزدار گریووز نوێنەری کۆمپانیا وەبەرچاو دێ کە لەو زەمانیدا هەڵاتۆتە یەزد و لە ٢٥ی مانگی مەیدا ئاوای تێدا نووسیوە: یاغییەکانی بەختیاری توجارەتخانەیان تاڵان کرد.

ئەبولفەتحخان و سەرکردەکانی دیکەی بەختیاری بۆ پاراستنی ئەرگ (قەلاچکە)ی شار ئامادە بوون. بەلام عەلیمەردانخان پێشنیارێکی چاکی هێنا گۆڕ و گوتی ئەگەر هاوکاری بکەن هێندەی پێناچێ کە بەشدار بوونیان لەگەڵ دەسەلاتداری تازە لە کاروباری حکوومەتا وەکردەوە دەگێڕێ[٣١].

١ ـ ٦ پەیمانی سێقۆڵی

ئەگەرچی عەلیمەردانخان بە خۆی و هێزە شەڕکەرەکانییەوە شاری بە دەستەوە بوو، بەلام بە ڕوونی بۆی دەرکەوت کە ناتوانێ بێ هاوکاری و یاریدەی شانبەشانی ئەبولفەتحخان ئومێدی بە ڕاگیرکردنی درێژخایەنی ئەوێ هەبێ. وێدەچی ئەبولفەتحخان لە لایەن تاقمەکانی لایەنگری حکوومەتی سەفەوی و لاگیرانی شاروخەوە کە لە سەریەک زۆرینەیەکی تەواویان پێکدێنا، پشتیوانی لێوەکرابێ. لە نێو ئەو تایفە یەکگرتووانەی کە عەلیمەردانخان بە یارمەتی ئەوان ئاواتی وەدەس هێنانی پاشماوەی ڕۆژاوای ئێرانی لە دڵا بوو، ئەگەرچی کەریمخان خاوەنی مێژینەیەکی نادیار بوو، بەلام سەروگەردنێک لەوانی تر سەرتر بوو. ئەم سێکەسە هەر لە سەرەتاوە دەستەیەکیان ساز کرد کە بڕوا و متمانە پێککردن لە چۆنیەتی پەیوەندی و پلە و پایەیاندا دەکەوتە پلەی دووهەمی گرینگایەتی.

یەکەم کاریان دەبووا دۆزینەوەی پاشایەکی گوێلەمستی خانەدانی سەفەوی بووبا، هەتا توانیبایان بە هۆی ئەوەوە ڕەوایەتی یاسایی بدەنە دەسەلاتی خۆیان. دوو یان وێدەچێ سێکەس لە شازادەکانی ئەم بنەماڵەیە هێشتاش لە ئیسفەهان مابوون. ئەمانە کوڕانی یەکێک لە کاربەدەستانی بالای بارگای پاشا بە ناوی مورتەزا و کچەزای شاسولتانحوسێن ئاخرین فەرمانڕەوای سەفەوی بوون. لاوتر یان لاوترینیان کوڕێکی حەڤدە ساڵە بوو بە ناوی ئەبووتوراب(٢٧) کە وەک لێوەشاوەترین پالاوتەی پاشایەتی هەڵبژێردرا. بە بڕوای عەلیمەردانخان، ئەبووتوراب هێمن و دوورەپەرێزترینی شازادەکان بوو کە سەرەڕای داد و هاوار و گریانی دایکی لە ڕۆژی ١٢ی ژووەندا بە مەبەستی

٣١ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٤ ـ ١٥؛ Bazin, 70.

ڕاکێشانی سەرنجی زۆربەی جەماوەر سەرەتا بـە نـاوی شـاسمایلی دووهـەم[٣٢] حکوومەتەکەی ڕاگەیاندرا. پێکەوە هەڵسـەنگاندنی ئـەو لەگـەڵ باپیرەگـەورەی هاوناوی واتە شاسمایل، وای کردبوو کە خەڵکی دیکەش وەک گریـوز نوێنـەری کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی، ئاوای بنرخێنن: « شتێکی وا نیە جگە لـە نـاوێکی گومانلێکراو کە عەلیمەردانخـان بـە مەبەسـتی بـرەوی زیـاتری حکوومـەتی دیکتاتۆرانەی خۆی کایەی پێدەکا.» بەختیارییەکان لە مـاوەی چەنـد حـەوتوو دوای گیرانی ئیسفەهان، ئەوێیان گیرۆدەی ترس و تـۆقین کردبـوو. نـە تـەنیا کۆمپانیـای ئابـڕووداری هینـدی ڕۆژهـەڵاتی، بەڵـکوو شـاندە ئایینیـەکانی ژێزووئیت، ئاگۆستینین و کاپووچی بە شوو لێهەڵکێشانی شڵەژاوانە و کردەوەی مزگەوتیان تووشی گرفتاری و سەرێشە هاتن کە ناچاربوون لە شار ڕابکەن. بـازین کە لەم ڕۆژانەدا لای ژێزووئیتەکان بووە، ناچـارە کـرا کـە دوو شـەمدانی زێـو لەیری پارە بداتە وان. ڕێبەری ژێزووئیتەکان کە پیاوێکی پیر و پەککەوتە بوو، حەوتەیەک دواتر کە بـە مەبەسـتی داڕووتانـدنی زیـاتر فەلاقـە کـرا، مـرد[٣٣]. عەلیمەردانخان تەنیا بە چلپاندنی داهاتەکانی ئاسایی ڕانەدەوەستا و حـوکمی محکردە سەر تەواوی بازرگان و دەوڵەمەندان. کارگێڕانی کۆمپانیاکە وەزیری تازە ماتراوی شار بە ناوی زەکەریاخان(٢٨) بـە مـەرجێک ئیـزنی چوونـە دەرەوەی معدان کـە ٥٧٠ تمـەنی بـەرتیل بـدەنێ، بـەدزی بـەرەو یـەزد خوشـین[٣٤]. لـە یاروبۆخێکی ئاوا تێکەولێکەدا، لە ٢٩ی ژووەنی ١٧٥٠دا، لە ڕۆژێکی پیرۆزدا کـە

٣٢ـ تـاریخی گیتـیگـوشـای زەنـدیـە، ل ١٦؛ مـوجمـەلـوتـتـەواریخ، ل ١٧٦ و GD VI , 10 September. بـازین لـە ل ٧١ ـ ٧٢دا ئـەبووتوراب بـە لاوتـرینی ئـەم سێکەسە دەزانێ، گریووز ئەو بە دووهەمین کەس لە کەسـانی گـومڕمچـەلاک دەزانـێ. تۆلیویە لە بەشی ٦، ل ٢١ ـ ٢٢، بە یەکێک لە دوو کوڕەکانی میرزا موڕتـەزای دەزانـێ. مەرعەشی لە ل ٨٣ی مەجمەعوتتەواریخدا باسی ئەحمەدمیرزای برای هێناوەتـە گـۆڕ و دەڵێ تەنیا ئەم دووە کوڕانی میرزا موڕتەزا بوون. بازین تەمەنیشی نووسیوە. گریـووز بە ئاشکرا دەڵێ کە شـای تـازەی چوارمانـگ پێشـتر لـە شـوێنی کۆمپانیـا دیتـووە. سەرچاوەکانی ئێرانی زۆربەیان پێی دەڵێن شاسمایلی دووهەم و شایەک بەم ناوە کە لە مابەینی ساڵانی ١٥٧٦ ـ ١٥٧٧ لە ئێران حکوومەتی کردووە، وەبەرچاو ناهێنن.

33- Grimood , 356 – 359.

٣٤ـ GD VI , 10 September 1750. و مونتەزەمی ناسری، ل ١٧٢.

سەرئەستێرەناس بۆ تاج لە سەرنان بە مەبارەکی دانابوو، شاسمایلی سێهەم تانجی پاشایەتی ئێرانی کردە سەری[٣٥].

خوایینەخوایی عەلیمەردانخان پلەی «وەکیلوددەولە»ی بە خۆی تایبەت دابوو، هەروەها ئاشکراشی کرد کە بە شوێن پلە و پایەیەکی چەشنی «ئەتابەک» (مەزنە وەزیر)یەوەیە و دەبێ جێنشینیمیری بێ بۆ شای لاو. کەریمخان وێڕای خەڵات کران، بوو بە حاکمی لوڕستان و سەرکردەی هێزەکانی ئیسفەهان و ڕاسپێردرا کە درێژە بە هێنانە بەرباری وڵات بدا. ئەبولفەتحخان کرا بە حاکمی پایتەخت تا ویستی لایەنگرانی دابین بێ، بەڵام هیچ دەسەڵاتێکی نەبوو. خاڵی پرمەترسی لە ڕوانگەی چوارچێوەی چالاکی و دەسەڵاتی عەلیمەردانخانەوە، ناکۆک بوونی بوو لەگەڵ هاوپەیمانی بەهێزی زەندی. ئەگەرچی دوای هەڵبژێرانی کەریمخان ناچار بوو کە زۆربەی سپاکەی بخاتە بەردەستی ئەو، بەڵام وریا بوو کە ئەگەر ناشتوانێ هەموو هێزەکەی لای خۆی گل داتەوە، لانیکەم سوارانی تایبەتی بەختیاری بە مەبەستی ڕاپەڕاندنی ئامانجە تایبەتییەکانی خۆی بپارێزێ. کەریمخانیش لە بەرامبەردا سۆزی دابوو کە خانی بەختیاری دەبێ کارەکەی تایبەت بە ناوەند بێ و پایتەخت جێنەهێڵێ. هەروەها زۆری پێخۆش بوو کە ئەبولفەتحخان وەک یەکێک لە ئەندامانی سێقۆڵی بەڕێوەبردنی حکوومەت لە سەر کار ڕابگرێ هەتا پارسەنگێک بە زەرەدی عەلیمەردانخان لە نێو تایفەی بەختیاریدا بەدیبێنێ.

پەیمانی سێقۆڵی بە سوێندخواردنی وەفاداری ڕەوایەتی پێدرا و سۆزیان دا کە بەبێ ڕاوێژی یەکتر لە کاروباری حکوومەتا هیچ کارێک نەکەن. ئەم دابەشینی دەسەڵاتە خودبەخود کەش و هەوایەکی نابەدڵی بۆ دووکەس لە هاوپەیمانان بەدی هێنا[٣٦] و خێرایەکی دۆخی ئەم دوو هاوپەیمانەش ڕوون بۆوە.

١ ـ ٧ هێرش بۆ سەر هەمەدان و کرماشان و کوردستان

لە سەرەتاوە ویست و گەلاڵەی کەریمخان بۆ گرتنی هەرێمەکان ئەمە

٣٥ـ .GD VI , 10 September 1750 ئەم مێژووە (١٨ی ژووەن، بە ڕۆژمێری کۆن) دەبێتە ٢٥ی ڕەجەبی ساڵی ١١٦٣ی کۆچی.

٣٦ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ١٥ ـ ١٦؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ١٧٢ ـ ١٨٠.

بوو تا مێهرعەلیخان و حاکمی ئەردەڵان کە کۆنەدوژمنی بوون بگرێتە ژێر ڕکێفی خۆی. ئەگەر سەرکەوتنێکی ئاوای وەچنگ هێنابا دەیتوانی کە فارس و هەرێمەکانی دراوسێی و سەرەنجام خوراسانیش بخاتە سەر حکوومەتی تازە[٣٧]. وا ڕێککەوت کە بە قازانجی هەردووکیان بڕایەوە؛ عەلیمەردانخان بە تەنیا بۆ هێنانە ژێرڕکێفی زێد و نیشتمانی مایەوە و سەرکردەی زەندیش بێگومان لێی سوور بوو چونکە بەشی هەرەزۆری سپای بە دەستەوەیە، ئاخرییەکەی دەتوانێ بەشی باکووری ئێراقی عەجەم کە هەمیشە بە مەبەستی باڵادەستی تیرەی زەند لەبەر چاوی بوو، بگیرێ و ئەو کات بە هەلومەرجێکی گەلێک لەبار و بەهێزتر لە پێشوو کە ئیسفەهانی جێهێشت، بگەڕێتەوە ئەو شارە.

چل ڕۆژێک پاش گیرانی ئیسفەهان[٣٨] کەریمخان بەرەو هەمەدان وەڕێکەوت. عەلیمەردانخان لەڕێوە دەستی کرد بە هەڵمەت و پەلامار بۆ سەر شارەکانی دەوروبەری ئیسفەهان هەتا تەواو جێپێی خۆی قایم کا، لە دووهەمی جوولایدا بەرەو باشوور بزووت(٢٩) هەتا شاری قومشە کە ئێستا پێی دەگوتری شارەزا، داگیر بکا، دوو حەوتە دواتر بێ سەرکەوتن گەڕایەوە[٣٩].

لەم ڕۆژانەدا مێهرعەلیخانی تەکلوو کە بە حوکمی شاروخمیرزا کرابوو بە حاکمی هەمەدان و نیزیکەی شەشحەوتهەزار پیاوی شەڕکەر و چەند تۆپێکی بەدەستەوە بوو، بۆ جاری سێهەم و ئاخرین کەڕەت لە مەیدانی شەڕا بەرەوڕووی خانی زەند بۆوە. بەڵام زۆر پیس شکا و گەلێک چەک و جبەخانە و بەشێکی بەرفرەوانی ناوچەکانی لە دەس دا و سەرەنجام ناوەندی حکوومەتەکەشی گیرا و کەوتە دەس کەریمخان[٤٠]. بە گرتنی ئەم شارە کەریمخان لە باکوورەوە دەستی گەیشتە قەزوین و تاران و لە باشوورەوە کرماشان و توانی گەشە بە دەسەڵاتی

٣٧ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ١٧٢ و ١٨٠.

٣٨ ـ موجمەلوتتەواریخ لە ل ١٧٢دا دەنووسێ: چل ڕۆژ دوای گیرانی ئیسفەهان بووە. ئەم ژمارەیە وەک هەمیشە جێی گومانە، بەڵام ڕەنگە تەواو هاوکات لەگەڵ ١٠ی جوولا، یانی ڕۆژێک بەر لە هێرشی عەلیمەردانخان بۆ سەر قومشە بووبێ.

39- G D Loc. Cit. (30 June Old style).

٤٠ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ١٦ ـ ١٧، ناوی سەرکردەی تەکلووی بە محەممەدعەلیخان نووسیوە.

بدا، بەڵام دیسانیش نەیدەتوانی تەواوی قەڵا سەختەکانی ئەم ناوچە بگرێ[٤١].

وەختایەک کەریمخان لە دەرەوەی شاری کرماشان دابەزیبوو، پۆلێک لە سەرۆکانی تیرەی کەڵهوڕ کە هاڕوونئاوا(٣٠) بنە و بارەگایان بوو، هاتبوونە لای هەتا ئەوپەڕی ڕێز و ملکەچی خۆیان دەرببڕن. ڕووداونووسی گەنجی ئێمە، ئەبولحەسەنی گوڵستانەش کە زاوای میرزا محەممەدتەقیخان بوو، لە نێو ئەم پۆلەدا وەبەرچاو دەهات. ئەگەرچی خانی زەند ناوبراوی بەگەرمی وەرگرت، بەڵام نیزیک ماوەی مانگێک، یانی تەواوی ئەو بەینەی کە لە قەڵای کرماشان وتوویژیان لەگەڵ مامی دەکرد، لەنێو هۆردووی خۆیدا ڕایگرت. میرزا محەممەدتەقی بۆ درێژەی وتوویژەکان حازر نەبوو لە قەڵا دەرکەوێ. دەیەویست کە ویڕای ڕێز و لە سەرەخۆیی، وەختەکە بکوژێ. ئاکامی وتوویژەکان بە ناردنی چوار ئەسپی جوانی پێشکێشی بۆ کەریمخان بە باشی کۆتایی پێهات، چونکە سەرداری طەند ناچار بوو بە وەرگرتنی ئەم دیارییانە پێش بە قەومانی شەڕ بگرێ هەتا بتوانێ بەر لە هاتنی وەرزی زستان بە مەبەستی چوونە کوردستان و ئەو لەشکرکێشییە گەورەوگرانەی لە پێشی دابوو، لەم هەرێمە دەرکەوێ. گوڵستانەی گەنجی وەک بارمتە گل دایەوە و بردی، بەڵام مانگێک دواتر، وەختایەک کەریمخان تەنیا ڕۆژەرێیەکی تا سنە مابوو، بە بیانووی هێنانی هێزی پشتیوان و گەیاندنی ڕاسپاردەی کەریمخان بە مورتەزاقولیخانی زەنگەنە لە کرماشان بە مەبەستی ناردنی بەشە چەکداری سەرشانی، خۆی لە هۆردووبەزی خان ڕزگار کرد. ئەو کات خانی زەند تەمایان گرت بۆ ئارام کردنەوەی مەڵبەندی سەرسنووری گیلانی ڕۆژاوا، بەرەو ئەوێ بکەونەڕێ[٤٢].

٤١ـ موجمەلوتتەواریخ لە ل ١٧٥ و ١٧٧دا دەنووسێ: لە ماوەی ئەم هێرشەدا کەریمخان لەگەڵ شەڕی پارتیزانی کچی حاجی توغیانی فەراهانی بەرەوڕوو ببوو. حاجی توغیان لە مەڵبەندی فەراهان دەژیا، سەری وەبەر کەریمخان نەهێنا و گازی کرد بۆ شەڕی دەستەویەخە گوتی با بۆم بێتە مەیدانێ. کەریمخان تەمای گرت ئەم پێشنیارە قەبووڵ نەکا، چونکە لە شەڕ و شکاندنی ژنێکدا، شانازییەک وەدەس نەدەهات و ئەگەر شکستی هێنابا دەبوو بە هۆی شەرمەزاری؛ بۆیە گەڕاوە کرماشان و کچەی بۆ بەرەوەر بوون لە سەربەخۆیی واز لێهێنا. موجمەلوتتەواریخ، ل ١٧٦ ـ ١٧٧؛ دێهگان، ل ٦٧ ـ ٦٨.

٤٢ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ١٧٧ ـ ١٧٩.

لە وەختی کوژرانی نادرشادا، حاکمی ئەردەڵان، پیاوێکی بەرێوجێ بوو بە ناوی سوبحانوێردیخانی مامۆیی(٣١). ناوبراو لە ساڵی ١١٤٣ی کۆچی / ٣٠ ـ ١٧٢٩ڕا خاوەنی ئەم پلەیە بوو و تەنیا لە سێ قۆناخی کەمخایەندا حکوومەت درایە دەس ئەحمەدخانی کوڕی. ئاخرییەکەی ئەحمەدخان وەبەر غەزەب و تووڕەیی پاشای ئەفشار کەوت و لەبەر دابەشینی گەنمی نێو عەمباری سپای نادری بە سەر خەڵکی کوردستانا کە بۆ ماوەی سێساڵان تووشی قاتی و قڕی هاتبوون، ناچار بوو لە شوێنی حکوومەتەکەی ڕابکا. سوبحانوێردیخان کە پاش هەڵاتنی کوڕەکەی بۆ ئاخرین جار کرایەوە حاکمی کوردستان، کەوتە ژێر تەوژمی فەرماندەی خۆبینی سەربازگەی سنە و هەزارکەسێک لە چەکدارانی ئەفغانی و سوارانی کوردی. لە ترسی تۆڵەی نادرشا، ناچار بوو کە ئەم هەلومەرجە بە ڕوویخۆشەوە قبووڵ بکا و تەنانەت لە بەرامبەر هۆزە تۆراو و بێزراوەکان لە سیستمی حکوومەتی نادریش، پشتیوانی لە چەکدارانی سەربازگە بکا. دوای سێ ساڵ کە هەواڵی ڕووخانی حکوومەتی زاڵمانەی نادری بلاو بۆوە، سوبحانوێردیخان وێڕای کەیف سازبوون بەم ڕووداوە، گەلێکی دیاری ماڵاوایی بە سەر سپای ناخۆشەویست و بێزراوی سەربازگەی شارا دابەشی و ئامۆژگاری کردن کە هەر ئەو شەوە، بەر لەوەی خەڵکی ناوچەکان بەو خەبەرانە بزانن، بگەڕێنەوە ماڵی خۆیان. ڕێگرتن لە کوردانی تووڕەی هەڵچوو کە بە مەبەستی ڕاکردنەکەیانیان زانیبوو و دەیانەویست بکەونە شوێنیان کارێکی ئاستەم بوو. ئەم حاکمە ئاقڵمەند و لەسەرەخۆیە شەش مانگ دواتر لە ساڵی ١٧٤٧دا کۆچی دوایی کرد و عادڵشا و حەسەنعەلیخانی خزمەت خۆی لە جێی دانا[٤٣].

حاکمی تازە ئەگەرچی بەڕواڵەت پیاوێکی لێوەشاوە و سەرکردەیەکی مناسب بوو، بەڵام لەوێ لایەنگرێکی وای نەبوو و نەیتوانی خێرا وەک حاکمی پێشوو سەرنج و خۆشەویستی گشتی بۆ لای خۆی ڕاکێشێ. وەختایەکی حەسەنعەلیخان بە مەبەستی تێکهەڵچوون لەگەڵ زەندان کوردستانی

43- Nikitine, ((Les Valis d Ardelan)) 87 – 89 ; Rabino , Kurdistan 82.

ئەمینزەکیبەگ لە کتێبی کورد و کوردستان، ل ٢٣٠دا؛ گوڵستانە لە موجمەلوتتەواریخ، ل ١٦٧ – ١٦٨دا دەنووسێ: حەسەنعەلیخان کە بە دەس سوبحانوێردیخان دەرکرابوو، ئەم هەلەی قۆزتۆتەوە. (پەراوێزی ژمارە ٤٥).

بەجێهێشت، حاکمی دراوسێی لە کوردستانی عوسمانیدا بە ناوی سەلیمپاشا بە دەستی سلێمانپاشای ئامۆزای و یارمەتی سەلیمپاشای هاوناوی لە بەغدا، دەرپەڕێندرا و ناچار کرا کە لەگەڵ پۆلێک لە لایەنگرانی پەنا بێنێتە بەر قەڵەمڕەوی ئەردەڵان(٣٢). ئەو لێرە دژبەران و ناحەزانی حەسەنعەلیخانی لێکۆبۆوە و وای لێهات شان بداتە بەر ڕووخاندنی دەسەڵاتی سنە[44]. لەبەر پەلاماری پارتیزانانەی هێزەکانی زەند، تاقمێک لە چەکدارانی تری حەسەنعەلیخان ڕایانکرد و ناچار بوو کە بە پەرتاو بۆ بەربەرەکانی لەگەڵ سەلیمپاشا کە هێشتا خەریکی کۆکردنەوەی هێزی پشتیوان بوو، بەرەو سنە باژوێ. ئاشکرانیە کە داخوا هەر لە دەسپێکی کارەوە سەرکەوتووە یان وەک گوڵستانە باس دەکا لەپێشا بەتوندی شکستی هێنا و بەرەو کوێستانان ڕەوی و پاشان وەختایەکی لایەنگرانی خێڵەکی سەلیمپاشا لەبەر وەرزی بانەمەڕ هێزیان لەبەردا نەمابوو و ناوبراویش لە ترسی ئامۆزا و جێنشینەکەی واتە سلێمانپاشا و بێپشتیوانی لە ناوچەکانی دیکەدا بەرەو ئازادخان کە لە ئازەربایجان دەژیا، کەوتەڕێ. وێدەچێ لەم کاتەدا حەسەنعەلیخان گەڕابێتەوە سنە و سەرلەنوێ جڵەوی حکوومەتی بە دەستەوە گرتبێتەوە[45].

هێشتا حەسەنعەلیخان تەواو لە سنە دانەمەزرابوو کە سپای کەریمخان لە نیزیک ئەم شارە هەڵقوڵی. لەبەرەوەی دەیزانی لە قەڵەمڕەوی حکوومەتەکەیدا توانای بەربەرەکانی نیە، وای بەباش زانی کە لە ناوەندی

44- Longrigg , 178 – 179 ; Zaki. Solaymania. 73 – 75.

٤٥- موجمەلوتتەواریخ، ل ١٦٦ ـ ١٦٨. گوڵستانە ئاشکرای دەکا کە کاتی ڕاکردنی سەلیمپاشا، خانەکانی ئەردەڵان، داوایان لە سوبحانوێردیخان کرد کە لە ئیسفەهان چاوەڕوانی ڕۆژێکی وابوو، بێتەوە و سەرلەنوێ جڵەوی حکومەت بە دەستەوە بگرێ. ناوبراو قبووڵی کرد و جووڵا. بەڵام چی وای پێنەچوو کە مرد و خوسرەوخانی نەوەی لە جێی دانیشت و لە زەمانی پەلاماری کەریمخاندا، ئەو حاکمی کوردستان بوو. ئەم وتەیە لە ڕوانگەی ڕابینۆ و نیکیتینەوە ناڕاستە، چونکە سوبحانوێردیخان زۆر بەر لەم مێژووە مردووە و خوسرەوخانیش قەت هەتا ساڵی ١٧٥٤ نەبوو بە حاکم. نامیش لە تاریخی گیتیگوشادا بە ڕوونی دەڵێ کە کاتی هرووژمی هێزەکانی زەند بۆ سەر کوردستان، حەسەنعەلیخان دەسەڵاتداری سنە بووە.

پارێزگا چۆن چاکە ئاوا میوانداری کەریمخان بکا. کەریمخان کە مەیلی لە تەسالحە نەبوو، فەرمانی دا کە هێزەکانی پەلاماری سنە بدەن و تالانی کەن. لە ئاکامدا ئەم شارەیان ئاگردا و بەشی زۆری دەوروبەرەکەیان خاپوور کرد[٤٦]. والی (حاکم) پەنای بردە بەر قەلای قەراتۆرێ(٣٣). شێخالیخان بەر لەوەی چەند ڕۆژ دواتر شەڕکەرانی زەند کوردستان جێبێڵن، لەخۆوە گەمارۆی قەراتۆرێی دا[٤٧].

ئێستا هاوکات بوو لەگەڵ مانگی ئۆکتۆبر یان نوامبری سالی ١٧٥٠[٤٨]. کەریمخان لە وەرزی زستانا گەڕایەوە زێدی خۆی مەلایر هەتا سەر بە تیرە و تایفەکانی قەرەگوێزلوو و خودابەندەلووی دەرە و دەشتی لای هەمەدان نەوی کا و پۆلە سەربازی تازەپشوویان لێبستێنێ. لەم کاتانەدا لێکدالێکدا لە سەرچاوەی باوەڕپێکراوڕا خەبەری وای بۆدەهات کە نیشانیان دەدا عەلیمەردانخان پەیمانی مابەینیانی شکاندووە. بۆیە ناچار بوو دەستی خۆی ڕەپێش خا هەتا پلەی بەرزەوەبوویان بپارێزێ. سەرکردەکانی کۆکردەوە و وێڕای دەرخستن و ڕێزگرتنی کۆمەڵێک شالاو و پرکێشی و پەیمانشکێنی

٤٦ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ١٧٩ ـ ١٨٠؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٧.

٤٧ـ Nikitine, op.Cit, 90 ; Rabino, op. Cit, 82. گوندی قەراتۆرێ کەوتۆتە سەدکیلۆمیتری باکووری سنە؛ بڕواننە: بەرگی پێنجەمی فەرهەنگی جوغرافیایی ئێران، ل ٣١٧ و نەخشەکانی.

٤٨ ـ ڕێکەوتی ئەم هێرش و پەلامارانە ـ بە گوتەی ڕابینۆ سالی ١١٦٨ی کۆچی / ١٧٥٠ ـ ١٧٥١ی زایینی ـ تەنیا وەختایەک دەتوانێ ڕاستبێ کە مانگی دێسامبری ١٧٥٠ی زایینی، بەرامبەر بووبێ لەگەڵ محەڕڕەمی سالی ١١٦٤ی کۆچی. مێژووی بەرباس. بە سەرنجدان بە یادداشتی ژمارە ٦٢ی گێمبروون سەرەتای ژانویەی سالی دوایی بە ڕێکەوتی گەڕانەوەی کەریمخان بۆ ئیسفەهان دادەنێ، ئەم مەبەستە وێناچێ وابێ. ڕووداونووسینەکانی ئەم چاخە تایبەتە لە موجمەلوتتەواریخ و گیتیگوشای زەندیەدا هێندە ورد وەبەرچاو نەگیراون و بوونە هۆی هەڵەی مێژوونووسانی دواییش. فەسایی هێرش و لەشکرکێشی عەلیمەردانخان بۆ سەر فارس بە بەهاری سالی ١١٦٥ی کۆچی، بەرامبەر بە سالی ١٧٥٢ دەزانێ، یانی ١٨ مانگ درەنگتر لەوەی لە یادداشتەکانی گێمبروونا نووسراوە. ئەو مێژووەی کە هاتۆتە گۆڕ لە سەر بنەمای گۆترە و بۆچوون و لە ڕووی یادداشتەکانی گێمبروونەوە داندراون.

عەلیمەردانخان، پێیسەلماندن کە هەرچی زووە دەبێ بەرەو ئیسفەهان بزوون[٤٩].

لەو کاتەوە کەریمخان ئیسفەهانی جێهێشتبوو عەلیمەردانخان زوڵم و زۆرداری و ملهوڕی دووهێندە بەرز کردبۆوە و خەڵکی جولفا تاڵ و ناخۆشیان ڕادەبوارد؛ چونکە ناوبراو بە هەموو چەشنێک دوولکی دەخستە سەرملی خەڵک و ماڵی بە تالان دەبردن[٥٠]. وەک سەرچاوەکانی ئەرمەنی گێڕاویانەتەوە، عەلیمەردانخان لەبەر کار و خزمەتەکانی کەریمخان جولفای پێبەخشیبوو و ئەویش کارگێڕ و پارێزەری لێدانابوون کە عەلیمەردانخان بەر لە پەلامار و تالانی شار ئەوانی دەسبەسەر کردبوو[٥١].

ئەوەی ڕوون و مانادارتر خۆی نواند ئەمە بوو کە حەسەنعەلیخان، ئەبولفەتحخانی کۆنەڕەقیبی لێخست و کوێری کرد و پاشان کوشتی(٣٤). بەم شێوەیە ئاخرین بەرهەڵستی حکوومەتی دیکتاتۆرانەی خۆی لە ئیسفەهان لە سەر ڕێ لابرد و حاجیباباخانی مامی لە جێی دانا. سەرەنجام پاش ئەوەی سوێند و پەیمانی خۆی شکاند، سەربەخۆ بەرەو شیراز ئاژاوتی و پارێزگای فارسی گیرۆدەی ڕاووڕووت و تالان کرد[٥٢].

١ ـ ٨ فارس لە سەردەمی مەرگی نادرەوە بەرەو دوا

فارس و ناوەندەکەی کە لە ماوەی ڕاپەڕینی لەزەبری تەقیخانی شیرازی(٣٥) لە ساڵی ١٧٤٤ی زایینییەوە، کەوتبووە بەر کۆمەڵێک پەلامار و شاڵاوی قورس و گرانی نادرشای ئەفشار[٥٣]، دوای نەمانی نادر گێرە و کێشە و

٤٩ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ١٨٠؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٨.

50- GD VI, 25 August 1750; Olivier VI, 39.

51- Hovhanyants, 281.

٥٢ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٨؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ١٨٠.

٥٣ـ see Lockhart, Nadir shah, 242. ڕووداوەکانی ئەم بەشە پتر بوختەی بابەتەکانی ڕۆژنامەی «کەلانتەر»ە، ل ٤١ ـ ٤٥؛ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢٠١ ـ ٢٠٧. Brieven 2685 (1751), 37 - 38)؛ تاریخی بەختیاری ل ٤٧٥.

شڵەژانی زیاتر باڵیان بە سەر کێشا. میرزامحەممەد(٣٦) کەلانتەر (شارەوان)ی داهاتووی فارس لە نامیلکەی بیرەوەرییەکانیدا کە بنچینەی نووسراوەکانی فارسنامەی فەسایییە، قامکی لە سەر زۆربەی ئەم ڕووداو و گیروگرفتانە داناوە. لەو وەختەدا کە هەواڵی مەرگی نادر بڵاو ببۆوە و هەلپەرەستانی چاوچنۆک بۆ پێشکەوتی کاری خۆیان بە داشکاندنەوە و لێدانی خەڵک دەیانویست ڕێ خۆش بکەن، میرزامحەممەد لە شیراز نەبووە و بۆ کۆکردنەوەی پیتاک لەگەڵ هەزارسوارێکی حکوومەتی ڕووی کردبووە ناوچەکانی دەوروبەری شار. محەممەدخانی شاترباشی سەرکردەی نادر لە شیراز لەگەڵ محەممەدعەلیبەگی حاکمی لار پیلانێکیان بۆ ساحێبئیختیار (خاوەن دەسەڵات)ی فارس دارشت کە بیکوژن. دەسەڵاتدار مامی دایکی میرزامحەممەد بوو. میرزا محەممەدحوسێن بە یارمەتی هاوڕێیانی دەستیان بە سەر خەزێنە داگرت. بەڵام ئەوان لە بابەت وەدەسهێنانی پشتیوانێتی چاوەڕوانکراو لە تاقمەکانی ئەفغان و ئۆزبەک کە گوێڕایەڵی محەممەدڕەزابەگی قەرەچۆرلووی سەرکردەیان بوون، شکستیان هێنا. چونکە ئەوان بێلایەن نەمانەوە و محەممەدڕەزابەگ دوای گەڕانەوەی میرزا محەممەد هێزی دیکەی هاتەبەر و ئەم دوو سەربزێوەیان خەپ کرد و کوشتیانن. پاشان دارایی خەزێنەیان لە مابەینی چەکدارانی ئێرانی و ئەفغان و ئۆزبەکا دابەش کرد هەتا بگەڕێنەوە سەر ماڵ و حاڵی خۆیان.

ماوەیەک دواتر عادڵشا لەبەر هەڵلاوبگری سەربەستیخوازانەی شیرازییەکان بە ڕێبەرایەتی سەرکردەکانیان، لێیان بە ڕقداچوو و ساڵەخانی بەیاتی وەک سەرۆکی فارس ناردەوە.[٥٤] ساڵەخان زیرەکانە سەنگ و سەنگبایی گشتی ساحێبئیختیار و برازاکەی هاتە دەست و خێرایەکی خۆی لەگەڵ داخوازەکانی ڕێکخستن و لەگەڵ داروودەستەی نادری دژایەتی نواند. مانگی داهاتوو کە میرزا ئەبولحەسەنی شیرازی(٣٧) کاربەدەستی هەڵبژێراوی عادڵشا،

٥٤ـ GD VI, 12 February, 2 March 1784. ساڵەخان وەک یەکێک لە سەرۆک تایفەکانی خوراسان بانگهێشتنی قوروڵتا (ئەنجومەنی پیران)ی نادر کرابوو لە دەشتی موغان و ئەم ڕووداوە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٧٣٦. بڕواننە: دێهگان، ل ٥٤؛ میرزامحەممەدی کەلانتەر چووبوو بۆ وێ. کە وایە ڕەنگە ئەم دوو کەسە بەر لە هەڵبژێرانی ساڵەخان بۆ فەرمانڕەوایەتی شیراز یەکتریان دیتبێ.

ئەرکی خۆی وەک سەرۆکی شار دەس پێکرد، لە گەڕانەوەی یەکەم گەشتی‌دا بۆ لار، بەرەورووی یەکێتییەک بۆوە بە بەشداری میرزامحەممەد و ساحێبئیختیار و ساڵەخان. ئەم تاقمە زۆر مەتین و بەڕێزانە، بەلام قایم و پتەو، ئەویان گێڕایەوە ئیسفەهان. لە درێژەی وەرزی زستانی ساڵی ١٧٤٧ ـ ١٧٤٨دا برایمیرزا بۆ دابینکردنی خوردوخۆراکی لەشکرەکەی لە ئیسفەهان، زۆری غەدر لە شیراز کرد، بەلام وەختایەک کە لە زستانی ساڵی داهاتوودا لە تەورێز تاجی نایە سەر، ساڵەخان بەڕەسمی دانی پێدانەهێنا و ئەم ڕێبازە سیاسییەی ئەو کاتێک بەئاشکرا دەرکەوت کە نێردراوانی شاروخ فەرمانی هەڵبژێرانەوەی دووبارەی خۆی و دووکەس لە هاوکارانیان دایە دەستی.

لەگەڵ ئەوەدا هێشتاش برایمیرزا بۆیان جێگای مەترسی بوو. هاوکارانی بە مەبەستی کۆکردنەوەی بەشە چەکداری دیاری کراوی هەرێمەکە بە ولات وەرکرد و «کەلانتەر» لە بیرەوەرییەکانی ڕۆژانەی‌دا ئەم هەڵسووڕانە بە چەشنێک فێڵ و دەهۆ دەزانێ، چونکە هەر لەو کاتی‌دا ساڵەخان خۆی حازر کردبوو کە بە پاشماوەی خەزێنەکانەوە بەرەو خوراسان تێی‌تەقێنێ. بۆ بەڕێوەبردنی پلانەکەی بەرەو داراب جمی. لێرە خەڵک کە خۆیان لە دانی نان و پێخۆر و کەلوپەلی پێویستی ڕێیە دەبوارد، مانگیان کرد(٣٨). ڕەنگە ئەم هەڵکەوتە لە ژووەنی ساڵی ١٧٤٩ی زایینی‌دا ڕووی دابێ. محەممەدتەقی‌خان بوغایری سەرۆکی دەس‌نیشانکراوی برایمیرزا، بەبێ بەرەورووبوون لەگەڵ هیچ دژایەتی و ناڕەزامەندییەک پێی نایە شیراز[٥٥]. هاوکارانی تووڕە و ناڕەحەتی ساڵەخان هانی گەڕانەوەیان دا. ناوبراو بە یارمەتی سپای تازەتەیاری ئەوان دەست و پێوەندەکانی برایمیرزای لە شار وەدەرنا. پاشان سۆزەی چەند هەواڵێک کە گۆیا برایمیرزا، فەتحعەلی‌خانی ئەفشاری بۆ هێورکردنەوەی شیراز بەرەو ئەم شارە بەڕێکردووە، دەهاتە گوێ. دەیانگوت کە ناوبراو ئێستا بە هێزێکی تەیارەوە لەڕێی ئیسفەهانەوە دێ. ساحێبئیختیار دیسانەوە بەرەو دەرەوەی شار بەڕێکرا، هەتا بۆ پاریدەدانی شار، هێزی تازەتەیار کۆکاتەوە، ساڵەخان ڕایکردە یەزد و میرزامحەممەد، خۆی لە چوونە باشوور دزییەوە و لە فیرووزئاباد چاوەڕوانی ئاڵوگۆڕەکان مایەوە.

٥٥ـ ڕۆژنامەی کەلانتەر، ل ٣٥ ـ ٣٦ و.(Brieven 2658, 162 (7 July 1749

فەتحعەلیخان بێ ئەوەی تووشی هیچ کۆسپێک بێ شیرازی گرت. لەم کاتەدا ساحێبئیختیار، لەگەڵ پێنجشەش هەزار چەکداری تازەپشووی گەرمەسێری بە سەرکردایەتی عەبدولعەلی دەشتستانی بەرەو مەڵبەندەکانی باکووری کوتای. فەتحعەلی سەلماندی وەک چۆن سەربازێکی ئازا و ڕاهاتووە، ئاواش سیاسەتمەدارێکی وریایە و بەرژەوەندی کاران دەزانێ. وەختایەک سپای ساحێبئیختیار لە نیزیک چوار فرسەخی شیراز بەرەگەیان لێگرت، دەستی کرد بە وتوویژ لەگەڵیان هەتا بە تەساڵحەیەکی ڕەزامەندانە کێشەکە ببڕێتەوە. عەبدولعەلی بە نازناوی خانەوە بەرێکرایەوە نێو تایفەکەی خۆی و ساحێبئیختیاریش شانبەشانی فەتحعەلیخان چۆوە شیراز هەتا لە کاروباری حکوومەتا بەشدار و هاوکاری بێ.

لە هاوینی ئەوساڵەدا وەختایەک حکوومەتی برایممیرزا هەڵوەشا، میرزا محەممەد و ساڵەخان لە حەشارگەکانیان لە یەزد بەرەو ئەبەرقوو چوون و ڕێگای نێوان شیراز ـ ئیسفەهانیان بە هۆی هەزار سوارێکەوە بەست کە حاکمی ئەوێ کۆی کردبوونەوە، فەتحعەلیخان بە مەبەستی ڕێ لێگرتنیان لە شیراز دەرکەوت هەتا ئەم ناوەندی مەترسییە پرشوبڵاو بکا. دوای ماوەیەکی کەم لە شوێنی خۆی بزووت، بەڵام لەم کاتەدا عەبدولعەلی دەشتستانی خۆی خستە شیراز و ماڵ و بارگە و بنەی تالان کرد و خاوخێزان و دۆستەکانی زیندانی کرد. بەڵام ساحێبئیختیار خێرا خاوخێزانی بۆ گێڕایەوە. خانی ئەفشار وای بە باش زانی کە سەری خۆی هەڵگرێ و نەکەوێتە تێکهەڵچوون لەگەڵ هێزەکانی ساڵەخان و بکشێتەوە بۆ ئیسفەهان.

ساڵەخانی بەیات بە یارمەتی میرزامحەممەد و ساحێبئیختیاری مامی سەرلەنوێ لە کۆشکی فەرمانڕەوایی لێی دانیشت و لەو بارودۆخە شڵەژاوەدا بۆ ماوەی هەژدەمانگ، یانی هەتا هاتنی عەلیمەردانخانی بەختیاری بۆ شیراز، حکوومەتی کرد[٥٦].

٥٦ـ کەلانتەر بە کۆلێک تایبەتمەندی خۆبەزلزانینەوە کە بوویەتی، ناچار بووە کە تاوانەکانی خۆی و مامیشی بخاتە ئەستۆی ساڵەخان و گەورە کاربەدەستانی دیکە،

عەلیمەردانخان لەگەڵ لەشکرێکی نیزیـک پازدەهەزارکەسـی و وێـڕای پاشای ئاڵقەبەگوێی لە نێوەڕاست مـانگی ئۆکتـۆبری ساڵـی ١٧٥٠دا، گەیشـتە قەراخ شیراز[٥٧]. هاوکارانی گەلێک بەرژەوەندیخوازی ساڵەخان دەوریان بـەردا، قۆشەنێکی تێکەڵیان کۆکردەوە و پێشنیاریان کرد بێتە لایان هەتا دەربازی کـەن. ساڵەخان هەتا چەند ڕۆژێکی دیکە هەوساری شاری بە دەسـتەوە بـوو و پاشـان ڕایکردە ئیسفەهان. عەلیمەردانخان شیرازی بێ پارێزوان و چاوسووری گـرت و لەوی بە دواوە ئەو بیژووە سەگە! (کەلانتەر لە ڕۆژنامەکەیدا ئەم جنێـوەی بـۆ دیکتاتۆری جێنشـینی مـیری هەڵداشـت.) بـۆ مـاوەی چـوار مانگـان فـارس و مەڵـبەندەکانی گەرانگـەڕی بەهـەموو باریکـا داڕووتانـد. لەبـەر وەی کـە «ساحێبئیختیار» هێندێکی تێبـینی لـە بابـەت هـەژاری و دەسـکورتی خەڵـک بۆخستەڕوو، لە سەر کاری لادا و ساڵەخانی داڕۆغەی حاکمی ئاڵـقەبەگوێی لـە جێی دانا. پاشان خەرج و پیتاکی سێساڵی داهاتوو و هەروەها هێندێک دیـاری و پێشکێشی بە کەڵەگایەتی کە بایی چوارهەزار تمەنێک دەبـوو، لـە خەڵـک داوا کرد. ملی نا لـە دەسبەسـەراگرتنی ئاسـن، خەڵـووز، گـوریس و ئەسـپ، بـۆ چودەنڕێژی و ـ چودەن کانزایەکە لە ئاسـنی نەپالاوتـە و تێکەڵـەی خەڵـووز سازدەکرێ و بۆ قالب داڕشتن کەلکی زۆرە ـ ڕاگوێزتنی تۆپان. لـە مـاوەی سـێ حەوتوودا نیزیکەی شەشهەزار تمەنی بە زۆری و زۆرداری لە خەڵک ئەسـتاند و ئەمەش تەنیا نرخی کەرەسەی خاو و دەسکردی جۆراوجۆر بوو. بـۆ وەرگـرتنی خەرج و پیتاک پیاوەکانی بـەڕێکرانـە ناوچـە و مەڵـبەندەکانی پارێزگاکـانی

بۆیە تووشی لاری و خلیسکان بووە. شاهیدانی هاوچـەرخی ئورووپـایی، لایـان وایـە ساڵەخان دەسەلاتی یەکەم و سەرەکی شیراز و فارس و تەنانەت بەندەرعـەباس بـووە، (Brieven 2658, 214)

٥٧ـ GD VI 24 october , 3 and 4 November 1750. فەسایی لە بەرگی یەکەم، ل ٢٠٧دا کە تاریخی بەختیاریش (ل ٤٧٥) دەیسەلمێنێ، دەڵێ عەلیمەردانخان لە یـازدەی جیمادییوسسانی بەرامبەری مانگی مەی ١٧٥٢دا پێی نایە شیراز و شـەش مانـگ لـەوێ ماوە؛ بەلام سەرچاوەکانی ئینگلیسی و هولەندی ڕاپۆرتی شیاوتریان خسـتە ڕوو. جگـە لەمـە کەلانتـەر ئەمـەش دەخاتـەوە بـیر کـە زوڵـم و زۆرەملـی و چەوسـاندنەوەی عەلیمەردانخان لە زستانا ڕوویان داوە.

باشوور و ڕۆژهەلات و تەنانەت کرمان؛ داوای ٩٠ تۆنێکی دەغـل و دان دەکـرد لــە شاری لار بۆ پاشەکەوتی ئازووخــەی لەشـکرەکەی[٥٨]. هێنـدێک دواتـر هــەزاران چەکداری لەشکری ئەم دەغڵ و دانەیان هەڵلووشی. زۆربەی پیاوەکانی ئەگەرچی چەکداری تەیار بوون، بێ وەرگرتنی پیتاک لە چیاکـانی فـارس و دەشـتەکانی *لێوارەوە گەڕانەوە و تەقەلاکانیان ئاکامی پێچەوانەی لێکەوتەوە*. بـەناچار بـە مەبەستی دەمکوت و سزادانی سەربزێوانی مەڵبەندەکانی سـەرلێوار خـۆی پێـی نایە ڕکێف و شای ئاڵقەبەگوێی بێدەسەڵاتی کە خەڵک بە ناوی ئەو دادەڕووتان، بە دوای خۆیا ڕەکێش دەکرد[٥٩].

لە ماوەی ئەم هێرش و پەلامارانەدا مەعسوومعەلی‌خانی ئەفشاری وەک بریکار لە جێی خۆی دادەنا، هەتا درێژە بە خراپکاری و تاڵانوبڕۆ بدا. تەنانەت دیسانیش داوای پرتەقاڵ و شەراب و لیمۆ(٣٩) و شتی تـری بـۆ خوردوخـۆراکی سەربازانی دەکرد و بۆ کەلک وەرگرتن لە قەڵاشـکەری باغـان، دەسـتیان دایــە بڕینی داران. دەسدرێژی لەم چەشنە، شوێنەوارە مێژوویـی‌یــەکانی شیرازیشــی گرتەوە و ڕەنگە بە خراپ کردنی گومبەزەکەی «خواجە حـافز» دڵـی ئەویشـیان شـکاندبێ. لــە نێـو کاربەدەسـتانی حکوومــەتی و کــەیخودای گونــدان‌دا کــە ڕایان‌نەکردبووە هیچ شوێنێک، لە ماوەی ئـەم دەسـەڵاتە سـامناکەدا، لانیکـەم دوازدە کەسیان هەرکام چاوێکیان لە دەس دا[٦٠].

١ـ٩٠ حکوومەتی سەربەخۆی کەریمخان لە ئیسفەهان

پەیتاپەیتا هەواڵی نیزیک بوونەوەی کەریمخانی تۆڵەئەسـتێن دەهاتــە

58- GD VI , 13 and 21 November 1750.

59- GD VI , 1 December 1750; Brieven 2679 (1752) , 55 – 61.

بۆ وێنە عەلی‌مەردانخان بۆخۆی لــە بەندەرعــەباس نیزیـک نــەبۆوە. لــەم ناوچەیــە عەبدوڵلاخانی کارگێڕی نەیتوانی داخوازەکانی وی بە سـەر حوکمـڕانی ئــەو شـوێنە و بازرگانانی ئورووپایی‌دا بسەپێنی.

60- see also GD VI, 4 April 1751; sp 97/35 (1751 – 1752), 44b.

61- So Brieven 2679 (1752). 62; cf. Gombroon Diary VI, 7 December 1759, 23 January 1751.

بەرگویّ. لەشکری بەرچاوی لە مەلایر بە هۆی سەلیمخانی قۆرقلووی(٤٠) ئەفشارەوە پتر هێزی وەبەر هاتبوو. سەلیمخان پێشتر لە مەیدانی شەڕی کەرێزە ڕایکرد و لە قەلایەکی نیزیک قەزوێن بنەی خست و ئێستا خۆی گەیاندبووە سەرۆکی زەند. کەریمخان بەخۆی و لەشکرێکی بیستهەزار کەسییەوە[61] لە ئاخری ژانوییەی سالی ١٧٥١دا بەرەو ئیسفەهان کەوتەڕێ[62]. حاجیباباخان خۆی پێڕانەگیرا و شار بە هاسانی کەوتە گەمارۆ و دەستی ئەو و سادقخانی برای کە ئێستا ببوو بە بەگەربەگی ئیسفەهان[63]. لەبەر کردەوەی باشی کەریمخان سەبارەت بە ئەرمەنییەکان لە وەختی گرتنی جولفا و سەرەتای خۆ بەدەستەوەدانی ئەم شوێنەدا، هەمیشە بە چاکە باسی دەکرا. دیسانیش جولفای گرتەوە و هەموو چین و توێژەکانی خەلک لە حەیف و ناخۆشەویستی عەلیمەردانخان، بەڕاستی ڕەگەلی کەوتن[64].

لە فارسیش بەخت ڕووی لە عەلیمەردانخان وەرگێڕابوو. لە سەرەتای سالی ١٧٥١دا هەلیکوتایە سەر شاری کازروون[65] و تالانی کرد. لە ڕێگای گەڕانەوەیدا بۆ شیراز لە کەلیکی تەنگەبەر و خلیسکی مەنشوور بە کوتەلدوختەر تاقمێک لە چەکدارانی ناوچەکە بە سەرکردایەتی مەزارع محەممەدعەلی خشتی(٤١) کوێخای گوندی خشت ماتەیان هەلگرتبوو و ڕێیان لیّبڕیبۆوە. تەواوی ئەو مال و شڕەوبڕەی لە تالانی کازروون وەچنگی هێنابوو، دۆڕاندی و سێسەد کەس لە پیاوەکانی کوژران یان بە دیل گیران. بۆیە ناچار کرا بگەڕێتەوە کازروونی خاپوورکراو. بە کوێستانەڕێی فەهلیاندا شۆڕبۆوە دۆلەکانی زەردکووە (زەردکێو) هەتا لەو ڕێیەوە بگاتە ئیسفەهان. چاوەڕوانی ئەمەی دەکرد کە لە درێژەی ڕێگادا لانیکەم بتوانیّ یارمەتی لە پیاوەکانی تایفەی خۆی وەربگریّ کە لە هاوینەهەوار و لەوەڕگاکانی خووزستانیانەوە دەگەڕانەوە. لەم کاتەدا میرزا محەممەد لەبەر تین بۆهێنانی مەعسوومعەلیخانی ئەفشار،

62- GD 13 January 1751.

٦٣ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٩.

64- GD VI. 15 May 1751. Hovhanyants, 281; Malcolm, 177.

65- Breiven, 1753, 20.

ڕایکرده مه‌یمه‌ند (مه‌مێنـد) و چـاوه‌ڕوانی سـه‌رنخوونبـوونی خێـرا و له‌پـڕی عه‌لی‌مه‌ردان‌خان بۆی دانیشت[٦٦]. له ئیسـفه‌هان کـه‌ریم‌خـان کـه بـه جووڵـه و گوێزه‌گوێزی عه‌لی‌مه‌ردان‌خانی زانیبوو، سه‌ره‌به‌هاری ئه‌و ساڵه ده‌نگی له‌شکری دا هه‌تا له وڵاتی خۆی له‌گه‌ڵی به‌ره‌وڕوو بێ. ئاته‌گ و داوێنه‌کانی زه‌ردکێـو لـه سه‌رچاوه‌ی ڕووباری کاروون و ده‌وروبه‌ری باشووری ڕۆژاوایـی بـه چوارمحـاڵ ناسراوه[٦٧].

ئاکامه‌که پێشبینی ده‌کرا؛ گه‌لێک له پیاوه‌کـانی خـانی بـه‌ختیاری لـه «خه‌وی غه‌فڵه‌ت» ڕاپه‌ڕیبوون: کاتێک شای گه‌نج و زه‌که‌ریاخانی وه‌زیر و چه‌نـد که‌سی تر له سه‌رکرده‌کانی سپاکه‌ی هه‌سـتیان کـرد کـه ده‌ره‌قـه‌تی هێزه‌کـانی که‌ریم‌خان نایـه‌ن، هـه‌موویان تێکـڕا ڕوویـان کـرده خـانی زه‌نـد. هێزه‌کـانی به‌ختیاری تۆقین و هه‌ڵاتن؛ عه‌لی‌مه‌ردان‌خان و نیزیکانی، بۆ وێنه سمایل‌خـانی فه‌یلی(٤٢) حاکمی لوڕستان به‌ره‌و ده‌شته‌کانی ڕۆژاوای خووزستان تێیانته‌قاند تا بۆ وه‌ختایه‌کی تر خۆیان بۆ شه‌ڕ ته‌یار کـه‌ن. چه‌نـد کـه‌س لـه سـه‌رکرده‌کانی سه‌ربزێوان گیران و کوژران و یان کوێر کـران. له‌گـه‌ڵ چه‌کـدارانی بـه‌ختیاریش هه‌روه‌ک خه‌ڵکی دیکه وا به باشی جووڵانه‌وه که هه‌رگیز چاوه‌ڕوانی ئه‌مه نه‌بوون و ئه‌م ڕه‌وتـه لـه ڕێبـازی سیاسـی کـه‌ریم‌خـان‌دا وه‌ک داب و نـه‌ریتێک خـۆی ده‌نواند[٦٨]، هه‌روه‌ها که‌ریم‌خان ئاشکرای کرد که ئاواتـه‌خوازی گـرتنی ناوچـه و مه‌ڵبه‌نده شاخاوییه‌کانی به‌ختیارییه. پاش سه‌رکه‌وتن له‌ڕێوه داوای باجی کـرد له تـه‌واوی جـه‌ماوه‌ری دانیشـتووی ناوچـه و دراوسـییه‌کانی. گورجییـه‌کانی

٦٦ـ ڕۆژنامه‌ی که‌ڵانته‌ر، ل ٤٤ ـ ٤٦؛ فه‌سایی، به‌رگی یه‌که‌م، ل ٢٠٧.

٦٧ـ ئازه‌ر له ئۆردووی عه‌لی‌مه‌ردان‌خان‌دا یه‌کێک لـه هاوڕێیـانی بـووه؛ گـیتی‌گوشـا، ل ٢١؛ موجمه‌لوتته‌واریخ، ل ١٨٢؛ تاریخی به‌ختیاری، ل ٤٧٧. هاوهانیانتز، له ل ٦٨٢دا، ئاب‌کوورن به شوێنی قه‌ومانی شه‌ڕه‌که داده‌نێ، که دێیه‌که که‌وتۆته ٢٨ کیلـۆمیتری باشـووری ڕۆژاوای شـاری کورد. وێشده‌چێ ئه‌م ناوه سواوی «ئاب کاروون» بێ. یان هه‌روه‌ک ئازه‌ر ده‌ڵێ شـه‌ڕ لـه لێـواری ڕووبار ڕووی داوه. گولستانه ده‌ڵێ شه‌ڕ له ڕۆخی زایه‌نده‌ڕوود قه‌وماوه و ئه‌م شوێنه له داغـاوی وێ، که‌وتۆته نیزیک ئیسفه‌هان. هه‌ڵبه‌ت تێکڕای گێڕانه‌وه‌کان شوێنی شه‌ڕه‌که له ئیسفه‌هان بـه دوور نازانن. ئه‌م مه‌به‌سته پاش هاتنی ڕاپۆرتی ئه‌م سه‌رچاوه‌ی خواره‌وه بۆ کرمان، سه‌لما.
See GD VI , 19 Juhe and July 1751.

٦٨ـ موجمه‌لوتته‌واریخ، ل ١٨٢، تاریخی گیتی‌گوشا، ل ٢١ ـ ٢٤.

دانیشتووی گوندەکانی ئاخوڕە سەریان لە حاند ئەم داوایە بادا و شانبەشانی نێیەکانی ئەرمەنینشینی پەنایان دەستیان کرد بە شەڕی چەکداری. کەریمخانیش بە هێزی چەک پەلاماری دان. زۆرێک لە جووتیاران کوژران و بە دیل گیران و ڕێبەرانی گورجی گوللەباران کران و خانی زەند دوای گرتنی ئەسیرێکی زۆر لەوێ دەرکەوت[٦٩].

بەگوێرەی نووسینی نامی یەکێک لەو کەسانەی کە دوای شەڕی چوارمحاڵ کوێر کرا، سەلیمخانی قۆرقلووی ئەفشار بوو. وەک گێڕاویانەتەوە بەر لە ئێستا پەنای بردبووە بەر عەلیمەردانخانی بەختیاری؛ بەڵام ئەم ڕاپۆرتانەی کە لە بەندەرعەباسەوە نێردراون، وای دەردەخەن کە کوێرکرانی ناوبراو پەیوەندی بە هەڵاوبگری ئیسفەهانەوە نەبووە لە پایز یان سەرەتای زستانی ئەو ساڵەدا. گۆیا دەستەیەک لە لایەنگران و تاقمێک لە دژبەرانی کەریمخان لە میوانییەکی گشتیدا پێکهەڵدەپرژێن؛ پازدە تا بیست کەس لە سەرکردەکانی ڕاپەڕیوان دەکوژرێن و سەلیمخانیش کە لە سەردەمی نادردا چاوێکی لە دەس دابوو، چاوەکەی دیکەشی دەچێ[٧٠]. ئێستا لە هەموو لایەک ڕوون بووەوە کە خانی زەند توانستی لادان و دەرپەڕاندنی هاوپەیمانانی باوەڕپێنەکراویشی هەیە(٤٣).

شیراز بە هەڵبژاردنەوەی سەرلەنوێی حاکمی پێشووی عادڵشا یانی ئەبولحەسەنخانی شیرازی قەڵەمڕەوی بەرینتر بووە. مەعسووم‌عەلیخانی ئەفشار کە نوێنەری عەلیمەردانخان بوو، بە مەبەستی دیداری حاکمی تازە لە شار دەرکەوت و بە شێوەیەکی ڕەسمی چوو بۆ پێشوازی، بەڵام لەڕێوە کۆت و زنجیری خستە دەس و پێی و هێنایەوە شار؛ خەڵکی شیراز بە سەرکردایەتی

٦٩ـ Hovhanyants (282) دەنووسێ کە ئاخورە شارۆچکەیە لە ٢٥ کیلۆمیتری ڕۆژاوای داران و زۆرێک لە دانیشتووانی بە ڕەگەز گورجین.(فەرهەنگی جوغرافیایی سپا، بەرگی ٥.)، باپیرانیان بە دەس شاعەباس لێرە نیشتەجێ کراون. باسی گوندی ئەرمەنینشینی دیکەش کراوە، کە گرینگەکانیان بریتین لە: خونگ، سەنگباران، شابولاغ و میلاگرد کە کەوتوونە باکووری ڕۆژاوای ئاخوڕە. (فەرهەنگی جوغرافیایی ئێران، بەرگی ٥ و نەخشەکانی).

٧٠ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ٢٤: هەروەها: GD VI, 20 December, 1751.

محەممەدعەلی خشتی ڕاپەڕین و ئەبولحەسەنخانیان ڕزگار کرد و ئاخرین نوێنەری فەرمانڕەوای زاڵمی خۆیان تێدابرد. هەڵلا و بشێوی تریش ڕوویان دا: حاکمی تازەش کوژرا و کاروباری حکوومەتی بە شێوەیەکی کاتی کەوتە دەس سەرکردەی سپای نێردراوی کەریمخان. ئەمجارەیان ڕاپەڕینێکی دیکە لە لایەن کوردەکان و تایفەی بەیاتەوە سەری هەڵدا و ئاخرین حاکمی شاریشیان لە سەر کار لادا[71]. گەلێک تاقم و دەستەی خاوەن دەسەلات کە پاش شڵەژاوی و پاشاگەردانییەکان دڕندانە گەشەیان کردبوو، حازر نەدەبوون بە هاسانی سەر وەبەر ناوەند یان تاقە سەرکردەیەک بنێن.

دوازدە مانگی ڕابردوو، سەردەمێکی قەیراناوی بوو کە کەریمخانی خستە سەر ڕێ و ڕەوگەی مەزنایەتی. ناوبراو لە نێو تاقم و دەستە دز و ڕێگرەکانی خۆڵاتی سەری هەڵدا و بە ڕێی تێکەڵی و پەیوەندییەکی ترسناک و سەداقەتێکی ئاشکرادا کە تێکەڵ بە برشت و میانەڕەوی سیاسی بوو، بوو بە پیاوی سەرکەوتووی، سەرکەشانی ئێرانی خۆراوایی. لەم کاتەدا بە وەچنگهێنانی دوو هۆکاری سەرەکی واتە پایتەخت و شا، نازناوی «وەکیلوددەولە»ی کە پێشتر درابوویە عەلیمەردانخان، تایبەت دا بە خۆی. چەند فەرمانێکی دەرکرد و چەن حاکمێکی هەڵبژارد و تەواوی ناوچە و مەڵبەند و هەرێمەکانی نێوان ئازەربایجان و بەندەرەکانی کەنداوی داگیر کرد. شێخالیخانی ئامۆزای کردە حاکم و سەرداری هەرێمەکانی باکووری و شوێنی نیشتەجێبوونی تایفەی زەند و محەممەدخان لە پارێزگاکانی ڕۆژاوای داوێنی زاگرۆس سەقامگیر بوو(٤٤). سادقخانی برای(٤٥) بە سەرکردایەتی دووهەزار سوارەوە ناردە کرماشان تا قەلای هێشتا خۆبەدەستەوەنەداوی ئەو شارە دەور بدا و بیخاتە ژێر چاوەدێری[72].

٧١ـ ڕۆژنامەی کەلانتەر، ل ٤٦ ـ ٤٧؛ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢٠٧ ـ ٢٠٨؛ مێهراز، ل ٣٤ ـ ٣٥.

٧٢ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ١٨٢ ـ ١٨٣و ١٩٢و ١٩٣.

تێبینی و پەراوێزەکانی «ساکی»

١ـ نەسیرخانی بلووچ لە زەمانی نادردا حاکمی سیستان و بلووچستان بوو. لە سەردەمی هێرشی ئەحمەدشاشدا یارمەتی دا.

٢ـ میرحەسەنخان لەپێشدا «داروغەبازار»ی هۆردووی نادری بوو پاشان بوو بە سەرکاری کۆکردنەوەی باجی ئیسفەهان. لەبەر دەڵەچەیی کرا بە بەگلەربەگی ئەو پارێزگایە. لە وەختی مردنی نادرا، میرزاسەیدڕەزای زاوای شاسوڵتانحوسێنی خستە زیندانەوە. چونکە خوازیاری پاشایەتی بوو بە دژی عادڵشا ڕاپەڕی و سەرەنجام بە دەس لاتولووتەکانی شاری ئیسفەهان کوژرا.

٣ـ ئەڵلایارخان، سەرکردەی حەوتهەزار چەکداری ئەفغانی بوو لە بنکەی قەزوێن. شانبەشانی ئەشرەفسوڵتان هەمەدانی وێران کرد.

٤ـ سەرئەفرازبەگی خودابەندەلوو لە گوندەکانی مابەینی کرماشان و هەمەداندا سەرکردەی هەزارکەس بوو(مینباشی). لەگەڵ شاسەیوانەکان پێکهات و لە خوازیارانی دەسبەسەرداگرتنی ڕۆژاوای ئێران بوو. بە تەگبیری سەرۆکانی قەرەگوێزلوو کوژرا.

٥ـ کائید کەلبعەلی یەکێک لە لات و شڕەخۆرەکانی برووجێرد بوو. بە شەڕەنگێزی ئەو ناوچەیەی شڵەقاندبوو. سەلیمخانی قۆرقلووی ئەفشار لە لایەن برایمپاشاوە بۆ دەمکوتکردنی نێردرا. دوای ئازایەتییەکی زۆر کوژرا. کائید لە زاراوەی لوڕیدا مانایەکی وەک کەیخودا و ڕێبەر (قائید)ی هەیە. لە لوڕستان تیرەی کائید و «کائیدڕەحمەت»یش هەن.

٦ـ حوسێنخانی زەنگەنە لە سەردارانی کوێرکراوی چەرخی نادری بوو. لە پێشدا چاووشباشی (سەرکاروان)ی نادر و لە خزمەت ڕکێفی دابوو. لەبەر شەڕەنگێزی کوێر کرا. پاش مەرگی نادر زۆری تالان و بڕۆ کرد. سەرکردەکانی قەڵای کرماشان خستیانە داو و کوشتیان.

٧ـ سوبحانوێردیخانی ئەردەڵان کوڕی عەباسقوڵیخانی ئەردەڵان و لە ساڵی ١١٤٣ی کۆچیدا حکوومەتی بە دەستەوە گرت. پاش وی ئەحمەدخانی کوڕی کرایە حاکمی کوردستان بەڵام حەسەنعەلیخانی ئەردەڵان جێی گرتەوە. سەرۆکی سەربازگەی سنە کە سوبحانوێردیخان ڕزگاری کرد، محەممەدڕەزابەگی کوڕی «باباکەریم»ی گورجی بوو.

٨ـ ئەم تاقمە زەنـدەکانی بـاکووری کوردسـتانن و بـە زەنـدی بەگـە بەناوبانگن. ئادینەخان و ئەحمـەدخان سـەرۆکیان بـوون و بـە زاراوەی لـەکی دەدوان.

٩ـ ئوشتوران (وشتران) یەکێک لە گونـدەکانی ناوچـەی خـورەم‌ڕوودی توویسیرکانە و ٢٨٤ سەر خێزانە و ١٥١٧ کەسی جـەماوەرە. (سـەرژمێری سالـی ١٣٥٥ هەتاوی).

١٠ـ عەبدولعەلی‌خانی کوڕی خەلیل‌خـانی عـەرەب مـیش‌مەسـت پـاش مەرگی نادر لە ئەراکەوە هاتە کرماشان و چووە لای ئـەمیرخانی تـۆپچی‌باشـی پلکەزای. هەتا زەمانی گیرانی قەڵای کرماشان یاریدەی میرزا محەممەدتـەقی دا. دوای گیرانی قەڵای شانی دایە پاڵ شانی ئازادخان. دواتر چووە لای شاروخ‌میرزا و سەرەنجام هاتە شـیراز و لـە سالـی ١٢٠٣ی کـۆچی‌دا لـە وەخـتی گەڕانـەوە لەحەجەوە مرد.

١١ـ ئەمیرخانی تۆپچی‌باشـی عـەرەب مـیش‌مەسـت (عـامیری) کـوڕی یاربەگ‌خان و لە شەڕی «میهماندۆست» سەرتۆپچی نادر بوو. پاش کۆچی نـادر سەرەتا لای دایە لای عەلی‌قولی‌خان و برایم‌میرزا و لـە ئـاخردا سـەری وەبـەر شاروخ هێنا. دوای گیرانی هیرات لای ئەحمەدشا مایەوە.

١٢ـ کەڵهوڕ، زەنگەنە، مافی و باجەڵان کە چەند ناوچەیەکی نێوان ئیلام و کرماشان و لوڕستان‌دا نیشتەجێن و ئاخاوتنیان «لەکی»یە. باجەڵانـەکان لـە سەردەمی قاجاران‌دا لە شارستانی بروجێرد بە سەرۆکایەتی ئەفراسـیاب‌خـان شۆرشێکیان هەڵگیرساند. زەنگەنە دەبنە دوو تیرەی فارس‌ئاغا و ڕۆستەم‌ئاغا.

١٣ـ ئەم زاراوەیە لە ڕۆژگاری سەفەوی‌ڕا بۆتە باو. مەبەست لە لـوڕانی فەیلی ئەو کەسانەن کە زاراوەیان لوڕییە و بە شێوازی لەکی نادوێن.

١٤ـ باباخانی چاپشلوو لە ساڵی ١١٤٤ی کۆچی‌دا لە لایەن نادرەوە بـوو بە سەرکردەی سەرکوتی ئاژاوەکانی لوڕستان. کۆچی بـە زۆرەملـی زۆرێـک لـە تایفەکان بە فەرمانی ئەو بەڕێوە چوو. ئەگەرچی چاپشلووەکان بـە یـەکێک لـە تۆرەمەکانی ئەفشار دادەندرێن، بەڵام لە ڕاستی‌دا لە «قـارش قـووزی»یـەکانی بوخاران. پاشان شاسمایل لە ئازەربایجانەوە بۆ خوراسان کۆچی دان. ئێستاکە لە ناوچەکانی چاپشلوو، نەوخەندان، محەممەدئاوا و دەرگەز نیشتەجێن.

١٥ـ وشەی تووشماڵ لە شێوازی لوڕیدا بە مانـای کەیخودایـە. تـەش (تووش) سوارەی «تاش»ە بە مانای خواوەند و خـاوەن و سـەرۆک، مـاڵ یـانی ئاوایی و تاقم. کەوایە تووشماڵ یانی خاوەن و سەرۆکی ئاوایی. بە باری گـەورە و چکۆڵەیی خێڵاتیدا، لە کەیخودا سەرتر و لـە خـان خـوارتر بـوو. ئـاخرین تووشماڵێکی کـە مـن لـە لوڕسـتان بـە منداڵـی دیتوومە، کەسێک بـووە لـە تووشماڵەکانی باڵاگریوە و ناوی تووشماڵ محەممەد بوو. حکوومەت کردبوویـە شارنشین و پیاوێکی لەسەرەخۆ و ئاقڵمەند بوو.

١٦ـ تەکلووەکان لە هەمەدان دەژیان و بە تایفە سەرەکییەکانی قزڵـباش دادەندران.

١٧ـ کەڵهوڕ تایفەیەکە لە مابەینی کرماشان و ئیلام و ناوەندی گەورە و بـەرچاویان، ئیسـلامئابـاد، گـیلانی ڕۆژاوا ، ماهیدەشـت و دەوروبـەری قەسریشیرینە. تایفەیەکی گەورەیە کـە ٢٠ بـەرەبابی هەیـە. ئـەوانی گرینگـی برێتین لـە: ئەلوەنـدی، مەنسـووری، قـوچمی، گرکـا، کەلـەپا، کەلـەجۆ، ماهیدەشتی، هاڕوونئاوایی، شاهین، مووشگیر، بوداقبەگی، زەینـاڵخـانی و کەمەرە. لە سەردەمی مەشرووتەخوازیدا لەبەر تێکەڵی داودخان سـەرۆکی ئـەم خێڵە لەگەڵ سالاروددەولە، گێرە و کێشەیەکی سەیر سەری هەڵـدا کـە بـوو بـە هۆی کوژرانی داودخان لە بێستوون.

١٨ـ گێڕانەوەی مێژوونووسانی کورد زۆر لەگەڵ نووسـەرانی تـر لێـک دوورن. مەردۆخ لای وایە کە هێزەکانی ئیمامقولیخان لە سپای حەسەنعەلیخان زیاتر بوون و تەنیا ئازایەتی کوردان کەمایـەتی ئـەوانی قـەرەبوو کردۆتـەوە. شوێنی شەڕەکە بیلەوار بووە.

١٩ـ بابان کە جاری وایـە بـە «بەبـە»ش ناویـان دێ، کـوردی شـاری سلێمانین.

٢٠ـ ئیمامقولـیخـان پیـاوێکی چاونـەترس بـوو. سـەری لـە ئاسـت سەرکردەکانی قەڵا بادەدا. ئەوان تـەمایان گرتبـوو هەڵـیفریوێنن، هـەر بۆیـە سوێندیان بۆ خوارد کە گیانی پارێزراوە و پێویستە بێ و لە کاروباری حکوومەتا بەشدار بێ. مورتەزاقولیخانی کۆسەی ئەحمەدلووی ئەفشـار گـرتی و کـوێری کرد.

٢١ـ ئاغاسیخانی شاملوو، باپیرەگەورەی خانەکانی مەلایر لـە قـەڵای «خانخۆرە»ی کومازان دەژیا. شاملووەکان کە تۆرەمەی ترکانی سپای قزڵـباش بوون، دەستیان کرد بە کەڵەوەکێشی و دژایەتی لەگەڵ تایفەی زەندی دانیشتووی مەلایر و لە کومازانەوە دەریانپەڕاندن بۆ پەری.

٢٢ـ رووداونووسانی ئێرانی ئەم ناوەیـان بـە شـێوەی عـەلیوەیـس، عەلیئووەیس نووسیوە و بەڕێز پێریش هەروای دابەزاندووە، بەڵام سـواوە بـە عەلیبوس. لە لوڕستان تۆرەمەی عەلیبوس و پیـاوی بـەم نـاوە زۆرن. هـەوای خۆشی «عەلیبوسی»ش هی کابرایەک بووە بە ناوی عەلیبوس.

٢٣ـ عەلیمەردانخان لە تایفـەی چوارلـەنگی بـەرەبابی کونورسـی و تورمەی زەمانخان و ناوی بـاوکی حەیـدەرئاغای بـەختیاری بـووە. کـوڕێکی لێومشاوەی لە پاش بەجێنەما، بەڵام ئامۆزاکـانی چـەن سـاڵان سـەرۆکایەتی بەختیارییان بە ئەستۆوە بوو. محەممەدتەقی کوڕی ڕەشیدخان لەبەر تێکەڵـی و دۆستایەتی لەگەڵ «لایارد»ی ئینگلیسی ناوبانگێکی دەرکردبوو.

٢٤ـ ئەبولفەتحخان لە سەرۆکانی تایفەی حەوتلەنگ و لـە بـەرەبابی بێهداروەند «بەختیاروەند» بوو. بێهداروەنـدەکان لـە سـەردەمی محەممەدشـادا سەرۆکایەتی خێڵی بەختیارییان دایـە دەس کـوڕانی حەیـدەرپاپی لـە لـوڕانی فەیلی. چونکە یەکێک لە خانەکانیان لە شەڕ لەگەڵ ئەرشـەدوددەولەدا ئەسـیر کـرا، ئـەم نازناوەیـان دایـە و پێیـەوە ناسـران. یـەکێک لـە سـەرۆکە ناوبەدەرەوەکانیان خوالێخۆشبوو غوڵامڕەزاخانی ئەرشەد بـوو لـە ئاغاکـانی دوروود (دوو چۆمان).

٢٥ـ عەلیمەردانخانی فەیلی لە سەردارانی مەشـهووری ئـاخروئۆخری حکوومەتی سەفەوییە و بەگلەربەگی لوڕستان بووە. ئەو کوڕی مەنووچێهرخانـە و لە لوڕستان شوێنەواری چاکی لە پاش بەجێماوە. لە سەردەمی نادرشادا وەک بالوێزی ئێران لە وڵاتی عوسمانی، لوڕستانی بەجێهێشت. کـە چـاوی ون بـوو بابا‌خانی چاپشـلوو پـەلاماری لوڕسـتانی دا. ئـاوای لـە سـەر «مـۆر»ەکـەی نووسرابوو:

ز حسین و شاهوردی و منوچهر و حسین / شد علیمردان لر کلب امـام مشـرقین

لە حوسێن و شاوێردی و مەنووچێهر و حوسێن / عەلیمـەردانی لـور بـوو بـە

سەگی ئیمامی ڕۆژهەڵاتان).

٢٦ـ گەز، شارەدێیەکە لە ناوچەی بەرخواری ئیسفەهان و بەگوێرەی نووسینی دوکتۆر «هونەرفەر» لە ل ٥٣ی کتێبی ئیسفەهاندا، لە سەردەمی ساسانییەکاندا ئاورگای لێبووە. ئێستاش مزگەوتی زەمانی سەلجووقی و کاروانسەرای شاعەباسی گەز هەرماوە.

٢٧ـ ئەبووتورابمیرزا کوڕی میرزا مورتەزاخانی سەدروسسدوور لە دایکەوە نەوەی شاسوڵتانحوسێنی سەفەوی بوو. لە ساڵی ١١٦٣ی کۆچیدا لە لایەن سەرکردەکانی هاوپەیمانەوە بە ناوی شاسمایلی دووهەم لە ئیسفەهان کرایە شا. پاش شکانی عەلیمەردانخان بە لای کەریمخاندا کەوت. وەختایەک کەریمخان لە بەرامبەر محەممەدحوسێنخاندا شکا ڕایکردە لای ئەو. دوای بەزینی محەممەدحوسێنخان سەرلەنوێ گەڕایەوە لای کەریمخان. ئەمجارەیان وەکیل خۆیەکی وای تێنەگەیاند و بە شای نمەکنەناس گازی کرد. بۆ هەمیشە ناچار بوو لە ئابادە نیشتەجێ بێ. لە ساڵی ١١٧٨ی کۆچیدا مرد.

٢٨ـ زەکەریاخانی کەززازی یەکێک لە سەرکردەکانی نادری بوو کە سەردەمی فەرمانڕەوایەتی برایمیرزا ئەرکی وەزارەت و حکوومەتی ناوچەکانی کەلە، کەزاز، کەمەرە، چاپلق و برووجێردی بە ئەستۆوە بوو. ئەو وای لە شاسمایلی دووهەم کردبوو هەر تاوەی لە سەر هەوایەک بێ و هەر ڕۆژەی بۆ لای سەرکردەیەکی پاڵ پێوەدەنا. کەریمخان و عەلیمەردانخان خۆیان کردبوویانە وەزیری شا. لە ئاخرین ئەوبەرەوبەرەکێن و ڕاکردنی لە هۆردووگای محەممەدحوسێنخانڕا، ڕووی کردە قەڵای کەلە و لەوێ نۆکەرەکانی کوشتیان.

٢٩ـ سەرکارانی کۆکردنەوەی پیتاکی عەلیمەردانخان لە قومشە و زۆربەی ناوچەکانی فارس سەرکەوتنێکیان وەدەس نەهێنا و خەڵک لە شار و گوندان دەریانکردن.

٣٠ـ هاڕوونئاوا، ئیسلامئاوای ئێستایە.

٣١ـ ڕێزدار پێری ئەم ناوبانگەی لە گوڵستانە وەرگرتووە. مامۆستا مودەڕڕیسی ڕەزەوی کە کۆبە و پەراوێزی بۆ کتێبی موجمەلوتتەواریخ نووسیوە و هەڵەی بۆ ڕاست کردۆتەوە، بە هەڵە «مەئموونی» بە مامۆیی نووسیوە و ئەویش ئەم هەڵەیەی دووپات کردۆتەوە. بۆیە بە حاکمەکانی ئەردەڵانیان

گوتووە مەئموونی، چونکە ئەوان لە ڕەگەزی مەئموونی کوڕی مونزیر کوڕی پیلان کوڕی حەسەن کوڕی خدر کوڕی ئەلیاس کوڕی خدر کوڕی قەلەق کوڕی «بابا ئەردەڵ»ن. بڕواننە: مێژووی کوردستانی مەردۆخ.

٣٢ـ حەسەنعەلیخان کاربەدەستی سوبحانوێردیخان نەبوو، بەڵکوو ئامۆزای یان بە قەولی مەردۆخ برازای بووە. هۆکاری هێرشی سەلیمپاشاش، پشتیوانی کردنی حەسەنعەلیخان لە سلێمان پاشای بابانی کۆنەڕەقیبی بووە.

٣٣ـ قەراتۆرێ یەکێک لە گوندەکانی ناوچەی قەراتۆرێی سنە و بەگوێرەی سەرژمێری ساڵی ١٣٥٥ی هەتاوی ٨٧٠ خێزانی لێ ژیاوە و ڕێژەی جەماوەری ٤٠٢٩ کەس بووە.

٣٤ـ نووسراوەی ڕۆستەمولحوکەما سەبارەت بە کوژرانی ئەبولفەتحخان لەگەڵ سەرچاوەکانی تر جیاوازی هەیە. ئەو دەنووسێ ئەبولفەتحخان لە بەزم و میوانییەکی سەرکردە سێفلیقانەکەدا لە شیراز کوژراوە، چونکە لەبەر نێربازی دووکەسیان تیر و تانەی تێگرتوون. بەڵام ڕاستییەکەی ئەمەیە کە کەریمخان لەو دەمیدا خەریکی لەشکرکێشی بوو لە ڕۆژاوای ئێران. ناکۆکی و نێواناخۆشی تیرەکانی چوارلەنگ و حەوتلەنگ بوو بە هۆی کوژرانی. ئەبولفەتحخانیان لەپێشدا کوێر کرد و پاشان کوشتیان.

٣٥ـ تەقیخانی شیرازی یەکێک لە سەردارانی سەربەگێچەڵی نادرشا بوو. وەختی چوونە شەڕی داغستان لە شیراز ڕاپەڕی و کەلبعەلیخانی کۆسەی ئەحمەدلووی ژنبرای شای کوشت و محەممەدحوسێنخانی ئەفشاری تەرەکەمە کرد. نادر چلپەنجاهەزار سوارێکی ناردە سەری و شیرازیان دەورە دا و گرتیان. خەڵکێکی زۆری شیرازی کوژران. تەقیخان بە کوێرکردنی چاوێک و یەختەکرانی سزا درا. دوای دوو ساڵان شا لێی خۆش بوو و کردی بە حوکمڕانی کابول، بەڵام دیسانیش شۆرشی کرد و تێکشکا. پاش کوژرانی نادر کەوتە گەڵ یارانی ئەحمەدشای دوڕانی و لە هێرشەکانیدا بۆ سەر ئێران، تەقیخان یەکێک بوو لە سەرکردەکانی.

٣٦ـ میرزا محەممەدی کەلانتەر کوڕی ئەبولقاسم و نەوەی سەید موحەممەدی مودەڕڕیس لە ساڵی ١١٣٢ی کۆچیدا لە شیراز پێی نایە جەغزی ژیان و لە ساڵی ١٢٠٠دا کۆچی دوایی کرد. پاش نەمانی محەممەدحوسێنخانی

ساحێبئیختیاری خاڵی، جێی ئەوی گرتەوە. وەختایەک ساڵەخانی بەیات دەروازەکانی شیرازی لە ڕووی کەریمخان داخست و بوو بە حەوشەکی، دەستی دایە دەستی کەریمخان و دەروازەکانی شاری لە ڕووی لەشکری کردەوە.

٣٧ــ میرزا ئەبولحەسەنی شیرازی لە سەرەتای کاری وەکیل (کەریمخان)دا، حاکمی شیراز بوو. مەعسوومعەلیخانی ئەفشار گرتی، بەڵام خەڵک ڕاپەڕین و ئازاد کرا و مەعسوومعەلیخانیش کوژرا. چەند مانگ دواتر لەگەڵ محەممەدعەلیخانی خشتی کە جڵەوکێشی ڕاپەڕینی خەڵک بوو، نێوانی تێکچوو و بە فیتی وی کوژرا.

٣٨ــ کەلانتەر بە درێژی باسی دووڕوویی ساڵەخانی کردووە(ل ٣٤ ــ ٣٧).

٣٩ــ کردەوەی عەلیمەردانخان لە شیراز بوو بە هۆی بێزرانی شیرازییەکان. تەواوی کەلوپەلی پێویستی سپاکەی لە خەڵک دەستاند و تەنانەت دەبوو لە خۆشاو و ئارەقی گیاوگوڵی شیراز کە خۆی پێیدەگوت ئارەقی ئاولیمۆ، بەشی سپاکەی جوێکەنەوە. زۆربەی دارەبەرییەکانی شیرازی بۆ سووتەمەنی بڕی، کەلانتەر سەبارەت بەوی ئاوا دەڵێ:

بناغێکی ئەو دوژمنی دینە داینا / پێچەوانەی ئایینی پێشینە داینا

لە ڕۆژگاری ئەوا ڕۆژی خەڵک شەو / شەو لە ترسانی حەرام بوو خەو

٤٠ــ لە مێژووی ئەفشاردا دووکەس ناویان سەلیمخانە. ئەم وێکچوونە هەڵەی ساز کردووە:

ئەلف: سەلیمخانی ئەفشاری قوتەلوو لە گەورەگەورەکانی ئەفشار و سەرداری نادر بوو کە برایمیرزا کردی بە وەکیلوددەولەی خۆی. لە قەزوێن دادەنیشت و شازادەی ئەفشار پێیدەگوت ئامۆزا. لە کووژاندنەوەی ئاژاوەی کەلبعەلی برووجێردیدا سەرکردایەتی لەشکرەکەی بە ئەستۆوە بوو. لە ساڵی ١١٦٥ی کۆچیدا کەریمخان لەگەڵ چەند کەسی دیکە کوێری کرد. پێموایە «نامی» لە کتێبی گیتیگوشای زەندیەدا، بە هەڵە قۆرقلووی کردبێتە قوتەلوو.

ب: سەلیمخانی ئەفشاری قۆرقلوو لە لایەن شاروخەوە سەرۆکدارۆغەی ئیسفەهان بوو. یاریدەی ئەبولفەتحخانی دا. دوای شەڕی کەرێزە چووە قەزوێن و پاشان دایە پاڵ کەریمخان. نادرشا پێشتر چاوێکی دەرهێنابوو. لە ساڵی ١١٦٥ی کۆچیدا کەریمخان فەرمانی دا چاوەکەی دیکەشیان کۆڵی و دواتر کوشتی. بەڵام

لە نێو تۆرەمەکانی ئەفشاردا بەرەبابێک بە ناوی قوتەلوو نیە. دوور نیە هەردووکیان لە تایفەی قۆرقلوو بووبن. وێکچوونی چارەنووسی ئەم دووە، گومانێکی وا سازدەکا کە ڕەنگە بیرەوەرینووسان و نووسندەکان لەم بارەوە هەڵەیان کردبێ و تەنیا کەسێک بە ناوی سەلیمخانی قۆرقلوو لە مێژووی ئەفشارییەکاندا بووبێ.

٤١ـ مەزارع محەممەدعەلی خشتی کوڕی زاڵخانی خشتی خەڵکی «جەرە»ی فارس بوو کە تایفەکەیان کۆچی کردبوو بۆ خشت. حاکمێکی زاڵمی نادری لە خشت دەریبەڕاند و بوو بە سەرۆکی ناوچەکە. لە بەرامبەر زۆرەملی عەلیمەردانخانی بەختیاریدا ڕاپەڕی و سپاکەی لێ پرشوبڵاو کرد. کەریمخان نازناوی «خان»ی دایە.

٤٢ـ سمایلخانی فەیلی کوڕی حوسێنخانی والی و دوای عەلیمەردانخان هەڵکەوتەترین والی لوڕستان بوو. بنەماڵەی والی لە ساڵی ١٠٠٥ی کۆچی تا ١٣٠٨ی هەتاوی فەرمانڕەوای لوڕستان بوون. لەبەروەی تایفەی زەند پێشتر ژێردەستەی سمایلخان بوون، پاش پێشکەوتی کاری کەریمخان، سمایلخان حازر نەبوو سەر وەبەر خزمەتکاری پێشووی بێنێ و لە تەواوی سەردەمی کەریمخاندا هەر دژایەتی کرد. پاش کۆچیدوایی کەریمخانیش چووە نێو ڕیزەکانی ئاغامحەممەدخان.

٤٣ـ کەریمخان کەلکی لە تێکهەڵچوونی دوو تاقمی چەکدار وەرگرت بۆ پاککردنەوەی دژبەران.

٤٤ـ محەممەدخانی زەند زاوا و ئامۆزای کەریمخان بوو و بەپێچەوانەی نووسینی ڕۆستەمولحوکەما برای نەبووە. وا وێدەچێ لەبەر ئازایەتی بەم نازناوە ناودێر کرابێ، نەک لەبەر وەی کە شمشێر بەشێک لە سەری داتاشیبێ. لە ساڵی ١١٧٢ی کۆچی لە کاتی دیلێتیدا لە مازەندەران کوژرا.

٤٥ـ ئەم سادقخانی زەندە، محەممەدسادقخانی برای وەکیل (کەریمخان) نیە. ئەو برای محەممەدخان و کابرایەکی ئەندام وردیلەی ناشیرین بووە. لەبەر لێنەوەشاوەیی لە وەختی گەمارۆی قەڵای کرماشاندا شکستی هێنا و حەرەمخانەکەی کەوتە دەس دوژمن. پاش مەرگی کەریمخان، زەکیخان ئەو و کوڕەکەی لەگەڵ سەرکردەکانی دیکەی زەند گۆڕەهوو کرد.

٢

کەریمخانی وەکیل

٢ ـ ١ خووزستان لە سەردەمی مەرگی نادرەوە

تەنانەت وێڕای تەواوی سەرکەوتنەکانی وەکیل لە ئێراقی عەجەمدا، عەلیمەردانخان هێشتاش لەگەڵ لەشکری گەورە و گرانی لە هاوینەهەوار و لەوەڕگەکانی تایفەی بەختیاری لە خووزستان دەژیا. ئەم پارێزگایە کە بە دوورترینی ناوچەکانی ئێران لە مەشەدەوە دادەندرا، تەنانەت بەر لە مەرگی نادریش لە ڕووی سیستمی بەڕێوەبەرایەتی و ئیدارییەوە تووشی پاشاگەردانی بووە. پلەی حوکمڕانێتی عەرەبستان لە بنەماڵەی سەیدەکانی موشەعشەعی شیعەمەزەبی ئەوێدا، پێشینەیەکی سێسەدساڵە و پشتاوپشتی هەبوو. موشەعشەعییەکان لە سەرەتای پەلوپۆ داکوتانەوە بە ناوچەی حەوێزەدا خزانە هەموو پارێزگاکە و سەرلەبەریان داگیر کرد. نادر بە پەیڕەو کردنی ڕەوت و ڕێبازی دیکتاتۆرانەی خۆی دەستی دایە ڕووخاندن و تواندنەوەی دەسەڵاتەکانی کۆنی بنەماڵەیی پارێزگاکان و لادانی سەرکردەکانی لەشکری و دانانی ئەو کەسانەی دڵخوازی بوون. حاکمانی هەرێمەکان ڕاستەوخۆ لە

بەرامبەری‌دا بەرپرسیار بوون. لە درێژەی ساڵی ١٧٣٠دا، نادر دوو دابی تازەی داهێنا: دزفوول و شووشتەری کە لە پێش‌دا وەک بەشێک لە کۆهکیلۆیە دادەندران و بە دەس حاکمەکانی داندراوی خۆی بەڕێوە دەچوون وەسەر پارێزگای عەرەبستانی خستن و ئەو حاکمە تازەیەی کە حەوێزە ناوەندی دەسەڵاتی بوو، کردی بە سەرۆکی ئەم شارانە، سەید فەرەجوڵلای موشەعشەعیشی لێخست و بە ماڵەوە بەرەو باشوور دووری خستەوە ناوچەی دەوەرەق(١).

ئەم کارە سەرسەرییە سەبارەت بە ناوەندی کۆنی پارێزگا ئاکامی پێچەوانەی لێکەوتەوە و هێز و دەسەڵاتی تایفە ڕکەبەرەکانی عەرەب، بەتایبەت «ئالی کەسیر» و «بنی‌کەعبی» پێهەڵابرد و برشت و سرشتی درندانەی ئەوانی پتر گەشە پێدا. دوابەدوای ڕێژەوی چاکی بەرهەم و دەغڵودان لە کۆتایی ساڵی ١٧٣٠دا ویشکەساڵی ملی پێوەنا و قاتی و گرانی و پەتا و نەخۆشی گشتی قوت بوونەوە. تەنینەوەی شەپۆلی چارەڕەشی و درێژەی وەرگیرانی خەرج و پیتاک بە شێوەیەکی کەڵەزەڕییانە و نەبوونی دەسەڵاتێکی ناوەندی لە بنەبانی ساڵی ١٧٤٠دا، هۆکارەکانی بەدیهاتنی دەورەیەکی تەوژم و چەوسانەوەی تێکڕایی و نافەرمانییەکانی حەوت ساڵەی دوای مەرگی نادری پێکهێنا[1].

لە سەرەتای ساڵی ١٧٤٧دا، «مەولا موتەللیب»ی(٢) لە باوکەوە نەوەی سەید فەرەجوڵلا، بە هاوکاری بەرپرسی خۆبەزلزانی خەزێنەی پارێزگا بە ناوی عەباسقولی‌خان، بەگلەربەگی نادرشای لە سەر کار لادا و خۆی لە جێی دانیشت. دواتر مەولا موتەللیب هێزەکانی تێکەڵەی محەممەدڕەزابەگی حاکمی شووشتەر و برایم‌میرزای تێکشکاند کە تازە لە لایەن عادڵشای برایەوە کرابوویە حوکمڕانی ئیسفەهان. مەولا دوای دوو مانگ گەمارۆی شووشتەر دەستی بە سەر داگرت. پاش ئەوەی نادرشا کوژرا، یەکێک لەم یادگارانەی عادڵشا لە دوای خۆی بەجێهێشت، گێڕانەوەی سیستمی ئیداری سەفەوییەکان بوو. مەولا موتەللیبیش کرا بە حوکمڕانی عەرەبستان. عەباسقولی‌خان(٣) بە ناوی حوکمڕانی شووشتەر

١ـ تەزکەرەی شووشتەری، ل ٩١٢؛ کەسرەوی، ل ١٤١ ـ ١٤٢.

c f. Oppenheim VI. Part 1, 13, 32.

بۆ مێژووی سەرەتای دەرکەوتنی موشەعشەعییەکان، بڕواننە:

Minorsky in EI 2 supplement, 160 - 163

دەستی کرد بە کار. بەڵام گێرە و کێشەکانی ناوچەیی حاکمەی موشەعشەعی بەرەو حەوێزە پاشەکشە پێکرد و ساڵی داهاتوو شێخ «سەعد»ی ئالی کەسیر لە مەیدانی شەڕا شکستی دا. پاشان شێخ سەعد بە مەبەستی لابردنی عەباسقولیخان لە سەر دەسەڵاتی شووشتەر راپەڕی و لەو دەمەیا جڵەوی هەردووک شاری لە بنکەی خۆیەوە لە سەحرای نێوان ڕووبارەکانی «کەرخە» و «دێز»دا بەدەستەوە گرت. تێکهەڵچوونی شێخی ئالیکەسیر و لایەنگرانی شارنشینی لەگەڵ داژدارانی موشەعشەعی و «بنیلام»یش لە لایەکی دیکەوە هەر نەبڕایەوە. بنیلام لە ساڵی ١١٦٧ی کۆچی / ١٧٥٣ی زایینیدا، لەگەڵ سەرهەڵدانەوەی عەباسقولیخان کەوتە شەڕێکی گەرمەوە. ئەم مەبەستە وێڕای تالانی تایفەی بنیکەعب کە ئێستا بەرەو دەوەرەق یانی تاراوگەی پێشووی حاکم لە حەوێزە کەوتبوونە ڕێ، بێپسانەوە دەبوو بە هۆی خەسارەت بۆ سەر کشتوکاڵی بەرپێژەوترین بەشی پارێزگاکە.

شێخ سەعد(٤) لە ساڵانی سەرەتای ئەم ڕۆژگارەدا بە وریایی سیاسی و لێزانینێکی لەم چەشنەش کە لە بواری لەشکریدا بووی، سەربەستی نێوخۆیی دابین کرد. لە شەڕێکدا شامرادبەگی گوندوزلووی ئەفشاری حاکمی هەڵبژێراوی برایمپاشای لە شووشتەر بەزاند. وەختایەکیش لە سەر فەرمانی شاروخمیرزا، ساڵەخانی بەیات لە شاری شیراز فەرمانی دامەزرانەوەی محەممەدڕەزابەگی ڕاگەیاند[٢]، نوێنەرانی شێخ لە شووشتەر و دزفوول بەئاشکرا ئەوەندەیان پەلوپۆ داکوتابوو کە بتوانن بەرەورووی حکوومەتی ڕاستەقینەی ئێراقی عەجەم ببنەوە و جووڵە و خۆنواندنەکانیان بەرنەوە پاش: عەلیمەردانخانی بەختیاری کە شاسمایلی سێهەمی بە دەستەوە بوو، فەرمانێکی وردبینانەتری دەرکرد و شێخ سەعدی وەک والی (حوکمڕان)ی عەرەبستان بە ڕەسمی ناسی.

سەرەنجام ئەو کاتەی کە فەرماندەی بەختیاری لە ساڵی ١٧٥١دا، وەک پەنابەرێکی شکاو هاتە شووشتەر، توانی بە یارمەتی و کەیخودایەتی سەیدفەرەجوڵڵای کەلانتەر(٥)، (لەگەڵ حاکمەکەی پێشوو لێتان تیکنەچێ)

٢ـ تەزکەرەی شووشتەری، ل ٩٨، ١١٣و١٦٣؛ کەسرەوی، ل ١٤٢ ـ ١٥٢؛ هەروەها بڕواننە:
Oppenheim VI, Part 1, 13, 33, 52- 53.

ئەوپەڕی میوانداریّتی و پشتیوانی شـێخی ئـالیکەسـیر وەدەس بێنـێ. پاشـان کارێکی کرد کە ساڵی دواتر چەکدارێکی زۆری ئێلجاڕی عەرەب بە سـەرکردایەتی «شێخ عەلوان»ی کوڕی شێخ سەعد، لەبری سوارانی تێداچووی لوڕی بخاتە ژێر ڕکێفی. بەم شێوەیە لەگەڵ ئەم هێزانە بوو کە وێدەچێ بەهاری ساڵی ١٧٥٢، لـە لوڕستان دەرکـەوتبێ و چووبێتـە کرماشـان[٣]. چونکـە مـیرزا محەممەدتـەقی و عەبدولعەلیخان کە هێشتاش مەترسی پەلاماردران و تـالانکرانیـان لـە لایـەن هێزەکـانی زەنـدەوە لـە سـەر بـوو، بـۆ ڕاکێشـانی یارمـەتی ئازادخـان لـە ئازەربایجان و عەلیمەردانخان لە خووزستان داخوازی لەم چەشنەیان ناردبوو.

٢ ـ ٢ شەڕی نەهاوەند

سـەرداری بـەختیاری لـە ڕێگـادا کەوتـە گـەڵ سمایـلخـان و لـوڕە فەیلییەکانی ژێر ڕکێفی. سوارانی پێشەنگی پێوەندییـەکی دۆسـتانەیان لەگـەڵ دانیشتوانی قەڵا سازکرد، چونکە هێزەکانی زەند نەکەوتبوونە مابەینی ئـەوان و قەڵا و ناوەندی سەرکردایەتییان لەو کاتەدا لە پردی شا لە ٦ کیلۆمیتری ڕۆژاوای کرماشان و لە قـەراخ ڕووبـاری قەرەسـوو دامـەزرابوو. بـەگوێرەی نووسـینی گوڵستانە، کەریمخان ساڵی ڕابردووی تەرخانی ئارامی و هێمنایـەتی فـارس و ئێراق کردبوو بە ناوی شای ئاڵقەبەگوێی سەفەوی. شای ناوبراو ئێسـتا لەگـەڵ غولامان و خزمەتکارانی تایبەتی لە ئیسفەهان دادەنیشت و مووچە و مانگانـەی پاشـایەتی وەردەگـرت، بـەڵام هـیچ دەورێکـی لـە ڕووداو و گیروگرفتـەکانی

٣ـ تەزکەرەی شووشتەری، ل ١١٤ ـ ١١٥ و ١٥٤؛ کەسرەوی، ل ١٤٦؛ موجمەلوتتەواریخ لە ل ١٩٢دا دەنووسێ کە لە ماوەی هەشت مانگاندا عەلیمەردانخان توانی، هەشـتهـەزار کەسێک شەڕکەر لە سەرڕێی ڕەوگەی کۆکاتەوە. بەڵام هەتا سەرەتای فێورییە جگـە لـە ناوچەی چوارمحاڵ لە هەموو شوێنێک شەڕی کردبوو. (هەڵـبەت ئـەوە وێناچـێ وابـێ چونکە ڕەوگەکانی زەردکێو گرفتاری بەفر و بۆران ببوونەوە.) بـە سـەرنجدانـە شـەڕی نەهاوەند کە لە ئاخری هاوین یان سەرەتای پایز ڕووی دا، دەبـێ قبوولـی بکـەین کـە ساڵێکی برێک زیاتر پێچووبوو کە خۆی ئامادە کرد. بە مەبەستی باسی زیاتر سەبارەت بە مێژووی ساڵانی ١١٦٥ ـ ١١٦٦ی کۆچی، بڕواننە پەراوێزەکانی ژمارە ١٥ و ٢٤.

بەڕێوەبەرایەتی وڵات بە ئەستۆوە نەبوو. کاتی مانەوە لە ئیسفەهان کەریمخان تەنیا سەربازگەیەکی گچکەی بۆخۆی گل دایەوە و زۆرینەی لەشکرەکەی بە سەرکردایەتی محەممەدخانی زەند بە ڕێی هەمەداندا ناردبوو بۆ کرماشان تا شەڕ هەڵگیرسێنێ. وەختایەک محەممەدخان لە هەمەدان تێپەڕی بە چاونەترسی باوی خۆی بە پرتاو لەگەڵ حەفتا سواری سووکەڵەچەکەوە گەیشتە پەنایان و بەرەبەیانی دەستی دایە پەلامارێکی سەرسوڕهێن بۆ سەر هۆردووگای دوژمن و هەتا لای پێشقەرەوڵەکان گوڕمی بەست و نەڕاندی و فیشقاندی و پلاری تێگرتن و خۆی بە چەکدارانی خووزستانی ناساند و گەفی کرد ئەگەر بێتوو خۆ بەدەستەوە نەدەن هەمووان دەکوژێ. هەڕەشەکانی کاریان نەکردە سەر سپای دوژمن، هەر بۆیە زۆری پێ‌تێکچوو و گڕی گرت و تاقەسوارە تاوی دانێ. ئەسپەکەیان ئەنگاوت و وەختایەک تێکهەڵگلا و خان پەڕی، لاقی شکا. عەرەبەکان وێکڕا هرووژمیان بردێ تا بە دیلی بگرن. لەم کاتەدا گوللەبەرەڵلایەک بەرمیلە باڕووتێکی ئەنگاوت و سی‌چل کەسی لێ‌کوشتن. خانی پاشکاویشیان(٦) گێڕایەوە لای هاوڕێیانی و تێکڕا بەرەو هەمەدان گەڕانەوە. ماوەیەک دواتر بە سەرڕەو وەک هەزارەزیلە و پۆلە چەکدارێکی بێ‌سەرکردە هەوڵیان دەدا لەوێ دوور کەونەوە. لەم کاتەدا عەلی‌مەردانخان دەستێکی بە سەر و پۆتراکی هێزەکانی‌دا هێنا و بارگەوبنەی بەکەلک و بەجێماوی سپای ورەدۆڕاوی دوژمنی لە شەش فرسەخێک ئەولاتر لە حاجی‌ئاوا بە تالان برد و نۆسەدکەسێکی لێ بە دیل گرتن و خۆی لە پاشماوەکەیان نەگەیاند کە بە شەلوکوتی لەگەڵ سەرکردەکەیان دەگەڕانەوە پەری[٤].

سەرەڕای هاندان و پێداگری میرزا محەممەدتەقی و عەبدولعەلی‌خان، سەرداری بەختیاری ملی نەدا کە بەم سەرکەوتنە گڕ بگرێ و بکەوێتە شوێن دوژمن. سەرکردەکانی قەڵای کرماشان بەئاشکرا خوازیاری ئەمە بوون کە یەکێک لە یەکێک هان بدەن و نەیاندەویست خۆیان گیرۆدەی کەڵەگایەکی تازە بکەن. کەچی عەلی‌مەردانخان لانیکەم لە سەر ئەم هەوایە بوو کە دووبارە سپاکەی بە چەک و جبەخانەی زۆروزەوەندی قەڵا تەیار بکاتەوە. پاش وەرگرتنی دوازدە دەزگا تۆپ، چل ڕۆژ دواتر بە مەبەستی گرتنی نیشتمانی زەند کە محەممەدخان

٤ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ١٩٢ ـ ١٩٧.

پاشەکشەی بۆ کردبوو بزووت. توورابخانی نەهاوەندی(٧) کە پێشتر سەر بە خانی زەند بوو و ئێستا کەوتبووە نێوان دوو هێزی خەنیم، کەوتە بەر وێزەی عەلیمەردانخان و ناوبراوی وەپێش خۆی دا و بە زۆری کردی بە چاوساغ و ڕێنوێنی هێزەکانی.

وەختایەک، ڕەنگە لە مانگی مەی ساڵی ١٧٥٢دا، گەیشتە نیزیک لەشکری سەرلەنوێ گردەوەبووی زەند، مەودای ئەم ڕۆژە شەڕ و لێکدانیان ئاکامێکی لێنەکەوتەوە. توورابخان دەیزانی کە کەریمخان بە خۆی و هێزێکی پشتیوانەوە لە ئیسفەهانڕا وەڕێ کەوتووە و پێداگر بوو کە هەتا مەترسی یەکترگرتنەوەی دوو لەشکری زەند سەری هەڵنەداوەتەوە، دەستی خۆیان وەپێش بخەن و شەو بە سەریاندا بدەن. ئەو شەوە سێهەزار چەکداری داخواز ئامادە ڕاوەستابوون و توورابخان لەخۆوە هەوڵی دەدا کە سەرداری بەختیاری لە خەوی ناوەختی هەستێنێ، لای بەیانی تێگەیی کە تازە بۆ پەلاماردانی دوژمن زۆر درەنگ بووە. لە ماوەی دووهەم ڕۆژی شەڕ و تێکهەڵچوونا، هاوپەیمانانی عەرەبی عەلیمەردانخان، بەتایبەت عەبدولعەلیخان و هێزەکانی ئازایەتییەکی زۆریان نواند، بەڵام تازە کەریمخان ڕاستەوخۆ بە فریای هێزەکانی زەند هاتبوو. ئەمای گرت کە دەستەیەک لە سوارەکانی بنێرێتە پشت بەرەی دوژمن کە بارگەوبنە و کەلوپەلیان لەوێ بوو، هاوکات لە بەرەی پشتەوەشڕا بە شێوەیەکی ڕێکوپێک ڕاستەوخۆ دەس بکا بە پەلامار. هێزەکانی عەلیمەردانخان بەزین و ڕایانکرد؛ عەبدولعەلیخان هەڵاتەوە قەڵای کرماشان و توورابخان خۆی خستە تەویلەی کەریمخان و بەخشرا. عەلیمەردانخان جارێکی تر ئاوارەی چیا و چۆلان بووە و لە دووهەمین شەڕیدا لەگەڵ کەریمخان زۆر لە جارانی پێشوو پتر لە ئامانجەکانی دوور کەوتبۆوە[٥]. لەم بەینەدا محەممەدتەقیخان و عەبدولعەلیخان دیسانیش ماوەیەکی کەمخایەنی دیکەیان بۆ پاراستنی سەربەخۆیی ئینکەبەرانەیان دەس کەوت هەتا لە مەودای تەقەلایەکی ترا خۆیان لە ژێر پێخوستی هێزە پێکهەڵپرژاوەکان دوور بگرن. ئەمانە دەبوایە بە پەلە خۆیان لادەن لە بەرەوڕوو بوونەوەی ئەو ڕەوتەی کە بۆ ماوەی چل ساڵان مێژووی ئێرانی بە شێوەیەکی بەرچاو خستبووە ژێر چۆکی خۆی.

٥ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ١٩٧ ـ ٢٠٠؛ تەزکەرەی شووشتەری، ل ١٥٤.

٢ ـ ٣ قاجارییەکان

قاجار یەکێک لەو گەلە هۆز و تایفە تۆرەمە تورکانە بوون کە بەر لە هاتن یان دوا بە دوای یەکێک لە هرووژمەکانی سەحرانشینانی ئاسیای ناوەندی بەرەو ئێران سەرەولێژ بوون و ڕەنگە لە ڕەگەزی مەغوولان بن. مێژووی ژیانی کۆمەلایەتییان هەتا ڕۆژگاری دەسەلاتی تەیمووری لەنگ[6] کەوتۆتە ژێر پەردەی مژەکوێرەیەکی ڕەش و تاریک. بەگوێرەی گێڕانەوەکانی مێژوویی ناوبراو سەدەهەزار تورکمانی لە سووریاوە کۆچ دا و لە ناوچە جیاجیاکاندا پەرەمپەرەمی کردن. لەم کۆچەرانە پۆلێک بۆ تورکیا و تاقمێکیش ڕادرانە قەفقاز و ئازەربایجان. قاجارەکان لە نێو ئەو دەستەیەدا بوون کە کەوتنە ئازەربایجان. هێندێک جاریش وایان داناوە کە ئەم خێڵە لە پاشماوەی ئەو دیلانە بن کە دوای شەڕی ئانکارا بە نێوبژیوانی سولتانعەلی کوڕی سەفییەددینی ئەردەوێلی(٨) لە چنگ تەیموور ڕزگار کراون و لەبەر ئەم کەیخودایەتی و خۆڕاگرییەی سولتانعەلی، دوای جوولانەوەی شاسمایلی سەفەوی وەک یەکێک لە حەوت تایفەی قزلباش بۆ سەرخستنی سەفەوییەکان دەورێکیان گێڕا. شاعەباسی گەورە کردنی بە سێ دەستە هەتا سنوورەکانی گەنجە و مەرو و ئەستەرئاباد بپارێزن[7]. قەلای مبارەکئابادی ئاوەدان کردەوە و بە مەبەستی پارێزگاری ولات دایە دەس تاقمی ڕاسپێردراو لە ئەستەرئاباد. شوورە و دیوار و سازکراوی ئەم قەلایە هی سەردەمی شاتۆماسبی یەکەم و لە باشووری لێواری ڕووباری گورگان هەلکەوتبوو. دوو تیرەی قاجاران لە ئەستەرئاباد لەبەر چۆنیەتی هەلکەوتنی لەوەڕگاکانیان پێیان دەگوتن یوخاریباش (سەرەوەی چۆمی) و ئاشاقەباش (خوارەوەی چۆمی) و لە سەر سەرۆکایەتی تایفە ملبەملەیان دەکرد. سەرۆکایەتی هەر دوو تیرەی تایفەکە هەتا ڕۆژگاری شاسولتانحوسێن، ئاخرین پاشای سەفەوی لە ئەستۆی یوخاریباشەکان بوو، بەلام شاسولتانحوسێن ئەم

٦ـ لەگەل ئەمەشدا مێژوونووسانی سەردەمی قاجار بە درێژی لەم بابەتەوە دواون؛ لەم بارەوە بڕواننە: ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ٩، ل ٤ ـ ٩.

7- cf Perry, ((Forced Miyration)) 205 - 206

سەرۆکایەتییەی دا بە فەتحعەلیخانی ئاشاقەباش. لە زەمانی تۆماسبمیرزادا فەتحعەلیخان بوو بە یەکێک لە گەورەترین سەرکردەکانی جێباوەڕی ناوبراو لە خەباتیدا دژی ئەفغانییەکانی داگیرکەر[8]. بەڵام وەک دەگێڕنەوە لە ساڵی ١٧٦٦دا بە شێوەیەکی خائینانە و بە ڕەزامەندی تۆماسبمیرزا بە دەس نادر کوژرا. ئەم تایفەیە لەبەر دارشتنی پیلانی کوژرانی، لە نادری پاوانخواز بێزراو و بێزار بوون، چونکە لە ڕاستیدا نادر زیاتر لە تۆماسبمیرزا، مەیل و پەلەی لەم کارەدا نواندبوو[9].

پاش بەڕێوەچوونی ئەم گەلاڵەیە سەرلەنوێ یوخاریباشەکان، بە ڕێبەرایەتی زەمانبەگ بوونەوە سەرۆکی تایفە. محەممەدحەسەنخان و محەممەدحوسێنخان، کوڕانی فەتحعەلیخان پاش کوێرەوەری و دەرد و مەرەدێکی زۆر ڕایانکردە «میاندەشت»ی[10] «قەبچاق»ی تورکمانسەحرا و محەممەدحوسێنخان کە برای گچکەتر بوو ماوەیەک دواتر مرد. لە ١٦ی ژانویەی ١٧٤٤دا، محەممەدحوسێنخان بە خۆی و هێزێکی تێکەڵەی شەرکەرانی ئاشاقەباش و تورکمانی «یەمووت» گەڕایەوە و ئاخرییەکەی زەمانبەگی ناچار کرد پەنا بەرێتە شار. بە کورتی بەر لە ناردنی بێهبوودخانی ئەتەکی لە لایەن نادرەوە و دەرکردنی محەممەدحەسەنخان لە ئەستەرئاباد و ڕاکردنی بەرەو دەشتەکانی وێندەرێ، ناوبراو خۆی کردە سەرۆکی خێڵی قاجار. پاش چەند مانگان سەرۆکی ڕاکردووی تایفەی قاجار و هاوکارانی لە تیرەی یەمووت، جارێکی تر لە خوارەزم ئاژاوەیەکیان نایەوە. نادرشا عەلیقوڵیمیرزای برازای لەگەڵ بێهبوودخانی ئەتەکی بە مەبەستی سەرکوتیان گاڵ دا. محەممەدحەسەنخان، عەلیقوڵیخانی ناچار کرد بە تەنێ بۆی بچێتە مەیدان و

---

٨ ـ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، ل ٩ ـ ١٢؛ گیتیگوشا، ل ٤٤؛ مستەوفی، ل ٣؛ مێژووی ئێران، مێلکۆم، ل ١٢٢ ـ ١٢٥. Rabino, Mazandaran and Astarabad, 80.

٩ـ دونبولی، مەئاسر، ل ٩، مستەوفی، ل ٣؛ Lockhart, Nadir Shah, 14 – 16, 26.

١٠ـ دونبولی، مەئاسر، ل ١٠؛ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ٩، ل ١٣؛ سارەوی بەرگی یەکەم، ل ١٣ و

Malcolm (127 ff.), Bakikhanov (174) and sykes (277) Confuse the sons, marking Mohammad Hosayn the surviver.

دەستی لێوەشاند، بەڵام دیسانیش ناچار بوو پاشەکشە بکا[11]. لە کاتی مەرگی نادرشادا محەممەدحوسێنخانی یوخاریباش کە حاکمی هەڵبژێراوی ئەو بوو لە ئەستەرئاباد، بە دەستی لایەنگرانی محەممەدحەسەنخان لە سەر کار لادرا و ئاشاقەباشی تایفەی گەیشتە ئەو کۆمەڵە داخوازەی تا ئێستا بە چاوی مافی ڕەوای تێیهەڵدەڕوانین و بێپسانەوە خەباتی بۆ کردبوون[12]. بەڵام هێندەی پێنەچوو کە محەممەدحەسەنخان ڕایکردەوە ئەستەرئاباد، چونکە لەگەڵ عەلیقولیخانی کۆنەدوژمنی کە ئێستا پێیدەگوترا عادڵشا بەرەوڕوو ببوو. لە زستانی ساڵی ١٧٤٨ ـ ١٧٤٩دا، عادڵشا لە ناوچەی ئەشرەف بە دژی تایفەی قاجار دەستی کرد بە هێرش و پەلامارێکی ناشیاو و لەڕێوە ئەستەرئابادی گرت. کوڕەی چوارساڵەی محەممەدحەسەنخان یانی ئاغامحەممەدخانی داهاتووی ئەسیر و یەختە کرد[13].

هەڵمەتی عەلیقولیخان دیوارێکی لە بێزران و بێباوەڕی لە نێوان سەرداری قاجار و خانەدانی ئەفشارییەدا ساز کرد. سەرەڕای هەوڵ و تێکۆشانی شاسلێمان بە مەبەستی وەدەس هێنانەوەی دڵی خانی قاجار[14] و سەر وەبەر هێنانەوەیان و ڕاسپاردنی بۆ وەرگرتنی دەسەلاتێک، ناوبراو خۆی لە هەر چەشنە پەیوەندییەک لەگەڵ پاشایەتی بەرەو توانەوە و پووکانەوەی خوراسان پاراست و نیشانی دا کە لە ئێرانی ڕۆژاواییدا مەیل و وازی لە پێکهێنانی حکوومەتە. سەرەنجام دەستی کرد بە قایم و پتەو کردنی شوێن و شوێنپێی خۆی و بە هێمنی گیلان و مازەندەرانی خستە ژێر ڕکێفی؛ ئەم دوو پارێزگایە لە ئێران کەم و زۆر لە بەرامبەر دەسەلاتی ناوەندیدا خەریکی بەربەرەکانییەکی نەهێنی بوون و بە بوونی لێڕەواری سامناک و چیا و تالاوە بەرفرەوانەکانی لێواری دەریا، بۆ هەر خانەدانێکی سەربەستیخواز، بە قەلایەک دادەندران. وردەکارییەکی ئەوتۆ سەبارەت بە تەنینەوەی دەسەلات و قەلەمڕەوی محەممەدحەسەنخان هەتا سەردەمی گرتنی ڕەشت نەنووسراوەتەوە. بە گوێرەی

11- see Lockhart, Nadir shah, 245 – 246.

١٢ـ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ٩، ل ١٤ – ١٥.

١٣ـ تەزکەرەی ئالی داود، ل ٧٧؛ گوڵشەنی مراد، ل ٤٤ ، موجمەلوتتەواریخ، ل ٤٧.

١٤ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٤٧.

نووسینی «نامی» حاجی جەمالی فوومەنی(٩) حاکمی ڕەشت لـە سالـی ١٧٥٠ڕا، سەرەڕای گەمارۆی شار هەر لەوێ مایەوە، بەڵام ئاخرییەکەی لایەنگرانی خـانی قاجـار خائینانـە دەروازەکانیـان کـردەوە و پـاش گـرتنی ئـەم شـوێنە محەممەدحەسەنخان حازر بوو سەرلەنوێ بیکاتەوە حاکم، بەم مەرجەی ئەویش سەرۆکایەتی و حکوومەتی بێ ئەملاوئەولای قاجار بە ڕەسمی بناسێ و یەکێک لە خوشکەکانیشی بداتێیـە[١٥]. خـانی قاجـار پاشـان قـەزوێنی گـرت و گەڕایـەوە مازەندەران. ڕەنگە سالی دواتریش خەریکی قایمکردنی جێپێی خۆی بووبـێ لـە قـەزوێن. ئاخرییەکەشـی تـەمای گـرت کـە لـە ولامـی داخـوازی یارمـەتی عەلیمەردانخان و سەرکردەکانی قەلای کرماشان ڕوو بکاتە ئەو شوێنە[١٦].

٢ـ ٤ یەکەم هەلمەتی کەریمخان بۆ سەر ئەستەرئاباد

پاش ئەوەی کەریمخان هێزەکانی عەلیمەردانخانی تێکشکاند، فەرمانی دا قەلای کرماشان ـ کە دیسانیش قـایم کرابـۆوە و بـە ورەیـەکی زۆر بـەرزەوە پارێزگاری لێدەکرا ـ گەمارۆ دەن. لەم کاتەدا پێـی زانی کـە لەشـکری قاجـار ـ تورکمانی محەممەدحوسێنخان تەنیا ڕۆژەڕێیەکیان تا هۆردووبەزی ئەو مـاوە. هەر بۆیە کاری گەمارۆی دایە دەس تایفەی زەنگەنە و کەلهوڕ و فـەرمانی دا کـە دەوری قەلا بەرنەدەن. ئەو کات خۆی سەرەتای پایزی سالی ١٧٥٢، لەگەل بەشی هەرەزۆری هێزەکانی داگەڕان و بەرەگەیان لێگرت. سەرکردەی قاجار وەختایەک پاش ئەم ملانەی تازەیان دیسانیش کەریمخانی ئامادەی شەڕ و تێکراچوون بینی داترووسکا، بۆیە دەستی کرد بە پاشەکشە. سەرداری زەند ئـەم کشـانەوەی بـە

١٥ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ٢٥ ـ ٢٦؛ گولشەنی مراد، ل ٤٥؛ ڕەوزەتوسسـەفای ناسـری، بەرگی ٩، ل ١٦، مونتەزەمی ناسری، ل ٢٩٩ و
Rabino , Mazandaran and astarabad 472 – 473 ، ڕابینۆ چاوی لە نووسراوەی نامی کردووە و پێی وایە مێژووی ڕووداوەکە ئاخری نوامبری ١٧٥١ بووە.
However, GD records on 12 July 1751 that Mohammad Hassan Khan, ((Fatty Cajar son,)) has taken Rasht and is ready to march on karim khan.

١٦ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٠٣ ـ ٢٠٥.

لاوازی لێکدایەوە و کەوتە سەری، بەڵام خانی قاجار خۆی لە شەڕ دەپاراست و بێپشوو بەرەو ئەستەرئاباد دەیئاژاوت.

هەڕەتی هەڵمەت بە باشی تێدەپەڕی، بەڵام وادیار بوو کە وەکیل بڕیاری داوە لەم هەلە چاوەڕواننەکراوە زیاترین کەلک وەربگرێ و لە تافی گەشەی دوژمنی خودبەخود قین لە زگی، زەبرێکی تێسرەوێنێ. بۆ ئەوەی بەڕواڵەت تووشی هیچ بەربەرەکانییەکی ناوچەیی بێ هەتا ئەستەرئاباد کوتای. هەر لەڕێوە قەڵای ئەستەرئابادی لە سێلاوە گەمارۆ دا، لایەکەی دیکەی کەوتبووە سەر رووبار و ئەگەر پارێزەران لەو قۆڵیڕا یارمەتی درابان، وەبەرچاو نەدەهات. محەممەدحەسەنخان دیسانیش هەر خۆی لە شەڕ لا دەگرت. بۆ ئەسالحە لەگەڵ سەرۆکی زەند کۆمەڵێک پێشنیاری دەخستە روو و حازر بوو کە سەد سەر ئەسپی ڕەسەن بکاتە پێشکێش و ئاغامحەممەدخانی کوڕی بە سێسەد سوارەوە وەک بارمتە بنێرێتە لای کەریمخان، بەڵام وەکیل زۆر قایم و پتەو ڕاوەستا و خۆی شل نەکرد و دەوری بنکەکەی سەخت تەنی و تینی بۆ هێنا[١٧].

خانی قاجار بەناچار هێزە تایبەتە پشتیوانەکانی هێنایە مەیدان. لە ماوەی دوومانگێکدا چەن هرووژم و پەلامارێک لە لایەن دانیشتووانی قەڵاوە کرایە سەر خانی زەند و هەڵمەتبەرانی تورکمانیش بە وردی لە دەشتەکانی گورگانەوە پێشڕەوییان کرد. چەکدارانی زەند لە بابەت تفاقەوە تووشی سەرەگێژە ببوون، چونکە چەکدارانی تورکمان یەسترەکانیان لە لەوەڕگایان دەفڕاند و ڕێگای هاتوچۆی گەمارۆدرانیان نائەمین کردبوو. هێزی زەند ناچار بوو بۆ پاراستن و ئاگاداری یەکسمەکانی پۆلێک چەکداری ئازایان لەگەڵ بنێرێ. بەڵام تورکمانەکان هەم ڕەوە و ئەسپەکانیان بدن و هەم چەکدارەکانیان شرودڕ کردن. پاشەکەوتی خواردەمەنی و کەلوپەلی سەرەتایی بە شێوەیەکی ترسناک بەرەو تەواو بوون دەچوون و زستانیش نیزیک دەبۆوە. سەرەنجام سەرکردەی قاجار گەڵاڵەی پەلامارێکی لە ژوورەوەی قەڵاوە داڕشت و خۆی سازدا کە لە بەرامبەر هێزەکانی دوژمنا بێتە مەیدان. بەگوێرەی گەڵاڵەکە دەبوو پۆلێکی زۆر لە تورکمانەکان خۆیان لە قۆڵێکی بەرە و مەتەرێزاندا حەشاردەن، پاشان خۆی هرووژم بێنێ و لەڕێوە بکشێتەوە هەتا هێزەکانی زەند بکەونە شوێنی و هاوکات

١٧ـ مجمەلوتتەواریخ، ل ٢٠٢ و ل ٢٠٥ ـ ٢٠٩.

خۆمەلاسداوەکان هەلکوتنە سەریان. شالاوی تورکمانەکان بۆ سەر سەنگەری دوژمن و تالانی بارگەوبنەی لەشکر و پەلامارەکانیان لە پشتی بەرەوە بوو بە هۆی سەرلێشێواوی هێزەکانی زەند و لەتوکوت بوونیان. وەکیل ناچار بوو ئەوەندەی دەرفەت ماوە بەرەو تاران تێیقوولێنێ. لەبەر خۆڕاگری و بەربەرەکانی پۆلەسوارەی پاشەنگی سپاکەی بە سەرکردایەتی مووساخانی ئەفشار، بادانەوە و ڕاکردنی کەریمخان وەبەر چاوی دوژمن نەهات. ئەم مووساخانە برای ئەمیرگۆنەخانی ئەفشار بوو کە وەکیل دوای خزمانی لە هەموو کەسی زیاتر متمانە پێدەکرد.

کەریمخان پتر لە نیوەی لەشکرەکەی بە شەلوکوت و کوژراوی و دیلی لە پاش خۆی بەجێهێشت؛ زیاتر لە نیوەی کوژراوەکانیش لە وەختی گەمارۆ و بەر لە دەسپێکی شەڕی ڕاستەقینە تێداچووبوون[18]. ئەوەی لەو وەختیدا زۆر گرینگ دیاری دەدا، شاسمایل بوو کە خۆی جلەوکێشی جێنشینی میرایەتییەکەی دەکرد و لێرە دایەوە دەس خانی قاجار. هەڵبەت بە فیتی زەکەریاخانی وەزیر، شای ناوبراو خۆی دابوویە دەس خانی قاجار و زۆریش بە ڕووی خۆشەوە پێشوازی لێکرا. ماوەیەک دواتر کە خێلی قاجار ڕەشتی هێنایە ژێر چنگی خۆی، چەند چەشن سکە بە ناوی شاسمایل لێدران[19]. سەیر ئەوە بوو کە

١٨ ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٠٩ ـ ٢١٣؛ گیتیگوشا، ل ٢٨ ـ ٢٩؛ سارەوی، ل ١٣ ـ ١٤؛ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی٩، ل ١٦ ـ ١٧. ژمارەی کوژراو و بریندارەکان پێکەوە جیاوازن و یەکتر ناگرنەوە و وێدەچێ هەموویان زۆریان پێوە نابێ. گولستانە دەنووسێ کە کەریمخان نیزیکەی هەموو لەشکرەکەی کە ٤٥هەزار کەس بوو لە دەس دا و ژمارەی ئەو تورکمانانەی کە شەڕیان بۆ محەممەدحەسەنخان دەکرد بە ٣٠هەزار چەکدار دادەنێ. سارەوی لای وایە کە بێجگە لەو ٤٥هەزار کوژراوەی زەندیە، ١٥هەزار کەس لە ماوەی چل ڕۆژەی گەمارۆ و ١٥هەزاری دیکەش لە وەختی کۆکردنەوەی تفاق و ئازووخەدا کوژران، هەروەها پاش ئاخرین شەڕ و لێکدان دەپازدەهەزار کەسێکیان لێ بە دیل گیراوە.

١٩ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢١٤ – ٢١٥؛ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ٩، ل ٢٠ و
11 August 1754; Rabino, Coins, Medals and seals, 48.
سوبحانی وتاریکی لە گۆڤاری «توێژینەوەکانی مێژوویی»ساڵی حەوتەم، ژمارە ١، ل ٢٥٨دا نووسیوە

محەممەدحەسەنخان نەکەوتە شوێن دوژمنی پرستبڕاو و هەر ئاوای واز لێهێنا. ڕەنگە هاوپەیمانانی تورکمانی لە بەر وەدەس هێنـانی دەسکەوتەکانی شـەڕ و گرتنی دیـلان کـە کـاری لەمێژینـەیان بـوو، هـەر بەوەنـدەیان واز هێنابـێ و سـەربەخۆ خەنیمەتـەکانیان ڕاپێچـی سـەحرا کردبـێ و گوێیـان نەدابێتـە فەرمانەکانی[٢٠]. محەممەدحەسەنخان زۆر بە نەرمی و بەزەیی لەگەڵ ئەسیرەکان جووڵایەوە و بۆ مانەوە و نەمانەوەیان لە هۆردووی خۆیدا کردنی بە سەرپشک. نووسراوەکانی نامی وا نیشان دەدەن کە زۆربەی دیلـەکان مـەیلیان وابـووە کـە بچنەوە نێو پاشماوەی هێزەکانی کەریمخان و بە کوێرەوەری گەڕانـەوە تـاران. هێزەکانی زەند دوو مانگی دیکەش لـە تـاران لەنگـەریان خسـت و چـاوەڕوانی تێپەڕینی زستان و ساڕێژ بوونەوەی برینەکان مانەوە[٢١].

نەرم جووڵانەوەی لە ڕادەبەدەری محەممەدحەسەنخـان سـەبارەت بـە کڕینەوەی دیلەکان لە لایەن دوژمنەوە دوای سەرکەوتنێکی وەهـا پرشـنگدار لـە یەکەم تێکهەڵچوونیاندا، تەنیا نیشانەی تۆزێـک لاوازییـە لەبـەر گەڕانـەوەی سپای تورکمانی. وا وێدەچێ کە بە مەبەستی ڕێککـەوتنی بـاوی سیاسـی هـیچ هەوڵێک نەدرابێ و ڕەنگە خانی قاجار لێی حاڵی بووبێ کـە کـەریمخـان هـەتا زەمانێکی مەترسییەکی وەها گران لە داوێنەکانی ئەلبورز تێکنەشکێنێ ناتوانـێ بێدەنگ دانیشێ و بسرەوێتەوە. لەم کاتەدا کە وەکیلوددەولە شای ئاڵـقەبەگوێی لە کیس دابوو، هەواڵێکی وای پێگەیشت کە گۆیا دیسان عەلیمەردانخان لە چیا و کوێستانەکانی بەختیاریڕا داگەڕاوە تا دەگـژی ڕاچێ، بۆیـە بەپـرتاو بـەرەو دوایە گەڕایەوە هەتا باڵادەستی خۆی لە کێوەکانی زاگرۆسا بپارێزێ[٢٢].

٢٠ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢١٥؛ خانی قاجار بۆخۆی چەکدارانی تورکمانی ناردەوە سەر ماڵ و حاڵیان. لە بەرامبەر هاندانی فەرماندەکانی دا بە مەبەسـتی یەکبـەردەی دوژمـن ڕاوەستا و گوتی دەیهەوێ لە مازەندەران وەمێنێ و ناوچەکانی داگیرکـردووی ئـەهوەن کاتەوە و پایەکانی دەسەڵاتی قایم بکا؛ هەروەها لە ل ٢١٤دا گوتوویەتی کە دیلەکانی لـە سەر حیسابی کیسەی خۆی بە پوولـێک کڕینـەوە و ئـازادی کـردن و تورکمانـەکانیش خۆیان دزییەوە و بەرەو سەحرا تێیانتەقاند.

٢١ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢١٤ ـ ٢١٥؛ تاریخی گیتیگوشا، ل ٣٠.

٢٢ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ٣٠.

٢ ـ ٥ گەمارۆی قەڵای کرماشان

لە درێژەی ئەم ماوەیەدا قەڵای دەورەدراوی کرماشان بەتابشتەوە خۆی ڕاگرتبوو. تایفەکانی زەنگەنە و کەڵهوڕ سەرەتا مەڕ و گارانی دانیشتووانی قەڵایان ڕادا و ڕفاندیان(١٠) و سەرەڕای تۆپبارانی ڕۆژانە و شاڵاوەکانی پارێزەران شەشمانگێک ئەوێیان بە شێوەیەکی سەخت گەمارۆ دا[٢٣]. ئەگەرچی خوردوخۆراک و ئازۆخەیان خەریک بوو بنەی دەهات، بەڵام گەمارۆدراوان هەروا ورەیان بەرز بوو. لە ڕۆژی ١٦ی نوامبری ١٧٥٢دا سامانێکی مفت و مەرحەبایان بە سەردا ڕژا[٢٤]. کاروانە تفاقێکی خەڵکی قەڵا کەوتە بۆسە و تاقمێک لە

٢٣ـ ڕووداوێکی ناسەرەکی دیکەیە کە دوابەدوای شەڕی کرماشان و کوژرانی عەلیمەردانخان بە شێوەیەکی شوێندانەر لە لای گوڵستانە ڕەنگی داوەتەوە (موجمەلوتتەواریخ، ل ٢١٦ـ ٢١٧). نووسەر خۆی لە نێو گەمارۆدراوانی قەڵادا ژیاوە و لە وتووێژەکانی بەدەستەوەدانی قەڵاشدا ئەندامی شاندەکە بووە. ئەو نەقڵە دوورودرێژەی ئەو نووسیویەتی، تەنیا بەڵگەیەکی بەردەستە لەم بارەوە.سەیر ئەمەیە هیچکام لە سەرچاوە باوەڕپێکراوەکان و مێژوونووسان هەر بە حاڵودووبەڵاش باسیان نەکردووە و بەڵگەکانی ئورووپاییش ئاماژەیەکیان نەداوەتە ئەم مەبەستە. وا دیارە ئەم هەڵکەوتە لەچاو لەشکرکێشی کەریمخان بۆ سەر ئەستەرئاباد و بەزاندنی عەلیمەردانخان گرینگایەتییەکی ئەوتۆی نەبووە. بە هەرحاڵ هەر لە سەرەتاوە قەڵا شوێنێکی بارناسک و گرینگ بوو کە کەریمخان لە دەسپێکی کاری خۆیەوە، زۆری بایخ بۆ دادەنا. گێڕانەوەی گوڵستانە بێخەوش نیە و بۆ وێنە لە هەردووک شەڕاندا کە زەند لەگەڵ دانیشتووانی قەڵا تێکهەڵچوون بە شێوەیەکی ڕۆمانتیک ڕووداوەکانی گێڕاوەتەوە و لەم چەشنە مەبەستە پڕهەستانە لە کتێبەکەیدا زۆر دەبیندرێ کە دەبێ وەبەرچاو نەگیرێن.

٢٤ـ لە دەقی بڵاوکراوە بە دەس ڕێزدار مودەڕڕیسی ڕەزەوی (موجمەلوتتەواریخ، ل ٢١٨ و یادداشتی ژمارە ٥)دا لە نێو ڕووداوەکانی ئەم ڕۆژانەدا تەنیا بۆ ئەم هەڵکەوتە، ڕێکەوتێکی دیاری کردووە و دەڵێ ئەم ڕووداوە لە ڕۆژی سێشەممەی ٩ی محەڕڕەمی ساڵی ١١١٥ی کۆچی بەرامبەری ٢٨ی نوامبری ١٧٥١دا قەوماوە. بەڵام ڕەزەوی ڕێکەوتی ١١١٥ی وەک سەرەوە ڕاست کردۆتەوە. ڕەنگە مێژووی دروستی ڕوودانەکە ساڵی ١١١٥ی

گەمارۆدراوان هرووژمیان بۆ برد و کێشە و هەرایەک لە مابەینی ئەوان و گەمارۆدراوانا قەوما و عەبدولعەلی خان وێرای دووسەد کەسێک لە قەڵا دەرکەوت هەتا ڕزگاریان بکا. لە سەر ئەم مەبەستە شەڕێک رووی دا و لە لایەن قەڵاشەوە عەبدولعەلیخان پشتی قایم کرا. قۆڵی ڕاستی شەڕکەرانی کەلهوڕ بەرەو شار و دەرەوە ڕەپاڵ نران(١١). تەواوی هێزەکانی دوژمن بۆ وێنە سەرۆکی کوێری تایفەی زەنگەنە نەجەفقولیخان هەتا وڵاتی خۆیان هارووناوا کە لە کرماشانەوە شەش فرسەخێک دووره ڕایانکرد. (هەر فرسەخێک نیزیک شەش کیلۆمیترە.) پارێزوانانی سەرمەست لەم سەرکەوتنە ٣٥٠ تۆپیان هاویشت و سبەی بەیانی بە مەبەستی پڕکردنەوەی بۆشایی پاشەکەوتە بەرەو تەواوبوونەکانیان هەموو عەمبارەکانی شاریان بەتاڵ کرد و زۆربەی شارنشینانی ماقووڵ و باڵادەستیشیان دنە دا تا ئازووخەیان لەگەڵ بگوێزنەوە. بەڵام حەوتووی دواتر لەپڕ شارنشینان هەڵگەڕانەوە و چاکەی پێشوویان وەلانا و بە دەستی زۆر ڕاسپێراوان و کارگێڕانی تاڵانی عەمبارەکانیان دەرکرد. وا دیارە تایفەی زەنگەنە کە لە وەختی گەمارۆدا وەک پێویست چاوەدێرییان نەکردبوو، بە مەبەستی دانی ڕاپۆرتی پاشەکشەیان بە پەلە چووبوونە خزمەت محەممەدخانی زەند هەتا بەر لە توێژینەوە لە سەر ڕووداو و ئەرکەکانیان لە نیزیکەوە، پیاوەکانی تایفەی کەلهوڕ تۆمەتبار بکەن؛ بۆ تۆڵە ئەستاندنەوە خێرا سادقخان بە خۆی و هەزار سوارەوە بەڕێ کرا، ئەو هەر لە پێشدا هەواڵی نیزیک بوونەوەی خۆی بۆ خەڵکی وازیوازی و دەمدەمی شار نارد و لە ئاکامدا ئەوان کاریان تێکرا[٢٥].

دیسان قەڵا کەوتە گەمارۆ، هیچکام لە دەورگێڕان متمانەیەکی تەواویان نەبوو بۆ دیدار و گفتوگۆ. شەڕکەرانی پارێزەری قەڵا دەترسان دیسانیش ئەم ئاڵوگۆڕانە بیانخاتە نێو گێژاوی قاتی و قڕی و دەیانویست دەستیان بگاتە شار. عەبدولعەلیخان ڕاسپاردەیەکی ناردە لای سادقخان کە ڕۆژی دواتر دیداری لەگەڵ بکا(١٢). سادقخانی زەند بە پارێزەوە پێشنیارەکەی قبووڵ کرد،

کۆچی و لانیکەم شەشمانگ پاش شەڕی نەهاوەند بێ. بەگوێرەی دەقی سەرەکی کتێبەکە ئەو هەڵکەوتە بەر لە ساڵی ١١١٦ی کۆچی / ١٧٥٢ی زایینی ڕووی داوە.

٢٥- موجمەلوتتەواریخ، ل ٢١٦ ـ ٢٢٠.

ئەگەرچی ترسی فێڵوفرتێک لە گۆڕێ دابوو بەڵام ڕەنگە ئەوان سەبارەت بە شوێنکەوتی کارەکان لە ڕادە بەدەر بەپارێز بووبن. بە هێرشی چەکدارانەی سەربازگەی قەڵا سپای سادقخان تا نێو باغەکانی قەراخ شار پاشەکشەیان پێکرا و دابڕدابڕیان تێکەوت و پەرمەپەرمەم بوون. هۆردووگایان تالان کرا و گەلێکیان بە دیل گیران و لێرەدا دەکرێ باسی پۆلە ژنەی نێو لەشکر بکرێ کە پاشان عەبدولعەلیخان بێ ئەوەی کەس دەستیان بکاتێ بۆی ناردنەوە. سادقخان بە شەرمەزاری گەڕایەوە پەری[٢٦]. محەممەدخانی تووڕە خۆی لەگەڵ دەهەزار شەڕکەری زەند کەوتەڕێ هەتا چاوەدێری کاری گەمارۆ بێ.

گەمارۆدراوان شووره و مەتەرێزەکانیان قایم کرد، سێ هاوەن (خۆمپارە)یان دامەزراندبوو کە کێشی هەر گوللەیەکیان ٨٠پۆند (٣٦کیلۆ) بوو. ئەمانە پشتیوانی ئەم سێ تۆپەی نێو سەنگەرێکی بەر دەروازەی گەورە بوون کە سەنگی گوللەکانیان ١٨ کیلۆ بوو. محەممەدخان بە چەشنێکی ئاقڵانە دەستی کرد بە شێوە شەڕی پارتیزانانەی تایبەتی تایفەی زەند. تاقمێکی چەکدار ناردە بەرەوە تا خۆیان مەڵاس دەن و سبەی بەیانی وەختایەک ڕەوە دەچوو بۆ لەوەڕ، نیوەی ئەسپەکانی سەربازگەیان دزی. محەممەدخان هەر کە دامەزرابوو، سەرلەنوێ تایفەکانی زەنگەنە و کەڵهوڕی بە مەبەستی کەلک وەرگرتن لە هێزی شەڕکەرانیان بانگهێشتبوو. ڕاگەیاندراوێکی بلاو کردەوە و وەبیری هێنایەوە کە دەبێ قەڵا بدرێتە دەس هێزەکانی کەریمخان. وەختایەک پێشنیارەکەیان بردەوە دواوە تا مانگی داهاتوو بە شێوەیەکی چڕوپڕ دەوری قەڵایان تەنی. پاشان لە سەرەتای ساڵی ١٧٥٣دا نەخشەی پەلاماری بۆ سەر قەڵا داڕشت. سێچوار هەزار سوار لە سێ لای قەڵاوە خۆیان حەشار دا. لەو لایەش کە بەرەورووی شاری کرماشان بوو، چاردەهەزار شەڕکەرێک لە پشت دیوارەکان دەستیان تێکگرت. لە کاتی ڕۆژاوادا کە سەربازگەی قەڵا خەریکی حەسانەوە و پشوودان بوو و کەمتر چاوەدێری بارودۆخەکە دەکرا، هێرشێکی ڕێک و پێک و هاوکات دەستی پێکرد؛ ئەگەرچی سوارەکانی زەند بە مەبەستی کەمکردنەوەی شوێن و کارکردی گوللەکانی چەشنهێشوو و بێنێوبڕی تۆپەکانی قەڵا تۆزێک لێکدوور دەرۆیشتن، وەختایەک گەیشتنە بەر تیرپەڕی تۆپچییەکان، پەلامارەکەیان

٢٦ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٢١ ـ ٢٢٩

تێکشکا. پاش ئەم شالاوە محەممەدخان سەنگەربەندییەکی لار و کۆمی بە شێوەیەکی وەستایانە سازدا. تاقمێک پیادەی ئازا و حۆڕاگری کردە بەرپرسی بەڕێوەبردنیان. بەم شێوەیە پارێزەران چاردە مانگێکی تر کەوتنە بەر دەسڕێژی تفەنگچییەکان، بەلام لە سایەی بورج و شوورەی قایمی قەلاوە تووشی خەسارێکی کەم هاتن[٢٧].

پارێزەران و بەرگران جارێکی تر بەرەورووی تارمایی قاتی و قڕی وردەوردە بوونەوە. سەرەنجام دوو کەسی شووشتەری کرێکاری قۆرخانە بە مەلە لە ڕووباری قەرەسووی پەنای قەلاکە پەڕینەوە و خۆیان گەیاندە بنکەی سەر چیای عەلیمەردانخانی بەختیاری لە لوڕستان. وەختایەک کۆمەلە هەوالێک سەبارەت بە گەڕانەوەی تازەی کەریمخان لە مازەندەرانەوە بلاو بوونەوە، سەرداری بەختیاری خۆی بەناچار زانی کە بکەوێتە بیری پارێزەرانی قەلا، بەلام لەشکرێکی تەیاری ئەوتۆ کە بتوانێ یاریدەی سەربازگەی کرماشان بدا بە دەستەوە نەبوو. کەچی لە ولامی فریاخوازاندا گوتی کە هەتا دوو مانگی داهاتوو بە یارمەتی وەرگرتن لە هێزەکانی پاشای بەغدا بەرەو ئەو ناوچەیە دەکەوێتە ڕێ. هەروەها ئەم دوو کەسەی بە چەند بارە تووتن و خوێوە ناردەوە لای شەڕکەرانی قەلا(١٣) و ئەم نێوان و پێوەندییە بە شێوەیەکی ئاشکرا دنەی خۆڕاگری پارێزەرانی دا.

نووسەری موجمەلوتتەواریخ دەنووسێ کە خۆی گەلالەیەکی پێشنیار کردبوو کە بە مەبەستی بەڕێوەچوونی حەفتا سوار هەلیانکوتایە سەر سەنگەرەکانی پێشەوەی دوژمن و تەواو خافلگیریان کردن و توانیان پۆلێکی بەرچاو بکوژن و تاقمێکیش بە کەمەند ئەسیر بکەن. بەلام کەمەرخان(١٤) کە یەکێک لە چالاکترین شەڕوانانی زەند بوو تاقمێک لە سەربازانی لە شاری کرماشانەوە دەنگ دا و دژەپەلامارێکی توندوتیژی دەسپێکرد کە هەلمەتبەران ناچار بوون بکشێنەوە و ڕاکەنەوە نێو خەندەکەکانی قەلا. دوو دەستەی شەڕکەر وا لێک نیزیک ببوونەوە کە عەبدولعەلیخان لە ترسی چوونە ژوورەوەی هێزەکانی زەند لەگەل چەکدارانی خۆی و گرتنی قەلا، دەروازەی نەکردەوە. سەرەنجام پاش هەلێکی ناسک و تەنگەتاو لێبڕا کە شوێنی تێکهالقانی

٢٧ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٢٥ ـ ٢٣١.

شـەڕکەرانی هـەردوولا بداتـە بـەر تۆپـان و سـەیر ئەمەیـە پەلامارەکـەی وا ڕێکخستبوو کە لەشکری زەند دەستی لێکبەردا و ڕەوی، بەلام پیاوەکانی خـۆی تووشی خەسار نەهاتن و پاش تەقەی تۆپان خێرا خۆیان بە قەلادا کـردەوە. لـە حەیفی سەرنەکەوتنی دژەهێرش و هەلمەتی، ماوەیەکی زۆر لە پـەنا شـوورە و دیواری قەلا، لەو شوێنەی کەوا چەکدارەکانی ئەستاندبوویانەوە، ڕاوەستابوو و گوێی نەدەدایە ئەو هەموو بانگ و هاوارەی فەرماندەکانی کە لە مەودای تیرپەڕی دوژمن لا کەوێ و بچێتە نێو ڕیزی ئەوان، بەلکوو لـە بەرامبـەر گرمـە و ئـاگری تۆپان هەنگاوێک نەکشایەوە. سەرکردەکانی سپا کە بێباکی و بوێرییەکەی کاری تێکردبوون، هەولیان دەدا هـەرچۆنێک دەکـرێ لـەوێی ببزێـون؛ بـەلام تـەنیا وەختایەک خانی غەمگین و دلشکستە دەستی لە چەقین هەلگرت کە محەممەدخان بۆخۆی هاتە پێش و بە هێمنی هانی گەڕانەوەی دا[٢٨].

محەممەدخان ئێستا مەتـەرێزەکانی وا بـەربلاو کردبـوو کـە تەنانـەت بەستێنی ڕووباری قەرەسووی پەنا قەلاشی دەگرتەوە. هەشت خۆمپارەهاوێژ کـە سەنگی هەرکام لە گوللەکانیان ١٨٠ کیلۆ بوو، یـەکبین بـەرەو قـەلا خرمژنیـان دەکرد و بەم زەبرانە خەسارێکی زۆر بەر شوورە و زاخەکانی جبەخانە دەکەوت و بیستوچوار کەسیش کوژران. گرفتێکی کەوا ئێستا سـەری هەلـدابوو، کێشـەی قۆرخانە و باڕووت بوو. ئەمانەیان لە ناوەندی قەلاوە ڕاگوێزتە گۆشـەیەکی لای دەروازەی باکوور و لە قولکەیەکدا سەریان داپۆشین و لێژەیەکی ٨٠هەزار گوللە تۆپیان لە سەر کەلەکە کردن هەتا بارە باڕووتەکان لـە زەبـری چـەکی دوژمـن بپارێزن. بە مەبەستی قەرەبووی تۆپبارانەکە هێرشێکی درەوشاوەی تر ڕێکخـرا. دووسەدوپەنجا کەس کە بەرگی سەرتاپا سـپی و چەشـنی جلـی ئـەفغانییانیان پۆشـیبوو و بـە زاراوەی ئـەفغانی دەدوان لـە پـەنا شـوێنی دامـەزرانی تۆپـە

---

٢٨ ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٣١ ـ ٢٣٧. کەمەرخان لە چەند شـەڕاندا ئازایـەتی نوانـد: بەگوێرەی نووسینی ڕەوزەتوسسەفای ناسـری، بـەرگی ٩، ل ١٩، ئـەو دوو کـەس لـە پالەوانەکانی قاجاری لە شەڕی ئەسـتەرئاباد گۆڕەهـوو کـرد، بـەلام دوایـە بـە دەس محەممەدحەسەنخان لە کەمەریڕا کرا بە دوولەت. بەو پێیەی کە بێگومان لـەم شـەڕدا زیندوو بووە، ڕەنگە نووسراوەکەی ڕەوزەتوسسەفا لەبەر یەکترگرتنـەوەی جەمسـەری قسەکان ڕێکخرابێ. (مەبەست ناوی کەمەرخان و لەت بوونی لە «کەمەر»ەوەیە.)

گچکەکانی لای ڕۆژهەڵاتی قەڵا کۆمەڵەیان بەست. شەو لە قەڵا دەرکەوتن و هێرشیان برد؛ پیاوانی نێو مەتەرێز کە ئەم دیمەنەیان بینی، پێیان وابوو کە ئازادخان و سەربازەکانی بە هاواری گەمارۆدراوانەوە هاتوون، بۆیە سەری خۆیان هەڵگرت و تێیانقووچاند و هێرشبەران ئەم تۆپە مەترسیدارانەیان وەچنگ کەوت و لەوێ دامەزران.

محەممەدخان ڕاکردووانی بێڕوحمانە سزا دا و لەم بارودۆخە نالەبارەدا جارێکی دی پەیامی بۆ سەربازگەی قەڵا نارد و ڕایسپارد ئەگەر بێتوو دەس بدەن بە ڕووی خۆشەوە وەردەگیرێن. ئەگەرچی پێنج مانگێک بە سەر چرکردنەوەی گەمارۆدا تێپەڕ ببوو، بەڵام هێشتاش بارودۆخی دەورەدراوان ئەوەندە بەهێز و بەمتمانە و دڵخۆشکەرە بوو کە بتوانن پێشنیارەکانی بەرنەوە پاش. لەگەڵ ئەمەشدا کەم بوونی ئازۆخە و دڵنیا نەبوون لە بابەت بەڵێنە خۆشەکانی عەلیمەردانخان، شەپۆلێکی ئاژاوە و دڵەڕاوکەی ساز کردبوو. دوو مەلەوانە شووشتەرییەکە سەرلەنوێ بە نێو سپای زەندا تێپەڕین و ڕەوین، مەودای ٢٥٠ مایلەی نێوان کرماشان و بەغدایان بە پێنج ڕۆژان بڕی[29]. عەلیمەردانخان ماوەیەک بوو لەم شارە دەژیا و خەریکی دارشتنی پلانێکی وا بوو کە ئاخرییەکەی بتوانێ سەرکەوتنی یەکجارەکی بە سەر کەریمخاندا بۆ مسۆگەر بکا.

٢ ـ ٦ شاسوڵتانحوسێنی دووهەم

بەغدا بە سەرکردایەتی سلێمانپاشای ڕووناکبیر و وریا وەک ناوەندی پەنابەرێتی خەسارمەندانی ساڵانی کۆتایی ژیانی نادرشای لێهاتبوو. بەتایبەت ببوو بە پەنا و پەسیوی ئەو ڕاکردووانەی کە لە سەردەمی دەسەڵاتی جێنشینانی نادرەوە لەبەر کۆمەڵێک ئاژاوە و نائەمینی بەربلاو یان بە خاتری پەیوەندی سیاسی و بێمەیلی سەبارەت بە درێژەی ژیان لە ئێرانا، ئەم وڵاتەیان جێهێشتبوو. لەم تاقمە دەکرێ ناوی میرزا مەهدیخانی ئەستەرئابادی، نووسەری کتێبی زۆر بەناوبانگی «دوڕڕەی نادری» و مستەفاخانی بیگدلی

٢٩ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٣٣٨ ـ ٣٤٢.

شاملوو بێتە گۆڕ. نادرشا ئەم دوو کەسەی وەک بالوێز بە مەبەستی نوێ کردنەوە و ئیمزای گەلاڵەی پەیمانی ئاشتی ساڵی ١٧٤٦، ناردبووە لای سوڵتانی عوسمانی. وەختایەک هەواڵی کوژرانی نادرشایان پێگەیشت کە لە بەغداوە بەرەو ئیستامبووڵ کەوتبوونەڕێ؛ میرزامەهدیخان دوای بیستنی ئەم هەواڵە گەڕایەوە ئێران، بەڵام مستەفاخان بەڵگەی نەچوونەوەی خستە بەر دەستی بارگای سوڵتانی عوسمانی و حازر بوو کە وەک میوانێکی ماقووڵ لای پاشای بەغدا وەمێنێ هەتا سەرەنجام لێی حاڵی بێ کە خۆر لە کام لاوە هەڵدێ[٣٠].

ماوەیەک بەر لە هاتنی عەلیمەردانخان و سمایلخانی فەیلی کە دوو جار لە بەرامبەر هێزەکانی زەندیەدا بەزیبوون، پەنابەرێکی دیکە لە بەغدا پەیدا ببوو کە دەیگوت کوڕی شاتۆماسبی دووهەمە[٣١]. مستەفاخان بڕوای وابوو کە هەموو منداڵەکانی شاتۆماسبی دووهەم بە دەستی مەحموودی غەلجایی و پاش ئەویش بە دەس نادرشا کوژراون، هەر بۆیە گوێی بەم داوایە نەبزووت، بەڵام کۆمەڵێکی زۆری خەڵکی ئاسایی و پەنابەرانی ئێرانی سەرنجیان کەتبووە سەری و خودی پاشاش لانیکەم بەر لە ژووەنی ساڵی ١٧٥١، باوەڕی بەم داوایە هێنابوو. هەڵبەت هیچ دوور نیە کە پاشاش لەبەر ئامانجەکانی سیاسی-لەشکری لەم ڕێبازەدا پێشقەدەم بووبێ[٣٢]. وێدەچێ مستەفاخان و عەلیمەردانخان بەر لە بزووتن بەرەو خوزستان یان هەرنەبێ بەر لە شکستی تازەی خانی بەختیاری چەند جار پێوەندییان بە یەکترەوە کردبێ و هەلومەرج و توانستەکانیان هەڵسەنگاندبێ، بۆیە خێرا کەوتبوونە بیری دەرفەتهێنان لە

٣٠- تاریخی گیتیگوشا، ل ٣٢، موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٤٢.
Sp 97, 33 (1751 – 1752), 203. See 15.3, below.

٣١- موجمەلوتتەواریخ، ل ٣٤٣؛ دونبولی، ل ١١ و ١٧. ئەم خوازیارەش وەک یەکێک لە کوڕانی شاسوڵتانحوسێن ناوبانگی ڕۆیشتووە (گیتیگوشا، ل ٣١)، وا دیارە لەگەڵ ناوێکی پاشایەتی پەسەندکراو تێکەڵ بووە. مەرعەشی لە ل ٨٢ و ٨٤دا دەنووسێ کە شاتۆماسبی دووهەم تەنیا دوو کوڕی بووە.

٣٢- GD VI,12 July 1751 دەنووسێ کە سلێمانپاشای بەغدایی بە ڕێبەرانی ئێرانی ڕاگەیاندووە کە کوڕی شاتۆماسب لای ئەوە و دەخوازێ بە هێزی چەک بیگێڕێتەوە سەر تەختی پاشایەتی.

گەلاڵەی هاوکاری نێوان خۆیان و ئەم هەڵوێستاوەی پاشایەتی و کۆکردنەوەی هێز و دامەزرانیان لە لورستان. مستەفاخان و سلێمانپاشا بە مەبەستی ڕاکێشانی دەنگی ڕەزامەندی ئێرانییەکان لە بەغدا و ناوچەکانی سنووری دەستیان کردبوو بە چالاکی.

بەگوێرەی نووسینی گوڵستانە، چیرۆکی ئەم خوازیار و داواکارەی تاج و تەختە تەنیا وەختایەک کەوتە بەر دڵی مستەفاخانی ڕاڕا کە محەممەدڕەزاخانی قۆرچیباشی یەکێک لە سەرکردەکانی پێشووی سەفەوی و کارناسی تۆرەمەناسی ئەو خانەدانە کە لەم بارەوە بە یەکێک لە شیاوترین کەسان دادندرا، ئۆباڵی بۆ ڕاستی و دروستی داخوازەکەی کێشا. بەپێی گوتەی ئەم خۆبەمیراتگرە، دروست هەشت مانگ دوای قەڵتوبڕی شازادەکانی سەفەوی بە دەس مەحموودی غەلجایی لە ساڵی ١٧٥٢دا، خواجەیەکی بارگای پاشایەتی ئەو و دایکی ئەسپاردەی غولامێکی گورجی کردووە بە ناوی مەحموودبەگ. غولامەی ناوبراو لە ڕێی ئازەربایجان و داغستانەوە بردوونی بۆ گورجستان، یان بەگوێرەی نووسینی گوڵستانە لە ڕێی ڕەشت و دەریاوە چوونە رووسیا. هەتا زەمانی کوژرانی نادرشا وەک دوورخراوەیەک وابوون بەلام پاش ئەو بەرەو بەغدا بزووتووە و ئێستا بە هێنانە گۆڕی داواکارییەکەی، خۆی خستۆتە مەترسی و دەیهەوێ تاج و تەختی بێخودانی ولات بە یارمەتی دەوڵەتی عوسمانی یان لانیکەم ئێرانییە کۆچەرەکان وەدەس بێنێ. لە کەربەلا یەکێک لە بێوەژنانی نادرشا کە کچێکی شاسوڵتانحوسێنی سەفەوی بوو[33] بە دیتنی قۆڵبەندەکەی باوکی لە قۆڵی کوڕەی لاودا و مۆر و قەباڵەی زەماوەندی دایکی کوڕە، بڕوای بە ڕاستی و دروستی ڕەسەنایەتی تۆرەمەی هێنا و گوتی برازکەی نروشم و نیشانەیەکی هەیە و پەنجەی دەستی بەپەردەیە و زێدەگۆشتی کەوتۆتە نێو قامکانی[34]. بە گشتی مستەفاخان چ باوەڕی بە کوڕەی گەنج کردبێ و

٣٣ـ قەزوینی، ل ٧٣ ـ ٧٥؛ کووهمەرەئی، ل ٤٧٥. ڕەنگە ئەم ژنە ڕازیەبەگم بووبێ کە نادرشا ساڵی ١٧٣٠ زەماوەندی لەگەڵ کردبوو. بڕواننە: Lockhart, Nadir shah, 42.

٣٤ـ قەزوینی، ل ٧٣ ـ ٧٥؛ کووهمەرەئی، ل ٤٧٣؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٤٣ ـ ٢٤٧. ڕۆستەموتتەواریخ، ل ١٩٧ ـ ١٩٨؛ ڕۆستەمولحوکەما باسێکی درێژی سەبارەت بە شازادە ڕازاندۆتەوە و زۆری فوو لێکردووە، بەلام بێگومان لە گوڵستانەی وەرگرتووە. بە

نەکردبێ، دەیبینی کە وا دیارە دەکرێ لەم تازەدابەزیوە وەک سەمبولێکی بەنرخ و پیاوێکی دەورگێڕ کەلک وەرگیرێ و بە یارمەتی سپایەکی هاوبەشی عەلیمەردانخان و پاشا و بە ناوی ئەو گەڕایەوە ئێران.

بوونی ئەم کەسە بۆ عەلیمەردانخان بە دەرفەتێکی خودادادی دادەندرا هەتا بتوانێ لەگەڵ کەریمخان کە شای دەستندەخۆری خۆی بەم زووانە دابووە دەس سەرکردەی قاجار، بکەوێتە بەربەرەکانی. سەرکردەی بەختیاری هەمیشە هێزێکی بەرچاوی خێڵی خۆی و لوڕانی فەیلی سمایلخانی لە ژێر ڕکێفی دابوو؛ هەروەها بوونی ئەم شازادە وەجاخزادە ڕەسەنەی سەفەویش دەبوو بە هۆی ڕاکێشانی کەسانی تازەپشووی زیاتر لە ناوچە دووردەستەکانەوە. لە بەهاری ساڵی ١١٦٦ی کۆچی/١٧٥٣ی زایینیدا، ئەوان سازبوون و ئەم گەنجەیان بە شاسوڵتانحوسێنی دووهەم ناودێر کرد[٣٥]. مستەفاخان سەرکەوتنی خۆی وەک ڕاوێژکار و کەیخودای خزمەت ڕکێفی شازادە چەسپاند و بۆ پشتیوانی لە شازادە هێزێکی شەڕکەری زۆروزەوەندی لە سلێمانپاشا داوا کرد. لەم کاتەدا عەلیمەردانخان چەند باڵوێزێکی بە فەرمانی شای تازەوە حەواڵەی کرماشان کرد و هەواڵی نارد کە بەم زووانە لەشکری پاشایەتی دەگاتێ و دڵخورتەیان دەبڕێتەوە[٣٦].

٢ ـ ٧ گیرانی قەڵای کرماشان

پارێزەرانی چۆڵەپێچ کراوی قەڵا سەبارەت بە داهاتوویەکی ڕوون و ئەوەی کە ڕووی دابوو، نوقمی کەیف و شادی بوون. محەممەدخانی زەند هەر زۆروکەم گوێی نەدەدایە ئەم دەنگۆیانەی کە ڕەنگبوو بەم زووانە وەک

کورتی دەڵێ شازادە پەنای بردۆتە بەر سایەی قەیسەری ڕووسیا و پاش ئەوەی بەسەرهاتی خۆی گێڕاوەتەوە، بە بێمەیلی ئیزنیان داوە بۆ وەرگرتنەوەی مافی خۆی بە سواری لۆتکە لە پایتەختەوە بگەڕێتەوە. بەڵام مێژوونووسانی زەندیە و قاجاری ئەویان بە کابرایەکی کلاوبازی تەڵەکەچی زانیوە.

٣٥ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٤٧ ـ ٢٤٩. Rabino, Coins, Seals and Medals, 45,his Regnal name is confirmed in sp 97, 37 (1753 – 1754), 15 December 1753.

٣٦ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٤٩ ـ ٢٥٠.

راستەقینەیەکی مەترسیدار خۆ بنوێنن. ڕوونکردنەوەیەکی لە سەر ڕووداوەکـان بۆ کەریمخان نووسی و ناردی بۆ ئیسـفەهان. ئێسـتا گـەمارۆی قـەڵا ساڵـێکی پێچووبوو و کۆمەڵێک نارەزامەندی تێدا بەدی هاتبوون. یەکێک لـەم ناڕازییانـە کابرایەکی تۆپچی بوو و دەیەویست زەبرێک لە گەمارۆدراوان بدا و خەڵاتێک لـە زەندیە وەربگرێ. بە نەهێنی پلیتەیەکی داگیرساوی لە زاخەیەکی باڕووتە خۆڵ و گوللەتۆپ وەسـەرکراوەکانا نایـەوە و لـە شـوێنێکی کـە پێـی وابـوو بـاش و دوورەمەترسییە، لە پەنا کلاوقووچکەیەکی قـەڵا بـە لای ڕووبـاری قەرەسـوودا ماتەی هەڵگرت و چاوەڕوانی ئاکامی کارەکەی مایەوە.

تەقینەوەیەکی سامناک ڕووی دا و بوو بە هـۆی هەڵـتەکینی شـوورەی دەوری کلاوقووچکەی قەڵا و ڕووخانی دیواری نێوانیان و تەواوی ئـەو شـتانەی تێیدابوون. ڕێگای خەندەک گیرا و گوللەتۆپەکان وەها لێک بلاو بـوون کـە لـە سەرانسەری قـەڵادا وەک بـاران بـە سـەر پارێزوانـاندا بـارین. دەورەدراوان و چەکدارانی سەربازگەی قـەڵا گێژوویـژ و تۆقیـو، پێیـان وابـوو کـە پـەلاماری هەمەلایەنەی دوژمن دەستی پێکردووە، بۆیە بێ ئامانج و سەرلێشێواو دەسـتیان کرد بە تەقەی تۆپان. پیاوانی لەشکری زەند بەتێکڕا لە سەنگەرەکانیاندا ترساو و داچڵەکاو پێیان وابوو کە بوودڕیـان بـۆ مەتـەرێزەکانیان لێـداوە، بۆیـە بـە مەبەستی ڕاکردن لە بەرامبەر هێرشی چـاوەڕوانکـراوی دوژمنـا کشـانەوە. لـە شاری کرماشان محەممەدخانیش تێما و بێتـەما دامـابوو، هـەتا ئـەو دەمـەی کابرای پیلانگێڕ کە لە حەشـارگەیەوە بـە شـەپۆلی تەقینەوەکـە فڕێدرابوویـە ڕووبار بە زگەخشکە و ماتەماتە خۆی گەیاندە لای، تا ڕاپۆرتی تەڵە و داوی بـۆ بخاتە ڕوو و خەڵاتی چاوەڕوانکراو وەربگرێ. محەممـەدخان کـە سـەبارەت بـە خراپەکاری و بێشەرمی ئەو پیاوە غەزریبوو، دەیەویست لەتوپەتی بکا، بـەڵام پـاش تاوێـک هـەر بەوەنـدە ڕازی بـوو جـارێ بیکـوتن و بیخەنـە کـۆت و زنجیرەوە(١٥).

ئەگەرچی گەمارۆدراوان زەبرێکی قورسیان وێکەوتبوو، بەڵام هـەر دوای تاوێک هاتنەوە سەرخۆ و تـا خۆرهـەڵات کاریـان کـرد، قەڵـش و کەلەبـەر و داڕووخاوانیان تەنین و بە هەر شتێکی دەکرا کونبڕیان کـردن و پاشـان کەوتنـە پاراستنی قەڵا. چەکدارانی تەیار سەرانسەری شەو لە سەر هەست مانەوە هـەتا

ئەگەر هاتوو هێزەکانی زەند ویستیان لەو ماوەیەدا دەرفەتیان لێ بێنن، وە دەس بێن، بەڵام تا بەری بەیانی کە گەمارۆدراوان دوو تۆپیان لە پەنا لاڕووخاوەکان دامەزراند، هیچ شتێک رووی نەدا. ئاگری ئەنگێوانەی تۆپی پارێزەران، هرووژمی سوارانی تێکشکاند و هەر لەڕێوەش تۆپچییەکان کوژران و لە ماوەی حەوتوویەکدا پیاوانی سەربازخانە توانیان داڕووخاوەکان ساز کەنەوە و خەندەک دەردەنەوە. محەممەدخان ماوەیەک دواتر بە گەیشتنی شازدەهەزار کەس هێزی پشتیوان لە ئیسفەهانەوە، سەرلەنوێ درێژەی ڕەوتی گەمارۆی دا، بەڵام پێشکەوتێکی ڕاستەقینە وەدەس نەهات[٣٧].

ڕەنگە هەر لەم ماوەیەدا «بابی عالی» بەڕەسمی لە سلێمانپاشای ڕاسپاردبێ کە سەبارەت بە بەڕێوەبردنی گەلاڵەکەی بە مەبەستی گرتنی ماسی لە قوڕاوی ولاتی دراوسێ خۆبپارێزێ، چونکە هێشتاش بالوێزەکانی ئێران لەگەڵ ئەو ولاتە خەریکی وتووێژ بوون. بۆیە سەبارەت بە ناردنی لەشکری یاریدەر بۆ مستەفاخان و هاوڕێیانی بێمەیلی نواند، بەڵام مستەفاخان کە حازر نەبوو چی دیکە بحاوێتەوە و شان دابخا، پێیداگرت کە تەنیا ٦هەزار کەسێک بۆ بەڕێکردنی لەشکری خوازەری تاج و تەخت هەتا سنوورەکانی ئێران لەگەڵیان بن و هەر کە گەیشتنە کوردستان بگەڕێنەوە. بەم شێوەیە پێیان نایە ڕکێف، پاشان داوایان لە ئازادخانی کۆنەدۆستی مستەفاخانیش کرد کە یاریدەیان بدا.

لە سنووری ئێران هۆکارێکی چاوەڕواننەکراو خەساری گەیاندە تەواوی ئەو کارە گەورانەی لە پێشدابوون: شاسوڵتان حوسێنی دووهەم شتی وای کرد کە وەک پیاوێکی بێشەرم و دڕ دەرکەوت و نەیتوانی مستەفاخان و عەلیمەردانخان بخاتە ژێر قورسایی کەسایەتی خۆی و ئەمانە وەها نائومێد بوون کە تەنانەت دەیانویست لە سەر دەسەلاتی لابەرن[٣٨]. بەگوێرەی نووسینی گوڵستانە بەدزی کەسێکیان نارده ئازەربایجان هەتا لە ڕابردووی ژیانی ئەم پیاوە بکۆڵێتەوە. پاش ماوەیەک ئاکامی توێژینەوەکان ئاوا بوو: دایکی هێشتا ماوە و ژنێکی ئەرمەنییە، باوکیشی لە ترکانی دانیشتووی ئازەربایجانە. بۆیە

٣٧ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٥١ ـ ٢٥٩ و ٢٦٣.

٣٨ ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٦٠: «لە قسە و ئاکاری نالەباریڕا ... زۆر وەک خەڵکی ڕەمەکی و کۆمەڵی گوندەکی دەچوو...»

تەمایان گرت هەتا ڕزگاربوونی یەکجارەکی لە چنگ گێرە و کێشەی جـاریٚ ئـەم ڕازە نەدرکێنن، نەکا لەشکرەکەیان لێکبلاو بیٚ. پێشڕەوی لەشکر وردەوردە شل بۆوە و داماوی ڕووی تێکردن، چونکە چاوەڕوانی هاتنی هێزی پشتیوانی لـوڕ و بەختیاری و ئازادخان بوون. وەک گێراویانەتەوە سەرەتا عـەلیمـەردانخـان و پاشان مستەفاخان تـەمایان گـرت کـە خۆیـان لـە بەنـد و داوی ئـەم ئەرکـە پڕشەرمەزارییە دەربازکەن و بە بیانووی چارەسەری نەخۆشی شێتی، ژارێکی وا دەرخواردی شای ساختە بدەن کە وردەوردە لە بنەی بێنیٚ؛ بەلاّم ئەو کەسەی بـۆ ئەم ئەرکە ڕاسپێرابوو(١٦) وای بـە بـاش زانی تـا لـەبری ژارەکـە، دەرمـانێکی بیٚزەبرەدی بداتیٚ. سەرەنجام سەربازانی ئێلجـاڕی تایفـەکان داوەریـن و هـاتن. فەرماندەکان بە بڕوبیانۆوە نەیاندەبرنە خزمەت شازادە. لەبـەر بـە دەسـتەوە نەبوونی نەخشەیەکی ڕوون، وەختایەک کە سپا لە پێچ و گەوەی کوێستانەکانی لوڕستان تێپەڕی، خەلّکەکە نائومێد و شەکەت بوون و قوونەدزەیان کرد و کـەم بوونەوە. سەرەنجام لەبەر لێنەوەشاوەیی بـەرچاوی سـەرکردەکانیان دامـان و دابڕدابڕ و دابەش بوون و بەرەو مالّی خۆیان ڕەوین و دەیانگوت شازادەیەک لـە گۆڕیٚدا نیە و ئەگەر هەشبیٚ پیاوێکی کلاوبازە[٣٩].

کەریمخان کە بە باشـی لـە هەلّـمەت و چـالاکی کۆنـەدوژمنی خـۆی و هاوپەیمانانی ڕاهاتبوو و ڕەنگە ئاگایەکی لە هـەلومـەرجی کەسـەرباری نێـو لەشکرگایان بووبیٚ. بە گوتەی گەشبینانەی گولّسـتانە، بـە خـۆی و چـلودوو هەزار چەکدارێکەوە لـە مـانگی مـەی سالّـی ١٧٥٣دا لـە ئیسـفەهانەوە بـەرەو کەوشـەنی ئێـران و عوسمـانی بـزووت و ئـاخرین مـەرج و دەرفـەتی بـۆ گەمارۆدراوانی قەلاّی کرماشان دانا. ئێستا هەروەک هەردوولا دەیانزانی کەمترین مەترسـی لـە لای شـای سـاختەوە کـە گرینگتـرین هۆکـاری پێوەنـدی نێـوان دەورەدراوان و سپای عەلیمەردانخانی بەدیهێنابوو، لە گـۆڕا نیـە. دوو سـالّ گـەمارۆ زەرەد و خەسـارێکی زۆری لــە قـەلا و پـارێزەرانی دابـوو و پـاش کۆبوونەوەیەکی گشتی بە بەشداری فەرماندە ناڕەزامەندەکانی قـەلا، بـڕیار درا کـە مەرجـە ئاشـتیخوازانەکەی سـەرداری زەنـد قبـوول بکـەن. خـودی ئەبولحەسەنخانی گولّستانە وەک یـەکێک لـە ئەنـدامانی شـاندەکە نێـردرا و

٣٩ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٦١ ـ ٢٦٢؛ گولشەنی مراد ل ٧.

شاهیدی سوێندخواردنی کەریمخان بوو سەبارەت بە پاراستنی خاوخێزانیان. وەک گولستانە دەڵێ وەکیل لە پێشدا ملی نەدەدا سەبارەت بە بەخشینی مامی بەڵێنییەکی وەک دابووی بە عەبدولعەلیخان، بیدا بەویش، بەڵام ئەم مێژوونووسە شێعرێکی بەجێی خوێندەوە کە کەریمخان پێی خۆش بوو(١٧) و توانی گفتی لێبووردنی وەکیل سەبارەت بە مامی وەربگرێ. فەرماندەکانی خاوەن دوو ڕوانگەی جیاواز خۆیان وەدەرکەوتن و سەریان وەبەر کەریمخان هێنا. تاقمەکانی لەشکریش هەلومەرجەکەیان قبووڵ کرد و عەبدولعەلیخان بەرەو ئیسفەهان کەوتەڕێ، بەڵام محەممەدتەقیخان لە شاری کرماشان نەبزووت. عەلیمرادخانی زەند وەک حوکمڕانی شار و قەڵا لەوێ مایەوە و ڕەنگە برانەوەی ئەم تەنگەژەیە بووبێتە هۆی ئەوەی تا کەریمخان تەواو بە سەرسووکی شالاوی بردبێتە سەر سنوورەکانی ڕۆژاوایی بە مەبەستی پەلاماردانی پاشماوەی سپای نێردراوی بەغدا[٤٠]

٢ ـ ٨ شەڕی کرماشان

هەواڵی گیرانی قەڵای کرماشان بوو بە هۆی ئاڵۆزکاوی و دابەزینی وورەی زیاتری تاقمەکانی سپای عەلیمەردانخان. یەکێک لە ئومێدەکانی سەرداری بەختیاری ئازادخان بوو کە خەبەری ناردبوو ئەوا لەگەڵ هاوپەیمانە ئازەربایجانییەکانی لە مەودای دوومزڵەی کرماشان دامەزراوە. ڕێک لەم ڕۆژانەدا خەبەر هات کە کەریمخان تەنیا چوارسەعاتێکی لەگەڵ ئەوان نێوانە. عەلیمەردانخان و مستەفاخان دەرفەتێکی وایان بۆ هەڵگیرسانی شەڕ نەبوو. گەلاڵەی چەشناوچەشن هاتنە گۆڕ، بۆ وێنە کۆمەڵێک زێرەوانیان بۆ شازادەی لاو بەجێهێشت، چونکە ئەگەر تووشی گرفت و کارەساتێک بووبا، بارودۆخی مەیدانی شەڕ هەڵدەگەڕایەوە. پێنجهەزار سواری نێردراوی سلێمانپاشایان دنە دا یان تەماحیان وەبەر نان تا بەشداری شەڕ بن و وەک هێزی بەرایی بەرە دایانمەزراندن. لەپڕ چەکدارانی زەند شالاویان بردنە سەر. شێخاڵیخانی زەند پێنسەد سواری لە پێشقەرەوڵەکانی خۆی بۆ هەسدانەوەی چەکدارانی بەغدایی

٤٠ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٦٢ ـ ٢٦٧.

نارد و سەرەڕای تەقەیەکی کەمتاکورتیان پاشەکشەی پێکردن و تێکشکان. پاشماوەی سپای شای تازەی سەفەوی بە هاسانی ڕایانکرد. عەلیمەردانخان رووی کردەوە شاخستان و شای ساختەی لەگەڵ خۆی برد؛ مستەفاخان کە بە سواری ماینێکی ڕەسەنی پێشکێشی پاشای بەغدا(۱۸) بەغار ڕایدەکرد، بە زەبری چەکدارێکی زەند بریندار بوو و گیرا و وەک دیل درایە دەس کەریمخان. کەریمخان زۆری پەند و سووکایەتی بە سەر هێنا. خستییە نێو جەڵلەی «ڕیکا»کان(۱۹) و جل و کڵاوی ئەوانی کردە بەر و سەری و کڵاو و وەکازی پێشووی باڵوێزێتی لێئەستاندەوە و ئاوای تەمێ کرد. سامان و دارایی و ئەوەی لە سەردەمانی باڵوێزێتییەوە وەچنگی هێنابوو بە ماڵی تاڵانی داندران و درانە خەزێنەی حکوومەتی[41].

ئەم شەڕە کە لەبەر شوێنی قەومانی بە شەڕی کرماشان ناوبانگی دەرکرد و ڕەنگە لە مانگی مەی یان ژووەنی ساڵی ۱۷۵۳دا ڕووی دابێ، سێهەمین و ئاخرین هەوڵ و تەقەلای عەلیمەردانخانی بۆ بە دەستەوە گرتنی جڵەوی کاروباری ئێران بە تەواوێتی لەبار برد. ئێستا شای دەستندەخۆری تەنیا بارێکی بێبەرهەم بوو و ماوەیەک دواتر کوێری کرد(۲۰) و ئیزنی دا کە سەری خۆی هەڵگرێ و بچێتە لای شیعان و پەنای مەزاری پیروزی ئیمامان لە ئێراق و لەوێ بە ناوی پیاوێکی دینپەروەر بە دوورەپەرێزی ژیانی تێپەڕ بکا[42]. سەرداری

۴۱ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ۲۵۹ ـ ۲۶۷؛ گیتیگوشا، ل ۳۳. دیارییەکانی نادر کە بەرەو بارگای سوڵتان بەڕێوە بوون، لە پێشدا درابوونە دەس کاربەدەستێکی باڵادەستی عوسمانی کە چووبووە دیداری باڵوێزی ئێران لە بەغدا. (Hatt - Humayun, NO. 15a ;sp 97/35 [1751–1752], 203) ناوی شوێنی شەڕەکە بە ڕوونی نەهاتووە. تاریخی بەختیاری لە ل ۴۷۸ ـ ۴۷۹ و ڕابینۆش لە کتێبی کوردستان، ل ۸۳دا، بیلەوار بە شوێنی شەڕەکە دەزانن. (بڕواننە: بەشی یەکەم، پەراوێزی ژمارە ۱۸)، بەڵام لەبەر بە ڕێوجێ نەبوونی گێڕانەوەکانی دیکەیان، دوودڵی پەیدا دەبێ.

۴۲ـ تەزکەرەی شووشتەری لە ل ۱۶٤دا دەنووسێ کە ئەم شاسوڵتانحوسێنە بە دەس عەلیمەردانخان کوێر کراوە و ساڵی ۱۷۵۳ کە چۆتە نەجەف بە شووشتەردا تێپەڕیوە. بە گوتەی قەزوێنی (کووهمەرەئی، ل ۴۷۷) ناوبراو لە ساڵی ۱۷۷٤دا لە نەجەف مردووە.

بەختیاری ناچار بوو لێرە بە دوا وەک پەنابەرێکی پەیکەردە ڕۆژگاری ڕابوێرێ. بێگومان دیسانیش چەند گەلاڵەیەکی بۆ ساڵی داهاتوو لە مێشکدا بوو و دەیویست کەسانێکی تازەپشووی خێڵەکی زیاتر لە خۆی کۆکاتەوە. ڕەنگبوو بتوانێ دیسانیش بەر لەوەی کە داڕووخێ زەبرێک لە کەریمخانی کۆنەدوژمنی بسرەوێنێ کە لە لایەن ئازادخانەوە زۆری تین بۆ هاتبوو.

سەربوردەی ئەم پیاوە یەکێک لە سەرسوڕهێنترین و هەروەها جێباوەڕترین بەشەکانی مێژووی زەندە و وا باشترە کە لێرەدا بیدرکێنین و پەروەندەی عەلیمەردانخان پێکەوە بنێین.

۲ ـ ۹ مردنی عەلیمەردانخان

پاش زنجیرەیەک تێکشکانی سەخت و پڕئازار کە هێزەکانی زەند دوای سەرکەوتنی کرماشان لە لایەن ئازادخانەوە تووشی هاتن، ئەم زەبرانە کردنی بە چەند تاقمێکی جۆراوجۆر بە سەرکردایەتی خانەکانی تایفە. وەختایەک لە بەهاری ساڵی ۱۱۶۷ی کۆچی / ۱۷۵٤ی زایینیدا کەریمخان بەرەو پارێزگاکانی باشووری و شیراز ڕایدەکرد، محەممەدخان و شێخاڵیخان بەو هیوایە کە دیسانیش هێزە پەرتەوازەکانیان کۆکەنەوە، لە چەمچەماڵ کە یەکێک لە ناوچەکانی ڕۆژهەلاتی کرماشانە بنەیان لێخست. عەلیمەردانخان لەگەڵ هێزەکانی لە چەمچەماڵ تووشی پۆلێکیان بوو، بەلام بە ناردنی پەیامی دۆستی و یەکێتی بەری بە قەومانی شەڕ گرت.

خانەکانی زەندیش جگە لەوەی لەگەڵ ئەم خۆشەویستییە گومانلێکراوە کایە بکەن چارەیەکی تریان نەبوو. هەر ئەو شەوە پێیان نایە لەشکربەزی خانی بەختیاری و خێوەتەکانیان لە دۆڵێکی تەنگەبەرا هەڵدا. ڕۆژی دوایی

سوڵتانمحەممەدی کوڕی کە هاندەری قەزوێنی بوو، لە بەرگی دەروێشاندا دەژیا و باوکی بە خەم و پەژارەوە ئەوی لە خۆ تێوەردان لە کاروباری سیاسی هەس دەدایەوە. لە کاتی مردنی باوکی لە مەشهەد بوو. لەم شارەدا بە گەرمی لە لایەن شاروخەوە وەرگیرا و بە شێوەیەکی بەربلاو بە ئێرانا گەڕا. لە ساڵی ۱۷۹۱دا حەجی کرد و دووساڵ دوایە چووە هیند و ژیانی لە دیلێتی بارگای مەغوول یان کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەلاتیدا کۆتایی پێهات.

عەلیمەردانخان و هاوپەیمانی پایەداری واتە سمایلخانی فەیلی لەگەڵ میوانانی زەندیان سەبارەت بە مەیلی زیندووکردنەوەی دۆستایەتی و یەکگرتوویی لەمێژینەیان لەگەڵ کەریمخان و دەرپەڕاندنی هێرشکەری تازە یانی ئازادخانی ئەفغان بە دووروودرێژی دوان. شێخاڵیخان کە لە تایفەی زەندا بە پیاوێکی زیرەک و وریا ناسرابوو، بەرواڵەت ئەم پێشنیار و وتوویژانەی قبووڵ دەکرد و لە گەرووی دەچوونە خوار[43]. سەرەنجام توانی ئیزنیان لێ بخوازێ کە بگەڕێتەوە لای کەریمخان و قایلی بکەن لە سەر ڕاستی و بێخەوشی ئەو مەبەستانەی باسیان کراوە. کاتێک دوو مانگ بە سەرچوونەوەیدا تێپەڕی و هیچ هەست و خوست و خەبەرێک نەبوو، خانی بەختیاری بە هەڵەی خۆی زانی و دەستی کرد بە خراپە دژی خزمەکانی کەریمخان کە لە سپاکەیدا مابوونەوە، چونکە لێی سوور ببۆوە کە ئەم تاقمە بایخی ئەمەیان نیە وەک نێچیرێک کەلکیان لێوەربگیرێ[44]. محەممەدخان لە بابەت باس و بڕیاری عەلیمەردانخان و فەرماندەکانی سەبارەت بە خۆیان ئاگادار کرایەوە. ئێستا باوەڕی هێنابوو تەنیا ڕێگای ڕزگاری پەنا بردنە بەر کردەوەیەکی ئازایانە و دلێرانەیە هەتا بەر لەوەی دوژمن کەوڵی بکا، ئەو لە کەوڵی کڕیار بێ. سەرەنجام هەر کە عەلیمەردانخان دەستی کرد بە توندوتیژی، محەممەدخان و هاوڕێیانی دەستیان برد بۆ کارێکی کە لە پێشدا نەخشەی بۆ داڕژابوو. گەیی محەممەدخان لەم بارەوە کە ئەو بە هێنانی کۆمەڵێکی زۆری هاوڕێیانی دەیهەوێ قەڵتوبڕیان کا، وای کردبوو کە خۆ لە هێنانی چەکدار و نیگابان بپارێزێ. تاقمۆکەی هاوڕێیانی محەممەدخان وەختی وتوویژی نێوان ئەو و عەلیمەردانخان، لە پشت سەریان بۆ ڕێزلێنان چەقیبوون. لەپڕ بە ئاماژەی محەممەدخان خەنجەر برووسکانەوە و دەس و پێی چوارخانەی بەختیاری بەستران، ئەو کات هەرایان کردە نۆکەران و ڕاویان نان. محەممەدخان بە خەنجەرەکەی خودی دوژمن کەوتە گیانی و چۆکی لە سەر سینگی دادا و سەری بڕی. چوار دیلەکەیان لەگەڵ خۆیان برد و وێڕای چەکدار و ژنان وەک تیری تیژپەڕ بەرەو زارکی دۆڵەکە باڵیان گرت.

٤٣ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٩٤: «لە نێو زەنداندا بۆ ئاقڵ و فام و زانایی کەس تای نەدەکرد.»

٤٤ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٩٢ ـ ٢٩٤.

بەختیارییەکان بە بیستنی هەواڵی کوژرانی سەرۆکیان ئاڵۆزکان. بەڵام سمایلخان و چەکدارە لڕستانییەکانی لەگەڵ دەستەیەک تفەنگچی کەوتنە سەر ڕاکردووان. فڕینی زەندان وەها توند و خێرا بوو کە سەرەنجام دەرکەوت تەنیا کەسێکیان بە ناوی عەلیمرادخان بە گوللەی گەرم کوژراوە.

پۆلەسواری ڕاکردووی زەند لە دۆڵەکە تێپەڕ بوون و بە باسک و بەندەنی بەختیاریدا بەرەو چیاکانی ڕۆژاوایی تێیانتەقاند هەتا گەیشتنە سنوورەکانی لای سەرپێڵی زەهاو و گیلانی ڕۆژاوا. ئەم تاقمە پاش چەندین ڕووداوی دیکە ئاخرییەکەی گەیشتنەوە لای کەریمخان و بەگەرمی پێشوازی لێکردن[٤٥]. ئەمجار لەمێژینەترین و خۆڕاگرترین ڕقەبەری هەمیشەیی تێداچووبوو.

تێبینی و پەراوێزەکانی «ساکی»

١ـ دەوەرەق، ناوەندی شادگان یانی «سوورەک»ی پێشوو بووە. لە لاپەرە ٤١٣دا دەنووسێ: دەوەرەق شارێکی گەورە و ئاوەدانە لە باشووری خووزستان و کەوتۆتە سەر لێواری چۆم بەرورووی وڵاتی ئێراق.

٢ـ مەولا موتەللیب نەوەی سەید فەرەجوڵلای حاکمی دەوەرەق و باوکی ناوی سەیدمحەممەدخان بووە. لەساڵی ١١٦٠ی کۆچی لە سەردەمی پاشایەتی نادرشادا ڕاپەڕی. عەباسقولیخانی خەزێنەداری خووزستانیش پاڵی وەپاڵی دا. محەممەدخان بەگلەربەگی خووزستانی گرت و برایممیرزای بەزاند و محەممەدڕەزاخانی حاکمی شووشتەری لە بەند توند کرد. عادلشای کرد بە حوکمڕانی خووزستان. لە ساڵی ١١٦١دا ئالیکەسیر بەزاندیان و سەرەنجام ساڵی

٤٥ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٩٤ ـ ٢٩٩؛ تاریخی گیتیگوشا، ل ٤٤؛ گولشەنی مراد، ل ٧ ـ ٨؛ تەورێزی، ل ١٧٤. ئەم نووسراوەی سەرەوە لە دەقی بابەتەکاندا لەگەڵ موجمەلوتتەواریخ یەکتر دەگرێتەوە. لە بابەت ئەو باسەی مونتەزەمی ناسری کە لە ل ٣٠١دا دەڵێ محەممەدخان دژی کەریمخان ڕاپەڕیبوو یان لە خزمەتیدا نەمابوو و خۆی کردبوو بە شەریکی چارەنووسی عەلیمەردانخان یا دواتر پەشیمان بۆتەوە و سەرداری بەختیاری کوشتووە، بەڵگەیەکمان بە دەستەوە نیە.

١١٧٦ عەلیمحەممەدخانی زەند گرتی و دایە دەس کوڕانی شێخ سەعدی ئالیکەسیر هەتا بە تۆڵەی خوێنی باوکیان بیکوژن. سەید فەرەجولڵاش کوڕی سەیدعەلیخان بوو و نادر لە سەر کاری لادا و تەنیا کردی بە حاکمی دەوەرەق.

٣ـ عەباسقولیخان، سەرکار و خەزێنەداری خووزستان بوو کە لە شۆرشی مەولا موتەللیبدا یارمەتی ئەوی دا.

٤ـ شێخ سەعدوون کوڕی شێخ نەسری ئالی مەزکووری حوکمڕانی بووشێهر بوو. لە شەڕ لەگەڵ میرمەهنادا باوکی ناردبووی بۆ خارک. باوک و باپیرانی شێخ هەر بە ڕەگەز عومانی بوون و تایفەکەیان پێی دەگوترا ئالی بوومهیرە. شێخ نەسری کوڕی شێخ مەزکووری ئەبوومهیری کەشتیوانی کەشتییەکانی نادر بوو لە کەنداوی فارس. شێخ سەعدوون لە بەستنی پەیمانی بازرگانیدا لەگەڵ ئینگلستان نوێنەری دەوڵەتی ئێران بوو.

٥ـ سەید فەرەجولڵا کەلانتەر کوڕی سەید «محەممەدسادق»ی کەلانتەری شووشتەری بە مەبەستی وەدەسهێنانی دەسەلات، محەممەدڕەزابەگی حاکمی دەوڵەتی لە شووشتەر دەرکرد، هەتا زەمانی ئاغامحەممەدخان زیندوو بوو، پاش خۆی کوڕەکانی واتە سەید ئەسەدولڵا و سەید ئەبولفەتحخان گەیشتنە دەسەلات. کەلانتەرەکان لە دووبەرەکی حەیدەری و نیعمەتی شووشتەرا دەوری پێچەوانەی سەیدەکانی مەرعەشییان دەگێڕا.

٦ـ ناوی ڕزگاریدەرەکەی کەریمبەگی زەنگەنە بوو.

٧ـ توورابخان لە تایفەی چگنی و حاکمی نەهاوەند بوو. لە سەرەتای کاری کەریمخاندا شانی وەشانی دا، پاشان لە سەر قسەی خۆی ڕانەوەستا و ڕووی کردە عەلیمەردانخانی بەختیاری و پاش شکانی ناوبراو پەنای بردە بەر مەیتەری وەکیل. هەتا ساڵی ١١٧٥ی کۆچی کە بە فەرمانی کەریمخان کوژرا، خاوەنی چەندین لێپرسراوێتی بارناسک بوو. گۆیا لە شوغڵی زێرەوانی و پارێزەری ژنانی کەریمخاندا سەبارەت بە پاراستنی حەرەمخانە تووشی هەڵەیەک ببوو و کوژرا.

٨ ـ سوڵتان عەلی کوڕی شێخ سەدرەددین مووسا کوڕی شێخ سەفییەددینی ئەردەوێلی سەرجەللەی سۆفییەکانی ئازەربایجان و لەگەڵ ئەمیر تەیموور دیدارێکی کردووە. بەپێی نووسینی ریازوسسیاحە (ل ٣٧) ئەمیر

تەیموور بە تکای وی دیلەکانی عوسمانی ئازاد کرد. سولتان عەلی لە سالی ۸۳۲ی کۆچیدا مردووە.

۹ـ حاجیئاغا جەمالی فوومەنی کوڕی ئەمیر دەباجی گیلانی فەرمانڕەوای گیلان بوو. لە بەرامبەر هێرشی محەممەدحەسەنخانی قاجارا دەستی کردەوە، تاقمێک لە پیاوەکانی غەیانەتیان پێکرد و بەناچار ملی بۆ مەرجەکانی ئاشتی ڕاکێشا و خوشکی دا بە محەممەدحەسەنخان. هێندێک دواتر لەبەر گەرموگوڕی حاجیجەمال، محەممەدحەسەنخانیش خوشکێکی خۆی دا بە هیدایەتوللاخانی کوڕی. هیدایەتوللاخان لە زەمانی ئاغامحەممەدخاندا لە ئەنزەلی کوژرا.

۱۰ـ بە گوتەی گولستانە بەشێکی کەمیان فڕاندن.

۱۱ـ دووبەرەکی نێوان زەنگەنە و کەلهوڕ وای کردبوو کە هاوکاری یەکتر نەکەن. بەر لە ڕاکردنی کەلهوڕ، تایفەی زەنگەنە بەهەشتاو لە بێستوونەوە پاشەکشەی کردبوو.

۱۲ـ سادقخان بە فەرمانی محەممەدخان بە مەبەستی خەلەتاندنیان باسی دیدار و ڕێککەوتنی کردبوو، ئەمانەش بەوریایی بانگێشتی قەلایان کرد، بەلام خانی زەند قبوولی نەکرد. وا دیارە هەرچۆنێک بێ هەردک لا ویستوویانە یەکتر فریو دەن.

۱۳ـ بۆیە ئەم دوو پێداویستییەیان نارد، چونکە خوێ و توتنیان لێبڕابوو. گولستانە دەنووسێ پتێک تووتن دە شایی دەکرد. هەروەها سێکەسی خەلکی لورستانیان لەگەل هاتبوو کە ڕێزدار پێری ئاماژەیەکی پێنەکردوون.

۱٤ـ کەمەرخان برازای محەممەدخان و پەیڕەوی ئەسکەندەرخانی زەند بوو. لە دووئاوی سیلاخور لەبەر تێکهالقان لەگەل سوارێکی ئەفغانی کوژرا. هیدایەت هەر بۆ ئەوەی ماستاوێکی سارد کردبێتەوە لە بەرگی ٩ی ڕەوزەتوسسەفادا دەنووسێ کە محەممەدحەسەنخان لە شەڕێکا دوولەتی کرد و ناویشی بە کەرەمخان هێناوە. خوالێخۆشبوو «نەفیسی»ش لە مێژووی کۆمەلایەتی قاجاردا لە رووی نووسینەکەی هیدایەت ئاوای گێڕاوەتەوە: خانی بەرزەجێ لەبەر ئازایەتی خۆی پێڕانەگیرا و ڕکێفی لە یەکسمی خۆشبەزی دا و هەلیکێشا شیری و هەلیسووڕاند و وەهای لە تۆقی سەری کەمەرخان ڕاکێشا کە

کلاوخوود و زرێ و بالاپۆشی گەوچنی پۆلای دادڕی و هەتا سەرپشتێندی گیر نەبوو. (ڕەوزەتوسسەفا، بەرگی ٩).

١٥ـ ڕێزدار پێری ئەگەرچی بابەتەکەی لە گولستانە وەرگرتووە، دەنووسێ کە تۆپچی لەبەر خاتری وەرگرتنی خەلات قەلای ئاگر دا. لە حالێکا گولستانە لە پلەی یەکەما «هاوڕەگەزی و خێلایەتی» بە هاندەر دەزانێ و زیادی دەکا کە «لەبەر ئەم خزمەتە شایانە محەممەدخان شاد و دلفەریح بوو و گوتی لە نێو بەند و باوی جیهانا ناوم دەڕوا و بە یەکێک لە یەکڕەنگان و دەولەتخوازانی بەندەی کەریمخان ناودێر دەکرێم.»

١٦ـ ئەو حەکیمەی کە ڕاسپێراوی کوشتنی شاسولتانحوسێن بوو ناوی میرزا ئەحمەدی حەکیمی ئیسفەهانی بوو.

١٧ـ ئەو شێعرە بەجێیەی کە ڕێزدار پێری ئاماژەی پێکردووە، لە لاپەڕەی ٧٠ی گولستانەدا ئاوایە:

بخشیدن گناه، بود لایق شهان / بر بیگناه منت بخشش چه لایق است

(لە «شا»یان دەوەشێتەوە بەخشینی تاوان، بێتاوان منەتی بەخشینی چی لە سەر دەکرێ)

١٨ ـ پاشای بەغدا لەم سەردەمەدا سلێمانپاشا بوو.

١٩ـ «ڕیکا» پۆلەکوڕانی شۆخ و شەنگ بوون کە وێڕای شاتران و یەساولانی پێش کەژاوەی پاشا هەنگاویان دەنا... بەلام بە لێکۆلینەوەی کۆمەلایەتی مێژووی سەردەمی زەندیە، وا دەردەکەوێ کە ئەم تاقمە ئەرکێکی هاوشانی کرێکاری شارەوانییان لە سەر شان بووە بۆ پاک و خاوێنی شار. کلاوەکانی ئەم تاقمە ڕیشوودار بووە.

٢٠ـ دەربارەی کوێرکردنی شاسولتانحوسێنی دووهەمەوە، زۆربەی سەرچاوەکان نووسیویانە کە عەلیمەردانخان کوشتوویەتی، بەلام گولستانە دەنووسێ چونکە نەجیبزادەکانی بەختیاری دەستی ڕێزیان لێدەنا، سەرداری بەختیاری کوێری کرد و ناردیە ئاستانەی بەرزی ئیمامان. خاوەنی تەزکەرەی شووشتەری ئەوی بە کوێری دیتووە و دەنووسێ دوو کوڕی بووە بە ناوی محەممەدمیرزا و تۆماسبمیرزا و حەوت مانگی پاشایەتی کردووە و لە سالی ١١٨٩ی کۆچیدا مردووە.

٣

ئازادخانی ئەفغان

٣ ـ ١ ئازادخان و وەدەسهێنانی دەسەڵات لە ئازەربایجان

ئێستا دەگەڕێینەوە سەر هاوینی ساڵی ١٧٥٣ و سەربوردەی ئازادخان. لە کاتێکا مەودای سەرکردەی ئەفغان تا کرماشان دوو ڕۆژەڕێ بوو، دلێرانی زەند خەریکی پاککردنەوەی پاشماوەی دوایین لەشکرگای عەلیمەردانخان و ژماردنی خەنیمەتەکانیان بوون لەو شارەدا. حەوت یان هەشتهەزار شەڕکەری ئەفغان و ئەفشار لە کێبەرکێی گەیشتنە سەر هەزارەزیلەی شکاو و دواکەوتە و دڕدۆنگ دەهاژان، کە لە بەرامبەر ئاڵوگۆڕی نامبارەکی بەختی خۆیانا وێستابوون. بارودۆخی ئازادخانیش ڕاست وەک باروهەوای هەژدەمانگ لێرەوبەری محەممەدحەسەنخانی قاجاری لێ بە سەرهاتبوو. بۆیە ئەویش وەک سەرۆکی قاجار وای بە بەرژەوەند زانی کە لێگەڕێ سپاکەی بەپارێزەوە بگەڕێتەوە شوورە و قەڵاکانی لە ورمێ[1]

١ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٦٤؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٦٩.

ئازادخان کوڕی سلێمان لە ئەفغانییەکانی کابول و لە تایفەی غەلجایی بوو. ڕەنگە لە ساڵی ١٧٣٨دا کە ئەم شارە کەوتە ژێر ڕکێفی نادرشا، ناوبراو لە خزمەت جیهانگیری ئەفشاردا حازر بووبێ. لە کلکەی دەسەڵاتی نادریدا بوو بە جێنشینی ئەمیر ئەسلانخانی قۆرقلووی ئەفشار، فەرماندەی لەشکری ئازەربایجان و لە شەڕێکی کارەساتباردا کە لە نێوان سەرکردەکەی و برایمیرزادا قەوما، ئەویش یەکێک لەو کەسانە بوو کە پەیمانی شکاند و چووە پاڵ شازادەی ئەفشار و شەڕەکەی یەکلا کردەوە و لەبری ئەم خزمەتە نازناوی «خان»ی وەرگرت[٢]. وەختایەک کە شازادەی ناوبراو لە گەڕانەوەی شەڕی «سورخە»دا بەرەو قوم ڕایکرد، ئازادخان لای مایەوە، بەڵام کاتێک میرسەید محەممەد ڕێی نەدا بچنە شاری قومەوە، کاغەزێکی بۆ نووسی و لە لایەن خۆی و پازدەهەزار ئەفغانییەوە ڕایگەیاند کە ئامادەی خزمەتە. سەید فەرمانی پێدا کە بەرەو ساوە بکشێتەوە و چاوەڕوانی فەرمانەکانی تر بێ، چونکە باوەڕێکی ئەوتۆی بە وەفاداری و سەداقەتی نەبوو[٣]. لە سەرەتادا بەڕواڵەت هێزەکانی کۆکردەوە، بەڵام لەبری تێکەڵ بوون لەگەڵ سەید یان شاسلێمانی داهاتوو کە بەرەو مەشهەد دەچوو، وای بە باش زانی کە بچێتە شارەزوور[٤] لە سەر سنووری ئێران و عوسمانی و بەختی خۆی لەوێ بەتاقی بکاتەوە، چونکە هەرنەبێ لەوێ، خۆی و لەشکرەکەی وەک مەشهەد لەبەر سوننی بوون لە بەرامبەر ئازار و پەلاماری تێکڕای خەڵکدا، بێپەنا نەبوون.

لە شارەزوور(١) گەلێک خزمەتی شایانی بە خالیدپاشای حاکمی ئەو هەرێمە کرد و پەیمانێکی دۆستایەتی لەگەڵ نەقیخانی قاسملووی ئەفشار بەست. نەقیخان برای مەهدیخانی بەگلەربەگی ئازەربایجان بوو. ئازاد خان و

٢ـ ئازەر؛ دونبولی، تەجرەبە، بەرگی یەکەم، ل ٤٩١؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ١٨٣ ـ ١٨٤. کووهمەرەئی، ل ٤٦٥؛ .(Olivier,18) تایفەی ئازادخان بە چەند شێوە نووسراوە: غەلجایی، کەلیشایی، غەلیزایی و قەلیزایی. ئەم جیاوازییە بەتایبەت لە نووسراوەکانی نووسەرانی ڕۆژاوایدا دەبیندرێ.

٣ـ مەرعەشی، ل ١٠٠ ـ ١٠٣، تەزکەرەی ئالی داود، ل ٨٠ ـ ٨٢، موجمەلوتتەواریخ، ل ١٨٣ ـ ١٨٤.

٤ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٢٠٣ ـ ٢٠٤؛ کووهمەرەئی، ل ٤٦٥.

نەقی خان لە دەوری کۆمەڵەی سەرەکی یارانیان لەشکرێکی تێکەڵیان کۆکردەوە و بەرەو تەورێز کەوتنەڕێ. مەهدی خان لە لایەن خەڵکی شاری تەورێز و سەرۆکانی هۆز و کەسانێکی وەک کازم خانی کوێری قەراچەداغی، پەنا خانی جەوانشێر و عەلی خانی «شوقاقی»یەوە پشتیوانی لێدەکرا و زۆر تاقم و دەستەی لە دەوری هالابوون. پەلاماردەران بە هێرشی لەنەکاویان زەبرێکی گورچووبڕیان لە هێزەکانی دا و وەک گێڕاویانەتەوە نیزیکەی پێنجهەزار کەس لە هاوڕێیانی کوژراون و ئەوی ماویشن تۆقیوانە خۆیان خزاندۆتە کەلوکونی کارێزانەوە. لە ئاخروئۆخری ساڵی ١٧٥٠دا ئازاد خان جڵەوی شارەکانی تەورێز و ورمێی بە دەستەوە گرت و نەقیخانی کردە بەگلەربەگ (سەردار)ی ئازەربایجان. وێڕای چاوەدێرییەکی توند بە سەر ناوبراودا دەستی کرد بە ڕاکێشان و تێوەگلاندنی پیاوماقووڵان و سەرۆکەکانی دیکەی تایفەی ئەفشار. لە نێو هەڵکەوتەترینی ئەم پیاوانە دەکرێ ناوی فەتحعەلی خانی ئورشلووی ئەفشار و سەرۆکانی تیرەکانی چیانشین وەک شابازخان بێتە گۆڕ[٥].

سەرکردەی ئەفغانی هێشتا لە هەلومەرجێکی لەرزۆکدا بوو. گێڕانەوەی مەرعەشی کە دەڵێ کۆمەڵەی سەرەکی لەشکرەکەی واتە ئەفغانییەکانی غەلجایی پازدەهەزار پیاوێکی شەڕکەر بوون، زۆر فوولێکردنە[٦]. هێشتاش سەرژمێرییەکی دروست دەرباری غەلجایییەکان یانی دوژمنانی گەورەی سەرەتای پاشایەتی نادر وەدەس نەهاتووە هەتا ڕوون بێتەوە کە داخوا پازدەهەزار کەسیان لە خزمەت ئازادخاندا بوون یان نا. لە ڕاستیدا غەلجایییەکانی سەر بە وی لە نێو تایفەکانی ترکزمانی شیعەمەزەبا چوخسابوون. ئەم تایفانە بریتی بوون لە قزڵباشەکانی ڕەسەن و هێشتاش لە سەر ڕەوت و ڕێبازی شیعەگەری و بیروڕای قزڵباشانی سەفەوی و دژایەتی مەزەبی و نەتەوەیی ئەفغانییەکان سوور بوون. هەڵبەت نابێ وا بیر بکرێتەوە کە تایفەی ئەفشاری ورمێ لەگەڵ نادرشا و

٥ـ دونبولی، تەجرەبە، بەرگی یەکەم، ل ٤٩١ ـ ٤٩٢؛ Nikitine ((Afsars)) 77, 106
تاریخی گیتیگوشا، ل ٣٣ـ ٣٤؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ١٨٤ ـ ١٨٥؛ و Butkov,1.238;III, 88.
6- cf . Lockhart, Nadir shah, 120; Quzanlu II, 676. Olivier (VI, 17).
ئۆلیویە دەنووسێ دەهەزار کەس. وا دیارە ئازادخان سەربازی ئێلجاڕی ئۆزبەکیشی بووە؛ بڕوانە: پەراوێزی ژمارە ٢٤.

جێنشینانی تێکەڵی و پێوەندییەکی تایبەتیان بووە. نیکیتین باسی چەند نیشانەیەکی سووکایەتی ئەوان سەبارەت بە نادرقولی دەگێڕێتەوە و دەڵێ ئەمانە نادریان بە یەکێک لە کوردەکانی قووچان دەزانی کە بە مەبەستی بەرزکردنەوەی پلە و پایەی کۆمەلایەتی، خۆی بە ئەفشاری قۆرقلوو ناساندووە[۷].

ڕاستییەکەی ئەمەیە کە ئازادخان هەمیشە مەیلی بزووتن بەرەو باشووری ئێران و دانان و دامەزراندنی بنکەیەکی پتەوی بووە. گولستانە ئەم بابەتەی ئاوا گێڕاوەتەوە: ئازادخان لەگەڵ میرزامحەممەدتەقی و عەبدولعەلیخان کە لە قەلای کرماشان دادەنیشتن پێوەندییەکی سازکردبوو و پاشان پێشنیارێکی بە مەبەستی یەکێتی و هاوپەیمانی هێنایە گۆڕ. وڵامی زیرەکانەیان(۲) قنیاتی پێهێنا کە لە ئێستادا پێشنیارەکەی ئاکامی پێویستی لێناکەوێتەوە[۸].

ماوەیەک دواتر مەترسییەکی ڕاستەوخۆی تازە لە بەرامبەر ئازادخاندا قوت بۆوە. ئەم مەترسییە لە لایەن تەیموورس پاشای گورجستان و ئارکێل (ئارکێلی، هێراکلیوس)ی کوڕییەوە بوو. ناوبراو کەمێک دوای کووژرانی پاشای ئەفشار دەستی دابوویە پەلهاویشتن و بەرفراوان کردنەوەی قەڵەمڕەوی خۆی لە سنوورەکانی باکووری. چالاکییەکانی ئارکێل بەکردەوە لە سەر بنەڕەتی ئیستراتژی بەرگرییەکی قایم دامەزرابوون و لەبەر پاشاگەردانییەکانی باشووری ڕووباری ئاراز، بزووتنەکانی زیاتر پاراستن و چەشنێک بەربەرەکانی سەرەتایی بوون[۹]، چونکە هاڵۆزییەکانی باشووری ئازار پارێزگاکانی مەسیحینشینی باکووری ئەوێی دەخستە ژێر سێبەری هەڕەشەی تالان و

7- Nikitine ((Les Afshars)) 88. Koprulu (Afshars, Ei 2, 1, 240.)

ئەم نووسەرە لای وایە کە نادر لە تایفەی قۆرقلووی ئەفشاری نیشتەجێی ئەبیوەردی خوراسان بووە.

۸ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ۱۸۵ ـ ۱۸٦.

9- MAE Perse VII, NO. 81 ("Plastost Pour deffendre son Pays que pour faire des conquestes"): a report from a Swedish officer included in a report of the Comte Desalleurs, ambassador at istanbul, dated 1 February 1753.

کوشتار. ئارکێل راماڵی بردە لای تەورێز. لەگەڵ دەسپێکی پەلامارەکـەی ئەگـەر نەشێ بگوترێ تەواوی ئەفغانییەکان، لانیکەم دەکرێ بگوترێ کە زۆربـەیان بـە دڵخواز چوونە ڕیزی لەشکرەکەی. بە دیتنی ئەم هـەلومەرجـەی بـەدی هـاتبوو ئازادخان تەمای گرت بۆ تەمێ کردنی لەشکری بکاتە سەر. بەگوێرەی نووسـینی ئۆلیویـە تـاقم و دەسـتەکانی ئـەفغانی لـە گـرتنی ئێـرەواندا دەورێکـی بەرچاویان گێڕا"[10]

هەر لەبەر ئەم ڕووداوە ماوەیەک دواتـر، لـە سـەرەتای ساڵـی ١٧٥١دا ئازادخان گەمارۆی ئێرەوانی دا و ئارکێل کە لە بابەت برەوی هێـز و دەسـەڵاتی پیـاوە ئەفغانییەکانیـیـەوە ترسـی ڕێنیشـتبوو، بـە پاڵپشـتی ئەرمەنییـەکان هەڵیکردە سەر ئازادخان و وێڕای کوشتارێکی بەربلاو، پەلامارەکەی تێکشکاند[11] بەگوێرەی نووسینی گوڵستانە، ئازادخان دوای ئەوەی تەیموورس پێشنیارەکەی لە بابەت یەکێتی و هاوپەیمانی لە ڕێـی زەماوەنـدەوە بـردەوە پـاش هێرشـی کردووە[12] ئارکێل بە مەبەستی گرتنی خودی تـەورێز داوەری و سـەربازگەیەکی لێدانا. سەرەنجام یەکێتی خانەکانی قەفقاز لە پشتەوەڕا مەترسی بۆ ساز کرد و بەناچار پاشەکشەی کرد. هەڵمەت و شالاوی تر لەم ناوچانەوە ئاخرییەکەی لـە ساڵی ١٧٥١دا، ئارکێلی ناچار کرد ڕوو بکاتەوە تفلیس[13]

ئازادخان دەرفەتی لەم شێوە سەرکەوتنە هێنا و بـە زەماوەنـد لەگـەڵ خوشکی ئارکێل و سازکردنی خزمایەتی لە ژنانەوە کە ئارکێل لە پێشدا لـووتی پێدانەهێنابوو، پەیوەندەکـەی تونـدوتۆڵ کـرد. سـەرەنجام تـوانی دەسـەڵاتی باوێتەوە سەر ورمێ و پاشان لە ژانوییەی ساڵی ١٧٥٢دا لە تەورێز دابەزی[14]. ئەم ساڵە ساڵی چڵەپۆپەی دەسەڵاتی ئازادخان بوو لە ئازەربایجان و قەڵەمڕەوی لە سەرانسـەری ناوچـەکانی باشـووری ئـاراز تـا ئـەردەوێل و ورمـێ پـەرەی گـرت و ناوچـەکانی شـانبەشـانی چـۆمی ئـاراز هـەتا پارێزگـای

10- Olivier VI, 17.

11- peyssonnel part II, 119 – 124; Brosset, 156, 163; Butkov I, 238; III, 88.

١٢ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ١٨٦ ـ ١٨٧.

13- peyssonnel part II, 125 – 133; Olivier VI, 18 – 19.

١٤ـ Olivier VI,18 – 19 موجمەلوتتەواریخ، ل ١٨٧ ـ ١٨٨.

«نەخجەوان»یش کەوتە ژێر ڕکێفی[۱۵].

هەڕەشـەیەکی دیکـەش لـە لایـەن خـانی شـەکی و هاوپەیمانـە «لەزگی»یەکانییەوە بوو بە هۆی یەکێتی نێوان شـای گورجسـتان و خانـەکانی قەراباغ و شووشا و ئێرەوان. ئەم یەکێتییە لە یەکەم هێرشـی خـانی «شـەکی»دا تێکقرما. لەگەڵ ئەمەشدا ئارکێل و چەکدارە قەفقازییەکانی سـەرەنجام یـە ۳۱ی ئاگۆستی ساڵی ۱۷۵۲دا هێرشبەرانیان بەزاند و وێڕای قەلاچۆیەکی سامناک هەتا ناوچـەکانی ڕۆژهـەڵاتی هەڵـیانبڕین[۱۶]. ئازادخـان کـە چـەتری پاراسـتنی لەزگییەکانی بە مەبەستی تێنهێنان بۆ ناوچـەکانی بـاکوور لـە دەس دابـوو، ناچار بوو مل بۆ کۆمەڵە مەرجێک ڕاکێشێ کە تێیـاندا ڕەزامەنـدی دەربـڕی تـا قەڵەمڕەوی تەنیا هـەر باشـووری ئـاراز بگرێتـەوە[۱۷]. وا دەردەکـەوێ کـە ئـەم پاشەکشەیە سێبەری خستبێتە سەر پەیوەندی تار و تەماوی نێوان ئەو و تایفەی ئەفشار و تیرەکانی تری ئازەربایجان. بۆیە ئازادخان لێدەبڕێ کە لـە بـەهاری ساڵی ۱۷۵۳دا بەختی خۆی لە سێسەد مایـل خـوارتری ئازەربایجـان بـەتـاقی بکاتەوە. ئەم ناوچانە کەوتبوونە قەڵەمڕەوی کەریمخانی زەند. نـاوبراو ئێسـتا خەریکی شەڕ و لێکـدان بـوو لەگـەڵ عـەلیمـەردانخـان و هاوپـەیمانانی و وا وێدەچوو کە هەرێمی دەسەڵاتی زەندیە لە سەر لێکهەڵوەشانەوەیە.

۳ ـ ۲ گیرانی پەری و ئیسفەهان

ئازادخان لە بەختی بەدی زەمانێکی دەنگی لەشکری دا کـە کـەریمخـان توانستی شەڕ و بەربەرەکانی هەبوو. لەشکری نارده پێش ئازادخان کە بە فیت و دنەی هاوپەیمانە ئازەربایجانییەکانی لە چەند مزڵەی لەشـکرگای کـەریمخـان هۆردووبەزی کردبوو. ئازادخان بە مەبەستی ڕاگرتنی شەڕ و پێکهـاتنی ئاشـتی چەند کەیخودایەکی نارده لای، بەڵام کەریمخان عوزرهێنانەوەکەی قبووڵ نەکرد و گوتی ئێستا کە زانیویانە خوازیاری پاشایەتی و دەسـتندەخۆری سـەرکردەی

15- MAE Peres VII, NO. 81; Olivier VI, 35.

16- Olivier VI, 35; Bakikhanov, 161; cf. 13 . 30

17- Peyssonnel part II, 143 – 152; Brosset, 175 – 177, 212 – 214.

بەختیاری پیاوێکی فێڵەباز و درۆزنە، دەیانەوێ بە هاسانی شانی لێبترازێنن، جا کەوایە بە کەمتر لە تەسلیمبوونی ئازادخان و وەرگرتنی باج ڕازی نابێ. ئەم سووکایەتییە زۆر لەوە زیاتر بوو کە هاوپەیمانانی ئەفشار و ئەفغان خۆیان بۆ قبووڵ کردنی ئامادە کردبوو. بۆیە ساز بوون بۆ خۆڕاگری و بەربەرەکانی[18].

بەڵام تەنانەت بەر لەوەی شەڕێک بقەومێ، هێزەکانی زەند لەبەر دووبەرەکی نێوخۆ بە قورسی زەبریان وێکەوت. بێگومان محەممەدخان و شێخاڵیخان بە وەبیرهێنانەوەی ڕووداوی شکستی مەینەتباری پاری ئەستەرئاباد ـ لەوێش محەممەدخان داخوازی سازانی کردبوو ـ کە تەنیا دەگەڕایەوە سەر شەڕ و پەیکەردەی ئازایانەی سپای قاجار، ڕێوڕاست گوتیان لەگەڵ ئازادخان تێکهەڵناچن و کەریمخانیان هان دا کە لێگەڕێ سپای ئازادخان بکشێتەوە. بە گوتەی نامی یەکێکی تر لە هۆکارەکانی ئەم دووبەرەکییە ئەوە بوو چونکە سەرداری زەند لەو شەڕەی ئاخریدا لەبری پشتبەستن بە سەربازانی ئیلجاڕی و پیاوانی تایفەی زەند پشتی بە چەکدار و قۆرخانەچییەکانی پیادە بەستبوو بە مەبەستی وەفادارمانەوەیان بەشێکی زیاتری دەسکەوتی بە سەرا دابەشین[19]. سەرکردەکانی دڵشکستەی سوارەی زەند ئەگەرچی بەئاشکرا نەیاندایە لانی سەرکێشی و دەرهەڵبوون، بەڵام لانیکەم حازر نەبوون کە وەک شەڕەکانی پێشوویان خۆڕابگرن. شێخاڵیخان و محەممەدخانی زەند ئیزنیان دا بە پیاوەکانیان کە بەر لە وەختی خۆی واز لە ڕاسپێراوێتی لەشکریان بێنن و بلاوەی لێبکەن. ئەسکەندەرخانیش کە وەک هەمیشە ئازایەتی دەنواند، خۆی لە یارمەتی دانی شێخاڵیخان پاراست و ناوبراو ناچار بوو کە فەرمانی پاشەکشە بدا بە هێزەکانی. سەرەنجام هەردوو تەنیشت و دەورەی بارگەوبنەی هێزەکانی زەند لەبەر هێرشی سەلیمخانی بابان کە لە کوردانی هاوپەیمانی ئازادخان بوو تەواو تەندرا و تەگبیری نەسازانی ویشک و ڕەقی کەریمخان تێکشکانێکی ئابڕووبەرانەی لێکەوتەوە؛ ماوەیەک بەر لە ڕۆژاوا بوون ئازادخان هەوساری مەیدانی شەڕی بە دەستەوە گرتبوو[20].

۱۸ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ۲۷۰ ـ ۲۷۲.

۱۹ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ۳۵.

۲۰ـ تاریخی گیتیگوشا ل ۳۵ ـ ۳۶؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ۲۷۲ ـ ۲۷۳؛ تەورێزی، ب ۱۷۳.

سەرکردەکانی زەند بەرەو زێد و نیشتمانی خۆیان و قەڵای پەری ڕایانکرد، شێخالیخان و محەممەدخان بە مەبەستی پاراستنی قەڵا مانەوە و کەریم و سادق و ئەسکەندەرخان گەڕانەوە ئیسفەهان هەتا سەرەتای پاراستنی پایتەخت خۆش بکەن. هەواڵی شکانی هێزەکانی زەند بەر لەوەی ئەوان بگەنە ئیسفەهان بلاو بۆوە و تاقمی ناڕازی لێرولەوێ سەریان هەڵدا. برووسکانەوەی تیخی دەسەلات و کوشتاری بە پەلەپڕووزێ و بەکۆمەڵ، سەربزێوییەکانیان ڕۆمرکاند. لەگەڵ ئەمەشدا وەکیل تێگەیی کە هەلومەرج بۆ کۆکردنەوەی چەکداری ئێلجاڕی و پاراستنی شار لەبار نیە، بۆیە پاش چەند ڕۆژان ئەوێی بە مەبەستی چوونە شیراز بەجێهێشت[21]

لە ماوەی چەند کاتەژمێرێکا ئیمپراتۆرێتی یەکگرتووی زەندیە لەبەر بەرچاوتەنگی بیرتەسکانە گەیبووە سەر لێواری هەڵدێر. ئازادخان دەرفەتی لە دەس نەدا. هێزەکانی پاشەنگی زەندی هەتا شوێنی نیشتەجێبوونیان هەڵبڕی. لێرەدا میرزا محەممەدتەقی و عەبدولعەلیخان کە وەک بارمتە لای کەریمخان بوون، ڕایانگەیاند کە لە ڕەوکردنی هێزەکانی زەند بەرەو ڕۆژهەلات لەگەڵیان ناچن. ئازادخانیش پەنجا کەسی ڕەگەڵ خستن تا بەرەو کرماشان ببزوون. ئەو کات لەڕێوە بە مەبەستی گرتنی سەنگەر و شوورە و قەڵای زەندیە لە پەری کەوتەڕێ[22]

لە پەری داخوازەکانی قبووڵ نەکران، پاش چەند ڕۆژ گەمارۆ و تێکهەڵچوونی بێسەرکەوتن تەمای گرت هەڵیانفریوێنێ. قازی عەسکەری وریای(٣) وەک باڵوێز ناردە لایان تا هانیان بدا بەر لە کشانەوە و گەڕانەوەی ئازادخان بەرەو هەرێمی ئازەربایجان دیدارێکی دۆستانەی لەگەڵ ئەنجام بدەن. ڕەنگە پێیان گوتبن کە پاش گیرانی ئیسفەهان تازە کەریمخان هیچ شانسێکی نەماوە و چونکە ئەوان لەو شەڕی دواییدا خۆیان لە پێکدادان پاراستووە، نابێ لە بابەت دیداری ئازادخانەوە دڵیان بترسێ.

سەرۆکانی تایفەی زەند چوون و هەرکە گەیشتنە بارگای ئازادخان لەڕێوە وێڕای پازدە کەسی تر لە ژنان و پیاوانی ژووری قەڵا خرانە نێو

٢١ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ٣٦ ـ ٣٧؛ Hovhanyants, 286.

٢٢ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٧٤ ـ ٢٧٥.

کۆت و زنجیرەوە. لە نێو دیلەکاندا دەشێ باسی دایکی کەریمخانیش بکرێ. هەروەها خەزێنە و عەمبارەکانی قەڵای پەریش کەوتنە دەس ئازادخان. ماڵ و دارایی و دیلەکان بۆ خانی ئەفغان سامانێکی گەورە و دیارییەکی رووحی بوون. زیندانی و خەنیمەتەکانیان دایە دەست عەلەمخانی ئامۆزای ئازادخان و بە حەوسەد سوارەی سکۆرتی ئازاوە بەرێکرانە ورمێ. لەم رۆژانەدا ئازادخانیش بەرەو ئیسفەهانی بێ داژدار کەوتەرێ[٢٣].

ئەم شارە لە مانگی سێپتامبر یان سەرەتای ئۆکتۆبردا بێ هیچ دەسکردنەوەیەک کۆڵی دا. ئازادخان وەرزی زستانی لەوێ رابوارد. یەکسمەکانی لە کلیسای ئاگۆستینین تاقەت کرد و خۆی لە کۆشکی چلستووندا بنەی دانا. باجێکی ٦٠هەزار تمەنی خستە سەرشانی خەڵک کە ٨هەزارتمەنی لە دانیشتووانی جولفا وەرگیرا.

بەگوێرەی نووسین و گێرانەوەی رووداونووسانی ئەرمەنی «باجئەستێنەکان وەک ئاورێکی بەربێتە قامیشەڵان کەوتنە گیانی مەسیحییەکانی بێ داژدار؛ ژن و پیاویان لە شەقام و کۆڵانان بەستبوونەوە و داوای پارەیان لێدەکردن.» لە هەموو شتێک خراپتر بنەگر بوونی ئۆزبەکان بوو لە جولفا. ئیسفەهان بۆ دووهەم جار لە ماوەی کەمتر لە سێ ساڵان داگیر کرا و تووشی کۆڵەمەرگی و هەژارییەکی سەخت بووە[٢٤].

ئازادخان کە دڵپەرۆشی دوایین هێرشی بەهارانەی بوو بۆسەر کەریمخان، چەند تاقمێکی بە مەبەستی کۆکردنەوەی کەلوپەل و ئازۆخە ناردە ناوچە دووردەستەکانی ژێرڕکێفی خۆی. گوندەکانی ئەرمەنینشینی دەوروبەری

٢٣ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ٣٧؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٤٧ ـ ٢٧٧؛ Hovhanyants, 282. گوڵستانە پێیوایە راکردنی کەریمخان لە ئیسفەهان زیاتر لەبەر گیرانی پەری بووە تا نەسازان و ناڕەزامەندی خەڵک.

٢٤ـ Garmelites, 685; Hovhanyants, 286. رۆستەموتتەواریخ، ل ٢٦٣، (تەزکەرەی شووشتەری، ل ٩ ـ ١٠) باسی زیندانییەک دەکا کە قەشەیەکی مەسیحی بووە. خودی نووسەر پووڵێکی داوە و کڕیوێتەوە و ئازادی کردووە. پاشان بردوویەتە ماڵ و قەشە ئینجیلی بۆ خوێندۆتەوە.

پەری سەرکەوتووانە دەستیان کردەوە[٢٥].

ڕاست لەم ڕۆژانەشدا ناوچەی بەرێژەو و بەرەکەتی قومشە کە خـاوەنی قەلایەکی قایم بوو ملی بۆ خواستەکانی ئازادخان ڕانەکێشـا. فەتحعـەلیخـانی ئەفشار بە لەشکرێکەوە پەلاماری قومشەی دا و ئەو شارەی خستە بەر شـەپۆلی تالان و بڕۆ و دەسدرێژی بۆ سەر شەرەف و کوشت و کوشتار[٢٦].

٣ ـ ٣ شەڕی قومشە

ئازادخان ناچار بوو کە بەرلە زەمانی دیاریکـراو لەگـەڵ کـەریمخـان تێکهەڵچێ. وەختایەک کە وەکیل گەیشتە قەراخ شیراز، هاشمخـانی بـەیات لـە کۆدتایەکدا شیرازی خستە ژێر چنگی خۆی و کەریمخـان دانی بـە دەسـەڵاتیدا نەهێنا[٢٧]. ناوبراویش دەروازەکانی شاری لە ڕوو داخست(٤). لەبەر وەی کە خانی زەندیش تاقمێکی وای لەگەڵ نـەبوو گەڕایـەوە. ژمارەیـەک شـەرکەری ناوچـە پشتیان گرت و هێزیان دایە بەر و ئێستاکە چەندهەزار چەکدارێکی بـە دەسـتەوە بوو، بۆ دەگژڕاچوونی ئازادخان بەرەو باکووری شیراز بـزووت. لـە پـەلاماری قومشەدا خەڵک بە گەرمی پشتیوانیان لێکرد، چونکە هەسـتیان دەکـرد کـە لـە ئاخرین خۆڕاگری لە بەرامبەر ئەفغانییـەکاندا شـتێکیان نیـە تـا بیـدۆڕێنن[٢٨]. کەریمخان ژنانی ناردە شوێنێکی پەنا و ئەمین لە کوێستانان و قـەڵای قومشـەی کردە ناوەندی سەرکردایەتی شەڕ و تێکهەڵچوون. لە ماوەی دوومانگەی زستاندا چەند پۆلێکی پارتیزان بە مەبەستی بڕینی هەودای پێوەندی و تالانی گیا و گیشە و کادێن و تفاقی ئازادخان بەڕێکرد[٢٩]. ڕەنگە دەسڕاگرتنی ئازادخان سەبارەت بە شالاوی یەکجارەکی و بڕینەوەی ڕەقیبی لاوازکراو لەبەر ئەم هەواڵانە بووبێ کـە گۆیا محەممەدحەسەنخانی قاجار پەلاماری ناوچەکانی بـاکووری قەڵـەمڕەوی

25- Hovhanyants, 280.

٢٦ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٢٦٢.

٢٧ـ ڕۆژنامەی کەلانتەر، ل ٤٨.

٢٨ ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ٣٨.

٢٩ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٨٧.

ئەوی داوە[٣٠]. هەرچۆنێک بێ ئاخرییەکەی فەتحعەلیخانی بە خۆی و هێزێکی هەشتهەزار کەسییەوە ناردە سەر قومشە تا هێلانە زرگەتەی ئەو شارە خاشەبڕ بکا.

گۆیا کەریمخان تەنیا سێهەزار چەکداری هێنابوویە مەیدان کە زۆربەیان خەڵکی مەشق پێنەکراوی شارەکی بوون، بەڵام دووسەد کەس لە سوارانی زەند بە سەرکردایەتی ئەسکەندەرخانی لاوی دایکبرای، ئازایانە پەلاماری سپای فەتحعەلیخانی ئەفشاریان دا کە ناچار بوو داوا لە ئازادخان بکا بۆخۆی بێتە مەیدانی شەڕ[٣١]. پاش داوەرینی سپای ئازادخان بارودۆخ وا تاڵوتوون بوو کە ئەسکەندەرخان ویستی لە دەسپێکی شەڕا هەڵکوتێتە سەر خانی ئەفغان و بیکوژێ. وەکیل بە نابەدڵی پێشنیاری براکەی قبووڵ کرد. ئەسکەندەرخان ڕاستەوخۆ ڕکێفکوت بە نێو هێزەکانی دوژمنا تێپەڕی. سەرەتا لایان وابوو کە نێردراوێکە و بە مەبەستی سەروەبەرهێنان و دەس دان هاتۆتە پێش، بۆیە دریان دا و ڕێگایان بۆ کردەوە. پاش وەشاندنی زەبرێک وەرسووڕایەوە و ئێستا بۆ لەشکری دوژمن کە لە سەرسوڕمان خەڵەستبوون، ئامانجێکی لەبار بوو؛ وەختایەک گەیشتەوە نێو سپای براکەی هەتا کورتە ڕاپۆرتی ڕووداوە بگێڕێتەوە، لە بەرپێی وەکیل گیانی دەرچوو. بەڵام ئەو بە هەڵە کابرایەکی دیکەی کوشتبوو. ئێستا بەرگر و بەرهەڵستێک لە سەر ڕێی ئەفغانەکان نەبوو. خانی زەند لەگەڵ کوژرانی برای گەنجیشی بە مەتینی جووڵایەوە و بە ڕێی «گەنمان»دا ڕکێفی بەرەو باشووری ڕۆژاوایی کوتا و کشایەوە نێو زنجیرە چیاکانی ناوچەی کۆهکیلۆیە[٣٢].

30- Hovhanyants, 287.

٣١ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٨٧ ـ ٢٨٨؛ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٢٥٠؛ ئەم کتێبەی ئاخری دەڵێ سپای ئازادخان سێهەزار کەس بوو. گولستانە بە چلهەزاریان دادەنێ. بەڵام هەردوو ژمارەکە وەک پێهەڵابردن دەچێ.

٣٢ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٨٨ ـ ٢٨٩؛ گیتیگوشای زەندیە، ل ٣٩؛ نووسینی نامی لە بابەت مەرگی ئەسکەندەرخانەوە لەگەڵ گولستانە جیاوازە. بە گوتەی نامی ئەسکەندەرخان لە شەڕێکی مەینەتباری تێکەڵ بە پاشەکشەی زەندیە، بە دەست ئەفغانییەکی خۆمەڵاسداوی پشت گاشەبەردێک بە گوللە کوژرا.

سەرەڕای نیگەرانی ئازادخان لە بابەت ناردنی هێز بۆ نێو چیاکانی بەختیاری، فەتحعەلیخانی ئەفشار و شاروخخانی ئەفغان لەگەڵ تاقمێکی چەکدارەکانیان کەوتنە شوێن کەریمخان، بەڵام بەربەرەکانی خۆڕاگرانەی ئەو بوو بە هۆی ڕزگاری گیانی ڕاکردووان. لە شەڕێکی دەستەویەخەدا شاروخی کوشت و فەتحعەلیخان دوای ئەوە خەشی دڵی خۆی بە گیان و ماڵی خەڵکی گەنمان ڕشت(ە) گەڕایەوە ئیسفەهان[٣٣].

کەریمخان پاشماوەی زستانی ئەو ساڵەی لە چیاکانی لوڕستان و بەختیاریدا ڕابوارد و دەستی کرد بە کۆکردنەوەی سپای تازەپشوو لە پاشماوەی هێزەکانی تێکشکاوی زەند و خێڵاتی پشتیوانی. بنکەی حکوومەتەکەی لە خورمئاباد کە ناوەندی پارێزگای لوڕستانی فەیلی بوو دانا. لە خورمئاباد خەڵک بە گەرمی و میوانگری لەگەڵی جووڵانەوە[٣٤]. ئازادخان لە ئیسفەهان مایەوە و هیچ کارێکی نەکرد، بەڵام لەم کاتەدا ڕووداوێک قەوما کە ورەی هێزەکانی زەندی بەرز کردەوە.

٣ ـ ٤ ڕاکردنی دیلانی زەند و شەڕی دووئاو

گیرانی حەڤدە کەس لە خانەکانی زەند وێڕای پەنجا سەر ژن و منداڵیان لە پەری و دەس بە سەراگرتنی بێ سەرێشەی ئیسفەهان و ناوچەکانی دەوروبەری، دەسکەوتی سەرکەوتنی ئازادخان بوون. بە دابڕینی سەرکردەکانی تایفەی زەند کە پیاوی وەک محەممەدخان و شێخاڵیخانیان تێدا بەدی دەکرا[٣٥]،

٣٣ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٨٩ ـ ٢٩٢. ئەگەرچی گوڵستانە چۆنیەتی ڕووداوەکەی لە نامی وەرگرتووە، دیسانیش باسی شەڕی قومشە و پاشەکشەی پاش ڕاکردنی لە بەرامبەر ئازادخان لە لوڕستاندا هێناوەتە گۆڕ. یادداشتەکانی گێمبروون بۆ ئەم دەورەیە چیان پێنیە و هەڵبەت هیچکام لە سەرچاوەکانی هاوچەرخیش زانیارییەکی بەنرخیان لە بابەت زنجیرەی ڕووداوەکانەوە بە ڕێکی نیشان نەداوە. من بۆ ئەم مەبەستە کتێبی «نامی»م پێ باشترە لە گوڵستانە کە گومان ساز دەکەن...

٣٤ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ٤٠.

٣٥ـ گوڵستانە سادقخانیش بە یەکێک لە بەندییەکان دەزانێ و دەڵێ ئەو بە ناوی خزمەتکاری محەممەدخان ناوی نەدرکا. کوتە یەسکێکی دیتەوە کە محەممەدخان کەندری

زۆر وێدەچی کە ئازادخان پلە و هەلومەرجی خۆی پێ لە نـادر سـەرتر بووبێ، چونکە دوورخستنەوەی سەرۆکانی زەند کۆتایی کاری ئەوانی وەک دەسـەلاتێک لە زنجیرە چیاکانی زاگرۆس‌دا بە شوێنەوە بوو.

ئەسـیرەکان کـە بـەرەو ورمـێ بـەڕێوە بـوون گرفتـاری نەهامـەتی و چـاوەدێری و چۆڵـەپێچکـران هـاتبوون. لـە چـوارەم ڕۆژی سـەفەرەکەیان‌دا[٣٦] محەممەدخان و شێخالی‌خان وایان ڕێکخست کە بەدزی باس و ڕاوێژ بکـەن و لـە ئاکام‌دا تەمایان گرت کە بە دەربازبوونی تێکڕایی خۆ بدەنە بەر کارێکی گـەورە. بە دەرفەت‌هێنان لە سەرخەوی ئێوارەی پاسدێران، خۆیان لە بەند و داوان ڕزگار کرد و بە هێوری و هێمنی زیندانییەکانی دیکەشیان ئازاد کـرد و ژنانیشـیان لـە مەبەستەکە حاڵی کرد. ئەو کات سەفەرعەلی‌خان و شوکرعەلی‌خـانی زەنـد بـە دەمانچە و شمشیرێکی کـە حەشـاریان دابـوون پـەلاماری عەلـەم‌خانیـان دا و ونجڕونجڕیان کرد. پاشان هاواریان کرد کە کەریم‌خان و لەشکرەکەی گەیشتوونە سەریان. پاشی ئەم هەرا و زەنازەنایە ژنان و پیاوانی زەند بـە شمشـیر و نێـزە هرووژمیان کردە سەر سەربازانی گێژ و خەوالوو[٣٧] و لە ئەستوندەکی خێوەتەوە بگرە تا هەر شتێکی وەبەر دەستیان هات نائومێدانە و بەوپەڕی لـە خـۆبردوویی شەڕیان پێکردن. حەفتا سەر یەستری بارگەوبنـەی پاسـدێرانیان ڕفانـد و بـەر لەوەی ئەفغانییەکان وەخۆ بێنەوە، دیلانی سوارە بەرەو ئازادی تێیان‌قوولاند.

ئەم پۆلە سوارە بۆ خۆپاراستن لە ناوچەی پەری کە ڕەنگبوو هێشـتاش

بەند و داوی خۆی پێ‌بڕی. بەلام گیتی‌گوشا دەنووسێ کـە سـادق‌خـان لـە ڕاکـردن بـۆ ئیسفەهان پاش یەکەم شەڕ لەگەڵ ئازادخان، وێڕای کەریم‌خان بووە.

٣٦ـ گوڵستانە لە لاپەڕە ٢٩٧ی کتێبەکەی ئەم شوێنەی بە «زاغە» داناوە؛ ڕەنگە ئەم جێیە زاغەی ئونووج بێ لە شێست کیلۆمیتری پەری. (بڕواننە: فەرهەنگی جوغرافیـایی سـپا، بەرگی ٥، ل ٢١٠ و نەخشەکانی.)

٣٧ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٧٩؛ ڕۆسـتەموتتەواریخ، ل ٢٦١؛ تـاریخی گـیتی‌گوشـا لـە لاپەڕە ٤٠دا جیاوازییەکی کەمی لەگەڵ ئەم دەقە هەیە و دەڵێ ژنان ڕێی ڕزگاری پیاوانیان خۆش کرد. لە دەقی ڕۆستەموتتەواریخیش‌دا، ژنان دەوری بەرچاویان هەیـە و هەڵـبەت نووسەر هێندێک وتەکان دەڕازێنێتەوە و زیادیـان دەکـا. هـەروەها دەڵـێ عەلـەمخـان وەختایەک کوژرا کە چووبووە سەر پێشاو.

بە دەس ئازادخانەوە بێ ڕەویان بردە لای باشـوور و ناوچـەی برووجێـرد. لـە مەودای ڕێگادا تووشی ئەو تاقمە شەڕکەرە کـورد و لـوڕە فەیلییانـە بـوون کـە دەیانویست بۆ شەڕ دژی ئەم داگیرکەرە تازانەی ئەفغانی بچنـە نێـو لەشـکری کەریمخان. کەریمخان لە خوڕەمئاباد بوو کە هەواڵـی ئۆخژنبەخشـی ڕاکـردنی دیلانی پێگەیشت و لە برووجێرد چاوی پێیان کـەوت. بـێگومـان ئـەم شـاکارە هەڵکەوتەیە شوێنی باشی لە سەر ئەو تایفەیە دانـا کـە هێشـتا سـەبارەت بـە چوونە نێو ڕیزی سپای کەریمخان دوودڵ بوون و نە تەنیا بوو بە هۆی دڵـگەرمی هۆزەکانی کـورد و لـوڕ، بەڵـکوو قـەرەگوێزلوو و خودابەنـدەلووی(٦) دەرە و دەشتەکانیشی ڕاکێشا و ڕیزەکانی شەڕکەرانی خانی زەندی چڕتر کردەوە[38].

ئازادخان بە مەبەستی وەشاندنی زەبری یەکلاکەرەوە لە کـەریمخـان، عەبدوڵلاخانی ئەفغانی سەرکردەی خۆی ناردە خوڕەمئاباد، کـەچی هێزەکـانی زەند پەلاماری ئەم لەشکرەیان دا و تێکیانشکاند. بەڵام بارودۆخ وای هەڵـدەگرت کە هێزەکانی زەند و تایفەکانی هاوپەیمانی وەرزی زسـتان بـە نـەهێنی تێپـەڕ بکەن[39] و لەم ماوەیەدا بە کوێرەوەری خەریکی کۆکردنەوەی چەکداری تازەپشوو بن. لە بەهاری ساڵی ١١٦٧ی کۆچی / ١٧٥٤ی زایـینیدا، ئازادخـان لەشـکرییانی تازەتەیار و تێروپڕی خۆی بە فەرماندەرێتی فەتحعـەلیخـانی ئەفشـار نـاردە شەڕی کەریمخان. بەڵام وەکیل هێشتاش کە سەرقاڵی کۆکردنـەوە و خڕهەڵـدانی هێزی پێویست بوو، کشایەوە کوێستانەکان. لە دووئاو(٧)ی سیلاخۆر[40] کـە زۆر لە برووجێردەوە دوور نیە، ئاخرین هاوپەیمانـەکانی خۆیـان لـێ لاڕی کـرد و بەرەو ماڵ پێیان پێوەنا. وەکیل لەگەڵ کۆمەڵێک لە پیاوانی دەسـکەرەوەی زەنـد دەستی کرد بە قوونەشەڕ بە مەبەستی بەرهەڵستی دوژمنـان و دوورکەوتنـەوەی ژن و منداڵ و بارگەوبنە. لەم شوێنەدا کەمـەرخانی زەنـد لەبـەر ئازایـەتی بـە تاقەسوارە چووبووە مەیدان و خەریکی سەرقاڵ کردنی دوژمـن بـوو و ژیانیشـی

---

٣٨ ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٨٣.

٣٩ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٤١ ـ ٤٢.

٤٠ـ دووئاو کەوتۆتە ٧٥کیلۆمیتری باشـووری ڕۆژاوای برووجێـرد. بڕوانـە: دێهگـان، ل ٧٣؛ فەرهەنگی جوغرافیـایی سـپا، بـەرگی ١١، ل ١١٦ و نەخشـەی ئـەراک: ناوچـەی سیلاخۆر لە بەرگی دووهەمی جوغرافیایی کەیهان لە ل ٤٦٦ (نەخشە)دا نیشان دراوە.

لەم ڕێیەدا بەخت کرد: لە شەڕێکی بەگەرمەدا بۆ یەکەم شەڕکەری ئەفغان چووە مەیدان، هەر دوو بە سواری ئەسپ لینگیان دا و پێکیان دادا و گلین، هەردک سوار یان تاسان یان کوژران، سوارێکی دیکەی ئەفغانی هەڵیکوتایە مەیدان و سەری کەمەرخانی گۆشاوگۆش بڕی. یەکێک لە سوارەکانی زەندیش هەڕای کردە سەر سوارەی لەپێپەڕیوی ئەفغانی و سەری بڕی، بەڵام ئەم کردەیە لەچاو نەمانی قارەمانێکی ئاوا، ئەویش هەر ماوەیەک پاش مەرگی ئەسکەندەرخان، تەنیا تۆڵەیەکی کەم و ناچیزە بوو. کەریمخان لەم ڕۆژەدا خۆی تاوی دایە مەیدان و وەک گێڕاویانەتەوە چوارکەس لە پاڵەوانەکانی ئەفغانی قەڵتوبڕ کرد و لە ئاکامی ئەم چاونەترسی و بوێرییە بێهاوتایەی بوو کە فەتحعەلیخانی ئەفشار فەرمانی هەڵمەتی بەکۆمەڵی دا. زەندیە پاش تێکهەڵچوون لەگەڵ دوژمن بەرەو چەمچەماڵ کشانەوە. دوژمنیش بەر لەوەی لە بیری تەوژم و پەیکەردەی هێزەکانی زەندا بێ، لە فکری نیگاداری و کۆکردنەوەی خەنیمەت و مەڕوماڵاتی تالانی دابوو[41].

فەتحعەلیخان سێ ڕۆژ دواتر گەڕایەوە ئیسفەهان. محەممەدخان و شێخاڵیخانی زەند و تاقمەکەیان هەرکام بەجوێ لەگەڵ جەماوەرێکی زۆر هاتنە چەمچەماڵ(٨). لەم ناوچەیەدا تینیان بۆهێنان هەتا بچنە لای عەلیمەردانخانی بەختیاری. ماوەیەک دواتر هەر لە هاوینی ئەو ساڵەدا سەرکردەی بەختیاری بە دەستی محەممەدخانی زەند کوژرا.

٣ ـ ٥ خاپوورکرانی قەڵای کرماشان

شێخاڵیخان و محەممەدخانی زەند کە دوو جار دەربازبوونی سەرسوڕهێن تاسەی نەشکاندبوون، لێبڕان تا سەرەتایەک بۆ هێرشی بێوچان بە مەبەستی شەکەت کردنی ئازادخان خۆش بکەن. بە ڕێگای سنووریدا بەرەو ناوچەی زەهاو تێیانتەقاند و چوونە دیدەنی سەرۆکانی تایفەی زەند و زەنگەنە

٤١ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ٤٢ ـ ٤٤؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٨٤ ـ ٢٨٦. موجمەلوتتەواریخ نووسیویەتی کە ئازادخان لەم شەڕەدا بۆخۆی سەرکردایەتی لەشکری لە ئەستۆ بووە نەک فەتحعەلیخانی ئەفشار.

و کەلهوڕ و کاتێک لەشکرێکی دەهەزار کەسییان کۆکردەوە، هاتنە لای مەڵبەندی سەرپێڵیزەهاو. عەبدوڵلاخان کە لە لایەن پاشای بەغداوە حاکمی زەهاو بوو داوای باجی لە هێزەکانی زەندیە دەکرد. لەبەر سەربادانی ڕقئەستوورانەی محەممەدخان سپایەکی لە تایفەی «باجەلان»ی خۆی و تایفەی جاف کۆکردەوە تا بە زۆری چەک فەرمانەکەی بێنێتە دی. لەم ڕۆژانەدا لەبەر هاتنەوەی شەشهەزار سەر خێزان کوردی شوقاقی(٩) کە تازە لە خوراسانەوە گەڕابوونەوە ڕیزەکانی سپای زەند بەهێزتر بوون. بێگومان نادرشا کوردانی شوقاقی پەڕەوازەی خوراسان کردبوو. ئەمانە سەرەتا دەیانویست کە لە ئیسفەهان تێکەڵی لەشکری ئازادخان بن، بەڵام کار و کرداری ناوبراو لەم تەمایەی سارد کردنەوە، بۆیە بە بیانووی کۆچبەری ئەم شارەیان جێهێشت و لە سەرپێڵیزەهاو زۆر کەیفخۆش بوون کە بەخت یاریدەی داون و تێکەڵی نوێنەرانی کەریمخان بوون. بەڵام تێکهەڵچوونێکی وا لە مابەینی عەبدوڵلاپاشا و محەممەدخاندا نەهاتەگۆڕ، چونکە وا دیار بوو کە لەشکری خانی زەند درز و ناکۆکی تێکەوتووە. محەممەدخان سەبارەت بە کەرەمخانی وەند(١٠) کارێکی نەفامانەی کرد. خۆبەزلزانی و ئازایەتی کەرەمخان تووڕەی کرد و فەرمانی دا کە ئەو و مامیان لە دار دا و لاشەیان وەک کەلاکەمەڕ لە نێوەڕاستەوە شەق کرد و پاشان سەریان بڕین. بێشک ئەم سزادانە بوو بە هۆی ڕق و بێزاری بەشێکی زۆری شەڕکەرانی وەند و کەڵهوڕی هاوپەیمانی و هەروەها بزووتنی محەممەدخان و پاشماوەی هێزەکانی بەرەو کرماشان لە مانگی داهاتوودا[٤٢].

پێویست بە وەبیرهێنانەوەیە کە پاش یەکەم شکستی کەریمخان لە بەرامبەر ئازادخاندا، عەبدولعەلیخانی عەرەب و محەممەدتەقیخان کە سەرکردەکانی پێشووی قەڵای کرماشان بوون، هۆردووبەزی سەرەکی زەندیان جێهێشت و تاقمێکیان سوارەی سکۆرت ڕەگەڵ خستن. عەبدولعەلیخان بوو بە هاوهەنگاوی ئازادخان و محەممەدتەقیخانیش کرایە حوکمڕانی کرماشان.

ژمارەیەک لەو تیرە و تایفانەی کە لە هێرش بۆ سەر کرماشان و عەلیمەردانخانی بەختیاری و ئازادخانی ئەفغاندا بیوونە هاوپەیمانی سەردارانی زەند و گرینگترینیان تایفەی زەند بوو بە سەرۆکایەتی حەیدەرخان،

٤٢ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٣٠٠ ـ ٣٠٢.

بە پێدزکە مەیدانی شەڕیان چۆڵ کرد و ڕەوین و گەڕانــەوە ســەر مــاڵ و حاڵــی خۆیان لە کوێستان[٤٣]. ئێستا ساڵێک بە سەر ئەو ڕۆژە و ڕاکردنی محەممەدخان‌دا تێپەڕیبوو، حەیــدەرخان تێگــەیی کــە محەممــەدخان بــە مەبەســتی پــەلاماری سەربازگەی قەڵای کرماشانی هاوپەیمانی ئازادخان خەریکی کۆکردنەوەی هێزی تازەپشوویە، بۆیە پێشنیاری سەرۆکی تایفەی زەنگەنە بە باری لەشکری‌دا بــە قــازانجی زەنــد بــوو، ئەگــەرچی نــاوبراویش دەیتــوانی تۆڵــەی کــوێرکرانی ئیمامقولی‌خانی زەنگەنەی خزمی لە محەممەدتــەقی‌خــان بکاتــەوە کــە لەگــەڵ مورتەزاقولی ئەفشار و مێهرعەلی‌خانی تەکلوو کاکەوبرالەی کردبوو.

ئازادخان بە مەبەستی بە دەســتەوەبوونی دەســەڵاتی کرماشــان مــیرزا محەممەدتەقی بە ٥هەزار سوارەوە لە سەربازگەی قــەڵادا جــێگیر کردبــوو. ئــەم سەربازگەیە لەبەر سەپاندنی کــوێرەوەری زۆر و بارمتــەگــرتن لــە تایفــەکانی زەنگەنە و کەڵهوڕ شەپۆلی بێزاری و تووڕەیی ئەوانی بەدی‌هێنــابوو. جــاڕدان و کۆکردنەوەی لەشکرێکی ٣٥هــەزار کەســی لــە تایفــەکانی لــەک و دەوروبــەری کرماشان بۆ حەیــدەرخان زۆر دژوار نــەبوو، بەتایبــەت مــیرزا محەممەدتــەقی سەرەتا پێی وابوو کە هێزەکانی ئەوان لــک و پــۆی ســپای زەنــدن و بۆیــە تــا ڕادەیەک چاوەڕوانی دۆستایەتی هەبوو. بەڵام ئێستا جگە لە تێکەڵ بوون لەگــەڵ حەیدەرخان و کەوتنە شوێن کــۆچی بەکۆمەڵــی دانیشــتووان و چوونــە ســنوور چارەیەکی تری نەبوو. زۆرێک لە خەڵکی شــار ڕایــانکردە کێوەکــان و زەهــاو و تەنانەت بەغدا؛ گەلێک ماڵ و مەتەرێز وێران کران و ڕێگاوبان دابڕان و هێزەکانی زەنگەنە ئەگەرچی مەیلیشیان لێ‌نەبوو کەوتنە دوای کۆچبەران هــەتا لــە ســەر سنوور بگەنە محەممەدخان[٤٤].

ئەبولحەســەنی نووســەری مێــژووی گوڵســتانە هــەقی بــوو کــە لــە هەڵسوکەوتی حەیدەرخان بکەوێتە گومانەوە و لە یەکەم دەرفەتا بــەرەو بەغــدا بڕەوێ؛ مامی نەیدەویست یــان نەیــدەتوانی کــە لــەم کــارەدا هاوڕێیــەتی بکــا. حەیدەرخانی زەنگەنە کە لەگــەڵ محەممــەدخان پەیوەنــدی و نێــوانی هــەبوو، ماوەیەک دواتــر مــیرزا محەممەدتــەقی بانــگ کــردە خێوەتەکــەی (بــەگوێرەی

٤٣ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٣٠٠.

٤٤ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٣٠٤ ـ ٣١١.

نووبینی گوڵستانە محەممەدخان ئەم فیتنەیەی نابۆوە و دنەی حەیدەرخانی زەنگەنەی دابوو.) لێرە محەممەدتەقی دایە بەر گوللە و کوشتی. ماڵ و دارایی خزمەکانیشی تاڵان کران و خۆشیان بە دیل گیران. براکانی محەممەدتەقیخانیش ئەسیر بوون، بەڵام وا ڕێککەوت کە لە زیندانەوە بەرەو سنوور ڕایانکرد. عەبدوڵلاپاشای باجەڵان کە هێشتا نیگەرانی شالاو و چالاکی هێزەکانی زەند بوو، ڕاپۆرتی ڕووداوەکانی بۆ بەغدا نارد. فەرمانیان دایە تا بەر بەو هێزانە بگرێ کە دەکەونە پێوشوێنی کەسانی سەر بە گوڵستانە و لە سنوور دەپەڕنەوە و هەروەها خەریکی ناردنی چەند هێزێک بێ بە مەبەستی تەمێ کردنی تایفەکانی زەند و زەنگەنە[٤٥]. بەڵام محەممەدخان کەمێک دواتر چووە کرماشان و بە یارمەتی حەیدەرخان لە ماوەی سێڕۆژاندا شاری وێران کرد. دەستی بەسەر ماڵ و دارایی تەواوی ئەو کەسانە داگرت کە لە شار مابوونەوە؛ تەواوی کلاوقووچە نەڕووخاوەکانی قەڵای ڕووخاند و ژمارەیەک ئامراز و کەلوپەلی تۆپخانەی کە گەورەترین تۆپخانەی ئێرانی ڕۆژاوایی بوو، تێکقرچاند و ڕشتییە ڕووباری قەرەسوو. وەختایەک ئەم کارانە کران، باردانە باڕووت و پاشماوەی چەکەکان گەڕێندرانەوە شار[٤٦] و تەواوی قەڵا تۆپباران کرا. بەم شێوەیە بنکە و ناوەندی بەهێزی ڕۆژاوای نادرشا و چواربەندەی سەرەکی شەڕەکانی ناوچەی زاگرۆس لە ماوەی حەوت ساڵی ڕابردوودا تەفروتونا بوو.

٣ ـ ٦ کارەکانی تری محەممەدخان

محەممەدخان لەو ماوەیەدا کە لە سنوورەکانی پارێزگای کرماشان بنەگر ببوو، وەک مەترسییەکی ڕاستەقینە وابوو بۆ سپای ئازادخان لە ورمێ. (با لە بیرمان نەچێ کە محەممەدخان بەمەیلی خۆی ئەو ناوچەیەی هەڵنەبژاردبوو.) خانی زەند دەرفەتێکی چاکی لەم بارودۆخە دێنا. لە مانگی ئاگۆستی ساڵی ١٧٥٤دا نەسیرخانی لاری(١١) چەند هەواڵێکی لە لایەن کەریمخانەوە پێگەیشت کە نیشانی دەدا محەممەدخان و پیاوانی ڕاکردووی هەر نە تەنیا کاری عەلیمەردانخانیان کۆتایی پێهێناوە، بەڵکوو سەلیمپاشای

٤٥ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٣١١ ـ ٣١٤.

٤٦ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٣٠٢.

بابان یەکێک لە هاوپەیمانانی ئازادخانیشیان لە هەمەدان تێکشکاندووە[٤٧]. لە مانگی ژانوییەدا ڕاپۆرت درابوو کە پوولێکی چاک لە لایەن ئازادخانەوە بە شابازخانی دونبولیدا دەنێردرێتە ورمێ؛ ئەم کاروانەش چەشنی قافڵەی دیلانی زەند هەرگیز نەگەیشتنە جێ، چونکە محەممەدخان سەرڕێی پێگرت و سکۆرتەکانی خستە داو و دراوەکەی بەتاڵان برد[٤٨]. بێگومان ڕووداوی پەلاماری تری لەم شێوەیە کاریان کردبووە سەر لەرزۆک بوونی دەسەڵاتی ئازادخان. هێرش و هرووژمی ئەو لە ئاگۆستی ساڵی ١٧٥٤یشدا سەرکەوتنێکی ئەوتۆی بە شوێنەوە نەبوو و بەناچار پاشەکشەی کرد. قاتی و گرانی ئیسفەهان کە شارەکەی بە چۆڵکردن دا لەگەڵ زنجیرە شاڵاوێکی تر کە محەممەدخان پشتی لێنەکردەوە، بوو بە هۆی لاوازی و توانەوەی و بە مەبەستی ڕزگاری خۆی لەم گێژاوە چووە ئازەربایجان.

قەڵای وەلاشگێرد یانی کۆنەدژی تایفەی تەکلوو لە نیزیک هەمەدان دوایین ئامانجی محەممەدخان بوو. زستانی ساڵی ١١٦٨ی کۆچی / ١٧٥٥ی زایینی، بێگومان عەبدولغەففار و ئاغاسیسوڵتان و عەبدولجەببار سێ برالەی مێهرعەلیخان بە پاڵپشتی سەرما و سایەقەی ئەم ناوچەیە کە دەبوو بە ڕێگر لەبەر دەم گەمارۆی درێژخایەنی قەڵا لە لایەن هێزەکانی زەندەوە، کەوتنە پارێزگاری کردن. محەممەدخانیش بەم مەبەستەی دەزانی، بۆیە بۆ بەربەرەکانی لەگەڵیان فەرمانی سازکردنی چەندین نەردیوانی بڵیندی قەلاگرتنی دا، پاشان خەندەکی دەرەوەی قەڵایەی بە شووڵ و کا پڕ کردنەوە و نەردیوانەکانی پاڵ وەدیواری قەڵا دا و ئاوا پەلاماری بۆ برد. ئەگەرچی کوشتە و بریندارێکی زۆر کەوتە سەردەستان بەڵام هەر ئەوڕۆژە قەڵا گیرا. چەکدارانی سەربازگە کوژران و قەڵا کە وەک درکێکی تر لە چاوی خانەدانی زەندا خۆی دەنواند، خاپوور کرا. پاش ئەوەی دەرکەوت جەماوەری ئێرانی باکووری ڕۆژاوایی یاریدەی ئازادخان دەدەن، پێش یەکگرتنی لەگەڵ وەکیل لە فارس بە مەبەستی تاڵان و بڕۆی پاشەکەوتی تر سەرلەنوێ بەرەو خووزستان کەوتەڕێ[٤٩].

47- GD VII, 4 September 1754.
48- GD VII, 26 January 1755.

٤٩ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٣٠٣.

٣ ـ ٧ شەڕی کەمارەج و گیرانی شیراز

کەریمخان لە ماوەی ساڵی رابـردووشدا خـۆی لـە چوونـە شـیرازەوە پاراست، بەڵام دەیویست کە بەر لە هاتنی ئازادخان پێی بگاتە وێ تـا ئـاوا بـە شێوەیەکی ڕێسامەند خۆی بە ئاغا و خـاوەنی تـەواوی چیـا و کوێسـتانەکانی زاگرۆس لە قەفقازەوە بگرە تا کەنداوی فارس دابنێ. هەر بۆیە دەسـتی کـرد بـە کۆکردنەوەی هێزی تازەپشوو لە نێو دانیشتووانی ناوچەکانی گەرمەسێریدا. بۆ گەیشتن بەم ئاکامە سەرکەوتنێکی وەدەس نەهێنا، چونکە ئازادخان لە ئاگۆستی ساڵی ١٧٥٤دا پێی نایە شیراز. ئازادخان بەر لەوەی بگاتـە شـیراز لـە ناوچـەی پریسپۆلیس بەرەورووی تێکهەڵچوونێکی کورت و سـەرنەکەوتوو بـۆوە لەگـەڵ دووهەزار کەس لە سوارەکانی لەشـەنی، مـاڵئەحمـەدلوو و کورباڵـی(١٢) بـە سەرکردایەتی عەبدولمتـەللیبی کورباڵـی، بـەڵام ئەمانـە هەڵخەڵـەتان و لـە سەنگەرەکانیان دەرکەوتن[٥٠] و لە پێدەشتی «مەرودەشت»دا بەقورسـی تێکشـکان؛ عەبدولمتەللیب پاش ئەم شکانە بە مەبەستی دانە پاڵ کەریمخان، لەم ناوچەیـە رایکرد. وەک گێڕاویانەتەوە ئەفغانییەکان چوارهـەزار کـەس لـە دانیشـتووانی بێچەکی ئەم قەڵا بچووکەیان قـەڵاچۆ کـرد. دەسـکردنەوەیەکی کەمتاکورتـیش رووی دا، بەڵام هەرچۆنێک بێ هێزەکـانی ئـەفغان کـە بـە هێنـدێک بۆچـوون دوازدەهەزار کەسێک دەبوون شیرازیان گرت[٥١].

پاش ماوەیەکی کورت دووهـەزار شـەڕکەری تازەپشـوو بـە هێزەکـانی کەریمخانەوە زیاد بوو. داوای یارمەتی لە نەسیرخانی لاری کرد و پەیامێکی بـۆ نارد. بەڵام خانی لار کە ڕۆژگارێکی درێژ لە پەنا سێبەری هەڵوێست و سیاسەتی ئاقڵانە و شوورە و قـەڵای پـۆڵایینی، سەربەسـتی خـۆی پاراسـتبوو و لەگـەڵ کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی نێوانی خـۆش بـوو، چورتـەی نـەکرد. ڕاپـۆرتی

٥٠ـ ڕۆژنامەی کەلانتەر، ل ٤٨ ـ ٤٩؛ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢٠٩؛
GD VII, 22 August. 4 September 1754.

٥١ـ GD 9 september 1754. ڕۆژنامەی کەلانتەر دەنووسێ سیهەزار کەس کە فەسایی دەیکاتە سێهەزار. هیچکامیان ژمێرەیەکی ڕاستەقینە نین.

دوایــین هەواڵــەکانی بــۆ کۆمپانیــا نــاردە بەندەرعــەباس و داوای بــاڕووت و چەکوچۆڵی لێکرد. نەسیرخان لەم ڕۆژانەدا بەڕواڵەت سەری وەبــەر ئازادخــان هێنابوو کە حوکمی حکوومەتی لەنگەرگــاکــانــی بــۆ ناردبــوو و چ هەمێتــێکی وە کەریمخان نەدەدا و بە یەکێک لە پاشکۆیانی خۆی دادەنــا. بــەڵام بــە چــاوی نیگەرانەوە وریای باروهەوای ئەم دوو کەسە بوو و هەرگیز حــازر نــەدەبوو کــە خۆی بخاتە نێو تەڵــە و جــەغزی ناچــاری. بــە مەبەســتی ســپاس و پێــزانین سەبارەت بە دەرکردنی فەرمانی حکوومەتی لەنگەرگاکان، کۆمەڵێک دیاری نارد بۆ ئازادخان، بەڵام چەکدارانی قۆشەنێکی ١٤هەزار کەسی کە زۆربەیان عــەرەبی لێوارەکانی کەنداوی فارس بوون، تەیاری کردن و تەمای گــرت ئەگــەر نــاوبراو بخوازێ بەرەو لارستان بجووڵێ، بەرەی لێبگرێ[52].

بــەڵام کــار و کــردەی داهــاتووی ئازادخــان پێشــبینی نــەدەکرا. بــۆ بەربەرەکانی لەگەڵ کەریمخان چووە کازروون. لــە مــانگی سـێپتامبردا سـپای بچووکی وەکیل و هاوپەیمانانی کە شارنشـینانی ســەر بــە عــەلیقولــیخــانی کازروونی و سەربازانی ئێلجاڕی دەشتستانی بوون بەناچار شاریان چۆل کــرد و بەرەو گوندی خشت کشانەوە. گوندی خشت لەگەڵ «کەلی کەمارەج» مەودایــەکی وایان نیە. ماوەیەک بەر لە ئێستا چوارهەزار تفەنگچی بە ســەرکردایەتی مــیرزا عەلیبــەگی خوورمــۆوجی و ڕەیــیس ئەحمەدشــا تەنگســتانی چووبوونــە پــاڵ کەریمخان. ڕۆستەمسوڵتانی کوێخادێی خشت چی لە دەس هات بۆ یارمەتی ئــەم هێزانە کردی و خوردوخۆراکی بۆ دابین کــردن.[53] لــە نیــوەی دووهــەمی مــانگی سێپتامبردا نەجەفقولیخانی ئەفشار وێڕای تاقمێک لــە چەکــدارانی ئازادخــان بەرەو کازروون کەوتەڕێ. بە تاوانی پەنادانی هێزەکانی زەنــد کــەوکوژیان لــە پاشماوەی خەڵکی شار کــرد و هــەر شــوێنێکی کــە ســێ ســاڵ پــاش هرووژمــی عەلیمەردانخان سازکرابۆوە، دووبارە وێران کرایەوە و ئاخرییەکەشــی بــەرەو ناوچەی خشت بزووت[54].

52- GD VII, 4 and 9 September 1754.

٥٣ـ ڕۆژنامەی کەلانتەر، ل ٤٩؛ فەسـایی بــەرگی یەکــەم، ل ٢٠٩، ڕۆســتەموتتەواریخ، ل ٢٦١ و GD VII, 12 October 1754.

54- GD VII, 18 and 24 September 1754.

بارودۆخی کەریمخان تەنانەت لە کاتی گیرانی ئیسفەهانیشدا ئاوا مەینەتبار نەبوو. لەم ڕۆژانەدا ناچار بوو بێپشوو شەڕ بکا، بەلام هەموو ڕۆژیش بە شوێن هەر شەڕێکەوە شکستێکی تازەی دەکەوتە سەرشان و زۆربەی جاران فیداکاری و چالاکی پاشەنگی سپا ڕێی دەربازی بۆ خۆش دەکرد. کارەکانی محەممەدخان کە ئێستا پێی زانیبوون، تەنیا برووسکەی ڕووناکایییەک بوو کە هێشتاش دەدرەوشا؛ بەلام هێزەکانی محەممەدخان لە شوێنێکی نێوان کرماشان و فارس و سپای بچووکی وەکیل لە کەلێکی کە بە ئاخرین پەناگەی لە بانووی ئێران دادەندرا، بنەگر ببوون. ئەگەر کەمارەج گیرابا وەک چۆن خۆی قەلفڕی بە عەلیمەردانخان کردبوو، ئازادخانیش ئاوای بە سەر دێنا و دەیتاراند و ناچار دەبوو کە لە ڕێی دەر و دەشتی خووزستان و داوێنەکانی زاگرۆسەوە دەس بداتە چالاکی پارتیزانی، ئەگەر وا بوایە تەنیا بڕە هیوایەکی بە مەبەستی کۆکردنەوەی لەشکری مناسب و وەرگرتنەوەی پایتەختی لە دەسچووی بۆ دەمایەوە. نەسیرخانی لاری کە گوێی نەدابوویە دە هانەوەچوونی و ئامادەش نەببوو چاوی پێیبکەوێ، بە مەبەستی پاراستنی قازانج و بەرژەوەندی خۆی لە لارستان چاوەڕوان و گوێقولاغی ڕووداوەکان ڕاوەستابوو؛ شێخی بەندەری ڕیگ و جەماوەری دەشتستانیش بەرلەوەی دلپەرۆشی بارودۆخی لەشکری زەندیە بن، لە بیری پەرەپێدان و گەشەی لەنگەرگادا بوون و زۆربەی بازرگانانی لەنگەرگاش مال و سامانیان کۆکردەوە و بەرەو نیزیکترین دورگەی کەنداو یانی خارک کەوتنەڕێ[٥٥]. خالێکی کە دەربارەی ڕووداوەکانی ئەم ڕۆژانەدا کەمێک دوور دەنوێنێ و جێی ڕامانە و مێلکۆم ئاماژەیەکی پێدەکا، ئەمەیە کە خانی زەند لەبەر دەرد و پەژارەی شکستەکانی و بە دەستەوە نەمانی قەلای پەری و هەروەها هەول و تەقەلا دوور و درێژ و بێئاکامەکانی بە مەبەستی گەیشتنە سەر دەسەلات، دەیویست هەتا دەرفەت ماوە لەم ولاتە دەرباز بێ و بچێتە هیندووستان و لە نێو پەنابەرانی ئێرانیدا بسەکنێ. بەلام هاوپەیمانانی تازەی بەتایبەت ڕۆستەمسولتان شێلگیرانە و شانبەشانی خۆیان ڕاگرت و بە داڕشتنی نەخشەیەک، پێشڕەوی دوژمنیان لە کوتەل کەمارەج(١٣) پەک خست.

کوتەل (کەلی) کەمارەج دوو مایلێک دەبوو کە لە هێندێک شوێنان هەر

٥٥ـ هەمان، ژمارە ٥٤.

ئەوەندە بەرین بــوو کــە ئــادەمیزادێکی تێوەدەچــوو. کۆمەڵــە کێــوێکی لێــژ و خیزکەلان و خڕکەبەرداوی تەنیشــتی ڕەوگــەیان تــەنیبوو. ڕۆســتەمسوڵــتان و چەکدارانی خشتی خۆیان لە مەودای ئەم شوێنە و لە پشت تاشــەبەردان مــەڵاس دابوو. وەختایەک سوارەکانی زەند و تفەنگدارانی دەشتستانی بــۆ بەربــەرەکانی لە بەرەیەکدا کە تا گەرووی کەل ڕاکشابوو، مەتەریزیان گرت، فەتحعەلیخــان ڕاستەوخۆ بە مەبەستی پەلاماردانیان خۆی خستە دواوە؛ هێزەکانی کەوتنە نێوان تەقوتۆقی تاقووازی شەڕکەرانی نێو بۆسە و بە شڵــەژاوی تێکیانهاویشــت. لــە ئاکامدا پێشەنگەکان گەڕانەوە دوا و پاشەنگی سواران بە مەبەستی یارمەتی دانی هێزەکانی پێشەوە هرووژمیــان هێنــا. ئەوانــەی کــە توانییــان لــەم باریکــەڕێ مەرگاوییەش بەرەو دەرودەشتی ڕووبەڕوو بکشێن، بە دەس سوارانی کەریمخــان کوژران. نەخشە و گەلاڵەی شەڕی سەرکردەکانی خشتی لەگەڵ هەڵمەتی پێشــوو لە کۆتەل (کەلی) دوختەر ڕێیان لە عەلیمــەردانخــانی بــەختیاری بەســتبوو، یەکتری دەخوێندەوە و یەکسەر مەیــدانی شــەڕی بــۆ فەتحعــەلیخــان و ئاغــا ئەفغانییەکەی هەڵگێڕایەوە؛ لە کازروونــەوە تــا شــیراز هێزەکــەیان ڕاماڵــی و کەوتنە شوێنی. دە ڕۆژ پاش ئەم شەڕە ئازادخان لە شــیراز دەرکــەوت[٥٦]. لەبــەر بلاوبوونەوەی شەڕی کەمارەج خەڵک یەکجار زۆر لــە ئەفغانییــەکان بێــزران و ساڵەخانی بەیات دووبــارە هاتــەوە ســەر دەســەڵات. نــاوبراویش باشــتر لــە هاشمخانی خزمی هەڵومەرجی بــۆ دابــەزینی خــانی زەنــد ئامــادە نــەکردبوو. کەریمخان و سوارانی زەند و مەمەسەنی و کــازروونی و خشــتی - لــەم کاتــەدا دەشتستانییەکان گەڕابوونــەوە ســەر مــاڵ و حاڵــی خۆیــان - ماوەیــەک پــاش

٥٦ـــ تــاریخی گــیتیگوشــا، ل ٤٤ ـ ٤٥؛ موجمەلوتتــەواریخ، ل ٣١٥؛ کەلانتــەر، ل ٤٩؛ فەسایی بەرگی یەکەم، ل ٢٠٩؛
GD VII, 25, 29, 30 October, 8 and 9 November, 7 Desember 1754; Brieven 2753 (1753); Malcolm. 123 – 125; ، فەرهەنگی جوغرافیایی سپا، بەرگی ٨، ل ١٨٨؛ نەوەی ڕۆستەمسوڵتان لە ساڵی ١٨٠٠، شوێنی شەڕەکەی بە مێلکــۆم نیشــان داوە. کووهمەرەئی ناوی سەرکردەی خشــتی شــەڕەکەی بــە محەممــەدعــەلی هێنــاوە. «بینینگ» لە ل ١٧١ و ١٧٤دا دەڵێ: هــەورازی کۆتــەڵکــەمارەج ئێســتاش بــە کەــەرەی ئازادخان ناودێرە؛ ساڵی ١٨٥٠.

قەومانی شەڕ لە مانگی ئۆکتۆبر یا نوامبردا گەیشتنە قەراخ شیراز و هەوڵیان دا کە لە ڕێگای وتووێژەوە پێبنێنە شار. ئەم تەمایە بەرەوڕووی شکست بوویەوە. بەناچار خان دەوری شاری دا هەتا بەر لەوەی ئازادخان پێبزانێ و ناچار بێ بگەڕێتەوە، بیگرێ. پیاوەکانی ساحێبئیختیار لە کاربەدەستانی ساڵەخان و ئازادخان ڕەنجابوون و ڕوویان کردە ناوەندی سەرکردایەتی کەریمخان لە «حافزییە». لە حافزییە میرزامحەممەد بە وەرگرتنی بەڵێنی لێبووردن و باش جووڵانەوە، گفتی دا کە شار بداتە دەس وەکیل. تایفەکانی بەیات و لەشەنی نێو سەربازگەی ئەرگ (قەڵاچکە) کە هادیخانی لەشەنی سەرکردایەتی دەکردن، نەخشەیەکیان کێشا و دەروازەی ئیسفەهانیان لە ڕووی لەشکری زەند کردەوە. لە ٢٩ی نوامبری ساڵی ١٧٥٤دا ئەم کارەیان کرد و ساڵەخان کە دەیهەویست ڕابکا، بە زەبری گورزی شێخاڵیخان لە پەنا گومبەزی میرهەمزەی(١٤) تەنیشت دەروازەی ئیسفەهان کوژرا و لاشەکەی فڕێدرایە نێو زبڵوزاڵ و قوڕوقاڵ و بەردەمی سەگان[٥٧]. تەواو ساڵێک پاش ڕاکردنی کەریمخان لە ئیسفەهان، ناوبراو پێی نایە شیرازی پایتەختی داهاتووی.

٣ ـ ٨ گرتنەوەی ئیسفەهان

زستانی ساڵی ١٧٥٤ ـ ١٧٥٥ کەریمخان لە چەند بارانەوە ڕاگیرکردنی شیرازی بە پڕمەترسی دەزانی، چونکە هێشتاش دەستەوبەستەی دوژمن لە شارا هەبوون و پڕانی جەماوەرەکەی ڕاڕا و دووڕوو بوون. هێزە سەربەستەکانی نەسیرخانیش لە پای سەری چەقیبوون و ئازادخان لە ئیسفەهان چەند هێزێکی تازەپشووی کۆکردبۆوە. بۆیە لێبڕا کە سەرەتا لە لای سەرووی دڵنیا بێ. ماوەیەک دواتر کە هەرەتی لەشکرکێشی هات بەرەو لارستان کەوتە ڕێ. باروهەوای ئازادخان لەو خراپتر بوو و تەنانەت ئەوەندەی کەریمخان سەبارەت بە خەڵکی فارس بێباوەڕ بوو، ئازادخان زیاتر لە بابەت کۆمەڵانی ئێراقی عەجەمەوە بیری ئاڵۆز بوو. ڕووداوەکانی ماوەیەک دواتر بێمەیلی جەماوەری

٥٧ـ ڕۆژنامەی کەلانتەر، ل ٤٩ ـ ٥٢؛ تاریخی گیتیگوشا، ل ٤٥ ـ ٤٦؛ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢٠٩ ـ ٢١٠.

ئیسفەهان و تەوریز و قەزوینی سەبارەت بە ئازادخان ئاشکراتر کرد. لەم ڕۆژانەدا محەممەدحەسەنخانی قاجار بەهەڕەمە کەوتە سەر بیری هێرش و تۆڵە کردنەوە لە حوسێنخانی دەوەللووی حاکمی یوخاریباش لە ئەستەرئاباد. محەممەدحەسەنخان لە خزمەت شاسمایلی دووهەمدا لە ئەشرەف جێگیر ببوو و هەمیشە لە پشتەوەڕا هەڕەشەیەک بوو بۆ سەر ئازادخان. بەڵام ئاخرییەکەی کە ئەحمەدشای دوڕانی لە کلکەی مانگی ژووەنی ساڵی ١٧٥٥دا بەرەو نەیشابوور کشا، خۆشی لە پشتەوەڕا کەوتە بەر گەڤی دوژمن و ناچار بوو کە بەرەو ئەستەرئاباد بکشێتەوە[58]. سەرەڕای ئەمانەش تاقمێکی سپای زەند بە سەرۆکایەتی محەممەدخان لە دەسەڵاتی ئازادخان لە هەمەدان کەوتنەخۆ و هێزی فەتحعەلیخانی ئەفشاری سەرکردەکەیان لە بەهاری ئەم ساڵەدا تێکشکاند[59].

ئەم زانیارییانەی کە لە بابەت ئاڵوگۆڕەکانی ئێرانی ڕۆژاوایی و باکووری لە درێژەی ئەم مەودایەدا لە سەرچاوەکانی نێوخۆ و دەرەکی بە دەستمانەوەن، هەموویان پرشوبڵاو و تەماوین. ئەو کۆمەڵە نیشانە و دیاردانەی لە بابەت سەرکردەکانی ڕکەبەر و دەورگێڕانی شانۆکان خراونە ڕوو ئەم مەبەستە دەسەلمێنن کە ئەوان پتر وازیان لە پاراستن و پەرەپێدانی قەڵەمڕەوی دەسەڵات و ناوچە تازە داگیرکراوەکانیان بووە. لە مانگی سێپتامبردا محەممەدحەسەنخانی قاجار پۆلەسواری هێرشکەری ئەحمەدشای دوڕانی لێکبڵاو کرد و بوو بە هۆی پاشەکشەی لە خوراسان. سپای قاجار لەبەر هرووژمی ڕاکردووانی کورد لە ڕیزی هێزە پەلاماردەرەکەی پێشووڕا[60] وردەوردە زیادیان دەکرد و خانی قاجار دەستی لە بابەت گرتنی پارێزگاکانی لێواری دەریای خەزەر کرابۆوە. شارەکانی فەرەحئاباد و ئەشرەف و ساری سەریان وەبەرهێنا و بەیعەتیان پێکرد. بەڵام سەبزعەلیخانی یوخاریباش بەگەربەگی زەندیە لە قەڵایەکەی خۆی لە پەنا ساری کەوتە بەربەرەکانی. خانی قاجار موقیمخانی سارەوی حاکمی ساری بۆ تەمێ کردنی گاڵ دا، پاشان

٥٨ـ Butkov I, 410 – 413 و تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٤٩.

59- Butkov I, 412; GD 13 and 15 April; VIII, 31 August 1755.

60- Butkov I, 411, 415.

محەممەدوەلیخانی نارده ئامول هەتا شارەکە بگرێ و سەربزێوانی خۆماڵی لـە ڕێی وتووێژ یان شەڕەوە بەچۆکدابێنێ. نـاوبراو نیشـانی دا کـە بەدبەختانـە کەسـێکی زاڵـم و دژی گەلییـە و و هۆکـاری ڕاپـەڕینی جـەماوەری شـاران و چیانشینانی بەدی هێنابوو. محەممەدحەسەنخان لێیخست و لـە بەنـدی تونـد کرد. موقیمخان کە نەیدەتوانی یان نەیدەویست لە بابەت محەممەدوەلیخانـەوە پەسندی ئەم کردەوەی محەممەدحەسەنخان بکا، بە یارمەتی یاغییەکان ئـاگری شۆڕشی گشتی هەڵگیرساند و خۆشی لە ساری دامەزرا. محەممەدحەسەنخان لە ئەشرەفەوە کەوتەڕێ و لە نیزیـک ئـەم شـارە پـەلاماری ڕاپـەڕیوانی دا. پـاش شەڕێکی سامناک و بێڕوحمانە موقیمخان بوو بە قوربـانی گوللەیـەکی گـەرم. ساری دیسانیش گیرایەوە، سەرکردەکانی شۆڕش کوژران یان زینـدانی کـران و مازەندەران تەواو کەوتە ژێر چنگی ئاشاقەباشەکان[٦١]. لە مانگی ئۆکتۆبردا حاجی جەمالی فوومەنی لـە ڕەشـت و گونـدەکانی گـیلان هـەروا لـە ژێـر فـەرمانی محەممەدحەسەنخاندا مایەوە و دەستی کرد بە تالان و بڕۆی دڕندانەی ئازۆخە و ماڵ و سامانی خەڵک[٦٢]. قـەزوێنیش دەسـتی دا و کەوتـە بـەر شـالاوی تـالان و ڕەشەدزی. ئێستا قەڵەمڕەوی خانی قاجار بەرەو جـەغزی دەسـەڵاتی ئازادخـان پەرەی دەگرت.

ئەگەرچی ئازادخان سەرەتا لەبـەر شـالاوی ڕاپـەڕیوانی قـەزوێن کـە بەشێکی بەهار و هاوینی ساڵی ١٧٥٥ی لەوێ تێپەڕ کردبوو، وەتـەنگ هـاتبوو، بەڵام هەروا دەسەڵاتی خۆی بە سـەر ئیسـفەهاندا پاراسـتبوو[٦٣]. ڕەنگـە هێـزی تازەپشووی لە ئازەربایجانیشەوە هاتبێتە هانای و ڕیزەکانی لەشکری پتـەوتر بووبێ، بەتایبەت لە لایەن نەسیرخانی لارییەوە کە بە پەرەگرتنی قەڵـەمڕەوی قاجارییەکانی نـەزانیبوو و بـە نیگەرانییـەوە دەیڕوانییـە بـارودۆخی فـارس. ئازادخان داوای لێکرا بچێتە سەر شیراز. لەپێشدا فەتحعەلیخانی ئەفشاری بە

٦١ـــ ڕەوزەتوسسـەفای ناسـری، بـەرگی ٩، ل ٢٧ ـ ٢٨؛ مونتـەزەمی ناسـری، ل ٣٠١؛ نەفیسی، ل ٣٤.

٦٢ـ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ٩، ل ٢٧ ـ ٢٨؛ Butkov I, 416, 417

63- Butkov I, 414; GD VII, 13, 15, and 29 April, 19 June 1755; VIII, 31 August 1755; SP 97, 38, 25 May 1755.

١٢هەزار شەڕکەرەوە نارد (ماوەیەک دواتر ئەم قۆشەنانە لە لایەن ئازادخانــەوە بەهێزکران و یان بەگوێرەی دەنگۆیەکی تر، هەر سەرەتا خۆی ٢٠هەزار چەکداری لەگــەڵ بــوو.) ڕۆژی سـێزدەی مــانگی نــوامبر ئازادخــان بــە خــۆی و هــەموو پیاوەکانییەوە ئیسفەهانی چۆل کرد و وەک لە گۆترە گوتوویانە، لەشـکرەکەی گەیوەتە ٤٧هەزار کەسێک[٦٤]. بەر لە بزووتنی ٢٠هەزار تمەنی لە ئەرمەنییــەکانی جولفا[٦٥] وەرگرت بەڵام لە خێر و چاکەی کەیخودایــەتی پزیشـکە فەرەنگییەکــەی شتێکی لە ئورووپاییەکان وەرنەگرت. ئەم دوکتــۆرە نــاوی سـینیۆر سـیمۆن و پیاوی دەزگای پاراستنی نەهێنی فەرانســە بــوو و تــازە هــاتبووە ئیسـفەهان و لەبەر چازانی لە کارەکەیدا ئازادخانی لە مەرگ ڕزگار کرد.(بڕواننە: پاشکۆ.)[٦٦]

ئەو ڕووداوەی کە ماوەیەک دواتر قەوما، بۆچوون و چاوەڕوانییــەکانی نەسیرخانی کردە بلقی سەرئاو. ئازادخان لە ئیسفەهانەوە تەنیا بــە مەبەسـتی چوونە شیراز پێی نەنابوویە ئاوزەنگێ، بەڵــکوو دەیەویسـت بچێتــە کاشــان، چونکە لێرە فەتحعەلیخانی ئەفشار پاش تالانی شار، لە لایەن تاقمێک لە زەند یا قاجارانەوە بە شەپۆلی شاڵاوێک تێکشکابوو[٦٧]. کەریمخان کە ئەو سەروبەندە پــەلاماری کرمــانی دابــوو، وەختایــەک بــەم هەواڵــەی زانی پــاش چــوار ڕۆژ ڕێکوتان، لەپڕ ڕەوگەی بزووتنی گــۆڕی بــەرەو ئیسـفەهان. بەشــی ســەرەکی سەربازگەی ئازادخان لەم شارەدا کە سێسەدکەسێک دەبوون پەنایان بــردە بــەر خانی زەند. بەم شێوەیە ئیسفەهان بێ هیچ دەسکردنەوەیەک لە ١٧ی دێسـامبردا یانی مانگێک پاش دەرکەوتنی ئازادخان کەوتە ژێر چنگی وەکیل. سەرۆکی زەنــد تەنیا دوو ڕۆژ لەم شارە مایەوە و هەر ئەوەنــدەی دەرفــەت هێنــا کــە ٢٨کــەس لەوانەی یارمەتی ئەفغانییەکانیان دابوو بکوژێ. دوایە بە مەبەستی پەیکــەردەی

64- GD VIII, 5 September, 17 October, 23 Nonember, 18 and 21 December 1755; Carmelites, 661.

65- Hovhanyants, 287; GD VIII, 18 and 21 December 1755.

66- GD 18, 21 and 22 December 1755, the Last Recording a Letter from Simon himself.

67- GD VIII, 22 December 1755 (from Simons Letter, noming Mohammad and shaykh Ali, the Zand khans, as the victors); Carmelites, 661 (naming Mohammad Hassan khan Qajar).

ئازادخان کەوتەڕێ. هێزەکانی ئازادخان کە ئێستا لە تاران مۆڵیان خواردبوو، کەوتبوونە نێوان کوتک و سندانی زەند و قاجار. ئازادخان و هاوپەیمانانی لێبڕان کە بەر لە هاتنی وەرزی زستان سەری خۆیان هەڵگرن و بگەڕێنەوە. بۆیە بەر لە دەسپێکی ساڵی ١٧٥٦، چەشنی تەیری تیژباڵ، بەرەو ورمێ فڕین[٦٨].

تێبینی و پەراوێزەکانی «ساکی»

١ـ شارەزوور لە سەردەمی ژیانی یاقووتی حەمەوی (ساڵی ٥٧ی کۆچی)دا هەر بەم ناوە ناسراوە و لە شێعری شاعیرانی فارسیشدا ئەم ناوە وەبەرچاو دێ. ئێستا کەوتۆتە باشووری ڕۆژهەڵاتی سلێمانی و نیزیک سنووری ئێران و ئێراق. خەڵکەکەی کوردن و جوغرافیزانانی کۆن بڕوایان وابوو کە «زوور»ی کوڕی «زوحاک» ئەم شارەی سازکردووە. لە ڕوانگەی پەیڕەوانی «هەقە»شارەزوور خاوەنی شوێن و پلەیەکی بەرزە و ڕۆژی دنیاڕابوون لەوێوە دەس پێدەکا. (هەڵبەت ئێستا ئەم شارە نەماوە و تەواوی ناوچەی باسکراو بەم ناوە دەناسرێ.)

٢ـ لە وڵامی ئازادخاندا دانیشتووانی قەڵا بیانووی وەک دووری ڕێگا، کاتی بەهات و نەهات و پاراستنی قەڵایان هێنایە گۆڕ و خۆیان بۆ شل نەکرد؛ بڕواننە لاپەڕە ٨٦ی موجمەلوتتەواریخی گوڵستانە.

٣ـ قازی عەسکەری ئازادخان ناوی قازی عومەر بوو و گوڵستانە لە لاپەڕە ٢٧٥دا دەنووسێ: «ئەم قازی عومەرە پیاوێکی ساختەچی بوو کە لە فرتوفێڵدا سەد هێندی شەیتانی دەزانی و لە زمانلووسی و گزیدا «عەمروعاس»ی زەمانی خۆی بوو.»

٤ـ هاشمخانی بەیات پاش مردنی ئەبولحەسەنخانی شیرازی شانبەشانی ئەشرەفسوڵتانی کووهمەرەئی دەسەڵاتیان بە سەر شیرازدا پەیدا کرد و ساڵەخانی دارۆغەیان کوێر کرد و یەکێتییەکیان لەگەڵ

68- GD VIII, 30 December 1755; 5, 13 and 20 January, 24 February, 21 March 1756.

خانەکانی کورد و بەیات و قەشقایی پێکهێنا. ئەم پیاوە لــە دەورانی سالّــەخانی بەیاتدا جێگری بوو.

٥ـ کردەوەی فەتحعەلی‌خان لە گەنمان سەرسوڕهێن بــوو. لــە مــاوەی حەڤــدە ڕۆژدا تــەواوی مــالّ و ســامانی خەلّــکی تــالان کــرد و گەســکی لێــدا و هەل‌ومەرجێکی وای بەدی‌هێنا کە پێیان دەگوت «گەسکەخان».

٦ـ قەرەگوێزلوو و خودابەندەلوو دوو خێلّن لە خێلّەکانی ترکی ڕۆژاوای ئێران. قەرەگوێزلوو لە دەوروبەری هەمەدان و جەزین نیشتەجێن. لە ســەردەمی قاجارییــەدا پیــاوی گــەورەیان لێهەلّــکەوتووە. خودابەنــدەلوو لقێکــی خێلّــی شاسەیوانن و لە لای خەمسە بنەگر ببوون. لە «سەحنە» شارەدێیەک بــە نــاوی خودابەندەلوو هەیە. ئەم تایفەیە لە چەند دێــی ئــەم ناوچەیــە بلاوبوونــەوە و ناوەندی گرینگیان «کەنگرشا»یە.

٧ــ مەبەســت نــاوچەی «دووڕوود»ی ســیلاخورە کــە هــەتا کۆتــایی حکوومەتی قاجار «بــەحرەین»یشــی پێــدەگوترا. ســەرچاوەی ئــاوی بــەحرەین کەوتۆتە باکووری ڕۆژاوای برووجێرد.

٨ــ چەمچــەمالّ یــەکێک لــە شــارەدێیەکانی ســەحنەی کرماشــانە و مەوقووفەی شێخالّــی‌خــانی زەنگەنەیــە بــە مەبەســتی پاراســتنی ڕێگاوبــان و کاروانسەرای چەمچەمالّ کە لە پەنا بێستوونە. وەقفنامەکەی لە کێوی بێســتوون هەلّکەندراوە. پێشتر بە ناوەندەکەیان دەگوت سولّتان‌ئاوا. ئاوەکانی کولیــایی و کەنگاوەر و دینەوەر زەوی‌وزارەکانی ئەم ناوچەیــە پــاراو دەکــەن و بــەگوێرەی سەرژمێری سالّی ١٣٥٥ی هەتاوی ٤٧٠٧ سەرخێزان و ٢٦٥١٣ کەس جەماوەر و ١١١ گوندی بووە. (باسی چەمچەمالّی کوردستانی ئێراقە نەک ئێران.)

٩ـ کوردەکانی شوقاقی دانیشتووی ئازەربایجانن کە لەبەر دراوسێیەتی لەگەلّ شاسەیوانان شیعە مەزەبن. (بڕواننە کتێبی کــورد و ڕیشــەی نــەژادی... ل ١٣٣، بە قەلّەمی ڕەشید یاسەمی.)

١٠ـ ڕێزدار پێری ناوی تیرەی کەرەم‌خــانی بــە وەنــد نووســیوە. وەنــد پاشــگری تایبــەتی تــەواوی تایفــەکانی «لــەک»ە و کــەرەم‌خــان لــە تایفــەی جەلالوەندی شارۆچکەی «هولیلان»ی شارستانی کرماشان بــووە. جــەلالوەنــد پەیڕەوی بڕواداری «هەقە» بوون. هۆکاری کوژرانی کەرەم‌خان دەگەڕێتەوە ســەر

خۆبەزلزانی خۆی کە زۆر بە تایفەکەی و نەجەفقولیخانی کەلهوڕ دەخوڕی، چونکە خوشکی نەجەفقولیخان ژنی «سادقسولتان»ی مامی بووە.

۱۱ـ نەسیرخانی لاری پاش زاڵبوونی ئەفغانییەکان لەگەڵ براکەی کە دانیشتووی گوندی «کال»ی ناوچەی «فاڵ»ی لارستان بوو، کۆمەڵێکیان لە دەوری خۆیان کۆکردەوە و دەسەڵاتیان خستە سەر دەوروبەری لار. نادرشا بە «خان»ی ناودێر کرد. خەڵکی شاری لار کە حاکمی خۆیان کوشتبوو داوایان لێکرد ببێتە حاکمیان. خانی لار قەت ئامادە نەبوو سەر وەبەر کەریمخان بێنێ، بەڵام ئاخرییەکەی دەستی دا و لە ساڵی ۱۱۷۹ی کۆچیدا نێردرایە شیراز. پاش ئەو حکوومەتی لارستان درایە مەسیحخانی ئامۆزای. کەریمخان سەرەنجام ئیزنی دا بگەڕێتەوە شارەکەی، بەڵام بە دەسکیسی حکوومەت کابرایەکی گوندەکی لێیدا و کوشتی.

۱۲ـ تایفەکانی ماڵئەحمەدلوو و لەشەنی دانیشتووی دەوروبەری شیرازن و کورباڵ ناوی ناوچەیەکە کە هۆزەکانی گەڕانگەڕی پێیان دەگوترێ کورباڵی.

۱۳ـ کوتەل کەمارەج (کەلی کەمارەج) سەر بە خشتە و لێی نزیکە. لە سەر ڕێی کازروونە.

۱٤ـ تەرمی سەید ئەمیرعەلی کوڕی هەمزەی کوڕی مووسای کازم لە ژێر ئەم گومبەزەدا نێژراوە. شوێنەکەی دەروازەی ئیسفەهانی شاری شیرازە. بەگوێرەی گێڕانەوەی کتێبی «مەزاراتی شیراز» لە ساڵی ۲۲۰ی کۆچی مانگیدا بە شێوەی نەناسیاو دێتە شیراز و لە ئەشکەوتێکا بنەگر دەبێ، پیاوەکانی بنیعەباس دەیناسنەوە و دەیکوژن. دەیانگوت کە پاش مردن سەری خۆی بە دەستەوە گرت و ملی نا بەرەو شیراز. (فەسایی، بەرگی۲، ل ۱٥٤.)

٤

محەممەدحەسەنخانی قاجار

٤ ـ ١ چوونی سپای قاجار بۆ نێو ئیسفەهان

لەگەڵ دەرکەوتنی بەناچاری ئازادخان لە ئێرانی ناوەندی، تایفەی قاجار و زەند سەرلەنوێ بەرەورووی یەکتر بوونەوە. لەم ڕۆژانەدا کە دەکەوێتە سەرەتای ساڵی ١٧٥٦ و نیزیکەی بیست ساڵێک بە سەر دوایین دیداری نادرشا لە ئیسفەهان تێدەپەڕێ، ئەم شارە پتر لە هەر ناوچەیەکی دیکەی وڵاتی ئێران کەوتبووە بەر شەپۆلی شەڕ و شالاو و تالان و بڕۆ و وا دیارە شارەکانی گەڕانگەڕی هێندێک هێورتر بوون. لە ماوەی زستانی ئەم ساڵەدا سپای زەند خەریکی چاککردنەوە و وەدەس هێنانەوەی ئەو ئامراز و کەلوپەلانەی خۆی بوو کە لە بڕە پاشماوەی تالان و پەلامار و کوشتارەکانی ئازادخان بەجێمابوون. خەڵکی کرمان بڕی سێهەزار تمەن ویشکەپووڵ و بایی هەزارتمەنیان شمەک یارمەتی دا؛ بۆ ئیسفەهان بڕی پەنجاهەزار تمەن و بۆ یەزد نیوەی ئەمە پیتاک دیاری کرا. عەلیمحەممەدخانی زەند شاری یەزدی بە مەبەستی وەرگرتنی پیتاکی دیاریکراو دەورە دا، بەڵام تەقیخانی بافقی حاکمی ئەو شارە، تێکیشکاند و ناچاری کرد بگەڕێتەوە ئیسفەهان[1].

1- GD 1 February, 15 and 31 March 1756.

حوکمڕانانی ناوچــە جۆراوجۆرەکــانی ئێراقــی عەجــەم کــە نیگــەرانی وەرگــرتنی فــەرمانی داندرانــەوە و هەڵــبژاردنەوەیان بــوون ـ ئەگــەر کرابــا دەیانویست بەشە پیتاکیان کەم کەنــەوە ـ خۆیــان گەیانــدە بارگــای پاشــا تــا ملکەچی و وەفاداری بنوێنن. لە نێو ئەم پۆلەدا میرزا مــوعیزەددینی غــەففاری کاشانیش وەبەرچاو دەهات. ئەو باوکی غەففاری ڕووداونووس بوو کە بە حاکمی قوم و کاشان و نەتەنز و جوشقان هەڵبژێرا[٢].

زۆربەی خەڵکی ئیسفەهان لەوەی کە ناچار بوون هــەر جــارەی لەگــەڵ یەکێک لە سەرکەوتووانی زاڵم کە پاش هاتنە جێی دەسەڵاتی پێشوو تێدەکۆشــن وای بنوێنن کە لەوی باشترن، هاوکاری بکەن جــاڕز بــوون. بــەڵام گــەورەترین هەڕەشەیەک کە بەختی کەریمخانی خستبووە مەترسی لە لایــەن ئــەو دەســتە و تاقمانەی سپاکەیەوە بوو کە شاریان لە ژێر چنگی دابوو. نەدرخانی زەنــدی بــە خۆی و هەزار سوارەوە لە سەربازگەی ئەم شارە دانــابوو تــا بــەر بــە شــاڵاوی هێرشکەرانی مەمەسەنی و قەشقایی بگرێ؛ توڕابخانی بــە دووهــەزار ســوارەوە ناردە کەنگان هەتا بە مەبەستی پــەلاماردانی حــاکمی لار ســەربازی ئێلجــاڕی و خواردەمەنی و ئازۆخــەیان بــۆ لــە شــێخانی ســەر لێــواری کەنــداوی فــارس وەربگرێ[٣]. سەرەڕای ئەمە لە یەزد و کرمانیش گیروگرفتێکی هەبوو؛ تەواوی ئــەم هەڵمەت و چالاکییانە تا ڕادەیەکی زۆر دەگەڕایەوە سەر کەللەڕەقی سوارانی زەند و تایفەکانی وەفادار پێیان. لە ئاکامدا بەشــێکی زۆری لەشــکرەکەی کــە بــرێتی بوون لە چەکداری پیادەی عەرەب و دووساڵ پێشتر لە ناوچــە گەرمەســێرەکانی فارس و دەشتستان لە ئیسفەهان خستبوونییە ژێر ڕکێف، لەبەر درێژەی مــاوەی خزمەتیان دەستیان کــرد بــە دەربــڕینی ناڕەزامەنــدی. سەرماوسۆڵــی نابــاوی زستانی ئەوساڵــە لــە بــانووی ئێــران و ڕەنگــە وەدرەنــگ کــەوتنی مووچــە و مانگانەیان لە ماوەی کەمدەســەڵاتی هێزەکــانی زەنــدا دەســتیان تێکگرتبــوو و ئەمانە دەیانویست بگەڕێنەوە سەر ماڵ و حاڵــی خۆیــان. کــەریمخــان کــە وای بۆدەچوو ڕەنگە لەگەڵ محەممەدحەسەنخانی قاجار تووشی تێکهەڵــچوون بــێ، داخوازەکەی بردنەوە پاش(١).

٢ـ گوڵشەنی مراد، ل ٧.

٣ـ GD VIII, 20 January 1756 و گوڵشەنی مراد، ل ٦.

لە ٢٠ی مانگی مارسا نێردراوێک لە لایەن محەممەدحەسەنخانەوە بە بۆنەی جێژنی نەورۆز هاتبوو کە پێشنیارێکیشی هێنابوو. لەم پێشنیارەدا خانی قاجار وەبیری هێنابۆوە کە ئەگەر کەریمخان دان بە پاشایەتی شاسمایلی سێهەمدا بێنێ کە ئێستاش لەگەڵ خانی قاجار لە پاشماوەی خاکی ئێرانی ژێر دەسەڵاتی محەممەدحەسەنخاندا فەرمانڕەوایەتی دەکرد، کارێکی وا دەکا کە فەرمانی هەڵبژێرانی بە بەگلەربەگی ناوچەکانی گەرمەسێری بۆ وەربگرێ. دەنا نا بەپێچەوانە نابێ چاوەڕوانی کەمترین ڕوحم و بەزەیی بێ. ئەم گەفە وای کرد کە کەریمخان لە بابەت نەناردنەوەی چەکدارانی دەشتستانی و فارسیدا پتر پێدابگرێ و لە ئاکامدا ئاگری شۆڕش هەڵایسا. ڕاپەڕیوان لە شەقامەکانی ئیسفەهان مەتەرێزیان گرت و ماوەی سێ یان چوار ڕۆژان ڕووی تفەنگیان کردە ئەو تاقم و پۆلانەی نێردرابوونە شەڕیان و کەوتنە بەربەرەکانی.

ئەم شۆڕشە تەنیا وەختایەک کۆتایی پێهات کە پاش هەڵگیرسانی شەڕی نێوشار، سەرداری زەند دەستەیەک تفەنگچی ناردە سەربانان هەتا تەقە لە سەنگەرەکانیان بکەن. سەرەنجام سەرکردەکانی ڕاپەڕیوانی دنە دا تا بەڵێنی لێبووردنی گشتی کە خۆی شەرافەتمەندانە بەرعۆدەی بوو، قبووڵ بکەن[4]. بەڵام تازە خەسار و تێداچوونێک کەوتبووە سەردەستان. ئیسفەهان گیرۆدەی بارودۆخێکی نالەبار هات و لەشکری زەند لە دەرەوەی شار بە پەرانپەرانی تووشی دووبەرەکی وا هات کە لە بەرامبەر هرووژمی هێزی پەلاماردەری قاجاردا دەستێکی ئەوتۆی پێنەکرایەوە.

لەم وەختانەدا ئازادخانیش لە تەورێز گیرۆدەی گرژی و ئاڵۆزییەکی لەم چەشنە ببۆوە کە ڕێی بە تەوژم و بزووتنی دەگرت بەرەو تاران و قەزوێن یان پێشڕەوی بۆ لای قوم و کاشان. محەممەدحەسەنخان پارێزی کرد و شاسمایلی سێهەمی لە مازەندەران بەجێهێشت[5]. شێخالیخانی زەند کە گۆیا لە وەختی دووهەمین هرووژمی هێزەکانی قاجار لە فەراهان بوو لە لایەکەوە و

٤ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٥٠؛ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢١٠ و
GD VIII, 2 April 1756; Saldanha. 100 (from a letter to Bombay from Bandar RiGDated 3 May 1756); Hovhanyants, 287.

٥ـ GD VIII, 21 and 31 March 1756 و گوڵشەنی مراد، ل ٨.

محەممەدخانی زەندیش لە قۆڵێکی دیکەوە بە فەرمانی کەریمخان بــە دووهــەزار کەسەوە خێرا بە مەبەستی یارمەتی دانی نێردرا هــەتا بــۆ پێشــاوبڕکەی ســپای قاجــار بچنــە ئیســفەهان. هەردووکــەس گەیشــتنە ناوچــەی «ســەنجان»ی(٢) مەڵبەندی کەززاز[٦] و لە ٢٧ی مانگی مارسا، لە کاتێکــا بــەفر و سەهۆڵــبەندان و وەیشوومە وڵاتی داگرتبوو، دەگژ هێزەکانی محەممەدحەسەنخان ڕۆچوون. بــوو بە شەڕی دەستەوخەنجەر. چەکدارانی زەند کە زۆر کەمتر بــوون لــە هێزەکــانی قاجار تەواو شکان. شێخاڵیخان و پازدە کەس لە پیاوەکانی هەرچۆنێک بوو لە مەیدانی شەڕ ڕایانکرد، بەڵام چوار سەرکردەی تر بــۆ وێنــە محەممــەدخان کــە ئەسپەکەی ئەنگوابوو بە دەس چەکدارانی دوژمن بە دیل گیران[٧].

لەڕێوە محەممەدخانیان ناردە مازەندەران هــەتا بخرێتــە بەندیخانــە، بەڵام وەختایەک لە هاوینی ساڵی ١٧٥٨دا، چەند هەواڵێکی سەبارەت بە شــکانی هێزەکانی قاجار لە شیراز کەوتە بەرگوێ، گەلاڵەی دەربازبوونی داڕشــت و بــە شەو ڕایکرد. تاقمی پەیکەردەی کە لە لایەن محەممەدبەگی حاکمی مازەندەرانەوە کەتبوونە شوێنی خێرا دۆزییانــەوە و ناردیانــە ســاری و چەنــد مانــگ دواتــر ســـوریان ون کــرد. لــەم ڕۆژگــارەدا ئەســکەندەرخان و کەمــەرخانی زەنــد و محەممەدخانی بێکەڵە[٨] کە قارەمــانی ڕاکــردنی دیلــەکانی «پــەری» لــە چنــگ ئازادخان و بکوژی عەلیمەردانخانی بەختیاری و گەلێک شاکاری تر بــوون لــە ماوەی چەند ساڵ و دوابەدوای یەکتر لە دەس خانی زەند چوونەدەر.

محەممەدحەسەنخان ماوەیەک لە دەوراندەوری کاشان مایەوە، چونکــە ئیتر هیچ بەرهەڵستێک لە مابەینی ئەو و ئیسفەهاندا نەمابوو. کەریمخــان کــە

٦ـ لەم بابەتەوە بڕواننە: دێهگان، ل ٧٥ و ٧٨ و پەراوێزەکانی؛ فەرهــەنگی جوغرافیــایی سپا، بەرگی دووهەم، ل ٢٣٠ و نەخشەکەی؛ جوغرافیای کەیهان، بەرگی دووهەم، ل ٣٨٤ و نەخشەکەی.

٧ـ گوڵشەنی مراد، ل ٧ ـ ٨؛ تاریخی گیتیگوشا، ل ٥٣، سارەوی، ل ١٦ ب و
GD VIII, 31 March, 17 April 1756; MAE Perse VII, NO. 91.

٨ ـ گوڵشــەنی مــراد، ل ٣٨؛ کووهــمــەرەئــــی، ل ٤١٤؛ مــــوجمەلوتتەواریخ، ل ٣١٧؛ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٢٥٧ و سارەوی، ل ١٦ب: ئەم کتێبانە تێکڕا نووسیویانە کە چونکە محەممەدخان تۆقی سەری لە شەڕا هەڵگیرابوو، پێیان دەگوت بێکەڵە.

خۆی لەبەر گەمارۆی شار ڕانــەدەگرت لەگــەڵ پـۆلێکی کۆنەشــەڕکەرانی زەنـد ئیسفەهانی جێهێشت ـ هێندێک سەرچاوە ئەم تاقمەیان بــە هەشـتسـەد کــەس داناوە ـ و بەرەو گلۆنئاباد لە چەند فرسەخی ڕۆژهەڵاتی ڕێگای یــەزد بـزووت. گلۆنئاباد شەڕگەی ئێرانییەکان بوو بــە دژی تایفــەی غــەلجایی و ئــەم شــەڕە پاشایەتی خانەدانی سەفەوی بەرەو نەمان برد[٩]. لە ڕۆژی یەکەمی مانگی ئاوریلی ١٧٥٦دا محەممەدحەسەنخان گەیشتە سەری و هێزی بچـووکی تێکشـکاند و هــەر ئەو ڕۆژە بێ بەربەرەکانی یان بەرهەڵستێک پێی نایە ئیسفەهان[١٠].

٩ـ بڕواننە: فەرهەنگی جوغرافیایی سپا، بەرگی ١٠، ل ١٧؛ جوغرافیای ئێران، کــەیهان، بەرگی ٢، ل ٤١٠ (نەخشە). ئەم گوندە ئێستا بــە نــاوی جۆلــۆنئابــاد، جــولانئابــاد، گۆنئاباد مەشهوورە؛ بڕواننە: Braun, 199; Lockhart, Safavi Dynasty, 130 –143.

١٠ـ گوڵشەنی مراد، ل ٩؛ تاریخی گیتیگوشا، ل ٥٣ ـ ٥٤؛
GD VIII, 17, 21 and 25 April 1756; Saldanha, 100.
ڕەنگە غەففاری و نامی لەبەر هاتنی ڕۆژی جێژنی نەورۆز تووشی هەڵە بووبن کــە ئــەم هێرش و پەلامارەیان لە ڕیزی ڕووداوە بــەرچاوەکانی ساڵــی ١١٦٨ی کـۆچیدا هێنــاوە. گەرچی غەففاری دەس لە سەر نەورۆزی ١١٦٨ دادەنێ (حەوتی جیمادییوسسانی)، بــەڵام لە ڕاستیدا ساڵی ١١٦٨ لەگەڵ ١٧٥٥ یەکتر دەگرێتەوە و ئەو ڕووداوانەی کە باسیان دەکا دەکەونە ڕیزی هەڵکەوتەکانی ساڵی دوایی و دەبێ وێڕای ڕووداوەکانی ساڵی ١٧٥٦ بــێن کە سەرچاوەکانی ئوورووپاییش ئەنگوستیان لە سەر داناوە. ئەم هەڵەیە بــوو بــە هــۆی بەدیهاتنی گیروگرفتێک لە ڕووداونووســینەوەی ئــەودا. بــۆ وێنــە ڕێکــەوتی شــەڕی گلۆنئاباد یانی ٢٢ی جیمادییوسسانی دروستە و ئەگەر ببرێتە ساڵــی ١١٦٨ لەگــەڵ ٥ی مانگی ئاوریل یەکتر دەخوێنێتەوە و ناچار دەبێ بگوترێ کــە ئــەم شــەڕە پــاش شــەڕی کەرزاز قەوماوە؛ ئەگەریش ببرێتە ساڵی ١١٦٩ یــانی ٢٤ی مــارس، تەنانــەت دەکەوێتــە دوای شەڕی کەرزاز. ئەم ڕێکەوتەی کە لــە ســەرچاوە ئوورووپــاییــەکاندا بـۆ شــەڕی گلۆنئاباد و گیرانی ئیسفەهان داندراوە لە نێوان ٢٤ی مــارس تــا ســەرەتای ئاوریــلدا جێگۆڕکە دەکا. ڕێکەوتی یەکەمی ئاوریل ئاخرین مێژووی بەردەســتە کــە لــە ڕاپــۆرتی ڕێزدار «فۆد»دا لە لەنگەرگای «ڕیگ»ەوە نێردراوە... ڕێکــەوتی ســەر وەڕاســتی ڕێـزدار هاوهانیانتز داویەتی کە ئاگۆستی ١٧٥٦ دێنێتە گۆڕ. ڕەنگە لەگەڵ ڕێکــەوتی دووهــەمین گیرانەوەی ئیسفەهان بە دەس ئازادخان شێوابێ.

٤ ـ ٢ ئازادخان سەرلەنوێ دەس پێدەکاتەوە

کەریمخان و دووسێهەزار کەس لایەنگرانی پاش شکان و تەقینی تازەیان بەرەو شیراز کشانەوە و دە ڕۆژ دواتر چوونە ئەم شارەوە. شار لەگەڵ سەربازگەی ژێر فەرمانی نەدرخان هەروا پێی وەفادار مابوویەوە و کەریمخان بەگەرمە و هەڕەمە کەوتە دابەستنی شوورە و دیواری. محەممەدحەسەنخان کە لە بابەت زاڵبوونی بە سەر شارەکانی ئێرانی ناوەندیدا کەیفساز بوو، چەند مانگێک خۆی بەو شتانەوە سەرقاڵ کردبوو کە لە پاش کەریمخان و ئازادخان بەجێمابوون. ئەرمەنییەکانی جولفا کە هەمیشە بێئەنوا بوون، بەناچار وایان لێهات کە کەلوپەلی کلیساکان و زێڕ و زیوی پەسمەندەیان بفرۆشن هەتا بتوانن هەشبتهەزارتمەنی باج بۆ کۆبکەنەوە[11]. لافاوی پەنابەران لە جولفا و ئیسفەهانەوە بەرەو خوراسان و کرمان و یەزد و ئێراقی عەرەب (کە لە ژێر دەسەلاتی عوسمانیدا بوو)[12] لووزەوی بەست. خانی قاجار گوێقولاغ و نیگەران دەیڕوانییە زۆربەی جووڵە و چورتەکانی ئازادخان. لە مانگی مەیدا بوو بە دەنگۆ کە خانی ئەفغان بۆ گرتنی قەڵەمڕەوی محەممەدحەسەنخان هێزێکی ناردۆتە ڕەشت و ئامادەی هێرشێکی تازەیە بۆ سەر ئیسفەهان. بەلام ماوەیەک دواتر خەبەر هات کە پاش شکانی لە شەڕێکی بەرەورووی شاسلێمان(۳) کە خۆی بە میراتگری تەختی پاشایەتی دەزانێ و دەلێ کوڕی شاتۆماسبی گەورەی سەفەوییە، بەرەو ورمێ پاشەکشەی کردووە[13].

هێندێک دواتر لە مانگی ژووەندا محەممەدحەسەنخان پێی وابوو هەل لەبارە بۆ بزووتن بەرەو شیراز. بۆیە دەسەلاتی ئیسفەهانی دایە دەس ئەمیرگۆنەخانی(٤) ئیرلووی ئەفشار و بێ هیچ بەرهەڵست و بەربەرەکانییەک پێی نایە ئەیالەت (پارێزگا)ی فارس. لە شیراز تێگەیی کە ئەم شارە لەوەی قایمترە بێ تۆپ و تۆپخانە بگیرێ. چالاکی تریش پاش حەوتەیەک تێکۆشانی بێهوودە بە مەبەستی ڕاکێشانی هێزەکانی زەند بۆ تێکهەڵچوونێکی گشتی ڕاگیرا.

11- Hovhanyants 288 – 290.

12- GD 21 May, 22 June; 1756; Saldanha, 100.

13- Saldanha, 100; GD VIII, 29 May, 8 June 1756.

لەم کاتەدا ئەم هەواڵانە بڵاو بوونەوە کە گۆیا ئازادخان و فەتحعەلیخانی ئەفشار بە سەرکردایەتی هێزێکی گەورەی تازەوە هەتا نیزیک قوم پێشڕەوییان کردووە. محەممەدحەسەنخان ناچار بوو کە لەڕێوە بە مەبەستی پاراستنی ئیسفەهان لە شیراز بگەڕێتەوە. ڕۆژی ١١ی مانگی جوولای بە خۆی و هێزی پەڕتووکاو و تەپوتۆزاوی و هەشتهەزار کەسییەوە[14] گەیشتەوە ئیسفەهان. نەسیرخانی لاری لای وابوو کە پتر وێدەچێ محەممەدحەسەنخان بتوانێ دەسەڵاتی بە سەر فارسدا بشکێ هەتا کەریمخان و ئازادخان، بۆیە هەرکە فەرمانی بانگکرانی لە لایەن ناوبراوڕا گەیشتە دەس خێرا ملی دا و بە هێزێکەوە بەرەو شیراز کەوتەڕێ، بەڵام هەر لەو کاتیدا لە ڕێیە هەواڵی پاشەکشەی کتوپڕی خانی قاجاری بیست و بە سەرشۆڕی بەرەو داراب گەڕایەوە[15].

دە ڕۆژ پاش گەڕانەوەی سەرداری قاجار بۆ ئیسفەهان ژمارەی هێزەکانی گەیشتنە هەژدە هەتا بیستهەزار کەس و تۆپخانەیەکیشی تەیار و ئامادە کرد. ئەو کات بۆ شەڕ لەگەڵ ئازادخان کە دەیانگوت چلهەزارکەسێکی پیاوی شەڕکەر بە دەستەوەیە بەرەو کاشان کەوتەڕێ. وا دیار بوو دەیویست لەم ناوچەیەدا خۆی بگەیەنێتە سەرکردەکانی تری و عەلیخانی خەلەجی کە چوارپێنج هەزار کەسێکی چەکدار لە ژێر ڕکێفدا بوو. فەتحعەلیخانی ئەفشار بە لەشکرێکی دووهێندی عەلیخانی خەلەجی پەلاماری دایە و ناچاری کرد ڕابکا. خانی قاجار تێگەیی وەختایەک کار بکەوێتە شەڕی دەستەویەخە نابێ ئومێدێکی ئەوتۆی هەبێ، بۆیە هێزەکانی بەرەو کاشان گێڕایەوە تا بە ڕێگای قەراخ ڕۆژهەڵاتی کەویری نمەک (دەشتی شۆرەکات)دا خۆی بگەیەنێتە قوڵی فیرووزکۆ و ساری. ئازادخانیش بێوچان بەرەو کاشان و ئیسفەهان کوتای. لە ماوەی کەمتر لە ساڵێک، لە نێوەڕاست مانگی ئاگۆستی ١٧٥٦دا بۆ دووهەم جار ئیسفەهانی گرتەوە[16].

14- MAE Perse VIII, NO. 94 (a letter from Simon dated 28 August 1756).

هەروەها تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٥٤؛ گوڵشەنی مراد، ل ١٤ ـ ١٥.

15- GD VIII, 20 July, IX, 7 August 1756; Brieven 2777 (1757), 3.

16-MAE Perse VIII, NO. 94; GD IX, 2 and 20 September 1756.

هەروەها تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٥٥

ئازادخان بۆ ماوەیەکی کەم لە ئیسفەهان مایەوە، مانەوکەشی بۆیە زۆری نەخایاند چونکە شتێکی وا نەمابوو تێیرۆبێ و دایرووتێنێ و بەتالانی بەرێ و ژمارەی دانیشتووانی شارەکەش لەم سالانەدا زۆری کەم کردبوو. (کارملیتەکانی وێ وای بۆ دەچن کە تەنیا لە ماوەی داگیرکرانی شار بەدەس هێزەکانی قاجار ١٤٠هەزار کەس لە جولفا رایانکردبوو.)[17] بەلام ئەوسالە رەوین و کۆچی خەلکی شار پتر لە ترسی تۆف و بەندی زستان بوو تا محەممەدحەسەنخان. لەم سەردەمەدا دەکرا کەریمخان لە بیران بچێتەوە. ئەو هێشتاش لەگەل لایەنگرانی دەشتستانی خۆی کە لە مانگی ئۆکتۆبرا هێزەکانی شێخالیخانیان تێکشکاندبوو، هەر وا ملبەملەی دەکرد. ئەم تاقمە هەتا مانگی دیسامبریش حازر نەبوون سەری وەبەربێنن[18]. لە ئاکامدا، ئازادخان جارێکی تر تیژ بەرەو باکوور کەوتە رێ، بەلام کۆمەلێک پیلان کۆسپیان خستە بەرپێی. لەگەل تاقمێک تفەنگچی ئەو ناوچەیە پەلاماری فەراهانی دا و سەری بە قەلای حاجی توغیانی فەراهانی(٥) نەوی کرد کە بەگوێرەی هەندێک سەرچاوە کچە ئازاکەی شەش سالێک سەرێشەی بۆ کەریمخان نابۆوە[19].

ئازادخان لەم رۆژانەدا فەتحعەلیخانی ئەفشاری راسپاردبوو کە بکەوێتە پەیکەردەی محەممەدحەسەنخان لە فیرووزکۆ. فەتحعەلیخان توانی لە کاشان دەس بە سەر بارگە و بنەی محەممەدحەسەنخاندا بگرێ و بە پرتاو و راستەوخۆ بە رێی خاکی وەرامیندا رووی کردە باکوور و دەیەویست رێگای پاشەکشەی هێزەکانی قاجار بگرێ بەر لەوەی بگەنە پێچ و گەوەی کەل. بەلام ئەم تەگبیرە وە درەنگ کەوتبوو. محەممەدحەسەنخان ئێستا هێزێکی کارامەی بە سەرکردایەتی محەممەدخانی قاجاری قوانلووی مامی لە ژێر فەرمانی دابوو کە دەیتوانی رێگای فیرووزکۆ و رەوگەکانی تری ئەلبورز بگرێ؛ ئەم هێزە چەند حەوتوویەک لە عەلیئاباد بنەی داکوتابوو و چاوەروانی هێزەکانی ئەفشار مابۆوە کە رەنگبوو خۆیان بخەنە مەترسی پێنانە زنجیرە چیاکانی

17- GD IV, 28 September (citikg) letters from the carmelites at Ispahan dated 30 August. The figures is groosly inflated; cf. 14. 5 and table 1.
18- GD IV, 20 and October 1756, 9 January 1757; Hovhanyants, 288.
١٩ـ گولشەنی مراد، ل ٦١؛ بروانە بەشی یەکەم، یادداشتی ژمارە ٤١.

ئـــەلبورزەوە[۲۰]. بـــەلام پـــاش ئـــەوەی فەتحعـــەلیخـــان تێمـــا و چـــەقی محەممەدحەسەنخان گەڕایەوە ئەســتەرئاباد. لــە مــانگی ئۆكتـۆبرا ئازادخـان بەناچار سەركردەكانی بانگ هێشت و ڕاستەوڕاست لە قەزوێنەوە تێپەڕی و لـــە دۆڵی «سفیدڕوود»ەوە لە درێژەی لێوارەكانی گیلان پەلاماری سپای قاجـاری دا. ڕۆژی ۱۹ی نوامبر فەتحعەلیخانی ئەفشار بە دوازدەهــەزار چەكـدارەوە سـپای ئەمیرگۆنەخانی سەركردەی محەممەدحەسەنخانی لە شاری ڕەشت تێكشـكاند و سێ ڕۆژ دواتر شارەكەی گرت. لە ئاخری مانگی دێسامبردا ئازادخـان سەرقاڵـی گرتنی تەواوی هەرێمەكانی باكووری بوو و بۆ ئەم مەبەستەش چەند لۆتكەیەكی بۆ گواستنەوە و گەیاندنی سپاكەی ئامادە كرد[۲۱].

٤ ـ ۳ سەركەوتنەكانی قاجارییان لە باكوور

نیگەرانییـــەكی دیكـــە بـــەربینگی بـــە محەممەدحەســـەنخـــان گرتبـــوو. حوسێنخانی دەوەللوو ڕقەبەر و نوێنەری لە نێو تایفـەی قاجــاردا، لەوەتــەی چاوی ئەوی لێدیار نەبوو، وای نواندبوو كە دەیهەوێ دەسەڵاتی داگیركەرانـــەی خۆی بە سەر خێڵا بسەپێنێ. بۆیە وای بە پێویست دەزانی لەبری بۆسەنانەوە لە سەر ڕێی ئازادخان، خێرا بـــەرەو ئەســـتەرئاباد وەڕێكـــەوێ. دوای گەڕانـــەوەی خێرای سەرەنجام ئاشت بوونەوە و محەممەدحەسەنخان تەواوی هێز و سەرنجی خۆی خستە سەر مەترسی ئازادخان لە ناوچەكانی ڕۆژاوا[۲۲]. بەرەو ساری ڕكێفی كوتا و لەم شارەدا دیسانیش شای دەستندەخۆری خۆی واتە سمـایلی سـێهەمی هەڵگرت و بەرەو ئامول ڕۆیـی. لـــەم شـــارەدا تاقمێـك شـــەركەری تازەپشـــووی

۲۰ـ ئێستا پێی دەگوترێ شاهی. لەم شوێنەدا ڕێگای فیرووزكۆ دەكەوێتە سەرڕێی ڕۆخی دەریا كە بـــەرەو ســـاری دەڕوا. بڕواننـــە: فەرهـــەنگی جوغرافیـــایی ئێـــران، بـــەرگی ۳، نەخشەی ساری و هەروەها: .Butkov 1, 422 – 423; III, 95

۲۱ـ گوڵشەنی مراد، ل ۱۷ ـ ۱۸؛ تاریخی گیتیگوشا، ل ۵۵، ڕەوزەتوسســـەفای ناســـری، بەرگی ۹.

MAE Perse VII Nos. 96, 97 (from Simon at Julfa, 9 January 1757) : Butkov I; 242, 243, 418, t 19: III, 94.

۲۲ـ گوڵشەنی مراد، ل ۱۵ ـ ۱۸.

خوراسانی بۆ وێنە عەلیخانی کورد و برایمخانی بوغایری پاڵیان وەپاڵی دا. بە مەبەستی بڕینی مەودای لێوارەکانی دەریا ٣٠٠ لۆتکەی بەکرێ گرت هەتا بتوانێ پەلاماری سەرەکی و گرینگی خۆی بەر لە کاتی دیاریکراو دەس پێبکا. نەخشەیەکی وای کێشا کە بە یارمەتی حەوتهەزار کەس لە شەڕکەرانی زەبرێکی گورچووبڕ لە سەنگەرەکانی پێشەوەی دوژمن لە ڕوودسەر بوەشێنێ.

هێشتا هەر وەرزی زستان بوو کە ئازادخان وەک عادەتی هەمیشەی چووە ڕەشت و لەوێ بنەی خست. چاوەڕوانی ئەمە نەبوو کە دوژمن لانیکەم تا مانگێکی تر بتوانێ لەم ناوچەیەدا بەرەیەکی بەربلاو بکاتەوە. هێرشی خێرای شەوانە و هرووژمی سواران لە بەرەبەیانی ڕۆژی ١٠ی فێوریەدا ڕێی دەسکردنەوە و بەربەرەکانی پێشەنگی بەرەی ڕوودسەری گاڵە دا و سپای ئازادخان بەتەواوی غافڵگیر کرا. عەبدولعەلیخان و پیاوەکانی ڕایانکرد، چەکدارەکانی کەوتنە تەڵەی تەندراوی نێو لێڕەوار و دەریا و بە دەس هێزی قاجار گیران و کوژران. قۆڵی دووهەمی پاراستن و بەرەگەگرتنی ئەفغانییەکان کە پێنجهەزار کەس دەبوون بە سەرکردایەتی خوسرەوخانی موکری(٦) تووشی گرژی و ئاڵۆزی هات و بەرەو لاهیجان پاشەکشەی کرد. لە لاهیجانیش سپای سەربازگە بە سەرکردایەتی شابازخانی دونبولی کە هەشتهەزار چەکدارێک دەبوو، لەبەر تۆقین سەبارەت بە شکانی بەرەگەی پێشەنگ بێ هیچ دەسکردنەوە و خۆڕاگرتنێک بەرەو دۆڵی سفیدڕوود کشایەوە و شەو لەبەر شاڵاوی هەشتسەد سواری قاجار وەتەنگ هات. ئەفغانی و ئەفشار و کورد و گورجی لە ماوەی هێرش و ڕاماڵینی پاشانی دوژمن هەزارهەزار ڕایانکرد و خۆیان لە شەڕگە بوارد.

ئازادخان لە کۆتایی ئەم کارەساتە سامناکەدا جگە لە چۆڵکردنی ڕەشت و خۆگەیاندنە سپای شابازخان و سەرکردەکانی تری هیچ چارەیەکی نەبوو، چونکە کۆمەڵەبەستنی لەشکر لە دەوری یەکتر دەیتوانی ترس و تۆقینی گشتی کەم بکاتەوە. هەروەها لە کاتی پاشەکشەدا بەرەو قەزوێن دەستەیەک کەیخودا و ڕدێنسپی ناوچەکەیان وەک بارمتە لەگەڵ خۆیان برد. لە قەزوێنیش یارانی بە بەدیهێنانی مەرگ و وێرانی لە بنارە بەفراوییەکانی ئەلبورزا خەشی خۆیان ڕشت. ڕاست لەو وەختانەدا بوو کە محەممەدحەسەنخان ڕۆژی ١٦ی فێوریە

پێی نایە شاری ڕەشت[٢٣].

سەرداری قاجار خێرا لە پاشماوەی زستاندا دەستی دایە تۆکمە کردنی دەسکەوتەکانی لە گیلان و تالش(٧) و قزڵئاغاج (ئاستارا) لە لای باشووری دەشتی موغان[٢٤] و ئەم لەنگەر گرتنە هەلی بۆ پەلاماری هێزە ژاکاو و شڕوپەتوورەکانی ئازادخان بەرەو باشوور ڕەخساند. لەم هەرێمەدا شارەکانی ئێراقی عەجەم بۆ ماوەیەکی کورت لە تالان و بڕۆی ڕێکوپێک و تەوژم و قورسایی پیتاک و شەڕی نێوان سێ سەرکردە شەڕخوازەکەی بە دوور مابوون. (تەنانەت ڕاکردووان هەواڵیان دابوو کە خەریکی گەڕانەوەن بۆ ئیسفەهان.)[٢٥]

گۆیا ئازادخان چاوەڕوان بووە کە سەرداری قاجار بە مەبەستی شوێنهەڵگرتنی بەرەو باشوور بازۆێ و بۆیە ئەویش بەئانقەست ئەم بیرەی تێدا بەهێز دەکرد. لە ڕاستیدا ماوەی مانگێک لە دەشتی موغان بە ناوی شای تازەی سەفەوی بۆ کۆکردنەوەی هێزی تازەپشوو لە نێو خانانی شووشی، دەربەند، قەراچەداغ و شاسەیوان حەولێکی بێهوودەی دا. لەم ماوەیەدا تەنیا حاکمی نیزیکترین ناوچەی پەنای واتە کازمخانی قەراچەداغی داواکەی قبووڵ کرد. پاشان لە وەرزی بەهاردا سەرانسەری ئازەربایجانی بڕی و بەرەو قەڵای سەخت و سەرەکی ئازادخان لە ورمێ گورمی بەست. تەوریز بێ دەسکردنەوە گیرا. لەم شارەدا ژمارەیەکی زۆر سەربازی بە بێگارگیراوی هێنایە ژێر ڕکێفی خۆی. عەباسقوڵیخانی بوغایری و سەفییارخانی ئەفشار شاری مەراغەیان دایە بەر شەپۆلی تالان. چەند ڕۆژ دواتر بارگەوبنەی لە شوێنێکی دوورتر لە ورمێ دایە دەس کازمخانی قەراچەداغی(٨) و خۆی گەمارۆی شاری دا. یۆسفخانی هووتەکی ئەفغان حاکمی ئاڵقەبەگوێی ئازادخان بوو لە ورمێ. کۆمەڵێک پەیامی بە پەلە و تەنگەتاوی بۆ فەرماندەکەی نارد و خۆی دەروازەی گاڵە دا و چاوەڕوان مایەوە[٢٦].

٢٣ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٨ ـ ١٩؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٥٦ ـ ٥٧؛ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ٩، ل ٣٢ ـ ٣٣؛
Butkov I, 419 – 420; III, 95;MAE Perse VIII, No. 97; GD IX, 20 March 1757.

٢٤ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٩؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٥٧؛ Butko I, 420

25 - GD IX, April 1757.

٢٦ـ Butko I, 243, 420 - 422; III, 95. گوڵشەنی مراد، ل ١٩ ـ ٢٠؛ گیتیگوشای زەندیە، ل ٥٩.

٤ ـ ٤ شەڕی ورمێ

لەم ڕۆژانەدا ئازادخان خەریکی سەرکوتی تاقم و شانەکانی بەرگری بوو لە دەوروبەری فەراهان. هێنانە ژێر ڕکێفی ئەم ناوچەیە بەر لە چوونی بەرەو گیلان سەرنجی ڕاکێشابوو[٢٧]. هاتنی هەواڵی گەمارۆی ورمێ وای کرد هێزەکانی کۆکاتەوە و لە ١٥ی مانگی ئاوریلی ساڵی ١٧٥٧دا لە ئیسفەهان کۆچباری لێنا و لێبڕا کە خۆی بداتە شەڕێکی یەکجارەکی و چارەنووسساز.

سیمۆن لە بیرەوەرییەکانیدا بەگەرمە نووسی: «خەریکن دەبزووین و دەڕۆین بۆ شەڕ لەگەڵ محەممەدحەسەنخان.»

سەرکردەی قاجار لەگەڵ کوڕەکەی و ژنی سیغەکراوی لە باکووری ئێران شەڕێکی دژی ئەفغانییەکان هەڵگیرساند کە ئیتر قەت وێنەی وەبەر چاو نەهات[٢٨]. سەرەنجام گەیشتە ناوچەی گەڕووس(٩) و موکری و گەلێکی چەکداری تازەپشوو لە نێو کوردان کۆکردەوە و بە یارمەتی سەلیمپاشای ئەردەڵان(١٠) پێگەیەکی قایمی دانا و پاراستنەکەی خستە ئەستۆی سەربازانی ئێلجاڕی هۆزی بلباس و خۆی بەرەو ورمێ پێیپێوەنا. ماوەیەک دواتر محەممەدحەسەنخان چەند کاری دیکەی کرد، سپایەکی پێنجهەزار کەسی بە مەبەستی گەمارۆی ورمێ بەجێهێشت و خۆی پێشاوبڕەی ئازادخانی دایەوە و لە نێوەڕاست مانگی ژووەندا لە شەش فرسەخی ورمێ تێکهەڵەنگووتن[٢٩].

برایمخان و عەباسخان و عەلیقولیخانی بوغایری هاوپەیمانانی خانی قاجار هەرکام بە هەزار سوار و پیادەوە کەوتنە قۆڵی ڕاست. ڕاستەڕێی ئەسپاردەی عەلیخانی خەلەجی کرد بە هێزێکی بارتەقای ئەوانەوە. حەوتهەزار کەسی دیکە بە سەرکردایەتی محەممەدوەلیخانی قاجار پشتیوانی ئەم هێزانەی دەکرد. خۆشی لەگەڵ پیاوان و غولامانی تایبەتی لە سەر تەپۆڵکەیەکی کە دەیڕوانییە ڕیزی مەتەرێزەکانی شەڕ بنەی داکوتا. لە بەرامبەر ئەم هێزەدا کە ئەگەر خۆی کوشتبا تێکڕا نەدەگەیشتە پازدەهەزار کەس، ئەفغانییەکانی

٢٧ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٥٩.

28-MAE Perse VII, Nos. 100, 101.

29- G M, 20 ; T G G, 59 ; Butkov I, 422 – 423, III, 95.

ئازادخـان و تۆپخانەکـەی دامـەزرابوون. سـپای فەتحعـەلیخـانی ئەفشـار و تاقمـەکانی ئازەربایجـانی لـە قۆڵـی ڕاسـت و قەلەنـدەرخانی ئـەفغان بـە سەرکردایەتی پۆلێک ئۆزبەک و ئەفغان لە قۆڵی چەپ مەتەریزیان گرتبـوو. بـە گوتەی سارەوی سەرجەم ئەم هێزانە بیستهەزار کەسێک دەبوون. پێشبینی دەکرا کە ئەگەر بارودۆخ هەروا بڕواتە پێش، هێندەی پێناچێ سپای ئازادخـان چونکـە بە ژمارە زیاترە ئەورۆژە سەرکەوتووی مەیـدانی شـەڕ دەبـێ. تـاقمێکی سـپای قاجار ترس و دڵەڕاوکەی دەنواند، کورد و بلووچ و ئەفغانی مـەیلیان لـە چـۆل کـردنی مەیـدانی شـەڕ و ڕاکـردن بـوو و تـەنیا تـۆقین لـە تـەورزینی محەممەدحەسەنخاندا، خۆی بێڕادەگرتن. لە بەرامبـەر ئـەم لەشـکرە تێکەڵـە ناڵەبارەی محەممەدحەسـەنخـان، شـابازخانی دونبـولی کـە سـەرکردایەتی ئازەربایجانییەکانی سەر بە فەتحعەلیخانی لە ئەستۆ بوو، لەگـەڵ هێزەکـەی دایە.پاڵ ڕیزەکانی خانی قاجار؛ کەسانێکی دیکەش کە زۆریان ڕق لە هێزەکـانی ئەفغان بوو، کەوتنە شوێنی. لـە ئاکـامدا ئازادخـانی کەللـەڕەق تـۆقی و لـە مەیدانی شەڕ رایکرد. سپای قاجار هەتا شوێنی خستنی بارگەوبنـە هەڵـیبڕین و دەستی بە سەر بەشی زۆری سامانی بەجێماوی داگرت. ئـەو کـات شـەڕکەران و دیلانی هـۆردووی پـرشوبـڵاوی کـۆکردەوە و بـە مەبەسـتی گـەمارۆی ورمـێ کەوتەڕێ[٣٠].

ئەگەرچی هیچ ئومێدێک لـە بابـەت هـاتنی هێـزی یارمەتیـدەر بـەدی نەدەکرا، بەڵام دیسانیش یۆسفخانی هووتەکی چەند ڕۆژی تری دەس کردەوە و سەرەنجام لە ڕۆژی ١٩ی مانگی جوولایدا قەڵای بە هەلومەرجێکی ئاشـتییانە دا بەدەستەوە. یۆسفخان چوارهەزار کەسێکی شەڕکەری ئۆزبەک و ئەفغان لە ژێر فەرمانی دابوو کە وا قەرار کرا بچنە ڕیزی لەشکری قاجار. هاوکات تەواوی ئـەو بنەماڵە ئەفغانییانەی کە چوارهەزارکەسێک دەبوون کۆچدرانە مازەندەران هـەتا لەوێ بنەگر بن. بەم شێوەیە بنکە و پێگە و خەزێنـەکانی ئازادخـان و زۆرینـەی سپاکەی کەوتە دەس محەممەدحەسەنخان. فەتحعەلیخانی ئەفشار ڕایکردبـوو.

٣٠ـــ گوڵشـەنی مـراد، ل ٢٠ ـ ٢٣؛ تـاریخی گـیتیگوشـای زەندیـە، ل ٦٠؛ سـارەوی، ل ١٧ ـ ١٨؛ دونبولی، تەجرەبە، بەرگی دووهەم، ل ٢٠ ـ ٢١؛ ڕەوزەتوسسەفای ناسـری، بەرگی ٩، ل ٣٥ ـ ٣٧؛ سەعید نەفیسی، ل ٣٥٣.

«خۆی». برایمخانی بوغایری نامەیەکی بۆ نارد و دنەی دا ئەویش وەک ئەوان دەس هەڵبگرێ و بچێتە ڕیزی سپای خانی قاجار. ئازادخانیش لەگەڵ تاقمێکی کەمی (١١) هاوڕێیانی ڕووی کردە شارەزوور هەتا لەوێوە پەنا بەرێتە بەغدا[٣١].

بارودۆخی محەممەدحەسەنخانیش لە ورمێ و تەورێز چەشنی ئازادخان لەبەر بوونی حاکمانی سەربەخۆ و چیانشینی دراوسێی لە باکوور هەڕەشەی لە سەر بوو. پەناخانی جەوانشێر لە سایەیسەری شووره و دیواری قایمی قەڵای شووشی (شیشە) دەسەڵاتی قاجاری لە سەر گەنجە و قەرەباغ بە ڕەسمی نەدەناسی. لە پایزی ساڵی ١٧٥٧دا، محەممەدحەسەنخان وای پەلاماری قەڵای شووشی دا کە ببێتە کۆسپ لە سەرڕێی گەیشتنی یارمەتی هاوپەیمانانی تازەی و کەوتنە نێو جەڕومەنگەنەی خۆیەوە. تەهمموورس (تەیموورس) و ئارکێل ئەگەر تا ئێستا بە مەبەستی هاوپەیمانێتی لە خانی قاجار نیزیک ببوونەوە، خۆیان کەنار دا. محەممەدحەسەنخان بە سەروەبەرهێنان و بەیعەتی سەرەتایی سەرۆکانی شیروان و ئێرەوان و زیادئۆغلووی قاجاری گەنجە ڕازی بوو[٣٢]. سەرەنجام سەرکردەی قاجار بۆ گەڕانەوە تەورێز بە دەشتی موغاندا تێپەڕی، دەستەیەکی هەڵمەتبەری خەڵکی قەرەباغ و شەکی پەلاماری لەشکرەکەیان دا و زۆریان خەسار و کوژراو و بریندار خستە سەر دەستی: لە ئاکامی ئەم پەلامارانەدا گەلێک لە یارانی شاسەیوان و لایەنگرانی تری ئازەربایجانی لێیکشانەوە و گەڕانەوە سەر ماڵوحاڵی خۆیان. بەم شێوەیە سەرداری قاجار بە هێزێکی کەمەوە بۆ پەلاماردانی سپای زەند مایەوە[٣٣].

٣١ـ گوڵشەنی مراد، ل ٢٣؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٦٠؛ هەروەها:
MAE Perse VII, No. 104 ; Garmelites, 661 ; GD I X, 9 and 30 July; X, 10 September 1757 ; SP 97/30, 1 October 1757 ; SP 97/40, 16 January 1758 ; Brosset, 200

٣٢ـ گوڵشەنی مراد، ل ٢٣؛ تاریخی گیتیگوشا، ل ٦٠، ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ٩، ل ٣٨ ـ ٣٩.

Butkov I, 243 ; III, 96 ; The Zeyad – Oghlu Clan of the Gajars had provided the Beglerbegi of Qarabagh under the safavids ;See Bakikhanov, 106 ; Rohrbom, 95.

33- Butkov I, 244, 243.

٤ ـ ٥ گـیرانی ئیسـفەهان بـۆ جـاری دووهـەم لـە لایـەن محەممەدحەسەنخانەوە

شەڕی یەکلاکەرەوەی نێوان محەممەدحەسەنخان و ئازادخانیش هـەژدە مانگی وەختی سەرداری قاجاری تا ئەو دەمەی هێرشی بێهوودەی بۆ سەر فـارس دەسپێکرد لەخۆی شەتەک دا. تێپەڕینی ئەم ماوەیە هەلی بۆ کەریمخان ڕەخساند هەتا خەریکی زنجیرەیەک هەڵمەت و چالاکی بێ و پەل بداتە کێشانە بەر نـیر و دەستەمۆ کردنی ناوچەکانی نێوخۆ لە شیرازەوە بۆ بەرزاییەکانی کۆهکیلۆیە و لە مەڵبەندەکانی گەرمییانەوە بەرەو دەرودەشـتی خووزسـتان و دەشتسـتان و لەنگەرگاکانی کەنداوی فارس و لە بەندر ڕێگەوە بۆ بووشێهر و بەندەرعەباس و قەڵەمڕەوی شاخستانی نەسیرخانی لاری. شەڕێک کە دوابەدوای ئەم شالاوانە لە ئیسفەهان قەوما بۆشاییەکی بەدیهێنا کە ئێستا محەممەدحەسەنخان بـۆ پـڕ کردنەوەی کەوتبووە بارودۆخێکی تایبەت.

ئیسفەهان پـاش پـەلاماری سالـی پـاری ئازادخـان بـە دەس پیـاوانی دەستندەخۆری واتـە جەعفـەرمیرزا و تاهیرسولـتان هەڵدەسـووڕا، ئەگـەرچی «دۆمنیکەن فریە» دەیتوانی لە مانگی ژووەندا کەیفخۆشی خـۆی دەرببـڕێ کـە دەمێک لە دەس دیکتاتۆرێتی ڕزگاریـان بـووە. ڕەنگـە لەبـەر چەوسـاندنەوەی بێوچانی ئەم خەڵکە و داڕووتاندیان بە ناوی کۆکردنەوەی قەرزوقۆڵەی پێتاک و جەریمە و کۆچی ڕۆژانەی ئەرمەنییەکانی جولفا کـە بـە مەبەسـتی هەڵـمژینی هەوای ئازادی زیاتری سێبەری دەسەڵاتی کەریمخان روویـان کردبـووە شـیراز، ئاوا هەستی بزاوتبێ[34]. پاش ئەوەی هەواڵی شکستی ئازادخان لە ورمێ گەیشـتە کەریمخان، توانی ٥هەزار کەس لە شەڕکەرانی بە سەرکردایەتی شێخاڵیخان و

هاتنی ڕاپۆرتێک لە کرمانەوە بۆ بەندەرعەباس لە ٢٨ی دێسامبری ١٧٥٧ دەنگۆیەکی بـە شوێنەوە بوو کە گۆیا محەممەدحەسەنخان لە ئازەربایجان شـکاوە و گەڕاوەتـەوە بـۆ مازەندەران. بۆ قبووڵ کردنی ئەم دەنگۆیە دەبێ چاو لە ڕاپۆرتە پێچەوانەکانی بکرێ.

34-MAE Perse VII, No. 101 (Letter from Raymond Berselli, dated 1 Juan 1757): Carmelites, 611.

نەزەرعەلیخانی برای بە مەبەستی گرتنەوەی پایتەختی پێشووی خۆی بنێرێ. هەر کە ئەم هێزانە سۆراغیان پەیدا بوو ئەمیرگۆنەخانی ئەفشار کە فەرماندەرێتی پاشماوەی سەربازگەی ئازادخانی لە ئەستۆ بوو، لە ڕێی ئەردستانەوە پاشەکشەی کرد. بە دەرکەوتنی ئەم ئاڵوگۆڕە تازانە شێخاڵیخان بە مەبەستی گرتنەوەی گوڵپایەگان و برووجێرد[٣٥] برای خۆی گاڵ دا. لەم ڕۆژانەدا دەنگەشە بلاو ببۆوە کە محەممەدحەسەنخان ٢٠هەزار تفەنگچی لە ڕێی کرماشانەوە بە مەبەستی پەلاماری هێزەکانی زەند ناردووە[٣٦]. ئەم مەبەستە نیشانەی پەلاماری زستانە بوون و تایبەتی محەممەدحەسەنخان کە لە شەڕی ئازادخاندا هێنایە گۆڕ. پاشان دەرکەوت کە ئەگەر تەنانەت لەم ڕێگایەشەوە هەلبەت نەهێنێ، بڕیاری لە سەر یەکلاکردنەوەی ملانەی نێوان زەندان و قاجاران داوە.

تەورێزی دایە دەس ئاغا محەممەدخانی تازەلاوی کوڕی کە چەند ڕاوێژکارێکی متمانە پێکراو و سەربازگەیەکی هەشتهەزار کەسی لەگەڵ بوو و خۆی کەوتەڕێ. ئەو دەیەویست بە شێوەی ئاڵقە تێکبەزاندن، دژی سپای زەندی برووجێرد بێتە کایەوە. محەممەدوەلیخانی ماوەیەک دواتر نارد تا پێشەنگ بێ و لە ڕێگای ساوەڕا هەرووژم بەرێ و هاوکات خۆشی ڕاستەوخۆ لە قۆڵی خەمسەوە پەلاماری هەمەدان بدا. نەزەرعەلیخان توانی لە کاتی خۆیدا بەرەو ئیسفەهان بکشێتەوە. دوو هێزی نێردراوی قاجارییە لە خاکی سیلاخۆر گەیشتنەوە یەکتر و هێزەکانی شابازخانی دونبولیش بوونە پشتیوانیان. ئەم لەشکرە گەورە و گرانە ڕاستەوڕاست بەرەو ئیسفەهان کوتای. شێخاڵیخان کە بە هێزی کەمییەوە شاری چۆڵ کردبوو و سەرۆکەکانیشی ناردبووە شیراز، خۆشی ڕۆژی ٩ی دێسامبر بەپارێزەوە ئیسفەهانی جێهێشت و لەگەڵ سیکەس لە یارانی هاتە شیراز. سەرکردەی قاجار لە ١٥ی دێسامبری ساڵی ١٧٥٧دا، بۆ جاری دووهەم سەرلەنوێ پێی نایەوە ئیسفەهان[٣٧].

٣٥ـ GD X, 22 September 1757. و گوڵشەنی مراد، ل ٢٨ ـ ٢٩.

36- GD X, 10 September 1757.

٣٧ـ گوڵشەنی مراد، ل ٢٩ ـ ٣٠؛ تاریخی گیتی گوشای زەندیە، ل ٦٠؛
Butko, I,244, 242; GD X, 30 Desember 1757, 29 Januay, 26 February 1758.

پاش پێنانە ئیسفەهان خێرا چەند هێزێکی بە سەرکردایەتی سەفەرعەلیئاغای قۆیونلوو بە مەبەستی گرتنی کاشان گاڵ دا. میرزا موعیززەددین غەففاری کە لە لایەن زەندیەرا کرابوویە حاکمی کاشان، بڕیاری بەربەرەکانی دا و خۆی بۆ گەمارۆدان ئامادە کرد؛ بەڵام حوسێنعەلیخانی قاسملووی ئەفشار(١٢) کە سەردەمایەکی لە لایەن برایمیرزاوە حوکمڕانی شار بوو و پاش دەس بەکار بوونی میرزا موعیززەددین بە پلەیەکی نزم لای ئەو مابوویەوە، خەیانەتی پێکرد و سپای قاجاری داکێشایە نێو شار. لایەنگران و کاربەدەستانی باڵای زەند لە گۆشە و کەناران دیل و زیندانی کران و ماوەیەک دواتر محەممەدحەسەنخان جڵەوی پارێزگای ئیسفەهانی بە دەستەوە گرت[٣٨].

سەرکردەی قاجار بە باری لەشکریدا کەوتبووە هەلومەرجێکی قایم و پتەو. شاڵاو و پرکێشی بێپسانەوەی لەشکری ڕقەبەران لە ڕۆژگاری نادرشاوە و لە ماوەی دەساڵدا جووڵەی لە پایەتەختی سەفەوییە بڕیبوو. نە تەنیا پووڵ و شتوومەک بە شێوەیەکی زاڵمانە بە تاڵان چووبوون، بەڵکوو مەزرا و لەوەڕگاش بەیار و بێبەرهەم کەتبوونەوە و بە شوێن کۆچی داخوازەرانەی خەڵکی شار ڕێژەی جەماوەرەکەی یەکجار دابەزیبوو. شەپۆلی کۆچ وا تیژ و خێرا تەنییەوە کە شوێنکەوتی وێرانییەکانی بێژمارتر بوو لە تەواوی قۆناخەکانی ڕاگواستنی بە زۆرەملی سەردەمی سەفەوی و نادرشا. ترووسکەی ژیاندنەوەی کشتوکاڵ و سنعات ڕێک تێداچووبوو. سەرەنجام کۆمەڵێک ملۆزم لە بەرهەمی کشتوکاڵ نیشتن و لە ساڵی ١٧٥٧دا حاسڵاتی سەرانسەری ئێرانی ناوەندی و باشووری تێداچوو. ئێستا لە ئیسفەهان قاتی پتر پێوەدەچوو. بۆ ئەم شارە کە تەنانەت نەیدەتوانی پاشەواری زیندووەکانی جەمەردووی خۆی دابین بکا، تێرکردنی داروودەستەی تاڵانچی و دڕندەخووی قاجاری قەت بۆ جێبەجێ نەدەبوو. وەک

«ئیوز» کە ئەو کاتی لە بەندەرعەباس بوو، لە ل ٢٢٠ی کتێبەکەیدا هێزەکانی زەند بە ١٣هەزار کەس دادەنێ، بەڵام ئەم ژمارەیەی تەنیا لە ڕووی بیستراندوە نووسیووە، سپای قاجاریش ژمارەی جەشناوچەشنی هەیە. بۆ وێنە ئەم ڕاپۆرتە بە ٥٠هەزار کەسیان دادەنێ و ڕەوزەتوسسەفای ناسری لە بەرگی ١٠، ل ٤١دا دەنووسێ ٣٠ تا ٤٠هەزار کەس. بەڵام ڕاپۆرتەکانی نێردراو لە بەندەرعەباسەوە بە ٢٠ تا ٣٠هەزار کەسیان دادەنێ.

٣٨ ـ گوڵشەنی مراد، ل ٣٠.

زەمانی گەمارۆی ئەفغانییەکان لە ساڵی ١٧٢٢دا، خەڵکی ئەم شارە ناچار ببووز دەس بکەن بە خواردنی گۆشتی سەگ و پشیلە و جرجەمشک و تەنانەت تاقمێکیان مناڵەکانیان بۆ وەچنگ هێنانی هێندێک دانەوێڵە دەفرۆشت. وا بەراورد کراوە کە لە ماوەی حەوت مانگ قاتی و قڕی و سێجار داگیرکرانی شار[٣٩] بە دەس سپای قاجار، دوازدە تا بیستویەکهەزار کەس دانیشتووی وێ تەنیا لە برسان یا لەبەر تێهەڵدران بە هیلاک چوون. لاشەی مردووەکان ئەوەندە لە ڕێوبان و کۆلانان دەمانەوە کە دەبوونە خۆراکی جانەوەران. لاشەکانیان پتر لە خەندەک یان کۆنەکاولەکانی دەوروبەردا دەخستە سەریەک، «چونکە هەڵکەندنی گۆڕ و وەدەس هێنانی کێل و بەردیش بووزی نەدەخوارد[٤٠].»

گومانی تێدا نیە کە بە مەبەستی ڕاگرتن و کەم کردنەوەی قاتی و قڕی محەممەدحەسەنخان هەڵسووڕداسووڕێکی کرد؛ کەچی گەلێک ئاکاری دزێو و نالەباریشی بە ئەستۆدا بڕا کە بەشێکیان ئەگەر هەمووشی نەبێ دەگەڕاوە سەر ئەو تاقم و دەستە بەهێزانەی کە لەم دوایەدا لە ئازادخان هەڵبڕابوون و دابوویانە پاڵی. وەفاداری ئەم تاقمانەی لەم شەڕەی ئاخردا بە پووڵ کڕیبوو و ئێستاش کە هیچ پارەیەکیان نەدەدرایە و دەیانبینی کە ئیسفەهان سافلەساف تالان کراوە، ڕیزی هۆردوویان بەجێدەهێشت[٤١]. لە مانگی مارسا محەممەدحەسەنخان تێگەیی کە ئیتر مانەوە لە ئیسفەهان ناتوانێ بە قازانج و بێ سەرێشە بێ، بۆیە حوسێنخانی دەوەڵلووی کردە حاکمی شار و خۆشی لەگەڵ لەشکری گەورە و گران و دەسبزێوی بە مەبەستی گرتنی شیراز کەوتەڕێ[٤٢].

٣٩ـ گولشەنی مراد، ل ٣٠ ـ ٣١؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٦١ ـ ٦٢؛ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٢٨٥ و هەروەها:

GD X, 21 July 1758; Hovhanyants, 290.

40- Hovhanyants, 290.

41- GD 10 February 1758; Butkov I, 423; III, 96.

٤٢ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٦٢ ـ ٦٣ و هەروەها:

Butkov I, 424; GD X, 14 April 1758; Hovhanyants, 290.

٤ ـ ٦ گەمارۆی شیراز

کەریمخان بە مەبەستی بەرورووبوونەوە لەگەڵ هەڕەشەی لەشکری قاجار هیچ کەترەخەمی نەکردبوو. هەرچۆنێک بێ هەڵمەتی ئێستاش ڕاست نووپاتی هێرشی پێرار بوو و دەبوایە هەر بەو هەوایە قرمی لێخۆش کرابا. ماوەیەکی کەم پاش گیرانی ئیسفەهان تاقمێکی بچووکی سپای قاجار بە مەبەستی پەلاماری فارس و چاوەدێری[٤٣] لە شیراز ناردرابوون، بەلام ئەم ڕووداوە بەرهەڵستی کۆکردنەوەی ئازۆخەی سپای زەندی پێنەدەکرا لەم شارە بەپیت و ڕێژەوەدا. خانی زەند ڕایسپاردبوو کە هەرکەس لە دەوروبەری شار سێ یان چوار ڕۆژەڕێ دوورە، دەبێ بە هەموو دەغڵ و دان و پاشەکەوتی کشتوکاڵییەوە بەرەو شیراز تێبکشێ. سادقخان کاروانێکی کە دەچوو بۆ یەزد و بایی پێنجشەشهەزار تمەنێکی کەلوپەل پێبوو، ڕووت کرد و خستییە سەر پەسمەندەی سپای زەند لە شیراز[٤٤]. سەرەڕای ئەمەش لە نێوەڕاست مانگی ژانوییەدا ڕاپۆرت درابوویە بەندەرعەباس کە سەرکردەکانی دەهەزار کەس لەشکری زەند لانیکەم بە باری دانی مووچە و مانگانە و خوردوخۆراکی سپای بارتەقای محەممەدحەسەنخان لە تەنگەژە دان. سەفەرعەلیخانی زەند(١٣) کە پێشتر بەرەو سپای قاجار ملی نابوو، بۆچوون وابوو کە کەسانی دیکەش چاوی لێبکەن و بکەونە شوێنی[٤٥]. محەممەدحەسەنخان جارێکی تر بە فەرمانێک نەسیرخانی لاری کردەوە بەگلەربەگی فارس و ئەویش دووبارە بە خۆی و دووهەزار سوارەوە، بە مەبەستی چوونە پاڵ سپای قاجار کەوتەڕێ[٤٦].

لەشکری قاجار لە سەرەخۆ دەهاتە پێش. بە ڕێی «ئابادە»دا

43 - GD X 28 February 1758.

44- GD 19 February 1758.

45- GD 19 February 1758.

٤٦ـ GD 15 February, 14 April, 28 June 1758 و تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٦٤؛ فارسنامەی فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢١٠ ژمارەی سێهەزار و سەعید نەفیسی ٦٠٠٠ کەسیان نووسیوە.

بەرزاییەکانی بەیزا، فەهلەیان و کازروونی بڕی. ئەم ناوچانە پێگەیەکی گرینگی گەرمەسێری زەندیە بوون کە شێخالیخان لەوێ دادەنیشت. ناوبراو لە بەرامبەر هرووژمی هێزی پێنجهەزارکەسەی فەتحعەلیخان و برایمخانی بوغایریدا دەستی کرد بە کشانەوە. لە کازروون سەرۆکی قاجار خۆی دڵنیا کردەوە کە ئەمساڵ ئامراز و کەلوپەل و پاشەکەوتی گەمارۆی پێدەبێ و وەک پار بە ناکامی ناگەڕێتەوە و درێژەی دا بە جووڵانەوەی. ئەمجارەشیان لە کوتەل دوختەری شوم کە پێشتر هۆکاری گرفتاری عەلیمەردانخانی بەدیهێنابوو، تووشی تەقە و لێکدانێک هات. ئاخرییەکەی سپای سەرکردەی قاجار گەیشتە شیراز و هێزەکانی ژێر فەرمانی نەدرخانی زەندی لە دەرەوەی شار تێکشکاند و بارگە و بنەی لێگرت و پاشان دەستی کرد بە دەورەدانی بازێر. مانگێک دواتر نەسیرخانی لاری گەیشتە لای. لەم بەینانەدا وێدەچوو کە پێشکەوتێکی کەم و کورتی وەدەس کەوتبێ، بەڵام ماوەیەک بوو لەبەر کەمبوونی لەوەڕ و تفاق و ئازۆقە تووشی کوێرەوەری و گرفتاری هاتبوو[٤٧].

ئامراز و کەرەسەی تایبەتی گەمارۆی سپای قاجار ئەوەندە کەم بوو کە هیچ کارێکی نەدەکردە سەر شوورەی تازە دابەستراوە و خەندەکی شاری شیراز. پەلاماری ڕۆژانەی شەڕکەران بە سەرکردایەتی شێخالیخانی زەند وای کردبوو کە شار بە تەواوی نەکەوێتە گەمارۆوە. هەروەها بەڕێوەبردنی ورد و باریکی شەڕئەزموونی زەوی سووتاو لە گەڕانگەڕی شار ببوو بە هۆی برسیمانەوەی هێزەکان و یەکسمەکانیان. پاش چەن حەوتوو، دەورەدانی شیراز زۆر وەک گەمارۆی بێئاکامی چەند ساڵ لێرەوبەری ئەستەرئاباد دەچوو لە لایەن کەریمخانەوە. پارێزەران شاریان بە باشی دەپاراست و چی پێویستە بە دەستیانەوە بوو و بەکردەوە گەمارۆدەرانیان تووشی داوی ڕێلێگیراوی دەکرد. مێژوو بە هەموو وردەکارییەکییەوە دووپات ببۆوە. وەختایەک سپای قاجار تەمای گرت ڕەوەی دەدوازدەهەزار سەر ئەسپ و بارگین و یەستری بۆ لەوەڕ بنێرێتە ناوچەی ئەردەکان کە تا لەشکرگا شێست مایلێک دەبوو، تاقمی

٤٧ـ گوڵشەنی مراد، ل ٣٣ ـ ٣٤؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٦٣ ـ ٦٤؛ فارسنامەی فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢١١؛ GD X, 9 June, 10 July 1758.

زەبرووەشێنی شێخاڵیخان کەوتە شوێنیان. پاراستنی ئەم ڕەوەیە لـە ئەسـتۆی ئەبولقاسمخان(١٤) سەرکردەی زێڕەوانانی تایبەتی محەممەدحەسەنخـان بـوو. پارتیزانان خافڵگیریان کردن و سێسەد کەسیان بـە دیـل گـرت. سـەرەنجامیش لەگەڵ بەشی زۆری ئەم نیگابانانە لە پردی دزەک تێکهەڵـچوون و لـە شـەڕێکی قورسدا لە ناوچەی دوژمنزیاری تێکڕای ئەم ورەدۆڕانەیان گرت و ڕەوەیان ڕادا. تەواوی خەنیمەتەکان لە شیراز درانە دەس کەریمخان. ئەم ڕووداوە بوو بە هۆی شادی گەمارۆدراوان و پەژارەی گەمارۆدەران[48].

تاقمەکانی ئەفغان وردەوردە تاقەت و توانای خۆیان لـە درێـژەی ئـەم گـەمارۆ یـەکلایەنـە لـە دەس دابـوو و هـەسدانـەوەی توند و تیـژی محەممەدحەسەنخانیش لە بەرامبەر ئەم گەمارۆ بێئاکامەدا پتـری دەبێزرانـدن. لە شەوی ٢٦ی شەشـەکانی ساڵـی ١١٧١ی کـۆچی / ٣ی جـوولای ساڵـی ١٧٥٨ی زایینیدا بەشی زۆری هێزەکانی ئەفغان و ئۆزبەک هۆردووی قاجاریان تالان کرد و بەکۆمەڵ لەشکرگایان جێهێشت و پاش ماوەیەکی کـورت لـە ڕووداوی دیکـەدا سەریان وەبەر کەریمخان[49] هێنا(١٥). محەممەدحەسەنخان ئێسـتا دەیبـینی کـە جگە لە تاقمێکی کەم بەشی زۆری لەشکرەکەی لێی بوونەوە و ئەوەندەشی ئەسپ بە دەستەوە نیە بکەوێتە پێوشوێنیان. هەر ئەو ڕۆژە پاشماوەی سپاکەی دەنـگ دا و بە سەرشۆڕی و ئابڕووتکاوی بەرەو باکوور ڕایکرد[50].

وەک گێڕاویانەتەوە دەبێ سەرداری قاجـار و یـارانی کـەمی، مـەودای سێسەدمایلی نێوان شیراز ـ ئیسفەهانیان لـە مـاوەی سـێڕۆژا بـڕیبێ، بـەڵام هەواڵی لێکبلاو بوونی هۆردووەکەی زووتر لە خۆی گەیبووە هەموو شـوێنێک. حوسێنخانی دەوەللوو کە فەرماندەی سەربازگەی ئیسفەهان بـوو ئـەم شـارەی چۆڵ کرد و بەرەو مازەندەران تێیتەقاند. هەڵبەت چونکە بـە وریـایی پێشـبینی

---

٤٨ ـ گوڵشەنی مراد، ل ٤٥ ـ ٤٦؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٦٤ ـ ٦٥ و Hovhanyants, 291. فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢١١ و غەففاری، پێیان وایە فەرماندەی قاجاری پارێزەری ڕەوە، کەریمخانی بووربوور بـووە. (بڕوانـە: ل ٢ ـ ٩ و یادداشـتی ژمارە ٧٢). ناوچەی دوژمنزیاری کەوتۆتە باکووری ڕۆژاوای ئەردەکان.

٤٩ـ من نەمتوانیوە بزانم پردی دزەک لە کوێ هەڵکەوتووە.

٥٠ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٦٦. GD X, 24 July 1758; Malcolm, 131.

پاشەکشە و هاتنی سەرکردەکەیانی لە شیرازەوە کردبوو، لە ماوەی چەند ڕۆژاندا دەسوبردی نواندبوو. وەک گێڕاویانەتەوە سەرداری یوخاری‌باش و یارانی بەر لەم سەردەمەش لە وەختی پاشەکشەی شەڕ لەگەڵ ئازادخان لە پایزی ساڵی ١٧٥٦دا دژی ئەو پیلانیان گێڕابوو، بەڵام خانی قاجار لەو ڕۆژگارە تاڵوتوونەدا وازی لە ساز کردنی قینەبەری و دووبەرەکی نەبوو، حوسێن‌خانی ڕازی کردبوو کە دیسانیش یاریدەی بدا. بەڵام گۆیا ئێستا حوسێن‌خان لە خۆی ڕادەدی کە بتوانێ ئەستەرئاباد بگرێ و ڕەقیب بخاتە تەنگەژەی هێزەکانی شوێنگێڕی زەند و پیاوەکانی خۆییەوە. بەم بۆنەیەوە محەممەدحەسەن‌خان کاتی لە ئیسفەهان بە فیڕۆ نەدا و لەڕێوە بەرەو کاشان کەوتەڕێ. لەم شارەدا سەفەرعەلی‌خانی قۆیونلووی حاکمی پێی وەفادار مابوویەوە و دەیەویست بەر بە دووبەرەکی‌نانەوەی حوسێن‌خان بگرێ[٥١].

٤ ـ ٧ پەیکەردەی محەممەدحەسەنخان هەتا مازەندەران

لە کاتی کشانەوەی لە شیراز، سەرداری قاجار تەتەرێکی ناردە لای محەممەدبەگی قوانلوو بەگلەربەگی (سەرداری) مازەندەران و بارودۆخی خۆی بۆ ڕوون کردەوە و ڕایسپارد کە وا باشە سەبارەت بەو کۆمەڵە زۆرە ئەفغانییانەی کە پاش شکانی ئازادخان لە شاری ساری مابوونەوە یان خەریکی خزمەت بوون، بەر لەوەی بە ناجوامێری و ڕووەرگێڕانی هاوولاتییانیان بزانن، لەم هەلومەرجەدا هەڵوێستێکی شایان و بەجێ بگرێ. لە ١٣ی جوولای ساڵی ١٧٥٨دا یانی پاش دە ڕۆژ ڕاسپاردەکەی گەیشتە محەممەدبەگ[٥٢]. ناوبراویش لەڕێوە یۆسف‌خانی هووتەکی و گەورەپیاوانی تر کە خەبەریان لە ڕووداوە

٥١ـ گوڵشەنی مراد، ل ٣٢؛ تاریخی گیتی‌گوشای زەندیە، ل ٢٩١. ناوی تەواوی سەرکردەی دەوەللوو محەممەدحوسێن بوو، بەڵام لە زۆربەی سەرچاوەکاندا کورتی دەکەنەوە و دەنووسن حوسێن‌خان تا لەگەڵ محەممەدحەسەن‌خان تێکنەچن. ئەم شێوەیەش لەم کتێبەدا وەبەرچاو گیراوە.

٥٢ـ گوڵشەنی مراد، ل ٣٧؛ سارەوی، ل ١٩ ب. ئەم دەقە مێژووی ئەو ساڵەیان بە ١١٧٢ نووسیوە، بەڵام بڕواننە یادداشتی ژمارە ٤٩.

پرشەرمەزارییەکانی شیراز نەبوو بانگهێشتە ناوەندی سەرکردایەتی و گرتنی.

هەلومەرجێکی ناسک بوو: چونکە بەگوێرەی نووسینی نامی، حوکمڕان تەنیا خاوەنی شێست حەفتا کەس چەکدار بوو لە سەربازگەدا و تێکهەڵچوون لەگەڵ هەزاران ئەفغانی دانیشتووی پارێزگای مازەندەران کارێکی دژوار بوو. تا دووڕۆژ دواتر کە هێشتا هەواڵی شکستی محەممەدحەسەنخان بڵاو نەبۆوە لەگەڵیان پێکهات. وەختایەک خەبەر هات کە تایفەی دەوەڵلو بە ڕێبەرایەتی حوسێنخان ڕاپەڕیوە و بەرەو فیرووزکۆ کەوتۆتەڕێ و تاقمێک ئەفغانیشی ڕەگەڵ کەوتوون، زیندانییەکانی یەکیەک هێنایە دەر. سەرەتا لە یۆسفخانەوە دەس پێکرا و ئەوشەوە هەر پەنجا زیندانییەکەی ئەسپاردەی دەسی جەللاد کرد. لەم کاتەدا هێزەکانی ئەفغانی و کەسانی تر بە مەترسییەکەیان زانی و دەستیان کرد بە سەنگەرگرتن و بەربەرەکانی. محەممەدخان چەکدارانی ڕۆژانی تەنگەتاوی بانگهێشت و وێڕای ئەم چوارهەزار کەس مازەندەرانییە بەرەوپێش تاوی دا و لە ڕۆژی دووهەمی هەڵمەتا ئەفغانییەکان کوژران و بە دیل گیران یان ماڵ و سامانیان بە تالان چوو و ڕایانکرد. پاشەوارەکانیشیان پەنایان بردە لێرەواران و بەم شێوەیە مەترسی هەمیشە ئامادەی ئەفغانییان ڕەوی[٥٣]. بە بیستنی ڕووداوەکان حوسێنخانی دەوەڵلوو بە مەبەستی تێپەڕین لە ساری و پوولادمحەللە و هێرش بەرەو ئەستەرئاباد کە تایفەکەی چاوەڕوانی بوون، سەرنجی کەوتە سەر ئەو ناوچەیە. پاش بزووتنی ناوبراو محەممەدحەسەنخان بە خۆی و هێزی کەمی پێی نایە تاران. لە تاران وێڕای دووسێکەس لە سەرکردەکانی ڕایکرد. فەتحعەلیخانی ئەفشار و شابازخانی دونبولی کە وەک میراتێک لە ئازادخانەوە درابوونە دەستی، ئێستا خۆیان بە ئازاد زانی و بۆ گرتنی خاکی ئازەربایجان بەرەو ڕۆژاوای ئێران باڵیان گرت. پاش بلاوبوونەوەی هەواڵی شکانی خانی قاجار سەربازگەی ورمێ لەپڕ تێکییەوەپێچا و چۆلی کرد. لەم ڕۆژانەدا برایمخانی بوغایری(١٦) کە هیچ قازانجێکی لە خزمەت ئەفشار و قاجاران وەگیر نەکەوتبوو گەڕایەوە خاک و زێدی خۆی دامغان و چاوەڕوانی

٥٣ ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٦٧ ـ ٦٨؛ گولشەنی مراد، ل ٣٢؛ سارەوی، ل ١٩ب؛ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ٩، ل ٥٤ ـ ٥٥؛ غەففاری دەڵێ محەممەدبەگ سەرۆکانی ئەفغانی بانگهێشتن کردبوو.

هێزە سەرکەوتووەکانی زەند مایەوە کە دەبوو پاشان سەریان وەبەربێنێ[٥٤].

محەممەدبەگی قوانلــوو و دوازدەکــەس لــە ســەرکردەکانی قاجــار بــە مەبەستی پاراستنی خۆیان لــە چنــگ تــالان و بــرۆی ئەفغانییــەکان، هێزێکــی ناوچەییان کۆکردۆتەوە. هەر زوویەکی لە عەلیئاباد بە سپایەکی چەند هــەزار کەسییەوە خۆیان گەیاندە محەممەدحەسەنخان[٥٥] و هەتا ساری لەگەڵــی هــاتن. لێرە پێیانزانی کە حوسێنخانی دەوەللوو نەیتوانیوە کۆدەتای یوخاریباشەکان لە ئەستەرئاباد ڕێک بخا و ناچار بووە کە لەگەڵ یاران و خاوخێزان و ئەوەی وا لە خەزێنەکانی محەممەدحەسەنخان وەگیری کەوتووە بــەرەو دامغــان ڕابکــا و هاوار بەرێتە بەر برایمخانی بوغایری. ئەو کات محەممەدحەسەنخان توانی کــە سپای تازە کۆکراوەی لە مازەندەرانەوە بنێرێتە ئەستەرئاباد و ڕێکخســتنەکانی پاراستنی ئەوێ ڕێکوپێک بکا و پاشان خۆشی بە هێزی سوارەیەوە بە مەبەستی تۆڵەکردنەوە لە محەممەدحوسێنخان کەوتەڕێ.

هێشتا ماوەیەک بە سەر گەمارۆی دامغاندا تێنەپەڕیبوو کــە کۆمەڵــێک هەواڵی تازە دەربارەی هێــزە بــەرچاوەکانی شێخاڵــیخــان کــە بــە فــەرمانی کەریمخان لە شیرازەوە چووبووە فیرووزکۆ، هاتە بەرگوێ. ئەگــەر هێزەکــانی زەند ڕاستەوخۆ پەلاماری «ســاری»یــان دابــا، محەممــەدبــەگ کــە زیــاتر(١٧) نیگەرانی مانی دەسەڵاتی بوو، ڕەنگــە لەبــەر ســەودا و مامەڵــەیەک چووبایــە پێشوازییان؛ چما ڕووداوێکی وا قــەومابا، هــیچ هێزێــک ئەســتەرئابادی ڕزگــار نەدەکرد. بۆیە دەستی لە گەمارۆی دامغان بەردا، پاش تێپەڕین بە کۆســاراندا و بەر لەوەی زەندیە بچنە نێو ساری، بەڕێی پوولادمحەللــەدا، بــە پــرتاو خــۆی گەیاندە ئەو شارە. گۆیا محەممەدبەگ پێشتر لە ساری ڕایکردبوو و شار بە دەس شــەڕوانان و هاوپــەیمانانی بــێوەفــا و خودبەســەری خێڵــی قاجــار یــانی یەمووتەکانی تورکمان تووشی پاشاگەردانی هاتبوو. محەممەدحەسەنخــان کــە نەیدەتوانی بەر بە شاڵاوی ئەمانە بگــرێ، لەگــەڵ شــای دەســتندەخۆری واتــە سمایلی سێهەم کە هێشتا لە ساری بوو، وێڕای تاقمێک لە غولامــانی وەفــاداری

٥٤ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٦٩ ـ ٧٠؛ مونتەزەمی ناسری، ل ٣٠٤.

٥٥ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٧٠، باسی سێچوارهەزار چەکدار دەکــا؛ ناســری، ل ٣٠٤ باسی شەشهەزار کەس دەکا.

ڕایکردە ئەستەرئاباد.

شێخاڵیخان کە ئێستا حوسێنخانی دەوەللوو و برایمخانی بوغایری بە مەبەستی دانەپاڵی لە دامغانەوە هاتبوون، بە کەیفسازییەوە هەواڵی خۆبەدەستەوەدان و سەروەبەرهێنانی محەممەدبەگ و زۆربوونی هێزەکانی غەیری قاجاری کە دەچوونە ڕیزی سپاکەی، پێگەیشت. بەگلەربەگ وێڕای وەرگرتنی خەڵات و نازناوی خان لە سەر کاری خۆی مایەوە. لە بەرامبەردا بە مەبەستی ئەمەگناسی ئەویش ساری بە دەستەوە دا و سیخوری بە ولاتەوە وەرکردن و ڕێی حەشارگەی یارانی محەممەدحەسەنخانی گرت و لەبەر دڵی سەرداری زەند کەوتە قەلاچۆکردنیان. بە ڕەچاوکردنی سیاسەتێکی نوێی ئەوتۆ لە لایەن دەوەللووەکانی ڕوووەرگێڕاوی پشووی تازە وەبەرهاتووی خاوەن حاکمی خۆماڵی و بە پاراستنی یەکسانی بۆ هەموو لایەک، جگە لە گێرەشێوێنەکانی وەک تورکمان، شێخاڵیخان لەڕێوە بوو بە مەزنی مازەندەران و ئامادە بوو کە لە خودی ئەستەرئاباد مل بنێتە بەرملی سەرکردەی قاجار[٥٦].

٤ ـ ٨ پتەوکردنی بنەماڵەکانی دەسەلات لە شیرازەوە تا تاران

سیاسەتی کەریمخان لە ماوەی گەمارۆی شیراز و دواتریشدا زۆری خێروبێر لێکەوتەوە. لە زەمانی یەکەم هێرشی سەرداری قاجار بۆ سەر شیراز لە هاوینی ساڵی ١٧٥٦دا، خانی زەند بە مەبەستی نزیکایەتی لە خەڵکی باژێر گەلێکی تاڵی و سوێری چێشتبوو. لە وەختی شەڕی شیرازدا وای دەنواند کە بەر لەوەی پاراستنی شاری بە مەبەستی ڕاگرتنی بنکە و ناوەندی سەرەکی سپاکەی بوێ، پتر پاراستن و باڵ بە سەرکێشانی جەماوەری شاری لەبەر چاوە و ئەم شوێنەی بە پایەختی خۆی ناودێر دەکرد[٥٧]. ئەو ڕاکردووانەی کە لە دەس زوڵم و زۆری ئازادخان و محەممەدحەسەنخان لە ئیسفەهانی خاپوورەوە ڕوویان دەکردە ئەم شارە، خێرا ئۆگری دەبوون. قەڵەمی مەینەتباری نووسەری

٥٦ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٧٠ ـ ٧٢؛ گولشەنی مراد، ل ٣٨ ـ ٣٩، ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ٩، ل ٥٦ ـ ٥٨؛ مونتەزەمی ناسری، ل ٣٠٤.

47- GD VIII, 20 July 1765.

ڕاپۆرتەکانی بەندەرعەباس، لیستەیەکی سەبارەت بە شوولێهەڵکێشان و پیتاکی قـورس و گـرانی عـەلیمـەردانخـان، فەتحعـەلیخـان، ئازادخـان و محەممەدحەسەنخان هێناوەتە گۆڕ کە بە سەر ماڵـەکانی ئیسـفەهان و یـەزد و کرمان و شیرازدا سەپیبوون، بەڵام هەروەک لـە سـێ شـاری یەکـەمدا زۆر کـەم دیاردەی چەپەڵکاری کەریمخان وەبەرچاو دێ، لە بابەت شیرازیشـەوە واتـرە و زێدەڕەوی بەدی نـاکرێ. یـارانی تایبـەتی دەورانی نوشسـتی وەکیـل چەشـنی شەڕکەرانی خشتی و کازروونی بەوپەڕی دڵاوایی خەڵات دەکران. ئەو دوژمنانەی سەریان وەبەر دێنا دەیانتوانی بە بەخشین و بەزەی ئومێدوار بن. لـە نێـو ئـەم تاقمانەدا دەکرێ باسی ئەو ئەفغانییانە بێتە گۆڕ کە سپای قاجاریان جێهێشت و هاتنە پاڵ لەشکری زەندەوە و بەگشتی تـەواوی پـۆل و دەسـتەکانی خۆماڵـی و ئەوانەی لە بەرەوڕوو بوونەوەی هێرشکەراندا هەڵوێسـتێکی نادیاریـان بـوو، دەکەوتنە ژێر سێبەری ئەم بارودۆخـە. لەگـەڵ ئەمـەشدا وەک «نـامی» ڕوونی دەکاتەوە و باوەڕیشی پێدەکرێ خانی زەند لەم بابەتـەوە زیـاتر لـەوە نـەرمی نوانـد کـە بکەوێتـە پـێوشـوێنی خەڵـک و بـو ڕۆژی خـۆی ڕابردوویـان لەبەرچاو بگرێ و بزانێ کامەیان دوورەپەرێز ڕاوەسـتاوە و کێهـەیان یارمـەتی خانی قاجاری داوە[٥٨].

دوو مانـگ ڕابـرد تـا شـار و پارێزگـا ڕێکخرایـەوە و سـپایەک بـە سەرکردایەتی شێخالیخان بە مەبەستی چاوەدێری بە سەر هێزەکانی پەیکەردەی دوژمن ئامـادە کـرا. سـەرەنجام لـە ئـاخرین ڕۆژی سالـی ١١٧١ی کـۆچی / ٣ی سێپتامبری ساڵی ١٧٥٨دا، کەریمخان بە سەرکردایەتی لەشکرەکەی لە شیرازەوە وەدەرکەوت. ئەم ماوەیەی کەریمخان لەوێ نەبوو، سادقخان کرایە بەگلەربەگی فـارس و پارێزگاکـانی سـەربەوێ. قۆشـەنی نێـردراو لـە «بـاغی دڵگوشـا»دا هۆردووبەزی کرد تا ڕێوڕەسمـی ڕۆژی عاشـوورا بەڕێوەبـەرێ و پاشـان ڕۆژی دوایی واتە ١١ی موحەڕرەم / ١٤ی سێپتامبر، بـەرەو تـاران کەوتـەڕێ[٥٩]. وەکیـل

٥٨ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٧٢ ـ ٧٣.

٥٩ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیـە، ل ٧٤ ـ ٧٥؛ گولشـەنی مـراد، ل ٣٩ ـ ٤٠؛ فەسـایی، بەرگی یەکەم، ل ٢١١.

هاوکات لەگەڵ پێشڕەوی لەشکر دیداری شارەکانی ئێرانی ناوەندی کرد هەتا جێی بەتاڵی حاکمی ئەو شوێنانەی لەبەر پاشەکشەی جووتەی ڕقەبەرانی کارەکانیان جێهێشتبوو بە کەسانێکی هەڵبژاردەی نێو ڕیزی یارانی خۆی پڕ بکاتەوە. کەریمخان بەر لەوەی لە ڕۆژانی ٦ ـ ٧ی مانگی دێسامبری ساڵی ١٧٥٨دا بچێتە کاشان دیداری لەگەڵ محەممەدحوسێنخانی دەوەللوو کرد. وەختایەک چەند ڕۆژ دواتر پێی نایە قوم، فەرمانی دا بە شێخاڵیخان کە شانبەشانی هێزەکانی حوسێنخانی دەوەللوو هێرش بکەنە سەر ئەستەرئاباد[٦٠]. لە نێوەڕاست مانگی دێسامبرا لە تاران بنەی داکوتا و چاوەڕوانی ئاکامی ئەم پەلامارە مایەوە.

٤ ـ ٩ شکست و مەرگی محەممەدحەسەنخان

محەممەدحەسەنخان لە وەرزی زستانی باراناوی ناوچەکانی لێواری دەریای خەزەر، لە ئەستەرئابادەوە کەوتەڕێ و بەرەورووی شاری ئەشرەف دەستی کرد بە سەنگەر دابەستن هەتا دەگژ هێزەکانی شێخاڵیخانی بنەگر لە ساری ڕۆبچێ. لەشکربیانی زەند لە مەودای سیمایلیڕا وەخۆ کەوتن و بزووتن و بەرەورووی پێشەنگی هێزەکانی بوونەوە. سەرەتا بە یارمەتی ئاگری تۆپخانە لەخۆوە هەوڵیان دا کە بەرەی پێشەوەی دوژمن تێکشکێنن و سپای قاجار لە مەتەرێزەکانیان دەرپەڕێنن. پاشان کە شەو داهات هێزەکانی زەند لە سەنگەرەکانیان نیزیک بوونەوە و ناوچەکانی گەڕانگەڕیان گەمارۆ دا و تەمایان گرت کە بە زەبری شەوانە و هرووژمی سواران، پارێزەران بەرەو دەرودەشتان ڕادەن، بەڵام ئەم شێوازەش سەرکەوتنی بە شوێنەوە نەبوو. سەرەنجام شێخاڵیخان ڕێیەکی ئازایانەی گرتەبەر: لەشکرەکەی لەبەر هاتنی سەربازانی ئێلجاڕی کورد و ئەفغانی ڕقەوەن ئەوەندە بەهێز ببوو کە بتوانێ بە پاڵپشتی ژمارەی زیاتری چەکدارەکانی دەس بەرێ بۆ زەبرێکی پڕمەترسی، بۆیە لە

٦٠ـ گوڵشەنی مراد، ل ٤٢ ـ ٤٣؛ باوکی غەففاری سەرلەنوێ کرایەوە حاکمی کاشان و لە ماوەی دیداری تێژتێپەڕی وەکیل لە کاشان، خانەخوێی ئەو بوو.

تەنیشتەوە پەلاماری قۆڵـی ڕاسـتی بـەرەی قاجـاری دا. ئـەم لایـە بەڕواڵـەت نەدەگەیشتەوە تالاّوەكانی لێواری دەریا و لە ڕێـی سـەختی كـەنارەوە بـەرەو ئەستەرئاباد بزووت. محەممەدحەسەنخان ناچاركرا كە بە پەلـە سـەنگەرەكانی پێشەوەی بە ڕێگای تەواو ئاسایی نێوخۆیی‌دا چۆل بكا هـەتا بتوانـێ سەرقاڵـی پاراستنی پایتەختی بێ كە بە باری پارێزگاری‌دا گـیرۆدەی بـارودۆخێكی شـڕ و نالەبار هاتبوو.

گۆیا هەر بەهەڵكەوت بوو كە هێزەكانی هەردك لا بە شێوەی هاوتـەریب لە مەودای چوارفرسەخی یەكتر دابەزیبوون. زەندیە لـە ڕۆخـی دەریـا و سـپای قاجار لە زەوی و زارەكانی گوڵباد جێگیر ببوون و تەنیا لێرەوارێک بە قـووڵایی فرسەخێک (شـەش كیلۆمیترێـک) مـەودای خسـتبوونە نێـوان. پێشـقەرەوڵان و مەیتەرانی هەركام پێیان نایە لەوەڕگای بندەستی ئەوی تر. چەند فیشەكیان بـە یەكترەوە نا و كێشەیەكی تەواو بەهەڵكەوت بوو بە شەڕێكی ڕاستی و بەگەرمـە. سپای قاجار شكستی هێنا و بە شڵەژاوی و ئاڵۆزكاوی بەرەو ئەستەرئاباد ڕەوی. شێخاڵی‌خان بۆ بەرپەرچدانەوەی خافڵگیركرانی هێزەكانی و بە سـەرنج دان بـە بارودۆخی لۆژێستیكی لە خاكی دوژمن‌دا، بەر لە هـەر كردەیـەكی مەترسـیدار و گەمارۆیەكی ناوەخت گەڕایەوە ئەشرەف[٦١].

هێندەی پێنەچوو كـە ئـەم لەشـكرلێكرانە بـوو بـە ئـاخرین قۆنـاخی دوژمنایەتی نێوان دوو تیرەی یوخاری‌باش و ئاشاقەباشی خێڵی قاجار. پیاوانی حوسێن‌خان و محەممەدحەسـەن‌خـان هـەركام دەوری ڕێبـەرانی خۆیـان گـرت. محەممەدحەسەن‌خـان خێرایـەكی بـە مەبەسـتی بـەهێزكردنی سـپاكەی داوای یارمەتی لە تیرە و تایفەكانی خوراسان و دەشـتی قـەپچاق كـرد. وەلی‌خـان و نەجەف‌خان بـە دەهـەزار چەكـداری كـوردی شـادلوو و نیزیكـەی چوارهـەزار شـەڕكەری توركمانـەوە چوونـە هانـای. سـوارانی قاجـاری لایـەنگری و تفەنگچییەكانی ئەستەرئابادی شانیان وە شانی دا و لەشكرەكەی تا هەژدەهەزار كەسێک پێهەلاچوو، بەڵام لەبەر هۆكاری نەهێنی و هەمیشەئامادەی خۆفرۆشـی

٦١ـ تاریخی گیتی‌گوشا، ل ٨٠ ـ ٨٣؛ ڕەوزەتوسسەفا، بـەرگی ٩، ل ٥٩ ـ ٦٣؛ گوڵشـەنی مـراد، ل ٤٦؛ بڕواننـە: فەرهـەنگی جوغرافیـایی سـپا، بـەرگی ٣، ل ٢٣٩، لـە بابـەت «گوڵباد»ەوە.

ئالۆزکاوییەک لە نێو لەشکرەکەیدا سەری هەڵدا، پاشماوەکانی هێزەکانی بوخاریباش لە لایەن محەممەدوەلیخانی دەوەللوو و براکەیەوە سەرکردایەتی دەکران. محەممەدحەسەنخان بەدزی تەمای گرت کە تۆوی دووبەرەکی لە نێو تاقمە ڕقەبەرەکانی قاجار بچێنێ و لێکیان بترازێنێ هەتا خۆی لە تێکهەڵچوونی ڕاستەوخۆی ڕقەبەران قوتار بێ.

بە مەبەستی بە ئەنجام گەیاندنی ئەم بیرە سەبزعەلیخانی شامبەیاتی(١٨) ئاشاقەباشی بانگهێشتە ئەستەرئاباد کە پاڵی وەپاڵی بدا. ئەم پیاوە، محەممەدوەلیخان یان باوکی، بابیان کوشتبوو و تا ئەم سەردەمە لە دەشتی قەپچاق بۆ تۆڵەکردنەوە خۆی مەلاس دابوو. سەبزعەلیخان لە ئەستەرئاباد زۆر بەگەرمی پێشوازی لێکرا. یوخاریباشەکان ئێستا لە نێو ڕیزی پیاوانی پارێزەری خاندا ڕەنگە خەریکی پیلان یان دژەکۆدەتایەک بووبن، بەلام محەممەدحەسەنخان مەودای نەدا و یەکەم زەبری وەشاند: سەبزعەلی لەگەڵ تاقمێک لە پیاوەکانی ئامادەی وەدیهێنانی ئامانجەکەی بوون. محەممەدوەلیخانی دوژمنی بابەکوشتەی وی بانگ کردە بنکەی خۆی. بەڕواڵەت دەیەویست سەبارەت بە کاروباری شەڕ پرسوڕای پێبکا. وەختایەک کە خێوەتی دانیشتنەکەیان کەوتە بەر پەلاماری سەبزعەلیخان، خۆی لەوێ دەرکەوت و محەممەدوەلیخان و هاوڕێیانی تەختی زەوی کران. زۆربەی چەکدارەکانی کوژران یان گیران، سامانی بەرچاویان بە تالان ڕۆیی و خۆشیان تێداچوون. ماڵیان وەک خەنیمەت درایە دەس کوردەکانی هاوپەیمانی محەممەدحەسەنخان و یارانی تری[٦٢].

پاش پاکتاوی ئەستەرئاباد محەممەدحەسەنخان بە مەبەستی ئاکام وەرگرتن و تەفروتونا کردنی شێخالیخان لە ئاخری مانگی ژانویەی ١٧٥٩دا، لەگەڵ سپاکەی لە ئەستەرئاباد وەدەرکەوت. ئاشکرایە کە محەممەدحەسەن پێیخۆش بوو هێزی زەند پێشڕەوی بکا و وەک ساڵی ڕابردوو گەمارۆی شووره و

٦٢ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٨٠ ـ ٨٣؛ ڕەوزەتوسسەفا، بەرگی ٩، ل ٦٣ ـ ٦٤؛ گوڵشەنی مراد، ل ٤٦ ـ ٤٧؛ نامی لەبری سەبزعەلیخان نووسیویەتی شێرعەلیخانی شامبەیاتی. ئەم بەرەبابە لە تایفەی بەیات و یەکێک لە تۆرەمەکانی خێڵی قاجار بوو؛
c f . Summer, ((Bayat,)) E i2 1, 1117, XXIII.

مەتەرێزەکانی بدا هەتا بە یارمەتی پارتیزانانی تورکمان و پەلاماری چەکدارانی قاجار دەستەشکاویان بکا و ڕێگای پەیوەندییان لێبگرێ؛ بەڵام شێخالیخان زیرەکانە لە ئەشرەف نەبزووت و چاوەڕوانی هاتنی هێزی پشتیوانی کەریمخان مایەوە کە لە تاران دابەزیبوون. محەممەدحەسەنخان دەیەویست بیهارووژێنێ هەتا بەر لە هاتنی هێزی یارمەتیدەر شەڕ هەڵگیرسێنێ. بۆیە ئەوەندەی بۆی دەلوا بە ئارامی پێشڕەوی دەکرد. کەم و زۆر لەشکرەکەی ڕۆژێ فرسەخێکی دەبڕی، بەڵام شێخالیخان وەسەر خۆی نەدێنا؛ تەنیا وەختایەک فەرمانی بزووتن و پێشڕەوی و دەسپێکی شەڕی دا کە سپای قاجار دووحەوتوو دواتر تا دوو مایلی شاری ئەشرەف کوتابوویان. دەریا و لێڕەوار پەنا و پەرژینی دووقۆلی لەشکر بوون.

بەرەبەیانی ١٤ی فێورییەی ساڵی ١٧٥٩، شەڕ هەڵگیرسا. سپای قاجار بە ژمارە کەمتر بوون لە لەشکری زەند و چەکدارانی ئەفغانی، یانی بە حیسێب کردنی بەکرێگیراوانی کوردیش تەنیا دەبوونە دوو لە سەر سێی هێزی دوژمن، کەوایە بەختی سەرکەوتنیان دووری دەنواند: کوردەکان کە کەوتبوونە قۆلی چەپی سپا(١٩) لە بەرامبەر هێرشی هێزەکانی شێخالیخاندا ڕایانکرد، سەرداری قاجار کە لەگەڵ سوارەکانی تایفەی خۆی و دەستەیەک پیادە مابۆوە، دەستی کرد بە پاشەکشە، چونکە ئیتر نەیدەتوانی لەوە زیاتر خۆی ڕابگرێ. بەناچار بەرەو ئەستەرئاباد ڕایکرد. لە مەودای ڕێگای هەڵتەکاوی قەراخی دەریا کە شاعەباسی گەورە لێیدابوو، تاقمێک سواری زەند کەوتنە شوێنی. چەند کەسێک لە نۆکەرانی غەیانی قاجار بە سەرکردایەتی محەممەدعەلی دەوەللوو(٢٠) برای حوسێنخان و سەبزعەلی کورد ئەم تاقمەیان ڕێنوێنی دەکرد. وەختایەک گەیشتنە سەر ڕاکردووان پردی ڕووخاو ناچاری کردبوون کە ڕەوگەی خۆیان بگۆڕن بۆ نێو قوڕ و زەلەقی تەنیشت لێڕەوار و قەراخ ڕێگا. ئەسپی محەممەدحەسەنخان لەم شوێنە سەرسمی دا و سەبزعەلی کورد بە زەبرێک تێکیگلاند[٦٣].

٦٣ـ گیتیگوشا، ل ٤٥ ـ ٤٧؛ گوڵشەنی مراد، ل ٤٧ ـ ٤٩؛ سارەوی، ل ٢٠: ڕەوزەتوسسەفا: بەرگی ٩، ل ٦٤ ـ ٧١؛ مونتەزەمی ناسری، ل ٣٠٥؛ تاریخی ئێران، مێلکۆم، ل ١٣٢.

٤ ـ ۱۰ گیرانی ئەستەرئاباد

بەم شێوەیە مەترسیدارترین و کەللەڕەقترین و خۆڕاگرترینی ڕکەبەرانی کەریمخان تۆماری تەمەنی پێچرایەوە. لە بابەت سەرداری قاجارەوە گەلێک دیمەن و کردار و ئاکار جێی ئافەرین وەبەرچاو دێ. توانایی سیاسی و لەشکری و کەسایەتی و دڵاوایی و دووربینی و تەنانەت سڵ نەبوونەکەی کە قەت نەیهێشت بکەوێتە گێژاوی ڕقەوەنی، شیاوی هەڵوێستە کردنە. لە سەریەک سەرەڕای تەواوی ئەم دیاردە و نیشانانە بەپێچەوانەی ڕقەبەری زەندی ئاکامێکی وەدەس نەکەوت. وەک گوتوویانە ئەم دوو کەسە بە چاوی ڕقەبەرێکی بایخدار لە یەکتریان ڕوانیوە. ڕۆستەمولحوکەما وێڕای نووسینی بابەتێک سەبارەت بە شەڕی قومشە دەڵێ سەرۆکی قاجار ڕایگەیاندبوو هەرکەس کەریمخان بە زیندوویی بگرێ خەڵاتی دەکا. دەقودۆغر گوتبووی نە کەس دەرەقەتی کەریمخان دێ و نە کەسی لێ ئازاترە[٦٤]. ئەم مەبەستەی کە بۆچی محەممەدحەسەنخان بە پووڵ و ماڵی خۆی دیلانی زەندی لە یارانی تورکمانی کڕیبووە کە وەک خەنیمەت فرۆشتبوویانن، هەمیشە جێی باس و سەرسوڕمان بووە.

وا وێدەچێ کە ئۆگری کەریمخان سەبارەت بە سەرداری قاجار بگەڕێتەوە سەر ئەو چاکانەی لەگەڵی کراوە. بەڕاستی لە توێژینەوەی بەسەرهاتی زنجیرە سەرکردە بەهێزەکانی تایفەی قاجار: محەممەدحەسەنخان، حوسێنقوڵیخان و ئاغا محەممەدخانا کە بوو بە پاشا، ئادەمیزاد تەنانەت بە خوێندنەوەی بەرهەمی نووسەرانی قاجاری کە باسی ڕووداوەکانی مەودای نێوان ڕووخانی حکوومەتی سەفەوی و هاتنە سەردەسەڵاتی قاجار دەکەن لە ساڵی ۱۷۹٦دا، وای لێدێ کە لەگەڵ ئەم قەڵەمبەدەستانەی دەرباری لە بابەت داوەری سەبارەت بە نارەسەنی بنەچەکەی خانەدانی ئەفشار و زەند، سەرەڕای بوونی ڕێبەرانی هەڵکەوتەیان، یەکدڵی بنوێنێ. هەروەها وا بزانێ کە ئەوان لە ساڵی ۱۷۳۰ڕا داگیرکەری پاشایەتی ئێران بوون کە نەیانتوانی درێژە بە فەرمانڕەوایەتی خۆیان بدەن. فەتحعەلیخان ئەگەرچی هەر توانی ماوەیەکی کەم حکوومەت بکا،

٦٤ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ۲۷٦.

بەڵام بەڕاستی چی وای لە نادرشا کەمتر نەبوو. محەممەدحەسەنخانی کوڕی پیاوێکی تەواو و وێدەچێ جێنشینێکی درەوشاوە بووبێ؛ پاش نەمانی عادڵشا، ئاغامحەممەدخان کە خۆڕاگرتنی لە ژێر باری قورسی یەختەکرانی بە لاوە دژوار بوو و دیلایەتی ساڵانی دواییش تەواوێک رووح و رەوانی رووشاندبوو، تووشی رقەوەنییەکی نابەرپرسیارانە هات؛ مردنی فەتحعەلیشای (دووهەم) لە ساڵی ١٨٣٤دا دیمەنی تێپەڕینی سەدەیەک فەرمانڕەوایەتی پڕشنگداری قاجار و هاتنی نیزیک سەدەیەک فەرمانڕەوایەتی تری داهاتووی ئاشکرا کرد.

بەڵام هات و نەهاتەکانی مێژوویی چەشنی چۆلگەیەک وان. سەری براوی خانی قاجاریان پێشکەشی شێخاڵیخانی زەند کرد، ئەویش سەرەکەی نارده خزمەت کەریمخان لە تاران. بە دوور لە سەرسوڕمان، بەگوێرەی نووسینی تەواوی سەرچاوەکانی مێژوویی، خانی زەند بە داخ و کەسەرەوە گوتی کە قەت ڕازی بە مەرگی دوژمنێکی ئاوا لێوەشاوە نەبووە کە دەیتوانی وەک سەردارێکی مەزن خۆی بنوێنێ و ڕووداوەکەی پێناخۆشە. پاشان بە دەستی خۆی سەری خوێناوی و قەتماغەبەستووی شۆردەوە و گوڵاوی پێداکرد و ناردییەوە ئەستەرئاباد(٢١) هەتا لەگەڵ پاشماوەی لاشەکەی لەوێ بینێژن[٦٥].

وەختایەک هەواڵی ئەم مەینەتە گەیشتە ئەستەرئاباد، محەممەدخانی قوانلوو کە وەک حوکمڕانی ئەو ناوچەیە لەوێ حکوومەتی دەکرد، وێڕای کوڕەی گەنجی سەرداری قاجار یانی ئاغا محەممەدخان هانای بردە بەر دەشتی قەپچاق کە پەناگای هەمیشەیی سەرۆکانی قاجار بوو. پیاوانی یوخاریباش کە خۆیان شاردبۆوە یان گیرابوون لەم ڕۆژانەدا بۆی قوتار بوون و دەستیان کرد بە کوشتن و تاڵان و وێرانی و داگیرکردنی زەویوزار و دارایی ئاشاقەباشەکان. هاوکات

٦٥ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ٨٧ ـ ٨٨؛ گوڵشەنی مراد، ل ٤٩؛ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ٩، ل ٦٩ ـ ٧٠؛ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٠٥. غەففاری پێیوایە کە سەرە براوەکەی ناردۆتە مەرقەدی شاعەبدولعەزیم لە شاری ڕەی؛ ڕۆستەمولحوکەما دەنووسێ کە لە مەرقەدی ئیمامزادە قاسم لە یەک فرسەخی تاران نێژرا. بە بڕوای مەنشووری قاجارییەکان (مەنسووری، خواندنیها، ژمارە ٥٥، ل ٢٨) کەریمخان کەللە سەری بۆگەنبووی بە ئیشتیاوە هەڵمژی و سوێندی خوارد کە هیچ عەترێک بۆنخۆشتر نیە لە بۆنی کەلاکی دوژمن.

لەگەڵ ئەم ڕووداوانە شێخالی‌خانیش هاتە نێو شاری تەواوێک چۆڵوهۆل و لـە قەلای حکوومەتی بنەی دانا هەتا چاوەدێری بە سەر ڕاگواسـتنی مـاڵ و دارایـی دوژمنا بکا. ئەم کارە بوو بە هۆی کوژران و گیرانی جەماوەرێکی زۆر. سەرەنجام پاش تێپەڕینی حەوتوویەک ماڵ و سامانی تالان‌کراوی قاجاریانی بەرەو تـاران بەڕێ‌کرد و حوسێن‌خانی دەوەلـوو وەک بەرپرسـی پاکتـاوکردن و هێمنایـەتی مایەوە. شێخالی‌خان پاش گەڕانەوەی لە ئەسـتەرئاباد و چـوونی بـۆ تـاران، بەرەوڕووی پێشوازی سەرکەوتووانەی وەکیل بوویـەوە[٦٦]. ئەسـتەرئاباد چـۆلی کرد، ماوەیەک پاش تۆڵە ئەستاندنەوە لە زۆربـەی ناوچـەکانی مازەنـدەران و شالاو بۆ سەر پیاوانی ئاشاقەباش، سێبەری ترس و تـۆقین هـەموو شـوێنێکی داگرت. لەم کاتەدا کە زەندیە هـۆش و فکریـان تـەواو کـەوتبووە سـەر ڕۆژاوای ئێـران[٦٧]، وازیـان لـە ئاشاقەباشـەکان هێنـا کـە لـە بەرامبـەر ڕقەبـەراندا دەس‌بکەنەوە(٢٢).

تێبینی و پەراوێزەکانی «ساکی»

١ـ ئەگەرچی زۆربـەی مێژوونووسـان ئـاژاوە و شـێواوی نێـو سـپای کەریم‌خان لە ئیسـفەهان بـە تـۆف و بەنـدی زسـتان و هەڵـگرانی جـەماوەری ناوچەکانی گەرمەسێرییەوە دەبەستنەوە، بەلام بەگوێرەی نووسینی «نیبـوور» خۆفرۆشـانی سـەر بـە دوژمـن گـەلێک بەڵـێنی و دەمچەورانـەیان دا بـە سەرکردەکانیان و بارودۆخەکەی پێ ئالۆزکا.

٢ـ کەززاز کە قەدیم پێی‌دەگوترا فایق، کەوتۆتە باشووری شاری ئەراک. ناوچەیەکی شاخسـتانییە و سـەرچاوەی ڕووبـاری «شـەرا» یـان «قەرەشـوو»

٦٦ـ تاریخی گیتی‌گوشای زەندیە، ل ٨٨؛ گوڵشەنی مـراد، ل ٥٠ ـ ٥١؛ ڕەوزەتوسسـەفای ناسری، بەرگی ٩، ل ٧٢؛

Hovhanyants (291) asserts that karim replaced Shaykh - Ali from Astarabad for fear that might rebel, an idea which in view of later development (6.2) is not to be rejected out of hand.

٦٧ـ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ٩، ل ٧٦.

لەوێیە. قەڵای فەرزین لە کەززاز بووە و ناوچەی «قەرەکەرێز» کە بەشێک لە شاری ئەراکی تێدا هەڵکەوتووە بە ناوچەیەکی کەززاز دادەندرا. سنجان گوندێکە و لە پەنا ئەراکە.

٣ـ لە نێو خوازیارانی تاج و تەختی پاشایەتی‌دا کەسێک بە ناوی شاسلێمانی کوڕی شاتۆماسب نەبووە. ئەگەر مەبەست شاسلێمانی دووهەم بێ، ئەو کوڕی میرزا داود و خوشکەزای شاتۆماسبی دووهەم بووە. تەنیا کەسێکی کە بە ناوی شاتۆماسبەوە ڕاپەڕی، حوسێن‌میرزای ناسراو بە سوڵتان‌حوسێنی دووهەمە کە حەوت مانگ ناوی شای لە خۆی نا.

٤ـ ئەمیر گۆنەخانی ئەفشاری ئیرلووی تارۆمی یەکێک بوو لە سەرکردەکانی نادر و لە چەند هەڵکەوت و ڕووداوان‌دا کەوتە نێو شۆڕش و تەقە و لێکدانەکانی ڕۆژاوای ئێران. لە ساڵی ١١٦٩ی کۆچی‌دا، لە لایەن محەممەدحەسەن‌خانەوە کرایە حاکمی ئیسفەهان. پاش ماوەیەک چووە نێو ڕیزەکانی سپای ئازادخان و فەتحعەلی‌خانی ئەفشار و بە نووسراوەیەک لەگەڵ کەریمخان قەراری دانابوو تا سپاکەی لە داوێنی شارەوە بێنێتە ژوور. ئەمیرگونەخان پاش مەرگی وەکیلیش لە خزمەت ئەم خانەدانە دابوو، بەڵام پاش ڕاکردنی جەعفەرخان دەستی لێبەردا.

٥ـ قەڵای حاجی توغیان کەوتبووە فەراهان و ئەم کچە چەند ساڵان سەرۆکایەتی قەڵەمڕەوی باوکی لە ئەستۆ بوو، بەڵام ئاخرییەکەی لە هێرشی لەشکری عوسمانی‌دا کوژرا.

٦ـ موکری (موکریان) ناوچەیەکی پان و بەرینە و شارەکانی نەغەدە، شنۆ، پیرانشار، سەردەشت، مەهاباد و بەشێک لە خاکی بانە و سەقز لەخۆ دەگرێ. دانیشتووانەکەی سوننی‌مەزەبن و هۆز و تیرەکانی مەنگوڕ، مامەش، پیران، گەورک، دێبوکری و فەیزوڵلابەگی لێ نیشتەجێن. مەهاباد بە ناوەندی موکریان ناسراوە. (بەناچار تێبینییەکانی ڕێزدار «ساکی»م ڕاستەوپاستە کرد و چی پێویست بوو پێوەم زیاد کرد ـ وەرگێڕ).

٧ـ تالش ناوچەیەکە لە باکووری ئێران، بەڵام تالش شوێنی تایفەی لەمێژینی «کادووس»ە و خوالێخۆشبوو کەسرەوی پێی وایە تالش گۆڕدراوی وشەی «کادووس»ە. تالشی و «گیل» یەک نین.

۸ ـ کازمخان سەرەتا یەساوڵی نادرشا و پاشان دارۆغەی نووسینگەی تایبەتی بوو. وەختایەک پاشای ئەفشار چووبووە شەڕی لەزگییەکان لە کازمخان بەرقداچوو و کوێری کرد. لە سەردەمی دەسەڵاتی ئەمیرئەسلانخاندا لە ئازەربایجان سەر بە وی بوو، ماوەیەک دواتر کە ئەمیری ناوبراو شکستی هێنا لەگەڵی رایکردە چیا. سارۆخان لە بانگێشتنێکدا ئەمیرئەسلانخان و براکەی گرت و داینەوە دەس دوژمن. برایمیرزا ئەم دووکەسەی کوشت.

۹ـ بیجار ناوەندی ناوچەی «گەڕووس»ە و کەوتۆتە نێوان قەیدار و ماەنیشانی زەنجان، تیکابی مەراغە، دیوانـدەرە و قـوروەی کوردستان و میهرەبان و کەبووتەرئاهەنگی هەمەدان. سێ چۆمی گرینگ لە خاکی گەڕووس دینەخوار. بیجار یەکێک لە بەرزترین شارەکانی ئێرانە. (وشەدانی دێهخودا)

۱۰ـ لە مێژووی فەرمانڕەوایانی کوردستاندا کەسێک بە ناوی سەلیمپاشای ئەردەڵان کە هاوچەرخی ئەم قۆناخە بێ نەبووە. ڕەنگە نووسەر مەبەستی سلێمانپاشای بەبە بێ کە لە لایەن کەریمخانەوە حوکمڕانی شارەزوور بوو، بەڵام ئازادخان لە چوونە سەردەسەڵاتی سەلیمپاشای بەبە و وەرگرتنی حکوومەتی ئەردەڵان یارمەتی دا و مەبەست سەلیمپاشای بەبەی دانیشتووی ئەردڵانە.

۱۱ـ ئازادخان پاش دەرکەوتن لە ئێران سەرەتا چووە شارەزوور و لەوێشەوە وێڕای خاوخێزانی ڕووی کردە بەغدا و سەرەنجام لەوێشەوە بەرەو تفلیس باری کرد. هەوڵەکانی ئازادخان پاش چوونە دەرەوە نەزۆک مانەوە، چونکە فەتحعەلیخانی ئەفشاریش لە ئازەربایجان پشتی تێکرد و داوای سەربەخۆیی دەکرد. تەواوی سەردارانی پێشووی ئازادخان چوونە پاڵ فەتحعەلیخان.

۱۲ـ قاسملووەکان لە تیرەی ئەفشارن و دانیشتووی قەڵاکانی میاب، کەبکان، دەستجێرد، نەوخەندان، جەژنئاباد و دەرەگەزن (خێڵەکانی دانیشتووی دەرەگەز).

۱۳ـ لە سەرچاوەکانی ئێرانیدا هیچ شتێک سەبارەت بە خەیانەتی سەفەرعەلیخان وەبەرچاو نەهاتووە. سەفەرعەلیخان وەختی گەمارۆی پەری لەگەڵ سەرکردەکانی تر لە لایەن هێزەکانی ئازادخانەوە بە دیل گیرا و نێردرایە

ئازەربایجان. ئەو و شوکرعەلیخانیش لە ڕاکردنەکەدا دەورێکی بەرچاویان گێڕا و ئەمیرعەلەمخانی بەو دەمانچە کوشت کە حەشاری دابوو.

١٤ـ ئەبولقاسم سەرکردەی زێرەوانانی محەممەدحەسەنخان و سەرۆکی میرغەزەبانی بوو.

١٥ـ سەبارەت بە ڕاکردنی هۆردووی قاجار «نیبوور» لای وایە کە کەریمخان بە دانی بەرتیل لەبەریەکی بلاو کردن.

١٦ـ برایمخانی بوغایری لە زەمانی کوژرانی نادرشا و حکوومەتی جێنشینەکانی و هێرشی ئەحمەدشا و شەڕەکانی محەممەدحەسەنخان و سەردارانی دیکەڕا لە قەومانی ڕووداوەکانی مێژووی ئێرانا دەوری گێڕا. سەرەنجام لەگەڵ محەممەدحوسێنخانی قاجاری دەوەللوو یەکی گرت و دەگژ محەممەدحەسەنخان ڕاچوو. ماوەیەک لای ئازادخان مایەوە و هاوپەیمانی بوو. ئاخرییەکەی پاش ڕاکردنی ئازادخان، لای دایە لای کەریمخان و ئێستاش دەیەویست دژی کەریمخان وەخۆ کەوێ. ڕۆستەمخانی عەمارلوو بە پیلانەکەی زانی و شێخمراد و کاکاخانی زەند لە میوانداری و بەزم و ڕابوارنێکی کەریمخاندا کوشتیان.

١٧ـ لە مێژووی قاجاردا دوو محەممەدخان و محەممەدبەگ هەن کە زیاتر بە مەبەستی خۆپاراستن لە هەڵە، محەممەدخانی قوانلووی ئامۆزای محەممەدحەسەنخان پێیدەگوترێ محەممەدخانبەگ و محەممەدخانی دادوێی سەوادکووهی بە محەممەدبەگ ناودێر دەکرێ. لەم ڕۆژگارەدا محەممەدخانی قوانلوو حاکمی مازەندەران بوو و بۆچوونی ڕێزدار پێری لە بابەت دڕدۆنگی محەممەدحەسەنخان سەبارەت بە خەیانەتی ئەو هەڵەیە و هەروەک ئاشکرایە محەممەدخان هەتا ئاخری عومری بە بنەماڵەی محەممەدحەسەنخان وەفادار بوو.

١٨ـ لە تێکهەڵچوونێکی تایفەییدا محەممەدوەلیخان باوکی سەبزعەلیخانی شامبەیاتی کوشت و ئاگرێک لە نێوان ئەم دوو بنەماڵەیە، هەڵگیرسا. نامی و هیدایەت دەنووسن کە محەممەدوەلیخان خۆی باوکی سەبزعەلی کوشتبوو، بەڵام ناسیخوتتەواریخ باوکی محەممەدوەلیخان بە بکوژ دەزانێ. سەبزعەلیخان لە ترسی سەرداری دەوەللوو نەیدەوێرا بێتە نێو سپای

محەممەدحەسەن‌خان، بەڵام بە مەبەستی گێڕانی پیلانەکە دڵنیا کرایەوە.

١٩ـ دەهەزار کەس لە کوردانی باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێران (خوراسان) بە سەرۆکایەتی نەجەفخانی کوردی شادلوو لە خزمەت سەرداری قاجاردا خەریکی ڕاپەڕاندنی ئەرکی لەشکری بوون.

٢٠ـ ئەم کەسە ناوی محەممەدعەلی‌ئاغا بوو و بە زەبری شمشێر محەممەدحەسەن‌خانی چەقیوی نێو قوڕوقاڵی مەتەقمردوو کرد. ئەم شەقە جۆگەی کە پردەکەی پسابوو و ڕێی پەڕینەوە و ڕاکردنی محەممەدحەسەن‌خانی بەست، شەقەجۆی «مەلاساقان»ی نێوان ئەشرەف و گوڵباد بوو.

٢١ـ خودی نووسەرانی دەورەی قاجارییە لە نووسراوەکانیاندا باسی ڕێز و کرنۆشی کەریمخان دەکەن سەبارەت بە سەری براوی دوژمن، بەڵام وەک دیارە نووسراوەکان جاری وایە یەکتر ناگرنەوە. بەگوێرەی دەقی نووسراوی ڕۆستەموتتەواریخ محەممەدحەسەن‌خان لەبەر ساڵگاران بیابانگەردی مووی سەری وەریبوو و کاکۆڵی نەبوو، کەچی باسی شانەکرانی سەری لە لایەن کەریمخانیشەوە لە گۆڕێ دایە.

٢٢ـ یوخاری‌باشەکان لە ماوەی دەسەڵاتی چەند ساڵەیاندا، سامانێکی چاکیان وەسەر یەک نابوو کە هەمووی درا بە کوردان و هاوپەیمانانی تر. زۆربەی دیلەکانی ڕانەگوێزراوی ناوچە کوژران و تەنیا کەسانێک لە مەرگ خەلەستن کە لای حوسێن‌خان بوون، بەڵام هەر ئەم کوشتارە بوو بە هۆی سڵبوونەوەی زیاتری بەکرێگیراوانی کورد و تازە متمانەیان بە خانی قاجار نەما.

٥

ئەفغانییان و ئەفشارییان

٥ ـ ١ قەڵاچۆکرانی ئەفغانییەکان

لە ماوەی چەندساڵی ڕابردوودا زنجیرەیەک هەڵمەت و شاڵاوی نەپساوە لە لایەن هێزەکانی زەند و قاجار و ئەفشار و لایەنگرانیان ڕووی دابوو. محەممەدحەسەنخان بەدڵ پێیخۆش بوو کە چالاکی و دەسوەشاندنی شەڕێکی بێنێوبڕ ڕێوڕاست لە مەودای زستانا درێژەی هەبێ، بەڵام ئاخرییەکەی کەریمخان و سەرکردەکانی پێشاوبڕەیان دایەوە، بە چەشنێک کە سەرەتای بەهاری ساڵی ١٧٥٩ی زایینی هەم سەرکەوتوو و هەم تێشکاوی ماندوو و نیگەران، خوازیاری خولێک تەقەوەستان و دەسڕاگرتن بوون. کەریمخان بە وەگیرهێنانی شاسمایلی سێهەم لە ساری دیسانیش توانی کە جێژنێکی شایانە لە تاران ساز کا و توانایی کاروباری لەشکری خۆی بنوێنێ و هێزی وەبەربێنێ.

هێشتاش لە نێو تایفەی قاجاردا ملنەدان و خۆڕاگری نەهێنی هەست پێدەکران کە دەبوو بنەبڕ بکرێن: هێندەی پێنەچوو کە شێخاڵیخان لە مانگی مارسا لە ئەستەرئابادەوە بانگ کرایەوە و زەکیخانی وەک سەرکردە نارده سەر

ڕەفیعخانی قاجار[1]. ناوبراو برای حوسێنخانی دەوەللووی کۆچکردوو بوو کە لە نێوخۆ و دەوروبەری ئەستەرئاباد تاقمێک پشتیوانییان لێدەکرد و بە مەبەستی بەربەرەکانی هێزی گچکەی یارمەتیدەری زەکیخان دەرکەوتبوو. زەکیخان وای دانا سەرەتا بچێتە سمنان و شوورە و دیوار و مەتەرێزەکانی دابەستێ، بەڵام وا دیارە سەرهەڵدانی ئەم ڕاپەڕینە لەنەکاو تا هاوینی ساڵی ١٧٦٠ بە خۆیەوە خەریک کردبوو[2].

خاڵە مەترسیدارەکانی داهاتووش کەموزۆر دیاری کرابوون: ئازادخان هەروا لە ئێراقی عوسمانی بنەی داکوتابوو و سەرقاڵی نۆژینەوەی یارانێک بوو لە نێو هۆز و خێڵاتی کوردستان و ئازەربایجاندا[3]. فەتحعەلیخان و شابازخان هێشتاش دەسەڵاتداری ورمێ بوون، بەڵام وا وێدەچوو کە دەبوو ئەفغانییەکانی دانیشتووی مازەندەران بە مەترسی سەرەکی دابندرێن.

لە ماوەی قۆناخی دوازدەساڵەی پاش کوژرانی نادر بوونی مەترسییەکی ئەوتۆ هەمیشە هەست پێدەکرا، چونکە تاقم و دەستەکانی ئەفغان و ئۆزبەکی سپای نادری بە هەموو ناوچە و مەڵبەندەکانا بڵاو ببوونەوە. پۆلێک چوونە باڵ ئەحمەدشا کە بەرەو قەندەهار ڕۆیشتبوو و بناغەی ئیمپراتۆرێتی خۆی ڕۆنابوو. تاقمێکیش لە دەوری ئەو پۆلە چەتە و ڕێگرانە کۆببوونەوە کە دواتر بنەماڵەی پاشایەتییان لە ئێران دامەزراند و بەرچاوترینی ئەم گەردەنکەشانە ئازادخانی هاوولاتییان بوو. پاش ڕاکردنی ساڵی ١٧٥٧ی ئازادخان لە ئازەربایجان، ئەم کەسانە دەست و مەچەک و شمشێری خۆیان بە محەممەدحەسەنخانی قاجار فرۆشت و بوونە بەکرێگیراوی و پاش مەرگی ئەویش لە شیراز و ساری دایانە پاڵ کەریمخان. ئێستا تەواوی شەڕکەرانی بە بێگارگیراو و خێزانەکانی ئەفغان لە مازەندەران دەژیان. پاش بەهێز بوونی سەرکەوتووانەی زەندیە لە فارس و ئێراقی عەجەم و دەسبەردانەوە و ملشۆڕ کردنی تایفەی قاجار، تازە مانەوەیان

١ـ گوڵشەنی مراد، ل ٥٣؛ ڕەوزەتوسسەفا، بەرگی ٩، ل ٧٢. نەدرخانی زەندی بە جێنشینی شێخالیخان داناوە.

٢ـ گوڵشەنی مراد، ل ٥٣. GD XI, 29 July 1760. ڕەفیعخان بەئاشکرا دژی زەندیە ڕاپەڕی، بەڵام لە «قەرەچەمەن»یش بە لایەنگرێتی ئەوان شەڕی کردبوو.

3- M A E Perse XIII, NO . 3; GD XI, 30 April 1760.

چ پێویست نەبوو، بەڵکوو تەنیا نیشانەیەک بوون لـە شـەرمەزاری و ڕاڕایـی و بێوەفاییەکانی ڕابردووی ئەم ڕەگەزە. سەربازانی ئەفغانی ئێلجاڕی تایبـەتی خودی کەریمخان پتر لە حەوتهەزار کەسێک دەبوون؛ گەرچی ڕاوێژی «غەففاری» بەر لەوەی مەبەستێکی هەڵبەستراو بێ بۆ پاساوی قەڵتوبڕ کرانیان، دەیهـەوێ نیشانی بدا ئەمانە تاقمێکی تاڵانچی و ڕێگر بوون کە پاش بڕانەوەی یـەکجارەکی شەڕ، دۆزینەوەی چارەسەرێک پێویست بوو بۆیان[٤].

ئەو شێوازەی هاتە گۆڕ لاسایی و تەواو کردنی ڕەوتێکی زیرەکانـە بـوو کە هەشت مانگێک لێرەوبەر محەممەدبەگ بەڕێوەی بردبوو(١). پەیامێکی نەهێنی نێردرا بۆ تەواوی حوکمڕانان و لایەنگرانی قەڵـەمڕەوی پاشـایەتی زەنـد هـەتا تەواوی ئەو ئەفغانییانەی کە وەک سەربازی ئێلجاڕی سپا لە گۆشـە و کـەناری وڵات سەرقاڵن، بیانکوژن. ئەم فەرمانە بەوپەڕی لێوەشاوەیی بەڕێوە چوو. لـە تاران ڕێوڕەسمی جێژنی بارگا بیانوویەکی بەئانقەسـتی بـەدیهێنـا و وێـڕای سانێکی کە لە بەردەم کەریمخـان و سـکۆرتی تایبـەتی ئـەنجام درا(٢) تێکـڕای ئەفغانییەکان خرانە تەڵە و کوژران[٥].

لـە مازەنـدەران عـەلیخـانی شاسـەیوان کرابـوو بـە بەرپرسـیاری قەڵاچۆکردنی ئەفغانییەکانی دانیشتووی ئەم پارێزگایە و نەدرخانیش(٣) قـەرار وابوو کە تاقمە چەکدارەکانیان خاشەبڕ بکا. نەدرخان لە حـاڵاتی مەسـتیدا بـە ئیما و ئیشارە پلانەکەی خۆی ئاشـکرا کـرد و هـەزار کـەس لـە ئەفغانییـەکان توانیان بە قوونەشەڕ خۆیان لەم داوە ڕزگار بکەن و ڕێیان بـەرەو ئەسـتەرئاباد

٤ـ گوڵشەنی مراد، ل ٥٣.

٥ـ بەیزایی، ل ٦٠ ـ ٦١، ئەم ڕووداوە ئاوا دەگێڕێتەوە: یەکێک لە ئەفغانییـە باڵابـەرزە پالەوانەکان خۆی ڕزگار کرد و سەری فەرماندەی بە شیرێکی پەڕاند. پاشـان هەڵـیکردە سەر پارێزەرانی ئێرانی و گورمی بەستە نێو دەربار کە کەریمخان لەوێ لە لای سـەروو ڕاوەستابوو و دڕی بەو غولام و نۆکەرانە دا کە لە پەنا تەختی کـەریمخـان کرنۆشـیان بردبوو. وەکیل لەسەرەخۆ ڕاوەستا تا ئەو پیاوە ئانگژای بوو، خۆی لەبـەر زەبرەکـەی لادا و بە زۆری شیرەکەی لە چنگـی دەرهێنـا و سـەری پـێپەڕانـد و فـڕێی دا؛ پاشـان دانیشتەوە سەر تەختەکەی و دەستی کردەوە بە قسان لەگەڵ میوانان هـەر وەک ئـەوەی هیچ نەقەومابێ.

بکەنەوە. لە کوشتاری ئەستەرئابادیش‌دا دووسەد کەس لە چنگ بکـوژان قوتـار بوون و بەرەو ڕووباری گورگان ڕەویان برد، بەڵام ئەمانە زۆربەیان کوژران یـان خنکان[6]. لە سمنان زەکی‌خان هەزارونۆسەد کەسـی قـەڵاچۆ کـرد؛ لـەم بەینـەدا سەرکردەی ئەفغانییەکان بە ناوی شێرعەلی‌خان بە فرتوفێڵ خۆی دەرباز کـرد. لەو شارانەی وەک قـوم و کاشـان کـە پاشمـاوەی شکسـتەی سـپای ئازادخـان مابوونەوە هەر لەو ڕۆژی‌دا بە گیرۆدەیی کوژران. غەففاری دەڵێ لە شاری کاشان ئەفغانییەک لە ڕێی دۆستێکییەوە بە مەترسییەکەی زانی و ماوەی شەش مانگان لە ماڵی ئەو خۆی حەشار دا. پاشـان بـە شـێوەیەکی نـەهێنی لـە یەخـدانێکا شاردییەوە و لە شاری دەرباز کرد هەتا دواتر بتوانێ بۆ چوونە لای ئازادخان لە بەغدا بکەوێتەڕێ[7]. چەند تاقمێک بە شـوێن کەسـی ئـاواوە بـوون؛ یـەکێک لـە خانەکانی ئەفغان کە لە کوشتاری تاران وەبەرنەهات و لەو شـارە ڕایکـرد، لـە یەزد کەوتنە پێوشوێنی و کوشـتیان. ژمـارەی قوربانییـەکانی تـاران گەیشـتە نۆهەزار کەس[8].

ئەنجامی ئەو شاڵاو و کوشتارە سەبارەت بە دوژمنانی تێشـکاو یەکێکـە لەو پەڵانەی کە نیشتۆتە سەر داوێنی فەرمانڕەوای زەند. ئەگەرچی دەشکرێ ئەم کوشتارە وەک کردەیەکی سیاسی و لەشکری و پێویست کە لە ڕۆژگاری دەسەڵاتی قاجارانیش‌دا پێشینەی بووە، ڕیس و گوریسی بۆبێتەوە: لەگەڵ ئەوەی ئەمانـە وەک چەکداری بەکرێگیراو لـە ڕێـی ئامانجیـان‌دا خزمـەتیان کردبـوو، بـەڵام ئەفغانییـەکان پاشمـاوەی سـەربزێوانی سـپای نـادری بـوون و بـە پیـاو و دارودەستەی ئازادخان و ئەحمەدشا دادەندران.

هۆکـاری هانـدەری تۆڵەئەسـتاندنەوەی نەتـەوەخوازیش بـە کـردەی کەریمخانەوە دیارە، چونکە ئەم کارە کەوتە بەر شـەپۆلی ئافـەرین و پەسـنی تیرە و تایفە و شارنشینانی شیعەی ئێرانی کە لە سەردەمی حکوومەتی نادرشادا گرفتاری دەرد و مەینەت ببوونەوە و ئێستا ئەوان دەیانتوانی لە بابـەت کەوتنـە

٦ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٣٢٣.

٧ـ تاریخی گیتی‌گوشای زەندیە، ل ٨٩ ـ ٩٠؛ گولشەنی مراد، ل ٥٤ ـ ٥٥.

٨ ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٣٢٢.

داوی دەربازبووانی ئەفغانییەوە کەیفیان ساز بێ. لـە ڕاسـتیدا ئـەم کوشـتارە شایی‌لۆغان و نەورۆزانەی جـێژنی نەورۆزی وەکیل بوو بۆ خەڵکەکەی[٩].

٥ ـ ٢ ئاشنایەتی و توێژینەوەیەکی سەرەتایی دەربارەی باکووری خۆراوایی ئێران لە ساڵی ١٧٦٠دا

هاوین سەرەڕای گەرمای ئازاردەری ئاسایی تاران، پەتای چاوقوڵـکە و زگچوونیشی لەگەڵ خۆی هێنابوو. بارگای زەندیە بـەخاتری ڕاکـردن لــە دەس گەرما و زگەشۆرە بەرەو شمیران باری کرد و کەوتە حەسانەوە. ماوەیەک دواتـر کە هێندێکی فێنک کرد کەریمخان دیسانیش گەڕایەوە بنکەی پێشووی. وەکیل ئەم ئاخرییانە سەرنجی کەوتبووە سەر تاران و دەیهەویست بۆ ماوەیەکی درێـژ بـە مەبەستی سەرکوت و سەرپێدانەواندنی ناوچەکانی باکووری ئێـران کـەلک لــەم شارە وەربگرێ. تاران لەم ڕۆژگارەدا هێشـتا ئـەو ئـاوەدانی و گرینگایەتییـەی بەخۆوە نەدیبوو کە پاشایانی قاجار دواتـر ڕێیـان بـۆ خـۆش کـرد. بۆیـە زۆر وێدەچێ لەم سەردەمەدا لە قوم و کاشانیش بچووکتر بووبێ. لەگـەڵ ئەمـەش‌دا دەبێ دەسپێکی پێشکەوتی تاران لــەم زەمانــەڕا بــەرەو دوا وەبــەرچاو بگـیرێ. کەریمخان ئێستا دەستی کردبوو بە گەشە پێـدانی خانووبــەرە و تەلارسـازی و پێکەوەنانی ئامرازی خزمەت و حەسانەوە کە ڕەنگبوو ڕۆژایەک ئـەم شـارە بـۆ پایەختێکی کاتی ئامادە بکا. لە پایزی داهاتووی ساڵی ١٧٦٠دا کەریمخان توانی لە کۆشکێک لەنگەر بگرێ کە خاوەنی بـاخ و باخچــە و پێداویسـتییەکانی تـری حەسانەوە و ڕابواردن بوو. تەواوی ئەمانە لە ماوەیەکی زۆر کورتـا سـازکران و دەبێ ئەوە بە هەنگاوی سەرەکی و داندرانی بــەردی بناغــەی قەسـری قەجـەری دواڕۆژ لە «باخی گوڵستان»دا بێتە ژمار[١٠].

کەریمخان پاش تێپەڕکردنی زستانێکی دیکەش لە تاران، تەمای گرت کە لە ئازەربایجـان خـۆ بداتـە چـالاکی لەشکری. ڕۆژی ١٩ی شـابانی ١١٧٤ / ٦ی

٩ـ کەریمخانی زەند، نووسراوی نەوایی، ل ٨٤.

١٠ـ تاریخی گیتی‌گوشای زەندیە، ل ٩٦؛ گوڵشەنی مراد، ل ٦٥ ـ ٦٧.

ئاوریلی ۱۷٦۰ لە خەمسە دەرکەوت و بەهەشتاو پێینایە ئەهەر، چواررۆژ دواتر لە سولتانییە تێپەڕی و گەیشتە تەورێز. بەلام فەتحعەلیخانی ئەفشار کە شانبەشانی شابازخانی دونبولی لەو شارەدا بنەی خستبوو، چەک و جبەخانە و ئامرازی پێویستی پاراستنی شاری بە باشی ئامادە کردبوو؛ هێزەکانی زەند بۆ گەمارۆدانێکی تەواو و سەرڕاست لە ڕۆژی ٥ی ڕەمەزان بەرامبەری ۲۱ی ئاوریل، چەند جارێک پەلاماری گەڕانگەری شاریان دا و گەڕانەوە مەراغە. حاکمی مەراغە حاجیقاسمخان لەگەڵ حاجیعەلیمحەممەدی برای، لەشکرێکی لە شەڕکەرانی دڵخواز کۆکردەوە و کەوتە بەربەرەکانی، بەلام لە شەڕێکی قەراخ شارا شکستی هێنا و کەوتە گەمارۆ. ناچار داوای لێبووردنی کرد و سەرلەنوێ جڵەوی حکوومەتی شاری درایەوە دەس.

بەلام گیروگرفتی دیکە نەیانهێشت کەریمخان لەم بنکە خۆش و لەبارە وەحەسێ. لەپڕ تایفەکانی شوقاقی و شاسەیوانی دانیشتووی سەراب و هەشتپەڕ کە لەگەڵ هاتنی وەکیل بۆ تەورێز سەری کرنۆشیان بۆ دانەواندبوو، ڕاپەڕین. کەریمخان بۆ خاتری نەپچڕانی پێوەندییەکانی ناچار بوو کە بەشێکی بەهێزی سپاکەی بنێرێتە بەرپەچدانەوەیان. ئەم سەرکوتە بە تالانی چەند ڕەوە و کەرکە مەڕ و مالات و گیرانی تاقمێک لە سەربزێوان کۆتایی پێهات. بەلام بارودۆخی لەشکری وی لە مەراغە هێند لەبار نەبوو و ماوەیەک دواتر ناچار بوو کە چۆن بەپڕتاو ناوچەی بڕیبوو، ئاوا بگەڕێتەوە تاران[11].

۱۱ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ۹۷ ـ ۹۹؛ گولشەنی مراد، ل ٥٦ ـ ٥۹؛ کووهمەرەئی، ل ٤٥٥؛ GD XI, 30 April, 29 July ; X II, 18 November 1760.

غەففاری پاشماوەی ئەم ڕووداوەی نووسیوەتەوە. ئەگەرچی یادداشتەکانی گێمبروون دەریدەخەن کە ئەم لەشکر لێکردنە لە بەهاری ئەم سالەدا ڕووی داوە، بەلام شیکردنەوەی ئێرانییەکان لەگەڵ پێشکەوتی پەلامارەکە یەکتر دەخوێنێتەوە. نامی ڕێکەوتەکەی بە سالی ۱۱۷٤ی کۆچی و پاش حەسانەوەی هاوینەی کەریمخان لە خەمسە دادەنێ و غەففاری بە وەرزی دواتری دەزانێ. لە ڕاستیدا نامی لای وایە کە کەریمخان نەورۆزی سالی ۱۱۷٤ چۆتە خەمسە، بەلام ئەمە بە گشتی حەسانەوە دادەنێ. (گیتیگوشا، ل ۹۳) کەوایە شیکردنەوەی غەففاری لە سەر شەڕی مەراغە کە نامی باسی ناکا لەگەڵ نووسینی دونبولی کە باوکی لەو شەڕەدا بەشدار بووە یەکتر دەگرێتەوە، کە سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراوی ئەو سەردەمەیە.

لەم کاتەدا گەرمای تاقەتپڕووکێنی تاران قوولەی دەکرد و پەتا و نەخۆشی لێوەرگر تینی بۆ لەشکرەکەی هێنا[12]، بۆیە لە ڕۆژی ٦ی محەڕڕەمی ساڵی ١١٧٤ی کۆچی / ١٨ی ئاگۆستی ١٧٦٠ی زایینیدا بە مەبەستی تازیەداری و گێرانی چەمەری و لەخۆدان بۆ ئیمام حوسێن لە شمیران، تارانی جێهێشت. پێنج ڕۆژ دواتر سەرلەنوێ گەڕایەوە سوڵتانییە و پاش حەوتوویەک گەیشتە وێندەرێ و چوارمانگی دیکەش بە مەبەستی پشوودانی درێژخایەن لەوێ بنەی داکوتا. وەکیل قۆناخی حەسانەوەکەی تێکەڵ کرد لەگەڵ پێداچوونەوە و ئاڵوگۆڕی گشتی لە شێوازی بەڕێوەبەرایەتی و ئیداری قەڵەمڕەوی هەرێمی باکووری بەگوێرەی ئەو بارودۆخە لەبارەی کە لە ناوندی وڵات هەیبوو. کاشان کە لەبەر نەخۆشکەوتنی موعیززەددینی غەففاری گیرۆدەی پەشێوی و ئاڵۆزکاوی هاتبوو، کەوتە سەر ناوچەی ژێردەسەڵاتی حاجیئاغا ڕەعنایی(٤) حاکمی ئیسفەهان. حاجی محەممەد لە شەڕی مەترسیدار و یەکلاکەرەوەی کەمارەجدا تەواوی ماڵ و دارایی خۆی لە بەر دەستی وەکیل نابوو. لە قەزوێن مەولاوێردیخانی قەزوێنی هاتە سەر دەسەڵات[13].

ڕەنگە هەر لەم سەردەمەدا بووبێ کە کۆمەڵێک نێردراو لە لایەن حاکمەکانی ئەردەڵان و بابان و شارە بچووکەکانی سەرڕێ بە خزمەتی گەیشتبن و ملکەچی و فەرمانبەرێتی خۆیان لە کۆشکی هاوینەی وەکیل ڕاگەیاندبێ. لە پاڵ ئەم تەشریفات و گۆڕینەوەی دیاری و خەلاتانەدا، چەند گەشتێکیش بە مەبەستی ڕاو و ڕابواردن و خواردنەوەی بەربەڕەلا وەبەرچاو دێ[14]. لەم ڕۆژانەدا یەکەم دیاردە و نیشانەی دووبەرەکی و دووڕوویی لە بەرەی ئارامی یەکێتی بنەماڵەیی تایفەی زەندا خۆی نواند.

لە سەرەتاکانی دێسامبردا خانی زەند بە مەبەستی تێپەڕکردنی ڕۆژانی زستان گەڕایەوە قەزوێن هەتا لە جەنگەی بەهارا سەرپەتەی شەڕێکی بەگەرمە بە دژی فەتحعەلیخانی ئەفشار خۆش بکا. هەڵبەت لەم بارەوە ئازادخانی کۆنەدوژمنی پێشبڕکەی دابۆوە و دەیەویست پەلاماری خانی ئەفشار بدا.

12- GD X II, 18 November 1760.

١٣ـ گوڵشەنی مراد، ل ٦٠ ـ ٦٥؛ ئەنساری، ل ٢٢٦.

١٤ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٩٥ ـ ٩٦.

٥ ـ ٣ شەڕی مەراغە

ئازادخان پاش شکانی ورمێ لە هاوینی ساڵی ١٧٥٧ لە بەرامبەر قاجاراندا، لە درێژایی سنوورەکانی ئێراقی عوسمانیدا چەواشە بوو. جگە لە تاقمێکی کەمی ئەفسەرانی، تێکڕا دەستیان لێبەردا. لێرەدا دەکرێ باسی سێکەس لە سەربازانی تیرەی گورجی و خزم و کەسی بەرەبابی بێتە گۆڕ کە هەروا لە پشتی ڕاوەستابوون[١٥]. حەرەمخانەی بەربلاوی کە برێتی بوو لە کۆمەڵە ژنێکی بەرچاو، بۆ وێنە ژنی پێشووی ئەشرەفخانی غەلجایی دووهەمین پاشای ئەفغان، لە پێشیدا دەبزووت، هەتا بیانگەیەنێتە بەغدا و بیانخاتە ژێر سێبەری «عادلەخاتوون». ناوبراو ژنێکی شیعەمەزەب و کچی ئەحمەدپاشای حاکمی پێشووی بەغدا و خێزانی سلێمانپاشای[١٦] فەرمانڕەوای ئێستای ئەو هەرێمە بوو. پەیامێکی گەرموگوڕ لە لایەن پاشاوە هات کە سوکنایی و ئۆخژنی خستە دڵی پەنابەران، بەڵام هەرکە دەنگۆ داکەوت بالوێزی محەممەدحەسەنخانی قاجار هاتۆتە بارگای پاشا و ڕەنگە لە بابەت سنوورداشکردنەوەی پەنابەران وتووێژ دەس پێبکا، ئازادخان سەرلەنوێ گەڕایەوە نێو کوردەکانی «قەرەچۆرلوو»ی چیانشین و پێنج مانگێک یانی تا ١٠ی ژانوییەی ساڵی ١٧٥٨ سەفەرەکەی بۆ بەغدا وەدواخست[١٧]. وا دیارە بەرهەڵست بوونەوەی محەممەدحەسەنخان چی پێنەکرا، چونکە ساڵی داهاتوو سەرکردەی ئەفغان و هاوڕێیانی بەڕێزەوە پێشوازییان لێکرا. قەشەی کرێملی بابل وای بۆچووە کە ئازادخان بەدڵ پێیخۆش بوو دەس لەم گێرە و کێشانە هەڵگرێ و دەیەویست پاشا (حوکمڕان) لە بەسرە

15- MAE Perse X II. No. 104 (Butkov I, 420).

سەرکردەی گورجی ناوی زاڵخان کاپلانقوو بوو کە چووە دیداری قونسوولی فەرانسە لە بەغدا و ئەگەرچی سیمۆن لەگەڵ ئەم پیاوە ئاشنا بوو، هیچ هەواڵێک لە بابەت چارەنووسییەوە پاش قەومانی شەڕ بە دەستەوە نیە.

١٦ـ گوڵشەنی مراد، ل ٦٨ ـ ٦٩.

17- MAE Perse VII. No. 104; S P 97/39, 1 October 1757, 14 July 1758 ; S P 97/98, 16 January 1785; cf. Hatt – i Humayun 1, 169 (dated 1200, but in fact Letters from Mohammad Hassan Khan to solayman Pasha).

پاپۆڕێکی وێبدا و بگەڕێتەوە قەندەهار، بەڵام گۆیا پاشا ویستوویەتی بە مەبەستی بەرپەرچدانەوەی بەرفرەوان کردنی قەڵەمڕەوی سەرداری قاجار کەلکی لێوەربگرێ[18].

لەبەر یارمەتی پاشا یان لانیکەم پەیمان و بەڵێنی بەربلاوی ئەو سەبارەت بە کەلک وەرگرتن لە یاریدەی سپاکانی مووسڵ و کەرکووک و دیاربەکر، ئازادخان لەشکرێکی سێهەزار کەسی کۆکردەوە و لێی‌سوور بوو ئەگەر بێتوو وەرێکەوێ بەرەو ئازەربایجان دەتوانێ گەلێک شەڕکەری تر لە دەوری خۆی هاڵێنێ.

ئارکێل پاشای گورجستان کە لە لایەن هێزەکانی بەرەو گەشەی فەتحعەلی‌خان و کەریمخانەوە کەوتبووە مەترسی، نێردراوێکی ناردە خزمەت پاشا هەتا پێی‌بسەلمێنێ کە ئازادخانی هاوپەیمانی پێشووی بنێرێتە ئازەربایجان و بەڵێنی هەر چەشنە یارمەتی‌دانێکیشی بداتێ.

ڕەنگە سەرەتای بەهاری ساڵی ۱۷۵۹ ئازادخان لەگەڵ سپای گچکەی بەرەو ئێران بزووتبێ. بە باری دابینی دراودا میری بەغدا لەشکرەکەی تەیار کردبوو و دڵنیاشی کردبۆوە کە چیانشینانی قەڵەمڕەوی پاشا پشتی دەگرن. ئازادخان لێی‌ڕوون بوو کە یارانی پێشووی واتە فەتحعەلی‌خانی ئەفشار، هراکلیووس و شابازخانی دونبولی، هەرکە لە ورمێ نزیک بۆوە، پشتی دەگرن[19]. بەڵام ئارکێل بەدڵ تەنیا ئاواتی پاراستنی سنووری قەڵەمڕەوی خۆی بوو. فەتحعەلی‌خان و شابازخانیش تازە چەند مانگێک بوو کە ڕێیان لە ڕێی تێشکاوی قاجار جودا کرابۆوە و چونکە لە لایەن وەکیلەوە هەستیان بە هیچ مەترسییەک نەدەکرد دووبارە کەوڵی دەسەڵاتیان لە ئازەربایجان ڕاخست و کەوتنە خۆ قایم کردن، بۆیە حازر نەبوون جارێکی تر کەس بکەنەوە شەریک و بەشداری دەسەڵات و حکوومەتیان.

هەرێمی یەکگرتووی ئەم دوو سەرکردەیە بەرەوڕووی هرووژمی لەشکری ئازادخان بوویەوە کە لە قسان بیستهەزار شەڕکەرێک دەبوو. وا دیارە کە لە

18- MAE Perse VII, NO. 106 ; VIII. NO. 2.

۱۹ـ MAE Perse VIII, NO. 3. و گوڵشەنی مراد، ل ٦٩ ـ ۷۰.

هاوینی ساڵی ١٧٦٠دا و بەر لەوەی ئازادخان بگاتە مەراغە لێیوەخۆکەوتن و لە شوێنێک بە ناوی شەهراز(٥) هێزەکەیان تێکشکاند و ناچاریان کرد کە بە پەلەپرووزی و زراوچوونەوە ڕابکاتەوە نێو زنجیرە چیاکانی کوردستان و بە مەبەستی کۆکردنەوەی چەکداری تازەپشوو بۆ ساڵی داهاتوو یان وەختێکی تر بکەوێتە خۆ[٢٠].

ساڵی داهاتوو کە بەر بە پێشڕەوی کەریمخانیش گیرا لە تەورێز، سەردارانی ئازەربایجان تێگەیشتن کە خۆیان بۆ بڕیاردان لەوە حەقدارترن کە کات و ساتیان لەگەڵ هاوپەیمانانی گومانلێکراو بە فیڕۆ بدەن. ئازادخانیش ئەگەر دەستی بۆدابا هیچ دڵاودڵی لێنەدەکرد و بە زەبری زۆری قەڵەمڕەوی پێشووی خۆی دەگرتەوە. وا دیارە لە هاوینی ساڵی ١٧٦٠دا وێڕای لەشکرێکی گەورە و گرانی تێکەڵە کە بیستهەزار کوردێکیشی پێوە هەڵوێستابوو، بەرەو تەورێز کەوتەڕێ. یەکەم سپایەکی بەر لەوەی بگاتە مەراغە تێیهەڵەنگووت، لەشکرێکی تێکەڵەی تایفە و تاقمە بەکرێگیراوەکانی ئازەربایجانی بوو بە چلهەزار چەکدارەوە. ئەم شەڕکەرانە بە سەرکردایەتی فەتحعەلیخانی ئەفشار و شابازخانی دونبولی چوونە مەیدان و برێتی بوون لە چەکدارانی ژێردەسەڵاتی ئەمیرگۆنەخان ئیرلووی ئەفشاری تارۆمی (کە سەرەتا لە خزمەت

٢٠ـ گوڵشەنی مراد، ل ٧٠، نووسراوەکانی سەبارەت بە شەڕی مەراغە زۆربەیان گۆترەکی و لە ڕووی گومانەوە ڕێکخراون. نێوەرۆکی MAE Perse VIII, NO.3 وا نیشان دەدا کە ئازادخان لە شەڕێکا لەو قۆناخەدا، لە بەرامبەر فەتحعەلیخانا شکستی هێناوە (زستانی ١٧٥٨ ـ ١٧٥٩) خانی ئەفشاریش هاوپەیمانی کەریمخان بووە. ئەم ڕاپۆرتە خەیاڵاتە؛ بەڵام ڕەنگە هەر سەبارەت بەو شەڕە سەرەتاییە بووبێ کە غەففاری باسی دەکا. یادداشتەکانی گێمبرۆون فەتحعەلیخانی تا ساڵی دواتر بە هاوپەیمانی ئازادخان داناوە؛ هەروەها ئەم ڕاپۆرتە باسی چوونی ئازدخان بۆ خورمئاباد دەکا. (ژمارە ١١، ٣٠ی ئاوریلی ١٧٦٠) ئەگەر ڕاست بێ دەبێ هاوین یان بەهاری ١٧٦١ بە مەبەستی کۆکردنەوەی چەکداری بەکرێگیراو چووبێ. ئەم ڕێکەوتە لەگەڵ نووسراوەکەی غەففاری کە شوێنی سەرەتەی شەڕەکەی بەهاری ١٧٦٠ لەگەڵ شەڕی دوو ساڵ دواتری قەرەچەمەن بە یەک دادەنێ، یەکتر دەخوێنێتەوە و بەڕواڵەت لە هەموو بۆچوونەکان پەسندترە.

محەممەدحەسەن‌خانا بوو پاشان چووە ژێر ڕکێفی کەریم‌خان) نەجەف‌قولی‌خانی دونبولی (کوڕی شاباز و باوکی نووسەری ئێرانی، عەبدوڕڕەزاقی دونبولی) عەلی‌خانی شوقاقی و کازم‌خانی قەراچەداغی.

ئازادخان بە تەگبیر و گرتنەبەری ڕێوشوێنێکی لەشکری کەوتە باروهەوایەکی باش و بەم کارە پشتی کردە شار و تاقمەکانی کورد و ئەفغانی لە قۆڵی ڕاست و شەڕکەرانی خێڵاتی ئێرانی بە سەرکردایەتی مەحموودی کوڕی سلێمان‌پاشای بابان لە قۆڵی چەپ دامەزران و چەکدارانی تورکیش کەوتنە جەرگەی مەیدان. خودی فەتحعەلی‌خانیش شان‌بەشانی کازم‌خان وێکڕا لەگەڵ سپایەکی تێکەڵەی ئەفشاری و قەراچەداغی و نەخجەوانی کەوتبوونە نێو چەقی لەشکرەوە. لە لای ڕاست کوردەکانی شوقاقی و شەڕکەرانی ئەمیرگۆنەخان کە غەففاری لای وایە ترک و ئەفغانی بوون، دامەزران[٢١]. دەستەی تۆپخانە کەوتبوونە پشتەوەی فەتحعەلی، بەڵام ئازادخان تۆپخانەی نەبوو. سەرۆکی ئەفغان شاڵاوی شەڕی لە لای ڕاستەوە بە هێرش بۆ سەر ڕیزی سواران دەس‌پێکرد، بەڵام لە بەرامبەر دیواری پتەوی دونبولییەکان‌دا نەیتوانی پێشڕەوی بکا و ئەمیرگۆنەخان لە قۆڵی ڕاستی دوژمنەوە پەلاماری دا و بەهێزەوە تێکیشکاند. فەتحعەلی‌خانیش لە جەرگەی سپادا ئەم شێوازەی گرتەبەر و بە پشتیوانی ئاگری تۆپخانە پەلاماری نێرینەی لەشکری دوژمنی دا. ئازادخان و سپای هەڵبژاردەی پارێزەرانی تایبەتی خۆی لە هێرشێکی توندوتیژدا گورمیان بەستە جەرگەی سپای فەتحعەلی‌خان و دووفرسەخێک ڕاویان نان. لەو کاتی‌دا واوێدەچوو کە ئازادان شەڕی بردۆتەوە، بەڵام لەم وەختەدا هێزەکانی دونبولی کە بۆ پڕ کردنەوەی جێی بەتاڵی سپای فەتحعەلی‌خان نیزیک ببوونەوە، تاویان دایە ئازادخان. چەکدارانی پیادەی مەحموودی بابان دەستیان دا یان هەڵاتن. پاشماوەکانی لەشکری ئازادخان بەر لەوەی هێڵی بەرەیان پەلامار بدرێ، تۆقین. وەختایەک ئازادخان لە پەیکەردەی بێهوودەی جەرگەی سپای دوژمن دەگەڕایەوە، تێگەیی کە هێشتاش بیست‌هەزار کەس لە سوارانی خەنیم لە جێی

٢١ـ گوڵشەنی مراد، ل ٧٠ ـ ٧١؛ نیکیتین دەڵێ، ئەگەرچی دونبولییەکان بە ڕەگەز کوردن، بەڵام پێوەندییەکی توندوتۆڵیان لەگەڵ ترکانی ناوچە هەیە.

خۆیانن، بەڵام تاقمە چەشناوچەشنەکانی یارانی خۆی تێکشکان، بۆیە جگە لە ڕاکردن بۆ کوردستان هیچ ڕێیەکی لەبەر نەبوو. محەمەدعەلیخان پاش وەشوێنکەوتنێکی لەخۆڕا دەستی لە کۆڵ کردەوە هەتا ئاکام و دەسکەوتی سەرکەوتنی خۆی بەسەر بکاتەوە و بگەڕێتەوە تەورێز[٢٢].

ئەمە دوایین دەرفەتی ئازادخان بوو بە مەبەستی وەدەسهێنانی دەسەڵات لە ئێران. لە کرماشان هەوڵی دا هەتا سپایەکی تازەپشوو لە نێو لورەکانی فەیلی و خەڵکی هەمەدان کۆبکاتەوە، بەڵام سەرەنجام ناچار بوو کە بگەڕێتەوە ناوچەکانی سنووری هەتا داوای یارمەتی لە سلێمانپاشا بکا و بە پشتیوانی عادلەخاتوون خوازیاری هێزی یارمەتیدەری پتر بێ. پاشا کە سەرەڕای یارمەتییەکانی بە مەبەستی بەشدار بوون لە کایەیەکی ئەوتۆدا بێتوانای دەهاتە بەرچاو، داخوازەکەی بردەوە پاش. ئازادخان بە خۆی و هەزاروسێسەد کەس ئەفغانی و حەرەمخانەیەوە بەغدای جێهێشت و بە مووسڵ و کەرکووک و گەنجە و ئێرەواندا تێپەڕی و چووە تفلیس. لە تفلیس ئەگەرچی ئارکێل پێیخۆش نەبوو لە بابەت گرتنی ئازەربایجانەوە چالاکانە پشتیوانی لێبکا، بەڵام لە بارگای خۆی شوێنێکی خۆشی دایە و لە ماوەی دوو ساڵی دواییدا خزمەتی کرد[٢٣].

٢٢ــ گوڵشەنی مراد، ل ٧١ ــ ٧٢؛ دونبولی، تەجرەبە، بەرگی ٢، ل ٣١ ــ ٣٥؛ کووهمەرەئی، ل ٤٦٧ ــ ٤٦٨. غەففاری شەڕەکەی لە زمان شەڕکەرانەوە گێڕاوەتەوە، بەڵام هیچ سەرچاوەیەکی بە دەستەوە نەداوە.

٢٣ــ گوڵشەنی مراد، ل ٧٢ ــ ٧٣ و ١١١؛ دونبولی، تەجرەبە، بەرگی ٢، ل ٣٩؛
Butkov I, 249; III, 99 ; SP 97/41, 172a – Gmelin (397 – 398)
ئەم نووسەرە (Gmelin) بانگەشەی ئەمە دەکا وەختایەک ئارکێل لەگەڵ هاوڕێیانی ماقووڵ و ئێسکۆرتێکی هەزارکەسی چووە پێشوازی ئازادخانی پەنابەر لە دەرەوەی شار، لە دیدارەکەدا ئازادخان بە زمانی پەشتوو فەرمانی دا بە یارانی کە هاوڕێیانی ئارکێل بگرن. ئارکێل تێگەیی و لەڕێوە بە زمانی گورجی لە پیاوەکانی خۆی خوڕی کە پارێزەرانی ئەفغانی ئازادخان بگرن و بیانکوژن. ئەم کارە کرا و ئازادخان خرایە بەندەوە، کەچی پاشان ئازاد کرا و تەنانەت کرایە حوکمڕانی یەکێک لە پارێزگاکانی کوێستانی. بەڵام لەبەر کردەی نالەباری تری گیرا و درایە دەس کەریمخان.

٥ ـ ٤ فەتحعەلیخانی ئەفشار

لە بابەت پێشینەی تایفەی ئەفشاری ئورووومی و کار و پلەی سەرەتایی فەتحعەلیخانەوە کورتە توێژینەوەیەکمان کردبوو، بەڵام ئێستا دەمانەوێ لەم بارەوە پاش ئاخرین پەلاماری کەریمخان بە مەبەستی هێنانە ژێرکێفی ئەوان کە ناچار کران لە ناوەندی پارێزگا بنەگر بن، خۆ بدەینە خوێندنەوەیەکی ورد و باریکتر.

ئەفشارەکان بە لقێکی خێڵی ئۆغوز دادەندرێن. لە سەدەی دوازدەی زایینییەوە هاتوونە ئێران و چاردە بەرەبابن و سەربەدەرەوەترینیان ـ یانی ئەوانەی کە لە ناوچە جۆراوجۆرەکانی ئێراندا لە چاخی سەفەوی و تەنانەت لە هەندێک بابەتاندا تا خولی دواتریش کاریان نەپسایەوە و حوکمڕانی مەڵبەندە چەشناوچەشنەکانی ئێرانیان بە دەستەوە بوو ـ برێتین لە: قاسملوو، ئیرلوو، ئۆرشلوو، قۆرقلوو و گوندوزلوو. ئەفشاری ئورووومی یەکەم جار لە سەردەمی پاشایەتی شاعەباسی گەورەدا لەم شارە نیشتەجێ بوون، کەچی سەبارەت بە پێشینەی مێژوویی و هاتنیان کۆمەڵێک ئەفسانە وەبەرچاو دێن[٢٤]

خودادبەگی قاسملوو یەکەم کەس بوو لە تایفەی ئەفشار کە سەردەمی حکوومەتی سەفەوی کرایە بەگلەربەگ. لە ئاخرین ڕۆژانی دەسەڵاتی شاسوڵتانحوسێندا لە چاکەی پەلاماردانی کوردانی ڕاپەڕیوی[٢٥] ورمێ پلەی بەگلەربەگی (سەرداریتی) درایە. لە سەردەمی پاشایەتی نادرشادا فەتحعەلیخان لە بەرەبابی ئۆرشلووی ئەفشار بوو بە سەرکردەی لەشکری فارس و لە ماوەی ساڵانی ۱۱٥۷ ـ ۱۱٥۸ی کۆچی / ۱۷٤٤ی زایینیشدا کرایە حاکمی خودی ورمێ. لە کاتی مەرگی نادرا مەهدیخان کە لە سەردەمی نادرا حوکمڕانی ناوچەی ئێرەوان بوو لەم ڕۆژانەدا لەبەر گلاندنی ڕقەبەری ئۆرشلووی کەوتە بەر پشتیوانی سەرکردەکانی ورمێ.

لە ساڵی ۱۷٤۸دا، ئەمیر ئەسلانخانی قۆرقلوو لەبەر بانگەشەی

24- Koprulu,((Afshars)) Ei 2 I, 232, 240 ;cf Nikitine((Les Afshars,)) 67 – 70.
25- Nikitine ((Les Afshars,)) 71 – 76.

حکوومەتی سەربەخۆی ئازەربایجان کەوتە بەر هەڕەشەی برایمپاشا کە بەم زووانە هێزەکانی عادڵشای برای تێکشکاندبوو؛ ئەمیر ئەسلانخان بە مەبەستی وەدەسهێنانی پشتیوانێتی هۆز و تایفەکانی کورد و موکری و موقەددەم کە پاڵپشتی فەتحعەلیخان بوون، داوای لە مەهدیخان کرد فەتحعەلیخان ئازاد بکا. مەهدیخان جوابی نەداوە و تەنانەت پیاوانی ڕاسپاردەشی یەختە کرد. ئەمیر ئەسلانخان لەبەر تووڕەیی و ناڕەزامەندی گشتی سپایەکی بە سەرکردایەتی دوو برای ناسراو بە شەهریاربەگ و حاجیبەگی گوندوزلوو(٦) ناردە مەراغە هەتا مەهدیخان بە مەبەستی بەدیهێنانی داخوازەکەی بخاتە تەنگەژە و بیتۆقێنێ. مەهدیخان هێزەکانی تێکشکاند و ئەمیر ئەسلانخان خۆی بەرەورووی هەڕەشەیەکی چاوەڕواننەکراو بینی. حەوت ڕۆژ پاش قەومانی ئەم شەڕە فەتحعەلیخان کە پێیزانیبوو ئەم هەڵلایەی لە سەر کراوە، وای ڕێکخست کە بەرەورووی حوسێنخانبەگی باوکی مەهدیخان بێتەوە و ئەویش کارێکی وا بکا کە سەرۆکی چۆلەپێچکراوی قاسملوو، ئازادی بکا.

سەرەنجام مەهدیخان ئازادی کرد و قەرار کرا خانی ئەفشار بۆ شەڕ لەگەڵ ئەمیر ئەسلانخان یانی ئەو کەسەی دەیەویست ڕزگاری بکا، هاوپەیمانی بێ. ئەم ڕێککەوتنە ناباوە بە قازانجی هەردوولا بوو؛ هەڵبەت ئەم ئازادییە پتر بە قازانجی فەتحعەلیخان بڕایەوە. شیرازەی سپای ئەمیر ئەسلانخان لەبەر یەک هەڵوەشا، لە نێو شادمانی جەماوەرا دوو ڕقەبەر ئاشت بوونەوە و مەهدیخان لە تەورێز خۆی گەیاندە لای برایممیرزا کە دەچوو بۆ شەڕی شاروخ؛ فەتحعەلیخانیش کرایە حاکمی ورمێ.

ماوەیەک دواتر سپای برایممیرزاش دەستی لێکبەردا؛ لایەنگرانی شاروخ لە تەورێز هەوساری کارانیان گرتە دەس و سەری مەهدیخانیان بڕی(٧). فەتحعەلیخان بەرەو تەورێز کەوتەڕێ و ڕاپەڕیوانی تێکشکاند و تەواوی پارێزگای ئازەربایجانی هێنایەوە ژێر ڕکێف و پاش ماوەیەک لەگەڵ ئازادخان لە حکوومەتی ناوچەدا بوو بە شەریک[٢٦]. خانی ئەفشار جگە لەو خزمەتانەی لە سپای ئازادخانا ئەنجامی دابوون، توانی بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە

٢٦ـ هەمان سەرچاوە، ل ٥٩ ـ ٧٧ و کاویانپوور، ل ٧٨ ـ ٨٢.

پشتیوانێتی دانیشتووانی ناوچە داگیرکراوەکان بە لای خۆیا بشکێنێتەوە. بە مەبەستی گەیشتن بەم ئامانجە سەرەتا دایە پاڵ محەممەدحەسەنخانی قاجار و پاشان بۆ ئەوەی پێی بگاتە حوکمڕانێتی پارێزگا دەستی لە سەرۆک و سایەچەوری خۆی بەردا و بانگەشەی سەرۆکایەتی ئەو یەکێتییەی کرد کە خۆی لە پێکهێنانیدا دەوری گێڕابوو.

هەلومەرجەکە وای دەنواند کە تا هێشتاش وەکیل ناتوانێ سوود لە دووبەرەکی نێوان فەتحعەلیخان و ئازادخان بێنێ. ڕەنگە هۆکاری ئەم نەتوانینەش ئەوە بووبێ کە دیسان سپای زەند لەبەر بڵاوبوونەوەی نەخۆشی و شۆرش و هاڵۆزکاوی ناوچە داگیرکراوەکانی گیلان و مازەندەران و خەمسە لاواز و لەرزۆک بووبێ. بەڵام لە بەختی کەریمخان زێدەڕەوی لە وەرگرتنی پیتاکی تازەدا، فەتحعەلیخانی لە بەهاری ساڵی ١٧٦١دا والێکرد بوەستێ و ڕاماڵ نەبا و لەشکری سیهەزارکەسەی خانی ئەفشار پاش گرتنی ئەردەوێڵ و میانە واوەتر نەبزووت. وا دیارە لە ماوەی ئەم ساڵەدا فەتحعەلیخان لە شەڕی پەناخانی جەوانشێر لە قەڵای سەختی شووشیدا هەندێک سەرکەوتنیشی وەدەس کەوتبوو و خەلیلئاغای کوڕی پەناخانی وەک بارمتە وێڕای خۆی هێنابوو[٢٧]. لەم بەینانەدا پێشنیارێکیشی خستە بەردەم کەریمخان کە بەگوێرەی ئەو وەکیل دەیتوانی فەرمانڕەوایەتی هەرێمەکانی فارس و ناوچە گەرمەسێرییەکانی بە دەستەوە بێ. بەڵام لە جیاتیان ئێراقی عەجەم بداتە دەس فەتحعەلیخان و هەروەها دەسەڵاتیشی لە ئازەربایجان بە ڕەسمی بناسێ. بەڵام تەنیا وڵامی وەکیل بۆ پێشنیارەکەی ئەوە بوو کە فەرمانی دا بە زەکیخان هەتا سەرلەنوێ سپای لێکبڵاوبووی خودامرادخان کۆ بکاتەوە و (ئەم سپایە لەم ڕۆژانەدا بە مردنی سەرکردەکەیان دەستی لێکبەردابوو) خۆی بگەیەنێتە هێزەکانی شێخاڵیخان لە هەمەدان و ئامادەی هێرش بن بۆ سەر ئازەربایجان. وەختایەک وەرزی بەهار داهات جگە لە کۆمەڵێک هەواڵی لێڵ و نادیار دەربارەی درێژەی تێکهەڵچوونیان لە ناوچەیەکی نێوان کرمان و بەندەرعەباس هیچ شتێک وەبەرگوێ نەهات[٢٨].

27- Bakikhanov, 162 ; Butkov I . 246.

28- GD XII,16 April,25 June,1Octpber1761; X III,10 December1761,21January 1762.

٥ ـ ٥ شەڕی قەرەچەمەن و گیرانی تەورێز

لە مانگی بانەمەڕی ساڵی ١١٧٥ / ١٧٦٢دا کەریمخان وای لە سپای خۆی ڕادەدی کە دەس بداتە لەشکرلێکردنی گەورە و گران بۆ سەر خانی ئەفشار. بۆیە بەڕێوەبردنی تارانی دایە دەس یەکێک لە گەورەپیاوانی شار بە ناوی حاجی جەعفەرخانی ترک و ڕۆژی ٢٥ی مانگی مەی ١٧٦٢ کەوتەڕێ. حەوتوویەک لە شمیران مایەوە هەتا پێویستی و ئازۆقەی سپا دابین بکا، ئەو کات بە ئارامی پێی نایە خەمسە. لە وەختی ڕاو و ڕابواردندا ڕادەی لایەنگرێتی تیرە و تایفەکانی سەرڕێیەی هەڵسەنگاند و بە لابڕدا چووە قەڵەمڕەوی شوقاقی و شاسەیوان. وەفاداری ئەم دوو تایفەیە لە دوایین لەشکرکێشیدا لە ئاستێکی دڵخواز دابوو؛ عەلیخان وێڕای سەر وەبەرهێنانی، بەدڵخواز چەند سەرێکی مەڕ و ئەسپ و پۆلە سەربازێکی بە مەبەستی یارمەتی دانی لەشکرەکەی پێشکەش کرد. ماوەیەک دواتر لە مانگی ژووەن یا تۆزێک بەر لە جوولای، سپای زەند لە لەوەڕگای خۆش و دڵگری قەرەچەمەن دابەزی. (قەرەچەمەن ئێستا بە سیاچەمەن مەنشوورە.) ئەم مێرگ و مێرغوزارە کەوتۆتە سەد کیلۆمیتری باشووری ڕۆژهەلاتی تەورێز[٢٩]. فەتحعەلیخان لە لای تەورێزەوە هاتە پێش و سیهەزار چەکداری ڕاهاتووی تەواو تەیاری هێنابوو کە لە لایەن تۆپخانەوە پشتیوانی دەکران[٣٠]. کەریمخان بار و بارخانەی سپاکەی لە شوێنێکی زەنوێر لە پەنا کێوێکی بەرز دانا و پۆلە چەکدارێکی بە سەرکردایەتی نەدرخانی زەند بۆ پاراستنیان بەجێهێشت. خۆشی بە مەبەستی تێکهەڵچوون لەگەڵ دوژمن لە نیوەی ڕێگای تەورێز یانی ناوچەی ئووجان کەوتەڕێ[٣١]. شێخالیخان

٢٩ـ گوڵشەنی مراد، ل ٨٠ ـ ٨١؛ کووهمەرەئی، ل ٤٥٥؛ کەلانتەر، ل ٦٠.

٣٠ـ گوڵستانە لە ل ٣٠٨ی موجمەلوتتەواریخدا، باسی وردەکاری و ژمارەی شەڕکەران دەخاتە ڕوو؛ غەففاری لە ل ٨٢ی گوڵشەنی مرادا، سپای فەتحعەلیخان بە شێست هەتا حەفتاهەزار کەس دادەنێ کە وێدەچێ زۆری فوو لێکردبێ.

٣١ـ گوڵشەنی مراد، ل ٨٢؛ دونبولی، تەجرەبە، بەرگی ٢، ل ٣٦. بە مەبەستی زانینی شوێنی ئووجان، بڕواننە فەرهەنگی جوغرافیایی سپا، بەرگی ٤، ل ٥٤ و نەخشەکانی پاشکۆی. هەروەها گوڵستانە لە ل ٢٣٤ی موجمەلوتتەواریخدا کە «ئاغاسی»ش کەوتۆتە

سەرکردایەتی قۆڵی ڕاستی لە ئەستۆ بوو، پیاوەکانی ژێر فەرمانی سمایلخانی زەند و برایمخانی بوغایری[٣٢] بە بەشێکی ئەم لایە دادەندران؛ زەکیخانی ئامۆزای کەوتبووە بەری چەپ و ڕەفیعخانی قاجاریش سەرکردایەتی هێزەکانی پشتیوانی دەکرد. لە جەرگەی ئـەم ڕیزبەنـدی و ڕازانەوەیـەدا چەکـدارانی حەیـدەرخان، شێخمرادخان، کاکاخانی زەند و شەڕکەرانی عەمارلوو، شاسـەیوان و شـاملوو کەوتبوونە ژێرڕکێفی خودی وەکیلەوە. تۆپخانە کەوتـە پـێش لەشـکر و نێـوان تفەنگداران و شەمخاڵداران (سەرپڕداران، ئەوانەی چەکی سەرپڕیان پێیە) هـەتا پشتیوانی قۆڵەکانی لەشـکر بـێ. ئـەم یەکینەیـە لـە لایـەن لوتفعـەلیخـانی سەرتۆپچی گورجییەوە سەرپەرستێتی دەکـرا. ڕیزبەنـدی و ڕازانـەوەی سـپای ئەفشار هەروەک شەڕی مەراغە وابوو: شابازخانی دونبولـی لـە قۆڵـی ڕاسـت و ئەمیرگونەخان و نەجەفقولیخان لە قۆڵی چەپ و فەتحعـەلیخـان و براکـانی برایم و عەلیمەردانخان لە جەرگەی لەشکر دامەزرابوون. تۆپخانەکەشیان لـە لایەن تفەنگچییەکانی مەرەندی و ئەرمەنی قەرەباغییەوە[٣٣] چاوەدێری دەکرا.

شوێن نووسراوەکانی ئەو (ل ١٩٥، یادداشتی یەکەم) بانگەشەی ئەمە دەکا کە شەڕەکە لە شوێنێکی زۆر نیزیکتر، لە ناوچەی خانە هاوپەیمانەکان و نێـوان خـۆی و سەڵـماسدا ڕووی داوە و ئەم شەڕە پاش ئـەوەی کـەریمخـان بـێ تێکهەڵـچوون تـەورێزی گـرت، قەوماوە.

and for Tabriz cf. Butkov I, 246 ; III, 104 ; GD X III, 4 September, 17 and 18 October 1762.

٣٢ـ گوڵستانە لە لاپـەڕە ٣٢٤ ـ ٣٢٥ی کتێبەکـەیدا ڕوونی دەکاتـەوە کـە بـرایمخـانی بوغایری بەر لە دەسپێکی شەڕ بەدزی لەگەڵ فەتحعەلیخان قەراری دانـابوو کـە هـەر وەختایەکی تێکهەڵچوون دەستی پێکرد ئـەو ڕووی خـۆی وەرگێـڕێ و لـە خـانی زەنـد هەڵگەڕێتەوە. کەچی کەریمخان نەیهێشت پیلانەکەیان سـەربگرێ، چونکـە وەختایـەک پلانی شەڕ دادەڕژا کەریمخان بەڕواڵەت پێشنیارەکانی برایمخانی سـەلماند؛ بـەلام لـە ڕۆژی شەڕا خودی کەریمخان بـرایمخـانی لـە شـوێنێکی تـر دامەزرانـد و بازنەیـەکی تفەنگچی لە دەوری هالاند. ڕووداوێکی ئاوا نارەزامەندانە لە نووسراوەکانی غـەففاری و کووهمەرەئیدا وەبەرچاو نایا و وێدەچێ ئەم هەڵەیە لەبەر پیلانێکی تر کـە لـە شـەڕی ورمێدا ڕووی دابوو، بۆ گوڵستانە زیندوو بووبێتەوە.

٣٣ـ گوڵشەنی مراد، ل٨٣ـ٨٤؛ کەلانتەر، ل٦٠؛کووهمەرەئی، ل ٤٥٥؛ گیتیگوشا، ل١٠٠ـ ١٠٢.

پاش تەقوتۆقی سەرەتایی تۆپخانەکان، لێشاوی هێرشی لەشـکرییانی ئەفشار و دونبولـی لای ڕاست سپای زەندی لە جێی خۆی هەڵکەند و تێکیشکاند و زۆر کەسیان لە ژێر سمی ئەسپاندا پلێشاندەوە. سپای ئەفشار قۆڵــەی شـکاوی هەتا شەش فرسەخێک هەڵبڕی. نەدرخانی زەنـد کـە ڕاسـپێراوی چـاوەدێری و پاراستنی باروبارخانە بوو هەرکە تەپوتـۆزی سـوارانی هاتەبـەرچاو تـۆقی و وایزانی سپای زەند تەواو شکستی هێناوە، بۆیە بارگەوبنــەی خــۆڕایی کـرد و ئەمیرگۆنەخان دەستی بە سەر داگرت و ئەویش لەگەڵ سوارەکانی بەرەو قەزوێن ڕەوی. دوازدەهەزار کەســی ئاسـایی و نالەشـکری وەک دوکتـۆر و چێشـتکەر و خزمەتکاری هۆردووش بە شوێن نەدرخانەوە لووزەویان بەسـت. لـەم کاتانــەدا جەرگەی سپای زەند خۆی لە بەرامبەر ترس و تۆقینی گشتی لەشـکرا ڕاگـرت و لەبەر پێداگری وەکیل لە شوێنی خۆی چەقی. چەکدارانی پیادەی قۆڵی تێکشـکاو کـە ئەمــەیان بـینی گەڕانــەوە و بەرپــەرچی زەبرەکــانی دوژمنیــان دایــەوە. شێخاڵیخان کە خۆشی تاق کەوتبۆوە و شەڕکەرانی پیادەی هەرەس بردووی لای ڕاستی ڕێبەرایەتی دەکرد، هەوڵی دەدا تێکەڵی هێزەکانی زەکیخــان بــێ. قۆڵــی چەپ بە ڕاگرتن و پاراستنی شوێنی دامەزرانی کەوتە پەلامار و دژەهێرش. قۆڵــی ڕاستی هێزەکانی فەتحعەلیخان پەرمپەرمی بوون و شـابازخان لەبــەر گــلانی ئەسپەکەی هەڵدێرا و بە دیل گـیرا و دیــواری هێڵــی بــەرگری دەسـتی کـرد بــە داڕووخان. دوایین شاڵاوی شێخاڵیخان وێڕای سێهەزار نۆکەر و غولام و تاقمێک پیادە دڕی بە نێرینەی سپای ئەفشار دا و تۆپخانەی داگیرکردن. فەتحعەلیخــان شانبەشانی براکانی و پاشماوەی لەشـکر بــە قوونەشــەڕ گــەڕاوە لای بنکــەی سەرەکی خۆی. هەرچی لە مەیدانی شەڕا مـابۆوە بەرەڵــلا کـرا هــەتا بــە دەس کەریمخان و شێخاڵیخان بنەبڕ بکرێ. هەر لەڕێوەش زەکــیخــان کەوتــە دووی ڕاکردووان و ناچاری کردن دەس لە بارگەوبنە بەردەن و ڕاستەوخۆ بە مەبەسـتی خزانە پەنا دیوار و شووران بەرەو ورمێ تێیتەقێنن.

کەریمخان سەرلەنوێ لەشکری سەرکەوتوو بەڵام سڕ و ئاڵـۆزی خـۆی کۆکردەوە و خستنیە ژێر ڕکێفی شێخاڵــیخــان و خۆشـی وێـڕای پۆلەسـوارەی سکۆرتی و غولامانی تایبــەتی بــە مەبەسـتی بەسـەرکرنەوەی باروبارخانــە و چارەنووســی لەشـکرگای گەڕایــەوە. ئەمیرگۆنــەخان کـە لــەڕێوە بــەڕاکردنی

سەرکردەکەی زانیبوو، هۆردووگای تالانکراوی زەندی دایە دەس عەلی شەشپەڕ و هەلات. عەلی شەشپەڕیش تووشی هێزەکانی کەریمخان هات و لە ڕێگادا ماڵ و دارایی و ئەسیرەکانی جێهێشت و ڕەوی. وەکیل پاشان سوارانی سکۆرتی بە مەبەستی هێنانەوەی بارگەوبنە بەڕێکرد و چەند تەتەرێکیشی نارد بە شوێن نەدرخانی زەندا.

ئێستا وەختی تالان و دابەشینی هۆردووگای ئەفشار هاتبوو. شەشسەد سواری ئەرمەنی قەرەباغی بارگەوبنەیان دەپاراست، ئەم تاقمە پاش هێرشی لەگوڕی هێزەکانی زەند بە دیل گیران و وێڕای تاقمێکی تر لە سەرپەل و سەربازان بەتایبەت چەکدارانی ئەفغانی کوژران. ئەو سەرکردانەی خۆیان بە دەستەوە دا و سەریان وەبەر کەریمخان هێنا بەگەرمی وەرگیران و چاکەیان لەگەڵ کرا. بۆ وێنە شابازخان وێڕای خەلات کران حوکمی حکوومەتی خۆی و سەلماسی درایە[۳٤]. لەم کاتەدا نەجەفقولی دونبولی کە هەتا سنوورەکانی عوسمانی کەوتبوونە شوێنی، سەرەنجام داوای لە شێخالیخان کرد کە بینێرێتە بارگای وەکیل. خانی زەند لە وڵامدا گوتی هێشتا زووە و نابێ لەڕێوە پاش شەڕ بچێتە شیراز کە لێی خۆش بێ، بەڵام چەند مانگی دیکە دەتوانێ وا بکا. پاش گیرانی ورمێ تەواو پەنایان دایە نەجەفقولی و عەبدولخالەقی تازەلاوی برای و ئەوانیش کەوتنە ڕیزی غولامان و پیاوانی بەرەو زیادبوونی وەکیل[۳۵].

بەگوێرەی دابونەریتی باو سێلاوی پیرۆزبایی سەرکەوتن و داوای سەر وەبەر هێنان لووزەوی بەست. یەکێک لەو کەسانەی شانی نەوی کرد پەناخانی

۳٤ـ گولشەنی مراد، ل ۸۵ ـ ۸۷؛ دونبولی، تەجرەبە، بەرگی ۲، ل ۳٦ ـ ۳۸؛ کەلانتەر، ل ٦۰؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ۱۰۲ ـ ۱۰٤؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ۳۲۵ ـ ۳۲۷؛ سارەوی ۱۷ ب؛ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ۲۱۳؛ کووهمەرەئی، ل ٤٥٦؛ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ۹، ل ۷۵ و GD X III, 4 September 1762 باسی دەنگۆی قەومانی شەڕێک دەکەن لە مابەینی فەتحعەلیخان و کەریمخاندا لە لای تەورێز کە وەکیل شکاوە؛ ڕەنگە ئەم دەنگۆیە سەبارەت بە ڕاکردنی نەدرخان بێ. ڕاپۆرتی دواتر لە ۱۷ و ۱۷ی ئۆکتۆبردا هەواڵی گیرانی شابازخانی تێدایە. لە گەمارۆی ورمێدا دەنگۆیەکی تریش دەربارەی فەتحعەلیخان وەبەرچاو دێ. گولشەنی مراد، ل ۸۸.

۳۵ـ دونبولی، تەجرەبە، بەرگی ۲، ل ۳۸ ـ ۳۹.

جەوانشێر، سەرۆکی قەڵای شووشی قەرەباغ بوو. تەوریز لەرێوە دەروازەکانی بۆ محەممەدڕەزاخانی مەرەندی حوکمڕانی هەڵبژێراوی وەکیل خستە سەرپشت. بەڵام کابرایەک بە ناوی میرزابابا بە پاڵپشتی ئەوەی کە فەتحعەلیخان لە ورمێ هێزەکانی ڕێکدەخاتەوە، بوو بە جڵەوکێشی ڕاپەڕینێکی گشتی لە تەوریز و حوکمڕانی نێردراوی کەریمخانی لێخست. لە دژەکۆدتایەکدا کە میرزا شەفیعی تەورێزی خەزێنەداری پێشووی نادرشا لە ئازەربایجان گەڵاڵەی کردبوو، محەممەدڕەزاخان دووبارە گەڕایەوە سەر دەسەڵات. میرزاشەفیع پاش کوژرانی نادر وەک بەڕێوەبەرێکی خودبەخودی ساکار بە فەرمانی برایممیرزا لە ساڵی ١٧٣٨ و بە حوکمی شاروخمیرزا لە ساڵی ١٧٥٠ و ١٧٥٦دا لە ئازەربایجان مایەوە[٣٦]. میرزابابا و هاوکارانیان بە کۆت و زنجیرەوە ناردە لای کەریمخان، بەڵام پاش ئەوەی فەلاقە کران توانی بە کەیخودایەتی ڕزگاریان بکا.

لە پازدەی مانگی قوربانی ساڵی ١١٧٥ی کۆچی / جووڵای ١٧٦٢ی زایینیدا کەریمخان و سپاکەی لە لایەن کاربەدەستان و خەڵکی تەوریزەوە پێشوازییان لێکرا. سەرلەنوێ میرزا شەفیع کرایەوە ساحێبئیختیار (شارەوان) و خەزینەدار و جێژنێکی گەورە گیرا. حەوتووی دواتر ئەو کەیخودایەی نێردرابووە لای پەناخان بە گفت و پەیمانی ملکەچی ناوبراوەوە گەڕایەوە. پەناخان یەکتەکان قبووڵی کردبوو کە پەلاماری کازمخانی قەراچەداغی دراوسێی بدا[٣٧] و وادیار بوو نەیدەویست خۆی بخاتە تەڵە و داوی دوژمنێکی بەهێزی تازە لە پشت سەریڕا. یەکێکی تر لە هۆکارەکانی پێداگرتن بە مەبەستی نیزیکبوونەوە و تێکەڵاوی لەگەڵ خانی زەند ڕاگیرانی برایمخەلیلئاغای(٨) کوڕی بوو لە ناوەندی سەرکردایەتی فەتحعەلیخان لە ورمێ کە هێشتاش وەک بارمتە لەو شارە دەژیا[٣٨]. نەدرخانی ڕاکردووش گەڕایەوە. هێشتا چەند ڕۆژ بە سەر هەڵاتنیدا تێنەپەڕیبوو کە تەتەری کەریمخانی گەیشتێ. ئێستا وێدەچوو کە تەواوی هەودا بێپێزەکانی پەیوەندی و تێکەڵایەتی هێندێک خۆیان گرتبێ. سپای

٣٦ـ فەرمانەکان لە نادرمیرزا، ل ٢٨٣ ـ ٢٨٧ وەرگیراوە.

٣٧ـ گوڵشەنی مراد، ل ٨٨ ـ ٨٩.

38- Bakikhanov, 158 note, 162.

زەند پاش یازدە ڕۆژ مانەوەی لە تەورێز بە کەلوپەل و کەرەسەی پێویستی گەمارۆوە ئەم شارەی بە مەبەستی دەورەدانی ورمێ بەجێهێشت[٣٩].

٥ ـ ٦ گەمارۆی ورمێ

سپای زەند بە پارێزەوە هەنگاوی نایە لێواری باشووری گۆلی ورمێ و بە دەورەی‌دا سووڕایەوە و کەوتەڕێ. هەزاروپێنسەد کەسی دەسکەرەوەی ئەم لەشکرە بە سەرکردایەتی برایمخان(٩) عەمارلوو بە مەبەستی پاراستنی ڕێگا و ڕەوگەکان پێشەنگێتی لە ئەستۆ بوو. ڕۆژی ٢٤ی جوولای ١٧٦٢ سپای زەند لە نیزیک دەوروبەری شاری ورمێ هۆردووبەزی کرد. زەوی‌وزار و باغ و باغاتێکی هەوراز و لێژ کەوتبووە نێوان لەشکر و شار؛ گۆلاوێک بە درێژایی ٣٦ کیلۆمیتر لە لای ڕۆژهەلاتەوە لە پشت سەریان ڕاکشابوو؛ لە قۆلی ڕۆژاوا ڕووبارێک بە درێژایی ٩٠ کیلۆمیتر بە نێو مووچە و مەزراکان‌دا دەخوشی. بەلام لە لای باکوورەوە لەشکر تەنیا سەعاتەڕێیەک لە شارەوە دوور بوو کە دەشتێکی بەڕێژەوی دەکەوتە نێوان و خەندەکێکی لێژ لەبەر دەمی هەلزەقیبوو. فەتحعەلی‌خان چاوەڕێی هاتنی تۆپ و تۆپخانەیەکی زیاتر بوو لە لایەن حەسەن‌عەلی‌خانی قاجار حاکمی ئێرەوانەوە. کەریمخانیش بازنەیەکی بە دەوری شارا کێشا هەتا بیخاتە گەمارۆیەکی تەواو. شێخالی‌خان لەگەڵ تاقمێکی تایفەی زەند و تیرە و توخمەکانی دانیشتووی دەرودەشتی هەمەدان ڕاسپێرابوو کە لە قەراخ گۆلی ورمێ دامەزرێ. عەلی‌خانی شاسەیوان و سوارانی فارسی لە ژێر فەرمانی ڕەفیع‌خانی قاجار لە لای ڕۆژاوا کەوتنە سەنگەر لێدان. ئەرکی توراب‌خانی نەهاوەندی بە دەستەوە گرتنی بەرەی باکووری بوو. هەروەها لەم جەللەبەستن و دامەزرانەدا، لوڕان و کوردان و عەلی‌مەردان‌خانی گچکەی بختیاری(١٠) کە زۆربەیان دانیشتووانی ناوچەکانی شاخستانی بوون لە داوێنی بەرزاییەکان دامەزران هەتا پشتی بەرە بپارێزن.

لەم کاتەدا فەتحعەلی‌خان تاقمێکی فرەی پیاوانی هەلبژاردەی لەشکرەکەی بە پالپشتی تۆپخانە لە شار ناردە دەر هەتا بەر لەوەی سپای زەند

٣٩ـ گولشەنی مراد، ل ٨٩ ـ ٩٠.

ڕێگای پێشڕەوی بەرەو لەشکرگای سەرەکی ئەو خۆش بکەن یان بە گوتەی غەففاری ئاگری تۆپان بە سەر شارا دابارێنن، بەرپەرچیان بدەنەوە. تۆپخانەی دوژمن کەوتە دەسکردنەوە و سپای پیادە خۆڕاگری کرد. شێخالیخان و سەرکردەکانی تری زەند سوارەکانیان بە مەبەستی بەگژ داچوونەوە هێنایە جۆللانە. هێرشی بەتەوژمی دوژمن بۆ نێو جەرگەی سپای زەند تێکشکا و فەتحعەلیخان بە تووڕەیی ڕووی کردەوە پەنا حەساری شار و لە زارکی هەڵدێر و هەڵەمووتی دەروازە دابەزی و دەستی کرد بە شەڕ و لای ڕۆژاوایە لەپڕ بەناچار ڕایکردەوە ژوور. لە ماوەی سێ حەوتەی داهاتوودا هێزەکانی زەند بێ هیچ کۆسپ و سەرێشەیەک خۆیان دایە گەمارۆی چروپڕی شار[40]. تەنیا لەم ماوەیەدا هۆز و تایفەکانی یەزیدی (ئیزەدی)، بلباس و هەرکی(۱۱) چیانشینی دەوروبەر بە مەبەستی تالان و بڕۆ پەلاماری هۆردووگایان دەدا. نامی ئەم مەبەستە دەخاتە ڕوو کە ڕێبەرانی یەزیدی خۆیان بە سوننی و مسوڵمان دەناسێنن، بەلام پەرانی پەیڕەوانیان خاوەنی بیروباوەڕێکی نەرم و نەوین و هێندێکیشیان هیچ بڕوایەکیان نیە. ئەم تیرە و تایفانە بە هێرش و شالاوی نەپساوەیان بۆ سەر سپای زەند و زەبروەشاندنی لەنەکاویان بە سواری ئەسپانی خۆشبەز و ڕیزەڵەیان و پەلاماردانی ئەو پیاوانەی لە قوولایی خەندەک و شوێنەکانی تر سەرقاڵی کار بوون یارمەتی دوژمنیان دەدا. بەلام سەرەنجام جەغزی گەمارۆی شار تێکبەزی و تۆپبارانێکی قورس و ڕێکوپێک دەستی پێکرد[41].

پەلامارێکی دیکەش لە ژووری شارەوەڕا بە سەرکردایەتی ئەمیرگۆنەخان ئەنجام درا. ئەمیر بە هەڕەشەوگوڕەشە پێی وابوو ئەم شالاو خاشەی زەندیە دەبڕێتەوە. شانبەشانی ئۆغرلووسوڵتان هێرشی دەسپێکرد. بڕیار درا تاقمێکی تەکتیراوێژان لە پشت گابەردان خۆیان مەلاس دەن و پاشان چەکدارانی محەممەدئەمینخانی گەرووسی بە مەبەستی ڕاکێشانی دوژمن بۆ نێو بۆسە شالاویان بەرنێ. بەلام خەریکبوو تۆڕی ماسیگرتنی ئەمیرگۆنەخان بە تەکانی ماسیەکی گەورەتر لە تۆڕ و داو پسپس بێ: شێخالیخان گوڕمی بەست و دەستی کرد بە بەرپەرچدانەوەی دوژمن و گەلێکی شەڕکەری ئەفشار بە دیل گرت و

۴۰ـ گوڵشەنی مراد، ل ۹۰ ـ ۹۵.

۴۱ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ۱۰۵ ـ ۱۰٦.

کوشتی؛ پاشماوەکانی بەرەو داوگە هەڵبڕی. بۆسەگرتووان هەڵزەقین و ڕێژنـەی گوللە بە سەر خەنیماندا باری. یەکسمی شێخاڵیخان ئەنگوا، بـەڵام سـەرداری زەند پێی لە ئاوزەنگی ئەسپێکی دیکـە قـایم کـرد و چـۆوە سـەر خـوانی زیـن. هێزەکـانی پشـتیوان بـەوەخت دابـارین و بۆسـەگرانیان تێکشـکاند و زۆریـان دەردەس کران[٤٢].

درێژەی ماوەی گەمارۆ شوێنێکی خراپ و نالەباری لـە سـەر دوو بـەرە دانا. وردەوردە وەرزی سەرماوسۆڵ جێی بە هەوای هاوینـەی ئازەربایجـان لێـژ دەکرد. ئێستا فەتحعەلیخان بە شادمانییەوە دەیگوت کە «لە بەرەی(١٢) ئێمـەدا ڕیشسپییەک هەیە ...»[٤٣] هێزەکانی زەند کە لە بەر سـۆزی سـەرمای زسـتان و بـەفر و بـاران و سەهۆڵـبەندان و نـەبوونی پـەنا و پەسـیوێک حـەجمینیان لێهەڵگیرابوو، بە مەبەستی بەربەرەکانی لەگەڵ ئەم کـەش و هەوایـە بـە دار و چرپی و حەسیر و هەڵاش کەپر و خانووچکەیان ساز کرد و خۆیان تێدا پـەنا دا و سەرانسەری زستان لە مەتەرێزەکانیان نەکشانەوە[٤٤]. سەرەڕای داباریني تۆپ لە لایەن گەمارۆدراوانەوە کە بە یارمەتی هەشت تۆپی دیاری دەستی عوسمانییەکان ئەنجام دەدرا[٤٥]، بازنەی گەمارۆ تەنگتر بوویەوە، بەڵام تۆپخانەی کەریمخان کـە ڕۆژ هەتا ئێواریٚ شوورەی شاریان دەدایە بەر ئاگر شوێنێکی وای نەدەکردە سەر دیوار و پەناگە قایمکراوەکانی ورمیٚ. سەرەنجام زۆربوونی ژمـارەی تۆپـەکان و گوللەباران لە هـەڵومـەرجی دەمارپرووکـاویدا، شـوێنێکی زۆری کـردە سـەر دانیشـتووانی شـار کـە پێیـان نابوویـە یەکـەم قۆناخـەکانی قـاتی و قـڕی. ئاخرییەکەی پاش ئەوەی پیلانی کوژرانی کەریمخان سەری نەگرت، هیوای خانی ئەفشار تەواو بـا بـردی[٤٦]. لەبـەر ویسـتی جـەماوەر و لـە ترسـی خەیانـەتی

٤٢ـ گوڵشەنی مراد، ل ٩٥ ـ ٩٦.

٤٣ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٠٦، «ئێمە ڕیش سپییەکمان هەیە کە لەم ڕۆژانەدا دیٚ.» غەففاری لە گوڵشەنی مراد، ل ١٠١دا هەر ئەم مانایەی هێناوە.

٤٤ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٠٦ ـ ١٠٧؛ گوڵشەنی مراد، ل ١٠٠ ـ ١٠١ و فەسـایی، بەرگی یەکەم، ل ٢٠٣.

٤٥ـ کووهمەرەئی، ل ٧٩.

٤٦ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٠١، تاریخی گیتی گوشای زەندیە، ل ١٠٧.

هاوڕێیانی ملی بۆ هەلومەرجی خۆبەدەستەوەدان ڕاکێـــــشا[47]. لە بەرەبـەیانی شابانی ساڵی ١١٧٦ی کـۆچی / ٢٠ی فێوریـیـەی ساڵــی ١٧٦٣ی زایـینیدا، پـاش حەوت مانگ[48] گەمارۆ لەگەڵ تاقمێکی یارانی لە شار هاتەدەر و ملکەچانە خـۆی دایە دەس کەریمخان. کەریمخان ڕێزی لێگرت و بە دەوری داهات و لاواندییـەوە. چەکدارانی سەربازگەی ورمێ و خەڵکی شار بۆ سبەینێ خانی زەندیان بینی کـە سەرکەوتووانە پێینایە ئاخرین مەتەرێزی خۆڕاگری ئێرانی ڕۆژاوایی.

٥ ـ ٧ کەریمخان لە ئازەربایجان

کەریمخان لەبەر ئەو ڕەوت و ڕێبازەی سەبارەت بە هێنانـە ژێرڕکێفـی ئێرانی ناوەندی و باشووری گرتبوویە بەر و وای کردبوو تـا سـەر بەرهەڵسـتی ڕێبەرانی سیاسی و لەشکری کاشان و ئیسفەهان و شیراز بێ و بە زەبـری چـەک سەر بە سەربزێوانی یەزد و کرمان نەوی بکا و بە سەرنجدان بە زەبـر و چـالاکی شەڕی باکووری وڵات، بۆ یەکەم جار خۆی بە خاوەن دەسەڵاتی تـەواوی ئێـران دەزانی. تەنیا بابەتێکی ناوازە ئەیالەتی خوراسان بوو کە لـە لایـەن شـازادەی ئەفشارەوە وەک نێوان و لەمپەرێک لە مابەینی ئیمپراتۆرییەکانی ئەحمەدخانی دورانی و کەریمخانەوە بەڕێوە دەچوو. هاوکات لەگەڵ لێکهەڵوەشـانی یـەکێتی خێڵی ئەفشار لە ماوەیەکی کورتی پاش داڕووخانی دەسەڵاتی سەرکردەی قاجار، بیروڕای سەروەبەرهێنانی خانی زەند لە ئازەربایجاندا ببـوو بـە بیرۆکەیـەکی گشتی. لەم ڕۆژگارەدا کێشەی لادان و گۆڕینی دەسەڵاتەکانی بنەماڵەیی ناوچە و بەتایبەت جێگۆڕکە پێکردنی سەرکردەکانی تاقمی تێکشکاو یان گومانلێکراو یـا ئەوانەی کە بەڕواڵەت نارەزامەند بـوون یـان ملکـەچی خۆیـان دەرنەبـڕیبوو،

٤٧ـ گوڵستانە، لە موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٣٩دا بە ئاشکرا دەڵێ کە ئەمیرگۆنەخان لـەم قۆناخەدا کەینەوبەینەی لەگەڵ زەندیە بووە و پێشنیاری کردبوو کە بچێتە لای ئەوان.

٤٨ ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٠٢، ١٠٣؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٠٨، کووهمـەرەئی، ل ٤٥٧ (کۆمەڵێک مێژووی کۆن دەگێڕنەوە و ئەم ڕووداوە دەبەنـەوە سـەر ساڵـی ١١٧٦)؛ بریوین پێی وایە ساڵی ١٧٦٥ بووە. زۆربەی سەرچاوەکانی چوارقۆڵی ماوەی گەمارۆکـە بە نۆ مانگ دەزانن. ئەگەر بڕوا بە غەففاری بکەین دەبێ زیاتر بووبێ.

پێویستی دەنواند. حکوومەتی ورمێ درایە دەس ڕۆستەمخانی قاسملوو کە مەهدیخانی ئەفشاری باوکی کۆنەڕەقیبی فەتحعەلیخان بوو[49]. ڕۆستەمخان هەتا ساڵی ٦ـ١٧٦٧ کە بە هۆی ڕاپەڕینی تێکڕای جەماوەر بە لایەنگرێتی ڕەزاقولیخان کوژرا، هەر حاکمی ئەو شارە بوو. پاش ئەو فەرمانی حکوومەتی ڕەزاقولیخانیش لە لایەن کەریمخانەوە دەرچوو. دوای مردنیشی لە ساڵی ١١٨٥ی کۆچی / ١٧٧٠ـ١٧٧١ی زایینیدا ئیمامقولیخانی کوڕی کە پێشتر وەک بارمتە نێردرابوویە شیراز کرایە جێنشینی باوکی و بەرەو ورمێ کەوتەڕێ. لە ماوەی دوازدە ساڵ دەسەڵاتدارێتی ئیمامقولیخان، سێبەری دەسەڵاتی خێڵی ئەفشار بە سەر ئازەربایجانا پەرەی گرت. وەک گێڕاویانەتەوە ناوبراو خەراجی ساڵانەی لە دراوسێیانی ناوچەکانی سنە و سابلاغ و مەراغە و خۆی وەرگرتووە. ئەگەرچی سەپاندنی ئەم دەسەڵاتە بە دژواری دەیتوانی نەپساوە بێ، بەڵام واوێدەچوو کە حوکمڕانی دونبولی خۆییە بە مەبەستی بەرپەرچدانەوەی دوژمنانی لە قەفقازی ڕۆژهەڵاتی پێویستی بە یارمەتی ئیمامقولیخان هەبوو. بانگەشەی سەربەستی ناوبراو لانیکەم لە سەردەمی سستی و بۆشایی دەسەڵاتی پاش مەرگی کەریمخان لە ئێراقی عەجەمدا ڕەنگی داوەتەوە. ساڵی ١٧٨٣ لە شەڕێکی لەگەڵ لایەنگرانی عەلیمرادخانی زەند رایکرد[50].

مەڵبەندی دونبولی و خۆی و سەڵماس وەکوو زۆربەی ناوەندەکانی هەرێمە دوورەدەستەکانی ئیمپراتۆرێتی نادری دژی زوڵم و غەدری ئەستاندنی باج و پیتاکی ئەوان سەردەمان توندوتیژ سەری هەڵدا. بەرزبوونەوەی باجەکان بە شێوەیەک بوو کە پیتاکی دیاریکراوی ساڵی ١٧٤٤ی سەردەمی سەفەوی، لە ٣هەزار تمەنەوە گەیشتە ١٠٠هەزار تمەن. سەردارانی دونبولی واتە مورتەزاقولی و نەجەفقولیخانیش یارمەتی ڕاپەڕیوانیان دەدا[51]. درێژەی ناڕەزامەندی جەماوەر لە شای ئەفشار بوو بە هۆی سەرهەڵدانی کۆمەڵێک ڕاپەڕینی سەرنەکەوتوو لە نێو جەرگەی شاری تەورێز بە ناوی لایەنگرێتی لە

٤٩ـ گوڵشەنی مراد، ل ١١٣؛ کاویانپوور، ل ٧٩.

٥٠ـ دونبولی، تەجرەبە، بەرگی ٢، ل ٢٥٤ ـ ٢٥٥، دێهگان، ل ٣٨٤ ـ ٣٨٦ (ئەم دوو کتێبەی لەبری عەلیمرادخان، بە هەڵە نووسیویانە عەلیمەردانخانی زەند.)

51- See Arunova and Ashrafyan, Gosudarstvo, 176.

سەفیمیرزای داخوازەری جێنشینی خانەدانی سەفەوی لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ئەو و عادڵشادا[٥٢]. ئازەربایجان لەبەر چەند هۆ و هۆکارێک چەشنی گەوهەرێکی درەوشاوەی بوو و بە ڕووی دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی سەفەوی دەدرەوشا: حوکمڕانی ئازەربایجان لە نێو گەورە سەرداران هەڵدەبژێردرا و دوای پاشا داهاتی لە هەموو کەس زیاتر بوو. ژمارەی لەشکرییانی ئەم هەرێمە لە هەرێمەکانی تری ئێران پتر بوو[٥٣]. تەورێز لە ماوەی سێ سەدەدا ناوەندی ئیمپراتۆرییەکانی ئێرانی ـ ترک بووە و کەوتۆتە ژێر ئاڵای دەسەڵاتی ئێلخانانی مەغوول و قەرەقۆینلوو و ئاققۆینلوو و سەرەتای پەیدابوونی بنەماڵەی سەفەوی؛ بۆیە پاش مەرگی نادرشا لە خۆی ڕادەدی کە لانیکەم وەک ئیسفەهان و شیراز بە توندوتیژی و خوێنڕێژی دیسانیش بانگەشەی دەسەڵاتی بکاتەوە. یان چەشنی ئیسفەهان ببێتە هۆی کێشمەکێشی نێوان سەرکردە لووتبەرزەکانی تایفە و چەکدارانی تایبەتی کە پاش پەرەمپەرەم بوونی سپای ئەفشار بەدی هاتبوو. هەروەک ئاشکرایە شاری تەورێز بە ڕیز دەوری خانەخوێی برایمیرزا و ئازادخان و فەتحعەلیخانی گێڕاوە لە وەختی هەوڵ و تەقەلایاندا بە مەبەستی ژیاندنەوەی ئیمپراتۆریەتی ئێران بە پاڵپشتی هێزەکانی خۆماڵی. کوردەکانی دونبولی تەنانەت لە هەڵکەوت و ڕووداوەکانی سەدەی یازدەدا کە سەرۆکەکەیان بۆ پشتیوانی کردنی شێخ جونەیدی باپیری شاسمایلی سەفەوی[٥٤] ڕاپەڕیبوو، ببوونە هەوێنی کار و کاردانەوەی ئەو سەردەمە. بە تێکشکانی دوایین داخوازەرانی تاج و تەختی ئیمپراتۆریەتی، کەریمخان ڕێوڕاست وەک جێنشینیمیری ئێران ناسێندرا. بە ڕەچاوکردنی ئەم تێبینییانە نەجەفقولیخان کە لە هۆردووی نادریدا خزمەتی دەکرد و لە زەمانی گەڕانەوەی لە ساڵی ۱۷٤۲ڕا هەر جارەی لە پلە و دەسەڵاتێکا حکوومەتی تەورێزی هەڵسووڕاندبوو،

٥٢ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ۸ ـ ۹؛ کووهمەرەئی، ل ٤٥۸؛ Lockhart, Nadir shah,251.

٥٣ـ cf . Minorsky, T M, 161, 174. تەورێز یانی ئازەربایجان بەکردەوە بە باری مووچە و مانگانەی حوکمڕاندا پلەی سێ و بەگوێرەی پێرستی مینۆرسکی لە ڕوانگەی داهاتەوە پلەی دووی بووە. ل ۳۲۱ی ڕۆستەموتتەواریخیش دووهەمین داهات پاش فارس سەر بەم پارێزگایە دەزانێ.

٥٤ـ دونبولی، تەجرەبە، بەرگی ۲، ل ٤١؛ ئاغاسی، ل ۱۹٦ ـ ۱۹۷.

هەڵبژاردەوە بە پارێزگاری ئازەربایجان. ئەحمەدخانی مامیشی لە حکوومەتی خۆی و سەڵماسدا دەستی کرد بە کار و وێدەچێ لەو دەمەڕا بەجێی شابازخانی برای بووبێتە سەرۆک یان مەزنەسەرۆکی خێڵ. خودی شابازخان وێڕای کوڕەی گەنجی نەجەفقوڵیخان یانی عەبدوڕڕەززاق چوونە ڕیزی ڕکێفدارانی وەکیل هەتا وەک بارمتە لە شیراز دانیشن[٥٥]. لەم ساڵانەدا عەبدوڕڕەززاقخان دەستی کرد بە نووسین و لە ٥ی مارسی ١٧٧٤دا شابازخان بە نەخۆشی ئازارەباریکە مرد. گۆیا کەریمخان ناوبراوی زۆر خۆشویستووە و کچێکی کردۆتە بووکی خۆی و لە ئەبولفەتحخانی کوڕی مارە کردووە. ئەم کچە ناوی ساحێبسوڵتانخانم بووە[٥٦].

بە هەڵبژێرانەوەی میرزا محەممەدشەفیع وەک خەزێنەداری ئەیالەت کارەکانی بەڕێوەبەرایەتی هەمیشەیی زیاتر بڕەوی پەیدا کرد. ئەم پیاوە نیازپاکی خۆی سەبارەت بە وەکیل لە سەردەمی گیرانی تەورێزدا نیشان دابوو؛ لە مانگی فێوریەی ساڵی ١٧٧١ بە فەرمانێک یان لانیکەم بە ڕەزامەندی کەریمخان حاجیمحەممەدڕەفیعی تەورێزی کرایە جێنشینی[٥٧]. میرزامحەممەدیش لە سەر داخوازی زۆرینەی جەماوەر وەک سەرۆکی شارەوانی (کەلانتەر) هەڵبژێرا و لە ساڵانی ١١٧٩ی کۆچی / ١٧٦٥ و ١١٨٧ی کۆچی / ١٧٧٣ لە سەر داخواز و ڕاسپاردەی نەجەفقوڵیخان لەم پلەیەدا مایەوە[٥٨]. میرزا خەلیلی مەراغەییش لە سەرەتای ساڵی ١١٧٧ی کۆچی / جوولای ـ ئاگۆستی ١٧٦٣ کرا بە خەزێنەداری شاری مەراغە و لە ساڵی ١١٨٦ی کۆچیدا سەرلەنوێ بە مووچە و مانگانەیەکی زۆر زیاترەوە ماوەی خزمەتی درێژ کرایەوە[٥٩].

لەو دەمەیڕا ئەم ئاڵوگۆڕە ئیدارییە کۆتایی پێهات تا برانەوەی پاشەواری پاشایەتی کەریمخان، ئازەربایجان وەک پارێزگایەکی لایەنگری ئارام و سەر بە خانەدانی زەند مایەوە. تەقەلایەک بە مەبەستی دژایەتی نەجەفقوڵیخان لە لایەن ناحەزانییەوە ڕەنگی دایەوە: ڕووداوەکە ئاوا بوو کە

٥٥ـ دونبولی، تەجرەبە، بەرگی یەکەم، ل ٨٧؛ نادرمیرزا، ل ٢٧٢.

٥٦ـ ئاغاسی، ل ١٩٧ی یادداشت.

٥٧ـ نادرمیرزا، ل ٢٨٣ ـ ٢٨٧. (ڕوونووسی فەرمانەکانی.)

٥٨ـ هەمان، ل ٢٦٨ ـ ٢٧١ و ٢٩١ ـ ٢٩٣.

٥٩ـ کەریمخان، فەرمان، ژمارە ٢٠ و ٢١ . B. L. Ms. Or. 4935

دەوروبەری شەشەکانی ساڵی ۱۱۸۳ی کۆچی / نوامبری ۱۷٦۹ی زایینی، کە بۆ دوایین کەڕەت وەرگرتنەوەی حوکمی هەڵبژێرانەوەی چووبووە شیراز، خەنیمەکانیشی کەیخودایەکیان نارده لای وەکیل هەتا به قازانجی شابازخانی برای لە سەر کار لای بدا. جا هەرچۆنێک بێ بەر لەوەی ئەم داخوازە بێتە دی، شابازخان مرد و نەجەفقولیخان تا کۆتایی پاشایەتی وەکیل کەس کاری پێینەبوو[60] تا درێژە بە کارەکانی بدا کە لە ڕوانگەی دژبەرانەوە هەلسوکەوتی چەشنێک ملهوڕی و شوولێهەڵکێشان بوو. وەختایەک خانی زەند دواتر بە مەبەستی حەسانەوە لە ژێر باڵی هەوای فێنکتری هاوینی خۆیە چووە ئەو مەڵبەندە، شانازی نازناوی «خان»ی دا بە ئەحمەدبەگی دونبولی(۱۳). حاکمی شارەکانی شاخستانی سنووری هەتا ئێرە بێ ئەوەی هیچ باج و سەربازێک بدەن تەنیا بە سەروەبەرهێنانی سەرزارەکی خۆیان بواردبوو، ناسراوترینی ئەم تاقمە کازمخانی قەراچەداغی بوو. بەڵام ئێستا وایان بە بەرژەوەند زانی هەرکام بە ناردنی سەربازی ئێلجاڕی، بچنە سپای زەندەوە[61].

ئێستا وەختی ئەوە هاتبوو کە زەبروزەنگێک بە دژی ئاژاوەگێرانی نێو قەڵەمڕەوی زەند کە کۆسپ و تەگەرەیان خستبووە سەر ڕێگاوبانەکانی پێوەندی کەریمخان نیشان بدرێ. حاجی جەمالی فوومەنی کە جارێکی تر بە فەرمانی محەممەدحەسەنخانی قاجار حکوومەتی گیلانی وەدەس هێنابۆوە، ماوەیەکی کەم بەر لە کوژرانی سەرکردەی قاجار ماڵاوایی لە ژیان کرد. هیدایەتوڵلاخانی کوڕی کە هاتبووە تاران، بە خزمەت و لێوەشانەوەی سەرنجی کەریمخانی ڕاکێشا و نازناوی «خان»ی وەرگرت. لە وەختی تێکهەڵچوونی کەریمخان و فەتحعەلیخانی ئەفشاردا هەلەکەی قۆزتەوە و ڕایکرد و گەڕایەوە شاری ڕەشت و

٦٠ـ نادرمیرزا، ل ۲۷۰ و ۲۷۲.

٦١ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ۱۰۵؛ گوڵشەنی مراد، ل ۱۱۳؛ هەردک سەرچاوە پەناخانیش دەخەنە سەر ئەم بابەتە. بەڵام هەروەک Bakikhanov دێنێتەوە بیر (ل۱٦۲) ئەو بەر لە گەمارۆی ورمێ چووبووە نێو ڕیزی هێزەکانی زەند. کوڕەکەی سەرلەنوێ حکوومەتی گرتەوە دەس و بە فەرمانی وەکیل کرایە حاکمی قەرەباغ. پەناخان چووە ڕیزی میوانان ـ بارمتەکانی شیراز و ماوەیەک دواتر لەم شارە کۆچی دوایی کرد و مەیتەکەی بۆ ناشتن نێردرایەوە قومشە.

حوكمڕانی هەڵبژێراوی خانی زەندی لەو شارە ڕەتاند. پاش شەڕی ورمێ وەكیل توانی محەممەدحوسێنخانی زەندیهەزارە بە خۆی و هێزێكی دوازدەهەزار كەسی بە مەبەستی تەمێ كردنی بنێرێتە سەری(١٤). محەممەدحوسێنخان بەزاندی و گرتی و هێنایە ورمێ. كەریمخان تەنیا دوازدەهەزارتمەنی تاوان لێئەستاند و بە پیاوەتی و كەیخودایەتی دۆستانی سزای دیكەی نەدا و دانانی نەزەرعەلیخانی زەندی ئامۆزای بە مەبەستی پاراستنی ناوچەیەكی ئاوا بارناسكی وەك گیلان بە تەواو زانی[٦٢].

كوردەكانی بڵباس و هەركی و یەزیدی تەنانەت پاش گیرانی ورمێ درێژەیان بە هێرش و پەلامارە نەپساوەكانی خۆیان دا، بەتایبەت وەختایەك سپای كەریمخان نیزیك بۆوە لە هاوینەهەوارەكانی هۆزی بڵباس لە ناوچەی «چاڵدران»ی بەشی دەرودەشتی لای خۆیە. لەم ڕۆژگارەدا فەتحعەلیخانی ئەفشار ئەوەندەی باوەڕ و دڵنیایی وەكیل وەدەس هێنابوو كە بە سەرۆكایەتی سپاكەی خۆی بنێردرێتە سەركوتكردنی ئەم هۆز و تایفانە. سەركردەی ئەفشار زۆری لێكوشتن و ماڵەكانی تێكوەمەكان دان و سێهەزار دیل و گەلێك ماڵ و سامانی تالانكراوی كە برێتی بوون لە دەهەزار سەر مەڕ و ئەسپ لەگەڵ خۆی هێنا و دایە دەس كەریمخان هەتا بە سەر لەشكرەكەیدا دابەش بكا[٦٣]. ئەوەی دەمێنێتەوە و دەبێ بخرێتە ڕوو، ئەمەیە كە تازەترین ڕقەبەرانی ئێستای كەریمخان چۆنیان كۆتایی بە ژیانیان هێنا.

٥ ـ ٨ ئازادخان و فەتحعەلیخان: چوونە پایحیساب بۆ ئاخرین جار

ئازادخان ماوەی دووسالان لە گورجستان وەك دوورخراوەیەكی تێر و تەسەل دەژیا و بەناچار تێگەیبوو كە ئێستا دەسەڵاتی كەریمخان پەلوپۆی

٦٢ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٠٤ ـ ١٠٥؛ بۆ توێژینەوەی ڕووداوەكانی دواتری گیلان بڕواننە: ١٣ ـ ٢.

٦٣ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٣٢٩ ـ ٣٣١؛ گوڵشەنی مراد، ل ١١٦ ـ ١١٧. غەففاری باسی ٥٠هەزار سەرمەڕ و ٢٠هەزار سەر یەكسم دەكا.

پتەوی هاویشتوتە هەرێمەکانی ئێرانی رۆژاوایی و ئومێدێکی وا نیە بۆ گەڕانەوە ئێران. پاش ماوەیەکی کەم وەکیل دوو کەس لە خانەکانی شاملووی بە ناوی محەممەدزەمانخان و عەبدولغەففارسولتان کە ماوەیەک لە گورجستان ژیابوون، بە دوو نامەوە نارده لای ئارکێل و ئازادخان و داوای کرد کە سەرکردەی دوورخراوە بگەڕێتەوە ئێران هەتا لە ژێر سێبەری پەنایەکی شەرافەتمەندانەدا بژی. ئازادخان کە ڕقەبەری پێشووی بە سەرراست و خاوەنبەڵێن دەزانی، پێشنیارەکەی قبووڵ کرد. ئارکێل لەگەڵ کۆمەڵێک سوارەی سکۆرتێ و هێندێک دیاری بۆ خزمەت وەکیلی بەڕێکردەوە. وەختایەک پێی نایە ناوەندی سەرکردایەتی وەکیل هەروەک بەڵێن درابوو پێشوازی لێکرا تا پاشماوەی تەمەنی سەردەمی دیلێتی لە پەنا کۆنەدوژمنی بە خێر و خۆشی تێپەڕ بکا. ناوبراو یەکدوو ساڵ پاش مەرگی وەکیل لە ساڵی ١٧٨١دا مرد و لە سەر وەسێتی خۆی مەیتەکەیان ناردەوە کابولی زێدی و لەوێ ناشتیان. غەففاری بۆ ڕێزگرتن لە کەسێکی کە ڕقەبەری هێژای وەکیل بوو ئاوای باس کردووە: لەچاو فەتحعەلیخان پیاوێکی ڕەند و مەند و کەسایەتییەکی تایبەت بوو کە تێکڕای دەگەڕایەوە سەر ئازایەتی و دەماری ئەوپەڕ دلێرانەی، بۆیە وەختایەک سەردارانی زەندی بەزاند و دەستی بەسەر بارگەوبنە و ژنانیان داگرت، داب و نەریتی جوامێری و پاکداوێنی زۆرچاک ڕەچاو کرد و بەکردەوە پیاوەتییەکی بێوێنە و شایانی باسی لەگەڵ ژنانی دیل نیشان دا[٦٤].

فەتحعەلیخان لە زۆر بارانەوە تەواو پێچەوانەی ئازادخان بوو. لە زۆربەی ئەو بەرپرسایەتی و شوغڵانەیدا کە هەیبوو کابرایەکی هەڵپەرست و نزم و ملۆزم بوو. وەختایەک لە لایەن برایممیرزا یان ئازادخانەوە لە شیراز و

٦٤ـ گوڵشەنی مراد، ل ١١١ ـ ١١٢؛ ئەم نەقڵە دەگەڕێتەوە سەر ئاکار و کرداری ئازادخان لەگەڵ ئەسیرەکانی قەڵای پەری لە ساڵی ١٧٥٣دا. هەروەها بڕواننە: تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١١٣ ـ ١١٤؛ کووهمەرەئی، ل ٤٥٧؛ دونبولی، تەجرەبە، ل ٣٩؛ Butkov I, 246 ; III, 99. گولستانە لە ل ٣٣٠دا دەڵێ کە ئازادخان بۆخۆی بۆ داوای لێبووردن لە کەریمخان هاتە پێش و ئەویش پەنجا کەسی لە لاوانی زەندی هەزارەی بۆ کردە سوارەی سکۆرتێ و مانگانە ٣٦٠تمەنی بۆ بڕییەوە. برووسە لە ل ٢٣٧ی کتێبەکەیدا دەڵێ کە ئازادخان گێردرابۆوە ئێران.

ئیسفەهان حکوومەتی دەکرد بە لانی زوڵم و ملهوڕیدا ببوو بە گـای قەشـان(١٥). پاش ڕامالینی ئازادخان و تاراندنی بە دەست محەممەدحەسەنخانی قاجـار بـە کش و فشی ڕواڵەتی و سەرتر بوونی لەچاو قوڵەحاکمەکانی خۆولاتی گەڕایـەوە ئازەربایجان. وەختایەک خۆی دایە دەس هێزەکانی زەند ئەوەندەی پێـیخـۆش بوو لە کەریمخان نیزیک بۆوە و دەیویست کە بـەم شـێوە و بـە ژن و ژنخـوازی لەگەڵ سەرۆکانی ئازەربایجان پلـە و پایـەی خـۆی بپـارێزێ، بـەڵام ئەمانـە بەڕاستی ئەوەندەی لێ ڕەنجابوون کە دەیانویست هەرچی زووە خۆیان لـە داوی ئەم کابرا زمانلووس و مەترسیدارە دەرباز کەن[٦٥]. تەنانەت بـەر لـە ڕۆیشـتنی وەکیل لە ئازەربایجان بە مەبەستی جێپێ لەقکردنی لێی وەخۆکەوتن. هـەرچی و هەرچۆنێک بوو وەختایەک کەریمخان لە ڕۆژی ٢٤ی جوولای ساڵی ١٧٦٤دا پێی نایە ناوچەی «میزدەج»ی چوارمحاڵی ئیسفەهان، لەڕێوە تـەمای گـرت سـەری خانی ئەفشار تێدا بەرێ. بۆ دۆزینەوەی بیانوویەک چەند پرسـیارێکی پـڕمانای هێنا گۆڕ و پرسی فەتحعەلیخان ئەم جێیەی لێیڕاوەستاوین کوێیە؟ ئەویش بـە ساردی و بێئەوەی پەشیمانی بە قسەکانییەوە دیار بێ، گێڕایەوە کە چۆن لێـرە تاقمێکی بچووکی چەکدارانی ڕاکردووی زەندی لەگەڵ سەرکردە و پۆلی ژنانیـان ڕۆژێک پاش شەڕی قومشە هەڵبڕیوە. وەکیل کە بە زۆربڵـەیی فەتحعـەلیخـان چراغپێ ببوو، گوتی «ئەو ڕۆژی ئاوا بوو، بەڵام ئەمڕۆ وا نیە.» فەتحعەلیخـان لالایەوە و سەرەتا واوێدەچوو کە لێی قبووڵ کردووە و لە دڵی چۆتـەدەر، بـەڵام هەر ئەو شەوە بانگی هێشت و فەرمانی دا سەریان بڕی. لاشەکەی لـە حەوشـەی مەرقەدی شازادای قومشە تەسلیم بە خاک کرا[٦٦]. جەلیلخانی هەمەدانی دۆسـتە نیزیک و خۆشەویستەکەشی هەر ئەوشەوە کوژرا. واتـای نووسـراوەکەی نـامی ئەمەیە کە فەتحعەلیخان لەبـەر خەیانـەت و شـاهیدیدانی بـەدرۆ دەربـارەی یەکێتی سەرکردەکانی ئازەربایجان محاکمە کرا و چونکە شایانی مەرگی لەڕێوە بوو، کوژرا. گێڕانەوەی دوور و درێژی غەففاری لە بابـەت غـەزرینی لـەخۆڕای وەکیل لە ڕاستی بە دوورە، چونکە قبـووڵکـردنی داخـوازی کـابرای مـەحکووم

٦٥ـ تاریخی گیتیگوشـا، ل ١٢٢؛ باکیخـانۆف لـە ل ١٦٢ی کتێبەکـەیدا دەنووسـێ کـە پەناخان لە کوژرانی ئەوا دەوری گێڕا.

٦٦ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٢٥ ـ ١٢٦ (ئەو ڕۆژێک بوو و ئەم ڕۆژێکە).

سەبارەت بە بەخشینی بنەماڵە و کوڕەکانی یـانی ڕەشـیدبەگ و جانگیرخـان و بەرگرتن لە داڕووخانیان بە دەس خانەکانی تری ئازەربایجان، خۆی لە خۆیـا دەکرێ نیشانەی ڕقـەوەنی و کاکـەوبرالـەیان بووبـێ بـە مەبەسـتی کوشـتنی کەریمخان. سەرەڕای ئەمەش غەففاری دێنێتەوە بیر کە وەکیل بۆ ڕقڕشـتنی لـە ڕووداوی قومشەدا، سەرەتا ئازادخانی بانگ کردبوو، بەڵام ناوبراو بە بیـانووی ئەوەی کە ئەودەمی لە ئیسفەهان بووە داوای لێبووردنی کرد و سیاسـەتمەدارانە بەگژ فەتحعەلیخانی داکرد و گـوتی ئـەو خـۆی دەتوانـێ وڵامـی پرسـیارەکان بداتەوە؛ کەوایە ئازادخان لە کوشتنی ئاشنایەکی نالـەبارا کـە کـەریمخـانیش دەریخستبوو ئێستا لێخۆشبوونەکەی خستۆتە پشتگـوێ، دەسـتێکی بـوو. بـە وەبەرچاو نەگرتنی تێبینییەکانی سیاسی، ڕووداوی کوشتنی فەتحعـەلیخـانی ئەفشار بە بڕیاری پێشوو، ڕەنگە ڕووناکـاییـیـەکی زیـاتر بخاتـە سـەر هـۆی هاندەری ڕاستەقینەی کـوژراوانی زۆر و زەوەنـدی ئـەم چاخـە کـە لـە بەشـی کۆتاییدا شی دەکرێتەوە و دەخرێتە ڕوو.

تێبینی و پەراوێزەکانی «ساکی»

١ــ مـەبـەست محـەممـەدخـانـی قـاجاری قوانلـووی ئـامۆزای محەممەدحەسەنخانی قاجار و حوکمڕانی هەڵـبژێراوی ئـەوە لـە مازەنـدەران. محەممەدخانی قاجار، پاڵەوان و سەرکردەی ناوبەدەرەوەی زەندی مەشهوور بـە بێکەللە کە دوو ساڵان لای ئـەو دیـل و زینـدانی بـوو، لـە وەخـتی کوشـتاری ئەفغانییەکانی گیلان بە فەرمانی محەممەدحەسەنخان کوشتی.

٢ــ لە قەڵتوبـڕی ئەفغانییـەکاندا کـەریمخـان گەڵاڵـەیەکی تـایبـەتی داڕشتبوو. تاقمێکی لە شوێنی بنەگر بوونی خۆی لە تاران کوشت. وەختی سـاڵ نوێبوونەوە، سەرۆکانی ئەفغان وەک ئەکرەمخان و میرەکخان و موعـەززەم و محەممەدفارووق کوژران. لە ڕۆژانی نەورۆزا زەکـیخـان لـە سمنـان دەسـتەی دووهەمی کۆکردنەوە و ١٩٠٠کەسی کوشت. سـەرکردەی ئـەم تاقمـە ناسـراو بـە شیرعەلیخان چونکە شیعە بوو ڕزگاری هات.

نەدرخان قەرار وابوو دەستەی سێهەم خاشەبڕ بکا. لەبەر ئاشکرا بوونی

ڕازەکە و لێنەوەشاوەیی نەدرخان ئەمانە بە سەرکردایەتی زەمانخان ڕایانکردە ئەستەرئاباد و وەختی ڕاپەڕینی ڕەفیعخانی قاجار تەنگەژەیان نایەوە. لە ناوچەکانی تری ئێران وەک کاشان و یەزد و ئیسفەهان و گیلانیش کوشتاری ئەفغانییەکان دەستی پێکرد. ئەو حیکایەتەی ڕێزدار پێری ئاماژەی پێدەکا سەبارەت بە سادقناوێکی زەردەشتی نوێمسوڵمانی کاشانییە. چونکە غەفوورخانی برای خدرخانی غەلجایی لەگەڵ ناوبراو دۆستایەتی هەبوو، شەش مانگ لای خۆی حەشاری دا و پاش ئەوەی هەڵلا و گرمە هێدی بوونەوە، خستیە یەغدانێکی نێو بار و بارخانەی بازرگانێتی و ئەگەرچی چاوەدێری یەکجار توند بوو دیسانیش دەربازی کرد و ناردییە بەغدا لای ئازادخان.

٣ـ نەدرخان یەکێک لە ئامۆزاکانی کەریمخان و برازای مەهدیخانی زەند و ژنبرای وەکیل بوو. پەریجیهانخانم کچی کەریمخان کە لە پێشدا ژنی عەلیمرادخان و پاشان مێردی بە لوتفعەلیخان کرد خوشکەزای نەدرخان بوو. کەلانتەر بە خراپ باسی سەردەمی حکوومەتەکەی کردووە لە شیراز. لە پێداچوونەوە و هەڵەبڕکردنی گیتیگوشادا کردوویانەتە نادرخان کە هەڵەیە. لەبەر بەدئاکاری حکوومەتی و خۆڕانەگرتنی لە شەڕی مەراغەدا زۆر وەبەر دڵی وەکیل نەدەکەوت. غەففاری سەبارەت بە مردنەکەی دەنووسێ: هێندێک لە پزیشکان لایان وابوو کە خواردنێکی گەنیو لە گەدەیدا بۆتە ژار و خوێن قوڵتی داوە و هێندێک پێیان وابوو کە شەوانە لە کاتی خواردنەوەدا بە شەڕابێکی ژاراوی دەرمانداو کراوە.

٤ـ ئاغامحەممەدی ڕەعنایی کە لە دەقی دەسخەتی گوڵشەنی مرادا، بە کتێبخانەی مەلیک ڕەهنایی نووسراوە لە زەمانی پاشایەتی نادرشادا یەکێک بوو لە سەرپەرستانی چاککردنەوە و ڕازاندنەوەی گومبەزی حەزرەتی عەلی کوڕی ئەبووتالب. وەختی لەشکرکردنی کەریمخان لە خشت داورنەداری بۆ تەیارکردنی سپا خستە بەردەستی خانی زەند. لە سەردەمی کەریمخاندا کرایە حوکمڕانی ئیسفەهان و یەزد و پاشان ناوچە و مەڵبەندەکانی لێواری کەنداو و جێی خۆی دا بە میرزا عەبدولوەهابی مووسەوی کوڕی میرزا ڕەحیمی حەکیمباشی شاسوڵتانحوسێن. ئاغامحەممەدی ماربینی خەڵکی ئیسفەهان بوو. زەکیخان لە وەختی ڕاپەڕینەکەیدا زۆری ئێشاند و تاوانی لێئەستاند. لەپێشدا

زێرینگەر بوو.

٥ـ یەکێکە لە گوندەکانی شارستانی مەراغە و لە فەرهەنگی گوندەکانی ولاتا، نووسراوە شیراز.

٦ـ یەکێکە لە بەرەبابەکانی ئەفشار و لە سەردەمی سەفەوییەدا بەشێکیان چوونە دەرەگەزی خوراسان و پاشماوەکەیان لە مەڵبەندەکانی ئازەربایجان مانەوە. بەر لە دەسەلاتی نادرشادا تاقمێکیان کەوتنە نیزیک شووشتەر و ئێستاش یەکێک لە ناوچەکانی شووشتەر پێیدەگوترێ گۆندوزێ.

٧ـ مەهدیخان پاش کوشتنی ئەمیرئەسلانخان لە لایەن برایمپاشاوە کرایە حوکمڕانی ئازەربایجان و خۆی بۆ شەڕ دژی شاروخ کەوتەڕێ. برای بچووکی کە بریکاری حکوومەت بوو زۆر لەگەڵ خەلکی شار ناحەز دەجووڵایەوە. میرزا محەممەدڕەزا ئەفشار وەزیری حکوومەت کە ڕۆژایەکی مەهدیخان دەست و زمانی باوکی پەڕاندبوو، سەرەتای کۆدتایەکی بە یارمەتی جەماوەری خەلکی تەورێز خۆشکرد. شەوێک خۆیان ئامادەی پەلامار کرد و لای بەیانی کە نیگابانان لە خەوا بوون هێرشیان کردە سەر «دارولحکوومە». مەهدیخان و براکەی کوژران. بەپێچەوانەی بەرێز پێری نەقیخانی براشی بە تۆلەی ئەو ڕاپەڕی و بکوژانی خاشەکێشا و لە لایەن خۆیەوە ئازادخانی کردە حوکمڕانی تەورێز. پاش ئەوەی ئازادخان ڕاپەڕی یەکێک لە سەردارانی ئەفشاری سایینقەلا (گۆندوزلوو) دژی نەقیخان کۆدتای کرد و گرتی و ئازادخان چنگی هاویشتە سەر ئازەربایجان. سەبارەت بە سەرەتای کاری ئازادخان، فەتحعەلیخان، مەهدیخان و ئەمیرئەسلانخان بڕواننە: تاریخی ئەفشار بە قەلەمی میرزا ڕەشیدی ئەدیبوششوعەرا.

٨ـ برایم خەلیلئاغاکوڕی پەناخانی جەوانشێر و چوارەمین سەرۆکی سەربەدەرەوەی خێڵی جەوانشێر بوو. ئەم خێڵە لە سەردەمی نادرشادا کۆچ درانە خوراسان و ئەفغانستان، بەلام پاش مەرگی نادر گەڕانەوە. پەناخان قەلای شووشی ساز کرد. سکەی زێوینی مەنشوور بوو بە «پەناباد» و ماوەیەکی درێژ لە ئێرانی باکوریدا بە «دەشایی»یان دەگوت پەناباد (پەنابادی). برایمخەلیلخان لە نێوانگرژی ئێران و ڕووسیادا بە لایەنگری ڕووسیا ڕاپەڕی، بەلام پاشان کە پەشیمان بۆوە هۆردووی ڕووس خۆی و چەکدارەکانی لە قەلای شووشیدا

قەڵاچۆ کرد.

٩ـ عەمارلوو یەکێک لە تیرەکانی تایفەی «چەمش گزەک»ی کورد و لە ناوچەکانی دەرەگەز نیشتەجێن. نادرشا دەستەیەکی لە دووئاوی شاڕوود و قزڵئوزوون نیشتەجێ کردن. ئەم ناوچەیە کە پێشتر پێیدەگوترا خەرگام ناوی ئەم تیرەیەی بە سەردا بڕا. شاعەباس پێشتر کۆمەڵێک لە کوردەکانی بابانی سلێمانی هێنابووە ئەم مەڵبەندە. کوردەکانی عەمارلوو لە مەنجیل، دەیلەمان و ڕووباری ئەلەمووت (هەڵەمووت) نیشتەجێن.

١٠ـ وشەی «گچکە»یان بە مەبەستی ناسینەوەی عەلیمەردانخانی کوژراو بە ناوی عەلیمەردانخانی حەوتلەنگی بەختیارییەوە دەلکاند. لە بارگای کەریمخاندا سەردارێکی بەدەسەڵات و بڕشت بوو. لەبەر چەند هۆکارێک لێی بەرقداچوو، بەڵام تا وەختایەکی کە شێخالیخان دەسەڵاتی لەدەس نەدابوو، دەپارێزرا. بەیانەی ڕۆژی جێژنی ڕەمەزان وەختایەک کە دەچوو بۆ بارگای کەریمخان پۆلێک لە تازەلاوانی زەندیە بە فەرمانی وەکیل دەورەیان دا و کوشتیان.

١١ـ هەرکی ٢٠هەزار خێزانێک دەبن و لە ئێران و ئێراق و تورکیا نیشتەجێن.

١٢ـ فەتحعەلیخان بە وەبەرچاوگرتنی سەرمای ئازەربایجان پێیوابوو کە کەریمخان لەبەر تۆف و بەند و سۆزی سەرما تێدەمێنێ، بۆیە بە تورکی گوتی: ئێمە ڕیشسپییەکمان هەیە کە بەم زووانە دەگاتێ و دوژمنان دەردەپەڕێنێ.

١٣ـ دونبولییەکان تیرەیەکی کوردن و لەم زەمانەدا لە وڵاتی ئێراق دەژین. ئەم تایفەیە «عیسابەگی»شی پێدەگوترێ. (کوردستان بە قەڵەمی مەردۆخ)

١٤ـ تایفەی زەند سێ تیرە بوون: ١ـ زەندی هەزارە ٢ـ زەندی بەگلە ٣ـ زەندی خەراجی. بنەماڵەی کەریمخان لە تیرەی زەندی بەگلە بوو. ئیناق، بوداق، مێهرعەلی و دوو برای تر لە سەربەدەرەوەکانی ئەم تیرەیە بوون. ئەڵلامراد و خوامراد لە خانەکانی زەندی هەزارە بوون و عەلیمرادخان کوڕی ئەڵلامراد لەم بەرەیە حیسێب دەکرا و تەنیا لە دایکیڕا نەوەی بوداق بوو. عەلیمرادخان زۆربەی سەرۆکانی زەندی بەگلەی کوشت و لە کاتی هاتنە سەر دەسەڵاتی لوتفعەلیخانیشدا سەرکردەکانی زەندی هەزارە تێداچوون.

۱۵ـ فەتحعەلیخان لە کاتی هێرش بۆ سەر ئیسفەهان و فارس لە سەردەم و شانبەشانی ئازادخانا، گەلێکی توندوتیژی نواندبوو. لە گەنمان و ناوچەکانی دەوروبەری شیراز ماڵوحاڵی خەڵکی تاڵان کرد. گوڵستانە لە لاپەڕە ۲۹۲دا دەنووسێ: فەتحعەلیخان لە نێو ئەفشار و ئۆزبەک و ئەفغاندا لەبەر بێڕوحمی و زوڵم و ملهوڕی بە «گەسکەخان» ناوبانگی ڕۆیبوو... .

بەشی دووهەم

پتەو کردن و پەرەپێدان
١٧٦٣ ـ ١٧٧٩

٦

دووبەرەکی نێوخۆ

٦ ـ ١ پاکتاوی بارگای میری

لە ماوەی ئەم قۆناخەدا یانی مەودای سالانی ١٧٥٩ تا ١٧٦٤، وەکیل چ لە کاتی سازبوونی‌دا بە مەبەستی پەلاماردانی ئاخرین ڕکەبەرانی و چ وەختایەکی کە خاترجەم ببوو بالادەستی هەموو لایەکە، بەرەوڕووی زنجیرەیەک بەربەرەکانی نێوخۆی تاقمەی خزمان و کۆنەیارانی دژی دەسەلاتی ببۆوە. ئەم هەلوێست و جوولانەوانە بە سێ شێوە خۆیان نواند: ١ـ کێشەی پیلانەکانی هۆردووگای وەکیل کە بە کوشتن و کوێراندن و زەوت کردنی مال و دارایی کەتنگێڕان بەتایبەت شێخالی‌خان لە ورمێ کۆتایی پێهات. ٢ـ زیزبوون و ڕاکردنی زەکی‌خان و هاودەنگ بوونی عەلی‌محەممەدخانی زەند لەگەلی. ٣ـ سەر ومبەر نەهێنان و لێ‌ڕاستبوونەوەی تایفەکانی لوڕ و بەختیاری و لەم چەشنە کە کەریم‌خان پەیتاپەیتا سەرکوتی دەکردن و بە زۆری نیری دەخستنە سەر مل. ئێمەش هەروەک مێژوونووسانی ئێرانی کە چۆن ڕووداو و هێرش و پەلامارەکان دەنووسنەوە، ئاوا بەڕیز هەرسێک بابەتەکە یەک لە دوای یەک دەخەینە بەرباس و لێکۆلینەوە. هەرچۆنێک بێ ڕووداونووسەکان خۆیان ڕایەل و پۆی

ڕاستەقینەی مابەینی ئەم هەڵکەوتانەیان خستۆتە ڕوو، بەڵام ئەگەر بمانەوێ لە بابەت ڕەوت و ڕێبازی کەریمخانەوە پتر لێکۆڵینەوە بکەین بە سانایی دەتوانین بڵێین کە دەکرێ ئاکاری ئەو پیاوە بە پاڵاوتن و پاکتاوی هاوڕێیانی ناودێر بکرێ. ئەم ئاکار و کردەوانە کاردانەوەی کۆمەڵێک بەدگومانی و خۆپارێزی نێوان میرێکی نیگەران و کەینەوبەینەی هەلپەرستان و دەستەیەک بارمتەی بێتاوانە کە کەوتۆتە سەر بارێکی بێبەرهەڵست و ئەم گشتە کوشتارەی بەدیهێناوە. هەڵبەت چۆنیەتییەکی ئەوتۆ هەمیشە پاش دامەزرانی سیستەم و دەسەڵاتێکی نوێ، لە ڕۆژگاری جووڵانەوەی عەباسییانڕا تا کۆتایی پاشایەتی نادرشا دیتراوە و ئەم خدە و شێوازەش هەر تەنیا تایبەت بە مێژووی ئێران نیە.

یەکەم نیشانەکانی ترازان و دوبەرەکی نێوان تایفەی زەند لە کاتی گەشت و سەیرانی بەهارانەی وەکیل لە ساڵی ١١٧٤ی کۆچی / ١٧٦٠ی زایینی لە خەمسە و بەر لە پەلاماردانی ئازەربایجان خۆی نواند. لە وەختی کەیف و نەهەنگ و ڕابواردنەکانی گشتی ئەم گەڕانەدا لە بابەت ئاکاری نابەجێ و قرە و کێشەی ژنانی حەرەمخانە و دمەتەقەکانی خوشکی محەممەدحەسەنخانی قاجار ڕاپۆرتێک خرایە بەردەمی وەکیل. خان ئەم ژنەی تازە هێنابوو. وەکیل ئەگەرچی زۆری پێ تووڕە بوو بەڵام هیچی نەکرد و بەنەرمی و لەسەرەخۆیی چاوی بە کێشەکان داگێڕا. بەدزی لەگەڵ ژنی زەکیخان(١) دوا کە وێدەچوو دەستی لەم ڕووداوەدا بووبێ؛ کاتێک کە لە ڕێگای گەڕانەوەیدا بەرەو تاران لەگەڵ هاوڕێیانی پێی نایە قەزوێن، کازمسوڵتانی زەند، سەرۆکی پاراستنی ئەندەروونی بە تاوانباری ئەم گیروگرفتانە زانی و کوشتی[١].

غەففاری سەبارەت بە چۆنیەتی ڕاستەقینەی ئەم ڕووداوە تاڵە هیچی نەدرکاندووە، بەڵام ڕەنگە ئەمە یەکەم دیاردەی پاڵاوتن و پاکتاوەکانی داهاتوو بووبێ. زەکیخان ئێستا خۆشی دانیشتووی کاشان بوو. ئاکار و ملهوڕییەکانی وای کرد کە حاجئاغامحەممەدی ڕەعنایی کە ئەم بەینانە سەرەڕای حکوومەتی ئیسفەهان، قەڵەمڕەوی کاشانیشی خرابوویە سەر، لای وەکیل سکاڵای لێبکا. کەریمخان بە شوێنیدا نارد هەتا سەبارەت بە کار و کرداری ڕوونکردنەوەیەک بدا، بەڵام هیچ بەڵگەیەک لە سەر تەمێ و سەرکۆنەکردنیشی بە دەستەوە نیە.

١ـ گوڵشەنی مراد، ل ٦٣ ـ ٦٥.

هەر لەم سەروبەندانەدا نەدرخانی زەندیش کە ئەرکی حکوومەتی مازەندەرانی لە ئەستۆ بوو، جێی خۆی دا بە یەکێک لە پیاوانی باوەڕپێکراوی دەربار. بەڵام ئەم جێگۆڕکەیە ناتوانێ نیشانەی خەساربارکردنی خزمە بێزراوەکانی بووبێ لە لایەن کەریمخانەوە[٢].

غەففاری و نامی باسی سەرەتای پیلانە پتەوەکانیان کردووە و وا وێدەچێ کە یەکەمینیان بەکردەوە لە ماوەی گەمارۆی ورمێدا ئاشکرا بووبێ[٣]. وا دیارە سەردەستەی پیلانگێڕان برایمخانی بوغایری یەکێک لەو چەند هاوڕێ خۆشەویستانەی وەکیل بووە. غەففاری بەئاشکرا وەبیری هێناوەتەوە کە تەنانەت بەر لە بەهاری ساڵی ١١٧٣ی کۆچی / ١٧٦٠ی زایینی بە مەبەستی خەیانەت و کاکەوبراڵە کردن لەگەڵ فەتحعەلیخانی ئەفشار دەستی تێکەڵ کردبوو، بەڵام وەختایەک پیلانەکە لەقاو درا، کەریمخان چاوپۆشی کرد، کەچی دیسانیش ناوبراو لە ماوەی شەڕی قەرەچەمەندا لە دوژمنان و دژبەران نیزیک بۆوە[٤] و دووسێ جاران هەوڵی پەیوەندی گرتنی لەگەڵ فەتحعەلیخان دا. لەگەڵ شابازخانی بەکەکی ڕێککەوت و کابرایەکی ئەنگێوە بە ناوی تفەنگچی و چەند کەسی دیکەیان لە چەکدارانی سپای زەند فێر کرد کە لە پەسیوێک خۆدابگرن و لە دەرفەتێکی لەباردا کەریمخان بکوژن هەتا لە لایەن خانی گەمارۆدراوی ئەفشارەوە خەڵاتێک وەربگرن. یەکێک لە کەتنکەران نەخشەکەی درکاند بەڵام درێژەی بە هاوکاری دۆستەکانی دا: پاش لێکۆڵینەوە شەش کەس لە پیلانگێڕان کە مەولاموتەللیبی کوربالی و میرزائەمین، پزیشکی لەشکرگاش لە ڕیزی ئەو تاقمەدا بوون گیران و کوژران(٢). کەللەسەری ئەم چەند کەسە لەگەڵ نووسراوەیەکی تەوساوی بۆ فەتحعەلیخان فرێدرانە پای شوورەی ورمێ. غەففاری وێڕای زیادکردنی تاموخوێ، دەقەکەی ئاوا نووسیوە:

بەوپەڕی شادمانییەوە لەگەڵ ئەم نامەیە بە مەبەستی نیشاندانی ڕێزمان خاڵوارێک لەم میوە تازانە دەکەینە دیاری هەتا خان تامی زاریان

٢ـ گوڵشەنی مراد، ل ٦٧.

٣ـ گوڵشەنی مراد، ل ٩٧ ـ ٩٨؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٠٧، ڕۆژنامەی کەلانتەر، ل ٦٠.

٤ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٣٢٤ ـ ٣٢٥؛ بڕواننە: یادداشتی ژمارە ٣٢ی بەشی پێنجەم.

پێخۆش بکا[٥]. ڕۆژی دواتر سێسەد سەربازی ئازای ئێلجاڕی بوغایری فەرماندەکوژراو و گومانلێکراوی وەکیل بەرەو ئیسفەهان کە کەسوکاریان دانیشتووی وێندەرێ بوون ڕایانکرد. پۆلە سوارێکیان خرایە شوێن هەتا پێشاوبڕکەیان بدرێ و بە دەس حاکمی خۆولاتی بخرێنە داو[٦].

زۆر وێدەچێ ئەگەر تەواوی پیلانگێڕان بەڕاستی نەبووبنە فیدای بەدگومانی و تۆماتی پاش ڕاکردنی خوێڕییانەی نەدرخانی زەند و چەکدارانی ئێلجاڕی کێشکچی بارگەوبنەی لەشکرگا لە ماوەی شەڕی قەرەچەمەندا، لانیکەم ژمارەیەکیان کەوتبنە هەلومەرجێکی ئەوتۆ. نەزەرعەلیخانی زەند کە یەکێک بوو لە ڕاکردووانی ئەو شەڕە، برێک دواتر و بەر لە ئاشکرابوونی کەتنەکە، ڕەنگە بۆ ئەوەی خۆی لە وەکیل نیزیک بکاتەوە مەولاموتەللیبی تۆمەتبار کرد. وەختایەک میرزا محەممەدی کەلانتەری فارس کە ئەویش ڕایکردبووە قەزوێن گەڕایەوە و نەزەرعەلیخانی سەرکۆنە کرد کە لەخۆوە ناوی خەڵکانی فارس دەزڕێنن، لە جوابدا نەزەرعەلیخان ئەویشی بە هاودەستی پیلانی کوشتنی وەکیل تۆمەتبار کرد. بەختەوەرانە وەکیل شانی بۆ قبووڵ کردنی ئەم تۆماتە شل نەکرد و ئەگەرچی چەند کەسێکی هەرێمی فارسی گرت وەک عەلیقولیخانی کازروونی(٣) کە یەکێک بوو لە ڕاکردووانی شەڕی قەرەچەمەن، بەڵام کەلانتەر بە مەبەستی لێبووردنیان کەوتە نێوان و خۆی دایە کارێکی مەترسیدار، وەکیل پاش کات و ساتێکی دژوار هەر لەو شەوەیدا پاش خواردنەوەی چەند فڕ شەڕابێک دەرهەڵبوو و گوتی میرزامحەممەد لەگەڵ تەواوی دوژمنانی من دۆستایەتی و نێوانی هەیە، بەڵام هەر چۆنێک بێ لە تاوانی عەلیقولیخان خۆشبوو و تەنیا جەریمەی کرد[٧].

٦ ـ ٢ کوێرکردنی شێخاڵیخانی زەند

ڕەوتی قەوارەی سێحربازانەی ڕاوی بە جەڵلەی ئادەمیزادان لە کاتی

٥ـ گوڵشەنی مراد، ل ٩٩.

٦ـ هەمان سەرچاوە، ل ٦.

٧ـ ڕۆژنامەی کەلانتەر، ل ٦٠ ـ ٦٢؛ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢١٤.

گەمارۆی ورمێدا بە کوێرکردنی شێخالیخان پێی نایە قۆناخێکی تر. تەنانەت مێژوونووسانی زۆر قایل و لایەنگریش هەرچەندێک بیانهەوێ پاساو بۆ کردەکانی وەکیل بێننەوە، ناچارن ئەم هەنگاوە بە نموونەیەکی پێچەوانەی ئاکاری دابنێن. بەڵام وەک لە ئاخریدا دێتە بەرچاو شێخالیخان ببوو بە کابرایەکی خۆبەزلزان و لووتبەرز و خودبەسەر کە بۆ پلە و دەسەڵاتی ئامۆزاکەی مەترسی دەنایەوە. گەرچی لە هیچ جێیەک بەراستی تۆماتی پیلانی سەرنخوونکردنی وەکیلی نەخرابوویە ئەستۆ، بەڵام کەڵەکەبوونی کۆمەڵێک تۆمات بە دژی ئەو لە ماوەی ئەم قۆناخە پڕ مەترسییەدا، وای هەڵدەگرت کە مەرجی پارێز رابگیرێ. ساڵێک بەر لەم رووداوە لە کاتی گرتنی ئەستەرئابادا بێ ئەوەی ئیزن لە وەکیل وەربگرێ بەشێکی زۆری لەو خەنیمەتەی وەچنگی هێنابوو بە سەر لەشکرەکەیدا داروپەخش کرد. ئەگەرچی بەم کارە خۆی خستە جەرگەی بەدگومانییەکی زۆر، بەڵام گەلێکی دڵگەرمی دا بە چەکدارانی. جگە لەمانە تاوانبار بوو کە گوێی نەداوە بەو فەرمانانەی دەرکراون و داهاتی پارێزگا داگیرکراوەکانی تەخشانپەخشان کردووە و زۆربەی راسپاردەکانی کەریمخانی لە بابەت باش جووڵانەوە و دڵدانەوەی کۆمەڵانی خەڵکی نێو بازنەی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی وەبەرچاو نەگرتووە[8].

شێوازێکی ئاوا ببوو بە هۆی ئەوەی کە ناوی شێخالیخان هاوسەنگ بێ لەگەڵ زۆرەملی و چەوساندنەوە و ببێتە پەندی پساتێ. بەگوێرەی نووسینی یەکێک لە سەرچاوەکان بۆیە لە ئەستەرئابادەوە بانگیان کردەوە چونکە لێی دووشک ببوون کە ڕەنگە لەو ناوچەیە بکەوێتە سەرهەڵدان[9]. لە ماوەی گەمارۆی ورمێدا تاقمێک لە سەرکردە بێزراوەکانی بەرچاوی وەکیلی بۆ لای خۆی ڕاکێشابوو (یان ڕەنگە بۆیە کەوتبێتە بەر ڕق و تووڕەیی کەریمخان کە خەریکبوو شان لە شانی بدا.) بارگایەکی سازکردبوو و خۆی سانی لەشکری دەبینی کە زیاتر ئەمە کاری میران بوو[10]. کردەوەکانی بەربەرەکانی بوون دژی پلە و پایەی

---

٨ ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٠٧؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٠٩؛ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢٤؛ مونتەزەمی ناسری، ل ٢٠٧.

9- Hovhanyants, 291.

١٠ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٠٨.

وەکیل و ئەویش لەوە زیاتر نەیدەتوانی تەنانەت لە بابەت لێوەشاوەترین سەردارانی هەڵکەوتەی نێو خزم و کەسانیشی کاری وا بخاتە پشتگوێ.

زێدە لەمەش پێشتر بە شێوەیەکی سامناک و چڕوپڕ گوێی زرینگاندبۆوە و سێ کەس لە ئەندامانی گرینگی سەر بەوی لەڕێوە سزا دابوو: لەم سێیانە باباڕەسووڵی شاترباشی کوێر کرا، حەیدەرخانی زەند لە ماڵی خۆیا کوژرا و عەلیمەردانخانی گچکەی بەختیاری لە ڕۆژی جێژنی ڕەمەزانی ساڵی ١١٧٦ی کۆچی / ١٥ی ئاوریلی ١٧٦٣ی زایینیدا سەری بڕا. لەگەڵ ئەمەشدا شێخالیخان سەرنجێکی نەدایە ئەم ئیما و نیشانانە. ئەو شەوەی کوێر کرا، سەرداری زەند لە بابەت ئەم کارانەوە وەکیلی سەرکۆنە کرد و ئەوەندە بە تووڕەیی و گڕگرتووانە قسەکانی دەربڕی کە هەرتکیان تەقین. وەکیل دەگـڕێ ڕۆهات و خستی و بە یارمەتی مووساخانی زەند و ئەوانەی لەوێ بوون بە نووکی خەنجەر چاوی لە قاپێلکان دەرهێنا[11].

گێڕانەوە خەموورووژێنەکەی غەففاری ڕەنگە بەپێی بەجێهێنانی ئەرک و پاساوهێنانەوە بۆ کردەوەی کەریمخان نووسرابێ کە وەک دەرهەڵبوونێکی لەپڕ و لەخۆوە و نابەدڵ و هەڵچوونێکی نەکاو ڕەنگی داوەتەوە. گوڵستانەش ئۆباڵ بۆ ئەم مەبەستە دەکێشێ کە خودی کەریمخان بە نووکی خەنجەر چاوی سەرکردەی کۆڵیوە[12]. نامی ئەگەرچی نەقڵەکەی وەک غەففاری گێڕاوەتەوە، بەڵام نووسیویەنی «بە شیش کوێری کرد» و دەریدەخا کە وەک باو بووە شیشەیەکی سوورەوەبوویان بە سەر گلێنەی سەرداری زەندا کێشاوە و ڕەشکێنەیان تواندۆتەوە و کوێریان کردووە. بەم شێوەیە ڕووداوەکەی نەبردۆتەوە سەر چراغپێ بوونێکی لەناکاو[13].

باشە بۆچی کەریمخان دەرهەق بە کەسێکی تا ئەودەم لە هەموو دۆستان و سەرکردەکانی پتر باوەڕی پێدەکرا غەدرێکی ئاوا زاڵمانەی کرد؟ شێخالیخان ئەوەندە لای وەکیل بەڕێز و خۆشەویست بوو ئەگەرچی پاش شەڕی قەرەچەمەن بوو بە ڕێخۆشکەری زەکیخان بۆ ڕاپەڕین و سەرهەڵگرتن و ئەم سەرکردەیەی

١١ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٠٨ ـ ١٠٩.

١٢ـ موجمەلوتتەواریخی گوڵستانە، ل ٣٣٠.

١٣ـ موجمەلوتتەواریخی گوڵستانە، ل ١٠٩.

لێتەکاندەوە، بەڵام متەقی نەکرد. کەریمخان لە کردار و ئاکاریدا لەگەڵ دۆست و دوژمن خۆی وەک سیاسەتمەدارێکی لێوەشاوە و بەتوانا هەڵخستبوو کە دەزانی بۆ وەرگرتنی ئاکامی هەرەباش دەبێ چ بکا. مرۆڤ تەنیا دەتوانێ وای بۆبچێ کە غلووری و خۆبەزلزانی و خیرەسەری و ئینکەبەری شێخالیخان ببوو بە هۆی ئەوەی کە حکوومەتی خۆی و یەکێتی بنەماڵەکەی لەو بارودۆخە قەیراناوییەدا بکەوێتە مەترسی و سەرەڕای دۆستایەتی لەمێژین و متمانەیەکی کە کەریمخان پێی بوو دیسانیش کارێکی وای کرد تا دەس بەرێ بۆ کردەیەکی تاڵ و توندوتیژ و بە شێوەیەکی قورس و قایم هەنگاو باوێ[14].

وا دیارە کەریمخان پاشان ئەم کارانەی کردووە: سەرلەنوێ هیدایەتوڵلاخانی کردەوە حاکمی گیلان، نەزەرعەلیخانی زەندی برای شێخالیخانی هاوکات لەگەڵ کوێرکردنی کاکی لێخست و هێنایە لەشکرگای خۆی، بەڵام پاشانیش کردییەوە حاکم. بە هەرحاڵ شێخالیخان و براکەی دوای چەند ڕۆژان ئازاد کران و ئامۆزاکەیان دڵنوایی کردن[15]. وا وێدەچێ لەمەودواش شێخالیخان نێوانی لەگەڵ فەرمانڕەوای زەند خۆش بووبێ و قەت نەبوو بە ماکەی سەربزێوی. لە ساڵی ١٧٧٣دا پاش نەخۆشکەوتن مرد و کەریمخان پتر لە هەموو کەس بۆی تازیەدار بوو[16].

٦ ـ ٣ پاکتاوی دەزگاکانی بەڕێوەبەرایەتی و ئیداری

ئەگەرچی ئاڵوگۆڕ بە لای زۆریدا لە دەربارەوە دزەی کردە پارێزگاکان، بەڵام دیسانیش پاڵاوتن کۆتایی پێنەهاتبوو. سەبزعەلیخانی برای شێخالیخان لە سەر کارەکەی خۆی واتە سەرکردایەتی لوڕستانی فەیلی لادرا. ئەو تەتەرەی ئەم فەرمانەی هێنابوویە شوێنی بنەگربوونی ناوبراو لە ئیسفەهان، لەبەرەوەی

١٤ـ کرێملی، ل ٦٦٣. سزادانی شێخالی دەبەستێتەوە بە پیلانێک کە بۆ کوژرانی وەکیل دارێژرابوو. (بەشی ٦، بابەتی ٤)

١٥ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٠٩، گوڵشەنی مراد، ل ١٠٩.

١٦ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٧٣. سەبارەت بە کورتەی ژیانی بڕواننە: بامداد، بەرگی ٢، ل ١٥٣ ـ ١٥٤.

هەواڵێکی تاڵی پێبوو نیگەران بوو لە دیداری سەرداری تووڕە و تۆسن، بۆیە محەممەدڕەفیعخان کە خۆشی وەک سەبزعەلیخان پیاوێکی توندوتیژ بوو، حازر نەبوو بە خۆشی ئەم ڕاسپاردەیە ئەنجام بدا. وەختایەک سەبزعەلیخان دەیهەویست لە دەروازەی شار وەدەرکەوێ کوتەکی یەکێک لە غولامانی وەرگرت و تێیهەڵکرد. پلارەکە وە گورچووی کەوت و لەبەر ئەم زەبرە بە تووڕەیی و هەڵچوونەوە گەڕایەوە و بە بێڕوحمی نێزەیەکی لە خاڵیگەی ڕەفیعخان دا و کەلاکی خست[١٧]. لە ترسی سزادانی کەریمخان یان ئومێدی بەخشینی، خۆی گەیاندە نێو سپای زەند و لوڕانی فەیلی و عەرەبەکانی سەر بە دەوڵەت و لە ڕێی شووشتەرەوە بە مەبەستی کووژاندنەوەی ئاگری ڕاپەڕین و ئاژاوەی ئالیکەسیر پێشڕەوی کرد. هێشتا ڕوون نیە کە داخوا بە ئاشکرا بەخشراوە و کراوەتەوە سەرکردە یان نا؟

وەک نامی ڕوونی دەکاتەوە[١٨] بەر لە وەی ئەویش بە نۆرەی خۆی بە زەبری نێزەی شێخعەلوانی ئالیکەسیر لە دەرەوە بکوژرێ لە شەڕێکی قەراخ

١٧ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٠٩ ـ ١١٠؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٧٨ ـ ٧٩. ئەم کتێبەی ئاخری پێیوایە ڕووداوەکە ساڵی ١١٧٢ / ١٧٥٨ قەوماوە، یانی زەمانێک کە کەریمخان بەرەو تاران دەبزووت و ڕەفیعخان تازە ببوو بە حاکمی ئیسفەهان. ئەو ئەرکەکانی خۆی باش ڕادەپەڕاند و ئەو پیاوماقوولانەی کە شێخاڵیخان کاتی هرووژمی هێزەکانی قاجار ڕایگوێزتبوونە شیراز، دووبارە گێڕانییەوە ئیسفەهان و چی پێویست بوو لە ژیان بۆی دابین کردن و خستنیەوە سەرباری پێشوویان. بە قسەی نامی وەختایەک سەبزعەلیخان لە بازاڕی ئیسفەهان پاش دەمەقڕە لەگەڵ بازرگانێک لێیدا، تووڕە بوو. ئەگەر ئەم گێڕانەوە بسەلمێنین مەبەستەکە پەیوەندی بە پاککردنەوە و پالاوتنی دەرباری وەکیلەوە نابێ. غەففاری دەنووسێ بوونی ڕەفیعخان لە ئیسفەهان دەگەڕێتەوە سەر پسانی پەیوەندی لەگەڵ زەکیخانی برای کە بە مەبەستی هەڵگیرساندنی شۆڕش چووبووە برووجێرد و ئەو لای ماڵ و مناڵ و بارگەوبنەیان مابۆوە. ئەگەرچی غەففاری زانیاری گەرمەتەندووری لە باوکیڕا کە لە کاشان بووە دەسکەوتووە، بەڵام من مەیلم لێیە ئەم ڕووداوە بەرمەوە سەر لادان و خیچاندنی بەرەبابی شێخاڵیخان لە لایەن کەریمخانەوە و بەڵگەیەک بۆ لە کارلادانی سەبزعەلیخان بدۆزمەوە.

١٨ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ٧٩.

شاری شووشتەر شکستی هێنا[١٩].

هەڵگەڕانەوە و نخـوون بوونـەوەی چـاوەڕوانـنـەکراوی پلـە و پایـەی شێخالیخان لە نێو ئەم بنەماڵە تازەیەی پاشایەتیدا ڕووداوێکی خەمڕەوێن بوو و کەریمخان ئەوەندە لە کردەی خۆی پەشـیمان ببـۆوە کـە تـەواوی مـاڵ و سامان و ملکوماشێکی کە وا لە ئێراقـی عەجـەم بـووی و لێـی زەوت کردبـوو، سەرلەنوێ وێیداوە[٢٠].

لەم ڕۆژانەدا نەدرخانی زەند، ماکەی سەرەکی ڕاکردنی قەرەچەمەن بـە مردنێکی کوتوپڕ ماڵاوایی لە جیهان کرد. شەوێک پاش زێدەڕۆیی لە مەینۆشی و کەیف و نەهەنگدا، وەختایەک دەیانشێلا و دایاندەماڵی تێکهەڵـگلا و سـەرەڕای تەقەلای پزیشکان تازە وەهۆش نەهاتەوە. پزیشکان وای بۆچوون کـە لـە کـاتی مەستیدا تووشی ڕیخۆڵەپێچەیەکی گران هاتووە، بـەلام غـەففاری بـە ئاشـکرا دەڵـێ کـە پشـکنینەکانی دوای مـەرگ نیشـانیان داوە کـە ژاری لـە ڕیخۆڵـەدا کۆبۆتەوە و ڕەنگە ژاریان لەگـەڵ شـەراب بـۆ لێکـدابێ و دەرخواردیـان دابـێ. گێڕانەوەی ئەم بەسەرهاتانە خوێنەر دەکاتە سەرپشک تا خـۆی سـەبارەت بـە ڕاستی ڕووداوەکان بکەوێتە لێکۆڵینەوە[٢١]. ئەگەرچی هیچ وێناچـێ کـە زانـین و زانیارییەکانی سەبارەت بە پێداچوونەوەی ئەو سـەردەمی شـتێکی پێچەوانـەی ئەمە بخاتە ڕوو. ئەو مەبەستەی زۆر پڕمانایە ئەمەیە کە ڕاست لەو ڕۆژگـاریدا زۆربەی پیاوانی دەربار و فەرماندەران و کەسانێکی کە وەک نەدرخان بەڕواڵـەت چاوپۆشی لە هەڵەکانیان کرابوو کوژران یان کوێر کران. نموونەی بەرچاوی ئەم کەسانە فەتحعەلیخانی ئەفشارە. دەبێ کەسانێکی وەک کاکاخان و پیرمرادخان و شێخمرادخانی زەند کە سێ مانگ پـاشگـیرانی ورمـێ و گەیشـتنی لەشـکری گەورە و گران بۆ خۆیە کوێر کرابوون لەم جەللەیە زیاد بکرێن. ئەمانە جگـە لـە دۆستایەتی لەگەڵ شێخالیخان تاوانێکی دیکەیان نەبوو و ناچار بـوون کـە لـە بەرامبەر فەرمانەکانی کەریمخاندا لە بابەت کوێربوونیانەوە دەس بەردەنـەوە؛

١٩ـ تـاریخی گـیتیگوشـا، ل ١٠٩ ـ ١١٠؛ گوڵشـەنی مـراد، ل ١٠٦، کەسـرەوی، ل ١٤٧. سەبارەت بە ئاڵوگۆڕەکانی خووزستان، بڕواننە بەشی ٦، بابەتی ٧.

٢٠ـ گوڵشەنی مراد، ل ١١٠.

٢١ـ گوڵشەنی مراد، ل ١١١.

گەرچی ئەمانە بەڕواڵەت بەخشران، بەڵام گۆیا وەختایەک کە پاش مەرگی نەدرخانی زەند بەهەق لە گیانی خۆیان ترسان و لەبەر کەریمخان لاڵانەوە و داوایان لێکرد دان بە لێبووردنەکەیان دابێنێ، وەکیل هەڵچوو و فەرمانی دا کە ئەوانیش بە چارەنووسی شێخالیخانەوە بناڵێنن[٢٢].

لە ماوەی پێشڕەوی وەکیلدا بەرەو بەرەو باشوور لە ساڵی ١١٧٧ی کۆچی / ١٧٦٣ ـ ١٧٦٤ی زایینی، ڕاوی نێچیرە تۆقیوەکان بە شێوەیەکی بەربلاو درێژەی کێشا. لە ئیسفەهان توورابخانی چگنی خوراسانی کە یەکێک لە خۆشەویستانی بارگای کەریمخان و سەرخەزنەداری قەڵەمڕەوی میری (مستەوفیولمەمالک) بوو کوێر کرا و میرزا عەقیلی ئیسفەهانی کە وەزیری دیوان و لە دۆستانی ناوبراو بوو لەگەڵ چەندکەس لە یارانی درانە دەس جەللاد. نامی ڕوونی دەکاتەوە کە توورابخان هەر هێندەی پێنەچوو کە کوژرا و هیچ بەڵگەیەکیش جگە لە تووڕەبوونی وەکیل لە سەر تێداچوونی بە دەستەوە نادا[٢٣]. غەففاری دەڵێ توورابخان لەبەر بەشداری لە شۆڕشی زەکیخان و هێنانی کەسانێک بۆ ئەندەروونی وەکیل دادگایی کرا. تۆمەتی هێنانی پیاوان بۆ ئەندەروونی لە لایەن خوشکی محەممەدحەسەنخانەوە خرابوویە ئەستۆی. بە مەبەستی ڕوون بوونەوەی ڕاستی و درۆ، تەنانەت شەوێکی کەریمخان بۆخۆی کەوتە چاوەدێری کردن(٤). پاش ئەم ڕووداوانە پلەی وەزارەت درایە میرزا محەممەدجەعفەری ئیسفەهانی و میرزا محەممەدی برووجێردی بوو بە خەزێنەدار[٢٤].

٦ ـ ٤ سیستمی حکوومەتی یان شێتایەتی تاکەکەسی

جەللەی گشتی کوشتار و چاوکوڵینەکانی نێوخۆ لێرە بنەی هات، بەڵام سزادانی تاقمەکانی خێڵاتی کە درزێک و سستییەک لە ملکەچییان‌دا پەیدا ببوو

٢٢ـ گوڵشەنی مراد، ل ١١٣ ـ ١١٤.

٢٣ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١١٦؛ ئەنساری، ل ٢٢٦.

٢٤ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٢٤ ـ ١٢٥. بە مەبەستی توێژینەوە سەبارەت بە پلە و پایەکان لە بارگای وەکیلدا، بڕواننە پەراوێزەکانی ٣، ٦، ١٣ و ١٦.

یان کەتبوونە بەر بەدگومانی، درێژەی کێشا. ئەم قۆناخە کە بە وردی گەلالـەی بۆ دارژابوو بە قەلاچۆکردنی ئەفغانییەکان لە تاران دەستی پێکرد و لە جەنگـەی شۆرشی زەکی‌خانا لورەکانی فەیلی و بەختیاری گرتـەوە و ئەمـەش دەبـێ بـە بەشێک لە نیشانە ئاشکراکانی ئەو نەخۆشییە دابندرێ. تەواوی ئەمانە گـۆرانی کەسایەتی نادرشا پاش کوێرکردنی رەزاقولی‌میرزای کـورِی کـە بـوو بـە هـۆی تەنینەوەی کوشتارە بێ‌بەلگە و توندوتیژەکان دەخەنەوە یاد کە سـەری خۆشـی تێدا برد. چلۆن دەکرێ کە سەرەرای ئەم کارانە هەلگەرِانەوە و تلاسابوونی ئـەو کەسەی هەتا ئێستا بۆ باسی بەزەیی و دادپەروەری بێوێنـەی بەویـەری چاکـە دواوین و دوایەش لە سەری دەرۆین، ریس و گوریس بێنینەوە.

وا دیارە دەربارەی گۆرانی تەبیاتی کەریم‌خانەوە دوو بۆچوون و پاسـاو بە دەستەوەیە و ئەگەر بیانخەینەوە سـەریەک رەنگـە بەشـێک لـە راسـتەقینە نیشان بدەن. پاش راوی بەرازە کێوی لە سیلاخۆر لە دوایین حەوتـەکانی سالـی ١٧٦٤دا کەریم‌خان زۆرتوند نەخۆش کەوت. لەم ناوچەیە گەلێک پەرۆشی مـەرگی بوون و دلیان غایلەی دەکرد، بەلام لە یەکەمی مـانگی رەجـەبی ١١٧٨ی کـۆچی/ ٢٥ی دیسامبری ١٧٦٤دا، پـاش دوو حەوتـە ئاگـاداری و چـاوەدێری شـەوانە و رۆژانەی چەند حەکیمێک، لە چنـگ ئـەم نەخۆشـییە خەلەسـت. یـەکێک لـەم پزیشکانە میرزا محەممەدئەمین بوو کە لە کاتی گـەمارۆی ورمـێدا، لـە رِیـزی پیلانگێرانی کوشتنی کەریم‌خان‌دا پێـوە ببـوو. بـەلام لەبـەر چاکـە و خزمـەتی گرینگی پزیشکی چاوپۆشی لێکرا[٢٥]. گەرچی بـیرەوەری‌نووسـانی ئێـرانی هـیچ شتێکیان سەبارەت بە نەخۆشـییەکەی نەنووسـیوە، بـەلام راپـۆرتی کۆمەلـی «کرێملیت»ی بەسرە لەم جەنگەدا روونی دەکاتـەوە کـە بـە تـازەیی لـە چنـگ ئاوسانی گورچیلە رزگاری بـووە و چـاک بۆتـەوە. وەک گێراویانەتـەوە دەبـێ هێندەی ترياک کێشابێ کە تووشی ئەو دەردە بووبێ(٥). ئەگەر وابـێ دەبـێ لـە ماوەی چەند سالان‌دا گیرۆدەی ئێش و ئازارێک بووبێ کـە دەتوانـێ تێکچـوونی تەبیات و ئاکاری دادخوازانەی و گۆرانی بـەرەو رەقـەوەنی و تۆسـنی، پاسـاو بداتەوە. رەنگە هێندە ترياک‌کێشان و مەی‌خواردنەوەی بەر لەوەی بە مەبەسـتی سەرخۆشی و رابواردن بووبێ دەکرێ بۆ دامرکاندنی ژان و دەردێک هاتبێتە گـۆرِ

٢٥ـ گولشەنی مراد، ل ١٣٦ ـ ١٣٧؛ تاریخی گیتی‌گوشای زەندیە، ل ١٢٣.

کە دەتوانێ تێکچوونی تەبیات و ئاکاری دادخوازانەی و گۆڕانی بەرەو ڕقەوەنی و تۆسنی، پاساو بداتەوە[26]. لەگەڵ ئەمەشدا نووسەندەکانی کۆمەڵی کرێملیت (کارێملیت) ئەم مەبەستە بە شێوەی جۆراوجۆر دەگێڕنەوە و بە پتەوونی پێیان وایە کە ئەم دابە زۆروکەم لە نێو فەرمانڕەوایانی ئەو ڕۆژگارىدا باو بووە[27]. هەرچییەک بوو تازە وەکیل ببوو بە مرۆڤێکی مەترسیدار و خوێنڕێژ کە بۆ تاوانێکی بچووک چاو و لووت و گوێی کەسانی ژێرکێفی دەردێنا و دەیبڕی و هەردەم ئامادەی قەڵتوبڕ و ئەنجنینیان بوو[28].

ڕاپۆرتە بەهەڵکەوتەکانی ڕووداونووسانی ئێرانی دەریدەخا کە کەریمخانیش کەم و زۆر بێبەش نەبووە لەو شێتی و غەزرینە بێمانا باوەی تایبەتی فەرمانڕەوایانی تر. لە ماوەی سەردەمی گەمارۆی شیراز لە هاوینی ساڵی ۱۷۵۸دا، وەکیل ناچار بوو کە بە یارمەتی میرزامحەممەدی کەلانتەر سەبارەت بە کاروباری ئازۆقە و پاشەکەوت و یارانی قەڵەمڕەوی دەس بەرێ بۆ پێداچوونەوەیەکی دەگمەن. کەریمخان داوای لە میرزا محەممەد کرد کە یەکێک لە گەورەپیاوانی ئەو ناوچەیە بە ناوی مەلا ماندگار دنە بدا تا بە خۆی و ماڵ و دارایی و پیاوەکانییەوە بێتە شیراز. وەختایەک گوتی ناشێ چاوەڕوانی ئەمە بکرێ کە بە نێو گەمارۆی لەشکری قاجاردا تێپەڕێ و بێ، تووڕە بوو و هەڕەشەی کوشتنی لە کەلانتەر کرد(٦). بەگوێرەی نووسینی کەلانتەر پیاوەتی توراب‌خان[29] ئەوی لە مەرگ ڕزگار کردووە و هەروەک دیتمان توراب‌خان خۆی بە تەڵەی ڕقی کەریمخانەوە بوو.

لەبەر ڕووناکایی ئەم ڕووداوانە، ڕەنگە ئەم زنجیرە کوشتار و سەربزێوییانە وەک دژکردەوەی فەرمانڕەوایەتی پیاوێکی چۆڵەپێچ کراوی دەمارپرووکاو چاوی لێبکرێ. ئەغڵەب مەست بووە و ڕەنگە کارتێکردنی خەیاڵاتی مادە هۆشبەرەکان پیلانی خەیانەتی کەسانی باوەڕپێکراوی بە دڵیدا هێنابێ. لە

26- Carmelites, 665.

۲۷ــ Ibid, and 663 کەریمخان لە زەمانی تێکەڵاوی و هاتوچۆ لەگەڵ ئەرمەنی و گورجییەکان، بەڵێنی دابوو کە زۆر ئارەق نەخواتەوە.

28- Ibid, 666.

۲۹ــ ڕۆژنامەی بیرەوەرییەکانی کەلانتەر، ل ۳۰.

دەرەوەی جەغزی بارگاوە سەبارەت بە پیلانەکان زۆری فوو لێکراوە بۆیە لە دادوەری و سزادان ڕێگای توندڕەوی گرتۆتە بەر: تەنانەت وێدەچێ زۆربەی ڕووداونووسانی بەرگومانی کۆمەڵی کرێملی بایەخیان بۆ ئەم چەشنە ئەفسانانە دانابێ کە گوتوویانە «کەتن و پیلانی نەهێنی کە بێپسانەوە لە لایەن سەرۆکانی ڕەسمی بارگاوە دژی ژیانی وی گەلاڵەی دەکرێ، ناچاری دەکا تا بەپێچەوانەی تەبیاتی ئاشتیخوازانەی تێکڕای ئەوان چ تاوانەکانیان لە سەر سوور بووبێتەوە یان تەنیا بەرگومان بن، بکوژێ[30].»

٦ ـ ٥ سەرهەڵدانی زەکیخان

تەنیا بابەتێکی حاشاهەڵنەگر ڕاپەڕینی پتەوی زەکیخانە دژی دەسەلاتی کەریمخان کە هەمیشە لە ژێر سێبەری خۆشەویستی و مێرەوانی وەکیلدا ژیابوو. ناوبراو کوڕی بوداق بوو. بوداق پاش مردنی «ئینـاق»ی برای، ژنەکەی مارە کردەوە کە دەبێتە دایکی کەریمخان، بۆیە زەکیخان هەروەک چۆن بە ئامۆزای وەکیل دادەندرا، دایکبراشی بوو. ئەو و شێخاڵیخان لە بارگای وەکیل و کاروباری سەرکردایەتیدا خاوەنی ڕێز و خۆشەویستییەکی تایبەت بوون. زەکیخان لە کاتی مەرگی کەریمخانا نیشانی دا کابرایەکی شەڕەنگێز و زاڵم و خاوەن سرشتێکی خوێنڕێژانەیە و هەستی تێگەیشتن و سەرڕاستی پێویستی بۆ دەمکوتی تاسە و تامەزرۆیی و داخوازەکانی نیە. وێڕای ئەمەش کەریمخان هەمیشە لە ڕادەبەدەر مایەی بۆ دادەنا و کردار و ئاکاری دزێوی کە زۆر لە کەسانی تر خراپتر بوو وەبەرچاو نەدەگرت.

پاش شەڕی قەرەچەمەن وەک باو بوو لە پیرۆزبایی و سەرکەوتننامەیەکدا کە بلاوکرایەوە، دوای ناوی وەکیل ناوی شێخاڵیخان وەک سەرکردەی هێزەکان هاتبوو، ئەگەرچی لە دەسپێکی شەڕا لاوازیی نواندبوو. زەکیخان کە دەیبینی خۆڕاگری و نەکشانەوەی ئازایانەی تەنانەت بێ پەسندی

30- Carmelites. 663 ; cf. also p. 665.

دەنووسێ: «تەبیاتی دۆستایەتی و مێرەوانی لە ڕووحیدا خۆنەگرە، هێندێک جاران دەکەوێتە سەربارێکی وا خوێنڕێژانە کە ناچار دەبێ زۆربەیان بکوژێ یان کوێر بکا.»

وەکیل شکستی دوژمنی بە دواوەیە و پێویستە پتری سەرنج و بایخ پێبدرێ، تووڕە ببوو. وەختایەک پاشماوەی سپای زەند بەرەو تەورێز کەوتنەڕێ، ئەو و یارانی لەبەرووەی زۆریان دڵ ئێشابوو لە ڕێی تارانەوە گەڕانەوە ئیسفەهان و خان گوێی نەدایە پێداگری و پاڕانەوەی ئەو سەردارانەی کە کەریمخان بە مەبەستی دڵدانەوە و گێڕانەوەی ناردبوونی. وەکیل خۆی دایە دەس چارەنووس و تاقمێکی بە فەرمانی هەڵبژێرانی زەکیخانەوە وەک سەرداری ئێراقی عەجەم بە شوێنیا نارد تا بەم شێوەیە ئابڕووی خۆی پاراستبێ و پاشان درێژەی دا بە ڕێگاکەی بەرەو ڕۆژاوا[۳۱].

گەمارۆی ورمێ و گرتنی خێرای پاشماوەی ئازەربایجان بیر و هۆشی وەکیلی لەخۆی شەتەک دابوو. پاش هاتنەدی ئەم ئامانجە سەرنجی کەوتە سەر پارێزگاکانی قەفقاز و لە سێپتامبری ساڵی ۱۷۶۳دا وەختایەک هەواڵی شالاو و چالاکی زەکیخان لە لەشکرگای ئەردەوێڵەوە گەیشتە ورمێ لێبڕا کە ئەم ڕووداوە تاڵە پتر بە وردی بخاتە بەر سەرنج[۳۲]. زەکیخان کاتێک پێی نایە تاران بارگەوبنەی شێخاڵیخانی کە نەزەرعەلیخانی برای بە سەری ڕادەگەیشت و لەوێ مابۆوە تالان کرد و بەرەو ئیسفەهان ئاژاوتی.

لە ئیسفەهان چەند مانگێک بۆ پاراستنی بەرژەوەندی، ڕووکاری حوکمڕانێکی خۆبەکەمزان و دەڵەچە و ملکەچی بەخۆوە گرتبوو و وای دەنواند کە مەیلی لە ئاشتی و تەسالحەیە. بۆ وێنە وەختایەک ڕاکردووانی سەر بە برایمخانی بوغایری لە ورمییەوە هەڵاتن و هاتنە ئیسفەهان، گرتنی و تاوانی لێئەستاندن، بەڵام ماڵ و سامانی بە خەنیمەت گیراوانی بە مەبەستی ڕاکێشانی پشتیوانی گەورەگەورەکانی ئیسفەهانی لە نێویاندا دابەش کرد[۳۳]. هەروەها وەک سەرداری ئێراقی عەجەم ئەوپەڕی شادمانی خۆی بە گەشت و گەڕان و پشکنینی ناوچە و مەڵبەندەکانی پارێزگاکە و قەڵەمڕەوی خۆی بە شێوەیەکی

۳۱ـ گوڵشەنی مراد، ل ۸۹؛ مونتەزەمی ناسری، ل ۳۲۷.

۳۲ـ گوڵشەنی مراد، ل ۱۱۷ ـ ۱۱۸؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ۱۱۰ ـ ۱۱۱. لەم گەشتەدا کەریمخان لە ئەردەوێڵ چووە زیارەتی گومبەزی شاسمایل بناغەدانەری زنجیرەی پاشایەتی سەفەوی. (گوڵشەنی مراد، ل ۱۱۷.)

۳۳ـ گوڵشەنی مراد، ل ۱۱۸.

یاسایی نیشان دا[٣٤].

وا وێدەچێ کە دۆستانی بەختیاری زەکیخان لــە پارێزگــای ئیسـفەهان تەمایان گرتبوو کە لە سەرهەڵدانی دەڵەمەی خانی زەندا بەشدار بــن و بکەونــە راپەڕینێکی تەواو. وەختایەک زەکیخان بۆ دەرەوەی شاری ئیسفەهان ســەفەری کردبوو، ئەمانە فەرمانێکی ساختەیان لە لایەن وەکیلەوە بۆ زەکیخان نووسی و وەبیریان هێنایەوە کە عەلیمحەممەدخانی زەند، حــاکمی ئەوســای برووجێــرد بگرێ و کوێری بکا. ئەو کات بە چەشنێک عــەلیمحەممــەدخانیان تێگەیانــد کــە ئەوان بەچاکە رێی بەڕێوەچوونی فەرمانەکەیان گرتووە و زەکــیخــان هــەر کــە حوکمەکەی گەیوەتە دەستی رەتی کردۆتەوە. ئامانج ئەمە بوو کــە ئــەویش لــە کەریمخان بتەکێننەوە. عەلیمحەممەدخان قبووڵی کــرد کــە فــەرمانی پاکتــاوی وەکیل ئەویشی گرتۆتەوە و هــەروەک چــاوەڕوان دەکــرا دایــە پــاڵ راپــەڕیوان. وەختایەک زەکیخان گەڕاوە تەماشای کرد کە سـپاکەی لــە دەهــەزارەوە بۆتــە دوازدەهەزار شەڕکەری بەختیاری و بوغایری.

عەلیمحەممەدخان بە گرتنی شــار بــە نــاوی زەکــیخانــەوە سـپاکەی بەهێزتر کرد. هەروەها حاجیئاغــا محەممــەدی رەعنــایی ســەرۆکی شــارەوانی (ساحێبئیختیار) ئیسفەهان لێخرا و گیرا و جەریمە کرا. زەکیخان بە رەزامەندی لە بابەت گەلاڵەی دارژاو گەڕاوە لای راپەڕیوان و لــە مــاوەی سێرۆژاندا بــڕی شێستهەزارتمەنی بە کەڵەگایی لە خەڵکی مەینەتباری ئیسفەهان ئەستاند[٣٥].

وەختایەک کە عەلیمحەممەدخان بە تاڵان و بڕۆی تاران و قوم و کاشان

٣٤ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١١١؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ٣٢٧.

٣٥ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ١١٢ ـ ١١٢؛ گوڵشەنی مــراد، ل ١١٨ ـ ١١٩؛ تــەورێزی، ل ١٦٧ ئەـ ب؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ٣٣٠ ـ ٣٣١. گوڵستانە بانگەشەی ئەوە دەکا کە دەرچوونی فەرمانی کوێرکرانی عەلیمحەممەدخان لە لایەن وەکیلــەوە ســاختە بــووە، بــەڵام بــە سەرنجدان بە سیاسەتی باوی وڵات ڕوونە کە هەڵکەوتێکی وا ڕێی تێــدەچێ. (٩٧/٤٢ sp) دەنووسێ کە زەکیخان بۆیە دژی وەکیل راپەڕیبوو کە فــەرمانی دابــوو چوارکــەس لــە سەرکردەکانی لەبەر ئاکاری نالەبار لە ئیســفەهان زینــدانی بکــرێن. ئــەم چوارکەســە هاژبراوە برێتی بوون لە: عەلیمحەممەدخان، نەزەرعەلیسوڵتان، شەفیع و کازمخانی بەختیاری.

لایەنگری دیکەی لە خۆی کۆکردەوە، زەکیخان خۆشی شانی دایە شانی. ئەو کات نەزەرسولتان و کازمخانی بەختیاری بۆ گرتنی کاشان گاڵ دا. لە ماوەی چەند ساڵی رابردوودا غەففاری پیر و پەرێشان سەری وەبەر قەڵەمڕەوی حکوومەتی ئیسفەهان هێنابوو. هێزە بەختیارییەکانی زەکیخان لە پەنا دیوار و شوورەی شاری کاشان دامەزران و شالاویان بردە نێو شار و دەستیان کرد بە داگیرکردنی ماڵ و سامانی خەڵک(٧). میرزا موعیززەددینی غەففاری بڕیاری دەسکردنەوە و بەربەرەکانی دا و گەلالەی هێرشێکی شەوانەی دژی دوژمن داڕشت. ئەم پەلامارە گیرانی کازمخان و سەدوهەشتا کەس لە پیاوانی و ڕاکردنی بەهەشتاوی نەزەرسولتانی لێکەوتەوە. زەکیخان لەرێوە عەلیمحەممەدخانی بە لەشکرێکی گەورە و گرانەوە ناردە کاشان تا دەوری ئەو شارە بدا. عەلیمحەممەدخان لە «دیوانخانە» نیزیک بۆوە و لە دەرەوەی حەساری شار بوو بنەی دانا. ئەم قۆڵە کەمێک دواتر بەدەس تفەنگچییەکانی کاشانی گیرایەوە و هێزەکانی پەلاماردەر ناچار بوون کە فرسەخێک بکشێنەوە و پەنابەرنە بەر قەلای شارۆچکەی فین. فین لەبەر باخی پاشایەتی سەربەدەرەوەیە. عەلیمحەممەدخان لەم ناوچەیەدا ڕۆژانە گەلالەی هەڵمەت و شالاوی دادەڕشت هەتا کاشان بخاتە گەمارۆ[٣٦].

٦ ـ ٦ گرتنەوەی دووبارەی پارێزگای ئیسفەهان

کەریمخان وردەوردە قنایەتی کردبوو کە دەبێ بۆ بەرگرتن لە تێوەگلانی تەواوی هەرێمی ناوەندی ئیمپراتۆری تازە وەدەسهاتووی لە زۆنگاوی شڵەژاوی خۆی دەس بەکار بێ. ڕۆژی ١٦ی ئۆکتۆبری ١٧٦٣ لەگەڵ لەشکری بێژماری کە بەگوێرەی نووسینی غەففاری ١٥٠هەزار کەسێک دەبوو لە ئەردەوێڵ وەدەرکەوت. ئەم لەشکرە هەر تەنیا چەکدارانی خۆی نەبوون بەڵکوو سەربازانی ئێلجاڕی هەموو تایفە و سەرکردەکانی تازە دەستەمۆبووی ئازەربایجانیشی دەگرتەوە. تاقمێک لەم سەرکردە تێکشکاوانەی ئەم پارێزگایە وێڕای بنەماڵەکەیان بە

٣٦ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١١٩.

مەبەستی دەستەبەرێتی سەروەبەرهێنانی ناوچەکانی ژێر دەسەلاتیان لەگەڵی هاتبوون. فەتحعەلیخانی ئەفشار، کازمخانی قەراچەداغی، پەناخانی جەوانشێر، عەبدوڕڕەززاق بەگ و شابازخانی دونبولی سەربەدەرەوەترینی ئەم بۆلە بوون[٣٧]. هاوکات چەند هێزێکی پێشەنگ بە سەرکردایەتی مەولاسوڵتانی زەند و دووسێ کەس لە سەرکردەکانی ئەفشار بە مەبەستی ڕزگاری کاشان گاڵ دران. هێزی زۆر و زەوەندیش لە مەڵبەندی خەمسەدا کەوتنە پێشڕەوی و هەرکام لە شارەکانی خەڵخاڵ و سوڵتانییە یەکی ڕۆژێکیان خۆڕاگرت. زولفەقارخانی ئیرلووی ئەفشاریش نێردرایە خەمسە تا پاشەنگی لەشکری لە ئەستۆ بێ.

لە نیوەشەوێکا هێزەکانی ڕزگاریدەری کاشان گەیشتنە نیزیک ئەو شارە. مەولاسوڵتانی بێئەزموون و بێپارێز فەرمانی دا کە هەر ئەو شەوە هێرش بەرنە سەر هێزەکانی عەلیمحەممەدخان لە قەلای فیندا. مورتەزاقولی ئەفشار کە کۆنەشەڕوانێکی بەئەزموونی سەرکردەی هێزەکانی پشتیوان بوو، سەرەڕای داخوازی چەند پاتەی بە مەبەستی حەسانەوەی سوارانی شل و شەکەت و بەگوێنەکرانی بەناچار شانی بۆ نەوی کرد. وەک گێڕاویانەتەوە هێزەکانی زەند لای بەیانی پەلاماریان داوە چونکە زانیبوویان کە عەلیمحەممەدخان هەمیشە بۆ حەسانەوە دەچێتەوە ئیسفەهان و کۆمەڵەی بارگەوبنەکەی لە لایەن دەستەیەک پاشەنگی بەهێزەوە ئاگاداری لێدەکرێ. کاتێک کە سوارانی ماندوو و ناڕێکوپێکی زەند هەڵمەتیان برد، بە کوژرانی هەشتاکەسیان بۆ وێنە مەولاسوڵتان، بە دەس ئەم پاشەنگانە تێکشکان. هێزەکانی دوژمن بە ڕێکوپێکی تەواوەوە وێڕای هەشتا سەری براو گەڕانەوە ئیسفەهان. کەریمخان وەختایەک لە ساوە بوو هەواڵی ئەم شکستە پڕشەرمەزارییەی پێگەیشت و بە پەلە بەرەو کاشان کەوتەڕێ. لەم شارەدا غەففاری پیر یانی تەنیا قارەمانی ڕووداوەکانی ئەم ڕۆژگارانەی کاشان چوو بە پیرییەوە. لە نێو دیلە گیراوەکانی سپای عەلیمحەممەدخاندا، نۆکەس بەختیاری و هەژدە کوردی ئەردەلانی ئازاد کردن[٣٨]. هەواڵەکانی گەیشتوو لە ئیسفەهانەوە نیشانی دەدا کە زەکیخان چونکە چاوەڕوانی وەها بەرەوڕووبوونەوەیەکی بەربلاوی نەکردبوو، تووشی دڵەڕاوکە

٣٧ـ گولشەنی مراد، ل ١١٩ ـ ١٢٠؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١١٣ ـ ١١٤.

٣٨ـ گولشەنی مراد، ل ١٢١ ـ ١٢٢.

و ئاڵۆزکان هاتبوو. بۆیە وێڕای بنەماڵە و بارگەوبنە و تاقمێکی زۆر لە یارانی بەختیاری و تاقمێک بارمتەی خاوخێزانەکانی سەر بە وەکیل ڕاستەوخۆ لە ئیسفەهانەوە بۆ زەردکێو و لەوێشەوە بەرەو خووزستان ڕایکردبوو. ئیسفەهان جارێکی تر بێ هیچ گرفتێک گیرایەوە[39].

زەکیخان پاش ڕاکردن لە «سەردەشت» گیرسایەوە. ئەم شارۆچکەیە کەوتۆتە ڕۆژاوای داوێنەکانی زەردکێو. بارگەوبنەی سپاکەی لە باغێکی بەشوورەدا دانا و دەوری کردە مەتەرێز و خۆشی لەگەڵ زۆربەی شەڕکەرانی گەڕاوە گوندی «گەتوەند»ی نیزیک ئەو شوێنە[40].

هێزە نێردراوەکانی لە ئیسفەهانەوە بە سەرکردایەتی نەزەرعەلیخانی زەند و عەلیخانی شاسەیوان پێشاوبڕکەیان داوە و لە قەڵایەکی دووفرسەخی گەتوەندا دامەزران. پتر لە مانگێکی تری کاتوساتی هێزەکان بەختی شەڕی تەکولۆی ڕۆژانە کرا. هەردوولا بێباوەڕ و جموجۆڵ کەوتبوونەوە[41]. ڕەنگە زەکیخان لەبەر ئومێدی بەخشران لە لایەن وەکیلەوە پتر خۆی نەدابێتە بەربەرەکانی، بەڵام دیسانیش حازر نەبوو خۆی بەدەستەوە بدا. کەریمخانیش نەزەرعەلیخانی ڕاسپاردبوو کە توندی لێنەکێشێ و بە زیندوویی بیگرێ[42]. سەرەنجام زەکیخان پەلاماری سەنگەرەکانی نەزەرعەلیخانی دا بەڵام بەرەوڕووی خۆڕاگری خەنیم بووە. دژەهێرشی نەزەرعەلیخان لە پای دیوارەکانی قەڵا ڕاپەڕیوانی تەفروتونا کرد و زەکیخان ناچار بوو شوێنی دامەزرانی چۆڵ بکا و وێڕای سێسەد کەس بەرەو حەوێزە ڕایکرد.

پاشەواری چەکدارەکان کە هەڵاتبوونە لەشکرگای نەزەرعەلیخان بێشەڕ دەستیان بەردایەوە و هاوکات لەگەڵ ئازادی بارمتەکان و بارگەوبنە

۳۹ــ گوڵشەنی مراد، ل ۱۲۲؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ۱۱۵؛ کەسرەوی، ل ۱۵۲ ــ ۱۵۳؛ مێلکۆم، ل ۱۲۲.

٤۰ــ گەتوەند کەوتۆتە ۲٥کیلۆمیتری باکووری ڕۆژاوای شووشتەر لە لێواری باشووری شارۆچکەی سەردەشت. (بڕواننە: فەرهەنگی جوغرافیایی ئێران، بەرگی ٦، ل ۳۱۰ و نەخشە).

٤۱ــ گوڵشەنی مراد، ل ۱۲۹.

٤۲ــ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ۱۲٥.

بەرەو ئیسفەهان گەڕانەوە[٤٣].

٦ ـ ٧ زەکی‌خان لە خووزستان

لە ماوەی ئەم قۆناخە دەساڵانەیەدا کە ڕەقیبی پێشووی وەکیل یانی عەلی‌مەردان‌خان لە نێو هۆز و تایفەکانی دژبەر و دەستە و دایەرەی شارەکانی خووزستانا دۆستان و هاوپەیمانانێکی پەیدا کردبوو، گێرە و کێشەکانی نێوخۆیی و دەروون خێڵی چەن ئاڵوگۆڕێکی لەم پارێزگایەدا بەدی‌هێنابوو. شێخ سەعدی ئالی‌کەسیر[٤٤] لە ساڵی ١٧٥٢دا، بە دەس «ناسر»ی مامی(٨) لە تەختی دەسەڵاتەوە سەرەوەنخوون کرا[٤٥]. مەولاموتەللیبی[٤٦] «موشەعشەعی»ش بەڕواڵەت وادیار بوو هێندێک زێدەبەشی و دەسەڵاتەکانی حوکمڕانێتی عەرەبستانی وەدەس هێنابۆوە. شێخ سەعدی ئالی‌کەسیر ساڵی ١٧٥٤ لە حەوێزە زیندانی کرا و پاشان مرد یان بە دەستی مەولاموتەللیب کوژرا. بۆیە لە کلکەی ساڵی ١٧٦٣دا کە زەکی‌خان هاتە حەوێزە نێوانی حاکمی حەوێزی لەگەڵ شێخ‌ناسری خزمی نیزیک و پشتێی شێخ‌سەعد تووشی گرژی و ناخۆشی هات. دەبێ والی (پارێزگار ـ حاکم) بە پەیدابوونی هاوپەیمانێکی ئاوا کەیفی ساز بووبێ و خانی ڕاپەڕیویش زۆری دەستی ڕێز لێنا. وایان بڕیاردا لە دووڕێی جیاوازەوە بەرەو دزفوول بکەونە ڕێ. ئالی‌کەسیر بەردەوام سەریان لە ئاست وەکیل بادەدا و ئەو بەینەش بە تێکشکاندنی هێزەکانی سەبزعەلی‌خانی سەرداری کوژراوی لوڕستان بێباکتر ببوون. بە مەبەستی هاوکاری و پەلامار و گرتنی دزفوول شانیان وەشانی زەکی‌خان دا. خانی یاغی دەیەویست ئەوەندی بووزدەخوا و دەتوانن بەهرەیان هەبێ و هاوپەیمانی زیاتری عەرەب بەرێتە ڕیزی هێزەکانی و گوێی نەدەدایە بکە و نەکەی حاکم. عەلی‌محەممەدخان و شەفیع‌خان چوونە سوێی «عەلی‌قولی‌خان»ی حاکمی دزفوول هەتا پاڵی دەن بۆ ڕیزی ڕاپەڕیوان. ئەم کارە

٤٣ـ تاریخی گیتی‌گوشای زەندیە، ل ١١٥ ـ ١١٦؛ گوڵشەنی مراد، ل ١٢٩.

44- Oppenheim I V part 1,53.

45- Ibid, 54 note 1 (citing the Tazkera – ye – Shushtar).

٤٦ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٣٠.

دەبوو بە هۆی پارێزرانی بنکە و پێگەی زەکیخـان و زیـاتر بـوونی هێزەکـانی پشتیوانی تر بەتایبەت لە لای ئالیکەسیرەوە. سەرەنجام زەکیخان تەمای گرت زەبروزەنگـی خـۆی لـە بەرامبـەر تەقـەلاکانی ئـەم تایفـەدا بـە دژی حـاکمی موشەعشەعی بنوێنـێ. شـەوێکی عـەلیمحەممـەدخان و شـەفیعخـانی لەگـەڵ چوارسەدکەس بە ناوی سەردانێکی دۆستانە نارده لای حاکم و فەرمانی گـیرانی دا. لەپڕ خۆیان بە خێـوەتی حـاکم داکـرد و خـاوخێزان و ئەنـدامانی دەزگـای حکوومەتیان کوشت، بەلام خودی والی (حوکمڕان) وای کرد دەستی بگاتە مـاینی خۆشبەز و دڵخوازی(۹). ئەم ماینەیان بۆ ڕۆژێکی ئاوا تەنگەتاو بـە زیـنکـراوی ڕادەگرت. چەند کەس لە غولامانیشـی وێـڕای ئـەو ڕایـانکرد. ماوەیـەک دواتـر زەکـیخـان تـەواوی مـاڵ و سـامانەکەی داگـیر کـرد و عـەلیمحەممـەدخان و نەجەفخانی کوردی بە مەبەستی پەیکەردەی حـاکم گـاڵ دا. نەجـەفخـان لـە دووفرسەخی شووشتەر گەیشتە سەری، ڕاکردووی تێماو بـە نێزەکـەی کـابرای هەڵمەتبەری هەڵداشت و پسـاندی، بـەلام کوڕەکـەی نەجـەفخـان ڕاسـت لـە پشتەوەڕا پەلاماری دایـە و یەکسـەمەکەی ئـەنگاوت و حـاکمی بـە دیـل گـرت و دەس و پێ بەستراو ناردییە لای زەکیخان. زیندانییەی نیگەران کە کەوتبووە بەر تۆڵەی دوژمنانی خوێنخۆری واتە عەرەبـەکانی ئـالیکەسـیر، بـە لالانـەوە و پاڕانەوە حازر بوو ٦٠هەزار تمەن بدا بە زەکیخان. بە کەیفخۆشی پێشوازی لـە پێشنیارەکەی کرا. وایان قەرار کـرد نیـوەی ویشـکەپووڵ بـێ و نیـوەی زێـڕ و جەواهێرات کە دایکی حاکم لە دزفوول بیدا.

بەلام ئالیکەسیر نەیانهێشت بە فێڵ و دەهۆ بـەر بـە تۆڵـەکردنەوەیان بگیرێ و دەرهەڵبوون و خێرایەکی کەوتنە گەڕ. زەکـیخـان ناچـار کـرا دیلەکـە بداتەوە دەس دوژمنانی. سەرکردایەتی هاوپەیمانانی عەرەبی ئـالیکەسـیر لـە ئەستۆی کوڕانی شێخ سەعد یانی فەرحان، کاتع و عەلوان بوو کـە بـە سـەری براوی حاکمەوە گەڕانەوە هەرێمی خۆیان. هاوڕێیـانی دیکەشـیان کـە عـەرەبی ئالیکەسیر بوون کەوتنە شـوێنیان. تاقمێـک لـە لایـەنگرانی حـاکمی کـوژراو زەکیخانیان جێهێشت و سەیر لێی بوونـە دوژمـن. هاوکـارانی پێشـووی واتـە عەلیقولیخان و پیاوانی دزفوولی قێزیان لەم هەڵوێستە پیاوکوژانەیە هەستا و ئیتر بەڵگە و بۆنەیەکیان بۆ یاریکاری ئەو پێشک نەدەهات، بۆیـە نەیانهێشـت

پێبنێتە شاری دزفوول[٤٧].

٦ ـ ٨ ئاشتی

جگە لە تاقمێکی سەرکردەکانی لوڕ و بەختیاری تەواوی هاوڕێیانی زەکیخان لێی ڕەوینەوە. خانی یاغی ئێستا کەوتبووە بەر شەپۆلی مەترسی تۆڵەکردنەوەی دوژمنانی عەرەبی و تەنانەت نەیدەتوانی ئالیک و تفاقێک کۆکاتەوە، بۆیە تەمای گرت کە بگەڕێتەوە لای باکوور و جەرگەی چیاکانی لوڕستان و بەڵکوو بەم شێوەیە بتوانێ پەناگا و لایەنگرانێک لە دەوری خۆی کۆبکاتەوە[٤٨]. لە سەرەتای ساڵی ١٧٦٤دا کە کەریمخان چووبووە سیلاخور، تووشی نەخۆشییەکی سەخت هاتبوو کە پێشتر باسی کرا. وەختایەک بیستی

٤٧ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٣٠ ـ ١٣٢. نامی، ل ١٢٣ی گیتیگوشا. غەففاری تەنیا دەربارەی یەکێتی زەکیخان و ئالیکەسیر، بە کورتی شتێکی هێناوە. کەسرەوی لە لاپەڕە ١٥٣ ـ ١٥٥ی مێژووی پێنسەدساڵەی خووزستاندا نووسینەکەی لەگەڵ نامی یەکتر ناگرێتەوە و دەڵێ مەولامۆتەللیب لەگەڵ زەکیخان کەوتە دژایەتی، بۆیە گیرا و عەلیمحەممەدخانی زەند کوشتی. گوڵستانە لە لاپەڕە ٣٣٢ ـ ٣٣٣ی موجمەلوتتەواریخدا ئەم ڕووداوە وەک شەڕێکی بەگەرمەی نێوان زەکیخان بە سەرکردایەتی عەلیمحەممەدخان و حاکم (وەک سەرۆکی بنیکەعب) دادەنێ و دەڵێ زەکیخان لەگەڵ سێ کوڕی ئەبوو تالبی شووشتەری کە والی باوکی کوشتبوون پەیمانی بەست. ئەگەرچی گێڕانەوەی گوڵستانە لە بابەت هێنانی ناوەکانەوە ئاڵۆزبڵۆزە بەڵام لە بابەت هەڵکەوتەکانی دواترا لەگەڵ گوڵشەنی مراد تەواو یەکتر دەخوێنێتەوە. ئەویش وەک کەسرەوی لای وایە کە حاکم لەگەڵ عەلیمحەممەدخان کەوتۆتە شەڕێکی دەستەویەخە و گیراوە. پاشان زەکیخان دایە دەس شەفیعخان و بێئاگاداری عەلیمحەممەدخان درایەوە دەس دوژمنانی ڕقەوەنی. پاشان دایکی حاکم تەمای گرت کوڕەکەی بکڕێتەوە. «تەوریزی»ش ڕووداوێکی ئەوتۆ دەگێڕێتەوە، ل ١٦٧ب و تەفرەشی، ل ٢١٥ئا.

٤٨ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٣٢؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٢٤؛ کەسرەوی، ل ١٥٥. Malcolm, 122.

زەکیخان گەڕاوەتەوە لای کوێستانان، سێهەزار چەکداری بە سەرکردایەتی نەزەرعەلیخان و جانگیرخان بەڕێ کرد هەتا بەرەگەی لێبگرن. لە خورەمئاباد لێی وەدەس هاتن و نەیانهێشت هێزەکانی تازەپشووی لوڕ بگەنە هانای و ڕاویان نا. نەزەرعەلیخان کە بە تووڕەیی دەیەویست تۆڵەی شکستی جاری پێشووی بکاتەوە، بێپسانەوە لە چیا و چۆڵی لوڕستانی فەیلیدا شوێنی لە دوو دەگێڕا. ئاخرییەکەی لە سووچێکی خاکی پشتکۆدا(١٠) دەورەی گرت، بەڵام پێیخۆش نەبوو بکەوێتە شەڕێکی بەگەرمە و یەکسەرە کردنی کاری ڕاکردووان، چونکە کوڕانی زەکیخان و دەرهەڵبوونی وەکیلی لەبەرچاو بوو. نەزەرعەلیخان شەڕی ڕاگرت و لە کەریمخانی ڕاسپارد. کەریمخان گەیبووە یەسکانی و هێزی پشتیوانی بۆ نارد و فەرمانی پێدا کە هیچی دی لە بەرامبەر خانی یاغیدا نەوی نەکێشێ. نەزەرعەلیخان لەم ڕۆژانەدا پەیامێکی لە زەکیخانەوە پێگەیشت کە دەریدەخست پەشیمانە و داوای بەخشین دەکا. بەڵام کەریمخان قسەکانی لێ قبووڵ نەکرد[٤٩].

لوڕ و بەختیاری کە لە ترسی کارەکانی خۆیان تۆقیبوون زەکیخانیان دنە دەدا کە ڕابکا، چونکە ئەم تاقمە چاوەڕوانی بەزەیی و لێبووردنێکی وا نەبوون کە وەکیل لەگەڵ یەکێک لە ئەندامانی بنەماڵەی خۆی ڕەچاوی دەکرد[٥٠].

وەختایەک نەزەرعەلیخان جارێکی تر ڕاپەڕیوانی لە شەڕ وەردایەوە، چەکدارانی لوڕ تێگەیشتن کە دەرفەتی پێویست لە کیس چووە و بەناچار چەشنی عەرەبەکان بە ئارامی سەری خۆیان هەڵگرت و لێی ترازان. زەکیخان زۆر پیس شکا و سەرکردەکانی سپای گیران و خۆشی لەگەڵ عەلیمحەممەدخان و شەفیعخان و چەند دەس لە نۆکەرانی بەرەو سنووری دوورەدەستەکانی خانەقین تێیتەقاند. چونکە وەرگیرانی وەک کەسێکی دوورخراوە کە ناوی خەیانەتکاری لە سەر بوو لە وڵاتی دیکەدا بە خاترجەمی دەستی نەدەدا، داوای خۆبەدەستەوەدانی کرد، بەڵام پێشنیارەکەی وابوو کە خۆی ڕاستەوخۆ بچێتە لای کەریمخان و بە ناوی کەسێکی پەژیوان داوای لێبووردن بکا. نەزەرعەلیخان

٤٩ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٣٥.

٥٠ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٢٤ ـ ١٢٥.

بە دڵەڕاوکە پێشنیارەکەی قبووڵ کرد بەڵام پاشماوەی سپاکەی بە مەبەستی بەرگرتن لە خوێنڕێژی زیاتر گەمارۆ دا[٥١]. تاقمێک چەکداری وەک سێبەر خستە شوێنی هەتا لەشکرگای وەکیل چاوی لێ‌خافڵ نەکەن[٥٢]. سەرەنجام خانی یاغی خۆی لە تەویلەی کەریمخان هاویشت و بەخشرا و دیسانیش ڕێزی لێگیرا. عەلی‌محەممەدخان کە لە داخوازی بەخشرانی دڵنیا نەبوو[٥٣] لە نیوەی ڕێیە لە زەکی‌خان هەڵبڕا و بە پەشیمانی و دەمارپرووکاوی وێڕای دووکەس لە غولامانی پەنای بردە مەرقەدی پاکی مەعسوومەی قوم. بەهەرحاڵ بە پیاوەتی و کەیخودایەتی نەزەرعەلی‌خان و شێخاڵی‌خان ئەویش بەخشرا و چاوپۆشی لە تاوانەکانی کرا و کەوتەبەر ڕوحم و بەزەیی وەکیل[٥٤].

بەم شێوە تەنیا سەرهەڵدانێکی کە لە لایەن یەکێک لە خزمانی وەکیلەوە بە دژی وی گەلاڵە کرا و بەڕێوەچوو کۆتایی پێهات. گومانی تێدا نیە ئەگەرچی دەسبزاوتنی زەکی‌خانی زیزەلۆک و سەربزێو ئەم ڕاپەڕینەی بەدی‌هێنابوو، بەڵام خێرایەکی وای تەنییەوە و بوو بە شەڕ و لەشکرلێکرانێک کە دەیتوانی جارێکی دیکەش ئێران بەرێتەوە نێو جەرگەی هەرەجمەرەج و کوشتاری قۆناخی بۆشایی دەسەڵاتی پێشوو. ئەم ڕاپەڕینە وەک «گەرماپێوێک» هەلومەرجی کەش و هەوای سیاسی جودا لە یاغی‌بوونی زەکی‌خانی نیشان دا و دەرکەوت کە هێندێک کەس و دەستەوبەستەی خێڵاتی کە وردەوردە دەستەمۆ ببوون، بە شوێن ناوەندێکا گەڕابوون بۆ درێژەی دوژمنایەتی. ئەگەرچی ئەم ڕاپەڕینە ئامادەیی وەکیلی بۆ بەخشینی زەکی‌خانی پەژیوان ـ کە کابرایەکی خودبەسەر و بێ‌بەزە بوو بەڵام بە ئاشکرا نیشانی دا کە خۆی هیچ مەترسییەکی بۆ ئامۆزاکەی نیە ـ بە دواوە بوو، بەڵام لە بابەت ئەو کەس و تایفانەی پشتیوانییان لێکردبوو، زۆر توندیان لێکێشرا و ئەغلەب کوژران و دوورخرانەوە یان بۆ ڕزگاری گیانی خۆیان بەناچاری جەریمەیان دا.

٥١ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٣٣ ـ ١٣٤.

٥٢ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٣٣٤.

٥٣ـ هەمان سەرچاوە؛ گوڵشەنی مراد، ل ١٣٥؛ تاریخی گیتی‌گوشای زەندیە، ل ١٢٦.

٥٤ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٣٥؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ٣٣٤.

تێبینی و پەراوێزەکانی «ساکی»

١ـ ئـەم بەسـەرهاتە یـەکێک لـە پاکتـاوە خوێناوییـەکانی دەربـاری کەریمخانە کە لە کتێبی گوڵشەنی مرادا بە درێژی و لە نووسـراوەکانی تـرا بـە کورتی باسی کراوە. میرزا موحسینی برووجێردی کە یەکێک لە ئاوالانی عەیش و نۆش و حەرەمخانەی وەکیـل بـوو بـە هاودەسـتی ڕۆسـتەمسوڵـتانی زەنـد و کازمسوڵتانی زەند شەوانە چەند کەس لـە ژنـانی حەرەمخانـەیان دەبـردە لای خۆیان. لە کۆبوونەوەیەکی ژنانەدا وێڕای پێکهەڵپڕژان و دمەتەقە قسەکە درکـا. خەجیجخانمی خوشکی محەممەدحەسەنخانی قاجار کە یەکێک بوو لە ژنـەکانی وەکیل، ڕووداوەکەی بۆ گێڕایەوە. کەریمخان بە لەسەرەخۆیی ژنی زەکـیخـانی ڕاسـپارد تـا لـە قسـەکە بکۆڵـێتەوە. ڕاسـتی ڕوون بـۆوە. کـازمسوڵـتان و ڕۆستەمسوڵتانی زەندیان بە زبری شمشێر کوشت. ژنانی تاوانبـاریش کـوژران. میرزا موحسین کە هەمیشە بۆ کۆڕی شەرابخواردنەوەی وەکیل بانگ دەکرا لەوێ دانیشتبوو کە خانی زەند لێی پرسی ئەگەر کەسێک خەیانەت بە مـەزن و مـیری خۆی بکا دەبـێ چـی لێبکـرێ؟ وڵامـی داوە دەبـێ بسـووتێندرێ. بـە فـەرمانی کـەریمخـان کۆمایـەکی گـەورەی ویشکەڵـەداریان خسـتە سـەریەک و مـیرزا موحسینیان تێهاویشت و ئاگریان دا.

٢ـ موتـەللیبی کوربالـی کـوڕی شەمسـەددینی کافقـایی یـەکێک لـە جووتبەندەکانی کوربال بوو کە زەمانی پەلاماری ئازادخان بۆ سـەر شـیراز بـە لایەنگرێتی کەریمخان ڕاپەڕی و تاقمێکی سوارەی لە ژێر ڕکێفی دابوو و نازناوی «خان»ی وەرگرت. یەکێک بوو لە گیانفیداکانی کەریمخان، بـەڵام لـە گـەمارۆی ورمێدا کەوتە ڕیزی پیلانگێڕان و لەگەڵ تاقمی یارانی بـرایمخـانی بوغـایری و شابازخانی دونبولی کوژرا.

٣ـ عەلیقوڵی کـازروونی یـەکێک بـوو لـە پیاومـاقووڵانی فارسـی و

ماوەیەکی درێژ حوکمڕانی کازروون بوو. لە شەڕی قەرەچەمەندا وێڕای تاقمێک لە چەکدارانی ناوچەی فارس و دەشتستانی ڕایکرد و لە ئیسفەهان گیرا. بڕیار درا کوێر بکرێ بەڵام میرزا محەممەدی کەلانتەر و براکەی کەوتنە نێوان. لە لاپەڕە ٦٢ی ڕۆژنامەی کەلانتەردا دەنووسێ: لەو شەویشدا خەریکبوو هەردکمان سەرمان تێدابچێ. وەکیل زۆر تووڕە بوو و گوتی هەرکەس لە هەرجێیەک دوژمنی دەوڵەتی ئێمە بێ دۆستایەتی دەکەی و دەتەوێ ئاوا خەریکی نان بە قەرزدان بی بە جەماوەری دەوروبەر. بەڵام باشە ئەوە لێی خۆش بووم. لە سەردەمی حکوومەتی جەعفەرخاندا گیرا و خرایە بەند.

٤ـ توورابخانی چگنی کەسێک بوو لە تۆرەمەی خێڵی گەورەی چگنی کە سەردەمی شاعەباس دوورخرابوونەوە بۆ خوراسان. ئەم خێڵە زەمانی سەفەوییە پیاوی گەورەیان لێهەڵکەوتووە. توورابخان لە سەردەمی نادرشادا حاکمی نەهاوەند بوو. جارێکیش دایە پاڵ کەریمخان و خەیانەتی کرد، بەڵام بەخشرا. لەبەر دوو هۆ کوژرا: ١ـ دنەدانی زەکیخان بۆ ڕاپەڕین ٢ـ لە ڕێی حاجی تالبخانی ڕیشسپی حەرەمخانەی وەکیلەوە دەستی لەگەڵ چەند کەنیزێک تێکەڵ کردبوو... کەریمخان لێکۆڵینەوەی کرد و مەبەستەکە ڕوون بووە. توورابخان کوێرکرا. کەنیزەکان و حاجی تالب کوژران. بۆ سبەینێ سەری توورابخانی کوێریان لەگەڵ هاوڕێ و هاوکاری واتە میرزاعەقیل کە وەزیری دیوان بوو تێدا برد... کوژرانی توورابخان دووهەمین پاکتاو بوو سەبارەت بە حەرەمخانەی وەکیل.

٥ـ لە زەمانی زەندیەدا خواردنی تریاک کە کراوەتە ماجووم باو بووە. مادەی هۆشبەر لە سەردەمی سەفەوییەڕا دەکرانە گرمووڵە و دەخوران و تریاککێشان لە ئێرانا ڕەوتێکی تایبەتی تێپەڕ کردووە. ئەگەرچی تەبیاتی کەریمخان شەقلی مادەی هۆشبەری پێوە دیتراوە، بەڵام لە هیچکام لە سەرچاوەکاندا تریاککێشانیم وەبەرچاو نەهاتووە.

٦ـ مەلا ماندگار کەلانتەر و خاوەنی کوار بوو. ملکوماش و مەڕ و گاڕان و ڕەوەیەکی زۆر و زەوەندی هەبوو. لە فارس و لوڕستان ماڵ و سامانی ببوو بە مەسەل. کەلانتەر سەبارەت بە مەبەستێکی کە ڕێزدار پێری ئاماژەی پێکردووە، ئاوا دەنووسێ: ئەوە بۆ دووجارەی دەچوو کە محەممەدحەسەنخانی قاجار

بێتەوە شیراز و وەکیل زۆر پــەرۆش و پەرێشــان بــوو. ڕۆژێکیــان ڕەفیــعخــانی سیاچارە لە خزمەت وەکیــلدا لــە ســەربانی عــەمبار ڕاوەســتابوو کــە وەکیــل باسوخواسی مەلاماندگاری لێپرسیم. منیش عەرزم کرد کە نــاوێرێ لــە ترســی لەشکری محەممەدحەسەنخانی قاجار بێتە شیراز و پەل بیزێــوێ. وەکیــل پێــی تێکچوو. ڕەفیعخانی چارەڕەش گوتی فلانکەس گوڵەبەڕۆژەیە و دەبێ بکــوژرێ. وەکیلیش بە تووڕەیی کوتی بتکوژم. عەرزم کرد قسەیەکی وام نەکرد کە تیغم بێتە سەری؛ خودالێخۆشبوو توراب‌خان چاوێکی لێهەڵتەکاندم یانیها بڕۆ...

٧ــ کــازمخــانی بــەختیاری و نەزەرسوڵــتانی بــەختیاری لــە لایــەن زەکیخانەوە کرانە سەرۆکی کاشان و لــە گــەڕەکێکی دوورەشــار بڤــەیان دانــا. عەبدوڕڕەززاقی کاشانی کە زاوای موعیززەددین محەممەدی غەففاری و لە لایــەن کەریمخانەوە نوێنەری خەڵکی کاشان بوو، سەری بۆ نەوی نــەکردن و تابشــتی ئەو گشــتە زوڵــم و زۆرەی نــەهێنا. لەپــڕێک پــەلاماری دان و کــازمخــانی بــە سەدوهەشتا کەسەوە ئەسیر کرد و نەزەرسوڵتانی بریندار هەڵاتــە ئیســفەهان. وەختایەک زەکیخان بیستی عەلیمحەممەدخانی نارد و شاری کاشانی گەمارۆ دا و کەریمخان بەناچار بەرەو ئەوێ کەوتــەڕێ. نووســینی ڕێــزدار پێــری لەگــەڵ سەرچاوەی سەرەکی یانی گوڵشەنی مراد یەکتر ناگرێتەوە، چونکە لەم کتێبــەدا کە نووسەرەکەی کــوڕی مــیرزا مــوعیززەددین محەممــەد یــانی ئەبولحەســەنی غەففارییــە، عەبــدوڕڕەززاقی زاوای بــە قارەمــانی بەربــەرەکانی و خــۆڕاگری ناساندووە.

٨ ـ شێخ ناسری کوڕی کەریم کــوڕی خــەنیفر یــەکێک لــە شــێخەکانی ئالیکەسیر و ئامۆزاکانی شێخ سەعدی کوڕی فارس کوڕی موساعید کوڕی ناسر کوڕی خەنیفر بوو. چونکە کەعبییەکان لە سەعد ناڕازی بوون بیانوویان پێگــرت و لە شەڕێکا کە قەوما شێخ سەعد گیرا، بەڵام پاشــان ئــازاد کــرا و چــووە نێــو ئالیخەمیس و سەرۆکایەتی ئالیکەسیر کەوتە ئەستۆی شێخ ناسر.

٩ـ مەولا متەللیبی کوڕی سەیدموحەممەدی کوڕی فەرەجوڵلاخان حاکمی حەوێزە پێی خۆش نەبوو کە لە ڕاپەڕینی زەکیخانەوە بگێ، بــەڵام بەڕواڵــەت نەیدرکاند. تایفەی ئالیکەسیر لەبەر گیران و کوژرانی شێخ سەعد لــە حــەوێزە بە دەس تایفەی موشەعشەعی، خۆیان لە خانی زەند نیزیک کردەوە و بەڵێنیان

لێوەرگرت کە پارمەتییان بدا بۆ گیرانی حاکم (والی). زەکیخان، نەجەفخـان و عەلیمحەممەدخانی بە بیانووی دیدارێکی دۆستانە نـاردە ماڵـی و بـەر لـەوەی وەخۆ بێتەوە کەوتنە قەڵاچۆکردنی خاوخێزانی. خۆی و چەند غولام و نۆکـەرێک ڕایانکرد. عەلیمحەممەدخان و نەجەفخان کەوتنە شوێنی. نەجـەفخـانی بـە نێزە کوشت و کوڕەی دلاوەریشی کە بە قەسـتی کوشـتن پـەلاماری دابـوو، بـە شیرێک دوولەت کرد. بەڵام عەلیمحەممەدخان ماینـە سەرناسـەکەی دایـە بـەر دەمانچە و ئەنگاوتی و پیاوەکانی حاکمیان گرت. ئەگەرچی وا قەرار کرا کە دایکی والی ٦٠هەزار تمەن بدا و کوڕەکەی بکڕێتەوە، بەڵام ئـالیکەسـیر خۆیـان دایـە بەرەوە و نەیانهێشت و حاکمیان وەرگرت. شێخ فەرحان و کـاتع و عـەلوان کـە هەرسێکیان کوڕی سەعد کوڕی فارس بوون کوشتیان و لەودەمیڕا شێخ فـەرحان ناوی زڕا بە شێخ «فیرعەون». کوژرانی حاکم هۆکاری سەرەکی شکستی زەکیخان بوو، چونکە عەرەب کە تەنیا بۆ خوێنگری هاتبوون گەڕانەوە و عەلیقولیخان و دزفوولییەکانیش لێی بێزران و تۆقین و دەروازەی شاریان لە ڕوو داخست.

١٠ـ مەبەست لە پشتکۆ پارێزگای «ئیلام»ی ئێستایە کە ئەو کات پشتکۆی لوڕستان بوو. زەکیخان پەنای بردبووە بەر بادرائی و باغسائی.

٧

فارس و پارێزگاکانی ناوەندی

٧ ـ ١ بەختیاری

پاش گـرتن و بـەچۆک داهێنـانی سـەرکەوتووانەی ئێراقـی عەجـەم و لێوارەکانی دەریای خەزەر و ئازەربایجان، کەریمخـان سـەرنجی کەوتـە سـەر باشووری ئیسفەهان واتە پارێزگای گەورەی فارس و درێـژەی وەسـەرخۆگێڕانی خاک و مەڵبەندەکانی قەراغ و قوڵاغی پایتەختی هەڵبژێراوی کە شیراز بـێ. لـە ماوەی گەشت و گەڕانی وەکیلا بۆ دەروەی شیراز، سادقخانی برای ئەم شـارەی وەک سەربازگەیەکی لەشـکری لێکردبـوو و زۆربـەی ناوچـەکانی فارسـی بـە پەلاماری تەمێیانە و چێوەچزانە دووبارە هێنابۆوە ژێرڕکێـف. ئێسـتا جەنگـەی ئەمـە هـاتبوو کـە مەڵـبەندەکانی دوور لـە شـیراز وەک لوڕسـتانی فـەیلی و بەختیاری و کۆهکیلۆیە و لارستان بێنێتە ژێر باڵی حکوومەتی خۆی و بیانکاتـە سەرچاوەی ڕێکوپێکی ئازۆخە و بەرهەم و هێـزی ئینسـانی و پێگەیـەکی جێـی متمانـــەی تـــەناهی و پاراســـتنی ڕێگاکـــانی دۆڵ و دەرە و کـــەل و ڕەوگـــە

شاخستانییەکانی کە بەرەو خووزستان و ناوچەکانی لێوار و بەندەرعەباس و کرمان شۆڕ دەبوونەوە. ڕەنگە سەرەتای کار تەنانەت بگەڕێتەوە بۆ بەر لە گەشتی ساڵی ١٧٥٨ بۆ ناوچەکانی باکووری و لەودەمیش بە دواوە کۆمەڵێک هەنگاوی ڕێکوپێک لە مابەینی ساڵانی ١٧٦٤ و ١٧٦٦دا هاویژراوە.

چیانشینانی سەرکێشی زاگرۆسی ناوەندی یانی بەختیارییەکان کە لەمێژ بوو خەریکی خۆ قایمکردن و برەوی دەسەڵاتیان بوون لە دەرودەشتەکانی دراوسێدا، سەبارەت بە هەر هێزێکی کە ئیسفەهانی دەخستە ژێرکێفی گەلێک بەپارێزەوە دەجووڵانەوە. لە دەورانی پاشایەتی سەفەوییاندا ئێلخانێتی (مەزنایەتی) بەختیاری وا دیارە پلەیەک بووە کە کەوتۆتە پاش ئەو چوار کەسەی پشتاوپشت بوونە حوکمڕان[1]. لە دەورانی نادرشادا عەلیمەردانخان یەکێک لەو سەردارە بە دەسەڵاتانە بوو کە زۆر بە پاکی و یەکڕەنگی خزمەتی پێکردبوو. پاش داڕووخانی نادر، خۆی لە پلە و شوێنێک نیزیک کردبۆوە کە بتوانێ دەس بە سەر ئیمپراتۆرییەکەی دابگرێ. نادرشا لە سەردەمی پاشایەتیدا هەوڵی دابوو کە دەسەڵاتەکانی ناوچەیی وەک زەندیە و کورد و تایفەکانی تر تێکشکێنێ و بە مەبەستی ڕێگرتن لە شەڕەخۆری و تاڵان و بڕۆی بەختیارییەکانیش بە هێنانی تاقمێکی بەرچاوی شەڕکەرانیان بۆ نێو ڕیزی سوارانی خزمەت ڕکێفی و ڕاگوێزتنی گشتی و تەواوی تیرەکانی ئەم تایفەیە بۆ لای سنوورەکانی باکووری ڕۆژهەڵاتی، توانی چورتمیشیان بکا و لینگیان بە سەردا بێنێ. بە شوێن ئەم سیاسەتەدا و پاش ئەوەی ڕاپەڕینی عەلیمرادخانی چوارلەنگی بەختیاری(١) لە ساڵی ١٧٣٦دا تێکشکاند، دەهەزار سەر خێزانی هەردک تیرەی «چوارلەنگ» و «حەوتلەنگ»ی لە ماڵبەندی جام کە کەوتۆتە نێوەڕاست ڕێی هیرات بۆ مەشهەد نیشتەجێ کرد[2].

لەگەڵ بڕانەوە و پرووسقانی پاشایەتی نادرشا و گەڕانەوەی عەلیمەردانخان، بەختیارییەکان دووبارە خۆیان ڕزگار کرد. کەریمخان لە ڕۆژگاری پێش و پاش شکانی بە دەس عەلیمەردانخان پێیخۆش بوو لەگەڵ

1- See Lockhart . Safavi Dynasty, 6.

2- Lockhart, Nadir shah, 110 ; cf. Perry ((Forced Migration)), 2.9.

خێڵی بەختیاری پەیوەندییەکی ئاشتیخوازانە و گەرموگوڕ نیشان بدا. بەڵام بەختیارییەکان قەت لە یادیان نەبردبۆوە کە خانی زەند بە مەبەستی هێنانە ژێرڕکێفی ئێرانی ڕۆژاوایی چۆن ئەوانی دابوویە بەر زەبری پەلامارەکانی. بۆیە وەختایەک کە لە ماوەی ڕووداوەکانی ساڵی ١٧٦٢دا سەرقاڵی گرتنی ئازەربایجان بوو، ڕاکردنی زەکیخانی کردە بیانوو بە مەبەستی گرتنەوەی ئیسفەهان و تەمای گرت کە بۆ خاشەکێشانی مەترسی بەختیارییەکان ڕەوت و ڕێبازی نادرشا بگرێتە بەر.

ماوەیەکی کورت پاش ئەوەی ئیسفەهانیان لە زەکیخان وەرگرتەوە، وەکیل هێزەکانی لەوێ دامەزراند و هێندێکانی سزا دا و دەستەیەکی خەڵات کردن. وێدەچێ بەر لە هاتنی بەهاری ساڵی ١٧٦٤ی زایینی[٣] پێی نابێتە خاکی شاریکورد لە ناوچەی چوارمحاڵ(٢) و لە داوێنی بەرزاییەکانی بەختیاری و جەرگەی چیاکانی زەردکێو بنکەیەکی دانا.

لەم شوێنەوە چەند هێزێکی تۆکمەی بە مەبەستی نواندنی زەبروزەنگ بۆ سەر تیرە و تۆرەمەکانی ناوچەکە بەڕێکرد. هەرکام لەم هێزانە تایبەت درابوو بە یەکێک لە تیرەکانی بەختیاری. هێزەکانی زەندیان ڕاهێنابوو کە ئەوەندەی دەکرێ دەبێ تیرەکانی ڕەویو بێ خوێنڕژی بێهوودە و تاڵانی ماڵیان کۆبکەنەوە و ڕاپێچی دەشتەکانیان بکەن. ئاخرییەکەی ئەم کارە گەورە بەڕێوە چوو و جەماوەری تیرە چەشناوچەشنەکان و دوو تایفەی چوارلەنگ و حەوتلەنگ هەرکام کەوتنە ژێر چاوەدێری تاقمێکی هێزەکانی زەند لە دەرودەشتی هاموون و چەککران و ئەسپ و ئامرازی شەڕ و دەسکردنەوەیان لێئەستاندن[٤].

سێهەزار پیاوی شەرکەریش چوونە ڕیزی هێزەکانی زەند. پاشەواریان بە چەشنێکی لەبار نیشتەجێ کران. حەوتلەنگ کەوتنە لای قوم و وەرامین و

٣ـ نامی کە فەساییش پەیڕەوی لێکردووە ڕێکەوتی ئەم چالاکییە دەباتەوە بەهاری ١١٧٦ی کۆچی. بەهەرحاڵ، غەففاری لە لاپەڕە ١١٩ی گولشەنی مرادا دەنووسێ کەریمخان تا ڕەبیعوسسانی ساڵی ١١٧٧ لە ئەردەوێڵ ماوەتەوە و نەیتوانیوە بەر لە خێڵبەرەوخواری بەختیارییەکان لە خووزستان خۆی بگەیەنێتە وێندەرێ.

٤ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١١٩ ـ ١٢٠.

چوارلەنگ لە نیزیک «فەسا»ی فارس بنەیان خست. شوێنی تاقمی یەکەم ۳۵۰ کیلۆمیتر و جێی دەستەی دووهەم ۵۰۰کیلۆمیتر لە خانە و لانەی باب و باپیرانیان لە خاکی بەختیاری، دوور بوو[٥]. سەرۆکانی خێڵ بۆ وێنە حەیدەرخان سەرۆکی تایفەی چوارلەنگ چووە نێو ڕیزی لەشکری کەریمخان و پاش ماوەیەک وەک بارمتە برایە شیراز. بەڵام ئەوانەی چووبوونە یاریدەی زەکیخان تەنیا بە زەرەدی ماڵ و سامان دەستیان لە کۆڵ کردنەوە. ئەم ڕەوت و ڕێبازە[٦] وای کرد کە بەختیارییەکان هەتا ئاخری تەمەنی وەکیل سەرنەبزێون، بەڵام هەروەک ڕۆژگاری پاش کوژرانی نادر زۆرێک لە دوورخراوەکان لەو کەسەبەکەسەی دوای مەرگی کەریمخاندا گەڕانەوە زێدی خۆیان هەتا بگەنەوە ئەو تاقم و دەستانەی کە لە دۆڵەکانی زاگرۆسا خۆیان حەشار دابوو، بەڵکوو کارێکی وا بکەن خێڵ بەرنەوە سەر دۆخی جارانی. لەگەڵ ئەمەشدا دوو تیرەی چوارلەنگ لانیکەم تا دەوروبەری ساڵی ۱۸۸۷، واتە سەردەمی ژیانی فەسایی لە فەسا و کەنگان مابوونەوە. ئەمانە داب و نەریت و ڕەشماڵ و زاراوەی لوڕی خۆیان هەروا پاراستبوو[٧].

۷ ـ ۲ لوڕستانی فەیلی

جەماوەرێکی دیکەی کە وەکیل سەرەڕای مەترسی دژایەتییان مەیلی لێبوو بیانهێنێتە ژێرکێف کەوتبوونە مەڵبەندی باکووری خاکی بەختیاری. ئەمانە لە ژێر فەرمانی حوکمڕانێتی سمایلخانی فەیلی والی (پارێزگاری) لوڕستان دابوون. ناوبراو هاوپەیمان و بەشداری تەواوی تەقەلاکانی عەلیمەردانخانی بەختیاری بوو بە مەبەستی سەرەونخوون کردنی وەکیل. وەختایەک سەرداری بەختیاری کوژرا سمایلخانیش بەپارێزەوە سەری وەبەر

٥ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ۱۲۱؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ۹۸ ـ ۹۹؛ تاریخی بەختیاری، ل ٤٨٠؛ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ۲۱٤ ـ ۲۱۵.

٦ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ۹۹؛ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ۳۸۰ ـ ۳۸۱؛ Hovhanyants, 292.

۷ـ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ۲۱۵؛ تاریخی بەختیاری، ل ٤٨٠.

کەریمخان هێنا و گەڕاوە سەرکار و نێو جەماوەرەکەی. بەڵام ئەمجارەیان کە پشتیوانی لە زەکیخان کرد و ڕێی هەڵاتنی بۆ خورەمئاباد نیشان دا بە پیاوێکی هەلپەرست هاتە ناسین. ماوەیەکی کەم پاش ئەوەی لوڕ تێکشکان و زەکیخان و عەلیمحەممەدخان خۆیان بە دەستەوە دا، لە سەرەتای ساڵی ١٧٦٥دا وەکیل دروست چەند ڕۆژێک پاش هەستانەوە و چاکبوونەوەی لەگەڵ کۆمەڵێکی زۆری سوارانی ڕووی کردە خورەمئابادی ناوەندی لوڕستان بۆ تەمێکردنیان.

زستانی ئەوساڵە ویشکەبەندێکی سەیر بوو. مرۆڤ و ماڵات وێڕای خزین بەرەو جەرگەی ناوچەی شاخستانی لوڕستانی فەیلی تووشی گەلێک ئێش و ئازار بوونەوە. چەندین کەس لە زێرەوانان لە شوێنی زێرەوانی کەسیرە بوون و مردن. سمایلخان کە توانستی شەڕ و بەربەرەکانی و ڕووی دیدار و سەروەبەرهێنانی نەبوو، پێیوابوو کە کەریمخان لەو زستانە سەختەدا هێزی پێشڕەوی و زەبروەشاندنی نیە. پاش دیتنی پۆلێک سواری زەند کە گەیبوونە نێودەرانەی دەرگای ناچار بوو بەرەو ناوچەکانی پشتکۆی لوڕستان تێیتەقێنێ. بنەماڵە و دارایی لە خورەمئاباد بەرەڵلا کرد و هێزەکانی زەند پێی خەنی بوون. تاقمێک لەم هێزە کەوتنە سەری و بارگەوبنە و سوارەکانی لوڕی هاوڕێشیان تاڵان کرد. سەرەنجام خۆی بەرەو داوێنی بەرزاییەکانی پشتکۆ و دەشتەکانی سنووری ئێراق ڕەوی و لەم مەڵبەندانە پەنای بردە بەر عەرەبە ڕێگر و شڕەخۆرەکان[8].

کەریمخان لە خورەمئاباد زۆر نەرمی نواند و پارسەنگی ڕاگرت. سەت هەزار سەر مەڕی وەک دیاری و جەریمە لە ماڵی سمایلخان و لایەنگرانی ڕاستەوخۆی وەرگرت، بەڵام دەربارەی خەڵک و خێڵاتی لوڕ هیچ سزایەکی تری ڕەچاو نەکرد[9]. لە لوڕستان نەزەرعەلیخانی(٣) برای حوکمڕانی ڕاکردوو کە زۆر دڵی لە براکەی ئێشاو و ناڕازی بوو، کرایە والی ئەو پارێزگایە. پاشان بە مەبەستی بەقەوەت کردنی، کەسێکی تریش پلەی درایە. کەریمخان پێی وابوو کە هێشتنەوەی ئەم بنەماڵەیە لە سەر دەسەڵاتی لوڕستان دەبێتە هۆی لایەنگری و

٨ ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٣٧ ـ ١٣٨؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٢٨ ـ ١٢٩؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ٩٩.

٩ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٣٨.

ملکەچی ئەوان لە زنجیرەی خانەدانی خۆی[١٠]. بەڵام سمایلخان پیاوێکی توورە و تۆسن و بێباک و کۆنەکار بوو کە هێشتاش لەنێو جەماوەری لوڕستاندا ڕێزی لێدەگیرا و ئاوا بە ساکاری قرت نەدەبووە. هەر لەڕێوە پاش کشانەوەی کەریمخان گەڕایەوە خوڕەمئاباد و چەندێکی کەریمخان حەولی دا کە نەزەرعەلیخان سەقامگیر بێ چی بۆنەکرا و بڕشت و دەسەڵاتی سمایلخان نەڕووشا. دوای مردنی کەریمخان لە لوڕستانەوە گەلێکی دیاری بۆ ئاغامحەممەدخانی قاجار نارده تاران، هەتا لە لایەن پیاوێکی کە هەمیشە پێی وابوو بنەماڵەی پادشایەتییەک دادەمەزرێنێ لە سەر کاری خۆی دابندرێتەوە. بەڵام خواجەی تاجدار تەنانەت لە کەریمخانیش کەمتر چاوی بەرایی دەدا کە حکوومەتێکی بەهێزی بنەماڵەیی لە لوڕستان هەبێ و سمایلخان ئاخرین کەس بوو لە حوکمڕانانی لوڕستان کە لە مێژووی سیاسی ئێرانا دەورێکی بەرچاوی گێڕا[١١].

٧ ـ ٣ خووزستانی باکووری

لەشکری زەند لە خوڕەمئابادەوە بەرەو باشوور کەوتەڕێ و پێی نایە خووزستان هەتا ڕایەڵوپۆی ئەم مەڵبەندە کە بە هۆی کاروباری زەکیخانەوە لەبەریەک چووبوو، بگەڕێتەوە سەر دۆخی جارانی. وەکیل لە دزفوولەوە تاقمێکی سوار بە سەرکردایەتی نەزەرعەلیخانی زەند بە مەبەستی ڕاونانی عەرەبەکانی بنیلام گاڵ دا. بێگومان بە فیتی سمایلخانی فەیلی دەستیان دابوویە سەربزێوی و ئەمانە ئامادەی پەلامار بوون بۆ سەر سپای کەریمخان. هەر کە نەزەرعەلیخان هێرشی بردنە سەر خێرا لەوەڕگاکانی خۆیان چۆڵ کرد و بەرەو سنوورەکانی ئێران و عوسمانی کەوتنەڕێ و بە ڕێگای کەوشەنەکانی ڕۆژاواییدا ڕوویان کردە دەشتستان[١٢]. نەزەرعەلیخان نائومێدی دوابەدوای ڕاکردنی ئەو

١٠ـ هەمان سەرچاوە؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٢٩؛ ساکی، ل ٣٠٤.

١١ـ هەمان سەرچاوە، ل ٣٠٤ و ٣٠٥.

١٢ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٤٨؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٢٩؛ لە بابەت «بنیلام»ەوە بڕواننە: بەرگی سێهەمی Oppenheim ، ل ٤٥٠ ـ ٤٧٣.

تاقمەی بە دیتنی دەستەیەکی ئالیکەسیر لـە گەڕانـەوەیدا قـەرەبوو کـردەوە. ئەمانە لە جەنگەی ڕاپەڕینی زەکیخانـا ببوونـە هاوپـەیمانی سـەرەکی و لـە مەڵبەندەکانی لوڕستان زۆریان نەزەرعەلیخان تەفرە دابوو. ئێستا وا دیـاربوو پاک ببوونەوە و تەنانەت دەیانویست لە سەر ڕێیە بچنە خزمەت وەکیل و سەری وەبەر بێنن. سەرەڕای ئەمەش نەزەرعەلیخان پەلاماری دان و هەرچی بوویان بە تالانی برد[١٣].

کەریمخان تەنیا دوو ڕۆژ لە دزفوول مایەوە. هەڵبەت ئـەم ماوەیـە بـۆ دانانی کاربەدەستانی تازەی خۆماڵی و وەرگرتنی دیاری و تاوانی پێویست بەس بوو. پاشان چووە شووشتەر هەتا لەوێ ڕێوڕەسمـی جێـژنی نـەورۆزی ساڵـی ١١٧٨ی کۆچی / ١٧٦٥ی زایینی بەرپا بکا و سەبارەت بـە ملکـەچی و دەسـتەمۆیی شێخانی تازەیاغی دڵنیا بێتەوە. ئاڵوگـۆڕێکی لـە شـێوەی بەڕێوەبەرایـەتی و ئیداری حەوێزەدا بەدی هێنا و سەرجەم بیستهەزارتمـەنێکی جەریمـە و دیـاری وەرگرت[١٤]. وەکیـل بەرلـەوەی بیهـەوێ بـە کاروبـاری ئـەو مەڵـبەندە ڕابگـا و هێمنایەتی بگرێتەوە، تەمای گرتبوو کە زەبروزەنگی لە سەر بنیکـەعب بنوێنـێ. چونکە ئەم تایفەیە لە ماوەی شەڕ و کێشەکانی موشەعشەعی و ئالیکەسـیر لـە نێو تاڵاوەکانی یەکاوی عارەبانا گەیبوونە دەسـەڵات و لـە دەر و دەریـادا دژی پاشایەتی ترک و حوکمڕانی ئێرانی کەوتنە بەربەرەکانی. سەبارەت بە سەردەمی هێرشی ئاوریلی ساڵی ١٧٦٥ و کار و کردەکانی تری کەریمخان دژی بنیکـەعب و بەسـترانەوەی بـە ڕووداوەکـانی کەنـداوی فارسـەوە سـەرچاوەی تـەواو بـە دەستەوەیە. ئێمە باسی ئەم بەشە وێڕای لێکۆڵینەوە سـەبارەت بـە گەڕانـەوەی وەکیل لەڕێی کۆهکیلۆیەوە بۆ فارس لە هاوینی ئەم ساڵەدا دەخەینە ڕوو.

٧ ـ ٤ کۆهکیلۆیە: یەکەم پەلامار

بەر لەوەی باسی ئەم پەلامارە بکەین دەبێ چاوێک بخشێنین بـە بـوار و

١٣ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٣٠.

١٤ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە؛ گوڵشەنی مـراد، ل ١٣٩؛ موجمەلوتتـەواریخ، ل ٣٣٤؛ کەسـرەوی، ل ١٨٠ ـ ١٨١؛ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢١٥.

بەستێنی سەرێشەکانی بنەماڵەی زەندیە لەم مەڵبەندەدا. چونکە لە ساڵی ۱۷٦٥دا کە کەریمخان لە بەرامبەر هێزەکانی ئازادخاندا بەرەو شیراز پاشەکشەی کرد و بارودۆخ لەوپەڕی تاڵیوتوونی دابوو، کۆهکیلۆیە لە باکووری ڕۆژاوای شیراز خاوەنی هەلومەرجێکی ئەوتۆ بوو کە بە قۆڵی چەپی ئیستراتژیکی نیشتمانی سەرەکی زەندیە لە فارس و شادەماری ڕێگاکانی پەیوەندی خووزستان و ڕێی نەهێنی و نەپارێزراوی داوێنەکانی ڕۆژهەڵاتی زاگرۆس و پارێزگای بەختیاری و کوردستان و لوڕستانی فەیلی دادەندرا. لە ماوەی سێزدە ساڵ خەبات دژی ئازادخان و محەممەدحەسەنخان و فەتحعەلیخان و هۆز و تۆرەمەکانی دانیشتووی زنجیرە چیای زاگرۆس، کە نیوەی زیاتری لە دەروونی شوێنە سەختەکانی فارسەوە بەڕێوە چووبوو، وەکیل هەمیشە هەوڵی دابوو کە ئەم ناوچەیە هاوشێوەکەی کە لارستان بێ، لە قۆڵی ڕاست و بارناسکی خۆیڕا بێنێتە ژێر ڕکێف.

یەکەم دەرفەتێکی کە بۆ لەشکرکێشی ڕێکوپێک و خاوەن گەڵاڵە بە مەبەستی هێنانەدی ئەم ئامانجە وەدەستی هێنا بەهاری ساڵی ۱۱۷۰ی کۆچی / ۱۷٥۷ی زایینی بوو کە ئازادخان و محەممەدحەسەنخان بەگەرمە لە ورمێ سەرقاڵی شەڕ بوون. ڕەخسانی وەها هەلومەرجێک بوو بە هۆی ئەوەی کە شێخالیخان سەرلەنوێ بەرۆکی ئیسفەهان بترازێنێ و خودی کەریمخانیش لە ۹ی ڕەجەبی ئەو ساڵەدا هەڵکوتێتە سەر تایفەی بنیکەعب بە سەرۆکایەتی شێخ عوسمان. ئەم تایفەیە سێ ڕۆژ بەرلەوەی کەریمخان بگاتێ بە پەلامارەکەیان زانی و کاتێک سپای زەند پێی نایە دەوەرەق بنکە و شوێنی دامەزرانیان جێهێشت و بەرەو ناوچەیەکی تر کشانەوە. کەریمخان خێرایەکی بەرەی دووهەمی بە هێرش و بزووتنی شەوانە بۆ سەر بێهبەهان کردەوە. بێهبەهان نیشتمانی ئەو چیانشینانە بوو کە تەواوی ڕۆژگاری پاش مەرگی نادرشا ببوونە کەڵی مەیدانێ و سەریان وەبەر حکوومەتان نەهێنابوو. جەماوەری داوێنی کێوان و دۆڵی کاروون کە کەوتبوونە نێوان بێهبەهان و ڕامهۆرمز، هەمیشە لە دەس ئەم چیانشینانە دەناڵین و تۆقیبوون. پاش گەمارۆی قەڵای بێهبەهان کەریمخان قاسیدێکی ناردە لای قەڵانشینان و ئەسپێکی بە دیاری بۆناردن و بەڵێنی پاراستنی سەروماڵی پێدان و ڕایگەیاند حازرە بۆ وتوویێژ. سەرکردەی

سەربزێوان(٤) سووکایەتی بە دیاری و داخوازی وەکیل کرد. فەرمانی دا یەکسمەی پێشکێشکراویان چەور کرد و پاشان ئاگریان دا. لەبەر گەرمای سووتێنەری هاوین سپای زەند دەسوبردی کرد و پەلاماری قەلای دا و گرتی. سەرکردەی سەربزێوان سەری پەڕی. شار کەوتە بەر شەپۆلی تالان و بڕۆ[١٥]. بڕی ١٥ هەزار تمەن خەساری شەڕ لە خەلکی بێهبەهان وەرگیرا[١٦].

هێرشی لەشکری زەند بە شالاو بۆ سەر شاری قایم و شوورەداری جایزان(٥) لە نۆ فرسەخی بێهبەهان درێژەی کێشا. وەکیل میرزاعەلیڕەزای(٦) سەرکردەی خۆراگرانی بۆ چارەسەرییەکی گونجاو و پێمل بوون دنە دا و بە مەبەستی دەستەبەرێتی داوای کرد کوڕێکی وەک بارمتە بنێرێتە لای. ولامی سەرۆکی قەلای جایزان لەبەر قایم بوونی شوورە و مەتەرێزی بەپێچەوانە بوو، بۆیە گەمارۆی درێژخایەن لە کولەکولی گەرما و تاقەتپرووکێنا بۆ ماوەی هەشتمانگێک درێژەی کێشا. بەینێک دواتر لە زستانی سالی ١٧٥٧ ـ ١٧٥٨دا یەکێک لە پیاوماقوولانی قەلا(٧) بۆ ئەوەی خۆی بێتە سەر دەسەلات پیلانێکی گێڕا و خەیانەتی کرد و هێزەکانی زەندی داکێشایە نێو شار. سەرکردەی بە دیل گیراوی سەربزێوان لە کۆت و زنجیردا هێنرایە خزمەت کەریمخان. بە مەبەستی داڕووتاندن و کڕووسینەوەی داروندداری هەتا شەرای مەرگ ئەشکەنجەیان دا. دایانە دەس ئەوانەی پێیان قەرزدار بوو یان زولمی لێکردبوون و خوریشۆریان کرد[١٧].

٧ ـ ٥ ڕێکخستنەوەی سیستمی ئیداری لە کۆهکیلۆیە

پاشان کەریمخان گەڕایەوە شیراز و سالی دواتریش بەرەورووی ڕاپەڕینی نەسیرخانی لاری و دووهەمین و مەترسیدارترین هێرشی محەممەدحەسەنخانی قاجار و گەمارۆی شیراز بۆوە. ئەم شەڕ و تێکهەلچوونانەی کە بە شوێن ئەم ڕووداوانەدا تا بەهار و هاوینی سالی ١١٧٣ی

١٥ـ گولشەنی مراد، ل ٢٤ ـ ٢٦؛ تاریخی گیتیگوشا، ل ٥٨ ـ ٥٩؛

GD IX, 4 April, 9 July 1757.

16- GD X, 16 August 1757.

١٧ـ گولشەنی مراد، ل ٢٧ ـ ٢٨.

کۆچی / ۱۷٦۰ی زایینی قەومان، سەرنجی لە سەر کۆهکیلۆیە ترازاند. لەم بەینەدا سەرلەنوێ لە سوڵتانییە دەستی کرد بە کەڵتە و تەیارکردنی لەشکرەکەی. فەرمانی دا کۆهکیلویە بکەنە دوو بەش: بەشێکیان کە برێتی بوو لە دەرودەشت و داوێنی کێوان و پێی دەگوترا ژێرکێو خرایە سەر بێهبەهان و عەلیڕەزاخانی قەنەواتی بێهبەهانی بەڕێوەی دەبرد. حکوومەتی بەشەکەی دیکەش یانی پشتکۆی شاخستانی درایە دەس یەکێک لە کۆنەدۆستانی وەکیل(۸) بە ناوی هەیبەتوڵلاخانی کوڕی مەسیحخانی باوی(۹) خەڵکی «باشت»ی کۆهکیلۆیە[18].

ئەگەرچی تایفەی «باوی» هەیبەتوڵلاخان بە ڕەگەز لوڕ بوون، بەڵام خانی گەنج زۆر لەوە بێئەزموونتر بوو کە بتوانێ بەرەورووی تایفە سەربزێوەکان ڕاوەستێ یان ئارامیان بکاتەوە. کەریمخان کە لێی حاڵی بوو بە زیرەکی میرزا زاهیری ئیسفەهانی کە پیاوێکی خۆڕاگر و یەکێک لە کۆنەهاوڕێیان و خۆشەویستانی بوو و لە کاروباری لەشکریشدا بە کەسێکی وریا دادەندرا، کردی بە بریکاری حکوومەتی پشتکۆ تا پێکەوە ئەم پارێزگایە بەڕنبەڕێوە. بەڵام خێڵاتییەکانی دووزمان ویستیان کە دووبەرەکی بخەنە مابەینی ئەم دووە تا لێک ببنە دوژمن. لە وەختی پەلامارێکی تەمبێیانەدا توانیان میرزا زاهیر بە مەرایی کردن و ئیکلامکێشان لە خشتە بەرن و قەرار کرا بە مەبەستی تێدابردنی سەرۆکی گەنجی، ملکەچ و یاریدەری بن. لە دوایین کۆبوونەوەدا برای میرزا زاهیر بەدزی دەمانچەیەکی دەرهێنا و هەیبەتوڵلاخانی پێکا و کوشتی و میرزا زاهیر دەسەڵاتی ئەو ناوچەیەی بە دەستەوە گرت.

کەریمخان هەرکە هەواڵی ئەم خەیانەتەی پێگەیشت ڕانەوەستا و کەوتەخۆ بۆ سزادانی پیاوکوژان. لەپێشدا تاقمێکی سوارەکانی خۆی نارد هەتا بەر لە بزووتنی لە ئازەربایجانەوە، بە مەبەستی لێکۆڵینەوە بیگرن. بەڵام میرزا زاهیر دەمچەورانەی دا بە سوارانی پارێزەری و هانی دان کە بەرەو شیرازی بەرن. لەوشارەدا خێرا خۆی گەیاندە سەرای سادقخانی جێنشینی میری و باشانی خۆی خستە تەویلە و پەنای گرت. پاش مەرایی و دەڵەچەیی یەکی زۆر و بەڵێنی دانی دیاری بە سادقخان، ناوبراو بە کەیخودایەتی و پیاوەتی گیانی

18ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ۹۳؛ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ۲۱۲. میرزا عەلیڕەزا و بنەماڵەکەی پاش لەشکرکێشی پێشوو برانە شیراز.

ڕزگار کرد[١٩]. لەم بەینەدا تایفەکانی کۆهکیلۆیە سەرلەنوێ سەربەست بوونەوە و دەستیان کردەوە بە بەڕێچوونی ڕێگرانە.

٧ ـ ٦ کۆهکیلۆیە: دووهەم پەلامار

پێنج ساڵ بە سەر لەشکرکێشی و ڕێکخستنەوەی دام و دەزگای پارێزگاکانی ئازەربایجان و ئێرانی ناوەندیدا تێپەڕیبوو کە کەریمخان دیسانەوە توانی باداتەوە سەر کۆهکیلۆیە. لەم شاڵاوەدا کە ساڵی ١٧٦٥ پێش و پاش بزووتن بۆ سەر تیرە و تۆرەمەکانی بنیکەعب قەوما، تەواوی سەرۆکانی خێڵ.و حاکمی شاران و پیاوماقووڵانی ناوچەیی جگە لە تیرەیەکی لوڕی لیراوی(١٠) هێنایە ژێر ڕکێف و دەسەڵاتی خۆی[٢٠]. لیراوییەکان کەوتبوونە ناوچە چڕ و سەختەکانی زێدی خۆیان بەتایبەت لە «خێراوا»ی جەرگەی چیاکانی ڕۆژهەڵاتی بێهبەهان و زنجیرە کێوەکانی کەلات لە دەرە و دۆڵی تەنگ و تەسکی بەرزاییەکان و پێدەشتان دامەزرابوون[٢١]. وەک نامی گێڕاویەتەوە ئەم چەتانە ببوونە پۆلە چەکدار و تەنیا لە ڕێی تالانی ماڵی خەڵک بەڕێدەچوون.

سەرداری زەند بەرایی سەرنخوون کردنی ئەم تایفەشی هەروەک چزاندنی بەختیارییەکان خۆش کرد. لە بنکەی سەرەکی خۆیڕا لە «زیدەر» کە پێدەشتێکی خوارووی بێهبەهانە بە مەبەستی گەمارۆی قەڵا و قایمەیان لە خێراوا(١١) دەستی کرد بە بزووتن. تاقمە شەڕکەرەکانی چیایی بە مەبەستی تێدابردن و هەڵکەندنی تیرهاوێژان و هێزەکانی بەرگری گاڵ دا و بە دڵڕەقی

١٩ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٩٤ ـ ٩٥.

٢٠ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٤٤؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ٣٣٥. لیراوییەکان ـ کە نامی بە لیراوی ناساندوون و گوڵستانە و غەففاری بە لیرەوی ـ تیرەیەکی لوڕی «جاکی»ن کە لە کۆهکیلۆیە دوو تیرەن: لیراوییەکانی دەشتەکی کە ناوەندیان بەندەری «دەیلەم»ە و لیراوییەکانی چیایی کە لە باشووری ڕۆژهەڵاتی بێهبەهان بنەگرن.
بڕواننە: باور، ل ١٢٠ و ١٣٥؛ کەریمی، جوغرافیا، ل ١٣٧.

٢١ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٤٤؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ٣٣٥؛ لە بابەت خێراوا (خێرئاباد)ەوە بڕواننە: فەرهەنگی جوغرافیایی، بەرگی ٦، ل ١٤٧؛ کەیهان، بەرگی ٢، ل ٤٦٦.

لیراوییەکانیان بەرەو قەڵایان ڕاپێچ دا و ئاگربارانی چڕوپڕی تۆپخانەیان کردنە سەر و پارێزەران تەسلیم بون و ماڵ و سامانیان کەوتە بەر گوڕمی تالان و بڕۆ[۲۲]. پاش ئەم هەنگاوە، چوارتاقم لە چوارلاوە بە سەرکردایەتی نەزەرعەلیخان، زەکیخان، عەلیمحەممەدخان و بەستامخانی زەند بە مەبەستی تێکڕماندنی پاشماوەی شوورە و شوێن و سەنگەرە سەختەکانیان کەوتنەڕێ. پارێزوانان پاش ئەوەی لە سێ قۆڵی بەرە و بەربەرەکانی کشانەوە، تێکشکان و بە چەند قۆناخێک گەلێک کوژرا و بریندار کەوتە سەردەستی هەردووک لا. نە ئەوان پەنایان دەبردە بەر کەریمخان نە ئەویش پەنای دان. هەرکەس بە دیل دەگیرا دەیانبردە خێراوا و سەریان دەبڕی و وەک گێڕاویانەتەوە بۆ تۆقاندن و تەمێ کردنی زیندووەکان منارەیەکیان لە ۱۱۰۰ کەللەسەری بڕاو ساز کرد. ئەوانەی دەستیان دا چوونە ڕیزی سپای کەریمخان و بنەماڵەکانیان وەک بارمتە نێردرانە شیراز. دوابەدوای شالاوێکی دیکە پاشەواری خاوخێزانەکانیش بەناچار کۆچدرانە هەرێمی فارس و مەڵبەندی شاخستانی لیراوی درایە دەس سەردارێکی باوەڕپێکراو[۲۳].

ئەو زەبروزەنگەی کەریمخان سەبارەت بە لیراوییەکان نواندی تەنانەت وێنەی لە سەردەمی نادریشدا نەدیتراوە[۲۴]. لەبەروەی کە وەکیل زیاتر بەلای میانەڕەویدا هەنگاوی ناوە ئەم دەسوەشاندنەی نیازێکی وای بە داکۆکی ماستاوچییانەی نامی نیە. نامی بانگەشەی ئەمە دەکا کە زۆربەی ئەم چەکدارە ناکەسانە بەخشران و ئەگەر لیراوییەکان دەستیان نەکردبایەوە منارەیان لە کەللەی سازنەدەکرا و جاری وایە ئەم چەشنە سزادانە بۆ تەمێگرتوویی کەسانی تر پێویستە. بەپێی گێڕانەوەکان ئەم چزاندنە لە کاتێکی لەباردا ڕووی داوە. بەڵام ڕاوێژی داکۆکی کردنی ئەو کۆمەڵێک لاڕێیی و خوێنڕێژی وەکیل دێنێتەوە یاد کە خۆی (نامی) دەیانبەستێتەوە بە گەلاڵەی چەند پیلانێکەوە[۲۵].

۲۲ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ۱۳۷ ـ ۱۳۸؛ گوڵشەنی مراد، ل ٤٤.

۲۳ـ گوڵشەنی مراد، ل ٤٥؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ۳۳٥ ـ ۳۳٦؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ۱۳۸ ـ ۱۳۹؛ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ۱۲٥ ـ ۱۲٦.

۲٤ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ۱۳۸ ـ ۱۳۹.

۲٥ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ۱۰۸ ـ ۱۰۹ و ۱۱٦.

ئەم ئاخرین زەبرەی لەشکری لە ڕاستیدا کۆتایی قۆناخێکی شەشساڵانە بوو کە کەریمخان دەستی برد بۆ چالاکی پێچەوانەی داب و باوی خۆی. داغ و مخابەتی خان سەبارەت بە مەرگی گەورەترین دوژمنەکەی کە محەممەدحەسەنخان بێ و کوشتاری دوایین هاوپەیمانانی واتە ئەفغانەکان: جووڵانەوەی نەرمی لەگەڵ فەتحعەلیخانی ئەفشار پاش گەمارۆی درێژخایەن و دژوار کە سەرداری ناوبراو خەریکی گێڕانی پیلانێک بوو بۆ کوشتنی و پاشان هەڵگەڕانەوەی هەر سەبارەت بەم پیاوە کە وەک میوان لە بارگای زەند تەمەنی تێپەڕ دەکرد بەڵام بە بیانوویەکی پووچ فەرمانی کوشتنی دا؛ ئینجا کوێرکردنی شێخالیخان کە دوای سادقخان بە باوەڕپێکراوترینی سەردارانی دادەندرا، هەروەها ئەنجامدانی زنجیرەیەک کوشتار و کوێراندنی جەماوەر، تێکڕایان کردەوەی کەسێکی دیکتاتۆر دەخەنە بەرچاو. چاوپۆشی لە ڕادەبەدەری سەبارەت بە زەکیخانی زڕبرای و عەلیمحەممەدخانی تۆقیو، پاش ئەو ڕاکردنە بەدەنگ و هەرا مەترسیدارە و سەرەنجام پێکگرتنی جووڵانەوەی نەرم و نیانی لەگەڵ بەختیاری و لوڕانی فەیلی و ڕاپەڕیوانی خووزستان و دوابەدوای ئەو کوشتاری «نادر»انەی لە خاکی لیراوییەکاندا نموونەیەکی ئەم دژایەتییانەن لە کردەوەیدا. ناکرێ ئەم یەکترنەگرتنەوانە بە جارێکی وەک پێویستی مەیدانی سیاسەت یان مەیلی خودی خۆی پاساو بدرێنەوە. لەم ڕووتەدا وا دیارە گەلێک هۆکاری پڕ پێچوقەمچ هەن کە هەرگیز ناکرێ بێنە ناسین.

تەنیا بەشێک لە لایەنەکانی پرسیارەکە ڕەنگە لە نەخۆشی سامناکی کەریمخاندا سۆراغ بکرێ. ئەم نەخۆشییە لە نێوەڕاستەکانی ئەم قۆناخەدا لە سیلاخور هێزی لێبڕی و وێدەچێ هەر دوابەدوای ئەو پتر خۆی دابێتە خواردنەوەی شەراب و هەڵدانی تریاک. ئەو ڕاستییانەی نامی هەستی پێکردوون ناچاری کردووە کە ئەم هەنگاوانە بە کەم و کورت دابنێ تا مۆری دەگمەن بوونیان پێوەبنێ.

سپای زەند وێڕای ئەو دیل و دەسکەوتانەی وەچنگی هێنابوون بە ڕێی باشت(١٢) و فەهلیان(١٣) و خاکی دوژمنزیاری(١٤)دا بەرەو شیراز بزووت[٢٦].

٢٦ـ لوڕەکانی مەمەسەنی کەوتوونە باشووری فەهلیان. لەم ڕووداوەدا مەمەسەنییەکان سەرێشەیان نەنابۆوە. ئەمانە پێشتر لە لایەن نەدرخانی زەندەوە پەلامار درابوون و وا

کەریمخان لە ٢١ی جوولای ١٧٦٥ لە سەعاتێکی پیرۆزدا کە ئەستێرەناس دیاری کردبوو، پاش سەرەقومەیەکی دوور و درێژی حەوتسالانە هاتەوە شیراز و تا کۆتایی چواردە ساڵ پاشماوەی تەمەنی هەرگیز ناچار نەبوو لە پایتەخت دەربکەوێ[٢٧].

٧ ـ ٧ سەرهەڵدانی نەسیرخانی لاری

لەم سەردەمەدا تەنیا گرفتێکی دەیتوانی ببێتە هۆی دڵەپەرۆشی کەریمخان، باڵی راستی دامەزراندنی قۆشەنی خەنیمی بوو لە لارستان کە بە باری بەرهەم و رووبەردا لە کۆهکیلۆیە گەورەتر بوو. لارستان نە تەنیا دەستی بە سەر رێ و بانی نێوان فارس ـ کرماندا دەڕۆیی، بەڵکوو تەواوی رێگاکانی پەیوەندی ناوچەکانی کەنداوی فارس کە کەوتوونە نێوان بەندەرعەباس و بووشێهر لە ژێرچنگی دابوون. تەنیا کەسێکی کە زۆربەی رۆژگاری پاشایەتی کەریمخان فەرمانڕەوایەتی ئەم ناوچە جوغرافیاییەی وەک یەکینەیەکی سیاسی بە دەستەوە بوو و ئەغڵەب بە مەترسییەکی راستەوخۆ دادەندرا بۆ وەکیل، نەسیرخانی لاری بوو.

نەسیرخان سەرەتا وەک میرشکاری (سەرراوچی) لەگەڵ حاجیخانی میرشکاری برای لە سەردەمی ئاژاوەی پاش هێرشی ئەفغان و راپەرینی نادر ناوێکی هەبوو. ئەم دوو برایە دەسەڵاتی خۆیان لە گوندی «کاڵ»[٢٨]ی باشووری لارستانەوە برەو پێدا و بەرەو باکوور دەستیان بە سەر شوێنە شاخاوییەکانی «سەبعە» داگرت[٢٩] و خێرایەکی لەبەر بازنەی بەربڵاوی پەلهاویشتنی

دیارە لە ساڵی ١٢٠١ی کۆچی / ١٨٧٦ ـــ ١٨٧٧ی زایینیشدا کەوتنە بەر شاڵاوی جەعفەرخانی زەند و تەمێ کران. بڕوانە: فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢٢٩.

٢٧ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٤٥، کەلانتەر، ل ٦٦٣؛ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢٧٦. دونبولی لە بەرگی دووهەمی «تەجرەبە»، ل ٤٢، بە هەڵە رێکەوتی ئەم رووداوەی ساڵی ١١٨٠ی کۆچی داناوە.

٢٨ـ کاڵ کەوتۆتە ١١٨کیلۆمیتری رۆژهەڵاتی گاوبەند. بڕوانە: فەرهەنگی جوغرافیایی ئێران، بەرگی ٧، ل ١٨٢.

٢٩ـ رۆژنامەی کەلانتەر، پێشەکی هەڵەبڕ و ل ٤٠.

ڕێکوپێک، جڵەوی تەواوی ناوچەیان وە دەس هێنا.

نادرشا وەختایەک دەستی گەیشتە حکوومەت هەر تەنیا بە بەخشینی نازناوی خان بە سەر ئەم دوو برایەدا ڕانەوەستا و ئەوانی لە سەر دەسەڵاتی مەڵبەندی سەختی سەبعەش هێشتەوە. لە دەورانی پاشایەتی عادڵشادا واتە مارسی ١٩٤٨ میرزا ئەبووتالب وەک حوکمڕانی لارستان و بەندەرعەباس لەگەڵ سێسەدکەسێک سوارەی سکۆرتی لە شیرازەوە بەرەو ئەم مەڵبەندە بزووت[٣٠]. ئەم ساڵە لە ڕاپەڕینێکدا کە وێدەچێ بە دەس حاجیخانی لاری گەلاڵە کرابێ کوژرا؛ حاجیخان دەسەڵاتی لار و سەبعەی بە دەستەوە گرت.

ئەو سەرکەوتنەی وە دەستی هێنابوو هانی دا کە لە بەهاری ساڵی ١١٦٣ی کۆچی / ١٧٥٠ی زایینی لەگەڵ چەندهەزار تفەنگچییەک بەرەو شیراز بکەوێتەڕێ. ئەم شارە لە مەودای نێوان هێرشی ساڵی پێشووی فەتحعەلیخانی ئەفشار و پەلاماری ساڵدواتری عەلیمەردانخان جارێ پشوویەکی هاتبۆوە بەر. حاجیخان لە ڕێگادا مرد و نەسیرخانی براگچکەی پەیمانی شەڕبڕانەوەی لەگەڵ حکوومەتی شیراز ئیمزا کرد و تەنیا قنیاتی بە دەسەڵاتی لار و سەبعە کرد[٣١].

پاش چوار ساڵان نەسیرخان لەشکرێکی پازدە شازدەهەزارکەسی پێکهێنا و قەڵەمڕەوی خۆی لە لێواری کەنداوی فارس بەرفرەوان کرد و دەستی دایە وەرگرتنی باج و پیتاک لە شێخەکانی عەرەبی بەندەرەکان و بە مەبەستی پاراستنی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی لە بەندەرعەباس پێشنیارێکی خێرخوازانەی پڕخەرجی خستە ڕوو. لە کۆمپانیادا بۆ ڕێزلێنان بە «خانی ئێمە» ناوی دەهات[٣٢]. لە ساڵی ١٧٥١دا شاسمایلی سێهەم بە فەرمانێک خانی لاری کردە حوکمڕانی تەواوی ناوچەی گەرمەسێر، بۆیە تا ڕادەیەک دڵنیا بوو کە دەتوانێ خوازیاری هێنانە ژێرکێفی هەموو ناوچەکانی بەندەرعەباسیش بێ و داوای نیوەی داهاتی لە عەلیشای حاکمی بەندەرعەباس کرد. عەلیشا داواکەی بردەوە پاش و لە ئاکامدا لە ژانوییەی ساڵی داهاتوودا بە پەلامارێکی لەنەکاو قەڵا و کەشتییە شەڕکەرەکانی خستە داو و عەلیشای گرت و مەسیح سوڵتانی برازای

30- GD 18 March 1757.

٣١ـ کەلانتەر، ل ٤٠ ـ ٤١. فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢٠٥.

32- Brieven 2696 (1751), Basra, 7, 15 ; ives, 201.

کـردە حـاکمی ئـەو شـارە[٣٣]. لـە نـوامبری سالـی ١٧٥٢دا لەبـەر هەنـدێک تەنگوچەڵەمەی نێوخۆیی ناچـار بـوو کـە مەلاعەلیشـا وەک کەسـایەتییەکی لێوەشاوە و خاوەنبڕشت بکاتەوە حاکم. لە ئۆکتۆبری ساڵی ١٧٥٣دا مەلاعەلیشا سەری لە ئاست داوای نەسیرخانی لاری بە مەبەستی شەڕ بە دژی سـەربزێوانی «هووەیلە»ی عەرەب بادا و جودایی و سەربەستی دەسەڵاتی خۆی نواند. سـەرەتا لەبەرەوەی نەسیرخان نیگەرانی کـەریمخـان و لەشکری تـازە کۆوەبـووی دژی ئازادخان بوو و دەیەویست دەستی لەگەڵ بکاتەوە، هیچـی نـەکرد بـەڵام چەنـد مانگ دواتر دیسان بەندەرعەباسی گرتەوە و مەلاعەلیشای لەگەڵ خۆی بـردە لار و حاکم و سەرکردەی سـەربازگەیەکی لـەوێ دانـا. لـە هـاوینی سالـی ١٧٥٤دا دووبارە مەلاعەلیشای کردەوە حـاکمی بەندەرعـەباس بـەڵام بنەماڵـەکەی وەک بارمتە لە لار لای خۆی هێشتەوە[٣٤].

لە ئاگۆستی ساڵی ١٧٥٤دا کەریمخان لە کازروون سەرقاڵی خۆقایمکردن و قەڵادابەستن بوو و هەردەم چاوەڕوانی پێشڕەوی و پەلاماری ئازادخانی دەکرد. چونکە پاش مەرگی عەلیمەردانخان خۆی بە جێنشینیمیری شاسمایلی سـێهەم دەزانی و ئەگـەرچی خـۆی لـە چوونـە شـیراز دەپاراسـت بـەڵام ناوچـەکانی گەرمەسێری بە قەڵەمڕەوی خۆی دادەنا، بۆیە بە نامەیـەک داوای یارمـەتی لـە نەسیرخانی لاری کرد وەک یەکێک لە ژێردەستەکانی[٣٥]. نەسیرخان گوێی نەدایە داواکەی، چونکە پێی وابوو ڕەنگە ئازادخان لەم ملانەیەدا زاڵ ببێ. وەختایـەک لە شەڕی کەمارەجدا کەریمخان سەرکەوت، زستانی ئەو ساڵـە بـەرەو لارسـتان بـزووت هـەتا حـاکمی نافـەرمانی تـەمێگرتـوو بکـا. بـەگوێرەی نووسـینی ڕووداونووسی کۆمپانیا لە بەندەرعەباس هەواڵێک گەیبووە کەریمخان ـ پاشـان بە درۆ دەرچوو ـ کە گۆیا ئازادخان محەممەدخانی زەندی لـە نیزیـک هەمـەدان گرتووە. جارێ بەڕێوەبردنی گەلاڵەکەی وەدوا دا و نەسـیرخان بـە قەراروبـڕی هێنانەدی داخواز و دانی دیاری پاکانەی بۆخۆی کرد[٣٦].

33- GD VI,8 January to7 February1751; Brieven 2696(1753),Basra,16- 17.
34- GD VI, 3 March, 29 June 1754. cf. Amin, 27, 28.
35- GD VII, 4 september 1754.
36- GD VII, 6, 8, and 12 January 1755.

٧ ـ ٨ لار بەرەورووی کرمان و شیراز (١٧٥٥ ـ ١٧٥٦)

مانگی دوایی لە سەرەتای فێورییەی سالّی ١٧٥٥دا کەریمخان بەرەو لارستان کەوتەڕێ تا کاری نەسیرخان یەکسەرە بکا و وێڕای بزووتن بەرەو ئەو مەلّبەندە ئارامی و هێمنایەتی گشتی لە گەرمێن سەقامگیر کا[٣٧]. وەکیل پاش تێپەڕین لە داراب تیژ و خێرا شانبەشانی یەکێک لە ڕێگاکانی باشووری ئاژاوتی. هەردک سپا هاوکات پێکەوە هێزەکانی بەرگری سەرڕێیان تێکشکاند و بە زۆرەملی دەستیان کرد بە ئەستاندنی خەرج و باج. کەریمخان ٥هەزار تمەنی باج لە خەلّکی «دێفیش»ی(١٥) ڕۆژاوای شاری لار وەرگرت و جگە لەمە قەلاّ و شاری تالاّن کرد و حاکمەکەی کوشت[٣٨]. ئەگەرچی زۆر بەچڕی دەستیان لەبەر دەکردەوە بەلاّم دیسانیش لە شاری لار نیزیک بۆوە و وای دەنواند کە بۆ تەسالّحە لەگەلّ نەسیرخان ئامادەیە، بۆیە نەسیرخان چەند یەکسمێکی وەک دیاری بۆ نارد و لە بەرامبەردا فەرمانی حکوومەتی لاری درایە دەس و خەلاّت کرا. وەختایەک بارمتەکانیان هێنا وا وێدەچوو هەموو شتێک بە خۆشی کۆتایی هاتووە، بەلاّم یەکێک لە مەلا ڕاوێژکارەکانی وەکیل تەماشای کرد کە بارمتەکانی نەسیرخان ئەوانە نین کە داوایان کردوون. بارمتەکان نێردرانەوە و وەکیل دەستی کرد بە گەمارۆ[٣٩].

گەمارۆی قەلاّی سەختی لار هەتا دوو حەوتووی کۆتایی مانگی ئاوریلی سالّی ١٧٥٥ بێئاکام درێژەی کێشا. وەکیل دوو یان سێهەزار تۆن باڕووتی لە توجارەتخانەی ئینگلیسییەکان لە بەندەرعەباس داوا کرد، فەرمانی پەلامارێکی لەخۆوە دەرچوو کە وەک مەزندە کراوە نەسیرخان بۆتە هۆی تێداچوونی سەری هەزار شەڕکەری زەند[٤٠] گەمارۆی نابەوەختی لێوارەکانی کەنداوی فارس تینی بۆ

37- GD VII, 5 and 13 February, 8 March 1755, تاریخی گیتیگوشای زەندیە ل٤٧

38- GD VII,16 March1755. Dehfishi ((Dapeichey)) in GM. is in Jurom, on the way to Bidshahr;

بڕواننە: فەرهەنگی جوغرافیایی، بەرگی ٧، ل ٤٩ و ١٠٩ و فەسایی، بەرگی ٢، ل ١٨١.

39-GD 22 March, 3 and 11 April 1755.

40- GD VII, 16 and 26 April 1755.

چەکدارەکانی چیانشینی فارس هێنا، بۆیە ڕاوەستانی وەکیل پێویست نەبوو. نەسیرخان چوارپێنج هەزار تمەنێکی خەرج و پیتاک پێشکەش کرد و ڕۆژی دووهەمی مانگی مەی هێزەکانی زەند لە لارەوە گەڕانەوە شیراز[٤١].

لە ماوەی سێ ساڵی دوایی‌دا، ئەو کاتەی کەوا بارگای شیراز بە دڵەڕاوکەوە لە شەڕ و لێکدانەکانی ئازادخان و محەممەدحەسەنخانی قاجاری دەروانی، وەکیل تەمای گرت کە بۆ چۆڵەپێچ کردنی تایفەکانی کۆهکیلۆیە و ناوچەی لار گەلاڵەیەک بەڕێوە بەرێ. لە هاوینی ساڵی ١٧٥٥دا عەلیخانی شاسەیوانی ڕاسپارد کە بەر بە دەستدرێژییەکانی نەسیرخان بۆ سەر مەڵبەندەکانی کەناری کەنداوی فارس بگرێ. ناوبراو بە یارمەتی سەربازانی تازەپشووی عەرەب ئەم ئەرکەی بەجێهێنا[٤٢]. ئەو کات ٤هەزار ڕووپییەی دیاری لە مەلاعەلیشا و کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی بۆ کەریمخان داوا کرد[٤٣]. لە مانگی ئۆکتۆبرا لاریش گەمارۆ درا[٤٤]، بەڵام بەڕواڵەت چ ئاکامێک وە دەس نەهات و ئاخرین هەواڵێکی کە سەبارەت بەم سەرداره نێردراوە بۆ ناوچەکانی گەرمەسێری بەرچاو کەوتووە دەگەڕێتەوە مانگی مارسی ساڵی دوایی کە نەسیرخانی لاری تێی‌دا باسی شکستی عەلیخانی شاسەیوانی بە دەس جەمالخانی بیدشەهری کردووە[٤٥].

ماوەیەک دوای ئەوەی تەوژمی سەر نەسیرخان کەم بۆوە، لە لایەکی دیکەڕا تووشی مەترسی هات. لە ساڵی ١٧٥٤دا هەلی لە داخوازی شاروخخانی حاکمی کرمان هێنا کە بە مەبەستی دەمکوت کردنی سەرهەڵدانێکی ئەم ئەیالەتە یارمەتی لێویستبوو. نەسیرخان دەیویست کە دەورەی شاری کرمان بدا بەڵام شکستی خوارد و تا ناوچەی لار دمم لە سەرپشت کەوتنە شوێنی. شاروخخان بە پەلاماری پەیتاپەیتا بۆ سەر جەغزی دەسەڵاتی نەسیرخان لە حاجیئاوا

41- GD VII, 16 May; Brieven 2255 (1756), 70; 2756 (1756), Ives 210; خارک، ل ٤٨ ـ ٤٩؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٤٩.

42- GD VIII, 2 August 1755.

43- GD VIII, 3 and 4 September 1755; Lorimer 100.

44- GD VIII,21 October 1755.

45- GD VIII, 16 March 1756.

تووڕەیی خۆی نیشان دا. وەختایەکی لە مانگی مەی ساڵی ١٧٥٦دا سپای نەسیرخانی تێکشکاند و حاجیئاوای گەمارۆدا کەوتە ملانە لەگەڵ کەریمخان و حاکمی لار و داوای ناردنی گوللەتۆپ و باڕووتی کرد لە نوێنەری کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی لە بەندەرعەباس[٤٦].

لە مانگی ژوئییەی ئەوساڵەدا وەختایەکی کە محەممەدحەسەنخان لە ئیسفەهانەوە بەرەو شیراز هەڵمەتی برد، داوای لە نەسیرخان کرد کە بە مەبەستی گەمارۆی شیراز بێ و دەنگی لەشکری بدا. ناوبراویش ئەم دەرفەتە زێڕینەی دژی کەریمخان قۆزتەوە و ئەوەندەی لە دەستی دەهات هێزی کۆکردەوە و ٦٠هەزار ڕووپییەشی بۆ برد[٤٧]. لە بەختی بەدی نەسیرخان، سەرداری قاجار دروست چەند ڕۆژ دواتر کە بیستی ئازادخان بەرەو ئیسفەهان بزووتووە، دەستی لە گەمارۆی شیراز هەڵگرت و بە پەلە لەو شارە دوو کەوتەوە. نەسیرخانیش بێ ئەوەی بگاتە شیراز گەڕایەوە داراب[٤٨].

لە مانگی ئۆکتۆبردا لێبڕا کە بە بیانووی کێشەی باج و پیتاکی فەرمانڕەوای زەند لە دەشتستان سەرەتای ئاژاوەیەکی بەربلاو خۆش بکا، بەڵام دەشتستانییەکان بەر لەوەی یارمەتییەکی ئەوتۆی لێوەرگرن بەدەس شێخاڵیخان تێکشکان و ناچار کران کە خێرا سێهەزار تمەن ویشکەپووڵ بدەن و دووهەزار[٤٩] چەکداری ئێلجاڕی بۆ خزمەت لە سپای زەندا تەیار بکەن. هەلومەرجێکی ئەوتۆش بە سەر شێخەکانی کەنداوا سەپی و قەرار کرا هەرکام بەپێی دەسڕۆیشتن و توانایی بڕێک پارە و ژمارەیەک چەکداری ئێلجاڕی کۆبکەنەوە و بینێرن؛ بۆوێنە شێخی بووشێهر دووهەزار تمەنی نارد. لە مانگی ئاوریلی ساڵی ١٧٥٧دا کەریمخان تەناهی لە سەرانسەری کۆهکیلۆیە و دەشتستان و بووشێهر و بەندەرریگدا سەقامگیر کرد و بەپتەوی دەستی خستە سەر دەسەڵاتی ئەو شێخنشینانەی تا ئێستا لە ژێر فەرمانی نەسیرخاندا بوون[٥٠].

46- GD VIII, 9 May 1756.

47- GD VIII, 20 July 1756.

48- GD IV, 7 August 1756.

49- GD IV, 11, 20 and 25 October, 2 November, 10 December 1756 ; 9, 11 and 19 January 1757.

50- GD IX, 4 and 26 April 1757.

پاش کۆتایی مانگی دوایی لەشکری بەرەو مەڵبەندەکانی ڕۆژاوایی گاڵ دا هەتا تەنگ بە بنیکەعب هەڵچنن. نەسیرخانیش تەمای گرت کە حکوومەتە ژێربالە لە دەسچووەکانی بگێڕێتەوە بەردەستی خۆی و تەنانەت هەوڵی دا کە پەلاماری «شەمیل» بدا لە باکووری بەندەرعەباس. بەڵام پاش گەڕانەوەی کەریمخان لە لەشکرکێشانی بۆ سەر خووزستان و کۆهکیلۆیە لە مانگی ئاگۆستا هاتە لار و بە دانی ٥هەزار تمەن باج و دووسەت سەرباز و بارمتەیەک دەرگای ئاشتی خستە سەر پشت[٥١].

کاتێک محەممەدحەسەنخان دووبارە شیرازی گەمارۆ دایەوە، دیسانیش نەسیرخان بەپرتاو دووهەزار سوارەی دەنگ دا هەتا بەشداری شەڕ بێ دژی هێزەکانی زەند، بەڵام جارێکی تریش ناچار بوو بێ ئەوەی فیشەکێک بتەقێنێ ڕابکا، چونکە خانی قاجار ناچار بوو بەر لە گەیشتنی هاوپەیمانی دەس لە گەمارۆ هەڵبگرێ[٥٢]. لە مانگی سێپتامبرداوەختایەک وەکیل ساز بوو بەرەو تاران وەڕێکەوێ، فەرمانی دا بە محەممەدوەلیخانی زەند هەتا بە چوارهەزار چەکدارەوە بچێتە سەر نەسیرخان و گوێی بادا. هێزی پەلاماردەر لە باکووریترین ڕێوبانەکانی هاتوچۆی ناوچە هەڵیکوتایە سەر شارێیەکانی بەندەرعەباس ـ کرمان و تالانی کرد. لەم ڕاووڕووت و ڕێگرتنەدا کاروانی شاری کرمانیش وەبەرهات کە بایی چلهەزار رووپییەی بار پێبوو. لە مانگی ئۆکتۆبردا

٥١ـ GD IX, 27 August 1757; Lorimer, 101. بارمتەکە کوڕی نەسیرخان بوو بە ناوی عەلیخان و لەم کاتەدا چووە نێو ڕیزی سپای زەند کە سەرقاڵی شەڕ بوون لەگەڵ تەقیخانی یەزدی. لە ڕووی نامەیەکڕا کە فەرماندەیەکی لاری نووسیویەتی دەردەکەوێ کە پیاوەکانی تەقەمەنی و ئازۆخە و کەلوپەلی پێویستیان پێنەبووە و هەموو خەریکی ڕاکردن بوون. عەلیخان لای کەریمخان هەلومەرجێکی نالەباری هەبوو، چونکە بەڕاستی خانی زەند لێی دووشک بوو کە دەیهەوێ لە شیراز کە وەکیل هێشتا چاکی جێپێی قایم نەکردبوو سەرەتای کۆدتایەک خۆش بکا. نامەکە وا دیارە ڕێکەوتی پێوە نیە و «ئیقتداری» پێی وایە ئی ساڵی ١١٧٩ی کۆچی / ١٧٦٥ ـ ١٧٦٦ی زایینییە. پاش شکانی نەسیرخان مەسیحخان کرایە حاکمی لار. ڕووداوی تەقیخان و هەڵکەوتەکانی تر تێکڕا لە ساڵانی ١٧٥٧ ـ ١٧٥٨دا قەوماون.

٥٢ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٤٥.

هێزەکانی نەسیرخان بە مەبەستی پاراستنی ڕەوگەیەک لە نیزیک حاجیئاوا دامەزران، بەڵام ئەم هێزەش تێکشکا و سەرکردەکەی کوژرا، بۆیە نەسیرخان ناچار بوو بگەڕێتەوە قەڵاکەی لە مەڵبەندی لار[53]. تەنانەت شێخی «میناب» کە خۆی لە دانی پیتاک بە عەلیخانی شاسەیوان دزیبۆوە، ئێستا تەماشای دەکرد ئەگەر بێتوو بڕی سێهەزار تمەن لە خەڵکەکەی وەربگرێ و بیداتە خزمەت محەممەدوەلیخان ئاقڵانەترە. خانی زەند کە بە مرازی دڵی خۆی گەیشت بەرەو باشوور ئاژاوتی[54]. نوێنەری کۆمپانیاش زۆروکەم دیارییەکی دڵخۆشکەرەی دایە و بێئەوەی پەلاماری بەندەرعەباس بدا گەڕاوە. بەڵام واوێدەچوو کە دەیهەوێ هەڵمەت بەرێتە سەر لار و ئەو مەڵبەندە بگرێ[55].

لە سەردەمی مانەوە و حکوومەتی سادقخان لە شیراز ڕاوڕووتی ڕاستەقینەی نەسیرخان بێ هیچ کۆسپ و بەرهەڵستێک درێژەی کێشا. لە کۆتایی ساڵی ١٧٦٠دا ڕووداوێک بوو بە هۆی ئەوەی کە هێزەکانی زەند بەکردەوە مەڵبەندەکانی دراوسێی لاری ڕۆژاوایی داگیر بکەن و نەسیرخانیش بوو بە حوکمڕانی ناوچەکانی گەرمەسێری. هەڵبەت مەرجی ئەم هەڵبژاردنە ناردنی بارمتە و دانی ساڵانە بیستهەزار تمەنێک باج و پیتاک بوو. قەرار کرا سەت کەس چەکداری ئێلجاڕی جەزایرچی(١٦) بە مەبەستی خزمەت لە ڕیزەکانی سپای زەندا بنێرێ و جەعفەرخانی براشی وەک بارمتە بۆ شیراز بەڕێ بکا[56]. بەڵام ئەم کار و هەنگاوانە نەبوونە بەرهەڵستی دز و چەتەی لاری لە گەڕانگەڕی شیراز و ڕاکردنیان بەرەو چیا. هەڵبەت سادقخانیش نەیدەتوانی کە کۆمەڵەی کەمی چەکدارانی بخاتە شوێنیان و خۆی تووشی مەترسی بکا[57]. لە هاوینی ساڵی ١٧٦٢دا سەرەنجام سپایەکی هەزارکەسی زەندی یان دەشتستانی توانی نەسیرخان بەرەو قەڵای لار بکشێنێتەوە و تۆپخانەکەی بگرێ و تاقمێکی

53- BP XXI, 27 December 1758.
54- Lorimer, 100, 101.
55- Amin, 43 (citing BP XXII, 2 May 1759.)
56- GD XII, 7 January 1761.
57- GD XII, 28 May 1761.

سەتکەسی لە لایەنگرانی «عەرەب»ی شەقوپەق و مەتەقمردوو بکا[٥٨].

٦ ـ ٩ گیرانی لار

برانەوە و کۆتایی کاری نەسیرخان دەکەوێتە پاش گەڕانەوەی وەکیل لە ئازەربایجان. بە ملنەدان و خۆبواردنی حانی لار لە نوێ کردنەوەی گەلاڵەی ئاشتی و ناردنی چەکدارانی ئێلجاڕی، کەریمخان ناچار بوو سادقخان کە ئەو وەختی هێشتا بەگلەربەگی فارس بوو بنێرێتە تەمیکردنی. ئەم جار دەستی سادقخان بۆ بردنی چەکدارانی سەربازگەی شیراز و یەکسەرە کردنی کاری قەڵای لار تەواو ئاواڵە بوو[٥٩]. کەمێک پاش نەورۆزی ساڵی ١١٧٩ی کۆچی / ١٧٦٦ی زایینی بێ ئەوەی تەگەرەی بێتە سەرڕێ شاری لاری گرت و قەڵای نەسیرخانی لەو لای شار لە بناری چیا گەمارۆ دا. ئەم قەڵایە بە هۆی ڕەهەند یان ڕێڕەوێک دەبەسترایەوە بە قەڵایەکی تر کە کەوتبووە سەر زەرد و ماهێکی زاڵ بە سەر شارا(١٧). لەم قەڵایەدا نە تەنیا چەکداری ڕاهاتوو شوورە و شاریان دەپاراست بەڵکوو تەواوی قەڵاکانی داوێنی چیاش دەکەوتنە ژێر سێبەری. بەڵام تەنیا دوای چوار ڕۆژ گەمارۆ، قەڵا گیرا، چونکە یەکێک لە ڕاکردووانی غەیان ڕێگایەکی نەهێنی کە تا دوندی چیا دەچوو نیشانی سادقخان دا. ئەوشەوە وەختایەک هێزەکانی گەمارۆدەر پەلامارێکی هەڵخەڵەتێنەیان کردە سەر قەڵای بناری کێو، دەستەیەکی تر بە مەبەستی غافڵگیرکردنی چەکدارانی قەڵای سەرچیا کەوتنەخۆ. سەرەڕای ناردنی بەپەلەی هێزی یارمەتیدەر لە لایەن نەسیرخانەوە قەڵای سەروو کەوتە دەس هێزەکانی زەند و بە ئاورکردنەوە سەرکەوتنی خۆیان بە یارانی گەمارۆدەری قەڵای بنار ڕاگەیاند. نەسیرخان ئێستا هەم لە لەیەن تۆپخانەی پێشووی لە مەتەرێزەکانی سەروو، هەم لە قۆڵی هێزەکانی بنەگری سپای زەند لە نێو شارەوە ئاگرباران دەکرا. ئیتر بە شێوەیەکی شێلگیر و پتەو شەڕی نەدەکرد، قەڵاکەی تێکڕما و ئازۆخە و قۆرخانەکەی تێداچوو، شەڕکەرانی

58- GD XII, 25 and 30 June, 20 July 1762.

٥٩ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٤٦.

لێی دەرهەڵبوون و ناچار بوو کە براکەی بە مەبەستی داخوازی وتووێژ بنێرێتە لای سادقخان[٦٠].

ئەم هەڵمەتە بە واتای کۆتاییهاتنی دەسەلاتی نەسیرخانی لاری بوو. سادقخان هەلومەرجی ئاشتی و ڕێککەوتنی پاراست و ڕێزی لێگرت و نەیهێشت چەکدارانی نەسیرخان قەلاچۆ و تالان بکرێن. هەروەک قەلا خاپوور کران و خانی لار وێڕای بنەماڵەکەی نێردرایە شیراز و لەوێ زۆر بەگەرمی و مێهرەوانی بەرەورووی میوانە بارمتانە بوونەوە. حکوومەتی لار درایە دەس مەسیحخان. ئەم پیاوە ئامۆزای نەسیرخان بوو. وێدەچوو کە نەسیرخان لە ماوەی دەسبەسەرکرانی لە شیراز توانیبێتی متمانەی کەریمخان بۆ سەر خۆی ڕاکێشێ، چونکە دوای ماوەیەک لە شیراز بوو بە دەنگۆ کە وەکیل دووبارە ناردوویەتەوە سەر دەسەلاتی پێشووی لە لار؛ بەلام هەر کە گەیشتە لارستان بە فیتی مەسیحخان یەکێک لە کەیخوداکانی بە زەبری خەنجەر کوشتی[٦١].

کەریمخان وێڕای لەشکرکێشی بۆ سەر کۆهکیلۆیە توانی تەواوی ئەو تاقم و دەستە پرشوبلاوانەی خێلاتی کە ئەغلەب خۆیان لە دانی پیتاک دەبوارد و کاروانەکانی نێوان شیراز و مەڵبەندەکانی قەراغ بەندەرریگ و بووشێهریان ڕووت دەکرد، پێمل بکا. لە ڕووداوی نەسیرخانیشدا کەریمخان کەوتبووە بەربەرەکانی لەگەڵ زنجیرەیەک حوکمڕانی ناوچەیی، چونکە هەمیشە بارودۆخی لە ڕۆژهەلاتی فارس قایمتر بوو تا ڕۆژاوای ئەم مەڵبەندە و دەوروبەری پایتەخت. حاکمی لار بەر لەوەی بە سپای ئێلجاڕی تایفەکان پشتئەستوور بێ، بە چەکدارانی هەمیشەیی خۆی پشتقایم بوو. لە ڕێی حاسلاتی کشتوکاڵ و گوومرگانە و ڕێدارانە و بەرتیل و دیاری و دراوی دیکەی

٦٠ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٤٧ ـ ١٤٩؛ گولشەنی مراد، ل ١٥٠ ـ ١٥١؛ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢١٦؛ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٧٣ ـ ٣٧٤. ئەم کتێبە دەنووسێ کوڕەکانی نەسیرخان ناویان محەممەد و عەبدوڵلا بوو.

٦١ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٤٩ ـ ١٥٠؛ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢١٦. کوڕانی نەسیرخانیش حکوومەتی لار و دەوروبەریان گرتەوە دەس تا سالی ١٨٥٨. لەم کاتەدا فەرمانڕەوایانی فارس نەسرولڵاخانی «لاری»یان لێخست و خۆیان حاکمێکیان نارد. (فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٣١٨ ـ ٣١٩).

سەربەبرەوی بازرگانێتی نێوان کرمان و بەندەرعەباس و شیراز پارەیەکی چاکی کۆکردەوە. ئەم سامانە لەگەڵ داهاتی هەوارانەی خێڵاتی فارس ـ خێڵەکانی ژێر باڵی زەند کە هاوینانە لەوێ خێڵبەزیان دەکرد ـ کە زستانان لە لای لارستانەوە کۆچباریان لێدەنا، دەبوو بە داهاتێکی زۆر[٦٢]. گرتن و سەرپێنەوی‌کردنی لار بوو بە هۆی زۆربوونی داهات و پەرەگرتنی دەسەڵات و پاراستنی باڵی زەندیە بە مەبەستی گەیشتنە ئامانجەکانی تر و کرمان و بەندەرعەباسی خستە سەر ئیمپراتۆرێتی کەریمخان.

۱۰ ـ ۷ زولفەقارخانی ئەفشار

پاشماوەی گرفتەکانی راپەرینێکی ئەیالەتی کە بەدەس سەرۆکی تایفەیەک رێبەرایەتی دەکرێ، هەمیشە وەختایەک کە دەکەوێتە بەر لێکۆڵینەوە ئەم هیوایە لە حکوومەتا رەنگ دەداتەوە کە ئەگەر رووداوەکە شەش‌حەوت ساڵێک درەنگتر قەوماba، رەنگبوو بە شێوەیەکی باشتر بەری پێگیرابا.

لەبیرمانە کە زولفەقارخانی ئەفشاری ئیرلوو لە کلکەی ساڵی ۱۷٦۳دا وێرای پێشڕەوی وەکیل لە ئەردەوێڵەوە بەرەو باشوور، کرایە حوکمڕانی سوڵتانییە و خەمسە. بەرواڵەت هەتا دەوروبەری ساڵی ۱۷۷۲ یەکێک لە لایەنگرانی شێلگیر و پتەوی کەریمخان بوو. لەم ساڵەدا دەفتەر و بنچاغی باج و پیتاکی زۆری دواکەوتە و قەرزوقۆڵە نیشان دەدا.[٦٣] ئەو راپۆرت و هەواڵانەی کە لە لایەن راپۆرتچی و گەشتیارانەوە بە گوێی کەریمخان ئاشنا دەکرا، وای دەنواند کە خانی ئەفشار مەیلی سەربەستی لە کەللەی دایە. وێدەچێ ئەویش لە سەرکەوتنەکانی حوسێنقوڵیخانی قاجار کە لەم رۆژانەدا خۆی لە ژێر نیری حکوومەتی زەند دەرباز کردبوو، قرمی خۆش کردبێ. کەریمخان بە بارێکی ئاساییدا بانگی کرد هەتا بێ و حیساباتی باج و پیتاکی روون بکاتەوە. زولفەقارخان لەبری خۆی کوڕەکەی (۱۸) ناردە شیراز. ناوبراو دەوری

٦٢ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ۱٤٦.

٦٣ـ گوڵشەنی مراد، ل ۱۷۱.

ڕاسپێراوی چاک دەگێڕا و زۆر ئارام و نەجیبانە دەیگوت کە باوکی گەلێک نەزان و نانەجیبە و بێگومان بەم زووانە بە خزمەت دەگا و ئێستاش لەبەر شەکەتی سەر بە کاروباری دژواری خەریکی حەسانەوەیە. بەڵام کاتێک چەند جارێک ئەم دەورگێڕانانە دووپات بوونەوە، وەکیل سەبردانی دڕا و لێبڕا دەس بەرێ بۆ کردەیەکی پێویست[٦٤].

لەشکرێکی دووقۆڵی چوارهەزار کەسی بە سەرکردایەتی عەلیمحەممەدخان و عەلیمرادخانی زەند ناردە سوڵتانییە. عەلیمحەممەدخان لە پارێزگای هەمەدانەوە بزووت و عەلیمرادخانیش ساوە و قومی دەور لێدا. کاتێک عەلیمرادخان بۆ کۆکردنەوەی چەکداری ئێلجاڕی لەنگەرێکی گرت، هێزەکانی عەلیمحەممەدخان گەیبوونە سەر کەوشەنی قەڵەمڕەوی زولفەقارخان و تووشی شەڕ هاتن. دوو سپاکە لە نیزیک ئەهەر تێکهەڵچوون و ئەگەرچی خانی ئەفشار زۆر ئازایانە پەلاماری جەرگەی هێزەکانی زەندی دا و وێدەچوو کە خێرایەکی تێکیانشکێنێ، هاوپەیمانە «شوقاقی»یەکانی کە لەوبەرەوبەر دامەزرابوون لە پشتەوەڕا بەرگەی شاڵاوی شێلگیرانەی چەکدارانی زەندیان نەگرت. بەم شێوەیە هێزەکانی زولفەقارخان دەستیان لێکبەردا و هەڵاتن و خۆشی لەم هەڵلایە قوتار بوو. چەند ساتێک دواتر تاقمێک چەکدار بە سەرپەرستێتی سەبزعەلیخانی سوڵتانبلووچ کەوتنە شوێنی و لە دووفرسەخی مەیدانی شەڕ گرتیان. ڕۆژی دوایی کە عەلیمرادخان هات، سەرانسەری ناوچە کەتبووە ژێر دەسەڵاتی هێزەکانی عەلیمحەممەدخانی زەند و ئەویش گەشایەوە کە هاوکات لەگەڵ لەشکری سەرکەوتوو دابەزیوە تا دەس بە سەر ماڵ و دارایی زولفەقارخان دابگرێ و خاوخێزانی گاڵ دا بۆ شیراز[٦٥].

٦٤ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٦٩. بەگوێرەی گێڕانەوەی غەففاری، ل ١٧٢ و ڕەزاقوڵیخانی هیدایەت، ل ٨٣، دایکی زولفەقارخان کەوتبووە مابەین و پاش گیرانی دووبارەی کوڕەکەی کەیخودایەتی بۆ کرد و پاڕایەوە.

٦٥ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٦٩؛ گوڵشەنی مراد، ل ١٧٢؛ تەفرەشی، ل ٢١٧ ئا ـ ب. ئەم سەرچاوەیە بە محەممەدسوڵتانبلووچ ناوی هێناوە. ڕۆستەموتتەواریخ لە لاپەڕە ٣٧٩دا نەقڵەکەی جۆرێکی دی گێڕاوەتەوە و دەنووسێ عەلیمحەممەدخان کەوتە شەڕی دەستەویەخە لەگەڵ زولفەقارخان: «شیرەکەی وا داهێنایە شمشێری

زولفەقارخان بە تکای دایکی و مێهرەبانی هەمیشەیی وەکیل بەخشرا و تەنانەت دواتر بە وەرگرتنی خەڵات و فەرمانی حکومەت گەڕایەوە سەر دەسەڵاتی، بەڵام لەو دەمیڕا بنەماڵە و کەسوکاری لە شیراز مانەوە[٦٦].

تێبینی و پەراوێزەکانی «ساکی»

١ـ عەلیمرادخانی بەختیاری لە زەمانی نادرشادا بوو بە جڵەوکێشی جەماوەری بەختیاری بۆ راپەڕین و گەلێک جاران سەردارانی نادری شکست دا، بەڵام ئاخرییەکەی شای ئەفشار خۆی رووی کردە خانی بەختیاری. تێکیشکاند و سەرەنجام لە لورستانی فەیلی کەوتە داو. فەرمانی بڕینی دەس و لاقێک و دەرهێنانی هەردک چاوی درا و دووڕۆژ دواتر مرد. لەو سەردەمەوە کۆچی بەربلاوی خێڵی بەختیاری دەستی پێکرد و لە چەند شوێنێک بنەگر کران.

ناوی ڕاستەقینەی ئەم کەسە «عەلی مرادی»یە، واتە عەلی کوڕی مراد و لە تایفەی خەڵکی گوندەکی زەلقی بوو لە نیزیک ئەلیگوودەرز. هۆکاری سەرهەڵدانی عەلیمرادی ئەوە بوو کە ئەگەرچی زۆر بەجەرگ بوو بەڵام نەگەیشتە پلەی دڵخواز و شیاوی. هەروەها لە شەڕی نادر لەگەڵ عەبدوڵلاشادا یەسترێکی بە بارێک زێڕ و جەواهێراتەوە کەوتە دەستی و کابرای سەرپەل دەیویست لێی بستێنێ، بەڵام ملی نەدا و کەوتە بەر لێدران و ڕایکردە ناوچەی ئەلیگوودەرز. لەوێ جەماوەرێکی زۆری لێکۆبوونەوە و تاقمێک لە خەڵکی

زولفەقارخان کە وەک خەیار دوولەتی کرد.» پاشان نێزەکەی لە دەس دەرهێنا و پەلی ئەسپەکەی پەڕاند و گلی پێدا و خستی و گرتی و ناردییە شیراز. ڕۆستەمونتەواریخ دەنووسێ زولفەقارخان دووبارە ڕاپەڕی و دیسانیش چاوپۆشی لە تاوانی کرا و کارەکەی لێنەستێندرایەوە.

٦٦ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٧٢؛ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ٩، ل ٨٤ ـ ٨٥.

خورەمئابادیش دایانە پاڵی و لەشکرەکەی گەیشتە ۲۰هەزار کەس. دەیەویست پەلاماری خوراسان بدا و شاتۆماسب لە زیندان دەرێنێ و بیکاتە شا. دەستی کرد بە سکەلێدان و ئاوای لە سەر لایەکی نووسرابوو:

می‌کنم دیوانگی تا برسرم غوغا شود/ سکه بر زر می‌زنم تا صاحبش پیدا شود

(خۆم شێت دەکەم تا هاوارم لەدوا بێ، سکەی زێڕ لێدەدەم تا خاوەنی پەیدا بێ). لە دیوەکەی تری ئەم ڕستەیە خۆی دەنواند:

علی مرا داد مراد و بخت یاری کرد / به زیر سکهٔ من نقره کامرانی کرد

(عەلی بە مرادی گەیاندم و بەخت یاری کردم، زیوله سایەی سەری سکەی منڕا برەوی پەیدا کرد). گەمارۆی ئەو ئەشکەوتەیان دا کە پەنای تێدا گرتبوو و دەستی دا. لە وەختی شەڕا ژن و منداڵی خۆی کوشت تا بە دیل نەگیرێن و خۆشی لە بەرپێی دایکی سەرەڕای ئازار و ئەشکەنجەیەکی زۆر، پیاوانە گیانی دا.(عالەمئارای نادری، ل ۲٤۹)

۲ـ چوار محاڵ کەوتۆتە باشووری ڕۆژاوای ئیسفەهان و سەد کیلۆمیترێکی لێ دوورە. چوار ناوچەیە کە برێتین لە: لار یان رار، کیار، میزدەج و گەنمان (گندمان).

۳ـ نەزەرعەلیخانی فەیلی یەکێک لە نەوەکانی حوسێنخانی والی و ئامۆزای سمایلخان بوو. ڕێزدار پێری لە سەر پێوەندی موجمەلوتتەواریخ بە برای ئەوی داناوە.

٤ـ گوڵشەنی مراد ناوی سەرکردەی ڕاپەڕیوانی بە «تەهمتەن» هێناوە. ڕێزدار پێری نووسیویەتی کە ئەم کەسە ئەسپی پێشکێشی کەریمخانی ئاگر داوە، بەلام گوڵشەنی مراد نووسیویەتی کابرای نێردراوی وەکیلی لە نەوتدا خووساند و سووتاندی.

٥ـ جایزان شارەدێیەکە لە شارستانی ڕامهۆرمز و کەوتۆتە نێوان

بێهبەهان و کۆهکیلۆیە و سوڵتانئاباد.

٦ـ میرزا عەلیڕەزا کوڕی قەواموددین (قومـا) بێهبـەهانی و لـە تـیرەی سەیدەکانی تەباتەبایی بێهبەهان بوو. هێندێک لـە سـەرچاوکان نووسـیویانە پاش شکانی لە بەرامبەر کـەریمخانـا نێردرایـە شـیراز. بـەڵام بـە نووسـینی گوڵشەنی مراد هەر لەو شوێنە بۆ ئەوەی پارەیەکی لێ بستێنن بە زەبری کوتەکی باجوەرگران کوژرا.

٧ـ عەلیڕەزاخانی قەنەواتی یان سـەرۆک عـەلیڕەزا، ئـەمینی مـیرزا عەلیڕەزا بێهبەهانی بوو. کاتی گەمارۆی شـار پەیوەنـدی کـرد بـە هێزەکـانی زەندەوە و ڕێی بۆ شکستی حاکمی خۆی خۆش کرد و پاش دوورخرانەوەی مـیرزا عـــەلیڕەزا نازنـــاوی «خـــان»ی درایـــە و کرایـــە حـــاکمی زەردکێـــو. سوڵتانمحەممەدخانی کوڕی حاکم، ئەبولخانی تەییبی هان دا بۆ کوشتنی.

٨ ـ هەیبەتوڵلاخان کوڕی مەسیحخانی بـاوی سـەرکردەی چـوار پـۆل چەکداری ئێلجاڕی بوو.

٩ـ باوی نـاوی مەڵـبەندێکە لـە ڕۆژهـەڵاتی بێهبـەهان و دوو بەشـە، کووهمەرە و باشت و ناوەندەکەی شارۆچکەی باشتە. خێڵی باوی لەم مەڵـبەندە دەژین و باوی لە زاراوەی لوڕیدا بە بابوویی (بابایی) دێتە سەر زار و زمانان.

١٠ـ تایفەی لیراوی دەبنە دووبەشی دەشـتەکی و چیـایی و چـوار لکـن: بەهمەئی، تەییبی، شیرعالی و یۆسفی.

١١ــ خێـراوا (خێرئابـاد) نـاوی مـــەڵبەند و گوندێکـە لـە تەنیشـت ڕوودشیرین. دەروازەی خێراوای بێهبەهان کەوتۆتـە لای باشـووری ڕۆژهـەڵاتی شار.

١٢ــ باشـت کەوتۆتـە چـل کیلـۆمیتری شـاری بێهبـەهان و ناوەنـدی مەڵبەندی باشت و باوییە.

١٣ـ فەهلیان شارەدێیەكە لە مەڵبەندی ڕۆستەمی شارستانی مەمەسەنی پارێزگای فارس... خەڵكەكەی بە زاراوەی لوڕی دەدوێن.

١٤ـ دوژمەنزیاری ناوی خێڵێكە و دوو بەرەبابی «ئەلیاسی» و «گشتاسبی»یە. خەڵكەكەی بە زاراوەی لوڕی قسە دەكەن.

١٥ـ دێفیش یان دێپیش كەوتۆتە ١٨كیلۆمیتری باكووری ڕۆژهەلاتی بیدشەهری مەڵبەندی «جوویەم»ی شارستانی لار.

١٦ـ تفەنگچی پیادەی هەمیشەیی پێیان دەگوترا جەزایرچی.

١٧ـ ناوی قەڵای سەرچیا كە بە ڕێگای سەرداپۆشراو بە قەڵای نێو شارەوە دەبەسترایەوە قەڵای «قەدەمگا» و ناوی قەڵای نێو شار «نارینقەڵا» بوو.

١٨ـ بەڕێز پێری نووسیویەتی كە زولفەقارخان كوڕەكەی ناردۆتە شیراز، بەڵام هەموو سەرچاوەكان نووسیویانە دایكی. غەففاری لە گوڵشەنی مورادا دەنووسێ: لە ترسی ئازار و توورەیی پاشایانە دایكی نارد كە كەیخوداژنێكی فامیدە و پاكداوێنی زمانلووس بوو و كردی بە تكاكار لە خزمەت میری جیهانپەنا.

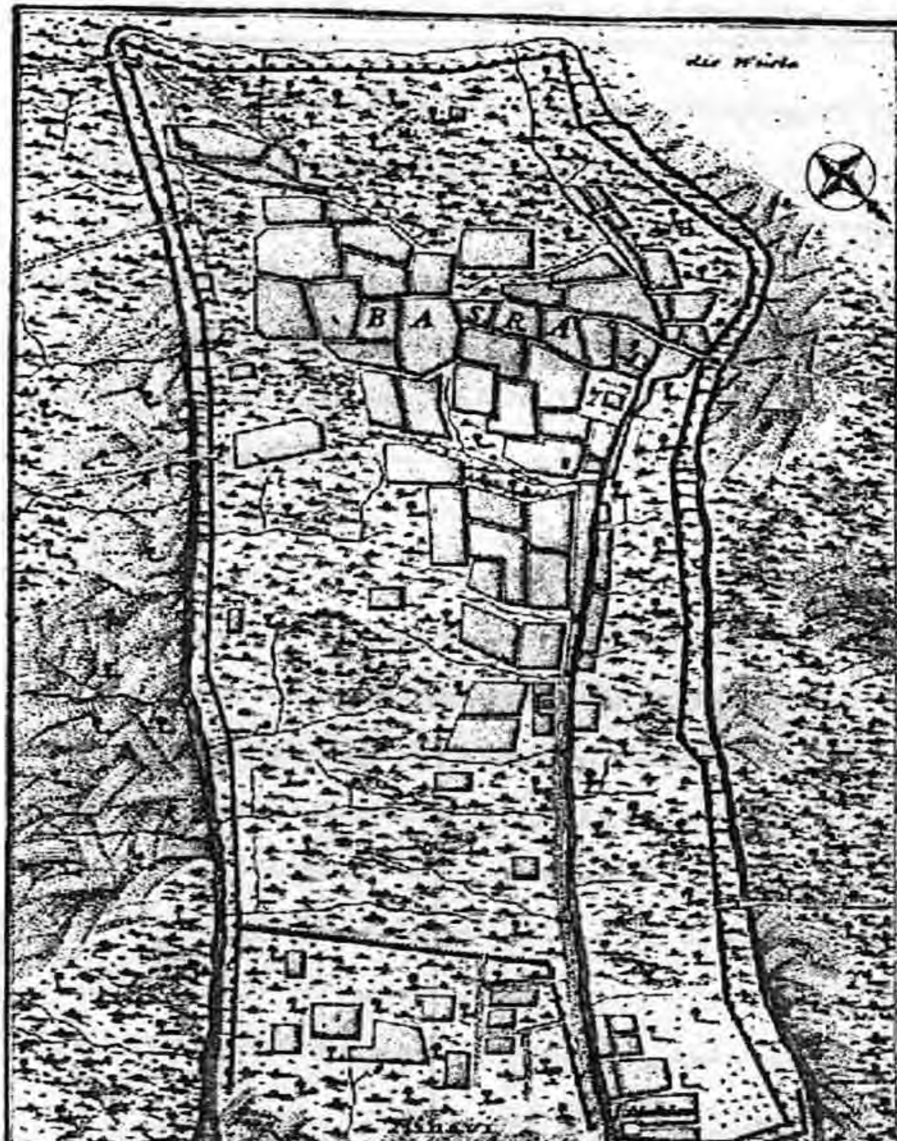

نەخشەی بەسرە ، دەوروبەری ساڵی ١٧٦٥ ی زایینی ، وەرگیراو لە گەشتنامەی نیبوور

٨

کرمان و یەزد

٨ ـ ١ بەر لە کەریمخان

شار و پارێزگای کرمان بەگوێرەی دابی پێشوو ئارامییەکی کۆنباو باڵی لێئەنگاوتبوو، بەڵام لە جەغزی مەیلی بەرەو سیستمی حکوومەتی ناوەندی ئێراندا، چاوی دەبڕییە نەبەسترانەوە و سەربەخۆیی و بەختەوەرانە وا دیارە نەکەوتبووە سەر شارێی شالاوی پەلاماردەران. ئەم گۆشەنشینی و دوورکەوتنەوەی لە ڕادەبەدەری دەبوو بە هۆی ڕاکێشانی ڕاکردووانی شوێنەکانی تر. ئەو تۆڵەئەستێنانەی دەکەوتنە پێوشوێنی وان کەسان، پەلاماری تەواوی پارێزگایان دەدا و گەشەی بازرگانێتیش جموجۆڵی تالان و بڕۆی سەر ڕێوبانانی لێدەکەوتەوە. هەر لە سایەی ئەم هۆکارانەوە تەواوی سەردەمی دەسەڵاتی سەلجووقییە، مەغوول، تەیموور و کلکەی دەسەڵاتی سەفەوییە و ئەفشارییە و زەندان زۆرجاران کۆمەڵێک ڕووداو قەومان. هەڵسوکەوتی ساڵی ١٧٩٤ی ئاغامحەممەدخانی قاجار و جووڵانەوەی لەگەڵ خەڵکی ئەم شارە ڕووداوە تاڵە ئاماژە پێکراوەکانی گەیاندە ئەوپەڕی خۆی. (بڕواننە: بابەتی

کۆتایی ئەم بەرهەمە). لە ماوەی ئەو قۆناخەدا کە پەیوەندی بـە کـاری ئێمـەوە هەیە، بە ڕوونی دەبینین کە مەڵبەندی گچکەی یەزدیش کە تـەواوێک کەوتۆتـە نێوەڕاست کرمان و ئیسفەهان و هەمیشە لە ژێر دەسەڵاتی حـاکمی یـەکێک لـەم دووشارەدا ژیاوە، بە نۆرەی خۆی بیری سەربەستی لە مێشـکیدا بـووە. بـەڵام کەریمخان کە تێکڕای پارێزگاکانی ڕۆژاوایی و ناوەنـدی هێنـابووە ژێرڕکێفـی، لێبڕابوو کە بەرەوپێش باژوێ و ئەم دوو شارەش کـە دراوسـێی پارێزگـای ژێـر باڵی ئەفغانییەکانی شاروخ بوون، بخاتە بن چۆکی خۆی.

لە کۆتایی دەسەڵات و پاشایەتی نادرا، مـوئمینخـانی بـافقی حـاکمی کرمان بوو، بەڵام شاروخخـانی ئەفشـار لـەم پارێزگایـە دەریکـرد. بنەماڵـەی موئمینخان بێنێوبڕ لە زەمانی وەلیخـانی باپیرەگەورەیـەوە کـە شـاعەباس کردبوویە حوکمڕانی کرمان، پشتاوپشت دەستاودەستیان بەم دەسەڵاتە کردبوو. موئمینخان یەزد و «ئەبـەرقوو»شـی خسـتبووە سـەر حکوومـەتی خـۆی و لـە سەرەتای پاشایەتی نادرشادا ئـاژاوەی نێوخـۆیی بـەرۆکیان گـرت. عادڵشـا و جێنشینەکانیشی گیرۆدەی کوشتاری یەکتر و خۆکوتان بوون بۆ وەدەس هێنـانی دەسەڵات[1]. سەرەنجام لە ساڵی ۱۷۸٤دا شاروخشا داوای پیتاکی ئەم پارێزگایـەی لە شاروخخان کرد و وێڕای دەرکردنی حوکمی هێشـتنەوەی لـە سـەر دەسـەڵات خەڵاتیشی بۆ نارد. بەڵام خانی ئەفشـار بـە نارەزامەنـدی وەڵامـی داوە و گـوتی نادرشا کرمانی وا وێران کردووە کە هەتا سێساڵی دیکەش هیچ چەشـنە بـاج و پیتاکێکی بۆ نادرێ. شای دەستندەخۆر و سەردارانی شـەڕخوازی بـەناچار ئـەم بیانووەیان قبووڵ کرد[2].

لە ڕاستیدا ئەم بروبیانووانە هەڵگری گەلێک ڕاستەقینە بوون سەبارەت بە لا و لایەنە فرەچەشـنەکانی وێـران بـوونی کرمـان و ڕاپـۆرتی هەواڵـدەری

۱ـ گوڵشەنی مراد، ل ۷۳ ـ ۷٤؛ تاریخی گیتیگوشا، ل ۹۰؛ وەزیری، ل ۳۱٦.
GD VI, 30 April 1748. When referring to the city of Kerman, as opposed to the province, Vaziri uses the older name Govashir (See Le Strange, Lands of the Eastern Caliphate, 330).

۲ـ وەزیری، ل ۳۱۷.

کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەلاتی ڕاستی و دروستی ئەم داوایە دەسەلمێنێ. لە ئۆکتۆبری ساڵی ١٧٤٧دا تاقمێکی سێهەزار کەسی پەلامارده‌ری ئەفغانی کە گەیبوونە نیزیک ئەو شارە لە لایەن هێزەکانی حاکمەوە بەرپەرچ درانەوە و سەری ڕکێفیان هەڵەنگاوت و تێپەڕین، بەڵام ڕۆژی دوایی پازدەهەزار ئەفغان و تاتار حاکم و فەرماندەرانیان لە چەند مایلی شار تێکشکاند. پاشان کەوتنە راووڕووتی ماڵی زەردەشتییان لە دەرەوەی شوورەی شار و لە ماوەی شەش ڕۆژاندا هەموو شتێکیان بە تاڵان برد و بۆ وێنە ماڵی نوێنەری کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەلاتیش وەبەرهات. بەڵام لە کۆتاییدا وەختایەک پەلاماری حەوشەی شاریان دا سەرنەکەوتن و کشانەوە و مەڵبەندی ئاگرپەرەستانیان کە جەماوەری تێدا نەمابوو چۆل کرد و وێدەچێ دوابەدوای ئەوان قاتی و قڕی باڵی بە سەر شار کێشابێ[٣]. کەمێک دواتر کرمان دیسان کەوتەوە بەر شالاوی تالان و بڕۆ. تەنانەت وەختایەک پێی دوژمنی دەرەکیش لە گۆڕێدا نەبوو دەکەوتە بەر شەپۆلی کوشتار و دەسدرێژی ئەو چەکدارانەی بەرواڵەت بە مەبەستی پاراستنی دەنێردران و لەبەر شالاوی چەکدارانی شڕەخۆری بەختیاری و پاشماوەکانی پەرتەوازەی سپای نادری بەراستی پەیوەندی و بەسترانەوەی بە بەندەرعەباسەوە دابڕابوو[٤]. لە سەرەتای ساڵی ١٧٤٨دا قاتی و قڕی وای تەنیبۆوە کە خەلک گۆشتی ئادەمیزادیان دەخوارد و گۆشتی سەگ و پشیلە و جانەوەرانی حەرامگۆشتیش لە بازارەکانی گشتیدا بە ئازادی دەفرۆشران. وا دەنگۆ بوو کە تاقمێک شەوانە پەلاماری ماڵان دەدەن و خەلک لە جێوبانیان دەردەکێشن و دەیانفڕێنن و پاش کوشتن(١) دەیانخۆن[٥]. لەم سەردەمانەدا دەستەیەکی بچووک بە سەرکردایەتی ئەللایارخانی ئەفغان شاری یەزدیان تالان کرد[٦].

لەگەڵ ئەمەشدا شاروخخان لانیکەم توانی ناوەندی سیاسی پارێزگا لە شەپۆلی شالاو و هەرەجمەرەج بپارێزێ. لە هاوینی ساڵی ١٧٥٠دا سەربزێوی هەمەلایەنەی محەممەدڕەزابەگی کەللەرەقی سەرداری نێردراوی برایمیرزای لە

3- GD VI, 20 and 27 October 1747.

4- GD VI, 26 October, 12 December 1747.

5- GD VI, 2 March 1748.

٦ـ زەرابی، ل ٢١١ ـ ٢١٢. ئەللایارخان پێشتر لە ئیسفەهان دەرکرابوو.

ئیسفەهانەوە ڕادایە دەرەوەی شار[٧]. ناوبراو دەیەویست لەشکرێک بە مەبەستی ملبەملەی یەکێتی سێ سەردارەکە کۆ بکاتەوە. لەم ڕۆژە بەم لاوە شاروخخان سەربەستانە ملی نایە حکوومەت کردن. لە ساڵی ١١٦٤ی کۆچی / ١٧٥١ی زایینیدا بە مەبەستی بەرپەرچدانەوە و بەرە ورووبوون لەگەڵ سپایەکی ٥هەزار کەسی سیستانی و بلووچ بزووت. سپای ناوبراو لە «بەمپوور» و «بەم»ەوە تێپەڕین و گەیشتنە «چلتوخم» کە میلێکیان مەودایە. بەڵام شاروخخان زۆر چاک تێکیشکاندن و زەبرێکی وای لە پەلاماردەران وەشاند کە هەزار کەلاکیان کەوتە سەردەست. چەند سەر وشترێک و برێک چەکوچۆڵیان لێ بە خەنیمەت گیرا. حوکمڕانی کرمان بەشێکی زۆری «سیستان»یشی هێنایە ژێر ڕکێفی خۆی و هەروەک پارێزگای کرمان باج و چەکداری ئێلجاڕی لێوەرگرتن[٨].

لە ئاوریلی ساڵی ١٧٥٤دا پارێزگای کرمان لە لایەن موئمینخانی بافقی حاکمی پێشووی وێندەرێ کەوتە بەر زنجیرەیەک شاڵاوی لەشکری. شاروخخان داوای یارمەتی لە دراوسێی بەهێزی واتە نەسیرخانی لاری کرد. نەسیرخان بەپێی ڕێککەوتن بەخۆی و هەشتهەزار چەکدارەوە لە لار وەدەرکەوت[٩]. بەگوێرەی ڕاسپاردەی شاروخخان حاکمی شارەکانی سەرڕێ وەک داراب و بافت چوونە پێشوازی نەسیرخان و هێزی یاریدەریان خستە ژێر باڵی. نەسیرخان لە پێشدا برازاکەی نارده دیداری حوکمڕانی کرمان. شاروخخان بێ ئەوەی دڵی

7- GD VI, 18 August, 10 September 1750.

٨ـ وەزیری، ل ٣١٧.

٩ـ GD VII, 10 September 1754. گێڕانەوەکەی وەزیری (ل ٣١٨ ـ ٣٢٠) کە لێرەدا بۆ خستنەڕووی ئەم لەشکرکێشییە کەلکی لێوەرگیراوە، هۆکارێکی تر دەخاتە ڕوو: بەوجۆرەی گوتراوە نەسیرخان بە فەرمانی کەریمخان دەیەویست کرمان بگرێ، بەڵام دەیەویست بە چەشنێک دەستی بگاتە شاروخ و بیگرێ. لەم ڕۆژگارەدا کەریمخان لە بەشی گەرمەسێری فارس خەریکی کۆکردنەوەی چەکدار بوو بە مەبەستی بەرپەرچدانەوەی درەنگ و زووی ئازاد خان لە لای ئیسفەهانەوە و لەخۆوە داوای یارمەتی لە نەسیرخانی بەڕواڵەت حاکمی ژێردەستەی کردبوو. ناگونجێ نەسیرخان سەربەخۆ ئەم هەنگاوەی نابێ و شاروخ کە پێشوازی لێکرد، بەر لەوەی بە دوژمنی خۆی بزانێ، پێی وابوو هاتۆتە یاریدەی.

غایلە بکا لە گوندی نارپ(٢) کە کەوتۆتە پازدە میلی مەشیز چاوی بە حوکمڕانی لار کەوت. نەسیرخان پاش سازکردنی میواندارییەک، میوانەکەی گـرت و دەس و پێی بەست و پەیامێکی نـاردە کرمـان کـە بـێن و بـە دەهەزارتمـەن بیکڕنـەوە. وەختایەک سەریان لە ئاست داواکەی بادا بە لەشکرێکی پتر پیادەوە وەڕێکەوت و بـە دوو ڕۆژان شـازدە فرسـەخێکی کوتـا. سـەرەڕای پەلەپـەلێکی دەیکـرد و بارمتەیەکی کە بە دەستییەوە بوو قۆچەقانیداران و تفەنگچییەکانی کرمانی کـە شوورەی بەرزی شاریان دەپاراست، وەها شێلگیرانە دەسـتیان کـردەوە کـە لـە یەکەم پەلاماردا سیکەس لە پیاوەکانی کوژران و ناچار کرا خۆ بداتـە گـەمارۆی ڕێکوپێکی شار[10].

ڕەزاقولیخان(٣) کە لە لایەن شـاروخەوە حکوومـەتی «زەرەنـد»ی لـە ئەستۆ بوو هەولی دا کە زەبرێکی شەوانە لە هۆردووبەزی لارییەکان بوەشـێنێ و سەرکردەکەی ڕزگار بکا. هەلبەت زۆر وەدرەنگی کـەوتبوو چونکـە دوو سـەعات هەلمەتەکەی وەدوا دا و پیاوەکانی نەسیرخان کازیوەی بەیانی چووبوونە سـەر شوێنی زێرەوانی و ڕەپالیان نانەوە. بەلام پەلاماری ڕۆژانەی کرمانییەکان هـەر ڕۆژەی چەند سەر ئەسپ و سەربازی تێدا دەبرد و گەمارۆدەران خێرایەکی تووشی کەمبوونی ئازۆقە هاتن. هێرش زەمانێک دەستی پێکرد کـە شـاروخ بـە بـەرتیل لەگەل نیگابانان پێکهات و ڕایکرد و گەیشتەوە کرمان. لەم کاتە بـەدواوە چەنـد گەلالەیەک داڕژان و نەسیرخان دەستی کرد بە هەلسوکـەوتی نـاخۆش لەگـەل نیزیکانی. بە هۆی شالاوی کرمانییەکان لە کاتی گەڕانەوەیدا بۆ لار، لە تەواوی مەودای ڕێگادا تا وەختایەکی گەیشتەوە نیزیک قەلای گەراش(٤) لە سێفرسـەخی شاری لار تەنگی پێهەلچندرا و کەوتە تەنگەژەوە. سەرەنجام لـە قـەلای گـەراش دابەزی. هەر لەم ڕۆژانەدا شاروخ بەر لە گەڕانەوەی بۆ کرمـان، حـاجیئابـاد و تارۆم و «شەمیل»ی لە ناوچەی سەبعەی نێوان لار و کرمان تالان کرد.

هەر لە هـاوینی ئەوسالـەدا ئەحمەدشـا دوڕانی کـە شـاری مەشـەدی هێنابووە ژێر چنگی خۆی، شاروخخانیشی لە سەر حکوومەتی پارێزگای کرمان

10- GD VII, 10 September 1754 ; cf . Brieven 2755 (1756). 39 (20 December 1754).

هێشتەوە. ناوبراویش هەزارتمەنی دیاری لە خەڵکی شار کۆکردەوە[11] و بە پەلـە چاکەی ئەحمەدشای داوە. لە لایەن ڕۆستەمخـانی خزمـی شـاروخ و کەسـانێکی دیکەش وەکوو محەممەدڕەزاخان و تەقیخانی بەمی کە جەماوەر زۆریـان خـۆش دەویست چەند هێرشێکی تریش کرایە سەر کرمان. ئەم شاڵاوانە بوونە ئاستەنگ لە سەر ڕێی شاروخ و نەیانهێشت خەریکی بەرفرەوان کردنی قەڵـەمڕەوی بـێ و تەنانەت سەرەتای نەمانی ڕێز و خۆشەویستیشی لە خودی کرمانا بەدیهـات[12]. لەم هەلومەرجەدا شاری یەزدیش توانی لە کرمان جیـا بێتـەوە و تـەقیخـانی بافقی بەڕێوەی بەرێ. ناوبراو لە پێشدا بە ناوێکی بێفیزانەی وەک میرزا تـەقی خەزنەداری یەزدەوە خزمەتی دەکرد و دۆسـتایەتییەکی سیاسـی یـەکچەشـنی لەگەڵ کـەریمخـان و ئازادخـان و محەممەدحەسـەنخـان یـانی ناوەنـدەکانی دەسـەڵاتی ئێـران دامەزرانـدبوو، هـەتا بـە کـاروکردەی بەرژەوەندخوازانـە و پەنامەکی ببێتە حکوومەتێکی سەربەخۆ و هـەرکام لـە پاڵـەوانانی مەیدانەکـە گرەوی تاج و تەختیان بردەوە لەبەر دەغالەتی ڕواڵـەتی دەسپێشـخەرانەی لـە شوێنی خۆی نەیبزێون[13]. حکوومەتەکەی لە ئـاخری ساڵـی ١٧٥٤دا یـانی پـاش شکانی ئازادخان لە کەمارەج و پاشەکشەی لە فارس دەستی پێکرد. لـەم کاتـەدا محەممەدئەمینخان لە لایەن سەرداری ئەفغانەوە حکوومەتی یەزدی لە سەرشان بوو و بەگوێرەی فەرمانی سەرکردەکەی ٥٠هەزار تمەنی باج لە خەڵک وەرگرت[14] و شاریشی وەک کەلاوەیەک بەجێهێشت و ئاخرییەکەی خۆشی هەلات.

پاش ئەم ڕووداوە ڕەفیعخانی عەرەبعـامری کـە بـە دژایـەتی لەگـەڵ ئازادخان خاک و مەڵبەندی لای «بیابانەک»ی داگیر کردبوو بە مەبەستی گـرتنی یەزد کەوتەڕێ تا شاری چۆڵوهۆل بخاتە ژێر چنگی. هێزی بەرگری نێو شار کـە تەقیخان ڕێکیخستبوون و ڕێبەرایەتی دەکردن زۆر سـەرکەوتووانە بەرپـەرچی شاڵاویان دایەوە. ڕەفیعخان بە گوللەبەرەڵایەک کوژرا و لەشکرەکەی پاشەکشەی

11- GD VII, 11 August 1754, 13 April 1755.

١٢ـ GD VII, 10 September 1754; VIII, 19 August 1755. تاریخی گیتیگوشـای زەندیە، ل ٩١؛ گوڵشەنی، ل ٦٤ ـ ٦٧.

١٣ـ گوڵشەنی مراد، ل ٤١؛ تاریخی گیتیگوشا، ل ٧٥ ـ ٧٦؛ GD IV, 5 August 1756.

14- GD VII, 17 September 1754; cf. Brieven 2755 (1756), 39.

کرد(٥). لەو ڕۆژیڕا میرزا تەقی بە خۆی دەگوت تەقیخان و تا چوارساڵ دواتریش حکوومەتەکەی درێژەی کێشا و نیشانی دا کە لە تەواوی حاکمەکانی تری پێشوو گەلێک دادپەروەرترە. ئەویش وەک شاروخخان لە کرمان کەوتە بەر شەپۆلی ئاژاوەی نێوخۆ و شەڕەنگێزی دراوسێیەکانی کە دەبوایە هۆکاری تێداچوونیان ئامادە کردبا[١٥].

٨ ـ ٢ تەقیخانی بافقی و خودامرادخانی زەند

وەک نامی گێراوییەتەوە وەکیل تەقیخانی لێخست و زیندانی کرد و ١٢هەزارتمەنی جەریمە پێوەبەست. لەبەر تکای هێندێک لە هۆگرانی بەخشرا و چۆوە سەر کاری خۆی[١٦]. لە مانگی مارسی ١٧٥٦دا عەلیمحەممەدخانی زەند کە پەلاماری یەزدی دابوو پاشەکشەی پێکرد[١٧]. لە ئاخری ساڵی ١٧٥٧دا سادقخان لە لایەن وەکیلەوە چووە یەزد تا ٧هەزار تمەنی تاوان لێبستێنێ. بەڵام هیچکام لە سەرچاوەکان باسی چۆنیەتی دەربازبوونی تەقیخانیان لەم کارە ناڕەوایە نەکردووە[١٨]. لە سێپتامبری ساڵی ١٧٥٨دا وەختایەک وەکیل و لەشکرەکەی بە شوێن محەممەدحەسەنخاندا بەرەو باکوور بزووتن توانیان بچنە خاکی یەزد و تەقیخان بگرن. وەکیل بۆ ئەوەی زەمان بە فیڕۆ نەدا لە پێشا زەکیخانی بە سێسەد سوارەوە بەرەو یەزد بەڕێ کرد. بەرەبەیانی ڕۆژی سێهەم گەیشتنە ئەو شارە و توانیان بچنە نێو کۆشکی حاکم. سەرکردەی زێرەوانانیان گرت و ناچاریان کرد کە بیانباتە سەر تەقیخان هەتا سەبارەت بە هاتنی کەریمخان لەگەڵی بکەونە باس و ڕاوێژ. فێڵەکە گرتی و زێرەوانانی کۆشکی حاکم دەستیان دا و تەقیخان یەکسەر لە جێوبانەکەیڕا بەرەو ئەشکەنجەگا بەڕێکرا. لەم

١٥ـ گولشەنی مراد، ل ٤١؛ GD IX, 11 October 1756.

١٦ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٧٦.

17- GD VIII, 31 March 1756.

١٨ـ GD X, 28 December 1757. وێدەچێ ئەم سپایە کە زۆریش تەیار نەبوون سەربازانی ئێلجاڕی عەلیخانی کوڕی نەسیرخان بووبن، (ئیقتداری، ل ٢٨٨ ـ ٢٨٩؛ بڕوانێنە: بابەتی ٧، پەراوێزی ژمارە ٥١.)

کاتەدا کەریمخان و لەشکرەکەی گەیشتنێ. زەکیخان بە ئازار و جزادان ١٢هــەزار تمەنی لێئەستاندبوو. ئاخرییەکەشی ناچاریان کرد کە بەر لــە چوونــەدەر لــە یەزد بڕی ١٥هەزار تمەن بداتەوە بەو کەسانەی پێیان قەرزدارە[١٩].

بەهەرحاڵ شاری یەزد ماوەیەکی زۆر لــە کرمــان جــودا بــوو. لــە ١٣ی ئاوریلی ساڵی ١٧٦٠دا، وەختایەک کەریمخان لە خاکی خەمسە بنــەی دانــابوو، شاروخخان دووبارە یەزدی گرتەوە[٢٠]. ئەم کارە بە هەڕەشەیەکی راســتەوخۆ بــۆ سەر ئیسفەهان دادەندرا، بۆیە وەکیل لێبڕا تەنانەت لــەم کاتــەدا کــە خــەریکی لەشکرکردنێکی گرینگە لە ئازەربایجان، هێزێک بنێرێتە سەر کرمان.

بۆ راپەڕانــدنی ئــەم کــار و ئامانجــە هێزێکــی پێــنجهەزارکەســی بــە سەرکردایەتی خودامرادخان ناردە سەر ئەم ناوچەیە[٢١]. لــەم جەنگــەدا کرمــان و بەتایبەت شارە دوورەدەستەکانی ئەو پارێزگایە کە وردەوردە لــە چنــگ تــین و تەوژمی شاروخ وەتەنگ هاتبوون، یەکجێ لێی هەڵبەزینەوە و راپەڕین. شــاروخ بە تۆڵەی ئەم سەرهەڵدانە قەڵای «بێهاباد»ی دایە بەر تۆپ کە مەکۆ و ناوەنــدی سەرەکی راپەڕیوان بوو، بەڵام پەلامارەکەی لەبەر ورەی بــەرزی خــۆڕاگران بــە سەرکشا. وەختایــەک لــە پــەنا کلاوقووچەیــەکڕا سەرپەرســتی و چــاوەدێری شالاوەکەی دەکرد، فیشەکێک لە مەتــەرێزیدا بــە ســەختی پێکــای و خســتییە ئاویلکە[٢٢]. مەرگی لەپڕی پاش سێزدەساڵ حکوومــەتی بــێ بەرهەڵســت، کــاری خودامرادخانی هاسانتر کرد. مانگێک دواتر لە ٢٢ی ئۆکتۆبردا پێینایە شــوێنێک کە چوار ساعەتەڕێ لە کرمانەوە دوور بوو. لێرەوە بە دڵنیایی پەیامی نارد بــۆ تەقیخانی بەمی(٥) جێنشینی شاروخ و هەڵبژاردەی جــەماوەر کــە دەبــێ ســەر

١٩ـ گوڵشەنی مراد، ل ٤٢ ـ ٤٣؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٧٧ ـ ٧٨.

20- GD XI, 30 April 1760.

٢١ـ GD XII, 23 December 1760. و گوڵشەنی مراد، ل ٧٤.

22- GD XII, 17, 19 October, 22 December 1760 ; Brieven 2919 (1762),

خارگ، بەرگی ٢، ل ١٨، ٣٠ی نوامبری ١٧٦٠. وەزیری لــە لاپــەڕە ٢٣١دا دەنووســێ کــە شاروخخان وەختایەک دەورەی تەقیخانی بافقی دابوو ئەنگوا؛ بەڵام راپۆرتی نوێنــەری کۆمپانیای هیندی رۆژهەڵاتی لە کرمانەوە دەیسەلمێنێ کە راپۆرتەکەی غەففاری و نامی دروستە. جگە لەمەش تەقیخان دوو ساڵ پێشتر لە سەرکار لادرابوو.

وەبەر حکوومەت بێنێ[٢٣]. بەڵام ناوبراو وڵامی دایەوە کە خەڵکی ئەم شارە سەریان وەبەر ساحێبئیختیاری وەکیل هێناوە[٢٤] و هەتا وەختایەکی فەرمانی کەریمخان نەیا گوێی بە قسەی خودامرادخان نابزوێ.

سەرداری زەند بۆ ماوەی شەش حەوتوو شاری گەمارۆ دا. لە ١٩ی نوامبردا شاڵاوی پارێزەرانی شار کە دزەیان کردبوو تێکشکاند و ژمارەیەک تفەنگی «زەنبوورەک»ی لێ بە خەنیمەت گرتن و شەڕکەرانی تا نێو حەساری شار کشاندنەوە. لە ١٤ی مانگی دێسامبردا چەند پەیام و ڕاسپاردەیەکیان بە مەبەستی دانیشتن و وتووێژ بۆ نارد. خودامرادخان پێی نایە شار و هەلومەرجی پرسووکایەتی خۆی بە گرتنی جەماوەرێکی زۆر و غەدر و کەڵەزەڕی ڕاگەیاند[٢٥]. بە گەیشتنی فەرمان و ڕاسپاردەی وەکیل هەڵوێستەکەی گرم گۆڕا. بەڵام سەرداری زەند داوای بڕی ٢٧هەزار تمەن باجی سەرانەی حەوت ساڵەی کرمانی دەکرد. زۆربەی خەڵک بەر لەوەی وەرگرتنی باج بە شێوەیەکی بەربلاو دەس پێبکا، لەو شارە کۆچیان کرد[٢٦]. خودامرادخان پاشان بە چنگ هاویشتنە سەر دووکانی سەوزیفرۆشی و نانەوایی و قەسابی داهاتێکی مفت و مەرحەبای بۆخۆی دابین کرد[٢٧].

. سکاڵای شارەکانی پارێزگا بێ ئەوەی گوێیان بۆ شل بکرێ درێژەیان کێشا، چونکە هەڵوێست و سیاسەتی زۆرەملییانەی حاکمانی نوێ ئەگەر پتری

٢٣ـ گوڵشەنی مراد، ل ٧٤ :«باقربەگ»ناوێک سەرۆکایەتی شاری کرمانی لە ئەستۆ بووە. یادداشتەکانی گێمبروون، بەرگی١٢، ساڵی١٧٦٠، تێیدا هاتووە کە تەقیخانی بەمی دەستی بە سەر حکوومەتا داگرتبوو.

24- GD XII, 17 and 19 October 1760.

٢٥ـ گوڵشەنی مراد، ل ٧٥: دونبولی، تەجرەبە، بەرگی ٢، ل ٣٥ و

GD XII, 23 December 1760.

نووسراوەی غەففاری نیشانی دەدا کە ماوەی گەمارۆ زۆر کەمتر لەوە بووە کە گێمبروون نووسیویەتی.

26- GD XII, 27 February 1761.

٢٧ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٧٦.

نەکردبوون، داشینەبەزاندبوون. لە ٥ی مارسی ۱۷٦۱دا خودامرادخان ناچار بوو کە زۆربەی هێزەکانی بە مەبەستی دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینی مەشیز بنێرێتە ئەو ناوچەیە. مەشیز(٦) کەوتۆتە پێنجفرسەخی کرمان و لەوێ یەکێک لە خزمەکانی شاروخخانی کوژراو بە ناوی ڕەشیدخانی ئەفشار لەگەڵ تەقیبەگی سولتان شانبەشانی یەکتر ڕاپەڕیبوون[۲۸].

۸ ـ ۳ تەقیخانی دورانی

چیرۆکی تەقیبەگی سولتان دورانی یەکێک لە بەرچاوترین ڕووداوەکانی مێژووی ئەم ڕۆژگارەیە. بەسەرهاتی ئەم پیاوە هەروەک «وەزیری» لە مێژوو و مەسەلەی حکوومەت بە سەر شاری کرماندا گێڕاوییەتەوە و نامی و غەففاری و ڕووداونووسی بەندەری گێمبروونیش ئۆبالیان بۆ کێشاوە، ڕووی داوە. ئێمە دەمانەوێ خۆمان لەو ئەفسانە خەیاڵاتییانە بپارێزین کە تێکەڵی گێڕانەوەی سەرەتای سەرکەوتنەکانی و مێژووی کرمان بووە. وەک وەزیری نووسیویەتی تەقیخان لە سەرەتاوە کابرایەکی ڕەژیفرۆش و هەژار بوو کە هەمیشە بە باران ڕەژی لە گوندی «دوران»ی نشیمەنگای لە چیاکانی بنارەوە بە گوێدرێژ دێنایە شار. ئەم گوندە کەوتۆتە۱۲فرسەخی باکووری کرمان[۲۹]. تەقی وێڕای هێنانی بار بۆ شار جاروبارەش ڕاوی دەکرد. لەو هاتوچۆیانەدا سەفەرێکیان مەڕەکێوییەکی گەورە دەکوژێ و بە ئومێدی وەرگرتنی خەڵاتێک هەر کە دەگاتە شار دەیباتە کۆشکی حاکم و دەیداتە دەس غولامانی خودامرادخان. بە دابێ جاران نێچیرەکە دەکەنە شێوی شەو، بەڵام هیچ خەڵاتێک نادەن بە تەقی. ناوبراو بە گرژی دەگەڕێتەوە و هەر دەگاتە بەر دەرگا، یەساوڵان و نیگابانان کە دیبوویان دیاری بردۆتە ژوور، ڕێی پێدەگرن و داوای بەشە خەڵاتی لێدەکەن کە باو بووە کابرای خەڵاتکراو بیدا. یەساوڵان(۷) گوێیان نەدایە هاوار و لیللای کە دەیگوت هیچی وەرنەگرتووە و ئازاریان دا و دایانە بەر شەپ و مست. ئاخرییەکەی تفەنگەکەیان

28- GD XII, 16 April 1761.

۲۹ـ بڕواننە: فەرهەنگی جوغرافیایی سپا، بەرگی ۸، ل ۱٥۰.

لێئەستاند و ناچار بوو کە بە مەبەستی پەیدا کردنی بەشـەخەلات ڕەژییەکـەی بفرۆشێ و داواکەیان وەدی بێنێ.

بۆ سبەینێ وەختایەک کە خودامرادخان بە سواری هاتەدەر تەقی خـۆی بە سەر ڕکێفی کێشا و سکالای لە کردەوەی نالەباری پیاوەکانی کرد. لەبری وەی بـۆی تێهەڵـێنێتەوە و قـەرەبووی ئازارەکـانی بکاتـەوە فـەرمانی دا کـابرای چارەڕەشیان دووبارە کوتا و شاربەدەریان کرد. تەقی بـە هەسـتێکی بریـنداری دەس کەڵەزەڕی بە شەلەشەل چۆوە گوندەکەی خۆی و پاش ماوەیـەک تـاقمێکی چەکداری سێسەدکەسی لە نێو خزم و دۆستان و ڕێگرانی چیایی کۆکردەوە و لەپڕ بە یارمەتی ئەوان و بە شێوەیەکی پارتیزانی و نەهێنێ دەستی دایـە شـاڵاو بـۆ سەر پیاوەکانی خودامرادخان[٣٠].

هۆکاری سەرکەوتنی سووک و هاسانی ڕاپەڕینی ئەم تاقمە پارتیزانییـە بە سەر حاکمی پارێزگادا ئەمە بوو کە تەقی هەر خۆی بە ڕەژیفرۆشێکی سـاکار نیشان دەدا. غەففاری پێ لە سەر ئەم مەبەستە دادەگرێ کە تـەقی لـە سـەردەمی شاروخخاندا مـاڵ و دەسـەڵاتێکی چـاکی پێکـەوە نـابوو. لـە نێـو نووسـراوە تەشـەراوییەکانی ڕۆسـتەموتتەواریخدا لینگـە شـێعرێک وەبـەرچاوی دێ کـە دەریدەخا تەقی کابرایەک بووە ڕاوچی و ئەنگێوە و بڕوا بـەخۆ و جوامێرچەتـە. بۆیە لە نێو کرێکاران و کەرێزکەنانی کرماندا زۆر بـەناوبانگ و قسەڕۆیشـتوو بووە و لە ڕاستیدا وەک نموونـەی بـەرچاوی «یـەعقووبی لـەیس» دانـدراوە. شۆڕشی تەقی بەرلەوەی دژکردەوەیـەکی تاکەکەسـی بـێ دژی خودامرادخـان و لەبەر بێبەشی لە قان و پشکی بـاوی ئـەو سـەردەمە ڕووی دابـێ، ڕاپـەڕینێکی کۆمەڵایەتی بووە دژی زۆرەملی و دەسەڵاتێکی نالەبار کـە حـازر نـەبوو دەرد و مەرد و تەنگەژەی داسەپیوی ئابووری ئەم پارێزگایـە لـە دەورانی حوکمـڕانی خۆیدا چارەسەر بکا.

هاوپەیمانێتی تەقی لەگەڵ ڕەشیدخان سەلمێنەری هەنگاوی غللوورانەن بە لانی تۆڵەکردنەوەدا. وەختایەکی ڕەشـیدخان هێزەکـانی خودامرادخـانی لـە

٣٠- وەزیری، ل ٣٢٢ ـ ٣٢٣. بە مەبەستی دۆزینەوەی جیاوازی گێڕانەوەکان سەبارەت بە مێژینەی تەقی و ئەو سووکایەتییانەی خودامرادخـان بـە سـەری هێنـابوو، بڕواننـە: گوڵشەنی مراد، ل ٧٥ و ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٧٥.

دەرموەی شاری مەشیز خافلاندبوو، ئەو دەستی برد بۆ مەترسییەکی گەورە و لەگەڵ پەنجا شەڕکەر لە شەوی یەکەمی ڕەمەزانی ساڵی ١١٧٤ی کۆچی / ٢٥ ـ ٢٦ی مارسی ١٧٦١ی زایینیدا، لە شوورەی شاری بێخەیاڵی کرمان سەرکەوت. کە تاو هەڵات تەقی و هاوڕێیانی دەستیان بە سەر قەڵا و شوورەی شارا داگرت و دابەزینە سەر تاقمۆکەی بێخەبەری کۆشکی حوکمڕانی. خودامرادخان بەڕووتی لە جێیە دەرپەڕی و کاتێک خۆی هاویشتە سەرپشتی ئەسپێک بە تیرێک ئەنگوا و پاشان لەتوپەتیان کرد. پیاوان و هاوکارانی لە سەرانسەری شارا بە دەس راپەڕیوانی ڕقهەستاو گیران و لە ماوەیەکی زۆر کورتا تەواوی ناوچەیان کەوتە ژێر دەست. حکوومەتی خودامرادخان تەنیا چوار مانگی درێژە کێشا[٣١].

سەرکەوتنی تەقیبەگ «ڕووبینهوود»ی سەرهەڵداوی کرمان و خەباتی دژی دیکتاتۆرێتی داسەپیو ڕوخساری گەلخوازانەی پتر درەوشاندەوە و ماوەیەک دواتر بە دەس بەسەراگرتنی ماڵ و سامانی ئەوانەی لە ژێر سێبەری دەسەڵاتی پێشوودا دەوڵەمەند ببوون، نیشانی دا کە لایەنگری چینی چەوساوە و بێدەسەڵاتە و خۆی بە شەریکی دەرد و کوێرەوەری ئەوان دەزانێ.

پاش ماوەیەک لەشکرێکی تەیاری هەزارکەسی پێکهێنا و خەڵکی شار کە دووجار دژی شاروخخان و خودامرادخان ڕاپەڕیبوون، پشتیوانییان لێدەکرد. ئەحمەدسوڵتانی براشی کردە «ساحێبئیختیار» یان دارۆغەی کرمان[٣٢] و «میرزا حوسێن»ی کەلانتەری پێشووی کردە حوکمداری شار[٣٣] و خۆشی بوو بە سەرداری پارێزگا و لەودەمیڕا بە تەقیخانی دورانی ناودێر کرا. شاری «بەم» و خاکی سیستان کە شاروخ پێشتر داگیری کردبوون هێنانییە ژێر دەستی خۆی و بە یارمەتی هۆز و تایفەکانی سیستان سپایەکی

٣١ـ گیتیگوشا، ل ١١٨؛ وەزیری، ل ٣٢٣:. GD VII, 16 April 1761 ; Saldanha, 146
ڕاپۆرتەکانی گێمبروون ڕێکەوتی ئەم ڕووداوەی بە یەکەمی ڕەمەزان (٦ی ئاوریل) داناوە.

٣٢ـ وەزیری، ل ٣٢٣. GD XII, 15 June 1761 ڕەنگە ئەم پلەیە بەرپرسایەتی تەناهی شار و سەرۆکایەتی سەربازگەی لە ئەستۆ بووبێ.

٣٣ـ GD XII, 27 April 1761. لێرەدا نووسراوە میرزا حەسەن، بەڵام وەزیری، ل ٣٢١ و نامی، ل ١٥٢ بە میرزا حوسێن ناویان هێناوە.

یەکگرتووی پێکهێنا[٣٤]. نیزیک ساڵێک پاش گرتنی شار و بە دەستەوە گرتنی جڵەوی کاران میرزا حوسێنی لە سەر حکوومەت لابرد یان وەک گوتوویانە دژی وی ڕاپەڕی و تەواوی دەسەڵاتی حکوومەت و لەشکری خستە ژێر چنگی خۆی. گەرچی بەڕاستی کرمان بۆ خاتری ئازادی خەباتی کردبوو، بەڵام بەرەبەرە بەرەو پاشاگەردانی نێو شار و دابەزینی باری ئابووری تلی دا[٣٥]. لە بنەبانی ساڵی ١٧٦١دا، هەواڵ هات کە نەسیرخانی لاری بە فەرمانی کەریمخان ئامادەی هێرشە بۆ سەر کرمان، بەڵام بەڵگەیەکی وا کە ئەم بانگەشەیە بسەلمێنێ وە دەس نەهات[٣٦]. تەقەلای وەکیل بۆ گرتنی کرمان هەژدە مانگ پاش مەرگی خودامرادخان لە ئاگۆستی ١٧٦٢دا خۆی نواند. تەقیخانی بافقی حوکمڕانی پێشوو و ئابڕووبردوو و ئاوارە و لاوازکراوی یەزد کە وێڕای سپای زەند چووبووە تاران، چەند جاران وەکیلی هان دا تا بە مەبەستی نیشاندانی دۆستایەتی بێگەردی مەودای فیداکاری بدەنێ با بەختی خۆی لە تێکهەڵچوون لەگەڵ هاوناوە کرمانییەکەی بەتاقی بکاتەوە. ئەگەرچی کەریمخان فریوی زۆربڵەیی ئەو کابرا ترسەنۆکەی نەدەخوارد، بەڵام سەرەنجام ڕەزامەندی لە سەر داواکەی دەربڕی و لەشکرێکی پێنجشەش هەزار کەسی لە چەکدارانی ئێلجاڕی نائین و کووهپایە و ئەردستان و یەزد کۆکردەوە. لەگەڵ جەماوەر و شکۆ و پەیمان و بەڵێنییەکی ئەوتۆ بەرەو یەزد و بافق کەوتەڕێ. وەختایەک گەیشتە نیزیک کرمان سپایەکی سێهەزار کەسی بە سەرکردایەتی محەممەدڕەزابەگی زەنگەنە و ئادینەسوڵتانی فەیلی تێکەڵی بوون.

تەقیخان ژمارەیەکی چەکداری پیادە و چەنسەد تفەنگچییەکی لە نێو خەت و کووزی کەرێزەداروخاوەکانی تاجئاباد لە باشووری زەرەند دامەزراندبوو[٣٧]. سوارەکانی محەممەدڕەزابەگی زەنگەنە کە بێپارێز و بە چوارناڵە پەلاماری ئەو قۆڵەیان دابوو کەمێک دواتر لەبەر تەقەی

34- GD XII, 15 June 1761.

35- GD XII, 1 October 1761 ; XIII, 10 December 1761.

36- GD XIII, 24 December 1761.

٣٧ــ بڕواننە: فەرهەنگی جوغرافیایی ئێران، بەرگی ٨، ل ٨١، چاپی یەکەم.

چەکدارانی ماتەهەڵگرتووی کۆنەکەرێزان گلین و کاتێکی لەبەر تێکهاویشتن و سەرشێوان ورەیان دابەزی، شەڕکەرانی پیادە هەڵیانکردنێ. بەم ڕووداوە پێشەنگانی لەشکری زەند گەڕانەوە دوا و ئەوانی تریشیان بە ترسی ناوەختیان تۆقاند. تەقیخانی بافقی وەک لەشکری شکستە پەنای بردە کۆنەقەڵایەکی کاول لە هەشت فرسەخی ئەولاتری شوێنی شەڕەکە وەختایەکی پێیزانی دوژمن نەکەوتۆتە شوێنی کەوتەڕێ و بە کیسهێنان لە تاریکایی شەو خۆی گەیاندە یەزد[٣٨].
سەرەڕای ئەو خوێڕییەتی و ئابڕووتکانەی کە بەدیهێنابوو فەرمانی دا لە شاری یەزد کۆڕێکی جێژنیان پێکهێنا و لەبەر وەی بە سلامەت لە بەرەی شەڕ گەڕاوەتەوە ڕێوڕەسمی شوکرانەبژێری بەجێهێنا. بەم بۆنەوە سەرکەوتننامەیەکی بلاو کردەوە و بانگەشەی ئەوەی کرد سەرکەوتووی ڕاستەقینەی شەڕ ئەوە کە توانیویەتی چەکدارەکانی بێ خەسار و کوشتە و زامار بگەیەنێتە یەزد. دەڵێن وەختایەک کەریمخان ئەو قسەیەی بیستەوە قاقا پێکەنی و گوتی ئەم ڕووحییەتە دەگەڕێتەوە سەر سرشت و تەبیاتی شارنشینی[٣٩].

گۆیا پاش گێڕانەوەی دووبارەی ئیسفەهان لە بەهاری ساڵی ١٧٦٤دا کەریمخان بۆ جاری سێهەم هەوڵی بەزاندنی کرمانی دا. ئەم لەشکرە شەشهەزار کەسییەی تۆپخانەشی لە پشت بوو بە سەرکردایەتی

٣٨ـ گوڵشەنی مراد، ل ٧٦ ـ ٧٧؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٤١ ـ ٤٢؛ وەزیری، ل ٣٢٥ ـ ٣٢٦؛ GD XIII, 4 September 1762 دەنووسێ کە تەواوی تێکهەڵچوونەکان شەو و ڕۆژێکی کێشاوە. لەو شەوەدا ئەوەندەی چوار فرسەخێک مابوو تا سەر هێزەکانی دوژمن، ئەو چەکدارانەی دەگەڵ خۆی برد، وێدەچوو شەوگورزێکیان لێبوەشێنێ، کەچی بەغار ڕایکرد. جگە لە نامی وەزیریش هەروای گێڕاوەتەوە بەڵام ئەم ڕووداوە بە پاش لەشکرکرنی ئەمینخانی گەڕووسی و ئەمیرگۆنەخان دەزانێ واتە زەمانێکی کە وەکیل لە شیراز بووە. بەڵام ڕاپۆرتی گێمبروون بە دووروودرێژی ئۆباڵ بۆ نووسراوەکەی غەففاری دەکێشێ.

٣٩ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ١٤٢: جەماوەری شارەکی ئاوان؛ وەزیری، ل ٣٢٦.

هاوبەشی محەممەدئەمین‌خانی گەڕووسی و ئەمیرگۆنەخانی ئەفشاری تارومی وەڕێ‌کەوت[٤٠]. ئەم دوو سەرکردەیە پاش دەرکەوتن لە ئیسفەهان تێگەیشتن کە هەڵکردنیان پێکەوە دژوارە و هەرکام ئازایانە تێدەکۆشان کە فەرمانـدەرێتی بگرنـە ئەستۆ. محەممەدئەمین‌خان، ئەمیرگۆنەخانی تۆمەتبار کـرد کـە خەڵـکی شـاری ڕەفسـەنجانی سـەرڕێگای تـەواو داڕووتاندووە و تەنانەت بەر لە گەیشتنە کرمان نێوانیان وا گرژ بـوو کـە سەرلک و سەرپەلانی ئەفشار و گەڕووسی لێک‌ترازان و هێنـدەی نـەمابوو دەگژ یەک ڕاچن. هەردوو داوایان لە وەکیل کرد پێڕابگا. ئـەو کەیخودایـەی لـە لایـەن کـەریم‌خانـەوە نێردرابـوو، ئـەمین‌خـانی بەحـەق زانی و ئەمیرگۆنەخان بە شەرمەزاری بانگ‌کرایەوە. خانی ئەفشـار خـۆی خستە داوێنی بەزەیی سادق‌خان و ناوبراویش وەختایەک وەکیل گەڕایـەوە شـار سەرکەوتووانە تکای بۆکرد و ژیانی ڕزگار کرد[٤١]. بەگوێرەی نووسراوەکەی غەففاری سەردارانی ڕەقیب پاش چوار ڕۆژ پێکەوە گەیشـتنە کرمـان و لـە سێباری شەوا چەکدارانی تەقی‌خان لە ناخافڵ پەلاماریان دان و سەرەنجام ئەمیرگۆنەخان بە ڕاکردوویی گەڕایەوە شیراز[٤٢]. بە دڵنیایی هیچکـام لـەو دوو کەسە پسپۆڕی کاروباری لەشکری نەبوون و تەنیا شانس و فرت‌وفێڵی محەممەدئەمین‌خان نـەک سـەرکردایەتی ورد و باریـک وای کـرد کـە بـە تەنیایی شاری کرمان بگرێ. لەم کاتەدا تەقی‌خان لە کرمانـەوە چووبـۆوە دوران هەتا تفەنگداری تازەپشوو کۆکاتەوە و ئاژاوەیەکی کە لەو ناوچەیـە سەری‌هەڵدابوو دایمرکێنێ. بۆیە کرمانی دایە دەس ئەحمەدسوڵتانی برای.

٤٠ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٣٨؛ تاریخی گیتی‌گوشای زەندیە، ل ١١٨ ـ ١١٩. ئەم ڕێکەوتە کەم و زۆر لەگەڵ گێڕانەوەی نامی یەکتر دەخوێنێتەوە. غەففاری ئەم پەلامارە دەباتە ساڵی ١٧٦٥. بەڵام لە بەهار و هاوینی ئەو ساڵەدا ئەمیرگۆنەخان گەمارۆی بەنـدەر «ڕیـگ»ی دابوو (لاپەڕە ١٨ی کتێبی نیبوور).

٤١ـ تاریخی گیتی‌گوشای زەندیە، ل ١٣٦ ـ ١٣٧؛ وەزیری، ل ٢٣٤.

٤٢ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٤٣.

محەممەدئەمینخان کە سیخوڕان لە نێو شارەوە ئەم ڕاپۆرتەیان بۆناردبوو، بەهەشتاو کەوتەڕێ و بەر لەوەی تەقیخان لە دورانەوە بگەڕێتەوە گەیشتە پای دیواری شار. سەربزێوانی شار لەڕێوە ئەحمەدسوڵتانیان بەزاند. گەلێک تاقم و دەستەی شارەکی پشتیوانی ڕاپەڕیوان بوون و گەمارۆدەران بێ هیچ بەرهەڵستێک پێیان نایە شار[43].

٨ ـ ٤ گەڕانەوە و ڕووخانی دەسەڵاتی تەقیخانی دورانی

سەرکەوتنی محەممەدئەمینخان تەنیا دوو مانگی پێچوو. لە درێژەی ئەم ماوەیەدا بەئاشکرا توانایی پەلهاویشتن و بڕشتی دەسەڵاتی لە قەراغ شاریشدا نەبوو. تەقیخان بەئارامی چەکدارانی دورانی(٨) کۆ کردەوە و هێرشێکی وەک ئەوەی جۆکی بە کرمان داهێنابوو دەسپێکرد: بەرەبەیانی شەڕکەران لە دیواران وەسەر کەوتن و چەند کلاوقووچەی دەوری شوورانیان گرت و بە سەربانانداخێرایەکی دابەزین. لێرە هەستی پێکرد وا دیارە بەشێک لە خەڵکی کرمان ئێستاش بۆ گرتنەوەی شار پشتیوانی لێدەکەن. محەممەدئەمینخان پیاوەکانی ناردە بەربەرەکانی، بەڵام بێئەوەی زەبرێک لە دوژمن بوەشێنن پاشەکشەیان کرد. ناوبراو بێگومان چارەنووسی خودامرادخانی هێنایەوە بیر و بە پەلە بارگەوبنەی کۆ کردەوە و لەگەڵ پاشماوەی سپاکەی لە کرمان ڕایکرد[44].

کەریمخان هێشتا خۆی سەرقاڵی شەڕ و بەزاندن و سەرپێنەوی کردنی ناوچە و مەڵبەنەکانی سەر ڕێیەی بوو لە ئێرانی ڕۆژاوایی‌دا. پاش ئەو گشتە تێبینییە بە مەبەستی ناردنەوەی سپایەکی ئەوتۆ کە بتوانێ کارساز بێ وای بە باش زانی دیسانیش محەممەدئەمینخان سەرەڕای لێنەوەشاوەیی ببوورێ و بیکاتەوە سەرکردەی سپا هەتا سەرلەنوێ درێژە بدا بە هەوڵەکانی و خۆشی پشتی گرت و هێزی دایە. ڕەنگە ئەم هەنگاوە لە بەهاری ١٧٦٥دا هاویژرابێ. ئێستا دەتگوت کە بەخت تەواو ڕووی لە محەممەدئەمینخان وەرگێڕابوو. لە شەڕ و

٤٣ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٤٣؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٤٠.

٤٤ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٤٣؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٤٠ ـ ١٤١.

تێکهەڵچوونێکی نیزیک کرمان خۆی پێ لەبەر تەقیخان ڕانەگیرا و پەنای بردە بەر هەرەسەڕووخاوی قەلایەک. لەم شوێنە بە هۆی پەلاماری دواتر تێکشکا و بۆ جاری دووهەم گەڕایەوە شیراز[٤٥].

بۆ کەڕەتی پێنجەم ئەوەی کە وا وەک شانۆیەکی بێکۆتایی خۆی دەنواند، وەکیل کۆنەسەرکردەیەکی ناسراو بە عەلیخانی شاسەیوانی بەخۆی و دەهەزار چەکدار و یەکەیەکی تۆپخانەوە نارده کرمان. عەلیخان زۆر بەپارێزەوە دەبزووت و لە تەواوی ڕێوبانان هێمنایەتی و تەناهی سەقامگیر کرد. تەقیخان لە کرمانەوە دەرکەوت و لە سێمزڵی ئەو شارە بەرەورووی بۆوە. هەر لە یەکەم تێکهەڵچوونا ڕاپەڕیوانی سامناک تێکشکان و گەڕانەوە کرمان. عەلیخان هەتا نیزیک دیواری کرمان پێشڕەوی کرد و گەمارۆی ڕێکوپێکی شاری لە گەڕانگەڕ و خانووەکانی نێو باغی شاروخخان دەسپێکرد. سێ ڕۆژ دواتر تەقیخان لە نێو شارەوە هەڵمەتێکی گەلالە کرد و وەک پێشوو چەکدارەکانی لە بەرەیەکی کۆنەکەرێزان دامەزراند هەتا سوارەی دوژمن تێکهەڵگلێنێ. عەلیخان لە نەخشەکەی حاڵی بوو، بە دەسکردنەوەی توندوتۆڵ و پڕ جموجۆڵی چەکداران و سوارانی هەتا پای دیوار ڕاپێچی دان و ئەوەندەی کوشتە و زامار خستنە سەر دەستی کە تا دوومانگی دیکەش نەیانتوانی لەو شارەوە ئاسۆگ بدەن. ئەگەرچی تەقیخان هەوڵی دا فرتوفێڵی ئەوتۆ بنێتە کایەوە بەڵام وەک جاری پێشوو شکا. لەم کاتەدا عەلیخان کە کەوتبووە ڕیزی پێشەنگی هێرشبەران لە ماوەیەکی کورتا خۆی لە مابەینی دەسڕێژی گەمارۆدراوان و سپاکەیدا دیتەوە و بە فیشەکی تفەنگدارێکی قەلاقووچکان کوژرا. براکەشی وەک خۆی لە شەڕی دەزانی و بەر لەوەی هێزەکانی بکەونە گازی تەقیخان خڕیهەڵدانەوە و چونکە چی دیکەی بۆ نەدەکرا بە ئارامی گەڕایەوە شیراز[٤٦].

کێشەی نەمانی یەکێک لە باشترین سەردارانی زەند کەوتە سەر تەواوی شکستەکانی پێشوو و وەکیل زوری پێ سەرشکستە بوو. بێگومان ئەم حیکایەتەش وەک ڕووداوەکانی تر لە هەموو جێیەک بلاو بۆوە کە تەقیخانی ڕاوچی گۆڕین بۆخۆی لە کلاوقووچکەی «مەلاقوڵی»یەوە لە نیزیک دەروازەی

٤٥ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٤٥ ـ ١٤٦.

٤٦ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٤٦ ـ ١٤٧؛ گیتیگوشا، ل ١٤٣؛ وەزیری، ل ٣٢٧.

مزگەوت، عەلیخانی ئەنگاوتووە و مەودای تیرهاوێژ و کوژراو ۱۵۰۰هەنگاوێک و ڕەنگە پتریش بووبێ. ئەفسانەکە وای تەنییەوە کە دوو پیاوی سەنعەتکاری کرمانی بە ناوی قولی تفەنگساز و قولی باڕووتسازیشی گرتەوە. دەیانگوت کە تەقیخان ئەم دوو کەسەی بە نرخێکی گران بۆ خزمەتی خۆی بە مەختە گرتووە و باسەکە تێکەڵی خورافات بوو و گوتیان ئەم دووە باشترین تفەنگ و باڕووت ساز دەکەن[47]. تەقیخان ببوو بە قارەمانێکی گەلی و لە شکاننەهاتوو کە کەریمخانێکی خۆی بە دەمراست و وەکیلی هەموو ئێرانی ڕۆژاوایی دەزانی، کردوویەتە گاڵتەجاڕ.هێزەکانی عەلیخان ئەمجارەیان بە سەرکردایەتی نەزەرعەلیخان بە مەبەستی تەقەلایەکی دووبارە نێردران و دوابەدوایان بەستامخان و محەممەدعەلیخانی زەند بزووتن. نەزەرعەلیخان وەک عەلیخانی شاسەیوان دەیویست لە پێشدا هێمنایەتی و تەناهی ڕێوبانەکانی بەرەو کرمان دابین بکا و پاشان دەستی کرد بە ڕوونکردنەوەی خەڵک و ڕاکێشانی سەرنج و بیروڕای جەماوەری پارێزگا و خودی شار و بەڵێنی دا بێتوو دەس لە بەربەرەکانی هەڵگرن لێبووردنی گشتی ڕابگەیێنێ و دەزگایەکی ئیداری شیاو و دادپەروەر دامەزرێنێ. تەقیخان تا ئێستا نیشانی دابوو بۆ پاراستنی بەرژەوەندی خۆی لە تەواوی حوکمڕانانی پێشوو تێکۆشەرترە، بۆیە لە کرماندا مەکۆیەکی ناڕەزامەندان پێکهاتبوو کە تا ئەو زەمانە غیرەتی خۆنواندنیان نەبوو. لە سیرجان سەرداری زەند هێزەکانی بۆ شەڕ تەیار کرد. بەڵام هەتا یەک فرسەخی باشووری شار کە دامەزران و دەستیان کرد بە سەنگەربەندی هیچ جموجۆڵێک وەبەرچاو نەهات، چونکە تەقیخان ئاقڵانە بیری کردبۆوە کە شاڵاوێک بە دابی پێشوو لە نێو شارەوەڕا زۆر مەترسیدار دەبێ. گەمارۆ بۆ ماوەی سێچوار مانگ و وێدەچێ کە تا سەرەتای بەهاریساڵی ۱۷٦٦ درێژەی کێشابێ. لەم ماوەیەدا شار بەرەوڕووی کەم بوونی کەلوپەل و خوردوخۆراک بووە و ناڕەزامەندی گشتی پەلوپۆی هاویشت[48].

٤٧ـ وەزیری، ل ۳۲۷؛ ڕۆستەمونتەواریخ، ل ۳۷۷.

٤٨ـ گولشەنی مراد، ل ١٤٨؛ وەزیری، ل ۳۲۸؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ۱۵۰. نامی ئاشکرای دەکا کە تەقیخان هەموو ڕۆژێک لە شارەوەڕا هەڵمەتی بردووە، بەڵام وەزیری دەڵێ کە جووڵەی پێنەکراوە.

پێلانێک دارێژا تا کۆتایی بەم بارودۆخە مەینەتبار و تاقەتپرووکێنە بێنێ. لە چەند دیدارێکی نەهێنیدا قەرار کرا نەزەرعەلیخان ژمارەیەک چاوەدێر بۆ خەفتان لە دەروازەکانی شار دابنێ هەتا نەهێڵن بە هیچ ڕێ و ڕەوگەیەکدا دەرباز بێ. دەبووا لە ڕۆژێکی دیاریکراوا لە نێو شارەوە پەلامار بدرێ. بێشک تەقی دورانی هەم لە لایەن جەماوەری شارەکی کە ڕۆژایەک بناغەدانەری حکوومەتەکەی بوون و هەم لە لایەن پیاوەکانی خۆیەوە بۆ وێنە چەکدارانی دورانی لە مەترسیدا بوو. سەرەنجام دەروازەی گەبری(٩) لە لای باکووری شار بۆ هێزەکانی زەند خرایە سەر پشت. تەقیخان کە تێکەیبوو تازە لە کرمان جێی پیلێژ بووە و ڕۆژگاری بەسەرچووە، دەیەویست هەڵێ. بەلام هەر کە لە دەروازەیەکەوە ویستی دەرکەوێ پیاوەکانی خۆی پێشیان گرت و سەربازگەی قەلاش تەقەیان لێکرد و نەیانهێشت پێ بنێتە وێندەرێ. ئاخرییەکەی شەڕکەرانی مەشیزی گرتیان و خستیانە نێو زنجیرەوە. مەشیزییەکان کە ببوونە هۆی ڕاپەڕینی دژی تەقیخان بردیانە خزمەت نەزەرعەلیخان و ئەویش کابرای دیلی لەگەڵ چەند زێرەوانێک ناردە شیراز. لە نەورۆزی ساڵی ١١٧٩ی کۆچی / ١٧٦٦ی زایینیدا لە شاری شیراز هێندەیان جڕیاوفڕیا دا تا مرد و بە قەولێکی خنکاندیان[٤٩].

ڕۆستەموتتەواریخ وێڕای هێنانی بابەتێکی تایبەت سەبارەت بە کۆتایی ژیانی پیاوێکی ئازای بە بنەچەکە هەژار و وەدەسهێنانی دەسەلاتێکی ئەفسانەیی کە توانی بۆ ماوەی پێنج ساڵان کرمان لە بەرامبەر تواناترین هێزەکانی ئێرانا ڕابگرێ ئاوای نووسیوە:

کەریمخان فەرمانی دا پەتێکیان خستە ئەستۆی و هەر سەرەی پەتەکە بە دەس کەسێکەوە بوو و دەیکێشا هەتا بیخنکێنن، تەقیخان هەردک لای پەتەکەی گرت و بە هەموو دەمای خۆی تەنافەکەی وا کێشا کە ئەو دوو کەسەی ترازاند و تلاندنی و سەرەنجام بیست کەسێک چوونە یاریدەی پیاوەکان و تێوەرووکان، بەلام دیسانیش دروەستی نەهاتن. ئاخرییەکەی تەواوی نۆکەران و غولامانی

٤٩ــ گوڵشەنی مراد، ل ١٤٠ ــ ١٥٠؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٥١ ــ ١٥٢؛ وەزیری، ل ٣٢٨؛ تەفرەشی، ل ٢١٦. نامی پێدادەگرێ کە تەقیخانیان لە شارەوە ناردە دەر تا خۆی بە دەستەوە بدا و داخوازی وتووێژ بکا لەگەڵ نەزەرعەلیخان.

کۆشک داوەرین و بە پەتپەتێنێکی سێلایەنەی گاڵتەجارییانە تەنافێکی تریشیان خستە گەردنی و خنکاندیان[50].

٨ ـ ٥ کرمان لە سەردەمی دەسەڵاتی زەندیەدا

نەزەرعەلیخان گەڕایەوە شیراز و بەستامخانی زەندی بەخۆی و پێنسەد چەکدارێکەوە وەکوو حوکمڕانی لەشکری بەجێهێشت و دەسەڵاتی حاکمی ناوچەشی هەتا زەمانێکی بەرەسمی حوکمی دەگاتە دەس خستە سەرشانی. وا وێدەچێ کە بەستامخان هیچ کارێکی بە مەبەستی ڕاکێشانی سەرنج و باوەڕی کرمانییەکان نەکردبێ. ئەو سکالایانەی سەبارەت بە زوڵم و غەدرەکانی دەگەیشتنە شیراز بوونە هۆی بانگکرانەوە و لە کار لادرانی و میرزا حوسێنی ڕاینی لە جێی داندرا. میرزا حوسێن هەر ئەو کەسەیە کە لە ڕابردوودا کەلانتەری شاری کرمان بوو و تەقیخان سەرەتای کار حکوومەتی دایە دەست و پاشان لێیخست. ئاغاعەلی سیرجانیش بە وەرگرتنی نازناوی خان کە وا دیارە پێشباری هەڵبژێرانی بوو وەک سەرداری کرمان، لەگەڵی کەوتەڕێ تا پێکەوە پارێزگا (ئەیالەت)ی کرمان بەڕێوەبەرن. هەنگاوێکی دیکەی کەریمخان هەڵگرتن و بەخشینی باجب ساڵیانە بوو لە سەر خەڵکی کرمان هەتا بتوانن زەرەد و خەساری تالان و بڕۆی پێنجساڵی ڕابردوو قەرەبوو بکەنەوە[51]. بەدبەختانە دوو سەرکردەی هەڵبژێراو کە نەیانتوانیبوو لە محەممەدئەمینخان و ئەمیرگۆنەخان چاکتر یاریدەی یەکتر بدەن، هەر لە سەرەتای کارەوە لە سەر جەغزی دەسەڵاتیان کەوتنە مشتومڕ. لە ئاکامدا پارێزگای کرمان بەگوێرەی هەل و هەڵکەوتی جوغرافیایی بوو بە دوو کوت: بەشی باکووری کە برێتی بوو لە شاری کرمان(گواشیر)، خەبیس(١٠) ـ کە ئێستا پێیدەگوترێ شەهداد ـ بەم، نەرماشیر (١١)، ڕاین(١٢)، ڕاوەر(١٣)، زەرەند، ڕەفسەنجان، ئەنار(١٤) و بەردەسیر وەبەر میرزاحوسێنخان کەوت و لای باشوور کە دەبوو بە بابەک، سیرجان،

٥٠ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٧٧.

٥١ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٥٢ ـ ١٥٣؛ وەزیری، ل ٣٢٩ ـ ٣٣٠.

ئەقتاع(١٥)، ئوورزوونیە(١٦)، کۆشک(١٧)، سەوغان(١٨) و ئیسفەندەقە(١٩) کەوتە ژێر دەستی عەلی سیرجانی کە ئێستا ببوو بە سەرداری کرمان. هەردووکیان بە رادەی پێویست باج و پیتاکیان دەنارد بۆ شیراز، بەڵام دەزگای بەڕێوەبەرایەتی و ئیداری عەلیخان شیاوتر و چالاکتر بوو لە ڕێکخستنی ڕکەبەرەکەی. ئەویش زیاتر لەبەروەی بوو کە برا لێوەشاوەکانی واتە محەممەدڕەزاخان و شاحوسێنخان مەڵبەندی بابەک، عەقدا، ئوورزوونیە و کۆشکیان بۆ دەبرد بەڕێوە و خۆی تەنیا لە سیرجانی زێدی بنەی خستبوو. میرزا حوسێنخانی کەمشانس لە کرمان خزم و کەسێکی وای نەبوو و بە لای زۆریدا خەریکی هەسدانەوەی کارگێرانی بوو کە بریتی بوون لە مورتەزاقولیخان(یەکێک لە کوڕانی شاروخخان) لە زەرەند و عەلیقولیخان لە کووەبونان(٢٠) و محەممەدحوسێنخان لە بەم[٥٢].

چووپار کە تا کرمان تەنیا سی کیلۆمیتری مابەینە، کەوتە ژێر فەرمانی محەممەدعەلی و مورتەزاقولیخان، دوو کەس لە کوڕانی عەلینەقیبەگ(٢١). وەختایەکی بەستامخانی زەند حکوومەتی کرمانی لە ئەستۆ بوو کچی عەلینەقیبەگی خواستبوو. ئەم دوو برایە کاتێک هەستیان بە کەمدەسەڵاتی میرزاحوسێنخانی ڕاینی کرد، دەستیان دایە شاڵاو بۆ نێو جەرگەی پارێزگا و تەنانەت جارێکیان لە کۆشکی سەرۆکایەتی خۆی کوتایان و ماڵیان تاڵان کرد. سەرەنجام چۆنیەتی خراپەکارییەکانی بۆ شیراز کردنە ڕاپۆرت. محەممەدزاهیرخانی بەختیاری بە سەرکردایەتی هێزێک نێردرایە کرمان. بە خۆتێوەردان و کەیخودایەتی بەستامخانی مێردەخوشکیان و بە بیانووی ئەوەی کە بۆ دیداری ناوبراو لە شیراز دەچنە خزمەتی، لە چووپار دەربازبوون و بەڕواڵەت سەریان دانەواند. هەروا بێتەوە زاهیرخان سێکەس لە یارانی میرزاحوسێنخان و چەند کەسێک لە جەماوەری قسەڕۆیشتووی وێندەرێی بەم بۆنەوە کە خەڵک سکاڵای لێیانە، بردنی بۆ شیراز. تەواوی کاربەدەستانی دەسەڵاتدارێتی شیراز لە بارگای کەریمخان سزا دران و ئاخرییەکەشی بەم و نەرماشیر درانە دەس محەممەدحوسێنخان و ئەمیربەگی سیستانی و زەرەند و کووەبونان درایە مورتەزاقولیخان هەتا سەربەخۆ و دابڕاو لە حوکمڕانێتی

٥٢ـ وەزیری، ل ٣٣٠.

کرمان حکوومەت بکەن و پیتاکی خۆیان ڕاستەوخۆ بنێرنە شیراز. شاری کرمان و دەوروبەریشی کەوتە ژێر دەسەڵاتی کەلانتەر ئاغاتەقی کە لـە بنەماڵـەی کـۆنی کەلانتەرەکانی کرمان بوو[٥٣]. شاروخ‌خان بـاوکی نـاوبراوی لەبـەر تێکـەڵاوی و وەفاداری سەبارەت بە وەکیل کوشتبوو(٢٢). میرزا حوسـێن‌خـان تـەنیا تـوانی سیرجان، عەقدا، کۆشک و ئووزووئیە بپارێزێ[٥٤].

٨ ـ ٦ سەید ئەبولحەسەن

سەبارەت بەو ڕۆژگارەی کە ئەم ئاڵوگۆڕانەیان تێدا قەومابوو یـان لـە بابەت حاکمێکی کە پاش ئەو قۆناخـە داندرایـە سـەر دەسـەڵات، هـیچ شـتێک نەنووسراوە. وا دیارە کە ئەم دابەشینەی پارێزگای کرمان ڕووداوێکـی تیژتێپـەڕ بووە و هێندەی پێنەچووە کە سەید ئەبولحەسەنی عەلیشای محەللی کوهەکی لە لایەن دەرباری شیرازەوە کراوەتە حوکمڕانی سەرانسەری پارێزگا[٥٥].

سەید ئەبولحەسەن یەکێک لە بەرەی باپیرانی ڕاستەوخۆی ئاقاخانـە. ناوبراو لـە خانـەدانی سـەیدەکانی ئیسـماعیلی نـزاری و ماوەیـەکی زۆر لـە ئەنجەدان(٢٣) ژیاوە و بەر لەویش بنەماڵەکەی دانیشـتووی قـوم بـووە[٥٦]. هـەر چۆنێک بێ ئاژاوە و هەرای بۆشایی دەسـەڵاتی پـاش کـوژرانی نـادر دارایـی و میراتی بەتاڵان دابوون. ئەو ماڵ و سامانە بەگوێرەی شەریعەتی ئیسلام لە سەر پێ‌وشوێنی وەرگرتنی پێنج‌یەک (خومس)ەوە کۆکرابۆوە کە لە لایەن پەیـڕەوانی کۆمەڵی ئیسماعیلی هیند و دەوروبەری «جـام» و «لەنگـەر»ەوە دەنێـردرا. لـەم ڕۆژگارەدا هەر دراوێکی وەبەر دەستی دز و چەتەی سەر ڕێی کاروانەکانی یەزد و

٥٣ـ وەزیری، ل ٣٣١.

٥٤ـ وەزیری، ل ٣٣٣.

٥٥ـ بۆ زانیاری زیاتر سەبارەت بە گوندی کوهەک لە محـەللات، بڕواننـە: فەرهـەنگی جوغرافیایی ئێران، بەرگی یەکەم، ل ١٨٨ و بە مەبەستی ناسینی سەید، بڕواننە: کتێبی «ڕیجال»ی بامداد، بەرگی یەکەم، ل ٣٧ ـ ٣٨.

٥٦ـ بڕواننە: نەفیسی، ل ٣٩.

تائین نەدەکەوت لە لایەن کەلانتەران و کەیخوداکانی ناوچەیی بە ناوی «بارانە» و «ڕێدارانە» دەچلێپێندرا. هەر بویە سەید لە ئاخری حکوومەتی نادرشادا بەناچار ملی ڕێی شاری بابەکی گرتەبەر، چونکە لەم شارەدا هەلی لەبارتری بۆ پارێزەرانی ماڵ و سامانیان لە چنگ ئەم مفتەخۆرانە بۆ دەرەخسا. لەم ناوچەیەدا توانی کە خێر و سەدەقەی نێردراوی پەیڕەوانی هیندی وەربگرێ و لە ئاکامدا دارایی و شوێن و پلەی پێهەلاچوو. هێندەی پێنەچوو کە زەویوزارێکی زۆری کڕی و کەلوپەل و نێومالی پێویست و دەولەمەندانەی خستە سەریەک. لە باری پیاوچاکی و ڕەسەنایەتی ناوبانگێکی دەرکرد. پاش مەرگی نادر سەیدحەسەن ڕێبەری ئیسماعیلییە بۆ ڕابواردنی ڕۆژانی زستان چووە کرمان و مالەکەی شاری بابەکی کردە هاوینەهەوار. شاروخخان زۆری دەستی ڕێز لێدەنا و تەنانەت لوتفعەلیخانی کوڕی کردە زاوای سەید. ئەبولحەسەنی جێنشینی سەیدیش کەیخودایانی شار و دەرەبەگانی پارێزگا زۆریان ڕێز دەگرت و دەتگوت لە سایەی سەری ئەوەوە کرمان خەریکە بەرەو دۆزێکی هێمن هەنگاو بنێ و دانانی ئەویان وەک بەگەربەگ بە هەلبژاردنێکی تەواو و بەڕێوجێ دەزانی[٥٧].

بۆیە پاش ئەوەی گەیشتە ئەم پلەیە میرزاحوسێنخان و مورتەزاقولیخان و حوکمڕانانی ناوچەیی تر بە ملکەچی مەلبەندەکانیان خستە ژێرڕکێفی. سەبارەت بە وردەکاری شێوەی بەڕێوەبەرایەتی حکوومەتەکەی هیچ شتێک نەنووسراوە. ڕەنگە پارێزگای بە یارمەتی خانەکانی ناوچەیی بەڕێوەبردبێ و برشت و دەسەلاتە مەعنەوییەکەی بە مەبەستی بەرپەرچدانەوەی زولم و زور لەگەل هێزی لەشکری جێگۆڕکەی کردووە. لە هەلومەرجێکی تەواو لەباردا بە ڕێنوێنی دەولەتدارانی ڕاوێژکاری بواری حکوومەتی پارێزگای هەلدەسووڕاند. داهاتی تایبەتی وی کە هەموو سالێک لە هیندووستانەوە دەنێردرا و بڕی بیستهەزارتمەنێک دەبوو، ڕێی لە دزی و زێدەڕەوی کاربەدەستانی حکوومەت گرت. لە بارودۆخێکی ئاوا خەورەوێنا تا دوامەوەی پاشایەتی کەریمخان بەزیرەکی حوکمڕانێتی ئەم پارێزگایەی کرد[٥٨].

٥٧ـ وەزیری، ل ٣٣٢ ـ ٣٣٣؛ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٧١.

٥٨ـ وەزیری، ل ٣٣٣ ـ ٣٣٤. لە سالی ١٢٠٥ی کۆچی / ١٧٩٠ی زایینیدا، سەید سەری وەبەر ئاغامحەممەدخان هێنا و وەختایەکی لوتفعەلیخان بەرەو کرمان پێشڕەوی کرد

تێبینی و پەراوێزەکانی «ساکی»

١ـ هێرش و شاڵاوی نەپساوە بۆ سەر ئیسفەهان و کرمان و ناوچـەکانی دیکەی ئێراقی عەجەم ببوو بە هۆی قاتی و قڕی و هەژاری خەڵک. گوڵشەنی مراد لەم بارەوە دەنووسێ: ... ئەوانەی کە هەر تۆزێک دەیانتوانی بجووڵێنەوە هـەر منالێکی بە ناخافڵ پێی لە ماڵەوە دەنایە دەر، دەیاندزی و دەیانبردە کاولاشـان و دەیانکوشتەوە... .

٢ـ نارپ یەکێک لە گوندەکانی شارستانی سیرجانی پارێزگای کرمانـە. مەزرایەک بە ناوی «ترشاو» کەوتۆتە نێوان نارپ و مەشیز... .

٣ـ ڕەزاقولیخان حاکمی زەرەند یەکێک لە ئامۆزاکـانی شـاروخخـانی ئەفشار حوکمڕانی پێشـووی کرمـان بـوو. سـەردەمی دەسـەڵاتی نـاوبراو ئـەو حوکمڕانی زەرەند بوو و لە زەمانی هێرشـی نەسـیرخانی لاریدا بـە مەبەسـتی ڕزگاری شاروخخان چەند کـارێکی کـرد و هـەنگاوی هەڵـێنایەوە. لـە دەورانی حکوومەتی سەید ئەبولحەسەنی ئیسماعیلیدا لەگەڵ هەزارسوارێک بە مەبەستی سـەقامگیر کـردنی هـەلومـەرجی کرمـان و بلووچسـتان نێـردرا. سـەرەنجام عەلیمەردانخانی میرشکار لە قەڵای کۆشکدا سوری ون کرد.

٤ـ قەڵای گەراش کەتبۆوە سێفرسەخی ڕۆژاوای لار.

٥ـ لە مێژووی کرمـاندا میرزاتـەقیخـانی بـەمی کـوڕی سـەیدعەلی، هاوچەرخی ئەبولحەسەنخانی ئیسماعیلی بووە... هەروابێتەوە پاش لێخـرانی میرزاحوسێنخان و ئاغاعەلی شەماعی، ئاغاتـەقی کەلانتـەر کـە زاوای مـیرزا حوسێن و کوڕی میرزاعەلیڕەزا کەلانتەری کوژراو بوو، کرایە کەلانتەری کرمان.

٦ـ مەشیز کەوتۆتـە نێـوان کرمـان، ڕەفسـەنجان، کـۆپـەنج، بـەم، جیرۆفت، بافت، پاریز، تەنگووئییە و چوارگونبەد... .

٧ـ خوالێخۆشبوو دێهخودا سەبارەت بـە وشـەی یەسـاوڵ دەنووسـێ:

بەری پێگرت. سەید لە ساڵی ١٢٠٦ یا ١٢٠٧ی کۆچی / ١٧٩١ ـ ١٧٩٢ی زایینی مرد. بڕوانـە کتێبی ڕیجالی بامداد، بەرگی یەکەم، ل ٣٨.

یەساووڵ لە وشەی ترکی یەساوور وەرگیراوە. سوارێکە لە خزمەت ڕکێفی سەرداران و پیاوماقووڵاندا. هەموو کاربەدەستانی تەشریفاتی بارگا بەگشتی وایان پێدەگوترێ.

٨ ـ دوران کەوتۆتە ٧٥کیلۆمیتری باکووری کرمان.

٩ـ ڕێزدار پێری بە هەڵە بە «گیری» خوێندۆتەوە. دەروازەی گەبری دروستە کە کەوتۆتە شانبەشانی گەڕەکی زەردەشتییانی کرمان و لە باکووری شارە.

١٠ـ ئێستا پێیدەگوترێ شەهداد. کەوتۆتە باکووری ڕۆژهەلاتی کرمان. خەبیس (خبیص) لە زمانی عەرەبیدا بە خورماوڕۆن دەگوترێ.

١١ـ نەرماشیر یەکێکە لە مەڵبەندەکانی شارستانی بەم... .

١٢ـ ڕاین یەکێکە لە مەڵبەندەکانی بەم و ڕاین ناوەندەکەیەتی.

١٣ـ ڕاوەر شارەدێیەکە کە هەنار و هەنجیری بەناوبانگە و بەشێکە لە شارستانی کرمانی پارێزگای کرمان.

١٤ـ ئەنار کەوتۆتە مابەینی شاری بابەک، بافق، نووق و کەشکووئیە و بەشێکە لە شارستانی ڕەفسەنجان.

١٥ـ ئەقتاع کەوتۆتە باشووری ڕۆژاوای گواشیر.

١٦ـ ئوورزووئیە لە مابەینی بەندەرعەباس و دێسەرو و سەوغاندا هەڵکەوتووە. بەشێکە لە شارستانی بافتی پارێزگای کرمان.

١٧ـ کۆشک کەوتۆتە نێوان جیرۆفت، سیاکۆ، دێسەرو، دەشتی ئابپزنجان و دونبالەڕوود. کۆشکی خواروو ناوەندێتی.

١٨ـ سەوغان لە نێوان بەندەرعەباس، جیرۆفت، کۆشک، دێسەرو و ئووزووئیە دایە.

١٩ـ ئیسفەندەقە یەکێک لە گوندەکانی مەڵبەندی ساروئییەی شارستانی جیرۆفتە.

٢٠ـ کووەبونان کەوتۆتە مابەینی بافق، تەبەس و کرمان. ئەم وشەیە لە تێکەڵکردنی کووە + بونان ساز کراوە. (کێوەبەن - کێوی بە دارەبەن).

٢١ـ ناوچەی چووپار کەوتۆتە ٣٠کیلۆمیتری کرمان و مابەینی ماهان، کرمان و سیرجان. عەلینەقیبەگ کچەکەی کە لە پێشدا هاوسەری میرزاباقری

ئیسفەهانی کوژراوی دەست تەقی دورانی بوو، دای بە بەستامخانی زەند.

٢٢ـ کەلانتەر ئاغاتەقی کوڕی ئاغاعەلیڕەزا کەلانتەری کرمان بـوو کـە تەقی دورانی بردیە چیـا و سـووتاندی. پـاش لێکـەوتنی میرزاحوسـێنخـان و ئاغاعــەلی شــەماعی بــوو بــە کەلانتــەری کرمــان. کەلانتەرئاغاتــەقی زاوای میرزاحوسێنی ڕاپـنی بوو.

٢٣ــ ئەنجـەدان یەکــێک لـە گونـدەکانی مەڵـبەندی «مێشـکاباد»ی شارستانی ئەراکە.

٩

ژیاندنەوەی بنەماڵەی میرانی قاجار

٩ ـ ١ ئەو ڕووداوانەی کە پاش مەرگیمحەممەدحەسەنخان قەومان

ناچارین کە بە شێوەیەکی تیژتێپەڕ لە ساڵی ١٧٥٩ڕا، واتە زەمانێکی کە محەممەدحەسەنخان بە دەس ڕەقیبی دەوەللووی خۆی کوژرا و ئەستەرئاباد گیرا و مەڵبەندی خێڵی قاجار بە سەرۆکایەتی حوکمڕانێکی دەستتندەخۆری «یووخاریباش»ان کەوتە ژێر دەسەڵاتی زەندیە، لە ڕەوتی ڕووداوەکان بڕوانین و بیانتوێژینەوە. هەلومەرج وای دەنواند کە هێز و بڕستی ئەم خێڵە تەواو بنەبڕ بووبێ. لە بەرەبابی سەرداری کوژراوی قاجار نۆ کوڕ بەم ناوانە بەجێمابوون: ئاغامحەممەدخانی حەڤدە هەژدە ساڵە، حوسێنقولیخانی دە دوازدە ساڵە، مستەفاقولی، مورتەزاقولی، جەعفەرقولی، مەهدیقولی، عەباسقولی، ڕەزاقولی و عەلیقولی. دوو کوڕەکەی هەوەڵێ لە جەیرانخانمی ئامۆزای محەممەدحەسەنخان و دووەکەی دوایان خوشکەزای حوسێنخانی دەوەللوو بوون. ئەوانی تریش تێکڕا لە سێ بەرەدایکی ژنی سیغەیی (ژنی کاتی بە شەرعی شیعان) بەربوونەوە داوێنێ. لە مێژوودا تەنیا ناوی «بیبی شاجیهانخانم»ی

کچە چکۆڵەی محەممەدحەسەنخان و «خەدیجەبەگم»ی خوشکی هاتووە[١]. دوو کوڕە گەورەکەی و زۆربەی برا و کچەمامەکانیان لە ترسی تۆڵە و قەڵاچۆکران بە دەس تیرەی قینەبەری دەوەللوو لەگەڵ محەممەدخانی مامی باوکیان بەرەو پەناگای لەمێژینی تایفە لە دەشتی قەبچاق کە بە لەوەڕگای باشووری تورکمانان لە ئەستەرئاباد دادەندرا ڕەوین[٢].

پاش لادرانی شێخالیخان لە سەر حکوومەتی ئەستەرئاباد محەممەدحوسێنخانی دەوەللوو کرایە حاکمی ئەم هەرێمە. ناوبراو هەر لەڕێوە تووشی پەلاماری لەگوڕی خانەکانی ڕاکردووی قوانلوو و یارانی تورکمانیان بۆوە. هەرچۆنێک بێ ساڵی داهاتوو لە ١٧٦١دا، دەوەللووەکان چەن پیلانێکیان داڕشت و بە هێزێکی کە نیزیکەی هەزار تورکمان و قاجار تێیدا بەشدار بوون لە سەر ڕێی بۆسەیان نایەوە و وەختایەکی کە قوانلووەکان لە تالانی دەوروبەری ئەستەرئاباد دەگەڕانەوە بە سەریان داکەوتن و زەبریان لێوەشا و زۆریان بریندار و کوژراو کەوتە سەردەست و محەممەدحەسەنخانیش گیرا. ناوبراو مامی دایکی ئاغامحەممەدخان بوو. خواجەی گەنج لەو ڕۆژەوە ناچار بوو کە سەری خۆی هەڵگرێ. پاش سێ ڕۆژان بە سواری خۆی گەیاندە ناوچەی هێور و هێمنی ئەشرەف. محەممەدخانی سەوادکووهی حوکمڕانی هەڵگەڕاوە لە قاجارانی مازەندەران، بە نیزیک شوێنەکەی زانی، ڕێی لێگرت و بێقڕە بە تەڵەیەوە کرد و هێنایە «بارفرۆش». لێرەشەوە بە فەرمانی کەریمخان بەڕێکرایە تاران. لە تاران بە ڕووی خۆشەوە وەرگیرا و خەڵات کرا و دنەیان دا کە ڕاکردووانی تری قوانلووش ڕازی بکا بۆ تەسلیمبوون.

گیرانی سەرۆکانی خێڵ و ئەگەری تۆڵەکرانەوە لە کەسوکاریان لە ئەستەرئاباد، سەرەڕای ئەوەش کە دەیانزانی بێتوو تەسلیم بن وەک بارمتەگیراوێکی شەڕافەتمەندانە لە بارگای وەکیل دەسبەسەر دەبن و ناکەونە

١ـ سارەوی، ل ئاـب ٢١؛ نەفیسی، ل ٣٨ ـ ٣٩؛ پاکرەوان، ل ٤٨. ڕیزی تەمەنی ئەم کوڕانە لە کتێبی نەفیسیدا نووسراوە، بەڵام مەبەستی دیکەی تێدا نیە. کەریمخانی زەند، ل ١٢٢. cf . Butkov I, 245.

٢ـ سارەوی، ل ئا ٢١؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٧٠؛ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ٩، ل ٧١ ـ ٧٢؛ مونتەزەمی ناسری، ل ٣٠٥ ـ ٣٠٦.

چنگ دوژمنی بابەکوشتەی دەوەڵلوویان لە ئەستەرئاباد، دیسانیش وای لێکردن کە مەینەتی و کوێرەوەرییەکانی ڕێی بیابان بخەنە پشتگوێ و بەرەو ملکوماشی بنەماڵەیان لە «چاردە کەلاتە» و «هەزارجەریب»ی نێوان دامغان و ئەستەرئاباد بکەونەڕێ[٣]. پاش لەشکرکردنی کەریمخان بۆ سەر ئازەربایجان لە ساڵی ١١٧٧ی کۆچی / ١٧٦٣ی زایینیدا بەستامخانی زەند بە سەرکردایەتی هەزار سوارێک ڕاسپێردرا کە سەرۆکانی قاجاری قوانلوو وەک بارمتە ڕاگوێزێتە شیراز. لەم شارەدا بەگوێرەی دابونەریتی تایبەتی خۆی وەکیل باشی وەرگرتن.

مستەفاقوڵی و مورتەزاقوڵی لە سەر داوای حوسێنخانی دەوەڵلووی خاڵیان کە ئێستا حوکمڕانی ئەستەرئاباد بوو لەگەڵ دایکیان لەوێ مانەوە. ئەگەرچی ئەم کارەی وەک نیشانەی خۆشەویستی خاڵ بۆ سەر خوارزا ئەنجام دا، بەڵام لە دڵی خۆیدا دەیویست ئەم منداڵانە وەک چەک و بارمتەیەک بۆ تۆڵەئەستاندنەوەی لەنەکاوی پێویست ڕابگرێ. عەباسقوڵیخانی حەوت ساڵانە لە ڕێی بەرەوتارانا مرد و لە حەوشەی گومبەزی شاعەبدولعەزیم لە تەنیشت سەری باوکی نێژرا[٤]. حوسێنقوڵیخانیش ڕاستەوخۆ لەگەڵ ئاغامحەممەدخان و تاقمێکی دیکەی براکانی ـ بەگوێرەی گێڕانەوەی ڕووداونووسانی قاجاری ـ نێردرایە شیراز. بەپێی گێڕانەوەیەکی تر سەرەتا لە سەر ملکوماشی تایفەی قاجار لە قەزوێن نیشتەجێ کران و جەعفەرقوڵیخان و عەلیقوڵیخان تا چەند ساڵی دواتریش نەچوونە شیراز لای ئاغامحەممەدخان[٥]. کەریمخان

٣ـ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ٩، ل ٧٦ ـ ٧٧؛ مونتەزەمی ناسری، ل ٣٠٧ ـ ٣٠٨. هەزارجەریب ناوچەیەکە لە باشووری ئەشرەف. بڕواننە: فەرهەنگی جوگرافیایی ئێران، بەرگی ٣، ل ٣٢٥ و کتێبی مەسعوودی کەیهان، بەرگی ٢، نەخشەکانی بەرەوڕووی، ل ٢٠٤ ـ ٢٨٢. چاردەکەلاتە کەوتۆتە نیزیک دێهستانە لە باکووری ڕۆژهەڵاتی دامغان.

٤ـ سارەوی، ل ٢١؛ تاریخی گیتیگوشا، ل ١٧٠؛ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، ل ٧٨.

٥ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٧٤؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٧٠؛ بینا، ل ٣٤؛ مستەوفی دەڵی کە ئاغامحەممەدخان و حوسێنقوڵیخان ئیزنی مانەوەیان بووە لە خاک و مەڵبەندی باب و باپیرانیان لە دامغان و پاش ڕاپەڕینی حوسێنقوڵیخان، ئاغامحەممەدخان وەک بارمتە براوەتە شیراز. پاکرەوان لە لاپەڕە ٣٩ و ٤٠دا دەڵێ کە حوسێنقوڵیخان لەگەڵ تاقمێکی بنەماڵەکەی ئیزنی مانەوەی لە دامغان پێدرا، بەڵام

خەجیجخـانمی خوشـکی محەممەدحەسـەنخـانی مـارە کـرد(۱) و لـە شـیراز گوێزرایەوە حەرەمخانە[٦]. ئەم ژنە لە کۆتایی ژیانی وەکیلدا بە بـاری باریـدەی ڕاکـــردنی ئاغامحەممـــەدخانی بـــرازایدا دەورێکـــی بـــەرچاوی گێـــڕا. بیبیشاجیهانخانمی کچی محەممەدحەسەنخان لە قەزوێنەوە هێنرایە شیراز و لەڕێوە یان ماوەیەک دواتر وەک دەسگیرانی داهاتووی کوڕی گەنجی کەریمخـان بـــە نـــاوی محەممـــەدڕەحیمخـــان وەبـــەرچاو گـــیرا. ڕۆژێکـــی خوشـــکی محەممەدڕەحیمخان لەگەڵ ئەم کچە بە کێشە هات و جنێوی پێـدا و کـوتی هـەر ڕێیدەکەوێ مێرد بە ئێسترەوانان بکا و سەرەنجامیش لە عەلیمرادخـانی زەنـد مـــارە کـــرا[٧]. خوشـــکەکەی دیکـــەی محەممەدحەســـەنخـــان مێـــردی بـــە سەیدئەبولحەسەنخانی حوکمڕانی کرمان کردبوو لە زەمانی کەریمخاندا[٨].

کەریمخان بـەم مێهرەبـانی و پارسـەنگڕاگرتنـەی کـە سـەبارەت بـە بنەماڵەی حوکمڕانی قاجار نواندبووی، بێگومان لای وابوو کە ئەگەر تەنانـەت نەشیتوانیبێ ڕایانکێشێتە جەغزی دۆستایەتی و خۆشەویسـتی خـۆی، لانیکـەم توانیوییەتی ڕەزامەندییان لێوەربگرێ دەربارەی دەسەڵات بە سەر مازەندەراندا. واوێدەچێ کە تەنانەت بە مەبەستی سەقامگیری ئارامی لە نێو جـەماوەری ئـەم خێڵەدا ڕازی بە کەرتبوونی قەڵەمڕەوی قاجار بووبێ، چونکە نەیدەویسـت کـە وەک سەردەمی سەفەوی و ئەفشار یەکێک لەو دوو تایفانە پەرە بگـرێ و گەشـە بکا. هەنگاوی دواتری و هەڵبژاردن و ناردنی حوسێنقولیخان بـۆ حوکمـڕانێتی دامغان تەقەلایەک بوو لە پێناو هاتنەدی ئەم ئامانجەدا تا ناهاوسـەنگی نێـوان حکوومەتی یوخاریباشەکان لە ئەستەرئاباد و ئەوان ڕاست بکاتەوە.

بەداخەوە ئەم نیزیکبوونەوە ئاقڵمەندانەیە بە شێوەیەکی بـەربڵاو لـە سـایەی سـەنگینی کـردەوەی تونـدوتیژی زەکـیخـانی زەنـد بـە مەبەسـتی

پاش ئەوەی ئەو ڕاپەڕی، برانە قـەزوێن و حوسـێنقولـیخـان قـەت نەبرایـە شـیراز؛ «نەفیسی»ش لەگەڵ ئەم بۆچوونەیە.

٦ـ ڕەوزەتوسسەفا، بەرگی ٩؛ ئیسفەهانی ل ئا ـ ب ٤.

٧ـ نەفیسی، ل ٣٩؛ پاکڕەوان، ل ٢٨.

٨ ـ نەفیسی، ل ٣٩.

سەقامگیرکردنی تەناهی چۆوە پاش و نەزۆک مایەوە. جیاوازی نێـوان ئاکـاری دڕندانەی زەکیخان و مێهرەبانی و میانەڕەوی وەکیل لە وەختی یەکلاکردنـەوەی کێشە سیاسییەکاندا بوو بە هۆی بەدیهاتنی ڕقێکی قووڵ و گشـگیری کۆمـەڵانی خەڵـک لـە بەرامبـەر شـاڵاوەکانی تـری زەکـیخـان لـە کـاتی سەرهەڵـدانی حوسێنقوڵیخان و دوژمنایەتییەکی تێکەڵ بـە دانبـەخۆداگرتن و بێـزرانی لـە حکوومەتی زەندانی لە نێویاندا پەروەراند.

٩ ـ ٢ یەکەم لەشکرکردنی زەکیخان بۆ سەر مازەندەران

لە سەرەتای بەهاری ساڵی ١١٧٢ی کۆچی / ١٧٥٩ی زایینیدا زەکـیخـان وەک سەرداری مازەندەران جێی شێخاڵیخـانی گرتـەوە. یـەکێک لـە براکـانی حوسێنخانی دەوەللوو بە ناوی ڕەفیعخان بـە پەلـە سـپایەکی بـە مەبەسـتی ڕاپەڕین لە سنووری پارێزگا کۆ کردەوە. زەکیخان لە پێشدا پێی نایە سمنـان و ئەوێی قایم کرد و پاشان پەلاماری هێڵەکانی دامەزران و بەرگری ڕاپەڕیوانی دا لە شوێنێک بە ناوی سوڵتانمەیدان لە مابـەینی هەزارجـەریب و دامغـان و تـەواو خافڵگیری کردن و بەرەو ئەسـتەرئاباد پاشەکشـەی پێکـردن. ماوەیـەک دواتـر زەکیخان گەڕاوە سمنان. وا وێدەچێ کە خانی زەند ئەم شارەی پـێ لـە هـەموو شوێنێ باشتر بووبێ کە بیکاتە ناوەندی سەرکردایەتی ئارامکردنەوەی پارێزگـا. پاش ماوەیەک ڕەفیعخان کە لە لایەن زەمانخان و تاقمێکی ئەفغانی دەربازبووی کوشتاری ڕۆژانی نـەورۆزەوە هێـزی وەبـەر هـاتبوو، بـەرەو سـاری بـزووت. سەرکردەی زەند عەلیخانی شاسەیوانی نارده پێشی، بەلام هێزەکانی عەلیخان لە عەلیئاوا تێکشـکان و گەڕانـەوە سمنـان. زەکـیخـان لەبـەر ئـەم بەزینـە دەرهەڵبوو، غەزری و ڕیشـی سـەرکردەکەی خـۆی بـڕی و فـەرمانی دا بـڕوا و دووبارە ڕوو بکاتەوە مەیدان[٩].

لەم کاتەدا دیسانەوە شەڕ لە عەلیئاباد قەوما و گۆیـا عـەلیخـان لـە

٩ـ گوڵشەنی مراد، ل ٥٩ ـ ٦٠؛ GD XI, 29 July. لەم ڕاپۆرتەدا هاتووە کە زەکیخان لـە نیزیک ئەستەرئاباد شکاوە و ڕەنگە کابرای نووسەر مەبەستی لەم ڕووداوە بووبێ.

ترسی هەڵپێچانی زەکیخانی زەند ئەوەندە دڕ و ئازایانە پەلاماری ڕاپەڕیوانی دا کە دوژمنی بەزاند. بەڵام هەرچۆنێک بێ ئەوان نیشانیان دا کە تەواو دەتوانن قەرەبووی خەساری خۆیان بکەنەوە و وەختایەک عەلیخان لە قەڵای ساری بنەی دانابوو و لەشکرەکەی لە دەرەوەی قەڵا دامەزرابوو، پەلاماریان دا. یەکسەمەکانی لەشکری عەلیخان کە لە مەودایەکی ئەولاتری لەشکرگا دەلەوەڕان، ڕەوێندرانەوە. عەلیخان کە ئێستاش بۆ تێکهەڵچوونیان نائومێد نەبوو کەوتە شوێنیان و ئاخرییەکەی تەفروتونای کردن. هاوکات زەکیخانیش بەرەو ئەشرەف بزووتبوو هەتا ڕێگای سەرەکی پەیوەندییەکانیان هەڵببڕێ. ڕەفیعخان کە هیوای بە سەرکەوتن نەمابوو بە خۆی و چەکدارانییەوە دەستی دا و کەوتە ڕیزی هێزەکانی لایەنگری زەند.بەڵام زەمانخان کە خۆی و شەڕکەرانی ئەفغانی چاوەڕوانی هیچ ڕوحم و بەزەیەک نەبوون لە لایەن لەشکری زەندەوە، بەناچار ڕایانکرد و بەرەو تورکمانسەحرا ڕەوین.

زەکیخان لە پایزی ساڵی ١٧٦٠دا کاری بەزاندنی مازەندەرانی کۆتایی پێهێنا و کاتی گەڕانەوەی بۆ تاران لە لایەن وەکیلەوە وەک قارەمانێکی سەرکەوتوو پێشوازی لێکرا و ڕەنگە هەر ئەمە زیاتری غللوور کردبێ و دنەی سەرهەڵدانی داهاتوو و هەڵاتنی دابێ. پلەی بەگلەربەگی مازەندەران بەگوێرەی نەریتی پێشوو درایە یوخاریباشەکان و میرزاعەلیخانی کوڕی محەممەدوەلیخان کە لە هەمووان بەساڵاچووتر بوو کرایە بەگلەربەگ. محەممەدوەلیخان بە پیلانێکی محەممەدحەسەنخان کوژرابوو. گیلان کە لە چاو ئازەربایجان بە باری لەشکرکێشیدا دەکەوتە پلەی خوارتری گرینگایەتی درایە دەس نەزەرعەلیخانی زەند[10].

سێساڵ دواتر سپای زەند وێڕای بارمتە و دیلانی قوانلوو بەرەو باشووری ئێران گەڕانەوە و مازەندەرانیان لە ئاشتی و ئارامیدا بەجێهێشت. لەم ڕۆژگارەدا حوسێنقولیخانی دەوەللوو لەبەر بڵاوبوونەوەی نەخۆشی چاوقوڵکە لە ئەستەرئاباد مرد و محەممەدحوسێنخانی برای لە جێی داندرا[11]. لە توێژینەوەی ڕووداوەکاندا وا دەردەکەوێ کە تا زەمانی هەڵبژاردنی

١٠ـ گوڵشەنی مراد، ل ٦٠.

١١ـ مونتەزەمی ناسری، ل ٣٠٨.

حوسێنقولیخان بۆ حوکمڕانێتی دامغان لەم پارێزگایەدا هێمنایـەتی و تـەناهی سەقامگیر بووە.

٩ ـ ٣ ڕاپەڕینی حوسێنقولیخان

بەڕاستی زۆر چاک ڕوون نیە کە چ شتێک هـانی کـەریمخـانی داوە تـا بنکەیەکی دەسەڵات بۆ میراتگیرانی سەرەکی خاک و مەڵبەندی قاجار ئەویش لـە قەڵەمڕەوی تایبەتی تایفەکەیاندا دابین بکا. بۆی هەیە چونکە حوسێنقولیخان لاوێکی ٢٠ساڵەی خۆشەویستی خودی وەکیل بووە لە شیراز و پاش مەرگی باوکی دە ساڵان بارزە بووە، وای دانـاوە ئەگـەر بێتـوو ئـەو دەسـەڵاتەی وێبـدا بـە سپاسەوە وەریدەگرێ و وەفـادار دەمێنێتـەوە. دوور نیـە وەک ڕووداونووسـانی قاجاری بانگەشە دەکەن بە ڕاسپاردەی ئاغامحەممەدخانی کردبـێ ـ کـە لەبـەر زیرەکی سیاسی خاوەن ڕێزێکی سروشتی بووە ـ تا حوسێنقولیخان بخاتە سەر دەسەڵات و قنیاتی هێنابێ کـە ئـەم کـارە باشـترین ڕێگـای ڕاگـرتن و ئـارامی مازەندەرانە[١٢]. ڕەنگیشە پێداگری خانی گەنج کە لەبەر غەریبایەتی و پـەڕیوەیی تووشی مەینەت ببوو، هەلی بۆ ئەم تەمایە ڕەخساندبێ و کەریمخان ئیزنی دابێ ـ کە وەک حوکمڕانێکی خاوەن دەسەڵات و متمانە و ڕێزی پێویست ـ بگەڕێتـەوە نێو بنەماڵە و لای دایکی. وێڕای ئەمەش بوونی ئاغامحەممـەدخان وەک بارمتـە بەس و تـەواوی دەنوانـد. سـەرەڕای گشـت ئـەم قسـە و باسـانە وەکیـل لـەم هەڵبژاردنەدا هەڵەی کردووە و کورتبینی نواندووە و ڕێی بـۆ جێنشـینی خـۆی خۆش نەکردووە و سەرنجی نەدابوو کە ئەمە هەنگاوێکە و لە ڕێچکەی خۆکـوژی سیاسی خانەدانی زەندیەدا هەڵیدێنێتەوە.

مەسەلەکە هەر شـتێک بـوو سـەرەنجام حوسـێنقولـیخـان لـە ٢٠ی

١٢ـ مونتەزەمی ناسری، ل ٣١؛ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ٩، ل ٨٦. نەفیسی دەڵێ کە حوسێنقولیخان هەتا ساڵی ١١٨٥ی کۆچی، یانی تا ئەو کاتـەی ئاغامحەممـەدخان نەبوو بە سی ساڵ و ئەو بە بیست ساڵ، حکوومەتی نەدرایە دەست. ئەو لە قەزوێنـەوە بۆ دیداری براکەی هاتبووە شیراز و لێرەوە حکوومەتی دامغانی وەرگرت.

شەشەکانی ١١٨٢ی کۆچی / ٢٧ی فێورییەی ١٧٦٩دا کەوتەڕێ. یەکەم هەنگاوی پاش وەرگرتنی فەرمانی حکوومەت زەماوەند بوو لەگەڵ کچی پیاوماقووڵێکی هەڵکەوتەی قاجارییە لە تیرەی عەزۆدەدینلوو هەتا بەم شێوەیە جێنشینی داهاتووی خانەدانی قاجاری لێبکەوێتەوە. ئەم ژنهێنانەی دوو ساڵ دواتر فەتحعەلیشای داهاتووی مێژووی بەرهەم هێنا[١٣]. خانی قاجار سەرەتای ڕاپەڕینەکەی لە مەکۆیەکی ٢٠کەسیڕا داخست. لە پێشدا دەستی کرد بە کۆکردنەوەی تاقمەکانی تازەپشووی ئاشاقەباش و لایەنگرانیان؛ ئەگەر پێویست بووبا بە زەبری چەک دەیتۆقاندن و هێزەکانی دەوەللوو و لایەنگرە یوخاریباشەکانی خەساندن. تەواوی ئەم کارانە لە ماوەی هەشتساڵ پاش داندرانی لە سەر دەسەڵات ڕوویان دا. ئەم ڕۆژگارە شانبەشانی سەردەمێک هات کە وەکیل سەرەڕای لەشکرکێشی بۆ سەر خاک و هەرێمەکانی لێواری کەنداوی فارس و گەمارۆی بەسرە لە ساڵی ١٧٧٥ ـ ١٧٧٦دا کەمتاکورتێک دڵەڕاوکەی سەبارەت بە گێرە و کێشەی پارێزگاکان نەمابوو و زۆر بە هاسانی دەیتوانی سپایەکی بەهێز بە مەبەستی لە سەر کار لادانی ئەو گەنجە و گرتنی سەربازگە بنێرێ یا دوولک بخاتە ئەستۆی ئاغامحەمەدخان و بارمتەکانی تری بەردەستی. بەڵام حوسێنقولیخان وریا بوو کە هەمیشە هەستی تۆڵەئەستانەوە و ڕقبەرقەی کۆنی دوو تیرەی قاجار تین بدا تاکوو کارەکانی نەبنە ڕاپەڕینێکی ڕاستەوخۆ دژی کەریمخان. بەڵام دیسانیش کەریمخان وای بە باش زانی کە سێ لک چەکدار بە مەبەستی جێگۆڕکە یان دانانەوەی خانەکانی دەوەللوو و سەرپێنەویکردنی خانی گەنجی قاجار و پەشیمان بوونەوەی و داوای لێبووردنی، بنێرێ. نامی و غەففاری هەردووکیان لە ئاخرییەکانی حکوومەتی زەندیەدا وای نیشان دەدەن کە چەند دەستێکی نەناسراو لە مازەندەران حوسێنقولیخانی بێتاوانیان لاڕێ کرد[١٤]. ڕەنگە ئەودەمی ئەم قسانەیان لەبەر

١٣ـ مونتەزەمی ناسری، ل ٣١٠. بەگوێرەی گێڕانەوەی حاجی فەرهادمیرزا، کە هێندێک لە مێژوونووسانیش گێڕاویانەتەوە، فەتحعەلیشا سێ ساڵ دواتر یانی ساڵی ١١٨٥ی کۆچی / ١ ـ ١٧٧٢ی زایینی لە دایک بووە (فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢٨٢؛ نەفیسی، ل ٤١).

١٤ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ١٧١؛ گوڵشەنی مراد، ل ١٧٤.

دڵی قاجارییە هەڵبەستبێ، بەڵام زیاتر وێدەچێ کە بە مەبەستی پاکانە بۆ کەریمخانی پشوودرێژ و لەسەرەخۆ و بەرگرتن لە ئاماژە بۆ سەر هەڵە سیاسییەکانی ئەمەیان هێنابێتەگۆڕ. مێژوونووسانی قاجاریش پتر قورسایی دەخەنە سەر قینەبەری تیرەکانی دەوەللوو ـ قوانلوو و سوورن لە سەر ئەم گوتەیە کە حوسێنقولیخان سەبارەت بە کەریمخان وەفادار بووە. لە لایەکی دیکەوە ڕەنگە وایان ویستبێ ئەم واتایە بدرکێنن کە سرشتی قینلەزگانەی ئاغامحەممەدخان لە وەختی بارمتەییدا لە شیراز پلانی ڕاپەڕینەکەی داڕشتبێ. چونکە ئەو لەو سەردەمیدا بە ئینکەبەری گوڵی مافوورەکانی وەکیلی دەبڕی و بیری لە ڕابردوو و داهاتووی خانەدانی قاجار دەکردەوە[١٥].

یەکەمین هەڵمەتی حوسێنقولیخان دژی شوێنە سەختەکانی دەوەللوو لە «نەمەکە»ی دامغان ڕووی دا[١٦]. ئەم قەڵایە بۆ پاراستنی کوێستانەڕێی نێوان شاڕوود و ئەستەرئاباد گرینگ بوو. پاش گەمارۆیەکی کەمخایەن قەڵا کەوتە بەر هێرش و دەستی لێکبەردا و تێکڕووخا و چەکدارانی سەربازگەی قەڵتوبڕ کران. حەسەنخانی حاکمی ئەو شارە هەستی بە مەترسی کرد و تێگەیی کە ناتوانێ هیچ چاوەڕوانییەکی لە جەماوەری سەرەکی لایەنگرانی قوانلووەکانەوە هەبێ، چونکە تۆڵەوەرگرتنەوە و ڕکەبەرایەتی دڕندانە باڵی ئەنگاوتبوو. بۆیە کارەکەی بەرەڵا کرد و بەرەو نەوکەندە واتە شوێنی حوکمڕانێتی مورتەزاقولیخانی زاوای کە باوکبرای حوسێنقولیخان بوو کەوتەڕێ[١٧]. ناحەزانی حکوومەت و لایەنگرانی ئاشاقەباشان لە ئەستەرئاباد لەڕێوە حوسێنقولیخانیان گاز کرد بۆ گرتنی شار، بەڵام ناوبراو نیشانی دا کە یەکەم هەنگاوی تەنیا داگیرساندنی ئاگری ڕاپەڕینە و خۆی بە کۆکردنەوە و ڕاکێشانی بیر و سەرنجی ڕێبەرانی ناڕازی مازەندەرانی و پیاوەکانیان سەرقاڵ و دڵخۆش کردبوو. هەروەها خانەکانی یەمووت(٢) و «گووکلان»ی تورکمان(٣) کە

١٥ـ مەنسووری:«خواندنیها»ی ژمارە ٦٨، ل ٢٨دا. بڕواننە: پەراوێزی ژمارە ٧ بابەتی ٩.

١٦ـ بڕواننە: فەرهەنگی جوغرافیایی ئێران، بەرگی ٣، ل ٣٠٦.

١٧ـ دوو شوێن بەم ناوە هەن، یەکیان لە نیزیک ئەستەرئاباد و ئەوی تر لە هەزارجەریب. ڕەنگە دووهەمی لەبەرچاو بێ. بڕواننە: فەرهەنگی جوغرافیایی ئێران، بەرگی ٣، ل ٣٠٦.

کۆنەلایەنگری باوکی بوون بە هەزار سوارەوە پاڵیان دایە پاڵی. کەمال‌خانی ئەفغان و هاونیشتمانانی کە لە کوشتاری ساڵی ١٧٥٨ ـ ١٧٥٩ خەلەستبوون لەگەڵ ئەڵلاوێردی‌خانی(٤) حاکمی جاجەرم شان‌بەشانی حوسێن‌قولی‌خان بەرەو دامغان کوتایان[١٨].

٩ ـ ٤ دووهەمین پەلاماری زەکی‌خان و هەڵمەتەکانی تری زەندیە

هێرشی درندانەی حوسێن‌قولی‌خان بۆ سەر قەڵای نمەکە نازناوی «جیهانسۆزشا»ی بۆ خانی گەنجی قاجار بە دیاری هێنا و ئەو برە گومانەی کە سەبارەت بە ئامانجەکانی لە گۆڕا بوون ڕەوین. کەریم‌خان سپایەکی سێ‌هەزار سوارەی چەندتوخمەی لوڕ و کوردی بە سەرکردایەتی زەکی‌خان گاڵ دا تا ڕاپەڕینەکەی سەرکوت بکەن و بارەکە بگێڕنەوە سەر دۆخی جاران. لەبەر ئەم شاڵاوە حوسێن‌قولی‌خان و تەواوی خزمانی بەرەو ناوچەی پەنا و هێوری تورکمان‌سەحرا تێیان‌تەقاند. بەڵام دیسانیش محەممەدحەسەن‌خانی دەوەللوو لە گرتنەوەی ناوەندی حکوومەت بە دەس خێڵی قاجار تۆقیبوو. بۆیە حکوومەتی ئەستەرئاباد درایە دەس میرزاعەلی‌خانی دەوەللوو و حەسەن‌خان لە هەزارجەریب بنەی دانا تا خۆی و بنەماڵەکەی بتوانن لە سایەی قەڵای قایمی ئاکرکی هەست بە تەناهی بکەن(٥). زەکی‌خان فەرمانی دا کە شوورە و مەتەرێزەکانی چاردە کەلاتە وێران بکەن، پاشان لەگەڵ هێزەکانی گەڕایەوە شیراز[١٩].

لە ساڵی ١١٨٥ی کۆچی / ١٧٧١ی زایینی‌دا حوسێن‌قولی‌خان لە تورکمان‌سەحرا گەڕاوە و هێرشی بردە سەر قەڵای ئاکرکی کە حەسەن‌خان لەوێ بنەی داکوتابوو. ئەگەرچی قەڵا پێنسەدکەس هێزی پشتیوانی قۆرخانەداریشی هەبوو ناچار ملی دا و گیرا و قەڵتوبڕی تێکەوت. خودی حەسەن‌خان وەختایەک دەیەویست ڕابکاتە شوێنێکی پەنا لە سەر ئەسپ ئەنگوا و گلی و سەری بڕا.

١٨ـ مونتەزەمی ناسری، ل ٣١٠ ـ ٣١١؛ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ٩، ل ٨٨ ـ ٩٠.

١٩ـ مونتەزەمی ناسری، ل ٣١١؛ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، ل ٩٠ ـ ٩١.

محەممەدعەلیئاغاش کە لە هاندەرانی کوشتنی محەممەدحەسەنخانی قاجار بوو کوژرا. کەمێک پاش ئەم تۆڵەکردنەوانە جیهانسۆزشا بە مەبەستی وەدەسگرتنی حکوومەت بەرەو دامغان فڕی. ساڵی دوایی تووشی وردە تێکهەڵچوونێک هات لەگەڵ فوغانعەلیخانی یوخاریباش؛ ناوبراو بە پاڵپشتی تاقمێک لە تورکمانان وێڕای دەستەیەک لە دانیشتووانی دەوروبەری ئەستەرئاباد پەیمانێکی بەست یا تەماحی وەبەرنان و هەستا بە پەلهاویشتن بۆ نێو قەڵەمڕەوی حوسێنقولیخان، بەڵام ماوەیەک دواتر کشاوە قەڵاکەی لە نیزیک ئەستەرئاباد. بەکرێگیراوانی حوسێنقولیخان لە ژووری قەڵادا کوشتیان و قەڵایان گرت. خانی قاجار دارایی و ملکوماشی ڕەقیبی تاڵان کرد و کوڕەکەی کوشت[٢٠].

لەم ساڵە و ساڵانی دواترا قەڵای سەرۆک و حوکمڕانانی ناوچەیی بە فێڵ و خەیانەتی نێوخۆیی و هێرشی خافڵگیرانەی هێزە چەکدارەکان کە بە پەلاماری لەنەکاوی حوسێنقولیخان و سەرداری دەستەڕاستی پیرقولی شامبەیاتی گەڵاڵەیان بۆ دارێژا، گیران[٢١]. خانی قاجار هەوساری گورگان و مازەندەرانی ڕۆژهەڵاتی، بۆ وێنە ئەستەرئابادی بە دەستەوە گرتبوو. ئەگەرچی خۆی ڕاستەوخۆ حکوومەتی بە سەر ئەو ناوچانەدا نەدەکرد، بەڵام حوکمڕانانێک بە سەریاندا زاڵ ببوون کە لە ترسی لایەنگرانی ملیان بۆ فەرمانەکانی ڕادەکێشا. لە ساڵی ١٧٧٢دا ئەشرەفیش خرایە سەر مەڵبەندە داگیرکراوەکانی و محەممەدخانی سەوادکووهی چاوچنۆک کە لەبەر هاودەنگی و هاوهەنگاوی لەگەڵ خانەدانی زەندیە لە وەختی پەیکەردەی محەممەدحەسەنخانی قاجار لە پلەی بەگلەربەگی مازەندەراندا مابۆوە، تەنیا ساری و مەڵبەندەکانی ڕۆژهەڵاتی و بارفرۆشی جەرگەی پارێزگای بە دەستەوە بوو[٢٢]. لەبەر کەوتنە مەترسی حوکمڕانێتی چواردەساڵانەی، تازەترین هەواڵەکانی سەبارەت بە کوشتاری حوسێنقولیخان نارد بۆ شیراز و داوای هێزی پشتیوان و یاریکاری کرد. لە ئاکامدا هەزار سوارەی زەند و لوڕ بە سەرکردایەتی بەرزەڵلاخانی زەند نێردرانە هانای هەتا ببنە

٢٠ـ مونتەزەمی ناسری، ل ٣١١؛ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ٩، ل ٩٠ ـ ٩١.

٢١ـ مونتەزەمی ناسری، ل ٣١١ ـ ٣١٢؛ سارەوی، ل ئا ٢٥ ـ ب ٢٦.

٢٢ـ مونتەزەمی ناسری، ل ٣١٣، ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ٩، ل ٩٨ ـ ١٠١.

پشتیوانی هێزە شەشهەزار کەسییەکەی کە لە سەربازانی ئیلجاڕی(٦) پێکهاتبوو. ناوبراو بە سەرکردایەتی ئەم لەشکرە لە ساریڕا بەرەو ئەستەرئاباد بزووت. لە گولباد هێزەکانی حوسێنقولیخان شانبەشانی شەرکەرانی ئەفغان و تورکمان لە سەر ڕێگای بۆسەیان نایەوە. هەر لەم ڕۆژانەدا خۆشی لەگەل پێنسەدکەس لە پیاوانی قاجار بە پرتاو بە کوێستانەرێ و دوور لە ڕەوگەی چەکدارانی محەممەدخان مەودای چل مایلەی تا ساری بە ڕۆژێک بڕی و هەر ئەو شەوە لە دیوارەکانی شار سەرکەوت و بە سەر پارێزوانانیدا زال بوو. لایەنگرانی محەممەدخان کوژران و عەلیئەسغەری زاوای گیرا[٢٣].

بەبیستنی هەوالی ئەم مەینەتە بەرەو ساری گەڕایەوە، بەلام هێندێک دواتر هێزەکانی ورەدۆڕاوی کە لەبەر تەوژمی پەلامار و هەلمەتی تورکمان و ئەفغانییەکان وەتەنگ هاتبوون بەرەورووی چەکدارانی ژێرڕکێفی مورتەزاقولیخانی براگچکەی حوسێنقولیخان هاتن. دەسرێژی ئەم تاقمە سپاکەی بە شێوەیەکی سەرشۆڕانە لێک بلاو کرد. محەممەدخانی سەوادکووهی گیرا و نێردرایە لای حوسێنقولیخان لە ساری. خانی قاجار سێ ڕۆژ دواتر چووە بارفرۆش و ئەو شارەی بێقرە گرت. لە «بارفرۆش» محەممەدخانی دایە دەس ئەشکەنجەگەر هەتا جێی مال و سامانی پێهەلدا و ئاخرییەکەشی کوشتی. مەهدیخانی کوڕی محەممەدخان کە لە کاتی پەلامار بۆ سەر بارفرۆش لە حەوت کێوان تەقیبوو، ڕایکردە شیراز و چەند هەوالێکی تازەی سەبارەت بە ڕاپەڕین و مەلبەندە داگیرکراوەکانی چنگ حوسێنقولیخان خستە بەردەم وەکیل. هەتا دوو مانگی تر یانی بەر لە ڕۆیشتنی خانی قاجار و براکەی بۆ ئەستەرئاباد کەس کارێکی پێیان نەبوو تا قەلەمڕەو و دەسکەوت و خەنیمەتەکانیان پتر بتەنێتەوە[٢٤].

ئیتر گومانێک نەمابوو سەبارەت بە وەی کە کوڕانی

٢٣ـ مونتەزەمی ناسری، ل ٣١٢؛ سارەوی، ل ٢٤ب؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٧١. سارەوی تورکمانەکانی گەل حوسێنقولیخانی لە وەختی گرتنی ساریدا بە هەزارکەس دادەنێ.

٢٤ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٧٢؛ گولشەنی مراد، ل ١٧٥؛ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٥٨ ـ ٣٥٩؛ سارەوی، ل ٢٤ب؛ cf. Butkov III, 127.

محەممەدحەسەنخان خوازیاری گێڕانەوەی پلە و دەسەڵات و میراتی باوکیانن. ڕەنگە لەبەروەی کەریمخان لای وابوو کە تۆڵەکردنەوەی لە ئاغامحەممەدخان ناتوانێ ڕەوتی ڕووداوەکان بگۆڕێ وەها کارێکی نەکرد و تەمای گرت بە ناردنی لەشکرێک سەر بە حوسێنقولیخان دابنوێنێ. مەهدیخان جێی باوکی گرتەوە و لە بەهاری ساڵی ١١٨٧ / ١٧٧٣دا بە مەبەستی گرتنەوەی پارێزگا نێردرایەوە ئەو هەرێمە. پێنج هەزار سوارەی زەندیش بە سەرکردایەتی عەلیمحەممەدخان ڕەگەڵی کەوتن و حەوسەد سوار و دووهەزار پیادەش بە مەبەستی قایم کردنی سەربازگەی مازەندەران نێردران. حوسێنقولیخان لە «کەلی عەلیئاباد» تەنیشت «شاهی» ئێستا پەلامارێکی ناسەرکەوتووانەی دا و بە توندی لە لایەن هێزەکانی زەندەوە پاشەکشەی پێکرا. پاش یەک دوو جار شان لەبەریەکچەقاندن و بەگژداچوونەوە لە گولباد(٧) کە براکانی عەلیمحەممەدخان: تاهیر، وەلی و عەلیهیممەتخان ئازایەتییەکی کەموێنەیان تێدا نواندن، لاوی ڕاپەڕیو بەناچار بەرەو لای لایەنگرانی لە تورکمانسەحرا تێیتەقاند[٢٥]. میرزا عەلیخانی دەوەللوو حوکمڕانی ڕەسمی ئەستەرئاباد چووە پێشوازی هێزەکانی زەند و لە پلەی خۆیا داندرایەوە. مەهدیخان بەڕەسمی لە بارفرۆش بوو بە حوکمدار و عەلیمحەممەدخان کە ئەرکی خۆی ڕاپەڕاندبوو گەڕایەوە شیراز[٢٦]. خوشکی خانی ڕاپەڕیوی کە لە نەوکەندە(٨) بە دیل گیرابوو

٢٥ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٧٥ ـ ١٧٦؛ مونتەزەمی ناسری لە لاپەڕە ٣١٣دا دەنووسێ، نامەیەکی لە ئاغامحەممەدخانەوە پێگەیبوو کە نەکا لەگەڵ محەممەدعەلیخان تێکهەڵچێ و ڕاستەوراست هەڵێتە تورکمانسەحرا. لەبەروەی ڕاپەڕینی حوسێنقولیخان بەئاشکرا دەستی پێکردبوو، ئەم مەبەست و تاموخوێیانە دەگەڕێتەوە سەر پاراستنی ئابرووی ڕووداونووسان. من لام وایە ئەگەرچی غەففاری زۆری باسی وردیلەشی هێناوە، بەڵام پتری بڕوا پێدەکرێ، بەتایبەت کە ئاماژەی وی سەبارەت بە ناردنی عەلیمرادخان هێندێک بەر لە ئاخرین لەشکرکردنی زەکیخان لە لایەن کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتییەوە دانی پێدا هاتووە. (FR XVII. 1107 (19 October 1775).

٢٦ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٧٦؛ مونتەزەمی ناسری، ل ٣١٣. گیتیگوشا، ل ١٧٢؛ فەسایی لە لاپەڕە ٢١٧ی بەرگی یەکەمدا دەنووسێ: لەم هەڵمەتەدا زەکیخان سەرکردایەتی هێزەکانی پەیکەردەی لە ئەستۆ بوو و لە شاڵاوەکەی ترا عەلیمحەممەدخان نێردرا.

وێڕای بەشێک لە بارگەوبنەی تالانکراوی پاشەنگانی سپای حوسێنقولیخانی لەگەڵ خۆی برد. ئەم کیژە بەپێی خەیانەتی یەکێک لە شەڕکەرانی تورکمان بە خانی زەند فرۆشرا(۹). ئەگەرچی عەلیمحەممەدخان لە ئەستەرئاباد لە خۆی مارە کرد بەڵام کچۆڵەکە زۆر بە توندی لە حاند ئەم زەماوەندە ناڕەزامەندی دەربڕی. وەختایەک عەلیمحەممەدخان گەڕایەوە شیراز قسەی خەجیجەبەگم کاری کردە سەر کەریمخان و ئەویش بە سەر عەلیمحەممەدخان ڕۆیی و لە سەر کاری لادا و کچەی بە مەبەستی ژیان لای ژنانی بنەماڵەی ناردە قەزوێن. کردەوەی زاڵمانەی عەلیمحەممەدخان لەگەڵ ڕووحی دادخوازی وەکیل یەکتری نەدەگرتەوە و هەر بۆیە بەگوێرەی نووسینی غەففاری عەلیمحەممەدخانی بەختوەرگەڕاو ناچار بوو بۆ ماوەی چل ڕۆژ پەنا بەرێتە بەر مەرقەدی میرهەمزە تاکوو ببەخشرێ.

۹ ـ ۵ سێهەمین لەشکرکردنی زەکیخان

میانەڕەوی سیاسی و مێهرەبانی خودی وەکیل لە شیراز، ئازایەتی سەرکردە نێردراوەکان و تەقەلای سەرکەوتووانەیان و یارمەتی دانی حاکمانی ئالقەبەگوێی تیرەی یوخاریباش هیچ کارێکی نەکردە سەر هەنگاوە هاوچەشنەکانی حوسێنقولیخان. لە ساڵی ۱۷۷٤دا کە وەکیل چەند سپایەکی بە مەبەستی گرتنی بەسرە و کوردستان ناردبوو ژمارەی ئەو لەشکرانەی کە دەبوایە لە هەڵمەت دژی سەرهەڵداوانی باکوور بچنە مەیدان دابەزی. حوسێنقولیخان جارێکی تریش گەڕایەوە تورکمانسەحرا و کاتی شەڕ و پەلامار برا چکۆڵەکانی واتە مستەفاقولی و مورتەزاقولی دژی یوخاریباشەکان ڕەگەڵی کەوتن. لەم هێرشەدا تەواوی ئەو کەسانەی کە لەگەڵ دەوەللووەکانی بەڕواڵەت جڵەوکێشی حکوومەت خزم بوون یان پشتیوانییان لێدەکردن دەستدرێژییان بۆ سەر کرا و کوژران و ژن وماڵیان بە تالان چوو. پاشەواری ئەو کەسانە بەرەو باشوور ڕایانکرد و بەم شێوەیە مەترسییەکی هەمەلایەنە ڕەنگی دایەوە. ڕاپەڕیوانی ئاشاقەباش تەواو دەسەڵاتیان بە سەر ناوچەکانی گوندەکی مازەندەران داگرت[27].

۲۷ـ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ۹، ل ۱۰۲ ـ ۱۰۳؛ مونتەزەمی ناسری، ل ۳۱۳؛

بەڵام مەهدیخان کە دەیویست تۆڵەی خوێنی باوکی بکاتەوە لە بارفرۆش بە یارمەتی جانمحەممەدخانی بلووچ لەشکرێکی ساز کرد. لێوەشاوەیی سەرکردایەتی ئەم پیاوە کەمتر بوو لە ڕاوێچکە و شنگڵ لە خۆدانی، چونکە لە ساڵی ١٧٧٥دا لە بارفرۆش وای هەنگاو نابوو کە خۆی کەوتە داو. حەوسەد سوارەی هەڵبژاردە پاش شاڵاو و پەلامارێکی بێوچان تا بەیانی هەڵیانکوتابوویە سەری. ئەم گەلاڵەیەش تەواو دووپاتەچەوتەی شەڕ و دامەزرانەکەی ساری و گیرانی محەممەدخانی باوکی بوو. حوسێنقولیخان بە بارێکی غلloورانەدا دیلەکەی خستە کۆت و زنجیرەوە و تێیهەڵدا و ماڵ و سامانی بە تاڵان برد.بەڵام پاشان بەم هیوایەی کە بە گۆڕانی بەرە و مەتەرێز لەبری وەی سەر وەبەر کەریمخان بێنێ، خۆی بداتە پاڵ قوانلووەکان ئازاد کرا. یانی وەک ئەو جۆرەی کە ڕەزاقولیخان پاساو دێنێتەوە ـ کە لێرەڕا مەهدیخان خۆی و دەسەڵاتی بەڕەسمی دەناسی و کەوتۆتە شوێن ئاشتی و ئارامی ـ[٢٨] جووڵاونەوە. جانمحەممەدخان و چەکدارانی بلووچ ئیزن دران کە بێ خەسار بەڵام بە شەرمەزارییەوە بە ڕێی فیرووزکۆدا بگەڕێنەوە و دەسبەرداری ئەرکی کورتماوەیان بن. لە کاتی گەڕانەوەدا لە سەر ڕێ بە پڕتاو هەڵیانکوتایە سەر لەشکری گەورەی حوسێنقولیخان. خانی قاجار بە مەبەستی بڕینەوەی قسەی ئاخری یەکێک لە خانەکانی بلووچی ناردە لای جانمحەممەدخان، بەڵام دوای ئەوەی دەستی لە پەلامارە نالەبارەکانی هەڵنەگرت، دژەهێرشی قاجارەکان دەستی پێکرد و هێزەکانی جانمحەممەدخان تێکشکان و خۆشی کەوتە داوی کەمەند و گیرا و ماوەیەک زیندانی کرا، بەڵام پاشان ئازادیان کرد کە بگەڕێتەوە شیراز[٢٩].

بێگومان ئاکار و جووڵانەوەی حوسێنقولیخان لەگەڵ مەهدیخان و

FR XVII, 1099 ڕاپۆرتێکی تێدایە کە لە بووشێهرەوە ناردراوەتە بەمبەئی. ڕێکەوتی ئەم نامەیە ٦ی سێپتامبری ١٧٧٥ وا دەنوێنێ کە حوسێنقولیخان لە مازەندەران گەلێکی لایەنگر بووە و وێدەچێ کە حوکمڕانانی سەر بە کەریمخان تەواو تۆقیبن.

٢٨ـ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، ل ١٠٥.

٢٩ـ هەمان سەرچاوە، ل ١٠٣ ـ ١٠٥؛ مونتەزەمی ناسری، ل ٣١٤؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٧٣ ـ ١٧٥.

جانمحەممەدخان دیاردەی ئەوە بوو کە دەیویست نیشانی بدا هەڵمەت و چالاکی ئەو، پەیوەندی بە گێرەوکێشەی دوو تیرەی قاجارەوە هەیە و نایەوێ دەسەڵاتی وەکیل خەساربار بکا، بەڵام ئیدی تازە پشوودرێژی وەکیل بنەی بڕابوو. ساڵی دواتر سپایەکی بە فەرماندەرێتی عەلیمرادخانی زەند نارده مازەندەران. ناوبراو سەرەتا چەند سەرکەوتنێکی وە دەس هێنابوو بەڵام ئاکار و کرداری تەنانەت سەبارەت بە یوخاریباشەکانی دەوڵەتخواز و لایەنگری زەندییەش ئەوەندە دزێو و نالەبار بوو کە لە دەستانی سکالایان بردە لای وەکیل. لە ساڵی ۱۱۹۰ی کۆچی / ۱۷۷٦ی زایینیدا بانگ کرایەوە و زەکیخان جێی گرتەوە[۳۰]. زەکیخان باری ئاسایی و یاسایی و تەناهی بە دڕندایەتییەکی کەم و زۆر بێوێنە گێڕایەوە. حوسێنقولیخان بۆ ئەوەی دەس بکاتەوە کشایەوە. ڕەنگە پەند و ئامۆژگارییەکانی ئەڵلاوێردیخانی کرایلی حوکمڕانی جاجەرم کە بەر لە ڕاکردنی بۆ تورکمانسەحرا لە قەڵاکەیدا پەنای دابوو کاری کردبێتە سەر ئەم تەمایە[۳۱]. زەکیخان بەرەو فیرووزکۆ ملی نا و ساری و «نەوکەندە»ی کە کەوتوونە ئەولای چاردەکەلاتە، گرتنی. لەم ناوچەیەدا خانەکانی خۆولاتی پێشنیارەکەیان لە بابەت هاوکاری و هاوهەنگاویان لەگەڵ سپای زەند بردەوە پاش و هانایان بردە بەر قەڵایەکی قایم. زەکیخان بە زەبروزەنگی تایبەتی خۆی پەلاماری قەڵای دا و سەرکردەکان و جەماوەری نیشتەجێی وێندەرێی شەقوپەق کرد و منارەیەکی لە کەللەی سەریان هەڵچنی. حاجیزەکی خانی ڕێبەری ڕاپەڕیوانیان لە کۆڵەکەیەک بەستەوە و ئەوەندەیان لێدا تا مرد. ئەوانەش کە نەیکوشتن ناردنی بۆ شیراز[۳۲]. بیرەوەری زاڵمانەی زەکیخان لەم کارەساتەدا بۆ

۳۰ـ گوڵشەنی مراد، ل ۲۰۱؛ .FR XVII, 1107 (19 October 1775)

۳۱ـ مونتەزەمی ناسری، ل ۳۱٤؛ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ۹، ل ۱۰٦.

۳۲ـ گوڵشەنی مراد، ل ۲۰۲، ڕۆستەموتتەواریخ، ل ۳٦٤ ـ ۳٦٥؛ مونتەزەمی ناسری، ل ۳۱۱؛ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ۹، ل ۹۰ ـ ۹۱. مێژوونووسان تێکڕا لە سەر بێڕەحمی زەکیخان یەکدەنگن، بەڵام مێژوونووسانی قاجاری لایان وایە ئەم ڕووداوانە ئی جاری پێشووە لە ساڵی ۱۷۷۰دا. سەرکردەی ڕاپەڕینەکەش بە لای ئەوانەوە سمایلخانی بەرەی باوەگەورەی هیدایەت، نووسەری ڕەوزەتوسسەفای ناسری بووە. هەرچۆنێک بێ سەرچاوەی نووسینی غەففاری لەم گێڕانەوەیەدا دوو کەسن لەوانەی

ماوەیەکی دووورودرێژ لە زەین و خەیاڵی تایفەی قاجاردا مایەوە(١٠). دیلەکانی دێنا و لینگەوقووچ سەری لە قوڵکە دەنان و پڕی دەکردەوە یان لە دار و کۆڵەکەی چۆڵەپێچ دەکردن تا دەمردن[٣٣].

وەختایەک زەکیخان لە هەڵمەتەکەی گەڕایەوە[٣٤]، کەریمخان ئەو درندایەتییە بێپاساوانەی بەتوندی مەحکووم کرد و وا دێتە بەرچاو کە ئاکاری زەکیخان بەر لە وەی کار بکاتە سەر ئاشتی و سەقامگیری پارێزگا، بووبێتە هۆی زیاتر ترازانی داخوازی هەمیشەیی حوسێنقولیخان بۆ تۆڵە وەرگرتنەوەی بنەماڵەیی و خۆگەورەکردنەوە و وەفاداری سەبارەت بە کەریمخانی سەرووەری یان جێبەجێ بوونی گەلاڵەی درێژخایەنی براکەی لە بابەت پەرەگرتنی دەسەڵاتی قاجارییە و وای کردبێ کە تیرە و بەرەبابە قینەبەرەکانی خێڵی قاجار لە یەکتر نیزیکتر بکاتەوە و ڕێکیان بخاتەوە. میرزاعەلیخانی دەوەللوو کرا بە حاکمی ئەستەرئاباد و دەسەڵاتی حوسێنقولیخان لە دامغان پاککرایەوە. هیچکام لە حاکمەکانی غەیرەقاجار و سەرۆکی تایفەکان نەیانەدەوێرا پتر لە یوخاریباشەکانی لایەنگری زەندیە لاگیری ڕاپەڕیوان بکەن و بۆیە وەختایەکی زەکیخان بەرەو شیراز بزووت، تورکمانەکانی لایەنگری حوسێنقولیخانیش وردەوردە لێیهەڵگەڕانەوە[٣٥].

٩ ـ ٦ مەرگی حوسێنقولیخان

مستەفاقولی و مورتەزاقولیخان هێشتاش مەیلیان لە یارمەتی براکەیان بوو لە گورگان، بەڵام جەعفەرقولی و عەلیقولی بە مەبەستی دیتنی

خۆیان لەگەڵ زەکیخان بوون و خۆشی ئەم بەشەی پێ لە هەموو بەشەکانی مێژووەکەی جێباوەڕترە. ڕۆستەموتتەواریخیش ئەم مەبەستە لە زاری شاهیدێکی گومناو کە خۆی لەوێ بووە دەگێڕێتەوە و دەڵێ دیتوویەتی کە زەکیخان چلۆن پاش ڕێوڕەسمی نوێژ بە دەستی خۆی ٧٨ کەسی سەربڕیوە.

33- Malcolm, 138; ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٦٥.

٣٤ـ مونتەزەمی ناسری، ل ٣١١، ٣١٤؛ ڕۆستەموتتەواریخ لە لاپەڕە ٣٦٥دا دەنووسێ خۆی لە تەویلەی کەریمخان هاویشت.

٣٥ـ گوڵشەنی مراد، ل ٢٠٣؛ مونتەزەمی ناسری، ل٣١٤؛ ڕەوزەتوسسەفا، بەرگی ٩، ل ١٠٦.

ئاغامحەممەدخانی کاکیان لـە قەزوێنـەوە چوونـە شـیراز[۳٦]. ماوەیـەک دواتـر حوسێنقولیخان وەختایەک تەماشای دەکرد کـە پێـنج بـرای وەک بارمتـە لای وەکیلن ـ بە نامەی وریاکردنەوەی ئاغامحەممەدخان پەژیوان بۆوە ـ ناچار بـوو کە باباخانی کوڕی (فەتحعەلیشای داهاتوو) بە بارمتە بنێرێتە شیراز هەتا وەک بارمتە و بەڵێنییەک سەبارەت بە پەلامار نەدانی یوخـاریباشـەکان لای وەکیـل وەمێنێ. دوو مانگ دواتر کـەریمخـان متمانـەی پێکـرد و فـەرمانی دا منداڵـەکە بەرنەوە لای باوکی، بەڵام حوسێنقولیخان ئەمجارەشیان پەیمانی شکاند[۳۷].

هەر لەڕێوە لەگەڵ تورکمانانی هاوپەیمانی پێشووی تێکهەڵچوو. گۆیـا ئـەم دوژمنایـەتی و نێـوانناخۆشـییە لـەو وەختـەوە دەسـتی پێکـرد کـە حوسێنقولیخان چـوو بـە هانـای ئەڵـلاوێردیخـانی جاجـەرمی خانـەخوێی پێشووی کە دەسـتەیەک تورکمـان پـەلاماریان دابـوو. بـە هـۆی یـەکێک لـەو هەڵمەتانەی کە ئەو و باوکی تێیدا بـەناوبانگ بـوون تورکمانـەکان تێکشـکان. دووسەد کەس لە دیلەکانی کوشتن و هیچکام لە گیراوەکانی ئازاد نەکردن. بـەڵام تورکمانەکان دەستیان لە هێرش و هەڵمەت هەڵنەگرت. میرزا علیخانی دەوەللوو کە دەیبینی سەرەنجام بە سەرهەڵدانی ئەم تەنگەژانە هەلی تۆڵـەکردنەوەی لـە ڕەقیب بۆ هەڵکەوتووە داری لە پشتی تورکمانان دا و سمێڵی چەور کردن[۳۸].

حوسێنقولیخان نە تەنیا ڕێوڕاست بۆخۆی کەوتە شـەڕی تورکمانـان بەڵکوو بەگوێرەی گێڕانەوەی ڕەزاقولـیخـان لـە دوایـین هێرشـیدا پـەلاماری ئەستەرئابادیشی دا. لەم هەڵمەتەدا بە هۆی خۆڕاگری حوکمڕانی ئەستەرئاباد و خەڵـکەکەی شکسـتی هێنـا[۳۹]. وا وێـدەچێ کـە ئـەم ڕووداوە بووبێتـە هـۆی پشتلێهەڵکردنی ڕێکخستنەکانی ژێربەژێری لـە ئەسـتەرئاباد. شـەوێک پـاش دوایین هێرشی لە بەهاری ۱۱۹۱ی کۆچی / ۱۷۷۷ی زایینیدا، کاتێک کە لە دەرەوە خەوتبوو، لە بەرچاوی پارێزەرانی چەند کەس لە تورکمانەکان پـەلاماریان دا و

۳٦ـ گوڵشـەنی مـراد، ل ۳۰۲؛ تـاریخی گـیتیگوشـای زەندیـە، ل ۱۷٤ ـ ۱۷۵، لـەبری عەلیقولی نووسیویەتی مەهدیقولی.

۳۷ـ مونتەزەمی ناسری، ل ۳۱٤؛ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ۹، ل ۱۰۷.

۳۸ـ مونتەزەمی ناسری، ل ۳۱٤؛ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ۹، ل ۱۰٦ ـ ۱۰۸.

۳۹ـ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ۹، ل ۱۰٦ ـ ۱۰۷.

کوشتیان. ڕەنگە ئەوانە بە تۆڵەی پێشوو یان بۆ وەرگرتنی خەڵات لە میرزا عەلیخان وایان کردبێ[٤٠]. تەرمەکەی لە ئەستەرئاباد نێژرا. بێگومان نەمانی بوو بە هۆی ئۆخژنی دەروونی زۆران بەتایبەت ئی خودی وەکیل، بەڵام کەریمخان گەلێک بە مێهرەبانی سەرەخۆشی لە ئاغامحەممەدخان کرد[٤١].

مەرگی خانی گەنج ئاکامێکی ڕەزامەندانەی لێکەوتەوە و نیشانی دا کە قوانلووەکان وەک یەک جستە دژکردەوە دەنوێنن و ئامادە نین ئۆقرە بگرن. ئەگەرچی بەڵگەنامەی ڕاستەقینە سەبارەت بە کاکەوبرالەی میرزا عەلیخان و بکوژانی بە دەستەوە نیە، بەڵام زەمانێکی کە مورتەزاقولیخان لە ئەستەرئاباد دەژیا، گومان و دردۆنگی خۆی لەم بارەوە بە تویێکڵەوە لای غولامێکی ناڕازی دەوەللوو درکاند و ئەمە وای کرد کە کابرا ئاغاکەی بداتە بەر تفەنگ و بیکوژێ. دوابەدوای شوێنکەوتی بەدەنگوهەرای ئەم ڕووداوە مورتەزاقولیخان و هاوڕێیانی بە سلامەت بەرەو نەوکەندە ڕایانکرد[٤٢].

٤٠ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٧٤؛ سارەوی، ل ٢٧؛ مونتەزەمی ناسری، ل ٣١٤؛ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، ل ٢١٢؛ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٦٢ ــ ٣٦٣. جیاوازییەک لە بابەت شوێن و شێوەی کوژرانی لە گۆڕایە. بە گوتەی ڕەزاقولیخان بە خەنجەر یان نێزە لە ساڵی ١٧٧٥دا فێندرێسک کوشتیان. ئیعتیمادوسسەلتەنە دەڵێ کە لە تورکمانسەحرا بە دەس گووکلانەکانی نێو یەکێتییەکی پێکهاتووی خەنیمانی دەوەللوو کوژراوە. ڕۆستەموتتەواریخ لە لاپەڕە ٣٦١ وەک فەرهادمیرزا لە کتێبی «جامی جەم»دا، دەڵێ کە کەریمخان تایفەی «یەمووت»ی تۆقاند یان تەماحی وەبەر نان کە بیکوژن. نەفیسی لە لاپەڕە ٤١ی کتێبەکەیدا دەنووسێ کەسانێکی تایفەی یەمووت کە حاکمی دەوەللوو دەمشیرنانەی وێدان کوشتیان. لە سەر ڕێکەوتی مەرگیشی ناکۆکی هەیە و لە ساڵی ١١٨٨ تا ١١٩٢ (١٧٧٤ ــ ١٧٧٨) باس کراوە. مانگی ڕووداوەکەش بە سەفەر نووسراوە. من لەگەڵ نووسراوەکەی مونتەزەمی ناسریم کە مانگی سەفەری ساڵی ١١٩١ی کۆچی / مارس ــ ئاوریل ١٧٧٧ی زایینی هێناوە، چونکە سارەوی هەر ئەم مێژوووەی بە بەهاری ساڵی ١١٩٠ داناوە.

٤١ـ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ٩، ل ١١٣ ــ ١١٦.

٤٢ـ هەمان سەرچاوە، ل ١١٤ ــ ١١٥.

۹ ـ ۷ ئاغامحەممەدخان

سەبارەت بە سەردەمی دەسبەسەر بـوونی ئاغامحەممـەدخان تـا ئـەو ڕۆژگارەی لە تاران پاڵی دایە سەر تەختی پاشایەتی، گەلێک جەفەنگ و قسـەی خۆش لە گۆڕێ دان. زۆرێک لەم نوکتانە دەگەڕێنەوە سەر ڕاستی ڕووداوەکـان و لە کانیاوی هەستی کۆمەڵانی خەڵک هەڵقوڵـیون و نیشـانەی تۆڵـەن لـە ڕێـی سووکایەتی و گاڵتەجاڕی. هێندێک لـەم نەقڵانـەش لەگـەڵ ڕاسـتەقینە یـەکتر ناگرنەوە و دەچنەوە سەر ئامانجی پێشوو. تەواوی ئەم نەزیلانە ئەگەر تێکـڕاش لە لایەن قاجاریان یان سەرچاوەی ترەوە گێڕدرابنەوە لەم ڕاستییەدا هـاودەنگن کە «یەختەخان» لە قۆناخەکانی پـیریدا ببـوو بـە بوونـەوەرێکی نائاسـایی و خاوەن دڵ و دەروونێکی تاریک و سرشتێکی ماخوولیایی و شێلگیر کە توانسـتی قینەوەنی و دوژمنایەتی سەبارەت بـە «وەکیـل»ی خانـەخوێی سـایەچەوری و هەموو بنەماڵەکەی ڕەنگی دایەوە.

بەگوێرەی دەقی تێکڕای سەرچاوەکان لە ماوەی شازدە ساڵ مانەوەی لە شیراز سەرەڕای بوغز و ناجسنییەکی کە دەینواند لەبری وەی وەک دیل و بارمتە لەگەڵی بجووڵێنەوە بە چاوی میوان تەماشایان دەکرد. ئەو جۆرەی بۆخۆی بـۆ باباخانی برازای گێڕاوەتەوە، هەموو بـەیانییان کـە لەگـەڵ وەکیـل لـە سـەر کەنارەیەک بەرچایی خواردووە(۱۱) بە چەقۆ کەنارەکـەی دێـغدێـغ کـردووە[۴۳]، کەچی کەریمخان ئەم کردەوەی وەک ناخۆشەویستییەکی سروشـتی وی دادەنـا و خۆی شلوێ نەدەکرد و فەرمانی دەدا کە هەموو ڕۆژێ کەنارەکـە بگـۆڕن. لەگـەڵ ئەمەشدا یەختەخان نەیدەهێشـت ئـەم هەسـتانە زاڵ بـن بـە سـەر چۆنیـەتی پێوانەکردنی پاراستنی نەفس و کاری گرینگی لە درێژخایەندا. بـەڵام تەنانـەت لەو زەمانیشدا ئەو بە پێوەری تۆڵە خەڵکی سەنگوسووک دەکرد. فەتحعەلیشا هەمیشە ئەو نەقڵەی گێڕاوەتـەوە کـە وەختایـەک نـاوی باباخـان و منداڵـێکی پێنجشەش ساڵانە بووە و چەشنی بارمتە لە شـیراز ژیـاوە، کـەریمخـان وەک

۴۳ـ ئیحتیشامولمولک، ل ۱۳۲؛ مستەوفی، ل ۵؛ Malcolm, 265.

منداڵەکانی خۆی چاوی لێکردووە و ئیزنی داوە لەگەڵ شازادەکانی بارگای زەندیە گەمە و کایە بکا. ڕۆژێکی لەگەڵ لوتفعەلیخانی شەش ساڵانەی برازای(١٢) کەریمخان بە زۆرەبانی هاتووە و ملانەی کردووە. (ئەم لوتفعەلیخانە دوایین فەرمانڕەوای زەندیە بوو و وەختایەک هەژدە ساڵ دواتر بە دیل گیرا بە فەرمانی ئاغامحەممەدخان هەتا ئاویلکە بە شێوەیەکی دڕندانە ئەشکەنجە و جڕیاوفڕیا درا.) گۆیا لەم ململانییەدا باباخان بەقەوەتر بوو، بەڵام ئاغامحەممەدخان لە بنەوە چاوێکی لێهەڵتەکاند و تێیگەیاند کە دەس هەڵگرێ؛ کەریمخان پێیزانی و بە سەری ڕۆیی و گوتی لە ئێستاوە مناڵ فێرە فێڵ مەکە. پاشان دنەی باباخانی دا کە چاک زۆرەبانی بگرێ و دابنیایە سەر ڕانی و ماچ و ئافەریمی کرد[٤٤]. لە نێو تەواوی ئەو نەزیلانەدا کە بۆ پێکەوە هەڵسەنگاندنی سەرجەلەی میرانی زەند و قاجار هێناویانە، ئەو داستانە ڕەوانترین و پتەوترینیانە.

ئاغامحەممەدخان لە ماوەی دوورخرانەوەی بۆ شیراز ئەوەندەی ڕقهەڵگرتبوو کە پاشان نە تەنیا دەربارەی دوایین پاشەواری خانەدانی زەند بەڵکوو تەنانەت سەبارەت بە دووکاندارێکی گومناوی شیرازی کە گاڵتەی پێکردبوو کەوتە تۆڵەکردنەوە و ڕقی پێڕشت. یەکێک لە ڕۆنفرۆشەکانی شیراز (بەپێی هێندێک لە سەرچاوەکان بەقاڵێک) هێندێکی شت پێدەفرۆشێ و دەڵێ ئەمە ماڵی «قەجەری»یە. وەختایەک ئاغامحەممەدخان لە ساڵی ١٢٠٦ی کۆچی / ١٧٩٢ی زایینیدا پاش گیرانی شیراز هاتە ئەو شارە بە شوێن کابرادا گەڕا و ناسییەوە و گرتیان و پاش وتووێژێکی مشکوپشیلانە کوشتیان. لە بەسەرهاتێکی دیکەدا کابرایەک بۆ سووکایەتی بە ئاغامحەممەدخانی گوتبوو زەمانێکی کە تۆ بوویە شا زگم بدڕە؛ «یەختەخان»یش بەوەخت پێشنیارەکەی(١٣) جێبەجێ کرد[٤٥].

تەنیا یاد و بیرەوەرییەکانی شیراز ئەوی هان نەدەدا بۆ ئاکار و کرداری وەها دڕندانە و توندوتیژ، بەڵکوو لەم چەشنە کار و کردەوانە لە سەردەمی

٤٤ـ ئیحتیشامولمولک، ل ١٣٢.

٤٥ـ ئەم بەسەرهاتە بە چەن جۆر دەگێڕنەوە. تێکەڵەیەکی حەوڕەنگیلە لە کەسان و سووکایەتی و ئاکامەکان دێتە بەرچاو. لە گێڕانەوەیەکدا بەقاڵی تاوانبار لە نێو سەرسوڕمانی خۆی و ئێمەدا کە دەیبیستین دەکرێتە سەرۆکی بەقاڵان. (مستەوفی، ل٥ـ ٦).

پاشایەتی لە سالانی دواتریشدا وەبەرچاو دێ. ئاغامحەممەدخان هەمیشە سەبارەت بە ژێردەستانی بێڕوحم و زالم بوو. یەکێک لە کارەکانی دەرهێنانی ڕیخۆڵەی ئەو خزمەتکارانە بوو کە لێیان غەزریبوو. وەختایەک ئەم بێچارانە هەر مابوون و کەوتبوونە ئاویلکە ورگ و ڕیخۆڵەیان لە دەوری سەریان دەهالاندن و دەیانخستنە بەر هرووژمی قەل و دالان[46]. ئاغامحەممەدخانیش چەشنی وەکیل شەرابی دەخواردەوە و زۆرتر ئەو فەرمانانەی ڕۆژی پێشتر دابوونی لە یادی دەچۆوە و وەک شێتان دەیفیشقاند و جاری واش بوو کەسانی چارەڕەشی خۆشەویستی لە بەرچاوی خۆی دەکوشت[47]. لەم نێوەدا دەکرێ ناوی میرزا جەعفەری ئیسفەهانی(١٤) وەزیری کە قەدیم وەزیری کەریمخان بوو بێتە گۆڕ. جارێکی کە میرزا خەریکی دانی ڕاپۆرتی ڕۆژانە بوو لەخۆڕا گڕنەی تێهالاند، سەرەتا بالنجەکەی تێهەلکرد، پاشان قەنناویکەی بە سەری دادا و دواتر هەرچی لەبەر دەستی بوو ڕێیهالاند و سەرەنجام دەمانچەیەکیشی پێوەنا. میرزا جەعفەریان بە شان و شەپیلکی بریندارەوە بردە دەر. ئاغامحەممەدخان بە دمم نەشەی شەرابەوە لێی خەوت و قەت باسی ئەو ڕووداوەشی نەکردەوە. چەند مانگ دواتر وەزیر گەڕایەوە سەر کاری خۆی و دەتگوت هەر هیچ نەقەوماوە[48]. وا وێدەچێ کە خەساندنی لە سەرەتای ژیانا بە دەس عادلشا و دوابەدوای ئەو دیلبوونەکەی لە شیراز گیرۆدەی مەینەتێکی ئەبەدییان کردبێ. لە شەڕ و کێشەیدا بە خاتری سازکردنی زنجیرەی خانەدانی پاشایەتی قاجار بە هەموو هێز و توانای خۆی تەواوی ئەو ئامانجانەی کە بە مەبەستی خزمەت گەلالە کرابوون تێیدا بردن. ئەم کەمئەندامییە بۆ ئیمپراتۆرێکی سەرکەوتوو وای لێکردبوو کە تەواوی توانستی خۆی بە شێوەیەکی لە ڕادەبەدەر بەختی حالوبالی لەشکری و تێر و تەسەلی سپاکەی بکا و بە چاوی سووک دەیڕوانییە توێژی کارگێڕانی ئیداری و دیوانسالاران و پێی دەگوتن «پێبەخەنە»[49]. ئەگەرچی ئادەمیزادێکی نەخوێندەوار نەبوو، بەلام مەیلێکی واشی بە خوێندنەوە نەدەدا و

46- Watson, 66 – 67.

47- Kotzebue. 256.

48- Ibid, 256 – 258.

٤٩ـ سەعید نەفیسی، ل ٥٥ ـ ٥٧.

گۆیا زۆربەی ماوەی دەسبەسەر بوونەکەی لەگەڵ براچکۆلەکانی دەچوو بـۆ ڕاو یان لە بیران ڕادەچوو و فکری دەکردەوە[٥٠].

ئاغامحەممەدخان لەگەڵ تەواوی بێڕوحمییەکانی وەک سیاسـەتوانێکی بەتوانا ناوی دەرکردووە. «ژۆرژ فۆرستێر» کە لە کلکەی ساڵـی ١٧٨٠ و بـەر لـە سەرنخوونی دوایین مـیری زەنـد بـە سـاریدا تێپـەڕیوە ئامـاژە بـە شـەراب خواردنەوەی لە ڕادەبەدەری ئاغامحەممەدخان دەکا و دەڵێ: لەگەڵ ئەمـەشدا وا وێناچێ کە ئەم خدەیە وای لە خەڵک کردبێ کە لەخۆڕا داوەری لـە سـەر بکـەن؛ خانی قاجار وەک کەسێکی بەئەزموون و زۆر توانـا مەنشـووره و ئـەم دۆزە لـە سەرانسەری قەلەمڕەوی حکوومەتیدا وەبەرچاو دێ[٥١]. وەک گوتوویانە هەر ئـەم لێوەشاوەیی و توانستە سیاسـییانە وایـان کردبـوو کـە لـە مـاوەی دیلـێتیدا کەریمخان ڕێزی لێبگرێ و ناوی بنێ «پیرانی وەیسە». ئـەم نـاوە ئاماژەیـە بـە «پـیران»ی سـەرداری ئاقڵـمەندی «ئەفراسـیاب» کـە بـە وریـایی و زیرەکـی بەناوبانگ بوو[٥٢].

ئەو نەقڵ و نەزیلانەی سەبارەت بە تەمای وەکیل کـە ویسـتوویەتی بـە مەبەستی هێنانەوەی برا سەربزێوەکەی لە دامغانەوە ئاغامحەممەدخان بنێرێ، بەڵام میرزا جەعفەری وەزیـری بـە بەرژەوەنـدی نـەزانیوە[٥٣]. ڕەنگـە هـەروەک خۆهەڵکێشانەکانی دیکەی قاجار بێ، کەچی وێـدەچێ هـەر ئـەو وەختـەی کـە ئاغامحەممەدخان بە زیرەکی لە بابەت کار و کردەوەی براکەی داوای لێبـووردنی لە وەکیل کردبێ، بەدزی براکەشی بە مەبەستی وەدەسهێنانی سەربەخۆیی تـین دابێ. لە گەرمەی ڕاپەڕینی براکەیدا پێی گوترا کـە بـۆ پاراسـتنی گیـانی پـەنا بەرێتە بەر گومبەزی ئیمامزادەیەک، بەڵام کەریمخان دڵنیای کـردەوە کـە قـەت نابێتە ئامانجی تۆڵە[٥٤]. وێناچێ ئاغامحەممەدخان ئەوەندەی کـە لـە کوشـتارا لێـزانی نیشـان دا، ئەهێنـدە سیاسـەتمەدارێکی بـاش بووبـێ. ئـەو بۆخـۆی

٥٠ـ مستەوفی، ل ٥؛ پاکڕەوان، ل ٢٧.

51- Forster I, 198.

٥٢ـ ئیحتیشامولمولک، ل ١٣٢.

٥٣ـ پاکڕەوان، ل ٥٢ ـ ٥٣.

٥٤ـ مونتەزەمی ناسری، ل ٣١٤.

حوسێنقوڵیخانی لە قاجارەکانی دەوەللوو تیژ کرد، بەڵام وەختایەکی لە یەکەم ڕاکردنیدا بەرەو مازەندەران گەیشتە ئەو شوێنە، ناچار بوو کە دوو لقی خێڵەکە پێکەوە ئاشت کاتەوە و یەکێتییەک لە بەرامبەر خانەدانی زەندا بەدی بێنێ. وا وێدەچێ کە ئەو تێکەڵەیەکی لە بێبەزەیی براکەی و توانستە سیاسییەکانی باوکی بە میرات بردبێ. ئەم دوو سفەتەی لەگەڵ ڕوانگەیەکی بەرِبلاو و خەیاڵات و بۆچوونێکی ڕەش و تاریکی تایبەت بە خۆی تێکڕا هەبوو. ئەوەی لێرەدا زۆر سەیرە هەڵوێستی کەریمخانە. ئەو سەرەڕای بەزەیی و میانەڕەوی ئاسایی، هەروەک لە وەختی پێویست و تەنگەتاویدا دیتراوە، بێڕوحمیشی دەنواند، بەڵام سەبارەت بە ناسینی کابرایەکی کە مەترسییەک گەورە بوو لە سەر درێژەی حکوومەتی بنەماڵەکەی کەمتەرخەمی کرد.

ئەو ئازادییە کەمتاکورتەی خانی قاجار لە سەردەمی دیلێتیدا لە شیراز بووی و ئەو گەشت و سەیرانە بەردەوامەی کە بە مەبەستی ڕاو چەند ڕۆژ لەو شوێنەی دووردەخستەوە، لە کاتی مردنی وەکیلدا بابەتی ڕاکردنەکەی بۆ هاسان کردەوە. هەڵاتنەکەی نە تەنیا وەدەسهێنانەوەی دەرفەتێک بوو بۆ کەلکوەرگرتن لە دۆزەکە بەڵکوو مەسەلەی بارناسکی مەرگ و ژیانیشی پێوە گرێدرابوو. بۆیە چاوەڕوانی بەزەیی کەسێکی وەک زەکیخان نەبوو کە دواتر تەواوی کەسوکاری خۆی و خانەدانی زەندی قەلاچۆ کرد. وەختایەک حاڵی کەریمخان پتر تێکچوو، پووری ئاغامحەممەدخان کە خێزانی وەکیل بوو بە ناردنی نامەیەک بە پێشخزمەتێکدا بە ناوی سلێمانخان(١٥) ئەوی لە ئاڵوگۆڕ و ڕووداوەکان ئاگادار کردەوە. خانی قاجار پێی نایە ڕکێف و لە شار دەرکەوت و وای نواند کە دەچێتە ڕاو، بەڵام ڕاستییەکەی ئەوە بوو کە خزمان و یارانی خۆی لێک کۆکردبۆوە و چاوەڕوان بوو هەتا هەواڵی مردنی وەکیلی بۆبێ. ئەم هەواڵە لە ١٣ی سەفەری ساڵی ١١٩٣ی کۆچی / ٢ی مارسی ١٧٧٩ی زایینیدا گەیشتە دەستی. بۆ سبەینێ کابرای بارمتە و هاوڕێیانی لە سەفەرێکی دوور و دژوارا بەرەو مازەندەران پێیان پێوەنا هەتا جڵەوی بەختی خەوتووی قاجارییەکان بە ساز و ئامادەیی بۆ پێشڕەوی بەرەو سەدەیەک مەزنایەتی وەپاشکەوتوو بە دەستەوە بگرن[٥٥].

٥٥ـ سارەوی، ل ٣٠ب، ٢٩؛ ئیسفەهانی، ٦٤ئا ـ ب؛ مستەوفی، ل ٦؛ Malcolm, 157-158

تێبینی و پەراوێزەکانی «ساکی»

١ـ «خەجیج خانم»ی خوشکی محەممەدحەسەنخان، ژنی کەریمخان بوو.

٢ـ یەمووت یەک لە تایفەکانی تورکمانە و لە لای کوتوول نیشتەجێن و دوو لکی سەرەکین. دووجی و بەدراق. تەواوی تیرەکانی یەمووت خۆیان بە تۆرەمەی دوو بەرەباوک بە ناوی شەرەف و چوونی دەزانن. دوو تیرەی گەورەی یەمووت ناویان «جەعفەربای» و «ئاغابای»ە.

٣ـ گووکلان لە تیرە و تۆرەمەکانی گورگان و لە لای گونبەدی قابووس نیشتەجێن. دوو بەرەی سەرەکین «دوو دەوەرەقە» و «حەلقەداغی»ن. وشەی گووکلان بەگوێرەی نووسراوەی «کامرانی»، پێداچوونەوەی مەسیحی زەبیحی لە دوو وشەی «گووک» بە مانای سەوز و «لان» بە مانای شوێن سازکراوە. ناوچەکە لەبەر سەوزەلانی و بەرێژەوی وا ناودێر کراوە.

٤ـ جاجەرم شارۆچکەیەکە لە نێوان نەیشابوور و جوین و ئەڵلاوێردیخان حاکمی بوو. لە سەرەتای راپەرینی حوسێنقولیخانی قاجار بە خۆی و هەزار کەس لە سوارانی گرایلی تورکمان دایە پاڵی.

٥ـ قەڵای ئاکرکی کەتبووە هەزارجەریبی مازەندەران. ئێستا لە مەڵبەندی چواردانگەی هەزارجەریبدا گوندێک بە ناوی ئاوکرکا هەیە...

٦ـ لەم کتێبەدا زۆر باسی سەربازی ئێلجاری (بونیچە) کراوە. ئەم وشەیە لە دوو بەشی «بون» + «یچە» سازکراوە. بون (بن) بە مانای ریشە و بنەرەتە. بە شێواز و لیستەی باج و پیتاک دەگوترا. پیتاکی گوندان بەگوێرەی رێژەی ملکوماش و داهات و نفووس حیسێب دەکرا. بۆ گرتنی سەربازی لەشکریش ئەمانە وەبەرچاو دەگیران و خەرجی کابرای سەرباز تا شوێنی لەشکر و یارمەتی خەرجوبەرجی بنەماڵەکەی لە ماوەی خزمەتا لە ئەستۆی خاوەنی «بنیچە»یان مالیک بوو. چەکداری بونیچە (ئێلجاری، بەبێگارگیراو، ئیجباری) سەربازێک بوو کە خەڵکی هەر گوندێک دەیاندا بە حوکمران یان حکوومەت.

٧ـ گوڵباد بە کۆمەڵە گوندێک دەگوترێ لە مەڵبەندی «گەلووگا» کە کەوتۆتە نێوان گورگان و کۆمەڵە گوندی «یەخکەش» و مەڵبەندی «مایەسەر» لە

شارستانی ئەشرەف.

٨ ـ نەوکەندە یەکێک لە شارۆچکەکانی گورگانە و بەشێکە لە مەڵبەندی بەندەرگەز.

٩ـ حوسێنقولیخان دوو خوشکی هەبوو: بیبیشاجیهان کە لە سەرهەڵدانی حوسێنقولیخان و کوژرانی بە دەس تورکمانانندا بە دیل گیرا و فرۆشرا. عەلیمحەممەدخان بە ٥٠تمەن کڕی و مارەی کرد. چونکە بەبێ ئیزنی کەریمخان وای کردبوو، کەوتە بەر تووڕەیی. کچە کە هێشتا نەگوێزرابووە و نەچووبووە پەردوو نێردرایە قەزوێن. کەریمخان دەیەویست لە ڕەحیمخانی کوڕی مارە بکا بەڵام چونکە کوڕە جوانەمەرگ بوو درا بە عەلیمرادخانی زەند و خانلەرخان لەو بەرەدایکەیە. خوشکەکەی تری حوسێنقولیخان یەکێک لە ئەندامانی بنەماڵەی قاجار خواستی.

١٠ـ کردەوەی زەکیخان لە گیلان بەشێکە لە چەپەڵکارییەکانی مێژوویی ئەو. کە دەگەیشتە هەر شوێنێک خەڵکی تەتەرپێچ دەکرد و ماڵی بە تالان دەبردن و دەیکوشتن. لە ئیسفەهانیشدا وەختی ڕاپەڕینەکەی دژی کەریمخان هەر وای کرد... لە گیلان پاش ئەوەی زەبروزەنگی زۆر نواند، حاجی زەکیخانی ڕدێنسپی چواردانگەی کەلاتەی لەگەڵ سەگ لە فەلاقە کرد و چواربەندەی لێکترازاند و هەڵیقڵیشاند... .

١١ـ ڕێزدار پێری لەبەر پێچەڵفڵووچی ڕستە فارسییەکانی کتێبی گوڵشەنی مراد، سەری لێشێواوە و لەبری شێوی شەو نووسیویەتی بەرچایی.

١٢ـ بەگوێرەی نووسراوی ڕێزدار ویلیام فرانکلین لە گەشتنامەکەیدا، بە ناوی «لە گەشتی بەنگالدا بەرەو ئێران چیم چاو پێکەوت» نووسیویەتی کە لوتفعەلیخان لە ساڵی ١٧٨٧دا نۆزدەساڵانە بووە. جا لەبەروەی فەتحعەلیشا ساڵێک لە لوتفعەلیخان گەورەتر بووە و ئەم گێڕانەوەیە لە کتێبی فارسنامەی ناسری وەرگیراوە، هەڵە دەنوێنێ. چونکە ڕێزدار پێری نووسیویەتی کە لوتفعەلیخان لە باباخان (فەتحعەلیشا) باوخۆشتر بووە. ڕەنگە ئەم ڕووداوە پێوەندی بە ئەبولفەتحخانەوە بووبێ کە لە دایکبووی ساڵی ١١٦٩ی کۆچی / ١٧٥٥ی زایینییە. لوتفعەلیخان کوڕی برازای کەریمخان بووە، نەک برازای.

١٣ـ بەسەرهاتی بەقاڵی شیرازی بەگوێرەی گێڕانەوەی خودالێخۆشبوو

مستەوفی لە کتێبی «بیرەوەرییەکانی ژیانی من»دا ئاوایە: « لە ڕۆژگاری دەسبەسەری ئاغامحەممەدخانا لە شیراز، خانی قەجەر سەودای لە بەقاڵی گەڕەک دەکرد و هەرکات مانگانەکەی درەنگ دەهات شتی بە قەرز دەدایە. جاروبار کە بە دەرگای دووکانا ڕادەبرد، دەیگوت ماست و پەنیر و تریێ یان کەلوپەلی دیکەمان بۆ دانێن. بەقاڵ هەمیشە بە شاگردەکەی دەگوت هەستە ماست و پەنیر و ترێی قەجەری بۆ خان دابنێ با نۆکەرەکەیان کە هات گیر نەبێ. ڕۆژێک کە بەقاڵ لەوێ نەبوو خان لە شاگردەکەی پرسی وەستاکەت مەبەستی لە شتی قەجەری چیە؟ کوڕەی شاگردیش دەقودۆغر گوتی ئێمە ئەو شتانەی لێرە کۆن دەبنەوە و خۆیان دەخۆنەوە وەلایان دەخەین و ئاوا ناودێر کراون. ئاغامحەممەدخان وەختایەکی شیرازی گرت ناردی بە شوێن ئەم بەقاڵەدا. بەقاڵ لە ماڵەوە وەسیەت و خواحافیزی کرد و چووە خزمەت شا، بەڵام ئاغامحەممەدخان بەپێچەوانەی ئاکاری لاواندییەوە و کردی بە سەرۆکی بەقاڵانی شار.»

سەبارەت بە حیکایەتەکەی تر ئاوا دەنووسێ: «هەروەها ئاشکرایە کە پووری ئاغامحەممەدخان ژنی مەلایەک بووە لە شیراز. خانی قەجەر هەر وەختایەک چۆتە سەردانی پووری، مەلای شیرازی ڕوویەکی وای نەداوەتێیە تا وای لێدێ کە ئاغامحەممەد بە ئاشنایەکی بەینی خۆیاندا لێی ڕادەسپێرێ و گلەیی لێدەکا. مەلای شیرازی لە جوابی ئەو گلە و گازندانەدا ڕێوڕاست گوتبووی بەم خانی قەجەرە بڵێن پێی خۆش بێ و پێی ناخۆش بێ ئاوایە و هەر وەختایەکیش بوو بە شا با زگم بدڕێ! دەڵێن شای قەجەر هەر ئەو ڕۆژەی ناردبووی بە شوێن بەقاڵدا، لە دوای مەلاشی ناردبوو و داوای دە پازدە ساڵ لێرەوبەری بەجێهێنابوو.»

بەسەرهاتەکە چ بێ و چۆن بێ تێکڕا باسی تەبیاتی ڕقەوەنانەی ئاغامحەممەدخانە، بەڵام پووری وی ژنی کەریمخان بووە نەک مەلایەکی شیرازی و خودالێخۆشبوو مستەوفی لەم بارەوە هەڵەی کردووە. هەروەک لە کاتی ڕاکردنی ئاغامحەممەدخانیشدا دەنووسێ: پووری کە هاوسەری مەلایەکی شیرازی بوو، هەواڵی مەرگی کەریمخانی پێڕاگەیاند.

١٤ـ مەبەست میرزا محەممەدجەعفەری ئیسفەهانییە کە پێشتر لە

نووسینگەی نادرشادا خزمەتی دەکرد. پاش گرتنی ئیسفەهان لە لایەن ئازادخانەوە بوو بە وەزیری. لە تەواوی سەردەمی حوکمڕانێتی کەریمخانیشدا بە وەزیری وی دادەندرا. ئەو کابرایەکی بەفیز و وریا بوو و ساڵێک پاش مردنی کەریمخان لە ساڵی ١٧٨٠دا کۆچی دوایی کرد. ڕێزدار پێری هەڵەی کردووە و میرزا جەعفەر قەت وەزیری ئاغامحەممەدخان نەبووە.

١٥ـ سلێمانخانی قاجار کوڕی محەممەدخانی قوانلووی سەرداری محەممەدحەسەنخان بوو لە مازەندەران. لە تەمەنی دەساڵیڕا وێڕای خەجیجخانمی خوشکی محەممەدحەسەنخان چووبووە بارگای وەکیل. کاتێک وەکیل مرد ئەو خاتوونە بە سلێمانخاندا هەواڵەکەی نارد بۆ ئاغامحەممەدخان. خانی قاجار لە شیراز ڕایکرد و بە ڕێی ئیسفەهان و تاراندا هەڵاتە مازەندەران. سلێمانخان پاشان بە یەکێک لە نیزیکترین یارانی ئاغامحەممەدخان دادەندرا و نازناوی «نیزامودەولە»ی درابوویە.

١٠

کەنداوی فارس

١٠ ـ ١ بارودۆخی گشتی

لەودیو دۆڵەکانی کۆهکیلۆیە و تەنگستان و لار، خاکی ئێران لە سەر کەنداوی فارس بە درێژایی هەزار مایل لە ماوەدای چەند ڕۆژەڕێی پایتەخت ڕاکشابوو. کەنار و دورگەکانی هەرتک بەری کەنداو لە ژێر دەسەڵاتی بنەماڵە عەرەبەکانی خۆجێییدا بوون. ئەمانە لە مەڵبەندەکانی خۆیان جگە لە داهاتی ماسیگری، ڕاوی مرواری و قازانجی بازرگانێتی دەکەوتنە دزی و ڕاووڕووتی دەریایی دژی خەڵکی خۆولاتی و دراوسێیانی دەرەوەیان و دەیانخستە سەر سامانیان و زیاتر بە شێوەی ڕواڵەتی ملکەچی و فەرمانبەرداری خۆیان سەبارەت بە حوکمڕانانی ناوچەیی وەک ئیمامی «مەسقەت» و عومان و لێوارەکانی عەرەبی کەنداو و خانی ئێرانی لار نیشان دەدا. حاکمی لاریش ئەگەرچی دەسەڵاتی بە ناوی بەگلەربەگی لە شاوە وەرگرتبوو بەڵام پاشان وا بەهێز ببوو کە دەیتوانی لە سەرانسەری قەڵەمڕەوی حوکمڕانییەکەیدا پارێزگاری لە خۆی بکا. لە سەرەتاکانی دەورانی سەفەویدا بە خاتری بوونی کەسانی نیشتەجێی

ئوورووپایی و دەسەلاتە بازرگانییەکانی ڕەقیب کە دەیانویست بەهرەی بەرچاو لە حاکمانی ناوچەیی و ئاغاکانیان وەربگرن، زۆر بوون لەم چەشنە حوکمڕانانەی کە جارناجارێکیش بە مەبەستی پێشکەوت و هاتنەدی ئامانجەکانیان بە هۆی دزانی دەریایی دەکەوتنە تۆقاندن و داگیرکردنی خاکی دەروجیرانان.

نادرشا سەبارەت بە پشتگیری و سەرنجدانە سەر بازرگانانی ئوورووپایی ڕەوت و ڕێبازی حکوومەتی سەفەوی درێژە دا و بە مەبەستی کەلک وەرگرتن لە هێزی دەریایی ئەوان بۆ بەرفرەوان کردنی دەسەلاتی بە سەر پانتایی کەنداوی فارسدا سیلەچاوێکی لێیان بوو. لە لایەکی تریشەوە تێگەیبوو کە پەیڕەو کردنی وەها ڕەوت و سیاسەتێک لەبەر بەسترانەوەی ئێران لە جەغزی داخوازەکانی غەوارانەدا ئاکامێکی زۆر دڵخوازی لێناکەوێتەوە. بۆیە بەگوێرەی بیرمەیلی بریتانیا لە یارمەتیدانی پلانەکەیدا نادر دەستی دایە سازکردنی هێزێکی دەریایی تایبەت بە وڵاتی خۆی و دوو پاپۆری ٤٠٠تۆنی کە هەرکامەیان ٢٠تۆپیان لە سەر دابەسترابوو لە کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی کڕی و سەرەڕای ئەوەش گەلێکی لۆتکە لە دراوسێیانی عەرەبی ئێران کۆ کردەوە. وەستاکار و تەختە و دارێکی زۆریشی لە پارێزگای مازەندەرانەوە هێنایە باشووری ئێران و لانیکەم سێ پاپۆڕ بە داب و شێوازی کەشتییەکانی ئوورووپایی لە بووشێهر سازکرا. مردنی نادر بنچینەی ئەم گەلالە گرینگەی هەڵتەکاند و تەنیا ئاکامێکی وەدەس کەوت کڕینی دوو پاپۆڕ بوو بە ناوی «ڕەحمانی» و «فەیزی ڕەببانی»(١) کە هەردک چەندین ساڵ پاش مەرگی وی بە شێوەیەکی بەرەڵلاکراو لە لەنگەرگای بەندەرعەباسدا مابوونەوە[1]. چەند ساڵێک پاش نەمانی نادریش ئەم هێزە دەریاییە ناتەواوە هێشتاش خەیاڵی جێنشینانی وی لە خۆی شەتەک دابوو: برایمیرزا، شاروخمیرزا و لە کاتی خۆیا کەریمخان و بەگەلەربەگی ناوچەکانی گەرمێنیش هەرکام فەرمانێکیان بۆ مەلاعەلیشا نارد و وێڕای هەڵبژاردنی وی وەک حوکمڕانی بەندەرعەباس ڕایانسپارد کە زۆر چاک ئاگاداری لەو کۆمەڵە پاپۆڕانە بکرێ[2].

1- See Lockhart, Nadir shah, 213 – 215 ; Vadala, 17. نەشئەت ٦٥٩ ـ ٦٦٢

2- GD VI, 31 October 1747 ; VII, 25 and 27 Februarv 1757.

• هەوڵەکانی دیکەی نادر بە مەبەستی هێنانە ژێرکێف و دەستەمۆ کردنی سوڵتانەکانی گچکە و داگیرکەری کەنداو سەرکەوتنێکی ئەوتۆی وەدەس نەهێنا. یەکەمین هەڵمەتی نادر دژی جولفار و عومان هەر لە کاتی دابەزینی هێزەکانی لە ساڵی ١٧٣٧دا تێکشکا. لە شالاوێکی دیکەدا کە تەقیخانی شیرازی سەرکردایەتی هێزەکانی نادری لە ئەستۆ بوو، سەربزێوانی مەسقەت هاتنی سپای ئێرانییان بە هەل زانی و شاریان داگیر کرد و ماوەیەک دواتر قەڵاشیان گرت، بەڵام لە ساڵی ١٧٤٤دا دیسانەوە ئێرانییەکان چەک کران[3].

لە ساڵی ١٧٣٦دا تەقیخان «بەحرەین»ی لە چنگ شێخ جابری هووەیلەی عەرەب دەرهێنا(٢). شێخی ناوبراو ئەم دورگەیەی لە ساڵانی ئاخری حوکمڕانێتی سەفەوییەکانا داگیر کردبوو. وەختایەکی کە ئێرانی لە بەستێنەکانی عومان کشانەوە ئەم دورگەیەش لە دەستیان دەرهات. لە نیزیک ساڵی ١٧٥٢دا، دورگەی بەحرەین بە تێکۆشانی شێخ نەسری بووشێهری وەرگیرایەوە. وادیار بوو کە نادرشا شێخی وەک دەمڕاستی کۆمەڵە دورگەکان هەڵبژاردبوو.

• لەم هێرشەدا ڕەقیبەکەی واتە میرناسری زەعابی(٣)بەندەرڕیگی و تایفەی عتووبی(٤) و عەرەبەکانی هووەیلە شانیان دابوویە شانی[4]. کوڕانی میرناسر بە ناوی میرحوسێن و میرمەهنا خێرایەکی جڵەوی بەهرە و قازانجی ناوچەیان بۆخۆیان بە دەستەوە گرت، بەڵام عەرەبەکانی هووەیلە ـ و ڕەنگە عتووبی ـ بەوەخت لە سەر دەسەڵات لایاندان و هێندەی پێنەچوو کە خۆیان دایە دەس شێخنەسری بووشێهری و وا وێدەچێ کە سەرەڕای هەڵمەت و شالاوی تەکولۆی عەرەبەکان شێخ دەستی بە سەر هەموو دورگەکاندا شکابێتەوە. (لانیکەم لە ساڵی ١٧٦٩ڕا پاش مردنی میرمەهنای قینەبەری تا کاتی مەرگی خۆی کە چاردە ساڵ دواتر ڕووی دا ئەم دەسەڵاتە هەر وا مابوویەوە). سەرەنجام لە

3- Niebuht, Rabino, 298, 300 – 303 ; Lockhart, ((Iranin Gampaigns in Oman)), 157 – 171 ; Nadir shah, 215 – 222 ; نەشئەت، ل ٣١٩.

4- SP 97, 36 1753, unfoliated ; Brieven 2756 (1757) Kharg 52 – 53 ; Niebuhar Arabien, 316 – 317.

ساڵی ١٧٨٢دا، عەرەبەکانی عتووبی «بەحرەین»یان داگیر کرد[٥].

ئەم بارودۆخەش ماوەیەکی وا خۆی ڕانەگرت، چونکە وەکیل دەیویست تەواوی ئەو دوورگانەی داوای دەکردن بە ناوی خۆیەوە بیانگرێ. تەنانەت حاکمانی گچکەی بەندەرەکان کە خۆیان لەبەر شاڵاوی تەمبێیانەی وەکیل ڕانەدەگرت پاش ئەوەی هەروا سەرزارەکی لەگەڵی پێکهاتن بە هۆی هەندێک نارەزامەندی شیرازەی پەیوەندییەکان لێک پچڕا. نیبوور کە سەبارەت بە عەرەبەکانی سەحرانشینی نێوخۆیی توێژینەوەیەکی کردبوو دەنووسێ کە بۆ پاراستنی ئازادی بارتەقای برا بیابانگەردەکانیان ئازان. هەر شارێکی بچووک شێخ (حاکم)ێکی سەربەخۆی هەیە کە لە ڕاستیدا خەرج و پیتاکێک نادەن. تەنانەت نادرشای گەورەش نەیتوانی کە بۆ ماوەیەکی درێژخایەن سەریان پێنەوی کا[٦]. کە هێزەکانی ئێران هرووژمیان دێنا لێک بڵاو دەبوون و هەڵدەهاتن و بە سواری لۆتکەکانیان بە مەبەستی خۆپەنادان لە شوێنێکی هێور بەرەو یەکێک لە دوورگەکانی دوورەدەس دەیانئاژاوت[٧]. ئەمانە شانازییان بە ڕەگەزی خێڵ و مەزەبی سوننی خۆیان دەکرد و هەر بۆیە حازر نەبوون ژن و ژنخوازی لەگەڵ دراوسێ ئێرانییەکانیان بکەن. تەنیا بابەتێکی ناوازە بنەماڵەی زەعابی بەندەرریگی بوو: باوکی میرناسر دەستی لە مەزەبی بنەماڵەیی هەڵگرت و کچێکی ئێرانی مارە کرد، بەڵام هەر وەک دەبینین ئەم ڕووداوەش ئاڵوگۆڕێکی بە سەر نێوانگرژی ئەوان و وەکیلدا نەهێنا[٨].

زۆرترین بەشی داهاتی شێخانی ناوبراو و پاشکۆکانیان لە ماسیگری و ڕاوی مرواری لە دوورگەی خارک و بەحرەین و بازرگانێتی لەگەڵ دراوسێیان لە

٥ـ Lorimer, 137 ; GN Curzon 11, 232 ; Wilson, 245. سادقی نەشئەت لە لاپەڕە ٣١٨ ـ ٣١٩ و ٤٠٧ ـ ٤٧١ی کتێبەکەیدا، BP XXX, 5 November 1766 ڕاپۆرتێکی هەیە لە ڕێکەوتی ٢٨ی سێپتامبردا کە تێیدا دەنووسێ دانیشتووانی سێ لۆتکەی چەکداری عەرەبەکانی هووەیلە وەختایەک تێدەکۆشان لە بەحرەین دابەزن تێکشکان و ڕەپاڵنران. بە مەبەستی پتر ئاگادار بوون سەبارەت بە عەرەبەکانی هووەیلە بڕواننە: (١٠ـ٢).

6- Niebuhr, 311.

7- Ibid, 313, 317.

8- Niebuhr, 311, 317.

کەنداوی فارس و دەریای عومان و ڕۆخەکانی مەدرەس وەدەس دەهات. ئەم کــارە تا ڕادەیەک تێکهەڵچوونی سەبارەت بە قەڵەمڕەوی کەلوپەل و ڕێگاکان دێناگــۆڕ کە بە ناوی دزی دەریایی قسەی لە سەر کراوە چما بە هەڵکەوت ئەگینا بە ســەر گەمییەکانی عەرەب، ئێرانی، هینــدی، ئینگلیســی، فەرانســەوی و هولەنــدیدا سەپاوە. هەر شێخێک بۆخۆی خاوەنی پۆلێکی کەمی کەشتی بوو کە برێتی بوون لە لۆتکەی سەوڵداری تایبەتی تەنکاوان و یەکدوو گەمێی گەورەتری باتاژۆ کــە بە سەوڵیش بە باشی لێدەخوڕدران. هەڵــبەت شــێخانی دەوڵــەمەندتر چەنــدین «غوڕاب»یشیان پێوە زیاد دەکرد. (غوڕاب لە زمانی عەرەبیدا یانی قەلەڕەشــە و چونکە ئەم کەشتییانە کووڕ و ڕەش و تروسکەدارن و دووســێ ئەســتوندەک و قەپۆزەیەکی باریکیان هەیە، ئاوا ناودێر کــراون). تیژڕەوتــرین و گــەورەترینی غوڕابەکان سێسووچەی باتاژۆی خۆماڵی بوون، تۆپەکانیان جگە لــەو بەشــەی کــە لــە کەشــتییەکانی ئورووپــای وەرگیرابــوون و وێنــەیان هەڵــگیرابۆوە، گەروولەیەکی بچووکیان هەبوو وەک تۆپیچکەکانی هێزی زەمــینی. پاپۆڕەکــانی ئورووپایی زۆربەیان گەورەتر و بە باری چــەکوچــۆڵدا تــەیارتر بــوون و لــە دەریای پڕ شەپۆلا چاکتریان بەرگە دەگرت. بەڵام بنکەکانی لێواری کەنداو زیاتر لە بەرامبەر هەڕەشە و پەلاماری لەنەکاوا خۆنەگر بوون.

۱۰ ـ ۲ لەبرەو کەوتنی بەندەرەکانی خوارووی کەنداو

کۆمەڵی سەرەکی ئەم عەرەبانەی لێواری دەریا جەواســم(۵) و هووەیلــە بوون. هەردک دەستە لە لای زارکی خوارووی کەنداو گرد ببوونەوە. بــە ڕاوێــژی خۆماڵی قەواسم زیاتر دەبێتە جەواسم یا جەواسمی. ئەمانە ســەرەتا ســەر بــە شێخی شارجە بوون، بەڵام لەبەر سەرهەڵدانی هەلومەرجێک ئەم ناوە تــەواوی تایفەکانی قەراغ دەریای باریکەی نێوان قەتــەر و «ڕەئســولخەیمە»ی گرتــەوە. دواتر ئەم ناوچەیە بە جولفاریش نــاودێر کــرا. کــار و چــالاکی ئەمانــە زیــاتر گەڕانگەڕی خۆیانی لە کەنــداو دەگرتــەوە. بــەگوێرەی پاراســتنی بەرژەوەنــدی خۆیان هەمیشــە بــە شــێوەی تــەکولــۆ خــەریکی شــەڕ و تێکهەڵــچوون یــان

هاوپەیمانێتی بوون لەگەڵ ئیمامی مەسقەت و عومانی دراوسێیان. لە ساڵی ١٧٦٠دا لەگەڵ ئیمام پێکهاتن و هەر لەو کاتیڕا دەستیان کرد بە دزەکردن بۆ نێو دوورگەی قیشم کە لە بەستێنی ئەو بەری گەروولەی هۆرمز هەڵکەوتبوو. بەشێک لە ویشکایی نیزیک بەندەرلینگە[9]، قیشم و هۆرمز لەم رۆژگارەدا بە دەس شێخ عەبدوڵڵا بنی موعین(٦) بەڕێوە دەچوو و ئەم شێخە لە دەستتندەخۆرانی مەلاعەلیشا بوو. ناوبراو لەمێژ بوو کە حوکمڕانێتی بەندەرعەباسی لە ئەستۆ بوو[10]. لە ساڵی ١٧٦١دا شێخ عەبدوڵڵا ژمارەیەک لە خێزانەکانی «بنی موعین»ی ناوچەی چارەک(٧) کە کەوتۆتە ١٥٠مایلی رۆژاوای بەندەرعەباس بە مەبەستی قایم کردنی دوورگەی قیشم ڕایگوێستنە ئەو مەڵبەندە و بۆ بەربەرکانی لەگەڵ جەواسم کەوتە هاوکاری کردنی مەلاعەلیشا و تێیا سەرکەوتن؛ بەڵام لە ساڵی ١٧٦٥دا دەستێوەردەران لە دوورگەی قیشم جێپێیەکیان کردەوە[11].

عەرەبەکانی هووەیلە کە دراوسێی ڕاستەوخۆی بنیموعین بوون وا دیار بوو کە لە تەواوی تایفەکانی بەستێن و بەندەرەکانی نێوان بووشێهر و بەندەرعەباس سەرتر بوون[12]. لە بەرامبەر ئەم بارودۆخەدا مەلاعەلیشا کە فەرماندەی گەمیە شەڕکەرەکانی نادری بوو، سێ پاپۆری گەورەی لە دوورگەی هۆرمز بە دەستەوە بوو کە قەت ئامادە نەبوون ببزوون بۆ دەریا[13]، بۆیە عەرەبەکانی هووەیلە بە درێژی دەریا و بە لای بەرەوەدا خزین و دەیانویست پەلاماری لەنگەرگاکان بدەن[14]. لە ماوەی ساڵانی سەرەتای بۆشایی دەسەڵات لە ئێرانا ناوبراو تێگەیی کە ئەگەر هاوکاری کارگێڕانی کۆمپانیای هیندی رۆژهەڵاتی بکا ئاقڵانەترە. بریتانیاییەکان نە تەنیا سەبارەت بە دزانی دەریایی بەڵکوو لە وەختی بەگژداچوونەوەی قینەبەرەکانیشی لە ویشکانی دەیانتوانی یاریدەی بدەن، چونکە لە دەورانی هەرجومەرجدا ڕکەبەرانی

9- GD XIII, 8 December 1760 ; Wilson, 199 – 200. نەشئەت، ل ١٩٦.

10- GD XII, 24 December 1761.

11- Niebuhr, Arabien, 313 ; Lorimer, 633; Wilson, 200 – 201.

١٢ـ Niebuhr, Arabien, 314 ; Amin, 27. سەدیدوسسەنتەنە، ل ٢٠٤.

13- ives, 202.

14- e . g . Chirak in 1751 (GD XI, 9 May 1751)

خۆماڵی پتر لە هەموو شتێک نیگەرانیان دەکرد. لە مانگی مارسی ساڵــی ۱۷٤۸دا برایمیرزا سەردارێکی بە ناوی میرزا ئەبوتالب بۆ بەندەرعــەباس و لار دیــاری کرد. ناوبراو بە مەبەستی داوای یارمــەتی لەشـکری پێـی‌نایـە بەندەرعــەباس. پێشوازی گەرمی شێخ عەبدوڵلا و نێوانساردێکی کە لەگەڵ مەلاعەلی‌شا تووشــی هات، بوو بە هۆی ئەوەی کە حوکمڕانی بەندەرعەباس و نوێنەرایەتی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی بکەونە دڕدۆنگی و وا تێبگەن کە سەردار دەیهەوێ بە یارمــەتی عەرەبەکانی ناوچە حوکمڕانییەکی سەربەخۆ دامــەزرێنێ، بۆیــە مەلاعــەلی‌شـا لەگەڵ ئینگلیسی و هولەندی و جــەماوەری شــار دەسـتیان تێکگـرت هــەتا لــە بەندەرعەباس دەریکەن[۱٥].

تەنانەت پاش ئەوەی کەریمخان لە شـیراز دامــەزرا، بەندەرعــەباس و ناوچەکانی سەر بە وێ لەبــەر بــوونی نەسـیرخانی بەدەســەلات و سـەربەخۆ پەیوەندی ڕاستەوڕاستیان لەگەڵ بارگــای کــەریمخــان دابــڕابوو. پەیوەنــدی و نێــوانی نەســیرخان لەگــەڵ مەلاعــەلی‌شــا و کۆمپانیــای هینــدی ڕۆژهــەڵاتی ڕووکارێکی دۆستانەی هەبوو، بەڵام وەختایــەک خــۆی دەهاتــە بەندەرعــەباس گــەلێکی چــاوچنۆکی ســەبارەت بــە وەرگــرتنی دراو و جلــک و بــاڕووت ئــەو کەلوپەلانەی پەیوەندییان بە تەناهی خۆی و سامانییەوە بوو نیشان دەدا. لــەو هەولانەدا کە کەریمخان و نەسیرخان بە مەبەستی دەسهاویشتنە سەر شارەکان و ڕێوبانەکانی بەندەر دایان، ئەوانیش بوونە بەشداری ئابووری تێکجمیوی ئەو مەڵبەندە[۱٦].دوابــەدوای دیــدارێکی نەســیرخان کۆمپانیــای هینــدی ڕۆژهــەڵاتی بەڕاستی هاتە سەر گواستنەوەی لە بەندەرعەباس و چوونە دوڕگەیەکی کەنداوی فارس، بەڵام وەگەڕکەوتنی ئەم گەلاڵەیە وەدوا خرا[۱۷]. لــە ســەرەتاکانی ساڵــی ۱۷٦۰دا وەختایەک هولەندییەکان بەندەرعەباسیان جێهێشت و چوونــە خــارک، دیسان گەلاڵەکە سەری هەڵدایەوە. پاش ئەوەی کۆنەقەڵای پۆرتۆغالییەکانی لە

15- GD VI, 14 March 1748 ; Brieven 2646 (1750), GD. 87 – 88 ; cf. Amin 26 – 27.
16- cf. Brieven 2696 (1753), Basra, 26 – 29 ; 2777 (1757), GD . 1, 25 and Memoir van Gamrun, 8, 9.
۱۷ـ Lorimer, 91. سەبارەت بە نەســیرخان و بەرژەوەندییــەکانی کۆمپانیــای هینــدی ڕۆژهەڵاتی لە ڕۆخەکانی کەنداوی فارس بڕواننە: (۷ ـ ۷ و ٥ ـ ۱٥).

دورگەی هۆرمزدا بۆ ئەم کارە بە مناسب داندرا، نوێنەری کۆمپانیا ڕێزدار داگلاس کەوتە دیداری ناوچەکانی نێوان دورگەکان و لەنگەرگاکانی بەندەرعەباس و بەسرە و پەیدا کردنی شوێنێکی تر. هەر لە سەرەتای ئەو ساڵەدا سەرەنجام لە سەرداوای شێخی بووشێهر و کەریمخان لەوێ دامەزرا[18].

شتێکی وا بە سەر ئەم هەنگاوەدا تێنەپەڕیبوو کە لە فێورییەی ساڵی ١٧٦٠ڕا بەندەرعەباس بۆماوەی چەند ساڵان گیرۆدەی شەڕ و کێشمەکێشم بۆوە. کێشەکە بە ڕاپەڕینی سەربازگەی دورگەی هۆرمز دەستی پێکرد، شەپۆلی سەرهەڵدان قەڵا و تەواوی خاکی ئەو مەڵبەندەی گرتەوە و بەناچار مەلاعەلیشا ڕایکردە قیشم یا دورگەیەکی دیکە. نەسیرخان چەند هێزێکی بە سەرکردایەتی جەغفەرخانی برای ناردە وێندەرێ و ناوبراویش کەوتە شوێن ڕاپەڕیوان و لە قەڵادا گەمارۆی دان. بەڵام کێشە و سەرێشەی ئەم ناوچەیە نەبڕایەوە. وەختایەکی کە هێشتا دورگەی هۆرمز لە گەرمەیاوی پاشاگەردانیدا دەتلایەوە، بارودۆخەکە بە هۆی هێرشی قەواسم و هێرشکەرانی عەرەبی جولفار پتر ئاڵۆزکا، ئەمانە هێندێک دواتر پەلاری خودی بەندەرعەباسیشیان دا. پیاوەکانی جەعفەرخان خۆیان دایە دژەپەلامارێک و هێرشکەران بەرەودوا کشێندرانەوە[19].

کێشەکێشەکان ئێستا ببوونە ملانەیەک بە مەبەستی وەدەسهێنانی ملکایەتی قیشم و هۆرمز و دوو پاپۆڕە لەنگەرگرتووەکەی پاشماوەی بۆ لە کەشتییەکانی هێزی نادری لە هۆرمز. شەڕ لە نێوان بنیموعین و هاوپەیمانە «چارەک»ییەکانی کە لە لایەن نەسیرخان و جەعفەرخانی لاریڕا پشتیوانیان لێدەکرا و ئیمامی مەسقەت و جەواسم کە هەر لە بنەڕەتەوە مەلاعەلیشا پاڵپشتی دەکردن دەستی پێکردبوو[20]. جەعفەرخان ببوو بە دزێکی دەریایی ڕێکوپێک و بۆ تالانی باری لۆتکە و گەمییەکان و لەنگەرگا دەستی دابوویە دەستی بنیموعینەکان و ئامانجی ئەمە بوو کە تاوانەکە بخاتە ئەستۆی جەواسم[21]. شێواوییەکان لانیکەم تا کۆتایی ساڵی ١٧٦٠ درێژەیان کێشا، چونکە

18- Lorimer, 92 – 93 ; Wilson,178; Amin, 48. for the ELC at Bushire, See 15 . 5.

19- GD XI, 11 to 18 February, 24 and 25 June 1760.

20- GD XII, 22 December 1760.

21- GD XIII, 16 March 1762 ; cf. Amin, 46.

شکستی ئەو ساڵـەی کـەریمخـان لـە بەرامبـەر حوکمـڕانی لارسـتاندا بـووە بەرهەڵستی ئەوەی ئەو بتوانێ حاکمێک بۆ بەندەرعـەباس دیـاری بکـا و شـێخ عەبدوڵلا و جەواسم بێنێتە بەر باری حکوومەتی خۆی.

گوێزرانەوەی توجارەتخانەی هولەندی و ئینگلیسی لـە مەڵـبەندەکانی خوارووی کەنداوڕا بۆ ناوچەکانی سەرووی، دژکردەوەیەکە بە مەبەستی گۆڕینی ناوەندی سیاسی و بازرگـانی. تەنانـەت لـە سـەردەمی پاشـایەتی نـادردا کـە ئیسفەهان و کرمان لە سایەسەری دەسەڵاتی مەشەدەوە بەرەو تێـداچوون تلیـان دەدا و گرینگایەتی پێشووی بەندەرعەباس لە کـزی دا، نیزیکتـرین و باشـترین شوێنێکی کە خانی زەند ئەو زەمانەی وا شـیراز پایتـەختی بـوو و دەسـتی بـە سەریدا دەڕۆیشت بەندەر بووشێهر بوو. لە سەدەیەک لێرەوبەرەوە ئەم بەندەرە کەوتبووە ژێر دەسەڵاتی یەکێک لە بنەماڵەکانی عەرەبی «مەتارەش»ی عومان[22]. حاکمی ئەم شارە لە ڕۆژگاری کەریمخاندا ناوی شێخ نەسری کوڕی مەزکوور بوو و لەم ڕۆژگارەدا قەڵەمڕەوی خـۆی بـەرەو بـاکوور و ڕۆژاوا لــە مەڵـبەندەکانی دەشتستان و تەنگستان لە سنووری گەرمەسێری فارس پەرەپێـدابوو. نـە تـەنیا توجـارەتێکی بـەربلاوی لەگـەڵ عەرەبسـتان و مەسـقەت و هیندووسـتان دامەزراندبوو، بەڵکوو خاوەنی پۆلێک پاپۆڕ و لۆتکەش بوو کە چەند کەشـتی و چواربەندەی هێزی دەریایی نادرشاشی دەگرتەوە. لە دەوروبەری ساڵـی ١٧٥٥دا وەکیل بانگیهێشتە شیراز و زیندانی کرد و کەوتە سـەر شـانی کـە پاپۆڕەکـانی هێزی دەریایی نادری بداتەوە و ساڵێ ٥هەزار تمەن پیتاکی بـەحرەین وەلابخـا. ماوەیەک دواتر ئازاد کرا و لە سەر حکوومەتی بووشێهر داندرایەوە، بەڵام ناچار کرا کە کوڕەکەی وەک بارمتە لە شیراز جێبێڵێ. ئەم شێخە کە هەتا چـوار سـاڵ پاش مەرگی وەکیل ژیا سەبارەت بە خانەدانی زەند وەفادار و کەوی مایەوە و دوو میلیۆن لیرەی ئەودەمی بۆو کوڕەی بەجێهێشت کە بە نـاوی خۆیـەوە کردبـوو. میراتەکەی دیکەی وەفاداری بوو سـەبارەت بـە خانـەدانی بەدبەختانـە بـەرەو تێداچوونی زەندیە کە بە ڕووەوڕگێڕانی گشتی لـە «لوتفعـەلیخـان»ی دوایـین

22- Niebuhr, Arabien, 315 – 316 ; G N . Curzon II, 232.

کرۆزۆن لای وایە کە ئەمانە لە ڕەگەزێکی ترن و لە خانەدانی «بوومومهیرە»ی «نەجد»ن.

کەسی ئەو بنەماڵەیە خاشەی برا[٢٣].

١٠ ـ ٣ جووڵانەوەی میرمەهنا

بەندەری بچووکی ڕیگ کەوتۆتە چەند مایلی باکووری بووشێهر. لە سەردەمی کوژرانی نادرا میرناسری زەعتابی[٢٤] ئەوێی بەڕێوە دەبرد. وەک گوتوویانە ئەمانە لە تۆرەمەی کۆچەرانی «بنیسەعب»ن کە چەشنی مەتارەش بە ڕەگەز عومانین. هەروەک وەبیرمان هێنایەوە ئەو بوو بە شیعە. بەگوێرەی گێڕانەوەی نیبوور لە ساڵی ١٧٥٢ یا ١٧٥٣دا لە وەختی گرتنی بەحرەینا یاریدەی شێخی بووشێهری دابوو و پاش ئەم سەرکەوتنەش حوسێنی کوڕی بە مەبەستی پاراستنی قازانج و بەرژەوەندییەکانی لەوێ بەجێهێشت، بەڵام ماوەیەک دواتر لە پەنا هەرێمی ژێر دەسەڵاتی خۆی بەرەورووی دوژمنایەتی شێخ «نەسر»ی دراوسێی بوو[٢٥]. قەڵەمڕەوی میرناسر بریتی بوو لە دوورگەی خارک کە هەتا بەستێنی دەریا ٢٥مایلی مەودایە: درێژی و پانی دوورگە ٦مایل و ٣مایلە. لەو زەمانیدا ئەم دوورگەیە تەنیا لە بەشی باکووری گوندێکی ماسیگری سەدکەسی لێبوو کە گۆڕی چەند گەورەگەورەیەکی شیعەشی تێدا هەڵکەوتبوو[٢٦]. بۆ وێنە دەکرێ باسی مەرقەدی ئیمام محەممەد بنیحەنیفە(٨) بێتە گۆڕ. ئەم ئادە (دوورگە)یە یەکێک لە ناوەندەکانی سەیروسەمەرەی داستانەکانی سەدەی سەردەم بوو لە کەنداوی فارسا[٢٧].

23- GN . Curzon II, 232 ; Lorimer, III.

٢٤ـ سەبارەت بە وشەی زەعتابی یان زەعابی بڕواننە: نووسراوەی Beer بابەتی حەڤدە. ئەم ناوە لە لایەن نووسەرانەوە ئاوا هاتۆتە گۆڕ: ڕەقابی، ڕەعانی و وەغابی کە دیارە دەستنووسەکان و شێوازی خوێندرانەوەیان ئەم جیاوازییانەیان ساز کردووە.

25- Arabien, 316 – 317.

٢٦ـ Abdul Qadir, 33 ; Khosrav, 1 – 17. خارک لە عەرەبیدا پێدەگوترێ «خارج».

٢٧ـ سەرچاوە سەرەکییەکانی سەبارەت بە داگیرکردنی خارک لە لایەن هولەندییەکانەوە و چالاکی و هەڵمەتی میرمەهنا بریتین لە:

The OIC records dated 1754 – 1770 (Brieven 2716, 2735, 2755, 2756, 2762, 2777, 2801, 2860, 2888, 2895, 2919, 2956, 2984, 3048, 3051, 3076,

لە سەرەتاکانی ساڵی ١٧٥٣دا بارۆن نیفووژێن کە پیاوێکی پرۆسی و غللوور و بەتوانا بوو و کاری بۆ کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی هولەند دەکرد بە فیت و پیلانی حاکمی داندراوی دەوڵەتی عوسمانی «موتەسەللیم» (میربەندەر) ناچار بوو ئەو شوێنە جێبێڵێ. وێدەچێ لەم بارەوە نوێنەری دانیشتووی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی و بریکارەکەشی لەوێ یاریدەی «موتەسەللیم»یان دابێ. ناوبراو تەمای گرت کە بارودۆخی خۆی سەبارەت بە ڕکەبەرەکەی باشتر بکا. کەلکی لەو پێشنیارە وەرگرت کە پێشتر میرناسر خستبوویە بەر دەمی و بە یارمەتی سەرۆکەکانی لە «باتاویە»را بە سێ لۆتکە هەر لە مانگی نوامبری ئەو ساڵەدا گەڕایەوە و پێگە و بنکەیەکی هولەندی قایمی لە خارک دانا و ماوەیەک دواتر زارکی یەکاوی عارەبانی بەست و گەمارۆی دا و ئەو پاپۆڕە بازرگانییانەی بەرەو بەسرە بەڕێوە بوون دەستی بەسەراگرتن. کەچی لە ماوەی هەشت مانگاندا «موتەسەللیم»ی سەرکەوتوو لەبەر تەوژمی دەسەڵاتی پاشای بەغدا سەری بەردایەوە و ناچار کرا ئەوەی لە نیفووژێن وەریگرتبوو بیداتەوە و ئیزنی گەڕانەوەی بەسرەی بدا[٢٨]. بارۆن زۆر بەشەرمانە پێشنیارەکەی ڕەت کردەوە و تەمای گرت کە بە ڕاکێشانی سەرنجی بازرگانی ئەرمەنی و ئێرانی دورگەی خارک لە جەغزێکی بەرتەسکتردا بکاتە کۆلۆنیایەکی هولەندی بەو عەمبارانەوە کە گوومرگانەیان لە سەر نیە.

«حوسێن»ی کوڕەگەورەی میرناسر هێشتاش هەر لە بەحرەینی تازە داگیرکراو بوو کە میرمەهنای لاوتر هەلەکەی قۆزتەوە و باوکی کوشت و دەستی بە سەر بەندەرڕیگ داگرت. حوسێنی برای گەڕایەوە و هولەندییەکان پارەیەکیان

3142) ; the EIC Records 1753 – 1765 (GD VII – VIII, FR XVI BP XXVI – XXXII); The Carmelite Chronicle I, 667, 670, 689 – 693; (Niebuhr, Arabin 316 – 317, 321 – 326 and Reise II, 182 – 196 ; ives, 211 – 214.

تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٥١ ـ ١٥٤. سەبارەت بە باسی دووروودرێژی ئەم ڕووداوە بڕواننە: وتاری من بە ناوی «میرمەهنا و هولەندییەکان».

٢٨ـ وەرگێڕاوی نامەکان بۆ سەر زمانی فەرانسە لەگەڵ نامەکانی قۆنسوولخانەی فەرانسە بە ژمارە ANP, Bi . 175 ڕاگیراون و کەوتوونە مابەینی نامەکانی ٢٥ی سێپتامبر و ٢٦ی ئۆکتۆبری ساڵی ١٧٥٥ و هیچ ڕێکەوتێکیان لە سەر نەدراوە.

دایە و توانی بکوژی باوکی وەدەربنێ و خۆی لە بەندەرڕیگ سەقامگیر بێ. لەبەر مەترسییەکی کە لە لایەن میرمەهناوە هەست پێدەکرا دەستی کرد بە پتەوکردنی پێوەندییەکانی لەگەڵ وڵاتانی هولەند و بریتانیا. (لە ساڵی ۱۷۵۵دا ئینگلستان بنکەیەکی نوێنەرایەتی بازرگانی لە بەندەرڕیگ دانابوو.) ماوەیەک دواتر کە کەریمخان دەسەڵاتی بە سەر کۆهکیلۆیە و تەنگستاندا شکابووە و توانایی دەستێوەردانی ڕاستەوخۆی لەم کێشمەکێشمانەی بەستێنی دەریادا پەیدا کرد، دوو برالەی قینەبەری هەتا ساڵی دواتر لە شیراز گل دایەوە. لە ئاوریلی ساڵی ۱۷۵٦دا کە ئەم دوو کەسە وێکڕا گەڕانەوە ناوچەی خۆیان بەڕواڵەت ئاشت ببوونەوە[۲۹]. بەڵام هەرچۆنێک بێ بازرگانانی ئورووپایی وریا بوون: نیفووژێن سەربازگە «پرۆسی»یەکەی بە یارمەتی عەرەب و ترکان تۆکمەتر کرد، نوێنەری کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی بە ناوی ڕێزدار «فۆد» کە سەبارەت بە هەردوو دراوسێ دڕدۆنگ بوو، سەرەتا لە مانگی ژووەندا بەندەرڕیگی جێهێشت. مانگی داهاتوو کە گەڕایەوە وێندەرێ تەماشای کرد میرمەهنا برا و پازدەکەس لە خزمانی خۆی کوشتووە و زۆر پتەو لە سەر تەختی دەسەڵاتی بەندەرڕیگ دانیشتووە. لە مانگی نوامبردا ڕێزدار فۆد و کارمەندانی بە هەڕەشەی کوشتن خستە نێوان دوو بەرمیل (بۆشکە) باڕووت و دووری خستنەوە[۳۰].

تا چەند ساڵی تر میرمەهنا دەستی کرد بە ڕاووڕووتی ئەو بازرگانانەی کە لە ڕێی ویشکانی یان دەریاوە بە بەندەرڕیگدا تێدەپەڕین. بەندەرڕیگ کەوتۆتە نێوان گەناوە، بووشێهر، لاوەر(۹) و کەنگان. هەواڵی دڵڕەقییەکانی وەک خنکاندنی خوشکانی، زیندەبەچاڵ کردنی ئەو کچانەی دەیبوون، بڕینی گوێ و کەپۆی پیاوەکانی لە سەر تاوانێکی بچووک لە کەنداوی فارسا کردبوویە گورگی چوارچاو. لە مانگی ئۆکتۆبری ساڵی ۱۷۵۷دا کەریمخان وێڕای لەشکرکێشییەکی سەرکەوتووانە بە مەبەستی سەرکوتی «قایید حەیدەر»ی حاکمی بەندەرگەناوە دیسانیش بە شوێنیدا نارد. میرمەهنا هەر کە هێزەکانی

۲۹ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ۱٦۱؛
Brieven, 2777 (1757), Kharg 1, 4 – 5 ; Niebuhr, Arabien, 317.
30- GD VIII, 26 May, 21 and 24 July, 4 December 1756 ; Brieven 2755 (1756) 15 – 17 ; 28 – 29 (1759), Kharg, 5 – 9.

زەند نیزیک بوونەوە ڕایکردە دەریا، بەڵام کەریمخـان دەورەی بەنـدەرڕیگی دا و هەڕەشەی کرد ئەگەر بێتوو میرمەهنا لە ماوەی سێ ڕۆژاندا خۆ بە دەستەوە نەدا شار تاڵان دەکا. میرمەهنا خۆی تەسلیم کـرد و کەوتـە بەندیخانـە. سـەرەنجام ساڵی داهاتوو کە وەکیل بە مەبەستی پەیکەردەی محەممەدحەسەنخـانی قاجـار لە شیراز دەرکەوت بە نێوبژیوانی و کەیخودایەتی محەممەدبـەگی خوورمـۆوجی سەرداری سەربەدەرەوەی تەنگسـتانی لێـی خـۆش بـوو و دووبـارە کردییـەوە حوکمڕانی بەندەرڕیگ. محەممەدبەگ مێردەخوشکێکی میرمەهنا بوو. لـە کـاتی شاڵاوی وەکیل بۆ سەر هەرێمی بـاکووری وڵات، سـادقخـانی بریکـاری چەنـد جارێک بە مەبەستی سەرکوتی میرمەهنا سپای گـاڵ دا، بـەڵام نـاوبراو هـەموو جارێ یان ئەو هێزانەی تێکشکاند یا لـە بەسـتێن ڕایکـرد و پـەنای بـردە نێـو گەمییەکانی[٣١].

لە کۆتایی ئاوریلی ساڵی ١٧٥٩دا وەختایـەک کـە میرمـەهنا پـەلاماری یەکێک لە کاروانەکانی بەرەو «بەسـرە»ی دا لۆتکـەی تۆپـداری هولەندییـەکان بەری پێگرت. وا دیارە تـا ئـەو زەمـانی هـەردک لا خۆیـان لـە تێکهەڵـچوونی ڕاستەوخۆ دەپاراست، بەڵام ئێستا ملەبەملە دەسـتی پێکردبـوو. هولەندییـەکان نێوانیان لەگەڵ حاکمی بووشێهر خۆش بوو و لە لایەکی دیکەشەوە بە مەبەسـتی داگیرساندنی دۆستایەتی لەگـەڵ قاییـد حەیـدەری حـاکمی گـەناوە و ڕەقـیبی میرمەهنا هەوڵـیان دەدا. لـە سـەرەتای ساڵـی ١٧٦٠دا وەختایـەک چەکـدارانی میرمەهنا گناوەیان گەمارۆ دابوو لۆتکە تۆپدارەکانی هولەندی بڵاوەیان پێکردن. باوکی میرمەهنا هەمیشە لەگەڵ «شێخ نەسر»ی ڕەقیبی بازرگانی خـۆی نێـوانی سارد بوو و ئەم مەبەستەشیان وەختایەک خستە بەرچاو و پتری پێگرژ بوون کە لـەبری بەنـدەرڕیگ بووشـێهریان وەک بنکـەی دابـەزینی کـەلوپـەل و پێداویستییەکانی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی هولەند دیاری کـرد. لـە ساڵـی ١٧٦٢دا زەمانێک کە وەکیل سەرکەوتووانە لە بـاکوورەوە دەگەڕایـەوە، تـەمای گرت کە ڕاست بۆخۆی سەبارەت بـە سـەقامگیر کـردنی هـێمنی و تـەناهی لـە ناوچەکانی بەستێنی کەنداوی فارس دەس بە کار بێ و هێزێکی هاوبەشی ئێرانی

٣١ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٦١ ـ ١٦٢ : Niebuhr, Arabien, 317 – 318.

و هولەندی بۆ ئەم مەبەستە بنێرێتە بەندەرڕیگ. میرمەهنا کە ئێستا لەگەڵ تەواوی دراوسێیەکانی تێکهەڵچووبوو بە پەرەپێدانی دەسدرێژییەکانی دژکردەوەی نواند: هێرشی بردە سەر چەند مەڵبەندێکی دوورتری نێوخۆی وڵات و دوو کاروان کە لە مابەینی بووشێهر و شیراز دەبزووتن ڕووتی کردن و لە ڕۆژی جێژنی «پاک»ی ١٧٦٢دا بە شێوەیەکی سەرنەکەوتوو پەلاماری «خارک»ی دا[٣٢].

تەواوی ئەم ڕووداوانە بە هەڵگیرسانی شەڕ لە دەوروبەری بەندەرعەباس (کە هولەندییەکان لە ساڵی ١٧٥٩ و بریتانییەکان لە ساڵی ١٧٦٣دا توجارەتخانەکانی خۆیان لەوێ داخستبوو) قەومان کە سادقخان دژی خانی لار کەوتە خۆ و یەکەم هێرشی هێزەکانی عوسمانی و زەند بۆ سەر مەڵبەندی نیمچە سەربەخۆی بنیکەعب لە خوارووی خووزستان و دژەهێرشی ئەو خێڵە بۆ سەر گەمیوانی لای سەرووی کەنداو بەتایبەت بەحرەین دەستی پێکرد. زەمانێکی کە کەریمخان سەرقاڵی کاروباری مازەندەران و ئازەربایجان ببوو یەکێک لە قۆناخەکانی شڵەژاوی گشتی و تێکەولێکەی کەنداو و مەڵبەندەکانی بەستێنی دەریا سەری هەڵدابوو.

١٠ ـ ٤ پێمل کردنی تەنگستان و دەشتستان

میرمەهنا لە ماوەی دوو ساڵی دواترا لەگەڵ هولەندییەکان کەوتە باروهەوای شەڕەوەستانێکی دژوار. زیاتر سەرنجی کەوتبووە سەر قایمکردن و دابەستنی بەندەرڕیگ لە بەرامبەر هێرشەکانی کەریمخاندا. پەلاماری هێزەکانی زەند ئاخرییەکەی لە زستانی ساڵی ١٧٦٥دا بە سەرکردایەتی ئەمیرگۆنەخان وەڕاست گەڕا و سەرەتا «خوورمۆوج»ی گرت و بۆ ماوەی سێ مانگان کڕ کەوتەوە و دەستی نەبزاوت (جگە لە زێدەڕەوی لە ئەستاندنی پیتاکدا). ئاکار و کرداری مەیلەو ئاشتیخوازانەی لە لار و تەنگستان بوو بە هۆی ڕاکێشانی سەرنج و هاوکاری فەرماندەرانی ناوچەیی و جەماوەری خەڵکی ئەو هەرێمە[٣٣]. جگە لەمە

32- Brieven 2956 (1763), 26 – 27 ; 2984 (1764), Kharg I, 60 – 63 ; Niebuhr, Reise 182.

33- Niebuhr, Arabien, 317 ; Reise, 100 – 101, 104 – 105, 165 . 180 . 184.

شێخنەسر و کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی کە هەردوولا گفتیان دابوویە سەبارەت بە گەمارۆی بەندەرریگ یاریدەی بدەن، تەنیا پاپۆرێکی لەنگەرخستووی بەندەرریگیان بۆ نارد. میرمەهنا لە مانگی ژووەندا تێگەیی کە ئاقلانەتر ئەوەیە تا بە بنەماڵە و بارگەوبنەوە سواری کەشتی بێ و لەگەڵ تاقمی سەرەکی شەڕکەرانی پەنا بەرێتە بەر دوڕگەی «خارگوو» کە چۆلگەیەکی خاپوورە و مایلێک کەمتر لە خارکەوە دوورە. سەرۆکی شەریکەی هولەندی ناسراو بە «بووشمەن» بۆ ئەوەی خۆی لە تێوەچوون لەم هەڵلایە لا بگرێ تەنانەت ئیزنی دا بە کەشتی میرمەهنا کە لە خارک خوردوخۆراک وەدەس بێنێ و سووتەمەنی پێویستی بۆ ئاژوان دابین بکا. لە ماوەی ئەم هەڵمەتە بێفایدەیەی دەریاییدا وەختایەک کە حەوتووی دواتر لۆتکەکانی میرمەهنا پێشاوبڕکەی پاپۆڕە شەڕکەرەکانی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی و بووشێهریان دایەوە و تەنانەت توانییان دەس بە سەر چەند پاپۆڕێکی بازرگانی بووشێهری دابگرن کە دەچوونە بەحرەین، ئەمیرگۆنەخان بە خاترجەمی لە بەندەرریگی وێرانکراو دابەزی و لەشکرەکەی بۆ بزووتن و چوونە خارکەوە ئامادە کرد. بووشمەن چالاکی و هەڵمەتەکانی لە جەغزی ئاگربارانی نیوەشەوانەی تۆپخانەدا هێشتەوە هەتا بە قەولی خۆی «شەڕکەرانی دوژمن وەخۆ بێنێتەوە»[٣٤]. لە مانگی ئۆکتۆبرا میرمەهنا بووشێهری خستە گەمارۆیەکی سەختەوە و دوابەدوای ئەو بازرگانێتی و دابینکردنی ئازۆقەی هولەندییەکان بەری پێگیرا و ئەم کارە دوژمنایەتی «پیتێر هانینگ»ی بریکاری بێئەزموونی «بووشمەن»ی ورووژاند.

بەر بە دابەزینی هێزە نێردراوەکانی سەربازگەی هولەندییەکان کە پێنسەد چەکداری بووشێهری بوون گیرا و گەلێکیان کوشتە و بریندار کەوتە سەر دەستی. میرمەهنا ئەم سەرکەوتنەی بە پیادە کردنی هێز لە خارک و گەمارۆی قەڵاکەی درێژە پێدا. کاتێک بەتەواوی پێوەندی دوڕگە لەگەڵ دەرەوە دابڕا «هانینگ» لێبڕا کە دەرگای وتووێژ لەتەک میرمەهنادا بکاتەوە. لە ڕۆژی یەکەمی ساڵی ١٧٦٦دا، وێڕای دەستەیەکی بچووکی نوێنەرایەتی لە قەڵا دەرکەوت و بە فەرمانی میرمەهنا گیرا؛ قەڵا و شار دەستیان دا و بەرهەڵستان بە سواری

34- Niebuhr . Reise, 186 ; cf . FR XVI,841 (3 March 1765), Amin . 76 – 77.

گەمی گوێزرانەوە بووشێهر و لەوێوە بۆ تاوییە و میرمەهنا بەهێزترین قەڵا و دەوڵەمەندترین بارخانەی کەنداوی فارسی داگیر کرد و سەرلەنوێ بەحرەینی خستەوە ژێر ڕکێفی خۆی. لەم وەختەدا کە ئەمیرگۆنەخان لە دەسکەوتی هەڵمەتەکەی بۆ سەر بەندەرڕیگ جاڕز ببوو، سەرۆکی زەعابی سەرکردەیەکی بە مەبەستی گرتنەوەی خاک و ملکی باوکی گاڵ دا.

کەریمخان لە ئاوریلی ساڵی ١٧٦١دا هێزێکی دووهەزار کەسی بە مەبەستی گەمارۆی بەندەرڕیگ بە سەرۆکایەتی زەکیخانی ئامۆزای بەڕێ کرد. لە مانگی مەیدا بەندەرگەناوە دووبارە کەوتە دەس هێزەکانی زەند، بەڵام هێشتاش بەندەرڕیگ لە ژێر چنگی ئەم هێزانەدا نەبوو. سەرکردایەتی سپای زەند جارێکی دیکەش لە یارمەتی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی بێبەش کرابوو و بەناچار گەڕایەوە شیراز. لە مانگی ئاگۆستی ساڵی ١٧٦٨دا وەکیل هێزێکی تری نارد و ئەم لەشکرەش کە بەرەوڕووی یارمەتینەدانی ڕێزدار «مووره» نوێنەری کۆمپانیا ببۆوە، کارێکی کرد کە بە یاریدەی پەلی پاپۆڕانی شەڕکەری بووشێهر، بەندەرڕیگ گیرۆدەی خەساری گەمارۆی زستانە بکا.

سەرەتاکانی ساڵی ١٧٦٩ توندی و سەختی گەمارۆ وێڕای خوێنڕێژییەکانی میرمەهنا تاقمێک لە خزمانی لێهەڵتەزاندووە. لە ٢٦ی ژانویەدا وەختایەک یاغی گەورەی دەریایی چووبوو بۆ بازاڕ بەرەوڕووی هرووژمی جەماوەر بۆوە و خافڵگیر کرا و خۆی و زێرەوانانی بە گەمییەک ڕایانکرد. حەسەنسوڵتان یەکێک لە جڵەودارانی ڕاپەڕیوان بە ناوی کەریمخانەوە دەستی بە سەر خارک داگرت و هەواڵی کۆدتای خۆی بە گوێی ئێرانییەکان ڕاگەیاند. تاقمێک لە سەربازانی زەکیخان لە خارک دابەزین و سەرهەڵداوان دەستیان دا. وەکیل بەگوێرەی داب و نەریتی خۆی نەرمی نواند و لە ڕاگەیەندراوێکدا ماڵ و سامانە دەسبەسەراگیراوەکانی دایەوە بە حەسەنسوڵتان و بە نازناوی «خان»ەوە کردی بە حوکمڕانی بەندەرڕیگ. پاش گرتنی خارک و بەندەرڕیگ چالاکی ڕێکوپێک دژی شەڕەنگێزان بەڕێوە چوو. لە خارکا بنکەیەک دامەزرا کە تاقمێک لە چەکدارانی پیادەی زەند لەوێ سەقامگیر بوون و دورگەی ناوبراو لەو کاتیڕا کەوتە ژێر دەسەڵاتی وەکیل.

میرمەهنا پاش بڕینی ١٤٠مایل لە ١٧ی مانگی فێورییەدا بە سواری

گەمییەکی بچووک و بێ ئازۆخە گەیشتە شاری بەسرە. یەکێک لە پاسدێرانی ئەو شارە ناسییەوە و بردییە لای میربەندەر. میربەندەر داخـوازی پەنابـەرێتی لـێ قبـوووڵ نـەکرد و لــە نیوەشــەوی ٢٤ی مــانگی مارسـی ١٧٦٩دا ئـەو یاغییــە یەکجاوەیان(١٠) خنکاند کە بۆ ماوەی پازدە ساڵان ترس و سامی بە سەرانســەری ناوچەی کەنداودا بڵاو کردبۆوە. سەری نێردرایە لای حوکمڕان (پاشا) و لەشـیان خستە بەردەم سەگان[٣٥].

دوورگە (ئادە)ی خارک دیسانیش پاش ئەم ڕووداوانـە کەوتــەوە گێــژاوی گومنــاوی و هــەژاری بــەر لــە هــاتنی هولەندییــەکان (ئیتـر هولەندییــەکان نەگەڕانەوە کەنداو). شوێنە سـەخت و قایمـەکانی بەنـدەرڕیگ بـە دەس هێـزە سەرکەوتووەکانی ئێرانی تێکـڕما و خـاپوور کـرا و ڕووحـی سەربەسـتیخوازی «زەعابی» بە کوژرانی میرمەهنا تۆوی بڕا. بەندەرڕیگ لە بەرامبـەر بووشـێهردا پلە و پایەی دابەزی[٣٦]. زەکیخان هێورکردنەوەی بەستێنەکانی کەنـداوی فارسـی بە هێرش بـۆ سـەر شـێخ حـوجری کـەنگانی تـەواو کـرد(١١). ئـەم شـێخەش میرمەهنایەکی بچووک بوو کە پاش تێکهەڵچوون لەگەڵ خانی زەند وێڕای دەست و پێوەندەکانی خرایە کۆت و زنجیر و نێردرایە شیراز و لەوێ کـوژرا[٣٧]. تێکـڕای ئەو بەندەرانەی کە سەریان وەبەر شیراز هێنابوو هێور و ئارام بوونەوە و ئێستا وەختی وەی هاتبوو کە دەستێک بە سەروگوێی بەشی خوارووی کەنداوا بێ.

١٠ ـ ٥ شەڕ لەگەڵ عومان

ئەگەرچی لە ماوەی پاشایەتی نادرشادا ئیمامی عومان زۆر خۆی لاشـەڕ گرتبوو، بەڵام هەروەختایەک لە ئێرانا شای کەمدەسەڵات دەهاتنە سـەر حـوکم ڕێبازێکی شـەڕوەنانە و نائاشـتییانەی دەگرتـە بـەر. لـە ساڵـی ١٧٧٣دا، لــە

35- FR XVI, 101 b ; BP XXXII, 20 May 1769 ; Garmelites, 670.

هەروەها بڕواننە: ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٩٧ ـ ٣٩٨؛ تەفرەشی ٢٧١ئا.

Parsons. 197 ; Malcolm, 136, Wilson, 182 ; Amin, 99 – 100.

37- cf. Kinneir, III ; Monteith, Nites on the Routes, 108.

٣٧ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٦٨؛ گوڵشەنی مراد، ل ١٥٤؛ Carmelites, 668.

ڕۆژگاری پاشایەتی شاسوڵتانحوسێنی سەیفی بنی سوڵتانی سانیدا، بە یارمەتی عەرەبەکانی جەواسم و قەتەر، بەحرەین و لار و «قیشم»ی داگیر کرد و دەیەویست کە دورگەی هۆرمزیش گەمارۆ بدا. پۆرتۆغالییەکان نەیانتوانی پۆلە پاپۆڕێکی بازرگانی بۆ گواستنەوە و گەیاندن بخەنە بەردەستی ئێران و عومانییەکان دەبووا بە دانی دەمچەورانە دەس لە شەڕ هەڵبگرن[38]. ئیمام ئەحمەد کە ساڵی ١٧٤٩ عومانی خستبووە ژێرچۆکی خۆی، وای بۆدەچوو لەبەر وەی ئێرانی پاش کوژرانی نادرشا تووشی پاشاگەردانی و شڵەژاوی بووە، ئەویش دەتوانێ دەس بخاتە سەر پۆلە پاپۆڕەکانی هێزی دەریای نادر لە پێگەی گێمبروون. بە هۆی بلاوبوونەوەی چەند دەنگۆیەک لە هاوینی ١٧٥٢دا، هاواری مەترسییان گەیاندە گوێی مەلاعەلیشا کە ئیمامی عومان دەیهەوێ بە وەدەسهێنانی دووسێ گەمی پەلاماری بەندەرعەباس بدا و پاپۆڕە شەڕکەرەکانی وێندەرێ داگیر بکا، بەلام ئەم هەڕەشەیە هەرگیز وەکردەوە نەگەڕا[39]. لە سەرەتاکانی ساڵی ١٧٥٢دا بە هۆی ئەو ئالۆزییانەی کە دراوسێ سەربزێوە جولفارییەکانی عومان بەدییان هێنا، ئیمام چەند دیارییەکی وەک هەشت غولامی قولەڕەشە و دوو ماین و هێندێک قەندی کڵۆی بۆ نەسیرخانی لاری نارد و داوای لێکرد کە هەزار کەس لە شەڕکەرانی بە مەبەستی بەرگێڕەوەی هێرشی ڕاپەڕیوانی عەرەب بنێرێتە یاریدەی[40]. لە ساڵی ١٧٦٧ یا ١٧٦٨دا ئیمام وای ڕێکخستبوو کە کەشتی «ڕەحمانی» لە شێخ عەبدوڵلای بنیموعین بکڕێ. شێخی ناوبراو پاش دەریاسالار بە گەورەترین خاوەنپلەی هۆرمز دادەندرا.

لە هاوینی ساڵی ١٧٦٩دا هەر ئەوەندە کە بەشی سەرووی کەنداو ڕووی کردە ئارامی، کەریمخان بە داواکردنی قەراروبڕی پیتاکی دیاریکراوی دەورەی نادری و گێڕانەوەی کەشتی ڕەحمانی کە بێ ڕەزامەندی دەوڵەتی ئێران کڕیبووی، دژی ئیمامی عومان وەخۆکەوت. ئیمام داخوازەکانی زەندی بەرەو پاش بردەوە و بە ئاماژە ڕایگەیاند کە نادرشا و کەریمخان دوو هێز و دەسەلاتی زۆر جیاوازن، لەوی دەترسا و ئەمەیان بە هیچ دانانێ، بۆیە ئەگەر خانی زەند

38- Lockhart, Safavi Dynasty, 115 – 116.

39- GD VI, 5 July 1750.

40- GD VI, 15 february 1752.

لە سەر ویستەکانی خۆی سوورە، وڵامەکەی گوللە و تۆپە[٤١]. لەو کاتەوە ئێران و عومان کەوتنە سەر باروهەوای شەڕ. سەرەتا دەگژڕاچوونەکان لە جەغزی کێشەکێشی بێفایدە و ڕاووڕووتی دەریاییدا دەخولانەوە. بۆ وێنە وەختایەک دوو کەشتی قاوە لە شاری «سەووەر»ەوە بەرەو بەسرە بەڕێوە بوون، ئێرانییەکان هێرشیان کردنە سەر و گرتیانن. لە ساڵی ١٧٧٠دا پۆلە پاپۆڕی لەشکری ئیمام وێڕای سپایەک لە نیزیک بەستێنی بووشێهر قوت بووە، بەڵام نەیتوانی بگاتە لێوار و هێز دابەزێنێ[٤٢]. بەگوێرەی ڕاپۆرتەکانی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی لە بەرایی ساڵی ١٧٧٤دا پاپۆڕانی شەڕکەری ئێران دژی مەسقەت کەوتنەخۆ، بەڵام بەرەوڕووی پەلەپاپۆڕی موتەسەللیم (میربەندەر) بوونەوە و تێکشکان[٤٣]. وا دیارە ئەم ڕووداوە دەگەڕێتەوە سەر ناردنی کەشتی بۆ هێزەکانی زەکیخان لە دوورگەی هۆرمز.

ڕەنگە ئەو ڕاپۆرتەی کە خودی موتەسەللیم نووسیویەتی زۆری پێوەنابێ. هەر چۆنێک بێ مێژوونووسانی ئێرانی هێرش دەکەنە سەر سلێمانپاشای والی بەغدا و بە شێوەی ناڕاستەوخۆ سەر سوڵتانی عوسمانی کە لەم قۆناخەدا یارمەتی عومانییەکانیان داوە. نووسراوەکانی قەڵەمبەدەستانی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتیش ئەوەی دەسەلمێنن کە پاشا سەبارەت بەو بۆرەقەولەی وا دابووی بە وەکیل کەمتەرخەمی کردووە[٤٤]. هەر چۆنێک بێ چونکە بەسرە لە ئاست ئێرانییەکان خاوەنی هەلومەرجێکی ناسک و خەسارمەند بوو، وای بە بەرژەوەند دەزانی چونکە مەسقەت بە باری بازرگانی و هەناردە و هاوردەی هیندووستاندا وەک بەندەری ناوەند و عەمباری وابوو، پشتیوانی لێبکا. لە لایەکی دیکەوە بەرژەوەندی کەریمخانیش وای هەڵدەگرت کە هێڵی گەمیوانی لە مەسقەتەوە بگوێزرێتەوە بۆ بەندەرعەباس و بووشێهر، چونکە کارگێڕانی ئێرانی وەکیل لێرە دەیانتوانی بارانە و گوومرگانە و هەقی

41- Lorimer, 411 – 412.

42- Ibid : FR XVI, 1009 (18 October 1769).

43- SP 95, 50 (1774), 36a.

٤٤ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ٢٨١ ـ ٢٨٢؛ گوڵشەنی مراد، ل ١٧٩؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ٣٣٧؛ FR XVII, 1069 (1 May 1774).

لەنگەرخستن و گواستنەوە و گەیاندن بۆ سەر پاپۆڕان کۆبکەنەوە.

سەرەڕای ڕێگرتنی نێوەنێوەی گواستنەوە و گەیاندنی نێوان بەسرە و عومان لە لایەن هێزەکانی زەند و بلاوکردنەوەی دەنگۆی سەرهەڵدانی شەڕی لەنەکاو، وا دیارە ئاڵوگۆڕێکی ئەوتۆ لە بازرگانێتی سەرانسەری کەنداوا پەیدا نەبیوو. ڕووداونووسانی ئێرانی دەڵێن کە پاپۆڕەکانی بازرگانی ئێران لە بەندەری مەسقەت کەوتبوونە داو و «خەواریج»ی عومان دەیانویست ڕووتیان کەن، بەلام ئابراهام پارسۆنێز ـ لە جێیەکی دیکە هەر بەو گوڕ و تینەی نامی ـ دەنووسێ کە لۆتکە و گەمییەکانی ئێرانی بە شێوەیەکی ئاسایی لەگەڵ عومان خەریکی ئاڵوویر بوون و ئیزنیان هەبوو کە بێ هیچ بەرهەڵست و ئازارێک بکەونە کڕین و فرۆشتن[٤٥].

وەک نووسیویانە لە هاوینی ١٧٧٤دا، دروست پاش ڕووداوی هۆرمز، ئیمامی عومان لەبەر ئەو کۆمەڵە گیروگرفتەی بوویەتی بە ناردنی دیارییەکی ٢٠٠تمەنی یان دانی باجێکی ساڵیانە لەگەڵ وەکیل تەساڵحەی کردووە[٤٦]. بەمشێوەیە ئابڕووی حکوومەتی زەندیە لە بابەت سووکایەتی سەبارەت بە شکانێکی دیکەوە کڕدرایەوە. وێڕای تەواوی ئەم پێشهات و هەڵکەوتانە سەرەڕای تێکۆشانە سیاسییەکانی حەیدەرعەلیخانی دەکەنی، وەختایەک کە ئیمام بە شێوەیەکی جەربەزانە پاپۆڕەکانی بە جلەوکێشی کەشتی ڕەحمانی یاریدەی هاوپەیمانانیان دا کە هێزەکانی زەند لە بەسرە گەمارۆیان دابوون، سەرلەنوێ شەڕ هەڵگیرسایەوە. لە سەرەتاکانی ساڵی ١٧٧٨دا پاش ئەوەی ئێرانییەکان بەسرەیان خستە ژێر چنگی خۆیان، گەلێک دەنگۆ سەبارەت بە وتووێژی ئاشتی نێوان وەکیل و ئیمام بلاو بوونەوە، بەلام دوای مردنی کەریمخان ڕێگای هەر چەشنە گۆڕانێک گیرا[٤٧]. ڕووداوەکانی ئێران وایان کرد کە شانبەشانی دابەزینی دەسەلاتی دەوڵەتی زەند، هێز و بڕشتی ئیمام بە شێوەیەکی بەرچاو لە ناوچەکانی سەرووی کەنداوی فارس پێهەلاچێ: لە ساڵی ١٧٩٤دا ئیمتیازی ئیدارەی بازرگانێتی بەندەرعەباس ساڵێ بە ٦هەزار تمەن درا بە سوڵتان

٤٥ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٧٥؛ Parsons, 207.

46- SP, 97, 50 (1774), 165 ; FR XVII, 1771.

47- SP 97, 54 (1778), 68.

ئیبنیئەحمەد[48].

١٠ ـ ٦ زەکیخان لە هۆرمز

کەریمخان سەرەنجام پاش سەقامگیر بوون لە شیراز توانی کە گەروولەی هۆرمز بخاتە ژێر دەسەڵاتی ڕێوڕاستی خۆی. لە ساڵی ١٧٦٠دا ماوەیەک پاش پێمل بوونی نەسیرخانی لاری، حاجی محەممەدی ڕەعنایی، حوکمڕانی بەدەسەڵاتی ئیسفەهان لە لایەن وەکیلەوە نێردرایە بەندەرعەباس هەتا ئەو ناوچەیە سەبارەت بە قبووڵی فەرمانەکانی حکوومەتی ناوەندی پێمل بکا. ناوبراویش بە ڕێوشوێنێک شێخ عەبدوڵلای بنیموعینی سەربزێوی خستە ژێر نیر و بە بنەماڵەوە لە کۆت و زنجیرا بەڕێی کرد بۆ شیراز[49]. شێخ عەبدوڵلا لە شیراز توانی کە بە دانانی کوڕەکەی(١٢) وەک بارمتە دووبارە بگەڕێتەوە سەر کارەکەی خۆی. گۆیا حاجی ئاغامحەممەدی ڕەعنایی پاش ئەو خزمەتە گەورە لە سەر کار لادرا و یەکێک لە حاکمەکانی ناوچەیی بە ناوی شێخمحەممەدی بەستەکی(١٣) وەک بەگلەربەگ لە مانگی سەفەری ١١٨٣ی کۆچی / ١٧٦٩ی زایینیدا جێی گرتەوە و دەستی کرد بە کار[50].

بەم ڕێخۆش کردنانە کەریمخان بۆ گاڵ دانی پەلەپاپۆڕێک بە مەبەستی هێرش بۆ سەر عومان، بەندەرعەباسی بە بنکەیەکی جێمتمانە دانا. لە شابانی ساڵی ١١٨٧ی کۆچی / نوامبری ساڵی ١٧٧٣ی زایینیدا فەرمانی دا کە شێخ محەممەد بۆ لەشکری زەکیخان ٣هەزار «مەن» خورما و ٥هەزار «مەن» دەغڵ و دان ئامادە بکا[51]. چەند فەرمانێکی دیکەی لەم چەشنەشی بۆ حاکمانی تری

٤٨ـ ئەم ئیمتیازە لە ساڵی ١٨٥٦دا دیسانەوە نوێ کرایەوە و تا ساڵی ١٨٦٥ درێژەی کێشا. Miles, 287.

٤٩ـ ئەنساری، ل ٢٢٧؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٧٦؛ گوڵشەنی مراد، ل ١٥٨. BP XXIX, 4 November 1766.

٥٠ـ موقتەدیر، ل ٧٣٣ ـ ٧٣٤. بەستەک گوندێکە لە ناوچەی لارستان.

٥١ـ موقتەدیر، ل ٧٣٣ ـ ٧٥٤ ڕوونووسی فەرمانێک لە لایەن کەریمخانەوە. (کێشی «مەن» لە هەر زەمان و شوێنێکدا جیاواز بووە: ٣کیلۆ، ٦ کیلۆ و ١٢کیلۆ ـ وەرگێڕ).

بەندەرەکانی کەنداو سەبارەت بە کۆکردنەوەی ئازۆخە و پاپۆڕ نارد. وەختایەک کە لە زستانی ئەوساڵەدا زەکیخان گەیشتە بەندەرعەباس، شێخ عەبدوڵـلا بـە پەلە چووە خزمەتی و ئامادەیی خۆی بۆ هەر چەشنە یارمەتییەک دەربڕی. لـەم کاتەدا قەرار کرا کە زەکیخان وەک میوان بەرەو ماڵی شێخ بڕوێ (بە شێوەیەکی وەستایانە چەند شتێکیان سەبارەت بەوپەڕی جوانی «عائیشە»ی کچی شێخ بـە گوێی ئاشنا کردبوو و زەکیخانیش لە دنیای خـەیاڵاتیدا تامـەزرۆی زەماوەنـد ببوو لەگەڵی). شێخ بە شادمانی ڕەزامەندی خۆی سـەبارەت بـەم خزمایەتییـە دەربڕی و سەرداری زەندی بانگهێشتی دوورگەی هۆرمز کرد. لە ڕۆژەی دیاریکراوا شێخ عەبدوڵلا داوای لە زەکیخان کـرد چونکـە عەرەبـەکانی هـەژاری دوورگـەی بەردەلان و قاقڕ توانستی دابین و میوانداری کردنی هـەموو پیاوەکـانی ئـەویان نیە[٥٢]، وا باشە کەمیان بکاتەوە، بۆیە نیگابانەکانی سواری کەشتی نەکرد و خۆی لەگەڵ زەکیخـان و ژمارەیـەکی کـەمی هاوڕێیـانی بـەرەو دوورگـە کەوتنـەڕێ. وەختایەک پێیان نایە خاکی دوورگە زەکیخانی خافڵـگیر کـرد و وێـڕای یـارانی خێرایەکی گرتنی و خستنیە سیاچاڵەوە.

چەکدارانی سپای لە ڕۆخی بەندەرعـەباس هـەروا بێهـوودە چـاوەڕوان بوون کە سەردار بە بووکـەوە بێتـەوە. وەختایـەک ڕووداوەکـە ئاشـکرا کـرا و چەکدارەکانی زانییان کە لۆتکەی تەواویان بۆ شەڕ لەگەڵ بنیموعین بە دەستەوە نیە، بڵاوەیان کرد. لەم کاتەدا شێخعەبدوڵلا بە نامەیەک لە وەکیلی ڕاسپارد کە وا چاکە بارمتەکان پێکەوە بگۆڕنەوە. کەریمخان هـیچ چارەیـەکی نـەبوو جگـە لەوەی پێشنیارەکەی قبووڵ بکا. لە مانگی مەی ساڵی ١٧٧٤دا «محەممەد»ی کوڕی شێخ بەڕەڵلا کرا و زەکیخانیش بە ئابڕووتکاوی گەڕایەوە شیراز[٥٣].

52- Waring, 138.

٥٣ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٧٦ ـ ١٧٨؛ گوڵشەنی مراد، ل ١٥٩ ـ ١٦٠؛ فەسایی، بـەرگی یەکـەم، ل ٢١٧. FR XVII, 1071 (18 May 1774) ; SP 97151 (1774), 18. سەدیدوسسەنتەنە، ل ٢٦٣ ـ ٢٦٤ و ٦١٤. غەففاری دەڵێ کە پاش گیرانی زەکیخان حاجی ئاغامحەمەد حوکمڕانی تازەی بەندەرعەباس کە لە ڕاستیدا زەکیخان جێـیگرتبـۆوە، بۆلە پاپۆڕێکی ناردە هۆرمز و ئازادی کرد و جارێکی تر شـێخ و خـاوخێزانی گێرایـەوە

یەکەمین تەقەلای «نادر»انەی وەکیل بە مەبەستی پەرەی قەڵەمڕەوی ئەوپەڕسنووری زەند ئاوای کۆتایی پێهات. شێخعەبدوڵلا سەربەخۆیی خۆی پاراست. سەرلەنوێ بە چەشنێکی شیاو کەلکی لە کچەکەی وەرگرت بۆ بەستنی پەیمانی یەکێتی لەگەڵ ئیمام و نەسیرخانی لاری(١٤). پێشنیاری بە نەسیرخان کرد ئەو کچەکەی بخوازێ کە ببوو بە هۆی گیرانی زەکیخان، بەڵام خانی لار قبووڵی نەکرد[٥٤]. وەکیل لە پاشماوەی دەورانی پاشایەتیدا کە گیرۆدەی گێرە و کێشەی ناوچەکانی سەرووی کەنداوی فارس و کوردستان ببوو، بەندەرعەباسی هەروا بەرەڵلا کردبوو.

١٠ ـ ٧ ڕاپەڕینی بنیکەعب

گەورەترین و تۆکمەترین ئاپۆرەی دزانی دەریایی کە خودی وەکیل کەوتە وێزەیان و بەزاندنی بنیکەعب بوون. وەک گێراویانەتەوە ئەمانە بە بنەچەکە بەرەبابێک بوون لە سەحرانشینانی بنیخوفاجە(١٥) و سەدەکانی بەر لە دەرکەوتنی ئیسلاما کۆچیان کردووە بەرەو ناوچەکانی باشووری ئێراق. لەبەر ڕێگری بە «بنیخوفاجە» ناودێر کراون.

لە کلکەی سەدەی شازدە یان سەرەتاکانی سەدەی حەڤدەی زایینیدا لە قەببان نیشتەجێ ببوون کە کەوتۆتە نێوان خوورمووسا و شەتتولعەرەب (یەکاوی عارەبان). یەکێک لە حوکمڕانانی دەیری (دەیری) بەسرە ئەم تایفەیەی نیشتەجێ کرد. پاشان بە یارمەتی حوکمڕانەکان تەواوی خاکی بەستێنی دەریای ئەو ناوچەیان داگیر کرد. لە سەردەمی پاشایەتی نادرشای ئەفشاردا کیسیان لە ڕاپەڕینی محەممەدخانی بلووچ هێنا لە شووشتەر و هەتا سەر مەڵبەندەکانی دەوەرەق و قەراخ ڕووباری «جەڕراحی»یان تاڵان کرد و هێندێک دواتر ئەم ناوچەیان کردە ناوەندی شاڵاوەکانیان.

شیراز، بەڵام کەس ئەم نەقڵەی نەگێڕاوەتەوە. نامەی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی دەیسەلمێنێ کە بارمتەکانیان گۆڕیوەتەوە.

٥٤ـ سەدیدوسسەنتەنە، ل ٦١٣.

نادر بە مەبەستی گەمارۆی قـەببان هێزێکـی نـارد و بـنیکـەعب داوای هەلومەرجی تەسلیم بوونیان کرد و بۆ یەکـەم جـار ملیـان دا کـە سـەر وەبـەر حکوومەتێکی بێ ئەملاوئەولای ئێرانی بنێن؛ بەلام دیسانیش پێیان باشتر بوو کـە یاریدەی حوکمران (پاشا) بدەن لە بەرامبەر دوژمنـانی دراوسـێی لـە بـاکووری رۆژاوا کە عەرەبی هاوپەیمان بوون. لە سالـی ١١٥٠ی کـۆچی / ١٧٣٧ی زایـینیدا دوو برا بە ناوی عوسمان و سەلمانی ئالیبووناسر، شێخ «تەهمووز»ی سەر بە حکوومەتی عوسمانییان گۆڕەهوو کرد و بـە هاوکارییـەکی چڕوپـڕ ئـەم هەلـە رەخسـاوەیان بـە مەبەسـتی بالادەسـتی ئـەم تایفـە زۆنگاونشـینە گومنـاوە قۆزتەوە[٥٥].

وا وێدەچوو کە عوسمان ماوەیەک بەرواڵەت سەرۆکایەتی تایفـەی لـە ئەستۆ بێ، بەلام سەلمان بەئاشکرا کەلـەگایی دەکـرد و بـە شـوێن سیاسـەتی پەرەگرتنی دەسەلاتی خۆیەوە بوو. تایفەی کـەعب لـە گـەمارۆی سالـی ١١٥٦ی کۆچی / ١٧٤٣ی زایینیدا چوونە پاڵ هێزەکانی نـادر. سـێ سـاڵ دواتـریش بـە چوونە پاڵ لەشکری کەریمخان خزمەتێکی ئەوتۆیان بە دەولەتی ئێران کرد. لـە وەختی کوژرانی نادرشادا توانییان کە دەست و پێوەندەکانی خانەدانی ئەفشـار لە دەوەرەقی بەرەو رووخان دەرپەڕێنن. شـێخ سـەلمان دەوەرەقـی لـە بەشـی خوازووی رووباری «فەلاحییە» کردبوو بە شارێکی برەودار و بەرەو گەشـە. لـەم رۆژانەدا بنیکەعب خاکی داگیرکراوی ژێرچنگیان لەوبەرەوبەری زارکـی رووبـار بەرەو باکوور و نێوخۆی مەلبەندی خووزستان پەرە پێدا، بۆیە زەمانی دەسپێکی حکوومەتی کەریمخان قەلەمرەوی ئەوان برێتی بوو لە ناوچەیەکی سێسووچ کە لە هەر لایەکەوە نیزیکەی سێ مایل بە شێوەیەکی نارێک لـە مابـەینی دورگـەی بووبیان و هیندیان (هینـدیجان) و ئـەهواز چـەتری ئـەنگاوتبوو. لـە قۆلـێکی رووباری کاروون بە ناوی «سابێلە» شێخ سەلمان بـە چرپـیوچـاڵ و قـامیش و جەگەن و قوڕ بەندێکی گەورەی سازکرد و گولاوێکی چاکی بە مەبەستی ئـاودێری

٥٥ـ کەسرەوی، ل ١٦١، ١٧١؛ ئەلعەزاوی، عەشایر، بەرگی ٤، ل ١٨١؛
Wilson, 186 ; Oppenhiem IV Part 1, 58, 61 ; Ainsworth, 208, 209 بـە مەبەستی ئاگاداری تەواو سەبارەت بە شەڕەکانی بنیکەعب، بڕواننـە: خێلـی کـەعب، نووسراوی پێری.

بەدیهێنا. بەگوێرەی گێڕانەوەی ئەلشووشتەری(١٦) کە خۆی پاشماوەی هەرەس و ئاوبردەی بەندەکەی دیوە دەڵێ بەندەکە وا باش ساز کرابوو کە هاووڵاتییانی شارنشینی، بە بەردیش نەیاندەتوانی شتێکی وا دروست بکەن. «کینێر» کە چاوی بە پاشماوەی هەرەسەکانی وێ کەوتووە بڕوای وایە ئەگەر کەریمخان تێکینەدابا ڕەنگە چەند سەدەیەک خۆی ڕاگرتبا و نەڕووخابا[٥٦].

تا دە ساڵ دوای کوژرانی نادر بنیکەعب لە خۆشی و کامەرانیدا دەژیان و نێوانیان لەگەڵ دەروجیرانیان خۆش بوو. تەنیا وریای ئالیکەسیر بوون لە دەوروبەری دزفوول و شووشتەر و حوکمڕانی موشەعشەعی عەرەبستان لە حەوێزە. ئەم دوو تاقمە لەبەر شەڕ و لێکدانی بێوچان شکستیان بە خۆیان هێنابوو. داهاتی فرۆشی خورما و دەسهاویشتنە سەر ڕووباری کاروون و بازرگانێتی نێو بازاڕ خەزێنەی ئاخنیبوون. هاوکات قەڵەمڕەوی بنیکەعب لەم زەمانەدا کەوتبووە نێوان دوو ئیمپراتۆری ئێرانی و عوسمانی و شێخسەلمانی کەعبی چ شتێکی نەدەدا بە هیچکامیان و هەر لایەی بیانوویەکی بۆ دێنانەوە[٥٧]. لە بەهاری ساڵی ١١٧٠ی کۆچی / ١٧٥٧ی زایینیدا بەرەوڕووبوونەوەیەکی وا کە خۆی لێ کلا نەدەکرا قەوما. چونکە ئیتر کەریمخان لە سەر ڕەوگەی هەرووژم و هێرشی هێزەکانی ئازادخان و محەممەدحەسەنخان کە خۆیان سەرقاڵی زۆرەبانی بوون، نەمابوو، بۆیە چەکدارەکانی بە مەبەستی سەرکوت و تێکشکاندنی هۆز و تایفەکانی کۆهکیلۆیە دەنگ دا و شاری «بێهبەهان»ی لە تەنیشت ناوچەکانی دەشتەکی بنیکەعب کردە ناوەندی هەڵمەت و چالاکی. سەبارەت بە سەرکەوتنەکانی ئەم لەشکرکێشییە باس و خواسێک لە گۆڕێدایە. بەگوێرەی نووسینی غەففاری، شنەی سەرکەوتنی وەکیل سێ ڕۆژ بەر لە پێنانە «فەهلیان» وە شلکەی گوێی بنیکەعب کەوتبوو. بۆیە وەختایەک هێزەکانی زەند گەیشتنە ئەو مەڵبەندە تەنیا بەرەوڕووی وڵاتێکی وێران و بەندێکی شکاو

٥٦ـ تەزکەرەی شووشتەری، ل ٩٩؛ کەسرەوی، ل ١٧٧ ـ ١٨٥؛ – Niebuhr . Reise, 227 228. تاریخی گیتیگوشا، ل ١٢٦؛ .Curzon II, 322 ; Kinnier 90 نامی لای وایە بۆیە بنیکەعب خزاونە قەڵەمڕەوی ئێران چونکە «موتەسەللیم»ی بەسرە تینی بۆ هێنابوون. فەلاحییە ئێستا «شادگان»ە؛ بڕواننە: فەرهەنگی جوغرافیایی ئێران، بەرگی ٦، ل ٢٢٨.

٥٧ـ کەسرەوی، ل ١٤٣ ـ ١٥٢؛ Niebuhr , Reise , 227

بوونەوە. ڕووداونووسانی ئێمە بە هەڕەمە پێدادەگرن کـە ئـەم چەشـنە شـەڕ و تێکهەڵنەچوونانە نەبوونە بەرگێـڕەوەی پـەیکـردن و هـەسدانـەوە و تـالانی کەعبییەکان و ئەفسانەکانی ئەم خێڵەش وایان ڕێکخستبوو کـە کـەریمخـان بـە دەسبەتاڵی لە ناوچەی ئەوانەوە گەڕاوەتەوە[٥٨]. بەڵام ئەوەی زیاتر لە هەمووان شیاوی قبووڵن ئەو دەقانەن کـە لـە لایـەن نووسـندەکانی کۆمپانیـای هینـدی ڕۆژهەلاتییەوە نووسراون و سـەلمێنەری ئـەم ڕاسـتەقینەن کـە وێـران کـردنی مەڵبەندی دەوەرەق بە دەس کەریمخـان، شـێخسـەلمانی ناچـار کـرد کـە بـە سێجاران ٥هەزار تمەن بدا تا خۆی تێنەگەیەنێ[٥٩].

لە ساڵی ١٧٥٨دا شێخسەلمان دەستی دایە پێکهێنانی هێزی دەریایی. ئەم هێـزە هـەر ماوەیـەک دواتـر تەنانـەت پێشـاوبڕکەی هێـزی دەریـایی کاپووتانپاشای(١٧) بەسرەشی دایەوە. هێزی دەریـایی شـێخ لـە سالـی ١٧٦٥دا برێتی بوو لە ٧٠ لۆتکەی سەوڵداری بنپان و دە پاپۆڕی گەورە[٦٠]. بـە پێکهێنـانی ئەم پەل و لکانە هێزە شەڕکەرەکانی ئەوان لە زەوی و دەریادا تـەیار دەبـوون و بـەگوێرەی ئاشـنابوونیان لەگـەڵ شـوێنە تـەنک و ڕووبارەکـانی ناوچـەدا دەیانتوانی خێرا بێن و بچن و هەر وەختایەک بیانهەوێ داوی سەرڕێی هاتوچـۆ لە یەکاوی عەرەبانەدا بنێنەوە. کەعبییەکان تەنانەت خۆیان لە شەڕ و هەڵلاکانی لای بەسـتێنی کەنـداویش وەردا و بـە هێنانـە گـۆڕی کۆمەڵـێک داوا کەوتنـە دوژمنایەتی «شێخسەعدوون»ی حوکمڕانی بووشێهر و لە فێورییەی ساڵی ١٧٦١دا هەڵمەتیان بردە سەر بەحرەین[٦١]. لە مەودای سالانی ١٧٦١ و ١٧٦٢دا «عەلیئاغا»ی حاکمی بەسرە لەخۆڕا هەوڵی دا کە بە یارمەتی نەخواستەی پاپۆڕێکی شەڕکەری ئینگلیسی زارکی ڕووباری جەڕڕاحی لە خووڕمووسادا بگرێ هەتا بـە زۆری بـاج لە بنیکەعب بستێنێ. کەعبییەکان بە هاسانی کشانەوە لای سـەرووی ڕووبـار و مەڵبەندی دوورەدەسـتی دەوەرەق. توانییـان بـە تـەماح وەبـەرنان و نـاردنی

٥٨ـ گوڵشەنی مراد، ل ٢٥؛ کەسرەوی، ل ١٢٦ ـ ١٢٧.

59- SP 97/39 (1765 – 1757 ; unfoliated) Basra, 26 May 1757.

60- Niebuhr, Reise, 288 ; GN . Curzon II, 322.

61- Brieven 2919 (1762), Kharg and Gombroon 1761, 4 – 5

لەودەمەدا کە شێخ نەسر لە شیراز مابۆوە، شێخسەعدوون جێنشینی بوو.

دەمچەورانە و دیاری بۆ حوکمڕان (پاشا)ی بەغدا گەمارۆی دەریـایی بـڕەوێنن و ماوەیەک دواتر پاڵیان پێوەنان تا لۆتکە شەڕکەرەکانی خۆیان بە دژی ڕێگـرتنی بەسرە هەڵکێشنەوە نێو ڕووبار[٦٢].

١٠ ـ ٨ هەڵمەتی سالانی ١٧٦٣ تا ١٧٦٨ دژی کەعبییەکان

کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەلاتی لە بەسرە لە ئاخروئۆخری ساڵی ١٧٦٣دا، چالاکانە کەوتە شەڕی کەعبییەکان. شـەڕ و قرەکـە بۆیـە ڕووی دا چونکـە ئـەم تایفەیە دەستیان بە سەر هێندێک بەروبووی خورما داگرت کـە کۆمپانیـا تێـیدا شەریک بوو. ڕێزدار «پرایس» کە نوێنەرایەتی کۆمپانیای لە ئەسـتۆ بـوو، بـۆ یاریدەی هێزە نێردراوەکانی بەغدا دوو پاپۆڕی شەڕکەری گەورەی نارد، بەلام لە شالاوی بەرایی‌دا هیچ بە هیچ نەکرا[٦٣]. هـەر لـەم سالـەش‌دا «عومەرپاشـا» دژی ئامانجەکانی کەریمخان وەخۆکەوتبوو. هۆی دەبەریەکڕاچوونی ئەم دووە ئەوە بوو کە لە ڕۆژانی بزووتنی کـەریمخـان لـە ئازەربایجانـەوە بـەرەو باشـوور باڵوێزی پاشا لە سیلاخور چووە دیداری. وەکیل پێشنیاری پێکرد کە وا باشە بـە مەبەستی سەرکوتی کەعبییەکان هێزێکـی هاوبەشـی ئێـرانی و عوسمـانی گـاڵ بدرێن و لەشکری پاشاش ڕێ و ڕەوگـەکانی دەربـازبوونی ڕۆژاوا و باشـووریان لێبگرێ و چەند لۆتکە و هێندێکیش پێداویستی بخرێتـە بەردەسـتی هێزەکـانی زەند لە بەرەی باکوور. باڵوێز ئەم پێشنیارەی بەگـەرمی وەرگـرت[٦٤]. کـوژرانی والی موشەعشەعی لە ساڵی ١٧٦٣دا بـە دەس زەکـیخـان دوایـین بەرهەڵسـتی پەلهاویشتنی کەعبییەکانی لە بـاکووری خووزسـتان خاشەکێشـا و لەمپـەری نێوان هێزەکـانی زەنـد و کەعبییـەکان هەڵـگیرا. یەکـەمین گەلاڵـەی سیاسـی نێونەتەوەیی لە ناوچەی سەرووی کەنداو بـۆ تـاقی کرانـەوە کەوتـە قۆنـاخی بەڕێوەبردن.

٦٢ـ کەسرەوی، ل ١٧٧؛ Saldanha, 156 ; Lorimer, 1217 – 18.

63- Lorimer, 1218.

٦٤ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٢٧؛ کەسرەوی ١٧٨ ـ ١٨٠.

ماوەیەکی کـەم دوای نـەورۆزی ساڵـی ١١٧٨ی کـۆچی / ١٧٦٥ی زایـینی سەرەنجام هۆردووی کـەریمخـان بـەرەو ئـەهواز پێشـڕەوی کـرد و لـە نـۆی شەشەکان/یەکەمی ئاوریلی ئەم ساڵەدا لە کاروون پەڕییەوە و شێلگیرانە بـەرەو قەڵەمڕەوی شێخسەلمان هرووژمی بـرد. بـە کـەلک وەرگـرتن لـە مەلـەوانانی تایفەکان چەند پردێکیان لە مەڵبەندی زۆنگاوان لە سەر شەقەجۆگان هەڵبەست. کەعبییەکان لـە بەرامبـەر پـەلاماردەراندا لـە دوڕگەیەکـەوە پـەنایان دەبـردە دوڕگەیەکی تر و گوندە وێـران و بـێ لۆتکـەکانیان بـەڕوودا بـەجێدەهێشـتن. دیسانیش فەلاحییە چۆل کرا و دانیشتووانی سەرەتا پەنایان بـردە بـەر گونـدی ئـاوەدان و بـەرێژەوی «حوفـار» لـە نێـوان کـاروون و یـەکاوی عارەبـان[٦٥]. ئێرانییـەکان لـە فەلاحییـە(١٨) دابـەزین و هۆردووبـەزیان کـرد و چـاوەڕوانی یارمەتی پاشا مانـەوە. پـاش سـێ ڕۆژان کـە هـیچ یارمەتییـەک نەگەیشـت و شێخسەلمان لەم بەینەدا خێرایەکی لـە «حوفـار»ەوە خـۆی گەیانـدە دوڕگـەی موحرەزی (ئابادان)، کەریمخان پێـی نایـە حوفـاری خـاپوور. ئـەم مەڵـبەندە کەوتبووە شوێنی ئێستای خوڕمشار و بنکەیەکی دڵخوازی هەڵکەوتە بوو کە تا یەکاوی عارەبان سـەعاتەڕێیەک و تـا بەسـرە و بنـەبانی کەنـداو کـەمتر لـە ڕۆژەڕێیەکی مەدا بوو و ڕاست کەوتبووە بەرەوڕووی زارکی باکووری مـوحرەزی کە کەریمخان ئێستا خۆی لێخۆش کردبوو. لەم لایەوە بە مەبەسـتی بارلێنـان و بەتاڵکردنی ئەو گەمێیانەی کە لە ڕێی یـەکاویعارەبانـەوە دەچوونـە کـاروون لەنگەرگایەک هەبوو. ناردنی ئازۆقە و پاشەکەوت و لۆتکـە و پـاپۆڕ لـە لایـەن حاکمی بەسرەوە تەنیا ڕۆژێکی پێدەویست. کـەچی تـەنیا دوو گـەمی خورمـا و لۆتکەیەکی تەشریفاتی بۆ وەکیل نێردرا. بیانوو ئەمە بوو کە برینج و دانەوێڵـە لە بەسرە کەمتر پاشەکەوت کراوە و ئەو لۆتکانـەش کـە داوایـان کـردوون لـە بەغدا، هێشتا نەگەیشتوونە جێ[٦٦].

ڕووداونووسانی ئێرانیش هۆکاری پاشگەز بوونـەوەی عـەلیئاغـا لـە

٦٥ـ حوفار یان خەفار، بڕواننە: Oppenheim I V Part 1, 60 not; Winswovth, 173
فەرهەنگی جوغرافیایی ئێران بەرگی ٦، ل ١٣١.

٦٦ـــ تـاریخی گیتـــیگوشـای زەنـــدیە، ل ١٣١ ـ ١٣٣؛ گولشـەنی مـراد، ل ١٤٠ ـ ١٤١؛ کەسرەوی، ل ١٨٠ ـ ١٨٢؛ Niebuhr, Reise, 228 – 229.

یارمەتی دانی کەریمخان دەبەنەوە سەر ترس و تۆقینی سەبارەت بە نیزیکایەتی و دراوسێیەتی هێزەکانی ئێران لە شاری بێچاوسووری بەسرە. ئینگلیسییەکان خۆیان لە داخوازەکانی حاکمی بەسرە بە مەبەستی سازکردنی لەشکر و پەلەپاپۆڕێکی شەڕکەری بەرچاو وەردابوو. ئەوان کەوتبوونە ژێر کاریگەری ئەم گوتەیە کە ترکان (عوسمانییەکان) بەڕاستی دەیانهەوێ بەگوێرەی قەراروبڕی پێشوو یاریدەی ئێرانییەکان بدەن[٦٧]. بانگەشەی نیبوور کە لای وایە کەعبییەکان بەرتیلیان دابوویە عەلیئاغا دەکرێ وابێ، بەڵام بۆچوونێکی دیکەش کە دەڵێ کێشەکە تەنیا پەیوەندی بە دەستەوەستانی بەڕێوەبەرایەتی حاکمی بەسرەوە بوو ڕاستر دەنوێنێ[٦٨]. لە لایەکی ترەوە خانی زەند بە داخوازی ئالیک و تفاق و خواردەمەنی و گەمی لە حەوێزە و بووشێهر ئەم ناکاوییەی قەرەبوو کردووە. زەکیخان بە مەبەستی لێکۆڵینەوە و توێژینەوەی سەرەتایی بە چەند گەمییەکەوە لە مەڵبەندی خوارووی یەکاوی عارەبانەوە پێی نایە دوڕگەی موحرەزی و تەماشای کرد کە نێچیر لە تەڵەی ڕەویوە و بەرەو بەرینایی کەنداو خوشیوە و گۆیا بە مەبەستی گەیشتنە «قەببان» سووڕاوەتەوە، بەڵام زەکیخان نەیدەویست کە لەوێ بکەوێتە پەیکەردەی دوژمن[٦٩].

ماوەی شەش حەوتوو چالاکی و هەڵسووڕانی بێئاکام و نالێک و تێکهاڵقان لەگەڵ گەرمای نێوەڕاست مانگی مەی، وای لە وەکیل کرد کە فەرمانی ڕاگیرانی هەڵمەت بدا. نامەیەکی بۆ حاکمی بەسرە نووسی و تێیدا ناڕەزامەندی و تووڕەیی خۆی سەبارەت بە بە فیڕۆدانی کات و سات دەربڕی و پێیڕاگەیاند کە ئێستا سپاکەی لە حوفار دەکێشێتەوە. وەختایەک نامەی ڕەسمی وەکیلی پێگەیشت وای بۆچوو کە تەنیا مەبەستی تێپەڕبوون و پێشڕەوی سپاکەیەتی بە رووباردا[٧٠].

کەریمخان گەڕایەوە لای فەلاحییە و تەمای گرت کە لەگەڵ بنیکەعب وەک خۆیان بجووڵێتەوە: بەندەکەی شێخسەلمانی هەڵداشت و زەویوزارێکی

67- Lorimer, 1291.
68- Reise, 226.
٦٩ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٣٣ ، ١٣٤ ؛ گوڵشەنی مراد، ل ١٤١.
70- FR XVI, 15 and 17 May 1765; Saldanha, 192 ; Lorimer, 1219.

بەرفرەوانی دایە دمم شەپۆلی لافاو. شێخ خێرایەکی مەرجەکانی لێ قبوول کـرد. چەند ڕۆژ دواتر نێردراوێکی نارد و ڕایسپارد کـە حـازرە پیتـاک بـدا و بارمتـە بنێرێ. بەڵام وەکیل دەبێ تاوانەکانی جەماوەری شیعەمەزەبی ببـوورێ و دەس لە خاپوورکردنی زیاتر هەڵگرێ. ئەو کات دوابەدوای ئەم ڕێککەوتنە قەرارکرا کە لە شوێنێکی دیاریکراو دامەزرێن هەتا پاشەکشەی هێزەکانی کەریمخـان دابـین بێ. لە بەرامبەردا دیارییەکی گەورە پێشـکێش کـرا و کـوڕی شـێخ وەک بارمتـە نێردرا و ساڵێ ٣هەزار تمەن باج و پیتاکی بۆ بڕایەوە[٧١]. وا دیارە هیچ پێویستیش نەبوو کە خۆی بە مەبەستی بەجێهێنانی ڕێز بێتە خزمەت سەرۆکی سپای زەند. وەک گوتوویانە لەشکری زەند ئەوەندەیان دڵەڕاوکەی چۆڵکردنی ناوچە بوو کە کەعبی تێپەڕینەکەیانیان وەبەرچاو نەهات.

چەند حەوتوو دواتر شێخسەلمان پەیمانێکی ئەوتۆشـی لەگـەڵ ترکـان بەست. هەڵبەت ئەم ڕێککەوتنە پـاش ئـەوە کـرا کـە گەمییـەکانی بـنیکـەعب پاپۆڕەکانی کاپوتانپاشایان زۆر زیاتر لەوەی میرمەهنا لەو وەختیدا بە سـەر شێخنەسری هێنابوو، بە فیکە بەدەورە هەڵیانخولاندبوون. وەکیل چەنـد هـەزار کەسـێکی گـەڕاوەی لـە هەڵـمەت بـۆ سـەر خـاکی بـنیکـەعب بـە یارمـەتی ئەمیرگۆنەخان ناردە بەندەرڕیگ[٧٢] و خۆی چۆوە شیراز و ئیتـر قـەت نەکەوتـە بیری پەیکەردەی کەعبییەکانی ڕەوەک. کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی کە خۆی لە تێوەردانی گەلاڵەی ئاشتی پاشا و کەعبییـەکان بـە دوور گرتبـوو، لـە مـانگی جوولایدا بە هۆی پـەلاماری دەریـایی بـنیکـەعب دوو بازرگـان و لۆتکەیـەکی باثاژۆی خۆیانی لە دەس دا و لە حاڵێکا سەبارەت بە هاوکاری چالاکانەی تریان نائومێد ببـوون بـە یارمـەتی هێزەکـانی نێـردراوی بەمبـەئی دەسـتیان دایـە زنجیرەیەک هەڵمەتی دەریـایی و ویشـکایی. هێـزە هێرشـبەرەکانی ئینگلیسـی تووشی گەلێک خەسار هاتن و زۆریان کوشتە و بریندار لێکەوتـەوە و بـێ هـیچ کاردانەوەیەک لە مانگی سێپتامبردا کشانەوە و بەشێک لـە هێزەکـانی ترکیـان وەک چـاوەدێرێکی ناچـالاک لـە دەوەرەق بەجێهێشـت. لـەم ڕۆژانـەدا کـوڕی

٧١ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیـە، ل ١٣٤ ـ ١٣٦؛ گوڵشـەنی مـراد، ل ١٤٢؛ کەسـرەوی، ل ١٨٣ ـ ١٨٤؛ Niebuhr, Reise, 229 ; Malcolm . 133.

72- Niebuhr, Reise, 186, 229 – 231 ; Lorimer . 1219.

شێخسەلمان بە هێنانی دیارییەکی بەرچاو بۆ خزمەت وەکیل کە گۆیا ٢هەزار تمەن ویشکەپووڵ و باری پێنج یەستران پارچە و قوماشی هەرەگرانی «مەدرەس» و سەت سەر یەکسمی ڕەسەن بووە، داوای لێکرد و تینی دا کە سەبارەت بە ڕەواندنی دەسدرێژی ترکان بۆ سەر شێخی وەفادار هەنگاو بنێ. کەریمخان لە مانگی سێپتامبردا دوو نامەی پڕ لە مێهرەوانی و فریودەرانەی نارد بۆ پاشای بەغدا و میربەندەری بەسرە و بە پتەوی وەبیری هێنایەوە کە دەوەرەق بەشێکە لە خاکی ئێران و ئەوان دەبێ هێزەکانیان لەوێ بکشێننەوە یان هەرچی دەبێ لە ئەستۆی خۆیانە. پاشا خێرایەکی ڕەزامەندی دەربڕی و بریتانیاش لە پێشدا کشابووە هەتا بکەوێتە زێرەوانی لە یەکاوی عارەبان‌دا و بە نابەدڵی درێژەی بەم کارە مەترسیدارە بێهوودەیە دا[٧٣].

لە سەرەتای ئەم ساڵەدا کەریمخان بە شوێن پەلەپاپۆرێکەوە بوو بۆ دەگژڕاچوونی میرمەهنای کەللەڕەق، بۆیە پێشنیاری کرد بە کەعبییەکان کە زیان و زەرەدی پاشا و کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی قەرەبوو بکەنەوە؛ بەڵام دانیشتن و وتووێژەکانی ئێران و بریتانیا لەبەر کۆمەڵێک دردۆنگی بێ ئاکام مایەوە. ئەو پەلەپاپۆر و لۆتکانەی کە ئاخرییەکەی بە مەبەستی گرتنی خارک هاتنە بەستێنەکانی ئێران شوێنی دیداری لەگەڵ ئێرانییەکان لە بووشێهر لێتێکچوو. گەیشتنی دیارییەکی بە قیمەتگرانی دیکە لە لایەن کەعبییەکانەوە ڕوانگەی ڕەشبینانەی پێشووی کەریمخانی سەبارەت بە کۆمپانیای چنۆکی هیندی ڕۆژهەڵاتی تاریکتر کرد[٧٤]. سەرەنجام تەوژمی کەعبییەکان بۆ سەر تەواوی

73- FR XVI, 992, 994 (13 and 17 October 1766), 1002 (7 November 1766)
سەرچاوەی سەرەکی سەبارەت بە چالاکی و هەڵمەتی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی بۆ سەر کەعبییان:
FR XVI, 871 – 1001 ; BP XXXIII, 14 August 1765, 17 January 1767; SP 97/43 (1766 – 1767), 112; Niebuhr, Reise, 231 – 232. هەروەها بڕواننە:
Lorimer, 104, 1220 ; Wilson, 187 ; Amin, 85 – 88 ; Perry, ((The Banukab)) 138 – 149.

74- FR Private No. 10 ; BP XXX, 17 November 1767 ; ANP, 81 – 175, 27 September 1768 ; but see 15.5.

دەستە هەمووچەشنەکان لە مانگی ئاگۆستی ساڵی ١٧٦٨دا بە مردنی لەپڕی شێخسەلمان کە ماوەیەک لە جێدا کەوتبوو، کۆتایی پێهات[٧٥].

شێخسەلمان لە ماوەی سیویەک ساڵ حوکمڕانێتی بە سەر کەعبییەکاندا سەرەڕای دانی خەرجوبەرجی نێوەنێوە و بەرتیل و دیاری بەو کەسانەی کە وێڕای نائومێدی سەبارەت بە بەزاندنی بنیکەعب لە زۆنگاوی قەڵەمڕەویاندا دیسانیش بە پەلاماری خۆیان دەیانتوانی زەرەدیان لێبدەن، گەلێک قازانج و سامانی لە ڕێی کشتوکاڵ و بازرگانێتی و دزی دەریایی وەدەس هێنا. ئەویش وەک میرمەهنا هێزی دەریایی و سوارە و پیادەی پێکهێنابوو و بە سەرنج دان بە شوێن و هەلومەرجی خۆی هیوادار بوو کە وەبەر لافاوی شەڕی ئێرانی و عوسمانی و بریتانییەکان نەکەوێ. ئیمپراتۆرییەتی بچووکی «شێخسەلمان»یش وەک حوکمڕانێتی میرمەهنا بە مردنی خۆی دوایی پێهات. جێنشینەکانی: غانم تا ساڵی ١٧٦٩ و بەرەکات تا ساڵی ١٧٨٣، هەمیشە لە پەلاماری وەکیلدا بە دژی دزانی دەریایی عوسمانی بەشدار دەبوون و لە وەختی گەمارۆی بەسرەدا کەشتی و لۆتکە بازرگانییەکانی ئەوان دەفریای هێزەکانی زەندیە کەوتن و هەر بۆیە دەڵێن گۆیا وەکیل شار و خاکی «هیندییان»یشی بە ئیجارە داوە بەوان. تەنیا لە سایەی تەسلیمبوونی شێخانی بەندەرەکانی کەنداو و تایفەی بنیکەعب بوو کە لە ساڵی ١٧٧٤دا ڕێگای ئاخرین و غلوورانەترین ئاواتێکی کە شاعەباس و نادرشا بە مەبەستی هێنانە ژێرڕکێفی کەنداوی فارس خۆیان لێپاراستبوو یانی لوانی گیرانی بەسرە، بە ڕوویدا کرایەوە.

تێبینی و پەراوێزەکانی «ساکی»

١ـ ئێران لە سەردەمی نادرشادا لە چەند لاوە دەستی دایە تۆکمەکردنی هێزی دەریایی خۆی. لە پێشدا چەند کەشتی و لۆتکەیەکی لە عەرەبان و بەندەری «سوورات»ی هیند و ئورووپاییان کڕی. ئاخرییەکەشی بە هێنانی

75- BP XXIX, 7 September 1768 ; GN. Curzon II, 324 :

کەسرەوی، ل ١٨٦.

دار و تەختە لە مازەندەرانەوە بۆ بووشێهر گەمی‌سازی لە ئێران خستە گەڕ. گرینگترینی ئەم پاپۆڕە کڕدراوانە «فەتحشای»ی تایبەت بە دەریاداری کەنداوی فارس بوو.

٢ـ لە ساڵی ١١٤٩ی کۆچی / ١٧٣٦ی زایینی‌ڕا لەتیف‌خانی دەریاسالاری ئێران توانی بەحرەین لە چنگ عەرەبەکانی هووەیلە دەربێنێ. هەڵبەت ئەم کارە وەختایەک بووزی خوارد کە «شێخ‌جەبارە»ی حوکمڕانی بەحرەین چووبوو بۆ حەج. لەتیف‌خان پاش گەڕانەوە لە بەحرەین و دابەزین لە بووشێهر کلیلەکانی قەڵای بەحرەینی بۆ محەممەدتەقی‌خان نارد و ئەویش بەڕێی کرد بۆ نادرشا و لەو وەختی‌ڕا بەحرەین بوو بە پاشکۆی پارێزگای فارس.

٣ـ میرناسری زەعابی (وەغایی) میربەندەری بەندەرڕیگ و باوکی میرمەهنا بوو. میرمەهنا باوک و زۆربەی کوڕەمامەکانی خۆی کوشت و بوو بە حوکمڕانی بێ‌بەرهەڵستی بەندەرڕیگ و خارک.

٤ـ جەواسم لە ڕاستی‌دا «قەواسم»ە ... بەگوێرەی نووسینی خودالێخۆشبوو سەدیدوسسەنتەنە لە «نەهجولقەدیم»دا ئەم تایفە بە ڕەگەز «عەمالقە»ن کە لە گۆشە و کەناری ڕۆژهەلاتی نێوەڕاستا بلاوبوونەوە و ئەوانەی کە لە بەحرەین و عومان بنەگر بوون بە جاسمی و جەواسم ناسران. ئەمانە بە درێژەی سەدەی هەژدە و نۆزدەی زایینی لە ڕاوورووتی دەریایی‌دا ناوبانگیان دەرکرد و بوونە هۆی ترس و تۆقینی دراوسییەکان.ئەگەرچی جەواسم کەوتبوونە ئەوبەری کەنداو و دانیشتووی شارجە بوون وردەوردە خزینە بەشی ئێرانی کەنداوی فارس و لە نیزیک بەندەرعەباس بنەگر بوون. لە ساڵی ١٧١٧دا دوڕگەی بەحرەین و قیشم و «لارەک»یان داگیر کرد و کەوتنە گەمارۆی قەلای هۆرمز و یەکەم شێخی جەواسم کە لە بەندەرلینگەوە هاتە بەندەر کۆنگ، شێخ سەعیدی بنی‌قەزیب بوو کە «بنی‌موعین»ی لەم لەنگەرگایە دەرکرد.

٥ـ شێخ عەبدولقادر هاوکات لەگەڵ پەلاماری سادق‌خان بۆ سەر بەسرە سەرۆکی تایفەی هاوپەیمان بوو. شێخ«سامیر»ی برازای چاوی بە عەلی‌محەممەدخانی زەند لە بەسرە سپی کرد. شێخ سووەینی کوڕی پاش مردنی سامیر بوو بە سەرۆکی تایفە و بە دەس عەرەبی خەزاعیل کوژرا و میر عەبدوللەتیف‌خانی شووشتەری خاوەنی توحفەتولعالەم، بە چاوی خۆی

تێداچوونەکەی دیتووە(ل١٨٤). سەرۆک (شێخ)ی تایفە لە ڕۆژگاری ئەفشارییە و زەندیەدا لە تیرەی ئالیسەعدوون بوون...

٦ـ لە زەمانی زەندیەدا شێخ عەبدوڵڵای کوڕی محەممەد کوڕی عەلی کوڕی ساڵحی دووهەم دوازدەهەمین سەرۆکی تایفە بوو کە حاجی «ئاغامحەممەد»ی حوکمڕانی گەرمەسێر گرتی و لەگەڵ بنەماڵەکەی ناردی بۆ شیراز. لەم شارەدا توانی ڕەزامەندی وەکیل سەبارەت بە گەڕانەوەی بو دوڕگەی هۆرمز وەدەس بێنێ و کوڕەکەی بە بارمتە لای ئەو بەجێهێشت... بنیموعین لە ساڵی ١٠٠٧ی کۆچی / ١٥٩٨ی زایینیدا لە «نەجد»ەوە هاتنە کەنداو و لەو زەمانیدا عەتییەی بنی عەلی سەرۆکیان بوو و هەشت هەزار کەسێک دەبوون. بنیموعین سێ بەرەبابن: ١ـ خەوازمی ئالیمحەممەد ٢ـ ئیحامیدە ٣ـ حەناحنە لە ئالیعەبدوڕڕەحمان... .

٧ـ چارەک بەندەرێکی چکۆلەیە سەر بە مەڵبەندی شیبکۆی شارستانی بەندەر لینگە.

٨ ـ مەبەست لە محەممەدی بنی حەنیفە، ئەبولقاسم محەممەدی بنیعەلی بنیئەبووتالبە و ساڵی ٢١ی کۆچی مانگی هاتۆتە جیهان و ساڵی ٨١ی کۆچی مانگی تەمەنی بڕاوەتەوە. حەنیفە نازناوی دایکێتی بە ناوی «حەولەتە»ی کچی جەعفەری کوڕی قەیس. پاش نەمانی باوکی دوورەپەرێز دەژیا. موختاری کوڕی ئەبیعوبەیدی سەقەفی بە ناوی ئەوەوە ڕاپەڕی و بنەمای ڕێبازی «کیسانییە»ی بە لایەنگرێتی ئەو ڕۆنا. ڕێزدار پێری وشەکەی بە هەڵە تۆمار کردووە.

٩ـ «لاوەر»ی سەر بەستێن یەکێک لە بەندەرە گچکەکانی مەڵبەندی کەنگانی شارستانی بووشێهرە.

١٠ـ نیبوور دەنووسێ: کۆخە نالەبارەکانی دوڕگە نەیاندەتوانی جەماوەر لە بەرامبەر بڵێسەی گەرمادا بپارێزن و زۆرکەس دەمردن. ئێستا خودی میرمەهناش هیچی لە چنگ نەدەهات. چاوێکی کوێر ببوو و ئەوی دیکەشی زۆر دێشا... ئەمە دەریدەخا کە میرمەهنا لەبەر شەڕ و لێکدان و سەختی گوزەران چاوێکی لەدەس دابوو.

١١ـ بەندەری کەنگان کەوتۆتە بەشی «سەلاس»ی مەڵبەندی کەنگان و

خواروی بووشێهر... لە بوشێهرەوە ۲۳٦ کیلۆمیتر و لـە بەنـدەر لینگـەوە ۳۸۰ کیلۆمیتر دوورە.

۱۲ـ شێخ‌عەبدوڵلای بنی‌موعین لەبەروەی لەگەڵ جەواسـم دوژمنایـەتی بوو، بە مەبەستی دڵنیاکردنەوەی وەکیل «محەممەد»ی کوڕی بە بارمتـە دانـا و گەڕاوە... محەممەد بە دەس «سەرحان»ی برا چکۆڵەی کوژرا. براکـەی تـری بـە فەرمانی دایکی، «سەرحان»ی کوشت و خۆی بە ناوی سـوقری کـەبیر بـوو بـە سـەرۆکی تایفـە. (مێـژووی شـێخانی بـنی‌مـوعین لـە قیشـم، ل ٦۱۲. کتـێبی بەندەرعەباس، نووسراوی سەدیدوسسەنتەنە.)

۱۳ـ بەستەک یەکێک لە گونـدەکانی مەڵـبەندی بەسـتەکی شارسـتانی بەندەر لینگەیە و بەگوێرەی نووسـینی فەسـایی ۲۱ فرسـەخ لـە شـاری لارەوە دوورە. هەر لە کۆنەوە شـێخانی بەسـتەکی ئـەم ناوچـەیان بـەڕێوە بـردووە. مەڵبەندی بەستەک ئاوی شیرینی لێ‌نیە و کشتوکاڵی هەمووی دێمەکارە.

۱٤ـ کچی شێخ عەبدوڵلا ناوی عائیشە بوو. شێخ دەیەویست لە ڕێـی ژن و ژنخوازی‌ڕا لە دەسەڵاتدارانی ناوچە نێزیک بێتەوە. قـەرار بـوو ئایشـێ کـە کیژێکی جـوان و جحـێڵ بـوو مێـرد بـە نەسـیرخانی لاری بکـا؛ وەختایـەکیش خەریکبوون «زەمزەم»ی خوشکی بدەن بە حوکمڕانی عومـان، بـەڵام لەبـەروەی نەسیرخان لە ساڵـی ۱۱۷٦ی کـۆچی‌دا مـرد ئایشـێیان دا بـە عەبـدوڕڕەحمانی بنی‌ڕاشدی ئامۆزای شێخ عەبدوڵلا.

۱٥ـ بنی‌خوفاجە بەر لە ئیسلام لە ڕۆژهەڵاتی مەدینەی مبارەک ژیاون و تیرەیەکن لە بنی‌عەقیل کە وردەوردە لەبەر شـەڕی تایفـەتی بـەرەو ڕۆژهـەڵات ڕادران. لە نیوەی یەکەمی سەدەی چوارەمیش‌دا قەرامەتە بەرەو ئێراقیان پاڵ دان و بەگوێرەی نووسینی ئیبنی‌ئەسیر لە «ئەلکامیل»دا ئەمانە ساڵـی ٥٦۰ی کـۆچی پەلاماری ئێراقیان داوە. بنی‌خوفاجە لە سەدەی پێنجەمی کۆچی‌ڕا بوونە ماکـەی گێرە و کێشە و کوشتار و تالانێکی زۆر لە دووچۆمان (بین‌النـهرین)دا. تۆغرۆڵـی سەلجووقی بە قورسی دەمکوتی کردن. پاش ڕووداوەکـانی ساڵـی ٥٥٦ی کـۆچی کرانە ڕێداری ڕێوبانەکانی ئێراق. بنی‌خوفاجە کەم‌کەم جێـی خۆیـان دا بـە دوو بەرەبابی ناسەرەکی یانی بنی‌کەعب و بنی‌حوزن. خوفاجە بە مانای دز هـاتووە. ماوەیەک لە سەرەتای سەدەی شەشەم‌دا لە ناوچەی سووسەنگرد بنەگر بـوون و

بەم ناوچەیان دەگوت خوفاجییە.

١٦ـ مەبەست لە ئەلشووشتەری سەید عەبدوڵڵای شووشتەرییە لە خانەدانی شووشتەری و نووسەری کتێبی «تەزکەرەی شووشتەری»یە و ڕێزدار پێری «ئەل»ی عەرەبی بە ناوبانگییەوە لکاندووە.

١٧ـ کاپوتانپاشا نازناوی فەرماندەی هێزی دەریایی بوو لە حکوومەتی عوسمانیدا(دەریاسالار).

١٨ـ فەلاحیە ناوی مەڵبەند و شارێکە لە خووزستانی باشووری و کەوتۆتە بەستێنی کەنداو و نێوان ئابادان و ئەهواز و جەڕاحی و هیندیجان و رووباری جەڕاحی بە نێوەڕاستیدا تێدەپەڕێ. لە پێشوودا پێیدەگوترا سەوەرەق(عەرەبێندراوی سەوەرەک) و موقەددەسی لە «ئەحسەنوتتەقاسیم»دا بە شارێکی گەورە و ئاوەدانی دادەنێ. بەڵام چونکە شێخسەلمان لە پەنا هەرەسە رووخاوی ئەو کۆنەشارە، ئەم شارەی ساز کرد بە بناغەدانەری فەلاحییەی دەزانن. ئەم شارە ساڵی ١١٦٠ی کۆچی/١٧٧٤ی زایینی ساز کراوە ... .

١١

گەمارۆی بەسرە

١١ ـ ١ پێشینە

بنەبانی کەنداوی فارس بە ناوەندی سروشتی بازرگانێتی دەرەوەی ئێرانی ڕۆژاوایی و دۆڵ و دەشتی دوورەدەستی باکووری ئێراق دادەندرێ. گواستنەوە و گەیاندن بەو چۆماو بەربڵاو و ئارامانەی یەکاویعارەباندا لە ڕێی ڕووبارەکانی دیجلە و فورات و کاروونەوە ئەنجام دەدرێ و بەندەری بەسرە نە تەنیا حاکمنشینی ڕەوگەیەکی ئاوییە بەڵکوو ڕێگاوبانی ویشکانی عەرەب و ئێرانییانی لێوارەکانی کەنداوی فارسیش بەوێدا تێپەڕ دەبێ. بەسرە لە ماوەی چوار سەدەی سەرەتای حوکمڕانێتی ئیسلاما گەورەترین لەنگەرگای ناسراوی ئەو ڕۆژگارە بوو. لە پەرپەرۆچکەی هەرەتی دەسەڵاتی خەلافەتی عەباسییەکان، ئاوریشم، دەوا و دەرمان و ئەفسانەکانی سەبارەت بە هیندوچین لە ڕێی بەسرەوە دەگەیشتنە ناوچەکانی جەرگەی جیهانی ئیسلام. پاش سەرکەوتنەکانی هۆزی مەغوول و لێکدابڕانی دنیای عەرەب و هەرێمەکانی خەلافەتی ڕۆژهەڵاتی ئێران لە یەکتر، بەسرە و ئاوەڕێی بوو بە بنەما و ناوەندی سەرەکی دووبەرەکی و نێوانگرژی لایەنەکان و لەو دەمیڕا تا ئێستا دوژمنایەتییان هەروا ماوەتەوە.

لە درێژایی بەشی زۆری ماوەی سەدەکانی نێوەڕاستدا دەسەڵاتی بازرگانێتی ئیمپراتۆرییەتی فاتمییەکان بوو بە هۆی ئەوەی کە ڕێگاکانی بازرگانێتی جیهان بەرەو هێڵ و تەوەرەی مەدیتەرانەی باشووری ـ دەریای ئەحمەر سەری باداتەوە و شارە سەربەستەکانی ئیتالیا بایخ و گرینگایەتی بەسرە تا ڕادەی بەندەرێکی ناوچەیی دابەزێنن. لەگەڵ دەسپێکی تەنینەوەی دەسەڵاتی بازرگانێتی ئورووپاییەکان لە هیند و ڕۆژهەڵاتی دوور ڕێگای کەنداوی فارس و بەستێنەکانی دووچۆمان بەرەو «حەلەب» بەتایبەتی چونکە بە خێراترین ڕێوبانی پێکەوە بەسترانەوەی نێوان هیندووستان و ئورووپا دادەندرا، بۆ ماوەی دوو سەدەیەک هۆکاری گەشە و نەشە و ژیانەوەی بەسرەی بەدیهێنایەوە. پاش ئەوەی کە میرانی مەمالیک ئەم شارەیان بە تەواوەتی لە عوسمانی دابڕی و گەیاندیانە سەربەستی، جارێکی تر لە سەدەی هەژدەی زایینیدا بەسرە وەک بەندەرێکی هێنانی کەلوپەل تا ڕادەیەک گرینگایەتی خۆی وەدەس هێنایەوە.

بەسرە وای گوڵ کرد کە چاوانی چنۆکی میرانی سەفەوی و ئەفشاری بڕییە خۆی و شاعەباس لە ساڵی ۱۶۲۹دا سپایەکی بە مەبەستی گرتنی ئەم لەنگەرگایە بەڕێ کرد، بەڵام هۆردووی نێردراو پاش ئەوەی گەیشتە پای دیواری بەسرە، لەبەر هاتنی هەواڵی مردنی میری سەفەوی بەناچار گەڕایەوە[1]. لە ساڵی ۱۶۹۵دا عەرەبی «مونتەفیق» بەسرەیان لە چنگ دەوڵەتی عوسمانی دەرهێنا، بەڵام ماوەیەک دواتر تووشی کێشمەکێشمی بنەماڵەیی هاتن لەگەڵ دراوسێی ڕۆژهەڵاتی خۆیان کە والی موشەعشەعی(۱) بێ و لە ساڵی ۱۶۹۷دا لە بەسرە دەرکران؛ سەید فەرەجوڵڵا موشەعشەعیش بە نۆرەی خۆی وەک حوکمرانی عەرەبستان کلیلی شاری بۆ شاسوڵتانحوسێن نارد. حکوومەتی ئێرانیش وێڕای ناردنی دیاری و خەڵاتێک کلیلەکەی بۆ ناردەوە، بەڵام لەبەرەوەی شار لە لایەن موشەعشەعییەکانەوە گیرابوو، بە شێوەی ناڕاستەوخۆ بەسرە بۆ ماوەی چوارساڵان بە دەس ئێرانییەکانەوە بوو. ئەو مەبەستەی کە شایانی وەبیرهێنانەوەیە ئەمەیە کە ڕاست چەشنی گیرانی شار لە سەردەمی حکوومەتی زەندیەدا هۆکاری وەک چۆڵەپێچکران و بەڵێنەکانی دەوڵەتی عوسمانی

۱ـ بڕواننە: کەسرەوی، ل ٦٥ ـ ١٦٢؛ Sestini, 194.

سەبارەت بە وڵاتانی ئورووپایی و پەرەگرتنی نەخۆشی چاوقوڵکە لە ساڵانی ١٦٩٠ ـ ١٦٩١دا، خۆڕاگری و دەسکردنەوەی شاری لاواز کرد و پاڵی پێوەنا بۆ دەس‌دان[٢].

یەکەمین هێرشەکانی نادرشا بۆ سەر ئیمپراتۆرێتی عوسمانی لە بەهار و هاوینی ساڵی ١٧٣٣ڕا راستەوخۆ بۆ سەر بەغدا دەستی پێکرد و پاش ئەم پەلامارانە بەبێ سەرکەوتن گەڕایەوە ئێران. گەلاڵەی هەڵمەت بۆ سەر بەسرە لە لایەن هێزە هاوبەشەکانی بنی‌لام و موشەعشەعیش نەزۆک مایەوە[٣].

لە ساڵی ١٧٥٣دا هێزێکی بە مەبەستی یاریدەی لەتیف‌خانی دەریاسالاری و هێزی تازەی دەریایی گاڵ دا هەتا پەلاماری بەسرە بدەن. هێرشی ئێرانییەکان پاش سێ‌ڕۆژ تەقە و لێکدان لە یەکاوی‌عارەبان‌دا کە دوو گەمێی شەڕکەری بریتانیاییش بەناچار کەوتنە یارمەتی‌دانی پاشای بەغدا و دەورێکی گومان‌لێکراویان گێڕا، تێکشکا[٤]. لە مانگی سێپتامبری ١٧٣٤دا هاوکات لەگەڵ ئەو ڕۆژانەی کە هێزە سەرەکییەکانی لە لای مووسڵەوە، بەغدایان خستبووە مەترسی، لەشکرێکیشی بە مەبەستی گەمارۆی بەسرە بەڕێ‌کرد. هێرشی نادر بۆ سەر بەسرە بە هاوکاری عەرەبەکانی بنی‌کەعب، بنی‌لام و مونتەفیق ڕووی دا. لەم وەختەدا نوێنەری کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی بە ناوی تۆماس دریل ناچار بووە کە گەمییەکانی شەریکە بنێتە بەر دەستی پاشا. بەڵام پەنامەکی لە سەرۆکانی خۆی ڕاسپارد هەتا فەرمان بدەن کەشتییەکان لەم شەڕە بەرێتەدەر و بیانگێڕێتەوە.

هێرشبەران لەبەر وەی تۆپخانەی قورسیان بە دەستەوە نەبوو هیچیان لەگەڵ شوورەی شار پێنەکرا و سێ‌مانگ دواتر بەناچاری گەڕانەوە. بەگوێرەی پەیمانی بەستراوی ساڵی ١٧٤٦ و بەپێی سنوورە دیاریکراوەکانی ڕێککەوتننامەی ١٦٩٣ی نێوانیان ئاشتی سەقامگیر بوو[٥].

2- Lockhart, Safavi Dynasty, 52 – 54; Plaisted, 23.
3- Lockhart, Nadir shah, 68.
4- Ibid, 93 – 94; Longrigg.
5- Longrigg, 152, Lorimer . 1199; Lockhart . Nadir Shah, 234 – 236.

۱۱ ـ ۲ بەسرە و بەغدا لە سەر لێواری هەڵگیرسانی شەڕ

ئەحمەدپاشا بناغەدانەری زنجیرەی خانەدانی میرانی «مەمالیک»ی بەغدا بوو کە بنەڕەتی کاری خۆی لە سەر پێوشوێنی نەبەسترانەوە و سەربەخۆیی راستەقینە و جودایەتی لە «بابیعالی» ڕۆنابوو. بەسرەشی وەک سەرهەدی قەڵەمڕەو و حکوومەتەکەی دیاری کرد. سوڵتانی عوسمانی لێبڕا کە جارێکی تر بە دابەشینەوەی قەڵەمڕەوی پاشا و جوێکردنەوەی بەسرە وەک بەشێکی سەر بە خاکی ڕۆژهەڵاتی فەرمانڕەوایەتی خۆی، دەسەڵاتی رابردووی وەدەس بێنێتەوە و سەقامگیری بکا، بۆیە سلێمانی گورجی غولامی پێشووی ئەحمەدشا و زاوای ئێستای کردە حاکمی بەسرە و تەماحی وەبەر نا. بەڵام هەرکە لە ساڵی ۱۷٤۹دا سلێمانپاشا بەرەو بەغدا بزووت و قەڵەمڕەوی میرایەتی بەغدای تەواو داگیر کرد و سەرلەنوێ هەر دوو پارێزگای وەسەر یەک خستەوە، سوڵتان جگە لە دەربڕینی ڕەزامەندی مووی لێنەبزووت[6].

سەبارەت بە بیرۆکەی خودموختاری قەڵەمڕەوی میرایەتی بەغدا بە سەرۆکایەتی ئەحمەدپاشا و جێنشینانی لە ماوەی نیوسەدەدا لە پێشەکی چروپڕی کتێبی «گەشتێک بۆ ئیمپراتۆرییەتی ترکان» بە قەڵەمی «ئێتۆن»[7]دا ئاوا نووسراوە:

«پاشا (حوکمڕان) خاوەنی چەشنێک سەربەستی راستەقینەیە، لە سەردەمی ئەحمەدپاشادا چما بە هەڵکەوت، دەنا سوڵتانی عوسمانی هەمیشە لە سەر هەوای کۆن، پاشا و کاربەدەستانی بەڕێوەبەرایەتی و لەشکری بەغدای دەس لێنەداوە و لە جێی خۆی نەیترازاندوون، هەتا بە شێوەیەکی زاڵمانە دەسەڵاتیان بسەپێنن. بە هەر حاڵ لە چەند بۆنە و هەڵکەوتێکا فەرمانی هەڵبژاردنەوەی دەنارد و هەمیشەش پاشا پاڵێوراوی هەڵبژاردەی بابیعالییە بۆ

6- Cevdet 1, 339; SP 97/33 (1748), 175b – 176a; SP 97/34 (1749), 81, 121b – 122a, Brieven 2716 (1754), 52 – 57.

بە مەبەستی وەدەس هێنانی زانیاری سەبارەت بەم میرانە کە تا ساڵی ۱۸۳۱ مابوون، بڕواننە کتێبی لانگرینگ، بەشی ۷ تا ۱۰.

7- Pp. 287 – 288.

ئەم پلە بەرزە و هەموو ساڵێ لەخۆوە نوێ دەکرێتەوە و پاشا لە جێی خۆی دادەندرێتەوە و وای نیشان دەدەن کە بابیعالی دەسەڵاتی لادانی حوکمڕانی هەیە. سوڵتانی عوسمانی هەموو ساڵێ برە پووڵ و ماڵێ لەم پارێزگا بەربلاوە وەردەگرێ.»

ئێتۆن لە درێژەی باسەکەدا دەڵێ کە لیستەی حیسابی ساڵانەی پاشا نیشادەری خەرجکرانی زۆربەی داهاتەکەیەتی بۆ لەشکری زۆروزەوەندی و ئەم سپایە بە مەبەستی بەرپەرچدانەوەی هێرشی ئێرانی و عەرەبان پێویستە. هەروەها بەشێکی داهاتی لەو قەلایانە خەرج دەکرێ کە لەمێژساڵە چۆلن. پاشا قەت بۆ یاریدەی شەڕەکانی ئورووپایی سوڵتان چەکدار نانێرێ و دەڵێ لەشکرەکەی بۆ قەڵەمڕەوی خۆی پتر پێویستە و بۆ بیانوو دۆزینەوە و بەڵگە سازکردنیش جاری وایە دەس دەبا بۆ شەڕی قەستەکی لەگەڵ عەرەبەکانی مونتەفیق و شانۆیەک دەگێڕێ.

سلێمانپاشا زۆر بەگەرمە سەبارەت بە کاروباری بەسرە تامەزرۆیی دەنواند و ئەو بەندەرەی لە لایەن نوێنەری خۆیەوە بە ناوی «موتەسەللیم» (میربەندەر) بەڕێوە دەبرد و بەتایبەت لە توجارەتی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەلاتیشدا قازانجی پێدەگەیی. ڕاپەڕین و ئاژاوەی هۆز و تایفەکانیشی بە هێرشی سەرکەوتووانەی شەوانەی تێکدەشکاند و ئەم چالاکیانە ناوبانگی «ئەبوولەیلە»ی(٢) بۆ بە دیاری هێنابوو[٨]. گێڕاویانەتەوە کە جارێکیان لەم پەلامارانەدا شەش دیلی بە دانیشتنەوە بە دەستی خۆی بەدوای یەکدا سەربڕیوە[٩]. دوازدە ساڵ حوکمڕانێتی تێکەڵ بە خۆشەویستی و دەسەڵاتی لەگەڵ پاشایەتی نادر هەڵدەسەنگێنن. دەیەویست کە شوێنێک بە مەبەستی بنەگر کردنی ڕاکردووان و یاغییان و پەنابەرانی ئێرانی دابین بکا. لێرەدا دەکرێ لەم ڕاکردووانە ناوی مستەفاخان و عەلیمەردانخان و خوازیارە ساختە و قەڵبەکەی تەختی پادشایەتی هاوڕێیان لە ساڵی ١٧٥٢دا و ئازادخان پاش ڕەوینی لە ڕووی قاجارییەکان لە ١٧٥٧دا بێتە گۆڕ.

- پاش مردنی سلێمانپاشا لە مانگی مەی ١٧٦٢دا، سەعدەددینپاشا کرایە

8- Cevdet 1, 339; Niebuhr . Reise, 317.

9- Beauchamp, 273.

جێنشینی کە بابیعالی لە «ڕەقە»وە ناردبوویە وێ. کـەمێک دواتـر سـەرەنجام بەڕێوەبردنی بەغدا کەوتە دەس «عەلیپاشا»ی ناسـراو بـە ئەلعەجـەمی. ئـەو «کەهیا» (بریکاری وەزیر)ی سلێمانپاشـا بـوو(٣). عـەلیپاشـا ئەگـەرچی لـە کاروباری حکوومەتیدا زۆر چاکی خـۆ نوانـد، بـەلام بـە پاڵپشـتی هێزەکـانی یەنیچەری (پارتیزانی) - گۆیا بە فیتی عادلەخاتوونی بێوەژنی سلێمانپاشـا - لە بەغدا دەرکرا و لە کۆدتایەکدا بـە مەبەسـتی وەدەسهێنانـەوەی دەسـەڵات کوژرا. فەرمانی داندرانی عومەرپاشای جێنشینی لە هـاوینی سالـی ١٧٦٤دا لـە لایەن بابیعالییـەوە وەک پاشـای پارێزگـا یـەکگرتووەکانی بەغـدا و بەسـرە دەرچوو[١٠].

بەرهەمی پاشاگەردانی ئێران ئێستا بە شـێوەی جێنشـینایەتی مـیری و بەهێزی کەریمخان خۆی نواندبوو. عومەرپاشا دانی بە دەسەڵاتی وەکیلا هێنابوو و هەر ئەو ساڵەی بوو بە حوکمـڕان، باڵـوێزێکی نـاردە لای و داوای هاوکـاری لێکرد بە مەبەستی پەلامار بۆ سەر کەعبییەکان. ئەو میربەندەرەی سـەرۆکایەتی بازرگانێتی بەسرەی دەکرد ناوی سلێمانئاغا بـوو کـە لـە سالـی ١٧٦٥ڕا ئـەم پلەیەی وەرگرتبوو. ناوبراویش گورجیزادەیـەک بـوو کـە بـۆ لێوەشـاوەیی و هەڵسووڕاوی بارتەقای سلێمانپاشای نەمری بەغدا دەهاتەوە. گۆیا چەند جاری تابشت هێنا لە بەرامبەر حوکمی لە سەر کـار لادرانی لـە بەغـداوەڕا: (سـالانی ١٧٦٨، ١٧٦٩، ١٧٧١ و ١٧٧٣). پـاش گـیران و ئـازادکردنی لـە لایـەن هێزەکـانی زەندەوە دیسانیش گەڕایەوە سەر کاری خۆی و ئاخرییەکەشـی بـوو بـە پاشـا (حوکمڕان)ی بەغدا و لە ساڵی ١٨٠٠دا «سێرجان مێلکۆم»یش وەک شووشتەری لە بەغـدا دیویـەتی و دەڵـێ لەبـەر سـاکاری و جوامێرییـەکـەی کـەوتبووە ژێـر کارتێکردنی[١١].

لە ماوەی هەژدە مانگی ئەو دوو ساڵەی مابووی بۆ گـەمارۆی بەسـرە، ئێراق لەبەر نەخۆشی تاعوون هێزی دەبەردا نەمابوو. ئەم نەخۆشییە یەکەم جار لە سەرەتای ساڵی ١٧٧٢دا بەپێی کاروانێکەوە لە ڕۆمەوە هاتە ئەو شارە و خێـرا لە بەسرە و ناوچەکانی بەسـتێنی و خووزسـتان و بووشـێهر و مەڵـبەندەکانی

10- GD XII, 6 August 1762; Cevdet 1, 340; Hurat . 153 – 155.

11- Malcolm, 234 note; Shushtari. Tohfat, 146; Azzawi, Tarikh, 81; Olivier I. 343.

ئەوپەڕی وان بلاو بۆوە. بەر لەوەی ڕاست لە هاوینی ئەو ساڵە بە شێوەیەکی لەنەکاو ڕاوەستێ، ببوو بە دەنگۆ کە چەندهەزار کەسی کوشتووە. ئینگلیسی لایان وابوو کە تەنیا لە شاری بەغدا ۲۵۰هەزار کەس مردووە[12]. ئەم شەپۆلی مەرگە سستییەکی گشتی بە سەر ژیانی ئیداری و بازرگانیدا بەدیهێنا و بەم ڕادەیەش ئاستی خۆڕاگری جەماوەری بەتایبەت بە باری لەشکریدا لە بەرامبەر تەوژم و پەلاماری ئێرانییەکاندا هێنایە خوار[13].

نوێنەری کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی ناسراو بە مووره بە گۆترە گوتوویەتی لە خودی شاردا ۲۰۰هەزار کەس و لە سەرانسەری ناوچەشدا نیزیکەی ۲۰۰هەزار کەس بەم نەخۆشییە چوون. بەڵام ئینگلیسییەکانی تر لایان وایە سەرجەم ۱٤۰هەزار کەس مردوون کە ڕۆژێ دەبێتە ۳۰۰کەس لەم شارەدا. بەپێی بۆچوونی وشیارانەتری «سێستینی» لە سەردەمی تاعووندا و گیرانی شار بە دەس ئێرانییەکان ڕێژەی جەماوەری ئەو شارە لە ٥۰هەزارەوە دابەزیوە بو ۲۰ تا ۳۰ هەزار کەس[14]. پاش گیرانی بەسرە خەڵکێکی زۆر ئەم شارەیان چۆل کرد و لەوێشەوە ڕایانکردە شوێنی پەناتری وەک شووشتەر. لەم کاتەدا تاعوون هەتا چوار فرسەخی شار ملی پێوەنابوو. ئەو جەماوەرە سیابەختەی لە ڕێی

12- SP 97 – 49 (1773), 147 a.

13- Shushtari, Tohfat, 142 – 143; FR XII, 1061 (19 January 1774); Lorimer 1241 Huart, 155 – 156; Badi 34; Azzawi, Tarikh, 42.

ئەم مێژوونووسە بلاوبوونەوەی تاعوون بە سەرەتای شابانی ۱۱٦۸ / نوامبری ۱۷۷۲ تا ئاوریلی ئەم ساڵە دادەنێ. ئەم مەبەستە بەگوێرەی ڕاپۆرتی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی و بڕوای شووشتەری کە تا نێوەڕاست ساڵی ۱۱۸۷یش دریژەی بووە ـ ئەگەر مانگە نووسراوەکان پاشوپێش نەکرابن ـ پتر پشتڕاست دەکرێتەوە.

14- FR XVII, 106; SP 97/49 (1773), 147a, 153a, Sestini, 106; Masson, 548.

ژمارەی سەر بەم دەورەیە بەپێی پێویست ئەو کەسانەش دەگرێتەوە کە زەمانی گەمارۆ و گیرانی شار بە دەس هێزەکانی زەند تێداچوون، بەڵام نابێ ڕێژەی «تاعوونکوشتان» لەبەرچاو ون بێ. بەراوردی دەورەی پەتاکە و بەتایبەت ئاماری مردووان زۆری لێوە زیاد کراوە. باوی لای وایە کە ۷۰هەزار کەس تەنیا لە یەکەم ڕۆژا لە بەغدا مردوون و ڕۆژی دووهەم و سێهەم لە ئەژمار بەدەر خەڵک تێداچوون.

ویشکانیڕا هەڵاتن، لە دەرودەشتان برە نان و ئاو و ئازۆخەیەکیان پێبوو. بەم چەشنە سەرەتای ڕاوەستانی تاعوون ئاسۆگی دا و شەپۆلی نەخۆشی بەتەوژم کەوتە بەستێنی یەکاویعارەبان[15]. لە ٢٧ی مانگی جوولایدا کە تاعوون بە زەحمەت تەواو ببوو، بنیکەعب هرووژمیان بردە سەر شار و دوو ماڵیان تاڵان کرد. ماڵی کاپووتانپاشا بەو لۆتکانەشەوە کە لە پەنای لەنگەریان هاویشتبوو ئاگر درا[16]. بەر لەوەی کە بەندەری بەسرە لە چنگ تاعوون ڕزگاری بێ، هێزەکانی زەند لە پەنا دەروازەکانی دابەزین.

١١ ـ ٣ هۆکارەکانی شەڕی بەسرە

درێژەی سەربەخۆیی زنجیرەی پاشایەتی مەمالیک لە بەغدا بێگومان لە دەساڵی ڕابردوودا بە هۆی تێکهەڵچوونەکانی حکوومەتی عوسمانی لە ئورووپا گەشەیەکی کردبوو. لە ساڵی ١٧٦٧ تا ١٧٧٤ حکوومەتی بەرباس بە دژی دەوڵەتی رووسیا کەوتبووە شەڕێکی نەفامانە تا دەستی پێ لە لەهێستان (پۆلۆنی) بەربدا. لە ئاکامی ئەم شەڕەدا نەک تەنیا هێزی دەریایی، بەڵکوو سەرنبازێکی زۆریشی لە بەستێنەکانی باکووری دەریای ڕەش لە دەس دا. بەگوێرەی پەیمانی «کوچوک کاینارجا»(٤) کە لە ژوئییەی ساڵی ١٧٧٤ لە نێوانیاندا بەسترا نە تەنیا بەشێکی لە قەڵەمڕەوی خۆی دایە دەس ڕووسیا، بەڵکوو ناچار کرا کە خودموختاری بداتە بەشێکی بەرچاوی ناوچە مەسیحینشینەکانی . لێرەدا خاڵی بەرچاوی ورد و باریک ئەمەیە کە بابیعالی هەتا کۆتایی هاوینی ساڵی ١٧٧٦، یانی سێمانگ پاش گیرانی بەسرە و نیزیکەی دوو ساڵ دوای هەڵگیرسانی بەرایی تێکهەڵچوونەکانی لە کوردستان، شەڕی لەگەڵ ئێران ڕانەگەیاند. سیاسەتی پاشای بەغدا گڕی شەڕی هەڵگیرساند یان لانیکەم پێداویستییەکانی سەرەتای لێکدانی ئامادە کرد؛ بۆیە دەوڵەتی عوسمانی لێیگەڕا تا خۆی لەگەڵ شوێنکەوت و بەرپرسایەتییەکانی هەڵگیرسانی شەڕ بکەوێتە بەربەرەکانی و لە ئاکامدا وەک یەکەم قوربانی

١٥ـ شووشتەری، توحفەتولعالەم، ل ١٣٢ ـ ١٤٣.

16- SP 97/49 (1773), 147b, 148b.

ڕووداوەکان تێدابچێ.

هۆکاری ناڕاستەوخۆی هەڵگیرسانی شەڕ لە کوردستان، دەستێوەردانی عومەرپاشا بووە لە کێشمەکێشمی پارێزگای بابانی سەرسنوور، کە ئێستا پتر بە ناوی «قەڵاچوالان»ی ناوەندێوە ناسراوە. ئەم ئەیالەتە لە ڕۆژگاری مردنی سلێمانپاشاوە لە بەغدا بە شێوەیەکی بەرچاو کەوتبووە ژێر کاریگەری ئێرانییەکانی بەردەستی والی ئەردەلان. جێگۆڕکەی عومەرپاشا لە سەر دەسەڵات وای کرد کە کەریمخان سەرپەتەی لەشکرکردنێک بۆ سەر ئەم ناوچەیە بە مەبەستی سەلماندن و نواندنی هێزی ئێرانییەکان خۆش بکا. لە دووهەمین پەلامارا بابیعالی تێگەیشت کە قەومانی شەڕ لەگەڵ ئێرانییەکان دۆزێکی مەترسیدارتر لە گیرانی بەسرەی بە خۆیەوە گرتووە. شەڕی کوردستان و ڕایەڵوپۆ و بەسترانەوەی بە هەڵمەت بۆ سەر بەسرە لە بەشێکی ترا دەکەوێتە بەر باس؛ لێرەدا تەنیا باسی ئەو پرسانە دەکەین کە بە شێوەیەکی تایبەتی بوونە هۆی هێرشی کەریمخان بۆ سەر بەسرە و لە ڕوانگەی ئێمەوە گرینگن.

کەللەڕەقی سیاسی پاشا (حوکمڕان) لە بەرامبەر ئێرانا زۆر زیاتر لەوەی لە پارێزگای بابان هاتە بەرچاو لە بابەت ئێرانییەکانی دانیشتووی بەغدا و بەتایبەت زیارەتکارانی شوێنە پیرۆزەکانی نەجەف و کەربەلا بەدەنگ و هەراتر بوو ئەو وەک حاکمێکی سوننی لە ناوەندەکانی زیارتگای شیعەدا خاوەنی هەلومەرجێکی نالەبار بوو: لە بابەت ئەم شارانەوە لە بەر گرانی کرێی هاتوچۆی پاوانکراوی کەرتی تایبەت و داهات و مڵکانەی زەویوزاری وەقفی، شتێکی وای وەگیر نەدەکەوت، بەڵام تاجرەکانی نەجەف و کەربەلا لەبەر بازرگانێتی برەوداری زیارەتکارانی ئەم شوێنانە سامانێکی زۆریان وەسەر نابوو و دەنگ و هەرای بازاڕ ئەغڵەب نەیدەتوانی نووزە و ناڵەی ئەو زیارەتکارە ئیماندارانەی گەیشتبوونە مەرقەدە مبارەکەکان، خپ کا[17]. پاشا ناچار بوو کە لەگەڵ شیعەکانی سنووڕپەڕاندووی دەرەکی و نێوخۆیی خزمایەتی دامەزرێنێ و هاوکات سەرۆوەرێتی خەلیفە لە چوارچێوەی دژایەتی خورافیدا بپارێزێ؛ بۆیە لەم وەختانەدا سکاڵای زیارەتکاران سەبارەت بە دادخوازی لە بابەت سووکایەتی

17- Kelly, 35 – 36.

زوڵمی ترکان پرسێکی باو بوو[١٨].

لەگەڵ ئەمەش وەختایەک کە گوومرگانەی چاوەڕواننەکراوی سنووری خرایە سەر زیارەتکارانی ئێرانی، بیانوویەکی سەرتر لە بیانووی ئاسایی کەوتە دەستیان[١٩]. لە بەغدا گەلێک کەند و کۆسپی تریش کەوتە بەر پێی جەماوەری ئێرانی و زۆریان تالان کران و جەریمەیان پێوە بەسترا و دوور خرانەوە[٢٠]. ئەم کارانە بەئاشکرا پێشێلکردنی پەیمانی ساڵی ١٧٦٤ بوو لەگەڵ نادرشای ئەفشار، چونکە لەو ڕێککەوتننامەیەدا سەبارەت بە زیارەتکارانی ئێرانی و ئازادی هاتوچۆ و پەڕینەوە لە باج و پیتاکی جۆراوجۆر چەند خاڵێک وەبەرچاو گیرا[٢١]. لە وەختی پەرەگرتنی نەخۆشی تاعووندا توندوتیژی گەیشتە ئەوپەڕی خۆی. لە ماوەی بڵاوبوونەوەی نەخۆشییەکەدا ٧٠٠کەس ئێرانی دانیشتووی وڵاتی ئێراق و تاقمێک لە زیارەتکارانیش مردن. میراتی مردووەکان دەستی بە سەردا گیرا و فلسێک نەدرا بە کەسوکاریان. ئەو کردەوانە بوو بە هۆی سکاڵا بردنە بەر کەریمخان؛ وەکیلیش لە سەرەتای ١٧٧٤دا حەیدەرقولیخانی زەنگەنە کە پیاوێکی زانا و زمانزان و جیهاندیدە بوو وەک باڵوێزی خۆی بەرێی کردە بەغدا هەتا نارەزامەندی بخاتە بەردەمی پاشا. لە جوابی نارەزامەندی باڵوێزی ئێرانا هەر سەریان هێنا و برد و خۆیان لاڕێ کرد و بیانووی نابەجێیان هێنایەوە و ملیان نەدا کە قەرەبووی خەسارەتەکان بکەنەوە[٢٢]. بیانووی ڕاستەقینەی شەڕقەومان وەختایەک خۆی نواند کە پاشا فەرمانی فەلاقەکردنی دوو زیارەتکاری ئێرانی دا و لە شاری کازمین یەکیان پێی مرد[٢٣].

18- Forster, 146.

١٩ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٨١؛ گولشەنی مراد، ل ١٧٧؛ Cevdet II, 55.

٢٠ـ تەزکەرەی شووشتەری، ل ١٦٥.

21- Hatt – i Humayun, NO . 2; Lockhart, 253; Qaddusi, 439.

٢٢ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٨١؛ گولشەنی مراد، ل ١٧٧؛ تەزکەرەی شووشتەری، ل ١٤٤.

FR XVII, 1061; SP 97/53 (1775), 37b – 38a; Cevdet II, 55.

٢٣ـ تەزکەرەی شووشتەری، ل ١٤٤.

ئازادی چوونی زیارەتکارانی ئێرانی بۆ شوێنە پیرۆزەکان ئێستا لە هەر زەمانێکی تر پێویستی دەنواند و گرینگایەتی زیاتری پەیدا کردبوو. لە ماوەی شەڕەکانی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و میرانی سەفەوی گومبەزی مبارەکی عەلی‌ڕەزا لە مەشەد وەک تای دووهەمی نەزرگە لە دەس‌چووەکان بوو بە ناوەندی زیارەتکارانی ئێرانی. بێگومان وەختایەک نادرشا مەشەدی کردە پایتەخت ئەم بارە باشتر سووڕا و چاکتری جێگرت. بەڵام لەبەر جیابوونەوەی ناوچەی ڕۆژهەڵاتیی ئیمپراتۆرێتی نادری مەشەدیش لە ڕوانگەی سیاسی و جوغرافیایی‌یەوە لە دەس ئێرانی «کەریم‌خانی» دەرچوو(٥). نەجەف و کەربەلا کە هەرگیز بە باری مەعنەوی‌دا تووشی نوقسانی نەهاتبوون ئێستا بۆ چوون و دەس‌وێڕاگەیشتنی زیارەتکاران ساکارتری دەنواند و پتر بوونە ناوەندی نەزر و نیازی ئێرانییەکان. ڕەنگە یەکێک لە هۆکارەکانی ئەم پرسەش هاتوچۆی لێکدالێکدا و ژمارەی پەنابەرانی کۆوەبووی ئێرانی بێ لە بەغدا[24] کە بواری ترس و نارەزامەندی پاشای بەدی‌هێنابوو. ئەگەرچی تەنیا ئەم هەنگاوە نەبوو بە هۆی هەڵگیرسانی شەڕ و بیانوویەک لای کەریم‌خان، بەڵام بوو بە هۆی ئەمەی کە شەڕ لە ڕوانگەی ئێرانییانەوە بۆن و بەرامەی شەڕێکی پیرۆز و خاچپەرەستانەی لێوە بێ.

چەشنی ئەوەی لە «جیهاد»ەکانی دیکەشدا وەبەرچاو دێ هۆکارێکی پلەدووی بەئاستەم پەسندکراویان لە سەر بنەمای ئازادی چوونە نەزرگە و شوێنە پیرۆزەکان خستە ڕوو. هێندێک لە نووسەران لایان وایە کە بوونی لەشکرێکی گەورەی عەشیرەتی و سەرکێشی ئێرانی کە حاونەوەیان سەرەنجام تەنیا لە ڕێگای وەرگرتنی مووچەی نەپساوە یان تالانەوە بووزی دەخوارد، یەکێک لە هۆیەکانی هەڵگیرسانی ئەم شەڕە بووە[25]. بەشێک لەم هێزانە پێشتر نێردرابوونە مازەندەران و خەریکی سەرکوتی ڕاپەڕینی حوسێن‌قولی‌خان بوون، تاقمێکیش دەبووا لە هەلومەرجێکی لەبارا لە کوردستان بمێننەوە هەتا نیمچە سەرکەوتنەکانیان لەم بەرەیەدا بپارێزن. لە پشت پەردەی هێرشی چڕوپڕ بۆ سەر بەسرە پێویستی تیهەڵێنانەوە و پاراستنی ئابڕوو، دوابەدوای شکانی

24- Niebuhr, Reise, 213.
25- Malcolm, 139; cf. H . Hedayati, Tarikh – e Zandiya, 177.

شەرمەزارانەی پارەکەی زەکیخان و هەڵخەڵەتانی لە لایەن شێخی هۆرمزەوە هەر لە سەرەتای ئەو چالاکی و شالاوەی بە مەبەستی گرتنی عومان لە سەرانسەری بەستێنەکانی کەنداوی فارس دەهۆڵ و زورنای بۆ هەڵگیرابوو، هەست پێدەکرا. لەو کاتیدا پاشا بە مەبەستی پاڵپشتی هێزەکانی ئێران هاتبووە بەرەوە، بەڵام سەرەڕای چەند بۆرەبەڵێنییەکی کە دابووی بە وەکیل تەنەخی کرد[26]. بەسرەش یارمەتی دەنارد بۆ عومانییەکانی شەریکەقازانجیان لە توجارەتا کە وەکیل ئێستا ئەو سەربزێوانەی لە شەڕا بە خەنیمی خۆی دەزانی. سەرەڕای تەواوی ئەو قسە و قسەڵۆکانە وەک ڕوودانووسانی ئێرانی نووسیویانە، پاشا ڕێی نەدەدا کە سپای ئێران بە قەڵەمڕەویدا تێپەڕێ و بە بەستێنەکانی عەرەبیدا سووڕ بداتەوە و یارمەتی و پشتیوانی گواستنەوە و گەیاندنی هرووژمی دەریایی هێزەکانی زەکیخانی نەدەکرد[27]، بەڵام بە ڕاستی باوەڕ ناکرێ کە وەها پەلامارێکی گەرموگوڕ لە بەرچاو بووبێ. جگە لە تەواوی ئەو بەڵگە و بۆنانەش دەبێ بیرەوەری خۆپاراستنی دە ساڵ لێرەوبەری پاشا بۆ یاریدەدانی سپای کەریمخان بە مەبەستی بەرپەرچدانەوەی عەرەبەکانی بنیکەعبیش ون نەبێ. بە سەرنج دان بە تەواوی ئەم مەبەستانە دەبێ عومەرپاشا و میربەندەری، شیاوی سەرکۆنە بن.

واوێدەچێ کە بەرژەوەندی بازرگانی پتر لە تەواوی هۆکارە ڕواڵەتییەکانی باسکراو لەم نێوەدا خۆی نواندبێ. هەلومەرجی سەرتر بوونی بەسرە لە کەنداوی فارسدا دەبێ بە گۆڕانکاری بەندەرعەباس و بووشێهر لە سەردەمی سەفەوییەدا وەک دوو لەنگەرگای گەورە بە مەبەستی کەلک وەرگرتن لە خاک و مەڵبەندێکی کە لە ناوەندی ئیسفەهانەوە ئیدارە دەکرا، قەرەبوو کرابێتەوە. بەڵام لە ڕۆژگاری نادرا کە پایتەختەکەی لە باکووری ئێران هەڵکەوتبوو و کۆمپانیاکانی ڕووسی و ئینگلیسی لە ڕێی دەریای خەزەرەوە کەلوپەل و پێداویستییەکانیان بۆ دابین دەکرد، ئەم دوو بەندەرەی کەنداوی فارس هەندێک لە ڕەنگ و برەو کەوتن و پاش سەرهەڵدانی ئاژاوە و پشێوی،

26- FR XVII, 1069 (1 May 1774).

٢٧ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ١٨١ ـ ١٨٢، گوڵشەنی مراد، ل ١٧٨؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ٣٠٣٧؛ لێکۆڵینەوەکانی مێژوویی، ژمارە ١٠، ل ١٣٦، وتاری نەسیری.

ناوەندی بازرگانێتی کەنداو لەبەر ڕێگرانی تالانچی و حوکمڕانانی زۆردار بەرەو ڕۆژاوا کشا و گوێزرایەوە ناوچەی هێورتری بەسرە. بە نەمان و تێداچوونی ئیسفەهان کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەلاتی دەستی خۆی ڕەپێش دا و تەقەلای کرد کە هاوکات لەگەڵ پەیدابوونی میرمەهنا پێگەیەک لە بەندەرریگ دابنێ. کەچی سەرەنجام لە ساڵی ١٧٦٣دا لەبەر پێداگری کەریمخان، کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەلاتی بەندەر بووشێهری لەبری بەندەرعەباس کردە ناوەندی بازرگانی خۆی، بەلام لە ساڵی ١٧٧٠دا کۆمپانیا تەنانەت ئەم ناوەندەشی لە دەس بۆوە و تەنیا لە بەسرە هەڵدەسووڕا و کاری دەکرد. وەکیل سەبارەت بەم مەبەستە زۆر بە توندی هەڵبەزییەوە و هەڕەشەی کرد کە بە تۆڵەی ئەم کارە ئەو بەندەرە ئاوەدانەی بەدڵ ڕقی لێیەتی خاپووری دەکا[٢٨]. ئەگەرچی لەبەر زەخت و زۆری هەمەڕەنگ، نوێنەرایەتی کۆمپانیا لە ساڵی ١٧٧٥دا گەڕایەوە بووشێهر، بەلام کارگێڕانی بەسرە و بەڕێوەبەرانی کۆمپانیا لە ماوەی چوار ساڵی دواتریشیدا چاوەڕوانی پەلاماردانی ئەم بەندەرە بوون و تەنانەت وەختایەک کە کەریمخان لە ساڵی ١٧٧٥دا یەکەمین هێرشی بۆ سەر بنیکەعب دەس پێکرد نیگەرانی پەلاماردانی بەسرەش بوون[٢٩]. یەکێک لە هۆکارەکانی دیکەی هەڵگیرسانی شەڕی بەسرە دەوڵەمەند بوونی ئەو بەندەرە و کەمبوونەوەی سامان و داهاتی لەنگەرگا هاوشێوە ئێرانییەکانی بوو. هۆکاری ئەم گۆڕانکارییە دەگەڕێتەوە سەر کۆچی بازرگانانی ئێرانی و بەتایبەت ئەرمەنی. ئەم کۆچبەرانە پێداگری کەریمخانیان بۆ گەڕانەوە وەبەرچاو نەدەگرت و پاشاش گوێی نەدەدایە داخوازی وەکیل لە بابەت گێڕانەوەیان[٣٠].

میرزا محەممەدی کەلانتەر کە بیرەوەری پاشایەتی کەریمخان بە لایەوە خاوەن بایەخێکی لە گۆڕاننەهاتووە، چونکە وەکیل لە گەماڕۆی بەسرەدا کەوتبوە زۆرانبازی لەگەڵ بیرۆکەی نادرشا، ناڕەزامەندی خۆی سەبارەت بەم لاڕێبوونە دەردەبڕی. هەڵبەت ڕەنگە هەر بە ڕاستیش کەریمخان ویستبێتی وا بنوێنێ لەو شوێنەی کەوا نادری گەورە لێی تێکشکاوە سەرکەوتن وە دەس دێنێ.

28- SP 97/49 (1773), 1476; FR XVII, 1669, 1080.

29- GD IX . 15 May 1757.

30- SP 97/49 (1773), 1476.

لە ڕاستیدا ئەم هێرشە بۆ ئێران سەنگ و بایەخ و بۆ بەسرە وێرانی بە شوێنەوە بوو[٣١]. بەلام هیچ بەلگەیەک بە دەستەوە نیە کە نیشانی بدا وەکیل پێداگر و ئارەزوومەندی لاسایی پادشایەک بووبێ کە هەموو ئاکارەکانی قێزەوەن بوون و لە ئاخری تەمەنیدا بەو ڕووحە شەمزاو و ئالۆزکاوەیەوە کەوتە گێژاوی نەمان. چالاکی و دەسبزاوتنی پاشا لە وەختی شکستی وتووێژەکاندا تا ڕادەیەک دنەی هەلگیرسانی شەڕی دا: بەسرە ئامانجێکی بەردەس و خەلاتێکی گرانبایی و مناسب بوو کە دەیتوانی بە شوێنی مەبەستی سەرەکی دابندرێ و زۆریش وێدەچێ کە وەکیلیش هەر ئەوەی لەبەر چاو بووبێ. بەسرە بارمتەیەکی بایخدار بوو کە دەیتوانی بە چۆلەپێچ کردنی گەلێک ئیمتیازی تایبەتی سیاسی ـ مەزهەبی لە پاشا بستێنێ و هاوکاری دەریایی و بازرگانی پێویست لە بریتانیا وەربگرێ، تەنانەت ئەگەر ئەم مەبەستە بە تێپەڕبوونی ڕۆژگار سەنگ و بایی نەپارێزرانی شاریشی لێبکەوێتەوە. بەگشتی بۆیە کەریمخان لەم هەنگاوە مەترسیدارەدا شکستی هێنا چونکە بە بلاوبوونەوەی هەوالی مەرگی، سپاکەی کشایەوە.

١١ ـ ٤ دەسپێکی گەمارۆ

وەختایەک کە عەلیمرادخان و نەزەرعەلیخانی زەند بە سپای گچکەی خۆیانەوە دەگژ هێزەکانی پاشا ڕاچووبوون، سادقخانی برای وەکیل سەرکردایەتی بەشی زۆری لەشکرە سی تا پەنجاهەزار کەسییەکەی لە شیراز لە ئەستۆ بوو[٣٢]. لە ڕۆژی ١٠ی ژانوییەی ١٧٧٥دا سادقخان ڕامالی بردە بەر خووزستان و لە شووشتەر تێپەڕی و ڕاستەوخۆ بەرەو حەوێزە ئاژاوتی. مانگی داهاتوو گەیشتە حەوێزە و مانگێکی تریش بۆ خۆ تەیار کردنی پێداویستییەکانی

31- Kalantar, 67 – 68.

٣٢ـ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢١٨؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ٣٣٧؛
Hovhakyants . 317 (all give 30,000); SP 97/52, 1776, 176 (20,000 to 40,000); Malcolm 141 (50,000).

پەلامار بۆ سەر بەسرە، لەو ناوچە مایەوە[٣٣]. یەکێک لەو ئـامرازە بەرچاوانـەی هەوڵی دابین کردنی دان، گەمیٚ بوون بە مەبەستی پاراسـتنی ڕێـی هـاتوچـۆ و گواستنەوەی ئازۆقە. ئەگەرچی نەخشە و پلانی سادقخان بۆ شەڕ سەیر دەهاتـە بەرچاو، بەڵام لە کردەوەدا بە باشی بەڕێوە چوو: بەگوێرەی ئەم گەلاڵەیە دەبوو سپای ئێران لە لای باکوورەوە ـ یانی هەر ئەو ڕێیەی کـە هێزەکـانی نـادر لـە ساڵی ١٧٤١دا پێیا تێپەڕیبوون ـ بڕۆنە پێش[٣٤]. سەرەتا لێوارەولێواری ڕووبـاری حەوێزە بڕۆنە خوار تا دەگاتە ئەو شوێنەی کە لە خوار «قوڕنە» لە «شـەوییب» لەگەڵ یـەکاویعارەبـان تێکـەڵ دەبێتـەوە. پاشـان پردێـک لـە سـەر یـەکاو هەڵبەستریٚ و سپای ئێران پێش خۆی پاک بکاتەوە و عەرەبەکانی مونتەفیق کـە ڕەنگە بۆسەیان نابێتەوە دەرپەڕێنیٚ.

لەشکری ئێران شانی دایە بەر جیٚبەجیٚ کردنی ئەم گەلاڵەیە و هەر ئـەو گەمیٚ و لۆتکانەی خووزستانی هێڵەکانی دواوەی بەرەیان دەپاراسـت. هاوکـات لەگەڵ ئەم هەڵمەتە لە خوارەوەتری بەسرە پەلێکی بچووکی دەریایی ڕێکخرا کە پەیتاپەیتا لە ڕەوگەی نێوان بەندەرڕیگ و بووشێهردا ڕاوێچکەیان دەکرد و ئـەو ناوچەیان لە بوونی دوژمن دادەماڵی. بـە لا کـەوتنی عەرەبـەکانی مونتـەفیق و هاوکاری بنیکەعب هێزە هێرشبەرەکان ئیتر کۆسـپیان لـە سـەر ڕیٚ نـەدەما و بەسرە دەکەوتە گەمارۆیەکی توندەوە.

لە ٩ی محەڕڕەمی ١١٨٩ی کۆچی / ١٢ی مارسی ١٧٧٥ی زایینیدا سادقخان لە حەوێزە ترازا و سیٚ ڕۆژ دواتر هێزەکانی بـە بـیٚ تەقـە و لێکـدان گەیشـتنە بەستێنی یەکاویعارەبان[٣٥]. پێشـەنگی هێزەکـانی چەنـد ڕۆژ زووتـر لـە ڕێـی

٣٣ــ تەزکـەرەی شووشـتەری، ل ١٤٤؛ تـاریخی گـیتیگوشـای زەندیـە، ل ١٨٣ ـ ١٨٤؛ گوڵشەنی مراد، ل ١٨١؛ ئەو ڕاپۆرتەی کە لە لایەن (1775) SP 97/51 ڕا ڕیکـەوتی ١٣ی فێورییە نێردراوە، مەودای سپای ئێران تا بەسـرە بـە شـەش ڕۆژەڕیٚ دادەنـیٚ و دەبـیٚ مەبەستی ناوچەی حەوێزە بیٚ.

34- FR XVIII, 1089.

٣٥ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٨١؛ تاریخی گیتیگوشا، ل ١٨٤ ـ ١٨٥. هەردک سـەرچاوە ڕۆژی ١٢ی محەڕڕەم بە ڕێکەوتی بـزووتنی لەشـکر لـە حـەوێزە و ١٥ی محـەڕڕەم بـە ڕۆژی گەیشتنە دەم «شەت» دەزانن. ئەم ڕێکەوتە سیٚ ڕۆژ پاش ئەو دەمەیە کە پارسۆنێز قامکی

«شەوییب»ەوە گەیشتبوونییە. شێخعەبدوڵڵای مونتەفیق وەک بەشی چاوەدێر و توێژینەوە، هەواڵی دابەزینی ئەم هێزەی دا بە بەسرە. لە لایەن سەرکردایەتی هێزەکانی ئێرانەوە باڵوێزێک نێردرایە بەسرە هەتا موتەسەللیم (میربەندەر) و شێخدەروێش(٦) و مەزنەسەرۆکی مونتەفیق و سەرۆکانی کۆمەڵانی جوولەکە و ئەرمەنی و بازرگانی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی، چەند نوێنەرێک بنێرن کە هەلومەرجی ئێرانیان بۆ ڕوون بکرێتەوە، بەڵام پەیامی ئێران گوێی بۆ شل نەکرا. پازدەهەزار شەڕکەری شێخعەبدوڵڵا کە جگە لە بەربەرەکانی هیچ ئەرکێکی دیکەیان لە ئەستۆ نەبوو وردەوردە لە شوێنی دامەزران و مەتەرێزەکانیان کشانەوە و گەڕانەوە لێواری دەستی ڕاستی ڕووبار. ڕاپۆرتەکانی هاتوو بۆ بەسرە دەریاندەخست کە هێزەکانی ئێرانی بێ هیچ گرێ و کۆسپێک خەریکن بە سواری «کەڵەک» لە ڕووبار دەپەڕنەوە و کەس بەرگێڕەوەیان نیە[36]. بێگومان ئەم تاقمە بەشێک بوون لە هێزە ئازا و بەجەرگەکانی بەختیاری کە بەگوێرەی نووسینی نامی لە خاکی دوژمن تێپەڕین و لەوبەری ڕووبار جێشانی کلێکیان خۆش کرد و چاوەڕوانی هاتنی کەرەسەمانەوە بە مەبەستی لێدانی پردێکی کاتی بۆ پەڕینەوەی لەشکر[37].

سازکردنی پردێکی وەها پێویستی بە دەکار کردنی کۆمەڵێک زنجیری قورس بوو کە لۆتکەکان لە سەر ئاو ڕابگرێ. جێبەجێ بوونی ئەم گەڵاڵەیە دوو حەوتە و نیوی پتر کێشا و لە کاتی جێژنەکانی نەورۆزیدا کۆتایی پێهات. لە ڕۆژی ٢ی سەفەر / ٤ی ئاوریلدا تەواوی بار و بارخانە و هێزەکانی لەشکری لە

لەسەر داناوە و دەڵێ ١٥ی مارس بەرامبەری ١٢ی محەڕەم بووە. (ڕاپۆرتی کۆمپانیا ئەم ڕێکەوتەی سەرەوە پشتڕاست دەکاتەوە.) یانی سێچوار ڕۆژ پاش نووسینی ڕووداونووسانی ئێرانییە. ڕەنگە ئەمانە مەبەستیان هرووژمی زۆرینەی لەشکر بووبێ. گێڕانەوەکانی سەر بە گەمارۆش دەبێ بەپێی پێویست توێژینەوەیان لەسەر بکرێ، چونکە بەڵگەنامەیەکی مێژوویی و دووروودرێژی لەشکری بە ڕاپۆرتی ڕووداونووساندا دەچێتەوە. بڕواننە: وتارێک بە قەڵەمی کشمیری لە توێژینەوەکانی مێژووییدا، ژمارە ٦، ساڵی یەکەم، لاپەڕە ٨٧ ـ ١٢٦ و ژمارە ٢، ل ٦٩ ـ ١٠٤.

36- Parsons, 164 – 165; FR XVII, 1092; Lorim, 1249 – 51.

٣٧ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ١٨٧؛ تەفرەشی، ل ٢١٨ب؛ تاریخی بەختیاری، ل ٤٨١.

«شەت» پەڕینەوە[٣٨] و لەڕێوە لە مەودای چل‌پەنجا مایلی بەسرەڕا کەوتنە بزووتن. پێش‌قەرەوڵەکان سەعات شەشی بەیانەی ٦ی ئاوریل وەڕێکەوتن و بەشی زۆری هێزەکانیش لە ساعەت ١٠ی بەیانی ئەورۆژە کەوتنە شوێنیان. بۆ سبەینێ کاروانەکانی بارگەوبنە و پاشەنگانی هێزەکان بە دوایانا داوەرین. لەشکرگای دوایی کەوتبووە شوێنێک لەولای سێ‌مایلی باکووری دەروازەی بەغدا هەتا لەوێوە پەلاماری مارجیل بدرێ. دوو مایل لەولاتری لەشکرگا ـ کە خانووی هاوینەهەواری نوێنەری کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی لێهەڵکەوتبوو و تەنانەت دەرک و پەنجەرەشیان بە تالان برد ـ هێزەکانی ئێرانی یان بە گوتەی ئابراهام پارسۆنێز[٣٩]: ئەو «مان‌چۆسێن»ە شەنگولانە لە ڕووبەرێکا بە درێژایی ٥ مایل و پانایی ٣ مایل بلاو بوونەوە و دامەزران(٧).

بەسرە بەر لە هەستانی تۆفان بە شێوەیەکی بەگرمە و هەرا لە بابەت هەڵزەقینەوەی مەترسیڕا ئاگادار کرابۆوە. لە ڕۆژگاری شالاوی هاوبەش و بێ‌ئاکامی پاشا و کەریم‌خان دژی بنی‌کەعب لە ساڵی ١٧٦٥دا، موتەسەللیم (میربەندەر) بێ‌باوەڕی خۆی سەبارەت بە دراوسێی بەهێزی پەنای نیشان دابوو. لە ساڵی ڕابردووش‌دا ڕوون ببۆوە کە پێوەندییەکانی نێوان شیراز و بەغدا گرژ بووە و بەسرە کەوتۆتە بەر هەڕەشەی زیاتر. لە ١٨ی ئۆکتۆبری ١٧٦٦دا کۆمەڵە هەواڵێک سەبارەت بە لەشکرکێشی کەریم‌خان دژی پاشا (حوکمڕان)ی ژێربالی بەغدا لە کوردستان و سازبوونی بە مەبەستی هەڵمەت بۆ سەر بەسرە وەبەرگوێ دەکەوتن. ماوەیەک دواتر لە ١٥ی ژانوییەی ئەو ساڵەدا ببوو بە دەنگۆ کە سادق‌خان لە شیراز دەرکەوتووە. کەچی سێ شەو دواتر تاقمێک لە تایفەی بنی‌کەعب پەلاماری شاریان دا و سەرکەوتوانە بە دیوارەکانی شار هەڵچوون و ڕاستەبازاڕیان تالان کرد. پارسۆنێز قەومانی ئەم ڕووداوە دەباتەوە سەر بێ‌کیفایەتی پارێزگارانی شار[٤٠]. بەگشتی تەنیا پەنا و پارێزەری بەسرە

٣٨ـ تاریخی گیتی‌گوشای زەندیە، ل ١٨٥ ـ ١٨٧؛ گولشەنی مراد، ل ١٨٢؛ تەفرەشی، ل ٢١٩ب؛ Parsons, 170.

39 - Parsons, 170 – 172 (the apt epithet is from Kelly, 43); SP 97/51 (1775), 68a.

40- FR XVII, 1084; Parsons, 162.

شوورەیەکی رووخەک و دارزیو بوو کە لەبەر چـاوی هـەر رێبـوارێکی مـەودای سالانی ١٧٥١ تا ١٨٠٠ باوەرێکی ئـەوتۆی پێنـەدەکرا. لـە زۆر جێیـان هەرەسـی بردبوو و بە لەرزۆکی بە دەرەوەی شارا سـوورابۆوە[٤١]، گەرانگـەری لاکێشـانەی بەگوێرەی گێرانەوەی «وارینگ» لانیکەم ٦مایـل ـ هەڵـبەت بـەپێی نەخشـەکەی نیبوور ٧/٥ مایل و بەو نیشانانەی پارسۆنیز داوییەتی ١٢مایل ـ بوو. لە ژووری ئەم حەسارەدا دەبێ شارێکی نالەبار بە خانووبـەرەی لار و کۆمـەوە بێتـە بـەر زەین. مالی حوکمداری شار تەنیا خانووچکەیەک بوو. بەشی زۆری زەوییـەکانی گەرانگەری شار باغە خورما و گۆرستان بوون.[٤٢] بە هەر حـال دیـواری شـار لـە هێندێک شوێنان ٦ تا ٧/٥میتر پان بوو کە خەندەکێکی قوول و بەرین هێزی وەبەر دەنا و بە دەوری‌دا سوورابۆوە و دەچۆوە سەر یەکاوی‌عارەبان. هـەروەها چەنـد سـەنگەری بەرزیشـیان سـاز کردبـوو، چـوار دەروازە و لەنگەرگایـەکیش بـۆ پەلاماردانی دوژمن بە دەستەوە بوون. تۆپخانەی برێتی بوون لـە هەشـت تـۆپی زەردەی ٧/٥کیلۆیی کە لە نێو مەتەریزی سـەردیواران دامـەزرابوون و ٥٠ تـا ٦٠ تۆپی ٥/٥کیلۆیی دیکە کە لە سەر گەمییەکانی دابەسترابوون. زۆربەی ئەم تۆپانە هەتا ماوەیەکی کەم بەر لە شالاوی هێزەکـانی زەنـد بـۆ کـار پێکـردن ئامـادە نەبوون. پاشەکەوتی خۆمالی (نیتراتی پۆتاسیۆم) وای کردبـوو کـە بەسـرە بـۆ بـارووت دانـــەمێنێ و تەنانـــەت لـــە بـــارودۆخی ئاســـایی‌دا هێنـــدێکیش بۆ دەرەوە بنێرێ[٤٣].

لە سالی ١٧٥٠دا سەربازگەی شار تەنیا بـرێتی بـوو لـە سێسـەدکەس چەکداری «یەنی‌چەری»[٤٤]. ئەم هێزە بە یارمەتی و پالپشتی هێزەکانی پشـتیوانی سلێمان‌ئاغا کە پتر لـە نێـو هـۆز تایفـە و دیلـەکانا هەڵـدەبژێردران زۆرتـر و تۆکمەتر دەبوو. وەختایەک کە لە دووهەمی مانگی ئاوریـلدا سێسـەد چەکـداری تایفەی مونتەفیق لەگەل شێخ‌سامیر تێکەلیان بـوون، جـەماوەریان ئەوەنـدەی

41- Quoted respectively From Waring 132; SP 97/51 . 37b; Plaisted, 21; Carmichael, 53.

42- Plaisted, 20; Neibuhr, Reise, 213 (See Fig. 2)

43- Parsons, 155 – 156.

44- Plaisted, 21.

دیکە پێهەڵاچوو. ئەگەرچی شێخسامیر زۆر چاکی بەڵێنی دابوو کە بەندی سەرووی شەوییب بە مەبەستی وەبەرخۆدانی لەشکرگای زەندیە دەشکێنێ تا پشتیوانێتی خۆی سەبارەت بە شێخدەروێشی خزمی کە لە حەساری شارا بوو بسەلمێنێ، بەڵام کەمتەرخەمی کردبوو. هەروا بێتەوە لە ڕۆژی سێهەمی ئاوریلدا دووسەدکەس سەربازی گیانفیدا لە بەغداوە هاتن. ئەم تاقمە لە سەرووی «قورنە» لە گەمییەکانیان دابەزیبوون و پێشەنگی قۆشەنی زەندیان هەڵبوارد و کەمێک لە خوارتر لێی سواری گەمی بوونەوە.

شەرکەرانی هۆزی(٨) مونتەفیق بە سەرکردایەتی شێخ عەبدوڵلا لەشکرگایان لە شار بردە دەر و گواستییانەوە بۆ «زوبەیر»[٤٥]. ڕێژەی ئاسایی جەماوەری شار کە لەم ڕۆژانەدا لە چل پەنجا هەزارەوە بۆ هەشتانەوەد هەزار کەس سەر و خواری دەکرد، دەبێ پێشتر بە نەخۆشی تاعوون لە کەمێی دابێ[٤٦]. ئەگەر کەمترین ژمارەی جەماوەر قبووڵ بکەین و تێخزانی گوندەکانی دوورەدەستیش وەبەرچاو بگرین، دەبێ بەشداری گەشبینی ڕێزدار پارسۆنێز بین کە دەڵێ سەرەڕای تاعوون، دیسانیش خەڵک ورەی دەسکردنەوەی بەرز بوو. لانیکەم بازرگانێکی خۆولاتی لای وا بووە کە: میربەندەر پیاوێکی شێلگیر و بەڕێوەبەرێکی لەبارە کە بە یارمەتی گەمییەکانی نوێنەرایەتی ئینگلیس لە بەسرە و بە پشتیوانی خودا دوژمن لە دەوری شار دەتارێنێ[٤٧].

١١ ـ ٥ پاشەکشەی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی

هەڵسوکەوت و چالاکی نوێنەری کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی لە ماوەی گەمارۆی بەسرەدا هێندێک جار یەکتریان نەدەخوێندەوە و دژاودژ دەکەوتن کە دەبێ توێژینەوە و لێکدانەوەیان لە سەر بکرێ هەتا بێکیفایەتی و تەنانەت ترسەنۆکی ئەو کابرایە ئاشکرا بێ. نائومێدی ناوبراو سەبارەت بە ڕاکێشانی سەرنجی سەرۆکەکانی بە مەبەستی خۆتێوەردانێکی بەهێز بۆ پاراستنی بەسرە

45- Parsons, 165 – 170 – 171.

46- By Niebuhr (Reise, 213) and Parsons (173), respectively. Olivier (IV, 344), also quotes 40,000 and Masson (548) 50,000.

47- SP 97/51, 38a.

ئەویش ئەدەمەی کەوا پتر لە هەر زەمانێک نامەزرۆی وتووێژ بوون لەگەڵ کەریمخان بۆ بەستنی گرێبەستێک، بوو بە هۆی ئەوەی کە مووره سەرەتا بەگوێرەی ڕێبازی کۆمپانیا بجووڵێتەوە و لە بابەت متەسەللیم(میربەندەر)ەوە بێلایەن بێ. میربەندەر جگە لە وەی نەیدەهێشت کەلوپەلی کۆمپانیا بگوێزنەوە نێو پاپۆڕە شەڕکەرەکان هەتا ورەی خەڵک بۆ تێکشکان دانەرووخێ، هیچ کارێکی نەکرد کە مووره پاڵ پێوەبنێ بۆ دەسکردنەوە و پاراستنی بەسرە[48].

هەرچۆنێک بێ وەختایەک لە ۲۱ی مارسا هێزەکانی سادقخان لە نیزیک شەوییب لە رووبار دەپەڕینەوە چاردە پاپۆڕی تایفەی «بنیکەعب»ی کۆنەدوژمنی کۆمپانیا قوت بوونەوە. ئەو پاپۆڕانە بەگرمە و هەرا لە لای سەرووی ڕووبارەوە بەرەو حەساری بەسرە دەئاژوان. پاش دیتنی ئەم گەمێیانە مووره ڕاپەڕی و ڕایگەیاند چی تر بە تەماشاچی و بێلایەنی نامێنێتەوە و ماڵ و دارایی و ئابڕووی کۆمپانیا دەپارێزێ. دوابەدوای ئەم بڕیارە پاپۆڕی شەڕکەری «ساکسیس»ی خستە گەڕ و یەک دوو لۆتکەی تەفروتونا کرد. بێگومان مووره لای وابوو کە بریتانیا هەمیشە بە شێوەیەکی ڕێسامەند لەگەڵ بنیکەعب شەڕێتی، بۆیە بەناچاری دەبێ لێیان وەدەس بێ و سەر بۆ خواستەکانیان نەوی نەکا. ئەگەر ئەوان یاریدەی ئێرانییەکان دەدەن هەڵوێستی ئەویش هیچ دژایەتییەکی لەگەڵ بێلایەنییەکەی نابێ. چەند ڕۆژ دواتر نوێنەری کۆمپانیا ئامادە بوو کە ژمارەیەک مەلەوانی خۆی بۆ سەرکردایەتی و کاروباری هەڵسووڕاندنی دوو پاپۆڕی تۆپداری پاشا کە وە سەر ڕەنگی گەمییەکانی ئینگلیسی گەڕابوون بنێرێ و هەروەها دوو پاپۆڕی شەڕکەری هێزەکانی خۆشی ڕەگەڵ خستن. لەم وەختەدا پارسۆنێز بڕوای وابوو کە بۆ بەرگرتن لە پێشڕەوی بنیکەعب باشتر وایە کە زنجیرەیەک لۆتکە و گەمی دەس تێکگرن تا نەهێڵن بێنە پێش. مووره پاپۆڕی «ساکسیس»ی کە تەیار بوو بە زنجیرێکی ۱۲۸میتری بۆ ئەم

48- FR XVII, 1085; Lorimer, 1246.

بەگوێرەی ئاخرین نامەیەکی کە میربەندەری دواتر بە ناوی نەعمانپاشا نووسیویەتی، مووره سەرەتا ویستی یارمەتی ترکان بکا، بەلام دوایە کەوتە لای ئێرانییەکان:«ئینسیلی»باڵوێزی بریتانیا لە ئیستانبووڵ بە دڵشکاوی وەدرۆی خستەوە.
SP 97/55 (1779), 200a – 202b.

مەبەستە حازر کردبوو[49].

٨ی ئاوریل ڕۆژێک دوای ئەوەی فەرمانی دەسپێکی شەڕ لە ویشکانی دەرچوو، یەکەم شەپۆلی پۆلەپاپۆڕی هێزە ئێرانییەکان کە لە کەنداوی فارس و بەندەرەکانی‌ڕا هاتبوون و شازدە کەشتی دەبوون و لانیکەم دە گەمێی شەڕکەریشیان لەگەڵ بوو دەرکەوتن. کەشتی دووکۆڵەکەی «تایگێر» کە دوو ساڵ پێشتر لە کۆمپانیا ئەستێندرابوو زۆر ئازایانە ئەم هێزەی ڕێنوێنی دەکرد. ئەم پەلەپاپۆڕانە لە ساعەت ٩ی بەیانی تا ٣ی پاش‌نیوەڕۆ لە چەند مایلی خوارووی ڕووبار لەگەڵ گەمییەکانی پارێزەری بەسرە تێکهەڵچوون. لەم جەنگەدا پاپۆڕە گەورە شەڕکەرەکانی «ئیگل» و «ساکسیس» پەلاماریان دان هەتا پاشەکشەیان پێکردن[50]. سێ ڕۆژ دواتر لە بووشێهرەوە چەند هەواڵێک بەرگوێ کەوت کە گۆیا ڕۆژی ٣١ی مارس شێخ‌نەسر ـ کوڕە گەورەکەی سەرۆکی خێڵ کە خۆشی ناوی نەسر بوو ـ هێرشی دەریایی خۆی بە چاردە گالليۆت(٩)ی هێزی دەریایی کەنداو دەس‌پێکردووە و پەنجا لۆتکە و ١٥٠٠ شەڕکەریشی وێڕا بووە[51].

هاوکات لەگەڵ ئاڵوگۆڕ و بەخۆداهاتن و دامەزرانی هێزەکانی بەرەی دەریایی هێرشی ویشکانی ئێرانییەکان خێرایەکی کەوتە سەر بارێکی مەترسیدار. دوو داخوازی گەمارۆدراوان لە لایەن سادق‌خانەوە بەئەدەبانە بەڵام بەتوندی ڕەدکرانەوە. لە یەکیان‌دا پێشنیاری دانی «بیست لەک» ڕووپیە و لەوی‌ترا داوای وتووێژ کرابوو لەگەڵ شێخ‌دەروێش بە مەبەستی بڕانەوەی شەڕ. لە ٥ی مانگی ئاوریل‌دا چوارکەس لە ئێرانییەکان کە ئازایانە هەتا نیزیک سی‌میتری دیوارەکانی شار بە مەبەستی وەدەس‌هێنانی زانیاری و ناسیاری هاتبوونە پێش لە لایەن دوازدە کەسی سەربازگەی بەسرەوە پەلامار دران و کوژران. وەک گێڕاویانەتەوە سادق‌خان لە ٩ی ئاوریلا بە هێرشێکی لەنەکاو کە سێ بەتڵی شەو چووبوو، پەلاماری شاری دا. شەڕ و لێکدانی توندوتیژی دەستەویەخە هەتا چەند ساعەتان لەوپەڕی تاریکی‌دا درێژەی کێشا؛ پارسۆنێز و کارگێڕانی

49- FR XVII 1089; SP 97/52 (1776), 146; Parsons, 166 – 167.

50- Parsons, 173; Wilson, 185.

51- FR XVII, 1089.

کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی بە پەلە لە ڕێی لەنگەرگای کاپوتانپاشاوە خۆیان گەیاندە پاپۆڕی «ئیگل» بەڵام کـە ڕۆژ هـەڵات هـەموو شـتێک کۆتـایی پێهـات. پارێزەران بانگەشەی سەرکەوتنیان دا و گوتیان لە ئاست سەد کەس ئێـرانی کـە کوژراون تەنیا سی کەس شەڕکەری خۆیان لـە دەس داوە. هـەموو ئۆخژنێکیـان هاتەوە بەر و ورەی دەسکردنەوەی پارێزەران بەرز بۆوە. کەچی شـێخعەبدوڵـڵا شوێنی دامەزرانی خۆی لە زوبەیر چۆل کرد و ژمارەیەک یەکسـم و مـەڕوماڵاتی دایە دەس دوژمن. بۆ سبەینێ ئێرانییەکان لێبران کە پرد و بەرگێڕەوە کاتییەکەی لە زنجیر چێکراوی ڕێزدار پارسۆنێز بسووتێنن و لەبەریەکی بەرن هەتا چـاکتر دەستیان بگاتە پاپۆڕەکانی خۆیان، بەڵام وەستاکەی لە سەر ئەو باوەڕەی خۆی سوور بوو کە ئەگەر بێتوو سەکۆی بارهەڵـگرتنیش بسـووتێندرێ کۆڵـەکەکانی ژێراوی زنجیرەکە ڕادەگرن[٥٢].

ڕێزدار مووڕەی نوێنەری کۆمپانیا ئێستا هۆکاری مانەوە یـان ڕۆیشـتن لە بەسرە و مەسەلەی پشتیوانی کردن لە پارێزەرانی هەڵدەسەنگاند. ڕۆژی ٢٧ی مارس میربەندەر هەڕەشەی لێکرد بێتوو خۆی ببوێرێ و بیهەوێ شار چۆل بکـا، دەیگرێ و دەیخاتە زیندانەوە. ئەویش بەناچار ملی بۆ داخوازەکەی ڕاکێشـا تـا ئەگەر هاتوو ئێرانییەکان سـەرکەوتن و شـاریان گـرت ئـەرکی دانی جەریمـەی کۆمپانیای بکەوێتە ئەستۆی. بەڵام لە لایەکـەوە ئێسـتا جێهێشـتنی شـار ئـەم قەراروبڕیەی لاواز دەکرد و دروست وەک ئەمە وابـوو کـە لـە پشـتەوەڕا ورەی خەساریاری پـارێزەرانی شـار خەنجـەری لێبوەشـێ. بـەڵام دەسـکردنەوە لـە بەرامبەر هێزی پتەوی ئێراندا نە تەنیا بۆی دەبوو بە مەترسییەکی هەمیشـەیی، بەڵکوو سێ گەمێی بازرگانیشی دەکەوتنە بەر شـاڵاوی هەڕەشـە. هـەروەها لـە بەمبەئیشەوە فەرمانیان پێدابوو کە گەمییەکانی لە یـەکاو بگرێتـەوە و لەگـەڵ دەرباری ئێران پێوەندییەکی دۆستانە دامەزرێنێ، چونکـە ڕەنگـە ئێرانییـەکان کەوتبانە تۆڵەکردنەوە[٥٣].

ئەم شێوە بیر و بۆچوونە ئاخرییەکـەی سـەرکەوت. ڕۆژی ١١ی ئاوریـل

52- Parsons, 167, 171, 172, 174 – 178.
53- FR XVII, 1089; Amin, 113.

ڕێزدار پارسۆنێزی نوێنەری کۆمپانیا و کارگێڕانی پەیوەندیدار بە خەزێنەوە سواری کەشتی بوون و هێشتا گەمییەکانی بەسرەیی لە خەودابوون کە وێڕای دوو پاپۆڕی شەڕکەر بەرەو باشوور ئاژاوتیان و وایان دەنواند کە دەیانهەوێ بچنە شەڕی پاپۆڕەکانی شێخنەسر. مووره هێشتاش لە جەغزی بیری خۆیدا سەری دێنا و دەبرد و خوازیاری گەڕانەوە بۆ بەسرە و وەرگرتنی پشک و قانی زیاتر بوو لە میربەندەر، بەڵام ئەمجارەیان پێی لێنا کە شکستی هێناوە. وەک ژۆژێف ئەمین دەنووسێ شوێنکەوتی ئەم کردەوە گاڵتەجارییانە، شەڕەتۆپی بێپسانەوەی ڕۆژانە بوو. ئەم ئاگربارانە تەنیا زیان و زەرەدێکی سووکەڵەی هەبوو بۆ سەر ئامرازی کار و بازرگانێتی و باسی کوشتە و بریندار نەکراوە. هەر کام لە دوو لایەنەکە ئەوی تری بە دەسدرێژکار دەزانی و خۆی بە سەرکەوتووی شەڕ دادەنا. «ئەمین» کە پارسۆنێزیش ئۆبالی بۆ دەکێشێ گێڕاویەتەوە کە هێزی دەریایی بووشێهر لە پێشدا تەقەی لە گەمییەکی باتاژۆی دوو مایل ئەولاتر کرد و بادەوانەکەی تێکشکاند و سەعاتی ٩ی شەو کێشایەوە نێو یەکاوی‌عارەبان و لە قوڕ و لیتە چەقی و سبەی بەیانی نوێنەری کۆمپانیا بە یارمەتی بای شەماڵ فەرمانی شاڵاوێکی تری دا[54]. مانگی دواتر شێخنەسر بە دڵنێشاوی سکاڵای بردە لای ڕێزدار گاردێن کە لە لایەن کۆمپانیاوە هاتبووە بووشێهر و گوتی لەو ڕۆژیدا تەنیا هەڵگری پەیامێکی دۆستانەی کەریمخان بووە بۆ ڕێزدار مووره، بەڵام پاپۆڕەکانی بریتانیایی پەلاماریان داوە. ئەگەرچی خۆی زۆر بەتوندی بەری بە چەکدارەکانی گرت کە وڵامی تەقە و ئاگری بەرەوڕوو نەدەنەوە، بەڵام دیسانیش هێندێک لە لۆتکەکان بەر لەوەی بەرەو باشوور ڕابکەن ئاگری تووڕەیی خۆیان بە سەر گەمییەکانی بریتانیایی‌دا ڕشت[55]. تازە وردەکاری ئەم کێشمەکێشمە چیە و چۆن بووە دیسانیش گەورە پاپۆڕی شەڕکەر توانی بەرەو باشوور بچێ و پاش چاککردنەوەی کونوکاژێران لە قەرین (کووەیت)، ڕۆژی ١٥ی ئاوریل بگاتە بووشێهر. پارسۆنێز کە ئاگاداری نەخشە و پلانەکانی مووره نەبوو لەوپەڕی دەرد و پەژارەدا دەتلایەوە، چونکە هەروەک پێشبینی کردبوو هێزی دەریایی بووشێهر ڕێی بەرەو شەتاوی بەرنەدا و وەختایەک ئاو هەستا پردەی کاتی

54- Emin, 452; Parsons, 179 – 180; cf . SP 97/52 (1776), 15a, 17.

55- Saldanha, 296 – 297 (Letter received 3 May 1775).

شەپۆل بردی ئەمانیش گەیشتنە پاڵ هێزەکانی سادقخان[٥٦]. ئەم سێ پاپۆڕەی عەرەبی و پەنجا گەمییە شەڕکەرەی کە دەبوو باڵادەستی ئێران لە ماوەی گەمارۆدا دابین بکەن، وەک تەنیا هێزی شەڕکەری دەریایی ناودێر کران لە ماوەی تێکهەڵچوون لە بەرەی ئێراندا چالاکییان دەنواند.

گاردێن ڕیزێک وتووێژی سەرکەوتووانەی سەبارەت بەو دوو بارمتەیەی کە لە جنگ کەریمخان دابوون و دانانی بنکەی نوێنەرایەتی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی لە بووشێهر دەسپێکردبوو. ئێستا موورەی بە قسەی سر و ساردی وەک ماخولیا و بێبەرژەوەند لەبەر هەڵوێستی بە دژی ئێران و پەلامار بۆ سەر هێزەکانی دەریایی و ڕاکردنی دوایی لە بەسرە دەورە دابوو. ئەم سەرکۆنەیە ئەگەر بە پێشنیاری وەکیل لە نامەیەکدا کە نووسیبووی نەهاتبێتە گۆڕ دیسانیش هەم ئەو و هەم کاربەدەستانی کۆمپانیا وەباڵیان بۆ کێشا و پشتیوانیان لێکرد. موورە ئێستا لە هەموو لایەکەوە کەوتبووە بەر ڕەهێڵەی ڕەخنەی دۆستان و دوژمنان و خاوەنکارانی. ڕێوڕاست ڕایانسپارد کە بگەڕێتەوە بەسرە، بەڵام ملی بۆ ئەو فەرمانە ڕانەدەکێشا و چارەنووسی نوێنەری کۆمپانیای بە ناوی ڕێزدار بووریل لە وەختی گەمارۆی بەسرە لە لایەن نادرشا و ئاکاری نالەباری گەمارۆدراوانی توورەی ئەو شارەی لەگەڵیدا خستەوە بیر[٥٧]. لە مانگی جوولایدا گەڕایەوە بەمبەئی و بە نامەیەک داوای لێبووردنی لە سلێمانئاغا کرد کە نەیتوانیوە هیچ یارمەتێک بکا و «لاتووشە» و «نوورهام»ی وەک جێنشینی خۆی ناساند[٥٨].

لەگەڵ ئەمەشدا دەور و سەنگی موورە لە سیاسەتی شەرمەزارانە و چەند تۆوەی کە پاش دەسبەردان لە ڕەوت ڕێبازی بێلایەنی هاتە گۆڕ، حاشای لێناکرێ. کۆمپانیا لەبەر قەومانی گێرە و کێشەی نێوان میواندارانی بەناچاری کەوتبووە تەنگەژەوە[٥٩]. لە ڕەخنە و پەلامارەکانی گاردێندا بۆ سەر موورە بەر لەوەی ئەم چاوەڕاوە بە مەبەستی تاوانبار کردنی ئەو وەک قوربانییەکی هەڵە

56- Parsons, 180 – 182; FR XVII, 1089; Wilson, 185.
57- FR XVII, 1089.
58- FR XVII, 1092.
59- Longrigg, 191.

گــەورەکان بخرێتــە ڕوو، ئــەو لێپرســراوییەی کــە لــە ئەســتۆی ســەرۆکان و هاوکارانییەتی وەبەرچاو دێ و ڕەنگە لە داهاتوودا ڕۆژایەک ئەم مەبەســتە پتــر ڕوون بێتەوە.

١١ ـ ٦ بەسرەی تەنیا

گەڕانەوەی لەپڕی نوێنەری فەرەنگیی ئینگلیس و پاپۆڕە شــەڕکەرەکانی هەلی بۆ هێزەکانی زەند ڕەخســاند کــە بــە تــەواوی گــەمارۆی بەســرە بــدەن. سادقخان هێشتا لە سەر ئەم بۆچوونەی سوور بوو کە بــەر لــە درێژەکێشــانی گەمارۆی بەسرە پەلاماری شوورەی شار بدا و لە ۲۲ی ئاوریلدا پاش تۆپبــارانی حەساری شار بە دەس شێخنەســر بــە کۆمەڵــێک نــەردیوان لــە پێــنج شــوێنی دیاریکراوڕا گەلێک شالاوی دەسپێکرد. هرووژمی سادقخان لەبــەر تێــداچوونی سەت نــەردیوان لــە ئاســت برینــدار بــوونی تــەنیا دووکــەس کــە پــارێزەران ڕایانگەیاند، بەرپەرچ درایەوە[60]. ســەرەڕای ئــەم گشــتە چــاووڕاوە، تەنانــەت ڕووداونووسانی ئێرانیش دانیان پێداهێناوە کــە ئاگربــاران و هێــرش بــۆ ســەر بەســرە شــوێنێکی وای دانــەناوە و ورەی پــارێزەرانی شــار لەبــەر کــار و هەڵسووڕانەکانی سلێمانئاغا بەرز ببۆوە. سادقخان ناچار کرا کە دەس بکا بــە سەنگەر لێدان و ئامادەی گەمارۆیەکی سەخت بێ. ڕۆژێک یەکێک لــە ڕاکــردووان قۆڵێکی شکست و زۆر لاوازی شوورەی شاری بە هێزەکانی زەند نیشان دا، بــەلام سەرەڕای سازکزدنی چوار قەلاقووچکە و چەند قایمەیەک لەو شــوێنە و ڕۆژێــک تۆپباران، پارێزگارانی شار هەر بە شــەو وەخــۆ کــەوتن و ســازیان کــردەوە و تەنانەت دایانبەستەوە. چەند بنکەیەکی پشکنین و ڕێگرتن لــە گەڕانگــەری شــار داندران و نە تەنیا بەر بە هاتن و چوونی کاروانەکانی ئازۆخە گیرا و گەیشــتنی هێزی پشتیوان لە بەغداوەش تەگەرەی خرا بەر پێ، بەڵــکە هێرشــی شــەوانەی هێزەکانی بنەگری سەربازگەی شاریش بەری پێگیرا[61].

پەنا بردن بۆ کەلک وەرگرتن لە گزە و خەیانەتی خۆماڵــی، ئــەو یــارە دێرینەی هێزەکانی زەند هۆکاری دواتری کارەکانیان بوو. ســەربازێکی هــەلاتوو

60- FR XVII, 1089.

٦١ــ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ۱۸۷ و ۱۸۹ – ۱۹۰؛ گولشەنی مراد، ل ۱۸۸.

پێشنیاری بە سادقخان کرد کە لە لای یەکێک لە دەروازەکانی بەرەو رووبارەوە دەتوانن سەرانسوێیەک بکەن و بە نێو ئاودا دەتوانێ ڕێگایەک دەسنیشان بکا. بۆیە شەوێک سێ یان چوارکەس لە غولامانی باوەڕپێکراو ڕەگەڵ ئەو پیاوە خران هەتا سەبارەت بەم مەبەستە توێژینەوە بکرێ؛ وەختایەک کە گەیشتنە نیزیک دەروازە بە دیتنی تاقمێک چەکداری پارێزەری شار واقیان بردەوە. بەناچار هەر بە ڕێی خۆیاندا گەڕانەوە هەتا خێرا هێزەکانی زەند لەم مەترسییە وەخۆ بێننەوە و هەڵمەتی شەڕکەرانی بەسرە بە هۆی شەڕێکی سەخت و دەستەویەخە تێکشکا. ڕێگای چوونەژووری پەنامەکی ئیتر ڕێگایەکی نەهێنی نەبوو[٦٢].

هێشتاش مەترسییەکی دیکە لە بەسرە هەڕەشەی لە هۆردووگای هێزەکانی زەند دەکرد و ئەویش برێتی بوو لە ئەگەری لافاوی مەینەتباری شکاندنی ئەو بەند و شەقەجۆگانەی ناوچەی «حوورولحەمار». عەرەبەکانی مونتەفیق کە بەڕواڵەت خاوەنی ئەو مەڵبەندە بوون خۆیان لە تێوەگلانی شەڕی ڕاستەوخۆ پاراستبوو، بەڵام دیسانیش ڕەنگە ئەگەر مەیلیان لێبا توانیبایان هێزە پەلاماردەرەکان بە لێشاوی رووبار بخنکێنن. سادقخان لە دەستی نەدەهات کە تاقمە چەکدارێک بۆ پاراستنی شوێنی مەترسی بنێرێ، بۆیە ناردی لە دوای «حاجی ناسر»ی(١٠) سەرۆکی تایفە و لە سەر کاری خۆی دانایەوە و خەڵاتی کرد و بێگومان بە پارەیەکی زۆر تەماحی وەبەرنا و پاراستنی بەنداوەکانی لە ماوەی شەڕا خستە ئەستۆی و بەڵێنی لێئەستاند. بە نیزیک بوونەوەی هاوین مەترسییەکی دیکە قوت بۆوە. ئەو با گەرمەی کە بە سەر خیزەڵانا بەرەو بەسرە باڵی دەنگاوت، ڕەنگبوو تابشتی ژیان و مانەوەی ئەو کەسانەی لە دەشتودەر جێگیر ببوون خاشەبڕ بکا. لەبەر هەڵگەڕانەوەی کەش ڕەوگەی ئەم بایە لە تەواوی وەرزی هاوینا گۆڕا و هەوایەکی فێنکی باکووری جێی گرتەوە. لە ڕوانگەی ئێرانییەکانەوە هاتنی شەماڵ بە خەڵاتێکی ئاسمانی و نیشانەیەک لە بالادەستی و سەرکەوتن لێکدرایەوە[٦٣].

٦٢ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٩١.

٦٣ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٩٣ ـ ١٩٤.

١١ ـ ٧ خۆتێوەردانی عومان

لەم کاتەدا سەرەتای ئەو دیاردانەی کە دەریاندەخست ئیمامئەحمەدی عومانی تا رادەیەک سەبارەت بە کەریمخان ـ کە بە قسەی خۆی فەرمانڕەوای عومانیش بوو ـ ئینکەبەری دەکا، بە ئامادەبوون و هەڵسووڕانی لە بابەت یارمەتیدانی شاری بەسرەوە خۆی نواند. لە ڕێکەوتی ٣ی مانگی مەیدا دوو گەمێی عومانی گەیشتنە «ڕەئسولهەلیلە»(١١) لە نیزیک بووشێهر، بەڵام هەر لەو مانگەدا پاش تێکۆشانێکی بێهوودە سەبارەت بە دنەدانی پاپۆڕەکانی ئینگلیسی بە مەبەستی پەلاماردانی گەمارۆدەرانی بەسرە، گەڕانەوە ئەو شارە[٦٤]. لە نێوەڕاست مانگی ئاگۆستا هێزی دەریایی ئیمامی عومان شنگڵی لە خۆی دابوو کە ڕاستەوخۆ هرووژم بکاتە سەر هێزەکانی ئێرانی. ئەم پۆلە بریتی بوون لە پاپۆڕێکی دەسکردی بەمبەئی بە ناوی ڕەحمانی و ٩ گەمێی گەورە و بچووکی دیکە کە ٣٠ تا ٥٠ بەلەمی گچکە و ٧٠ لۆتکەی گەورەش وێڕایان بوون. لە سەریەک ئەم هێزانە پێکهاتبوون لە ١٠٠کەشتی و بە چەند جۆرە تۆپ تەیار بوون. بەپێی قسەی ئێرانییەکان کە دیارە زۆریان پێوەناوە، ئەوانە ٨ تا ١٠هەزار شەڕکەر و برێکی زۆریان ئازۆقە بۆ خەڵکی بەسرە دەبرد[٦٥]. ئەم هێزە بەرچاوە لە ڕۆژی ١١ی سێپتامبردا بە بووشێهرا تێپەڕی و چەند ڕۆژ دواتر لە زارکی یەکاویعارەبان لەنگەری خست.

هێزەکانی زەند لە ئاست ئەم هەڕەشەی «خەواریج»ە دەستەوستان نەوێستابوون. مانگێک پێشتر کەریمخان دەسەر شێخنەسری بووشێهری و شێخبەرەکاتی بنیکەعبی(١٢) کردبوو کە چی زنجیری وەگیریان دەکەوێ و هەیانە حازری بکەن. سەرێکی ئەم زنجیرانە لە لایان بنیکەعب و سەرەکەی دیکەیان لە لایەن سادقخانەوە دەپارێزران و هەردک تاقم بە تۆپ تەیار بوون.

٦٤ـ FR XVVII, 1089 : تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٩٦.

٦٥ـ تاریخی گیتیگوشا، ل ١٩٦؛ Lorimer, 416; Salil, 69–170, Miles, 273; 196 نامی ئەم ژمارە بە دوازدەهەزار و سلیل بە دەهەزار کەسی دادەنێ. وەرگێڕاوی نامەیەک بە زمانی عەرەبی کە لە SP 97/52, 112 دا وەبەرچاو دێ، ژمارەی هێزەکانی عوسمانی بە ٣٠٠ تا ٤٠٠ گەمیوان دەقەبڵێنێ.

هێزی دەریایی عومانی ناچار کرا کە بە نائومێدی باشترین ڕۆژانی ئەو مانگـەی لە لەنگەرگاکەی چورتە نەکا و واش دیارە کە هیچ تەقەلایەک بۆ پساندنی ئـەم زنجیرانە نەدراوە و تەقە و لێکدانێک لەگەڵ زێرەوانانی بەسـتێن ڕووی نـەداوە. ماوەیەک دواتر نیوەشەوێکی مانگی ئۆکتۆبر هەڵیدەکردە تۆفان و ڕەشـەبایەکی بەقەوەتی چاوەڕوان نەکراو و زنجیرەکانی پس‌پس کرد. پردەکـانی سووکەڵـەی کاتی کەوتنە بەر شەپۆلی ڕووبار و زنجیرەکانیان لەخۆیانەوە پێچا و بردیانن، هێزەکانی عومانی بەم زەبرەی چارەنووسەیان زانی و ڕۆژی دوایـی لەنگـەریان هەڵکێشایەوە و بەرەو یەکاوی‌عارەبان بزووتن. سەرەڕای گژەبـای تونـدوتیژ و تۆپبارانی تۆپخانەی بەستێن بە خەسارێکی کەم لە ڕۆژی ١٤ی ئۆکتۆبرا لە نێـو قریشک‌وهۆڕ و شادی جەماوەری شاری ئاڵـقەدراو تـەواوی هێزەکـانی خۆیـان گەیاندە پەنا دیواری بەسرە[٦٦].

لەشکری سادق‌خان و پاپۆڕەکانی شێخ‌نەسر تازە نـەیانتوانی بـەر بـە دابەزاندنی باری ئازۆقـە و پیـادەبـوونی تاقمـەکانی چەکـداری یارمەتیـدەر و پـەلاماری بـەربلاوی ڕۆژی دوایـی گـەمارۆدراوان بگـرن. ئـەو شـەڕەی کـەوا ڕووداونووسانی ئێرانی بە ناوی «ترک‌کوژی» ناودێریان کردووە دوابەدوای ئـەم ڕووداوە قەوما. سادق‌خان ڕایگەیاند بۆ سەری هەر کوشتەیەک سێ‌تمـەن و بـۆ گرتنی هەر دیلێک پێنج تمەن دەسخۆشانە دەکاتە خەڵات. پاشمـاوەی شکسـتەی هێرشبەران بەرەو دوا یان شار و پشـتی بـەرە و نێـو گەمییـەکان ڕەویـن. لـەم وەختەش‌دا بە خەستی تۆپباران کران و ئەوانیش بەگژیان‌دا چوونـەوە. هەڵـبەت عومانی لە ڕاپۆرتەکانیان‌دا باسـی سـەرکەوتنی یەکسـەرەی خۆیـان کـردووە. نوێنەری کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی لە بووشـێهر ئـەم بـاس و هەواڵانـە کـە ڕەنگە هەر لە ڕووی ڕاپۆرتی عومانییەکانەوە ڕێکخرابێ، پشت‌ڕاست دەکاتەوە و

٦٦ـ FR XVII, 1107, 1109. تاریخی گیتی‌گوشای زەندیـە، ل ١٩٦ ـ ١٩٧؛ گوڵشـەنی مراد، ل ٩١ ـ ٩٢؛ سلیل، ل ١٠٧. «مایێلز»یش شوێن‌پێی ئەوی گرتووە و بانگەشەی ئەمـە دەکا کـە گـەمێی ڕەحمـانی زنجیرەکـانی پسـاندووە، بـەڵام ئـەم گوتەیـە لـە هـیچ سەرچاوەیەکی دیکەدا دانی پێدا نەهاتووە. سلیل قسەی دیکەی زۆرن و دەڵێ خودی ئیمام سەرکردایەتی هێزەکانی دەریایی کردووە، کـەچی بـەگوێرەی سـەرچاوەکانی ئێـرانی کوڕەکانی سەرکردایەتی هێزەکانیان لە ئەستۆ بووە.

دەڵێ هێرشی فیداکارانەی ئێرانییان بە کەوتنەوەی ژمارەیەک کوشتە و برینـدار بەرپەرچ درایەوە[٦٧]. لە رووی ئەم راپۆرتەرا چارەنووسی نادیاری شەڕ بەئاشـکرا وەبەرچاو دێ. کەلوپەل و ئازۆخە و چەکدارانی داوەریـوی عومـانی بـێگومـان باری قورسی سەرشـانی بەسـرەیان سـووک کـرد و ورەی پارێزەرانیـان بـەرز کردەوە، بەڵام نەیانتوانی پەلاماردەران لە شوێن و مەتەرێزەکانیان دەربـەرێنن. چەنـد مانگـان هـەردوولا دەسـتیان کـرد بـە شـەڕەتۆپ و لـە جێـی خۆیـان نەجووڵانەوە، بەڵام ئاخرییەکەی پاشەکەوتی عومانییەکان لە کەمێی دا. سەرەتا پۆلپۆل شەڕکەر روویان دەکردە باغاتی خورما هەتا ئاو و خواردەمەنی وەچنـگ بێـنن. بـە مەبەسـتی رێ لێبڕینـەوەیان سـادقخـان چەکـداری چـاوەدێری لەوبەرەوبـەری بەسـتێن دامەزرانـد و ڕەنگـە بـە دەسـتەوەگرتنی جڵـەوی پەکاویعارەبان لە لایەن عومانییەکانەوە لەم ماوەیـەدا رێـی لـە هـاتوچـۆی تەدارەکی هێزەکانی زەند و ئەو گەمێیانە گرتبێ کە ئازۆقە و شمەکی پێویسـتیان بۆ شێخنەسریش دێنا[٦٨]. بەڵام لەو دەمەدا کە بەسرە دیسانیش لـە فریاکـەوتنی بەغدا بەشی براببوو، لە شیرازەوە هێزی پشتیوان دەهاتن: عەلیمحەممـەدخانی زەند ئەگەرچی لەبەر نەبوونی ئامرازی هاتوچۆ بە مەبەسـتی بـڕینی درێژایـی رووباری حەوێزە وەدرەنگ کەوتبوو، گەیشتێ[٦٩]. لە سەرەتاکانی سالـی ١٧٧٦دا عومانییەکان تەمایان گرت کە پێی خۆیـان لـەم گێـرە و کێشـە بێهـوودە و پـڕ خەرجوبەرجە بکێشنەوە و شـەوێک لەنگـەری هـەموو گـەمی و بەلەمـەکانیان هەڵکێشا و بەرەو مەسقەت گەڕانەوە[٧٠].

٦٧ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٩٨ ـ ١٩٩؛ گولشەنی مراد، ل ١٩٣؛
Salil, 170; FR XVII, 1107 (19 October 1775).

٦٨ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٢٠٠؛ گولشەنی ل ١٩٤.

69- FR XVII, 1109.

٧٠ـ SP 97/52 (1776), 476; Miles, 273. نامی لە لاپەرە ٢٠٠ی تاریخی گیتیگوشادا دەنووسێ کە هێزەکانی دەریایی ئیمامی عومان تا پێنج مانگان لە لێوارەکـانی بەسـرە لەنگەریان گرت.

١١ ـ ٨ گەمارۆ و خۆ بەدەستەوە دان

بەپێچەوانەی بۆچوونی ڕووداونووسانی ئێرانی، دەبێ بەسرە بە تەواوی ئاڵقەی لە دەوری نەدرابێ. دەربڕینی ئەم مەبەستە کە هێزەکانی ئێرانی لە شەش مایلەی ویشکانی دەوری شار دامەزرابوون فوولێکردنە، چونکە سەرەڕای وەبەرچاو نەهێنانی نیو مایل مەودای نێوان هێزەکانی زەند و حەساری شار، گەمارۆدەران دەبووا لە ڕووبەرێکی هەشت مایلی قۆپی و زۆنگاو و لمستان و نەخلستاندا بلاو بووبانەوە؛ هەڵبەت ئەمە جگە لەو دوو مایلەی درێژایی ڕووبارە کە بە پەنا شاردا شۆڕ بۆتەوە. بنیخالید و مونتەفیق هاوپەیمانانی بێمەیلی بەسرە ڕێیەکیان کردبۆوە کە هێندێک ئازۆخە بگەیەننە شار. چالاکی ئەم دوو تایفەیە وەختایەک دەیتوانی ببێتە مەترسییەکی ڕاستەکی کە هێزێکی پتەو لە بەغداوە بنێردرێ. چەند دیاردەیەک وەبەرچاو دەهاتن کە نیشانی دەدا سادقخان لە باری وەرگرتنی زانیاری و هێچک لێکێشانی گەمارۆ و وەسەریەکنانی پێداویستییەکانی سەر بەم کارە دەستی لەگەڵ عەرەبی خەزاعیل تێکەڵ کردبوو. ئەمانە لەو تۆرەمە شیعەمەزەبانە بوون کە بە شێوەیەکی کۆنباو مونتەفیق و بنیخالیدیان دەبوغزاند و هیوادار بوون کە بە یارمەتی هێزەکانی زەند بە سەر خەنیمەکانیاندا زاڵ بن.

لە ئاخروئۆخری ساڵی ١٧٧٥دا وەختایەک کە هێشتا گەمییەکانی ئیمامی عومان لە ڕووبارا لەنگەریان خستبوو، سادقخان کۆمەڵە هەواڵێکی سەبارەت بە بزووتنی هێزی یارمەتیدەر بۆ بەسرە پێگەیشت. شێخ «حەممادـ»ی خەزاعیل(١٣) گوتی حازرە بەرەگەیان لێبگرێ. بە یارمەتی هێزەکانی خۆی کە چەند پەل و پۆلێکی شەڕکەرانی زەندیش یاریدەیان دەدان دەس بە کار بوو؛ بەلام وەختایەک گەیشتنە نیزیک «حیللە» سەروسۆراغی هێزە نێردراوەکانی پاشا وەبەرچاو نەهاتن. شێخ حەممادپاش ماوەیەک چاوەڕوانی تەمای گرت بگەڕێتەوە، بەلام هێندەی پێنەچوو کە خەبەر هات هێزەکانی بەغدا گەیشتوونە حیللە و شێخ ئەحمەدی برای شێخ سوڵتانی برازای پەلاماریان داون و تێکوپێکیان شکاندوون. ئەم دوو کەسە وێڕای پۆلێک شەڕکەر لە دواوە بەجێمابوون. سادقخان لەبەر ئەم شەڕە خەلاتی کردن.

سەبارەت بەم تێکهەڵچوونە زانیارییەکی ئەوتۆمان بە دەستەوە نیە، بەڵام لە ڕووی شکستی سووک و هاسانیڕا وا دەردەکەوێ کە تەنیا هێزێکی پشتیوان و سەمبولیک بووە[٧١]. زانیاری ڕوون و ئاشکرای خەزاعیل سەبارەت بە ژمارە و شوێنی ئەم چەکدارانە، ئەم بیرە دەورووژێنێ کە سیخوڕ یان کەسانێکی نیزیکیان بووبێ لە بەغدا. بێشک ئەم مەبەستە زۆری یاریدەی هێزەکانی زەند دەدا[٧٢].

عومەرپاشا و مستەفاخان کە چەند مانگ دواتر لە جێی وی دانیشت هیچکام نەیانتوانی کۆمەڵە چەکدارێک بۆ ڕزگاری شاری ئاڵقەدراوی بەسرە بنێرن. پاش کشانەوەی هێزەکانی ئیمامی عومان لە بەهاری ساڵی ١٧٧٦، سادقخان توانی بازنەی گەمارۆ پتر وێک بێنێ: لەوبەرەوبەری ڕووبار نیزیکەی ١٥ مایلێک نیگابانی دامەزراندبوون هەتا هەر کەس بیهەوێ تخوونی شار بێ بەری پێبگرن. هەندێک دواتر حەشیمەتی برسی شار تاقوواز و سەرەنجام بەکۆمەڵ شانیان نەوی کرد و پەنایان بردە بەر هێزەکانی زەندیە. خوردوخۆراک و دەسمایە دەدرایە ئەم پەنابەرانە و پیاوماقووڵ و گەورەگەورانیان خەڵات دەکران. وەختایەک کە شێخسامیری برازا و زاوای شێخعەبدوڵڵای سەرۆکی بەرەی مونتەفیق، سەرکردەی هێزەکانی تایفە لە سەربازگەی بەسرە داوای ڕێی پاشەکشەی لە سادقخان کرد، ئیزنیان دان تا بێئەوەی کەس دەستیان بکاتێ و بەرهەڵستیان بن بە نێو لیزگەی هێزەکانی ئێرانیدا تێپەڕن[٧٣].

تاقمێکی تر کە پەنابردنیان لەمەش پتر شەقڵ و شوێنی خۆی دانا

٧١ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٢٠١. بە مەبەستی زانیاری پتر سەبارەت بە مێژووی کۆنی بنیخالید بڕواننە: ئۆپنهام، ل ١١١، ١٣٣ ـ ١٣٥؛ توێژینەوەیەک سەبارەت بە خەزاعیل، ل ٣٢٢ ـ ٣٢٣؛ مونتەفیق، ل ٤١٥ ـ ٤١٨ و پەراوێزی ١٢ و ٧.

٧٢ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٩٤ ـ ١٩٥، تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ٢٠١ ـ ٢٠٢؛ شووشتەری لە توحفەتولعالەم، ل ١٤٥، عەززاوی، مێژوو، ل ٦٠. SP 97/52 (1776), 4b – 5 دەنووسێ کە حەڤدەهەزار کەس لە بەغداوە نێردرابوون یا دەبوایە بنێردرێن.

٧٣ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٩٥ ـ ١٩٧؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٢٠٣ ـ ٢٠٤؛ ئەلبەسری، ل ٣١ ـ ٣٢.

تایفەی بنیخالید بوو. ئەمانە لە بەستێنی عەرەبنشینی یەکاوا لە نێوانی بەسرە و «قەتیەف»دا بیابانگەرد بوون. وا باو بوو کە هەموو ساڵێ هاوینان پەلاماری باغاتی خورمای بەسرەیان دەدا و بە ئەندازەی پێویست خورمایان دەرنی و دەیانبرد. بێگومان بە سەرنجدان بەو بۆرەبەڵێنییەی لەگەڵ میربەندەر و عەرەبەکانی مونتەفیق لە سەری پێکهاتبوون نەیاندەویست کە بە گەمارۆی شار لە خۆیانی تێکدەن و ئەم نەریتە هەڵوەشێننەوە. کاتێک کە هرووژمیان بۆ بردنی خورما دەستی پێکرد، زێرەوانانی ئێرانی هێرشەکەیان تێکشکاندن و ژمارەیەکیشیان لێکوژرا. لە ئاکامدا مەزنی ئەو تایفەیە شاندێکی بۆ وتووێژ نارده لای سادقخان و گەلێک دیاری بەرچاویشی پێدا ناردن(١٤). ئەمانە داوایان دەکرد لێیانگەڕێن بەرهەمی خورما کۆبکەنەوە چونکە ژیان و مانی بنەماڵەکانی پێوە بەند بوو. سیاسەت و هەڵوێستی جێپەسندی سادقخان نە تەنیا ئەم ئەم داخوازەی لێقبووڵ کردن بەڵکوو دیاری و پێشکێشەکانیشی دانەوە و کەیخوداکانیشی خەڵات کرد و تاقمێک زێرەوانی بۆ پاراستنی پۆلە خورماچنەکان دانا. بنیخالیدیش لە چاکەی خان، شیر و خورما و گۆشتیان بۆ سپای ئێران دابین کرد و بەشێک لە قورسایی باری فریاڕەسانی ئازۆخەیان لە سەر شانی سووک کرد. بنیخالید تەنانەت لە لێدان و سەرکوتی هۆز و تایفەکانی دیکەدا یارمەتی لەشکری ئێرانیان دا[٧٤].

ئێستا ماوەی گەمارۆ سەری لە پازدە مانگی تەواو دابوو، لە حاڵێکا دەورەدراوان هیچ هیوایەکیان نەبوو بۆ شکاندنی و ئازۆخە و خواردەمەنیش لە گۆشتی سەگ و پشیلە و یەکسم و گوێدرێژ و سەرەپنچک و پرژوپاڵی دارخورما وێوەتر نەبوو[٧٥]. ئەو ولام و هەواڵانەی کە لە بەغداوە دەهاتن دەریاندەخست کە ڕزگارکردنی بەسرە تەواوێک دەستی لێشۆراوە[٧٦]. حەشیمەتی قاتیوقڕی تێکەوتووی شار ڕۆژانە هەڵدەهاتن و پەنایان دەبردە بەر گەمارۆدەران. سەربازگەی شاریش لەمە پتر متمانەی پێنەدەکرا. دووشک بوون لە فەرماندەی سەربازگە، سلێمانپاشای وا لێکرد بیکوژێ و عەبدوڕڕەحمانی برازای لە جێی

٧٤ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٩٨، تاریخی گیتی گوشای زەندیە، ٢٠٥ ـ ٢٠٧.

75- Carmelites, 674; cf. Hovhanyants, 317, 318.

76- AL - Basri, 33.

دابنێ، بەڵام عەبدوڕڕەحمان لە ژێرەوە دەستێکی لەگەڵ هێزەکانی ئێرانی تێکەڵ کردبوو و هەموو ڕۆژێ هەلی بۆ پۆلێک لە پیاوەکانی دەڕەخساند کە بۆی قوتار بن. ئاخرییەکەی خۆشی دەستی دا و تەسلیم بە هێزەکانی دوژمن بوو. شێخمەهنای برازای شێخعەبدوڵلا و پاشماوەی سەربازانی ئێلجاڕی و تایفەی مونتەفیق ئەوەندەی چەکدار و پاشەکەوت و سەرچاوەی هێز و دارایی بەرەوهەڵچۆڕانی میربەندەر بری کرد خۆیان لە پاراستن و پشتیوانی نەبوارد، بەڵام ئەوانیش سەریان وەهێزەکانی زەند هێنا. لە ڕاستیدا ئیتر سەربازگەیەک لە گۆڕا نەبوو کە خۆ بە دەستەوە بدا. سلێمانئاغا بەناچاری هەڵومەرجی دەسبەردانەوە و شەڕبڕانەوەی ناردە خزمەت سەرکردەی لەشکری ئێران. لە ٢٦ی سەفەری ١١٩٠ی کۆچی / ١٧٧٦ی زایینیدا شاندێکی بە سەرۆکایەتی شێخدەروێشی گەورەکەیخودای بەسرە و سەید محەممەدشەفیعی(١٥) پیاوماقووڵی شاری ناردە لای سادقخان. خانی زەند سەبارەت بە دانیشتووانی شار و بەرگرتن لە تاڵان و داڕووتانی خەڵک چەند دەستەبەربوونێکی خستە ڕوو. بۆ سبەینێ بەیانی سلێمانئاغا کە فرمێسکی دەهات و داخ و مەینەت و ناهومێدی لە چاوی زابوو، بەڕەسمی بە پەیمانێکی ئابڕوومەندانەی خۆبەدەستەوەدانەوە پێی نایە لەشکرگای دوژمن. لە یەکەمی ڕەبیعولئەووەل / ٢٠ی ئاوریلی عیسایی شاریش دەستی دا و بەیانی ڕۆژی دوایی سادقخان لە بەسرە دابەزی[٧٧].

تێبینی و پەراوێزەکانی «ساکی»

١ــ خانەدانی دەبیری بە ڕەگەز دەچوونەوە سەر سەلجووقییەکانی ڕۆم و ڕۆژگارێکی دووروودرێژ لە بەسرە حکوومەتیان بە دەستەوە بوو. بەر لە هاتنە سەر دەسەڵاتی ئەم بنەماڵەیە، خەڵکی بەسرە باجێکی سەرانەیان دەدا بە سەید موبارەکی موشەعشەعی، بەڵام ئەمانە نەک تەنیا باجیان نەدا، بەڵکوو ناوچەکانی «جەزایر» و «قەبیان»یشیان داگیر کرد و کەعبییەکانیان کۆچ دایە

٧٧ــ گوڵشەنی مراد، ل ١٩٩ ــ ٢٠٠؛ تاریخی گیتیگوشا، ل ٢٠٧ ــ ٢٠٩؛ شووشتەری، توحفەتولعالەم، ل ١٤٥؛ FR XVII, 1126. Hovhanyants, 318.

وێندەریێ. سەید فەرەجوڵڵای موشەعشەعی کـە لـە ساڵـی ١٠٩٧دا پـاش مـردنی براکەی دەسەڵاتی بە دەستەوە گرتبوو کیسی لەو ناکۆکییانەی بنەماڵەی دەبیری هێنا. شێخ «مانع»ی مونتەفیق بەر لەوەی هێزەکانی موشەعشەعی بگەنێ، شاری گرتەوە، بەڵام سەید فەرەجوڵڵا بەسرەی داگیر کرد و قورنەشی وەدەسـت هێنـا. کەچی دەرباری سەفەوی سەبارەت بە سەید فەرەجوڵڵا دڕدۆنگ ببوو و کەسـێکی تری ناردە جێـی و لەبـەر گـۆڕانی حوکمـڕان و دووبـەرەکی نێـو بنەماڵـەکەی بەسرەش لە چنگ ئێران دەرهات.

٢ـ سلێمانپاشا لەبەر ئازایەتی و بڕست و بڕشـتی بـەڕێوەبردنی وڵات نازناوی زۆر بوون وەک: ئەبوولەیلە، ئەبوسەمەرە و دەواسوللەیل.

٣ـ جێگری وەزیر یان والی لـە حکوومـەتی عوسمـانیدا پێـیدەگـوترا «کەهیا».

٤ـ دەوڵەتی رووسیا هەمیشە بە شوێن دۆزینەوەی رێیەکـەوە بـوو بـۆ گەیشتنە گەروولەی بۆسفۆر و داردانێل و هـاتوچـۆی بازرگـانی بـە رەوگـەی دەریای رەش و مەدیتەرانەدا. بۆیە بۆ تێکهەڵچوون لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی لە بیانوویەک دەگەڕا. ئازار و ئێشاندنی هاومەزەبانی ئۆرتۆدۆکسـی خـۆی کـردە بیانوو و شەڕەکانی مەودای ساڵانی ١٧٦٨ ـ ١٧٧٤ لە نێوانیاندا دەسـتی پێکـرد. لەم رۆژگارەدا دەوڵەتی عوسمانی لەبەر گەندەڵی سوڵتانەکانی ئـالیعوسمـان لەوپەڕی لاوازی و کەمدەسەڵاتیدا بـوو و بـە دەوڵـەتی نەخۆشـی ئورووپایـان ناودێر کردبوو. لەبەر تێکشکانی دەوڵەتی عوسمانی لەم شەڕەدا پـەیمانێک بـە ناوی پەیمانی «کوچـوک کاینارجـا» لـە نێوانیـاندا بەسـترا. خۆتێـوەردان و جێرەمبکردنـەوەی دەوڵـەتی رووسـیا پێـی دەوڵـەتە گـەورەکانی بریتانیـا و فەرانسەشی کێشایە نێو جەغزی هەڵاوبگری رۆژهەڵات و دنیا بەرەو کێشەیەکی نوێ بووە بە ناوی *«کێشەی رۆژهەڵات»*.

٥ـ رێزدار پێری ناوی ئیمامی هەشتەمی شیعەیانی بە هەڵە نووسـیوە و مەبەستی «ئیمامرەزا»یە.

٦ـ شێخدەروێشی ئالیباش لەو کاتەدا یەکێک بوو لـە پیاومـاقووڵان و قسەڕۆیوەکانی بەسرە.

٧ـ «مانچۆسێن» یەکێک لە نـاوە سەرناسـەکانی مێـژووی ئـەدەبیاتی

جیهانە و پەیوەستە بە ڕووداوەکانی ژیانی پیاوێکی خۆهەڵکێش و توندەتەبیات کە بەشداری شەڕەکانی ڕووسیا و عوسمانی ببوو. حیکایەتەکانی، بەسەرهـاتی ژیانی قارەمانێکی ڕاوچی وەرزیشوانە. بە چەند جۆر گێڕدراونەوە، بەڵام سەرەتا هەر حەڤدە چیرۆک بـووە. نێـوەرۆکی کتێبەکـە تـا ئەندازەیـەک وەک ژیـان و بەسەرهاتی ئەمیرئەرسەلان و حوسێنی کوردی شەبستەری دەچێ.

٨ ـ زوبەیر کەوتۆتە ڕۆژاوای بەندەری بەسرە و دوو مایل لـەم شـارەوە دوورە. دانیشتووانەکەی زۆربەی «نەجد» و «بەدەوی»ن.

٩ـ گالليۆت لەبەر هەڵەی نووسینەوەی نووسەرەوان بـە چەشـنی وەک کولیات، کلیت، کلابت و کلابیت هاتووە،وشەی «Gallivats» بـە مانـای گـەمێی درێژووکەی هولەندییە کە زیاتر لە ناوچەکانی مەدیتەرانەدا بۆ هێنـانوبـردنی بار کەلکیان لێوەرگیراوە.

١٠ـ ڕێزدار پێری ناوی حاجی «ناسر»ی تایفەی مونتەفیق دێنێتە گۆڕ کە بە وەرگرتنی پارە و خەڵات خـۆی لـە شـکاندنی بەنـداوی سـەرووی بەسـرە و خەساربار کردنی سـپای ئێـران پاراسـتووە. لـە هیچکـام لـە سـەرچاوەکانی ڕووداونووسانی ئێرانیدا باسی کەسێک بە ناوی حاجی ناسری سەرۆکی تایفەی مونتەفیق نەکراوە. تەنیا لە لاپەڕە ١٩٣ی گیتیگوشای زەندیـەدا نووسـراوە کـە حاجی ناسر سەرۆکی ناوچەی جەزایر بووە. سەرۆکانی مونتەفیق لەم دەورانەدا شێخعەبدوڵڵا و سامیری برازای و «سووەینی» کـوڕی بـوون. مونتـەفیقیش لـە شەڕا بێلایەن نەبوون و شێخ لەگەڵ سەرۆکانی تری تایفە لە بەسرە دەژیا و لـە ئاخروئۆخری شەڕا سامیر و سووەینی ئێزنیان لە سادقخـان وەرگـرت کـە بـە سلامەتی لە بەسرە دەرکەون. شێخمەهنای ئامۆزاشی کەمێک دواتـر بـەخـۆی و دووهەزار چەکداری تایفەوە و تاقمێک لە نەجدییەکان لە بەسرە ڕایکرد.

١١ـ هەلیلە کەوتۆتە سێ فرسەخی باشـووری بووشـێهر و بەشـێکە لـە مەڵبەندی سەر بە شارستانی بووشێهر.

١٢ـ شێخ«بەرەکات»ی کەعبی لە زەمانی هرووژمی سادقخان بـۆ سـەر بەسرە سەرۆکی کەعبییەکان بوو. پاش ئەوەی کە شێخ سەلمانی کەعبی لە ساڵی ١١٨٢ی کۆچیدا مرد، دوو کوڕەکەی: غانم و داود بە شوێن یەکا بوونە جێنشینی، بەڵام دوابەدوای یەک لە ماوەیـەکی کورتـا بـە دەس پیـاوانی تایفـەی خۆیـان

کوژران. پاش مەرگی ئەوان شێخبەرەکاتی کوڕی عوسمان، برازای شێخسەلمان سەرۆکایەتی تایفەی گرتە ئەستۆ. لە شەڕی بەسرەدا کەعبییەکان گەلێک یارمەتی حکوومەتی شیرازیان دا و وەکیل «هیندیجان»یشی خستە سەر دەسەڵاتیان. لە ساڵی ۱۱۹۷ی کۆچیدا شێخ«بەرەکات»یش کوژراو شێخ غەزبان لە جێی داندرا.

۱۳ـ ناوی ڕێک و تەواوی سەرۆکی تایفەی شیعەمەزەبی خەزاعیل بەگوێرەی نووسینی ڕوون و ئاشکرای عەززاوی «حەممادولمەحموود»ی خەزاعیل بووە. ئەم تایفەیە لە شەڕی بەسرەدا یاریدەی هێزەکانی زەندیان دا. پاش ئەوەی کە سلێمانپاشا لە ئێران گەڕایەوە و لە بەسرە سەقامگیر بوو، ئەوی لە سەر کار لادا و شێخ«موحسین»ی لە جێی دانا. لە زۆربەی سەرچاوەکانی فارسیدا ناوی مەزنی تایفەی خەزاعیل بە هەڵە بە شێخمەحموود هاتووە.

۱٤ـ نامی سەبارەت بەو دیارییە بەرچاوە دەنووسێ: وێڕای چوارهەزار سەر وشتر کە هەریەکەی بارێکی توورەکەپێچی ئەشرەفی (سکەی زێڕ) لە سەر پشتی بوو، بە سەت زمان دەپاڕایەوە و دەلالایەوە....

۱٥ـ سەید محەممەدشەفیعی کوڕی تالب کوڕی سەیدنوورەددین کوڕی سەید نیعمەتوڵلا لە سەیدەکانی جەزایری شووشتەرە و کاکی «میرعەبدوللەتیف»ی نووسەری توحفەتولعالەم بووە.

١٢

کوردستان و داگیرکردنی بەسرە

١٢ ـ ١ بابان و ئەردەڵان

لە بەشی یەکەمدا، ئەیالەتی گەردنکەشی کوردستانمان لە زستانی ساڵی ١٧٥٠ ـ ١٧٥١دا هەروا بەجێهێشت. حەسەنعەلیخانی ئەردەڵان بە دەس ئێشوئۆفی زەبری هەڵمەت و پەلاماری تەمێیانەی کەریمخانەوە لە سنە دەناڵی و لەم کاتەدا سەلیمپاشای «بابان»ی کۆنەوالی کە بە ڕقەبەری بنەماڵەشی دادەندرا لە ئازەربایجان سەری وە بنباڵی ئازادخان هێنابوو. ساڵی دواتر سەلیمپاشا لە ژێرکێفی ئازادخانا لە یەکەم لەشکرکردن بە دژی کەریمخان بەشداری کرد و لە شەڕی قومشەدا ناوبانگێکی وەدەسهێنا[١]. ئەو کات وەختایەک ئازادخان ئیسفەهانی گرت حەسەنعەلیخانی لە سنە بانگهێشت و سەلیمپاشای لە جێی دانا. هێندێک دواتر وەختایەک ئازادخان حەسەنعەلیخانی لە کۆت و زنجیرا ناردە سنە والی دیارییەکی چوارهەزار تمەنی دایە خزمەت ئازادخان. سەلیمپاشا لەم شارە حەسەنعەلیخانی خنکاند.

١ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٧٢ ـ ٢٧٣.

بەڵام داروودەستەی والی (حوکمڕان ـ پارێزگار)ی کوژراو خێرایەکی ڕاستەوە بوون و سلێمانپاشای بابان هرووژمی هێنا[2] و سەلیمپاشای تەنگەتاو کرد بکەوێتە چارەی خۆی و بیری پەنابەرێتی و یارمەتی خواستن لە محەممەدحەسەنخان لە مازەندەران، بەڵام هەڵسووڕانەکانی هیچ ئاکامیان لێنەکەوتەوە، چونکە خوسرەوخانی «ئەردەڵان»ی نەوەی سوبحانوێردیخان بە یەکێک لە خزمەتکاران و نیزیکانی باوەڕپێکراوی خانی قاجار دادەندرا و دڵنیاکرابۆوە کە سەلیمپاشا تۆڵەی غەدر و پیاوکوژییەکانی لێدەکرێتەوە و بە ئاوات و ئامانجی خۆی دەگا. لە محەڕڕەمی ساڵی ١١٦٨ی کۆچی / ئۆکتۆبر ـ نوامبری ١٧٥٤ی زایینیدا بە ڕەزامەندی تێکڕای جەماوەر و پشتیوانێتی خانی قاجار لە سەنەندەج وەک والی، حکوومەتی بە دەستەوە گرت[3].

لەم ڕۆژانەدا ئازادخان لە فارس شوێنی لەدووی کەریمخان دەگێڕا و عەبدوڵلاپاشا باجەڵان حاکمی زەهاب کەوتبووە بەر هەڕەشەی هێزی بەرەو گەشە و نەشەی ژێرڕکێفی محەممەدخانی زەند. خوسرەوخانی ئەردەڵانیش بۆ نیشاندانی ئازایەتی و وشیاری خۆی سەبارەت بە بەشدار بوون لە بناغەدانانی حکوومەتێکی کە ٣٠ساڵی تەمەن کرد بە دەس ئاوەڵایی هەلی بۆ ڕەخسابوو (١١٦٨ـــ١١٧٦ی.ک. / ١٧٥٤ ـ ١٧٦٢ی.ز.و ١١٧٩ ـ ١٢٠٤ی.ک. / ١٧٦٥ ـ ١٧٨٩ی.ز.). خوسرەوخان لە قۆڵی باکوورەوە لە لایەن هێزەکانی ئازادخانەوە بەئاشکرا گەفی لێدەکرا. پاش گیرانی ئیسفەهان بە دەس محەممەدخانی زەند لە ئاوریلی ساڵی ١٧٥٥دا، دوازدە ڕۆژی خۆڕاگرت و سەرەنجام سپای نێردراوی قاجار دەفریای هاتن و ڕزگاریان کرد و تەنانەت هەتا گەرووس ئەفغانییەکانی هەڵبڕی. لەبەر ئەم خزمەتەی فەرماندەی قاجار خەڵاتێکی سێهەزار تمەنی بۆ نارد. دوای شکست و مەرگی محەممەدحەسەنخان، خوسرەوخان سەری وەبەر کەریمخان هێنا و ئەحمەدخانی کوڕی لە ساڵی ١١٧٤ی کۆچی / ١٧٦٠ی زایینی ناردە خزمەت خانی زەند لە سوڵتانییە[4]. لە ڕووداوێکی ئەوتۆدا سلێمانپاشای ڕقەبەریشی نێردراوێکی ناردە لای کەریمخان یان تەنانەت بۆخۆی

2- SP 97/36, 1 August 1753.

3- Rabino, Kurdistan, 83.

٤ـ Ibid ئەم مەبەستە لە لایەن مێژوونووسانەوە پشتڕاست نەکراوەتەوە.

بەرەو هۆردووگاکەی خوشی[٥]. ڕەنگە لە ڕووی پێشوازی گەرمی وەکیل سەبارەت بە پێشبینی هێرش بۆ سەر خاکی ئەردەڵان و لادانی ڕقەبەرەکەی لە ماوەی دووساڵی داهاتوودا دڵنیا بوویێتەوە.

ئەم پەلامارانە جودا لەو زنجیرە هێرشانە بوون کە پاشای بابان لە قەڵەمڕەوی ئەردەڵان و والی کوردستان لە خاکی باباندا بە فیت و دنە یان دوژمنایەتی دەربارەکانی ئێران و عوسمانی یا بە مەبەستی پاراستنی قازانج و بەرژەوەندی ئەوان ئەنجامیان دەدا. ئەم بەزمە بە گەشە و هەڵدانی بنەماڵەی بابان لە سەتساڵ لێرەوبەر دەستی پێکرد و دروست هەتا سەدەی نۆزدە درێژەی کێشا[٦].

ئەردەڵان برێتییە لە بەشی هەرە زۆری خاکی پارێزگای کوردستانی ئێرانی ئێستا و ناوەندەکەی سنەیە و «بابان»یش تەواوێک لەگەڵ مەڵبەندی سلێمانی ئێراق یەکتر دەگرێتەوە و پاشان قەڵاچوالان بوو بە ناوەندی ئەم ئەیالەتە. ئەمانە هەر لە کۆنەوە زۆر پتەو تێکەڵاو بوون و کێشمەکێش و دەگژڕاچوونەکانیان بەرلەوەی بگەڕێتەوە سەر ملانەی نێوخۆیی، دەبەستراوە بە پیلانگێڕی و هاندانی ئەو دوو دەوڵەتەی کە هەرکام بە پارچەی یەکیان دادەندران. هەر بۆیە هەردوولا سەبارەت بە قەڵەمڕەوی کوردستان لە بارودۆخێکا بوون. هێڵ و تەوەرەی کرماشان ـ زەهاو بەرەو باشوور و خەت و کووزی موکریان ـ سۆران پەڕی بەرەو باکوور داویشت. یەکپارچەیی ئەم هەرێمە لەبەر دابەشینی سنووری هێڵی باکووری ـ باشووری ئێران و عوسمانی دادەبڕا. ئەم هێڵی سنوورییە وەک لە کێشەی پارێزگا باشوورییەکانی کوردستانا دیتراوە هەتا ئێستا نەیتوانیوە ببێتە بەرگر و لەمپەری پەڕینەوە و پێشڕەوی شەڕکەرانی سەربەستیخوازی کورد.

مەرگی سلێمان پاشای بەغدا لە مانگی مەی ١٧٦٢دا، سەرلەنوێ چۆڵەپێچی دەسەڵاتی دەوڵەتانی ناوەندی داماڵی و بوو بە هۆی ئەوەی کە

٥ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٩٥.

٦ـ بە مەبەستی خوێندنەوەی بەسەرهاتی میرانی بابان، بڕواننە: ئەلعەززاوی، هۆزەکان، بەرگی ٢، ل ٩٨ ـ ١٠٠؛ ئیدمۆندز، ل ٥٢ ـ ٥٩. بە مەبەستی ئاگاداری سەبارەت بە شەڕەکانی ئەردەڵان و بابان، بڕواننە: مێژووی سلێمانی، ئەمینزەکیبەگ، ل ٧٣ ـ ٨٨.

ئەحمەدپاشا سلێمانپاشای بابان لە سەر دەسەڵات لابەرێ. ئەم هەنگاوە بەر لەوەی پەیوەندی بە پرسی پاراستنی خۆیەوە بێ دەگەڕایەوە سەر سەرکەوتنێکی ڕووحی، چونکە هەر لەو ساڵیدا ناوبراو پەلاماری خاکی ئەردەڵانی دا و ناوچەی سەر سنووری مەریوانی داگیر کرد. ئاخرییەکەی وای لێهات کە خوسرەوخان بە لەشکرێکی کەمەوە تیژ بزووت و لە دەشتی مەریوان سلێمانپاشای تێکشکاند. سلێمانپاشا بەرەو شیراز پێی پێوەنا و هەڵات و سەرەڕای پیلانی چەشناوچەشن، بە دانی دیارییەکی سێهەزارتمەنی بە کەریمخان توانی سەرەتای لادانی خوسرەوخان و وەرگرتنی حوکمی حکوومەتی کوردستان بۆخۆی خۆش بکا. سلێمانپاشا تەنیا ساڵێک پاش ئەوەی بۆوە حوکمڕانی بابان، بە دەس عومەرپاشای میری تازەی بەغدا کوژرا و کەریمخان لە ساڵی ١١٧٩ی کۆچی / ١٧٦٥ی زایینیدا دووبارە خوسرەوخانی کردەوە والی ئەردەڵان. ناوبراو تا دەساڵ دوای مردنی وەکیلیش لەم پلەیەدا مایەوە، سنەی کورسینشینی پارێزگاکەی گەشە پێدا و خۆشی کرد و بەرەوڕووی کێشەکێش و زۆرانبازی سەختی دیکە نەبۆوە لەگەڵ جێنشینانی سلێمانپاشا لە ئەیالەتی باباندا[7]. لە ڕاستیدا بە هۆی داهاتنی قۆناخێکی دەسالانەی پڕ شەڕوشوور و کوشتاری پاش مەرگی سلێمانپاشا لە قەڵەمڕەوی بابان، خوسرەوخان(١) و لە ڕێی ئەوڕا وەکیلیش بە هیچ کلۆجێک بە مەبەستی دۆزینەوەی ڕێدەستێک لە نێو خوازیارانی جێنشینایەتی ڕەقیبدا خۆیان لە کاروباریان هەڵنەقوتاند. تەنیا لەم بەینەدا درێژەی گێرە و کێشە و ملانەی ئەحمەد و مەحموودی کوڕی و «محەممەد»ی برای لە گۆڕێ دابوو بۆ گرتنی ناوەندەکانی قەلاچوالان و کۆیە کە هیچ پەیوەنییەکیان بە باسەکەی ئێمەوە نیە[8].

قەڵەمڕەوی ئەردەڵان لە ساڵی ١٧٧٤دا جارێکی تر ڕاستەوخۆ تووشی ئاژاوە بۆوە. لەم ڕۆژانەدا محەممەدی برای سلێمانپاشا بە پاڵپشتی

٧ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٨٨؛ رابینۆ، کوردستان، ل ٨٤؛ ئەمینزەکیبەگ، مێژووی سلێمانی، ل ٧٧ ـ ٨٠؛ بە مەبەستی زانیاری سەبارەت بە یەکساڵەی ئاخری ژیانی، بڕوانە: بامداد، بەرگی یەکەم، ل ٤٧٨؛ Longrigg, 179.

8- See Cevdet, I, 344 ff.; Aazzawi, Tarikh, 44 – 48; Longrigg, 180; Zaki, Solaymania, 81 – 88.

خوسرەوخان بەرەو قەلاچوالان و کۆیە کشا و ڕقەبەرانی لەوێ دەرپەڕاند و ئەوانیش دادیان بردە بەر عومەرپاشا. قەڵەمڕەوی هەرێمی کوردان جگە لە بەرهەم و داهاتیان بە باری لەشکریشدا بۆ وڵاتانی ئێران و عوسمانی بە شادەماری ژیانەکی دادەندران و لە لایەکیشەوە شەڕکەری پێویستیان بۆ دابین دەکردن. لەبەر بەڕێوەبردنی ڕاستەقینەی بابان لە لایەن ئێرانەوە، پاشا لە دوو لاوە دەکەوتە مەترسی و هەر بۆیە هەمیشە هەوڵی دەدا هەتا ڕێبەرانی بابان لێکدالێکدا بگۆڕێ[9]. عومەرپاشا ئێستا هەڵویستێکی دوورەپەرێزانەی هەڵبژاردبوو هەتا وردەوردە دەسەڵاتی خۆی لەو هەرێمەدا وەک خۆی لێبکاتەوە: پاشا هێزێکی گەورەی لە بەغداوە گاڵ دا هەتا مەحموود لە کۆیە و ئەحمەد لە قەلاچوالان سەقامگیر بکا و محەممەد لەوێ بتارێنێ و ئەویش بەناچار پەنای بردە بەر سنە[10].

١٢ ـ ٢ دەسوەردانی هێزەکانی زەندیە لە کوردستان

مێژوونووسانی ئێرانی هەرکات کەوتوونە سەر باس و بابەتی کوردستان، لە سەر ئەم خاڵە پێیان داگرتووە کە ئێرانییەکان هەمیشە لە بابەت ئاکاری نالەبار و توندوتیژی پاشا سەبارەت بە هاونیشتمانانیان لە ئێراق توورە و ناڕازی بوون و دۆزی ناوچەکە وای هەڵدەگرت کە بە مەبەستی ڕاگرتنی پارسەنگی دەسەڵات خۆتێوەردان لەم هەرێمەدا بێتەگۆڕ. لە ئۆکتۆبری ١٧٧٤دا وەکیل لەشکرێکی بە سەرکردایەتی عەلیمرادخانی زەند ناردە کوردستان هەتا پاشای لێخراو بەرێتەوە جێی خۆی و هاوکات فەرمانی دا کە هێزی دیکەش ئامادەی بزووتن بن بۆ بەسرە. ئەم هەواڵە لە لایەن سیخوڕێکی دانیشتووی شیرازەوە گەیشتە دەس سلێمانئاغا لە بەسرە و لەوێشەوە حەواڵەی عومەرپاشا کرا[11]. عەلیمرادخان لە سەر ڕێگای چوونی بۆ سەر خاکی ئەردەڵان کەوتە کۆکردنەوەی هێزی پشتیوان و لە سەرەتاکانی نوامبردا بە سپایەکی دەدوازدەهەزار کەسی لە مەڵبەندی قەلاچوالان دابەزی. ئەحمەدپاشا ئەگەرچی بە

9- cf. Rousseau, Description, 100 – 101.

١٠ـ گوڵشەنی مراد، ١٧٦ ـ ١٧٨؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ١٧٨ ـ ١٨٢.

11- FR XVII, 1084, 1085 (4 December 1774).

هێزی یارمەتیدەر و پشتیوانیشەوە سێهەزار چەکدارێکی پتر بە دەستەوە نەبوو، بەڵام لەم شەڕەدا سەرکەوت. دوابەدوای تێکهەڵچوونێکی سێچوار سەعاتە سەرەتا ئێرانییەکان فایقتر بوون. عەلیمرادخان بە مەستی و بە مانەیەکی پتەو تاقەسوارە پەلاماری ڕیزەکانی دوژمنی دا و نەڕاندی: کێ پیاوە بۆم بێتە مەیدانێ. هێزەکانی پاشا(حوکمڕان) سووک و هاسان لە خوانی زین هەڵیانداشت و دەستیان بەست، لە ئاکامدا لەشکرەکەی تەقورەوی تێکەوت و دەستی لێکبەردا. نیزیکەی چوار یان پێنجهەزار کەس کوژران و جگە لە سەرکردەی سپا دەدوازدە کەس لە سەرپەل و سەرلکەکانی گیران. عەلیمرادخان نێردرایە بەغدا. عومەرپاشا کە هێشتاش پێی خۆش نەبوو لە بابەت تێکگیرانی لەگەڵ سپای کەریمخان پێهەڵێنێ، سەرکردەی زەند و هاوڕێیانی ئەسیری پاش کۆتایی شەڕ، زۆر بەئەدەبانە و شکۆ و ڕێزەوە ناردەوە لای «وەکیل»ی تووڕە. لەگەڵ ئەم تاقمەدا پەیامێکی تەوساوی نارد و گوتی لای وایە ئەمانە بێئەوەی کەس فەرمانی پێدابن سەربەخۆ پەلاماری خاکی عوسمانییان داوە. وەکیل بە ناردنی دیاری و خەڵات بۆ پاشا کارەکەی قەرەبوو کردەوە. یەکێک لەو دیارییانە فیلێک بوو؛ هەروەها سەبارەت بە درێژەی ئاشتی و ئارامیش دڵنیای کردەوە[١٢].

· عەلیمرادخان بێئەوەی سزا بدرێ تەنیا سەرکۆنە کرا. وەکیل لەرێوە فەرمانی دا بە نەزەرعەلیخان کە بە هەڵمەتێکی نوێ ئابڕووی لە دەسچوویان بکرێتەوە. سەرەڕای متمانەیەکی کە دابووی بە عومەرپاشا لە سەرانسەری سنوورا هێرشی دەسپێکرد. سادقخان لە ژانوییەی ١٧٧٥دا بەرەو بەسرە کەوتەڕێ و هەر لەو وەختیشدا نەزەرعەلیخان کەوتە کۆکردنەوەی هێز. میرزا محەممەدجەعفەری وەزیری ناردە لای عەبدوڵلاپاشا لە ناوچەی زەهاو هەتا پیتاکی ئەوێ وەربگرێ. سەرۆکی تایفەی باجەلانی زەهاو هەر خۆی بوارد و

12- Ibid; SP 97/51 (1775), 46a (Whence the quotaion); Hatt – I – Humayun, 135, 348a; Cevdet, I, 134; II, 52 – 53.
تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٧٨ – ١٧٩. Longriggs, 18 ژمارەی چەکدارانی عەلیمرادخان بە چاردەهەزار کەس . FR XVII, 1084 بە دەدوازدە هەزار کەسیان دادەنێ؛ ئەلعەززاوی لە لاپەڕە ٤٨ی کتێبەکەیدا بە دەهەزار چەکدار و تەفرەشی لە لاپەڕە «٢١٨ئا»دا بە چوارهەزار تفەنگداریان داناون.

تەفرەی دا و بالوێزی کەریمخانی خافلاند و لە ژێرەوەش چەند پۆلێکی وێرای بنەماڵەکەی ناردە هەرێمی بەغدا هەتا بەڵکوو بتوانن ٥هەزار چەکدارێکی بۆ کۆبکەنەوە. هەر کە میرزا محەممەدجەعفەر بە زیادبوونی سپای عەبدوڵلاپاشای زانی وتووێژەکانی ڕاگرت و گەڕایەوە لای نەزەرعەلیخان لە هارووناوا (دواتر ببوو بە شاهابادی ڕۆژاوا و ئێستا ئیسلامئاوای ڕۆژاوایە) کە بە مەبەستی دەسپێکی پەلامار چاوەڕوان مابوویەوە.

نەزەرعەلیخان هەر خێرایەکی کەوتەڕێ، بەڵام وەختایەک هات شاری زەهاوی بە ورد و وێرانی لەبەرچاوی هەڵزەقی. بارگەوبنەی ئەسپاردەی ئەڵلاقولیخانی زەنگەنەی حاکمی کرماشان کرد و ئاغامیرزاعەلی کوڕیشی کردە حوکمڕانی زەهاو. سەرەنجام لای تاوپەڕێ کەوتەڕێ و تەواوی شەو بێوچان کوتای. سبەی بەیانی لە نیزیک خانەقین عەبدوڵلاپاشای دەردەس کرد و دووهەزارکەس لە پیاوەکانی کوشت و سەدوبیستهەزار سەر مەڕ و گاڕانی بەخەنیمەت گرت و تەواوی ئەو مەڵبەندەی خاپوور کرد و بە کەیفسازی گەڕایەوە کرماشان[١٣]. سنوورەکانی عوسمانی لە چەند جێیدی کەوتنە بەر پەلاماری سەردارانی زەند و محەممەدخانی فەیلی. هێزەکانی زەند ئابڕوویان کرایەوە، تایفەی باجەلان زراوی چوو، زەهاو خرایە سەر ئێران، ئەحمەدپاشا ڕایکردە کەرکووک و عومەرپاشا وا تۆقیبوو کە ئیدی نەیدەتوانی محەممەد بگێڕێتەوە قەلاچوالانی ناوەندی حکوومەتی[١٤].

١٢ ـ ٣ هەڵسووڕداسووڕی دیپلۆماسی

ڕاچەنین و پەرچەکرداری بابیعالی سەبارەت بە هەڵگیرسانی شەڕ لە سنوورەکانی ڕۆژاوایدا بە حاڵودووبەڵا بوو. «مەمالیک»ی مەیلەو سەربەخۆی بەغدا بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ بەهێمنی لە پلەی خۆیاندا مابوونەوە. سەرەڕای

١٣ـ گولشەنی مراد، ل ١٧٩ ـ ١٨٠؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٧٩؛ موجمەلوتتەواریخ، ل ٣٣٧ ـ ٣٣٨؛ئەمینزەکیبەگ، مێژووی سلێمانی، ل ٨٤.

١٤ـ ئەمینزەکیبەگ، مێژووی سلێمانی، ل ٨٤؛ عەززاوی، مێژوو، ل ٤٩؛ تەفرەشی، ل ٢١٨ب؛ Uzuncarsili, 459.

تەقەلای قۆناخ بە قۆناخی سوڵتان بە مەبەستی دابەشینی قەڵەمڕەوی ئەوان لە نێو پیاوەکانی باوەڕپێکراوی خۆی لە پارێزگا پاشکۆکانی کوردستان و بەسرەدا، ئیستانبووڵ باسوخواسەکەی لە بیر بردبۆوە. ئێستا سیساڵ بە سەر ئاخرین هێرشی نادرا بۆ سەر ئەم هەرێمە تێپەڕیبوو کە دیسان ئێرانییەکان هەڕەشەیان لە سنوورەکانی ڕۆژهەڵاتی عوسمانی دەکرد. ئەم ڕووداوە تەنیا چەند مانگ پاش ئەوەی لە کوچوک کاینارجا (Kuchuk Qainarja)ڕووسیا هێزەکانی عوسمانی لە ڕۆژاوا هەڵشێلابوون و زەبرێکی چاکی لە ئابڕووی دابوون دەقەوما. ئەم هەڵکەوتە ئاماژەپێکراوەی کە ئادەمیزاد دەچوخسێنێ پتر دوابەدوای مردنی سوڵتان مستەفای سێهەم، سوڵتانی بەدەسەڵاتی عوسمانی لە کۆتایی ساڵی ١٧٧٣دا تین و گوڕی وەبەرهات و عەبدولحەمیدی جێنشینی بێکیفایەتی هەروەک دەرەقەتی ئێرانییەکان نەدەهات، هەرواش نەیدەتوانی کە بە شێوەیەکی شەرافەتمەندانە ئیمپراتۆرییەتی خۆی لە چنگ کارەساتی تاڵ و ناخۆشی شەڕ لەگەڵ ڕووسیادا ڕزگار بکا.

یەکەم باڵوێزی بابیعالی بۆ چوونە دەرباری شیراز سونبولزادە وەهبی ئەفەندی بوو کە لە مانگی ژانوییەدا لە ئیستانبووڵەوە کەوتەڕێ و لە ئاوریلی ساڵی ١٧٧٥دا پێی نایە شیراز[15]. بەڵام گەشتەکەی جووت کەوت لەگەڵ پەلاماری توند و خێرای سادقخان و گەمارۆی بەسرە و گفتوگۆکانی لەگەڵ وەکیل کەوتە ژێر سێبەری سەنگینی هێرشی هرووژم بۆ سەر بەسرە. چونکە ئەم شاندە ڕاسپێراوی وتووێژی سەبارەت بە گێرە و کێشەی کوردستان بوو، نەیدەتوانی لە بابەت قەیرانی تازەدا سینگ بداتە پێش. ئەم شاندە وای نیشان دەدا کە ڕاسپێراوی ڕاگەیاندنی ڕێوڕەسمی هەواڵی مەرگی سوڵتانمستەفا و هاتنە سەر تەخت و دەسەڵاتی سوڵتان عەبدولحەمیدە. ئەم هەنگاوە بیانوویەکی بەجێ بوو بۆ دەسپێکردنەوەی پێوەندی دیپلۆماتیک لەگەڵ دەوڵەتی ئێران کە هەتا ئێستا لەبەر نەبوونی سەرۆک لەو وڵاتەدا سەرکەوتنێکیان وەدەس نەهێنابوو، هەروەها بەڕەسمیناسینی حکوومەتی کەریمخانیش بوو کە تا ئێستا وەدوا خرابوو. هەر عوزرخوازییەکی بەپارێزەوە کە دەربارەی ئاکار و کرداری

15- SP 97/51, 21a (3 February), 68a (29 June 1775).

عومەرپاشا دەهاتەگۆڕ، بەئاشکرا تای تەرازووی ڕاست نەدەکردەوە[١٦]، بۆیە لـە مانگی سێپتامبردا بە سووکی و سەرشۆڕی و بە کۆلێک سکالا و توورەیی وەکیـل لە بابەت عومەرپاشاوە کە لە توێی وتووێژەکاندا بـە زمـانێکی ورد و بـاریکی دیپلۆماسی بۆ بابیعالی درکابوون، گەڕانەوە ئیستانبوول. ئەم پەیوەندییە بـە ناردنی عەبدوللاخانی زیرەک و وریای کەلهوڕ کـە هـەر لـەو مـانگیدا و پـاش گەڕانەوەی وەهبی وەک بالوێزی ئێران وەڕێکەوتبوو، درێژەی کێشا[١٧].

خالی ناکۆکی لە لایەن ئێرانییەکانەوە بە ڕادەی پێویست ڕوون و ساکار بوو. ئەگەر بابیعالی فەرمانی دابـا کـە عومەرپاشـا بـەر بـە دەسـتێوەردانی نوێنەرەکەی لە کوردستان بگرێ و گوومرگانەی هاتوچـۆی داسـەپیو لـە سـەر زیارەتکارانی ئێرانی هەلگیرێ و ـ ئەم باجە بەرچاوە ئەو کەسانەی نەدەگرتەوە کە لە هیندووستان یان ئاسیای ناوەندیڕا دەهاتن ـ چـلهـەزار کیسـە دراو بـە مەبەستی تێهەلێنانەوە و قەرەبووی داگیرکردنی نایاسایی مـال و دارایـی ئـەو ئێرانییانەی بە تاعوون تێداچووبوون بدرێ و بەگوێرەی نێوئاخن و هەلومەرجی پەیمانی بەستراوی کوردان(٢) لەگەل نادرشا لە سێپتامبری ١٧٤٦دا بجوولێنەوە، کەریمخان هیچ گیرە و هەرایەکی لەگەل بابیعالی نامێنێ[١٨]. ئەگـەرچی وا دیـار بوو دەرباری عوسمانی ئیشتیای لێیە ئەو بـڕە دراوە بـدا، بـەلام بـەکردەوە و بەقسە چەند بەرهەلستێک کەوتبوونە سەرڕێی جێبەجێکرانی ئـەو پێشـنیارە. ئەو پەیمانەی ئاشتی کە باسی کرا لەبەر هەلکەوتی مەرگی نادرشا و تەنینەوەی

١٦ـ گولشەنی مـراد، ل ١٩٠؛ cf. Cevdet I, 343; II, 53; See also 15.3. لـە لاپـەڕە ١٩٤ـ١٩٥ی تاریخی گیتیگوشای زەندیە نووسـراوە کـە ئـەم شـانده هـاتبوون ڕێ لـە پەلاماردانی بەسرە بگرن و گەمارۆی لە سەر لابەرن و پێشنیاریان دەکرد چونکە بەسـرە ملکی دایکی سولتانە لێیگەڕێن و کوێی دیکەیان پێخۆشە با بیگرن.

17- SP 97/51, 87 . 89b, 96b, 106; Hatt – i – Humayun, 174, 202, 218, 219; هەروەها: گولشەنی مراد، ل ١٩٠.

18- Hatt – i – Humayun,2, 5 . For the Treaty See Lockhart, Nadir shah, 255. ئەم نامانە لە توێژینـەوەکانی مێژوویـیدا، سالـی دەهـەم (١٣٥٤ی هـەتاوی / ١٩٧٥ی زایینی)، ژمارە یەکەم، لاپەرە ١٧٥ – ١٩٤ لە ڕێی نەسیریڕا چاپ کـراوە؛ بـە مەبەسـتی لێکۆلینەوەی زیاتر بڕوانە پەراوێزەکانی ٣ و ١٥.

ئاژاوە و شێواوییەکانی ئێران لە لایەن هیچکامی ئەم دەوڵەتانەوە مۆر نەکرابوو. لە ئیمپراتۆرییەتی ئێرانا ئێستا دوو حکوومەت وەبەرچاو دەهاتن کە هەرکامیان بە نــاوی جێنشــینی دەوڵــەتی نادرشــا خوازیــاری بــەرەسمیناسـین بــوون. شەرعییەتی خودبەخودی ئەفشارییەکان لە خوراســاندا وای کردبــوو کــە قــەت پەیوەندی دیپلۆماسی لەگەڵ بابیعــالی نەپســێنن و تەنانــەت ئەگــەر گێــرە و کێشەی بەرباسی سنووری گەیشتبایە ئەو ئاکامەنەی کە وەکیل بــۆ ســازان وەک پێشمەرج دایناببوون، عومەرپاشــا کۆمەڵــە تۆمــات و داخــوازی ئێرانییــەکانی دەبردەوە پاش چونکــە بــابیعــالی هێشــتا دەرینەخســتبوو کــە داخــوا هێــز و دەسەڵاتی دانان و لابردن و پێملکردنی حوکمڕانی بەغــدای هەیــە یــان نــا. لــەم بەینانەدا دۆزی گەمارۆی بەسرە بەرەو تاڵی و تفتی چووبوو. وا دەردەکەوت کــە لێنەوەشاوەیی ترکان ئەوانی لە بەرەی ڕووسیاڕا پاڵ داوەتە بەرەی ئێران.

ئیستانبووڵ بەگەرمە هەوڵی دەدا کە خۆی تووشــی ئــەو گێلمەگێلمانــە نــەکا و تــا ئەندازەیــەکیش ســەرکەوتنی وەدەس هێنــا. دەیەویســت پیــاوێکی باوەڕپێکراو و شیاوتر لە جێــی ئۆمەرپاشــا دابنــێ هــەتا نــەک تــەنیا دەرک و دەروازەی سازان لەگەڵ ئێران بخاتە سەر گازەرای پشت و ڕێگای بۆخۆش بکــا، بەڵکوو کۆتاییش بێنێ بە دەســەڵاتی خانــەدانی مــەمالیکی بەغــدا و ســەرەتای پەیوەندییەکی قایمی ئەم ناوچەیە لەگەڵ ئیستانبووڵ دامەزرێنێ. هیچ دوور نیە کە تاقم و دەستەکانی خەنیمی پاشا لە مووســڵ و شــارەزوور لــە گــرتنی ئــەم تەمایەدا دەوریان گێڕابێ[19]. سەرەنجام سەرەتای ساڵی ۱۷۷٦، ئێســپەناقچیزادە حافزمستەفاپاشای ئۆرفە لەگەڵ سێچوار هەزار پیاوی شــەڕکەر بــە مەبەســتی ئاڵوگۆڕی دەسەڵاتی بەغدا کەوتەڕێ. سەبارەت بــە ئینکەبــەری و دوژمنایــەتی لەخۆوەی پاشا لەگەڵ ئێران تێبــینی پێویســتی درابوویــە، ئێســتا کــە کێشــە تەنیبوویانەوە، تێمــابوو و نەیــدەزانی چبکــا و بــەناچار دەبــوو ڕاگوێزرێتــە دیاربەکر. وا ویدەچوو کە ئۆمەرپاشا دەیهەوێ بەسەبرایەکی لە بەغدا بخوشــێ، بەڵام مستەفاپاشا یان بەپێی فەرمانی نەهێنی بــابیعــالی یــان لەبــەر مــەیل و ئیشتیای سەبارەت بە داگیرکردنی ماڵ و دارایی حوکمڕانی بەغدا، هەرکە ئەو لە شار دەرکەوت، بە بیانووی بەرگرتن لە هەرچیوپەرچی و ئــاژاوە، هاوڕێیــانی

19- SP 97/51; 70b; Cevdet II, 56; Huart, 156.

گرت و قەڵاچۆی کردن. عومەرپاشا پاش شەڕێکی قارەمانانە بەرەو مووسڵ ڕایکرد، بەڵام لە ڕێگادا یەکسمەکەی سەرسمی دا و گۆیا لەبەر هەڵدێران و گلانی یان پەلاماری ئەوانەی هەڵیانبڕیبوو کوژرا. لە مانگی مارسا سەریان ناردە ئیستانبووڵ و بابیعالی ڕەزامەندی خۆی نەشاردەوە و ئێسپەناقچیزادە جڵەوی حکوومەتی بەغدای گرتە دەست[٢٠].

خوایینەخوایی کوژرانی عومەرپاشا لە لایەن ئێرانییەکانەوە وەک نیشانەیەکی ئاشتیخوازانە ڕێزی لێگیرا، بەڵام هیچ گۆڕانێکی بە سەر ڕەوتی شەڕا نەهێنا. بێجگە لەم باسوخواسانە کەریمخان دەیهەویست کە دەرفەت لە شەڕ و کێشەی داهاتووی نێوان ترکان بێنێ لە بەغدا[٢١]. ئێسپەناقچیزادە کە بە شێوازێکی نەفامانە ماڵ و سامانی تالانکراوی ئۆمەرپاشای بۆخۆی گلدابۆوە لە ژێر تەوژم و گوشاری بیروڕای گشتی خەڵکی بەغدادا مەرگی پاشای پێشووی پێوە نەهات و تەنیا حەوتوویەکی حکوومەت کرد و عەبدوڵلاپاشا لە سەر کاری لابرد و جێیگرتەوە. عەبدوڵلاپاشا بە ناوی کەهیای پێشووی عومەرپاشا بەئارامی لایەنگرانی سەرۆکی کۆنی کە لە دەوروبەری بەغدا ماتەیان هەڵگرتبوو، لە دەوری خۆی هاڵاند. ئیستانبووڵ ناچار بوو کە ئەم بارودۆخە سەقامگیرە بەڕەسمی بناسێ و گەڵاڵەکانی خۆی بە مەبەستی بەڕێوەبردنی ڕاستەوڕاستی بەغدا وەلابنێ[٢٢]. لەم ڕۆژانەدا بەسرە کە خۆی لە یارمەتیدانی ئەم هەڵگەڕانەوە و کۆدتایانە پاراستبوو بە دەس سادقخان گیرا. بابیعالی بەئاشکرا کەوتە دڵەڕاوکە و ئەم هەواڵانەی هەتا چەند حەوتووان حەشار دا تا ئەوەی کە لە ڕۆژی ٣ی ژووئییەدا بە سەرساردی ڕایگەیاند[٢٣].

١٢ ـ ٤ بێلایەنی بەرەی باکوور

سەرەڕای گیرانی کۆنفەرانسی بالای مانگی ئاگۆستی بابیعالی و داوەرینی سەرعەسکەر بە خۆی و شێستهەزار کەسەوە بۆ شاری مووسڵ لە

20- SP 97/52, 8a, 11a, 21b; Cevdet II, 56.
21- Malcolm, 142; Miles, 274; cf. Rostam, 402.
22- SP 97/52, 74b, 75a; al – Basri, 41 – 43, 77; Cevdet II, 58; Longrigg, 182.
23- SP 97/52, 59a.

مانگی سێپتامبردا، هێشتا نیشانەی هەڵگیرسانی شەڕێکی ڕەسمی وەبەرچاو نەدەهات[٢٤]. لەم ناوچەیەدا مەترسییەکی تازە خۆی نواند. ئارکێلی میری گورجستان لەبەر سەرکەوتنەکانی هاوپەیمانانی ڕووسی و حکوومەتی ئێران کە بەڕواڵەت سەری وەبەر هێنابوو، هەروەها دڵنیابوونەوەی سەبارەت بە شەڕ لە بەرەی دواوەیدا لەبەر قڕە و هەڵالای فەتحعەلیخانی ڕەقیبی و یەکێتی دوژمنانی لە داغستان، هەر بەجارێکی پەیمانی ئاشتی خستە پشتگوێ و تەمای گرت کە پەلاماری پاشالیک ئاخال تێزیخە(٣) بدا[٢٥]. پاشا لێیدامەزرا و کەوتە بەرپەرچدانەوەی، چەند پەیام و ڕاسپاردەیەکی نارد بۆ تەواوی خان و دەرەبەگەکانی پشت بەرەی ئارکێل و ـ دوژمنانی سڕ و بێدەنگ و جەماوەری ناڕازیشی دەکەوتنە جەغزی ئەم داروەدەستانەوە ـ چەند ڕاگەیاندراوێک بەڕێکرا بۆ تەواوی حوکمڕانانی کوردستانی باکووری و ئاناتۆلی هەتا سەربازانی ئێلجاڕی هێزی پشتیوان بە مەبەستی پەلاماردانی ئێران گاڵ بدەن بۆ نێو لەشکری سەرعەسکەری ڕۆژهەلاتی قارس. بەلام لە ڕووی ئەو ڕاپۆرتانەوە کە لە بابەت بێکیفایەتی تاقمەکانی شەڕوان و پاشەکەوتیان و دابڕانی ڕێی هەر چەشنە یارمەتییەکی بەرهەستی زیاتر و ئەو هەواڵە ڕاست و دروستانەی کە حوکمڕانانی خۆی، ئێرەوان، شەکی، شیروان و داغستان دەیاننارد بۆ ئیستانبووڵ بەڕاستی وا دەردەکەوێ کە بابیعالی نەیویستووە پارێزگاری لەم سنوورە یان کەوشەنەکانی دیکە بکا و تەنیا ویستوویەتی لە ڕێی حوکمڕانانی ناوچەییڕا خۆیەک بنوێنێ. دەوڵەتی ئیستانبووڵ سەبارەت بە قەڵەمڕەوی بڕشت و دەسەلاتی کەریمخان لە پارێزگاکانی باکووری ئێران شتێکی کەموکووڕی دەزانی و نەدەزانی، بۆیە وەختایەک ئێرانییەکان هێرشیان هێنا لە ژوورەوەی سنوورەکانی ڕۆژهەلاتی لە یەکاویعارەبانڕا تا قەفقاز زەنگی مەترسی وەجرینگە هات.

• بەختەوەرانە سەرەڕای تەواوی ئەم باسوخواسانە هەڵسووڕداسووڕی ڕواڵەتییانەی بابیعالی ئاکامێکی چاکی لێکەوتەوە، ئارکێل و خانەکان

24- SP 97/52, 846; FR XVII, 1107 (Letter From a Roman Catholic Priest in Shiraz, dated 16 September).

25- Brosset, 223, 242 – 243; cf . below, 13 – 14.

سوێندیان خوارد ـ و بێگومان بەڕاستیشیان سوێند خوارد ـ کە نایانهەوێ سەر وەبەر فەرمان و گەڵاڵەکانی کەریمخان بێنن و بە باری ڕواڵەتیشدا ئامادەن کە لە بەرامبەر هرووژمی هێزەکانی زەندیە بۆ سەر خاکی عوسمانی یاریدەی بابیعالی بدەن. وێڕای تەواوی ئەو کەوڵە ڕووکەشە پیاوچاکییانەی بە سەر خۆیان کێشابوو، نیشانیان دا کە هەر لە بنەڕەتەوە قەت حازر نین بکەونە شەڕەوە. ئەمانە پاش کۆتایی پادشایەتی خانەدانی سەفەوی خۆیان بە جەماوەری ژێرکێفی سوڵتان دادەنا و بە مەبەستی سەلماندنی وەفاداری ئامادە بوون بارمتە بنێرن. بەلام وەک ئەرکێکی پێویست سەبارەت بە بەرپرسایەتی هاوبەش و وەرگرتنی دەستەبەرێتی پێیان دادەگرت. بابیعالی و سەرکردەکانی لەشکری لەم ئاماژەیە حاڵی بوون: گەلێک دیاری هەرير و ئاوريشم و دراو و خەڵاتی دیکەیان درایە. هەردوولا بە سپاسەوە دەستیان لە گێرە و کێشە کێشایەوە و بەرەی ئازەربایجان لە درێژەی هێرشی سالانی دواترا بۆ سەر کوردستان هێور مایەوە[٢٦].

١٢ ـ ٥ ئاکامی هرووژم بۆ سەر کوردستان

لە بنەبانی ساڵی ١٧٧٦دا نەزەرعەلیخانی زەند بە شێوەیەکی چاوەڕواننەکراو هەموو هێزەکانی لە کرماشان هێنادەر و گەڕایەوە شیراز[٢٧]. بە مەبەستی کۆکردنەوەی سپا لە کەرکووک و مووسڵ و گێڕانەوەی دەسەڵاتی عوسمانی، حەسەنپاشای ماردین کرایە حوکمڕانی کوردستان؛ لەگەڵ ئەمەشدا هێزی یارمەتیدەری پێویست کە دەبووا لە لایەن بەغداوە گاڵ بدرێن، لەبەر سەقامگیرنەبوونی دەسەڵاتی لەرزۆکی عەبدوڵلاپاشا لە ناوەندی پارێزگا هەر

26- Hatt – i – Humayun, 73, 82, 94h – m, 97, 113, 131, Cevdet II, 58 – 66; نەسیری لە توێژینەوەکانی مێژوویی‌دا، ساڵی دەهەم، ژمارە ٦، ل ١٤٤ ـ ١٥٣، وتارێک بە ناوی چەند نامەیەک لە فەرمانەکانی خۆی و مەراغە: موجمەلوتتەواریخ، ل ٣٣٨.
cf . SP 97/54 (1778), 91b.

27- SP 97/53 (1777), 68; نەسیری، توێژینەوەکانی مێژوویی، ساڵی دەهەم، ژمارە٦، ل ١٤٠. وەکیل ئەم لەشکرکردنە بە هەنگاوێکی ئاشتیخوازانە ناودێر دەکا؛ گوڵشەنی مراد، ل ٢٠٨.

ئەمرۆسبەی پێدەکرا. حەسەنپاشا لێبڕا کە سەرەتای بەهار بە پاڵپشتی سەربازانی ئێلجاڕی تایفەی بابان بە سەرکردایەتی محەممەدپاشا دژی ناوچەی بێپاریزوانی ئەردەڵان وەخۆکەوێ. ئەحمەدپاشای حوکمڕانی پێشووی قەڵاچوالان کە لە ماوەی شاڵاوی پێشووی ئێرانییەکاندا شوێنپێی خۆی قایم کردبوو دایە پاڵ هێزەکانی بابان کە بەرەوپێش دەکشان[28]. لە ڕۆژی ١٤ی ڕەبیعولئەووەلی ١١٩١ی کۆچی / ٢٢ی ئاوریلی ١٧٧٧ی زایینیدا، محەممەدپاشا سنووربەزی کرد و «بانە»ی پاش دەسکردنەوەی حوکمڕانی ئەو شارە بە ناوی سالەخان تالان کرد. دوابەدوای تێکهەڵچوونێکی سێساعەتە خوسرەوخان بەهەشتاو پێی بە ڕکێفەوە نا و هات هەتا بەرسینگەی لێبڕێتەوە و لە ٢٧ی ڕەبیعولئەووەل / ٥ی مانگی مەی لە «مەریوان» بە دانی کوشتە و بریندارێکی زۆر شکستی هێنا. والی کوردستان و پاشماوەی شیروەشێنانی لەشکرەکەی بەرەو شاری سنە ڕایانکرد، سەری پتر لە ٢٣٠کەس لە کوژراوانی شەڕ بۆ حوسێنپاشا نێردرا و ئەویش بە نۆرەی خۆی ناردنی بۆ ئیستانبووڵ[29].

خوسرەوخان لە پەنا پەساری شوورە و دیوارەکانی سنەوە هاوارێکی فریاخوازی بۆ کەریمخان نارد. فەرمانی هێرشێک لە سێقۆڵەوە دەرچوو. عەلیمرادخانی زەند هێزەکانی پارێزگای هەمەدانی بەرەو ناوچەی باکووری ئەردەڵان دەنگ دا، زولفەقارخانی ئەفشار لە باڵی باکووری ڕۆژهەڵاتیڕا وەرسووڕا و لەگەڵ سپای هاوپەیمانی کەلبعەلیخانی کوڕی شێخالیخانی زەندی کۆچکردوو ڕاستەوخۆ بەرەو سنە کەوتنەڕێ. ئەم هۆردووکردنە سێچوار مانگی مەودا پێدەویست. بۆیە حەسەنپاشا توانی لەشکرێکی گەورە لە چەکدارانی ئێلجاڕی لە بەغدا کۆبکاتەوە کە دوازدەهەزار کەس هێزی پشتیوانی ناوچەکانی باکووری و چەندینهەزار شەڕکەری محەممەدپاشا تێکەڵی ببوون. سێقۆڵەی لەشکری زەندیە لە سنە یەکتریان گرتەوە و لە شارەزووری نیزیک

28- SP 97/53, 126, 150a; Cevdet II, 67; . گولشەنی مراد، ل ٢٠٨

٢٩ـ گولشەنی مراد، ل ٢٠٩؛ عەززاوی، مێژوو، ل ٦٦ ـ ٦٧ ؛ ئەمینزەکی، مێژووی سلێمانی، ل ٨٥. SP 97/53 131b, 159b; FR XVII, 144 (10 August1777); Cevdet II, 68. عەززاوی سپای خوسرەوخان بە ١٢هەزار و جەودەت بە ٢٠هەزار کەس دادەنێ. غەففاری بە هەڵە ڕێکەوتی شەڕەکە دەباتە ساڵی ١١٩٢ی کۆچی / ١٧٧٨ی زایینی.

سلێمانی لەگەڵ هێزەکانی عوسمانی دەگژیەک ڕاچوون. لای ڕۆژاوا ترکان پیس شکان و هێزەکانی زەند بۆ ماوەی چەند ڕۆژان بەرەو باشوور هەڵیانبڕین و بێحەسانەوە ئاژاوتیان و خۆیان گەیاندە نیزیک بەغدا. پاش ئەوەی ئەحمەدپاشایان لە کوردستان کردەوە حوکمڕان، کەوتنە پاشەکشە. دیسانیش ئەحمەدپاشا وەک حوکمداری بابان لەگەڵ سەرکەوتەی مەیدان پالی ڕێکدا[٣٠]. تەنانەت پاش گەڕانەوەی هێزەکانی زەندیش دوژمنی خۆی تێکشکاند و محەممەدپاشای بە دیل گرت، بەلام بە ملکەچی و عوزرخوازی و دەربڕینی وەفاداری لەگەڵ حەسەنپاشای هەرەسبردە ئاشتەوە بوو. بەم پێیە بۆ مانەوە و ڕاگرتنی دەسەلاتێکی کە بە تەوژمی هێزەکانی ئێرانی وەدەستی هێنابوو وای کرد دەوڵەتی عوسمانیش ئۆباڵی بۆ بکێشێ[٣١].

عەبدوڵلا پاشا بە مەبەستی پاراستنی بەغدا کەوتەڕێ. لێبڕابوو کە خۆی بەگوێرەی ئەو مەشق و ڕاهاتنەی کە دیبووی بەسرە وەربگرێتەوە. دەیەویست لە ڕێی گفتوگۆ چارەسەرێک بدۆزێتەوە. لە پایزی ساڵی ١٧٧٧دا، شاندێکی بە سەرۆکایەتی محەممەدبەگی شاویزادە نارده شیراز. محەممەدبەگ پیاوێکی زیرەکی بە ڕەچەلاک ئێرانی بوو کە لە دەرباری مەمالیکدا خزمەتی دەکرد و ئێستا خەزێنەداری عەبدوڵلاپاشا بوو. وتووێژەکان چەند پێشکەوتێکیان لێکەوتەوە کە ڕەنگبوو پەیمانێکی سەبارەت بە چۆڵکردنی بەسرەوە بە شوێنەوە بێ. وەختایەک کە شاویزادە لە ئاخری ساڵ هاتەوە ئەم ئومێدانە پتریان گەشە سەند، چونکە لەگەڵ حەیدەرخانی زەنگەنەی باڵوێزی وەکیل گەڕابۆوە[٣٢]. سەرەنجام کاتێک کە لە سەرسنوور دیداریان کرد هەواڵی

٣٠ــ گوڵشەنی مراد، ٢١٠؛ عەززاوی، مێژوو، ل ٢٧ ــ ٢٨، ئەمینزەکی، مێژووی سلێمانی، ل ٨٥؛ cf. SP 97/54 (1778), 52.

نامەیەک کە سەبارەت بەم سەرکەوتنی دواتر لە حەلەبەوە نێردراوە، دەنووسێ کە بابیعالی هەواڵەکەی شاردبووە.

31- Cevdet II, 112; Longrigg, 283.

32- Cevdet II, III; SP 97/53, 271a; FR XVII, 1146 (18 October 1777); ANP, B1. 176, 8 March 1778.

عەززاوی، مێژوو، ل ٦٨ ــ ٧١، ئەمینزەکی، مێژووی سلێمانی، ل ٨٧ ــ ٨٨.

مەرگی عەبدوڵلاپاشا بە چەشنک نەخۆشی جومگەخرە و لەپێپەڕین بلاو بۆوە. دمەتەقەیەک کە لە سەر چوونە سەر دەسەلاتی تێکەڵ بە شەڕی شەقامان و راپەڕینی گشتی ڕووی دا، لانیکەم وتووێژەکانی هەتا مانگی مەی ساڵی ۱۷۷۸ وەپاش خست. لەم کاتەدا حەسەنپاشا ـ کە مانگێک پێشتر ئەم دەسەلاتەی وەرگرتبوو ـ لە کەرکووکەوە هات. هێشتاش سەبارەت بە مەترسی خەنیمەکانی لە ناوچەدا سڵەی دەکرد، بۆیە بە ڕاسپاردەیەک هاواری بردە بەر ئەحمەدپاشای بابان. ئەویش پاش کوێرکردنی محەممەدپاشای زیندانی، خێرایەکی بەرەو بەغدا بزووت. ئەحمەدپاشا لە نیوەی ڕێیەدا مرد و خێلاتی هەرێمی بابان دیسانیش ئاژاوەیان تێکەوت و بوو بە هەرچیوپەرچی و لێک بلاو بوون. ساڵی دوایش وڵاتی ئێران بە مردنی وەکیل کەوتە گێژاوی هەرەچمەرەچ[33]؛ جا بۆیە ئەو شەڕەی کە بە نوێنەرایەتی هەردوولا هەڵدەسووڕا و ئەو پەیمانەی کە دەبووا بەسترابا بنەیان هات.

۱۲ ـ ٦ بەسرە لە زەمانی حکوومەتی سادقخاندا

لە ماوەی سێزدە مانگ گەمارۆ و سێ ساڵ داگیرکرانی دواتریدا بەراستی بەندەری بەسرە لە لایەن ئیستانبووڵ و بەغداوە لە بیر چووبۆوە. هەروەک هەمیشە دیتراوە حەولودەولی جاروبارەی بابیعالی بە مەبەستی دانانی حوکمڕانێکی سەربەخۆ و نەبەستراوە بە والی بەغدا لە بەسرە، دەگەڕایەوە سەر مەیل و داخوازی تایبەت و پتر لاواز کردنی دەسەلاتی «مەمالیک»ی لەبەرچاو بوو تا گەشەپێدانی قازانجی حکوومەتی عوسمانی. بەغداش بە نۆرەی خۆی سەرەڕای داهاتی بەرچاوی ئەم بەندەرە هێندە لە سنوورەکانی کوردستان دەترسا کە حازر نەبوو هێزی زیاتری بۆ بنێرێ. گرینگترین ئاکامێکی کە لە پێکەوە هەڵسەنگاندنی توێژینەوەی سەرچاوەکانی ئێرانی و عوسمانی وەدەس دێ، ئەمەیە کە ئێرانییەکان بەسرەیان بە ئامانجێکی بایەخدار دادەنا و هۆردووکردنی کوردستان بە لایانەوە تەنیا بیانوویەک بوو، بەلام لە ڕوانگەی ترکانەوە کوردستان و ئازەربایجان هەرەشەیەکی ڕاستەقینە بوون و بەسرە

33- Cevdet II, III, 113; Evers, 51; Longrigg, 184 – 185.

کێشەیەکی لادەستە و کەمبایخ. لـە ڕاسـتیدا کـەریمخـان لەشـکرێکی وای بـە دەستەوە نەبوو کە بتوانێ یاریدەی هرووژمی حوکمڕانانی ئازەربایجان و قەفقاز بدا بۆ سەر ئاناتۆلی ڕۆژهەڵاتی یان خۆی هێرش بکاتە سەر بەغدا، بەڵکوو بـە بۆچوونی ئەو بەسرە بەرەیەک بوو کـە کرانـەوەی بـۆ قـەرەبووی تاوانـەکانی ئۆمەرپاشا پێویستی دەنواند و بارمتەیەک بوو کـە دەیتـوانی دوژمنەکـەی پـێ بچوخسێنێ و لە جێیەکی دیکە قان و پشکی پێبستێنێ.

مەسـەلەی وەگەڕخسـتنی تلاسـاندنی بـیر بـۆ سـەر سـنوورەکانی ئازەربایجان و کوردستان زۆر لەوەی پەیوەندی بـە بـزووتنی لـە ڕادەبـەدەری هەستی دانیشتووان و کارکردنە سەر پشتیوانانیانەوە بێ یان بەسترابێتەوە بـە هەڵە یا خۆ پێشبینی دروستی پاشا و وەکیل، پەیوەندی بە ڕق و ناخۆشەویستی ئەم دووە بوو سەبارەت بە یەکتر.ئەم ئاڵوگۆڕانەی کە لەم بـوارەدا بـەدیهـاتن دەبێ پاشاوی هەتا سـەدەی نـۆزدە و سـەدەی بیسـتیش لـووزەوی بەسـتبێ[٣٤]. هەروەک دیترا بەسرە بۆیە بوو بە بارمتەیەکی کەمبـایخ چونکـە لـە لایەکـەوە ئاکامی داگیرکرانی پێشووی کوردستان بە دەس عوسمانی و لـە لایـەکی تـرەوە کزی و لەرزۆکی سیاسی قەڵەمڕەوی پاشای بەغدا کاریان تێکردووە. بەسرە بۆیە لە ماوەی دەسبەسەرداگیرانیدا نەبوو بە خەڵاتێکی بازرگانی کانی زێڕ، بەڵکوو وەک زۆنگاویێکی لێ بەسـەرهات، چونکـە کـەوتبووە ژێـر هۆکـاری سرشـت و تایبەتمەندی و سایەی سەنگینی قۆناخی داگیرکرانی.

سەرکەوتنی سادقخان و چوونی بـۆ بەسـرە لـە ٢١ی مـانگی ئـاوریلی ١٧٧٦دا بە لێدانی سکەیەک بە ناوی کەریمخـان کـە دروشمـی تایبـەتی شـیعان (ساحیبوززەمان)ی پێوە بوو ڕاگەیەندرا[٣٥]. چەند مزگـەوتێک تـاقکرایـەوە بـۆ شەرکەرانی شیعە مەزەب[٣٦]، کـەمێک دواتـر لـە ڕۆژی ١٨ی ژووەندا کـاروانێکی

٣٤ـ ئاخرین تێکهەڵچوونی بەگەرمەی نێـوان ئێـران و عوسمـانی لـە ئازەربایجـان و کوردستان لە ١٨٢١ ـ ١٨٢٢ ڕووی دا؛ بڕواننە: سایکس، ل ٣١٦ ـ ٣١٧. چەند ڕووداوێکـیش لە ١٩٠٦ ـ ١٩٠٧ لە مەودای شەڕی یەکەمی جیهانیدا قەوما (سایکس، ل ٤١٥).

٣٥ـ گوڵشەنی مراد، ل ٢٠٦.

٣٦ـ شووشتەری، ل١٤٥؛ بەسری، ل٣٥، باسی سازکردنی مزگەوتێک دەکا لـە بەسـرە بـە دەستی وی. بەڵام باسی شوێنەکەی یان ئەوەی لە کام سەرچاوەی وەرگرتووە ناکا.

ئەسیران بە سەرکردایەتی عەلی‌نەقی‌خانی زەند نێردرایە شیراز. لە ڕیزی ئەم دیلانەدا دەکرێ ناوی سلێمان‌ئاغا، کوڕی شێخ‌دەروێش، سەرۆکی بازرگانانی هەرمەنی و چەند بارمتەیەکی(٤) ماقووڵی تر لە ڕەگەز و ئایینەکانی دیکەی دانیشتووی بەسرە بێنە گۆڕ[٣٧]. سەبارەت بە سزادانی دیلەکان باسی هیچ کوشتن و چزدانێک نەکراوە، بەڵام سادق‌خان بەڕواڵەت وا دەجووڵایەوە کە بەتوندی پاساو بۆ بانگەشەی ڕووداونووسانی ئێرانی لە بابەت بەڕێوەبردنی ورد و باریکی قەراروبڕی تەسلیم‌بوونەوە، دێنێتەوە[٣٨].

هێندێک دواتر بۆچوونی بوێرانەتر لە قەڵەمی ئورووپاییەکانی دانیشتووی بەسرەوە هەڵقوڵی. لەگەڵ ئەمەش‌دا بیانوویەکی زۆریان بۆ سکاڵا بە دەستەوە نەبوو. ڕاستی ئەمەیە کە سادق‌خان یەکێک لە کاربەدەستانی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی بە ناوی ڕێزدار «گالی» بەگەرمی وەرگرت و بەپێی داخوازی شێخ‌نەسری[٣٩] بووشێهری شوێنی توجارەتخانەی بریتانیاییەکان کەوتە ژێر چاوەدێری هێزەکانی ئێرانەوە هەتا کەس نەتوانێ پەلاماری بدا و بەرهەڵستی نوێنەری کۆمپانیا بێ. سادق‌خان لە مانگی مەی‌دا فەرمانی وەکیلی لە بابەت پاراستن و نیگادێری ماڵ و کاربەدەستانی کۆمپانیاوە پێگەیشت و بەڕێوەی برد[٤٠]. هیچ دوور نیە کە شێوە ئاکار و کرداری سادق‌خان زیاتر بۆ خاتری پەیڕەوکردنی فەرمان و ڕێنوێنییەکانی وەکیل بووبێ. ئەم دەستوەردانە پاش گوێزتنەوەی ئینگلیسییەکان بۆ بووشێهر دەرچووبوون. وەختایەک کە بە سادق‌خانیان گوت شوێن و بنکەی نوێنەرانی بریتانییەکان بۆ بنەگربوونی وی لەبارە، گوتی: «ئەگەر هەموو دیوارەکانی لە ژێر بێ پێی تێنانێم.»[٤١] ئەو

37- Sestini, 194; MAE Perse VIII, NO . 7; Hovhanyants, 318;
تاریخی گیتی‌گوشای زەندیە، ل ٢٠٩. شووشتەری دەنووسێ سلێمان‌ئاغا و ژمارەیەک لە بەندییەکان لە سەرڕێیان بە شووشتەرا تێپەڕین؛ ئەو بەختی میربەندەری پێشووی بۆ بوون بە حوکمڕانی بەغدا پێش‌بینی کرد.

38- FR XVII, 1126; تاریخی گیتی‌گوشای زەندیە، ل ٢٠٩.

9- Lorimer, 1262; غەففاری، گوڵشەنی مراد: نوێنەری بریتانیا لە ڕیزی دیلەکان‌دا بوو نێردرایە شیراز. ڕەنگە مەبەستی ڕاپۆرتنووس یان دەلالی کۆمپانیا بووبێ.

40- FR XVII, 112, I, 1125 – 26. AME Perse VIII, NO. 7.

41- FR XVII, 1132 (28 October 1776); Malcolm, 143.

ڕاستییەی نابێ حاشای لێبکرێ ئەمەیە کە حەشیمەتی بەسرە لەبەر گەمارۆی سەخت و دەسکردنەوەی قارەمانانەی خۆیان تووشی هەژاری و نەدارییەکی مەینەتبار ببوونەوە، بەلام لە وەختی بەدەستەوەدانی شارا پتر لە سێهەزار تۆن برینج لە مالی شێخدەرویش پاشقول و حەشار درابوو[42]. کەچی زۆربەی خەلک لە هەژارەوە بگرە تا دەولەمەند کە سادقخان نیازێکی بە بێدەنگ کردن و ڕەزامەندی ئەوان نەبوو لەبەر شوولێهەلکێشان و غەدری داگیرکەران تووشی ئازارێکی گران هاتبوون.

کەریمخان بڕی ۱۲۵هەزار تمەن جەریمەی بە تەنگە گرتن[43] و ئەمەش بۆ شارێکی کە خۆی لە نێودەرانەی قاتی و قڕی لاترەوەی دەبەست زۆر بێڕوحمانە بوو. سالێک پاش گەمارۆش هێشتا بازرگانێتی و کشتوکالی ئەو شارە ڕەنگ و برەوی نەبوو. جەریمەکە بە سەر کۆمەلان و چین و توێژەکانی شارا سەرشکێن کرا. مەسیحی و جوولەکە دانی نیزیکەی چواریەکی ئەو برەپوولەیان کەوتە ئەستۆ؛ مەسیحییەکان بە تەنیایی دەوروبەری هەژدەهەزار تمەن واتە حەوتیەکی تاوانەکەیان دا. زۆربەی ئەم پارەیە لە بازرگانانی ساماندارتر و پارەفرۆشان و ڕێبەرانی ئایینی و نەتەوەیی بەسرە وەرگیرا، ئەوانیش بەنۆرەی خۆیان ئەم دراوەیان بە زۆرەملی لە ژێردەستانیان ئەستاند. یەکێک لە سەربەدەرەوەترینی ئەم گەلەکەسانە کۆچبەرێکی خەلکی جولفای نوێ بوو بە ناوی «یارویتۆن» کە لە ماوەی گەمارۆدا ناوەندێکی بە مەبەستی دەسگیرۆیی برسی و هەژارانی ئەرمەنی دانابوو[44]. یەکێکی تر هەر لەو قوماشە سەرۆکێکی جوولەکەی پارەفرۆش و دەلالی کۆمپانیای ڕۆژهەلاتی بوو کە دەورێکی چالاکتری گێڕا و تەنانەت خۆشی بە نیشتمانپەروەر دانا و خۆراکی سەربازگەی دابین کرد و بە میربەندەری ڕاگەیاند کە ئەگەر پێویست بکا بۆ پاراستنی بەسرەی زێد و نیشتمانی جگە لە دابینی نان و خوانی سەربازان تەنانەت ئامادەیە تەواوی مروارییەکانیشی بفرۆشێ[45].

42- FR XVII, 1126.

43- Carmelites, 674; cf. SP 97/52, 85a (125,000 tumans).

44- Hovhanyants, 317 – 318.

45- Sestini, 195.

کوڕی یەکێک لەم دووکەسە وەک بارمتە و دەستەبەرێتی بە مەبەستی هاوکاری نێردرایە شیراز. سەرەڕای ئەم جەریمەیە، ڕێبەرانی کۆمەڵانی ئایینی شار دەبوو بە مەبەستی پاراستنی ئازادی و پلەی خۆیان دیاری بدەن بە سادقخان و ئەفسەرانی. فەلاقە و دارکاری و ئەشکەنجەی سەردەمی گیرانی کورتخایەن و تالان و برۆ هەرەشەیەکی هەمیشەیی و گشتگیر بوو. هیچکەس نەیدەتوانی لە شار دەرکەوێ، بەڵام ژمارەیەک لە دانیشتووانی مسوڵمانی بەندەر لانیکەم توانیان بە دانی بەرتیل بە نیگابانان لەو تەتەرپێچ کردنەی کە سادقخان بەدیهێنابوو دەرباز بن و قەڵشێک بکەنە ئەم حەسارەوە[46].

بریتانیا بە مەبەستی تێهەڵێنانەوە و قەرەبووی ئاکاری دووڕووانەی خۆی لە ماوەی گەمارۆدا چەند هەنگاوێکی هاویشت و توانی بە کەڵکوەرگرتن لە هەلومەرجی لەباری، بۆ دامرکاندنەوەی دڵەڕاوکەی گشتی بێتە مەیدان و لە نێو عەرەبەکانی خۆجێیدا ڕووحی گەشبینی بەدیبێنێ. بە دانی پارە، گەلێک دیلی دەس ئێرانییەکانی لە سەربازگەی بەسرە کڕییەوە و ئازادیان کردن و کاربەدەستانی بەڕێوەبەرایەتی عوسمانیشیان دنە دا کە وەوتۆ بکەن. نێوبژیوانی ئینگلیسییەکان «خواجە یاقووب»ی لە ئەگەری کوژران ڕزگار کرد[47]. وەختایەک کە ناوی ئەو و دەڵاڵەکانی کۆمپانیا لە ڕیزی جەریمەدەراندا وەبەرچاو هات، نوێنەری بریتانیایی لە بەندەر ئیزنی دا کە بریکاری نوێنەرایەتی بە ناوی ئابراهام بچێتە شیراز. ئابراهام ناچار بوو کە لە شیراز برە پارەیەک وەک دیاری کۆمپانیا بداتە خزمەت وەکیل. ئاخرییەکەی گرتیان و بەرلەوەی سەرەنجام لە نێوەڕاست مانگی جوولای ئازاد بکرێ بە بڕوبیانووی چەشناوچەشن لاڕێ دەرۆیشتن و دەیانگوت وەختایەک کە گوتراوە بریتانیاییەکان لە بەسرە پارێزراون و کەس نابێ دەستیان بکاتێ، نابێ مەسەلەکە لە چوارچێوەی خۆی بترازێ و ترک و جوولەکە و ئەرمەنییەکان ڕەگەڵ بخرێن. لەم سەردەمەدا بەناچار قەرەبووی خەساریان وەرگرت و بەرپرسایەتی گەڵاڵەی کۆکردنەوەی پارە خرایە ئەستۆی شێخدەروێشی هەلپەرەست کە لە هەموو دیزان ئەسکۆی بوو. خەڵک ناچار کران کە کەلوپەل و

46- MAE Perse VIII, NO . 7; FR XVII, 1132, 1137.
47- Sestini, 195 – 198.

پێداویستییەکانی نێوماڵ و خاوخێزانیـان لـە قـەراخ شـەقامان هـەڕاج کـەن و زۆریان لەبەر تەوژمی پتری هەژاری و دەسبەتاڵی خۆیان کوشت[48].

ئەم کردارە بوو بە پێودانی بەکردەوەی هێرشبەران لـە خـاک هەرێمـە داگیرکراوەکاندا. بەڕاستی سادقخان لە بەسرە ڕەوت و ڕێبازێکی تونـد و تیـژی وەبەر خۆی دابوو کە بەرەو تەنینەوەی زیاتر دەچـوو. وێـڕای ئەمـەش لـەچاو توندڕەوی و دڵڕەقی و ئاکاری نالەباری نادرشا و ئاغامحەممەدخان لە زۆربـەی شارەکانی خودی ئێراندا هەڵوێست و جووڵانەوەی وی بە مناسب و میانەڕەوانـە دانراوە.

بەڵام تەنیا لە کۆتایی ساڵی کە سادقخان لە بەسرەوە چـۆوە شـیراز و عەلیمحەممەدخانی زەند کرایە حوکمـڕانی شـار و پارێزگـای بەسـرە، کـاری بەڕێوەبەرایەتی و ژێرچەپۆکە کـردنی شـار لـە لایـەن ئێرانییەکانـەوە بـەرەو گەندەڵی و نزمی فڕی (تەواوی سەرچاوەکانی مێژوویی لەم بارەوە هاودەنگن)[49]. شار گیرۆدەی پاشاگەردانییەکی گران و چاوچنۆکی و تێرەنەخۆری و کوشتارێکی بێڕوحمانە بووە. ئەم دۆزە بۆ تراژێدی خودی ئێران بە مردنی ئەمـڕۆ و سـبەی وەکیل سەردەقێکی لەبار بوو.

١٢ ـ ٧ بەسرە لە ڕۆژگاری حکوومەتی عەلیمحەممەدخاندا

عـەلیمحەممـەدخانی زەنـدی نـاودێر بـە «شـێرکوژ»، کوڕەگـەورەی محەممەدخانی بـێکەڵـە بـوو. محەممـەدخان یـەکێک بـوو لـە توانـاترین و بەقەوەترین سەردارانی وەکیل کە لە شەڕی قومشەدا(٥) بـە دەسـت شـەڕکەرانی قاجار گیرا و پاشان لە مازەندەران گۆڕەهوو کرا. عەلیمحەممەدخانیش هەروەک باوکی پیاوێکی ئازا و بوێر و بێباک بوو، بەڵام لە هێندێک مەبەستاندا سەرنجی نەدەدایە چاکە و خراپەی کاران و هیچ بۆچوونێکی تایبەتی نـەبوو. یـەکێک لـە بەرچاوترین کارەکانی هاوکاری بوو لەگەڵ شۆرشی زەکیخـان لـە پازدەسـاڵ

48- FR XVII, 1125, 1126, 1132; MAE Perse VIII, NO. 7.

٤٩ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٢٠٩؛ گوڵشەنی مراد، ل ٢٠٠.

لێرموبەردا[٥٠]. لە هاوینی ساڵی ۱۷۷٥دا کە بۆ یارمەتیدان و پشتیوانیتی هێزەکانی سادقخان گەیشتە دەوروبەری بەسرە، چوار براکانیشی لەگەڵ بوون. دانانی بە حوکمڕانی بەسرە پاش گەڕانەوەی سادقخان بێگومان نیشانەی تەنینەوەی لە ڕادەبەدەری کرووسینە و تاڵان و نەپاراستنی مەرجەکانی پەیمانی بەدەستەوەدانی شار بوو.

لە ژانویەی ساڵی ۱۷۷۷دا پیاوەکانی عەلیمحەممەدخان خواجەیاقووبیان دەردەس کرد و کوتایان هەتا ناچار بێ شەشهەزار تمەن وەک تاوانانە بدا. شیکار و ڕاپۆرتنووسی کۆمپانیا هەواڵی گفتوگۆ لەگەڵ عەلیمحەممەدخان و دەربڕینی ناڕەزامەندی سەبارەت بەم بارودۆخە وەدرۆ دەخاتەوە و دەنووسێ «لاتووشە» و کارگێڕانی نامەیەکیان بۆ کەریمخان نووسی، لە شوێنی کۆمپانیا سەنگەریان دابەست و خۆیان لە دیداری داگیرکەران بۆ وێنە وتووێژی بەهەڵکەوتی دۆستانە لەگەڵ عەلیمحەممەدخان پاراست. لە مانگی مارسا وەڵامی نامەکە لە لایەن کەریمخانەوە هاتەوە. میری زەند لە نامەکەدا چەند فەرمانێکی سەبارەت بە شێوەی جووڵانەوەی عەلیمحەممەدخان لەتەک کۆمپانیا و کارگێڕانیدا دەرکردبوو[٥١].

زۆر دوورە کە دەستوورەکانی کەریمخان چکۆلەترین شوێنی کردبێتە سەر دەس پاراستن لە ئازار و ئەشکەنجەی خواجەیاقوب و سەدانکەسی وەک وی. بێشک جوولەکە لە بەسرە لە مەسیحییان ـ بەتایبەت ئەرمەنییەکان ـ کەمتر بوون، بەڵام لەچاو وان، یەکجار دەوڵەمەندتر و زۆربەی سامانی شاریان بە دەستەوە بوو. کەچی وێناچێ کە بەم بۆنەوە پتر لە کەمینەی مەسیحی یان

٥٠ـ جگە لەمە، نازناوەکەی لەبەر کردەوەیەک درابوویە کە ڕۆستەمولحوکەما لە لاپەڕە ۳٥٥ ـ ۳٥٦دا گێڕاویەتەوە: وەختایەک کە نێردرابوویە مازەندەران ملی نابوو لە ئاکاری دزێو و وەکیل سزای دا و لە کۆشکی خۆیا خستییە پاڵ شێرێک. هەڵبەت تەنیا باڵاپۆشێکی پێوەبوو و خەنجەرێک بە بەرەوە. عەلیمحەممەدخان وەک دڕندەیەکی کێوی پەلاماری شێرەی دا و باڵاپۆشەکەی لە دەستی چەپی هاڵاند و ڕەزگ زاری شێرەی نا و پاشان لە نێو سەرسوڕمان و ئافەریمی وەکیلا بە خەنجەران کوشتی.

51- FR XVII, 1137; Lorimer, 1264.

ترک و عەرەبەکانی سوننی کەوتبنە بەر شەپۆلی مەترسی[٥٢].

عـەلیمحەممـەدخان و سـەرپەل و سـەرلکانی سـپاکەی سـەرەرای چاوچنۆکی سەبارەت بە کۆکردنەوەی پوول و ماڵ بە رفاندنی کیژان و تەنانـەت ژنانی بەمێرد لە ماڵان خۆیان خاو دەکردەوە. خانی زەنـد ژنـانی مەسـیحی لـە شووەکانیان دەستاند و شەوانە لە حەرەمخانەی خۆی گلی دەدانەوە و سبەینێ بەرەڵلای دەکردن؛ رۆژی حەڤـدەی فێورییـە پیاوەکـانی راماڵـیان بـردە ماڵـی هەواڵدەری کۆمپانیا و ژنخوشکی حەڤدەساڵـەیان فرانـد[٥٣]. کچـی یـەکێک لـە پزیشکانی رێزداری عەرەبی بـۆ مـاوەی سێرۆژان لای خـۆی راگـرت و پاشـان وەدەری نا، بـاوکی کـە چـاوەرێی کچـە مـابۆوە، چونکـە لـە بەرامبـەر ئـەم بێناموسییەدا تابشتی نەدینا، تەمای گرت کیژە بکوژێ، بەڵام هەست و سۆزی باوکانە بەری پێگرت و مێردێکی بۆ دیتەوە. عەلیمحەممەدخان کە بە مەسـەلەی زەماوەندەکەی زانی رۆژێکی مەست و توورە ناردی بە دوای باوکی کچە و مێـردە بە خێزانەوە و پرسی کە چۆنیان وێراوە کەسێکی تایبەت بە کۆڕی بەزمی ئەو بە شوو بدەن و بیخوازن. هەر ئەو دەم دەستووری دا سەری هەرتک پیاوەکەیان بڕی و فەرمانی دا بە ژنەی بێئەنوا کە مەسینە هەڵگرێ و خوێنی کوژراوەکان کە بـە سەر دەستی جەللاد هەڵپرژابوو بشواتەوە. «کاپێر» داستانی کارەسـاتەکە بـەم رستەیە کۆتایی پێدێنێ «گێرانەوەی ئەم رووداوە زۆر شوورەیی و دڵتەزێنە.»[٥٤]

دێوەزمەیەکی ئاوا بۆ بەرێوەبردنی شارێک کە رێژەی جـەماوەری ـ بـە تەنینەوەی هەڵپەی تاعوون و گەمارۆ و مەینەتـەکانی رۆژگـاری داگیرکـردنی ـ شتێک بوو لە نێوان بیست تا سی هەزار کەس و ساڵەودوا گەیشتەوە پەنجاهەزار کەس، لەگەڵ سەربازگەیەکی ٧٥٠٠کەسیدا، مایەوە و سینگی داکوتا[٥٥]. سەرداری زەند نە تەنیا هەر شاری وشک و قاقڕی چەوساندەوە، بەڵکوو راماڵی بردە سەر

٥٢ـ بڕوانە: Levi، ل ٤٨٤. ئەو بەپێچەوانەی بۆدەچێ و دەڵێ تەنیا چوونی سادقخـان بۆ بەسرە جووی لە قەڵتوبڕ رزگار کرد؛ وێدەچێ ئەم کۆمەڵە لە سـەردەمی دەسـەڵاتی عەلیمحەممەدخانا پتر مەترسییان لە سەر بووبێ.

53- Carmelites, 674; Capper, 222; FR XVII, 118a.

54- Capper, 222 – 223.

55- Capper, 222, 228; Sestini, 169, 195; Evers, 3.

ناوچە دوورەدەستەکانیش. ئەو گوندنشین و هۆز و تایفانەی کە زۆر چارەڕەش بوون دەکەوتنە بەر گوڕمی شالاوەکانی و ئەگەر نەشکوژرابان بێگومان مالّیان بە تالاّن دەچوو. پتر لە هەمووان عەرەبەکانی مونتەفیق کە پاش مردنی شێخعەبدوللا لە سالّی ڕابردوودا شێخسامیر(٦) سەرۆکایەتی دەکردن وەبەر ئەم پەلامارانە دەهاتن. ئەم عەرەبانەش زیاتر لە سایەسەری پاشماوەی بازرگانێتی بەسرە بەڕێدەچوون، بۆیە بە باری پاراستنی هێوری و ئارامی کەنداوا بە یارمەتی هێزە داگیرکەرەکان تووشی چەرمەسەرییەکی زیاتر دەبوون[٥٦]. ئەوان تەنانەت بە پاڕانەوە داوایان لە سەرداری زەند کرد تا بەئاشکرا سوێندیان بۆ بخورێ کە ئەگەر هاتنە شار کەس دەستیان ناکاتێیە و بە ڕووی خۆشەوە بەرەوڕوویان دەبنەوە. ئەگەرچی ئەم داخوازەیان قبوولّ کرا، بەلاّم هەر لەڕێوە دووبارە کەوتنەوە ڕاووڕووتی حەشیمەت و مالّ و سامانیان. عەرەبی مونتەفیق کە لەم پەیمانشکێنییانە وەگیان هاتبوون بەنداوەکانیان شکاند و سێلاویان بەردایە دەرودەشتان و هەرکام کەوتنە بۆسەنانەوە بۆ تاقمێک لە پەلاماردەرانی ئێرانی و لێیان وەدەس هاتن و ئاخرییەکەشی لە سالّی ١٧٧٨دا کوشتەیەکی بەرچاویان خستە سەر دەستی[٥٧]. بە تۆلّەی هەلّمەت و چالاکی عەرەبان عەلیمحەممەدخانیش لە یەکەمی مانگی ژووئییەدا ناوچەی سنووری «ئەلزوبەیر»ی لە سێ فرسەخی بەسرە تالاّن کرد. «کارمایکێل» دەیان سالّ بەر لەم ڕووداوە ئەم شوێنە وەک جێیەکی زۆر پیس و ناخۆشی حەوتهەزار کەسی ناو دێنێ. وەختایەک شارەکەیان تالاّن کرد فەرمانی ئاورتێبەردانی دا و گوتی هەرکەس خۆ بداتە کووژانەوەی دەکوژرێ. پیاوانی زوبەیر قەلاچۆ کران و ژن و منداڵیان بە دیل گیران، بەلاّم ماوەیەک دواتر کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەلاّتی بە بڕەپارەیەک ئەسیرەکانی کڕییەوە و ئازاد کران[٥٨].

عەلیمحەممەدخان لێبڕابوو کە بە تەواوی هێزەوە پەلاماری تایفەی مونتەفیق بدا و خاشەیان بکێشێ. لە بەسرە دەرکەوت و عەلیهیممەتخانی

56- SP 97/53, 85a.

٥٧ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٢١٢؛ گولشەنی مراد، ل ٢١٢؛
FR XVII, 1175; SP 97/54, 253.

58- Carmelites, 53; Capper, 224; SP 97/54, 253, 271.

براچکۆڵـــەی وەک جڵەوکێشـــی ســـەربازگەی دووهەزارکەســـی لەگـــەڵ محەممەدحوسێن‌خانی بێهبەهانی بەجێهێشت و بـە سـەرۆکایەتی شـەش‌هـەزار سـوارە و ژمارەیـەک پیـادە ڕووی کـردە بـاکوور. بـەگوێرەی گێڕانـەوەی ڕووداونووسانی ئێرانی، عەرەبی مونتەفیق کـە لـە کـردەی خۆیـان پەشـیمان ببوونەوە، حازر بوون باج‌وخـەراج بـدەن و دڵـی عـەلی‌محەممـەدخان بـەجێ بێننەوە، کەچی ناوبراو نەیسەلماند. بەڵام ئەوەی زیاتر وەڕاستی دەچێ ئەمەیە کە سەرۆکانی تووڕەی تایفەکان تێگەیبوون کە بێجگە لە هەڵبژاردنی ڕێ‌چـارەی شەڕێکی یەکلاکەرەوە هیچ ڕێگایەکی دیکـە نـەماوە و گەلاڵـەی تێکهەڵـچوون و لێکدانی خۆیان لە سەر بنەمای ئەم تەمایە داڕشت.

سەرەتا هێزەکانی پێشەنگی عەرەب سپای ئێرانیان هەتا پـازدە مـایلی بەسرە کشاندەوە. تەواوی چەکدارەکانیان بە سـەرکردایەتی شـێخ‌سـامیر لـەم ناوچەیە کۆببوونەوە و لە مەیدانی شەڕی هەڵبژێراودا چاوەڕوان ڕاوەستابوون. ڕۆژی ۱۱ی سێپتامبر سەرداری زەند فەرمانی دا بە پیاوەکانی کە بە سواری ئـەو لۆتکانەی بۆ ئەم مەبەستە سازی کردبوون لە ڕووبار وەپەڕن.

هەڵخەڵەتانی هێزەکانی ئێرانی لێرە دابوو، چونکە هەردک جەمسـەری ئەو پردەی کە ئەوان پێیا دادەڕۆیین کەوتبووە پـێچ و گـەوەی ڕووبـار و قۆڵـی سێهەم دەکشایە زۆنگاوێک و شێخ‌سامیر لە بەرەی چوارەم مەتـەرێزی گرتبـوو: وەختایەک کە هێزەکانی ئێرانی هرووژمیان هێنا بـە سـەر زۆنگـاودا کـەوتن و عەرەب بەری ئاوی پشتەسەریان لێگرتن. لـەم وەختـەدا کـە ئەسـپی سـوارانی ئێرانی بە تێماوی لە قوڕ و زەلـەق چەقیبوون عەرەب پەلاماریان دان و کوشتیانن یا بە دیلیان گرتن. تەنیا ژمارەیەکی کەمی ئێرانی توانییان بـە سـواری لۆتکـان ڕابکەن.

عەلی‌محەممەدخان ئەستۆی وەبەر زەبری شمشیری قولەپیاوێک هات و گلی و چەند سەعات دواتر مرد. مەهدی‌خانی براشی تێداچوو. عەرەبی مونتـەفیق تەنیا چەند کەسێکیان لێکوژرا. کوشتارەکە ئەوەندە سامناک بوو کە بـەگوێرەی هێندێک سەرچاوە، هێزەکانی زەند تەنیا سـێ کەسـیان دەرچـوون و گەڕانـەوە بەسرە. چەند حەوتووی پێچوو هەتا مەیـدانی شـەڕ کـەلاکی لـێ کۆکرایـەوە و تەنانەت شوێنەواری ئێسک‌وپرووسکی کوژراوەکان تا ساڵانێکی درێژی تـر هـەر

لەوێ مانەوە[٥٩].

١٢ ـ ٨ تێکەوەپێچانی دەسەڵات

پاش ئەم ڕووداوە عەرەبی مونتەفیق بەسرەیان گەمارۆ دا، چەند تۆن خورمایان دزی و بە تالانیان برد[٦٠]. پاشان هەر بەوەندە سەرکەوتن و ڕاووڕووتەوە وێستان و ئەم هەلە زێڕینەیان بۆ دەرپەڕاندنی پاشماوەی هێزەکانی ئێرانی لە کیس خۆیان دا. بەڕاستی ئەگەر ئەم عەرەبانە لە کاتی پەڕینەوەی سادقخان لە ڕووبار ئاوا بە شۆر و شەوقەوە جووڵابانەوە و لە «شوعەیب» شەڕیان کردبایە هەر لە قۆناخی یەکەمدا هێزەکانی سادقخان قەت پێیان نەدەگەیشتە بەسرە. بەڵام ئەو دەمی هەر بە دووی قازانجەوە بوون، کەچی ئەمجارەیان بە شوێن ئازادی و سەربەستی و پاراستنی تایفەی خۆیانەوە هەڵدەسووڕان. محەممەدحوسێنخان و عەلیهیممەتخان لەڕێوە چەند قاسیدێکیان ناردە شیراز و چاوەڕوان مانەوە. سادقخان خێرایەکی بە چوارهەزار سوارەوە گەڕایەوە. ناوبراو لە ٢٤ی دێسامبر دابەزیبوو بۆ گوشار خستنە سەر شێخسامیر بە مەبەستی بەستنی پەیمان و سەروێهێنانێکی شەرافەتمەندانە دەرگای وتووێژەکانی کردەوە. بەڵام سەرکەوتنی گەرماوگەرم و پرسی ئازادی ئەوان شتێک نەبوو وا بە هاسانی دەستی لێبەربدرێ و لەبەر دەربڕینی ناڕەزامەندی سەبارەت بە چەند بابەتێک دەربارەی مەزهەبی شیعە کە لە لایەن سادقخانەوە خرابوونە ڕوو، پێشنیارەکانیان بردەوە پاش[٦١].

لەم زەمانەدا مەڵبەندەکانی گەڕانگەڕی بەسرە لە دەس زەندیە

٥٩ـ تاریخی گیتی گوشای زەندیە، ل ٢١٢ - ٢١٣؛ گوڵشەنی مراد، ل ٢١٣؛ Cevdet II, 114; Azzawi, Tarikh, 84 – 97; al – Basri, 36 – 41; Capper, 225; Evers, 8 – 11; Carmelits, 674; Sp 97/55, 18b, 29; FR XVII, 1161; Longrigg, 193; Evers شوێنی شەڕەکە بە ئەرجییە و نیبوور بە «ئەرجە»ی پەنا فورات و ڕۆژاوای کووت دادەنێن کە وادیارە زۆر لە بەسرەوە دوورە. کاپێر باسی شوێنێکی گومناو دەکا لە ١٥مایلی بەسرە کە زۆر ڕاستر دەنوێنێ.

60- SP 97/55, 29.

٦١ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٢١٤ ـ ٢١٥؛ گوڵشەنی مراد، ل ٢١٣؛ لانگریگ، ل ١٩٤؛ نەشئەت، ل ٤٦٠ ـ ٤٦١.

دەرچووبوون و خودی شار بە شێوەیەکی ئاوا نزم، بە دژواری بایەخی ڕاگرتنی نەبوو. ئەوەی لە چنگ تاعوون و گەمارۆ و پێخوستی سادقخان خەلەستبوو بە دەس عەلیمحەممەدخان بەربا درا. چاوخشاندنێک بە نووسینی کاپێردا چۆنیەتی چوونی سادقخان بۆ بەسرە باشتر نیشان دەدا و دەڵێ: «شەنگەسوارێک بوو لە پێش سپای دەستەبژێر و ڕازاوەیدا» هەر ئەو نووسەرە لە جێیەکی دیکەدا مەبەستێکی ئەوتۆش دەدرکێنێ: «شەقامە سەرەکییەکانی شار ببوونە گۆڕستان، مابەینی دوو قەبران بە زەحمەت هەنگاوێک دەبوو.[٦٢]» تەنیا ساڵێک دواتر «سیستینی» ئاوای نووسی: «شاری بەسرە تەواو وەک وێرانەی لێهاتبوو، ئێرانییەکان هیچ دەستیان لە خاپوورکرانی نەپاراست.» درێژەکێشانی ماوەی گەمارۆ و دابەزینی ڕێژەی جەماوەری بازرگانێتی ئەوێی لە ماوەی ژیانی چەندین وەچەی داهاتوودا خاشەبڕ کرد. سیستینی وەبیر دێنێتەوە کە وەختایەک گەمارۆ و داگیرکرانی شار زۆری پێوەچوو ئیتر مرواری بۆ ناردنە دەرەوە نەدەهاتە وێندەرێ. (مرواریێ کاڵای ناردنەدەرەوەی تایبەتی بەسرە بوو کە لانیکەم لەمەودوا بەرێ دەکرا بۆ مەسقەت.) درێژەی ئەم بارودۆخە وای کرد کە ئیدی لە «حەلەب»ەوە قافڵەیەک نەیا. ئەو کاروانە گەورانەی کە هەموو ساڵێک بۆ چوونە بازارەکانی حەلەب و دەمیشق لە زوبەیر کۆدەبوونەوە و کاڵاکانیان لانیکەم بایی شەشهەزار تمەن دەبوو، ئێستا تەنیا دەگەیشتە دووهەزار تمەن[٦٣]. بەسرە تا دەساڵی دیکەش هەروا بە نیمچەخاپووری مایەوە و زوبەیر هەروا بیابان بوو[٦٤].

نرخی گوومرگانە لە ماوەی داگیرکرانی شار بە دەس ئێرانییەکان لە پێشوو پتر هەڵنەکشا، بەڵام برانەوەی نرخی لە سەداسێی گوومرگانە کە ترکان پێشتر خستبوویانە سەر کووتاڵی پەشمی هاوردە و کەریمخان بەڵێنی هەڵگرتنی دابوو، بەڵام نەکرابوو، کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی دڵسارد کردبۆوە[٦٥]. کۆبوونەوەی بەڕێوەبەرانی کۆمپانیا بە شێوەیەکی شێلگیر و پتەو کەوتە

62- Capper, 228.
63- Sestini, 192, 198 – 200.
64- AbdulQadir, 60/51.
65- FR XVII, 1143.

پێداچوونـەوەی هـەڵومـەرجی خـۆ کۆکردنـەوەی داموودەزگـای لـە بەسـرە و سەرلەنوێ ئەوێی لە ناوەندی سەرەکیڕا کردەوە نوێنەرایەتی.

بازرگانانی تریش لەمەودوا سەرنجی خۆیان خستە سەر بەنـدەرەکانی دیکەی کەنداو بەتایبەت کووەیت و ڕەنگە گەشەی ئەم شوێنە هەر لێرەوە دەستی پێکردبێ. بەر لە گەمارۆی بەسرە قەرین(۷) کە پاشان بە کووەیـت نـاودێر کـرا، لانیکەم لە چاوی حوکمڕانانی عوسمـانیڕا بـە ناوچەیـەکی سـەر بـە بەسـرە دادەندرا. بە تێداچوونی باری سیاسـی و بازرگـانی بەسـرەی گەورەدراوسـێی و کۆچی بازرگانانی کەنداو و ڕاگوێزتنی بنکە و ناوەندی پۆستەی بریتانییەکان لە بەسرە و زوبەیرەوە بۆ ئەو ناوچەیە و هاوهـەنگاو بـوونی گەشـە و هەوڵـدانی خانەدانی ئالیسەباح لەگەڵ ئەم ڕەوتـە، بـوو بـە هۆکـاری دەوڵـەمەندبوونی یەکجارزۆری ئەم شێخنشینە[66].

بێگومان سادقخان لێی حاڵی ببوو کە بەسرە بە باری نەغدینەدا ئیتـر هیچی پێنەماوە و شیلەی دادۆشراوە و ئێستا ڕاگرتنی هەر سەرێشـەیە و لەگـەڵ هەڵپەسێرانی وتووێژەکانی بەغدای شێواوی هەرەمـەی دەسـتەبەندی، بـوونی وەها شارێک وەک ناوەندێک بۆ ساتوسەودای سیاسی بێفایدەیـە. بـەگوێرەی هێندێک سەرچاوە خۆشی بۆ مانەوە لەم بەندەرە وەرەز ببوو و ڕەنگە مەیلی لـێ بووبێ کە ئەم شارە بدرێتەوە بە ترکان[67]. هەروەها دەیزانی بێتوو وەکیل بمـرێ بارودۆخ لە شیراز بەرەو ئاڵۆزکاوی داژوێ، بۆیە هیچ ئۆگر نەبوو بە بەسـرە و چارەنووسی داهاتووی. ڕەنگە زیاتر لە هەر بەڵـگە و بۆنەیـەکی تـر ئیشـتیای سازکردنی قەڵایەک لە ڕۆخی چەپی یەکاویعارەبان لە سەرەتای ساڵی ۱۷۷۹دا، هەر بۆ شاردنەوەی مەبەستی گەڕانەوەی بووبێ.

لە سـێزدەی مـانگی مارسـا کـە هەواڵـی مـردنی وەکیلـی پێگەیشـت، بەڕێوەبردنی شاری دایە دەس شـێخدەروێـش و مـیرزای میربەنـدەر بـە نـاوی مەلائەحمەد و شەش ڕۆژ دواتر لەگەڵ هەموو چەکدارەکانی گەڕایەوە شیراز. هەر ماوەیەک پاش ڕۆیشتنی، شێخ سامیر بەسرەی داگیر کـرد. لـە سـەر داخـوازی حوکمڕانی بەغدا تاقمێک لەشکری لەگەڵ میربەندەرێک بە ناوی نەعمانئەفەندی

66- cf . Lorimer, 145 – 147, 1002; Wilson, 184.
67- SP 97/55, 81.

بە مەبەستی ژیاندنەوەی دەسەڵاتی عوسمانی چوونە بەسرە[٦٨]. پاشا (حوکمڕان) پەیامێکی ڕاستەوخۆی بۆ شیراز نارد. لەم ڕۆژانەدا میربەندەری پێشوو (سلێمانپاشا) کە لە زیندانی زەندیە لە شیراز ئازاد کرابوو[٦٩] بەرەو بەسرە کشا. جەماوەری پرشۆری شار و عەرەبی خەزاعیل «نەعمان»یان شاربەدەر کرد و ئەویش پەنای بردە بەر شێخسامیر . سلێمانپاشا سەرلەنوێ چۆوە سەر دەسەڵاتی خۆی. لە ٢٠ی نوامبردا بەپێی حوکمی بابیعالی کرایە «پاشالیک»ی بەغدای بێحوکمران[٧٠]. پاش پەنجاساڵ جارێکی تر مێژوو هەر بەو ناوە تایبەتانەوە دووپات بۆوە.

١٢ ـ ٩ مردنی کەریمخان

لە سەرەتای ساڵی ١٧٧٦دا دەنگۆی مەرگی وەکیل سەرەڕای حاشای ئەوانەی بە چاوی خۆیان دەیاندی، لە هەموو شوێنێک بلاو ببۆوە[٧١]. ڕەنگە هاوکات بوونی ڕێکەوتی گەڕانەوەی سادقخان لە بەسرە و نەزەرعەلیخان لە کوردستان ڕەنگدانەوەی چاوەڕوانکراوی کێشەی پەتەوکردنی جێنشینی ڕەسمی یان ناڕەسمی وەکیل بێ ئەگەر هاتوو شتێکی وا قەومابێ. لە ساڵی ١٧٧٧ یان ١٧٧٨دا مردنی کەریمخانی بووربوور کە یەکێک بوو لە سەردارانی هاوناوی وەکیل دەنگۆکەی پتر گەشاندەوە و بوو بە هۆی هەڵاییسانی ئاگری ئاژاوە و ئاڵۆزبڵۆزی لە نێو لوڕ و بەختیارییەکان، ئەرمەنی و گورجییانی دانیشتووی ڕۆژاوای ئیسفەهان تاڵان کران و تەنانەت چەند نائارامی و ڕاپەڕینێک لە جولفاش وەبەرچاو هات. پاش مانگێک کە دەرکەوت کەریمخان هێشتا زیندووە سەرلەنوێ وڵات هێور بۆوە[٧٢]. هەر چۆنێک بێ لە ساڵی ١٧٧٨دا نیشانەی ئەو

68- Ibid, 99; Longrigg, 193; Lorimer, 1264.

69- Gmelin II, 483 – 484.

70- al – Basri, 82 – 83; SP 97/55, 259a.

71- SP 97/53, 95a.

72- Hovhanyants, 318 – 319. وەک کەریمخانی بووربوور لە ل ٣٦ی گوڵشەنی مرادا، یەکێک لە ئەفسەرانی محەممەدحەسەنخان لە کاتی گەمارۆی شیراز ناسێندراوە.

نەخۆشییەی کە لـەمێژ بـوو پێیـەوە دەناڵانـد و ڕەنگـە ئازارەباریکـە بووبـێ دەرکەوت[٧٣] و خێرایەکی پێوەچوو؛ ئەگەرچی هێشتاش چالاکانـە هەڵدەسـووڕا و بۆخۆی بە کاروباری پارێزگاکان ڕادەگەیشت، مسۆگەر بـوو کـە پیـاوێکی بـەو تەمەنی حەفتا ساڵەوە چی تر بەرگە ناگرێ. لە پایتەختیش چەشنی پارێزگاکان سەرپێتەی هەڵگیرسانی شەڕی نێوخۆیی خۆش کرابوو.

واوێدەچێ کە وەکیل سەبارەت بـە جێنشـینی خـۆی تـەدارەکی ڕوون و ئاشکرای نەدیتبێ. ئەبولفەتحخانی کوڕەگەورەی ئەگەرچی ٢٥ساڵی تەمەن بوو، بەڵام نیشانی دابوو کە هیچ کارێکی لەبەر ڕاناپەڕێ و بێجگە لە شەرابخۆری چی دیکەی لە دەس نایە؛ کوڕەی نێونجی نێونجی ٢٠ساڵەشی وەک کاکی یـەکێکی بـێمێشـک بوو و «محەممەدئیبراهیم»ی کوڕەچکۆلەی هێشتا منالێکی یازدە سـالانە بـوو[٧٤]. ڕەوتی ڕووداوەکـان لـە زەمـانی مـەرگی وەکـیلا وایـان دەنوانـد کـە ڕەنگـە ئەبولفەتحخانی بۆ جێنشینی خۆی وەبەرچاو گرتبێ، بەڵام لە سەردەمی ژیانی کەریمخانا لەبەر نەبوونی بەڵگە و پێشینەیەکی ئاشکرا کێشـەی جێنشـینایەتی وی ئاڵۆزتر ببوو. شاسمایلی سێهەمی پاشای بەڕواڵـەتی سـەفەوی لـە ساڵـی ١١٨٧ی کۆچی /١٧٧٣ی زایینیدا مرد. هەر کەسیش باسی مردنەکـەی نـەکرد[٧٥]. وا وێدەچێ کە چۆل بوونی تەختی پاشایەتی و نەمانی شاسمایل هیچ تەکولۆ یان تەنگەژەیەکی بۆ دەزگا و دەسەڵاتی کەریمخـان سـازنەکردبێ و نـەبوونی شـای ناوبراو دەریخست کە بـوون و نـەبوونی لـەو سـەردەمیدا وەک یەکـە. کـەچی

٧٣ـ گوڵشەنی مراد، ل ٢١٤؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٢١٦. زۆرینەی سەرچاوەکان باسـی چەشـنێک نەخۆشـی «هەناسـەبڕکە» دەکـەن؛ غـەففاری ئـەم نەخۆشـییە بـە ئازارەباریکە و کەلانتەر بە دووشاخە و ئەوانی تر بە چەشنێک جومگەخڕەی دادەنـێن و هەموویان لێک جیاوازن. هادی هیدایەتی لە مێژووی زەندیە، ل ١٥٥ ـ ١٥٦دا دەنووسێ، تەمەنی ڕاستەقینەی وەکیل دیار نیە کە چەنـد بـووە. بـەگوێرەی نووسـینی پزیشـکی کرێملی، کەریمخان لە ساڵـی ١٧٧٦دا ٦٨ ساڵـێکی تەمـەن بـووە.SP 97/53a Butkov (بەرگی٢، ل ٧٠ ـ ٧١) بە هەشتا ساڵەی داناوە.

٧٤ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٢١٦؛ گوڵشەنی مراد، ٢٢٠؛ مێلکۆم، ل ١٥٣.

٧٥ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٧٤؛ فەسایی، بـەرگی یەکـەم، ل ٢١٩. سـەبارەت بـە نازنـاوی کەریمخان بڕواننە: ١٣ ـ ١٥.

تێئۆری بێبناغەی درێژەی پاشایەتی سەفەوی ئەم بارودۆخەی بەدیهێنابوو و نەیدەهێشت کە کەریمخان بکەوێتە هەلومەرجێکی چەشنی نادر و دوور لە واتای دەسبەسەراگرتنی تەختی پاشایەتی جێنشینێک بۆخۆی دیاری بکا. ڕەنگە لای خۆی بە گەشبینی وای دانابێ کە سەرکردایەتی خانەدانی زەند چەشنی ئەو هەلەی بۆخۆی ڕەخسابوو لەبەر چەند هۆکارێکی چەشناوچەشنی وەک گەورەتربوون و لێوەشاوەیی بەرەو سادقخانی برای یان زەکیخانی زڕبرا و ئامۆزای وەرسووڕێ. بەلام قەومانی کوشتوکوشتاری کارەساتبار و لێکهەلوەشانی زنجیرەی خانەدانی زەندیە و ڕووداوەکانی دوای مەرگی خۆی پێشبینی نەدەکرد.

ڕۆژێکیان کە لە کۆشکی پاشایەتی لێی سواری ئەسپ ببوو دەگێڕەوە هات و بوورایەوە و گلی. ئەبولفەتحخانی کوڕی خێرایەکی غاری دایە و هاتە سەری و بردییەوە ژوور و سەر جێوبانی. تەواوی ئەو هەولانەی کە بە مەبەستی ڕزگارکردنی گیانی درا چوونەوە پاش و لە شەوی سێزدەی سەفەری ١١٩٣ی کۆچی / ١٧٧٩ی زایینی چاوی لێکنا و مالاوایی لە دنیا کرد[٧٦].

ماوەی سێڕۆژان تەرمی بێگیانی لە گۆڕێ مایەوە و نەنێژرا. لە ماوەی ئەم سێڕۆژەدا بنەمالەکەی دەمیان تێکنا و کەوتنە پەلامار و کوشتاری یەکتر و وەکیلیان لە باغێکی پەنا کۆشکی پاشایەتی ناشت[٧٧]. ڕەنگە ئەم جێیە کەوتبێتە «باغی نەزەر» لە حەوشەی قەسری «هەشتبەر» ناسراو بە «کلاوفەرەنگی» کە ئێستا «مووزە»ی «پارس»ی تێدایە. شوێنەواری گۆڕێک کە وێدەچێ ئی وەکیل بێ لە سالی ١٩٣٨دا لێرە دۆزرایەوە[٧٨]. لەم کاتوساتەدا پاش ئەوەی کەریمخان دەستی لە دنیا هەلتەکاند، ئاغامحەممەد بە مەبەستی ناشتنی خانەدانی زەندیە لە شیراز ڕایکرد. سێزدە سال دواتر ئەو کاتەی «یەختەشا» شیرازی خستە ژێر

٧٦ـ گولشەنی مراد، ل ٢١٤ ـ ٢١٥؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٢١٦؛
SP 97/55, 99a – bc ANP, b1 . 197, 15 June 1779.

٧٧ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ٢١٧ ـ ٢١٩. بە مەبەستی ئاگاداری پتر سەبارەت بە ڕووداوەکانی دوایی بڕواننە کۆتایی ئەم بەرهەمە.

٧٨ـ سامی، شیراز، ل ٣٥. بەگوێرەی گێڕانەوەی ئیسفەهانی (٦ب) کەریمخانی زەند لە موغبەرەی شا«میرهەمزە» نێژراوە.

چۆکی خۆی، گلکۆی وەکیلی دایەوە و یەسکوپرووسکی تەرمەکەی ناردە تاران (لە چەند سەرچاوەیەکدا نووسراوە تەنیا کاژەلاکی سەری). ئەم یەسقانانە لە پای پلیکانی گۆشەی باکووری کۆشکی گولستان خرانە چالەوە(پاشان ئەم بەشە بە «خەلوەت»ی کەریمخانی ناودێر کرا). ئاغامحەممەدخان بە گل وەسەردانی یەسکوپرووسکی کەلاکی دوژمنەکەی و پێخوست کردنی لە وەختی پیاسەدا بە شێوەیەکی دڕندانە کەیفی بە تۆلەئەستاندنەوەی خۆی سازدەبوو[٧٩].

هەلبەت ئەم جێگۆڕکەیە نەبوو بە کۆتایی کاری تەرمی وەکیل. یەسقانەکانی لەم گۆڕە نەشیاوە دەرهاتنەوە، بەلام کەنگێ و برانە کوێ هێشتاش قسەی لە سەرە. دەلێن فەتحعەلیشا فەرمانی دا گۆڕەکەیان دایەوە و سەرلەنوێ یەسقانی نێردرایەوە شیراز یان نەجەفی پیرۆز[٨٠]. نیزیک ٢٢٠ سال دواتر، لە سالی ١٣٠٤ یا ١٣٠٦ی هەتاوی یانی لە مابەینی سالانی ١٩٢٥ ـ ١٩٢٧ی زایینیدا ڕەزاشا لە ڕێوڕەسمێکدا بە بەشداری ژمارەیەک لە پاشەواری خانەدانی زەندیە، پاشماوەی تەرمەکەی وەکیلی لە گۆڕ هێناوە دەر (لەم ڕێوڕەسمەدا ئەندامانی خانەدانی زەند شمشێری «کەریمخانی»یان پێشکێش بە ڕەزاشا کرد[٨١]. بەلام لەبەر نەخۆشکەوتنی لەپڕی جێنشینی شا (شای داهاتوو) گوێزرانەوەی ئەم یەسقانانە قۆرتی تێکەوت. گۆیا تەرمەکەیان لە نێو زێڕ و جەواهێراتی پاشایەتی کۆشکی گولستانا ڕاگرت. وەختایەک لە سالی ١٣١٧ی هەتاوی / ١٩٣٨ی زایینیدا ئەو زێڕ و جەواهێراتەیان بۆ زەماوەندی میراتگری پاشایەتی لەگەل «فەوزییە» لە کۆشکی گولستان بردەدەر، چەمەدانێکی بچووکی قوماش کە گۆیا یەسقانی کەریمخانی تێدا بووە بۆ نێژرانەوە برایە ئیمامزادە

٧٩ـ Brydges حیکایەتێکی دیکەش دەگێڕنەوە کە گۆیا یەسکوپرووسکیان لەبەرچاوی ئاغامحەممەدخان ئاور دا و خۆلەمێشەکەیان کردە دەفرێک و پاشان بە دمم بایان دادا.

٨٠ـ کەریمی ڕێنوێنی کتێب، ل ٩، لۆرد کرۆزۆن، بەرگی یەکەم، ل ٣١٣؛ هیدایەتی، مێژووی زەندیە، ل ١٦٢.

٨١ـ زەکا، ل ١١٩ و ١٢٠؛ وینەیەکەی ئەم شمشێرە لە لاپەڕە ١٣٠دایە. (هیدایەتی، مێژووی زەندیە، ل ١٦٢؛ لۆکهارت، شارەکانی ئێران، پەراوێزی ٤٨). ئەم شمشێرە تا چەند سالان لە کۆشکی گولستان ڕاگیرا، بەلام پاشان بۆ نواندنی لەگەل تەواوی شوێنەواری پاشماوەی زەندیە نێردرایە مووزەی پارس.

زەید. تەرمی لوتفعەلی‌خانیش لە ساڵی ۱۷٤۹دا لێرە تەسلیم بە خـاک کرابـوو. بەڵام هێشتاش گومان هەرماوە کە داخوا ڕەزاشا تەرمەکەی ناشتەوە یـان چەنـد کەس لە خانەدانی وەکیل بەدزی پەسقانەکانیان ناردەوە شیراز یا زێدەکەی کـە «پەری» بێ[82]. هەڵبەت ڕەنگە هەرگیز ڕاستی ئەم ڕووداوانەمان بۆ دەرنەکەوێ.

گۆڕی بەتاڵی کـەریمخـان لـە کلاوفـەڕەنگی، لـە نێـو زۆرێـک لـەو یادگارییانەی کە لە پایتەختی هەمیشە جوانی‌دا لە پاشی بەجێماون، وەبەرچاو دێ و بیرەوەرییـەکانی و سـافیلکەیی خـەمورووژێـنی ڕەنگـە بکـرێ لـە نێـو مادەتاریخی مەرگی‌دا کە زۆر بـە کـورتی هەڵـپێچراوە بـە شێوەیەکی سـاکار وەبەرچاو بێ: «ئەی وای کەریمخان مرد[83].»

تێبینی و پەراوێزەکانی «ساکی»

۱ـ خوسرەوخان کوڕی ئەحمەدخان کوڕی سوبحانوێردی‌خـانی مـەئموونی یەکێک بوو لە بەناوبانگترین والییانی کوردستان و حوکمڕانێکی شایان و لێوەشـاوە بوو. لە ۱۱٦۸ی کۆچی‌ڕا محەممەسەن‌خانی قاجار هەر لە پلەی خۆی‌دا هێشتییەوە. لـە دەورانی پاشـایەتی کـەریمخانـا ماوەیـەک لـە سـەر کـار لادرا و سلێمان‌پاشـا و عەلی‌خانی کـوڕی جێیـان گرتـەوە. لـە ۱۱۷۹ی کـۆچی‌دا سـەرلەنوێ بـە فـەرمانی کەریمخان بۆوە حاکم. وەختایەک کە عەلی‌مرادخانی زەنـد چـووە سـەر دەسـەڵات، خوسرەوخانی لێخست و کەهزادخانی کردە جێنشینی. وەختایەک کـە جەعفـەرخانی زەند بۆ تەمێ‌کردنی سمایل‌خانی زەند پێی نایە هەمەدان، والـی سنەش شانی‌وەشانی دژبەرانی دا و وای کرد خانی زەند خۆی نەگرێ و ڕابکا. خوسرەوخان سەرەنجام دایـە پاڵ ئاغامحەممەدخان. لە ۱۲۰٤دا لە لایەن شای قاجارەوە بانگ کرایە تاران. لە تاران لە کەللەی دا و دەنگۆ بوو کە دەرمانێکیـان بـۆ کردۆتـە شـەرابەوە. پـاش دوو سـاڵ نەخۆشی و شێتی لە ۱۲۰٦ی کۆچی‌دا لە تاران مرد.

۲ـ «کوردان» شوێنێک بووە لە «مەهاباد»ی کوردستان کـە لـەوێ نادرشـا و باڵوێزی عوسمانی بە ناوی نەزیف ئەفەندی پەیمانێکیان مۆر کرد. ئەم پەیمانـە لـە

۸۲ـ بڕواننە: گوڵشائیان لە وتاری «ئەرگی کەریمخانی»دا. من سەبارەت بە نـاردنی ئـەم وتـارە سەرنجڕاکێشە خۆم بە ئەمەگداری «بێتریج» دەزانم.

۸۳ـ ئیسفەهانی، ٦ب؛ Binning,268 ئەگەر ڕەقەمی سەر بە پیتی ئەم ڕستەیە پێکەوە کۆکەینـەوە، دەبێتـە ۱۱۹۳.هیدایەتی چەند سالمەرگی دیکەی لە مێژووی زەندیەدا خستۆتەڕوو، ل ۱۵٦ ـ ۱۵۷.

ڕێکەوتی ۱۷ی شابانی ۱۱۵۹ی کۆچی / ٤ی سێپتامبری ۱۷٤٦ی زایـینیدا بـەڕەسمی لـە کوردان مۆر کرا.

۳ـ ئاخال تیزیخە یەکێک لـە شـارەکانی گورجسـتانە و کەوتۆتـە لێـواری «پێسخووچای»... لە سـەردەمی شـەڕەکانی نێـوان ئێـران و ڕووسـا شـەریفپاشـا حوکمڕانی وێندەرێ بوو.

٤ـ لە نێو دیلەکاندا دەکرێ نـاوی نوێنـەری دەوڵـەتی بریتانیـا و یـاقوبی تاجرێ جوولەکەش بێتەگۆڕ. ئەم تاقمەیان لەگەڵ عـەلینـەقیخـانی کـوڕی نـاردە خزمەت کەریمخان.

٥ـ محەممەدخانی زەند لە شەڕی قومشە نەبوو. شەڕی بـەناوبانگی قومشـە لە مابەینی سپای ئازادخانی ئەفغان و فەتحعەلیخـانی ئەفشـار لـە لایـەک و بـڕە هێزی کەریمخان لە لایەکی دیکەوە قەوما. لەبەر نەبوونی هاوسەنگی نێوان هێزەکـان ئەسکەندەرخانی دایکبرای کەریمخان پەلی دایە فیداکاری و کوژرا. ئەگەرچی ڕێـزدار پێری ئاماژەی بە بابەتی ۳ی بەشی یەکەمی کتێبەکەشـی کـردووە، بـەڵام بەداخـەوە تووشی هەڵەیەکی ئاوا زەق هاتووە. محەممەدخان لە ناوچەی سـەنجانی مەڵـبەندی کەززاز لەگەڵ شێخالیخان و تاقمێکی تـری سـەردارانی زەنـد پـەلاماری هێزەکـانی محەممەدحەسەنخانیان دا، بەڵام هێندە کەم بوون کە شکان. لـەو ڕۆژەدا کرێوەیـەکی سەیری دەکرد. سمی ئەسپەکەی بە کونێکا ڕۆچوو و گردەبڕ بـوو و خۆشـی بـە دیـل گیرا. محەممەدخان دوو ساڵان لـە مازەنـدەران ئەسـیر بـوو، ڕایکـرد و گرتیانـەوە. هاوکات لەگەڵ قەڵاچۆی ئەفغانییەکان ئەویشیان لە بەندیخانەدا کوشت.

٦ـ شێخسامیری مونتەفیقی برای شێخعەبدوڵڵا پاش ئەو بـوو بـە سـەرۆکی تایفە. دوای ڕۆیشتنی سادقخان لە بەسرە ئەو شـارەی خسـتە ژێـر ڕکێفـی، بـەڵام ئاخرییەکەی ناچار بوو کـە ئـەوێ بداتـەوە دەس سلێمانپاشـا. بـەپێی نووسـینی «میرعەبدوللەتیف»ی شووشتەری لـە توحفەتولعالـەمدا، لـە تێکهەڵـچوون لەگـەڵ عەرەبەکانی خەزاعیلدا کوژرا.

۷ـ ناوی تری کووەیت قەرین بوو. قەرین سواو و جووتکراوی «قەرەن»ی بـە مانای شاخ (قۆچ)ە. لەبەر لێواری دووفلیقانەی کەنداو لە پەنا ئـەم دوڕگەیـە، ئـاوا نـاودێر کـراوە. کووەیـت کەوتۆتـە ناوچـەی نێـوان قـەتیف و فـاو و یـەکێک لـە سەربەدەرەوەترین بەندەرەکانی دنیای عەرەبە.

بەشی سێهەم

ئێران لە سەردەمی حوکمڕانێتی کەریمخاندا

١٣

حکوومەت، خاک، گەل

١٣ ـ ١ سنوور و ڕووبەری ئیمپراتۆری

دوابەدوای زنجیرەیەک هەڵمەت و پەلاماری نەپساوە کە کەریمخانیان بردە سەر دەسەڵات و ئەو هەڵوێست و سیاسەتانەی کە بوونە هۆی ڕاگرتن و پاراستنی لە بەڕێوەبردنی ئیمپراتۆرییەکەیدا، زۆربەی ئەو چەمک و گریمانانەی دەرەکی سووربوونەوە. چەند وشەیەکی وەک ئێران، دەوڵەت و وەکیل لە ڕۆژگاری زەندیەدا خاوەنی واتایەکی تایبەتن. سەبارەت بەم باسوخواس و ڕوانگانەی کە لە بابەتەکانی داهاتوودا دێنە گۆڕ، دەمانەوێ سەبارەت بە بواری ئاڵوگۆڕ و ئەو چەمکانەی سەرەوە بدوێین.

واتای ڕاستەقینەی جوغرافیایی و سیاسی ئێران کە کەوتە دەستی زەندیە لە ڕاستیدا هەمان ئێرانی سەردەمی سەفەوی بوو کە هرووژمی ئەفغانی و ترک و ڕووسان و داگیرکرانی تەختی پاشایەتی بە دەستی نادر و هەراو کردنی ئیمپراتۆرییەکەی بەتێکڕا نەیانتوانی لە بابەت گۆڕین و هەڵگێڕانەوەی ئەو ئیدەئالەدا سەرکەوتنێک وەدەس بێنن. ئەم کارە لە کردەوەدا پتری بە بەرەوەیە هەتا تێئۆری. نەدەلوا و نەدەگونجا کە ئێران پاش ئەو ئاڵوگۆڕە بەرچاوانەی کە

لە زنجیرەی پاشایەتی و ڕایەڵوپۆی لەشکری لە مەودای ساڵانی ١٧٢٢ تا ١٧٥١دا ڕووی دابوو، بێ گۆڕانکاری لە شانۆی مێژوودا خۆی بنوێنێ. سیاسەتێکی ئەوتۆ تەنگەژەی زیاتر دەخاتە مابەینی ئاواتە بەرزەکانی کۆنباو و ئاڵوگۆڕی ڕاستەقینەی سیاسی، بەڵام ئەوەی کە بە لای ئێمەوە زیاتر گرینگ و پێویستە ناسینەوەی وڵاتێکە کە بە دەس کەریمخان بەڕێوە دەچوو.

باسەکە بە ناسینەوەی جوغرافیای قەڵەمڕەوی وەکیل دەس پێدەکەین. مەسەلەی پەیوەستبوونی ناوچەکانی لار، کرمان، باشووری ئێران و ئازەربایجانی باشووری و هەرێمەکانی زاگرۆس، خووزستان و ڕۆخەکانی کەنداوی فارس بەگوێرەی ئاست و هەلومەرجی ئیداری مەودای ساڵانی ١٧٦٣ ـ ١٧٧٩ دەخەینە بەرباس و شیکردنەوە. ئەوەی دەمێنێتەوە خستنە ڕووی دۆزی سنووری دیارینەکراوەکانە کە لێیان دەکۆڵینەوە و بە باری ڕووکار و پێوەندییەکانی دەوڵەتی کەریمخان لەگەڵ ناوچەکانی پێشووی قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆریتی دەوڵەتی ئێراندا دەچینەوە کە ئێستا بە شێوەیەکی بەرهەست لە جەغزی دەسەڵات و حکوومەتەکەی دوور کەوتبوونەوە. کورتترین و ڕاسترین و ڕوونبینانەترین لێکدانەوە و بۆچوون سەبارەت بە ئیمپراتۆرییەتی خانی زەند بە قەڵەمی عەبدوڕڕەززاقبەگ نووسراوە: قەڵەمڕەوی وەکیل لە لێواری چۆمی «ئاراز»ەوە لە باشووری ئێرەوان هەتا گەرووڵەی هورمز نەدەپسایەوە و جارجارەش تەنیا بە وەرگرتنی پیتاکی بەهەڵکەوت لە ناوچەکانی پەنای هەرێمەکانی ژێر دەسەڵاتی وەک قەرەباغ و ئێرەوان و عومان و کوردستان و دەشتستان قنیاتی دەکرد[1]. ناوچەی سیستان و بلووچستان کە تەنانەت دەوڵەتی سەفەوی و دەسەڵاتی نادرشاش بە چاوی شارەی دابینکردنی هێزی چەکداری سپاکانی خۆیان لێیان دەڕوانی، قەت بە شێوەیەکی مسۆگەر نەکەوتە ژێر ڕکێفی ئەو حکوومەتانە و دوابەدوای ئەو گێرە و کێشانەی پاش کوژرانی نادرشا لە ئێرانی ڕۆژاواییدا بەدیهاتن، ئەم پارێزگایە لە ژێر دەسەڵاتی حوکمڕانێتی نەسیرخانی بلووچکەلاتیدا پارێزرا و نەکەوتە بەر شەپۆلی کارەسات. لەو سەردەمەدا کە کەریمخان بە ناوی وەکیل لە ئیسفەهان[2] پاڵی دابۆوە سەرتەختی

١ـ دونبولی، تەجرەبەتولئەحرار، بەرگی یەکەم، ل ١٣٤.

2- Gubar, 301; Goldsmith, 401.

پاشـایەتی، ناوچـەی نـاوبراو سـەری وە ئیمپراتۆرییـەتی تـازەدامـەزراوی ئەفغانستان بە ڕێبەرایەتی ئەحمەدشای دورانی هێنابوو؛ پـەلاماری تاقمـەکانی بلووچ لە سالانی ١٧٤٧ ـ ١٧٥٢دا و تەنانەت پاش ئەویش هەرەشەی لە ناوچـەی کرمان و بەندەرعەباس دەکرد[٣]، بـەلام بەڕوالـەت لەبـەر یەکـەم هـەنگاوەکانی کەریمخان سەبارەت بە گرتنی پارێزگـای کرمـان لەمپـەرێک کەوتـە سـەرڕێی درێژەی شالاوەکانیان. کرمان بە بنەبانی قوڵی ڕۆژهەلاتی ناوچەی ژێردەسەلاتی زەندیە دادەندرا. ناوچەکانی هێڵی پێشەوەی کرمـان وەک بـەم و نەرماشـیر بـە دەس یەکێک لە سەردارانی خۆولاتییەوە بوو بە نـاوی ئەمیربـەگی سیسـتانی و ڕەنگە قەڵەمڕەوی حکوومەتەکەی بەشی هـەرە زۆری سیسـتان و بلووچسـتانی ئێرانی ئەمڕۆی گرتبێتەوە[٤]. پارێزگای کرمان شێخنشینەکانی لێواری «مـەکران» تا ڕۆژهەلاتی «میناب»یشی دەگرتەوە، بەلام حوکمدان سەبارەت بـەوەی کـە تـا کۆی دەسەلاتی بە سەریاندا شکاوە کارێکی دژوارە.

سنووورە سروشتییەکانی کەویری لووت (شۆرەکاتی قاقـڕ) قەڵـەمڕەوی فەرمانڕەوایەتی زەندیەی لە هەرێمی خانەدانی ئەفشـارییە کـە لـە ماوەیـەک لێرەوبەرەوە لە خوراسان سەریان وەبەر ئەحمەدشـای دورانی هێنـابوو، جیـا دەکراوە. وا دیارە شارەکانی قەهێستان واتە بیرجەند و «تەبەس»یـش هـەر بـە خوراسان حیساب دەکران. ئەم شۆرەکاتە قاقڕە لـە بـاکووری ڕۆژاویـیدا، لـە ناوچەی جاجەرم دەگەیشتەوە زێد و نیشـتمانی سـەرەکی خێڵـی قاجـار یـانی ئەستەرئاباد. ئەوەی لێرەدا جێگـەی سەرسـوڕمانە هـەوڵنـەدانی وەکیلـە بـۆ خستنەوە سەرخۆی پاشماوەی بەلـەنگازی خانـەدانی نـادری و شـای کـوێری دەستندەخۆر و سەرکردە هەمیشە لێکمکوڕەکانی. بە پێی داب و نەریتی کۆنبـاو وا دەردەکەوێ کە وەکیل ڕێزێکی تایبەتی بۆ پاشەواری فەرمانڕەوای پێشووی واتە نادرشا داناوە و خۆی تێنەگەیاندووە[٥]. بەلام ئەم پرسـە بـە دوو شـێوە پاسـاو دەدرێتەوە: یەکەم ئەوەی کە تێکۆشانی بـێوچـانی کـەریمخـان بـە مەبەسـتی زالبوون بە سەر ئێرانی ڕۆژاواییدا، دوازدەساڵ سەردەمی فەرمانڕەوایەتی خانی

3- Reports of such raids are Frequent in GD, e.g., VI, 8 January 1752.

٤ـ وەزیری، ل ٣٣٣.

٥ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٣٧ ـ ٣٣٨؛ پەرتەو بەیزایی، ل ٦٠.

تایبەت دابوو بە خۆی و مــاوە و مــەودای تــەواوی نــەبوو بــۆ ئاوڕدانــەوە لــە مەڵبەندی خوراسان؛ دووهەم ئەمەی کە ئەحمەدشای دورانی هەمیشــە خــۆی بــە خاوەنی خاکی خوراسان دەزانی و لە مــاوەی هەڵــمەت و هرووژمــەکانی ١٧٥٤ ـ ١٧٥٥یشدا چەند دەنگۆیەک سەبارەت بە ئامادەیی ناوبراو بە مەبەســتی هێــرش بــۆ ســەر ئــەم پارێزگایــە بــڵاو بــۆوە[٦]. وەک گێڕاویانەتــەوە ئەحمەدشــا لــە نەیشابوورەوە دواتر چەند پەیامێکی دۆستانەی بۆ کەریمخان نارد و هانی دا کە پێکەوە پەیمانێکی دووقۆڵی بە مەبەستی خەبات دژی ئازادخانی بەرەڵای خائین ببەستن[٧]! هەروەها گفتی دابوو ئەگەر وەکیل مەیلی لە گرتنی ئێــران بــێ پــارە و هێزی لەشکری دەنێتە بەردەستی. وەک گوتوویانە کەریمخان چەند وڵامێکی لێڵ و دووتۆوەی بۆ ناردبۆوە[٨]. وێڕای تەواوی ئەمانەش هێزەکانی دورانی ناچار بــە پاشەکشە و خۆدزینەوە بوون لە مەترسی. «بوخــاری» ئامــاژە بەمــە دەکــا کــە ئەحمەدشا پەیمانێکی دۆستایەتی لەگەڵ کەریمخان گرێدابوو. زۆر وێدەچێ کــە ئەم دوو پیاوە بەدەسەڵاتە میراتی نادرشایان لە مابەینی خۆیانا دابەش کردبێ و لە ڕووی بارناسکی هەرێمەکــەوە هــەرکام بــەجوێ و بــەنهێنی ســەبارەت بــە مانەوەی خوراسان وەک لەمپەری نێوانیان ڕەزامەندییان دەربڕیبێ. کەریمخــان بەئاشکرا بۆی دەرکەوتبوو کە بە باری ئابووریدا بەزاندنی پــڕ خــەرجوبــەرجی پارێزگای خاپووری خوراسان قەڵەمڕەوی شێواوی دەوڵەتەکەشی بەرەو داڕمــان دەبا. فۆرستێر لەم بارەوە ئاوای توێژیوەتەوە:

ئێرانییەکان لایان وایە کە سەردارانی کەریمخان هەمیشە هانیان داوە تا لەشکر بکاتە سەر خوراسان، چونکە برەوی دەسەڵاتی لــەو هەرێمــە دەبــوو بــە هۆی بالادەستی حکوومەتەکەی لە تــەواوی ئێرانــا؛ ئەگــەرچی پیــاوێکی ئــازا و بێباک بوو، بەڵام عەیش و نۆشی شیرازی لەو گیروگرفتانە بە باشــتر دەزانی و هەمیشە بێمەیلی خۆی سەبارەت بەم گەڵاڵە بەرزەفڕانەیە ئاوا پاساو دەدایەوە و دەیگوت پاش گەمارۆیەکی پڕمەترسی و درێژخایەنی قەڵاکان، وەختایــەک چــاو

٦ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ١٤١؛

SP 97/33, 3346; SP 97/38, 29 September. 1754, 20 January 1755.

7- SP 97/38. 12 July 1755.

8- ((Ahd – e mosafat bast)), quoted by Mann, Quellenstudien, 356.

لە ئاکامەکە بکەی جگە لە چەند ڕەشکە کا هیچ شتێکیان تێدا نامێنێ[9].

پەیوەندی نێوان شاروخمیرزای حوکمڕانی خوراسان لەگەڵ کەریمخان دووجار سەردان و چوونی نەسروڵلامیرزای کوڕی بوو بۆ شیراز(١). ناوبراو لەم هاتوچۆیانەدا پتر لەوەی ئامانجی باڵوێزایەتی بێ بە شوێن ئامانجی گێرەشێوێنانەی خۆیەوە بوو. یەکەم هەنگاوەکان پاش نەورۆزی ١١٨١ی کۆچی / ١٧٦٧ی زایینی دەستیان پێکرا. حاکمی «خار» بە ناوی تەقیخانی زەند کە کەوتبووە سەرڕێی کرمان هەواڵێکی سەبارەت بە هاتنی لەپڕی نەسروڵلامیرزای گەیشتە دەس. کەریمخان رایسپاردبوو کە لە ڕێیە زۆر ڕێزی نەسروڵلامیرزا بگرن و خۆشی ئەم شازادەیەی لە شیراز بە خۆشرووییی و وەک کوڕی خۆی وەرگرت. لە ڕووی دەقی ئەو نامانەوە کە شازادە لەگەڵ باوکی ئاڵوگۆڕی کردووە دەردەکەوێ کە سەبارەت بە داوای یارمەتی دەربارەی هەڕەشەی لەشکری ئەحمەدشاوە گفتوگۆی لەتەک وەکیلا کردبوو. کەریمخان لە ڕێی یەکێک لە هاوڕێیانی ناوبراوڕا بەزیرەکی بۆی دەرکەوت کە شاروخمیرزا پێیخۆشە ئەوەندەی دەکرێ نەسروڵلامیرزا لە شیراز ڕابگرێ، چونکە کوڕە خۆشەویستەکەی شاروخ بە ناوی نادرمیرزا(٢) بەئەسپایی لە سەر کورسی جێنشینی پاشایەتی خوراسان پاڵی دابۆوە. وەک گێڕاویانەتەوە کەریمخان تا شەش مانگی دیکەش بە میوانداری کردنی نەسروڵلامیرزا داوای شاروخی بەجێهێنا؛ لە ئاخری مانگی شەشەمدا بە بێمەیلی وێڕای چەند دیارییەک کە بۆ شاروخی نارد میوانەکەی ئیزن دا، بەڵام سەبارەت بە ناردنی سپا هیچ بەڵێنییەکی نەدا[10]. لە سەرەتای ساڵی ١٧٧٥دا جارێکی تر نەسروڵلامیرزا هاتەوە شیراز. گۆیا ئەمجارەیان بە مەبەستی داوای یارمەتی بە دژی باوکی و براکەی هاتبۆوە لای کەریمخان. وەکیل لەم وەختەدا سەرقاڵی ناردنی لەشکر بۆ سەر کوردستان و گەمارۆی بەسرە بوو. وەک گوتوویانە نەسروڵلامیرزا تا حەوت ساڵان یانی هەتا سەرەتای دەسەڵاتی عەلیمرادخان لە شیراز مایەوە، پاش

9- Forster 1, 187 – 188.

١٠ــ گوڵشەنی مراد، ل ١٦١ــ ١٦٣؛ ئیعتمادوسسەڵتەنە لە مەتلەعوششەمس، ل ٣٤٣، موجمەلوتتەواریخ، ل ٩٨؛ کووهمەرەئی، ل ٤٢٢ ـ ٤٢٥؛
Butkov I, 247; Mann Qullenstudien, 170.

ئەوە گەڕایەوە مەشەد و بەکردەوە جڵەوی دەسەلاتی بە دەستەوە گرت[11].

١٣ ـ ٢ لێواری دەریای خەزەر (مازەندەران)

سەروخوار و هەڵکێشداکێشی یەکێتی و یەکدەنگی قاجارییان لە دامغان و ئەستەرئاباد و مازەندەران هەمیشە مەبەستێکی بەرسەرنج بووە. گیلان کە لە رۆژگاری پاشایانی سەفەویڕا بە مڵکوماشی تایبەتی و میری دادەندرا، محەممەدحەسەنخان خستییە سەر قەڵەمڕەوی خێڵی قاجار. ئەم پارێزگایە پێشتر وەک پارێزگایەکی نیمچە سەربەخۆ بەڕێوە دەچوو و ئەو سیستمە تا ساڵی ١٧٥٩ یانی دەورانی فەرمانڕەوایەتی زەندییەش بەردەوام بوو. حاکمی ناوچەی ڕەشت بە ناوی حاجی جەمالی فوومەنی لە سەرەتای ساڵی ١٧٥٠دا لەبەر نێوانناخۆشی و قینەبەرایەتی لەگەڵ خانەکانی شەفتی(٣) کە لە سەردەمی پاشایەتی شاسوڵتانحوسێنەوە تووشی هاتبوو و تا سەدەی نۆزدەش درێژەی کێشا، لە ناوچەی شەفت بە دەس ئاغاهادی شەفتی کوژرا. پاشان ئەم بکوژە لەگەڵ میرزا زەکی کە بریکاری حکوومەتی کەسکەر(٤) بوو ماوەی سێمانگان واتە بەر لەوەی سەرۆکی تایفەی قاجار خافلگیری بکا گیلانی بەڕێوە دەبرد. محەممەدحەسەنخانیش کوڕەی لاوی حاجیجەمالی بە ناوی هیدایەتوڵلاخان کردە حاکمی ڕەشت و سەرکردەی سەربازگەی دامەزراوی وێندەرێ[12]. لە ساڵی ١٧٥٩ یان ١٧٦٠دا کەریمخان ناوبراوی بردە تاران و خۆی حوکمڕانێکی لەوێ دانا. زەمانێکی کە وەکیل سەرقاڵی گەمارۆی ورمێ بوو هیدایەتوڵلاخان لە تارانەوە ڕایکردە ڕەشت و جارێ حوکمڕانی وێندەرێی کێشا. کەریمخان فەرمانی گرتنی دا و ١٢هەزار تمەنیان تاوانانە لێئەستاند و لەو ماوەیەدا کە ناچار بوو لە ئازەربایجان بنە داکوتێ، نەزەرعەلیخانی کردە

١١ـ کووهمەرەئی، ل ٤٢٥ ـ ٤٣٨؛ قەزوینی، ل ١٢٥؛ ئیعتیمادوسسەنتەنە، مەتلەعوششەمس، ٣٤٥.

FR XVII, 1065 (1 February 1775); Butkov II, 76; III, 140.

12- Rabino, Les Provinces Caspiennes, 437; Rulers of Lahijan and Fuman, 98; Malcolm, 461 note; Gmelin 1, 417 – 418.

حاکمی ئەو پارێزگایە. لەوەختی گەڕانەوەیدا بۆ شیراز لە ساڵی ١١٨١ی کۆچی / ١٧٦٧ی زایینی هیدایەتوڵلاخانی کوردە حوکمڕانی گیلان و تەنانەت خوشکی یەکێک لە حاکمانی ئەم ناوچە بارناسکەی بۆ ئەبولفەتحخانی کوڕی خواست[١٣]. گۆیا هیدایەتوڵلاخان هەتا حەوت ساڵ پاش مەرگی وەکیل بە شێوەیەکی نیمچە سەربەخۆ حوکمڕانێتی ئەو شارەی کرد کە بە دەروازەی پارێزگاکانی باکووری ئێران دادەندرا.

حکوومەتی بەهێز و درێژخایەنی سەرنجی تاقمێکی زۆری بۆ سەر خۆی ڕاکێشابوو، بەتایبەت شێوەی ئاکار و جووڵانەوە و کارەکانی لە سەرچاوەکانی ئورووپاییشدا ڕەنگیان داوەتەوە. ناوەندی حکوومەت و بارگایەکی جوان و خشپیلانەی بۆخۆی ساز کردبوو پڕ لە مۆبلمانی باش و مەشرووبی ئاگرین و کەنیزانی گورجی و هێزێکی هەزاروپێنسەدکەسیشی ڕاگرتبوو کە دەیتوانی بە کۆکردنەوەی چەکدارانی ئێلجاڕی ژمارەیان بگەیەنێتە دەهەزار کەس. داهاتێکی چاکیشی هەبوو لە بەرهەم و حاسلاتی خۆماڵی بەتایبەت ئاوریشم. باجێکی بەرچاویشی لە کۆمەڵی فرەی ئەرمەنییەکان وەردەگرت و هەروەها لە ڕێی بازرگانی لەگەڵ ڕووسیاوە کە توجارەتخانەیەکی گرینگی لە بەندەر ئەنزەلی دانابوو پارەیەکی وەگیردەکەوت. ئەگەرچی فۆرستێر دەنووسێ ساڵێ ٢٠هەزار لیرەی داهات بووە و بە دڕ و زاڵم و ترسەنۆک ناوبانگی ڕۆیوە، بەڵام گمێلین (Gmelin) پێداگرە کە کاری نالەباری نەکردووە و زیادی لە کەس نەستاندووە و زۆری خۆ داوەتە ڕاگرتنی دڵی جەماوەر بەگشتی. باجێکی دووبەرامبەری باو و دیاریکراوی دەنارد بۆ شیراز (٨٠هەزار ڕووبڵ نەغد و بایی ٤٠هەزار ڕووبڵ کەلوپەل). جگە لەمەش گەلێکی پێشکێشی و دیاری لەگەڵ کالای ئاوریشمین دەنارد[١٤]. هیدایەتوڵلاخان پتر لە جارێک چاوی بە کەریمخان کەوتبوو. لە

١٣ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٦٤ ـ ١٦٥.

14- ForsterI,219;Arunova and Ashrafyan, ((Novye Materialy));112Gmelin I,418 - 420 بە گوێرەی سەرچاوەکانی ڕووسی ساڵی ٢٤٠٠٠لیرە یا ١٢٨٠٠تمەنی کە دەبێتە لە سەتا ١٢ی تەواوی داهاتی ساڵانەی داویەتی. (هەڵبەت ئەگەر بەراوردەکەی فۆرستێر دروست بێ). ڕۆستەموتتەواریخ ئەم بڕە پارە بۆ تێکڕای پیتاکی گیلان ٢٥٠٠٠تمەن یان ٤٦٨٧٥ لیرە دادەنێ. (بڕواننە خشتەی لاپەڕە ٤٩٠ ـ ٤٩١).

کەرەتێکیش زیاتر تووشی تێکهەڵچوون ببوو لەگەڵ وەکیل کە یەکیان دەگەڕێتەوە ساڵی ١٧٦٨ یان ١٧٧٠. هیدایەتوڵلاخان بریکاری حکوومەتی لاهیجانی بانگهێشتبووە ڕەشت و ناوبراو لە ڕێیە بە گوللە کوژرا(٥). وا دەنگۆ بوو کە ئەم پیاوە لەبەروەی هیدایەتوڵلاخان سەبارەت بە یەکدەنگی و وەفاداری لێی دڕدۆنگ بوو دەستووری کوشتنی داوە. کەریمخان فەرمانی توێژینەوە و لێکۆڵینەوەی دا. بەڵام هیچ شتێک سوور نەبووە و وەکیلیش تەنیا ٥٠٠«مەن» ئاوریشمی خستە سەر باجی ساڵانەی و قەرار کرا هەتا ڕوونبوونەوەی ڕووداوەکە ئەم باجە زیادییە وەربگیرێ[15].

لەوان سەردەماندا هیدایەتوڵلاخان «تونێکابۆن»یشی خستبووە سەر حکوومەتی خۆی. پێشتر برایمخانی عەمارلوو ئەم ناوچەیەی بەڕێوە دەبرد، کەچی وا دیارە مەهدیخانی خەلعەتبەری کە لە لایەن کەریمخانەوە هەڵبژێرابوو کاروباری ئەو ناوچەیەی لە ئەستۆ بوو[16]. هەر ماوەیەک دواتر لە سەرەتای ساڵی ١٧٧٣دا لەپڕ بە هۆی ژیانەوەی قاجارییەکان حوکمڕانی گیلان کەوتە مەترسی و ویستی خۆی بخاتە ژێر باڵی ڕووسیا[17] و وەختایەک کە ئەم وڵاتە لە ساڵی ١٧٧٩دا داواکەی لێقبووڵ نەکرد بازرگانانی ڕووسی دەرکرد و سەبارەت بە مەترسی تەنینەوەی دەسەڵاتی قاجارییان هاواری برد[18] بۆ فەتحعەلیخانی قوبەئی(٦). لە ساڵی ١٧٨١دا لەبەر زەخت و زۆری ئاغامحەممەدخان لە سەر حوکم لادرا[19]، بەڵام هەر ماوەیەک دواتر دووبارە چووە سەر دەسەڵاتی پێشووی. هیدایەتوڵلاخان سەرلەنوێ دوژمنایەتی کۆنی خوێنی ژیاندەوە و ئاغاڕەفیعی شەفتی و پێنج برا و برازایەکی کوشت. ئەم کارە بوو بە

15- Rabino, Les Provinces Caspiennes 474. Arunova and Ashrafyan, ((Novye Materialy)), 112: ئەم سەرچاوەیە دێنێتەوە بیر کە لە ١٧٦٨دا ئیجارەی باجی ساڵانە پێهەڵچوو. ئەگەر ئەم ئیجارەیە هەر تەنیا سەر بە پیتاک و داهاتی خۆجێیی بێ بە تەمبێیانە لێیان ئەستاندووە. ڕۆستەموتتەواریخ بە ڕوونی دەڵێ (ل ٣٧١ – ٣٧٢) کە هیدایەتوڵلاخان دووجار دژی کەریمخان ڕاپەڕیوە و هەردک جار شکاوە و تەمێ کراوە.

16- Rabino, Mazindaran and Astarabad, 15.

17- Butkov I, 131; II, 79.

18- Butkov II, 71, 80; III, 147; Bakikhanov, 166 – 167 (See further, 15.2).

19- Butkov II, 82 – 83; III, 157.

هۆی بێباوەڕی و ئابڕووتکانی، چونکە لە ساڵی ۱۷۷٦دا کـە ئاغامحەممـەدخان بەم بیـانووە پـەلاماری گـیلانیدا، دژایـەتی لەگـەڵ هیدایەتولـلاخان سـەری هەڵدایەوە، ڕووسان داریان لە پشتی دا و ئاخرییەکەشـی هـەر ئـەو پشـتیوانە ڕووسانەی دایانە دەس تەنیا پاشەواری بنەماڵەی شەفتی واتـە ئاغاعـەلی(۷) و ئەویش سەری بڕی. فەتحعەلیشاش بە نـۆرەی خـۆی هـەتا ڕۆژگـاری مـەرگی ئاغاعەلی ئاگری ئەم دوژمنایەتییەی خۆش کرد هەتا بتوانێ ئـەم ئەیالەتـە پـڕ سەرێشەیە بخاتە ژێر ڕکێفی خۆی[20].

۱۳ ـ ۳ خانەکانی قوببە و گورجستان

وێڕای ئەم باسە دەبێ وەبیر بێنینەوە کە چۆمی ئاراز لەو شوێنەی کەوا لەگەڵ ڕووباری «کوورا» تێکـەڵ دەبێتـەوە و لـەوێوە تـا دەریـای خـەزەر بـو سەرپەڕی سنووری بـاکووری، ڕاستەوڕاسـت بـە پارێزگاکـانی ژێردەسـەڵاتی کەریمخان دادەندران و لە ساڵانی ۱۷٦۳ ـ ۱۷۷۹دا بێپسانەوە خـەراجی سـاڵانەی خۆیان بۆ دەنارد. لە بەشـەکانی پێشـوودا بـەکورتی باسـی مێـژووی سیاسـی مەڵبەندەکانی ژێرڕکێفی ئەفشارەکانی ورمێ و دونبولییەکانی خۆی سـەلماس و تـەورێزمان کـردووە؛ باسـی مێـژووی نێوخـۆی پارێزگاکـانی ئازەربایجـان و ئەرمەنستان و گورجستان لەم ڕۆژگارە سەرنجڕاکێشەدا کە مەودایەکی بە بەرەوە بوو ئەوەندەی پەیوەندی بە قایم بوونی دەسەڵاتی کـەریمخانـەوە بـێ لـە دوو بابەتی داهاتوودا دەکەونە بەر باس و لێکۆڵینەوە.

هەرێمـەکانی قـەفقازی ڕۆژهـەڵاتی دراوسـێی ئازەربایجـان، واتـە پاشایەتی گورجستانی کارتێل و کاختی و حکوومەتەکە ژێربالەکانی خـوارووی ئەوان لـە گەنجـە و قـەرەباغ و ناوچـەی سـەربەخۆی شـیروان لـە بـاکووری ڕۆژهەڵاتی کوورا و مەڵبەندەکانی سەرلێواری ڕۆژهەڵاتی داغستان بەتێکـڕا لـە

20- Rabino, Rulers of Lahijan and Foman, 98 – 99; Malcolm, 461 – 462; Forster I, 219; Atkin, 52 – 53. See also Gmelin I, 391; Ferrieres le Sauveboeuf, 4 – 5; G N. Curzon I, 375 – 376.

نیوەی دووهەمی سەدەی شازدەرا یانی لەو وەختەوە کە شاسمایل و شاتۆماسبی یەکەم سەریان بە زۆربەی میرنشینەکان نەوی کرد، باجیان دەدا بە ئێران. لە ساڵی ۱۷۲۰دا ئەم ناوچەیە وەک هەموو پارێزگاکانی باکووری ئێران، لە نێوان دەوڵەتانی رووسیا و عوسمانیدا بەش کرابوو[٢١] و تەنانەت زەمانێکی کە نادرشا دووبارە پەلی کێشا بۆ سەر تەواوی خاک و سنوورەکانی پێشووی ئێران، هەوڵەکانی بە مەبەستی سەپاندنی دەسەڵاتی قایم بە سەر باکووری رووباری ئارازدا بەتەواوی ناکام مایەوە[٢٢]. هێرشەکەی لە ساڵانی ۱۷٤۱ ـ ۱۷٤۲دا بۆ سەر داغستان بە شێوەی شکستێکی قورسی شەرمەزارانە خۆی نواند و راپەرین و خودبەسەری هەمیشەیی سەرانسەری ئەو خاکەی گرتەوە کە لە نێوەراست «دەربەند»ەوە هەتا تفلیس قۆڵی راکێشابوو. هەروەها هەر گەڵاڵەیەکی کە ویستبێتی رایەڵوپۆی پەیوەندی نێوان ئەم ناوچانە وەک پارێزگاکانی سەر بە ئێران بەرێتەوە سەریەک، پسپس کرا. رەنگە نیزیکی ئەردەوێل واتە مەوتەنی خانەدانی سەفەوی گورجستانی بە باری رواڵەتیدا وەک ئەندامێکی دانەبڕاوی ئێران لێکردبێ، چونکە هەواڵدەرانی زەند و دیپلۆماتەکانی رووس و ترک هەمیشە وایان بە باش زانیوە کە هەتا گۆڕانی رەوگەی رووداوەکان ئەم هەرێمە بە بەشێک لە خاکی ئیمپراتۆری سەفەوی دابنێن.

پاش مەرگی نادر حاکمانی ئالقەبەگوێی لە هەردک بەری چۆمی ئاراز سەرەتا بەرەورووی هەڵبژاردنی رێگای دژایەتی و رەزامەندی سەبارەت بە تێکەڵ بوون لەگەڵ هێزە هاوبەشەکانی ئازادخان و فەتحعەلیخانی ئەفشار ببوونەوە. کازمخانی قەراچەداغی خۆی دایە دەس ئازادخان و پاش ویش دایە پاڵ کەسانی دی و سەرەنجام سەری وەبەر کەریمخان هێنا و جێپێی خۆی قایم کرد[٢٣]. پەناخانی جەوانشێری قەرەباغی کە ناوچەکەی کەوتبووە شانبەشانی قەراچەداغ لە قۆڵی باکوور، ناچار بوو کە نێوەنێوە لە ساڵی ۱۷٥۰را هەتا ئەو

21- See Lockhart, Safavi Dynasty, 176 – 189.

22- See Lockhart, Nadir shah, 197 ff. 238; Arunova and Ashrafayan Gusudarstvo, 263.

٢٣ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ۱۸۸ ـ ۱۸۹؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ۱۱٤؛ گولشەنی مراد، ل ۸۹ و ۱۲۰.

زەمانەی چووە ژێربالی پادشای گورجستان هەر جارەی لەگەل ئەفغان و تایفەکانی قاجار و ئەفشار تیکهەلچێ و لە قەلای ناسراو بە شووشی یان شیشەدا گەمارۆ بدرێ[24]. لە هاوینی سالی ۱۱۷۵ی کۆچی / ۱۷٦۲ی زایینیدا کە هێزەکانی کەریمخان گەیشتنە قەراخ چۆمی ئاراز، پەناخان لەگەل کازمخان لێکیان دەدا، بەلام ئەویش وەک کازمخان سەری وەبەر وەکیل هێنا و وێرای هێزەکانی زەند گەڕایەوە شیراز. لەم کاتەدا برایمخەلیلخانی کوڕەگەورەی لە لایەن وەکیلەوە کرایە حاکمی قەرەباغ[25]. بارمتەکانی گورجی کە لەو زەمانیدا دراونە دەس حکوومەت بریتی بوون لە: حاجیخانی کەنگرلووی نەخجەوانی برازای حوسێنعەلیخانی حاکمی ئێرەوان، ڕەزاقولیخانی گەنجەئی، شاوێردیخانی زیادئۆغلووی قاجار بەگەربەگی پێشووی قەرەباغ[26].

شیروان کە ناوچەیەکی بەرفرەوانترە و کەوتۆتە مابەینی شەمخالات، دربەند، باکۆ و شەکی بۆ ماوەی چلسالان لێرە بەدوا بە دەس خانەکانی قوبەوە بوو. حوسێنعەلیخان لە زەمانی پاشایەتی نادرشادا قەلەمڕەوی حکوومەتەکەی لە لای باکوورەوە بەرەو دەربەند و لە قۆلی باشوورەوە بەرەو «سالیان» پەرە پێدابوو[27]. فەتحعەلیخانی کوڕی و جێنشینی لە سالی ۱۱۷۱ی کۆچی / ۱۷۵۸ی زایینیدا جێیگرتەوە و پێیدەگوترا فەتحعەلیخانی قوبەئی یان دەربەندی. ناوبراو لەبەر هێرش و پەلامار و پیلانگێڕی و ژن و ژنخوازی و دۆزینەوەی هاوپەیمانێک قەلەمڕەوی خۆی پەرە پێدا کە جەغزی دەسەلاتی تەواوی خاکی سەرەکی گورجستانی گرتبۆوە و لە باشوورەوە لەگەل ئێران و لە باکوورەوە لەتەک ڕووسیا و لە ڕۆژاواڕا بوو بە دراوسێی گورجستان. لە سالی ۱۷۷٤دا بەستراني پەیمانی یەکێتی داغستانی ڕەقیبی لەگەل «ئووسمی

24- Butkov . I, 238 - 240; Brosset, 235, 237, Lang, Last Years, 148 – 149. بە فارسی دەنووسن شیشە و بە ڕووسی شووشە. گەنجە پاش سالی ۱۸۲۲ کرایە ئیلیزابێتپۆل و دواتر لە سالی ۱۹۱۷دا بوو بە گیرۆفئاباد.

۲۵ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ۱۱٤؛ گولشەنی مراد، ل ۸۸ ـ ۸۹ ، ۱۱۳ و ۱۲۰؛ Bakikhanov, 162; Butkov I, 386; II, 97.

۲٦ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ۱۱٤؛ گولشەنی مراد، ل ۱۲۰.

27- For details, See Bakikhanov, 165 – 166; Butkov III, 108 – 112.

قەرەقیتاق» بوو بە هۆی گەمارۆی فەتحعەلیخان بۆ ماوەی نۆ مانگان. دەورەدانی لەبەر هاتنی هێزەکانی رووسیا لە بەهاری ساڵی داهاتوودا تێکشکا. لە راستیدا رووسان هێزەکانی خۆیان بۆ تەمێکردنی ئووسمی لەبەر گرتنی یەکەمین فەیلەسووفی ناتۆرالیستی رووسیا نارده ئەو ناوچەیە. هەر بە رێکەوتێکی بەهات فەتحعەلیخان زۆر وریایانە هەلەکەی قۆزتەوە و جارێکی تر بالادەستی خۆی پتر پێهەلابرد و تا ساڵی ١٧٨٩ کە مرد، هەروا بەدەسەلات مایەوە[٢٨].

نادرشا لە ساڵی ١٧٤٥دا، جارێکی تر بە هێنانە سەردەسەلاتی تەیموورس لە خاکی کارتێل و ئارکێلی کوری لە قەلەمرەوی کاختی، فەرمانرەوایی گورجستانی بەدیهێنایەوە. پێهەلاچوونی نرخی ملکانە و پیتاک، راپەرینەکانی هەمیشەیی پتر هەڵگەراند و خودی تەیموورس بە مەبەستی داخوازی دابەزینی نرخی ئەم باجانە چوو بۆ مەشەد. راست لەم رۆژانەدا نادرشای دیکتاتۆر کوژرا. «تەیموورس»یش هەر ماوەیەک دواتر کەوتە ریزی هاوکارانی برازاکەی و جێنشین و زاوای نادرشا واتە عادڵشا. پاشان برایمپاشا گرتی و دواتر لە ساڵی ١٧٤٨دا ناوبراو بە نابەدڵی ئیزنی گەرانەوەی دا بۆ ناوەندی حکوومەتەکەی. لەم رۆژانەدا ئارکێل حوکمرانی ژێربالی ئەفشاری لە تفلیس وەدەرنا و بیست ساڵ دواتر بوو بە یەکێک لە بەهێزترین حاکمانی باکووری ئاراز. وەختایەک شاروخ چووە سەر تەختی پاشایەتی، فەرمانی حکوومەتی هەر دوو پارێزگاکەی ژێردەسەلاتی لەرێوە پەسند کرا و درایە دەستی[٢٩]. بەلام هەر خێرایەکی دەرکەوت کە مەشەد ناتوانێ بۆ ماوەیەکی درێژ ناوی پایتەختی ئیمپراتۆرێتی ئێرانی لە سەربێ. ئەو راپۆرتانەی کە دەوروبەری ساڵی ١٧٥٠ لە لایەن شاهیدانی ئورووپایی و ترکەوە نێردراون دەریدەخەن کە ئارکێل گوێقولاغ بووە تا بزانێ کێ لە ئێران دەسەلات بە دەستەوە دەگرێ هەتا ئەویش سەری وەبەر بێنێ. سەرهەڵدانی باشووری ئاراز بە دەس لەشکرێکی

28- For details of the Darband episode, See Bakikhanov 165–166; Butkov III,134–140;Baddeley, 37–38; Akademiya Nauk,istoriya Dagestana,378-379.
29- Brosset, 131 – 158; Peyssonne; Part II, 109, 110, 153; cf. Lockhart, Nadir shah, 259; Lang, Last Years, 144 – 148.

چلهەزارکەسە بە وەبەرچاو گرتنی هەموو لایەنەکانی پارێز سەبارەت بە دەوڵەتەکانی ڕووسیا و عوسمانی تێکشکا[٣٠].

بڕشت و دەسەڵاتی «ئارکێل»یش ئەگەرچی لەم ڕۆژگارەدا وەک دۆزی فەتحعەلیخانی ئەفشار کەوتبووە مەترسی، بەڵام هەرچۆنێک بێ لە سەر دەسەلات مایەوە و سەرەنجام لە ساڵی ١٧٩٨دا کە مرد داموودەزگاکەی تێکڤرما. تەنیا هاوپەیمان و هاوڕێی لە ڕۆژاوا شاسلێمانی ئەیمەرتی بوو کە خۆی هەمیشە لە ژێر هەڕەشەی ترکانا بوو. لە ساڵی ١٧٤٩دا کە ئێرەوان ئامادەی دانی باج و خەراج بوو، لانیکەم تا پاش چوارجار تێکهەڵچوون و گێرانی شانۆی سەربازی کە تا ساڵی ١٧٨٠ی کێشا، ملی نەدا[٣١]. لە گەنجە شاوێردیخانی زیادئۆغلووی قاجار ساڵی ١٧٥١ بە عوسمانییەکانی ڕاگەیاند کە چونکە لە حاڵی حازردا ئێران پادشایەکی نیە، سەروەبەر سوڵتانی عوسمانی دێنێ[٣٢]، بەڵام هەڵبەت لەبەر ئەو کەلێن و کەلەبەرانەی پەلامارەکانی پەناخانی جەوانشێر و ڕاپەرینەکانی نێوخۆ کردبوویانە سەری، بە لاوازی ئامادە بوو کە بکەوێتە ژێر سێبەر و بەر پاڵپشتی ئارکێل. پاش ساڵی ١٧٦٨ محەممەدحەسەنخانی کوڕیشی تووشی قەیرانێکی ئەوتۆ هاتبوو[٣٣]. قەڵەمڕەوی برایمخەلیلخانی قەرەباغی بە خۆی و بڕانی جەماوەری ئەرمەنییەوە لە ساڵی ١٧٦٠ڕا کەوتە سەر حکوومەتی ئارکێل، بەڵام هەڵبەت هەتا ڕادەیەک وەک نیمچە سەربەخۆ وابوو[٣٤].

لە ساڵی ١٧٥٢دا هەوڵی دا کە بە هاوبەشی خانەکانی شووشە، قەرەباغ، ئێرەوان و نەخجەوان دژی دەسەڵاتی «حاجی چەلەبی» حوکمڕانی شەکی یەکێتییەکی پێکبێنێ، بەڵام حاجی چەلەبی دەستی خۆی ڕەپێش دا و هێرشی کردە سەر و پەیمانەکە لێکهەڵوەشا[٣٥]. ئەگەرچی ئارکێل و پارێزوانانی «چرکەس»ی پەلامارەکەیان بەرپەرچ دایەوە، بەڵام بە هەرحاڵ قەومانی ئەم

30- MAE Perse VII, NO. 81.

31- Brosset, 151 – 162. 63; SP 97/35, 95b (25 August 1750); Butkov III, 146 – 154; Tsintsadze, 139 – 141; Hatt – i – Humayun . 73 (1189; cf. Lang, Last Years 148 – 149).

32- Hatt –i – Humayun, 224 (21 Shawwal 1163).

33- Butkov III, 96 – 97, 112, 128.

34- Ibid, 337.

35-Bakikhanov,161; Butkov III 89–90;MAE Perse VII,NO .81;Peyssonnel Part II, 153.

ڕووداوە بوو بە هۆی ئەوەی کە تەیموورس بکەوێتە شوێن یارمەتیخواستن لە ڕووسیا و چوونە پاڵ هێزەکانی ئەو ئیمپراتۆرییە. هەڵوێستی دەوڵەتی ڕووسیا دڵساردی بەشوێنەوە بوو؛ سەرەنجام لە ساڵی ١٧٦٠دا وەختایەک کە خودی تەیموورس بە مەبەستی داوای یارمەتی لە دەوڵەتی ڕووسیا بۆ بەرەنگاربوونەوەی پەلاماری دەسبزێوانی لەزگی چووبووە ئەم وڵاتە، فەرمانڕەوای پیر لە گەڕانەودا مالاوایی لە دنیا کرد[٣٦] و ئارکێلی وەک حوکمڕانی خودبەخودی کارتێل ـ تاختی بەجێهێشت. لە ساڵی ١٧٦٨دا بابیعالی شەڕی لەگەڵ ڕووسیا ڕاگەیاند و بە مەبەستی ڕێکخستنی هێزەکان دژی دەروجیرانانی مەسیحی کەوتە وتوویژ لەگەڵ ئووسمی و شەماخی[٣٧]. لەم کاتەدا ڕووسیا بە ناسەرسەنگی بە پیر داوای فریاخوازی «سلێمان» و «ئارکێل»ەوە چوو(٨) و هێزێکی پێنسەدکەسی بە سەرکردایەتی ژێنێڕال «تودتلبێن» ناردە وێ. ئەم ژێنێڕالە لە ساڵی ١٧٧٠دا دەستی لە ئارکێل بەردا هەتا خۆی بە تەنیا لە «ئاسپاندیزا» بەرەوڕووی لەشکری گەورەوگرانی ترکان ببێتەوە و خۆشی خێرایەکی بانگ کرایەوە و لێخرا. لە ساڵی ١٧٧٣دا سێهەمین باڵوێزی گورجستان ڕووی کردە پێترێزبوورگ و داوای لە ڕووسیا کرد ئەم هەرێمە بخاتە ژێرباڵی خۆی و سەربازگەیەکی بنەگری هەمیشەیی لێدابنێ[٣٨] و مەترسی تەنینەوەی دەسەلاتی ئاغامحەممەدخانیشی لە گوێ سرەواند و سەرەنجام ڕازی کردن کە بە بەستنی پەیمانی «گیورگیوسک»(٩) بەرپرسایەتی سیاسی و لەشکری پاشماوەی حکوومەتی گورجستان بخەنە ئەستۆیان[٣٩].

١٣ ـ ٤ قەفقازی ڕۆژاوایی و وەکیل

لەم حاڵوڕۆژەدا دەکرێ بگوترێ کە وەکیل بەگشتی بەرپرسایەتی

36- Brosset, 173, 218; Butkov III, 91, 1012; Hatt – i – Humayun; 2256; cf. Lang, Last Years, 150 – 152, 155.
37- Hatt – i – Humayun, 94a, b (1189), 170 (1183).
38- Tsintsadze, 134; Butkov III, 116, 119, 126 – 127; cf. Lang, Last Years, 164, 168 – 169. 170, 172 – 175.
39- Brosset, 249 – 250, Lang, Last Years, 178.

سەبارەت بەم مەڵبەندە لەمپەر و نێوانەی لە ئەستۆی خۆی داڕنیبوو. چەوساوەکانی گورجستان سەرلەنوێ هاواریان بۆبردەوە. لە دەوروبەری ساڵی ١٧٦١دا دانیشتووانی کۆنەشاری شەماخی داوایان لێکرد کە «مەحموود سەعید»ی دەسبژێرکراویان بۆ حکوومەت وەک خان لە شوێنی خۆی دابنێتەوە. ئەم داخوازە ڕەزامەندی لە سەر دەربڕا؛ بۆیە جەماوەری شاری شەماخی حاجی مەحموودعەلی حوکمڕانی ناخۆشەویستی هەڵبژاردەی نادریان لێخست و داوایان لە مەحموودسەعید کرد بێ و حکوومەت بە دەستەوە بگرێ[40]. لە ساڵی ١٧٦٨دا ڕعێت و خێلاتییەکانی خاننشینی نەخجەوان داوایان لە وەکیل کرد کە پێویستە لەبەر وەی حوسێنعەلیخان ملی بۆ زێدەڕەوییەکانی ئارکێل ڕاکێشاوە تەمێ بکرێ[41]. هەندێک پاش ئەم داخوازە خەبەر هات کە هێزەکانی ڕووسیا هاتوونە ئەیمەرتی و کارتێل و کاختی[42]. وەزارەتی دەرەوە لە سەنت پێترێزبوورگ لە ساڵی ١٧٧٠دا بۆ خاتری بەرگرتن لە هەڵتەزینەوەی وەکیل، ڕێزدار «بوگولی» کردە قۆنسوولی ئەو دەوڵەتە لە ڕەشت و فەرمانی دا کە بە ناردنی نامەیەکی دۆستانە بۆ وەکیل و فەتحعەلیخانی دەربەندی و گەورەپیاوانی دیکەی ئێران شیکردنەوەیەک بنووسێ و دڵنیایان بکاتەوە کە پشتیوانێتی دەوڵەتی ڕووسیا لە سلێمان و ئارکێل تەنیا زنجیرە چالاکییەکی کاتی بووە بە مەبەستی بەرگرتن لە لێشاوی هرووژمەکانی حکوومەتی ترکان و دەسەڵاتی قەیسەری قەت چاوی بە شوێن خاکی ئێرانەوە نیە. وێناچێ کە کەریمخان نامەیەکی ئەوتۆی بە دەستی گەیشتبێ، بەڵام هەرچۆنێک بێ لە وڵامی سکاڵانامەیەکی ئارکێلدا سەبارەت بە حاکمی قارس، نامەیەکی بۆ نووسی و تێیا لە حوکمڕانی گورجستانی ڕاسپارد کە وا چاکە دەس لە هێرش و شالاوی سنووری هەڵبگرێ و خۆ لە وەرگرتنی یارمەتی و تێوەردانی ڕووسیا بپارێزێ. ئارکێل لە نامەیەکدا سەبارەت بە هەردک بابەتەکە و شەڕەکانی دەگەڵ عوسمانی وڵامی دایەوە کە هاوپەیمان بوونی لەگەڵ ڕووسیا کارێکی بەرژەوەندخوازانەی بوێرانەیە بۆ پاراستنی

40- Dorn, 417 – 418; Butkov I, 248; cf. Bakikhanov 159.

41- Niikitin, Les Kurds, 125. the Bigzadeh inhabited the urmiya region, see Karimi, Joghrafya, 150.

42- Tsintsadze, 110 (NO. 5).

قـــازانجی ئێـــران و تێکهەڵچوونەکانیشـــی لەگـــەڵ عوسمـــانی دەبێتـــە هـــۆی وەرگرتنەوەی خاک و هەرێمەکانی پێشووی ئێران[٤٣].

ئارکێل وێڕای تەواوی ئەو ڕێزە سیاسییانەی بۆ ئارکێلی دانـابوو هـیچ چەشنە دەسـتەبەربوونێکی بـە مەبەسـتی بـەڕێوەبردنی دەسـتوورەکانی یـان بەیعەت پێکردنی وەبەرچاو نەگرتبوو و کەریمخانیش لـەم بـارەوە هـەنگاوێکی هەڵنەهێنایەوە. وەکیل گیرۆدەی داوی سەربزێوی خێڵی قاجار و شەڕ بوو لەگەڵ عومان و لە هەلومەرجێکا نەبوو کە بپەرژێتە سەر کێشەی گورجستان[٤٤].

هەڵبەت ئەم نامەیە بایەخێکی ئەوتۆی نەبوو، چونکە ئارکێل پێشتریش لە نووسراوەیەکی ئەوتۆدا بۆ سوڵتانی عوسمانی لە ساڵی ١٧٤٤دا ئەوپەڕی ڕێز و مەرایی نواندبوو. نامەی ئارکێل لە وەڵامی نیمچە فەرمانێکی بابیعالی دابوو کە لەگەڵ چەند دیاری و خەڵاتێک ناردبووی بۆ تەواوی حوکمڕانانی ئازەربایجان و باکووری ئاراز و دەیەویست کە سەبارەت بە پشتیوانی یان لانیکـەم بـێلایـەنی ئەوان لە مەسەلەی کوردستان و کێشە لەگەڵ میرانی زەندیـەدا دڵـنیا بێتـەوە. «ژۆزێف ئەمین» ناسیۆنالیستی ئەرمەنی گێڕاوییەتەوە کە وەختایەک باڵوێزێک لە لایەن کەریمخانەوە بە مەبەستی وەرگرتنی خـەراجێکی کـە بـڕێتی بـوو لـە ژمارەیەک کیژ و کوڕی گورجی هات، ئارکێل بە شێوەیەکی پڕسـووکایەتی ڕێـی نەدا و خۆی لە دیداری پاراست[٤٥]. گورجییەکان چ لە ڕۆژگاری عادڵشادا لە ساڵی ١٧٤٨ و چ لە زەمانی عەلیمرادخانا لە ساڵی ١٧٨٤دا بە شـێوەی پۆلـەچەکـداری بـەرچاو چالاکانــە بەشــداری سـپای ئێـران بـوون. فەرمانــدەی تۆپخانــەی کەریمخانیش پیاوێکی گورجی بوو[٤٦]. ڕەنگە بکرێ سۆهرابخان بە ئاخرین پیاوی گورجی دەرباری دابندرێ کە لە ئێرانا دەورێکی سیاسی چالاکی بە ئەستۆوە بوو. گورجییەکان لە سپای ڕووسیاشدا چ وەک ئەفسـەرانی تایبـەت و چ لـە ساڵـی

43- Ibid, 134 – 139. For the status of the Russian consul, see below, 15.2.

44- Ibid, 140 – 142 (NO. 6), 142, 144 (NO. 7). Cf. Hatt – i – Humayun, 174 (also published by M.R. Razavi in Bar - rasihaye Tarikhi X. NO. 1, 184); Butkov I, 289; MT, 341; Lang, Last Years, 171.

45- See Malcolm, 213 note; Kishmishev, 235 – 236.

46- Butkov I, 234 –235; Ferrieres de Sauvebioeuf,218, Niebuhr, Reise,103, 118.

١٧٦٨را بەرەودوا وەک لکەسوارێکی سووکەڵەچەک خزمەتیان دەکرد[٤٧].

کەریمخان دوو ڕێبازی دیکەی بۆ شوێنکردنە سەر حاکمانی سەربزێوی دەگرتە بەر: یەکیان خزمایەتی لە ڕێی ژن و ژنخوازی و ئەوی تر پیلانی سیاسی. ئەمانە وێکڕا ببوونە هۆی ڕاگرتنی وەکیل. پێشنیاری زەماوەندی ئەبولفەتحخانی کوڕەگەورەی وەکیل ئەگەرچی بەڕواڵەت لە لایەن فەتحعەلیخانی دەربەندیڕا قبووڵ کرا، بەڵام هەرگیز وەکردەوە نەگەڕا[٤٨]. لە ساڵی ١٧٦٧دا ئەلێکساندر(١٠) کە خۆی بە خاوەنی تاج و تەختی حوکمڕانێتی گورجستان دەزانی، لە لای ئارکێل ڕایکرد و پەنای بردە بەر شیراز، بەڵام پاش ڕووداوی دەربەند وەکیل تەنانەت چەند دیاری و خەڵاتێکی نارد بۆ ئووسمی قەرەقیتاق (قەراقیتاق) و دنەی دا پەلاماری گورجستان بدا و ئەلێکساندر بەرێتە سەردەسەڵات. ئووسمی تەواو دژی یەکێتی فەتحعەلیخان و شەماخی ڕاپەڕی، بەڵام ئەویش لە وەکیل زیاتر هێزی شەڕکردنی دەبەردا نەبوو و خوازیارەی تانج و تەختی گورجستان هەتا ماوەیەک پاش مردنی وەکیلیش هەر لە شیراز مایەوە[٤٩].

حوکمڕانانی گورجستان سەبارەت بە ئەگەری پیلانگێڕی دەرباری زەند هەمیشە گوێقوڵاغ بوون. لە ماوە و سەردەمی بۆشایی دەسەڵات و مەودای پێکهاتنی دەوڵەت لە ئێرانی ساڵانی ١٧٥٢ و ١٧٨٠دا ئارکێل پەنای دا بە یەکێک لەو کەسانەی خۆی بە خاوەنی تەختی پاتشایەتی ئێران دەزانی و پشتی گرت. فەتحعەلیخانیش لە ساڵی ١٧٨٤دا دەیەویست لەم ڕێبازە بۆ دژایەتی دەوڵەتی ئێران کەلک وەربگرێ، بەڵام هیچکام لەوان سەرکەوتنێکیان وەدەس نەهێنا[٥٠].

زۆربەی ئەو سکانەی بەجێماون دەتوانن وەک شاهیدێکی ئاشنا لە سەر ڕەوتی ڕووداو و کەڵەوەکێشییەکانی وڵاتان حیسابیان بۆ بکرێ؛ بەڵام وەک دیارە

47- Butkov, 159, 160.

48- Bakikhnov, 159, 160.

٤٩ گوڵشەنی مراد، ل ١٦٣ ـ ١٦٤؛ ANP, B1, 175, 16 May 1771; Brosset, 238; Bukov III, 108, 143; cf . Lang, Last Years, 158, 178 – 179; Perry correspondence in Bar – rasiha – ye – Tarikhi XI, NO. 1, 234.

50- Peyssonnel Part II, 153; Butkov III, 153, 154, 180; cf. Lang, Last Years, 179.

سکەکانیش وەک نامەکانی ئارکێل خاوەنی دوو ڕوون! سکەی زێو بە ناوی شاسمایلی سێهەم لێدراون یا بەپێی دابی زەندیە بە «یاکەریم» نەخشێندراون. ئەم سکانە لە شەماخی و نەخجەوان و گەنجە و تفلیس لە مابەینی سالانی ١٧٦٤ و ١٧٧٦ڕا تا سالانی ١٧٨٠ ـ ١٧٩٩، واتە ٢١سال پاش مەرگی کەریمخانیش بە باشی لە تفلیس وەگیر دەکەوتن. بۆ ڕوون بوونەوەی پتری بابەتەکە دەبێ سەرنج بدەینە ئەو ڕیزە سکانەی ئەوان ڕۆژان لە تفلیس (١١٧٦ ـ ١٢١٠ی کۆچی / ١٧٦٥ ـ ١٧٩٥ی زایینی) لە برەو دابوون و بەرێکیان نەخشی مەسیحایەتی بە زمانی گورجی و تەنانەت ڕووسی پێوە بوو و ئەغلەب بە شێوەی هەلۆیەکی دووسەری ئیمپراتۆرییەتیش خۆی دەنوێنێ. ئەگەرچی دەربارەی کاری بەجێی کەریمخان سەبارەت بە لێدانی سکەی زێوی برەودار بۆ بازرگانێتی سەرانسەری ئێرانا هیچ گومانێک لە گۆڕا نیە، بەلام لێدانی سکەی «مز» ــ کە تەنیا لە نێوخۆی شارەکان دەچوون ـ نیشانەی ڕەنگدانەوەی هەلوێستگرتنی ئارکێلە بە لای ڕووسیادا[٥١].

وەختایەک کە کەریمخان لە سالی ١٧٦٣دا گەیشتە بەستێنەکانی چۆمی ئاراز، پاش گرتنی ئازەربایجان بە مەبەستی جێبەجێ کردنی ئامانجەکانی کەوتە ڕاکێشانی سەرنج و پشتیوانێتی حاکمانی خۆجێیی. کە گەیشتە قەرەباغ فەتحعەلیخانی دەربەندی لە ڕێی ژن و ژنخوازیڕا ڕەزامەندی خۆی بۆ یەکگرتوویی سیاسی دەربڕی و ئارکێلیش بەلێنی ئازادکردنی ئازادخانی دا و بە جووتە سەریان وەبەر هێنا. هیچکام لە حوکمڕانانی خۆجێیی پێویست نەبوو کە بەڕەسمی بەیعەت بکەن یان کەس بە بارمتە بنێرن و تەنانەت سەبارەت بە دانی پیتاکی سالیانەش بابەتێک نەنووسراوە. کەریمخان پاش گەڕانەوەی بە مەبەستی بەرپەرچدانەوەی ڕاپەڕینی زەکیخانی ئامۆزای دەستی لەمانە بەردا هەتا ئیمپراتۆرییەتی دژوار وەچنگهاتووی خۆیان سەربەستانە پتەو بکەن، چونکە لەو ڕۆژگارەدا وەکیلیش خۆی خەریکی قایمکردنی بناغەی دەسەلاتی بوو.

51- Pooles, 105 ff.; Rabino, ((Coins of the shahs of Persia)) 179, 192; Lang, Numismatic History, 110– 115; cf. Perry, Correspence in Bar – rasiha – ye - Tarikhi XI, NO. 1, 243 – 244.

١٣ ـ ٥ تیئۆری حکوومەتی ناوەندی

ئاڵوگۆڕ و ئەمبارئەوبار بوونی سەردەمی فەرمانڕەوایەتی کەریمخان دەربارەی پاشماوەی هەرێمەکانی سنووری کە قەڵەمڕەوی حوکمڕانانی ئەردەڵان، لوڕستان و عەرەبستانی دەگرتەوە، لە بەشەکانی پێشوودا شیکرانەوە. کەش و هەوایەکی تر کە بە میراتی بۆچوونی حکوومەتی سەفەوییە دادەندرێ و لەگەڵ ڕووداوەکانی مێژوویی یەکتر دەگرێتەوە سرشتی دەسەڵاتی سیاسی کەریمخانە.

پلەی کۆمەڵایەتی پاشایەتی دوای سەفەوی کە پاش کۆمەڵێک گۆڕانکاری لە سایەی زاڵبوونی ئەفغانییەکانەوە سەری هەڵدا لە زۆر بارانەوە گەلێک وەک چارەنووسی ئاخرین خەلیفەکانی عەباسی دەچێ کە کەوتبوونە ژێر کاریگەری میرانی بە ڕەگەز ئێرانی و ترکانی سەدەکانی دە و دوازدەی زایینی. وەختایەک کە حکوومەتی سەفەوی لە شێوەی کۆنفێدراسیۆنێکی پێکهاتوو لە هۆز و تایفە ئازاکانەوە گۆڕا بۆ حکوومەتێکی کۆدەسەڵاتی پڕ لە دیوانسالارانی شارەکی، ڕێبەرانی وڵات کەمتر لە نێو پەیڕەوانی پیری سۆفی و سەیدەکان و کوڕانی پێشەوایانی ئایینی هەڵدەبژێردران، بەڵکوو زیاتر لە نێو حوکمڕانانی قەدیمەوە دادەندران. پلە و پایەی ئایینی دەسەڵاتی شا لە سایەی موجتەهیدەکانیڕا کە دەمڕاست و شیکەرەوەی یاساکانی خودایی بوون، بە سەرنج دان بەم خاڵە کە شا تەواو ببوو بە دەسەڵاتێکی زاڵ و سیاسی، پتر وەک بەڕێوەبەری یاساکانی ئیلاهی خۆی دەنواند. ئەگەرچی شا زەمانێکی کە تەنیا خۆی خاوەنی دەسەڵات بوو دەبوو بە فەرمانڕەوایەکی دیکتاتۆر، بەڵام دیسانیش هێندێکی فەڕ و شکۆی ڕووحییەتی لەمێژین یانی شوێنپێی سەمبولیکی ڕابردوو و کەسایەتییەکی ئەوپەڕی پاشایەتی وەدەس هێنابوو. بەڵام سەرەنجام بناغەی دەزگا و دامەزراوەکانی سەفەوی قەت لە سەر هەوای پێشوویان نەمان. لەبەر شەپۆلی هرووژمی دوژمن بە شێوەیەکی ئازایانە تێکشکا. بەڵام دیسانیش بە ناسەرسەنگی و بێوازی کەڵتە کرایەوە و لە سەردەمی پاشایەتی کەریمخانیشدا تۆزە پاشماوەیەکی مابوو. کەچی لە زەمانی نەبوونی ناوەندێکی دیکەدا بۆ درێژەی حکوومەت، سەرلەنوێ سازکردنەوەی دامودەزگاکانی سۆفیمەزن پێویستی

دەنواند[٥٢].

بۆیە عەلیمرادخان و محەممەدحەسەنخـان و کـەریمخـانیش کەوتنـە سوودوەرگرتن لـە قاپۆڕ و ڕووکاری شـای سـەفەوی وەک تـەوەرەی یـەکێتی و دامەزران بە دژی جێنشینانی نادر، چونکە پێیان وابوو بەرژەوەندی لەوەدایە کە لە دەوری شاسمایلی سێهەمی گومناو کۆببنەوە کە چەشنی تەلیسمێکە و دەبێتـە هۆی بەدیهاتنی دەسەڵاتی یاسایی و ڕاکێشانی جەماوەر. هەروەک نادرشاش لـە کاتی لێخستنی شاتۆماسبدا وای بە باش زانی کە منداڵـەی کـەمتەمـەنی واتـە شاعەباسی سێهەم بکاتـە جێنشـینی[٥٣]. ئەمانـە هـیچ ڕێزێکیـان بـۆ ئـەم شـا دەستەدەخۆرەی خۆیان دانەدەنا و هەرگیز سەرنجیان نەدەدایە ئـەم بابەتـە کـە داخوا بەڕاستی لە ڕەگەزی خانەدانی پادشایەتی سـەفەوییە یـان نـا و قـەتیش گوێیان نەدەدایە ناڕەزامەندییەکانی سـەبارەت بـەوەی کـە بەڕاسـتی وازی لـە شایەتی نیە[٥٤]. هەم خەڵک و هەم فەرمانڕەوایان بـە چـاکی ئاگـادار بـوون کـە سیساڵ داگیر و پێخوست کرانی وڵات و ئاژاوە و نەبوونی حکوومـەت چەنـدیان گیروگرفت بەدیهێناوە و بەڕاستی ڕایەڵوپۆی ئیداری لە درێژەی ئـەم ماوەیـەدا لەگەڵ دادپەروەری و هێمنایەتی و پاراستنی سنوور و خاکی هەرێمـەکانی وڵاتی بەدەم با دادا[٥٥]. ئەگەر بەوردی لەم بابەتە خوردبینەوە دەبینین لەبری وەی شای دەستەدەخۆر وەک سەمبولێکی زیندوو چاوی لێبکرێ، بە شێوەی بەردەستەیەک هەڵسوکەوتی لەگەڵ دەکرا. هەرچۆنێک بوو بـارودۆخ وای هەڵـدەگرت کـە لـە ساڵی ١٧٦٤دا کەریمخان بۆ گەڕانـەوە فـارس ئامـادە بـێ و شـا بـە تویێشـە و تەدارەکی تەواوەوە لە قەڵای ئابادە بخاتە ژێر چاوەدێری و ڕۆژانە بڕی تمەنێکی

٥٢ـ مینۆرسکی هێندێک بـیر و بۆچـوونی سـەبارەت بـە پاشـایەتی و هـەلومـەرجی سەفەویان لە تەزکەرەتولملووک، ل ١٢ ـ ١٤دا شیکردۆتەوە:

Lambton, ((Quis Custodiet Custodes)) 142 – 143; Savory, the Safavid state and Policy, 179 – 181; Perry, ((The Last Safavids)) 59 – 60.

53- See Lockhart, Nadir shah, 62 – 63.

٥٤ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٢٨٣ ـ ٢٨٤: MAE Perse VIII, NO.5. Olivier VI, 124.

55- Ferrieres de Sauvaboeuf (234), refrring both to the earlier interregnum (1747 on) and that of his own time (1785), with eloquent despair

بۆ خەرج بکرێ و دیاری و خەڵاتی نەورۆزانەی ویَبدرێ هەتا خان نیشانی بدا کە یەکێک لە «کەمترین بەندەکان»ی ئەوە. شای دەسبەسەر ڕۆژێ خۆی بە کاری وێنەگەری و چەقۆسازکردنەوە دەخافلاند. سەرەنجام لە ١١٨٧ی کۆچی / ١٧٧٣ی زایینی بێ ئەوەی خەڵک ئاگایان لێبێ مرد[٥٦].

ئەم وشەیەی کە بە هاتنە سەر دەسەڵاتی کەریمخان بەدیهات خاوەنی سەنگ و پلەیەکی تایبەت بوو. وشەی وەکیل یانی نوێنەر، ئەگەر نیشانە و سلسلە و پلپلەی دیکەی وێنەخرێ، بارتەقا و لێکولێکی پلەی پێشووی «سەرداری پارێزگا»یە لە سەردەمی پاشایەتی شاعەباسدا. وەکیلی دەوڵەت پایە و پلەیەک بوو کە لە زەمانی پەیدابوونی یەکێتی سەردارانی سێکۆچکەدا لە ئیسفەهان عەلیمەردانخانی بەختیاری دایهێنا. پێشینەی ئەم نازناوە دەگەڕێتەوە سەر خانیئەفشار لە زەمانی شاتۆماسبدا و دەسبەسەرداگرتنی لە لایەن نادرەوە. نازناوی «وەکیلی دەوڵەت» لەگەڵ ناوی تێکەڵاوی «جێنشینی میری» کە ئەو خۆی بە خاوەنی ئەم پلەیە دەزانی لە لایەن شاعەباسی سێهەمەوە، وێکدەچوون. هەروەها ئاماژەیەک بوو بۆ سەر سەرکردایەتی هەرەباڵای هێزەکان لە لایەن شاوە[٥٧] و شێوازی دیکتاتۆری لەشکری ـ سیاسی کە لە کردەوەدا مەزنی سەرکردەکانی سەدەی دەهەم و یازدەهەمی بەغدای پێ ناودێر دەکرا. کەریمخان بە تلاندنی عەلیمەردانخان بوو بە میراتگری ئەم نازناوە، بەڵام هەر ماوەیەک دواتر کە لە ساڵی ١٧٦٥دا ـ بەگوێرەی نووسینی ڕەزاقولیخان ـ لە شیراز بنەی داکوتا ئاڵوگۆڕی بە سەر هێنا و کردی بە وەکیلی ڕعێتان یان وەکیلی جەماوەر و تا ئاخرین ڕۆژەکانی ژیانی پێی لە سەر بەکارهێنانی ئەم نازناوە دادەگرت. وەک عەبدوڕڕەززاق دەنووسێ «ئەگەر کەسێک بە شا ناوی هێنابا لەڕێوە بە سەری دەڕۆیی و بە خۆبەکەمزانینەوە

٥٦ـ دونبولی، تەجرەبەتولئەحرار، بەرگی ٢، ل ٣١؛ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٣٧؛ پەرتەو بەیزایی، ل ٦١؛ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢١٩.

٥٧ـ مینۆرسکی، تەزکەرەتولملووک، ل ١١٤ ـ ١١٥؛ لۆکهارت، نادرشا، ٦١ و ٦٣؛ Savory, «Some Notes» 114.

دەیگوت شا ئەوە لە ئابادەیە و من تەنیا کەیخودایەکم[٥٨].»

پلەی وەکیلی ڕعێتان (وکیل‌الرعایا) لە سەردەمی سەفەوییە، قاجارییە و زەندیەدا شوغڵێکی ئەیالەتی و ئیداری بوو. وا دیارە ئەم شوغڵە بەڕواڵەت نوێنەرایەتی جووتیاران و کرێکارانی لە ئەستۆ بووە و لەبری وەی هەڵبژاردەی حوکمڕانانی پارێزگاکان بێ لە لایەن کەیخودایان و کەلانتەرەکانی خۆوڵاتیڕا هەڵدەبژێردرا و شاش حوکمی دەس بەکار بوونی دەدایە[٥٩]. لەگەڵ ئەمەشدا بەر لەوەی بە نوێنەری حوکمڕان دابنەدرێ، ئەرکی بەپێی پێویست نوێنەرایەتی جەماوەری خەڵک بوو (ئەوانەی کە لە نێو چینەکانی باڵادا پشتیوانێکیان نەبوو) لە وەختایەکدا کە دەکەوتنە بەر شەپۆلی زوڵم و چەوساندنەوەی دەرەبەگان و کاربەدەستانی حکوومەتی. لە ڕاستیدا کەریمخان بە گۆڕینی ناوی شا بۆ ماکە و هەوێنی پاراستنی جەماوەری خەڵک ڕایگەیاندبوو کە دەیهەوێ وەک بەڕێوەبەری عەدالەتی کۆمەڵایەتی و فەرمانڕەوایەکی دادپەروەر حکوومەت بکا.

سەبارەت بە جێگۆڕکەی وشەی «دەوڵەت» و «ڕعێت» دەکرێ لێکدانەوەی ڕاگەیاندنی ڕەسمی لابردنی شاسمایلی سێهەمیش کە زۆری فوو لێکرابوو

٥٨ـ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ٩، ل ٨٠ ـ ٨٢؛ کووهمەرەئی، ل ٤٦٠؛ دونبولی، تەجرەبە، بەرگی ٢، ل ٣١ (ئێمە پیاوێکی کەیخوداین)؛ ئیسفەهانی لە بەرگی ٢ ئادا، بە وەکیلی ڕعێتانی نووسیوە، (وکیل‌الرعایا).

٥٩ـ موشیری لە گۆڤاری توێژینەوەکانی مێژوویی‌دا، ساڵی هەشتەم، ژمارە ٣، ل ١١٢، فەرمانێکی چاپ کردووە کە تێیدا عەلی‌مرادخان، ئاغا محەممەدعەهدی کردۆتە وەکیلی ڕعێتەکانی قوم. کتێبی شۆڕشی مەشرووتەی براون چاپی کەمبریج، ساڵی ١٩١٠، ل ١٣١، ئۆباڵ بۆ ئەم پاساوە دەکێشێ کە یەکەمین نوێنەری هەمەدان لە پارلەمانی شوورای نەتەوەیی‌دا وەکیلی ڕعێتەکانی ئەو شارە بوو...

*ئۆلیوێر کێرموول ناسراو بە لۆردی پشتیوانی بریتانیا، سیاسەتوانێکی ئینگلیسی بوو کە لە ساڵی ١٦٤٠دا بە ئەندامی پارلەمان هەڵبژێردرا و شۆڕشێکی بەرپا کرد و لە «ناسبی» هێزەکانی پادشایەتی تێکشکاند. ئەو دادگایەکی پێکهێنا کە شارلی یەکەمی بە مەرگ مەحکووم کرد... بە پێودانێکی دیکتاتۆرانە حکوومەتی گرتە دەس و لە ساڵی ١٦٥٣دا چونکە پارلەمان وەباڵی بۆ کارەکانی نەکێشا، هەڵیوەشاندەوە. ئەم پیاوە گەلێک یاسای باشی دانا کە بە «یاساکانی کێرموول» ناودێر کراون. (فەرهەنگی موعین، بەرگی ٦، ل ١٥٦٦ ـ ١٥٦٧؛ وەرگێڕ).

وەبەرچاو بگیرێ. لە ڕاستیدا کەریمخان سیستمێکی حکوومەتی «کێرموول*»ی لە سەر بنەمای پاتشایەتی ڕۆنا و دیکتاتۆریتی پرۆلتاریای بەدیهێنا. لەم ئاڵوگۆڕە زیرەکانەیەدا لابردن و گۆڕینی وشەکان هەر لەخۆوە نەبوو. کەریمخان دەبووا دەس بەردا لەو مەشرووعییەتە ئایینییەی خۆی وەک ئەوەی وا لە حکوومەتی سەفەویاندا هەبوو و بە شێوەیەکی ڕواڵەتی شای دەستندەخۆری بپارێزێ هەتا مەترسی ڕیسوابوونی داگیرکردنی دەسەڵاتی نەخرێتە ئەستۆ. نادرشای دیکتاتۆر سەرەتا سواری وزەی بزوێنەری تێئۆری ژیاندنەوەی درێژەی پاشایەتی خانەدانی سەفەوی بوو و بە توانایی خۆی و پاڵپشتی لەشکرییانی کەوتە سەر باری فەرمانڕەوایەتی پاوانکراوی و سەرەنجام وەختایەک لە باری کەسایەتی تووشی تلاسان هات لەبەر چاوی جەماوەری خەڵک کەوت و شکا و پیاوەکانی لێیهەڵگەڕانەوە. وریایی و ئاقڵمەندی وەکیل لە سەر پێوشوێنی هەمان سرشت و تەبیاتی ئارامیخوازی وای کرد کە لەچاو فەرمانڕەوایەتی خانەدانی سەفەوی وەک سەردەمێکی پرشنگدار ڕێزی لێبگرێ و لەگوێن تایفەی ئەفشار نازناوی دیکتاتۆر و داگیرکەری تەختی پاشایەتی لەخۆنەگرێ. لەگەڵ ئەمەشا ئەو خۆی بە کەیخودایەکی مابەینی جەماوەری خەڵک و میرێکی بەڕاستی سەمبولیک نیشان دەدا.

بیر و بۆچوونێکی ئاوا سەبارەت بە حکوومەت جگە لەوەی هەمیشە سیلەچاوێکی لە ڕابردوو بێ هیچ کاریگەرییەکی دیکەی نەبوو. سەبارەت بە حاوانەوە، خۆشمەشرەفی و دادپەروەری وەکیل نەقڵ و نەزیلەی زۆر وەبەرچاو دێ. چ ئەمانە ساختە بن یان ڕاستەقینە بەهەرحاڵ بۆچوونی ڕوون و پوختی «هۆڕن» دەسەلمێنن کە دەڵێ: «بۆ ئەوەی دەستی بگاتە مەبەست و شتی باشتر، پشتی لە دنیا هەڵنەکردبوو، بەڵکوو ئەو پیاوە بۆ شێوازێکی ئاوا فەیلەسووفانە زۆر ساکار و گوندەکی بوو. وای دەنواند پتر لەوەی کە پاتشایەکی گەورە بێ، چەشنی ڕیشسپی تایفە و بنەماڵەیەکە[٦٠].» دونبولیش ئەم بابەتەی ئاوا لێکداوەتەوە و دەنووسێ «ئەو بە باری خدەوخۆوی سروشتیدا زیاتر لەوەی

٦٠ــ Horn, 593 دەنووسێ: «ئەو بەر لەوەی فەرمانڕەوای وڵاتێکی گەورە بێ، وەک باوکی بنەماڵەیەکی باوکسالار وابوو.»

وەک پادشایان بچێ، چەشنی کەیخودایەک وابوو.» وێڕای ئەمەش بە پاڵپشتی تێگەیشتن و لێکدانەوەی زەین لە سەر ڕووداوەکان ڕوون بۆتەوە کە ئەو زەمانی لەبەرەوەی غەوارەکان و ئێرانییەکان عادەتیان بە دیتنی فەرمانڕەوایانی پاوانخوازی دیکتاتۆر گرتبوو، هێندەیان تاریف نەدەکرد. قەشەی «کارمێلیت»ی ئیسفەهان لە کۆتایی ساڵی ۱۷٦٤دا سەبارەت بە کەریمخان ئاوای نووسیوە: «هەتا ئێستا نەیتوانیوە پلەی پاشایەتی بگرێتە ئەستۆ.» هەر لەو ساڵیدا قۆنسوولی ڕووسیا لە ڕەشت هەواڵی داوە کە کەریمخان دەوڵەمەندترین ئەیالات و شارەکانی سەراسەری ئێرانی خستۆتە ژێر چۆکی خۆی، بەڵام سەرەڕای ئەوەش خۆی خۆش نەکردووە کە بڵێ «شا»م.... بۆیە دڵی خەڵکی وەدەسهێناوە. هەر ئاواش هەتا ئاخری تەمەنی مایەوە و مۆرکی گەلی پاراست، چونکە هەرگیز حازر نەبوو پلەی پاشایەتی وەربگرێ.

تەنانەت لە ڕۆژگاری جێنشینانی دڕ و دڕندەشیدا خۆبەکەمگرتنی وی وەک ئەرک و نەریتێک پەیڕەو کرا. ئەگەرچی بەڕاستی ئامۆزاکان و نەوەی ئامۆزاکانی یەک لەدوای یەک بوونە پادشا، بەڵام بەڕواڵەت پاڵپشتی سەرپەرستێتی وڵات بوون لە لایەن کوڕانی وەکیلەوە. (ئەم پایە و پلەیە لە ڕاستیدا هەمان نازناوی وەکیل بوو کە قەت بە ڕوونی ڕانەگەندرا.) هیچکام لە فەرمانڕەوایانی زەند لە زەکیخانەوە بگرە تا لوتفعەلیخان پتر لە پلەی «خان» پێهەڵنەچوون و بانگەشەیان بۆ نەکردووە[61].

بەڵام ڕووکارێکی دیکەی نیزیک لە ڕاستەقینە سەبارەت بەوەی کە خۆی بە میر و جێنشینیمیر داناوە لەم چوارینەیەدا کە بە ئاوی زێڕ لە سەردمی شمشێرەکەی نووسراوە، ئاشکرا دەبێ[62]:

این تیغ که شیر فلکش نخجیر است　　　شمشیر وکیل، آن شه کشورگیر است

61- Carmelites, 664; Arunova and Ashrafyan, ((Novye Materialy)) III.

62- cf. Perry, ((The Last safavids)) 66 – 69.

شمشێری کەریمخان لە مووزەی پارسی شیرازە. هەروابێتەوە ڕۆستەموتتەواریخ دروشمێکی هەیە (ل ۳۳۳): هەی ئافەریم بۆ «کەریم»ی مەزن کە شا بوو بەخۆی دەگوت وەکیل. ئەمە نیشانی دەدا کە ڕەنگە مەبەست لە وشەی وەکیل، وەکیلی دەوڵەت بێ. بەڵام کەریمخان هەمیشە دەیویست ڕوخساری جەماوەری وشەکە ڕابگرێ.

پیوستە کلـید فـتح دارد در دست   آن دست کە بر قبضۀ این شمشیر است

(ئەم تیخە کە شێری گەردوون نێچیری ئەوە، شیری وەکیل، ئەو پاشای وڵاتگرەیە ، هەمیشە کلیلی سەرکەوتنی بە دەستەوە، ئەو پەنجەی کە دەسکی ئەو شمشێرەی بە دەستەوەیە.)

پێویستی پاراستنی کێشی شێعرەکە ڕێگای پێوەزیادکردنی «ژێر»ێک نادا لە نێوان «وەکیل» و «ئەو پاشای وڵاتگرە»دا، یانی بە واتای «وەکیلی ئەو پاتشای وڵاتگر»ە ناخوێندرێتەوە. لێرەدا مانای پێچەوانەی ڕووکاری ڕاستی نیشان دەدا کە وەکیل ئەو پاتشای وڵاتگرەیە کە لە سەر دمی شیرەکەی نووسراوە و پلەی سیاسی ئەو کە لێی بۆتە نازناوێکی تایبەت، خوازە (ئیستیعارە) لە تەرز و چەشنی ئەم ڕاستەقینە سیاسییەدا ڕوون دەکاتەوە.

۱۳ ـ ٦ حکوومەتی ناوەندی لە کردەوەدا

ئەگەرچی لە کردەوەیدا وەک شێخێکی پیاوچاک دەجووڵایەوە، بەڵام زۆر بەتوندی هەوساری سیاسەتی حکوومەتی ناوەندی بە دەستەوە بوو. لیستەی وشەی کۆنباوی کارگێڕی دەرباری سەفەوی و تەشریفاتی ئیداری لە کەلێن و قوژبنی ڕووداونووسینەوەکاندا وەبەرچاو دێ. بەڵام ناوێک کە بەڵگە بێ لە سەر بوونی سەرکردەکانی دەرباری وەک قۆرچیباشی (سەرۆکی جبەخانە)، قووڵڵەرئاغاسی(گەورەنۆکەر)، ئیشیک ئاغاسی باشی (سەرۆکی دەربار) و تفەنگچی باشی (سەرۆکی چەکداران) وەبەرچاو نایە. ئەمانە لە ئاخرین ساڵەکانی حکوومەتی سەفەویدا[٦٣] لەگەڵ سەروەزیر (ئیعتیمادوددەولەی سەرداری مەزن) بەتێکڕایی دەبوونە شووڕای پارێزگا. هیچکام لە وەزیرانی دەوڵەتی کەریمخان نەبوونە خاوەنی خاڵێکی بەرچاوی تایبەت: سەرکردایەتی پەلامارەکان و حوکمڕانێتی ناوچەکان بە بێ ڕەچاوکردنی هیچ ڕێ و شوێنێکی دروست دەدرایە دەس خزمان و سەرۆکی هۆز و تایفەکانی باوەڕپێکراوی بە ناوی سەردار. وەختایەک کە پارێزگاکان هێور بوون، کارەکان دەدرانە دەس حاکمان و

٦٣ـ تەزکەرەتولملووک، ل ١٠١ ـ ١٠٤؛ Lockhart, Safavi Dynasty 13.

کارگێڕانی خۆجێیی و ئەمانەش یەکبەیەک دەبوو ڕاستەوخۆ وڵامدەرەوەی بن. هەر نازناوێکی کە دەدرایە شازادەکانی زەندیە[٦٤] - وەک ئیعتیزادوددەولە و ئیستیزهادوددەولە کە وا دیارە هەرتک تایبەتی زەکیخان بوون - بەرلەوەی پەیوەندی بە پلە و پایەی ئیداری ئەوانەوە بێ، پتر بۆ ڕێزلێگرتن بوو.

پاش کەریمخان لە کاروباری دیوانیدا دەبوو بە وەزیری دیوان. یەکەمین وەزیری دیوان میرزاعەقیل بوو کە لە ساڵی ۱۱۷۷ی کۆچی / ۱۷٦۳ی زایینیدا لە ئیسفەهان کوژرا. پاش ئەو میرزا محەممەدجەعفەر ئیسفەهانی بۆ ئەم ئەرکە هەڵبژێردرا. هاوشانی ئەم شوغڵە بە هێندێک سەروخوارەوە مستەوفیولمەمالک (سەرخەزنەداری وڵات) بوو. میرزا محەممەدی برووجێردی و میرزا محەممەدحوسێنی فەراهانی(۱۱) بە بنەماڵە و پشتاوپشت ئەم ئەرکەیان لە ئەستۆ بوو. ئەمانە بەپێی دابەشینی پلەی ئیداری و بەڕێوەبەرایەتی و کاروباری خەزێنەداری کەوتبوونە سەرووی هەموو شوغڵەکان و لەو سەردەمەدا هێندێک لە کارگێڕی ئیداری دیوان سەرتر بوون. وەکیل بەرپرسی ئەم کارەی وەک مۆردار و بەردەست و هاوکاری کاتی بێکاری خۆی پتر لەوانی دی لە پلەی خۆیا دەیهێشتەوە[٦٥]. شێوەی کاروباری بەڕێوەبەرایەتی حکوومەتی خانی زەند لە چوارچێوەی بەرتەسکتردا وەک شێوازی حکوومەتی نادر و ئاغامحەممەدخانی، پێش و پاشی دەچوو[٦٦]. سەرداری هەمیشەیی و باوەڕپێکراوی سادقخانی برای بوو، ناوبراو لە کاتی پەلاماری وەکیل بۆ سەر باکووری ئێران ئەرکی بەگلەربەگی فارسی لە ئەستۆ بوو.

بەڕوونی دیارە کە کەمبوونەوەی خاک و هەرێمەکانی ئێران لە ڕۆژگاری کەریمخاندا وای کرد ژمارەی پارێزگاکانی ژێر دەسەڵاتی سەردارانی هەڵبژێردراوی حکوومەتی ناوەندی دابەزێ بۆ سەر ۸ پارێزگا، چونکە لە

٦٤- تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ۱٤٥ و ۱۸۳.

٦٥- ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٤٣٦؛ دونبولی، تەجرەبەتولئەحرار، بەرگی یەکەم، ل ۱۳۱؛ گوڵشبەنی مراد، ل ۱۲٤ - ۱۲٥؛ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ۲۱۰. بە مەبەستی زانیاری پتر سەبارەت بەم بابەتەی سەرەوە بڕواننە نازمر لە ژێر سەردێری شاعیرانی هاوچەرخ، بەهار، بەرگی ۳، ل ۳۳۳.

66- Waring, 93; Maredith, 63.

ڕۆژگاری سەفەوی و دەورانی پادشایەتی نادرا دەگەیشتە ١٢ تا ١٥ پارێزگا[٦٧]. دەبێ ئەم ژمارەیە سێ‌چوار والی بنەماڵەیی وەک ئەردەڵان، لوڕستان، عەرەبستان و چەند حاکمی شارە گەورەکانی چەشنی کرماشان، ئیسفەهان، کاشان، یەزد، بووشێهر و بەندەرعەباسی بخرێتە سەر. تەواوی ئەمانە لە قسەدا، هەڵبژاردە یان لانیکەم خاوەنی حوکمی دەوڵەتی ناوەندی بوون و ناچار بوون کە زۆربەی جاران بە شێوەیەکی ڕێک‌وپێک خۆ بدەنە هاوکاری لەشکری و ماڵی.

هەروەها دەبوو دەرەبەگ و خانەکانی سنوورنشین و تێکڕای هۆز و تایفەکانی وڵات چەند کەسێک لە خزمانیان وەک بارمتەی دڵخواز بنێرنە ناوەندی دەسەڵات و ئەمەش بۆ دابین و جێبەجێ‌کردنی داوا و فەرمانەکانی حکوومەتی ناوەندی بوو[٦٨]. بارمتە گرینگەکانی شیراز بریتی بوون لە باوک و کوڕی نەجەف‌قوڵی‌خانی حوکمڕانی ئازەربایجان، برازای حوسێن‌قوڵی‌خانی حوکمڕانی ئێرەوان، حەیدەرخانی بەختیاری، بنەماڵەی زولفەقارخانی ئەفشار حاکمی خەمسە، کوڕ و مامی حوسێن‌قوڵی‌خانی قوانلووی قاجار حاکمی دامغان، میرمەهنا و میرحوسێنی بەندەرڕیگی کوڕی شێخ‌عەبدوڵلای بنی موعین حاکمی دوورگەی هۆرمز، کوڕی نەسیرخانی حوکمڕانی لار و نوێنەرانی بنەماڵەکانی حوکمڕانی بووشێهر، بێهبەهان و تایفە گەورەکان.

بارمتە میوانەکانی وەکیل بەگوێرەی کەسایەتی و هەلومەرجیان خاوەنی پلە و داهاتێک بوون. بەڕاستی بەڕواڵەتیش کە بوایە ئەمانە بارمتە نەبوون، بەڵکوو هەموویان باسی ئاکاری چاکی دەربارییان دەکرد دەرهەق بەخۆیان[٦٩]، چونکە لەبەر وەدەس‌هێنانی ڕەزامەندی بنەماڵەکانیان نەکەوتبوونە سەر ڕەوگەی تۆڵە. لە گەرمەی ڕاپەڕینی حوسێن‌قوڵی‌خانا ئاغامحەممەدخان پەنای بردە بەر گومبەزی شاچراغ لە شیراز، بەڵام کەریم‌خان

٦٧ـ تەزکەرەتولملووک، ل ١٠٠ ـ ١٠٤و ١١٣.

68- Arunova and Ashrafyan, Novye Materialy, 111; ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٣١.

٦٩ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٣٤، ٣٣٨ و ٣٦١؛ دونبولی، تەجرەبە، بەرگی ٢، ل ٤٣؛ ئیحتیشامولمولک، ل ١٣٢.

دڵنیای کردەوە کە سەبارەت بە ڕوداوەکان و ئەوی لێیدەکەوێتەوە ناکەوێتە بەر تۆڵە[70]. بەڵام ئاغامحەممەدخان و فەتحعەلیشا لە شیراز نە تەنیا هەڵومەرجی باشیان بۆ ڕەخسا، بەڵکوو کاری گرینگی ئامادەسازی قاجارییە و هاتنە سەر دەسەڵاتی ئەو خێڵەیان بە سەرنخوونکردنی زەندیە تەواو کرد. ئەوجۆرەی کە ڕۆستەموتتەواریخ نووسیویەتی کەریمخان بە تەواوی پێشبینی وەها ڕووداوێکی کردووە.

تێکەڵی لە ڕێی ژن و ژنخوازیڕا بە باشتر لە شەڕ و تێکهەڵچوون دادەندرا. هێندێک جاران ئەم شێوازە تەنانەت جێی ڕایەڵەی بارمتەگیری گرتۆتەوە. خودی وەکیل خوشکی محەممەدحەسەنخان واتە پووری ئاغامحەممەدخانی خواست(۱۲) . عەلیمرادخانی زەند بیبیشاجیهان خانمی کچی محەممەدحەسەنخانی هێنا. ئەبولفەتحخانی کوڕەگەورەی وەکیل کە یەکێک لە ئامرازەکانی بەرچاوی ڕاپەڕاندنی ئەم سیاسەتە بوو لەگەڵ خوشکی نەجەفقولیخانی دونبولی و خوشکی هیدایەتوڵلاخانی ڕەشتی زەماوەندی کرد، ڕێی بۆ زەماوەندێکی سەرنەگرتووش لەگەڵ خوشکی فەتحعەلیخانی دەربەندی بە ناوی فاتمەبەگم خۆش کردبوو. خانەکانی دیکەی زەندیش ئەم ڕەوتەیان دەگرتەبەر و زەماوەندی سیاسی - بەرژەوەندخوازانەیان برەو پێدەدا. بەستامخان کیژی عەلینەقیبەگی جووپاری خواست، بەڵام دوو بابەت لەم چەشن زەماوەندانە بەرەورووی ناکانی هاتن و بەئاشکرا پووچەڵ بوونەوە. عەلیمحەممەدخان لە ماوەی هەڵمەتی ساڵی ۱۷۷۳دا بۆ سەر مازەندەران لەگەڵ کچەی دیلی حوسێنقولیخان زەماوەندی کرد، کچە بە هەزار ناری عەلی ملی پێدا نەدێنا، بنەماڵەکەی بە بزاوتن و دنەدانی وەکیل کابرایان چۆڵەپێچ کرد؛ زەکیخانی زەند دەیەویست کیژی شێخی هۆرمز بخوازێ بەڵام ئەم زەماوەندە سپاکەی لەبەریەک هەڵوەشاند و ئازادکرانی کوڕی شێخی لێکەوتەوە کە لە شیراز بە بارمتەیی دەژیا.

گەڵاڵەی پیلانگێڕی، خوێنڕێژی و نانەوەی دووبەرەکی و گەلێک فرتوفێڵی تر بۆ خاشەکێشانی دوژمن لە لایەن وەکیلەوە ئۆباڵیان بۆ نەکێشراوە، بەڵام ناکرێ بە تەواویش بڵێی وایە و چی هەیە خۆی لێ گێل بکەی.

۷۰ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ۳۵۳ ـ ۳۵٤ و ۳۵۹؛ مونتەزەمی ناسری، ل ۳۱٤.

قەڵاچۆکردنی ئەفغانییەکان نیشاندەری ئەوەیە کە ئەو لە کردەوەدا بۆ پێشکەوتنی ئامانجە سیاسییەکانی خۆی لە کوشت و کوشتار و فێڵەبازی لانەداوە. سەرەڕای ئەم بابەتەی باسی کرا کوشتار و سزادانی زۆرێک لە سەرۆکانی تایفەی زەند و پیاوانی پشتیوانیان لە بارگای پاشایەتی و پارێزگاکان، لە سەردەمی ڕاپەڕینی زەکیخانا دەتوانێ وەک سووچێکی داماڵین و پاکتاوی ڕایەڵ‌وپۆی ئیداری و بنەماڵەیی بکەوێتە بەر سەرنج. کوژرانی نەسیرخانی لاری پاش ڕزگاری لە شیراز و هەڵبژاردنەوە و دانانەوەی بە حوکمڕان و قوتاربوونی لە تەمێ و سزا، ئەگەر بە ئیمای زیرەکانەی وەکیلیش ئەنجام نەدرابێ، دیسانیش لانیکەم نیشانەی بێخەیاڵی و کرکەوتنەوەی پێوەدیارە. چونکە وەکیل بە نێوان‌ناخۆشی مەسیح‌خان و نەسیرخانی دەزانی و هیچ دوور نیە کە بە تێداچوونی ئەو کۆنەخەنیمەی ناڕازی بووبێ. لە لایەکی تریشەوە دانەوەی حوکمڕانی خووزستان بە سەرۆکانی ئالیکەسیر کە بە خوێنی سەری توونی بوون لە لایەن زەکیخانە کە وازی لەم چەشنە کارانە بووە، بە هەڵەیەکی تەواو دادەندرێ(١٣).

تایفەکانی قوانلوو و دەوەللووی قاجار بۆئاشکرا نیازیان بە دنەدانی کەس نەبووە سەبارەت بە قینەبەرایەتی نێوانیان، بەڵام مەیل و ئیشتیای کەریم‌خان بۆ تێکدانی هاوسەنگی بە دژی دەوەللوو لە لایەن قوانلووەکانەوە پاساو نادرێتەوە. ئەو سەبارەت بە پڕکردنەوەی بۆشایی و کەلەبەری نێوانیان هەنگاوێکی نەناوە و دیارە ویستوویەتی بە دانانی حوسێن‌قولی‌خان بە حوکمڕانی دامغان هاوسەنگییەک ساز بکا. وەختایەکیش پێی بە هەڵەی خۆی برد نەیدەویست یان نەیدەتوانی ئیزن بدا کە دەوەللووەکان جڵەوی تەواوی پارێزگا و خێڵی قاجاریان بە دەستەوەبێ. ئەگەر ڕاست بێ وەک یەکێک لە سەرچاوەکان باسی دەکا، ڕوون دەبێتەوە کە حوسێن‌قولی‌خانی کوژراو بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ بە فیت و دنە و هەڕەشەی دەرباری شیراز، کەوتۆتە داو.

لە مەسەلەی هاوسەنگی‌دا وا وێدەچێ کە وەکیل مەیلی لە دەنگدانی قۆشەن و بەلاماردانی دەرودەشتە دوورەدەستەکان نەبووبێ و کەم و زۆر حاوانەوە و توندنەکێشانی و سزادانی بە مەبەستی پەند و تۆقاندن و هەروەها پیلانگێڕانی لەم بابەتەی، دەبوو بە هۆی دنەدانی سەربزێوان بۆ کەتنگێڕانی

مەیلەو پەنامەکی کە نموونەیەک لەم هەڵکەوتانە لە ڕووداوی خەیانەتی بریکاری لاهیجاندا وەبەرچاو دێ. بەڵام دەبێ کارەکانی وی لەگەڵ پێودانەکانی ڕێک و پتەوی نادرشا بەراورد بکرێ و ئەمانە لەتەک ئەو ئاژاوە و سەرهەڵدانە زیاتر و گەورە و قورسانەی کە بە دژی نادر قەومان هەڵبسەنگێندرێن. بەڵام کارەکانی وی پتر ڕەنگیان دایەوە و شوێنیان دانا. ئەم بانگەشەیە کە دەڵێ کەریمخان لە بواری پاراستن و یەکڕیزی و وەفاداری کەسان و داهات خاوەنی شێوازێکی ئارامتر و بەپارسەنگتر بووە، لە باسی داهاتوودا دەخرێتە ڕوو.

١٣ ـ ٧ سیاسەتی ئایینی

کەریمخان بە ناوی بەڕێوەبەر و دمڕاستی خانەدانی ڕواڵەتییانەی تازەی سەفەوی کە هێشتا بەکردەوە بێپادشا بوو، دەبێ سەبارەت بە دۆزی تایبەتی خۆی بە شوێن ڕەزامەندی و ئۆباڵ بۆکێشانی زانایانی ئایینییەوە بووبێ، کەچی ئەم ڕێگایەی نەگرتەبەر.

ئەو دەریا بێسنوورەی کە مەودای دەخستە نێوان جەماوەر و شای سەفەوی لەبەر پێنجداکوتانی زۆرەملێی ئایینی، هەر بەو بەرفراوانییەی چەوساندنەوەی سیاسی، ئەم لێکترازان و مەودایەی هەرواتر کردبوو. لە چینبەندی کۆمەڵی شارنشیندا کە بەڕاستی شوێنی یەکێتی پێشووی هێز و تیرەکانی سەردەمی شاسوڵتان حوسێنی گرتبۆوە، ڕێبەرانی ئایینی بواری پشتیوانیکردنیان لە فەرمانڕەوایان وەک جێنشینی ئیمام و نوێنەری «خودا» خۆش دەکرد و بەگوێرەی یاساکانی ئایینی لێکیان دەدایەوە و ڕیسوگوریسیان بۆ دێنایەوە[٧١]. دەسەڵاتی ئەمانە لەبەر تەقەلای نادر بە مەبەستی گێڕانەوەی ئێران بەرەو مەزهەبی سوننی و پێداچوونەوەی بەربلاوی لە کاروبار و ماڵ و سامانی وەقفدا و خەرجکردنیان لە پێناو خەرجوبەرجی لەشکریدا گەلێک لاواز ببوو[٧٢]. لە ڕۆژگاری هەرچیوپەرچی پاش کوژرانی نادرا گەلێک لە عولەما کۆچیان کرد بۆ شوێنە پیرۆزەکانی ئێراق[٧٣]. هەر بۆیە ئەو مەلا و سەرجەلە

71- cf. Lambton, ((Quis Custodiet Custodes)) 125 – 133; Algar, 40 – 41.
72- Lockhart, Nadir Shah, 232 – 233, 271.
73- Algar, 30, 33.

ئایینییانەی کە مابوونەوە و ئەوانەی لە دەورانی فەرمانڕەوایەتی کەریمخانا گەڕانەوە ئێران دەسەڵاتیان لە کزێی دابوو و ڕێبەری تازەی خێڵەکی وڵات کە لە کاروباری دینیدا سەرسارد و بەربەڕەڵڵا بوو نیازێکی بە پشتیوانی ئەوان هەست پێنەدەکرد. کەریمخان بەپێی دابی کۆن بە لێدانی سکە بە ناوی ئیمامی ون (ئیمامی زەمان)[٧٤] و سازکردنی مزگەوت و تەکییە و خانەقا و گرینگی دان بە نوێژی بە جەماعەت ـ ئەگەرچی کەس زۆری لێنەدەکرا بۆ ئەم کارە ـ خۆی دایە گەشەپێدانی مەزەبی شیعە. یەکێک لە پیاوچاکترین ڕووداونووسانی ئێرانی بەوپەڕی قێزەوەنی وەبیری هێناوەتەوە کە کەریمخان لە تەواوی سەردەمی ژیانیدا هەرگیز نوێژی نەدەکرد.[٧٥]

باڵاترین پلەی دانراوی ڕێبەری ئایینی لە شیراز شێخولئیسلام بوو. وا دیارە ئەرک و ڕاسپاردەکانی لە پیاوانی پێشخۆی لە سەردەمی سەفەویدا کەمتر بووە. پلەی «مەزنە مەلا»ی هەڵبژێراوی باوی زەمانی شاسولتانحوسێن ئێتر نەژیایەوە[٧٦]. ئەو سەرجەلە مەزەبییانەی کە هەر لە کۆنەوە شا هەڵیدەبژاردن کەریمخان مزە و مانگایەکی بۆ بڕیبوونەوە. بۆ وێنە پەردەدار و سەرپەرستی گومبەزی «شاعەبدولعەزیم»ی شاری ڕەی لە ساڵی ١٧٦٥دا و چاودێری کاروباری ئایینی لە قەزوێن لەم قوماشە بوون[٧٧]. بەڵام مەلا بەرەژێرتر و فەقێ و سەیدی عەلەوی و دەروێش کە بە مووچەی مانگانە بەڕێدەچوون دەسبژێر نەدەکران. وەک گێڕاویانەتەوە وەکیل ئەمانەی بە چاولەدەس ناودێر دەکرد و گوتبووی ئەرکی گشتی سەرشانی من ئێزن دەدا بەوانە کە وەک(١٤) خەڵک بەوەی هەیانە بە باشی بژین[٧٨].

74- Poole, XX.

75- Qazvini, 143a.

٧٦ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٠٩، فرانکلین، ل ١٣١ و ١٨٣؛ تەزکەرەتولملووک، ل ١١٠، ئالگار، ل ٣٢ و ٤٨ ـ ٤٩؛ وەهبی ئەفەندی. بە شێخولئیسلامی کەریمخانی گوتووە سەرۆکمەلا (چامەی تەنانە، ل ١٤، دێڕی ١٨).

٧٧ـ بڕواننە، محەممەدعەلی هیدایەتی، ل ١٠٧ ـ ١٠٩، گۆڤاری توێژینەوەکانی مێژوویی، ساڵی حەوتەم، ژمارە ٤، ل ١٠٥ ـ ١٠٦.

٧٨ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٠٩.

بارۆن ئالگار و چەند کەسێکی دیکە ئاماژەیان بەم بابەتـە کـردووە کـە ڕەنگە وەکیل بۆئەوەی ئاگای کردبـێ پشـتیوانی لـە شـەپۆلێکی دەمـارگرژی و ئازاری عولەمایان دەکرد سەبارەت بە «سۆفی»یان[٧٩]. ئـەم کـار و هـەنگاوە لـە تەواوی سەردەمی سـەفەویدا هۆکـارێکی کۆنەپەرەسـتانەی گرینـگ بـوو(١٥). خوردبوونەوەیەکی قووڵتر سەبارەت بەم نموونەی ئاماژەی پێکرا، دەریدەخا کە جگە لە دوورخستنەوەی مەعسوومعەلیشا(١٦) و نوورعـەلیشـا(١٧) لـە شـاری شیراز لە دەورانی فەرمانڕەوایەتی وەکیلا دەربارەی ڕووداوی دیکەی ئـاوا هـیچ قسەیەک نەبیستراوە[٨٠].

ئەو سۆفییانەی کە لەبەر گوشار و زێدەڕەویی ئایینی دەورانی سەفەوی پەنایان بردبووە بەر حکومەتی میوانگر و بەخزمـەتی «دەکـەن»، هـەروەک لـە سەردەمی بۆشایی دەسەڵاتا زانایانی ئایینی لە ئێراقەوە گەڕانـەوە، ئـەوانیش ڕوویان کردەوە ئێران و ئەگەری تێکهەڵـچوونی نێـوان دوو توێژەکـە زۆر بـوو. بەرچاوترین و گەورەترین تاقم و دەستەی سۆفییەکان «نیعمەتوڵلاهی» بوون کە مەعسوومعەلیشای دەکەنی سەرجەلەیان لە سێسالـەی ئـاخری حکوومـەتی کەریمخانا پێی نایە شیراز و لە لایەن خۆیەوە چەند شاندێکی نارده سەرانسەری ئێران. یەکێکی تر لەم ڕێبەرانە نوورعەلیشا بوو کە پرچی درێژی بە دەستووری عولەما تاشران و لە زەمانی دەسەڵاتدارێتی عـەلیمرادخـانیشدا لـە ناوچـەی «مووورچەخۆرت» گوێیەکیان بڕی[٨١]. موشتاقعەلیشا(١٨) نێردرایە کرمـان و لـە ڕەمەزانی ١٢٠٦ی کۆچی / ١٧٩٢ی زایینیدا جەماوەری تینداوی خەڵک بـە فـیتی خەتیبانی هەینی و زانایانی ئایینی بە سەنگەسار کوشتیان. ئەم کارەساتە چەند ڕۆژ بەرلەوەی لوتفعەلیخان لەبەر قاجاران ببەزێ و ڕاکاتە شـیراز، ڕووی دا. دەڵێن لەو ڕۆژەدا سەید ئەبولحەسەنخانی محەللاتی حاکمی شار و کەلانتـەری

٧٩ـ مێژووی ئەدەبیاتی ئێران، براون، ل ٣٦٨، ئێرانشـار، یۆنسکۆ، سالـی یەکـەم، ل ٦١٢؛ ئالگار، ل ٣٨.

٨٠ـ ڕیازوسسیاحەی شیروانی، چاپی ١٣٣٩، ل ٦٥٦، cf. Gramlich, 34.

81- Malcolm, 417 – 420; For this Order, see Gramlich, 28 ff, esp. 30 – 34

باستانی پاریزی، ل ٢٠٥؛ ڕازی، ل ٥٤٢.

شاری کرمان هیچیان لەوێ نەبوون[٨٢]. خودی مەعسوومعەلیشاش کە شیرازی و خەڵکی ئیسفەهان بە شوێنیدا دەگەڕان، لە ساڵی ١٢١٢ی کۆچی / ١٧٩٨ی زایینی لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایەتی فەتحعەلیشای قاجاردا بە دەس ئاغاعەلی «موجتەهید»ی کرماشانی لە شاری کرماشان کوژرا(١٩). ئەم موجتەهیدە بە سۆفیکوژ مەشهوور بوو، چونکە ژمارەیەک لە سۆفییانی بە مەرگ مەحکووم کرد و سەری تێدابردن[٨٣].

سەرەڕای ئەم بەرهەڵستی و دژایەتییە توندوتیژە، دەروێشەکانی نیعمەتوڵلاهی و دەستەکانی دیکەش لە قۆناخی بەر لە زاڵبوونی قاجاریەدا زۆرتریان گەشە کرد. بەڵام دەبێ دانی پێدابێ کە بووژانەوە و ژیانەوەی سۆفییایەتی لە سەردەمی کەریمخانەوە دەستی پێکردووە. هیچ بەڵگەیەک بە دەستەوە نیە کە ئەو خەڵکی لێ تین دابن و تەنگەژەی بۆ نابنەوە. ئەگەرچی کردەوەی دڵساردکەرەوەی سەبارەت بە زانایانی ئایینی ڕەنگە کاری کردبێتە سەر ئازار و ئێشاندنی سۆفییان، بەڵام ئەم کارە تا وەچەی داهاتوو پەرەی نەگرت و ڕەنگە کە پێداگری پتەوی بەرپرسایەتی و ئەرکی کۆمەڵایەتی عولەمای پارێزگاکان و پشتیوانە شارنشینەکانیان لەبەر وردەوردە توانەوەی حکوومەتی ناوەندی بووبێ.

ڕەوشتی کەریمخان سەبارەت بە کەمینەکانی مەسیحی و جوولەکە تێکەڵاوی کۆمەڵێک ڕایەڵوپۆی دیپلۆماسی و سیاسەتی بازرگانییە، چونکە ئەمانە یان بێگانەی دانیشتووی ئێران بوون وەک شاندەکانی ئایینی عیسایی یان ئەرمەنی و جوولەکەی خۆوڵاتی بوون کە لەبەر قازانجی ئابووری و دەسبەخێری، سەرنجی خەڵکیان بۆلای خۆیان ڕادەکێشا. سەبارەت بە تاقمی یەکەم هەر ئەوەندە بەسە وەبیر بێنینەوە کە چ خودی کەریمخان لە ساڵی ١١٧٧ی کۆچی / ١٧٦٤ی زایینی و چ عەلیمرادخان لە ساڵی ١١٩٥ی کۆچی /١٧٨١ی زایینیدا، لە وڵامی ڕێبەران و قەشەکانی فەرەنگی، کارملیتان، ڕاهیبان،

٨٢ـ وەزیری، ل ٣٤٨ ـ ٣٥٠؛ باستانی پاریزی، ٢٠٦ ـ ٢١١ و ٢١٧.

٨٣ـ ڕازی، ل ٤٥٢؛ یۆنسکۆ، ئێرانشار، بەرگی یەکەم، ل ٦١٢؛ مێژووی ئەدەبیاتی ئێران، براون، ل ٣٦٧.

کاپووچییانی یەسووعی، ئاگۆستینییان و تاقمەکانی دیکـەی بنـەجێی چەنـدین پارێزگای ئێران چەند فەرمانێکیان دەرکرد و ئازادی شوێنی دانیشتن و عیبـادەت و توجارەتیان وەک سەردەمی سەفەوییە دەستەبەر کرد و کارێکی وایان کـرد کـە لە بەرامبەر دەستدرێژی ئەرمەنییەکانی عیسەویمەزەبدا بپارێزرێن، بەڵام بـەو مەرجـەی ئاکـار و کرداریـان لەگـەڵ شـەریعەت و مـەزەبی شـیعە بـە بـاری دوژمنایـەتیدا نەکـەوێ[٨٤]. کەوایـە ئەگـەر پەیوەنـدی نێـوان مەسـیحی و موسوڵمانانیش زۆر باش و پتەو نەتەندرابێ، ڕەنگە دیسانیش گرژتر نـەبووبێ لە نێوانی ڕێباز و مەزەبەکانی خۆولاتی ـ وەک لاتـین و ئەرمـەنییان ـ چونکـە لانیکەم حکوومەتی دەمارگرژ تەتەرپێچی نەکردبوون و مەینەتی نێوخۆیـانی بـە سەر نەهێنابوون.

ڕەنگـە لـە ئاکـامی ئـازادی و کرانـەوەی کەشـی مـەزەبیدا، شـانۆی تازیەگێڕی و شەهادەتی ئیمام حوسێن و تەڕەدستی کە خەڵک زۆریان بەدڵ بوو، لە سەردەمی حوکمڕانێتی کەریمخانەوە بووبێتـە بـاو[٨٥]. مـن پـێم وایـە بـیر و بۆچوونی «مەلیکوششوعەرا»ی بەهار بەجێیە کە لای وایە ویشکەسۆفی نەبوونی بارگای کەریمخان بە باری ڕووحی و گەشەی ڕووناکبیریدا شانبەشانی پـەرەی ئابووری بۆتە هۆی قوتارکردنی ئێران لـە چنـگ توندڕەوییـەکانی نیوسـەدەی ڕابردوو[٨٦].

٨٤ـ ١٥٠ بەڵگەنامەی مێژوویی، قایمەقامی، ل ١٠٣؛ گۆڤاری توێژینەوەکانی مێژوویی، سالی دووهەم، ژمارە ٣ و ٤، ل ٣٦١ ـ ٣٦٢.

٨٥ـ نەڕاقی، ل ١٠٧.

٨٦ـ سەبکشناسی، ل ٣١٨.

تێبینی و پەراوێزەکانی «ساکی»

١ـ نەسروڵلامیرزای کورەگەورەی شاروخمیرزا لە گەمارۆی مەشـەدا بـە پاڵپشتی ئەحمەدشا دورانی زۆری ئازایەتی لە خـۆی نیشـان دا، فەرەیـدوونی گورجی میرزا و خەزێنەداری شاروخی کوشت و جڵەوی قەڵـەمرەوی بـاوکی بـە دەستەوە گرت. شاروخمیرزا دڵی لێی دەترسا و بۆ پارێزران لە چنگانی لە ساڵی ١١٨١ی کۆچی‌دا ناردی بۆ شیراز. پاش مردنی وەکیل گەڕایەوە و دەسـتی کـردەوە بە هەڵسووڕاندنی کاروباران. چونکە نەخشـەی بـەربلاوی لـە مێشـکی‌دا بـوو، کەوتە ماڵ کۆکردنەوە و تەنانەت دەسـتی گەیانـدە زێـڕ و جـەواهێراتی ئیمـام ڕەزاش. لە ئاخری تەمەنی‌دا ببوو بە کابرایەکی تریـاکی سـیاچارە و لـە پـەنا ئـاگری مەنقەڵـی تریاکـەوە حکوومـەتی هەڵدەسـووڕاند. لـە ساڵـی ١٢٠٠ی کۆچی مانگی‌دا مرد.

٢ـ نادرمیرزا کوڕی دووهەمی شاروخمیرزا و جێنشینی میری بوو. زۆرتر پاش نەسروڵلامیرزا لەبری باوکی بە کاروباری حکوومـەت ڕادەگەیشـت. پـاش کوژرانی ئاغامحەممەدخان بە یارمەتی پادشای ئەفغانستان مەشەدی هێنایە ژێر ڕکێفی. بەڵام لە ساڵی ١٢١٨ی کۆچی‌دا، محەممەدوەلی میرزای قاجار حوکمـڕانی خوراسان گرتی و بە فەرمانی فەتحعەلی‌شا کوژرا.

٣ـ ئاغاهادی شەفتی یەکێک بوو لـە خانـەکانی شـەفت و لـە سـاڵانی بۆشنایی دەسەڵاتی پاش کوژرانی نادرشا لە گیلان حکوومەتی دەکرد. لـە ساڵـی ١١٦٧دا ئاغاجەمالی فوومەنی کوشت. هەر ئەم مەسەلەیە بوو بە هۆی هرووژمـی محەممەدحەسەنخان بۆ سەر گیلان و کـوژرانی ئاغاهـادی. خانـەکانی شـەفت ڕەنگە لە کۆچەرانی چگـنی لوڕسـتانی سـەردەمی شـاعەباس بـن. بـەگوێرەی گێڕانەوەی ڕابینۆ لە کتێبی گیلان‌دا «مسوڵمانی پیوازی»شیان پێدەگوتن. یەکێک لە گەورەکانیان بە نـاوی کـازمخـانی شـەفتی لـە سـەردەمی فەرمانڕەوایـەتی شاسوڵتانحوسێنا، ئاغاکەمالی فوومەنی کوشت و تۆوی دوژمنایەتی لـە نێـو دوو تایفەکەدا چاند کە بوو بە هۆی کوشتاری سەرانی هەردوولا و هەتا زەمـانی

دەسەڵاتدارێتی «ناسرەددینشا»ش دوژمنایەتییان هەر مابوو.

٤ـ میرزا زەکی بریکاری حکوومەتی گەسکەر بوو کە لەگەڵ ئاغاهادی شەفتی، حاجی جەمالی فوومەنییان کوشت. چوار مانگ پاش ئەم رووداوە محەممەدحەسەنخان بە مەبەستی تۆڵەکردنەوە کەوتەرێ و هیدایەتوڵلاخانی کوڕی حاجی جەمالی کردە حاکم.

٥ـ هیدایەتوڵلاخان بە دەس یەکێک لە سەربازانی تالشی خۆی لە بەندەر ئەنزەلی کوژرا. وەختایەک دەیەویست رابکا چەکدارێک تەقەی لێکرد و شلپ کەوتە ئاو. مەیتەکەیان دەرهێناوە و سەریان ناردە لای ئاغامحەممەدخان، رێزدار پێری چۆنیەتی بەسەرهاتی هیدایەتوڵلاخان و مستەفاخانی تالشی پێکەوە لێکۆڕاوە.

٦ـ قوببە کەوتۆتە مەڵبەندی شیروان و تا ئەو شارە سێ فرسەخی نێوانە. پێشتر عەرەب لێی نیشتەجێ بوون. لە ساڵی ١٧٦٥دا پاش کوژرانی نادرشا، فەتحعەلیخانی قوببەیی ناوچەکانی شەمخال و قیتاق و دەربەندی خستە سەر خاننشینی قوببە، بەڵام بەرەوڕووی نارەزامەندی سەرکردەکانی داغستان بۆوە و تێکشکا و سەری وەبەر رووسان هێنا و کلیلی دەربەندی نارد بۆ کاترینی دووهەمی قەیسەری رووسیا، بەڵام لەبەر وەی رووسان سەریان لە کێشە نەدەخورا و نەیاندەویست ئێران بهاروژێنن کلیلەکانیان بۆ ناردنەوە. پاش لەشکرکردنی ئاغامحەممەدخانیش دەربەند هەر بە ئێران حیساب دەکرا. جێنشینی فەتحعەلیخان بە ناوی شێخالیخان لە شەڕی یەکەمی ئێران و رووسا، لایەنگری ئێرانی دەکرد و پاش شکانی ئێران، رووسان عەلیپەنابەگ ناوێکیان لە جێی دانا.

٧ـ رێزدار پێری لە بابەت هیدایەتوڵلاخان و درانەوەی بە دەس ئاغاعەلی ئاخرین پاشەواری خانەدانی شەفتی کەلکی لە بابەتەکانی رابینۆ وەرگرتووە و بێگومان لە نووسینەوەی ئەم رووداوەدا تووشی تلاسان بووە. بەگوێرەی زۆربەی سەرچاوەکانی قاجاری، لە وەختی سواربوونی گەمیدا کووژراوە... .

٨ ـ ئارکێل یا «هراکلیووس»ی دووهەم پادشای گورجستان پاش ٥٢ساڵ پاشایەتی لە ١٢ی ژانوییەی ١٧٩٨ و لە تەمەنی ٨٢دا دەستی لە جیهان بەردا.

سـلێمانخـانیش حوکمـڕانی شـەکی بـوو کـە ماوەیـەکی زۆر لەگـەڵ محەممەدحەسەنخانی برای نێوانیان ناخۆش بوو و لە مەودای سالآنی ۱۱۷۵ تـا ۱۲۱۲ی کۆچی مانگیدا حکوومەتی کرد.

۹ـ پەیماننامەی گیورگیوسک لە نێوان فیلدمارشاڵ پاتیمکین لـە لایـەن کاترینی دووهەم و شازادە «گراتیون»ی گورجی نوێنەری پادشای گورجستان لـە قەڵای «گیورگیوسک»ی سەرسنووری قەفقاز مۆر کـرا. گورجسـتان یەکـەم وڵاتی جیهان بوو کە بەگوێرەی ئەم قەراروبڕییە بوو بـە ژێربـاڵ. ئـەم پەیماننامەیـە برێتی بوو لە سێزدە بەند و پێشەکییەک. بۆ زانیـاری زیـاتر بڕواننـە مێـژووی کۆمەڵایەتی و سیاسی ئێران لە دەورەی هاوچەرخدا بە قەڵـەمی خوالێخۆشـبوو سەعید نەفیسی.

۱۰ـ ئەلێکساندر برای هراکلیووس و خوازەری تاج و تەختی گورجسـتان بوو و لە ڕۆژگاری وەکیلا پەنای هێنایە بەر ئێران و پاش مردنی کەریمخـان لـە زەمانی ئاغامحەممەدخان و فەتحعەلیشادا دایە پاڵ هێزەکانی ئێران و بەشداری چەند شەڕێکی کرد و هەر لە شەڕیشدا کوژرا و بەگوێرەی مێژووی کۆمەڵایەتی و سیاسی قاجار بە قەڵەمی خوالێخۆشبوو سەعید نەفیسی لـە دەرەوەی دەروازەی شاعەبدولعەزیم لە کۆنە کلیسای مەسیحییاندا نێژراوە.

۱۱ـ میرزا محەممەدحوسێنی فەراهانی مامی مـیرزا عیسـای قـایممقـام (میرزابوزورگ) و لە دایکەوە باپیری میرزا ئـەبولقاسمی قـایممقـام و پیـاوێکی بەڕێز و مامۆستای منداڵەکانی سادقخان بوو. لە لوتفعەلیخان هەڵبڕا و چـووە لای ئاغامحەممەدخان. پاش ئەوەی لە ساڵی ۱۲۰۹ حەجی کرد، لە قەزوێن مـرد. شێعریشی دەگوت و نازناوی وەفا بوو.

۱۲ـ مێـژووی سـارەوی و مونتـەزەمی ناسـری، ئـەم ژنـە کـە نـاوی خەجیجەبەگم بوو بە پووری ئاغامحەممەدخان دەزانن.

۱۳ـ زەکیخان لە خووزستان دژی کەریمخان ڕاپەڕی و لەگەڵ دژبـەرانی وەکیل دەستی تێکەڵ کرد. بەپێچەوانەی بۆچوونی ڕێزدار پێری والی حەوێزە بـە ئاماژە و ڕەزامەندی و پەسندی کەریمخان نەکوژراوە.

۱٤ـ بڕوای کەریمخان سەبارەت بە هێندێک لە فـەقێ و مـەلاکان لەگـەڵ نووسراوەی بەڕێز پێری ناکۆکە. دەقی نووسراوەی ڕۆستەمولحوکەما کە ناوبراو

کەلکی لێوەرگرتووە ئاوایە. «وەک بیستوومانە بەڕێز جەنابی محەممەدی بیدئابادی لە زانست و زانیندا مەلایەکی بێوێنەیە و منەت لە کەس هەڵناگرێ و بە ئاوریشمچنین بەڕێدەچێ، ئێمەش وەکیلی دەوڵەتی ئێرانین و باش لە وەستایی دەزانین و کارمان گۆرەویچنین و مافوورە و بەرە کردن و جاجمتەنینە. وەکوو بیستوومانە هەموو پێغەمبەران و پیاوچاکان و ئیمامانی ئێمە و تێکڕای پاشایانی پێشوو خاوەنی کار و پیشەیەک بوون.» مەبەست ئەوەیە کە مواجبێکی بۆ کەس نەبڕیبۆوە.

١٥ـ لە دەورانی زەندیەدا مەعسوومعەلیشا لە شیراز دەنگ و هەرایەکی هەبوو کە مەلا پێی هاڕووژابوون. کەریمخان بۆ ئەوەی ئاژاوەیەک وڵات نەتەنێتەوە دەستووری دا ئەو و نوورعەلیشایان دوورخستەوە. میرزا زەینولعابیدینی شیروانی دەنووسێ: «سەرەتا کەریمخانی زەند ئەو کارە دزێوەی لەگەڵ ئەو دوو پیاوچاکانە کرد و سەید مەعسوومعەلی و نوورعەلیشای (قەبرەکەیان پڕ بێ لە نوور) وەدەرنا و ئاخری ئەویش خۆشی لە خۆی نەدی و ساڵێکی پێنەچوو کە تۆماری تەمەن و حکوومەتی تێکەوەپێچرا. کەریمخان ٨٠ساڵێک ژیا و پادشایەکی خۆشناو بوو و تا ئاخری عومریشی لە بەری داری تەمەنی خوارد.» *نازانم مەبەستی شیروانی لە هێنانەگۆڕی ئەم موعجزەیە چی بووە؟*

١٦ـ مەعسوومعەلیشا پێشەوای نیعمەتوڵلاهییە لە ئێران و مریدی عەلیڕەزا دەکەنی بوو. ئەو بە فەرمانی پیر و مرادی خۆی لە هیندووستانەوە هاتە ئێران و ماوەیەک لە ئێران بنەی دانا و بە دەستووری کەریمخان خرایە زیندان و پاشان ئازاد کرا و لە ئێران و ئەفغانستان و دووچۆمان (بین‌النهرین) مریدێکی زۆری لێکۆبۆوە. ساڵی ١٢١٢ لە گەڕانەوەیدا لە مەزارگەی ئیمامانەوە بۆ ئێران، لە کرماشان بە دەستووری ئاغامحەممەدعەلی بێهبەهانی موجتەهیدی بەدەسەڵاتی ئەو زەمانی گرتیان و بەدزی لە چۆمی قەرەسوودا خنکاندیان و بە قەولێکی لە باغی «عەرشی بەرین» کوشتیان و هەرلەوێ ناشتیان (وشەدانی دێهخودا).

١٧ـ نوورعەلیشا ناوی محەممەدعەلی کوڕی میرزا عەبدولحوسێن کوڕی مەلامحەممەدی ئیمامجومعەی تەبەس بوو؛ یەکێک لە عارفە ناودارەکانی سەدەی

سێزدە و لە ئیسفەهان لە دایک بووە و لە تافی لاویدا لەگەڵ باوکی چۆتە شیراز و هەردک بوونە مریدی مەعسوومعەلیشا و نازناوی فەیزعەلیشا و نوورعەلیشایان وەرگرتووە. نوورعەلیشا پاش کوژرانی مەعسوومعەلیشا بوو بە سەرجەلەی ڕێبازی نیعمەتوڵلاهی، بەڵام چونکە لە هەموو قۆڵێکەوە لێی ڕاست بوونەوە و بە کافریان دەزانی، ئەوشارەوشاری دەکرد و ئاخرییەکەی ساڵی ١٢١٢ی کۆچی لە مووسڵ مرد. بەڵام سێرجان مێلکۆم ڕێکەوتی وەفاتەکەی دەباتەوە ڕۆژی عاشووورای ساڵی ١٢١٥ی کۆچی و دەڵێ ڕەنگە بە پیلانی ئاغامحەممەدعەلی موجتەهید دەرمانداویان کردبێ. دەڵێن پێشتریش لە نەزرگەی ئیمامان دووجاریان ژار دابوویە بەڵام ڕزگاری ببوو. نوورعەلیشا پیاوێکی جوانچاکی مووقەترانی بوو کە خێرا خەڵکی بۆ لای خۆی ڕادەکێشا. «قیسەسولعولەما» دەنووسێ کە پێنسەد مریدێکی بوو و قووبەی زێڕی لە سەر خێوەتەکەی دەچەقاند... .

١٨ـ میرزا محەممەد کوڕی میرزا مەهدی ناسراو بە موشتاقعەلیشا بە حەسڵ خەڵکی توربەتی حەیدەرییەی خوراسان و لە ئیسفەهان پێی نابوویە جەغزی ژیان. پاش ماوەیەک چووە کرمان و دوای خوێندنی سەرەتایی خۆی بە فێربوونی مووسیقاوە خەریک کرد. زەمانێکی زۆرانیبازێکی ناوبەدەرەوە بوو. دەنگخۆش و خاوەنی گەلێک قوتابی بوو. لە خزمەت نوورعەلیشادا بوو بە پەشمینەپۆش و لە سەردەستی فەیزعەلیشا تۆبەی لە ڕابردووی کرد. پاش ئەوەی سەری وە لاشیپانەی سەیدمەعسووم هێنا لەم ڕێبازەدا نازناوی موشتاقعەلیشای وەرگرت. ماوەیەک لە ماهان ژیا و سەرەنجام بوو بە نیشتەجێی شاری کرمان(گواشیر)... دەڵێن ڕۆژێکیان لە ساڵی ١٢٠٢ی کۆچیدا کە مەلا عەولای واعیزی کرمانی لە مزگەوتێک خوتبەی دەدا، موشتاقعەلیشا بە دەنگی تارەوە قورئانی دەخوێند و خەڵک پێی چراغپێ بوون و ورووژان و بە فەرمانی مەلاعەولا بەردەبارانیان کرد و کوشتیان... .

١٩ـ ئاغامحەممەدعەلی موجتەهید کوڕی خوالێخۆشبوو ئاغامحەممەدباقری بێهبەهانی لە بواری زانین و نووسینی سەربوردەی گەورەپیاوان و زانستی ئایینیدا توێژەرێکی کەموێنە بوو. خوێندنی سەرەتایی لای باوکی خوێندووە و لە حوجرەی فەقێیان دەرس و دەوری تەواو کردووە و لە

تاعوونی ساڵی ١١٨٦ی کۆچی‌دا لە ئێراقەوە هاتە ئێران و لە کرماشان بنەگر بوو. «مەکاریموائاسار» دەنووسێ: «بۆیە هێندێک دڵیان لێی‌ئێشاوە چونکە بەینی خۆش نەبوو لەگەڵ پەیڕەوانی ڕێبازی عیرفان و سۆفییان و بانگەشەدەرانی سیدق و سەفا و بە لای خۆشەویستی و مێهر و وەفادا هەنگاوی نەدەنا و ئالای گرتن و کوشتن و ئێشاندن و قین و جزدانی بۆ هەڵدابوون.» نێوانی لەتەک گەورەپیاوان و دەسەڵاتدارانی ئێرانی وەک هیدایەتوڵلاخانی فوومەنی، کەریمخانی زەند و ئاغامحەممەدخانی قاجار خۆش بوو. لە زەمانی فەرمانڕەوایەتی فەتحعەلی‌شادا فەرمانی پەیکەردەی سۆفییانی دا و کەسانێکی وەک مەعسوومعەلی‌شا و موزەففەرعەلی‌شای تێدابرد. دەیانگوت گەلێک سۆفی بە دەستی وی کوژراون. ساڵی ١١٤٤ی کۆچی پێی نایە ژیان و ساڵی ١٢١٦مرد. لە کرماشان نێژراوە و گومبەزەکەی بە «موغبەرەی ئاغا» ناودێر کراوە.

١٤

حکوومەت، داهات و کۆمەڵ

١٤ـ ١ هۆز و تایفەکان

کەریمخـــان ڕەوتی کاروبـــاری ئیمپراتـــۆریتی بچـــووک بـــەڵام بـــەهێز و تۆکمەی خستە سەر ڕەوگەی بەڕێوەبەرایەتییەکی سادە. هۆکـــاریکی دیکـــە جگـــە لەوەی کە بە شێوەی کۆنباو پاڵپشت و دەستەبەری کارەکانی بـــوون و هـــەروەها سرشتی ساکار و جوامێرانە و کەمتەرخەمانەی دەبـــێ لـــە جـــەغزی لێکدانـــەوەی سەرکەوتنەکانیدا وەبەرچاو بگیرێن. دەمهەوێ کە لەم بەشەدا کەلک لە شێوازی کۆکردنەوەی وردەکاری سەر بە چینە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵی ئێرانی وەربگرم و خۆبپارێزم لە باس و خواسی لادەستە یان وێنـــەی سەرســـوڕهێن ســـەبارەت بـــە شیرازی پایتەختی و دەورەی حوکمڕانێتی کەریمخان(بڕواننە، بابـــەتی ١٦). مـــن لام وایە کە ڕێکخستنەوەی مێژووی کۆمەڵایەتی یان ئابووری ئەو دەورانـــە ـ کـــە مێژووی هونەر و ئەدەبیاتیش دەگرێتەوە ـ دەبـــێ لـــە دووتـــوێی لێکۆڵـــینەوەی سەردەمێکی بەرفرەوانتری سەفەویدا کە لانیکەم سەرجەم لە ساڵی ١٦٠٠ تـــا ١٨٠٠ یانی لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایەتی شاعەباس هەتا فەتحعەلیشـــا دەگرێتـــەوە،

ڕێکبخرێ و شیبکرێتەوە. کەوایە ئەم دوو باسەی داهاتوو ڕەنگە لەبەر دەرخستن و هێنانەگۆڕی ئامرازی پێویست لەم توێژینەوەیەدا وەک تابلۆیەکی ڕێنوێن ڕەوگەمان پێ نیشان بدەن.

لە وڵاتێکا کە شێوەی بەرێچوونی گوندەکی و مەڕداری بە چەشنی کۆنباو تێکەڵاوە، گەلێک بازنەی ڕێکوپێک سەر بە گەشە و درەوشانەوە و داڕووخانی هەر فەرهەنگێک بە نۆرەی خۆی وەبەرچاو دێ کە تێکەڵاوی سلسلە و پلپلە و هاوپێچی سیاسییە. ئەم پرسە بە شێوەیەکی ڕوونتر دەربارەی ئێران کە هەمیشە شەپۆلی پەساپەسای پەلاماردەرانی سەحرانشین هەوڵیان داوە تا بنەڕەتی ژیانی کۆمەڵایەتی کشتوکاڵی ـ شارنشینی لەگەڵ کۆنفێدراسیۆنەکانی ژیانی گەڕۆکی مەڕداری تێکشکێنن و جێگۆڕکەیان پێبکەن، وەبەرچاو دێ و تەنیا وەچەی دووهەم یان سێهەمی پەلاماردەران لە ڕووی سوود و داهاتی ئابووری لە ژیانی بنەجێی شارەکیدا تەسلیم دەبن. سەرکەوتنەکانی «نادری» لەم گۆشەنیگارا دەکرێ بە شێوەی هرووژمی سەحرانشینان سەنگوسووک و ڕاست بکرێنەوە. سەرکەوتنەکانی نادری لە جەرگەی دار و پەردووی کۆمەڵی شارنشین کە لە کلکەی دەسەڵاتی سەفەوییاندا جێگۆڕکەیان پێکرابوو، بەڵام بە هرووژمی ئەفغانییەکان تێکنەقرمابوون بەدیهات و وەرسووڕانەکەی تەنیا بوو بە هۆی پەیدابوونی سیستمی چەنبنەکی و گۆڕانی بنەڕەتی حکوومەتی شارەکی بەبێ نوێکردنەوەی بنەما یان گوێزتنەوەیەک.

خەسارمەندیی کۆمەڵی یەکبنەکی و لێکگردەوەبووی شارنشین، بەبێ پشتیوانی بەهێزی خێڵاتی لە بازنەی زاڵبوونی ئەفغانییەکانی غەلجایی بە سەر ئێرانا بە ڕادەی پێویست شیکراوەتەوە و بەپێچەوانەکەشی لە زۆربەی ڕووداوەکانی سەردەمی بۆشایی دەسەڵاتا بێهوودەیی هۆردووی خێڵاتی بەبێ خۆڕاگری کۆمەڵی شارەکی گەلێک وەبەرچاو دێ. شاری قوم دەروازەکانی لە ڕووی هێزەکانی برایمیرزا گاڵە دا؛ ئیسفەهان لە چنگ سپای عەلیمەردانخان ڕاپسکا و قوتار بوو؛ هاشمخانی بەیات نەیهێشت کەریمخان پێ بنێتە شیراز و کەموزۆر بەرەو نەمان و بڕانەوە بە دەس ئازادخان پاڵی پێوەنا. بەڵام بە بوونی لایەنگرانی شارنشین و هێزەکانی خێڵاتی فەرمانڕەوایەکی بەهێز و جەماوەری دەیتوانی وەفاداری و تەنانەت متمانەی حەشیمەتی خێڵاتی و شارەکی وەدەس

بێنێ. تاقمەکانی خێڵاتی دەیانتوانی ئەگەر سەردارەکەیان دەستی نەقووچێنێ، تایفەکانی دیکەی بۆ پێمل بکەن. جەماوەری کۆمەڵی شار لە سایەسەری لەشکرەوە تەناهی باڵی بە سەر دەکێشان و پایتەختیش بە هەڵگرتنی خەرج و پیتاکی باو و هەلومەرجی باش تووشی ئاڵوگۆڕ دەهات. لەشکری خێڵاتی دەسەلاتداریش لەو قان و پشکانە بەهرەوەر دەبوو[1].

بنەمای هێز و توانستی خێڵاتی کە بە هۆی هەوڵ و تێکۆشانی سەفەوییەکان گۆڕانی بە سەر هاتبوو درێژەی کێشا و نادرشا و کەریمخانیش ئەم ڕچەیان کوتا. کاروباری ڕاستەوخۆی ئیدارەی ناوەندەکانی شارەکی بەر لەوەی بە دەس خانانی هۆز و تایفەکان بەڕێوەبچێ لە لایەن باڵادەستانی هەڵبژێراوی پارێزگاکانەوە هەڵدەسووڕا. لە ڕاستیدا ئەم کاربەدەستانە لە پارێزگاکانی قەڵەمڕەویاندا خاوەنی ڕیشەی بنەماڵەیی یان تایفەیی بوون و بە نۆرەی خۆیان بەرپرسایەتی ملکەچی و بەڕێچوون و هێوری و لە کاتی پێویستا سەرکوتی تایفەکانیان لە ئەستۆ بوو. لەم بارەدا ئەو دەستوورانەی کە سەبارەت بە کوردانی شوقاقی درا بە نەجەفقولیخانی دونبولی لە کاتی هەڵبژێرانیدا بۆ بەگلەربەگی تەورێز نموونەیەکی لەبارە[2].

تایفە گەورە و گرینگەکان بە دەس سەرۆکانی ئاسایی خۆیان بە شێوەی کۆمەڵانی سەر بە پارێزگا بەڵام بەبێ گەڕانەوە بۆ سەر ناوەندەکانی شار بەڕێوەدەچوون. بەختیارییەکان، لورانی فەیلی، کوردانی ئەردەلانی، ئەفشاری ورمێ و قاجاری ئەستەرئابادیش هەروا بەڕێوە دەبران. لە نێو کوردەکانی ئەردەڵان و ئەفشاری ورمێ و قاجارەکانی ئەستەرئاباد زیاتر سەرۆکی تایفە حوکمڕانی پارێزگا و ناوەندەکەی بوو. مەسەلەی وەفاداری و سەروەبەرهێنان بۆ حکوومەتی ناوەندی بەگوێرەی هەلومەرجی تایبەت و بەپێی پێویست بە وەرگرتنی بارمتە دابین دەکرا. لە بابەت چاودێری بە سەر دەسبژێرکردن بۆ دەسەلاتداریتی فەرمان دەردەچوو ـ وا باو بوو ئەم حوکمانە هەموو ساڵ نوێ دەکرانەوە ـ هەتا سەرۆکی تایفەکان سەقامگیر و یاغییەکان دەمکوت بکا و تین

1- cf. Kuznetsova, 308 – 310. For a general account of the tribes during this period, see Tappers chapter in Cambridge History of Iran VII (forthcoming). Lambton, Landlord and Peasant, 133.

٢ـ نادرمیرزا، ل ١٧٣ ـ ١٧٤؛

بۆ سەربزێوان بێنێ پیتاک بدەن و شالاویان کەمتر کەنەوە یان سەرکردەکانیان بگۆڕن.

ئالوگۆڕی سەرۆکی تایفەکان بێبڕانەوە و بە دوور لە گۆڕانکاری حکوومەتە دەسەلاتدارەکان بە سەریاندا خۆی دەنواند. کاری بەختیارییەکان لە سەردەمی حکوومەتی کەریمخانا ـ لانیکەم لە بابەت دەرەبەگانەوە ـ نموونەیەکی بەرچاوی ئەم چەشنە بوو. کەریمخان لە ڕەجەبی سالی ١١٦٤ی کۆچی / ژووەنی ١٧٥١ی زایینیدا هەر ماوەیەک پاش ئەوەی بوو بە وەکیلی دەولەت یان بریکاری شاسمایلی سێهەم فەرمانێکی بە ناوی ئەو پادشایە دەرکرد و عەلیمەردانخانی لە چوارمحال و نەهاوەند دەرپەڕاند. ئەو کات ئەبدالخانی(١) کوڕی عەلیسالحبەگی حاکمی داندراوی نادری بە سەرۆکی تایفەی بەختیاری دانا و سالێ حەوسەدتمەنێکی مووچە بۆ دیاری کرد[٣]. وەختایەک لە سالی ١١٦٧ی کۆچی / ژووەنی ١٧٥٤ی زایینیدا ئازادخان ئیسفەهانی گرت، ئەبدالخانی لە سەر کاری خۆی لانەبرد و تەنانەت باری وەرگرتنی ملکانە و پیتاکی چوارمحالیشی خستە ئەستۆی و لە حوکمەکەیدا نووسی کە دەبێ سەبارەت بە گوندنشینان دادپەروەر و مێهرەبان بێ[٤]. پاش گەڕانەوەی کەریمخان جارێک لە سالی ١٧٥٩ و جارێکی دی لە ١٧٨٠دا داوای تاپۆ و فەرمانی ملکایەتی کێشەلە سەری چوارمحالی کرد. وەکیل و جێنشینەکەی ڕەزامەندییان لە سەر ئەم داخوازە دەربڕی و ئەبدالخان هەر بەو نووسراوەیە بوو بە حاکمی حەوتلەنگی بەختیاری و ڕوون کرایەوە کە ئالوگۆڕی داهاتووی ملکایەتی دەبێ بە سەرمایەی خودی ئەبدالخان ئەنجام بدرێ و ڕەنگە ئەم بابەتە بە شێوەی خۆدزینەوە لە دانی هەر چەشنە یارمەتییەکی مالی و یان لێخۆشبوونی ملکانە لێکبدرێتەوە[٥].

گێڕاویانەتەوە کە کەریمخان حوکمی ئێلخانیگەری (سەرۆکخێلی) داوە بە یەکەم ئێلخانی قەشقایی. (ناوبراو کە ناوی جانیئاغا و نەجیبزادەیەکی تایفەی شاهیلوو بوو، وەک باسی دەکەن دەبێ یەکێک لە هاوکاران و وەزیرانی

٣ـ بەختیاری، ل ١٥١ ـ ١٥٢.

4- Garthwaite, NO. II (P.4).

5- Ibid, Nos. III, III, IV (Pp. 4 – 6).

کەریمخان بووبێ.) ئەم فەرمانە وای کرد کە کۆبەندی تێکەڵەی تایفە ترکزمانەکانی فارس گۆڕانیان بە سەرابێ و وەک زنجیرەیەک کە ئێستاش هەر وا ماونەوە تووشی پاڵڕێکدان بن. گومانی تێدا نیە کە ئامانجی کەریمخان لەم کارە یارمەتی دان و باڵگرتنی پاراستنی شاری شیراز بوو. یەکێکی تر هەر لەو بنەماڵەیەش بە ناوی ئێلبەگی هەڵبژێرا هەتا یارمەتی سەرۆکهۆز بدا و وەکیل سەبارەت بە کۆکردنەوەی باج و ملکانە خاترجەم بێ[6]. لە ڕاستیدا جانیخان خاوەنی پایە و پلەیەکی دەرباری بوو. ئەو و سمایلخانی کوێر(٢) ـ کە ئەویش سەرۆکی تایفەی قەشقایی بوو ـ باوەڕپێکراوی وەکیل بوون[7]. خێڵ و تایفەکانی دیکەی فارسیش کە پاشان بە ناوی خەمسە(٣) یەکێتییەکیان پێکهێنا کەموزۆر بە سەرۆکایەتی یەکێک لە تایفەکانی فەرمانبەردار بەڕێوە دەچوو[8].

تایفە سەربزێوەکانی ناکۆچەر و بنەگری کۆهکیلۆیە لە هۆردووکردنی ساڵی ١٧٦٥دا هێرشیان کرایە سەر. لەگەڵ خێوەتنشینان و هەوارچییانی ئەو ناوچەیە لانیکەم بە چەشنی ڕواڵەتی و لە سەر کاغەزیش بێ بە شێوەیەکی باشتر دەجووڵانەوە، بەڵام بە هەرحاڵ مەحکووم بوون بە دانی پیتاکی قورس و بێگاری و چەوسانەوە لە لایەن حاکمانی شارەکانی دەروجیرانیان. سەیدەکانی میرسالاری ناوچەی بەمبەئی ڕەزامەندی کەریمخان و جەعفەرخانیان ـ کە ساڵی ١٧٨٥ هاتە سەر دەسەڵات ـ بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە لە بابەت نەدان و هەڵگیرانی ئەم چەشنە پیتاکانەی لە سەردەمی شاسوڵتانحوسێنەوە تا ئێستا نەیاندابوون، ڕاکێشا[9].

تانوپۆی سەرەکی یارانی کەریمخان واتە لەکان و لوڕان و هۆز و خێڵەکانی دەشتی هەمەدان و زەنگەنە و وەند و کەلهوڕ و قەرەگوێزلوو پاش

6- Garrod, 32. ff; Ullens de Schooten,86 – 87.

فەسایی لە لاپەڕە ٢٦٧ی بەرگی یەکەمدا سەبارەت بەم ناوە و هاتنی لە ١٢٣٤ی کۆچی / ١٨١٨ ـ ١٨١٩ی زایینیدا سەبارەت بە جانیخانی قەشقایی ئێلبەگی فارس دەنووسێ کە واژەی ئێلخانی تایفەکانی ترک زمان بۆ یەکەم جار لە فارس دەکار کراوە.

٧ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل٣٣٨، ٣٣٧؛ دونبولی، تەجرەبەتولئەحرار، بەرگی یەکەم، ل ١٣٤.

8- Christian, 5.

٩ـ سێمسار، ل ٨٠ ـ ٩٤.

چوونە سەر دەسەڵاتیشی هەر لێی نیزیک بوون و نیوەی هێزەکانی سەقامگیری فارسیان پێکدێنا. ئەمانە وەفادارانە لە خاکی سەرەکی زەندیە و سنوورەکانی کرماشان مابوونەوە. دەستەیەک لە حەشیمەتی گۆران و ئەحمەدوەندی کوردی قەڵەمرەوی کرماشان[١٠] و لقی هوداوەندی تایفەی میشمەستی عەرەبی خورەمئاباد[١١] و ژمارەیەک لە جەماوەری خێڵاتی(٤) بیرانوەند و زەنگەنە بەرەو دەوروبەری شیراز کۆچ دران[١٢]. ناوچەی زەهاو لە ئاخری سەردەمی زەندیە و سەرەتای دەسەڵاتی خێڵی قاجاردا بە دەس محەممەدحوسێنخانی قەرەگۆزلوو بەرێوە دەچوو. ناوبراو پردی زەهاوی لە سەر رووباری ئەلوەند هەڵبەست[١٣]. شاری کرماشان وردەوردە لە گیروگرفتی تۆپخانەی پێشووی لە قەڵای نادریدا رزگاری هاتبوو و سەرەرای درێژەی حکوومەتی تایفەی زەنگەنە (عەبدولباقی لە دەورانی نادری و ئەڵلاقولیخان لە دوایین سالانی دەسەڵاتی وەکیلا) گۆرانێکی دیکەی بە سەر نەهاتبوو[١٤]؛ کرماشان لە ماوەی داروخان و لێکبلاوبوونی دەسەڵاتی خانەدانی زەندا دووبارە تووشی هێندێک زەرەد بۆوە[١٥].

لە ناوچەکانی دوورەدەس و بەتایبەت لە نێو تایفەکانی سەحرانشیندا دەسەڵاتی حکوومەت بەتەواوی مەبەستێکی رواڵەتی بوو. وەکیل تەنیا ئۆباڵی بۆ سەرۆکانی سەردەسەڵاتی تایفەکان دەکێشا و پتر خۆی لە شەر و سەرێشە و خەرجوبەرجی زیادی بە مەبەستی نواندنی زەبروزەنگ دەپاراست. ئەگەر خێڵێک سەربزێوی کردبا و ملی نەدابا لە شوێنی خۆی دوور دەخرایەوە و زۆر کەمیش رازی دەبوو کە دوورخراوەکان بگەرێنەوە جێی پێشوویان. بێگومان لەبەر نەبوونی دەرفەتی تەواو ئەم هەنگاوەی دەنا، کەچی زۆریش وێدەچێ ئەم هەڵوێست و سیاسەتەی بە لاوە بێفایدە بووبێ. شاعەباس و نادرشا نیشتەجێ کردنەوەی دووبارەی هۆز و تایفەکانی کۆچەر و بنەگریان ئەنجام دابوو کە دیارە

١٠ـ ئەمینزەکیبەگ، کورد و کوردستان؛ رابینۆ، کرماشان، ل ٤١.

11- Lambton, Lanlord and Peasant, 142.

12- Mann, Mundarten, XX, XXIV.

١٣ـ فیرووزیان، ل ٨٢.

14- Lockhart, Nadir shah, 97 and index.

١٥ـ فیرووزیان، ل ١٣٤ و ١٣٦.

ئامانجیان نەک هەر تەنیا پاراستنی هێمنایەتی و تەناهی، بەڵکوو بەرپەرچدانەوەی هێرشی پەلاماردەرانی عوسمانی لە باکووری ڕۆژاوایی و سازکردنی قەڵا و قایمە لە ناوچەکانی باکووری و ڕۆژهەڵاتی خوراسان بوو. ئەگەرچی کەریمخان لە سنوورەکانیدا کێشەی ئەوتۆی نەبوو، بەڵام بۆخۆی پێیخۆش بوو کە بۆ خاترجەمی و ڕاکێشانی سەرنجی تایفەکان کەمتر بکەوێتە دەستێوەردان. بەرچاوترین گواستنەوەی سەبارەتە بە بەختیارییەکان لە ساڵی ١٧٦٣دا. بۆ بەرپەرچدانەوەی گەڕانەوەی خێڵاتی بەختیاری تایفەی بەگەرلوو کە لە دەورانی دەسەڵاتیدا لە کاشانەوە گەڕابوونەوە قوم، دنە دران تا لە ناوچەکانی بەختیاری نیشتەجێ بن و گەلێک لەو ملکوماشە وێرانە ئاوەدان بکەنەوە، هەتا لە ماوەی چەند وەچەی داهاتوودا ئاڵوگۆڕێک بەدی بێ[16].

١٤ ـ ٢ پارێزگاکان و شارەکان بەر لە کەریمخان

لە مەودای ساڵانی ١٧٢٢ تا ١٧٦٤دا شارەکانی ئێران تووشی قۆناخێکی پڕ شەڕەنگێزی و شاڵاوی لەشکری و زۆرەملی بێوچان لە لایەن تاڵانکەرانەوە هاتبوون و بە تەنیایی دابینی خەرجوبەرجی سەنگین و بەخێوکردنی سپای گەورە و گران و چەوساندنەوەیان بە ئەستۆ دابڕابوو. پیتاک پێهەڵاچوون و کەمتر لە ڕۆژگارانی پێشوو خەرج کران؛ تەواوی ماڵ و سامانی ئەو هەرێمانەی کە خۆیان ناوچەیەکی دیکەیان داڕووتاندبوو بە زۆری لێیان ئەستێندرا، تەنانەت سەبارەت بە سیاسەتی «زەویسووتاو» کە لە هێندێک شوێن وەبەرچاو دێ ناوچەی خۆشیان تاڵان کردووە. ئەگەرچی فەرمانڕەوایەتی نادرشا لە ڕوانگەی سیاسیڕا لە ڕۆژگاری دەسەڵاتی سەپیوی ئەفغانییەکان پتەوتر بوو، بەڵام بە دژواری دەشێ بانگەشەی ئەمە بکرێ کە کەمتر لەو سام و ترسی وەبەر خەڵک ناوە: زوڵم و تاڵان و برۆی بەربڵاو ڕوخسارێکی دیکەی لە سەرانسەری وڵاتا بەدیهێنا و لە هەر دە ماڵان لانیکەم یەکیان چۆڵ کرابوو. ئەگەر بە لای

16- Lambton, Landlord and Peasant, 141.

بە مەبەستی زانیاری زیاتر سەبارەت بەم گوێزانەوە زۆرەملییانە بڕوانە: وتاری پێری بە ناوی کۆچی بەزۆرەملی.

کەمیدا لامان وابێ کە چارەنووسی ناوچەکانی دیکە هیچ جیاوازییەکیان لەگەڵ چارەنووسی بەندەرعەباس نەبووە، کەریمخان بەناچار کەوتۆتە بیری دۆزینەوەی ڕێچارەیەک بۆ بەربەرەکانی لەتەک قاتی ساختە و دەسکردی وڵات کە ئەویش لە کاتی تەقەلا بۆ وەدەسهێنانی دەسەڵات تێیا بەشدار بووە[١٧].

باری داسەپیوی ئابووری بە سەر پارێزگاکانی ناوەندی ئێرانا کە پاش سەرکەوتنە یەکلەدوایەکەکانی عەلیمەردانخان، ئازادخان، کەریمخان و محەممەدحەسەنخان دەخرانە ڕوو، بەگشتی لە ڕێی ئەستاندنی ملکانە، پیتاک، جەریمە و قەرەبووی خەسارەت و چەند جۆر تاوانانە کە پاش گیرانی شارەکان وەبەرچاو دەگیران، دابین دەکرا. لە مەودای سالانی ١٧٥٠ ـ ١٧٦٠دا بڕی ئەم داهاتانە وە سەرووی ٣٥هەزار تمەنیش دەکەوت. ئەم خشتەیە ڕەنگە تەنیا ١٢چەشن پیتاکی گرتبێتەوە (یانی جگە لەو دیاری و پێشکێشییانەی کەسێک بە مەیلی خۆی دابێتی). ئەم بڕە پارەیە ئەو جەریمەیەی تێدا وەبەرچاو نەگیراوە کە لە ماوەی بیستجارێک داگیرکرانا ئەستێندراوە و ڕەنگە نیوەی ئەو پارەیە بێ کە باسی کرا (بڕواننە: خشتەی لاپەڕە ٤٩٠ ـ ٤٩١). بڕی ٧٠٠هەزار تمەن نیزیک بارتەقای دەجار داهاتی ملکانە و پیتاکی سالانی ئیسفەهان بووە.

ئاکام و بەرهەمەکانی دیکەی ئەم شەڕانە چۆلکرانی گوندان، دابڕانی ڕایەڵوپۆی بازرگانی، برسییەتی، نەخۆشی و وردبوون و تێداچوونی بنەمای ئەخلاقی و کۆمەلایەتی بوو. لە بەشەکانی پێشوودا چەند وێنەیەکمان سەبارەت بەم باسانە خستە ڕوو. لە ماوەی پەلاماری سالی ١٧٥٥ی محەممەدحەسەنخانی قاجار بۆ سەر گیلان، باجێکی ١٥٠هەزار رووبلی بە سەر جەماوەری ئەو ناوچەیەدا سەپی کە دەبوو بە نیزیکەی ٨هەزار تمەنێک. عەمبارەکانی گەنمی شاری ڕەشت دەستی بە سەرا گیرا، تەواوی ماڵ و سامانی خەڵکی قەزوێن بە تالان چوو؛ لە ئاکامدا گوندنشینان ڕایانکردە نێو لێڕەوارەکان و توجارەتی بەندەر ئەنزەلی ڕاوەستا[١٨]. زۆرێک لە جەماوەری گیلان و مازەندەران لە سالی ١٧٥٠دا کە قاجاری بە سەریاندا زاڵ بوون لە برسان و بە نەخۆشی مردن. قاتی و

17- Plaisted, 10.
18- Butkov I, 417.

نەخۆشی ئەم پارێزگایانە کە بە کۆتایی شەڕ دامرکابوو، سەرلەنوێ لە ئاخری ساڵی ١٧٧٠دا لەبەر مردنی چاوەڕوانکراوی وەکیل و ژیانەوەی دەسەڵاتی سیاسی خێڵی قاجار سەریان هەڵدایەوە[19] و کوشتار و کێشمەکێشم لە نێو ڕێبەرانی خۆجێییدا تازە بۆوە. «ئارەزوومەندانی پلە و پایە و ماڵ و سامان کە خاوەنی دەسەڵاتێکی بێسنوور بوون، تووشی کوژران، کوێری، داگیرکرانی ماڵ و دارایی و دوورخرانەوە هاتن[20].» لە دەورانی قاتیوقڕی ساڵی ١٧٥٧دا لەبەر زۆرەملێی قاجاریان بارودۆخەکە پتر ئاڵۆزکا و خەڵکی ئیسفەهان و جولفا ناچار بوون کە بۆ دابینکردنی نان، منداڵەکانیان بفرۆشن و بکەونە ڕاوی جانەوەری کێوی و ئادەمیزادان[21]. پەمۆدانەیان لەبری نان و تاماو دەخوارد، سەرکەوتووان یاسای دڕندانەی لێڕەواریان دادەسەپاند، بە مەبەستی وەرگرتنی ملکانە و پیتاکی داسەپیو چەند نوێنەرێکیان هەڵدەبژارد کە بۆ گەیشتنە ئاکام هەر ڕێبازێکیان وەبەر خۆیان دەدا: حاکمان و کەلانتەران و کوێخاکان لەجیاتی تاقمەکانی چەتە و ڕێگرانی چەکدار دەیانویست بکەونە دزی. ڕووداونووسی بەندەرعەباس لە سەرەتاکانی ساڵی ١٧٦٠دا، هەلومەرجی زاڵ بە سەر ناوچەدا ئاوا دەخاتە ڕوو: «واوێدەچێ کە ئەم حکوومەتە دەیهەوێ زۆر خێرا وڵاتەکە خاپوور بکا. ئەوانەی دەسەڵاتیان بە دەستەوە هیچ سەرنج نادەنە حاڵ و باڵی جەماوەر، تەنیا لە بیری ئەوە دان کە بزانن چۆن دەکرێ ئەو چەکدار و کەسانەی بەپێی پێویست لە ژێر فەرمانیان دان ڕازی ڕابگرن. ئاکامی ئەم کارە بڕانەوەی خاشەی بازرگانێتی لێدەکەوێتەوە[22].»

بەڕێوەبردنی حکوومەت و داهات و ئاسوودەیی کۆمەڵایەتی شارنشینان و جووتیاران ئەگەرچی لە ئاستێکا بوو، بەڵام هەروەک تیئۆری سیاسی حکوومەتی ئێران لە ماوەی چەندین سەدەدا نیشانی داوە، حوکمڕانان ئەیالەتەکانی خۆیان بە هێزی سپا دەپاراست و سپاش بە نۆرەی خۆی تەنیا لە ڕێی داهاتێکی ڕێکوپێکەوە ڕادەگیرا و بەخێو دەکرا؛ کارێکی ئەوتۆ تەنیا بە

19- Kukanova, 73.

20- Arunova and Ashrafyan, ((Novye Materialy)) III.

21- Hovhanyants, 290.

22- GD XII, 28 February 1760.

ئابوورییەکی گەشەداری سەرکەوتە دەکرێ و ئابووری سەرکەوتووش لە ڕێی جەماوەری ڕازی و شادمانەوە وەدیدێ و ئەم کارەش تەنیا لە سێبەری دادپەروەریدا گوڵ دەکا[٢٣]. نادر و جێنشینانی کە ئەو ڕێگایەیان لە ماوەیەکی کورتا بڕیبوو، هۆردوویان بۆ زۆرەملی و زێدەڕۆیی دێنایە مەیدان و خەرجوبەرجی ڕاگرتنیان لە جەماوەری خەڵک وەردەگرت و قەت وەک سەرچاوەی دەسەڵاتی سیاسی نەیاندەڕوانییە باری ئابووری و ئەخلاقی.

ڕەنگە بتوانین سەرچاوە گرینگە کۆنباوەکان و داهاتی پارێزگاکانی حکوومەتی زەندیە بکەینە پێنج جۆری یاسایی و ڕێکوپێک و پێنج چەشنی ناڕێکوپێک و نیوەنیوە[٢٤]. ملکانە و پیتاکی پێنججۆرەی ڕێکوپێک بریتی بوون لە:

١ـ وەرگرتنی ملکانەی زەویوزاری پاشایەتی و ملکوماشی دەوڵەت. لە سەردەمی سەفەوییەدا ئەم چەشنە زەویوزارانە کەوتبوونە لای ناوچەکانی ڕۆژاوا و باشووری ڕۆژاوای قەراخ دەریای خەزەر و ئێراقی عەجەم و فارس و کرمان. خوراسان لەو بابەتەوە خاوەنی هەلومەرجێکی تایبەتی بوو. ملکانەی ئەم زەوییانە نیزیکەی ٣٠% بەرهەمی ساڵانە بوو. لەبەر بە دەستەوە نەبوونی شای ڕاستەقینە و کەمتەرخەمی وەکیل سەبارەت بە ماڵ و سامانی خۆی وا وێدەچوو کە جیاوازییەکی ئەوتۆ لە نێوان ملکی پاشایەتی و ملکی دەوڵەتیدا نەبێ (بەڵام لە ڕاستیدا جیاوازیش بووە)[٢٥].

٢ـ ملکانەی زەویوزاری دەرەبەگان و مووچە و مەزرای مەوقووفە کە داهاتیان دەگەیشتە ١٥% تا ٢٠% و سەروخواری دەکرد.

٣ـ پیتاک و ملکانەی نەگۆڕی سەرانە کە لە خێزانی هۆز و تایفە و

٢٣ـ ئیبنی بەلخی، فارسنامەی چاپی ئەوقافی گیب، لەندەن ١٩٢١، ل ٥. لە زمان سەعالبیڕا دەڵێ: «نە ولات بێ لەشکر ڕادەگیرێ، نە لەشکر بێ مووچە و دارایی و نە ماڵ و سەروەت بێ ئاوەدانی و نە ئاوەدانی بێ عەدالەت.

٢٤ـ ئەو پیتاک و ملکانەی کە وا باسی دەکرێ، زۆربەی لە مێلکۆم وەرگیراوە، ل ٤٧٨ ـ ٤٨٠؛ Waring, 85; Fraser, Narrative, 206 – 207, 213.

ڕۆستەموتتەواریخ، ل٣٢٥؛ هادی هیدایەتی، مێژووی زەندیە، ل ٩٥؛ موشیری، ل ١٩٢ـ١٩٣.

٢٥ـ بڕواننە: تەزکەرەتولملووک، ل ١٤٧.

کەمینەکانی ئایینی بە نەغد یان بە وەرگرتنی ئاژەڵ دەبڕایەوە. (مەڕ و پاتاڵ و یەکسم وەردەگیرا).

٤ـ گوومرگانە کە لە ٧ تا سەتی ١٠ی نرخی ئەو شمەکانە بوون کە وا دەهاتنە وڵاتەوە و لە بازرگانە گەورەکان وەردەگیرا.

٥ـ پێشکەشییانە کە لە لایەن والی، سەرۆکانی خێڵ، کاربەدەستان و حاکمان و ئەوانەی وا کاریان دەکەوتە بەردەستی حکوومەت دەدرا. ئەم باجە بەهەڵکەوتانە، نەورۆزانە، دیاری گەشت و دیداری ئەیالەتی، زەماوەند و لەم چەشنەیان دەخرایە سەر. ئەم دوو جۆرەی ئاخری بە باری چەندی و چۆنی و کەم و زۆری‌دا دەکەوتنە جەغزی دەستەی دووهەم. بە دڵخواز چەند و چۆنیان پێخۆش بووبا دەیانئەستاند.

پێنج جۆر بیتاکی ناڕێکوپێک و نێوەنێوە برێتی بوون لە:

١ــ بیتاکی چاوەڕواننەکراو و لەپڕ بە مەبەستی دابینکردنی خەرجوبەرجی تایبەت و تەنگەتاوی کە لە باجی تاکەکەسی، کۆمەڵایەتی و جەریمە و تاوانانەڕا تا یارمەتی بە مەبەستی لەشکرکردنی دەگرتەوە.

٢ـ دابینی خوردوخۆراک و تفاق و توێشە بۆ ئەو لەشکرییانەی کە زیاتر دەکەوتنە دەرەوەی سەربازگە لە خاکی دوژمن یان لە نێو هەرێمی خۆدا بوون.

٣ـ کەلک وەرگرتن لە هێزی کار یان بەکۆیلە بردن بە مەبەستی هەڵسووڕاندنی وزەی ئادەمیزاد بێبەرامبەر بۆ کاری گشتی، هەڵگرتنی بەرهەم، گواستنەوە و گەیاندن و کاروباری لەم چەشنە.

٤ـ نیچیر دۆزینەوە و شوێنگێڕان بۆ ڕاوی پاشا. دەگێڕنەوە شاعەباس بۆ ئەم کارە جارێکیان هەزار کەسی گوندەکی بە سۆغرە گرتبوو.

٥ـ کڕین و فرۆشتنی بەزۆرەملی (تەرح)(٥): ئەو بەرهەم و کەرستانەی کە زیاتر بوو لە نیازی نوێنەرانی شا بە زۆری و بە چەند بەرامبەری نرخی باوی بازاڕ بە بازرگانان و خاوەنی کۆمپانیاکان دەفرۆشران. نادرشا دەیتوانی سپای زۆروزەوەندی هەر بە داسەپاندنی ئەم نرخانە خێرایەکی تەیار بکا[٢٦].

زیدە لەم بابەتانەی باسیان کرا، باجی ڕێدرانە، بەئیجارەدانی بازاڕ،

26- cf. Arunova and Ashrafyan, Gosudarstvo, 259.

داهاتی سەر بە دامودەزگای میری و هەموو چەشنە بەرتیل و دراوی یاسایی مفت وەک خەزێنەی دۆزراوە، میراتی بێکەسوکاران، دارایی حاکمانی لێخراو و سەریزێوانی دەردەسکراویش لە لایەن شاوە کۆ دەکرانەوە.

لە ماوەی بۆشایی دەسەڵاتا ملکانە و پیتاکی چاوەڕواننەکراو بە شێوەی ئاسایی زیاد دەکران و شوێنیان دەکردە سەر کشتوکاڵ، توجارەت و ئاڵوگۆڕی کۆمەڵی شارنشین. ئەمانە بە شێوەی سروشتی و ئاسایی دارولەلەی باویان بۆ دانەندرابوو، بەڵام بە تەنیایی بە باری پێشکەوت و گەشەی کۆمەڵا زۆر کاریگەر بوون. جگە لە ئەرک و کاروباری درێژخایەن وەک ڕاگرتن و پاراستنی ناوەندەکانی توجارەت و ڕێوبانەکانی بازرگانی، هەر حکوومەتێکی تازەدامەزراو دەبوو بۆ پێشکەوت و گەشە و هەڵدانی باری ئابووری و یارمەتیدانی بەشی سەرمایەدانەوە سیاسەتێکی لەبار بگرێتە بەر. بەر لە فەرمانڕەوایەتی زەندیە شارە گەورەکانی وەک ئیسفەهان و مەشەد بە شێوەیەکی سروشتی زۆریان سەرنج دەدرایە و شیرازی «کەریمخانیش» هەروابوو. تەنیا یارمەتییەکی کە سالانە بۆ ئەم شارانە وەبەرچاو دەگیرا هەڵگرتنی پیتاک بوو بە شێوەیەکی کاتی و تیژتێپەڕ. نادرشا پاش گەڕانەوەی لە دێهلی و عادڵشا دوای ئەوی ڕۆنیشتە سەر تەختی پاشایەتی کارێکی ئەوتۆیان کرد و لە سەریەک دوو جار هەڵگرتنی ملکانە و پیتاکی ساڵیانە سێساڵێکی گرتەوە.

نادرشا هێندێک پاش بەخشین و لێخۆشبوونی پیتاکی گشتی، تێهەڵچۆوە و نەزمە چاوەڕوانکراوەکەی خستەوە گەڕ و عادڵشا سێیەکی ئەو ماوەیەی بۆ دووجاران نوێ کردەوە[27]. کەریمخان قەت ملکانە و پیتاکی بە یەکجاری هەڵنەگرت و تەنیا وەختایەک چاوی بە ڕۆژەڕەشی و مەینەتی خەڵکی کرمان کەوت، ملکانە و باجی چەند ساڵەی لە سەر هەڵگرتن، بەڵکوو قەرەبووی ژیان و بەڕێچوونیان بکرێتەوە. بەڵام قەتیش لە بواری وەرگرتنی پیتاکا ئاوێکی خراپی نەڕشت یان گۆڕانێکی نوێی نەهێنایە ئاراوە، تەنیا دادپەروەری و فەلسەفەی هەبوونی حکوومەت و دەسەڵاتی واقیعگەرایانەی هەلی بۆ خەڵکی ئێران ڕەخساند هەتا ژیانیان بە شێوەیەکی بەرچاو بەرەو باشی و تەسەلی و حەسانەوە بازوێ.

27- Lockhart, Nadir shah, 238; cf. Prologue.

١٤ ـ ٣ حکوومەت و داهاتی کەریمخان

بەگوێرەی بەراوردی تەواوی ڕووداونووسان نادرشا کە کوژرا پازدە کروور پارەی نەغدی لە پاش بەجێما و هەر کروورێک پێنسەدهەزار تمەن دراوی زێو بوو[٢٨]. پاش مەرگی کەریمخان نیزیکەی حەفتاهەزار تمەنێک لە خەزێنەیدا مابوو و ئەمەش تەنیا لەبەر سەردەمی نەخۆشی و بناوبێری خەرج نەکرابوو[٢٩]. ئەگەر بڕوا بە حیساباتی ڕۆستەمولحوکەما بکەین (بڕوانە: خشتەی لاپەڕە ٤٩٠ ـ ٤٩١)، بە سەرنجدان بە ئاوسانی باری ئابووری ئەو هەرێمانەی کە پاش خانەدانی سەفەوی لە ئێران دابڕابوون، داهاتی کەریمخان لەچاو ساڵانی کۆتایی حکوومەتی سەفەوی لە بارودۆخێکی ئابڕوومەندانەدا بوو. بنەمای کۆکردنەوە و وەرگرتنی پیتاکی ئەم دەورانە دەفتەری حیساباتی سەردەمی نادری بوو[٣٠] کە تاقمێک لە خەزنەدارانی زەحمەتکێش لە ماوەی حەوت ساڵاندا یانی لە ساڵی ١٧٢٥ڕا بەرەو دوا خەریکی ببوون و ڕێکیان خستبوو، بەڵام لەبەروەی نادر دەویەکی ملکانە و پیتاکی بە زیادی و زۆرەملی کۆکردەوە، سامانێکی لەخۆوەی وەسەریەک نا و سەرەنجام کوولەکەی ڕووحی شکا و «قان»ی هێلکەزێڕینی کوژرا، بەڵام کەریمخان هەڵومەرجێکی تایبەتی پێکهێنا و بێنێوبڕ لە داهاتی کەم کردەوە و خستییە سەر سەرمایەنانەوەکان.

. سەرەتا بە وردی ڕێوشوێنی وەرگرتنی پیتاک و ملکانەی حکوومەتی لە بەگلەربەگیڕا تا کوێخادێ و دەس و پێوەندەکانی کارگێڕ و کۆکەرەوە و خەزێنەداری دەکردە یەکجێ. لە ڕۆژانی نەورۆز یان لەوان دەوروبەراندا تەواوی ئەو کاربەدەست و کارگێڕانە دەبوو بەڵێننامەیەکیان ئیمزا کردبا کە نابێ لە

٢٨ـ ئەستەرئابادی، جیهانگوشای نادری، ل ٤٢٧. قەزوێنی لە لاپەڕە ٢٨٣ ئەم بڕە پارەیە دەکاتە دوو قات و ئۆلیویە کردوویەتە نیوە و گوتوویەتی حەوت کروور و نیوی لە خەزێنەدا بووە، بەرگی ٥، ل ٤٤٦.

٢٩ـ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ٩، ل ١٢٣. بەگوێرەی ڕاپۆرتی ڕووسان (Butkov I, 152) لە خەزێنەی ئەبولفەتحخاندا لە ساڵی ١٧٨٠، کەریمخان ٥میلیۆن ڕووبڵی ویشکەپووڵ واتە ٢٦٦/٦٦٦تمەن نەغد و بایی ٢٠میلیۆنی شتوومەک لەپاش بەجێمابوو.

٣٠ـ ڕۆستەمونتەواریخ، ل ٣٢٥.

خشته

دامودەزگای ئیداری و داهات و نفووس لە سەردەمی فەرمانڕەوایەتی کەریمخاندا (١٧٥١ ـ ١٧٧٩)

ژمارە	شار	حوکمڕانی هەڵبژێراوی زەندیە	ڕێکەوت (ساڵ)	داهات بە تمەن	مەزندەی نفووس	سەرچاوەی ئەژماری نفووس
١	ئەستەرئاباد	محەممەدحوسێنخانی دەوەللوو (بەگلەربەگ)	١٧٥٩-١٧٦٠	ـ	ـ	ـ
		محەممەدحەسەنخانی دەوەللوو	١٧٦٠ـ ؟	ـ	ـ	ـ
		میرزاعەلی دەوەللوو	١٧٧١ـ ؟	ـ	ـ	ـ
٢	بەندەرعەباس	حاجیئاغامحەممەد ڕەعنایی (حاکم)	١٧٦٧ـ١٧٦٩	ـ	٥٠٠٠	Emerson
		شێخمحەممەد بەستەکی	١٧٦٩ـ ؟	ـ	ـ	ـ
٣	برووجێرد	عەلیمحەممەدخانی زەند	١٧٥٠ـ ؟	ـ	١٢٠٠٠	Hambly
		تەقیخانی زەند		ـ	ـ	ـ
٤	بووشێهر	شێخنەسری ئالیمەزکوور و کوڕەکەی	١٧٤٥ـ١٧٧٨	ـ	٨٠٠٠	H. _ Kelly
		شێخنەسر (کوڕ)	١٧٧٨ـ ؟	ـ	ـ	ـ
٥	ئێرەوان	حوسێنعەلیخان (بەگلەربەگ)	ـ	ـ	٢٠٠٠٠	Hambly,in Iran
٦	قەڵەمڕەوی هەمەدان	ئەبولمەعسوومخان (حاکم)	ـ	١٥٠٠٠	٢٥٠٠٠	Olivier,51. Emerson
٧	ئیسفەهان	میرزا عەبدولوەهاب	١٧٥٢	٧٠٠٠٠	٤٠٠٠٠	Carmelites VI, Olivier
		حاجیئاغا محەممەد ڕەعنایی	١٧٦٠ـ١٧٦٧			
٨	جولفا (جولفای تازە)	سێرگیس (کەلانتەر)	ـ	ـ	ـ	Hovhanyants
٩	کاشان	موعیززەددین غەففاری	١٧٥١ ـ ؟	١٢٠٠٠	٢٠٠٠٠	Olivier, 169
		بڕوانە: ئیسفەهان	١٧٦٠ ـ ؟	ـ	ـ	
١٠	کرمان	خودامرادخانی زەند	١٧٦٠ـ ؟	٢٠٠٠	٣٠٠٠	Hambly
		محەممەدئەمین گەرووسی	١٧٦٤ ـ ؟	ـ	ـ	ـ
		ڕۆستەمخانی زەند	١٧٦٦ ـ ؟	ـ	ـ	ـ
		حوسێنخانی ڕەعنایی ـ ئاغاعەلی	١٧٦٧ ـ ؟	ـ	ـ	ـ

		سەید ئەبولحەسەنی محەلاتی	١٧٦٧ _ ؟	–	–	–
١١	کرماشان	عەلیمرادخانی زەند	١٧٥٣ _ ؟	١٥٠٠٠	٣٠٠٠٠	Olivier, 23; Hambly
١٢	خورەمئاباد (لورستان)	ئەزەرعەلیخانی فەیلی	١٧٦٥ _ ؟	–	–	–
		سمایلخانی فەیلی (والی)	١٧٦٦ _ ؟	–	–	–
١٣	خۆیوسەلماس	ئەحمەد دونبولی (بەگلەربەگ)	١٧٦٣	–	١٥٠٠٠	Hambly
١٤	لار	نەسیرخانی لاری (بەگلەربەگ)	١٧٥٠_١٧٦٥	–	١٥٠٠٠	Hambly
		مەسیحخانی لاری	١٧٦٥	–	١٢٠٠٠	Emerson - Hambly
١٥	مەراغە	حاجی عەلیمحەممەد	؟	–	١٥٠٠٠	Hambly
		ئەحمەدخان	١٧٧٥	–	–	–
١٦	قەزوێن	مەولاوێردیخان	١٧٦٠	١٢٠٠٠	١٥٠٠٠	Beau, 69
١٧	قوم	بڕوانە: کاشان	–	–	١٠٠٠٠	Olivier, 163f.
١٨	ڕەشت (گیلان)	ئەزەرعەلیخانی زەند (بەگلەربەگ)	١٧٦٢_١٧٦٣	٢٥٠٠٠	١٢٠٠٠	Hambly
		هیدایەتوڵلاخان	١٧٦٣_١٧٨٦	–	–	–
١٩	ساری (مازەندەران)	محەممەد سەوادکووهی	؟_١٧٧٢	–	–	–
		مەهدی سەوادکووهی	١٧٧٣ _ ؟	–	–	–
٢٠	شیراز (فارس)	سادقخان	١٧٥٧_١٧٧٥	١٦٠٠٠٠	٤٠٠٠٠	Emerson – Hambly
٢١	تاران	حاجیجەعفەرخان	١٧٦٢	١٢٠٠٠	٢٠٠٠٠	Emerson – Hambly
		غەفوورخان	١٧٦٣	–	–	–
٢٢	ورمێ	ڕۆستەمخانی قاسملوو	١٧٦٣	–	١٢٠٠٠	Hambly
		ڕەزاقولی قاسملوو	١٧٦٦	-	–	–
		ئیمامقولی قاسملوو	١٧٧٠	–	-	–
٢٣	یەزد	تەقیخانی بافقی	١٧٥٤_١٧٥٨	١٢٠٠٠	٥٠٠٠٠	Petrov, 329.
٢٤	زەنجان (خەمسە)	زولفەقارخانی ئەفشار	١٧٦٣ _ ؟	–	١٠٠٠٠	Emerson - Hambly
٢٥	شووشتەر	میرزاحوسێن	١٧٦٥	–	١٥٠٠٠	Hambly
٢٦	تەوریز (ئازەربایجان)	نەجەفقولی دونبولی	١٧٦٣ _ ؟	٦٠٠٠٠	٣٠٠٠٠	Emerson - Hambly

جـــەغزی کاریاندا جگە لەوەی دیاریکراوە تەنیا فلسێک زیادی وەربگرن و دەبوو کە لە کۆتایی هەموو ساڵێکا پسوولەی سەبارەت بەو کەسانەیان بە دەستەوە بێ کە جەریمە کراون یان لێیان خۆش بوون. دەگێڕنەوە کە کــەریمخــان هەڕەشــەی لێکردبوون ئەگەر فلسێک زیادی لە خەڵک وەربگرن، دوو فلس جەریمە دەکرێن و بێجگــە لەمــەش ســزاش دەدرێــن[٣١].بەرپرســی پێداچوونــەوەی ســالانە مــیرزا محەممەدی کەلانتەری فارسی بوو کە ئەویش هێندێک دزی و زێدەڕەوی و زوڵــمی خستە ڕوو. تەنانەت وەختایەک کە وەکیل لە ساڵــی ١٧٦٠دا دەیەویســت لەشــکر بکاتە سەر تاران ئاغا فەزلوڵلای خەزێنەداری شیراز ڕاسپارد تا بــە حیســاباتی پایتەخت کە سادقخانی برای حوکمڕانی بوو، ڕابگا. کەلانتەر کە ســەبارەت بــە زێدەڕەوییەکانی سادقخان سکالای بردبووە بەر وەکیل، دەنووسێ پاش هــاتنی ئاغا فەزلوڵلا بە شێوەیەکی بەرچاو تەماح و چاونەزێری سادقخان لــە کــەمێی دا. لە ئاکامدا ئەویش زۆر شوکرانەبژێر بوو[٣٢].

وا باو بوو کە کاربەدەستان پاش ئەوەی هەڵدەبژێردران مانگانەیان بــۆ دیاری دەکرا و لە حوکمەکەیاندا دەنووسرا. وەختایەک حوکمی دەسبەکاربوونی لێپرسراوێک دەنووسرا لەڕێوە لێکۆڵینەوەی لە سەر دەکرا تا بزانن چی هەیــە و چی نیە. حوکمڕانانی پارێزگاکان پتر لــە نێــو کەســایەتییەکانی خــۆولاتی کــە خۆیــان خــاوەنی داهاتێــک بــوون و دەیــانتوانی ســەرەڕای مڵــکانە و پیتــاکی دیاریکراو دیاریش بدەن هەڵدەبژێران. مووچەی سالانەی حوکمــڕانانی گــەورە سەدتمەن نەغد و نیزیکەی ١١٤تۆن دەغڵ و دان بوو. کاربەدەســتانی ژێردەســتی حاکم لە سەر ئەو پێودانە و بە باری جیــاوازدا مووچــەیان بــۆ دیــاری دەکــرا. ڕۆســتەمولحوکەما لــە بابــەت حکوومــەتی ئیســفەهانەوە چەنــد نموونەیــەک دێنێتەوە و دەڵێ وەکیل وەختایەک لە ساڵی ١٧٥٦دا لە مازەندەران دەگەڕایەوە، میرزا عەبدولوەهابی لەگــەڵ حــەوت کــەس لــە ژێردەســتانی بــۆ حکوومــەتی ئیسفەهان هەڵبژارد. پلە و شوغڵی ئیداری ئەو حەوت کەسە ئــاوا بــوو: وەزیــر، خەزێنەدار، وەکیلی ڕعێتان (وکیل‌الرعایا)، حیسابگەر، کەلانتەر، موحتەســیب و

٣١ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٠٨.

٣٢ـ کەلانتەر، ل ٥٧ ـ ٥٨؛ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢١٢.

نەقیب[٣٣].

لە پشت ئەم نووسراوەیە ڕاپۆرتێک سەبارەت بە ڕایەڵوپـوی ئیـداری و بەڕێوەبردنی شار لە ئاخروئۆخری سەدەی هەژدەی ئێرانا وەبـەرچاو دێ. ئـەم زانیارییانە دەریدەخەن کە تانوپۆی دامودەزگای ئەم دەورەیە تەواو بـەگوێرەی سیستمی ئیـداری لای بنـەبانی حکوومـەتی سـەفەوییە و سـەرەتای قاجارییـە خراوەتـە گـەڕ. تەزکـەرەتولملووک نـاوی چـاردە کـەس لـە کاربەدەسـتانی ئیسفەهانی ڕیز دەکا کە لە ڕاستیدا نـۆ کـار و شوغڵـیان لـە ئەسـتۆ بـووە. (دەفتـەرەکانی وەزیـر و خەزێنـەدار لـە چەنـد شـوێنان چەنـد جارێـک دەنووسرانەوە). ڕۆستەموتتەواریخ پێنج پایەی وەرگری پیتاک دەخاتە ڕوو لـە پلەی بەرەژێرتردا کە پێوەندی بە باسی ئیمەوە هەیە. دەبێ لە بیرمـان بـێ کـە ئیسفەهان پایتەخت بوو و ئێمە لامان وایە کە دامودەزگای کەریمخان لـە شـیراز گرینگتر و لە ئیسفەهان بێقابیلەتتر بوون و لە هەندێک بابەتاندا ئەرکـەکانیان ـ بە گوتەی کەلانتەر ـ چووک دەبۆوە یان گەورەتر دەبوو.

وەزیر کارگێڕی حوکمڕانانی پارێزگا و کشتوکاڵی ناوچە بـوو کـە بـە دابەشینی زەویوزار و پەیداکردنی کرێکار و تـۆو و چـاککردنـەوەی ڕایەڵـەی ئاودێری، پـەرەی دەدا بـە کشـتوکـاڵ[٣٤]. خـۆی چـاوەدێری دەکـرد بـە سـەر کۆکردنەوەی بەرهەم و داهاتا و لەو شـوێنانەی کـە کێشـەیەک دەهاتـە پـێش پێڕادەگەیی و گرێ و کۆسپی دەرەواندن. وەزارەتی پارێزگای ئیسفەهان، لەبـەر بەربلاوی ئەو هەمووە گوندە بەرفرەوان و بەڕێژەوی کە لە سەردەمی سەفەوییەدا بووی، لەچاو باری ئابووری شیرازی هاوتای، تەنانەت لە زەمانی حکوومـەتی زەندیەدا بە پلەیەکی گرینگ دادەندرا.

مستەوفی (خەزێنەدار و ئەمین) بە سەرۆکی دامودەزگای کاروباری ملکانە و پیتاک و دارایی ڕادەگەیشت و بەرپرسایەتی تـەواوی داهـات و دەرکـەوتی لـە ئەستۆ بوو. دەزگاکەی داهاتی کۆکراوەی دەخستەوە سەریەک و بە پسوولەکاندا دەچۆوە و لە ڕووی بۆچوونی کارگێڕانی لە پلەی سەروخواردا ملکانە و پیتـاکی

٣٣ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٠٧.

٣٤ـ تەزکەرەتولملووک، ل ٧٨ ـ ٨٠، ١٤٠ ـ ١٤٧؛ دەستوورولملووک، ل ٣١٩.

دیاری دەکرد[٣٥]. یەکەمین سەرخەزێنەداری دەورەی کەریمخان توورابخانی چگنی بوو کە لە ساڵی ١١٧٧ی کۆچی / ١٧٦٣ی زایینی بە فەرمانی وەکیل کوژرا و میرزامحەممەدی برووجێردی لە جێی دانرا. میرزامحەممەد لە شوغڵی باجئەستێنیڕا گەیشتە ئەم پلەیە.

پێشتر بە گشتی باسی وەکیلی ڕەعیتان کراوە(١٣ ـ ٥). تەزکەرەتولملووک باسی ئەرک و ڕاسپێراوی ئەم شوغڵەی نەکردووە، بەڵام بەپێی نووسینی دەستووروولملووک، کەلانتەری ئیسفەهان کەموزور هەمان کاری وەکیلی ڕەعیتانی دەکرد. ئەو لەم پلەدا دەبووا ڕەزامەندی خەڵک وەدەس بێنێ سەبارەت بە هەر چەشنە فەرمانێکی حاکم یان بەڕێوەبەرانی تری دەزگا و دەسەلات و ڕێ بگرێ لە هەر جۆرە زوڵم و چەوسانەوە و غەدرێکی کە بە سەر جەماوەردا دەسەپێ و هەروەها بەڕێوەبردنی یاسای بلاو کراوەی سەر بە سات و سەودای لە لایەن پیشەوەرانەوە لە ئەستۆ بوو[٣٦]. ڕەنگە ئەم نوێنەرانەی کرێکاران و گوندییان هەر لە بنەڕەتەوە سەر بە داموودەزگای کەلانتەر بووبن، بەڵام لە سەردەمی حکوومەتی وەکیلا کاربەدەستێکی دی ئەم کارەی دەکرد کە ئەویش ناوی کەریم بوو. وەکیلی پێشووی ئیسفەهان لە پاکتاوی سالانی ١١٧٦ی کۆچی / ١٧٦٣ی زایینیدا میرزامحەممەدجەعفەری حوسێنی بوو. ناوبراو دواتر بوو بە وەزیری پارێزگا، واتە وەزیری دیوان. لەو ڕۆژگارەدا کە میرزا موعیززەددین غەففاری حاکمی کاشان بوو ئەویش هەر لە پلەی وەکیلی ڕەعیتان (نوێنەری جەماوەر)دا مایەوە[٣٧].

بە مەبەستی زیاتر ئاشنا بوون بە کار و باری حیسابگەر جارێکی تر ڕوو دەکەینەوە دەستووروولملووک: حیسابگەری پارێزگاکان وەک نووسەندەی

٣٥ـ تەزکەرەتولملووک، ل ٧٨، ٨١، ٨٤، ١٤٦.

٣٦ـ تەزکەرەتولملووک، ل ٤٢؛ جا چونکە وەکیلی ڕەعیتانە، لە ئەستۆی ناوبراوە... بۆچوونێکی ئاواش لە تەزکەرەتولملووکدا هاتووە (77b – 78a) کە دەڵێ ئەرکی کەلانتەر دابینکردنی مافی جووتیاران و کرێکاران بووە و (لە لایەن جەماوەرەوە وەکیلە کە بەر بە چەوسانەوەیان بگرێ و نەهێڵێ زوڵمیان لێبکرێ). بە مەبەستی ئاشنایەتی زیاتر سەبارەت بەم باسە بڕوانە: وتاری خۆم بە ناوی پارێزگاری کردن لە بێبەشان.

٣٧ـ گوڵشەنی مراد، ل ١١٩.

کەلانتەر کاری دەکرد و بە مەیل و ئیشتیای وی هەڵدەبژێردرا ... لە دەفتەری خۆیدا وێنەیەکی حیساب و نرخاندنی قەرزوقۆڵەی پیتاک و ملکانەی هەر تاقمێکی لە لایەن نەقیبەوە مۆر و پشتڕاست کرابایەوە و کەلانتەریش ئۆباڵی بۆ کێشابا، دەینووسییەوە. لە ژێر ئەم نووسراوەیەدا پێرستێکی بە ناوی پاساونامە (توجیه نامه) دەنووسی کە لیستەی ئیمتیازاتی ڕەسمی و مووچە و مانگانەی بەگوێرەی ناوی خاوەن یا خەزێنەدار یا بەرپرسی دەستەی پەیوەندیدارەوە دەنووسییەوە و هەر بابەتێکی دیکەش کە بەپێی ڕووداوەکان پەسند دەکرا و پێویستی بە پشتڕاستکردنەوەی ڕەسمی بوو دەینووسی ... پاشان کەلانتەر ئەم نووسراوانەی ئیمزا دەکرد و بەپێی گرینگایەتی لەبەر دەستانی دادەنان[٣٨].

حیسابگەری سالانە داهاتی پازدە تمەن بوو کە خاوەن پیشەکان دەیاندا. کەلانتەر یان شارەوان بەخۆی و ژێردەستانییەوە، کاروباری فرەچەشنی لە ئەستۆ بوو. خوایینەخوایی نوێنەری تاقمەکانی خاوەنی سوود و بەرژەوەندی خۆجێیی وەک حاکم، وەزیر، خەزێنەدار و حکوومەتی ناوەندی بوو. کەلانتەر بەرپرسی دانان و لادانی کەیخودای گەڕەک و ریشچەرمگانی خاوەنپیشەکان، ڕێکخستنی بەرد و تەرازوو، کیلە و پێوانە و نرخ و چاوەدێری بوو بە سەر سکالا و ناکۆکییەکانی بازرگانی و تەواوی کاروباری سەر بە پیشەوەران. وەک باسمان کرد ئەو بۆ دیاری کردنی پیتاکی پیشەوەران پاش ڕاوێژ لەگەڵ نەقیب و کۆڕی ڕیشچەرمگان، تەمای دەگرت و هەنگاوی دەنا[٣٩]. ئەرکەکانی بەگوێرەی بەرفرەوانی و باری ئابووری شار گۆڕانی بە سەر دەهات.

بۆوێنە ناوبراو لە بووشێهر سەرۆکایەتی دەزگای گوومرگیشی لە

٣٨ـ تەزکەرەتولملووک، ل ٤٢٣ و ٥٥١. دەفتەری حیسابگەری کەلانتەر بە هەمان شێوە لە تەزکەرەتولملووکدا باسی کراوە، ل ٧٧ئا ـ ب. نرخاندنی پیشەی پیشەوەرانی لە ئەستۆ بووە.

٣٩ـ بڕوانە: تەزکەرەتولملووک، ل ٨١ و ١٤٨؛ دەستوورولملووک، ل ٤٢١ ـ ٤٢٢؛
Lambton, ((The Office of Kalantar)) 207 – 216; Floor, exp. 255 – 261; Kuznetsova,316.

ئەستۆ بوو، «شابەندەری»یشی پێدەگوترا[٤٠]. بە گواستنەوەی پایتەخت لە مەشهەدەوە بۆ شیراز هەمیشە ئەرکەکانی یانەی کەلانتەر لەگەڵ ئەرکی ساحێبئیختیاری دەورانی فەرمانڕەوایەتی نادر تێکەڵ دەبوو. کەلانتەر چەشنی شارەوانی مەزن چەند ئەرکێکی دیکەشی لە سەر شان بوو، بۆوێنە وەک بەرپرسی پێڕاگەیشتن بە کۆشکی پاشایەتیش دادەندرا. هەروەها خەرجوبەرج و ڕێکخستنی جێژنەکانی لە ئەستۆ بوو، بۆ نموونە لە ساڵی ١١٨٠ی کۆچی / ١٧٦٦ی زایینیدا بەرپرسی بەڕێوەچوونی زەماوەندی ئەبولفەتحخان و میوانداریێتی میوانانی ماقووڵ و باڵوێزانی لە سەر شان بوو. میرزا محەممەد لەم شوغڵەدا وەک پیاوێکی هەمەکارە و دەسپێوەگر خزمەتێکی دژوارتر و کارێکی تەشریفاتی بۆ وەکیل بەڕێوە دەبرد[٤١].

موحتەسیب بەڕێوەبەری بازاڕ بوو، سەنگ و تەرازوو و گەز و کیلە و پێوانە و سیایی نرخەکانی هەموو مانگان کۆدەکردەوە و پێیانا دەچۆوە و بە ڕەزامەندی هەر پیشەیەک بۆ ڕێنوێنی پیشەکانی دیکە دەیناردن. ئەو دەیتوانی بۆ ڕاگرتنی نەزم و ڕێکوپێکی بازاڕ کەسانی تاوانبار فەلاقە بکا و جەریمەیان پێوە ببەستێ یان نیر و سندمی زەنگوڵەداریان بخاتە ئەستۆ و پێ و سزایان بدا. تاوانبارانی لە شوێنی کەسابەتی خۆیان دەکردە گاڵتەجاڕ و لەبەرچاوی خەڵک دەیجزاندن[٤٢]. یەکێکی تر لە ئەرکەکانی بەرگرتن بوو لە تاوانی گشتی وەک قومار، شەرابخواردنەوە، داوێنپیسی و هەرچی دژایەتی ئایینی لێکەوتبایەوە. لەو سەردەمیدا ئەم کارانە لە ئەستۆی داروغە یان سەرۆک پۆلیسی شار بووە کە دواتر دێینە سەری.

نەقیب بە کاروباری سنعاتکاران ڕادەگەیشت. بە پیتاکیاندا دەچۆوە و وێڕای ڕاوێژ لەگەڵ سەرۆکی هەر سنفێک (کەیخودا ـ ڕیشسپی) لیستەیەکی لە سنعاتکاران و پیشەسازان هەڵدەگرتەوە و ڕێکیدەخست. ئەو حیکایەتخوان و بەزمگێڕانەی کە لە قەراغ شەقامان کۆڕیان دەبەست و خەڵکیان لە خۆیان

40- Waring, 148.

٤١ـ ڕۆژنامەی کەلانتەر، ل ٦٤ ـ ٦٥؛ تەزکەرەتولملووک، ل ٤٢٧.

٤٢ـ تەزکەرەتولملووک، ل ٨٣، ١٤٩؛ ڕۆستەمو تتەواریخ، ل ٣٠٨؛ Kuznetsova, 318.

کۆدەکردەوە، ئەو دیاری دەکردن. وا دیارە هێندێک تاوانی سووکەڵە کە شتێکی وا نەبوون و پێویست نەبوو داڕۆغە و قازی پێیان ڕابگا، خۆی داوەری لە سەر دەکردن[٤٣].

لیستەی ڕۆستەمولحوکەما دەربارەی ئەرکی تایبەتی حیسابگەر و وەکیلی ڕعێتان زۆر زیاترە لە ئەرکی کارگێڕانی دامودەزگای کەلانتەر. ڕەنگە ئەم کارە نیشانەی دابەزینی پلەی ئیسفەهان بێ پاش تالان و بڕۆ و ئاژاوەکانی سی‌ساڵەی تێکەڵ بە کەمتەرخەمی و چەوسانەوە کەلانتەری ئەم پارێزگایە لە نێو کاربەدەستانی دیکەدا بە نوێنەری دەوڵەت دادەندرا و ئیسفەهانیش یەکێک لە گەورەترین سەرینچاوەکانی داهات بوو کە بە نیوەی جیهان ناودێر کرابوو: (اصفهان نصف جهان).

مەبەست لە دانان و هەڵبژاردنی کارگێڕانی دەزگای بەڕێوەبەرایەتی لە لایەن وەکیلەوە بۆ ئەوە نیە کە ڕاستەوخۆ هەڵیدەبژاردن، بەڵکوو ئامانج پشتیوانی بوو لە بەرپرسایەتی کۆنباوی حوکمڕانان لە کاروباری هەڵسووڕاندنی قەڵەمڕەوی خۆیانا. وا وێدەچێ کە وەکیل ئەم مەسەلانەی زۆر بەوردی توێژیبێتەوە. هێنانەوەی وێنەیەک لە هەڵوێست و کرداری لە هێندێک بابەتاندا کیفایەتە: گێڕاویانەتەوە کە ئاغامحەممەدی ڕەعنایی دووهەمین حوکمڕانی وەکیل لە ئیسفەهان بە مەبەستی سەرنەوی‌نەکردن بۆ شانۆی گاڵتەجاڕییانەی کەریمخان بە یەستر و گوێدرێژێکەوە لە ئیسفەهان دەرکەوت و بەرەو شیراز بزووت[٤٤]. لە ورمێ دەستەیەک لە بازرگانان کە چەتە ڕووتیان کردبوون، سکالایان بردە بەر ڕەزاقولی‌خانی حاکمی ورمێ، ناوبراو بارتەقای کالایان دراوی دانەوە هەتا گیرۆدەی لێپرسینەوەی کەترەخەمی نەبێ و ماوەیەک دواتریش ماڵە دزراوەکانی دیتەوە[٤٥].

ئەگەر ئادەمیزاد لای وابێ دەبێ کە حوکمڕانی هەر پارێزگایەک بتوانێ ئەو دزی و غەدرانەی کە لەبەر مێژینەیان ڕێزیان بۆدادەندرێ بخاتە

٤٣ـ تەزکەرەتولملووک، ل ٨٣، ١٤٨ ـ ١٤٩؛ Kuznetsova,314 – 318.

٤٤ـ ئەنساری، ل ٢٢٩.

٤٥ـ دێهگان، ل ٥٨٩.

پشتگوێ، داوا و چاوەڕوانییەکی زۆر قورسی هەیە. هێندێک لەم حاکمانە هەرچۆنێک بێ بەگوێرەی تێگەیشتنی خۆیان لێیان ڕوون بۆوە کە ئیتر ئەو ڕێبازە بڕشتی نەماوە و قبوول ناکرێ. دەڵێن حاکمی مازەندەران بڕی دووعەباسی (یەک لە پەنجای تمەنێک) بێقابیلەتی بە زۆری لە سەوداچییەک ئەستاندبوو و ئەو پیاوە سکاڵای بردە شیراز. وەکیل لەڕێوە چەند کەسێکی نارد هەتا حاکم تەتەرپێچ کەن و بیهێنن، کە هێنایانە دەربار لە سەر کاری لابرد.

ماوەی شەش حەوتوو کابرای خاوەن سکاڵا لە کۆشک مایەوە و خواردن و جێخەوی بۆ دابین کرا و کاتی گەڕانەوەی بۆ مازەندەران نە تەنیا خەرجی ڕێگایان دایە، بەڵکوو قەرەبووی داهاتی ئەو ماوەیەشیان بۆکردەوە کە لە سەر کار هەڵپچڕابوو. بڕی ٣٥٠تمەن خەسارەتی ئەم خەرج و کارانە لە پێناو دوو عەباسی غەدردا، لە حاکمی لێخراو ئەستێندرا[٤٦].

کاتێک کە لە ساڵی ١٧٥٨دا زەکیخان، تەقیخانی بافقی حوکمڕانی یەزدی گرت، وەکیل فەرمانی دا کە هەر وەختایەک گەیشتە ئێرە لەڕێوە بەرەوڕووی ئەو زوڵملێکراو و خاوەنقەرزانەی بکەنەوە کە سکاڵایات لێیەتی. ئەم کۆمەڵە خەڵکە دەیانگوت کە تەقیخان بڕی چلهەزار تمەنیان پێقەرزدارە. ناوبراو حاشای لەم هێندە پارەیە دەکرد، بەڵام بەر لەوەی بەپێی ڕێسا دادگایەکی بۆ پێکبێ، تاقمێک شاهیدییان دا کە پازدەهەزار تمەنی پاشقول داوە و غەدری کردووە. بە فەرمانی وەکیل جەریمە کرا و لە سەر دەسەڵات لادرا. لە دووتوێی ئەم بەسەرهاتانەدا دڵەخورتەی بێوێنەی کەریمخان سەبارەت بە پاراستن و ڕاگرتنی یاسا و ڕێسا دەردەکەوێ[٤٧].

نرخاندنی گرینگایەتی ڕەێژەیی سەرچاوە فرەچەشنەکانی داهاتی پیتاک و ملکانە کارێکی دژوارە. نادرشا و ئاغامحەممەدخان هەردوو کەوتبوونە سەر ڕێبازی سیستمێکی کۆدەسەڵات و ملکی پاشایەتی و ئەیالەتیان لە سەر کیسەی خۆیان بەرفرەوان کردەوە[٤٨]. ئەگەر بە خوردبوونەوە لە نووسراوەکەی

٤٦ــ ئیسفەهانی، ٢ئا، ٣ئا.

٤٧ــ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٧٧ ــ ٧٨.

٤٨ــ مینۆرسکی:تەزکەرەتولملووک، ل١٤٧ــ١٤٨؛ئارنوا و ئەشرەفیان:دەولەتی نادرشا، ل ٢٥٩.نووسەرانی سۆڤیەت بە سەرسوڕمانەوە دەیانەوێ حاشا لە بوونی سیاسەتێکی ئەوتۆ بکەن.

میرزا محەممەد مەترسی تەنینەوەی مەسەلەکە قبووڵ بکەین، لە ڕووی وەیڕا کە کەلانتەر لە ماوەی دەسەڵاتیدا دەدوازدە گوندی لە دەوروبەری پایتەخت ـ لە فارس ـ کڕیوە و بەئاشکرا کەوتۆتە چینی ملکدارانی[٤٩] خۆولاتی و بەدەسەلات، ڕوون دەبێتەوە کە لە سەردەمی کەریمخانیشدا زەویوزاری ملکداران پەرەی گرتووە. هەڵبەت ڕێبەرانی تایفەی زەندیش چوونە ڕیزی دەرەبەگانی گەورە. بۆ وێنە لە ساڵی ١٧٦٣دا وەختایەک کە ملکوماشی شێخالیخان لە فارس و ئێراقی عەجەم دەستی بە سەراگیرا، داهاتی ڕۆژانەیان سەری لە ٦٠تمەنی بروەداری تەورێز دەدا[٥٠]. بە سەرنج دان بە گرتنەبەری وەها سیاسەتێک دەبوو لەم ساڵانەدا داهاتی گوومرگانە و پیتاکی بازرگانی تا ئاستێکی بەرچاو هەڵکشابن. دیاری و ملکانەی حوکمڕانانی کوردستان و لوڕستان و عەرەبستان و تایفەکانی بنیکەعب و بەختیاری و خێلاتی ژێرفەرمان بەزۆر وەردەگیرا. هەڵبەت ئەم دیاری و دراوانە جاری وایە بە خۆشی و هەلی واشە بە زەبری زۆری دەستێندران.

داهاتی باجی بەهەڵکەوت ئەگەرچی هەر لە بنەڕەتەوە وەک تەواوکەری پیتاکی دیاریکراو وەبەرچاو گیرابوو، زۆرجاران هەر نە تەنیا دەخرایە پشتگوێ بەڵکوو پاش هاتنە سەر دەسەڵاتی کەریمخان، بنەی بڕا. هەڵبەت ڕوون و ئاشکرایە کە دوای گرتنی بەسرە جەریمەیەکیان بە تەنگەی خەڵکی ئەو شارەوە بەست کە دوژمنی تێکشکاوی دەرکی بوون. هێندێک جاریش فەرماندەرانی زەند لە کاتی لەشکرکێشیدا، هەلیان دەقوازتەوە بۆ کۆکردنەوەی تفاقی هەرزان و دابینکردنی ئازۆخە و بە بێگاربردنی جەماوەر تەنانەت بەبێ ئاگاداری و ڕەزامەندی ڕەپوڕاستی وەکیل. جگە لەم بابەتانە وەک نووسیویانە، وەکیل عەلیمحەممەدخان و زەکیخانی زەندی لەبەر جمجوجۆڵ و کرداری توندوتیژیان لە مازەندەران سەرکۆنە کرد. ئەو دەسکەوت و خەنیمەت و تاوانانەی کە لە ڕاپەڕیوان و دوژمنانی تێکشکاو وەردەگیرا، قەت پاشەکەوت نەدەکرا؛ بۆ وێنە ئەو ماڵ و سامانانەی کە لە میرمەهنا ئەستێندرا بە سەر لایەنگرانی پێشوویدا دابەش کرا کە بۆ یارمەتی دانی سپای زەند لێی

٤٩ـ ڕۆژنامەی کەلانتەر، ل ٦٥ ـ ٦٦.

٥٠ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٠٩، تمەنی تەورێز نیزیکەی ٨/٠تمەنی شیراز بوو.

هەڵگەڕابوونەوە. لە مەسەلەی لێخستنی تەقیخانی یەزدیدا بەشی زۆری ماڵەکەی لەبری وەی بدرێتە خەزێنەی پارێزگا، بە سەر ماڵخوراوان و ئەوانەی پێوەیدابوون دابەش کرا. لە کاری سازکردنەوەی شووره و دیوار و قۆنگرەی شیراز، وەک چاوەڕوان دەکرا خەڵک نەکێشرانە بەرکار. وەکیل کرێی دوازدەهەزار کرێکاری چوست و چالاکی لە خەزێنە دەدا و خۆی بەڕێوەبردنی گەلاڵەکەی لە ئەستۆ بوو هەتا بتوانێ دەستەیەک لە سنعاتکارانی بێکار بخاتە سەر کار و پشتیوانییان لێبکا[٥١].

جێی سەرنج و رامانە کە کەریمخان ئەنجامی ئەم کارەی بە ئەرکی سەرشانی خۆی دەزانی و بە دوای ماڵ و سامانی مفتومەرحەبادا نەدەگەڕا. وەختایەک کە یەکێک لە بازرگانانی هیندی بێمیراتگری دەوڵەمەند لە شیراز مرد، پێشنیاریان بە وەکیل کرد تا لە سەر پێوشوێنی فەرمانڕەوایانی پێشوو، میراتی کابرا بۆخۆی گل داتەوە. دەڵێن لە وڵامدا بە تووڕەیی نەڕاندی و گوتی: ئێمە مردووشۆر نین[٥٢]. ئەو کات فەرمانی دا کە چی هەیەتی بیخەنە لاوە و ئاگاداری لێبکەن و هەوڵ بدەن میراتگری بدۆزنەوە. جارێکی دیکە وەختایەک خەریکی نوێکردنەوەی شاری شیراز بوون لە خەندەکێکا کووپەڵەیەکی پڕ لە زێڕیان دیتەوە، خانی زەند زێڕەکانی بە سەر ئەو کرێکارانە دابەشی کە لەوێ کاریان دەکرد[٥٣].

ئەو رووداوە خۆشەی هەر ئێستا باسی دەکەین بەسەرهاتی چۆنیەتی سەرهەڵدانی ئاڵوگۆڕی بەرچاوی گەلێکە کە رۆژگارێکی دوورودرێژ وەک چارەنووسێکی سروشتی و دیاریکراو دەیڕوانییە غەدر و چاوچنۆکی و خووی پێوەگرتبوو[٥٤]. وەکیل لە کاتی چاوەدێری بە سەر کاری وەستا و فەعلەدا لە دۆڵی «ئەڵلاهوئەکبەر» لە دەرەوەی شاری شیراز کاڵەکی دەخوارد. هەوارچی لە

٥١ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٥٥؛ گەشتنامەی فرانکلین، ل ٤٠٣ ـ ٤٠٤.

٥٢ـ رۆستەموتتەواریخ، لە لاپەڕە ٤٢١دا دەنووسێ کە گوتی: ئێمە مردووشۆر نین کە دەس بەسەر ماڵیدا بگرین: Fraser, An Historical, Account, 364.

٥٣ـ رۆستەموتتەواریخ، ل ٤٢٠.

٥٤ـ نەوایی، کەریمخانی زەند، ل ٢٨٠ ـ ٢٨١، (من سەرچاوەی سەرەکی ئەم بەسەرهاتەم بۆ نەدۆزرایەوە).

هاوینەهەواران دەگەڕانەوە، پیرەپیاوێک کە بەخۆی و کەرەکەمەڕێکەوە بە لایاندا تێدەپەڕی لەگەڵ وەکیل کەوتە قسان و لە پەنا وی دەستی کرد بە کاڵەک خواردن. پیرەپیاو بە ڕاوێژێکی خەمبارانەوە گوتی چونکە وەجاغکوێرە و هیچ میراتگرێکی نیە تا ماڵ و سامانی بۆخۆی بەرێ کە ئێستا لە سەر پشتی وشتری دابەستراوە، حازرە هەمووی بدا بە کەریمخان هەتا لە کاروباری بیناسازی خەرج بکا. کەریمخان پێشنیاری بە پیرە کرد کە ئەم دراوانە بۆ سازکردنی پرد و کاروانسەرا و کاروباری خێرخوازانەی تر کە پێی باشە خەرج بکا و دراوەکەی لێوەرنەگرت. سەرەنجام لە سەر حەسیری ژێری چۆکی دادا و پیرەپیاوەش وەکی وی کرد و لە حاڵێکا چاوی ئەسرینی تێزابوو شوکرانەی بژارد کە لە ژێر سێبەری حکوومەتەکەیدا خەڵک دەتوانن بە ئازادی ماڵ و دارایی کۆ بکەنەوە و بێئەوەی کەس تەماحیان تێبکا، بۆ کوێیان پێخۆش بێ دەیبەنە وێ.

١٤ـ ٤ ڕێژەی جەماوەر

بەم پێشکەوتانەڕا دەبێ لێمان سوور بێ کە ماوەیەک دواتر جووتیاران و سنعاتکاران ڕوویان کردۆتە مەزرا و بازاڕەکان. ئەو کەسانەش کە لەبەر قاتیوقڕی ساڵی ١٧٥٦ لە ئیسفەهان و جولفا ڕایانکردبوو، وردەوردە گەڕانەوە و ئەوانەش کە وایان نەکرد لە مەڵبەندی خۆش ئاووهەواتری شیراز بە یەکجاری بنەیان داکوتا. هەرچۆنێک بێ ژمارەیەکی زۆر لە دەوڵەمەندترین و برەپێدەرترینی چین و توێژەکانی کۆمەڵ بەتایبەتی بازرگانان و پارەفرۆشان و دەلالان و دووکانداران و شادەمار و دامەزراوە ئابوورییەکانی کە ئەو چەند ساڵەی دوایی لە ئێران ڕەویبوون، لەگەڵ خۆیان سامان و پسپۆری و دەسڕەنگینی و کارزانییان بە دیاری هێنا. یەکێک لە ڕووداونووسانی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی کە گەمییەکانی زیاتر پەنابەرانیان دێنا و دەبرد و کەمتریان باری بازرگانی پێبوو ئاوای نووسیوە: «لە سەرانسەری وڵاتی پاشایەتیدا ڕێژەیەکی بەرچاوی جەماوەر بە بیانووی چوونە حەج نیشتمانیان جێدەهێشت[٥٥].» ژمارەیەکی زۆری کەمینەکانی جوولەکە و ئەرمەنی و مەسیحی تر

55- GD VI, 31 October 1751.

کە ئامانجی سەرەکی ڕاووڕووت و ئەشکەنجەش بوون، لە هەر سنووریکەوە بووزی بۆخواردن ڕایانکرد.

نیبوور سەبارەت بە کۆمەڵێک ئادەمیزادەی یەکچاو و نوقستانکراو کە قوربانی دەس زوڵم و زۆری نادری بوون و ساڵی ١٧٦٥ لە هەمەدان دیتوونی، چەند باسێکی نووسیوە و پێداچووە و دەڵێ: «من گەلێکم ئاکامی چەپەڵکارییەکانی لە سووڕات، مەسقەت، بەسرە و بەغدا دیتووە[٥٦]؛ ئەمانە ئەو بازرگانە ئەرمەنی و مسوڵمانانە بوون کە دواتر مەوتەنی خۆیان بەجێهێشتبوو. لە هیندووستان کە مەغوول حوکمیان بە سەردا دەکرد، لە بەنگال و ئێراق و یەمەن، وەچەیەکی نوێ لە ئێرانی و ئەرمەنییانی ڕاکردووی مابەینی ساڵانی ١٧٣٢ ـ ١٧٥٨ شەڵغەیان دابوو کە نیزیکەی سەتهەزار کەسێکیان تەنیا لە بەغدا و گەڕانگەڕی شوێنە پیروزەکان دەژیان. دەیانگوت دوو لە سەرسێی جەماوەری بەسرە پەنابەرانی ئێرانی بوون[٥٧].

بەهەرحاڵ لە نێوەڕاست ساڵی ١٧٥٠ڕا چەند دەنگۆیەک سەبارەت بە سەرکەوتن و دادپەروەری کەریمخان لە تەواوی هەرێمەکانی دەرەوەی ئێران بلاو ببۆوە، ئێرانییان و ئورووپاییەکانی کۆچەر بە تامەزرۆیی دەیانبینی کە «لە ئێران ئاسۆیەکی تازە بە سەرکردایەتی میرێک بەدیهاتووە و بێگومان پەیوەندی و ڕایەڵەی بازرگانی کە لەمێژ بوو هەڵبرابوو، سەرلەنوێ لێک گرێدەداتەوە و بۆیە کۆچبەران بەڕاستی ڕوویان کردۆتەوە گەڕانەوە[٥٨].» لە ساڵی ١٧٦٠دا چۆنیەتی متمانە و دڵنیایی ئەو کۆمەڵە خەڵکە ئاوا دەخرێتە ڕوو: «ئەو کەسانەی کە لەم وڵاتە پەرەوازە ببوون لەبەر ڕێبازی دروستی سیاسی کەریمخان و ئەو تەناهییەی بۆیان بەدی هاتووە، خەریکی گەڕانەوەن[٥٩].» جارێکی تر توجارەت وەبرەو کەوتەوە و تاقمەکانی ئایینی هاتنە وڵات[٦٠]. ئەم

56- Reise, 179.

57- Carmelites, 671.

58- AME Perse VII, NO. 104.

٥٩ـ Ibid. VIII, NO. 4, 20 July 1760. دەنووسێ: لەبەر کردار و ئاکاری شیاو و سەرنجڕاکێشی کەریمخان...

60- Carmelitse, 662 – 663.

تاقم و دەستانە بە هەزارهەزار و لە هەر چین و توێژێک دادەوەرینە سەر کاروانەڕێی ئەمین و ئارام. کۆچبەران بەنرخترین هاوردەی بەرەوگەشەی وڵاتی ئێران بوون. لە ساڵی ١٧٦٥دا، نوێنەری کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی لە بووشێهر کاروانێکی شتوومەک و باری بازرگانی نارده شیراز، «تاقمێک ئەم هەڵەیان قۆزتەوە و لە دەوری کاروان گردبوونەوە بۆ گەڕانەوە. ئەم ئاپۆرەیە ژمارەیەکیان بنەماڵەی هەژار و نەداری ئەرمەنی و هێندێکیان سەوداچی بچووک بوون کە لەبەر ئاژاوە و هەرچیپەرچی لە ئێران ڕەویبوون، بەڵام ئێستا دەیانویست بچنەوە نیشتمان[٦١].» ئێرانی لە هەڕەتی دەسەڵاتی وەکیلدا ڕوویان کردە گەڕانەوە. بۆیەش دەهاتنەوە چونکە حکوومەت بەڵێنی دابینکردنی تەناهی و یارمەتی و چاوەدێری و پاراستنی دابوونێیە. ئەم جەماوەرە پاش گەڕانەوەیان بە تەواوی لە وادەکانی حکوومەت بەهرەوەر بوون. لە ئاخری ساڵی ١٧٧١دا کاروانێکی دەهەزارکەسی گەشتیاری ڕێکوپێک و گونجاو لە بەغداوە بەرەو ئێران کەوتەڕێ[٦٢].

بۆ نیشاندانی ژمارەی ئەوانەی کە لەبەر کار و چالاکی وەکیل گەڕانەوە ئێران ئامرازێکی جێیمتمانە بە دەستەوە نیە. ئەم ئامارانەی کە لە خشتەی لاپەرە ٤٩٠ ـ ٤٩١دا وەبەرچاو دێ، زۆربەیان لە ڕووی ئەژمێر و بەراوردی کۆتایی یان نێوەڕاستی دەسەڵاتی سەفەوی و سەرەتای دەورەی قاجارەوە نووسراونەوە. دەمانەوێ کە لە هێندێک بابەتاندا دابەشین و چۆنیەتی ئامارەکانی کۆمەڵایەتی لە مەودای ساڵانی ١٧٣٠ تا ١٧٩٠ بناسێنین.

ئیسفەهان کە لە پەرپەڕۆچکەی گەشە و بەختەوەری سەردەمی سەفەوی‌دا ڕێژەی نفووسی لە نێوان ٢٥٠ تا ٥٠٠ هەزار کەس بووە، ڕەنگە لە ساڵی ١٧٥٠دا بۆ ٢٠هەزارکەس دابەزیبێ و لە ساڵی ١٧٧٢دا گەیوەتەوە چلپەنجا هەزارکەسێک و لە ساڵی ١٨٠٠یش‌دا هەروا بەرەو گەشە و هەڵدان بووە[٦٣]. شیراز لە ساڵی ١٧٥٦دا ببوو بە شارێکی چۆلگە و خاپوور، لە سەریەک بە تەنکەی

61- Niebuhr, Reise, 96.

62- Carmelites, 672.

63- Grimod, 345; Carmelites, 671.

جەماوەری، مەسیحی تێدا نەمابوو[٦٤]، لەگەڵ ئەمەشدا ئامانجی ڕۆژانەی کۆچبەران بەتایبەت ئەرمەنییەکانی بەشی جولفا دەرباز بوون لە ئیسفەهان و ڕۆیشتن بۆ شیراز بوو. ئەگەرچی سەبارەت بە ژمارەی دانیشتووانی شیراز لە زەمانی وەکیلا هیچ ئامارێک بە دەستەوە نیە، بەڵام ئەوەی جێی سەرنجە زۆربوونی جەماوەری ئەم شارەیە لە ماوەدای ساڵانی ١٧٥٩ تا ١٧٧٩دا لەچاو ئیسفەهان، واتە ئەگەرچی بە ڕووبەر کەمتر بووە بەڵام کەموزۆر نفووسی بارتەقای ئیسفەهان هاتۆتەوە. پاش ئەوەی لە ساڵی ١٧٩٢دا ئاغامحەممەدخان پایتەختی زەندیەی تاڵان کرد، جەماوەری شار بوو بە نیوە و هەتا ٢٠هەزارکەسێک دابەزی[٦٥]. زۆرێک لە شارەکانی دیکەی ئێرانی ناوەندی وەک قوم کە لە بەر لافاوی پەلامار و شالاوی ئەفغانی و ئەفشارییەکان تەواو تووشی خەساری قورس و گران هاتبوون، لە شەڕ و لێکدانی نێوان قاجارییە و زەندیەشدا گیرۆدەی زەرەد و زیان بوونەوە، بەگوێرەی چەند سەرچاوەیەک لە سەردەمی فەرمانڕەوایەتی کەریمخانا کەوتنەوە سەر ڕەوگەی ئاوەدانی[٦٦].

سەبارەت بەم زۆربوونەی جەماوەر ناکرێ گەلێکی باوێیە سەر حیسابی وەکیل، چونکە ڕووداوی وەک تاعوونی ساڵانی ١١٧٣ ـ ١١٧٤ی بەغدا هەزاران سەر خێزانی لەو ناوچانە و شاری بەسرەوە بەرەو ئێران پاڵ پێوەنا و ئەو کۆچبەرانە لە دێهاتی دەوروبەری ئیسفەهان نیشتەجێ بوون[٦٧].

٦٤ـ بەگوێرەی هێندێک بۆچوونی ژمارەگەری کۆن و نوێ ژمارەی دانیشتووانی ئیسفەهان لە دەورەی سەفەویدا گەیوەتە ٥٠٠هەزار تا میلیۆنێک، کە یەکجار زۆرە. بڕواننە: Emerson, 18. ئۆلیویە نفووسی ئەم شارە لە ساڵی ١٨٠٠دا بە نیزیکەی ٥٠هەزار و مێلکۆم بە ١٠٠هەزارکەسی دەقەبلێنێ.

٦٥ـ ئەم بەراورد و ژمێرانە سەر بە سەدەی نۆزدەیە. بڕواننە: ئێران و پرسی ئێران، لۆرد کرۆزۆن؛ Monteith, notes, 118; Hambly,((An Introduction))72 (using Malcolms estimates in the Melville papers; See Chapter 15, note 201.

66- Olivier V, 163 – 164.

هەرچۆنێک بێ هامبێلی سەبارەت بە بەراوردی شاهیدانی سەرەتای قاجارییە کە دەڵێن کەم بوونەوەی جەماوەر لە سەردەمی کەریمخانا بەری پێگیرابوو، بەگومانە.

.(An Introduction 70)

67- Ferrieres de Sauveboeuf, 34.

١٤ ــ ٥ ئەرمەنییەکان و جوولەکەکان

شاری ئەرمەنی‌نشینی جولفای نوێ و چەند گوندێکی دیکەی ئەرمەنی و گورجی‌نشین لە مەڵبەندی «پەرییە»ی ڕۆژاوای ئیسفەهان لە ساڵی ١٦٠٣دا بە دەس شاعەباس سازکران. لێکۆڵینەوە لەم بارەدا کە بەڵگەی باوەڕپێکراویشی لە سەرە، بۆوە دەبێ پەندی لێوەربگیرێ و بە زۆر باراندا هەلومەرجی کۆمەڵایەتی دنیای بچووکی ئێرانی ئەو دەمی دێنێتە بەرچاو. لە مەودای بۆشایی دەسەڵات و هاتنە سەر حوکمی ئەفشارییەکاندا سامانی جولفا بە دوو هۆ لە کەمێ دا: یەکەم ئەوەی کە ژمارەیەکی زۆر لە دەوڵەمەندانی شار پەرەوازەی هەندەران بوون، دووهەم پاشماوەی دانیشتووان کەوتنە بەر زوڵم و زۆری پەلاماردەرانی یەک‌لەدوای‌یەک و تووشی هەژاری و دەس‌بەتاڵی بوونەوە[٦٨]. بۆ وێنە لە ماوەی شالاوی محەممەدحەسەن‌خانی قاجاردا لە ساڵی ١٧٦٥دا جەماوەری جولفا ناچار بوون کە تەنانەت لەبەر دڵ و ڕەزامەندی پەلاماردەران سڵسڵە و پلپلەی ڕازاندنەوەی کلیسا بتوێننەوە و جلکانی ڕەسمی بفرۆشن[٦٩]. لە ساڵی ١٧٥٨دا ئەو پەنابەرانەی کە لەبەر خاپوورکرانی قەراخ شار ڕایانکردبوو، هەموویان لە ماڵەکانی شاری جولفا بنەجێ بوون[٧٠].

لە کاتی گیرانی شاری ئیسفەهان لە لایەن هێزە هاوپەیمانەکانی زەند و بەختیاری لە ساڵی ١٧٥٠دا، بەڕێوەبردنی جولفا کەوتە دەس کەریم‌خان و پیاوەکانی و بە نەرمی و مێهرەبانی لەگەڵ خەڵک جووڵانەوە. وەک ڕووداونووسانی ئەرمەنی گێڕاویانەتەوە کەریم‌خان لەبەر خەونێکی کە دیبووی ئاوا بەخۆشی بەرەوڕووی جەماوەر ببۆوە[٧١]. پاش هێرش بۆ سەر گوندی

68- Hovhanyants, 284; Ferrieres de Sauveboeuf,, 32 – 33.

69- - Hovhanyants, 288.

70- Carmelites, 700.

71- Hovhanyants, 280, 311.

لە مووزەی «وەنگ»ی کلیسای جولفای نوێدا فەرمانێکی ساڵی ١١٦٦ی کۆچی / ١٧٥٢ی زایینی وەکیل ڕاگیراوە کە پیتاکی زاڵمانەی لەسەر خەڵکی جولفا هەڵگرتووە.

گورجیئشینی ئاخورە و دەمکوتی دانیشتووانی، «بیشاپ زەکەریا» و کەلانتەر «سێرگیس» داوای ئازادکردنی دیلانی ئەرمەنییان لە وەکیل کرد و دەیانویست بە وەرگرتنەوەی ئەمانە ژمارەیەک لە ئەرمەنییەکانی پەرییە، قەرەبووی جەماوەری ڕەویوی جولفا بکەنەوە. کەریمخان داخوازەکەی قبووڵ کردن. بەڵام ئەم هەنگاوە سەرنەکەوت، چونکە جەماوەری دێهاتی کە خوویان بە ژیانی شارنشینی نەگرتبوو، بێزاربوون لە کەش و هەوای جولفا و لە هەڵسووڕاندنی ژیانیاندا تووشی گەلێک گرفت و چەرمەسەری ببوونەوە و بەناچاری ڕوویان کردبۆوە پەرییە. وەکیل بەم کارە تووڕە بوو، بۆیە توورابخانی وەزیری بە تاقمێک چەکدارەوە نارد بۆ سزادانیان[72].

پاش شکانی وەکیل لە بەرامبەر ئازادخان و محەممەدحەسەنخاندا، ئیتر جولفا لە ژێر ڕکێفیدا نەبوو، بەڵام هەمیشە مەیل و تاسەی ئاوەدانی و گەشەپێدانی ئەم بەشەی بەتایبەت لە ڕێی کەلانتەر سێرگیسەوە، کە نوێنەر و باڵوێزی بوو لە نێو تۆرەمەی سەرگەردانی ئەرمەنیدا، لە بیرگەیدا مابۆوە. ژمارەیەک لە دانیشتووانی جولفا لێکدالێکدا ڕوویان دەکردە نوێنەرایەتی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی هولەند و داوایان دەکرد کە ئیزنیان بدەن بچنە کۆلۆنی هولەندییەکان لە دورگەی خارک. لە ساڵی ١٧٦٥دا کەلانتەر سێرگیس نێردرایە خارک تا دژی میرمەهنا یارمەتی لە هولەندییەکان بخوازێ و داوای گەڕانەوەی تەواوی ئەرمنییەکانی دورگەی خارک بکا بۆ جولفا؛ وڵامی نوێنەری دەوڵەتی هولەند تەم و مژاوی و دووتۆوە بوو[73]. گۆیا سێرگیس بەپێی دەستووری کەریمخان نامەی بۆ خەڵکەکە دەنووسی و لەبری خەلیفە و پیاوماقووڵانی جولفا دنەی گەڕانەوەی دەدان؛ وەختایەک هەڵسووڕانەکانی ئاکامیان لێنەکەوتەوە لە ساڵی ١١٨٧ی کۆچی / ١٧٧٣ی زایینیدا فەرمانی پێدرا کە یەکسەر بڕواتە بەسرە. ئەمجارەش ئەرمەنی گوێیان بۆ شل نەکرد. دوای گەڕانەوەی بۆ شیراز، پاشماوەی تەمەنی لەو شارە تێپەڕ کرد. ژمارەیەک لە ئەرمەنییەکان تەنانەت لە وەختی گەمارۆی بەسرەدا خۆیان لە چۆڵکردنی شار

72- Hovhanyants, 281 – 282.
73- Brieven 2716 (1753), 78 – 80; 3076 (1767), 11 – 12; below, 15.7.

بوارد و بەگوێرەی ڕێسا خانی زەند بە توندی جەریمەی کردن[٧٤].

سەرەڕای نائومێدی سەبارەت بە ئاوەدانکردنەوەی سەرلەنوێی جولفا و بە دەستەوەبوونی خانووی چۆل و زەوی بەیار، پاشماوەی دانیشتووانی شار لە ساڵی ١٧٧٠دا ڕێککەوتننامەیەکیان لە بەینی خۆیاندا مۆر کرد کە ئەو خانووبەرانەی هەرەسیان هێناوە و چاک ناکرێنەوە تەختیان کەن و بیانکەنە ڕەز و باخ و لە کشتوکاڵ و داهاتی زەوی‌وزاری بەجێماودا ببنە شەریک و ئەوانەش کە تازە دێن بیانکەنە هاوبەش و هەڵومەرجێک دابنێن بۆ دانەوەی پارەی ئەو کەسانەی دووبارە دێنەوە. قەرار کرا زەوی نەدرێ بە کەسی غەیری ئەرمەنی هەتا شێوازی کۆمەڵی ئایینی پارێزراو بێ. بەپێی سەرژمێرییەکی کە لەم کاتەدا لە لایەن ئۆسقۆف و خەلیفەی ئەرمەنییەکانەوە خراوەتە ڕوو، جەماوەری جولفا ١١٦٧ [١٧٠٠] کەس بووە. ڕەنگە لەم سەرژمێرییەدا تەنیا جەماوەری پیاوی باڵغ حیساب کرابن. تەنانەت ئەگەر ئەم ژمارەیە پێنج جار بخەینە سەریەک ژمارەی وەدەس‌هاتوو کە ژن و منداڵانیش دەگرێتەوە، تەنیا سەری دەگاتە ٨٥٠٠کەس[٧٥]. ئەم ئامارە نیشان دەدا کە ڕێژەی جەماوەری جولفا لەچاو سەرژمێری سەدەی حەڤدەی زایینی کە گەیوەتە دەیان‌هەزار کەس، لە کەمێی داوە[٧٦].

شیراز هەروەک چلۆن کەسانی گەڕاوەی دەرەوەی وڵاتی بە ئامێزی ئاوەڵاوە وەرگرت، ئاواش تاقمێک لە ئەرمەنییەکانی جولفا و پەرییەی بەرەوخۆی ڕاکێشا. زۆربەی ئەمانە تا ڕۆژگاری ئێمە خەریکی ڕەزەوانی و

74- Hovhanyants, 311 – 312, 315, 318.

خودی دەسخەتی فەرمانی وەکیل بۆ سێرگێس، لە کتێبخانەی ئامێن پێرکیک ڕاگیراوە.

75- Hovhanyants, 312 – 315. The same source gives the population of Julfa in the 1850s as 1,586 males and females (i. e ,adultes only?) quoted in issawi, 59.

٧٦ـ ژمارەی نفووسی شار ٣٠هەزار و مەڵبەندی پەرییە ٥٠هەزار کەسێک بەراورد کراوە.(لۆکهارت، ل ٤٧٤ ـ ٤٧٧): Gregorian, 661, 663, 667, 669 ئەم ژمارە یەکجار لەسەرن، لەم ڕۆژگارەدا جەماوەری جولفا تەنیا ١٢٥٠٠کەس بووە (کەیهان، بەرگی ٢، ل ٤٢٥). لۆکهارت لای وایە ژمارەی دانیشتووانی ئیسفەهان لە ساڵی ١٨٠٠دا گەیوە ١٢هەزار کەس (ل ٥٢١).

توجارەتی شەراب بوون و لە شاری شیراز کەلانتەرکی تایبەت بە خۆیان هەبوو. (ماڵەکانیان کەوتبووە گۆشەی ڕۆژاوای شیراز لە پەنا دەروازەی کازروون.) بە دابەشینی گوندەکان ئەم دەستە و تاقمانەیان بۆ نیشتەجێ بوون لە دەوروبەری پایتەخت دنە دا. خەلیفە «مێگردیک وێردایت» ساڵێ شەشمانگ لە شیراز و شەش مانگ لە ئیسفەهان دەبوو[77].

تاقمێک لە جووەکان کە ژمارەیان لە مابەینی ساڵانی ١٧٤٧ ـ ١٧٧٩ بۆ ٢٠هەزار کەس دابەزی، بە گەڕانەوەیان بۆ وڵات، شیرازیان کردە گەورەترین ناوەندی یەهوودیینشینی ئێران[78]. گەڕەکی جوولەکان کەوتبووە قوڵی ڕۆژاوای بازاڕ. دەبوو لەبەر بنەجێبوون لەم شارە باجێکی تایبەتییان دابا. واوێدەچێ کە ئەم تاقمە لە ساڵی ١٧٦٥دا تووشی هەژاری و دەستەنگی هاتوون، بەڵام هەتا سەردەمی پاش مردنی وەکیل نەکەوتنە بەر شەپۆلی ئەشکەنجە و ئازار[79].

١٤ ـ ٦ کشتوکاڵ و چالاکی گشتی

هەمیشە پاش ئەوەی دووبارە ئاشتی و ئارامی وڵات دەتەنێتەوە، ژیاندنەوەی کشتوکاڵ دەدرێتە دەس کۆمەڵی گوندەکی کە حازرن سەر وەبەر چاکسازی بێنن. هەتا ساڵی ١٧٦٠ ڕاووڕووت وڵاتی داگرتبوو، بەڵام تەنانەت محەممەدحەسەنخانیش پاش دووساڵ داگیرکردنی ئیسفەهان نیگەرانی کاریگەری درێژخایەنی ئەم چڵپاندنەی هۆردووی خۆی و ئازادخان بووە لە سەر ئەم شارە قاتی تێکەوتووە و لەم زەمانەدا تێگەیبوو کە ئیدی ئیسفەهان خۆی پێبەڕێناچێ، بۆیە فەرمانی دا بە قۆشەنی کە بە مەبەستی دابینکردنی خوردوخۆراک و ئازۆخە جارێ بەرەو فارس ببزوون. ئەمیر محەممەدحسەمیع گەنجالیخان یانی باوەگەورەی ڕۆستەمولحوکەما نووسەری ڕۆستەموتتەواریخ پێشنیاری پێکرد کە داوا لە ئاغاوەت و دەرەبەگانی ناوچە بکا بەگوێرەی زەمانی

77- Niebuhr, Reise, 120; Hovhanyants, 315.

78- See Levi, 486 – 488.

79- Francklin, 60; Niebuhr, Reise, 120.

پێشوو هەرکەس بە مەیلی خۆی بڕە پارەیەک بدا هەتا تۆو و پێداویستییەکانی دیکە لە پارێزگاکانی باکووری‌ڕا بێنن و بەرهەمێکی نوێ بچێنن و پێیەوە هەژاران بێننە بەر کار هەتا کاروباری مووچە و مەزراکان ڕاپەڕێنن و دەوڵەمەندانیش بەڵێننامەیەکیان لێوەربگیرێ کە تا ئەو زەمانەی دەگەنە خۆبژیوی، خواردنیان بۆ دابین بکەن"[٨٠]. ڕەنگە ئەم کارانە دەس‌پێکرابن ـ ئەمەش چەشنێک بەربەرەکانی بوو لەگەڵ برسێتی ـ بەڵام وێناچێ کە محەممەدحەسەن‌خان بۆ درێژخایەن توانیبێتی چارەسەرێک بدۆزێتەوە. لەبەر دڵەڕاوکە و نیگەرانی ناچار بوو لەشکری دەنگ دا کە هەرچی زووە پەلاماری شیراز بدا. ئاخرییەکەشی ناچار بوو کە لە هاوینی ساڵی دواتردا لە شیراز و ئیسفەهان بکشێتەوە و ئەم شارە پشوویەکی هاتەوە بەر و بە دوور لە کۆتوبەندی داگیرکرانی لەشکری لە ماوەی ٢٥ساڵدا توانی خەریکی سارێژکردنەوەی برینەکانی بێ.

بۆ زانیاری و وردەکاری زیاتر لە بابەت داخوازێ پتەوی وەکیلەوە سەبارەت بە مەسەلەی قەیرانی کشتوکاڵ دەبێ پشت بە نووسراوەی ڕۆستەمولحوکەما ببەستین. کەریم‌خان لە هەر پارێزگایەک عەمبارێکی دەغڵودانی ساز کرد کە هەموو ساڵێک بۆ تەدارەک و ئازۆخەی قۆشەنی پڕی دەکردن. لە پایزی ساڵی ١٧٧٥دا لەبەر هرووژمی کولله و ژەنگ‌هەڵێنانی گەنم و خەرج‌وبەرجی لەشکر بۆ سەر بەسرە، لە شارەکانی شیراز و ئیسفەهان‌دا هەست بە کەم‌بوونی دەغڵودان دەکرا و قەیران ئەوەندەی تەنییەوە کە وەکیل ناچار بوو بۆ تێرکردنی هەژاران دەرکی عەمبارەکان بکاتەوە. لە ئیسفەهان نرخی هەر «مەن»ێک نان گەیتبووە ١٠پەناباد (٥قران)، لە چواردەوری مەیدانی «شا» دەغڵودان هەڵدەدرایەوە؛ لە پەنا هەر کۆگایەک سەت جووت قەپان داندرابوو؛ گەنمی میری هەر «مەن»ی بە ٤پەناباد (٢قران) و جۆی میری هەر «مەن»ی بە ٢پەناباد (قرانێک) دەفرۆشرا. لە شیراز بارودۆخ ئەوەندە گرژ و تاڵ بوو کە کەریم‌خان ناچار بوو بۆ هێنانی دەغڵ و دانەوێڵە چەند کاروانێکی یەکسمان بەرەو تەورێز و قەزوێن و ناوچەکانی دیکەی ئازەربایجان بەڕێبکا. پاش هاتنی دەغڵودان لەبەر ڕێگای دوور و ناخۆش نرخەکان بەرز بوونەوە و هەر مەنێکی تەورێز (٣کیلۆ) گەیشتە ٢٨پەناباد (١٤قران). ڕاوێژکارانی وەکیل پێشنیاریان

٨٠ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٢٨٥ ـ ٢٨٨.

پێکرد کە وا باشە بۆ قەرەبووی خەرج و بەرجان هەر مەنی بە ٣٠پەناباد (١٥قڕان) بە خەڵک بفرۆشن. لە وڵامی ئەواندا خانی زەند بە تەشەر گوتی جا کەوایە بازاڕێکی عەللافی بکەینەوە باشە! چونکە بەو نرخە تازە کەس هیچی بۆ ناکڕدرێ. ئەو کات بێ سێودوو دەستووری دا کە هەر مەنێکی تەورێز گەنم بە دوو قڕان و جۆش بە قڕانێک ـ دوو هێندەی نرخی ئیسفەهان ـ بفرۆشن و خەزێنەش با کەم و کەسری بداتەوە. بەم شێوەیە بە تێهەڵێنانەوەی دەوڵەت بە باری داراییدا قاتی بنەی بڕا[٨١].

کەریمخانیش وەک زۆربەی فەرمانڕەوایانی ئێران بەشی هەرەزۆری بیناسازی و ئاوەدانی خستە پایتەخت. هەڵبەت ئەم کارە بەرهەمی سرشتی شێوەی چەنبنەکی ئیداری بوو؛ لەبەر کەمبوونی ڕێکاوبانی پەیوەندی، ئەرکناسیی کۆنباوی خۆجێیی و لاڕێبوونی فکری حکوومەتی ناوەندی وەختایەک حوکمڕانانی پارێزگاکان وەفاداربوونیان بە زماندا دێنا یان پیتاکیان دەدا، هاوکات داوای یارمەتی یان لێخۆشبوونی باری ماڵییان دەکرد و کەموزۆر حاکمان لە درێژایی ساڵدا دەستیان بۆ بەرێوەبردنی قەڵەمڕەوی خۆیان ئاواڵە بوو. ئەم ئەرکە بێگومان باری بیناسازی و ئاودێری و تەواوی ئەو کارانەشی دەگرتەوە کە قازانجی گشتی تێدابوو کە دەبووا دەسەڵاتی ناوەندی یان پایەبەرزان ئەنجامی بدەن.

لە هەلومەرجی گونجاودا حاکم دەیتوانی ڕاستەوخۆ ڕێی پێشکەوت و ئاسوودەیی شارنشینان دابین بکا. لە کۆتایی ساڵی ١١٩٢ی کۆچی / ١٧٧٨ی زایینی بوومەلەرزەیەک شار و پارێزگای ئیسفەهان و بەتایبەت کاشانی ڕاتلەکاند و دەڵێن دەهەزارکەسێک زیندەبەگۆڕ بوون. کەریمخان دەستەیەک کرێکار و وەستای بە سەرپەرەستێتی محەممەدتاهیربەگی ـ برازای زەکیخان ـ و مەنووچێهرخانی زەندی نارده ئەو شارە هەتا دەس بکەن بە چاککردنەوەی ئەو شوێنە[٨٢].

ئەو کارانەی کە خانی زەند لە دەورانی فەرمانڕەوایەتی خۆی لە

٨١ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٤٢١ ـ ٤٢٢؛ ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ١٧، ل ١١٠٧ (٩ی ئۆکتۆبری ١٧٧٥)؛ ڕۆژنامەی کەلانتەر، ل ٦٧ ـ ٦٨.

٨٢ـ گوڵشەنی مراد، ل ٢١٣؛ قەزوینی، ل ١٤٧.

پارێزگای کورسینشیندا ئەنجامی داون و خێری هەموو لایەکی پێوە بووە هەست پێدەکرێن، بەڵام هیچیان ئەوەندە بەرچاو نەبوون کە بتوانن سەرنجی گشتی بۆ لای خۆیان رابکێشن. یەکێک لە شوێنەوارەکانی کە لۆرد کرۆزۆن ناساندوویەتی، کاروانسەرای گورگانە لە تەنیشت پردێکی سەر رووباری چاردەمایل ئەولاتری «دێهبید» کە کەوتۆتە سەر رێی هەرەسەکانی پاسارگاد[٨٣]. یەکێکی تر لەم شوێنەوارانە حەمامی برایمخانە لە کرمان کە بە شانازییەوە باسی دەکرێ. لە سەر دیواری ئەم حەمامە تابلۆیەکی وێنەگەری دەبیندرێ کە شەڕی رۆستەمی لە سەر کێشراوەتەوە و دەڵێن زەمانی کەریمخان سازکراوە. کاروانسەرای وەکیل ئەگەرچی وەک عیمارەتێکی قاجاری باسی کراوە، بەڵام لە ناوی وەکیلڕا وێدەچێ کە شوێنەواری فەرمانڕەوای زەندیە بێ[٨٤].

کەریمخان لە ماوەی ئەو دووساڵەی کە لە تاران خەریکی خۆ تەیار کردن بوو بۆ شەڕی فەتحعەلیخانی ئەفشار، گەلێکی بینا و عیمارەت لە پاش خۆی بە یادگار بەجێهێشتووە. بەگوێرەی نووسینی نامی لە ماوەیەکی کورتدا قەسرێکی شکۆداری سازکرد و غەففاری بەوردی پێیدا دێ و دەڵێ حەساری تاران بە خۆی و ١١٤ قۆنگرەوە کە لە زەمانی شاتۆماسبدا سازکرابوو و ئەشرەفی و ئەفغان فەرمانی خاپوورکردنی دابوو و شار بە باری پارێزگاریدا چی وای بە بەرەوە نەمابوو، کەریمخان سەرلەنوێ سازی کردەوە و قەڵایەکی سەخت و قایمی لەگەڵ چەندین مەتەرێز رۆنا و خەندەکێکی دەرەوەیدا لێدا. هەروەها دیوانخانەیەکی لە پەنا باغێک ساز کرد کە ناوەندی دەسەڵات بوو[٨٥]. تاران هەمیشە لەبەر بوونی چوارباغێکی لە وێنەی چوارباغی ئیسفەهان کە کاری شاعەباس بوو، هەروەها ئەو کۆشکە تێکەڵەی کە بە شوێنەواری شاسلێمان

٨٣ــ ج.ن. کرۆزۆن، بەرگی ٢، ل ٧٠. رێوبان و ئامرازی هاتوچۆ بۆ رۆژی تەنگانە و ئاژاوە بە دەس فەرمانڕەوایانەوە بوون. (مێلکۆم، ل ٥٢٥). Hambly, An Introduction.

٨٤ــ روجێر ئیستۆنس، ل ٢٠٨؛ هەر ئەم نووسەرە لە ل ١٦٨دا دەنووسێ کە کەریمخان «تەبەس»ی سەرلەنوێ ساز کردەوە و بەتایبەت گومبەزی «سوڵتانحوسێن»ی برای ئیمامڕەزای رۆنا؛ بەڵام تەبەس لە قەڵەمڕەوی پاشایەتی ئەفشاردا بوو.

٨٥ــ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ٦٩؛ گوڵشەنی مراد، ل ٦٥ ــ ٦٦؛ زەکا، ل ١٨ و ٤٢؛ دارسی تابلۆیەکی کێشاوەتەوە کە دەیسەلمێنێ لە ژێر کارتێکردنی غەففاریدا ئەم وێنەیەی بۆ ئەرگ و سەرجەم عیمارەتەکانی شیراز لە نیزیک ٨ساڵ دواترا هەڵبژاردووە.

دادەندرێ، بە خۆی نازیوە. بە زیادکردنی بیناکانی وەکیل بنەی سەرەکی کۆشکی تێکەڵەی گوڵستان کە پاشان بە دەس میرانی قاجار پەرەی پێدرا، بناغەی داندرا. بە واتایەکی روونتر خانی زەند لە پێش پاشایانی قاجاردا پێشبینی ئەوەی کردبوو کە رەنگە رۆژایەک تاران ببێتە پایتەخت[٨٦]. بەڵام بە سەرنجدان بەم قۆناخە پڕ قەیرانەی مێژووی ئێران وا وێدەچێ کە رەنگە تەنیا مەیلی لێبووبێ بنکەیەکی قایم بۆ چاوەدێری بە سەر پارێزگا تازەداگیرکراوەکانی قاجارییان وەک گورگان و مازەندەرانا دامەزرێنێ. هەروەها کەریمخان لێرەوە خۆی سازدا بۆ پەلاماردانی بەربڵاوی ئازەربایجان[٨٧]. لە راستیدا هەڵبژاردنی شیراز وەک پایتەخت لەبەر راکردن و رەوینی محەممەدحەسەنخان و ئازادخان لە ساڵی ١٧٥٦دا، یانی چوارساڵ پێشتر بە سەریدا سەپیبوو.

تاران و شیراز دوو جەمسەری ئێراقی عەجەم بوون کە یەکیان لە سەر دەروازەی ئازەربایجان و پارێزگاکانی لێواری دەریای خەزەر هەڵکەوتبوو و ئەوی دی ناوچەی فارس و خاکی بەستێنی کەنداوی لە خووزستانەوە تا لاری دەگرتەوە. بۆ زاڵبوون بە سەر رۆژاوای ئێرانا دەبوو هەردووی ئەمانە بە دەستەوە بن. لە دەس دانی یەکیان دەبوو بە هۆی لێکهەڵوەشانی یەکجارەکی و قایم کردنی دوژمن لە جەمسەری لاوازتردا. وەختایەک کە لە ساڵی ١٧٦٣دا وەکیل لە ئەردەوێڵ وەدەرکەوت، بە تێپەڕبوون لە تاران و شۆڕبوونەوە بە خەمسەدا شۆرشی زەکیخانی لە ئیسفەهان سەرکوت کرد. پاش ئەم رووداوە تەواوی پاشماوەی تەمەن و فەرمانڕەوایەتی لە شیراز مایەوە و دەستی لە ئیسفەهان بەردا و لێیگەڕا تا هێزەکانی قاجار وردەوردە لێی کۆبوونەوە و هۆکاری تێکدانی رایەڵوپۆی کاری جێنشینایەتی ئامادە کرد. بەڵام لەو رۆژەوە کە شیرازی کردە پایتەخت رەزامەندی و پێشکەوتنی بێ ئەملا و ئەولای دانیشتووانی بەدی هێنا.

١٤ ـ ٧ کاروباری کەلتووری

سەدەی هەژدەی زایینی کە لە ئورووپا و تا رادەیەکیش لە هیندووستان ماکەی کاریگەر و هەوێنی نوێبوونەوەی ئەدەبی بوو، بە تاریکترین و قاقڕترین

٨٦ـ زەکا، ل ٨؛ روجێر ئێستۆنس، ل ٨٤.

87- cf. Lockhart, Persian Cities. 5; زەکا، ل ٨

قۆناخەکانی ئەدەبیات و کەلتووری ڕەگەزی ئێرانی دادەنـدرێ. تـەواوی ئـەو کەسانەی کە سەبارەت بە ئەدەبیاتی ئێران توێژینەوەیان کردووە لە سـەر ئـەم بۆچوونە هاودەنگن[88]. هێرش و تـالانوبـڕۆکانی ئـەفغانییان و ئەفشـارییان و کەڵەوەکێشی و ملانەی سەردارانی سێکۆچکە (ئازادخان و محەممەدحەسەنخـان و کەریمخان) ئاخرین پاشماوەی لاوازی ئەدەبیاتی ڕوو بـەرەو نـەمانی دەورانی سەفەوییان لـە نێـو کـاکۆنی پـەرێزان و کاولاشـی گونـداندا پێخوسـت کـرد. شوێنەواری لوتفعەلی بەگ کە لێرەدا پشتی پێبەستراوە ، لە سەردەمی بۆشایی دەسەلاتا ئاوا باسی خەسار و زامی دەر و ژووری ئـادەمیزاد دەکـا: «دنیاکـە وای لێهاتووە کە هیچکەس دڵی ناچێ بۆ شێعر خوێندنەوە و تەنیا لێیدەگـەڕێن کـە شێعرێک بهۆنێتەوە[89].»

ئەگەرچی ئەم هەلومەرجە تاڵە بەرچاوە بەربینگی ئەدەبیاتی گرتـووە، بەلام ئەو باروهەوایە تا ڕادەیەکی زۆر هەمەلایەنەیە و هونەرە جوانەکان و بەشە تایبەتەکانیشی وەبەر خۆی داوە، کەچی وا دیارە وەکیل سەبارەت بـە شـێعری تاریفات لەگەڵ نادرشا هاودەنگە و لە بابـەت مێژوونووسـینەوە هێنـدە لـەوی پشوودرێژتر نیە[90]. ئەوان تەنانەت ئەگەر بە ئانقەستیش نەبووبێ دیسانیش هەر پشتیوانی هونەرمەندان و سنعاتکارانی دەربـاری بـوون. کارخانـەی شـا یـان شوێنی کار و کارگەی میری، بۆ ئەو کەسەی داوای پادشایەتی ئێرانی دەکرد بـە بەشێک لە ئامراز و پاشکۆی لەمێژینی دەربار دادەندرا و دەمایـەوە، ئەگـەرچی جاری وابوو وەک کۆیەسقانی چواربەندەیەکی ڕەقوڕووت دەستاودەستی دەکرد، بەلام دیسانیش بە مەبەستی پاراستنی ئەوپەڕی ئابڕووی جلـەوداری حکوومـەت وەبەرچاو دەگیرا. ئەو سنعاتکار و هونەرمەندانەی دادەمەزران مانگانەیەکیان بۆ بەڕێچوون وەردەگرت و سێبەر و پاوانی مەعنەوی دەربـار وەک تـەنیا مشـتەری بەرهەمەکانیان (مافوورەی گران، قوماشی زێڕ و زێوکفت، جل و بەرگ و شمەک و مینیاتۆر، تابلۆی خۆشنووسان، کەلوپـەلی چێشـتخانە و ئـامرازی کایـەی

88- Bausani and Pagliaro, 205.

٨٩ـ ئاورگەی ئازەر، بەگوێرەی گێڕانەوەی براون لە مێژووی ئەدەبیاتی ئێرانـا، ل ٢٥٨ و لۆکهارت لە بەسەرهاتی میرانی سەفەویدا، ل ٤٩٢.

90- See Francklin, 295 – 296.

چینی دەسەلاتدار) پشتیوانی لێدەکردن[٩١].

نادرشا لە هێرشی خۆیدا بۆ سەر هیندووستان سەرەڕای تالانی ئەو ولاتە ژمارەیەکی بەرچاوی هونەرمەند و سنعاتکاری هیندی وەک دارتاش، سەنگتراش، زێڕینگەر و وەستاکاری دیکەی کانزاگەری هێنایە ئێران. لە ماوەی بۆشایی دەسەلاتی پاش مەرگی نادر ئەمانەش گەڕانەوە نیشتمانی خۆیان یان چوونە ولاتانی تر، بەلام کەریمخان وەختایەک لە شیراز سەقامگیر بوو لێبڕا کە پاشماوەی وەستاکار و شاگردەکانیان کۆبکاتەوە و دنەی دوورخراوان و بازرگانان و پەنابەرانی دا کە بگەڕێنەوە ئێران و گەشە بدەن بە پایتەخت[٩٢].

چوارچێوەیەکی وا کە بنیادەم بتوانێ ڕەوتی تلدانی هونەری و ئەدەبی نیوەی دووهەمی سەدەی هەژدەی بە کورتی تێدا جێبکاتەوە بوونی نیە. خۆشنووسی، پەخشان و ئەوەی بەڕوالەت ناوی جوولانەوەی گەڕانەوەی ئەدەبییە وێڕای پەیوەندی و بەسترانەوەی لەگەل شێوازەکانی سەرەتایی و کۆتایی لە جێی دیکەدا خراوەتە ڕوو[٩٣]. من تەنیا دەمەوێ کە هێندێک لەو ئالوگۆڕە سیاسی و کۆمەلایەتییانەی کە هەتا ئێستا دەستەیەک لە هونەرمەندان و نووسەرانی هاوچەرخ بە باری مێژوویی‌دا شیکرانەوەیان لە سەر کردوون، ڕوون بکەمەوە.

لە شوێنەواری زۆربەی ئەو هونەرمەندانەڕا کە لە ئیسفەهان پێیان نابوویە جەغزی ژیان و لێیڕاهاتبوون، وا دیارە داب و نەریتی کەلتووری و سیاسی بارگای سەفەوی وەبەرچاو دێ، بەلام ژمارەیەکیش کە لە ڕۆژگاری وەکیلا خەریکی کار و چالاکی بوون پاشگری ئیسفەهانییان پێوە بوو: ئەم تاقمە بێجگە لەو ٢٧کەسە کە غەففاری جەللەی کردوون[٩٤]، دەستەیەکیش وەک «حەزین»ی شاعیر (١١٨٠ی کۆچی / ١٧٦٦ی زایینی) لە سالی ١٧٥٠ کۆچیان

91- cf. Minorsky, TM, 30, 48 – 50; Lockhart,Safavi Dynasty 490; Kuznetsova,230.
92- Lockhart, Nadir shah, 154; Kishmishev, 231; Rypka, 307.
93- See: Bahar III, 307, 310 – 326; Browne, History of Persian Literature, 282 – 286; Rypka, 307 – 309.

٩٤ـ گولشەنی مراد، ل ٢٢٧ ـ ٢٥٢.

کردووە بۆ هیندووستان. هێندێکیش وەک «وەفـا»ی قـومی کـە لـە سـەردەمی دەسەڵاتی نادرشادا چوونە ئیسفەهان لە دەورەی فەرمانڕەوایـەتی کـەریمخانـا گەڕانەوە ئێران[٩٥]. زۆر کەسی وەک موشـتاق (١١٧١ی کـۆچی / ١٧٥٧ی زایـینی)، ئازەر (١١٩٥ی کۆچی / ١٧٨٠ی زایـینی)، هـاتف (١١٩٧ ـ ١١٩٨ی کـۆچی / ١٧٨٣ ـ ١٧٨٤ی زایینی) . ڕەفەق (١٢١٥ی کـۆچی / ١٨٠٠ی زایـینی) لـە مـاوەی بۆشـایی دەسەڵات، بەتایبەت لە شارەکانی ئێرانی ناوەندی‌دا چەشنی ئیسفەهان، قـوم و کاشان مانەوە. هیچکام لـە ناوبەدەرەوەکانی ئەم دەورەیە دانیشتووی خوراسـان یان سەر بە دەسەڵاتی خانەدانی ئەفشاری ئەو هەرێمە نەبوون. مەشەد بە بـاری کەلتووریش‌دا هەروەک دۆزی سیاسی و ئـابووری لـە ساڵـی ١٧٥٠ڕا بـەرەو دوا سەرەڕای بوونی شیلە و هەوێنی کەلتووری بەتاڵانهێنراو لـە لایـەن نـادرەوە، گیرۆدەی گلاربوونەوە و ڕۆژەڕەشی ببـۆوە. ئـەمیرانی شـەڕخوازی خوراسـانی دەسکەوت و خەنیمەتە فەرهەنگییەکانیان تێدابرد و زۆربەی ئەو چوارسەد بەرگ کتێبە دەسنووسەی کە ئەم سـەردارە جیهـانگیرە لـە دێهلـی‌ڕا هێنـابوونی لـە مەرقەدی ئیمامی هەشتەم‌دا لەبیر چوونەوە[٩٦].

ئەگەرچی ئێرانی ڕۆژاوایی و ناوەندی بە باری فەرهەنگی‌دا نیمچە چالاک مایەوە، بەڵام دیسانیش لە ئاخری ساڵـی ١٧٥٠ و سـەرەتای ١٧٦٠دا لـە بـوار و بەستێنی داسەپیوی کەلتووری خـۆی‌دا، تووشـی چاکسـازی بـوو. ئیسـفەهان بەناچاری زیاتری جێ پێ‌لێژ بوو، چونکە شیراز بوو بە ڕووگـەی پشـتیوانی و دنە دان. هاوکات لەگەڵ کۆچی هۆزەکانی لەک و لوڕ بە مەبەسـتی چوونـە پـاڵ قۆشەنی فارس لە باشووری ڕۆژهەڵاتی، چەند پۆلە بارمتە لـە ئازەربایجـان و ئەستەرئاباد و کۆمەڵێک پەنابەریش لە ئێراق و جولفـاوە هاتنـە شـیراز و لـە ئاکام‌دا ژمارەیەکی زۆر شاعیر و وێنەگەری هەژار و مسکێن بە هێوای وەرگـرتنی مانگانە بەرەو دەرباری وەکیل لووزەویان بەست. «محەممەدهاشم»ی زێڕینگەر و شەش کەسی دیکە لە خەتخۆشان و لانیکەم دەستەیەک لە هۆنەرانی وەک ئازەر و میرزامحەممەدنەسیری تەبیب لە ئیسفەهانەوە کۆچیان کرد هەتا لە شـیراز و

٩٥ـ گوڵشەنی مراد، ل ٢٤٨.

بەهار، ل ١١١، ٣١٧; 96- Lockhart, Nadir shah, 277

لە بارگای وەکیل بنەی بۆ داکوتن[٩٧]. نامی شاعیری ئیسفەهانی و غەففاری کاشانی وێنەگەر هەریەکەی شوغڵێکی ئیداری سەقامگیریان وەدەس هێنا و ئەو ناوبانگەی ئێستا هەیانە لە سایەسەری مرخ و توانستی مێژوونووسینی خۆیانە. عەبدورڕەزاقی دونبولی خۆیی، بارمتەی لاویش لێرە شوغڵێکی ئەدیبانەی وەرگرت کە ناچار بوو بە نووسینی مێژووی سالانی سامناکی سەرەتای میرانی قاجار و پێلێهەڵێنان سەبارەت بە ژیانی پرکامەرانی شیراز و تایبەتمەندییەکانی کەریمخان و هەر بەم کارەی ناوبانگی ڕۆیی.

پێویستە وێرای عەبدورڕەززاق بە کەلێنی ئەو ڕووداوانەدا چاوێک بە چۆنیەتی دابەزینی پلەی ئیسفەهان وەک ناوەندی فەرهەنگ و ئەدەبیاتی ئێرانا بگێڕین. میرزا عەبدولوەهابی مووسەوی حوکمڕانی ئیسفەهان کە لە کۆبوونەوە بەردەوامەکانیدا ببوو بە پشتیوانی قایمی شاعیرانی شار وەک ئازەر و لە سالی ١١٧٣ی کۆچی / ١٧٥٩ی زایینیدا مرد. جێنشینەکەی ئاغامحەممەدی ڕەعنایی نیشانی دابوو کە کابرایەکی زاڵمی خوێڕییە. شاعیرانی دڵشکاو و بێبەش و چەند کەسێکی گرینگی تر لە سالی ١١٧٧ی کۆچی / ١٧٦٣ی زایینیدا بە نوێنەرایەتی پێیان نایە بارگای وەکیل و پاش ئەوەی قەوەیان بە قەوەی حاجیئاغامحەممەد نەشکا و بۆیان لە جێی خۆی نەترازا، لانیکەم تاقمێکیان لە پایتەختی تازە مانەوە هەتا وەک پێشینییانی بەرزەجێیان: حافز و سەعدی ببنە پەسندەری شیراز[٩٨].

تێبینی و پەراوێزەکانی «ساکی»

١ـ ئەبداڵخانی بەختیاری کوڕی عەلیساڵح کوڕی خەلیلئاغا کوڕی خوسرەوئاغا، کوڕی غالب کوڕی حەیدەرپایی لوڕستانی، لە سالی ١١٦٩ی کۆچیدا بە فەرمانی کەریمخان بوو بە سەرۆکی تایفەی حەوتلەنگی بەختیاری. لە زەمانی ئاغامحەممەدخاندا لەگەڵ تایفەی چوارلەنگ بوو بە هاوپەیمان.

٩٧ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ٤٠٩؛ دونبولی، تەجرەبەتولئەحرار، بەرگی یەکەم، ل ١٦٩، ١٦٢.
٩٨ـ تەجرەبەتولئەحرار، بەرگی یەکەم، ل ٢٤١ ـ ٢٦٢، ٢٦٩ و ٢٧١.

ئەگەرچی جارێکی سەرمەقولات بە خانی قاجار دابوو، بەڵام لەبەر خەیانەتی کەسانی دەوروبەری گیرا و کوژرا.

٢ـ لە سەردەمی کەریمخانا سەرۆکایەتی هۆزی قەشقایی لە ئەستۆی سمایلی ئەعما کوڕی حاجیئاغا کوڕی نامدارئاغا کوڕی بەگمحەممەدئاغا کوڕی عەلیئاغا کوڕی جانیئاغا کوڕی قازی کوڕی ئەمیرقازی شاملووی قەشقایی بوو. وەکیل نازناوی «خان»ی دایە. پاش خۆی جانیخانی کوڕی و دوای ویش مستەفاقولیخان و دواتر دارابخان لە هەڵسووڕاندنی هۆزەکەیاندا دەورەی گرینگیان گێڕا. ئاخرین سەرۆکی بەدەسەڵاتی قەشقایی سمایلخانی سەولەتوددەولە بوو کە ساڵی ١٣١١ی هەتاوی لە زیندانا کوژرا.

٣ـ خێڵاتی خەمسە برێتین: ١ـ تایفەی ئینالوو کە ترکن و سەرۆکانیان لە نێو ئەبولوێردییەکان هەڵدەبژێردران. خەفر و داراب و فەسا هاوینەهەواریان بوو؛ پایزان لە مەرودەشت خێڵبەزیان دەکرد. چەند تیرەیەکن. ٢ـ تایفەی باسەری کە هاوینەهەواریان سەروستان و کورباڵ و کوواره و خێڵبەزیان دێتەوە ئەرسەنجان و کەمین. سەرۆکیان لە ڕەگەزی عەرەب هەڵدەبژێردرا. لە نێو تیرەکانیدا تەنیا چواربونیچەییەکان ترکن. ٣ـ تایفەی بەهارلوو کە ترکزمانن، یەزدخواست و لارستان و داراب هاوینەهەواریانە و خێڵبەزیان دێتەوە مەرودەشت و ڕامجێرد.٤ـ هۆزی عەرەب کە لە نەجد و عومان و یەمامەوە لە دەورانی بنیئومەییە و بنیعەباسدا هاتوونە ئێران. بلووکی سەبعە هاوینەهەواریانە و خێڵبەزیان دێتەوە بووانات و سەرچاهان. بە ڕاوێژی عەرەبی دەدوێن بەڵام وردەوردە فارسییان تێکەڵ کردووە و بەولایەدا شکاوەتەوە. ٥ـ تایفەی نەفەر کە بە ڕەگەز ترکن.

٤ـ بیرانوەند یەکێک لە خێڵە گەورەکانی لوڕستانە و بە زاراوەی لەکی دەئاخێون. هۆبە و هەواریان پایزان دێتەوە نێوان برووجێرد و خوڕمئاباد لە مەڵبەندی چەقەڵوەندی و هێرۆ و هاوینەهەواریان دەچێتە بەشی ئەلواری گەرمەسێری. ئەم خێڵە لە دوو تیرەی سەرەکی ئالاینان و دشاینان پێکهاتووە و هەرکامەیان دەبنە چەند بەرەباب. لە ئاخری سەردەمی حکوومەتی سەفەوییەدا سەرۆکایەتی خێڵ لە ئەستۆی تیرەی شەمسەددین بووە. هاتوچۆ و کۆچ و کۆچباری ئەم خێڵە شوێنی کردۆتە سەر پلە و پایەی کۆمەڵایەتی هۆز و

تایفەکانی دیکەی لوڕستان و ڕاپەڕینی ئەم خێڵە کە لە دەورەی فەتحعەلیشـــای قاجارەوە دەستی پێکرد، بۆ ماوەی ســەدەیەک لوڕســتانی تووشــی نائــارامی و ئاڵۆزی کرد. پاش ئەو شەڕ و لێکدانانەی کە لــە ساڵــی ۱۳۰۰ تــا ۱۳۱۲ درێــژەی کێشا، ناوچەی لوڕستان و ڕێی خووزستان بەرەو هێمنی و هێوری چوون.

٥ـ تەرح داب و نەریتێکی بەر لە هێرشی مــەغوول بــوو و حوکمــڕانانی زاڵم شتوومەکی خۆیان بە نرخی باڵاتر بە ژێردەستانیان دەفرۆشت. لە مێــژووی سیستاندا باسی پێشینەی ئەم چەشنە باجگیرییە نەکراوە، بەڵام شێخی سەعدی لە گوڵستاندا ئاماژەیەکی بەم دابە کردووە: «دەگێڕنەوە کە زاڵــمێک بــارە داری مسکێنانی دەکڕی بە مفت (حەیف) و ئی دەوڵەمەندانی دەدا بەگران (تەرح).»

١٥

بازرگانی و پەوەندییەکانی دەرەوە

١٥ ـ ١ تایبەتمەندی و خاڵە بەهێزەکان

مێژووی ئابووری ئێران لە سەردەمی دەسەلاتی زەندیەدا، تەنانەت لە دیرۆکی کۆمەلایەتی و فەرهەنگی چاخی سەفەوی و سەرەتای دەورانی قاجارییەش پتر لێکهالاوە و دەبێ بۆ توێژینەوەی زیاتر لە سەر بابەت و بەلگەنامەکان لە ڕوانگە و دیمەنگایەکی بەرین و ئاوەلاتر لەچاو ئەوەی دەتوانێ لێرەدا بێتەگۆڕ، بخرێتە ڕوو. ڕوون و ئاشکرایە کە بۆ لێکدانەوە و شیکردنەوەی ئەو ئاڵوگۆڕانەی کە پاش مەرگی نادرشا لە نێوخۆی ولات یا سنووری دەروجیرانەکانی ئێران واتە عوسمانی، ڕووسیا و ئێمپراتۆریتی مەغوول، بەدیهات، بە نۆرەی خۆیان هەتا ڕادەیەک بوونە هۆی گۆڕانکاری ئابووری. هەروەها لە ڕوانگەی پەیوەندی ئێران لەگەل گەورەهێزانی ئورووپایی، ئەم سالانە بە قۆناخی گواستنەوە دادەندرێن. بە گیرانی بەسرە بە دەس قۆشەنی زەند وسەرکەوتنەکانی پێشووی ڕووسیا، یەکەمین نیشانەکانی توانەوە و تێداچوونی ئیمپراتۆریتی عوسمانی وەک ئەندامێکی نەخۆشی ئورووپا و ئاسیا

دەرکەوت. دەوڵەتی رووسیا برشت و دەسەلاتی لە ناوچەکانی قەفقاز قایم و پتەو کرد و وەک چۆن سەبارەت بە «دەریای رەش» هەنگاوی نابوو ئاواش بە مەبەستی گرتنی «دەریای خەزەر» تەنگی بە مەلبەندەکە هەلچنی. هەر لەم قۆناخەدا بوو کە بریتانیای گەورە پاش حەوت ساڵ کێشمەکێشم هیندووستانی خستە ژێرڕکێفی خۆی. تەواوی ئەم هۆکارانە بۆ ئەوەی بارودۆخی ئێران لە بەر چاوی وەچەکانی داهاتوو لە حاڵەتی «قەلا»ی ریزی دواوەی شەترەنجی مەسەلەی رۆژهەلات وەک «سەرباز»ی بەرەی پێشەوەی کایەی کۆتایی نیشان بدەن، لە سەریەک کەلەکە بوون.

جگە لە بەرژەوەندییەکانی درێژخایەن، کێبەرکێ بە مەبەستی وەدەسهێنانی بازارەکانی ئاسیایی لە رۆژانی بەر لە پێکهاتنی کۆیلەدارییەکان لە هەموو زەمانێک پتر دەوری هەلگرتبوو و ئاڵوگۆڕی سیاسی لە جەرگەی ناوەندەکانی بازرگانیدا گۆڕانکاری دیکەی بەدیهێنا. لە مەودای سالانی ١٧٤٩ تا ١٧٧٩ رووسیا کەموزۆر بریتانیای لە مەیدانی بازرگانێتی دەریای خەزەر دەرپەڕاند، بەلام دەوڵەتی ناوبراو لە کەنداوی فارسا بە سەر رقەبەرانیدا زاڵ بوو. هولەند کە تا پەرپەرۆچکەی چالاکی بازرگانی و شێوەکۆیلەداری خۆی باڵی ئەنگاوتبوو، لەپڕ قەلفڕی پێکرا. دەوڵەتانی فەرانسە و رووسیا کە هیچکام لەگەڵ کەریمخان خاوەنی پەیوەندی دیپلۆماتیک نەبوون، قۆنسوولەکانیان لە بەسرە و رەشت نەبردبۆوە و چاوەدێری بەرژەوەندی بازرگانی خۆیان دەکرد و راپۆرتی ئاڵوگۆڕە سیاسییەکانی ناوچەیان دەناردەوە بۆ ولاتانی خۆیان. راپۆرتی کۆمپانیای دەرەکی زیاتر لە بابەت زانیاری بازرگانی و ئابووری ئێرانەوە کۆدەکرانەوە و دەنووسران و بە هۆی تێکۆشان و هەڵسووڕانی ئەمانە قەوارەی زۆرێک لە گەلالەکانی دوایی بەدی هات.

کەرەسەی خاو و بەرهەمی کارگە و کارخانەکان و دەسوێڕاگەیشتن بە رێگاوبانەکانی بازرگانی لە بەشی رۆژاوای ئیمپراتۆرێتی نادری کە کەریمخان بە میراتگری دادەندرا لە باری چەندی و چۆنی، گەشەی بەرچاوی کردبوو. لەبەروەی قەلەمڕەوی کەریمخان لە ویشکانیدا چەند ناوچەیەک دەورەیان دابوو، دابڕان لە بەشەکەی دیکەی شوێنێکی وای تێنەدەکرد و زێدە لەمەش بە خێرایییەکی پتر لە بەشی بەرەورووی لە ناوچەی رۆژهەلات گەشایەوە.

ئەگەرچی کارگە گەورە و ناوەنـدەکانی بازرگـانی ئێـرەوان، گەنجـە، تفلیس ، مەرو، مەشەد و هیرات کەوتبوونە دەرەوەی بازنەی دەسـەڵاتی وەکیـل دیسانیش پەیوەندییان لەگەڵ پاشماوەی خاکی ئێران دانەبڕابوو. واوێدەچێ کـە تەورێز وەک جەرگە و ناوەندی سەرەکی توجارەتی ترانزیتی بـاکووری ڕۆژاوای ئێران لە ماوەی شەڕی بۆشایی دەسەڵاتا، لانیکەم ئەوەندەی کە پەیوەنـدی بـە شتوومەکی ڕووسیاوە بێ گەلێک تووشـی خەسـار هـاتبوو. ئـەم شـارە هـەتا ئاخرییەکانی ساڵی ١٨١٠ وەک بازاڕێک بە مەبەستی کڕین و فرۆشتنی تاقمەکانی کۆیلەی گورجی لە ئێران مابۆوە. لـە پـەنا مەراغـە کارخانـەی شووشەسـازی دانـدرابوو[١]. ڕەشـت و بەنـدەر ئـەنزەلی وەک ناوەنـدی هـەناردەی بەرهـەمی کشتوکاڵی و ئاوریشمی خاو مانەوە و ئـەم کاڵایانـە نیزیکـەی سـێ لـەچواری سەرجەم هەناردەی ئێرانیان لە سەدەی هەژدە و نۆزدەدا پێکدێنا[٢]. قەزوێن و قوم لەبەر سازکردنی تیخی شمشێر ناوبانگێکیان هەبوو[٣]. چەرم و لبادی هەمەدان بە چاک دەرچووبوون و کاشان مافوورە و قوماشی ئاوریشمی تایبەتی لێدەکرا[٤]. لە ئیسفەهان واتە گرینگترین و خۆشمرخترین شاری پیشەسازی ئێـران بەرهـەمی قوماشتـەنی، کـەلوپـەل و پێداویسـتی و کـڵاوی کەوڵـەبەرخ و تریـاک لـە برەودابـوو[٥]. هـەرچۆنێک بـێ زۆرێـک لـە سـەرمایەداران و پیشـەگەران و سـنعاتکارانی دەسـڕەنگین و خاوەنـانی پیشـەی بازرگـانی و فەرهـەنگی لـە خوارەکەوپێچەکـە و گۆڕانکارییـەکانی سـەرئەژمێری سـاڵانی ١٧٢٢ تـا ١٧٦٥ی زایینی بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ ڕادرانە شیراز.

شارەکانی یـەزد و کرمـان هـەردوو بـە ناوەنـدی لـەمێژینی سـنعات دادەندران و بە باری توجارەتی ویشکانی لـە ئێـرانی چـەرخی سـەفەوی‌دا بـە عەمباری کاڵا و شـتوومەکی گرینـگ حیسـاب دەکـران. لەبـەر کـەمبوونـەوەی هاتوچۆی ویشـکانی و دەرکـەوتنی بەندەرعـەباس وەک بنکەیـەکی بازرگـانی

1- Markova, 118; Hambly, ((An Introduction)), 81.
2- Markova, 106.
3- Francklin 148; Beauchamp, 79 – 80.
4- Hambly, ((An Introduction)), 81.
5- Ibid; Kelly, 44.

ساتوسەودای ئەم شارانە تەنیا تایبەت درا بە کەرەسەی خاوی وەک ئاوریشم و تریاک لە یەزد و مووی بزن (مەرەز) و مز و ئاسن لە کرمان و بە هەر بارێکا گیرۆدەی ڕەوتی پاشەوپاش کشانەوە بوون[٦]. کرمان لەبەر بوونی کانگای گۆگرد و شۆرە بۆ باڕووتسازی و هەبوونی کارگەی تفەنگی پلیتەیی، کەموزۆر کەوتبووە بازنەی بارودۆخێکی پیشەسازی[٧].

دەغڵ و دانەوێڵە و تووتن و تریاکی کازروون و شەرابی شیراز و میوەی ویشککراو هەم بۆ نێوخۆ و هەم بۆ ناردنەدەرەوە وەبەرهەم دێن[٨]. یەکسمی ئەم ناوچەیە بە باری ناردنەدەرەوەدا خاوەن ناوبانگێکی تایبەتن و لە لای ناوچەی دەشتستان بەخێو دەکران. شێخنەسری بووشێهری بە جووتکردنی تۆرەمەکانی عەرەبی مەڵبەندی نەجد و تورکمان، چاککردنی ڕەسەنی ئەم یەکسمانەی دەسپێکردبوو[٩]. گۆیا شووشە و شمشێر و تیر و کەوان و مەتاڵ و گورز و ڕمب و زرێ و کڵاوخوود و چی ئامرازی شەڕە ـ وەک بەرهەمی کارخانەکانی مەراغە و قەزوێن و کرمان ـ گرینگترین بەرهەمەکانی کارگاکانی شیراز بوون. لوولەی تفەنگی پلیتەدار و سەرنێزە و دەمەشمشێری پایتەخت لە سەرانسەری کەنداوی فارسا بازاڕی گەرم بوو[١٠]. کەلوپەلی بلووریات گەلێک جوان و ڕەنگین و چاک بوون. لە سەردەمی قاجاریەدا هەروەک پێشبینی دەکرا ئیستانداردەکان تێداچوون[١١].

ڕێخۆشبوون و گەشەی بازرگانی لە پایتەختی کەریمخان دەگەڕاوە سەر ئۆگری وی سەبارەت بە برەوی توجارەت. وەک گێڕاویانەتەوە ئەو بازرگان

6- Ftaser, Travels, 354; Malcolm, 206; Kelly, 44; Hambly, ((An Introduction)), 81.

ئەم نووسەرە لە لاپەڕە ٧٥دا پێدادەگرێ کە یەزد وەک ناوەندێکی سنعاتکاری و بازرگانی کەمتر تووشی گیروگرفت بۆوە.

7- Fraser, Travels, 354.

8- Ibid, 303; Ferrieres de Sauveboeuf, 26; Kelly,44; Hambly, An Introduction, 81.

9- Waring, 77, 113 – 114; Kinneir, 41, 65; GN. Curzon II, 232.

10- Capper, 237;Malcolm, 529; Monteith, Notes on the Routes, 110; Porter I,714.

11- Niebuhr, Reise, 118; Francklin 147; Binnig, 288; Porter I, 714.

و دووکاندارانەی کە کەلکیان وەردەگرت لەو کاروانسەرا و دووکانانەی کە ئەو سازی کردبوون، مانگێ ئیجارەیەکی زۆر کەمیان دەدا[١٢]. یەکێکی تر لە هۆیەکانی سەرنجی کەریمخان بۆ سەر بازرگانێتی ولات لێرەوە دەردەکەوێ کە خوشکی ئاغامیرباقری گورگیەراقی ئیسفەهانی قوماشفرۆشی نێوەراست بازاڕی شیرازی خواستبوو[١٣].

تاجرانی نێونەتەوەیی بەپێی ڕێسا گوومرگانەی کالا و شتوومەکی هاوردەیان کە نیزیک سەتی ٧ تا سەتی ١٠ی نرخی هاوردەکان بوو هەر لەو بەندەرەی کە دایاندەگرتن دەیاندا بە شابەندەر[١٤]. (لە بووشێهر کەلانتەر شابەندەریش بوو.) کۆمپانیاکانی ئورووپایی گوومرگانەیان پتر بە نرخی خوارتر و لە سەتا سێ دەدا. (ئەوەی پرمانا و سەرنجڕاکێش بوو ئەمەیە کە لە سەتا سێ، هەر ئەو نرخە دیاریکراوەیە کە بەسرە لە هەلومەرجی کاپیتۆلاسیۆن لەگەل بابیعالی لە سەری ڕێککەوتبوو[١٥].) کاروانەکانی باربردن و گواستنەوە و گەیاندنی نێوخۆ بەهەرحال ناچاربوون کە لە ماوەی بزووتنیان بە ڕێوبانانda بڕە باج و ڕێدرانەیەک بدەن. ئەم ڕێدارانە لە لایەن حوکمڕانانەوە وەک پارێزوانی ڕێگا هەلدەبژێران، بەلام ئەغلەب لە چەتە و دزانی دەریایی کەنداویش پتر غەدریان دەکرد. لە سەردەمی حکوومەتی جەعفەرخاندا مابەینی شیراز و بووشێهر ٩ ڕێدارخانەی لێبوو و زێدە لەمە لە پایتەختیش پیتاکی لە سەتا ٢/٥ وەردەگیرا[١٦]. ڕاست لە سەری ئەوسەری ئێران و بەرەوڕووی ئەم شوێنە چواریەکی سەدەیەک دواتر بازرگانانی ڕووسی دەبوو باج بدەن بە ٩ ڕێدارخانەی مابەینی گیلان و شیروان و هێندێک کالای دیاریکراو ١٥چەشن باجی بەجوێی پێوە دەبەسترا. هەروەها خاننشینەکانی خۆجێیی وەک «شەکی»ش باجی ترانزیتییان لە سەر ١٧چەشن شتوومەک دانابوو[١٧].

12- Francklin, 58 – 59.

١٣ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٤٥ (ئاغامیرباقر وەک دۆستێکی نووسەر باسی کراوە.)

14- Francklin, 148; Niebuhr, Reise, 92; Hambly, An Introduction, 76.

15- Abdul Qadir, 53; Hambly, An Introduction, 76.

16- Waring, 77.

17- Merdith, 74.

هەڵبەت دەسکەوت و ئاکامی ئاکار دوولایەنە بوو. لە ماوەی سەدەکانی هەژدە و نۆزدەدا وڵاتانی ئێران و عوسمانی وێکڕا بە دەس کەمبوونی سکەوە دەناڵین. ئەم کەمهێنانە زۆرتری دەگەڕایەوە سەر نەبوونی بارتەقایی و هاوسەنگی بازرگانی لەگەڵ هیندووستان و ئەفغانستان و خاک و هەرێمەکانی کەنداوی فارس و بە دەستەوە نەبوونی کاڵای هەناردەی تەواو بۆ قەرەبووی شتوومەکی هاوردە. هاوردەی ئەم وڵاتانە بەلای زۆریدا بە کڕینی پارچە و بەرهەمەکانی ئورووپایی و هیندی کە هەمیشە بازرگانانی ئێرانی لێیان مشتەری بوون، قەرەبوو دەکرایەوە و دەوڵەتانی ڕووسیا و عوسمانی لە بەرامبەر ئەم کەلوپەلانەدا سکە و «شمش»یان دەدا.

وا دیارە کە دەوروبەری ساڵی ١٨٠٠ لە بەرامبەر نیوەی تێکڕای هاوردەی ئێران لە هیندووستانەوە (کە نیزیکەی ٢ لەسەر سێی هاوردەی وڵات بوو لە ڕێی بووشێهرەوە) پارە دەدرا. ١٦ «لەک» ڕووپییە لە ڕێی زیارەتکارانی ئێرانیڕا دەبرایە «مەکە» و مەزارگەی ئیمامان و گەلاڵەیەک داڕێژرابوو کە بەشێک لەم برە دراوە لە ڕێی دەریای خەزەر و قەفقاز و زاگرۆسەوە بێتە ئێران و بە لای خوراسان یان سیستان و کەنداوا بنێردرێتە دەرەوە[18].

لەگەڵ ئەمەشا فەرمانڕەوایانی ئێرانی لە چاو سوڵتانەکانی عوسمانی کەمتریان سکە لێدا، بۆیە بایەخی دراوەکەیان پارێزرا و توانییان لەگەڵ گەڕانی بەرفرەوانی دراوی قورس (پارەی دەرەکی) بەتایبەت ڕووپییەی بەمبەئی، «قرۆش» و «زەڵۆتە»ی بەسرە و حەلەب، سکەی زێڕی هولەندی و سکەی زێڕی وێنیزی هەڵیسووڕێنن و نەهێڵن نرخی دابەزێ[19]. سەرەڕای نەبوونی سیستەمێکی حکوومەتی و بەڕێوەبەرایەتی کارامە چەشنی عوسمانییەکان و سەرەڕای ئەو ئاڵوگۆڕانەی کە بە سەر جەرگەی ناوەندی ئابووری و ڕێوبانەکانی بازرگانی داهاتن و سەرەنجام بەدیهاتنی دەوڵەتێکی تێکەڵەی هۆز و تایفەکانی یەکگرتووی چەشناوچەشن، پاش خولێکی پاشاگەردانی دووروودرێژ، وەکیل و ڕاوێژکارانی توانییان بەهرە لەم هەلومەرجە وەربگرن و ئەوەندەی دەکرێ

18- Olivier III, 272; Abdul Qadir,19; Hambly, An Introduction, 77– 80; Markova,109.

19- cf. Hambly, An Introduction, 76 – 77.

بارودۆخی ئابووری وڵات بەرەو باشی بەرن. سیایی سەنگ و بایەخی بازرگانی ئێران و دراوسێیانی لە ساڵی ١٨٠١دا زۆروکەم سێرجان مێلکۆم خستوویەتە ڕوو. ئەم لیستە سەبارەت بە گرینگایەتی ئەو پەیوەندییانەی کە دەبێ توێژینەوەیان لە سەر بکرێ بۆچوونێکی ڕێژەیی دەخەنە بەردەستمان: لە سەرجەم ٩٠ لەک ڕووپییەی بازرگانی دەرەکی ئێران نیزیکەی ٢٠ لەک ڕووپییە لەگەڵ ڕووسیا، ٣٥ لەک ڕووپییە لەتەک تورکیا، ٤ لەک لەگەڵ بەستێنەکانی کەنداوی فارس و بەحری ئەحمەر و ٣٠ لەک ڕووپییە لەگەڵ هیندووستان و هەروەها بایی ١٠ لەک ڕووپییە ساتوسەودای جۆراوجۆر، چۆنیەتی توجارەتی زەندیە نیشان دەدەن[٢٠].

١٥ ـ ٢ توجارەت لە ڕێی دەریای خەزەر و قەفقازەوە

توجارەتی نێوان ئێران و ڕووسیا هاوکات هەم لە ڕێی ویشکانی (قزلار و ڕێی سەر لێواری شیروان) و هەم لە ڕێی ئاوی دەریای خەزەرەوە کە لە «دەربەند» و «باکۆ»ڕا دەکرا، گاڵەی دەهات. بنە و بنکە گەورەکانی بازرگانی هەردک لا کەوتبوونە ڕەشت و هەشتەرخان. وڵاتانی ڕووسیا و ئینگلستان لە دەورانی سەفەوییەڕا مەیلیان لە پەیوەندی بازرگانی بوو لەگەڵ ئێران: کۆمپانیای بەڕەسەن لەندەنی ڕووسیا (کۆمپانیای مۆسکۆوی) لە ساڵی ١٥٥٥دا دامەزرا و «پێتر»ی گەورە لە زەمانی باڵوێزیتی «وینێسکی» لە ساڵی ١٧١٧دا، پەیمانێکی لەگەڵ شاسوڵتانحوسێن ئیمزا کرد کە بەگوێرەی نێوەرۆکی ئەم قەراروبڕییە مافی دانانی قۆنسوولخانەیەک لە گیلان درا بە ڕووسیا[٢١]. بریتانیاش ساڵی ١٧٣٨ هەروەک لە کەنداوی فارس کاری دەکرد لێرەش هەڵسووڕا و لە شاری ڕەشت توجارەتخانەیەکی دانا. ئەم دەوڵەتانە بەرەوڕووی گەلاڵەکانی نادرشا بوونەوە کە بە لانی سەربەخۆیی و بێنیازی و چاولەدەس نەبوونی دەوڵەتانی دەرەکی داڕێژرابوون و بە پاڵپشتی هێزەکانی خۆی کاروباری گەیاندن و گواستنەوە و چاوەدێری بە سەر ڕەوگەکانی دەریاییدا دەگرتەوە. ئەگەرچی ئەم پرۆژەیە بە مردنی دەسپێشخەرەکەی تێکەوپێچرا بەڵام

20- Malcolm,

21- See Lockhart, Safavi Dynasty, 103 – 108, 176 – 177.

لە ڕاستیدا فکری دانانی هێزی دەریایی، دەریای خەزەر لەبەر نائارامەندی توندوتیژی چەند ساڵ پێشووی ڕووسیا وەلانرابوو. چالاکی و هەڵسووڕانی گەمییەوانی ئەم ناوچەیە لە ئەستۆی پیاوێکی ئازای بریتانیایی بوو بە ناوی «جان ئێلتون». ئەو پاش دانانی توجارەتخانەی ئینگلستان لە ڕەشت هاتبووە ئەم ناوچەیە و لە زەمانی نادردا کرابوو بە فەرماندەی هێزی دەریایی و بەرپرسی گەمیسازی ئێران. ئەم بابەتە دراوسێی باکووری هەڵتەزاندەوە و نە تەنیا بریتانیای ناچار کرد کە دوو پاپۆڕی کڕدراو لە لایەن ئێلتونەوە بە بازرگانانی ڕووسی بفرۆشێ، بەڵکوو لە نوامبری ١٧٤٦دا بە فەرمانی شاژنی ڕووسیا ئیمتیازی ترانزیتی کاڵا لە ڕێی ڕووسیاوە کە ساڵی ١٧٣٤ پەیمانی لە سەر بەسترابوو، هەڵوەشایەوە و توجارەتی بریتانیا و ئێران لە ڕێی دەریای خەزەرەوە یەکجاری کۆتایی پێهات[22].

پێتری یەکەم لە ساڵی ١٧٢٣دا لە وەختی هرووژمی بۆ سەر ئێران فەرمانی دانان و پاوانی شەریکەی بازرگانی ئێرانی دەرکرد و لە ساڵی ١٧٥٨دا ئەنجومەنی پیران پشتڕاستی کردەوە؛ ئاخرییەکەی پێتری سێهەم لەبەر ناڕەزامەندی بازرگانی سەربەخۆی ڕووسیا لە ساڵی ١٧٦٢دا ئەم بڕیارەی هەڵوەشاندەوە. تەقەلا و تێکۆشانی تر وەک گەشە و پەرەپێدانی بازرگانی لە قەفقاز و دەریای خەزەر بە دانی یارمەتی و دەرکردنی فەرمانی پاوان کە لە ساڵانی ١٧٥٦ ـ ١٧٥٧دا ڕووسیا پێی هەڵسابوو، شتێکی وای نەخستە سەر قەبارەی سەنگ و سەنگبایی بازرگانی و لە بەرامبەردا بارودۆخی ئێران و قەفقازی ڕۆژهەڵاتی تووشی خواروژوورێکی زیاتر بۆوە[23].

زۆربەی هاوردەی ڕووسیا لە ئێرانەوە ئاوریشمی خاو بوو. بنەگیای ڕۆنیاس دەکەوتە پلەی دووهەم و پاشان لۆکە و جلوبەرگی ئاوریشمین و برینج و ماسی ویشک دەهاتنە گۆڕ. کاڵا و کەلوپەلی هەناردەی ڕووسیا بۆ ئێران بریتی بوون لە: ئاسن، پۆڵا، کانزای هەمەجۆر، شووشە، تەلیس، کاخەز، چەوەندەر، کەوڵ، شەکر، هەنگوین، نان و شتوومەکی هەمەڕەنگی تر.

22- For details of this episode Lockhart, Nadir shah, 286 – 290; cf. Malcolm 102 (whence the quotation); Petrov, 332.

23- Butkov 1, 197; III, 102; Kukanova, 75 – 76; Petrov, 331 – 332.

هەرچۆنێک بێ پەیوەندی بازرگانی نێوان ئێران و ڕووسیا بارتەقاییەکی باشی بووە. پاشماوەی ساتوسەوداش پتر بە پارە دەکرا[٢٤]. گەمییەکانی بازرگانی بێوچان لە دەریای خەزەردا دەهاتن و دەچوون و لە ٢٥٠تۆنیان کەمتر بار هەڵدەگرت. هێندێکیان گەمێی پانکەڵە بوون و بۆ کرێکار و مەڵەوان دەکەوتنە تەنگەژە کە زۆربەیان ئەرمەنی بوون. تەواوی گەمییەکان ئی دەوڵەتی ڕووسیا بوون[٢٥]. ئەو بازرگانانەی کە لە کاروباری گەیاندن و گواستنەوە و توجارەتا هەڵدەسووڕان زۆربەیان نە ڕووسی بوون نە ئێرانی، بەڵکوو بە ڕەچەڵاک ئەرمەنی بوون. ئەرمەنییەکان هەروەک سەرەتا بە نەتەوەی ئێرانی دادەندران، دواتر لە ساڵی ١٧٥٠ڕا بە باری نەتەوایەتیدا بە ڕووس دەهاتنە ژمار. گورجییەکان و تاتارەکان و هیندییەکانیش لە توجارەتی ئەم ناوچەدا دەورێکیان دەگێڕا[٢٦].

دوابەدوای ئاژاوە و تێکەولێکەی کلکەی فەرمانڕەوایەتی نادرشا و ئەو هەرەچ‌مەرەجەی پاش مەرگی ڕوویان دا، ئەم پەیوەندییە بازرگانییە لێکهەڵوەشا. لە ڕاستیدا ئەم ناوچەیە ـ لێواری دەریای خەزەر و مەڵبەندەکانی دەوروبەری و ئازەربایجان و هەردک بەری چۆمی ئاراز ـ نە تەنیا بوونە مەیدانی یەکەمین و تاڵترین هەڵسووڕداسووڕەکانی گەیشتنە سەر دەسەڵات، بەڵکوو تەنانەت پاش ئەوەی کە کەریمخان پاشماوەی ئێرانی ڕۆژهەڵاتی ئەهوەن کردەوە و ئەو ناوچەیە کەوتە جەغزی قەتیسمان و هەوسارپساوی و هەرچیوپەرچی و نوشستی ئابووری. کۆچی زۆرێک لە بازرگانان بەتایبەت تاجرەکانی ئەرمەنی و پەلهاویشتن و بەرزەفڕی نێوەنێوەی عوسمانییەکان لە ڕۆژهەڵات و دابڕینی ڕێوبانی سەر بەستێنەکان و نەزانی و غللووری و شەڕەنگێزی ڕووسەکان و دژوازی و دووڕوویی ـ وەکوو ڕقبەرقەی هولەندی و

24- Markova, 11416; Petrov 330; Kukanova, 79 – 80; Hambly, An Introduction,77 – 78.

25- Hambly, An Introduction, 74 – 75; Atkin, 40 – 42.

26- Kukanova, 74; Markova, 106.

هەم سەرۆک و هەم کارگێڕانی ئەم کۆمپانیایەی ڕووسی کە لە ساڵی ١٧٥٨دا دەستی کرد بە کار ئەرمەنی بوون. Kukanova, 75 – 76.

ئینگلیسییەکان لە کەنداو ـ بوو بە ڕێخۆشکەری سەرهەڵدانی دەورەیەکی ئاڵۆزبڵۆز و پڕ خوارەکەوپێچەکە لە پرسی بازرگانی باکووری ئێران لە مەودای سالانی ۱۷٤۳ ـ ۱۷۷۳دا[۲۷].

لە ساڵی ۱۷٤۷دا، ناوەندی بازرگانێتی ڕووسان لە ڕەشت لەبەر کەڵەکەبڕێنی جەماوەر هەرچی تێیدابوو کە بایی ۲هەزار تمەنێک دەبوو، بەتالان چوو[۲۸]. لە مانگی ژانوییەی ساڵی دوایی‌دا، توجارەتخانەی ڕووسیا لەوێ بە دەس قۆشەنی ئەمیر ئەسلانخان تالان کرا و ۸۰هەزار ڕووبلێکی زەرەد وێکەوت. ڕۆژی دووهەم بە نامەیەک داوای قەرەبووی خەسارەتی لە عادڵشا کردەوە و قەتیش وڵامی نەدرایەوە[۲۹]. ساڵی دواتر واتە ڕێکەوتی ۱۷٥۱ دەزگا و دامەزراوە بازرگانییەکانی ڕووسان تەنیا برێتی بوون لە توجارەتخانەیەک و نوێنەرایەتییەک لە بەندەر ئەنزەلی و تێکڕای بریتانییەکان بێجگە لە جان ئێلتۆن بەناچاری لە ناوچەکانی باکووری ئێران وەدەرکەوتن. لە وەختی پێشڕەوی قۆشەنی هەشتهەزار کەسی محەممەدحەسەنخانی قاجار لە باکووری ئێران، حاکمی گیلان بە ناوی حاجی جەمالی فوومەنی بە مەبەستی پاراستنی شاری ڕەشت داوای یارمەتی لە جان ئێلتۆن کرد. بەڵام ناوبراو جوابی نەداوە و حاجی جەمالیش تۆماتی کاکەوبرالەی لەگەڵ قاجاران دایە پاڵ و بەخۆی و دووهەزار سوار لە «لەنگڕوود» دەوری ماڵەکەی دا. جان ئێلتۆن پاش ئەوەی بەڵێنی پارێزرانی گیانی وەرگرت خۆی بەدەستەوە دا، بەڵام حاجی جەمال خستییە سیاچاڵ و دوای ماوەیەک سوڕی ون کرد[۳۰].

لە ماوەی پاشاگەردانی ساڵی ۱۷٥۰دا، ئاماری توجارەت بەگشتی

27- cf. Markova, 103 – 104, 107 – 109, 120; Arunova and Ashrafyan, Gosudarstvo, 259.

28- GD VI, 7 November 1747.

29- Hanway, 1, 429 – 430; Picault, 318; Lockhart, Nadir shah, 290.

30- MAE Perse VII, No. 80; GD VI, 24 October 1751; Hanway 1, 452 – 453; Cook, 452 – 453.

ئەم کتێبەیان دەنووسێ کە ئێلتۆن بەر لە گیرانی، قۆڵی ئەنگواوە، بەڵام پاشان ئازاد کرا و ماوەیەکی کورت لە لەنگڕوود مایەوە و پاشان بەرەو بەندەرعەباس کەوتەڕێ و نەگەیشتە جێ و لە ڕێی ئیسفەهان کوژرا.

چۆنیەتی دابەزینی باری بازرگانی لەگەڵ رووسیا و برانەوەی هەناردە و هاوردەی باکوور دەردەخا. ئاماری رەسمی کەمتر لە نیوەی ئەم ژمارانە نیشان دەدەن، بەڵام روون دەبێتەوە توجارەتی ترانزیت کە بە دەس خەڵکانی غەیرەرووسەوە بوو، لەم رێگا قەرەباڵغە ترانزیتییەش‌دا تووشی دابەزینێکی ئەوتۆ هاتووە[٣١]. لە سەرەتای ساڵی ١٧٦٠دا شێوەی بەرێوەبردنی وڵات لە لایەن کەریمخانەوە با بە شێوەی ناراستەوخۆش بووبێ بەڵام دیسانیش شوێنی کردۆتە سەر بازرگانی باکووری وڵات. رێگای پێکەوەلکانی نێوخۆی وڵات بەم چەشنە بوو و پارێزگاری لە بازرگانان بەتایبەتی تاجرانی رووس دەکرا و دنە دەدران بۆ کار و چالاکی لە هەرێمەکانی ژێردەسەڵاتی وەکیلا[٣٢]. پیاوەکانی رووسیا لە بەندەر ئەنزەلی باوەرپێکراوی وەکیل نەبوون، چونکە ئەم دەوڵەتە قەت هەنگاوی نەنابوو بۆ بەستنی پەیمانێک. بەڵام هیدایەتوڵلاخانی نیمچە سەربەخۆ و فەتحعەلی‌خانی سەربەخۆ بە نیازپاکی لێیان دەروانین. فەتحعەلی‌خان جارێکیان کەشتییەکی رووسی کە تۆفان بەخۆی و ٧٠٠هەزار رووبڵ بارەوە وە کەنارێکی خستبوو، وەچنگی هێنا[٣٣]. بەگشتی هیدایەتوڵلاخان رێزی بۆ پەیمانی لێخۆشبوون و هەڵگرتنی بارانە و گوومرگانەی نادرشا دادەنا کە لە ساڵی ١٧٣٢دا لەگەڵ رووسان بەستبووی و هەمیشە لە بەرامبەر پێخوستکرانی مافی رووسان لە لایەن تاجرانی ئێرانی و هیندی‌را ـ بە وەرگرتنی دەمچەورانە ـ نارەزامەندی دەردەبری. ئەمانە لە ژێر پەردەی گەمییەوانی رووسی‌دا بە بێ دانی گوومرگانە و بارانە، کالا و شتوومەکیان دێنا[٣٤]. رووسانیش بە نۆرەی خۆیان سەبارەت بە چوونەدەری سکە بە شێوەی نایاسایی بۆ نێو ئێران و پارێزگاکانی قەفقاز نارەزامەند و پەرێشان بوون، چونکە قۆنسوولەکانیان نەیاندەتوانی بەر بەم کارە بگرن و ئەوانیان دنە دەدا بەرپەرچیان بدەنەوە، چونکە ئەمانە نەک لە کۆڵ حەشاردانی سکە و شەیتانەبازار دەبوونەوە، بەڵکوو دەیانتوانی سکەکانی رووسی بتوێننەوە و

31-Kukanova, 74 (table 1), 75 (table 2); cf. Markova, 110 – 111.
32- Kukanova, 73 (quoting reports dated 1763), 76.
33- Butkov II, 29; III, 139 – 140; Kukanova, 74.
34-Kukanova, 78. for the terms of this treaty, see Lockhart, Nadir shah, 58.

دووباره بە ناوی خۆیان یان وەکیل لێیبدەنەوە و بیخەنەوە گەڕ[٣٥]. ڕاوەستانی نەچوونی سکە لە ئێرانەوە (١٥ ـ ٥) بوو بـە هـۆی گەشـە و پـەرەی توجـارەتی ڕووسـیا لەگـەڵ ئێـران لــە ساڵــی ١٧٦٠دا و کەوتــە پـێش قـەبارە و ڕادەی ساتوسەودای ساڵی ١٧٥٠. ئەم خاڵە بەتایبەتی لەو هێندە ئاوریشمە خاوەدا کە بازرگانــانی ئێــرانی دەیانفرۆشــت بــە تاجرەکــانی ڕووســی، خــۆی نوانــد و پێهەڵاچوو. چەن کەس لــە حاکمــان و حوکمــڕانانی ئێــرانی لــە پارێزگاکــانی باکووری بەتایبەت هیدایەتوڵلاخان و فەتحعەلیخانی دەربەندی لە هەشتەرخان نوێنەرایەتی بازرگانییان دانابوو[٣٦]. لە نێوەڕاستەکانی ساڵی ١٧٧٠دا سـەرەنجام ئاڵوگۆڕێک لە ڕەوتی گەیاندن و گواسـتنەوەی ڕووسـیا بەتایبـەت لــە ڕێگــای ویشکانی دەربەندەوە بۆ قزلار بەدیهات و «یابلۆنێسکی» قۆنسوولی ڕووسیا لە ساڵی ١٧٧٤دا ئاوای نووسی: «ئێستا قۆناخی ئارامی و پێشکەوت لــە ئێــران بــە سەرچووە، هەر بە چاولێکنانێک پاشاگەردانی تەواوی وڵات دەتەنێتەوە[٣٧].» ئەم نووسراوەیە سەبارەت بە ئێران وەک داوەرییــەکی نابــەوەخت خــۆی دەنوانــد. شەڕی ساڵانی ١٧٦٨ ـ ١٧٧٤ی نێوان دەوڵەتانی عوسمانی و ڕووسان ڕێگاوبــانی زەمینی گــیرۆدەی مەترســی کردبــوون و هەڵوێســتی یــەکجار شــەڕەنگێزانەی ڕووســـان ســـەبارەت بـــە خانـــەکانی ناوچـــەییش لـــەم ســـەردەمەڕا بـــەرەودوا نێوانساردی و دابڕانی پەیوەندی بازرگــانی و سیاســی ڕووســیا و ئێــرانی لــە پاشماوەی ئەم سەدەیەدا لێکەوتەوە. پەلاماردرانی دەربەند لە لایــەن هێزەکــانی ئێرانەوە و خۆپاراستنی ڕووسیا دەربارەی بەدەنگەوە چوونی پێشنیاری ئارکێلی دووهەم و فەتحعەلیخان و هیدایەتولــلاخان و خســتنەڕووی چەنــد مــەرجێکی پڕسووکایەتی[٣٨] لەم بابەتەوە خراپی ڕەنگدایەوە. هەروەها دەرچوونی فەرمانی

35- Kukanova, 76 – 80; Markova, 109 – 110.

ئەم نووسەرەی دوایی باسی ئەم چەشنە سـکانەی نـەکردووە. بـەڵام ڕیفـۆرمی دارایـی کەریمخان بە هۆکاری قەیران و ئاوسانی نرخی زێڕ و زێو دادەنێ و دەڵێ ئەمە وای کـرد کە خانەکانی ناوچەیی سکان لە لای خۆیان ڕابگرن و نەیخەنە گەڕ.

36- Kukaniva, 76, 78 – 79.

37- Markova, 106, 113 (esp. table 3), 117; Kukaniva, 81.

38- Markova, 108.

دەوڵەتی ڕووسیا لە ساڵی ١٧٧٦دا کە دەستووری دابوو بە قۆنسوولی خۆی دەبێ بەربگرێ بە کاری ئەو وەستا و کرێکارە ڕووسانەی خەریکی سازکردنی دوو گەمی بوون بۆ هیدایەتوڵلاخان و نابێ کەرەسە و ئامرازی پێویستیشیان پێبفرۆشترێ[39]، بوو بە هۆی ئەوەی هەتا هیوا و هومێدی زۆرێک لە حاکمانی ناوچەیی ـ کە هەموویان لەو سەرهەڵدان و ڕاپەڕینانە تۆقیبوون کە ڕەنگبوو پاش مەرگی نیزیکی وەکیل ڕوویدا ـ سەبارەت بە دراوسێی بەهێزی باکووری تێدا بچێ.

ئەو هەواڵانەی کە لە بابەت هەڵوێست و ڕێبازی ڕووسیاوە گەیوەتە دەس ئێمە دەبێ ڕاسپاردەی یابلۆنێسکی بۆ سەرۆکەکانی سەبارەت بە چۆنیەتی توجارەت لەگەڵ ئێران و گەشەپێدانی بخرێتە بەرچاو: ئەو ڕایدەسپارد کە دورگەکان بگرن و لە بەندەرەکان دامەزرێن و بنکەی قایم و پتەو سازبکەن[40] (وەک سەربازگەی شێوە کۆلۆنی هولەندییەکان لە دورگەی خارک). بۆیە هۆکارەکانی بەدیهاتنی سەرەتای یەکەمین تێکهەڵچوونی دەوڵەتی ڕووسیا و دەسەلاتی تازە ڕاستەوەبووی ئێرانی باکووری، واتە ئاغامحەممەدخان هاتە ئاراوە[41].

١٥ ـ ٣ ئیمپراتۆرێتی عوسمانی

ناکۆکییە تایبەتییەکانی سیاسی و بازرگانی وەکیل و بابیعالی و قەلەمڕەوی هەرێمی بەغدا ـ بەسرە کە سەرەنجام بوو بە شەڕ و دوژمنایەتی ساڵی ١٧٧٤ ـ ١٧٧٦ و بەدیهێنانی گۆڕانکاری سیاسی، پێشتر باسی کرا. ئەوەی دەمێنێتەوە نیشاندانی گەلاڵەی توجارەتی نێوان ئەم دوو وڵاتە و سرشتی تێکهەڵچوونی سیاسییانە.

لە وڵاتی ئێران و عوسمانیدا کۆمپانیا یان بازرگانێکی خۆماڵی کە چۆنیەتی سەرلەبەری ساتوسەودای خۆی نووسیبێتەوە یا ڕووداونووس و شاهیدێکی هاوچەرخ کە باسی هاتوچۆی کاروانەکان و گەمییە بارهەڵگرەکانی

39- Markova, 108.

40- Kukanova, 81 – 82.

41- Butkov III, 158, 159; Sykes, 290.

کردبێ لەتەرکێن وەبەرچاو نایا. بەڵام دیسـانیش سـێرجانمێلکـۆم سـەنگبایی بازرگانی ئێران و عوسمانی لە ساڵی ١٨٠١دا بە بڕی ٣٥ «لەک» ڕووپییە مەزنـدە دەکا. دەبێ بڕی ئەم پارەیە بە زیاد و کەمەوە قبووڵ بکرێ و سـەری دەگاتـە لـە سەتا ٣٥ی تێکڕای نرخی توجارەتی دەرەوەی ئێرانی دەورانی زەندیە لـە ساڵـی ١٧٦٣ تا ١٧٧٤ و دواتریش.

بـۆ هێنـان و بـردنی شـتوومەک سـێ ڕێـی گرینـگ بـە دەسـتەوە بوون: ١ـ ڕێگای ویشکانی کە لە خووزستانەوە تێدەپەڕی و پاشان لـە ئـاوەڕێی یەکاویعارەبان و کاروونەوە دەگەیشتە بەندەری بەسرە و لەوێشەوە بە ڕێگـای ئاوی و وشکانیدا سەری دەگەیشتەوە بەغدا و حەلەب. ٢ـ کوێستانەڕێی زاگرۆس بەرەو هەمەدان و کرماشان و خانەقین بۆ بەغدا. ٣ـ ڕێگای دۆڵـی ئـاراز کـە بـۆ نەخجـەوان و ئێـرەوان و ئـەرزەڕۆم دەکشـا. ڕێگـای خـۆی و مـاکۆ و گـیلان و شیروانیش بە دۆڵی کوورادا تێدەپەڕی و وا دیارە لە قۆناخی بەرباسی ئێمەدا بە ڕەوگەی پلە دوو حیساب کرابن. ئەو کاڵایانەی دەنێردرانە دەرەوە برێتی بوون لە «خم»ی هینـدی، بـووزووی کشـمیری، چیـت و قوماشـی زەڕی، کەوڵـەبەرخ، ئاوریشم، توتن، زەعفەران، ئامۆنیاک، قرمزدانە و ڕێواس. ئەو کەلوپـەل و کەرسـتانەی کـە لـە ڕێـی عوسمـانیڕا دەهـاتن بـرێتی بـوون لـە بەرهـەم و دەسـکردەکانی ئورووپـایی و قوماشـی دەمیشـق و حەلـەب و ڕەنـگ و زێـڕ و جەواهێرات. هاوسەنگی بێپارسەنگی توجارەتی ئێران و عوسمانی بوو بە هـۆی گەشەی بازرگانی نێوان ئێران و هیندووستان. بەڕواڵەت وا دیارە کە زۆرێک لـە گەمییـەکانی هەڵـگری بـاری هـەناردە و هـاوردەی هـەر دوولا لـە قۆڵـی هیندووستانەوە دەهاتن و لە لای دیکەڕا دەچوونە ئورووپا.

گۆیا ڕێگای زاگرۆس بۆ بەغدا پتر لەوەی بار و شـتوومەکی پێـدا بـێ و بچێ، زیارەتکارانی ئێرانی هاتوچۆیان پێدا دەکرد و ئێران هەموو ساڵـێ بـڕی ١٠ لەک سکەی خەرجوبەرجی ئەو کۆمەڵەخەڵکە لە گیرفانی دەچووەدەر[42]. ئـەو کەسانەش کە ڕوویان دەکردە کابەتوڵـلا و دەچوونـە حـەج پتـر بـەم ڕێگایـەدا هاموشۆیان دەکرد. لە ڕاستیدا زۆربەی زیارەتکاران شوغڵـێکیان بـە دەسـتەوە بوو، بۆیە هاتوچۆیان بە باری چالاکی بازرگانیشدا دەکەوت. هێندێک لەمانـە

42– Hambly, An Introduction, 78; cf. Kelly, 44; Porter II, 210.

شـــتێکیان دەدا و تـــاقمێکیش بەدانســـتە خۆیـــان دەبـــوارد و چـــی و چەنـــدی لێخۆشـــبوونی گوومرگانـــە و ڕێدارانـــە زیارەتکـــارانی دەگرتـــەوە، ســـوودیان لێوەردەگرت. عومەرپاشا زۆر هەڵسووڕا کە ڕێ لەم فـرتوفـێڵ و تێداچوونـەی سامانی وڵاتەکەی بگرێ و نەهێڵێ کەس بە مفت بۆی قوتار بێ و هەر ئەمەش وای کرد ڕاستەوخۆ بەرەوڕووی کەریمخان ببێتەوە. یەکێک لەم سەرچاوانەی قـازانج و بەرژەوەندی کە بە لای پادشادا شکایەوە و بـە زەرەدی کـەریمخـان بڕایـەوە نیشتەجێ بوونی ئەرمەنییە کۆچەرەکان و بازرگانانی ئورووپایی بوو لە بەسرە. تەواوی حەولودەول و وەبەر هەڵخوێندن و دنەدانیان بە مەبەستی گەڕانـەوەیان بۆ شیراز و بووشێهر تێکشکا و چۆوە پاش(بڕواننە: ١٤ ـ ٥).

هیچکـــام لـــەو کێشـــانە پەیوەنـــدییان بـــە بـــابیعالییـــەوە نـــەبوو. کەمووسکەیەک لە داهاتی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی بەغدا دەنێردرایە ئیستانبووڵ و تەواوی زێدەڕەوی و داســەپاندنی هــەق و ناهــەقی ئۆمەرپاشــا ســەبارەت بــە زیارەتکاران لە خەزێنەی خۆیدا دەمایەوە یان دەدرا لە هەقی ئەو هاوردانەی کە لە ئێرانەوە دەهاتن. وا وێدەچێ کە بابیعالی بەسرەی لە بەرامبـەر بانگەشـەی مەمالیک سەبارەت بە حکوومەتی سنجاق لە ساڵی ١٧٤٩دا دابوو بەوان. باڵوێزی بریتانیا لە ئیستانبووڵ و ڕەقیبە فەرانسەوییەکەی لەو ساڵەدا ســەبارەت بــەو گەلاڵەیەی کە بابیعالی بە مەبەستی گەشەی بازرگانی خۆی لــە هیندووســتان دایڕشتبوو دڕدۆنگ بوون و وا دیــارە بایــەخی توجــارەتی دەریــای ســوور لــە ٢٠ساڵی دوایی‌دا وەهــا پێهــەڵاچوو کــە «ڕەئـیس ئەفەنـدی» وەزیـری دەرەوە و «ئینسێلی» گەورەباڵوێز لە ساڵی ١٧٧٨دا لێکهەڵبەزینەوە و نێوانیان تێکچوو[43]. گۆیا بابیعـالی سـەرلەنوێ تۆزێـک دەسـەڵاتی بـە سـەر بەغـدادا دەڕۆیـی و داگیرکرانی بەسرەش لـە لایـەن زەندییـەوە وەک مەسـەلەیەکی یـەکلاکراوەی لێهاتبوو. ئیستانبووڵ لە درێژخایەن‌دا پتر نیگەرانی پاراستنی خاک و هــەرێم و سنوورەکانی بوو لەگەڵ ئێران. ئاژاوەی دەورانی بۆشایی دەسەڵات پازدەساڵێکی دەرفەت دا بە حوکمڕانانی مەمالیک و بابیعالی. تەنانەت پاش سەقامگیربوونی کەریمخان لە شیراز واوێدەچوو کە بابیعالی و وەکیل لە جێـی دیکـە ئەوەنـدە گرفتارن کە بەغدایان ئاوا بە شێوەیەکی سەربەستیخوازانەی پارێزگارانـەی واز

43- SP 97/34 (1749 – 1750), 27 – 28; 97/45 (1778), 68, 126 b.

لێهێناوە. هەرچۆنێک بێ عومەرپاشا ئەو جۆرەی کە پێویست بوو سڵە و پارێزی لە ئەربابی ڕواڵەتییانە و دراوسێی تازەدەسەڵاتی نەدەکرد، بۆیە دیار بوو کە قەڵەمڕەوی دڕی بەغدا هەتا سەر ئاوای ناخوا. کەریمخان وا تووڕە و چراغ‌پێ بوو کە داوای خاکی کوردستان و بەسرەی دەکرد؛ بابیعالیش هەوڵی دەدا لە ناوچەکانی سنووری ئێران بەرپرسایەتی ڕاستەوخۆ و دەسەڵاتی بژێنێتەوە. ئەگەرچی لابردن و کوشتنی عومەرپاشا هەنگاوێکی بەجێ بوو، بەڵام لەبەر توانەوە و لێکهەڵوەشانی خانەدانی مەمالیک ئاکامێکی لێنەکەوتەوە. بەهەرحاڵ بە گێڕانی شانۆی لەشکری و هێنانەگۆڕی هەڕەشەی چالاکی خراپکارانە لەودیو هێڵەکانی سنووری باکووری و خستنەڕووی چەند پێشنیاری سیاسی، قەومانی شەڕ بۆ ماوەیەک قۆرتی تێکەوت.

دەبێ ئەم خاڵەش بە وردی لەبەرچاوبێ کە ئەم شەڕە بەپێچەوانەی لەشکرکردنی نادرشا بۆ سەر ئێراق تێکهەڵچوونی نێوان دەوڵەتانی ئێران و عوسمانی نەبوو. وتووێژەکانی وەهبی‌ئەفەندی درێژەیان کێشا، ئاڵوگۆڕی نامەی نەرمونیان لە مابەینی وەکیل و سوڵتان و سەرووەزیرا سەرەڕای بەردەوامبوونی شەڕی کوردستان و گەمارۆی بەسرە نەپسابۆوە. هیچکام لە لک و پەل و سەربازگە گەورەکانی پارتیزانی و سەربازانی لەشکری ئیمپراتۆرێتی عوسمانی بۆ شەڕ لەگەڵ ئێران دەنگ نەدران. (سەربازگەی نیمچەگەورەی پارتیزانی بەغدا کرایە دووهێندە، بەڵام لە جێی‌خۆی چورتەی پێنەکرا: سەرکردایەتی ئەمانە لە ئەستۆی ئەفسەرانی خۆیان بوو کە لە ئیستانبووڵەوە دەنێردران و پاشا نەیدەتوانی بیاننێرێتە یارمەتی یان شەڕی ڕزگارکردنی بەسرە و هێندە لەمێژ بوو مووچە و مانگانەیان نەدرابوویە کە هاتبوونە سەر لێواری ڕاپەڕین و دەس لێکبەردان[44].)

- تەنانەت پاش گیرانی بەسرەش هەڵگیرسانی شەڕی ڕەسمی ڕانەگەیەندرا؛ دەستووری تەیارکردن و تەدارەکی پارێزەرانی بەسرە لە دیاربەکر و ئەرزەڕۆم و تەنانەت دەمیشقەوە دەهات و ڕەوتێکی کیسەڵی بوو. گۆیا ٥٠هەزار کەس سەربازی یەنی‌چەری (چریکی نوێ - پارتیزان) کە فەرمانی بزووتنیان پێدرابوو، وەک ئاوالانی دیکەیان لەبەر خەمساردی بەرپرسان و وەدرەنگ

44- Niebuhr, Reise, 327.

کەوتنی مانگانەیان، ئاژاوەیان تێکەوت[٤٥].

دەبوو ڕواڵەتی مەسەلەکە پارێزرابا و ئەوانەی تاوانبار بوون دۆزرابانەوە و سزادرابان: لە ٥ی ژانویبیەی ١٧٧٧دا یەکێک لە گەورەوەزیرەکان ناسراو بە دەروێشپاشا لە سەر کار لادرا و تۆمەتی دزی و پاشقولدانی دارایی کەوتە ئەستۆ و نێردرایە تاراوگە. مانگی دواتر بە تەشەر بە باڵوێزی ڕووسیایان گوتبوو کە کەریمخان ناچار ببوو بۆ بەرگرتن لە شەپۆلی هێرشێک لە لای خوراسانەوە هێزەکانی خۆی بکێشێتەوە[٤٦]. وەهبیئەفەندی پاش گەڕانەوەی لە دێسامبری ١٧٧٥دا بۆ ئەوەی هێندێک لە دەردەکانی سووک بن دەستی کرد بە نووسینی گەشتنامە و هۆنینەوەی بیرەوەری ڕۆژانەی و تێیدا وەکیل و دەرباری کردە گاڵتەجاڕی و بە دوژمنێکی گوندەکی ناو برد؛ لە شابانی ساڵی ١١٨٩ی کۆچی / ئۆکتۆبری ١٧٧٥دا عەبدوڵلابەگی کەڵهوڕ بە پەلە وەک باڵوێز نێردرایە ئیستانبووڵ[٤٧]. عەبدوڵلابەگ هەڵگری داخوازەکانی بەئەدەبانە بەڵام پتەوی کەریمخان بوو. لە ماوەی دووساڵی دواییدا دانیشتن و وتوویژی بێئاکام لە نێوان بەغدا و شیراز نەپسایەوە. ئەم گفتوگۆیانە لە ساڵی ١٧٧٧دا کە شاویزادە هاتە شیراز و حەیدەرقولیخانی زەنگەنەش لە ئاخری ساڵا چووە ئیستانبووڵ درێژەی کێشا. بەردەوام وتوویژ و قەول و قەراری هێمنانە لە لایەن ئیستانبووڵەوە پێشنیار دەکرا و لە لایەن ئێرانەوە ڕەت دەکرایەوە؛ جارێکیش دەوڵەتی ڕووسیا دەنگی خستە پاڵ دەنگی دەوڵەتی عوسمانی و هەڕەشەی کرد،

45- SP 97/52 (1776), 59b, 146a – b.

46- SP 97/53 (1777), 19a, 24b – 25a.

٤٧ـ چامەی تەنانە، ل ١٢ ـ ١٧ی دیوانەکەی. وەهبی بە تەشریفاتەوە چووە شیراز و عومەرپاشا بەخیلایەتی پێدەبرد ـ بە گوتەی ئونات ـ و زیاتر وێدەچوو کە ڕاپۆرتی وەهبی سکاڵای خانی زەند بسەلمێنێ. باڵوێزێکی نارده لای سوڵتان عەبدولحەمید هەتا باسی لێنەوەشاوەیی شاندەکەی بۆ بکا. عەبدولحەمید دەستووری گرتنی دا بەڵام وەهبی بە نەناسیاوی ڕایکردە ئیسکوودار و چامەکەی بۆ ڕەتدانەوەی تۆمەتی عومەرپاشا نووسی. سەرەنجام بەخشرا و کرایە دادوەر. (بڕواننە: ١٣٤ ـ ١٣٦، ١٦٦ و ١٧٧٥) ٩٧/٥١.

بەلام وەکیلیش دەروەستی گفتوگۆ دژوارەکان دەهات[48].

سەرەنجام بە مردنی عەبدوڵلاپاشا وتوویژەکان بڕانەوە. لە فیورییەی ساڵی ۱۷۷۸دا، واتە دەوری دوای ساڵێک هەرچۆنێک بێ بابیعالی فەتوایەکی وەدەسهێنا و بەرەورووی تێکڕای پیاوان و مەزن و ماقووڵ و خانانی ئێرانی کردەوە کە تێیدا هاتبوو سوڵتان دەیهەوێ بۆ تەمێی وەکیلی بەرزەدەماخ و غللوور، قۆشەنی دەنگ بدا. تەنانەت ئەگەرچی ڕاوێژی ڕاگەیاندراوەکە چاووڕاوی تێکەڵ کرابوو، بەلام لە کۆتاییدا وەبیری هێنابۆوە کە پاش گوێبادانی کەریمخان ئاشتی و دۆستایەتی باڵی دەنگێوێ[49]. لەم کاتەدا لە هەموو شوێنێک ببوو بە هەرا کە وەکیل مردووە و هەلومەرجی پێشوو بە مەبەستی تەنینەوەی دەسەلات و سەقامگیری دووبارە جگە لە بابەت ملکایەتی بەسرەوە لەبار دەبێ.

لە سایەی بارودۆخێک بە دوو تایبەتمەندی دژاودژەوە سەرەڕای شەڕێکی پێنجساڵانەی ڕانەگەیەندراو و داگیرکرانی بەسرە، قەڵەمڕەوی پاشای بەغدا لە هەرەشە و هێرشی وەکیل بە دوور مایەوە و نەبوو بە گیرۆدەی ملانەیەکی ناپێویست لەگەڵ دەوڵەتی لاوازی عوسمانی. هۆکاری تری پێچەڵقلووچی و لێکدابڕانی لەنەکاو، پەیوەندی دیپلۆماتیکی پاش مەرگی نادر بوو کە بەر لە بەستنی پەیمانی ۱۷۴۶ ڕووی دا و لە لایەکی دیکەشەوە خۆ بە خاوەنزانانی جێنشینی نادرشا لە خوراسان و بوونی کەریمخان کە خۆی بە جێگرەوەی نادر و تەنانەت بە شێوەیەکی لەبارتر بە هی سەفەوییە دەزانی، ببوونە هۆی نێوانگرژی و هەڵپسانی پەیوەندی. لە سەرەتادا داگیرسانەوەی پەیوەندی پێشوو لەبەر هاتوچۆی لێکدالێکدا و خێرای باڵوێزەکانی عادلشا و برایمپاشا و شاروخشا بە مەبەستی دەربڕینی مەیل و تامەزرۆیی سەبارەت بە بەستنی پەیمانی ئاماژەپێکراو و ئاشتی و دۆستایەتی ژیایەوە. ئەو پرس و بابەتانەی کە دەبوونە هۆی دڵئێشی مەزەبی بۆ ماوەیەک خرانە پەراوێز و بابیعالیش لەوپەڕی وریایی و مێهرەبانیدا وڵامی دەدانەوە[50]. یەکەمین

48- SP 97/54 (1778), 41, 90, 91b, 98.

49- Name – i – Humayun, IX, 90; cf. Cevdet II, 58, 305.

50- Nami – i – Humayun, III NO. 3, 25 - 82. Hatt – i – Humayun 138 - 144, 150, 180; SP 97/34, 123a.

تێکهەڵچوونی دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵ وەکیل دروست لە ساڵی ١٧٧٥دا بە دەسپێشخەری حکوومەتی عوسمانی قەوما؛ بەڵام دیسانیش ئەگەرچی ئێرانی دراوسێی دەسدرێژی کردبوو، سوڵتان ناچار بوو بکەوێتە گفتوگۆ. ڕێنەدان و وەرنەگرتنی باڵوێزی خوراسان لە سەرەتاکانی ساڵی ١٧٧٨دا سووربوونی ڕواڵەتییانەی لە سەر گەرمەی وتووێژەکان نیشان دا. بابیعالی بەئاشکرا تەواوی هیوا و هومێدی بە گفتوگۆکانی شاندی شاویزادە بوو لە شیراز[٥١].

بە مردنی کەریمخان، بەر لەوەی بگەنە هیچ ڕێککەوتنێک، میلی کاتەژمێری زەمان گەڕایەوە ساڵی ١٧٤٧. سمایلخانی قەشقایی کە لە ساڵانی ئاخری تەمەنی وەکیلا باوەڕپێکراو و چاوەدێری تایبەتی بوو، ئەو دیارییانەی کە سوڵتانی عوسمانی بە باڵوێزێکدا بۆ وەکیلی ناردبوون، لێی وەرگرت و پسوولەیەکی دایە و پاشقولی دان و کابرای بەڕێکردەوە[٥٢]. پەیوەندی ئێران و عوسمانی لە پاشماوەی دەورەی زەندیەدا بە هەڵاواسراوەیی مابۆوە.

١٥ ـ ٤ بازرگانێتی کەنداوی فارس پاش مەرگی نادرشا

لە سەردەمی دەسەڵاتی میرانی سەفەویدا بازرگانێتی ئێران لە کەنداوی فارس لەگەڵ بازرگانێتی دەریای خەزەر خاڵی هاوبەشی پتر بوو. لە سەرەتای پاشایەتی ئەم خانەدانەدا کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی سەر بە هێزەکانی دەریایی پۆرتۆغاڵ تا ساڵی ١٦٢٢ و بریتانیا و فەرانسە و هولەند، لەگەڵ پادشاکانی سەفەوی چەند ڕێککەوتننامەیەکیان مۆر و ئیمزا کرد و لە قەڵەمڕەوی ئێراندا چەند ناوەندێکی بازرگانییان بنیات نا. ئەم بنکە و ناوەندانە لەبەر نەبوونی لەنگەرگای قووڵ و گۆماو و بوونی لەشکرییانی تالانچی و سەرۆک و

51- SP 97/54, 40b.

52- Hatt – i – Humayun, 1390 (report dated Jomada II 1193 / May 1779). Esmail is here referred to as the self – appointed Kapi kethudasi;

ڕۆستەموتتەواریخ لە لاپەڕە ٣٣٨دا دەنووسێ: «سمایلخان هاودەمی کەریمخان بووە و دونبولی لە بەرگی یەکەم لاپەڕە ١٣٤ی تەجرەبەتولئەحراردا وەک وەکیلی دیوان ناوی هێناوە.

فەرمانـدەرانی خودبەسـەر گـیرۆدەی کۆمەڵـێک گرفتـاری ببوونـەوە. ئـەم کۆمپانییانە کیسەی چاکیان بۆ توجارەتی دەرەکی ئێران هەڵدرووبوو. ئەگەرچی تەواوی ئاڵوگۆڕەکانی بەدیهاتوو دەگەڕانەوە سەر ڕەوتی ئابووری و مێژوویـی سیاسی ئێران، بەڵام لە سەر بنەمای کۆلۆنی ـ ئەمپریالیستی کە لە داهـاتوودا بەدیهات، هەڵدەسوورا.

بنکەی سەرەکی بریتانیا لـە ئێـران بەندەرعـەباس (گێمـبروون) بـوو. ناوەندی بازرگانێتی ئەم بەندەرە لە ساڵی ١٦٢٠دا کرایەوە و بەسرەش ٢٠ساڵـی دواتر دەستی کرد بە کار. لە بەسرە ئەوان بـەپێی ڕێسـا لەگـەڵ فەرانسـەوی و هولەندی و ئاڵمانییەکان و کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی بریتانیا بە چـاکی لـە فەرمانی ئیمتیازی توجارەت لە سەرانسەری خاکی عوسمانیدا شـەریک بـوون، بەڵام لە بەندەرعەباس تەنیا هولەندییەکان ناوەندیان دانابوو[٥٣]. ئەو شتوومەک و کەرستانەی کە کۆمپانیا بە کڵۆ دەیهێنان برێتی بـوون لـە قوماشـی پەشـم، ساتێنی ئورووپایی، پارچەی دەزووی بەنگال و سوورات، قورقوشـم، قـەڵایی و داری ساج. لە بەرامبەردا خورمای بەسرە، قـاوە ـ لـە مووکـا یـا عومانـەوە ـ گوێز، نیتراتی سۆدیۆم و مرواریبیان دەنارده دەرەوە. ئەوەی زۆری گرینگایـەتی هەبوو گەیاندن و گواستنەوەی گەشتیارانی ترانزیتی و پۆستی هیندووستان بوو. لە بەندەرعەباسەوە ئاوریشـمی گـیلان و مـووی بـزن (مـەرەز) و مـزی کرمـان دەنێردرایە دەرەوە. ڕەنگە سەنگ و بارستایی بازرگـانی ڕەسمـی کۆمپانیـا لـە سەتا ١٥ی تێکڕای توجارەتی کەنداوی فارس بووبێ. مەزنـدەی کاڵاکـانی تـری شەریکەکان و بازرگانانی کـەرەتی تایبـەتی نوێنەرایـەتی کۆمپانیـای هینـدی ڕۆژهەڵاتی کە پێکەوەیان کار دەکرد، دەگەیشتە سـەتی ١٠ی تێکـڕای توجـارەتی کەنداوی فارس. بەشی زۆری هەناردەش برێتی بـوون لـە: مـافوورە، شـەراب، یەکسم، یەستر، ئانقۆزە، کەرەسـەی خـاوی ڕەنـگ، پسـتە، بـادام، مێـوژ، سـەوزە، میـوەی ویشـک و تـازە، مـرواری و پشـیلەی ئێـرانی[٥٤]. زۆربـەی

53- Danvers, 384 ff; Sestina, 209.

بە مەبەستی زانیاری تەواو سەبارەت بە پەیوەندی سەرەتایی کۆمپانیاکانی هولەندی و ئینگلیسی لەگەڵ ئێران، بڕوانە: میرانی سەفەوی، بە قەڵەمی لۆکهارت، بەشی ٢٩.

54- ives, 198 – 199; Niebuhr, Reise, 95,113,213; Sestini 197; Masson, 543.

ساتوسەودا و توجارەتی کەنداو کە دەگەیشتە ٧٥٪ بە دەس بازرگانانی خۆجێیی (عەرەب، ئێرانی، ترک، ئەرمەنی و هیندی) هەڵدەسووڕا. یەکێک لە گەورەترینیان توجارەتخانەی چەلەبی بوو. ئەمانە بە ڕەسەن ئەرمەنی و مووسڵاوی بوون. لە نێوان سوورات و بەسرەدا بازرگانییان دەکرد. ساڵێ پێنجشەش جاران بە گەمییەکانی خۆیان خەریکی هێنان و بردنی شتوومەک و کاڵای بازرگانی بوون (ئەم توجارەتخانەیە لە سوورات کارگای گەمیسازی هەبوو). بەڵام زیاتر کاریان بە گەمییەکانی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی دەکرد؛ ئەم گەمییانە هەڵگری قوماشی لۆکە، قاپ و قاچاخی کانزایی، داری خەیزەرەان بۆ نێزەی عەرەبان، ویشکەڵەدار و تەنانەت بەرد بوون. بەردیان بۆیە لێ بار دەکرد هەتا گەمی لە وەختی گژەبا و تۆفانا سەرەونخوون نەبێ و هەر کە دەگەیشتنە بەسرە دەیانفرۆشت. ڕاستەوخۆ لەگەڵ ئیسفەهان و «هووەیزە»ش مامەڵەیان دەکرد[٥٥].

لە سەریەک قورسایی و قەبارەی بازرگانێتی لەبەر زەبری مەینەتباری دەورانی بۆشایی دەسەڵات و کۆتایی حکوومەت کەموزۆر بە شێوەیەکی بەرچاو دابەزی[٥٦]. بەڵام توجارەت و گەیاندن و گواستنەوەی دەریایی پاش سەردەمانی سەفەوی بە چەشنێکی پتەو مایەوە و تەنانەت هێندێکیش برەوی پەیدا کرد و ئەم هێنان و بردنە جێی گەیاندن و گواستنەوەی توجارەتی ویشکانی گرتەوە کە وێڕای بازرگانی جوولەکە و ئەرمەنی و هیندییەکانی نیمچە دەوڵەمەند و تەناهی ڕێوبانان گوم ببوو. بەوجۆرەی کە لە سەرچاوەکانی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتیڕا دەردەکەوێ، بازرگانێتی خۆماڵی و دەرەکی وێکڕا لە مەودای ساڵانی ١٧٤٥ ـ ١٧٥٣دا بە شێوەیەکی پتەو و مناسب بەردەوام بووە. لە ساڵی ١٧٥١دا مەزەندەی ئەو کاڵایانەی کە لە ڕێی کەنداوی فارسەوە نێردراونە دەرەوە گەیوەتە ٤٥هەزار لیرە کە بەشی زۆری لە بەندەرعەباسەوە دەرچووبوو. (ئەم

لەبۆ مەزندەی بەرهەمەکان خۆم بە قەرزداری تووماس ڕیکز دەزانم (بەشی تایبەت).

55- Sistini, 196 – 197, 208.

56- cf. Olivier VI, 115. Malcolm, Hambly, An Introduction, 77.

مێلکۆم وای بەراورد کردووە کە لە ١٨٠١دا سەرجەم نرخی کاڵای دەسکردی کۆنباوی کاروانان سەری دەگەیشتە نیوەی تێکڕای مەزەندەی بازرگانێتی دەرەوەی ئێران.

برە پارەیە دەبێتە چواریەکی تێکرای هەناردەی کۆمپانیا بۆ ڕۆژهەلات[٥٧].)

لە بەسرە بازرگانانی ئورووپایی کە ملیان بۆ گوومرگانەی لە سەتاسێی شتوومەکی هاوردە کەچ کردبوو، بە هۆی مەرجەکانی قەراروبڕی کاپیتۆلاسیۆن لەگەڵ بابیعالی گوومرگانەیان پێهەلاچوو و گەیشتە نرخی مەزەندەی ڕاستەقینەی فرۆشی کالایان لە بەسرە. لە زۆر بابەتاندا ئەم پیتاکە بوو بە بنەمایەکی زاڵمانە بە مەبەستی وەرگرتنی لانیکەم ٧/٥% داهاتی تاجرانی خۆجێیی و ئەم پێوانەیە لە دەورەی ئاستی مەزەندەی نووسراو لە دەفتەرەکانی گوومرگیدا حیساب دەکرا. هەروەها ئەو کەلوپەل و کەرستانەی کە بەرەو بەغدا و حەلەب دەچوون ٣% پیتاکیان پێوەدەبەسترا. کەوایە ئەگەر کۆمپانیا ئەوەندەی بۆی کرابا بنەمای لێخۆشبوونی گوومرگانەی ئێرانی پاراستبا بە قازانجی بوو[٥٨]. بەلام بەندەرەکانی ئێرانی گیروگرفتی سەیر و سەمەرەیان هەبوو؛ دەبوو سەنگەربەندی کرابان و سەربازگەیەکیان بە مەبەستی بەرگرتن لە تالان و بڕۆ لێداندرابا. سالی ١٧٥٨ لە بەندەرعەباس دوازدە تۆپی گەورە بە مەبەستی بەرپەرچدانەوەی هێرشی زەمینی و چەند تۆپێکی بچووکتر بەرەو دەریا دابەسترابوون[٥٩]. تەنانەت ئەم تۆپخانەیەش دەستەبەر و وەلامدەرەوەی بەرگرتن نەبوو لە بەرامبەر تالان و بڕۆی حاکم و «تیوولدار»ێکی* ڕەزامەندی وەک نەسیرخانی لاری و سەردارێکی نێردراوی گەرمێنی. ئاخرین پێگەی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەلاتی واتە بووشێهر لە پایتەخت نیزیکتر بوو، بەلام سەفەر کردن بۆ شیراز بەڕێی دۆڵ و دەرەی تەنگستانا بەگوێرەی هێمنایەتی ڕێوبان لە یەک تا سێ حەوتەی دەگرت. جگە لەمانەش باجی ڕێدارخانەکانی سەر ڕێگا و پیتاکی گوومرگانەی دیکەش دەبوو لە شیراز درابان[٦٠].

سالی ١٧٤٧ لە کاتی مەرگی نادرا کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەلاتی هێشتاش

57- Amin, 40, 151; Ricks, Politic, 232.

58- Kelly, 37.

59- ives, 199.

*خاوەن تیوول. تیوول بەو ملکانە دەگوترا کە پادشایان دەیاندایە کەسانێک هەتا لە بەرووبۆی بخۆن و داهاتی ئی خۆیان بێ (وەرگێڕ)

60- Niebuhr, Reise, 113.

لە کرمان و ئیسفەهان خاوەنی نوێنەرایەتی و دەسوپێوەنـدی نێوخـۆیی بـوو. داخرانی ئەم نوێنەرایەتییانە ماوەیـەک پـاش سالّـی ۱۷۳۳ دەگەڕایـەوە سـەر کۆمەلێک بەرژەوەندی کە بەدیهاتن. لەم ڕۆژانەدا لە بەسـرە بریتانیـا ناچـار بیوو کە بۆ بەربەرەکانی لەگەلّ هرووژمی نادرشا یارمەتی ترکـان بـدا. کەوایـە پەیوەندی و نێوانیان لەگەلّ پادشای جیهانگیری ئەفشار کەوتە مەترسی. بـەلام ئاواتی هەبوونی هێزێکی دەریایی وای کرد کە سەرەڕای دەسدرێژی بۆ سەر مافی خەلک لە کلکەی حکوومەتەکەیدا، پشتیوانی و لایەنگری لەم شـەریکەیە بکـا[٦١].

مەرگی نادرشا سەرەتا بۆ گەیشتنە ڕێککەوتنێکی تازە بوو بە مایـەی کۆمەلـێک ئومێدواری. لە ئۆکتۆبری سالّی ۱۷٤۷دا نوێنـەری کۆمپانیـا لـە ئیسـفەهان بـە شێوەیەکی گەشبینانە داخوازێکی بەنووسراوەی سـەبارەت بـە نـوێکردنـەوەی ئیمتیازی کۆمپانیا دایە خزمەت عادلشا.

ئەگەرچی حاکمی کرمان ناسراو بە شاروخخان بە نامەیەکی بەئەدەبانە داوای لە کارگێڕی ئیسفەهان کرد وەمێنێ و درێژە بە کارەکەی بدا و زێدە لەمەش دەریبڕیبوو کە شای تازە، گەلێک ڕێز بۆ ئورووپاییەکان دادەنێ، بەلام لە لایـەن شاوە هیچ فـەرمانێک دەرنـەچوو. سالـەخانیش لـە شـیراز شـیکردنەوەیەکی ئـەوتۆی خسـتە بـەردەم ئینگلیسـی و هولەندییـەکان[٦٢]. ئەگـەرچی هـەردوو کۆمپانیاکە پێیان خۆشبوو ناوەندەکانی بازرگانی خۆیان لە بەندەر بپـارێزن و چاوەڕوانی ڕووداوەکان مابونەوە، بەلام سەرهەلّدانی نێوخۆیی بەئاشکرا پەرەی دەسەند.

لە یەکەمی مانگی دێسامبردا، بەمبـەئی ئیـزنی گەڕانـەوەی لـەڕێوەی نوێنەرایەتی کرمان و پەلەکردن لە چوونەوەی نوێنەری ئیسفەهانی پەسند کرد. ئەم کارە هەتا وەختی دەرچوونی عەلیمەردانخان لـە ئیسـفەهان لـە بـەهاری سالّی ۱۷٥۰دا نەگەیشتە سـەرەنجامێک. لـەم سالـەدا ناوەنـدەکانی بازرگـانی بەتالان چوو؛ دوو کارگێڕی کۆمپانیا کە یـەکیان ڕێـزدار «گریـووز»ی نوێنـەری کرمان بوو، بەر لە ڕاکردن بۆ بەندەرعەباس تالان کران و لێیاندرا. گۆیا سالّـی دوایـی لـە وەخـتی گـرتنی ئیسـفەهان بـە دەس کـەریمخـان، ڕاپۆرتنووسـی

61- Lorimer, 86; Amin, 17 – 20.

62- GD VI, 19 and 21 October, 7 November 1747; cf. Amin, 25.

کۆمپانیاش بە کۆیلە فرۆشرا[٦٣]. (هەڵبەت پاشان پارەیەکی دا و خۆی کڕییەوە و ئازاد کرا.) سەرەنجام لە مانگی ئۆکتۆبرا فەرمانێکی مێهرەبانانە بە ناو و مۆری شاسمایلی سێهەم نێردرا بۆ بەندەرعەباس؛ بەرپوەبەرانی توجارەتخانە بەوریایی وڵامیان دایەوە کە تەنیا بە هیوای ئاکار و کردار و ڕۆژانی باشتر هەروا لێرە دەمێننەوە، دەنا ئامادەن ناوچەکە چۆل بکەن[٦٤].

توجارەتخانەی ئیسفەهان تازە نەکرایەوە. نوێنەرایەتی چووە کرمان و تا ١٧٥٨ لەوێ بنەی دانا، چونکە لەو ڕۆژگاریدا بازرگانانی مەشەد و ناوەندەکانی باکووری و مەڵبەندەکانی دیکە پێیان خۆش نەبوو بەرەورووی مەترسییەکانی ڕێوبانی بەندەرعەباس ببنەوە؛ بەڵام گرینگترین هۆی مانەوەی پێگەی بازرگانی کرمان مەرەزی باش و تیسکدرێژی بزنەمەرەزی پەروەردەی ئەوێ بوون کە لەبەر قاتی گشتگیری ئەیالەت، بە هەرەمە بەرەو تۆوبڕان دەچوون. جگە لە ڕاپۆرتنووسی زمانزانی ئەرمەنی کۆمپانیا کە لە ساڵی ١٧٦٠دا وەک نوێنەر لەوێ مایەوە، هەموویان لەم ئاخرین بنکەی ژووړووی وڵاتە دەرکەوتن[٦٥]. لەم سەردەمەدا وەکیل زۆر چاک دەسەڵاتی قایمتر دەبوو لە فارس و خەریکی بزووتن بەرەو باکوور بوو. کۆمپانیای هولەندی و ئینگلیسی تێگەیشتن کە ئەگەر دەس لە پێگەی بێسوود و مەترسیداری بەندەرعەباس بەردەن و بچنە شوێنێکی تا لە ناوەندی تازەی دەسەڵات کە شیراز بێ نیزیکتر بن، قازانجی پتر دەبێ.

١٥ ـ ٥ کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی لە ساڵانی ١٧٥٠ تا ١٧٦٩

ئەو کۆمەڵە مەترسییە گیانی و ماڵییەی کە لە لایەن تاڵانکەرانی بلووچ و ڕاووڕووتی سەرداران و سەرتر لە هەموان باجی زۆرەملییانەی پشتیوانەکانیان واتە مەولاعەلیشا و نەسیرخانی لاری هەرەشەیان لە کۆمپانیاکانی بازرگانی ئینگلیسی و هولەندی دەکرد، زۆر زیاتر لەوەیە لە

63- GD VI, 20 December 1747; Brieven 2679 (1752), Gombroon 21 – 22 (17 February 1751); Lorimer, 90.
64- GD VI, 9 October 1751.
65- GD VI, 31 December 1751; XII,1 and 5 March, 13 May 1761; Amin, 45.

گێرانەوە بۆ[٦٦]. لە سەرەتاکانی ساڵی ١٧٥٩دا هولەندییەکان سەرەنجام بەرەو خارک گەڕانەوە و کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی هەر ئەو ساڵە بڕیاری دا کە لەوێ بڕوا و قەومانی ڕووداوێک کە ڕەنگدانەوەی درێژی حەوتساڵ شەڕ بوو لە کەنداوی فارس، پتری پاڵ پێوەنان خێراتر وەخۆکەون. دوو پاپۆڕی بازرگانی فەرانسەوی هێرشیان کردە سەر توجارەتخانە و بەتاڵانیان دا. مەولاعەلیشا بە لایەنگری لەوان خۆی تێوەدا[٦٧].

دەستووری چۆڵکردنی بەندەرعەباس لە سەرەتای فێورییەی ١٧٥١دا، لە لایەن کۆمپانیاوە لە بەمبەئی دەرچوو، بەڵام نوێنەری دەستەی بەڕێوەبەرایەتی لای وابوو کە مانەوەیان بە مەسڵەحەتە. لە ئۆکتۆبری ساڵی ١٧٥٤دا دەستوور درا بە «فرانسیس فۆد»ی نوێنەری کۆمپانیا کە توجارەتخانەیەک لە بەندەرڕیگ بکاتەوە، بەڵام ئەم ئەزموونە بەرەوڕووی ناکامی بۆوە. ئینگلیسییەکان لایان وابوو کە هولەندییەکان بوونە هۆی شکانیان، بەڵام گۆیا هەڵتەزینەوە و ناڕەزامەندی میرمەهنا شکستی بە گەڵاڵەکەیان داوە. لە ساڵی ١٧٥٩دا پاش ئەوەی حوکمڕانی بەغدا بە فەرمانێک ئیمتیازاتی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی لە بەسرە نوێ کردەوە ئەم شکانە هەتا ئەندازەیەک قەرەبوو کرایەوە[٦٨] و کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی ئینگلیس تەواوی تەقەلاکانی خۆی لەوێ چڕ کردەوە. مەسەلەی بازرگانی تەنیا هۆی بزووتنی بریتانییەکان نەبوو بۆ وێسگەی سالمتری کەنداوی فارس: لەبەر قەومانی شەڕ لەگەڵ فەرانسە ڕێگای پۆستی زەمینی نێوان حەلەب و بەسرە وەک کورتترین ڕێ تا هیندووستان گرینگایەتییەکی پەیدا کردبوو. تەتەرەکان تەنیا لە ماوەی ١٥ڕۆژاندا بە ڕێگای بیابانەکانی نێوان دوو وێسگەدا خۆیان دەگەیاندە شوێنی مەبەست و بە کۆتایی هاتنی شەڕیش ڕێگای ڕاستەوخۆ وای کرد تا شەش مانگ لە زەمان کە بەختی دەورلێدانی قەپۆزەی «ئومیدنیک» دەکرا کەم بێتەوە[٦٩].

66- See GD VI,25 January to 24 February1752; Lorimer,98 -102; Amin. 42.

٦٧ـ بۆ زانیاری زیاتر سەبارەت بە وردەکاری ئەم ڕووداوە تکایە بڕواننە: یادداشتەکانی گێمبروون، بەشی ١٣، ٢٩ی مارسی ١٧٦١.

68- Saldanha, 73, 80, 91 – 92; Vadala, 41; Danvers, 400.

69- Sestini, 211; Amin. 60; Nashat, 112 – 113.

لە ساڵی ١٧٦٠دا بەڕێوەبەری تازەی کۆمپانیا بە ناوی ڕێزدار داگلاس بە مەبەستی هەڵبژاردنی باشترین شوێن بۆ دانانی توجارەتخانەی شەریکە نێردرایە لەنگەرگاکانی کەنداوی فارس. لە پەیامێکدا کە ناردی بۆ بەمبەئی، بووشێهری بە چاکترین جێ دەستنیشان کرد و گوتی: «لێرە مرۆڤ تەنیا نیازمەندی ڕەزامەندی و ڕاکێشانی سەرنجی شێخە.» بەڵام بەڕێوەبەرانی لەندەن هیچ بایەخیان بۆ ڕاسپاردەکەی دانەنا و خستیانە پشتگوێ و لە ئاوریلی ساڵی ١٧٦٢دا دەستووریان دا کە نوێنەرایەتی کۆمپانیا بگوێزنەوە بۆ بەسرە[٧٠].

چۆڵکردنی بەندەرعەباس لە ٢٦ی فێورییەی ١٧٦٣دا بە یارمەتی سێ پاپۆڕی شەڕکەری ئینگلیسی دەستی پێکرد. جەعفەرخانی لاری برای نەسیرخان بەرەگەی لەم پاپۆڕانە گرت. ناوبراو لە دانەوەی تاڵانی و ئەو باجانەی لە ڕابردوودا بە زۆرەملێ ئەستاندبوونی خۆی پاراست. هەربۆیە داگلاس بۆ پاشەکشە پێکردنی شەڕی هەڵگیرساند. بەر لەوەی لە ٧ی مانگی مارسا سواری گەمی بن، جەعفەرخان و پیاوەکانیان لە شوورە و سەنگەرەکانی پادگان و قەڵا دەرپەڕاند کە پێشتر ئی توجارەتخانەی هولەندییان بوو. ئەوان ١٣ پیاویان کوژرا و هیچیان بە تاڵان نەبرد و هەر ئەوەی توانیبوویان خۆیان قوتارکەن کەیفیان ساز بوو و ئەوپەری شادمانی خۆیان سەبارەت بە خانەخوێی فیفی و وازوازی بە تەقەی ماڵاوایی لە ڕێی ئەم چالاکییە بوێرانە و دلێرانە و سەرجەم سەرنجڕاکێشە دەربڕی[٧١].

ئێستا بەسرە تەنیا پێگە و ناوەندی نوێنەرایەتی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی بوو لە کەنداوی فارس. پەیوەندی کۆمپانیا لەگەڵ ئەم بەندەرە هەر نەپسابوویەوە و تەنیا چەند مانگ دواتر نامەکانی شێخ و پێشنیارە وەسوەسە وروژێنەکانی ئاکامێکیان لێکەوتەوە. ویلیام پرایس لە سەرڕێیەی بۆ بەسرە بە ناوی نوێنەری خاوەندەسەڵاتی کۆمپانیا لە لایەن بەڕێوەبەرانی شەریکە لە بەمبەئی بۆ وتووێژ لەگەڵ حاکمی بووشێهر خۆی ساز کرد و وایان دانا کە سەبارەت بە شوێنی دامەزرانی توجارەتخانە گفتوگۆ بکرێ. لەگەڵ شێخ

70- BP XXVI, 18 January 1763; Wilson, 178; Lorimer, 94; Amin, 45 – 50.
71- Lorimer, 94 – 96; Amin, 50.

سەعدوون ـ نوێنەری شێخنەسر کە رۆژگارێک وەک بارمتە لـە شـیراز دەژیـا ـ قەراروبڕییەکی دوازدەبڕگەیی نووسـی و تێیـا ئیمتیـازی هەڵـگیرانی پیتـاک و پاوانبوونی کـڕینی کـاڵای خـوری و داوودەرمـان و ئاسـانکاری پێویسـت بـۆ بنەجێبوونی نوێنەری کۆمپانیا وەبەرچاو گیرابوو[72]. پرایس قەرارادەکەی دایـە دەس بریکارەکەی و نـاردی بـۆ لای کـەریمخـانی سـەرۆکی شـێخ لـە شـیراز. کەریمخان لەودەمەدا چووبوو بـۆ ئازەربایجـان، بـەڵام سـادقخـان بەگـەرمی پێشوازی لە «جرویس» کرد. جرویس لە مانگی ئاگۆسـتا لـە حاڵـێکا هەڵـگری یەکـەمین پـەیمانی بازرگـانی کۆمپانیـای هینـدی رۆژهـەڵاتی بـوو لەگـەڵ فەرمانڕەوای تازەی ئێران، گەڕایەوە بووشێهر. لەم رێککەوتننامەدا پرایس وەک فەرمانداری گشتی «گەلی» ئینگلیس لـە کەنـداوی فـارس نـاوی هـاتبوو و لـە رێکەوتی ۲۳ی زیحەججەی ساڵی ١١٧٦ی کـۆچی / ۲ی جـوولای ١٧٦٣ی زایـینیدا ئیمزا کرابوو[73].

بڕگە گرینگەکانی قەرارادەکە برێتی بوون لـە: دەوڵـەتی ئینگلیسـتان دەتوانێ هەرچەندی زەوی پێویست بێ لە بووشـێهر بـە دەسـتییەوە بـێ. لـەم بەندەرەدا حەقی هەیە ۲۱ تۆپی بە لاوە بێ کە سەنگیان لە ۳کیلۆ زیـاتر بـێ بـۆ ئەنجامی ڕێورەسمی بەخێرهێنان و شەرەف. لە هەر شارێکی ئێران پێیخۆش بێ دەتوانێ لق و بنکەی بازرگانی بکاتەوە. دەبێ لە دانی پیتاکی سەر بە داوودەرمان و کاڵای هەنارده و بازرگانی بخەلەسن. باجی مشتەرییەکانی ئێرانی کۆمپانیا لە ۳% پتر پێهەڵناچێ. شەریکە هەلومەرجی پاوانی ـ بێجگە لە ئاوریشمی خاو کـە بـە دەس دەزگـای میرییـەوە بـوو ـ بـە دەسـتەوە دەبـێ و دەتوانـێ بـەر بـە خۆتێوەردانی چەشناوچەشن بگرێ و کارگێڕانی لە ئازادی ئایین بەهرەوەر دەبن. دەڵاڵەکان و هەواڵنێرانی شەریکە لە دانی پیتاک دەخەلەسێن، خانووی پێشووی شەریکە لە شیراز دەدرێتەوە. لەولاشـەوە کۆمپانیـا دەبـێ هەرچەنـدی کـاڵا و کەلوپەلێکی پێویستە بیهێنێ و تەواوی ئەو دراوانەی کە لە فرۆشی کاڵا وەگیری

72- Brieven 3015 (1765), 6; Amin, 71 – 72.

73- Brydges, Cix; Amin, 73 – 75; موقتەدیر، ل ٥٥، مەحموود، ل ٤ – ٦

The full text of the English version of this agreement is given in FR XVI, 782, and Aitchision, 42 – 44; cf. Sykes, 280 (contents).

دەکەوێ بە ویشکەپووڵ لە وڵات نەیباتە دەرەوە هەتا بەر بە لاوازبوونی دارایی وڵات بگیرێ و زیان و زەرەدی قورس نەیەتە دی. شەریکە نابێ پشتیوانی لە دوژمنانی شا بکا.

بەڵگەیەک بە دەستەوەیە کە نیشانی دەدا وەکیل شێخسەعدوونی بۆ گفتوگۆ لەگەڵ کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی دنە داوە. ئەم کارە بەشێک بوو لە سیاسەت و هەڵوێستی گشتی کەریمخان بە مەبەستی ژیاندنەوە و بووژاندنەوەی توجارەت لە قەڵەمڕەوی خاپووری فەرمانڕەوایەتییەکەیدا. مەرجەکانی بەرتەسک بوونی بردنەدەری ویشکەپووڵ دەریدەخا کە وەکیل یان ڕاوێژکارانی بەتەواوی لە بابەت کاریگەری چوونەدەری دراو لە هاوسەنگی توجارەتی ئێرانا ئاگادار بوون. ئەویش وەک نادر شەریکەی وەک تەنیا هاوپەیمانی جێئومێد لە بەرامبەر ئەگەری پەلاماری دزانی دەریایی و تالانکەراندا چاولێدەکرد؛ ئەم باوەڕە لە پاشماوەی ڕۆژگاری فەرمانڕەوایەتیدا لەنگەری دابوویە سەر پەیوەندی ئەو و کۆمپانیا.

توجارەتی بووشێهر گەیشتە گەشەکردن: لە مەودای ساڵانی ١٧٦٤ ـ ١٧٦٧دا کڕینی ساڵانەی خوری لە کەنداوی فارس بە شێوەی مامناوەندی خۆی لە ١٤٠٧ بارخانە دا کە بەشی زۆری لە ساڵانی ١٧٦٤ ـ ١٧٦٥ هەر ساڵەی ٧٥٠ بارخانە لە بەندەر بووشێهرەوە دەرچوو. ئەم ژمارانەی سەرەوە نیشاندەری چوونەسەری لە ڕادەبەدەری میانوەندی ساڵانە ٨٠٨ بارخانە بوو لە قۆناخی ١٧٥٤ ـ ١٧٦٢دا، واتە ئەو سەردەمەی کە سەرپەرستێتی نوێنەرایەتییەکانی کۆمپانیا لە بەندەرعەباس بنەجێ ببوو[٧٤]. ئەم ڕادەیە پێنجیەکی نەپاڵاوتەی تەواوی کڕیارەکانی بازرگانی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی بوو لە هەرێمی خۆرهەڵاتا. هەناردەی ئاوریشمی خاویش بەو هێندەی کە پارێزگای باکووری ئێران دەینارده خزمەت وەکیل ژیایەوە. بوونی هێوری و تەناهی لە ڕێوبان و ڕەوگەکانی لەشکرکردندا بوو بە هۆی گەشەی گەیاندن و گواستنەوە لە بازرگانێتی ویشکانیدا و هاتوچۆی کاروانەکان. لە بنەبانی ساڵی ١٧٦٤دا ڕێگاکانی نێوان شیراز و ئیسفەهان و ڕەوگەی سنوورەکانی ڕووسیا پڕ بوون لە

74- Amin, 79 – 82, 151, 155; cf, ANP, B1, 175, 1 February, 1775.

بازرگان[٧٥]. ئـەم ڕێکۆڕکەیـە پەیوەنـدی پێچەوانـەی هـەبوو لەگـەڵ یەکـەمین پەیوەندییەکانی ڕامیاری و لێرە بەدواشەوە لەتەک دارمانی بازرگانێتی بەسرە. سلێمان‌ئاغای میربەندەری سالانی ١٧٦٥ تا ١٧٦٦ ئەگەرچی حوکمڕانێکی بـەتوانا بوو، لە لایەن بنی‌کەعبەوە کە گەیبوونە پۆپەی دەسەلاتیان و کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەلاتی و عومەرپاشای سەرۆکی کە سێ‌جاران جەرەبابەی دابوو، لە سەرکار لادرا. ئاکامی لاوازکردنی حکوومەتی بەسـرە تـا ڕادەیـەکی زۆر بـوو بـە هـۆی تێکهەڵچوونی دەوڵـەتی بریتانیـا و تایفـەی بـنی‌کـەعب و قـەومانی دۆزێکـی کارەساتبار بۆ توجارەتی ئەو تایفە و پەیوەندییان لەگەڵ وەکیل و گەمارۆدان و گرتنی بەسرە بە دەس ئێرانییەکان کە ئەو ناوەندەی وەک بەنـدەرێکی گـەورە و قەوغای کەنداوی فارس لە بنە هێنا.

سـادق‌خـان بـۆ پێداچوونـەوە و توێژینـەوەی ڕێککەوتننامـەی نـوێ دەرفەتێکی وای لە کیس نەدا. هەر لەو ساڵـەش‌دا بـۆ سـەرکوتی میرمـەهنا لـە بەندەرڕیگ داوای ناردنی پاپۆڕی شەڕکەری کرد، بـەلام ناوەنـدی شـەریکە لـە بەمبەئی و نوێنەرەکەی لە کەنداو هیچ بەم داوایە ڕازی نەبوون. بۆیە لە مـانگی سێپتامبری ساڵی ١٧٦٤دا، وەکیل لە نامەیەکدا بۆ «جرویس»ی نووسی کە بـەم زووانە خۆی دەکشێتە لێوارەکانی دەریا و سەرۆکایەتی هەڵـمەت و چـالاکی لـە ئەستۆ دەگرێ و وا چاوەڕوان دەکا کە چەند پاپۆڕێکی بریتانیایی کە دێنە هانای هێزەکانی لەوێ ببینـێ: بـەلام دامودەزگـای کـز و لاوازی هـەردکلا ڕێیـان لـە بەڕێوەچوونی ئەم گەلالەیە گرت.

ڕاسـت یـان هەڵـە، هـەنگاوێکی ئـەوتۆ کـە دەیتـوانی بـە سـەرنج و خۆشەویستی وەکیـل گـوڵ بکـا، بـەڕێوە نـەچوو. دەسـتەی بەڕێوەبەرایـەتی کۆمپانیا لە بەمبەئی و گرینگتر لەمە بەڕێوەبەرانی دانیشتووی لەنـدەن وازیـان لێنەبوو کە بکەونە شوێن ئەو مەترسییەی ڕۆژبـەڕۆژ لـە تـالاوی ئاڵـقەدراوی ئیمپراتۆرێتی بازرگانی خۆیان‌دا پتری دەتەنییـەوە، بەتایبـەت کـە تـا ئێسـتا میرمەهنا هیچ مەترسـییەکی بـۆ نـەنابۆوە. لـە مـانگی مارسـی ساڵـی ١٧٦٦دا پەلەپاپۆڕێکی پشتیوان گەیشتە کەنداو هەتا خۆ بداتە شـەڕێکی سـنووردار دژی

75- Brieven 3048 (1766), 36 – 37.

بنیکەعب. کۆلۆنی دانیشتووی بەسرە ئیزنی نەدا کە دژی میرمەهنا کەلک لەم هێزەی دەریایی وەربگیرێ[٧٦].

ئەم بارودۆخە لەبەر دەستەوداوێن بوونی بێشەرمانەی بنیکەعب بۆ وەگیرهێنانی پشتیوانێتی کەریمخان بە ناوی نەتەوەی ئێرانی هەڵگەڕایەوە. وەکیل فەرماندەرانە دەگوێی دەوڵەتانی ئینگلیس و عوسمانی سرەواند کە دەبێ دەس لە قەڵەمڕەوی وی هەڵبگرن.

دەستەی بەڕێوەبەرایەتی کۆمپانیا لای وابوو ئەگەر بڕیار وایە ڕەزامەندی بنیکەعب وەدەس بێ، دەبێ مەسەلەی یارمەتی هێزی دەریایی دژی میرمەهنا وەبەرچاو بگیرێ. بەڵام سەرەنجام تەمایان گرت نەک تەنیا وا نەکەن، بەڵکوو بە مەبەستی وەرگرتنی دوورگەیەک ـ خارکیان پێ باشتر بوو کە دواتر گیرا ـ تەتەرپێچیان بکەن و داوا لە دەوڵەتی ئێران بکەن نیوەی ئەو ماڵەی لە دزانی دەریایی وەردەگیرێ بدرێ بەوان. ئەم سەردەمە چڵەپۆپەی چالاکی و هەڵسووڕانەکانی کەریمخان بوو بە مەبەستی وەرگرتنی تاوانانە لە بنیکەعب و سەلماندنی ئیمتیازی ئینگلیسییەکان لە بووشێهر.

ئێستا کەموزۆر لێیان ڕوون ببۆوە کە لەبەر کەترەخەمی جرویس سەبارەت بە نەدانی دیارییەک لە وەختی چوونیدا بۆ شیراز لە ساڵی ١٧٦٥دا و خۆدزینەوەیان لە قبووڵی مەرجەکانی پەیمانەکەی کە بەگوێرەی ئەو دەبوو ساڵێ بایی ٢٠٠٠تمەن قوماش بۆ سپای زەند دابین بکەن و تێکڕای دەکەوتە سەرهەقی پاراستنی کاروانەکانی بەرەو شیرازیان، بەشی هەرەباشی ڕەوت و ڕێبازی دووفلیقانەی کەریمخانیان لە دەس داوە. دەڵێن کەریمخان لە دەرفەتێکا بە تووڕەیی پرسیبووی باشە قازانجی مانەوەی ئەم ئینگلیسییانە لە ئێران چیە؟ پاشان فەرمانی دا کە نوێنەرەکەیان لە شیراز دەربکرێ. دەستەی بەڕێوەبەرایەتی کۆمپانیا دەستووری دا کە جێنشینی جرویس واتە ڕێزدار «باوێر» دیارییەکی ١٠هەزار ڕووپییەیی (١٢٥٠ لیرەیی) لەگەڵ خۆی بەرێ بۆ شیراز و سەرەتای کرانەوەی درگای وتووێژان خۆش بکا[٧٧].

بەمجۆرە نوێنەری شەریکە یانی جۆرج ئێکسیپ لە ساڵی ١٧٦٧دا پێی

76- BP XXXIX, 25 February 1766; Carmelites, 668; Amin, 67 – 68.
77- FR XVII, 1000, 1003; BP XXIX, 17 December 1766. cf. Amin, 93 – 94.

نایە شیراز، بەڵام چاکی پێشوازی لێنەکرا. وەکیل لەبەر وەرگرتنی چەند دیارییەک لە بنیکەعب زیاتر بۆ ئەم سەرساردییە دنە درابوو، بۆیە خۆی لە دیتنی نوێنەری کۆمپانیا کە نامەی دەستەی بەڕێوەبەرایەتی پێبوو پاراست[٧٨]. سەرەتا بە شێوەیەکی پرسووکایەتی خۆی لە وەرگرتنی دیارییەکانی ئێسکیپ لاگرت و فەرمانی دا کە ڕایبگرن. پاش تێپەڕینی مانگی دوایی، کارێکی وا کرا کە وەکیل بە شێوەیەکی ڕێسامەند تەواوی داخوازەکانی بۆ وێنە وێدانی دوڕگەی خارک قبووڵ بکا. هەروەها وا قەرار کرا کە بڕی نیومیلیۆنێک ڕووپییە یارمەتی بدەن بە هێزی دەریایی ئێران. بەدبەختانە نوێنەری بنەجێی بەسرە لەم وەختەدا تا کۆتایی ساڵی ١٧٦٦ هێنری موورە بوو کە شێتانە چەند تەگەرە و کۆسپێکی خستە سەرڕێی ئەو ڕەوتەی کە دەیتوانی لە داهاتوودا جێی هیواداری بێ. لەبەر ئێرەیی بردن بە ناوەندی گرینگ و گەورەتری بازرگانی بووشێهر و نەسازانی خۆی لەگەڵ ئێسکیپ و ئێرانییەکان هەر لە سەرەتای کارەوە نیشانی دابوو کە

٧٨ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٦٠ ـ ١٦١، ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٦٨ ـ ٣٨٨؛

ANP BI, 175, 27 September 1967; Carmelites, 668.

غەففاری لەم بارەدا نووسراوەکەی خۆی لە یەکێک لە نێردراوانی ڕووسیا بە شێوەی دەستی دووهەم و سێهەم وەرگرتووە؛ بەڵگەنامەکانی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەلاتی سەبارەت بە سەرەتای هاتنی ئێسکیپ هیچیان تێدا نیە و کۆمپانیا لە بەمبەئی کارەکانی کەریمخانی بە هەڵە لێکداوەتەوە.

BP XXXI, 17 November 1767, whers a favorable impression of the vakils Charcter is obtained from his ((Resolute of the present carried to him by Mr Skipp until affairs were settled)).

بەهەرحاڵ ئەگەرچی نەقل و نەزیلەی ڕۆستەموتتەواریخ سەبارەت بە سووکایەتی وەکیل دەربارەی یەکێک لەم باڵوێزانە زۆری پێوەندراوە(پەراوێزی ٩٦) بەڵام ڕاپۆرتی قۆنسوولی فەرانسە ئۆباڵی بۆ دەکێشێ کە کەریمخان تۆمەتبار دەکا کە دەمچەورانەی لە بنیکەعب وەرگرتووە. ڕاپۆرتی کارملیتەکانیش ئەمە دەسەلمێنن. یەکێک لەوانە هاوڕێیەتی نێردراوی بریتانییەکانی دەکرد کە لە بەمبەئیڕا بە نوێنەرایەتی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەلاتی هاتبوو. بڕواننە: وتاری پێری، وتاری ڕێزدار ڕەوشەنزەمیر لە گۆڤاری توێژینەوەکانی مێژووییدا، ساڵی١٠، ژمارە٣، ل ٢٤٦ـ ٢٤٧؛ ژمارە٤، ل٧٩ ـ ٢٨٤.

سەبارەت بە وتوویژ لەگەڵ وەکیل و بەدیهێنانی داخوازەکانی نارەزامەندە و لە بەرامبەر سەرۆکانی بالادەستیدا ئینکەبەری و کەڵەوەکێشی دەکرد. هەر کە راپۆرت و بۆچوونی گەشبینانەی ئێسکیپ لە مانگی ژووەندا خرایە روو، پێشنیارەکانی وەکیلی رەتکردەوە و وەلایەکی نا و بێدەنگەی لێکرد و فەرمانیشی دا بە بالوێز کە بگەرێتەوە بریتانیا. ئەو کات هەواڵی نارد بۆ بەمبەئی کە وتوویژەکانی شیراز بەرەورووی شکست بوونەوە. نامەکانی بە خوردبوونەوە لە فەرمانی نەفامانەی سەبارەت بە داخستنی نوێنەرایەتی کۆمپانیا لە بووشێهر، کەموزۆر نیشاندەری بێباوەری نەخۆشانەیەتی سەبارەت بە وەکیل. بە سازکردنی یەکێتی لەگەڵ ترکان و تەنانەت میرمەهنا لە راستیدا شەری دژی کەریمخان راگەیاند هەتا بە لێکدانەوەی خۆی هۆکاری بالادەسبوونی دەوڵەتی بریتانیا لە کەنداوی فارس بەدی بێنێ[٧٩].

ئێسکیپ لە کۆتایی ساڵا وەختایەک تێگەیشت کە دەستەی بەرێوەبەرایەتی شەریکە لەگەڵ پێشداوەرییەکان و رەوگەی خەیاڵاتی ئەمپریالیستی مووره هاودەنگ نیە و بۆچوونەکانیان یەکتر ناگرێتەوە، گەرایەوە بەسرە، لە لایەن بەمبەئیرا بەتوندی سەرکۆنەی ئاکار و جووڵانەوەی نوێنەری بنەجێی بەسرە کرا و پەلەپاپۆرێکی بچووک بە مەبەستی یاریدەدانی ئێرانییەکان بۆ گرتنەوەی دورگەی خارک نێردرا. ئێسکیپ سەرلەنوێ بەرێی شیراز کرایەوە و لە مانگی مەی ساڵی ١٧٦٨دا رێککەوتننامەیەکی مۆر کرد[٨٠]. مووره دیسانیش چەتی خستە وتوویژەکان: هەر لەو مانگەدا بە بێئۆقرەیی سەبارەت بەوەی لە شیراز تێدەپەرێ دڵتەنگی نواند، چونکە دەیبینی کە بەخاتری وەکیل کەوتۆتە ژێر تەوژمێکی تاڵ و ناخۆش. بەرلەوەی رێزدار ئێسکیپ بتوانێ هانی بدا بۆ بەرێوبردنی پەیمانەکە و ناردنی چەند پاپۆرێکی گەورە، لە ٢٠ی مانگی مەیدا دەستووری دا کە هێزی دەریایی بە تەنیایی هەڵمەتبەرێ و لە ئاکامدا بە دەس پیاوانی میرمەهنا تووشی شکستێکی مەینەتبار بوونەوە. پاشان بە بیانووی ئەوەی کە قۆشەنی زەند بە مەبەستی

79- BP XXIX, 31 January 8 and 11 September, 5 November 1767; ANP, B1. 175, 20 May, 9 October 1767; Amin, 95.

80- BP XXX, 6 and 17 November 1767; XXXI, 23 April 1768; Amin, 95 – 96.

کەلک‌وەرگرتن لە گەمییەکان نەهاتوون، نە تەنیا ئێسکیپی بانگ‌هێشتەوە و لە سەر کاری لادا، بەڵکوو لە کۆتایی مانگی جوولای‌دا فەرمانی دا کە هێزەکەش بگەڕێتەوە بەمبەئی. لە ئاکامی ئەم هەنگاوەدا وەختایەک کە زەکی‌خان دوو ڕۆژ دوای ئەو ڕووداوە بەخۆی و هێزەکانی داوەری، تەماشای کرد کە هیچ پاپۆڕێک لە گۆڕێ‌دا نیە و پەیوەندی ئێران و ئینگلیس تەنانەت لە ساڵی پێشووش پتر شێوا[81].

داڕووخانی میرمەهنا کە لە سەرەتای ساڵی ١٧٦٩دا بە هۆی کودەتایەک لە خارک ڕووی دا، دوایین کۆپلەی ئەم شانۆ خەمووژێنەی خێراتر کرد. کارگێڕانی کۆمپانیا لە بووشێهر کە دەیانزانی موورە بەرەوڕووی ناڕەزامەندی پتری ئێرانییەکان دەبێتەوە بە ڕاوێژ و بەرژەوەندی ئەو ڕایانکردە بەسرە. ئێستا موورە داوای لە «حەسەن‌سوڵتان»ی فەرماندەی تازەی خارک دەکرد کە دوڕگە بخاتە ژێر باڵی پاراستنی هێزەکانی بریتانیایی و نیوەی گەمییەکانی میرمەهنا بداتە دەس ئەوان. موورە تەنانەت زەکی‌خانی بە ملهوڕی تۆمەتبار کرد و حەسەن‌سوڵتانیش بەڕواڵەت جغەی دەرکرد و هاتە سەر شەڕکردن و موورە بەناچار گەڕایەوە بەسرە. ڕاست لەم ڕۆژانەدا سەربازانی زەند لە خارک دابەزین[82].

کەمتر لە شەش ساڵ پاش ژیانەوەی توجارەت لە بەندەری بەسرە و دەس بەکار بوون لە بووشێهر، کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی بەپێچەوانەی تەواوی ئەو گفتانەی کە سەبارەت بە سەرکەوتنەکانی خۆی دابوونی، لە حاڵێکا لە سەرزەوی سەرەکی ئەم وڵاتەدا جگە لە بەدگومانی و دڕدۆنگی قووڵی ئێرانییان هیچی دیکەی وەدەس نەهێنابوو، بەناچار ئەو ئاو و خاکەی بەجێهێشت. لە بەسرە بەرەوڕووی خەرجوبەرجی قورس و گرانی شەڕی مەینەتبار لەگەڵ بنی‌کەعب بوونەوە و لە توجارەتا ڕووبەڕووی سەرسووتان هاتن. نێوانیان لەتەک حوکمڕانی بەسرە پتر لە ڕابردوو گرژتر بوو. موورە

81- BP XXXI, 7 July, 7 and 9 September 1768; XXXII, 24 April 1769; ANP, B1. 175, 4 July, 12 August 1768; Amin, 99.
82- BP XXXII, 21 and 22 March 1769; Carmelits, 669; ANP B1, 175, 4 June, 8 July, 12 August 1768; Amin, 99.

لەبەر دۆراندنی پێگەی بووشێهر و نیازپاکی وەکیل، لـە لایـەن بەڕێوەبـەرانی کۆمپانیاوە لە بەمبەئی کەوتە بەر ڕەخنە، بەڵام زۆر سـەیر بـوو چونکـە هـەتا شەش‌مانگی دیکەش لە سەر کار لایان نەدا تا بتوانـێ لـە گەمـە سیاسـییەکانی گەمارۆی بەسرەدا خۆی بنوێنێ[٨٣].

گۆیـا هۆکـاری لێنـەخرانی دەگەڕایـەوە سـەر پشـتیوانی ئـەخلاقیی بەڕێوەبەرانی لە سیاسـەتەکانی. ئەمانـە وەک چەشـنێک کۆسـپ و تەنگـەژە دەیانڕوانییە ئیزن و مۆڵەتی یاسایی ناردنەدەرەوەی سکە لە لایەن کەریمخانەوە و بە مەبەستێکی ناپێویستیان دەزانی. خۆڕاگری شـەپۆلی بـاوەڕ و متمانـە کـە پاش سەرکەوتن لە شەڕێکی حەوتساڵەدا وەدەس هاتبوو، هەروەها وەرگـرتنی داهاتی پیتاکی تازە (وەرگرتنی پیتاکی چەندین پارێزگای هیندی) وای کردبوو کە بەڕێوەبەران پتر سەریان لە کێشە بخورێ و بەرپرسایەتی زیـاتر لـە کەنـداوی فارس بخەنە ئەستۆیان. بەڕێوەبـەرانی لەنـدەن بـە چـاوی پرمغابەتـەوە لـە نەوی‌کێشانی بەمبەئییان دەڕوانی و موورەیان سەبارەت بە ئاکارەکـانی لەگـەڵ پاشا و وەکیل بە حـەق دەزانی و دنـەیان دەدا و داوایـان لێـدەکرد کـە لەتـەک ئەوانیشا وەک «ڕاجە»کانی گەنـدەڵ و لاوازی هینـدی بجووڵـێتەوە. بـەڵام لـە کۆتایی ساڵی ١٧٦٩دا تەوژمە ورووژاوەکان بە شـێوەیەکی بـەرچاو لـە هـەموو لایەکـەوە کـەم بوونـەوە: کۆمپانیـای هینـدی ڕۆژهـەڵاتی پـەیمانێکی لەگـەڵ حەیدەرعەلی‌خانی دەکەنی بەست. مەرگی شـێخ‌سلێمانی کـەعبی و میرمـەهنا ئاشتی لە بەشی سەرووی کەنداوا بە دیاری هێنا. جێگۆڕکەی کاتی میربەنـدەری پرکێش نێوانی موورە و پاشای خۆش کردەوە. بۆیە بەرپرسـان و بەڕێوەبـەران جڵەوی هەڵومەرجی پەرێشان و پرسووکایەتی کاروباریان لـە کەنـداوی فـارس بەردا هەتا هەموو تەقەلاکانیان لە لایەن کۆمپانیاوە لە بەمبەئی چڕ بکەنـەوە و نانوپۆی کاران لە بەسرە بخەنە سەریەک[٨٤].

١٥ ـ ٦ کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی: (١٧٦٩ ـ ١٧٧٩)

سەرەڕای پێداگری سەرکەوتووانەی موورە سەبارەت بەوەی کـە بەسـرە

83- BP XXXII, 24 April 1769; FR XVI, 1009; Amin, 100.

84- FR XVI, Private NO. 12; cf. Amin, 96, 98.

بەندەرێکی بڕەوداره بۆ فرۆشی بەرهەم و قوماشی پەشم، شەریکه لە خۆی ڕانەدەبینی هیچ هەنگاوێک باوێژێ. ئەو لێژنەیەی کە بە مەبەستی هەڵسەنگاندن و پێداچوونەوەی ئەم بابەتە پێکهاتبوو ڕاپۆرتی دا کە هێشتاش بووشێهر خودبەخود باشترین بازاڕی کۆمپانیایە، چونکە قوماشی پەشم خواهان و کڕیاری لە ئێران زۆر زیاترە لە چاو ئێراق و لە لایەکی دیکەوە ئەو هێندە ئاوریشمە خاوەی کە وەک بەرهەم و داهاتی پارێزگای گیلان دەدرایە دەستی وەکیل و ئەویش ئامادە بوو ئاڵوویری پێبکا، بە شێوەیەکی بەرچاو پەسند بوو[٨٥]. سەرەنجام دەرکەوت کە کەریمخان پێیخۆشە تا کۆمپانیا لانیکەم سەرلەنوێ توجارەتخانەکەی لە بووشێهر دابنێتەوە. لە ١٠ی مانگی ئاگۆستی ساڵی ١٧٦٩دا مووره لە لایەن شێخنەسرەوە کە لە شیراز بوو نامەیەکی پێگەیشت. ناوبراو لەم نووسراوەیەدا بەئاشکرا ڕوونی کردبۆوە کە وەکیل هەموو ڕووداوەکانی ڕابردووی لە بیر خۆی بردۆتەوە و پێشوازی لە دانانەوەی توجارەتخانە دەکاتەوە. مووره زۆر بە ڕێزەوە بەڵام بە سەرساردی وەڵامی دایەوە کە کۆمپانیا تەنیا وەختایەک لەم بارەوە دەکەوێتە خۆ کە خودی وەکیل نامەیەکیان بۆ بنووسێ و ئامادە بێ کە قەرەبووی خەسارەتی ماڵ و دارایی تێداچووی کۆمپانیا بگرێتە ئەستۆی. شێخنەسر لە ساڵی ١٧٧٠دا نامەیەکی دیکەی نارد کە بوو بە هۆی ڕازی بوونی دەستەی بەڕێوەبەرایەتی، بەڵام هەڵبەت مووره پێی قایل نەبوو و کۆمپانیا ئاوای نووسی: «وا وێدەچێ کە ئێرانییەکان زۆریان مەیل لە گەڕانەوەی ئێمەیە بۆ وڵاتەکەیان و نابێ هێندە دڕدۆنگ بین.» ئەو کات دەستووریان دا بە مووره کە یەکێک لە کارمەندەکانی بە ناوی «موورلی» وەک باڵوێز بنێرێتە شیراز[٨٦].

مووره بە کەللەڕەقی دژی ئەم هەنگاوانەی توێژینەوەیان لە سەر کرابوو ڕاوەستا. بۆ ئەم مەبەستە کای کۆنی بە با دەکرد و دەگەڕایەوە سەر یەکەمین بۆچوونەکانی کەریمخان لە سەردەمی ئێسکیبدا و دەیگوت قسەکانی لە ئێمەی ڕوون کردەوە کە وەکیل خوازیاری ئاڵوویری بازرگانی نیە لەگەڵمان، چونکە دەڵێ چوونەدەری سکە دەبێتە هۆی هەژاری وڵاتەکەی. پاشان ناڕەزامەندانە

85- BP XXXII, 31 October, 10 November 1769; Amin, 101.
86- Carmelites, 670; FR XVI, 1009.

ڕایگەیاند کە دوو باڵوێزی نێردراوی پێشوو ١٠هەزار ڕووپییەیان خەرج کردووە و ئەمجارەشیان ٢٠هەزار ڕووپییە پتر خەرج دەبێ و ئەگەر بێتوو گفتوگۆکان سەرکەوتوو نەبن لە شان و شکۆیان کەم دەبێتەوە و لە لایەکیشەوە لەبەر وەرزی گەرما سەفەر نالەبارە و سەرەنجامیش دەستی لەم بیانووتاشینانە هەڵگرت و دەقودۆغر گوتی کە ڕازییە بە کارکردن لەگەڵ ترکان لە بەسرە و بە بۆچوونی وی کەریمخان فەرمانڕەوایەکی زاڵمی پەیمانشکێنە و ئەگەریش خۆی داوەتە وتووێژ تەنیا بۆ ئەوەیەتی کە جەماوەری نزم و هەژاری داهاتێکیان وەگیرکەوێ و چاچنۆکی و بەرزەدەماخی خۆی بسەپێنێ[87].

ئەگەرچی شێخنەسری بووشێهری و حەسەنخانی بەندەرڕیگی دەستیان لە نووسینی نامە و داخوازی دۆستانەیان هەڵنەگرت، بەڵام وەکیل خۆی لە نووسینی نامە پاراست. لە سەرەتاکانی ساڵی ١٧٧٢دا حەسەنخان کوژرا و میرعەلی کە وازی هێنابوو لە دۆستایەتی دزانی دەریایی و کەریمخان لێی خۆش بوو، جێی گرتەوە. گەمێی بازرگانی «بریتانیا»ی کەوتە دەست و ئەو ڕاسپێراوەکەی کە بۆ بردنەوەی گەمییەکە نێردرابوویە شیراز بە نالەباری لەگەڵی جووڵایەوە و لە بووشێهر دەریکرد. بەڵام هەرچۆنێک بێ وەکیل تەواو ئۆباڵی بۆ کردەوەی میرعەلی کێشا[88].

سەرەنجام وەختایەک لە ئاوریلی ساڵی ١٧٧٣دا تاعوون گەیشتە بەسرە، موورە و دوازدەکەس لە کارمەندەکانی سواری دوو گەمی بوون. یەکیان گەمییەکی چواردەتۆپە بوو بە ناوی «دریک» و ئەوی تریش یەکێکی هەشتتۆپە بە ناوی «تایگێر». پاشان بەم گەمییانە بەرەو بەمبەئی کەوتنەڕێ. کاتێک لە ٢٦ی ئاوریلا لە بەندەرڕیگەوە تێدەپەڕین سێ پاپۆڕی شەڕکەر لێیان وەدەرکەوتن و گەمێی «تایگێر»یان گرت. گەمێی دریک ڕایکرد و زۆرێک لە مەلەوانانی تایگێر خۆیان خستە دەریاوە. گەمی بەخەنیمەتگیراو لە بەندەرڕیگ لە لیتە چەقی و دووکەس لە کارمەندانی کۆمپانیایان بردە بەندەر. ئەم دووە ناویان «بیومێنت» و «گرین» بوو کە بە مەبەستی دەسپێکردنەوەی کاروباری بازرگانی کۆمپانیا لە بووشێهر نێردرانە شیراز. ئەگەرچی کەریمخان سەعاتەکەی لە گرین ئەستاند

87- FR XVI,1016, 1021 (extracts from Basra Diary, dated 14 and 20 May 1770).

88- FR XVI, 1074 (20 March, 2 August 1772); SP 97/94 (1771), 213b.

بەلام ئەم دووکەسە لە شیراز هیچ بەلگەیەکیان بۆ دەربڕینی ناڕەزامەندی بە دەستەوە نەبوو و دەیانتوانی بۆ پیاسە کردن بڕۆنە دەرەوەی پایتەخت. ڕۆژێ حەوت ڕووپییەیان بۆ بڕایەوە و شەرابێکی زۆریشیان خرابوویە بەردەس. سالی داهاتوو بە کەیخودایەتی و نێوبژیوانی شێخنەسر لە بووشێهر ئازادیان کردن. شێخ لەو کاتەدا کە گفتوگۆکان لەگەل کۆمپانیا بەرەوپێش دەچوو زور بە وردی پارێزگاری لەم دوو کەسە دەکرد. هەروەها کەریمخان ئیزنی دا کە ئەم هەلە ڕەخساوە لە دەس نەدا و گەمێی «تایگێر» ئامادە بکا بۆ چوونە نێو پەلەپاپۆڕی کەنگان کە لە زستانی ئەوسالەدا بۆ ئامانجەکانی شەڕی زەکیخان لە عومان و هێرشی داهاتوو بۆ بەسرە تەیار ببوو[٨٩].

مووره و کارمەندانی تەنانەت وەختایەک کە گەیشتنە بەمبەئی ئیزنی دابەزینیان لە بەستێن پێنەدان، چونکە لەوە دەترسان کە تاعوونیان لەگەل خۆیان هێنابێ. لە سەرەتاکانی سالی ١٧٧٤دا کە تاعوون ڕۆمرکابوو گەڕانەوە بەسرە. مووره سەرەتا بە ناوی نوێنەرایەتی بریتانیاوە نامەیەکی بۆ کەریمخان نارد و خۆشی نامەیەکی نەرمتر لەوەی بەدڵ پێیخۆش بوو بۆ کەریمخانی نووسی و دیسانیش داوای کرد کە گەمی و زیندانییەکانی بۆ بنێرنەوە و دەسدرێژیکاران تەمێ بکرێن و مەرجەکانی پێویست بۆ داگیرساندنی پەیوەندی بازرگانی ڕابگەیەنێ. بیومێنت و گرین لە ٥ی مانگی جوولایدا لە نامەیەکا بۆ موورەیان نووسی کە وەکیل بە گەیشتنی نامەکەی گەشاوەتەوە، بەلام هەلبەت وەک لایەنی مامەلە داخوازێکی هەیە و دەیهەوێ دەولەتی بریتانیا لە چالاکی دژی شێخعەبدوللا بنیموعین لە دورگەی هۆرمز یاریدەی بدا و هێزی دەریایی بنێرێتە هانای. مووره کە هێشتاش شکستی خارکی لە بیر مابوو بۆ بەمبەئی نووسی و پێیداگرت کە ڕەزامەندی لە سەر ئەم داخوازە دەرنەبڕن.

وەلامی گەلالەی چاوەڕوانکراو لە مانگی فێوریەدا هاتەوە و زۆر بەڕێزەوە داخوازەکەی وەکیل قبوول نەکرابوو. وتووێژەکان لە ماوەی سالی داهاتووشدا قۆرتیان تێکەوت. ئەگەرچی گرین ئازاد کرا بەلام مووره بنکەی

89- FR XVII, 1053, 1071; Parsons, 183 – 185, Lorimer,144; Wilson,183; Amin, 111.

بازرگانی لە بەسرە کردەوە و بیست مەن ئاوریشمی خاوی وەک چێشتەی بازرگانی لە ئێران کڕی[٩٠]، بەڵام کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی تازە حازر نەبوو لە بووشێهر کار بکا. لە لەندەن و بەمبەئی بارودۆخی سیاسی کۆمپانیا تووشی ئاڵوگۆڕێک ببوو، چونکە شەڕی ڕووسیا و عوسمانی لە ساڵانی ١٧٦٨ ـ ١٧٧٤دا وای کرد کە دەوڵەتی عوسمانی لەم قۆناخە پڕ بەهرەیەدا کە کۆمپانیا تێدەکۆشا ناوەندی کار و چالاکی بازرگانی کەنداوی فارس لە بەسرە چڕ بکاتەوە، لەم ڕەوگەیە بترازێ و بکەوێتە سەرباری کڕینی کەرەسە و کەلوپەلی وڵاتی هیندووستان. تاعوونی ساڵی ١٧٧٣ زەبرێکی قورسی دیکەی لە کاری بەندەر وەشاند. سەرەڕای ئەم مەسەلەیەش کۆمپانیا لە هیندووستان لە کاروباری دارایی و هەل و هەلکەوتەکانی سیاسیدا تووشی گەشە و نەشەیەکی بێوێنە هاتبوو کە لە ساڵی ١٧٧٣دا دەسپێکردنی کاری ڕێکوپێک پێویستی دەنواند. کەوایە سازکردن و بنیاتنانی چەند بنکە و ناوەندێک لە بەستێنەکانی خاکی ئێران گرینگایەتییەکی ئەوتۆی نەبوو کە وەک سەنگ و پارسەنگێک حیسابی بۆ بکرێ. موورە سەبارەت بەوەی کە توانیبووی مەبەستەکە لە کۆبوونەوەی بەڕێوەبەراندا بێنێتەگۆڕ خۆشحاڵ بوو، چونکە بە بڕوای ئەو لێکدانەوەی خۆپرستانەی زیندانییانی ئینگلیسی کە لایان وایە توجارەتی کۆمپانیا لە بووشێهر سەرکەوتوو دەبێ، هەر بۆ قوتاربوون و ڕەوینی گرفتی خۆیانە[٩١].

بەختەوەرانە نوێنەرایەتی بەمبەئی، سەرەڕای پێناخۆشبوونی موورە لە لەندەنەوە چەند دەستوورێکی ڕاستەوخۆی پێگەیشت کە پێویستە و دەبێ لە ڕۆژی ٧ی مانگی ئاوریلی ساڵی ١٧٧٥دا یەکێک لە کارگێڕانی شەریکە بە ناوی گاردێن بە مەبەستی دانانی ناوەندێکی تازە بنێرنە بەندەر و بۆ دەسپێکی وتووێژەکانیش ئازادکردنی دووکەسەی ئینگلیسی بە دیل گیراو نەکەنە پێشمەرج. لەم کاتەدا دەورەدرانی بەسرە تازە دەستی پێکردبوو و موورە و کارمەندانی حەوتەیەک دوای گەمارۆ پێیان نایە بووشێهر. پاش ڕاکردنی لەپڕیان لە بەندەری ئاڵقەدراو، تێگەیشتن کە وتووێژ هەر خودبەخود کۆتایی پێهاتووە و بەپێچەوانەی ڕەخنەی بەردەوامی موورە، گاردێن و سەرۆکانی

90- FR XVII, 1061, 1063, 1065, 1071, 1078; Parsons, 185; Amin, 111.
91- FR XVII, 1072, 1074; Amin, 107 – 109, 111, 112.

هێشتاش هەر لە سەر بیروبۆچوونی شەش ساڵ لێرەوبەری خۆیان سوورن کە دەڵێ: «ئەگەرچی بارودۆخ نالەبارە، بەڵام هێشتاش کاروباری ئێمە لە کەنداوی فارس دەگەڕێتەوە سەر پێشبینی سەنگوسووک نەکراوی ئەو چالاکییەی کە نوێنەرمان دژی کەریمخان نواندوویەتی.»

چۆنیەتی ئەم نەسازانەی کە لایەنی بەرامبەریش هەیەتی لە نامەی ڕێکەوتی ٢٤ی ئاوریلی وەکیلا کە تێیا دەستووری ئازادی دیلەکان و دانەوەی گەمیی «تایگێر»ی دابوو، دەردەکەوێ. لەم نامەیەدا بە سەرساردی ویستبووی کە بزانێ داخوا دامەزراوەی بازرگانی ئێمە دووبارە لە بووشێهر دەس بەکار دەبێتەوە یان نا؟ بە ئاشکراش نووسیبووی کە «هیچ دوژمنایەتییەکی لەگەڵ بریتانیا نیە و تەنیا لەگەڵ نوێنەرەکەی ناحاوێتەوە.» ڕۆژێک دواتر بیومێنت لە بووشێهر ئاڵای کۆمپانیای لە سەر بینای توجارەتخانەی ژمارە ٢ هەڵدا[92].

گەمارۆی بەسرە بۆ گەیشتنە ئامانجەکانیان هیچ شوێنێکی دانەنا. بەگوێرەی نووسینی پارسۆنێز کەریمخان بەئاشکرا سوێندی خوارد کە یەکێک لە هۆکارەکانی هێرش بۆ سەر بەسرە، تۆڵە کردنەوە بووە لە مووره. پاش ڕۆیشتنی مووره لە بەسرە، وەکیل ئەوپەڕی ڕەزامەندی خۆی بە گاردێن ڕاگەیاند. گاردێن تێگەیبوو کە ئەگەر بێتوو ئێرانییەکان بە سەر بەسرەدا زاڵ بن و بیگرن، کۆمپانیا لەتەرکێن هیچ بنکەیەکی نابێ مەگین ئەوەی لەپێشدا لەگەڵ ئێرانییەکان بگاتە ڕێککەوتنێکی دۆستانە[93]. وێڕای ئەمەش لە ١٤ی مانگی مەیدا سادقخان بە فەرمانێک ڕایگەیاند کە ئەگەر بێتوو شار بگیرێ گیان و ماڵی کاربەدەستانی شەریکە لەوێ دەستەبەر دەکا و بەپێچەوانەی تاڵان و بڕۆی ماڵ و سامانی جەماوەری شاری داگیرکراو، ئەم فەرمانە لە جێی خۆیا چاکی جێگرت.

مووره لە ڕووی ئەو زانیارییانەی کە گەیبوونە دەستی خۆی لە هاتنی بەسرە پاراست و لە سەردەمانی داگیرکرانی ئەم بەندەرەدا بە دەس هێزەکانی زەند، ئابراهام و لاتووشە بریکاری بوون. ئەمانە لە هاوینی ساڵی ١٧٧٧دا گازندەیان دەکرد کە بەپێچەوانەی ئەو قەرار و فەرمانانەی دەرچوون هێشتاش ناچارن ٣% پیتاکی باوی سەردەمی دەسەڵاتی ترکان بدەن. گەمارۆ بە تەنینەوەی

92- FR XVII, 1089; Amin, 113 – 114.

93- Parsons, 185, 198; FR XVII, 1095; Amin, 114 – 115.

تاعوون و ئەو خەسارەتانەی شالاوەکانی بنیکەعب و مونتەفیق تووشیان دەکرد گەیشتە ئەوپەڕی ناڵەباری خۆی و ئاخرین زەبری داهێنایە بازرگانانی بەسرە و بە مردنی وەکیل لە ساڵی ١٧٧٩دا تەواوی ئومێدەکان بۆ گەشە و سەقامگیربوونی توجارەت لەم شارەدا یەکسەرە با بردی. لێرە بە دوا تەنیا هۆی مانەوەی کۆمپانیا و بوونی بنکەیەکی لەوێ بەخاتری لێکۆڵینەوە سەبارەت بە ڕێوبانی ویشکانی هەتا ئەو وەختەی کە مەترسی لەنەکاوی هەڵگیرسانی شەڕ لەگەڵ فەرانسە لەگۆڕێدابوو پێویستی دەنواند. سەرەنجام ئەم ئامانجە بە چڕبوونەوەی توجارەتی ناوچەی سەرووی کەنداو لە کووەیت وەدیهات. توجارەتخانەی نوێی بووشێهریش ساڵبەساڵ ڕووی کردە نوشستی و تەنانەت بەر لە مردنی کەریمخان بڕیار درابوو کە کارگێڕانی دانیشتووی وێندەرێ کەم بکەنەوە و تەنیا کەسێکی لێبهێڵنەوە. لە ناوچەی خوارووی کەنداو توجارەتی بەندەرعەباس و مەسقەت هەروا بەرقەرار بوو. لەم بارەوە کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی و بازرگانانی کەرتی تایبەتی سەر بەو شەریکەیە دەبوو تەواوی تەقەلای خۆیان بخەنە گەڕ بە مەبەستی زیندووکردنەوەی پەیمانێکی مردوو[٩٤].

هەڵبەت ئەم بارودۆخە ـ بۆ توجارەتی ناوخۆی وڵات ـ هەڵنەدەسووڕا؛ گەمیوانی لێواری بەستێنیان لە بەندەرێکەوە بۆ بەندەرێکی دی، هەڵگرتن و گواستنەوەی شتومەک بە سواری پاپۆڕان و بازرگانی لەڕێی ئۆقیانووسەوە بە گەمێیبائاژۆ لەچاو ئەو ئاڵوگۆڕە سیاسییانەی کە لە بەستێن ڕوویان دابوو گۆڕانێکی کەمتری بە سەر هاتبوو. بەڵام لە تەواوی ئەم ماوەیەدا چ لە ئێران و چ لە بەسرە بەختی شەریکە تا ڕادەیەک پێکەوە گرێدرابوو و دەگەڕایەوە سەر ڕێبازی سیاسی و بەڕێوەبەرایەتی و شێوەی کاری کەریمخان. وەکیل لە دیداری لەگەڵ بازرگانان و باڵوێزان زیاتر بانگەشەی «فرانکلین»ی سوور دەکردەوە کە «سەبارەت بە غەواران بەتایبەت ئورووپاییەکان بە شێوەیەکی ئاشکرا مێهرەبان و خۆشئەخلاقە و قەت ناهێڵێ کە هیچکامیان بێ ئەوەی بیانلاوێنێتەوە و ڕووحی جوامێرانەی خۆیان پێ بنوێنێ لە ئێران دەرکەون[٩٥].» ئاکار و جووڵانەوەی لەگەڵ کارمەندانی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی بەپێچەوانەی

94- FR XVII, 1143; Sestini, 206 – 207.
95- Francklin, 307.

سەرسوڕمانی مووره هەرگیز ناکرێ وەک ڕەوتێکی زاڵمانە یان لە ڕووی مەیل و کەیفەوە داوەری لە سەر بکرێ. کەریمخان و ڕاوێژکارانی وەختایەک کە هەوڵیان دەدا بۆ گەشەی باری بازرگانی لەبەر پەیوەندی توجارەتی و هاتنی گەڕۆکی وەک نیبوور و هەروەها وتوویژی ڕاستەوخۆ لەگەڵ نێردراوانی حەیدەرعەلیخان ناشێ کە سەبارەت بە تێگەیشتن لە ئامانجە ئەمپریالیستییەکانی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی بێگانە بووبن[96]. سیاسەتی وی بەپێی ڕێسا لەگەڵ ڕێبازی سیاسی سەفەوییە و نادرشا یەکتری دەخوێندەوە، واتە دەیهەویست کەلک لە تێکنۆلۆژی پێشکەوتووی ئورووپاییەکان وەربگرێ بەلام لە خۆیان نیزیک نەکاتەوە. مەسەلەی

96- Reise, 104.

ڕۆستەموتتەواریخ نەقڵێکی سەیر و خۆش سەبارەت بە نێوانی ئینگیسییەکان و وەکیل لە لاپەڕە ٣٨٦ ـ ٣٩٠دا دەگێڕێتەوە و ڕەنگە لەو دەستە چیرۆکانە بێ کە هەودای باریکی ڕاستەقینەشی تێوەدرابێ. گۆیا وەکیل بالوێزی فەرەنگی بە چاوی سووکەوە وەردەگرێ و بە گێڕانی زنجیرەیەک شانۆ لە لایەن دەرباریانی تەڕدەست و بەهێزی شوێنی لە سەر دادەنێ. بۆ وێنە وشترێک بە شمشێر دوولەت دەکەن و لوولەی تفەنگ بە ئەژنۆ دەشکێنن. ڕۆژێکی خان یەکێک لە غولامەکانی نارد تا گەمێیەکی فەرەنگی بکڕێ، کابرا چوو گەمیوانی کوشت و کاڵاکانی هێنایە بەستێن. دوابەدوای ئەو قوشەنێکی بێئەژماری فەرەنگ بۆ گرتنی ئێران کەوتەڕێ و کەریمخان بە ڕاسپاردەی ئاغامحەممەدخانی قاجار خەڵات و فەرمانێکی بۆ میرمەهنا نارد هەتا خاشەی ئەوانە بکێشێ. یاغی بەخشرا و ٣٠٠چارشێوی بە سەر ٣٠٠کەس لە پیاوکوژانی هەڵکێشا و هەریەکەی دەمانچە و تفەنگێکی پلیتەیی خستە ژێر باڵیان و بە سواری گەمی هێنانی بۆ بەندەرعەباس. فەرەنگییەکان ئەم بارە دڵبزوێنەیان لە دووربینانەوە بینی و دەرگای قەڵایان بۆکردنەوە و ئەو کات هەموویان قەڵتوبڕکران. هاونیشتمانیان لە هیندووستان پێیانزانی و کەوتنە سەر تۆڵەئەستاندنەوە، بەلام وەختایەک تێگەیشتن بێتوو شەڕ بقەومێ هیندی پشتی ئێرانییەکان دەگرن، پاشگەز بوونەوە. لە نێوەرۆکی ئەم داستانەدا ـ کە هەروەک یەکێک لە وتە پووچەڵەکانی کامووسی ڕێزدار مووره لێکدەدرێتەوە ـ دەکرێ چەند تیشکەیەک لە بیرەوەری شاندی ئێسکیپ و ڕووداوی گەمێی تایگێر و شەڕی کەعبییەکان و گرتنی هولەندییەکان لە خارک بە دەس میرمەهنا و بالوێزانی حەیدەرعەلیخان بناسرێنەوە.

پەیوەندییەکان و تێکەڵاوێتی زیاتر دەبوو درابایە دەس وەچەی داهاتوو.

١٥ ـ ٧ کۆمپانیای هولەندی و فەرانسەوی

پارێزرانی بەرژەوەندییەکانی فەرانسە لە هیندووستان کە مانەوەی لە هەرێمی ڕۆژهەلات و کەنداو بە پێویست دادەنا، پتر دەیهەویست کە وریای ڕەوگەی هاتوچۆی ڕاستەوخۆی بێ بۆ هیند و نیشانی دا کە هیچ مەیلی لە کەڵەوەکێشی و کێبەرکێی بازرگانی نیە لەگەڵ ئینگلیس و هولەند لە کەنداوی فارس و بۆیە حازر نەبوو کە هیچ پەیمان و پەیوەندییەکی بازرگانی یان سیاسی لەگەڵ وەکیل ببەستێ و دامەزرێنێ. ڕاسپێراوێتی گرینگی سیاسی خۆیان لەم کارانە پێ سەرتر بوو، واتە گەورەباڵوێزی فەرانسە لە ئیستانبووڵ هەر ئەوەندە وریای ئێرانییەکان و کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەلاتی بوو کە بتوانن هاوکاری خودبەخودی عوسمانی بە مەبەستی ڕاگرتنی هاوسەنگییەک لە ئورووپا بپارێزن.

لە ساڵی ١٧٤٨دا دوای ئەوەی کە مووچە و مانگانەی قۆنسوولی فەرانسە لە بەغدا بۆ ماوەی دوو ساڵان لە «پۆندیشیری»ڕا نەنێردرا، سەرەنجام دەستی لە کارەکەی بەردا. لە ماوەی ئەم دەساڵەی دواییدا قۆنسوول جێگۆڕکەی پێنەکرابوو. کاروباری قۆنسوولخانە و کۆمپانیا وێکڕا لە لایەن «ئیمانۆئێل بالیت»ەوە بەڕێوەدەچوو. ناوبراو قەشەی کلیسای کرێملی بابل بوو. لە ساڵی ١٧٥٤دا بە مەبەستی دانانەوەی نوێنەرایەتی کۆمپانیا پاش پێشکەوتێکی کەمتاکورت لە بەندەرعەباس کە لە ساڵی ١٧٢٥ڕا ڕەنگ و بڕەوی نەمابوو، کەوتنەخۆ. کەسێک بە ناوی «پێترۆ پێدریۆ» وەک نوێنەری کۆمپانیا نێردرا و لە ماوەی چەند ساڵاندا ڕێگای گەشە و برەوی بازرگانی فەرانسەی لە کەنداوی فارس خۆش کرد[٩٧].

سەرەڕای هەوڵ و هەڵسووڕانەکانی پێدریۆ و جێنشینەکانی بە مەبەستی ڕامالینی ئەو گرێ و کۆسپانەی لەبەر بێمەیلی سەرۆکەکانیان بەدیهاتبوون، دیسانیش سەرنەکەوتن. بۆیە ترکان هەمیشە لە ڕێوڕەسم و تەشریفات و

97- ANP, B1, 175, 15 September and throughout October 1754; Masson, 539, 542.

کردەوەدا نوێنەری بریتانیایان وەپێش دەدا، چونکە ناوبراو لەبەر بوونی پەیوەندی بازرگانی پێشکەوتە و سەرمایەی زیاتر دەیتوانی کۆمەڵێک دیاری بدا بە میربەندەر و پاشا و نوێنەری فەرانسە نەیدەتوانی ڕقبەرقەی لەگەڵ بکا[٩٨]. هەربۆیە ئەگەرچی کەریمخان بە چاوی سووک لە ئینگلیسییە لەچەرەکانی دەڕوانی دەسبەکاربوونی فەرانسەوییەکانی تەنانەت وەختایەک بەگەرمە خۆیان دایە کار بە پەتەو دانەنا.

لە ژووەنی ساڵی ١٧٥٨دا کە دوکتۆر «پیرە»ی گەنج و چالاک بە مەبەستی بەڕێوەبردنی قۆنسوولخانەی فەرانسە گەیشتە بەغدا، لەناکاو بۆخۆی ئۆگر بوو بە مەسەلەی توجارەتی بەسرە و ڕەشنووسی گەلاڵەی پەرە و گەشەی بازرگانێتی کەنداوی فارسی ئامادە کرد. لەمانگی مەیدا لەگەڵ پێدریۆ کە بەرەو «پۆندیشیری» بزووتبوو کلاویان تێکهالا و حازر بوو کە خۆی کارەکانی بازرگانی بەسرەش بەڕێوەبەرێ. لە ساڵی ١٧٦٨دا بە دڵخۆشی شاهیدی کۆسپ و تەگەرەی سەررێی پەیوەندییەکانی کەریمخان و موورە بوو، بۆیە کابرایەکی زمانزانی ناردە شیراز هەتا دەربارەی نووسینی قەراردادێک لەگەڵ وەکیل سەبارەت بە ئاڵوویری قوماشی پەشمی فەرانسەوی لەگەڵ ئاوریشمی گیلان بکەوێتە گفتوگۆ و ڕێی وەرگرتنی خاکی ئەم دورگەیە و بەهرەوەر بوونی ئەم دەوڵەتە لە خارک خۆش بکا[٩٩].

موورە لەخۆوە لەبەر ئەم ئاڵوگۆڕە ناخافڵە خۆی توورە نەکرد، چونکە لێی سوور بوو کە سەرچاوەی دارایی دەوڵەتی فەرانسە ئەوەندە بڕ ناکا و ئەو کارەی پێڕاناپەرێ و دەزگاکانی ئەو حکوومەتە ناتوانن پشتیوانی لە ڕێککەوتننامەیەکی ئەوتۆ بکەن. سەرەنجام جارێک - هەڵبەت بۆ یەکەم جار - لێکدانەوەکەی بە دروست دەرچوو. شێخنەسریش بە دووروودرێژی ئاماژەی بە بیروبۆچوونی ئەو کرد و گوتی کە وەکیل دەیهەوێ بە دەسپێکردنی وتووێژ

98- Carmelites, 662; Masson (542);

ئاوا داوەری دەکا: سەبارەت بە گرینگایەتی و سرشتی بازرگانی کەنداوی فارس، زانیاری هەڵە درابوو بە بەڕێوەبەرانی کۆمپانیای فەرانسەوی لە هیندووستان.

99- ANP, B1, 175, 8 June 1758 to 20 June 1768; 15 March 1770.

لەگەڵ فەرانسەوییەکان، دنەی ئینگلیسییەکان بدا بۆ گفتوگۆ و درێژەی کار لە بووشێهر[100]. هەرچۆنێک بێ بەرپرسی وتووێژی فەرانسەوییەکان بە پەلە ڕەزامەندی دەربڕی کە کۆمپانیای هیندی فەرانسە هەموو ساڵێ بایی دوومیلیۆن کاڵای هەمەڕەنگ بۆ جلوبەرگی لەشکری ئێران بێنێتە ئەم وڵاتە و پارەکەی نیوەی بە نەغد وەربگرێ و نیوەکەی دیکەشی ئاوریشمی گیلان و خوری کرمان بەرێتەدەر؛ وەکیلیش لە بەرامبەر ئەم هەنگاوەدا وەک شوالییەیەک بێباکانە ڕەزامەندی لە سەر وێدانی دورگەی خارک دەربڕی. لەگەڵ ئەمەشا بەڵێنی دا بە ئینگلیسییەکان کە نە خۆی و نە حەسەنخانی حاکمی کە ئەو بەینانە خارکی لە میرمەهنا ئەستاندبۆوە نایانهەوێ دورگە بدەنە دەس کەس. کەچی ئەم گرێبەستە لە مانگی دێسامبری ١٧٧٠دا بە فەرمانێک کە لە لایەن وەکیلەوە دەرچوو بە فەرانسەوییەکان ڕاگەیاندرا[101].

دوابەدوای تەقەلایەک کە بە مەبەستی جێبەجێ کردن و بەڕێوەبردنی ئەم خەیاڵە خاوانە دران، پیرە کۆمەڵێک ڕێککەوتننامەی بەرزەفڕانەی هێنایەگۆڕ. بۆ وێنە دەیهەویست لێیگەڕێن کە خودی خۆی بابەتەکە لە پاریس بخاتەڕوو و لیستەیەک لە دیاری گرانبایی کە قەرارە بدرێ بە وەکیل و نیزیکانی باڵادەست و کارگێڕانی، خۆی بینووسێ، بەڵام هیچکام لە داخوازەکانی بۆ نەچووە سەر.

پیرە لە تاعوونی ساڵی ١٧٧٣دا مرد و «ژان فرانسوا گزاویە ڕۆسۆئێ» کە ساڵی ڕابردوو وەک یاریدەدەری هاتبوویە بەسرە کرایە جێنشینی. قەشەی بابل و کارمەندی قۆنسوولخانەشی بە تاعوون مردن و «دۆن مێرۆدۆت»ی جێنشینی هەڵبژاردەی بەر لە چوونەدەر لە ئێران بە نامەیەکی نارەسمی پێشنیاری بە وەزیر کرد کە ئەوان دەتوانن لە ئۆگری مسۆگەری کەریمخان سەبارەت بە قوماشی پەشمی فەرانسەوی کەلک وەربگرن؛ بەڵام سەرەنجام بەرلەوەی ئەم قەشەیە بگاتە بەغدا کەریمخان مرد. ڕۆسۆ هەوڵی دا کە بەر لە گیرانی بەسرە بچێتە دیداری کەریمخان و تەنانەت بۆ چوونە شیراز و گفتوگۆ دەربارەی

100- FR XVI, 1009 (16 July 1768), 1016 (16 March 1770).
101- ANP, B1, 175, 8 September to 19 Desemer 1770.

بەستنی پەیمانێک بانگهێشتن کرا. بەڵام تەواوی ئەم کۆششانە لەبەر بێ‌مەیلی سەرۆکانی و شەپۆلی پاشاگەردانی کە سێبەری خستە سەر ئێران بەزایە چوون[١٠٢].

زۆربەی کارە نائاساییەکانی کۆمپانیای هولەندی لە ماوەی فەرمانڕەوایەتی وەکیلا بۆ وێنە داگیرکردنی خارک و دەرکرانیان بە دەس میرمەهنا لە بەشەکانی پێشوودا خرانە ڕوو. لەو ڕۆژگارەدا داموودەزگای بازرگانی خۆیان لە بەرامبەر بریتانیای ڕەقیبیاندا لە بەندەرعەباس دانا. ئەم کۆمپانیایە لە سەرەتادا توانی بە سەر کاری بازرگانی کەنداوی فارسا زاڵ بێ، بەڵام هەر ماوەیەک دواتر کەوتە ژێر سێبەری بریتانیای ڕقەبەری. لە مانگی سەفەری ١١٦٨ی کۆچی / ژانوییەی ١٧٥٤ی زایینیدا، فەرمانی سەلماندنی ئیمتیازی کاروباری بازرگانی ئەم شەریکەیە لە لایەن عادڵشاوە دەرچوو. برایم‌میرزا و شاروخ‌میرزا لە ئاگۆست و ئۆکتۆبری ئەوساڵەدا هەرکام فەرمانێکی ئەوتۆیان نارد. ئەگەری قازانجی باش دۆخەکەی شڵەژاند و دنەی ئەو بازرگانانەی دا کە لە سێ‌ساڵی ڕابردوودا شاهیدی توانەوەی خێرای توجارەتیان بوون[١٠٣]. بازرگانی بەسرە و بووشێهریش چی‌وا لەوێ چاکتر نەبوو، بۆیە «لوولد»ی نوێنەری کۆمپانیا بووشێهری جێهێشت. لە ساڵی ١٧٥٣دا بەڕێوەبەرانی شەریکە لە ڕووی ئەم ڕاستییەرا کە ئەوان لە تەواوی ناوەندەکانی بازرگانییاندا کەوتوونە ژێر زوڵم و چەوسانەوە (کە لە ڕووداوی بارۆن نیفووژێندا بە شێوەیەکی مەینەتبار خۆی دەنواند) داوایان لە میرناسری بەندەرڕیگی کرد کە شوێنێکیان بۆ بنکەی بازرگانی لەو بەندەرەدا بۆ دابین بکا (هەڵبەت شوێنەکە بە ئاشکرا دیاری نەکرابوو و ناوی خارکیشیان نەهێنابوو)[١٠٤].

102- Ibid, 17 April, 7 September 1771 and adjacent memoires; 1 August 1772, 10 June 1773; Masson, 457, 453.

ژان فرانسوا گزاویە کوڕی ڕۆسۆی «ژێنێف»ی بوو (یەکێک لە ئامۆزاکانی ژان ژاک ڕۆسۆ) ڕۆسۆی ژنێڤی سەعاتسازی شاسولتانحوسێن بووە؛ بڕوانە: زنجیرەی میرانی سەفەوی، لۆکهارت، ل ٤٣٣. سەبارەت بە کارەکانی دیکەی بڕوانە: مێژووی زەندیە بە قەڵەمی هیدایەتی.

103- Brieven 2640 (1750); GD,4–97,38;2658(1751),33 – 38 – 93 – 94, 101.

104- Brieven 2696 (1759); Basra 15 – 19; 2716 (1754), Basra, 15, 61 – 70.

نامەکەی شێخ بە زمانی عەرەبی، فارسی، ئەرمەنی نووسرابوو هەتا دڵنیا بێ پەیامەکەی دەگا.

گرتنی خارک و سازکردنی قەلا و قایمە لە لایەن نیفووژینەوە لەوێ بوو بە هۆی خرانەڕووی داوای زیاتر سەبارەت بە هێمنایەتی و گەشەی داهاتی پتر. جوولانەوە و چوونە سەری سوودی پالاوتە لە ١٨٧٧١ «فلۆرن»ەوە لە ماوەی سالانی ١٧٥٥ تا ١٧٥٦ بۆ بڕی ١٦٥٨٠٨ فلۆرن لە سالی ١٧٥٨ ـ ١٧٥٩دا بێجگە لە سەرجەمی قازانج لە ماوەی سالانی ١٧٥٣ ـ ١٧٦٠دا سەری گەیشتە ٤١٦٨٥٦ فلۆرن[١٠٥]. ئەم کارە بوو بە هۆی خستنە رووی گەلالەیەک بە مەبەستی گرتنی بەحرەین و زال بوون بە سەر توجارەتی کەنداوا لە لایەن نیفووژێنەوە و زیاتر کەوتە پێش پێشنیاری هاوچەشنی قۆنسوول یابلوونێسکی یان ئاگێنت مووره و هەر بەو خێراییەش خرایە پشتگوێ[١٠٦]. سەرەنجام وتووێژێکی کورت لەگەل کەریمخان ئەنجام درا. خان لە کاتی گەڕانەوەیدا بۆ شیراز لە سالی ١٧٦٥دا کەلانتەری جولفای بە ناوی سێرگیس ناردە خارک و داوای لە هولەندییان کرد کە لە پێشدا هێزی دەریایی خۆیان بە مەبەستی یارمەتی دانی سەرکوتی میرمەهنا بنێرن و پاشانیش ئەو ئەرمەنییانەی کە لە خارک بنەجێ بوون بیاننێرنەوە شیراز. گۆیا داوا و ڕاسپاردەی وەکیل گەرم و دۆستانە بووە، بەلام هولەندییەکان هەرتک داواکەیان بردەوە پاش. چەند مانگ دواتر میرمەهنا پاش ڕاکردن و شکان لە بەرامبەر هێزەکانی زەندا، هولەندییەکانی بەزاند و لە خارکی دەرکردن.

بازرگانانی هولەندی بەپێچەوانەی بازرگانی ڕووسی و ئینگلیسی زۆر وەبەردلی فەرمانڕەوایانی ناوچەیی و خانەخوێیان و ڕەقیبان و شەریکەکانیان نەدەکەوتن و زۆرجاران هاوکاری و ڕێککەوتنیان لەگەل ئورووپاییەکان دادەبەزی بۆ نزمترین ئاستی خۆی. هەر دوو تاقم پێکەوە تاوانی لە دەس چوونی هەلە ڕەخساوەکان و ئەو بابەتانەیان دەدا کەوا میراتی پێشداوەری و بوغزاندنەکانیان بوون. ڕووداونووسان و هەوالدەرانی ئورووپایی ئاشکرایان کردووە کە جگە لە ژمارەیەکی کەم، ئەوانی تر نە سلەیان دەکرد و نە حازر بە ناوی‌کێشان و خۆ بەکەمگرتن بوون، بەلام بە شێوەیەکی سەرسوڕهێن

105- Brieven 2890 (1762), 322 – 323; 2895 (1762), 1844b – 1846b.
106- Brieven 2756 (1757), Kharg 52 – 53 and enclosed correspondence.

دڵسۆزییان بۆ دەرد و مەرەدی جەماوەری خەڵک دەکرد. ئەگەرچی ئاشنا نەبوون لەگەڵ شێوازی کاری حوکمڕانی خۆجێیی، بەڵام زیرەکانە لـە سیاسـەتەکانیان دەگەیشـتن. بەهـەر حـاڵ کـار و کاسـپی دۆسـتایەتی نـەدەزانی، تـەناهی و بەرژەوەندییان دەکەوتە پێش ئاڵوگۆڕی بیر و بۆچـوونی فەرهـەنگی لـە ڕێـی گەشت و گەڕانەوە. یەکێک لە موسافیرانی ئەم سەروبەندەی هیندی وەک نموونە لـە ڕاپۆرتێکـا کـە ئەفسـانەیەکی دوورگـەی خـارک دەگێڕێتـەوە ئـاوا باسـی هەلومەرجی ئورووپایی‌یەکان دەکا: بیست ساڵ پاش ئەوەی هولەندییـەکان لـە خـارک دەرکـران، خەڵـکی خـۆجێیی ڕووداوەکـەیان ئـاوا پاسـاو دەدایـەوە: هولەندییەکان خۆیان دابوویە بەخێوکردنی بەراز؛ ڕۆژێکی بەراز هەڵـبڕا و ڕووی کردە مەرقەدی مبارەکی حەزرەتی خـدر؛ خـدری دەرهەڵـبووش فـەرمانی دا بـە میرمەهنا هەتا کافران لە دوورگە وەدەر بنێ[١٠٧].

١٥ ـ ٨ هیندییەکان و توجارەتی کەنداو

لە لایەن حەیدەرعەلی‌خانی مەنشوورەوە باڵوێزێک بە کۆمەڵێک دیاری بەقیمەتگرانەوە پێی نایە بارگای کەریمخان و چەند مەبەستێکی سـەبارەت بـە پتەوکردن و گەشەپێدانی دۆستایەتی نێوانیان پێشکێش کرد؛ شازادەکانی دیکـەی هیندی و مەهاراجـەکانی هـۆزیش سـەبارەت بـە مەشـرووعییەت و دەسـەڵاتی حەیدەرعەلی‌خان ئاگادار بوون[١٠٨].یەکەمین باڵوێزی حەیدەرعەلی‌خان لە ساڵـی ١١٨٤ی کۆچی / ١٧٧٠ی زایینی‌دا پێی نایە دەرباری وەکیل لە شیراز. یـەکێک لـە سەیدە ڕەسەنەکانی ئێرانیشی لەگەڵ بوو. چەندێک دیاری و دوو فیل و بەوەرێک و پڵینگێک و حەمتەرێکیشیان لەگەڵ خۆیان هێنابوو و بۆماوەی دوو مانگـان لـە دەربار بنەیان داکوتا. لە بەرامبەردا ئێرانیش باڵوێزێکی نارده هیندووسـتان[١٠٩]. لە هیچ شوێنێک باسی ئامانج لە ناردنی ئەم باڵوێزە نەکراوە، بـەڵام وا دیـارە دەبێ هەر ئەو باڵوێزە بێ کە بە گوێرەی ڕاپۆرتی بارمتـەکانی دەربـاری وەکیـل

107- Abdul Qadir, 31, 34 (Mir Mohanna is described as the chief of the kab Tribe!)
108- Francklin, 308.

١٠٩ـ گوڵشەنی مـراد، ل ١٦٩ ـ ١٧٠؛ عەبـدولقادر، ل ١ ـ ٢. لـە ساڵـی ١٧٨٦دا دیسـانیش چەنـد باڵوێزێکی نارده ئێران و ئیستانبوول.

واتــە ڕێــزداران بیومێنــت و گــرین بــە ئامــانجی دانــەوەی وەڵامــی نێــردراوی حەیدەرعەلیخان سەبارەت بە داخــوازی کردنــەوەی بنکەیــەکی بازرگــانی لــە ڕۆخەکانی ئێران، نێردراوە. حەیدەرعەلیخان پێشـنیاری یارمـەتی دەریـایی و داگیرسـاندنی دۆسـتایەتی و خزمایـەتی کردبـوو بـە مەبەسـتی هاوپشـتی و یـەکگرتوویی. هـەتا ئـەو جێـی ڕوون بۆتـەوە ئـەم پێشـنیارەی دوایـی ڕەت کراوەتەوە، بەڵام وەکیل بەڵێنی دابـوو کـە لـە بەندەرعـەباس ئیـزنی دانـانی بنکەیەکی بازرگانییان بداتێیە"[110].

شەریکەقازانجەکانی بازرگانێتی حەیدەرعەلیخان لەوبەری دەریاکان، لە بەستێنەکانی عەرەبی و کەنداوی فارس ڕوویان لە لایەک بـوو کـە بـای وادە هەڵیکردبوو. بەتایبەت لە ساڵی ١٧٦٥را کـە بـە سـەر «مالابـار»دا سـەرکەوت، هەمیشە نێوانی لەگەڵ ئیمامی مەسقەت خۆشـبوو و ئەگـەر تـەواوی دامـەزراوە بازرگانییە هەمیشەییەکانی لێوار ئاوەکانی ئێران تێکچووبان بە قازانجی بوو. بەکردەوە یەکێتی لەشکری لەگەڵ ئێران دژوار بوو بـۆی، بـەڵام ئەگـەر وەکیـل توانیبای خۆ لە بەرامبەر تەوژمەکانی کۆمپانیای هینـدی ڕۆژهـەڵاتی ڕابگـرێ، ئەویش دەیتوانی دەسکەوتەکانی لە هیندووستان توندوتۆڵ بکا. جگە لەمەش لە ساڵی ١٧٦٩دا هێزەکانی ئینگلیسی بەرەو دەروازەی مەدرەس پاشەکشـە پێکـرد و پەیمانێکی نابەدڵی ئاشتی لەگەڵ بەستن. «قەزوێنی» پێداگرە کە وەکیـل چەنـد تاقمێکی بۆ یارمەتی حەیدەرعەلیخان لە شەڕی لەگـەڵ بریتانیـا نـاردبوو[111]، بەڵام ئەگەر ئەم چەکدارانە تێکەڵی سپاکەی نـەبوون، ڕەنگـە تـەنیا بـە نـاوی سەربازی بەکرێگیراو چووبنە لای.وا وێدەچێ کە ئـەم باڵـوێزانە بـە ئامـانجی کۆتایی هێنان و بڕینەوەی شەڕی نێوان ئێران و عومـان هەڵسـووڕابن. درێـژەی ئەم شەڕە بە باری پەیوەندی بازرگانیدا کە ئەو نێوانی لەگەڵ هـەردکلا خـۆش بوو بە زەرەدی بوو، چونکە لەم وەختـەدا بـە هرووژمـی ئیمـام بـە مەبەسـتی تێکشکاندنی گەمارۆی بەسرە قەیران گەیبووە پەڕپەڕۆچکەی خۆی. وردبوونـەوە لەم خاڵە کە هاتنی باڵوێز لە ١٧٧٤دا دروست پاش پووچەڵبوونەوەی تـەدارەکی

110- FR XVII, 1063.

١١١ــ قەزوێنی، ل ١٤٤ئا؛ عەبدولقادر، ل ١٣ ــ ١٥؛ ئەمین، ل ١٠١.

هێرشی زەکیخـــان بـــۆ ســـەر عومـــان رووی داوە، پـــرمانا دەنوێنـــێ. سـێهەمین باڵوێزی حەیدەرعەلیخان لە هاوینی ١٧٧٥دا واتە ئەو کاتەی کە هێزی دەریایی ئیمام بۆ ڕزگاری بەسرە نێردرابوون، هات. ئەم شاندە سێمانگ لە ئێران مایەوە و لەبەر وێرابوونی کەسێکی بە ڕەگـەز ئێـرانی بـە نـاوی عـەلیخـان و چەنـد دیارییەک وەک فیلی سەماکەر و جەواهێرات ـ کە بەگوێرەی نووسینی قەزوێنی، وەکیل دەستووری دا جوێیان بکەنەوە و بیانفرۆشن[112] ـ دەنگێکـی دایـەوە. ئـەم شاندە بۆ نێوبژیوانی هاتبوون و ئەگـەر وابـێ ڕاسـپاردەکەیان بـۆ جـێبـەجێ نەکراوە، چونکە هێـزی دەریـایی عومـان پـاش شـەڕێکی قـورس ناچـار بـوو بگەڕێتەوە و وا دیارە کە نێوانگرژی و دوژمنایەتی لانیکەم هەتا زەمـانی مـردنی وەکیل درێژەی کێشا.

سەبارەت بە وەدەسهێنانی قان و پشکی بازرگـانی دەسوپێوەنـدەکانی حەیدەرعەلیخان لە بەندەرعەباس لە هیچ شـوێنێک باسـێک نەهاتۆتـە گـۆڕ. بەڵام لە ساڵی ١٧٦٥دا مزڵ و ماڵ و کاروانسەراکانی خۆیان لە شیراز بە دەستەوە بوو[113]. وەک باسی کرا هەرچۆنێک بێ بازرگانانی هیندی لە هـەموو بوارەکـانی بازرگانێتی ئێرانا دەورێکیـان گێـڕاوە و نـە تـەنیا وەک تـاجر، بەڵـکوو وەک گەمیوان، دەلاڵ، پارەفرۆش، نوێنەری بازرگانی ئێرانییان و ئورووپاییـیـەکان کاریان دەکرد. بێجگە لەم مەبەستانە لە تەواوی ئەو شـوێن و مەڵـبەندانەی کـە مسوڵمان وەبەرچاو دەهاتن، ئەمانە کۆمەڵێکیان قازانج پێدەگەیی و ئابۆرەیەک لە خزمان و دۆستان لە هـەر جێیـەک کـە کاریـان کردبـا کۆزیـان لـە دەورەی دەبەستن و هەمیشە بە ناوی وڵات یـان شـەریکەیەکی تایبەتـەوە نەدەناسـران. ڕەنگە توجارەت لەگەڵ ئێران سەری گەیشتبێتە لە سەتاسـێی تـەواوی بـایی و بارستایی توجارەتی ئێرانی ڕۆژاوایی، بەڵام نرخ و بایەخی تەواوی توجـارەتی ئێران لـە دەر و ژوور کـە هینـدی دەسـتێکیان تێـدابـوو، بێگومـان زیـاتر و بەرفرەوانتر بوو لەوەی کە لە جەغزێکی ئەوتۆدا بەراورد بکرێ.

١١٢ـ قەزوێنی، ل ١٤٤ئا؛ گولشەنی مراد، ل ٢٠٥؛ FR XVII, 1089 (31 July 1775); Miles, 273.

113- Niebuhr, Reise, 120.

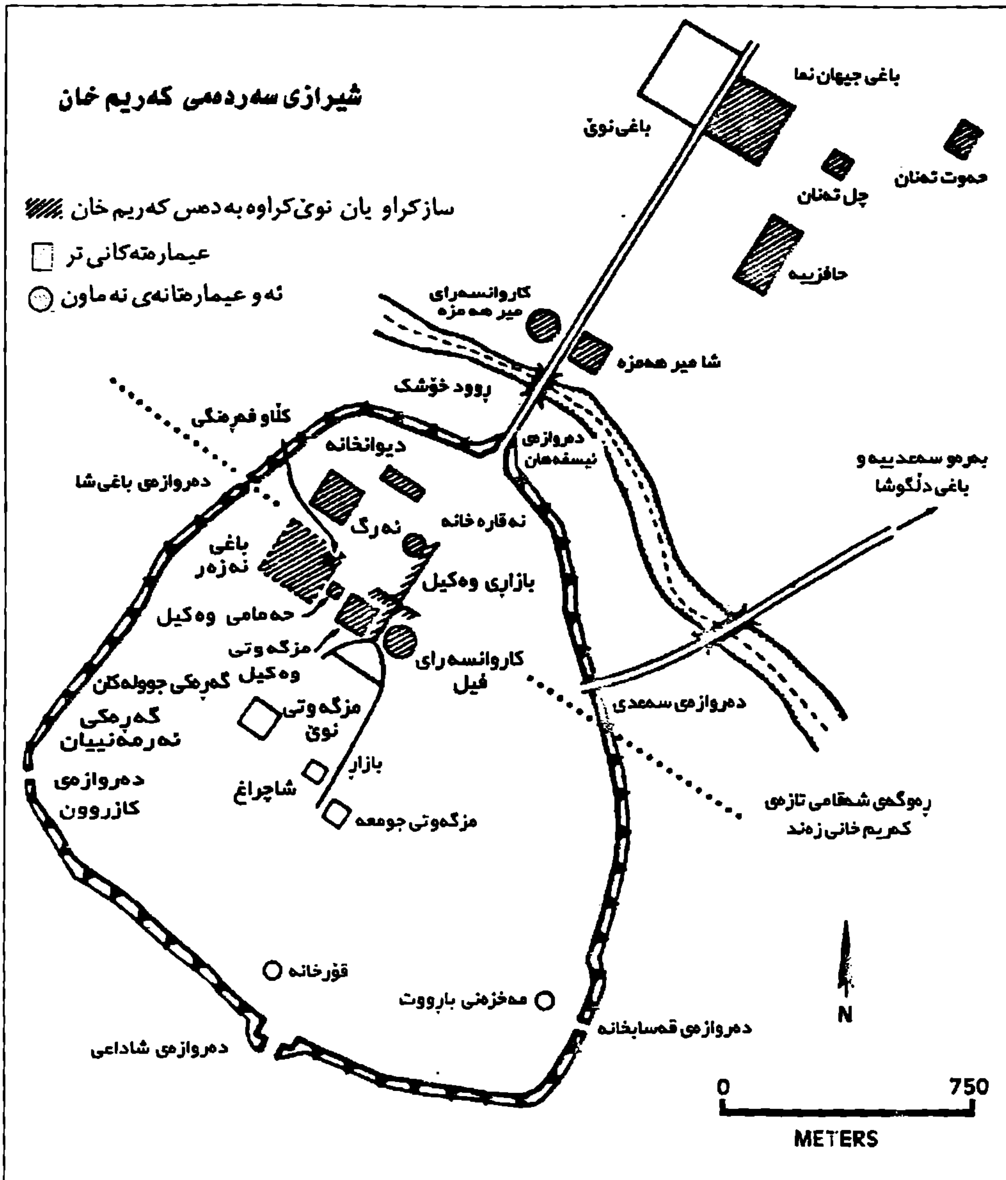

نەخشەی شیراز

١٦

وەكیل لە جەغزی خاك و نیشتمانی خۆیدا

١٦ ـ ١ قەڵا و قایمە و نویێكردنەوەی شار

زیاتر فەرمانڕەوایانی گەورە لە ڕووی ئەو شوێنەوارانەوە هەڵدەسەنگێنن كە سازیان كردوون. جگە لە باس و بابەتی جێنشین، یەكەم ئەركی سەرجەڵلەی پاشایەتی هەڵبژاردن و ڕازاندنەوەی شارێكە وەك پایتەخت كە نە تەنیا خاوەنی ڕوخسار و قەڵافەتی ناوەندێكی بارناسك و ئیدارییە، بەڵكوو چەكوچۆڵێكی ڕووحی و ڕەوانیشە بۆ هەڵسووڕان بە مەبەستی ڕاكێشان و درێژەی پشتیوانێتی گشتی و ئابڕووی نەتەوایەتی ئەوان؛ چونكە ماكەشارێكی گەورە و جوان و پێشكەوتە، بەڵگەیەكی ئاشكرایە لە سەر بوونی حكوومەتێكی جوامێر و بەدەسەڵات. پایتەخت ڕەنگدانەوەی دەوڵەمەندی بنەماڵەی میرانە: دەسەڵاتیان بە شێوەیەكی سەركەوتووانە لە شارەكانی تەورێز و قەزوێن خۆی نواند و پاشان گوێزرایەوە ئیسفەهان. شاعەباس لەم شارەدا توانی بە ڕۆنانی چەند عیمارەتێكی شكۆدار لە پایتەختی چاوناسیدا، تروسكەی ڕوخسارێكی نوێ بدا بە حكوومەتی بەهێزی. بەم پێیە كەریمخانیش پاش چەندین ساڵ

پێشڕەوی بێوچان و پاشەکشە لە شارێکەوە بۆ شارێکی تر لـە هـاوینی سالّـی ١١٧٩ی کۆچی / ١٧٦٥ی زایـینیدا پێـی نایـە شـیراز و تـوانی لێـرە وەک یەکـە حوکمڕانی بەشی هەرەزۆری ئێران دەس بکا بە چاکردنەوە و ئاوەدانی پایتەختی هەڵبژێراوی.

یەکەم خاڵی کە سەرنجی ڕاکێشابوو، چۆنیـەتی هـەلومـەرجی قـەڵا و شوورەی شار بوو. لە سەردەمی هێرشـی ئەفغانییەکانـەوە بـەرەودوا شـیراز و مەڵبەندەکانی چەند جارێک دەستاودەستیان کردبوو، بەتایبەت کە ئەم شارە لە ساڵی ١٧٢٤دا ٩مانگ خۆی لە بەرامبەر گەمارۆی ئەفغانان ڕاگـرت و لـە سالّـی ١٧٤٤ لە وەختی ڕاپەڕینی محەممەدتەقیخانی شیرازی و هرووژمی نادر بۆ سـەر شیراز دوو منارەیان لە کەللەی سەری خەلک ساز کرد[1]. لەو ڕۆژگـاریدا شـیراز شوورەی پاراستن و بەرگێڕەوەی نەبوو؛ ئەو ڕیزە ماڵانەی لە قەراخ شار پاڵـیان وێکدابوو لەبری کلاوقووچە و قۆنگرە و شوورەی شاریش کەلکیان لێوەردەگیرا[2].

خودی وەکیل لەم شارەدا دووجاران شانی لەبـەر کـوێرەوەری گـەمارۆ ڕاگرتبوو و بەکردەوە تێگەیبوو کـە چونکـە خانووبـەرەی شـار لێـک بـڵاون و حەسـاری شـار شـتێکی وای بەبـەرەوە نـەماوە، چـۆن چاکـە ئـاوای دەس پێناکرێتەوە، بۆیە خۆی دایە هەڵچنینەوەی ڕووبەری شار هەتا کـارێکی وا بکـا کە بەڕێوەبردن و نوێکردنەوەی حەسار پتر یەکتر بگرنەوە: بـە دەوری کۆمەڵـە خانووبەرەکانی پێشـوودا کـە حەڤـدە یـان هـەژدە گـەڕەک دەبـوون و قـەفی گەڕانگەڕیان دەگەیشتە فرسەخونیوێک دەستی کرد بە کار. خۆی لە کاولەکۆن و خانووبـەرە تـاق و واز و دوورەدەسـتەکان پاراسـت و چەنـدین بنکـە و پـەلی چەکدارانی تێکەڵ کرد و لە دوازدە شوێنی دەوری شاری دایمەزرانـدن و بازنـەی شاری وێکهێنا و کردی بە فرسەخێک. دەروازەکانی شیرازی لە نۆ یـان دوازدەوە کەم کردەوە بۆ شەش[3]. ئەم دەروازانە برێتی بـوون لـە: دەروازەی ئیسـفەهان، سەعدی، قەسابخانە، شاداعی، کازروون و باغی شا. لە دەورەی شار دیوارێکی

1- See Lockhart, Safavi Dynasty, 203; Nadir shah, 242.

2- Niebuhr, Arabien, 302.

٣ـ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢١٦؛ فورسەتوددەولە، ل ٤٣٢ ـ ٤٣٣؛ مێهراز، ل ٩١؛
Birning, 266 – 269.

سەخت و قایم سازکرا کە فرانکلین تاریفی دەکا. ئەم گەڕۆکە لە دەورانی جەعفەرخاندا شیرازی دیتووە. شوورەی فرسەخێک و پەنجا هەنگاو درێژ و ١٠فووت بەرز و ٨٠ فووت پان بوو*. هەر بە نێوان هەشتا هەنگاوان قۆنگرەیەک لە دەوری ڕۆنرابوو و هێندێک ئەولاتر خەندەکێکی شەشگەز پان و پازدەگەز قووڵ لێدرابوو[٤]. ئەم کارە گەورە لە بەهاریساڵی ١٧٦٧دا دەستی پێکرد و یەکبین نەپسایەوە و دروست دوای ساڵێک تەواو بوو[٥]. نامی بە کەیفخۆشی باسی چۆنیەتی سازکردنی شوورە لە دەوری کۆنەماڵان و هەرەسەڕووخاوی دیواری پێشوو بەپێی پێویست دێنێتە گۆڕ و دەنووسێ کە لە پەنا هەر دەروازەیەک دوو کلاوقووچە سازکرا و لە تەنیشت هەر کلاوقووچەیەک قۆنگرەیەکی دی لە بەردی مەرمەڕ هەڵخرا و هەرکامیان مەودای تیرپەڕێک لە دەروازەوە دوور بوون.

کرێکاران وەک یەک هەقدەستیان وەردەگرت: ١٢هەزار کرێکار لە چەند پارێزگایەکەوە کۆکرابوونەوە و وا داندرابوو کە هاوین و بەهار کار بکەن و زستانان بگەڕێنەوە سەر ماڵ و حاڵی خۆیان و بەهاری داهاتوو سەرلەنوێ بێنەوە شیراز و شەرتی خۆیان بەرنە سەر. مزەی کرێکار و وەستا و سنعاتکاران هەمیشە لە خەزێنەی میری دەدرا. چەند دەستەیان چاوەش و لۆتی لە پەنای دانابوون و بە تەقەی دەهۆڵ و زوڕنا و شادی و هەڵپەڕکێوە کاریان دەکرد[٦].

بە باری پاراستن و تەناهیدا وەکیل داوای لە پیاوانی هەڵکەوتەی خزم و کەسی لە دەزگای بەڕێوەبەرایەتی خۆی وەک سادقخان و شێخاڵیخان و نەزەرعەلیخان کرد کە ماڵەکانیان لە نێوخۆی شوورەی پایتەختا سازبکەن، هەتا لە شارا خانووی تازە بناغەیان بۆ دابندرێ[٧]. بۆ نموونە خۆی ئەرگ

---

* بێگومان دەبێ ئەم گەز و پێوانەیە هەڵە بێ. چونکە ڕەنگە دیواری شار هەر ١٠میتر بەرز و ٣میتر پان بووبێ (وەرگێڕ).

4- Francklin, 51 – 54; ڕۆستەمولحوکەما، ل ٤١٢.

٥ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٥٦ ـ ١٥٧.

٦ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٥٤ ـ ١٥٥؛ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٤١٤.

٧ـ گوڵشەنی مراد، ل ١٥٧؛ Niebuhr, Reise, 114; Malcolm, 147. نموونەیەک لەم خانووبەرانە ماڵی زەکیخانە کە «وەرجاوەند» لە ژمارە ٢ی، ساڵی ٩ی توێژینەوەکانی مێژوویدا بابەتێکی لە سەر نووسیوە.

(قەڵاچکە) و قەسری لە قوڵی باکووری شیراز بنیات نا. ئەرگی کەریمخانی کە هێشتاش هەروا قایم و پتەو بەپێوە ڕاوەستاوە، بینایەکی چوارسووچە کە بە خشتی سوور سازکراوە و لە هەر گۆشەیەکی قۆنگرەیەکی بازنەیی هەڵخراوە و خەندەکێک هەر بەو ئەندازەی دەوری شوورەی شار، گەڕی لێداوە. کاری سازکردنی عیمارەتەکان دووساڵی گرتەوە (١٧٦٧ ـ ١٧٦٨). ئەم خانووبەرە سەخت و قایمانە بە شێوەیەکی شکۆمەند و لەگیراننەهاتوو بنیات نران و باشترین نژیارڤانان و وەستاکاران و کاشیکاران و وێنەگەران و هونەرمەندانی پارێزگاکان داوەرین و کاریان کرد و بە قەولی نامی جەماوەری دانیشتووی بینا تازەکان لە ڕێژەی جەماوەری شار پتر پێهەڵاچوو. هێنان و هەڵبژاردنی کەرەسەی پێویستی وەک بیجادە و مەڕمەڕ و بەردی جوان لە کانگاکانی شیراز و یەزد و تەورێزەوە سەریان دەگرت. تەنیا گۆشەیەک لە وێنەگەری ئاوڕەنگی حەسڵ و دیوار و تەنانەت کاشیکاری و مەڕمەڕە تاشراوەکان ماون، بەلام شکڵ و شێوەکاری ژووروویی بیناکان پتریان عەیبییان تێنەبووە.

ئەم بەشە کەوتۆتە چوارچێوەیەکی خشتەکی و چەند باغچە و ئەستێرێکی درێژووکەی تێدایە و لە سێلاوە بینای دوونهۆم دەوری ئەستێرەکەیان داوە. ئەم کۆمەڵە عیمارەتانە لەڕێی چەند ژوورێکی «بەهارەخەو»را دەکەونە سەر سەرسەرای ناوەندی کە چەندین کۆڵەکەی بەرز سەریان وەبەر هەیوانی هێناوە؛ دەرگای چوونە ژوورەوە کەوتۆتە لای باشووری ڕۆژهەلاتی کە لە نێرینەی حەوشەوە ڕووی تێدەکرێ[٨].

دیوەخانی کەریمخان کەوتبووە لای باکووری ڕۆژهەلاتی مەیدانەکە و عیمارەتێکی لاکێشی بوو کە جۆگە و جۆبار و کوفارە و داروبار ئامێزیان پێداهێنابوو. ئەم بەشە بە میچی سێسووچەوە خۆی دەنواند و تالارێکی گەورە کە دوو کۆڵەکەی بەردی مەڕمەڕی یەکتاشە لە هەیوانی چەقیبوون، هەڵکەوتبوو. (ئاغامحەممەدخان لە ساڵی ١٧٩٢دا ئەمانەی گوێزتنەوە و بردنی[٩].)

٨ ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٥٦ ـ ١٥٨؛ گوڵشەنی مراد، ل ١٥٧؛ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٤١٢. لەم ساڵانەی ئاخریدا ئەم ساختومانە کرابوو بە بەندیخانەی شار، بەلام ئێستا دەستێکیان بە سەروگوێلاکیدا هێناوە... .

9- See Lerner, 236 – 40, for travelers descriptions.

ئەگـەرچی ڕووداونووسـان مەبەسـتێکی تایبـەتیان سـەبارەت بـەم عیمارەتـە نەنووسیوە، بەڵام ڕەنگە هەر ئەوەندەی ئەرگیان داناوە ئەویشیان سـازکردبێ و بە شێوەیەکی گەلێک جوان ڕازاندوویانەتەوە. نەقارەخانـەی کـەوتبووە شـانی باشـووری. هۆڵـی تایبـەتی کورتـەئاوازان کـە زوڕناژەنـان و دەهۆڵـکوتانی کەریمخان هەموو ئێوارە و بەیانان لەوێ دە زوڕنایـان دەتووراند و ڕاگیرگـەی تایبەتی تۆپخانەش لێرە بوو[10].لە پاشماوەی ئەو جەغزە چوارسـووچەدا ـ کـە دەکرێ پێی بگوترێ مەیدانی شا ـ لە سەر سـنووری بـازاڕی وەکیـل، حـەمام و گومبەزیشی ساز کرد بوو.

١٦ ـ ٢ ئەندازیاری شاران و یەکتر خوێندنەوەی عیمارەتەکان

ئاخرین یارمەتییەک کە بە مەبەستی گەشەی بازرگـانی شـیراز خرایـە ڕوو سازکردنی بازاڕی کەریمخان و سەرای وەکیل بوو کە هاوکات لەگەڵ بینـای ئەرگ داندران. ئێسـکات وارینـگ کـە شـیرازی ماوەیـەک پـاش کـاولکـردنی عیمارەتەکان بە دەس ئاغامحەممەدخان دیتبوو و تەواو لە بابەت باری شـارەوە تووشی نائومێدی و دڵتەنگی هاتبوو، دیسانیش هەر بە تاریفەوە یـادی بـازاڕی وەکیل دەکا:

بازاڕی وەکیل شوێنەوارێکی هەڵکەوتەیە کە لە خشتی سوور سـازکراوە و میچی بە تاق و گوڵ و هێرە و کەوانە هاتوونە. هەروا نیومایلێک دەبێ و نابـێ و ڕەنگە پازدەمیترێک پان بـێ. شـەوانە کـە چراکـانی هەڵـدەکرێن دیمـەنێکی جوانی هەیە[11].

بازاڕی کەریمخان هێشتاش لە شـوێنی دیکـە بەدیمـەنترە. تـەنیا بـە بوومەلەرزەی ساڵی ١٨١٢ بەشێکی داڕووخا و گۆشەیەکیشی لە وەختی لێـدرانی شەقامی تازەی کەریمخانا تێداچوو. لە سەری هەر چوارڕەوگەیەکی بازاڕ کوفارە بەسترابوون و بەرەوڕووی گومبەزی ڕەوگەی سەرەکی سەکۆیەکی تەخت لە سەر

10- Francklin, 55 – 57.

11- Waring, 32 – 33; cf. Kinneir, 62; Bradley – Birt, 134 – 135.

خەزێناوێک خۆش کرابوو کە شوێنی کۆبوونەوەی گشتی بازرگانی شـار بـوو[١٢]. ئێسـکات وارینـگ ڕسـتەکانی خـۆی بـە کۆمەڵـێک ئەفسـانە کـە دەربـارەی فەرمانڕەوایەتی وەکیل لە شاری شیراز بیستوونی ئاوا درێژە پێدەدا:

دەڵێن بەردی سەردەرانە زۆر قورس بووە و بەرز کردنـەوەی ئەسـتەمی نوانـدووە. بـەڵام وەختایـەک کـە خـودی وەکیـل هاتـە یاریـدەی کرێکـاران، جەماوەرەکە ئەوەنـدە گەشـە و نەشـەی کەوتـە دەروونی کـە هـەر لـە جێـوە هەڵیانهێنا. شیراز چیرۆکی ئاوای سـەبارەت بـە وەکیـل زۆر لـەبیرە و تـەنیا پادشـایەکە کـە هـیچم سـەبارەت بـە ئـازار و ئێشـاندنی خەڵـک دەربـارەی نەبیستووە.

کاروانسەرا برێتی بوو لە چایخانە و بارخانە و نووسینگەی بازرگـانی کە بۆ تەیار و تەواو کردنی بازاڕ پێویستی دەنواند. کەریمخان لە شیراز چەندین کاروانسەرای ڕۆنـا کـە یـەکیان «سـەرای فیـل»ە لـە پـەنا مزگـەوتی وەکیـل. کاروانسەرای گوومرگخانە و کاروانسـەرای ڕۆغـەنی دروسـت کەوتبوونـە نێـو دەروازەی ئیسفەهان و کاروانسەرای میرهەمزە لە دەرەوەی دەروازەی ئیسفەهان سازکرابوو. گومبەزی میرحەمزە کەوتبووە شانی ڕۆژاوای[١٣]. لانیکەم دانانی بینای دوو حەمامیش دەبەنەوە سەر وەکیل: یەکیان کۆڵەکەی لە بەردی مەڕمەڕە و پێی دەڵێن حەمامی وەکیل و «فورسەت»ی شیرازی لای وایە کە بێگومان هەتا ئێسـتا لە هیچ جێیەک شتی وا ساز نەکراوە و لێرە بەدواش لە سەرانسەری ئێرانا تـای نابێتەوە[١٤]. ئەم حەمامە بەرەڕووی باغی شـا سـاز کـرا و هێنـدێک لـە سـەنگە مەڕمەڕەکانیان بۆ نوێکردنەوەی گلکۆی حافز دەکار کرد.

ڕەنگە باشترین شوێنەواری بەجێماوی کەریمخان مزگەوتی وەکیل بێ کە بازاڕ و باغەکان پێکەوە دەبەستێتەوە. ئەم شوێنە هەر ماوەیـەک پـاش دانـانی شووره و ئەرگی کەریمخانی سازکرا؛ چواربەنـدەی دەورووبـەری سـاڵـی ١١٨٧ی کۆچی/ ١٧٧٣ی زایینی کۆتایی پێهـات، بـەڵام کاشـیکاری و ڕازاندنـەوەی قـەت نەگەیشتە ئـاخری. مزگـەوتی وەکیـل لـە جێـی کۆنەمزگـەوتێک سـازکرا کـە

12- Monteith, ((Notes on the Routes)) 118; Lorner, 230 – 231.

١٣ـ بڕواننە: ئیسلامی، ل ٢٢ ـ ٢٧.

١٤ـ ئاسارولعەجەم، ل ٥٠١؛ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٤١٣؛ Lerner, 233.

شوێنەواری نەماوە. ئەم مزگەوتە چواربەندەیەکی قایم و سەرنجڕاکێش و خشتەکییە و هەر قۆڵەی سەتگەزێک درێژە. خەزێناوێک کەوتۆتە حەوشەی و هەیوانێکی گەورەی بە سەر کشاوە. هەیوانەکانی باشووری ڕۆژهەڵاتی تایبەتی نوێژکەرانە و بە گومبەز هاتوونەوە و ٤٨کۆڵەکەی بەردی یەکسەرەی بە پێچ و لوول و مینبەرێکی چاردەپلیکانەی تێدایە. دەڵێن ئەو مینبەرەیان بە گا و یەستران لە مەراغەی هەرێمی باکوورەوە هێناوەتە باشووری ئێران[١٥]. بەشی زۆری کاشیکارییە حەسڵەکانی مزگەوت ئێستا گۆڕداون.

بە گوتەی فرانکلین وەکیل لە نیزیک ئەم مزگەوتە گەلاڵەی سازکردنی زنجیرەیەک خانووبەرەی جوانی لە مێشکیدا بوو کە قەرار بوو مەلا و فەقێ و سۆفی و دەروێش و پیاوانی ئایینی لێ بنەجێ بکا. ئەم تەمایەش وەک زۆرێک لە کارەکانی وەکیل تێپەڕینی زەمان تۆزی فەرامۆشی لە ڕووی پژاندن[١٦]. خانەقای «شامیرهەمزە»شی ساز کرد کە ڕەحیمخانی کوڕی لەوێ نێژرابوو[١٧]. هەروەها مزگەوتی وێرانی مەنشوور بە مزگەوتی نوێی کەڵتە کردەوە[١٨].

لە لایەکی دیکەوە بە ساز و گەورەکردنەوەی گڵکۆی شاعیرانی پێشوو و گەورەپیاوانی ئایینی شیراز، بە دەورەیانداهات و دەستی ڕێزی لێنان. باخی «حەوتەنان» و «چلتەنان» لە باکووری ڕۆژهەڵاتی داوێنی لێژی گردان لەبەر تالانوبڕۆی شەڕخۆران و زەبری زەمان گەلێک تووشی خەسار بوونەوە.

لە حەوتەنان (حەوتەوانە) هەیوانێک بە دوو کۆڵەکەی یەکسەرەی چوارگەزونیوی هەڵخرابوو. وەختایەک خەبەریان دا بە کەریمخان کە کێلی قەبری شاشوجاعی موزەففەری گەوردیان لێرە دزیوە، لەڕێوە بەردێکی مەرمەڕی بە زمانی عەرەبی خستەوە سەر گۆڕەکەی. ئێستا ئەم تاتەڵەیە کەوتۆتە لای حەوتەنان. هەروەها لێرە دەستووری سازکردنی گومبەزێکی بیرەوەری دا کە

١٥ـ گوڵشەنی مراد، ل ٢٠٣ ـ ٢٠٤؛ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٤١٣؛ مێهراز، ل ١٤٨ ـ ١٤٩؛
Lerner, 233.

16- Francklin, 63.

١٧ـ گوڵشەنی مراد، ل ٢٠٥؛ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٤١٣؛
Francklin, 105 – 106; Fraser, An Historical Account, 265.

١٨ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٣٥.

لەبەر پاشاگەردانی دوای مەرگی و هەڵگیرانی ماوەیەک چاوەدێری کەرەسەکان بەرەو دەر ڕاگوێزران[١٩].

گڵکۆی مەزنە پەسندەری شاشوجاع واتە «حافز» لە سەرەتاوە ساڵی ١٤٥٢ی زایینی بە پیاوەتی «بابێر»ی خونکاری مەغوول ساز کرا. وەختایەک کەریمخان هاتە شیراز موغبەرەکەی گرفتاری دۆزێکی مەینەتبار هاتبوو. لە ساڵی ١٧٧٢دا وەکیل برە پارەیەکی بۆ سازکردنەوە و پەرەپێدانی کردە دیاری. بەم پارەیە باخی جوان و دڵگری سەوڵ و نارنجی ئەمڕۆ لێدرا و دیوارێکی قایمیان بە دەوریدا کێشا. بەشێک لە باخەکە پێیدەگوترا نارنجستان و کەوتبووە بەرەوە و کوتەکەی دیکە ناوی گۆڕستان بوو کە خانووبەرەیەکی دووژوورە و هەیوانێکی لێ بنیات نرابوو. تاتەڵەیەکی مەرمەڕی خستە سەر گڵکۆی حافز کە شێعری شاعیرانی پێشووی لە سەر هەڵقەندرابوو.

شوێنەواری گومبەزی موغبەرەکە و ئەم بەشە ڕۆژگارێکی دواتر بۆ ئاخرین جار لە سەردەمی ڕەزاشادا خراپ کرا و سەرلەنوێ داندرایەوە. بەڵام چوار ڕیز کۆڵەکەی ناوەندی هەر ئەوانەن کە کەریمخان دایناببوون[٢٠]. نیبوور کە لە ساڵی ١٧٦٥دا سەردانی مەزاری شێخی سەعدی کردووە بە خەمەوە ئاوای نووسیوە: «ئەم شوێنەوارە زۆر شڕە و بەم زووانە دەڕووخێ، مەگین ئەوەی کە چەند مسوڵمانێکی دەوڵەمەند زگیان پێیبسووتێ و بکەونە فریای و کەڵتەی بکەنەوە.» چەند ساڵ دواتر کە کەریمخان ساباتێکی بە خشت و سپیکاری لە سەر ساز کرد و پەرژینێکی ئاسنی بە دەوریدا کێشا، ئەم ئاواتە هاتە دی[٢١].

حافز زۆری کەیف بە کانی «ڕوکنابـاد»ی باکووری ڕۆژهەڵاتی شیراز هاتووە. ڕوکناباد ئەوەندە لە «سەعدییە» دوور نیە و هەمیشە بە دەشت و گوڵزاری «موسەللا»دا دێتەخوار. ڕوکنوددەولەی شازادەی ئالی بوویە کەرێزی ئەم چاوەیەی لێداوە و ئێستا تێکچمیوە و گیراوە. ئاوی ڕوکناباد لە سەردەمی کەریمخانا هێشتاش هەروا بەغوڕڕەم بە ڕەوگەی «موسەللا»دا تێدەپەڕی. وەکیل

١٩ـ گوڵشەنی مراد، ل ٢٠٥. بەردی گڵکۆی شاشوجاع ئێستاش کەوتۆتە ژێر هەیوانێکی چیمەنتۆ.

٢٠ـ گوڵشەنی مراد، ل٢٠٤، دونبولی، ل١٢٩؛ cf. Arberry. Shiraz, 106; Porter I, 604.

٢١ـ ڕۆستەمولحوکەما، ل٤١٣؛ مێهرزاد، ل٢٣٠: Niebuhr, Reise, 167; Porter I, 690-697

پاش راوێژ لەگەڵ پسپۆران فەرمانی دا کە قەمتەرەیەکی بە ئانیشکەی بۆ هەڵبەستن هەتا ئەوەندەی دەکرێ ئاوی کانییەکە بێتە نێو شار. لەو وەختیدا ئاوەکەیان شانبەشانی رووبار هەڵنەبەست هەتا ئاوەکە بە دوولای شوورەی شار و خەندەک و قایمەی ئەرگدا باژوێ. ئەم کارە ئەوپەڕ بەرز و بەرچاوە ئەندازیارییەی بە پارەیەکی زۆر جێبەجێ کرد[٢٢]. بەدبەختانە ئەم ڕەوگەیە نەما. رووباری ویشک واتە رووباری وەرزی وەک چۆن ئێستا ماوە و بە شانی باکووری ڕۆژهەلاتی شیرازدا گەڕ دەداتەوە، یەکێکە لە کارەکانی وەکیل تەرکی ئەم رووبارەیان قوولتر کرد کە مەترسی سێلاو کەمتر بێتەوە و شانەکانی بە دیواری سەنگچن داندرا[٢٣]. وەکیل لە درێژەی ڕاکێشانی تۆڕی ئاوی ئاوەدانی دوو خەزێناوی لە نیزیک شوێنی پێشووی تۆپخانە بە لای ئەرگەوە ساز کرد و بە لوولێنەی سوالەت ڕەوگەی پێویستی بۆ ڕاکێشا[٢٤]. لە زەمانێکا کە سادقخان حکوومەتی شیرازی لە ئەستۆ بوو ـ تەنانەت بەر لە ساڵی ١٧٦٥ ـ وەکیل رایسپاردبوو کە هەموو شەقام و کۆلانەکانی بازاڕ و پەنا ماڵان سەنگفەڕش بکا و قاناوێک بۆ پیساوی ناوەندی رابکێشێ کە چل هەنگاو ئەولاتر هەلدێرێتە نێو چالان و زارکی چاڵەکان بە سەرپۆشی بەرد بگیرێ[٢٥].

زۆر باخی جوانی ڕەنگاوڕەنگی سەرنجڕاکێشی میوانگری شیراز یان تازەبەتازە چەقیبوون یان هەر گەلاڵەی کۆن بوون و پەرەیان پێدرا. لە پەنا ئەو باخانە چەند کۆشک و حەرەمخانە و ئەم موغبەرانەی باسیان کرا ڕازانەوە. لە باخی نەزەر ـ ئەم شوێنە پاش نوێکرانەوە چکۆلەتر کرایەوە ـ عیمارەتی کلاوفەرەنگی ساز کراو مەیتی کەریمخان لەوێ نێژرا. لە دەرەوەی شار باخی دیکەش لێدرابوون. بۆ وێنە باخی جیهاننما کەوتبووە یەکمایلی باکووری شار. ئەم باخە لە ساڵی ١١٨٥ی کۆچی / ١٧٧١ ـ ١٧٧٢ی زایینیدا لە جێی چاردە تەغار بنەتۆو لێدرا (٥٥هەزار میترێک). لەم شوێنە کلاوفەرەنگییەکی دیکەی ساز کرد و چوار ڕیزی سپیدار لێناشت کە خاوەنی فارسنامە نیزیک سەتوبیست ساڵێک

٢٢ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، ل ١٥٩ ـ ١٦٠؛ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٤١٢.

٢٣ـ سامی، شیراز، ل ٢٩؛ بامداد، ل ٣٧.

٢٤ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٤١٣.

٢٥ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٣٥؛ دونبولی، تەجرەبەتولئەحرار، بەرگی یەکەم، ل ١٢٩.

پاش دانانی تاریفی جوانییەکەی کردووە. لە باکووری ئەم جێیە کە ئێستاش پێیدەگوترێ جۆنما، باخێکی شوورەداری دیکەی لێدا کە بە ئاوی ڕوکناباد دەدێردرێ[٢٦].

ئەوەی ڕوون و ئاشکرایە ئامانجی کەریمخان نوێکردنەوە و پێشکەوتنی شاری شیراز بووە. یەکێک لە بەرچاوترین تایبەتمەندییەکانی ئەو شوێنەوارانەی کە وەکیل سازی کردوون و زۆربەی بینەران ئۆبالیان بۆ کێشاون سەختی و پتەوی و بناغەی قایم و وەستاکارییە. شوێنەوارەکانی فەرمانڕەوای زەند لە شیراز چوارجار دوابەدوای یەک تووشی بوومەلەرزە و هرووژمی ئاغامحەممەدخان لە کوشتار و تالانی سالی ١٧٩١دا بوونەوە[٢٧]. بەسەرهاتێکی چەندپاتەکراو لە گۆڕێدایە کە دەلێ خواجەی ڕەقەڕەن وەختایەک زانی ئەوانەی ڕاسپێراون بۆ کاولکردنی شوورەی شار بە قولینگ و لۆسە دەروەستی نایەن، ناچار بوو دەستەیەک سەنگتراش بە ئامراز و کەلوپەلی پێویستەوە بێنێ و تێیان وەرووکێنێ. کابرای سەرکەوتوو حەساری وێران کرد و فەرمانی دا کە دوو کۆلەکەی یەکپارچەی بەردی دیوانخانە (دیوەخان) کە بەپێی نووسینی کرۆزۆن پاشان لە بارگای قاجار لە تاران داندران، بگوێزنەوە وێندەرێ[٢٨].

ئەگەرچی بینا یادگارییەکانی وەکیل دەولەمەندی و دەسڕۆیشتوویی پڕشنگداری مەیدانی «شا»ی ئیسفەهانیان پێوە دیار نیە، بەلام لە بەرامبەردا ئارامییەک شانبەشانی چێشکە و شکۆ و بواری سروشتی دەگمەنی شیراز ڕازاندوویاننەوە. کەچی شاری ئیسفەهان لە کەول و قەلافەتی دەشتێکی مەیلەو بیابانا خۆی دەنوێنێ، شیراز لە بناری ئەو گرد و تەپۆلکانەی هەزاروپێنسەد گەزێک سەریان کێشاوە خەوتووە. بە باری وەستاکاری و ئەندازیاریدا شیراز

26- Kinneir, 63; Nava, i, Karimkhan – e – Zand, 306 – 308.

27- Brydges, cxiii, Bradly – Birt, 128; Hovhanyants, 311.

بوومەلەرزە لە سالانی ١٧٨٩، ١٨١٢، ١٨٥٣ و ١٨٥٥دا ڕووی دا.

28- GN Curzon, I, 313; cf. Kinner, 63; Bradley – Birt, 134; Zoka, 88.

تەختی مەڕمەڕیش کە وا دیارە لۆرد کرۆزۆن بە کەلوپەلی دزراوی شیرازی داناوە، بیست سال دواتر ساز کرد. تۆپی مرواریش کە پاشان لە مەیدانی شای تاران داندرا بە بڕوای خەلک لە دەورانی کەریمخانا لە شیراز ڕۆنرابوو.

شارێکە بە لای باکووری ڕۆژهەڵاتیدا بەرەو باشووری ڕۆژاوایی ڕاکشاوە و بەرەو قیبلەیە و لە ئاکامدا زۆربەی عیمارەتە بەرچاوەکان، مزگەوتەکان لەگەڵ ڕاستەشەقامان و بازاڕان و بینا سەرەکییەکانی دیکە کەوتوونە سەر هێڵێک[29]. تەواوی شوێنەوارەکانی کەریمخانی لەگەڵ ئەم نەخشەیە یەکتر دەخوێننەوە.

١ ـ ٣ هۆردووگا و بارگا

ڕێکخستنی دامودەزگای ئیداری وەکیل لە شیراز لەچاو ڕێکوپێکی لێزانانەی دامودەزگای بەڕێوەبەرایەتی و ڕێورەسمی ئایینی دیاریکراوی بارگای سەفەوی، بچووکتر و ساکارتر و بە باری هاوهەنگاوی لەگەڵ ڕێکخستنی ئیداری و بەڕێوەبەرایەتی و لەشکری پێویستا، لەبارتر و گونجاوتر بوو لە تانوپۆی پڕ خەرجوبەرج و شانۆگەرییانەی سۆفییانی گەورە. باس و بابەتی فەننی و زانستی دەربارەی سەفەوی بە شێوەیەکی سەرنجڕاکێش کە لە ڕادەبەدەر هەڵکێشانی پێوە دیارە لە قەڵەمی یادداشتنووسان و نووسەندەکانی هاوچەرخی ئەو خانەدانە دابارێوە. ئەگەرچی ئەم ڕەگ و ڕیشانەی مێژوویی ڕوخساری فەرمانڕەوایان لە درز و کەلێنی شکۆ و مەزنایەتی ئەوانەوە نیشان دەدا، بەڵام هەرگیز دەریناخا کە چلۆن پێز و توانستی پێودانەکانی پێشوو ئاڵوگۆڕیان بەسەردا هاتووە. بەر لەوی نادرشا ڕێکخستنی داڕزیوی دەربارەی سەفەوییەی وەک دەزگایەکی لەشکری ڕاتڵەکاند و وەگەڕی خست (بەڵام بە شێوازێکی پەسند هەرمان و مەزنایەتییەکەی پاراست). بەڵام ئەم دەزگایە ئەگەر بەشە ڕەنگاوڕەنگەکانی بە دەس کەسێکی لێوەشاوە کە لە دەورەی نادریدا ڕاهاتبوو، ئامادە کرابا، دووبارە وەکار دەکەوتەوە. کەریمخانیش هەروەک نادر لە ناوچەی سنووری دەرگەزەوە هەستابوو و لە تانوپۆی لەشکری ئەو پیاوە جیهانگیرەدا مەشقی کردبوو و دەیتوانی بنەمای هێز و توانستەکانی لەشکری و سیاسی کە تێکڕای لە نادر بە میرات بردبوون بخاتە گەڕ و لە سەر تەوەرەی

٢٩ـ ڕووگە لە شیراز کەوتۆتە ٥٦دەرەجە و ٤٦خولەکی باشووری ڕۆژاوایی، وتاری مێهرزاد، ل ٩١.

پاراستنی مافی مرۆڤ بە شێوەیەکی زیرەکانە و پتەو کەلکیان لێوەربگرێ.

ئەم حاڵ و چلۆنایەتییە لە تانوپۆی لەشکری بنەجێی کەریمخان لە شیراز لە ماوەی ساڵانی ئاخری فەرمانڕەوایەتییەکەیدا ڕەنگی دایەوە[٣٠]. لە سەر زەمانان ئەم هێزە سەری دەگەیشتە ٤٥هەزار کەس. پتر لە نیوەی ئەم چەکدارانە واتە ٢٤هەزار کەسیان سەربازانی هۆز و تایفەکانی لوڕ بوون کە بە هێزی سەرەکی سپای کەریمخان دادەندران. ئەمانە لە وەختی ڕاپەڕینەکەیدا بە مەبەستی گرتن و بەزاندنی ناوچەکانی لای هەمەدان، کرماشان و برووجێرد یارمەتییان دابوو. زۆربەیان لە تایفەکانی زەند، زەنگەنە، کەڵهوڕ، وەند و لوڕانی فەیلی هەڵدەبژێردران و بەتێکڕا سوارە و پیادە بوون. ١٢هەزار کەسیش لە سەربازانی هەرێمی ئێراقی عەجەم وەک تفەنگچی بەشدار بوون کە لە جەرگەی شارەکانی وەک قوم، کاشان، ئیسفەهان، قومشە، ئابادە و یەزد ڕێکخرابوون و ژمارەیەکیش لە نێو چەکدارانی پیادەی گوندەکی هەڵبژێردران، ئەم تاقمە وەک ١٢هەزار تفەنگداری[٣١] سەردەمی شاعەباسی سەفەوی دەچوون. پارێزگای فارس ئەگەرچی کرابوویە پایتەخت بەڵام تەنیا ٦هەزار سەربازی ئامادە کردبوو؛ ڕەنگە ئەم ژمارەیە سەربازانی ئێلجاڕی ناوچەکانی وەک لار و دەشتستان و خووزستانیشی گرتبێتەوە. کەمترین چەکداری ئێلجاڕی ناوچەیی کە بە دەستەیەکی سەربەخۆ دادەندران بەختیاری بوون کە ژمارەیان سەری دەگەیشتە ٣هەزار کەسێک.

ئەم ژمارە خەیاڵییانەی سەرەوە وا دیارە قەت ڕووی ڕاستەقینەیان بەخۆوە نەدی و هەرگیز نەهاتنە فارس و بەڕاستیش حازر بە خزمەت نەبوون. ئەو لەشکرەی کە ئەمیرگۆنەخان دژی خوورمۆوج و بەندەرڕیگ گاڵی دابوون، گۆیا برێتی بوون لە ٤هەزار سوارە و ٦هەزار پیادە. بەڵام یەکێک لە فەرماندەران بەدزی بە نیبووری گوتووە کە سوارەکان ١١٠٠کەس و پیادەش ٥٠٠کەس بوون. لە ڕاستی ئەم ژمارەیە بۆ ڕاپەڕاندنی ئەم ڕاسپاردەیە تەواو بوو. گەڕۆکی دانمارکی پاشان شیکردۆتەوە کە یووزباشی (فەرماندەی سەتکەسان) زیاتر پەنجاشێست

٣٠ـ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢١٩؛ پەرتەو بەیزایی، ل ٥٨ ـ ٥٩؛ ئەنساری، ل ٢٢٩.

31- Lockhart, ((the Persian Army, 193)).

کەسێکی لەو سەتە دڵخوازەی لەبەردەستا بووە[٣٢]. لە سەرژمێرییەکی مناسبترد‌ا کە وێدەچێ وابێ گوتوویانە سپای چەکداری لە سەر کاخەز لە ٢٠هەزار کەس کەمتر بووە و نیوەشیان نەیاندەتوانی هەرکە لێیان‌ڕاسپاردن خێرایەکی خۆیان بگەیەننە مەیدانی شەڕ، تەنانەت ئەم ئامارە پتر لە بەراوردی شاهیدانی حازر کە لە ئاخری ساڵی ١٧٦٠دا لە ڕەشت ڕاپۆرتیان داوە بە ڕووسان. ئەمانە دەیانگوت کەریم‌خان سپاکەی بڵاوە پێکردبوو و تەنیا ٤هەزار کەسی لە شیراز گل دابۆوە و ژمارەیەکیش لە چەکدارانی هەڵبژارد و لە قەڵایان دایمەزراندن کە سەربازانی ئێلجاڕی گوندان و تایفەکان یاریدەیان دەدان[٣٣].

ڕێکخستنی ئەم سپایە بەتایبەت لە دەستەکانی نەگۆڕی سەر بە بارگای میری‌دا بە باری تێئۆریکا لە سەر هەمان ڕەوتی باوی سەفەوی هەڵدەسوورا، بەڵام لەبەر گۆڕانکاری خۆجێیی دەوری نادرشا چەند جیاوازییەک ڕووی تێکردبوو[٣٤]. هێزەکانی هەڵبژاردەی سەردەمی سەفەوی (غولامان) واتە تفەنگدارانی سادەی دەسکەرەوە چەشنی سەربازانی یەنی‌چەری عوسمانی تێکڕا لە نێو گورجی و مەسیحییانی تر بۆ خزمەت لە ژێر ڕکێفی خودی شادا دەسبژێر کرابوون و لە زەمانی فەرمانڕەوایەتی شاعەباس‌دا ژمارەیان دەگەیشتە ١٢هەزار کەس. لە دەورانی کەریم‌خانیش‌دا ئەم بەشە سەرلەنوێ وەک نموودێکی ئەو تاقمە ژیانەوە و بوونە پارێزەرەی تایبەتی کەریم‌خان و پێیان‌دەگوتن غولامان. ژمارەی ئەم غولامانە ١٤هەزار کەسێک دەبوو. ١٢٠٠کەسیان لوڕی تفەنگ چەخماخی بوون ـ ئەوانی دیکە زۆربەیان تفەنگی پلیتەیی‌یان لە شانی‌دا بوو ـ کە پێیان‌دەگوتن غولامانی چەخماخی، ٢٠٠کەسی دیکەش تێکەڵەیەکی کورد و گورجی و پیاوەکانی ژێر فەرمانی عەلی‌بەگی شوقاقی، عەلی‌خان کوردی قەرەچۆرلوو و لوتفعەلی‌خانی «چرکەس» بوون. ئەو سێ کەسە هەموویان بە ئەنگێوە ناسرابوون. فەرمانـدەرانی گورجیش کەوتبوونە ڕیزی شەڕکەرانی زەندیە، بەڵام وێناچێ کە لە کەرتی ئێلجاڕی‌دا ڕێکخرابن.

تاقمەکانی دیکەی دەرباری بەگوێرەی فەرمانی کەمبوونەوەی ئەرکی

32- Niebuhr, Reise, 102, 103.

33- Arunova and Ashrafyan, «Novye Materialy», 111 note 8.

٣٤ـ پوختەیەکی وەرگیراو لە فەسایی و پەرتەو بەیزایی.

لەشکری یان چوونە سەری خزمەتی بابنۆکەرێتی سەریان دەگەیشتە هەزار یەساولێک (ئەو سوار و ئێسکۆرت و ڕکێفدارانەی ئەرکیان ڕێکوپێککردنی جەماوەر و کاروباری دیکەی پۆلیسی بوو). گەورەفەرماندەرانیان بریتی بوون لە: عەلیمرادخانی زەند، عەسکەرخانی ڕەشتی و میرزا محەممەدخانی قاجاری دەوەللوو. هەزارکەسی دیکە نەسەقچیباشی بوون کە ئەرکیان هاوشێوەی یەساولان بوو. حەوسەدکەس جارچی بوون و جلوبەرگی ئالوواڵا و جەواهێرنیشانیان دەپۆشی و سێسەدکەسیش ڕیکایان و تەتەران و پێشەنگان بوون و هەزارکەس خزمەتکاری ئاسایی. ئەگەرچی جەزایرچی و کێشکچی و قۆرچییەکان زۆرجار وەک باشترین تفەنگداران لە لایەن ڕووداونووسانەوە ناویان هاتۆتە گۆڕ[٣٥]، بەڵام وا وێدەچێ کە ئەم تاقمە قەت دەستەی هەڵبژاردەی سپا نەبووبن. لەم جەللەیەدا باسی حەوسەدکەس «زەنبوورەکچی»ش خراوەتە ڕوو، بەڵام ڕەنگە محەممەدبەگی گورجی کە تۆپچیباشی کەریمخان بوو هێندێکی چەکی قورستر بە دەستەوە بووبێ[٣٦]. ئەو جۆرەی بۆ ئێمەیان شیکردۆتەوە سەرکردەکانی ئەم هێزانە لە فەرماندەرانی سەرکیڕا بگرە تا دەباشی (سەرپەلی دەکەسان) نیزیکەی شەشهەزار کەسێک بوون. جەللەی واژەکان و زاراوەکانی لەشکری ئاکامی بنەڕەتی وشەکانی دەدەیی ترکی و میراتی قزڵباشانە. هێندێکیان هەروا لە سەر شێوەی ترکی خۆیان ماون و بەشێکیش بوونە وشەی باوی فارسی، بۆیە «مینباشی» و «یووزباشی»مان هەیە، بەڵام «پێنسەدباشی»

35- Lockhart, ((the Persian Army))92,96note; تەزکەرەتولملووک، ل ١١٨ و ١٢٤.

* لە سەردەمی قەجەراندا تیرەیەک بە ناوی ڕیکا لە لوڕستان دەژیان. پاش ئەوەی کە بە دەستووری ئاغامحەممەدخان پشتکۆ و پێشکۆی لوڕستان کرایە دووبەش و والی بەناچار لە پێشکۆڕا باری لێنا بۆ پشتکۆ (پارێزگای ئیلامی ئێستا) تیرەی ڕیکاش لە خزمەت ڕکێفیدا ڕۆیشتن و لە ناوچەی مێهران و ساڵحئاوای ئێستا نیشتەجێ بوون و ئێستاش هەر پێیاندەگوترێ ڕیکا. ڕەنگە ئەوانە پاشەواری ڕیکایانی لوڕستان بن (عەلیمحەممەد ساکی).

36- Niebuhr, Reise, 118. Ferrieres de Sauveboeuf (58).

دەنووسێ کە سپای ئێران ئەودەمی زیاتر بە کاری شانۆگێڕان و خونواندن دەهات تا چالاکی لەشکری.

و «دەباشی»ش وەبەرچاو دێ[٣٧].

چەکدارانی ئێلجاڕی لەک و لوڕ بە خاوخێزانەوە بوونە هۆی چوونەسەری لە ڕادەبەدەری ڕێژەی جەماوەری شیراز و فارس. وەک گوتوویانە سەدان سەر خێزان لە شیراز مزلّیان بووە و هەشتهەزار کەسێک لەم ئاپۆرەیە لە وەختی ئیزنی دیداری گشتی لەگەڵ وەکیل داوایان کردبوو لە خزمەتیدا بن[٣٨]. سیاسەتی یەکسەرە و درێژەداری وەکیل سەبارەت بە پەرەی دەسەلاتی دۆستانی پێشووی لە پلە و پایەی دەربارییدا لە نموونەی کەسانێکی وەک عەبدولّلابەگی کەلّهوڕ و حەیدەرخانی زەنگەنەدا کە وەک بالّوێز ناردنی بۆ ئیستانبووڵ و بەغدا، وەبەرچاو دێ (بڕواننە: ١٥ ـ ٣).

کەریمخان لە پەلامارە گەورەکاندا بە چەشنێکی نەگۆڕ سەرکردایەتی دەدایە دەس خزمان و فەرماندەرانی هەلّکەوتەی هاوپەیمان و هەلّبژاردەی خێلاتی وەک عەلیخانی شاسەیوان و ئەمیرگۆنەخانی ئەفشار. سیاسەتمەداران و پیاوانی دەرباری نەیاندەوێرا کە خۆیان بۆ کاروباری لەشکری دەسنیشان بکەن. بەلام لە چالاکی لەشکری زەهاودا کە میرزا محەممەدجەعفەری خوراسانی ڕاسپارد بۆ وتووێژ، نەزەرعەلیخانی زەندی وێڕای لەشکرێک نارده یارمەتی. وەکیل تەنیا جارێک داخوازی کەسێکی دەرباری بۆ سەرکردایەتی تێکهەلّچوون و هرووژمی لەشکری قبووڵ کرد و ئەویش بۆ لەشکرکردنی تەقیخانی بافقی بوو بۆ سەر کرمان و وێدەچێ کە شکستی شەرمەزارانەی ئەو کابرایەی لە سەرەتاشدا بە جەفەنگێک دانابێ. ئەم هەلاواردنە زیرەکانەیەی دەربار و هۆربووگا جیاوازی ئاشکرای هەیە لەگەڵ ئەوەی گەڕۆکانی ئورووپایی لە بابەت ئاخری سەردەمی سەفەوی و سەرەتای گوورانی دەسەلاتی قاجارییەکان دیتوویانە و گوتوویانە: هیچ شتێک لە چەکدارانی ئێلجاڕی ئێرانی چاکتر و لە سەرکردەکانیان خراپتر نیە. ئەمانەیان لە نێوان نزمترین خزمەتکاران و وەزیران و کەسانی قەراخوقولاخی دەربار هەلّدەبژارد[٣٩].

ئەگەرچی هێزی سوارەی خێلاتی بەشی زۆری سپای دەسکەرەوەی

37- Niebuhr, Reise, 103.

٣٨ـ پەرتەو بەیزایی، ل ٥٩؛ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢١٩، بە حەوتهەزاری داناون.

39- Monteith, ((Notes on the Routes)), 118.

پێکدێنا، بەڵام سەرداری زەند سەبارەت بە ڕاگرتنی تفەنگداری پیادە کە قەبەزەی هێزە چەکدارەکانی بوون کەمتەرخەمی نەدەکرد. ڕەنگبوو کە ورەی سەربازانی خێڵەکی ڕەوەک شەڕەکە سەربخا، بەڵام دیسانیش بوونی چەند لک و پەلی تفەنگداری بێڕوحمی هەڵبژاردەی نێو ڕیزی چەکدارانی بەکرێگیراو وەرسووڕانی بارەکەی ئاوا باشتر مسۆگەر دەکرد. زەمانێک کە کەریمخان درێژەی دا بە ڕاگرتنی سەربازانی کۆکراوەی هەرێمەکانی ئێراقی عەجەم و دەشتستان، لە وەختی مەترسی سەرهەڵدانی تاقمەکانی خێلاتی و یاخیگەری دەشتستانییەکانا ئەوپەڕی ڕێز و حورمەتی خۆی سەبارەت بە گرینگایەتی بوونی ئەو تاقمە دەردەبڕێ.

ڕوخساری بێڕوحمانەتری ژیانی دەرباری تا ئەو جێیەی ئاشکرایە و خەڵک داوەرییان دەربارەیەوە کردوون، لە وەخت و دیمەنی گەمە و شادیدا کە بێگومان توندوتیژ و تێکەڵبوون بە چالاکی و زەبر وەشاندن و خزم و کەس و پیاوانی خێڵەکی وەکیل دەیانڕەخساندن، وەبەرچاو دێ. ئەو شێر و بەور و فیلانەی کە لە لایەن بالوێزانی دەرەکیڕا پێشکێشی دەکران، بەگوێرەی دەقی ڕۆستەموتتەواریخ، لە جەنگەی وادا کە محەممەدعەلیخانی زەند نازناوی شێرکوژی درایە، دەنگ دەدران بۆ شەڕ و تێکهەڵچوونێکی گلادیاتۆری. دەنگۆ بوو کە پیاوێکی تایفەی زەند قورتمی فیلێکی داقڵیشاندووە. ئەم کارانە بە شێوەی دادڕین و شکاندنی ناڵی ئەسپ و تەنانەت شیشەی زەنبوورەک (تۆپیبچووک) بە دەستی بەتاڵ لە وەختی میوانداری کردنی سیاسەتمەدارانی غەوارەشدا گێڕدراوەتەوە. لە بارگای زەندیەدا جلیتێن گەمە و ڕمبازێنێکی باو بوو. ئێسکات وارینگ ئاوا باسی ئەم وەرزیشەی دەشتودەران دەکا: «دارتەقڵەیەک بە قەدرایە باسکەپیاوێک ڕەسوارێک دەهاڵێنن کە بە چوارناڵە تێدەپەڕێ. ئەوەی دارەکەی تێهەڵدەکرێ یان لە حەوا بە دەس دەیگرێتەوە یان خۆی وەردەسووڕێنێتەوە بەرزگی یەکسمەکەی و تەقڵە لێدەدا و دارەکە بە سەرسەریدا سەردەکا. ئەم دارتەقڵەیە وەها تیژ داوێژرێ کە وە هەرچی کەوێ بەرگەی ناگرێ[40].» سوارێک دەتوانێ کە چەند کەڕەتان بە نێزەکەی لە غاردانا، نارنجی داکراو لە سەر سەری پیاوێک بنگێوێ و هەڵیگرێ. ڕۆستەموتتەواریخ سەبارەت بە چارەنووسی

40- Waring, 50; cf. ives, 272.

عومەرئاغا حیکایەتێکی خۆشی تێدایە. عومەرئاغا جلیتبازێکی شارەزا بوو کە لەگەڵ باڵوێزی عوسمانی هاتبووە شیراز: دارجلیتەکەی کە بۆ یاری و وەرزیش نووکی ئاسنی تێنەکرابوو، هەتا هاتنی کەلبعەلیخانی زەند بۆ مەیدان یەسک و پەراسووی چەند کەس لە مەیداندارانی زەند و ئەسپەکانی هاڕین. کەلبعەلیخان بە هاواری یاعەلی شیعان دارەکەی ڕە قارەمانی ترک هاڵاند. کابرا کە لە سەر زینەکەی نوشتابۆوە، پلارەکە ڕاست لە پاشەڵی چەقی و لە نێوکی هاتەوە دەر. عومەرئاغای ناودار کەوتە سەر خاکی چارەڕەشی و ڕیزی خولەفای سێکوچکە[41]. [مەبەستی ئیمامی ئەبووبەکر و عومەر و عوسمانە. وەرگێڕ] زۆرانبازی، سەرمەقولات و ئیشکەڕنی (کەلۆتی و لاساکەرەوە دەیانگێڕا) بەشێک بوون لە کات و ساتی کایە و گەمە و سەرقاڵی گشتی لە سەردەمی فەرمانڕەوایەتی وەکیلدا[42].

١٦ ـ ٤ دەزگا و دامەزراوەکانی مەدەنی و کۆمەڵایەتی

دامودەزگای ئیداری و کاروباری خزمەتکردنی شیراز لە دەورانی وەکیلدا دەبێ بە پێوانەیەکی بەرفرەوان و بەرچاو وەک سایری شارەکانی دیکەی ئێران بووبێ. هەرچۆنێک بێ لە ڕووی ئەو نموونانەڕا کە خاکی زەند وەک یادگار لە پاشی بەجێماون دەردەکەوێ کە ئەو چەند شتێکی لێزیاد کردن و گۆڕینی و پایتەختێکی لە ڕووی سرشت و تەبیاتی خۆی بنیات نا هەتا جیاوازی نێوان شارەکانی پارێزگاکان و پایتەخت نیشان بدا. ئێمەش بە پارێزێکی زیاترەوە باسی شیراز دەکەین وەک بابەتێکی تایبەت.

هەڵوێست و ڕێبازی وەکیل بە مەبەستی کۆکردنەوە و ڕاکێشانی تاجران و هونەرمەندان و سنعاتکاران و دنە دانی ئەفسەران و خزمانی بە ئامانجی نیشتەجێ بوون لە شیراز و دامەزرانی ژمارەیەکی زۆر لە خاوخێزانی قۆشەنی خێلاتییانەی حکوومەتەکەی لە ژوور و دەوروبەری پایتەخت وای کرد کە ڕێژەی

٤١ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٦٧ ـ ٣٦٩.
٤٢ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٤١٠.

جەماوەری شار بە شێوەیەکی لە ڕادەبەدەر زیاد بکا. دووبارە سازکردنەوەی شوورەی شیراز و بوونی سپاکەی لە فارس کاریکی کرد کە زۆر بە سووکی دوژمنانی ببەزێنێ. گەشەی ئەم شارە وەک ناوەندی حکوومەت بوو بە هۆی ئەوەی کە ڕێکخستن و هێمنایەتی نێوخۆ زۆر چالاک دەستەبەر بکرێ. نیبوور ئەم کار و هەنگاوانەی لە سەرەتای فەرمانڕەوایەتی وەکیل لە شیرازا دیتووە و بۆچوونەکانی زۆر لەگەڵ ڕوانگەی فرانکلین کە بیست ساڵ دواتر لە زەمانی حکوومەتی جەعفەرخان لەم شارە بنەجێ بووە یەکتر دەگرێتەوە.

هەمیشە دەروازەکانی شار بە وردی چاودێری دەکران و تەنانەت ئەگەر کەسێک گوتبای غەریبە ڕێی نەبوو کە بێئیزنی هاتوچۆ پێبنێتە شار. بەگشتی ژنان ئیزنی چوونەدەرەوەیان نەبوو مەگین بەهەڵکەوت، چونکە ڕەنگبوو کە پیاوێکی زیندانی چارشێو بە سەر خۆی هەڵکێشێ و دەرباز بێ[43]. پاش تاوپەڕین دەروازەکان گاڵە دەدران و کیلەکانیان هەتا سبەینێ بەیانی لای حوکمڕانی شار دەمایەوە. لە سەعات ٨ و ٩ی ئێوارەدا تەپڵی وریاکردنەوە لێدەدرا، سەعات ١٠/٣٠ تەپڵی سێجارەیان دەکوتا و دەبوو بە حکوومەتی لەشکری و بەربەستکردنی هاتوچۆ. ئەوانەی پاش ئەو جەنگە گیرابان دەیانبردنە لای دارۆغە، ئەگەر نەیانتوانیبا بیانوویەکی بەجێ بێننەوە یان جەریمە دەکران یان فەلاقە[44].

دارۆغە و پیاوەکانی هەروەک ئێستا لە ڕێکخستنی نەزم و هێمنایەتی کۆمەڵایەتی و ئەرک و ڕاسپاردەی هێزی پۆلیسی شارا وەبەرچاو دێ، بەرپرسی شاری شیراز بوون: دارۆغەش پلەیەکی ئیداری بوو ـ لانیکەم لە شیراز ـ کە چاودێری دەکرد بە سەر نرخی وردەفرۆشی و سەنگ و تەرازوو و گەز و چارەگ و چی ئاوا کە پێویستی بازاڕ بوو. موحتەسیب لەبەر دەستی ویدا کاری دەکرد[45]. ئەرکەکانی دارۆغە لە ئیسفەهان لە قۆناخی کۆتایی سەردەمی سەفەویدا زۆر وەک کاری موحتەسیب دەچوو لەم زەمانەدا. ئەویش زۆروکەم لەو کێشە بچکۆلانەی نێو شاردا ـ کە سەریان نەگەیشتبایە ١٢ تمەن ـ داوەری دەکرد. ئەگەر

43- Niebuhr, Reise 114.

44- Fracklin, 130.

45- Ibid, 142; Waring, 46 – 65; ڕۆستەموتتەواریخ، ل ١٠٨.

یەکێک لە زیندانییەکانی دارۆغە مردبایە، دیوانبەگی (بەرپرسی ڕاپەڕاندنی ئەم ئیش و کارانە) بە کێشەکەدا دەچوو. ئەو سەرۆکی دادگای تەناهی بوو کە زۆرجاران وەک گەورەئەفسەری پۆلیسی پایتەخت کاری دەکرد[٤٦]. لە سەردەمی کەریمخانا ئەبولفەتحخانی کوڕەگەورەی دیوانبەگی شیراز بوو[٤٧]. تەناهی و هێمنایەتی شاری شیراز تەواو سەقامگیر بوو: ئەوجۆرەی کە خەڵکی خۆماڵی شیراز لەبیریانە لە تەواوی دەورانی حکوومەتی وەکیلدا لەبەر بوونی پۆلیسی سەرنجڕاکێش و ئەو ڕێکخستنەی دایناوو تەنانەت جارێکیش ئاڵۆزی و ئاشۆپاشۆی وا کە خوێنی لێبکەوێتەوە ڕووی نەداوە[٤٨].

وەکیل شاری کردبوو بە دوازدە بەش و هەر بەشەی پێیدەگوترا گەڕەک. ئەم گەڕەکانە دەمڕاست و چاوەدێرێک بە ناوی کوێخا بە سەریان ڕادەگەیشت. ئەرکی کوێخاکان برێتی بوو لە چارەسەر کردنی نێوانگرژی دەروجیرانان، دانی ڕاپۆرتی ئیداری لە بابەتی تایبەتا، ئاشنابوون لەگەڵ دانیشتووان و هەڵسەنگاندنی داهاتیان بە مەبەستی یارمەتیدانی کۆکردنەوەی باجی گەڕەک و دامەزراندنی تاقمەکانی چەکدار و کاری لەم چەشنە. بەر لەوەی کە وەکیل لە ساڵی ١٧٦٥دا بگەڕێتەوە شیراز، سادقخان جێی پێویستی بۆ سپا و میوانە چاوەڕوانکراوەکانی دابین کردبوو[٤٩]؛ زیادی ئەم مزڵ و خانووبەرانەش درا بە دانیشتووانی شیراز و قەدەغەیان لێکردن کە خۆ لە کڕین و فرۆشتن و ئیجارە و چاککردنەوە و دەستێوەردانی ماڵەکانیان بپارێزن[٥٠].

پلەی بەرزی ئایینی بە شێخولئیسلام دەناسرا. ئەو لە بابەت لێکدانەوە و شیکردنەوە و بەڕێوەبردنی یاساکانی شەرعیدا بە ڕێبەر و سەرۆکی کاروباری ئایینی دادەندرا. وەکیل ڕاستەوخۆ شێخولئیسلامی هەڵبژاردبوو[٥١]. بەڵام جەغزی

٤٦ـ دەستوورولملووک، ل ٤٢٨ـ٤٢٩؛تەزکەرەتولملووک، ل ٤٨، ٨٢، ٨٣، ٩٠، ١١٣ و ١٤٩.

٤٧ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٤٣٤.

48- Waring, 302.

49- Ibid, 64.

٥٠ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٤٣٤.

51- cf. Algar, 40.

کاروباری دادوەری شێخولئیسلام تەواو تەسک ببۆوە لە کێشەی ئایینی و تەلاق و ئەو وردەئیشانەی شاردا. سەرۆکی کاروباری شار لە کێشەی تاوان و چەپەڵکاری‌دا پێی‌دەگوترا قازی. دەستووری سزادانی وەک برینی گوێ و کەپۆ لە سەر دزی، دەرهێنانی ڕیخۆڵە و هەڵواسین بە دارەوە لە سەر چەتەیی و ڕێگری بەشێک بوون لە دەسەلاتی[52]. نیبوور یەکێک لەم دادوەرییە قورسانەی بە چاوی خۆی دیتووە و دەنووسێ کە گوێی دوو قەسابیان لە بزمار دابوو و تا ئێوارەی ئەوڕۆژە ڕایانگرتن چونکە گۆشتی پیسیان فرۆشتبوو[53].

لەبەر ئەم جزادانە سەختانە هێمنایەتی باڵی بە سەر پایتەخت و ناوچەکانی دەوروبەری‌دا کێشابوو، چونکە لە هێندێک بابەتان‌دا وەها توندوتیژ دەجووڵانەوە کە بڕیارەکان گەلێک جاران زۆر زاڵمانە و ناباو خۆیان دەنواند. خاشەبڕکردنی لوڕەکانی لیراوای کۆهکیلۆیە بۆ بیرهێنانەوە دەشێ (بڕوانە: ٧ ـ ٤). کاری مەحکەمەی کەریمخان کە بە دەس ژێردەستانی هەڵدەسووڕا هەرگیز بە بڕشت و تەنانەت نەگۆڕ و یەکسان نەبوو. نیبوور چەند بابەتێک شالاوی تەمێیانە و دەمکوتکردنی بە چاوی خۆی دیتووە و باسی هرووژمی هێزەکانی خۆجێیی و قۆشەنی ئەمیرگۆنەخانی ئەفشار لە ساڵی ١٧٦٥ لە ناوچەی تەنگستان دێنێتە گۆڕ. نیبوور دیتبووی کە بۆ تەمێکردنی کەسانی یاغی یان ئەوانەی کە خۆیان لە دانی باج دزیوەتەوە بە خاوخێزانەوە سزایان داون و پیاوەکانی خان «بەپێی ڕێسا» گوندەکانیان خاپوور و تالان کردوون. چەند شەو دواتر کاتێک بە نیزیک دوو گوندی دراوسێ‌دا تێدەپەڕی، هەواڵیان دا کە یەکێک لەم دوو دێیانە کەوتۆتە بەر شالاوی تالان و بڕۆ، بەلام ئەمیرگۆنەخان و چەکدارانی هەر پێشی ڕانەچەنین و گوێشیان نەدایە[54].

کەچی هێمنایەتی و هێوری ڕێژەیی ڕێوبانان لە حکوومەتی وەکیلا دوای سەردەمی سامناکی قۆناخی بۆشایی دەسەلات جێی پەند و نموونە بوو. داستانی ئەم تەناهییە نە تەنیا لە لایەن ڕووداونووسانەوە نووسراوەتەوە بەڵکوو هەر کەس لەو ڕۆژگاری‌دا خەریکی گەشت و گەڕان بووبێ، ئەوەی زانیوە. وەک

52- Francklin, 131 – 132.
53- Niebuhr, Reise, 116.
54- Niebuhr, Reise, 179 – 180.

نیبوور گێڕاویێتەوە: لە ڕێگای گەڕانەوەیدا بۆ بووشێهر کابرای بەڵەدی عەرەبی هێندێک زانیاری لەگەڵ ئەو زیارەتکارە شیعەمەزەبانەی کە دەچوونە زیارەتی مەشەد ئاڵوگۆڕ دەکرد، «هەردک دەستە دەقودۆغر دەیانگوت کە لە هیچ شوێنێکی دنیا ناکرێ وەک ئێران ئاوا لە هێمنایەتیدا سەفەر بکەی[٥٥].» زێدە لەمەش ئەم گەڕۆکە زۆر کەوتۆتە ژێر کارتێکردنی ئارامی و مەندی و کەشی دۆستانەی شیراز. بەتایبەت لە ڕوانگەی ئەورپا وەک گەشتیارێکی بێگانە، جیاوازی خۆ بەکەمگرتنی جەماوەری خەڵک و خودی سادقخان کە بەگەلەربەگی فارس بوو لە چاو ئەو سووکایەتی پێکردنانەی کە لە قاهیرە لەبەر ترسان لە غەواران نواندبوویان، مەبەستێکی سەرسوڕهێن بووە[٥٦]. پێموایە کە ناوبانگی ئەم کردارە چاک و شیاوە بەتایبەت خۆپاراستنی وەکیل لە دەستێوەردانی ڕەوت و سیاسەتی ئایینیدا لە چاو زێدەڕەوییەکانی شاسوڵتان حوسێن و نادرشا جێی خۆیەتی.

ئەگەرچی ئاخرییەکەی جوانکاری و کەڵتەکرانەوەی شیراز لە ئەستۆی خەڵکی ئەوشارە بوو، بەڵام وەکیل لەم بوارەشدا هەوڵی دەدا. یەکێک لە ئەرکەکانی «ڕیکایان» دنەدان و ڕاسپاردنی خەڵکی گەڕەک و شەقامان بوو بۆ پاراستنی پاک و خاوێنی و وێدەچێ دادگایەکیش بۆ چەسپاندنی ئەم مەبەستە پێکهاتبێ[٥٧].

لە نێو ئەو کارە بەرێوەچێ کۆمەڵایەتییانەی کە شیراز بەو باریدا بەگشتی قەرزداری کەریمخانە و ڕووداونووسان لەبەر ڕێز و حورمەتی ناوی وەکیل، چاویان لێقووچاندووە و باسیان نەکردووە، بەڵام نووسەرانی هاوچەرخ بە دلبەندی و ئافەریمەوە خستوویاننە ڕوو، دانانی جندەخانانە. «هەزاران ژنی مانگڕوخسار» لە خۆفرۆشی ساکارەوە بگرە هەتا جندەی جندەخانان، سەرەتا لە چەند شوێنی تایبەت لە دەرەوەی شار جێیان بۆ دابین کرابوو و چەکدارانی لەشکرەکەی بۆ ڕابواردن دەچوونە وێ[٥٨]. وەک تەواوی

55- Ibid, 178.

56- Ibid, 115.

٥٧ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٠٩.

٥٨ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٤٠؛ دونبولی، تەجرەبەتولئەحرار، بەرگی ٢، ل ٤٣.

قۆشەنەکانی بزۆک زۆربەی ئەم لەشکرە لە هەوارچییان پێکهاتبوو. هەروەک تێگەیبوو تەنانەت لە سەردەمانی ئاشتی و ئارامی درێژخایەنیشدا بوونی ئەم چەشنە شوێنانە پێویستی دەنواند و ئەم بنکانەی بە ئامراز و پێداویستی تەناهی کۆمەڵایەتی دەزانی. بەم کارەی ڕێگای دەربازبوونێکی بۆ هێزە سەربزێوەکانی پیاوانی خێڵەکی دانا کە ڕەنگبوو دەس بەرن بۆ نامووس و تالانی خەڵک. لەم شوێنانە نە تەنیا پیاوانی لەشکری، بەڵکوو خەڵکی شار، کاربەدەستانی بارگا، میوانە بارمتەکانی وەک عەبدوڕڕەززاقیش ڕابواردنێکی ڕۆژانەیان بۆخۆیان دیتەوە. بێشک تامەزرۆیی وەکیل سەبارەت بە جووت بوون دنەی دابوو کە بکەوێتە ڕاپەڕاندنی ئەم ئەرکە سەخت و بارناسکە و ئەگەر لە ڕووی مەرایی و پێداهەڵدانەوە نەبێ، لێیان گێڕاوەتەوە کە گوتوویەتی شاری بێ خەرابات وەک ماڵی بێئاودەست و کەلاوەیە[٥٩].

کەریمخان بەردەوام شۆخ و شەنگانی هەڵبژاردەی خەراباتی بۆ ڕابواردن دێنایە کۆشکی خۆی. یەکێک لەمانە ژنێکی جەفەنگباز و دەنگخۆش و پەروەردەکراوی شاعیر بوو بە ناوی «شاخینەبات». ئەم ژنە لە سالانی کۆتایی تەمەنی وەکیلا یەکێک لە ماشقەکانی بوو. وەختایەکی نەخۆش کەوتبوو دەستووری دا کە هەرچۆنێکی بۆیان دەکرێ ماریجە و ڕزگاری کەن؛ تەنانەت دەستەیەک لە ژنانی دیکەی لە دەوری جێوبانی گێڕا هەتا بە دۆعا و تەسەلمان نەخۆشییەکەی بپەڕێتە سەر یەکێک لەوان، لەم وەختەدا کە جوانـاوی ڕشت و مرد، غەزەلێکی لە سەر زمانی بوو. وەکیلی ئالۆزکاوی پەرێشان وێنەی کێشراوەی و هۆنراوەی کێلەکەی کە میرزا سادقناوێک هۆندبوویەوە، لای خۆی ڕاگرت[٦٠].

چیرۆک و بەسەرهاتی جوان و ڕەنگاوڕەنگتر سەبارەت بە دەزگا و دامەزراوەکانی سەردەمی کەریمخان و هۆگرییە تایبەتییەکانی لە گۆڕێ دان. بەڵام لەودیو سنووری ئەو کەیف و نەهەنگ و خۆخاوکردنەوانەی عەبدوڕڕەززاق

٥٩ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٢٩ ـ ٣٢٦ و ٣٣٩.

٦٠ـ هەر ئەم سەرچاوەیە، ل ٣٢٦: بەشێکی هەڵبژێراو لە چیرۆک و بەسەرهاتەکانی خۆش و بەتامی شیراز لە ڕۆستەموتتەواریخ وەرگیراون، لە کتێبی «کەریمخانی زەند»ی نەواییدا، ل ٢٥٦ و ١٩٧ ـ ١٩٦دا وەبەر چاو دێ.

و ڕۆستەمولحوکەما باسیان کردوون، دەبێ لە ڕوانگەیەکی زانستییانەتری «ئێسکات وارینگ»ەوە ئەم دامەزراوەیە لە وەچەیەکی دواترا بخرێتە بەر توێژینەوە. لە ڕووی ئەم لێکۆڵینەوەیەڕا بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە کیژان و ژنانی سەماخانە و جندەخانەکان تەواو بە وردی دەستەبەندی و ناونووس کرابوون و کاتێک ڕایاندەگەیاند کە مردوون یان مێردیان کردووە یەکی دیکەیان لە جێی دادەندرا. هەروەها لە لایەکی دیکەوە توێژێکی کۆمەڵ بوون کە باجی قورسیان دەدا و ئەوەندەی کە لە بواری کۆمەڵایەتیدا کاریگەر بوون ئەوەندەشیان دەور دەگێڕا لە داهاتی سامانی گەورەشاری زەندا[61].

١٦ ـ ٥ خوو و خدە و ژیانی تایبەتی

دەربارەی مێهرەبانی، ساکاری، دڵاوایی و ڕووحی دادپەروەرانەی وەکیل نەقڵ و نەزیلەی زیاتر لەچاو فەرمانڕەوایانی دیکەی ئێرانی وەبەرگوێ دێ. هەر لەبەر ئەم تایبەتمەندییانە پادشایەکی چاک بوو کە خەڵکی وڵاتەکەی بەڕاستی ڕێزیان بۆ دادەنا و خۆشیاندەویست. خان لە ڕیزەی میرانێکی وەک نۆشیروانی عادڵ، سوڵتان سەنجەر و شاعەباسە. ئەگەرچی فەرمانڕەوایان و پادشایانی دیکە لە ئێران بە باری شانازی لەشکری و بڕشتی نەتەوایەتیدا لەوی سەرترن، بەڵام کەریمخان لە نێو خەڵکی وڵاتەکەیدا وەک پیاوێکی لێوەشاوە کە بوو بە حوکمڕانێکی دڵخواز، هەتا ئێستا پلە و پایەی خۆی پاراستووە و نەبێزراوە.

ڕەنگە زۆرێک لەم داستانانە لە ڕۆژگاری ئێمەدا بکەونە بەر شەپۆلی ناڕەزامەندی یان لە لایەن خەنیمان و لایەنگرانی خانەدانی قاجارەوە بە هەڵبەستراوی لێزیادکراو دابندرێن و تاقمێکی زۆریش هەر بەئاشکرا باسی ساختەبوونیان هێناوەتە گۆڕ. جودا لە هەر باس و بابەتێک بێگومان زۆرەملی و بێڕەحمییەکانی نادرشا و ئاغامحەممەدخان پلەی پیاوچاکی کەریمخانیان بەرز کردۆتەوە. هێشتاش ئەوەندەی بتهەوێ چیرۆک و بەسەرهاتی ئاوا سەبارەت بە کەریمخان لە گۆڕێ دایە کە لەگەڵ بەڵگەنامەکانی مێژوویی یەکتر دەگرنەوە و

61- Waring, 80.

ئۆبالْ بۆ داوەری وەچەی دوای وەکیل دەکێشن.

کەریمخان پیاوێکی بەقەلافەت و تەرز و خاوەن ورەی بەرز بوو کە ڕیشی پڕی بەرداوەتەوە و سمێڵی چڕی هێشتۆتەوە و لە قسەکردنا پیاوێکی خاکی و لە سەرەخۆ بووە[٦٢]. شەرمی بە بنە و بنەچەکەی نزمی خۆی نەدەهات و قەت نەیدەویست کە ڕەگەزنامەی سەرتر لە سەرۆکی پێشووی تایفەی لە چیاکانی زاگرۆس بۆخۆی سازبکا. بەگوێرەی گێڕانەوەی فۆرستێر «ئەو قەت نەیدەشاردەوە کە لە تافی لاوی‌دا چەتە بووە و کەڵپی بۆیە شکاوە، ئەو یەکسمەی دزیبووی و دەیبرد لووشکەی لێداوە[٦٣].» مەشهوورترین حیکایەتێکی کە سەبارەت بە سەرەتای ژیانی بە شێوەیەکی گەرم و دڵگر و نەخشین دەماودەمی کردووە و بەتایبەت بۆخۆشی زۆری مەیل لە گێڕانەوەی بووە ئەمەیە: وەختایەک لە سپای نادری‌دا تەنیا سەربازێکی هەژار و مسکێن بووە بە بازاڕدا گەڕاوە و هەرکە چاوی بە ڕەخت و زینی زێڕکفتی یەکێک لە سەرکردەکانی ئەفغانی کەوتووە کە بۆ کەڵتەکردنەوە لە لای زین‌دروویەک داندراوە، یەکودوو دزیویەتی. هەر کە زانیویەتی کابرای زین‌دروویان هەڵپێچاوە و لە سەریان کردۆتە ماڵ و ڕەنگە بە پەتییەوە کەن، هاواری ویژدان تینی بۆ هێناوە تا پەنامەکی زینەکە بەرێتەوە ئەو شوێنەی کە دزیبووی. وەختایەک کە ماتەی هەڵگرتبوو دیتی ژنی کابرای زین‌دروو زانیویەتی زینەکەیان لە جێی خۆی داناوەتەوە و کەوتۆتە سەر سوژدە و سەری وەئاستانەی خودا هێناوە و پاڕاوەتەوە کە یارەببی هەرکەس ئەوکارەی کردووە عومری درێژ بێ و خودا سەت زینی ئاوای بداتێیە ... لێرەدا وەکیل بزەی دەهاتێیە و دەیگوت: «من بەڕاستی دڵنیام کە دۆعای بەخێری ئەو ژنە گیرا بووە و ئەو بەخت و یەقباڵ و شکۆ و شەوکەتەی کە داوای لە خودا کردووە گرتوویەتی[٦٤].» سێرجان مێلکۆم ئەم داستانەی بە یەکێک لە نموونەکانی دڵپاکی ئەو فەرمانڕەوا بەدەسەڵاتە داناوە.

مێلکۆم هەروەها سەبارەت بە دەمار و هەستی بەتین و توانست و

٦٢ـ دونبولی، تەجرەبەتولئەحرار، بەرگی یەکەم، ل ١٣١ ـ ١٣٢.

٦٣ـ فۆرستێر، پەراوێزی لاپەڕە ٢٤١.

64- Malcolm, 148 – 149; فەسایی بەرگی یەکەم، ل ١١٩؛ قەزوێنی، ئا ـ ب ١٤٥.
Fraser, An Historical Account, 264.

چراغپێ نەبوونی بۆ بیستنی ئەو جەفەنگانەی پێی ئەویان دەگرتەوە ئەم بەسەرهاتە دەگێڕێتەوە: ڕۆژێکی بە «ئیشکەڕن»ی دەرباری گوت کە بڕوا و بزانێ ئەو سەگەی دەرەوەی حەساری قەسرێ بۆ دەوەڕێ. ئیشکەڕن ڕۆیی و دوای ئەوەی ماوەیەک بە وردی گوێی هەڵخست گەڕایەوە و بە دەنگێکی بەرز گوتی دەبێ وەکیل یەکێک لە مەزنانی خزمانی بۆ هەڵێنانی ئەو ڕازە بنێرێ هەتا بزانێ ئەو چوارپێیە دەڵێ چی، چونکە ئەو سەگە بە ڕاوێژی زمانخواران کە سەرۆکانی تایفە تێیدەگەن قسە دەکا، بەلام من هەر حەرفێکیشی لێ حالی نەبووم. (کەریمخان بە زاراوەی لەکی قسەی دەکرد و بە لەکانیان دەگوت زمانخوار) کەریمخان پڕبەدڵ پێکەنی و خەلاتی کرد[٦٥]. ڕەنگە ئەم ئیشکەڕنە هەر ئەو نەجەفمیرحوسێنخانە لاساکەرەوە بێ کە لەبەر جەفەنگێکی نابەوەختی تەشەراوی، وەکیل ١٥٠٠تمەنی جەریمە کرد؛ بەرتیلێکی دا بە نیگابانان کە لێیگەڕێن بچێتە لای وەکیل، چونکە بە جەفەنگ لێدان و نوکتە گێڕانەوە هەم خۆی ڕزگار کرد و هەمیش تاوانانەی نەدا[٦٦].

سەبارەت بە ڕاوێژی لوڕی و خدەوخووی وەکیلەوە چیرۆک و بەسەرهات زۆرن. وەختایەک لە ساڵی ١١٨٧ی کۆچی / ١٧٧٣ی زایینیدا شاسمایلی سێهەم مرد، پیاوماقوولان و خانزادەکانی دەربار بە دابی لوڕان کلاوەکانیان لە قوڕ و خۆڵەمێش وەردەدا و بە دوای مەیتەکەیدا جەللە دەبوون[٦٧]. ڕواڵەت و تەبیاتی وەکیل بە چاکی بنەچەکەی خێلاتی لێوەدەردەکەوت. هاوینان بالاپۆشێکی ساکاری بە سەر شانی دادەدا و جلکی ڕەشی بە دابی خێلاتییان دەکردەبەر. لە زستانیشدا کەوای جاوی ئاودامێنی بەرداری لەبەر دەکرد و کلاو و پێچی زەردی کشمیری لە سەر دەنا و ڕاست هەروەک ئەو زەمانەی لە کوێستانەکانی وڵاتی خۆی دەژیا جلکی دەپۆشی. هەرگیز جغە و جەواهێراتی دیکەی وە کلاوەکەی نەخست. زیاتر پێی خۆشبوو لە سەر بەڕە و لمەد دانیشێ هەتا سەر تەخت و هەمیشە لە قاپ و قاچاغی مزدا شێوی دەخوارد.

65- Malcolm, 551, 552.

٦٦ـ ڕۆستەمو تەواریخ، ل ٤١٠.

٦٧ـ هونەرفەر، ل ٥٢٩؛ پەراوێزی ژمارە یەک؛ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢٠٩.

تایبەتمەندی وی لەگەڵ جلوبەرگ و خۆڕازاندنەوەی فەتحعەلیشا کە بەگوێرەی سەرچاوەی باوەڕپێکراو نیشانە و لاسایی پادشایانی سەفەوی بوو، زۆر جیاواز بوو[٦٨]. کەریمخان بەپێی هەلومەرج مانگێ جارێک دەچوو بۆ حەمام و جلکی دەگۆڕی. تازە ئەوەش بە پێهەڵێنان و زیادەڕەوی دادەندرا، چونکە وەختایەک وەکیل ئەو مەبەستەی لای یەکێک لە لوڕستانییەکان درکاند، کابرا سەیر پێیڕاچەنی و گوتی: لەوەتی وەبیری دێ شتی وای نەبیستووە! و درێژەی دا کە پیاوانی بنەماڵەی لە ژیانیاندا دوو جار خۆیان دەشۆن، یەکیان ئەو وەختەی لە دایک دەبن و مامان مەلەیان دەدا و ئەوی دیش زەمانێک کە دەمرن[٦٩].

وەکیل زۆری بێز لە دووڕوویی و ڕیابازی هەڵدەستا. نموونەی ئەم شێوە بۆچوون و بیرکردنەوەمان لە کرداری لەگەڵ ئاغامحەممەدخانی ماکیاولی و برازای مێرمنالیدا وەبەرچاو هاتووە(٩ ـ ٧). ئەو پیاوە فێڵەبازەی کە دەیگوت پاش زیارەتی قەبری باوکی (ئیناق) چاوی کوێری چاک بوونەوە ترۆی کرد و بە تووڕەیی و غەزرینەوە گوتی کە باوکی پیاوێکی ئازای جوامێر بوو، بەڵام هەرگیز لە ڕیزەی پیاوچاکان نەبوو کە موعجیزە بکا[٧٠].

زۆر باسی ئازایەتی و خۆڕاگری و قەڵافەت و شان و باهۆ و بەهەڕەکەتی وەکیل کراوە هەروەک خانەکانی دیکەی زەند. بێگومان فرانکلین نایخاتە تای تەرازووی جەعفەرخانی ترسەنۆک و دەڵێ کە هەمیشە لە ڕیزی پێشەوەی لەشکرەکەی شەڕی دەکرد؛ ئەم کارە لە ئێرانا جێی سەرسووڕمانە، چونکە هەمیشە فەرماندەران لە مەودای دوورتری بەرەی پێشەوە مەیدانی شەڕ هەڵدەسووڕێنن[٧١]. لە ڕووی ئەو باس و بابەتانەی کە غەففاری سەبارەت بە شەڕەکانی نووسیویەتی وا دەردەکەوێ کە وەک نادرشا دلێر و ئازا نەبووە و بە سەری زەمانان ئەم بۆچوونەی فرانکلین دەسەلمێنێ کە: هەمیشە لە مەیدانی شەڕ لە شوێنێک. لەنگەری دەگرت کە دەنگی بە تێکڕای هاوڕێیانی سەرەکی خۆی ڕابگا

68- Porter I, 328; Maredith, 61 – 62.

٦٨ـ دونبولی، تەجرەبە، بەرگی ٢، ل ٤٨؛ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢٧٩؛ مودەڕڕیسی گیلانی، ل ٤٥٤.

٧٠ـ مودەڕڕیسی گیلانی، ل ٤٣٢.

71- Francklin, 305.

و لە وەختی خۆشیدا ئامادەی پاشەکشە بێ، هێزی پشتیوانی تێوەرنەدەدا و ئەو دەمەی پێویست بووایە خۆی تێوەدەگلا. ئەگەرچی بە ئەندازەی نادرشا چاکی لە شەڕ نەدەزانی، بەڵام سەرکردەیەکی شیاو بوو. تەنیا شتێکی کە ڕەسەر نادری دەخست خۆڕاگری و نەبەزی بوو لە شەڕا: ئەم چۆنیەتییە لە ماوەی دەورانی ژیانیشیدا وەبەرچاو دەهات و بە شێوەیەکی سەرکەوتووانە لە گەمارۆی کرماشان و بەسرەدا خۆی نواند و خیرەسەری و تایبەتمەندی گەڕانەوەی لە هەتلەڕێیان، لە شکستە ئاشکراکانیدا دەرکەوت.

بەڵام جگە لەم بابەتانەی باسیان کرا ئەوەی کەوا برەوی بە توانست و شکۆی دەسەڵاتی دا پێڕاگەیشتن و هاوخەمی بوو دەربارەی ژێردەستانی؛ نیازەکانی دەناسین و سەبارەت بە تەواوی چین و توێژەکانی گەلەکەی هەستی لێبووردن و چاوپۆشی و لاواندنەوە و پێڕاگەیشتنی دەخستەڕوو. ئاکامی ڕاستەقینەی ئەم ئاکارە و خۆپاراستن لە دینداری سەختگرانە و بەتایبەت جیاوازبوونی خڕ و پتوونی لەگەڵ شێتی خۆبەزلزانی نادری و زۆرەملی شێتانەی ئاغامحەممەدخان ئەوی لە هاوچەرخانی خۆی و وەچەکانی داهاتوو تاق دەکردەوە. بێجگە لەوەی هەموو ڕۆژێک ماوەیەکی دادەنا بۆ وەرگرتنی سکاڵا و داخوازەکان و لە ناوەندی دادی باوی فەرمانڕەوا ڕۆدەنیشت، هەمیشە ژێردەستانی دەستیان وێیڕادەگەیشت. جارێکیان کە خەریک بوو کاری تەواو بێ و بڕوا تاجرێک هات و گوتی وەختایەک خەوی لێکەوتووە کالایان لێ بەتالان بردووە. وەکیل شەکەت بوو بە بێوازی گوتی: «بۆ خەوتبووی؟» سکاڵاکار لەڕێوە وڵامی داوە: «لەڕووی بانگەشە و خۆ هەڵدانەوەی تۆڕا پێم وابوو بەخەبەری و کەترەخەمیم کرد.» لەبەر ئەم وڵامە ئازایانە وەکیل ئارام بۆوە و دەستووری دا کە لە خەزێنە تەواو قەرەبووی خەسارەتی بکەنەوە و هەوڵیش بدەن بۆ دۆزینەوەی ماڵەکەی[٧٢].

یەکێک لەو ئەفسانە دڵگرانەی وەکیل دەگەڕێتەوە سەر مێهرەبانی دەرهەق بە خەڵکی ئاسایی قەڵەمڕەوی حکوومەتەکەی و ئی ڕۆژگارێکە کە ڕاست

72- Malcolm, 150 – 151; Fraser, An Historical Account, 263 – 267.

مودەڕڕیسی گیلانی، ل ٤٣١.

بۆخۆی بە سەر کارەکانی بیناسازی شیراز ڕادەگەیشت: گۆیا ڕۆژێکی کە بە قەنەی جەواهێرنیشان و ڕازاوە سەرقاڵی مژدانی تەماکۆ بووە کەسێک لە خزمەتکارانی دەربار دیویەتی کە یەکێک لە فەعلاکانیش بەدزی خەریکە مژ لە قلیانی سواڵەت دەدا و لە گۆشەیەک ماتەی هەڵگرتووە. وا بە تووڕەیی تاوی کابرای دا کە قلیانەکەی لە دەستی بەربوو و وردوپرد بوو. کابرا دەستی لە کارەکەی هەڵگرت و ڕووی کردە ئاسمان و بە بۆڵەبۆڵ دەستی دایە تووک و نزا. وەکیل پێیزانی و کابرای بانگ کرد هەتا لە چۆنیەتی ورتە و بۆڵەی حاڵی بێ. گوتی کە لەبەرخۆیەوە سێ «کەریم»ی پێکەوە هەڵسەنگاندوون. واتە خوداوەندی کەریم و دڵاوای ئاسمانان و کەریمخانی وەکیل کە خواقلیانێکی ئاوای داوەتێ و خۆشی کە «کەریم»ێکی ڕووتە. کابرای لاواندەوە و لە پەنا خۆی دانا و بەشداری قلیانکێشانی کرد؛ وەختایەک کە هەستا بڕوا قەنەنە گرانەکەی دا بەو کابرایە و وەبیری هێنایەوە کە ئەم قلیانە بایی حەوتهەزارتمەنێک دەبێ و نەچێ هەزاران بیفرۆشێ. پیاوێکی وەکیل پاشان سەرلەنوێ قلیانەکەی لەو کەسە کڕییەوە کە کابرای کرێکار پێی فرۆشتبوو[٧٣].

١٦ ـ ٦ بیروڕای پێچەوانە

کەیف و نەهەنگی تایبەتی وەکیل خواردن و خواردنەوە و کۆمەڵێک ڕابواردن بوو کە بە شێوەی باو، خاڵی هاوبەشی تێکڕای میرانی ڕۆژهەڵاتە. هێندێک جاران سەرانسەری شەو هەتا بەری بەیانی خەریکی بەزم و ڕابواردن دەبوو و پاشان کە تیشک لە سەرانی دەدا، بەر لەوەی خۆ بداتە ڕاپەڕاندنی کاروباری ئەیالەتی خەوی لێدەکەوت. وەکیل لە شەرابخواردنەوەدا زۆری شوو لێهەڵدەکێشا و بۆ جووتبوونیش ویشکەسوێ بوو. هەتا ساڵێک بەر لەوەی بمرێ و تەمەنی لە حەفتاوهەشتا گاڵەی دەهات سەتوبیست ژنێکی لە

٧٣ـ ئیسفەهانی ٣ ـ ٤: ڕەوزەتوسسەفای ناسری، بەرگی ٩، ل ١٢٤؛ جیاوازی هەیە لەگەڵ گێڕانەوەی نەوایی لە کتێبی کەریمخانی زەندا، ل ٢٨٦ ـ ٢٨٧.

حەرەمخانەکەیدا ڕاگرتبوو[٧٤]. خوێندنەوە و پێداچوونەوەی زیاتر دەربارەی ئەم لایەنەی ژیانی دەریدەخا کە کەیف و خۆشڕابواردنەکانی بە لای ئابڕووداری و ئینسافدا شکانەوە. ڕۆژێک گەنجێکی ملئەستووری بیستساڵانە لە ورمێڕا هات و پێی نایە کۆشکی پاشایەتی شیراز و بانگەشەی ئەوەی کرد کە کوڕی خانە و دایکی لە وەکیلی گرتووە. بۆ سەلماندن و سوورکردنەوەی ئەم داوایە ئاڵقەیەکی نەقیمداری کە وەکیل لە وەختی دەستتێکەڵکردن لەگەڵ دایکی وێی دابوو نیشانی دا؛ کەریمخان بەم مەبەستەی زانی و لاوەکەی بە کوڕی خۆی قبووڵ کرد[٧٥]. جارێکیش تاهیرخانی زەندی خوشکەزای لە سەر دەستتێکەڵکردن لەگەڵ ژنی زۆر ناسک و لەباری دەرکەوانی کۆشک کوتا[٧٦].

وەک دەگێڕنەوە لە سەرەتای حکوومەتیدا بۆ ڕابواردنی شەوانەی کچی خەڵکی بە زۆری ڕادەکێشا. بەگوێرەی گێڕانەوەی ڕۆستەموتتەواریخ پاش یەکێک لە هرووژمە پڕ گڕێ و کۆسپەکانی بۆ سەر ئازەربایجان هەموو شەوێ مەی دەخواردەوە و دەڵاڵانیش کیژی جوان و لەباریان دەفڕاند و دەبالیان دەکرد. بۆ بەیانی کچەی بە خەڵاتێکەوە وەدیوی دەرێ دەنا. سەرەنجام لیژنەی نوێنەرایەتی زانایانی ئایینی ئیسفەهان هەسیان دایەوە و پەشیمان بۆوە و تۆبەی کرد و دەستی لەو کارەی هەڵگرت. ڕەنگە هەر لەم ڕۆژگارەدا بێ کە نووسەری کتێبی «فەوائیدوسسەفەوییە» دەیگوت کەریمخان کچێنی هەزار کیژۆڵەی مێرمناڵ و ڕەسەنی بردووە[٧٧] و باسی ئەو کچە جوولەکانە دەکا کە ڕاکێشرابوونە حەرەمخانەکەی[٧٨].

ڕاپۆرتێکی دیکەش لە لایەن گەڕۆکی ڕووسی ناسراو بە «گیملین» کە ساڵی ١٧٧٦ لە گیلان و مازەندەران بووە ئامادە کراوە کە لەگەڵ ڕووحی

٧٤ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل٣٢٢؛ دونبولی، تەجرەبە، بەرگی یەکەم، ل ١٣٢ ـ ١٣٣ و بەرگی دووهەم، ل ٤٨؛ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢١٩؛ پەرتەو بەیزایی، ل ٦١؛ بەهار، ل ٣٢٨؛ ڕاپۆرتی قەشەیەکی کارملیت کە بە ناوی پزیشکی کەریمخان لە شیراز خزمەتی دەکرد.

٧٥ـ قەزوینی، ل ١٤٦.

٧٦ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٤١٦ ـ ٤١٩؛ نەوایی، کەریمخانی زەند، ل ٢٥٤ ـ ٢٥٦.

٧٧ـ قەزوینی، ل ١٤٣ب؛ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٣٢.

78- Levi, 489.

جوامێرانە و خێرخوازانەی وەکیل یەکتر ناگرێتەوە. بەگوێرەی کۆمەڵێک دەنگۆ و قسەلۆکی خۆماڵی کە بوغزاندنی قاجاریانیشی لێکراوەتە تاماو و ڕەنگە هیدایەتوڵلاخانی ڕەشتی نیمەسەربەخۆش ئاوری لێخۆش کردبێ، ڕوخساری وەکیلی وەک کابرایەکی شەرابخۆر و داوێنپیس و دیکتاتۆر و چنۆک نواندووە کە «زۆری سەر لە چاکردنی هەلومەرجی ژیانی جەماوەری هەرێمی دەسەلاتی نەئێشاندووە و لە ترسی ئەشقیا خۆی لە پەنا پەساری حەساری قەسری مەلاس داوە»[79]. ڕاپۆرتی قۆنسوولخانەی ڕووسیا باسی ئاژاوە و نائارامی ساڵی ١٧٦٨ دەکەن لە پارێزگاکانی گیلان و مازەندەراندا و ئەم نووسینە سەرهەڵدان و ئاڵۆزییەکان دەبەستێتەوە بە چوونە سەری ملکانە و پیتاک و چاونووقاندن لە حاندِ زێدەڕەوی و زۆرەملی کاربەدەستانی ئیداری ژێر دەسەلاتی و دەڵێ کە بەکردەوە خۆ لە کاروباری هەرێمەکان هەڵناقوتێنێ.هەڵبەت دەکرێ ئەم ڕاپۆرتە ئی سەردەمی پەشێوی و ڕاپەڕینی حوسێنقولیخانی قاجار و شالاوە توندوتیژەکانی زەکیخان و عەلیمرادخانی زەند بێ. هەر ئەم ژێدەرە ئاماژە بە بوونی جووڵانەوەیەک لە نێو خودی شیرازیشدا دەکا و ئەوەی وا لەوێ بووە ئاوا دەنووسێ: «بوونی کەریمخانی فەرمانڕەوا لە شیراز کە بێ لەشکر و چاوەدێری بە سەر کاروباری وڵاتا، تەنیا هەوڵی سەپاندنی پیتاکی قورس و گرانە، وای کردووە کە ورد و درشت لێی بکەونە گلە و گازندە و ڕێی هەرەجمەرەج و سەرهەڵدان خۆش بێ[80].»

ئەم تاوانە کە ژێردەستانی وەکیل چاک نەحاملابوون و تەنانەت هێندێک جار زێدەڕەوییەکانیشی داویشتنە پشتگوێ، لە لایەن عەبدوڕڕەززاقبەگیشەوە ئۆباڵی بۆ کێشراوە[81]. ئەم گوتەیە کە لەگەڵ زۆربەی زانیارییەکانی ئێمە دەربارەی ڕەوت و سیاسەتی دەزگای بەڕێوەبەرایەتی وەکیل جیاوازە و یەکتر ناگرێتەوە تەنانەت لە لایەن سەرچاوەیەکی گومانلێکراوی وەک ڕۆستەموتتەواریخیشەوە بە شێوەیەکی بەربلاو پشتڕاست کراوەتەوە. دەق

79- Gmelin, 399 – 400.

80- Arunova and Ashrafyan, ((Novye Materialy)), 113, notes 13 – 15; the eyewitness is not identified.

٨١ـ دونبولی، تەجرەبەتولئەحرار، بەرگی ٢، ل ٤٩.

و نێوەرۆکی واتای دونبولی دەریدەخا کە ئەو لەم بابەتانەدا پارێزگا دوورەدەستەکانی مەبەست بووە و دەیهەوێ ئاماژە بکا کە ناوبانگی دادپەروەری لە تان و پۆی حوکمڕانێتی وەکیلا پتر لەوەی بەکردەوە لە گۆڕێدا بووە زەق کراوەتەوە.

دەنگی بیر و بۆچوونێکی جیاوازی دیکەش لە شیرازەوە هەستا. کەلانتەر بانگەشە دەکا کە «ئەخلاقی کەریمخان لە سالێک بەر لە مردنیڕا گۆڕابوو و کاری وای کردن کە لێی نەدەوەشاوە و کەسیش پێشتر لێی نەدیتبوو.» یەکیان گەمارۆدان و گرتنی شاری بەسرە بوو. گەلێک کەس و مال و پوول بە فیڕۆ چوون. وەختایەک کە بەرپرسی عەمباری دەغلودان تاوانی پاشقولدانی خرایە ئەستۆ، وەکیل کەموکەسری عەمبارەکەی لە ملکدارانی جووتبەندە وەرگرت[٨٢]. بێگومان دەسپێکی شەڕی بەسرە بەشێکی زۆری لە ئەستۆی ئەندامانی سەرکردایەتی نیشتمان بووە کە بەگوێرەی دانپێنانی کەلانتەر خۆشی یەکێکە لەوان، بۆیە دژوارە ئادەمی بڕوا بکا کە سکالا و گازندەی وی نیشاندەری بیروڕای زۆرینەی جەماوەری خەلک بێ.

لەگەل ئەمەشا جاروبارە چەند نموونەیەک دەربارەی کوێرکردنی زالمانە و خوێنڕێژی هاوکات لەگەل نەخۆشی وەکیل لە سالی ١٧٦٠دا وەبەرچاو دێ. لەم بابەتەوە نابێ مەسەلەی نەخۆشی جەستەی کەریمخان کە لە تاوان شەراب و تریاکی وەپێش خۆی دەکرد و بە ئاکاری نالەبارەوە دەنووسا لەبەرچاوان ون بێ، چونکە هەم هێزی دادوەری کول دەکرد و هەمیش تەبیاتی توندی پتر گڕ دەدا. لێرەدا سەرەتایەکی زۆر نیزیک لە مەسەلەی نەخۆشی نادرشا دێتە بەرچاومان. قەیزبوون و نەخۆشی سیپەلاکی ڕەنگە ناهاوسەنگی لە وزەی مێشکی‌دا پێکهێنابێ و بووبێتە هۆی دلڕەقی لە ڕۆژانی ئاخری ژیانی‌دا[٨٣]. ئەگەر قەرار وایە بۆ ئەم پارسەنگ و لەنگولۆرییە بە شوێن بنج و بناوانێکی دیکەدا بگەڕێین دەبێ پێی لێبنێین کە کەریمخان پیاوێکی بێئەندازە بەختەوەر بووە کە بەر لەوەی وەک نادرشا بگاتە قۆناخی شێتی مالاوایی لە دنیا کردووە.

٨٢ـ کەلانتەر، ل ٦٧ ـ ٦٨؛ فەسایی، بەرگی یەکەم، ل ٢١٨.

٨٣ـ لۆکهارت، نادرشا، ل ٢٧٥ ـ ٢٧٦.

بەلام ئەوەی وەڕاست گەڕاوە ئەمەیە کە تێکچوونی تەبیاتی چ لـە سـەرەتا یـان کۆتایی عـومری‌دا بووبـێ ، بۆتــە هـۆی تێـداچوونی کـردووە پرشـنگدارەکانی رابردووی. تەنانەت کەلانتەر کە قەلەمە ژاراوییەکەی بە خراپ باسی زۆرێک لــە هاوچەرخانی خۆی کردووە ، نەیویستووە تا بە درێشووکەی قەلەمی بینەنگێویێ و ناچار بووە کە پێی لێبنێ ئەگەر چاکە و پیاوەتییــەکانی هــەزار بـن گونــاهی تەنیا یەکێکە[٨٤].

١٦ ـ ٧ دەسکەوتە گەورەکانی وەکیل

ڕۆستەمولحوکەما لە دووتوێی ئەو تاریفاتەدا کە باسی خـوو و خـدەی وەکیلی کردووە لیستەیەکی لە مەرجەکانی دەیانەی فەرمانڕەوایان دەخاتە ڕوو. هەڵبەت ئاشکرایە کە وێڕای هێنانی ئەم مەرجانە دەیهـەوێ تــاریفی پیاوچــاکی وەکیل بکا (هێندێک جاریش ڕەخنــەی لــە کــارە پێچەوانــەکانی گرتــووە). ئـەم مەرجانە لە سەر دەق و لێکدانەوەیەکی خەیالی بۆ فەرمانڕەوایــەکی لێوەشــاوە دێنێتە گۆڕ[٨٥]. بۆیە ئەوەی کەوا لێرەدا دەخرێتە بەرچاو فەرمانێکــە بـۆ پێکــەوە هەلسەنگاندنی میران و هەروا بێتەوە شیکردنەوەیەکیشە کە دەکرێ لـە بازنــەی ئەوا تایبەتمەندی و پلە و پایەی وەکیل بخرێتە بەر توێژینەوە.

١ـ حوکمـڕان دەبـێ سـەرنجی زۆر بداتــە کشـتوکـاڵ و لــە هــەرێمی فەرمانڕەوایەتی خۆی‌دا چەند عەمبار و دەغلدانێک بۆ دەغڵ و دانەوێڵە دابین بکا.

٢ـ حوکمڕان نابێ بە غللووری و پەلەپرووزێ کاران بکا ، بەلــکوو دەبــێ دوای تەگبیر و ڕا و لێکۆلینەوە مل بداتە کاران.

هەڵبەت شەڕی کەریمخان لەگەڵ ئازادخــان بەپێچەوانــەی ئامۆژگــاری خزمان و کوێرکردنی شێخالی‌خان بەڕاستی دژی ئەم بنەمایە بوو. دیوانســالاری خان نیشانی دەدا کە لە جەغزێکی بەرتەسکتردا بە کورتە ڕاوێژێک تەمای خـۆی بەرێوە دەبرد. بەلام زیرەکی ئەو لە پاراستنی ڕێسای کایەی بازرگانی دەرەکـی‌دا

٨٤ـ کەلانتەر، ل ٦٨: «چاکەکانی هەزار بوون و خراپەی یەک.»

٨٥ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٣٢٦ ـ ٣٢٨ (پادشا دەبێ ...) لە ڕاستی‌دا ئەمە ڕێنمایی و یاسا و ڕێسایەکی کارکردنە... .

و بەتایبەت بۆچوونەکانی سەبارەت بە ڕێگرتن لە چوونە دەرەوەی سکەی زێڕ دەریدەخا کە لە بوار و بابەتی ئابووریدا چەند ڕاوێژکارێکی بە دەستەوە بووە و سەرنجی داوەتە تێبینییەکان.

٣ـ حوکمڕان دەبێ ئەگەر لایەنی کێشە و سکالایەک یەکێک لە خزمانی بێ، دادپەروەرانە پێڕابگا و خۆشەویستی و ناخۆشەویستی وەبەرچاو نەگرێ.

کەریمخان نیشانی دابوو کە خۆشەویستانی ئەگەر بێکیفایەت و لێنەوەشاوەش بووبن لە خەڵکی دیکەی پێچاکترن و سەبارەت بە هێندێک لە تاوانباران و خائینانیش نەرم دەجووڵاوە. ئەم بابەتە دەگمەنە لە کێشەی زەکیخانا کە هەمیشە پیاوێکی خوێنڕێژ و بێڕوحم بووە بەئاشکرا وەبەرچاو دێ. لانیکەم لە دوو کارەساتی نەفامانەیدا چاوپۆشی لێکرا، کەچی ئەوەندەی شوو لێهەڵکێشا کە سەرهەڵدانێکی چاوەڕوان نەکراو و بەرفرەوانی دژی ئامۆزاکەی بەرپا کرد.

٤ـ حوکمڕان دەبێ هەمیشە بەبڕشت و سامەوە قسە بکا.

بەختەوەرانە وەکیل بە نەرمی قسەی دەکرد و جەفەنگی پێخۆش بوو.

٥ـ حوکمڕان نابێ ڕژد و چاوچنۆک بێ.

لە تایبەتمەندییە بەرچاوەکانی کەریمخان چاونەزێرنەبوونی بوو[٨٦]، ئەوجۆرەی کە لە نێو بابەتەکانی دیکەدا بە حیکایەتێک دەربارەی ڕیشسپی خێڵەکی و سامانەکەی هێناویەتی (١٤ ـ ٣). بە لای زۆریدا خەزێنەکەی بەتاڵ بوو. زۆربەی داهاتی پارێزگاکان سەرلەنوێ بە شکڵی عیمارەت و مووچە و مانگانە و خەرجوبەرجی تەناهی نێوخۆ دەگەڕێندرایەوە بۆ خەڵک.

٦ـ حوکمڕان دەبێ باوەڕمەند و بەرزەئامانج بێ، وەک باوک بڕوانێتە لەشکرییان و جووتیاران (ڕعێتان).

بەو جۆرەی لە نازناوەکەیڕا دەردەکەوێ بابەتێکی ئەوتۆ لە لایەن وەکیلەوە وەک ئەرکێکی سەرەکی دەپارێزرا. پیاوانی لەشکری و جەماوەری گوندەکی کە سەرچاوەی تەواوی سامان و دەسەڵات بوون و نادرشا زۆر پڕکێشی دەرهەقی کردبوون: بە شێوەیەکی بەربلاو جووتیارانی هێنایە ڕیزی قۆشەنی

٨٦ـ دونبولی، تەجرەبەتولئەحرار، ل ١١ و ٤٩.

خۆی و تەنیا کەمینە دەیتـوانی خــەریکی هەڵــگرتنی دەغـڵ و دان و کاروبــاری مەزرایە بن. بە تەنینەوەی دەس بە ســەراگرتن و چوونــە ســەری پیتــاک، ئــەو گوندی و هونەرمەند و بازرگانانەی کــە هێشــتاش لــە کــاری بەرهــەمهێنــاندا دەوریان دەگێڕا، نە تەنیا دەبوو زیادەی داهاتیان بدەن، بەڵکوو بەشـێکی زۆری ســەرمایە و بەرێچوونەکەشـیان پێـوەی دەچـوو[٨٧]. شـێوازی کــەریمخــان بـۆ ژیاندنەوەی ئابووری لە گەوهەری خۆیدا ســاکار و بــەهرەی لــەم دوو قۆڵــەی هێزی کارە هێنا، بۆ هێنانەدی ئامانجە بەرزەکانی.

دەسپێوەگرتن کەوتە سەرووی کاروباری حکوومەت. نــە تــەنیا شــکۆی زیاتر و کەلوپەلی دەرباری خودی شا کۆکرانەوە، بەڵکوو ئــەرک و ڕاسـپاردەی گرینگی سپا بوو بە پاراستن و بەرگری و ئەم کارە لە درێژخایــەندا قــازانجێکی زیاتر لە هێرشەکانی نادرشای بۆ سەر خەزنــەی هیندووســتان لێکەوتــەوە کــە پاشماوەیان لە ژێرخانەکانی قــەڵای «کــەلات»دا ســوڕیان ون بــوو. بــە بــاری سازکردنی قەڵا و قایمەی بەڕاستیدا لە سەر سنووران و پێشـکەوتنی ئـابووری و ڕازاندنەوەی ئەندازیارانەی شیرازی پایەختی، کاری کەریمخــان تــەنیا دەبــێ لەگەڵ کارەکانی شاعەباس بــەراورد بکــرێ. پــەلاماری تەمبێیانــەی خــان دژی جەماوەری سەربزێو و خۆخستنە گەرداوی لە ئاقڵ بــە دووری شــەڕی عومــان و بەسرە، وەک هەموو لە سەری سوورن تەنیا بە مەبەستی تالان و هەڵــچۆڕاندنی خەزێنە سازکراوە. کەوایە وەک پێشتر باســی کــرا، ڕەنگــە لاوازی حکوومــەتی ناوەندی بەشێکی بگەڕێتەوە سەر نیازپاکی کە تەنانەت ئاژاوەی بەر لــە مــەرگی وەکیلی لە پارێزگاکاندا بەدیهێنابێ.

هەرچۆنێک بێ لە ڕوانگەی کابرایەکی سەرباز و خێڵەکیڕا دەربڕینی ئەم مەبەستە و قبووڵ کردنەکەی کە ئەو وەکیلی ڕعێتانە، بە هــەموو ماناکانییــەوە باسی سەرکەوتنی ڕاستەقینەی وی دەکەن.

٧ـ حوکمڕان دەبــێ تــاوان و پیــاوکوژی خاشــەکێش بکــا و پــارێزەری هێمنایەتی بێ.

٨ ـ حوکمڕان دەبێ لەگەڵ هەموو چین و توێژەکانی کۆمەڵ مێهرەبان بێ و ئەرکی سەرشانی سەبارەت بەوان ڕاپەڕێنێ، جا ئــەم کەســانە ئاقڵــمەند یــان

87- Aruniva and Ashrafyan Cosudarstvo, 258 – 259.

شێت، مەلا یا ئیشکەڕن، مسوڵمان یان کافر بن.

٩ـ حوکمڕان دەبێ بۆ خەڵکی وڵاتەکەی نموونە بێ و نیازەکانیان سەنگ‌وسووک بکا.

١٠ـ حوکمڕان دەبێ سەرسارد و کەترەخەم نەبێ و تام لە ژیانی خۆی بزانێ، بەڵام نابێ لە سەر کیسەی ڕعێتان پڕکێشی بکا و دەس‌پێوەنەگرێ؛ پاش ئەنجامی هەر کارێکی باش دەبێ شوکرانەبژێری دەرگای خوداوەند بێ.

ئەگەرچی بەحاڵودووبەلا ڕەخنەی لێگیراوە، بەڵام لەنگ‌ولۆری کارەکە روونە. ئەوەی جێی داخە ئەمەیە کە تەگبیری وەکیل دەبوو بە کۆسپ لە سەرڕێی ئەزموونەکانی و بۆ سەرکەوتن پەندی لە شکستەکان وەرنەدەگرت. محەممەدڕەحیم‌خانی کوڕی سێهەمی کە ڕەنگبوو ببێ بە فەرمانڕەوایەکی کارزان، لە تەمەنی حەڤدەساڵیدا واتە دوو ساڵ بەر لە مەرگی وەکیل ماڵاوایی لە ژیان کرد. پاش ئەم ڕووداوە هەرگیز خۆی بە ئەبولفەتح‌خانی کوڕە گەورەیەوە زەحمەت نەدا کە یەکێکی داوێن‌پیسەی وردۆڕاوە بوو[88]. لە ماوەی ئەو پازدەساڵەدا کە بە سەر مەرگی وەکیلا تێدەپەڕی، جێنشینەکانی لەبەر گێرە و کێشەی غللوورانەی خۆیان تەواوی ئەو خێر و چاکەی کە ئەو بۆ نیشتماننی بەدی هێنابوو، پووچەڵیان کردوە. ڕەنگدانەوەی ئەم کارانە بوو بە هۆی دەس‌لێکبەردان و پەرەم‌پەرەم بوونی مسۆگەریان لە بەرامبەر قاجاراندا و ڕاکێشرانەوەی وڵات بۆ ژێر نیری زۆرەملی ڕەقوتەقی ئاغامحەممەدخان و فەتحعەلی‌شا.

سەقامگیربوونەوەی سەرسوڕهێنی دووبارەی گەشە و سەرکەوتنی ماددی و ئاسوودەیی فکری لەبری تاڵان و داڕووتاندن و تێکەولێکەی سامناکی ئێران یەکێک لە بەرهەمە گەورەکانی فەرمانڕەوایەتی ٢٨ساڵەی کەریم‌خان، بەتایبەت ١٤ساڵ بنەجێبوونی بێ‌نێوبڕی لە شیرازە. وا وێدەچێ کە ئەوەندە دڵخۆشی و ئاکارپاکییەی لە ڕووح و گیانی ئێرانی پاش گەندەڵی و بەرەودوا کشانەوەی سەردەمی شاسوڵتان‌حوسێن و تاڵان‌وبڕۆی ئەفغانەکاندا مابوو، لە

---

٨٨ ـ گوڵشەنی مراد، ل ٢٠٥ ـ ٢٠٧؛ ڕۆستەموتتەواریخ لە لاپەڕە ٣٣٤دا ئەبولفەتح‌خان بە جێنشینی کەریم‌خان دەزانێ.

نێو تەپوتۆزی سەرکەوتنە تیژتێپەڕەکانی ئەوپەڕسنووری لەشکردارانی نادرشا تێداچووبێ. وا هەست پێدەکرا کە وڵات زیاتر نیازی بە ساکاری لە کاروباری دەزگای بەڕێوەبەرایەتی و حوکمڕانانی پارێزگاکاندا هەیە، نەک شکۆ و سلسلە و پلپلەی پووچ و خۆهەڵکێشان و دەبێ فەرمانەکان ڕەنگدانەوەی ڕووی ڕاستی و نیشتمانی بن نەک خاوەنی ڕووکاری ئەمپریالیستانەی خەیاڵاتی. بەکورتی دەبوو لە وڵاتا خاشەی هەڕەچمەڕەچ کێشرابا. کەریمخان لەم بابەتەوە وریا بوو کەچی لەم ڕۆژانەدا سنوورەکانی ڕۆژاوای ئێرانی نوێی بە شەڕ و باڵەپڕژە دەپاراست. دەستی لە بەشی بۆشایی ناوەندی ئیمپراتۆرێتی نادری واتە ناوچەی ژێر دەسەڵاتی ئەفشاریان بەردا، هەتا لەمپەرێک بێ لە نێوان قۆڵی ڕۆژهەڵاتی ئیمپراتۆرێتی جیهانگیر کە ئێستا لە ژێر حوکمی ئەحمەدشا دوڕانیدا بوو. تارمایی فەرمانڕەوایەتی سەفەوی کە نیزیک نەسلێک پاش تێداچوونی هەروا خۆی ڕاگرتبوو و نادر بەئاشکرا لە بنەبڕکردنیدا تووشی ناکامی ببوو، بەئارامی لە سیستمی حکوومەتیدا هەڵیچنی و هەوڵی دا کە ماوەیەک دواتر سوڕی ون بکا و کۆتایی بێنێ بە ئەفسوونی ٢٥٠ساڵەی. لەم ڕێبازەدا بەهرەی لە بڕست و کارامەیی دەوڵەت بۆ ڕوونکردنەوەی خەڵک وەرگرت و ڕێز و ئۆگری هەموو چین و توێژەکانی دەستەبەر کرد. کەسایەتی کەریمخان تێکەڵەیەکی تایبەت و دەگمەن بوو لە ویست و توانست و مێهرەبانی و دڵاوایی کە لە ماوەیەکی کورتی مێژووی درێژی ئێرانا دەوڵەتێکی تۆکمەی بە ڕوانگەیەکی بەڕاستی ئینسانییەوە بەدی هێنا.

کۆتایی

جێنشینانی کەریمخان

دەکرێ پاشماوەی سەردەمی زەندیە لە باری دابەشینەوە بە شێوەیەکی بەرتەسکتر لە چوارچێوەی جووڵانەوەی خانەدانی قاجاردا بکەوێتە بەر توێژینەوە. بانگەشەی ئەوە ناکەم کە ئەو کورتەباسەی لە سەر بنەمای یادداشتەکانی مێلکۆم و نامی دەخرێنە ڕوو کۆک و پوختە بن و ڕەنگە ئەو کەسانەی کە شیکردنەوە و لێکدانەوەی بەڵگەداریان پێ لە لێکۆڵینەوەی دیکە چاکترە، ئەم بەرهەمە بە هیچ دانەنێن.

بەداخەوە لە قۆناخە جیاجیاکانی مێژووی زەندیەدا تەواوی پیاوانی ئەو خانەدانە خڕوپتوون کەوتبوونە ژێر سێبەری کەسایەتی کەریمخان. لە ماوەی ڕاپەڕینی کەریمخانا بۆ وەدەسهێنانی دەسەڵات و حکوومەت ئەوان بەگشتی وەک تاقمێکی چاونەزێر و ملهوڕ و ناتەواو خۆیان نواند. چەن کەسێکی تایبەت و دەگمەنی وەک شێخالیخان و محەممەدخانی بێکەللە نەمان هەتا چاویان بە لووتکەی دەسەڵاتی پاشایەتی کەریمخان بکەوێ. لە نێو کەسانی دیکەدا تەنیا سادقخان کە بە کاراترین و وریاترینی سەردارانی دادەندرا هەرکە چاوی وەکیلی لێ ون دەبوو، دەبوو بە کابرایەکی چاوچنۆکی بەتەماحی ملهوڕ. عەلیمحەممەدخان و عەلیمرادخان و زەکیخانیش لەم هەلانەدا گەلێ جار

ڕەگەزنامەی خانەدانی زەند

زەندی بەگلە

- مێهرعەلی
  - شێخالی
    - فەتحعەلی
    - حوسێن
    - عەباسعەلی
    - عەلی برایم
    - کەلبعەلی
  - نەزەرعەلی
    - نەقدعەلی
  - ؟
    - سەبزعەلی
- مەهدی‌خان
  - تەقی
  - نەدر
- بوداق
  - سێ‌کچ(٣)
  - زەکی
    - ئەکبەر
      - ڕۆستەم
    - کچێک(٤)
    - محەممەد
  - ئەسکەندەر
- محەممەد بێ‌کەللە
- ئیناق
  - محەممەدسادق
    - ٣٠کوڕ
    - جەعفەر
      - خوسرەو
      - نەجەفعەلی
      - لوتفعەلی
        - ؟
        - فەتحوللا
    - عەبدوللا
    - محەممەد
    - محەممەدتەقی
    - عەلی‌نەقی
    - حەسەن
    - نەسروللا
  - سێ‌کچ(٢)
  - کەریم‌خان
    - سالح
    - برایم
    - محەممەدعەلی
    - ٢کچ
    - ئەبولفەتح
    - محەممەدرەحیم

بێ‌ئاغا(١)

- عەلی‌هیممەت
- وەلی
- تاهیر
- مەهدی
- عەلی‌محەممەد

زەندی هەزارە

- خودامراد
  - جانگیر
  - یاری یارمراد
  - شا مراد
  - وەیس مراد
  - سەید مراد
- ئەللامراد(قوێتاس)
  - عەلی‌مراد
    - محەممەدعەلی
    - سمایل
      - برایم
    - خانلەرخان
    - شێخ‌وەیس
    - ئەحمەدمراد

١ـ دایکی کەریم‌خان دوای مردنی ئیناق مێردی بە بوداق کردووە و زەکی‌خان و ئەسکەندەرخان لێی بەوەلەد بوون. کەوایە کەریم‌خان و زەکی‌خان و ئەسکەندەرخان دایک‌بران.

٢ـ لە سێ کچەکەی ئیناق یەکیان ژنی محەممەدخان و یەکیان ژنی شێخالی‌خان و ئەوی تر شووەکەی نەناسرا.

٣ـ لە سێ کچەکەی بوداق یەکیان لەپێش‌دا مێردی بە باوکی عەلی‌مرادخان کرد و پاشان بوو بە ژنی سادق‌خان و جەعفەرخانی لێبوو. کەوایە جەعفەرخان و عەلی‌مرادخان دایک‌برا بوون.

٤ـ کچی زەکی‌خان ژنی عەلی‌محەممەدخانی کوڕی کەریم‌خان بوو.

بێشەرمی دڕندانە و لێنەوەشاوەیی هەلسوکەوتی خۆیان ئاشکرا کرد. ئەو دەمەی کە وەکیل مابوو سرشتی ناپاکیان لە بەرامبەر مەزنایەتی و تەبیاتی پیاوانەی ئەوا ناچیزەی دەنواند و لێنەوەشانەوەیان لە شەڕ و پەلامارا بە ئەندازەی قۆناخی دەسەلاتی پاش مردنی وەکیل دیار نەبوو. بە مردنی خان نەفامی و ئاکارە چەوتەکانیان بێ هیچ لەمپەر و بەرگرێک هەلّیدا و سەرەنجام ئەوەی ئەو بناغەی بۆ دانابوو تەفروتونا کرا.

هەرکە داوی ژیانی وەکیل هەلّبڕا زەکیخانی زڕبرای، محەممەدعەلیخانی کوڕی کە زاوای خۆشی بوو کردی بە میر. سەرەتا ئەرکی کەریمخانی گەمارۆ دا کە نەزەرعەلیخان کوڕانی شێخالّیخان و ئامۆزاکانی لێی بنەگر ببوون. ئەبولفەتحخانی کوڕە گەورەشی لەگەلّ عەلیمرادخانی خوشکەزای خۆی کردە یەک. زەکیخان بە خستنەڕووی ئەم بابەتە کە ئەبولفەتحخان لە کاروباری فەرمانڕەوایەتیدا لەگەلّ محەممەدعەلیخان شەریک و برابەشە، پشتیوانی زۆربەی خەلّکی شاری وەدەس هێنا. بە وەرگرتنی بەلّێنی هاوکاری لە نەزەرعەلیخان و هاوڕێیانی کە لە ئەرگ ماتەیان هەلّگرتبوو پەنای دان. وەختایەک باوەڕیان هێنا و دەروازەکانیان کردەوە هەموویانی بە دەمی شیران قەلّتوبڕ کرد(١). دوای ئەوەی جێی خۆی قایم کرد دەرفەتی هێنا تا مەیتی کەریمخان چوار ڕۆژ پاش مردنی بنێژێ.

دوایە سادقخان لە بەسرە گەڕایەوە و شیرازی گەمارۆ دا، بەلاّم زەکیخان هەڕەشەی لە قۆشەنەکەی کرد کە ئەگەر بێتوو هەدانەدەن لە نێو شار تۆلّە لە بنەمالّەکانیان دەکاتەوە، بۆیە سپاکەی دەوریان بەردا و بلاّوەیان لێکرد. ناچار بوو کە بە مەبەستی پەنابردنە بەر قەلاّی «بەم» باداتەوە و ڕابکا. پاش ئەم ڕووداوە زەکیخان کە بوونی ئەبولفەتحخانی بە زیادی دەزانی لە سەر کاری لادا و خستیە سیاچالّ و خۆی بە ناوی محەممەدعەلیخانەوە جلّەوی حکوومەتی بە دەستەوە گرت.

لەم بگرەوبەردەدا عەلیمرادخان کە زەکیخان بە سەرکردایەتی بەشی هەرەهەلّبژاردەی قۆشەنی ناردبوویە پەیکەردە و تەفروتونا کردنی سەرۆکی ڕاکردووی تایفەی قاجار، ڕاپەڕی و بە ناوی ئەبولفەتحخانەوە ئیسفەهانی داگیر کرد. زەکیخان بە مەبەستی بەرپەرچدانەوەی ئەم مەترسییە بەرەو باکوور

کەوتەڕێ. لە ئیزەدخواست (یەزدخواست) هەوڵی دا بە زۆر بڕە پارەیەک لە جەماوەرەکەی بستێنێ، بەڵام ئەوان حەشتەبای خودایان شک نەدەبرد. وای گڕ گرتبوو کە فەرمانی دا هەژدە کەسیان لەو پلەبەردە هەڵدێرەوە هەڵاوەسین کە شارەدێیەکەی لە سەر ساز کرابوو. ئەم دڵڕەقییە تەنانەت تەز و لەرزی خستە دڵی لەشکری خۆشی و وای کرد کە هەر لەوێ لێیهەڵگەڕانەوە و کوشتیان(۲).

لەڕێوە ئەبولفەتحخان لە سەر کار لادرا و عەلیمرادخانیش بە مەبەستی پەلاماردانی خێڵی قاجار گەڕایەوە تاران. لەم گرمە و هەرایەدا سادقخان توانی لە «بەم»ەوە بەرەو شیراز ببزوێ و جڵەوی حکوومەت بە دەستەوە بگرێ. لە ساڵی ۱۱۹٤ی کۆچی / ۱۷۸۰ی زایینیدا یەکێک لە کوڕانی خۆی بە ناوی جەعفەرخان کردە حوکمڕانی ئیسفەهان و کوڕێکی دیکەی ناودێر بە عەلینەقی بە مەبەستی دەمکوتی عەلیمرادخان کە ئێستا کەڵکەڵەیەکی لە مێشکیدا بوو گاڵ دا. لە یەکەم تێکهەڵچوونا عەلینەقیخان سەرکەوت، بەڵام دوابەدوای ئەو سەرکەوتنە مانگی دوایی لە ئیسفەهان سەری کردە بادە و شەراب؛ وایلێهات کە عەلیمرادخان بەخۆی و هێزێکی تازەپشوو لە هەمەدان ڕاپەڕی و عەلینەقیخانی شکست پێهێنا کە سەرلەنوێ پەلاماری ئێراقی عەجەمی دابوو. عەلیمرادخان هەتا شیراز دەملە سەرپشت کەوتە شوێنی و بۆ ماوەی هەشت مانگ ئەم شارەی گەمارۆ دا. لە فێورییەی ساڵی ۱۷۸۱دا بە کەینەوبەینە و غەیانەت دەروازەکانی شار کرانەوە، بەڵام سەرکەوتووان تۆڵەیان لە خەڵکی شار نەستاندەوە. سادقخان و چەکدارانی پاش ماوەیەک خۆڕاگری لە ئەرگدا خۆیان بەدەستەوە دا و لەگەڵ هەموو کوڕەکانی جگە لە جەعفەرخان کە لە ژێرەوە لەگەڵ عەلیمرادخانی دایکبرای کاکەوبرالەیەکی کردبوو، کوژران.

عەلیمرادخان گەرچی پیاوێکی ئارەقخۆرەی یەکچاوە بوو، هەتا ماوەیەک واوێدەچوو کە ڕواڵەتێکی شەرکەرانەی داوە بە سیستەمی لاوازی زەندیە و ئەگەریش نەتوانێ لە دەس پیاوانی بنەماڵەی خۆیانی دەرکێشێ، دەتوانێ لە ئاست قاجاریان بیپارێزێ. زۆری نەخایاند کە خێرا گەڕایەوە ئیسفەهان، چونکە هەلومەرجی بارناسکی ئەو شارە کە کەوتبووە جەرگە و نێرینەی ناوەندی پێشووی دەسەڵاتی زەندیە لە فارس و هێزی بەرەو گەشەی قاجاریان لە مازەندەران لە کردەوەدا ئەوێی بۆ پایتەختێتی لە شیراز باشتر هەڵخستبوو.

جەعفەرخانی کردە حوکمڕانی خەمسە چونکە زولفەقارخان کیسی لە مەرگی وەکیل هێنا و یاغی بوو. عەلیمرادخان تێکیشکاند و تۆماری تەمەنی پێچایەوە. لە ساڵی١١٩٧ی کۆچی / ١٧٨٢ی زایینیدا زۆربەی لەشکرەکەی بە سەرکردایەتی شێخوەیسخانی کوڕی ناردە سەر خێڵی قاجار. سەرەتا شێخوەیس چەند سەرکەوتنێکی وەدەس هێنا، ساری گرت و ئاغامحەممەدخانی هەتا ئەستەرئاباد ڕەتاند و پاشەکشەی پێکرد؛ بەلام ئەو هێزانەی کە خانی قاجاریان هەڵبڕیبوو لە دۆڵودەرەکانی «ئەلبورز»دا کەوتنە داو و تەفروتونا کران. ترس و دڵەڕاوکە تەواوی لەشکرەکەی گرتەوە و شێخوەیسخان ڕایکردە تاران.

عەلیمرادخانی غەزریو چەند کەس لە فەرماندەرانی ڕاکردووی کوشت و ئەگەرچی لەم کاتەدا نەخۆش بوو سپاکەی بۆ گرتنەوەی خاک و مەڵبەندە لە دەسچووەکان کۆکردەوە، بەلام جەعفەرخان هەلی لەم پاشەکشەیە هێنا و سەری هەڵدا و بەرەو ئیسفەهان ڕکێفکوت کوتای. عەلیمرادخان سەرەڕای ڕاسپاردەی حەکیمان کە دەبوو چورتەی نەکردبا، لە چلەی زستاندا بە پڕتاو بۆ پاراستنی پایتەخت پێی نایە ڕکێف، بەلام لە فێورییەی ساڵی ١٧٨٥دا لە ڕێیە مرد. لەشکرەکەی دەستی لێکبەردا و جەعفەرخان بێ گرێ و کۆسپێکی ئەوتۆ ئیسفەهانی گرت. فەرمانڕەوایەتی کورتخایەنی عەلیمرادخان خاڵگۆڕانێکی چارەنووسی بنەماڵە بوو؛ ئەم خانەدانە ئیدی قەت جارێکی تر دەسەلاتی لە باکووری ئیسفەهان وێوەتر نەچوو.

یەکەم هەنگاوی جەعفەرخان خاشەکێشانی شێخوەیسخانی ڕەقیبی بوو، بۆیە پەیامێکی دۆستانەی بۆ نارد و بانگهێشتنی کرد بۆ ئیسفەهان، ئەویش بە نەفامی قبووڵی کرد. هەر یەکودوو پاش ئەوەی گەیشتێ، گیرا و کوێر و زیندانی کرا. ئاغامحەممەدخان ئێستا لە بەرامبەر تەنیا فەرمانڕەوای زەندا لە کەوڵی خۆی هاتەدەر و بەرەو باشوور بزووت. جەعفەرخان بە پەلەپرووزێ و سەرشێواوی لە ئیسفەهان ڕایکرد و بارگەوبنە و خەزێنەی بەجێهێشت و خەڵکی شار بەر لەوەی خانی قاجار بگاتێ دەستیان ڕێخست و تالانیان کرد. لە شیراز جەعفەرخان پێشوازی لێکرا، ئەم شارە بە سەرپەرستێتی کەیخودای گەڕەکان لە لایان حاجی برایمەوە کە ئێستا کرابوویە کەلانتەری شار هەڵدەسووڕا و هەروا وەفادار مابوویەوە. سەرەنجام پاش ماوەیەکی کورت

جەعفەرخان گەڕایەوە ئیسفەهان. ئاغامحەممەدخانیش بێ ترس و خۆف لەگەڵ هۆزی سەربەستی بەختیاری کەوتە شەڕ و بە نارێکوپێکی گەڕایەوە تاران. دیسانیش خانی قاجار بایدایەوە ئیسفەهان و جەعفەرخانی بۆ شیراز دەرپەڕاندەوە. خانی زەند هەتا کۆتایی حوکمڕانێتی خۆی لەم شارەدا کەوتە حاڵەتی بەرگری و لە قاپێلکی خۆی نەجوولایەوە. گیروگرفتی تازە سەریان هەڵدا. لە ساڵی ١٧٨٦دا سمایلخانی ئامۆزای(٣) کە حاکمی هەمەدان بوو ڕاپەڕی. جەعفەرخان پاش ئەوەی بێهوودە گەمارۆی یەزدی دا ئەم شارە هەروا بەگەرداو مایەوە. تۆزە سەرکەوتنێکی لوتفعەلیخانی کوڕی سەرنجی ڕاکێشان. خانی گەنج لار و کرمانی پێمل کردبوو و بۆ ئاخرین جاریش ئیسفەهانی گرت، بەڵام لەبەر هرووژمی سپای قاجار ناچار بوو چۆڵی کا. حکوومەتی جەعفەرخان لەبەر یاغیبوونی نێوخۆی چەند کەس لە خزمانی و خەیانەتی هاوڕێیانی ڕووخا.

خانی زەند یەکێک لە پیاوانی وەفاداری خۆی بە ناوی عەلیقوڵیخانی کازروونی بە مەبەستی دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینی کاشان گاڵ دا. ئەو بەگوێرەی پەیمانێکی شەرافەتمەندانەی بەخشینی ڕاپەڕیوان ئەم ڕاسپێراوییەی ڕاپەڕاند. جەعفەرخان ئەم قەراروبڕییەی نەسەلماند و ڕاپەڕیوانی لە بەند توند کرد، بۆیە عەلیقوڵیخان بە دڵشکاوی گەڕایەوە کازروون. جەعفەرخان بە شوێنیدا نارد و سوێندی خوارد کە دەستی نەکاتێ، بەڵام لەڕێوە خستییە سیاچاڵ و پاشان لە داری دا. لە ساڵی ١٢٠٤ی کۆچی / ١٧٨٩ی زایینیدا ئەم کارەی وای کرد تا ئاگری کەتنێک لە نێو ئەو پیاوانەی دەرباری کە لە گیانی خۆیان دەترسان بە سەرکردایەتی «سەید(صید) مرادخان»ی زەند، هەڵگیرسێ(٤). دەمچەورانەیان دا بە غولامێک کە دەرمانداوی بکا، زیندانییەکان لە زیندان دەرپەڕین و هەڵیانکردە فەرمانڕەوای زەند کە لە ئاویلکەدا وەک مار پێچی دەدا. سەریان بڕی و لە پەنجەرەڕا حەوایان دایە دەرەوە.

وەختایەک هەواڵی ئەم ڕاپەڕینە گەیشتە کرمان، لوتفعەلیخان لە ترسی بێوەفایی پیاوەکانی خۆی بەناچاری ڕایکردە بووشێهر. لەم شارەدا شێخنەسر پەنا و یاریدەی دا. سەیدمرادخان، شێخمراد [شامراد]خانی برای بە لەشکرێکەوە دژی ڕەقیبی گەنجی گاڵ دا، بەڵام پیاوەکانی شێخمراد گرتیان و دایانە پاڵ قۆشەنی لوتفعەلیخان. ئەم ڕووداوە دنەی لوتفعەلیخانی دا کە

هێرش بکاتە سەر شیراز. کەلانتەر دیسانیش لەم شارەدا کەوتە پشتیوانی لە کوڕی جەعفەرخان. لوتفعەلیخانی جوانچاکی ئازا و گەلخۆشەویست لە لایەن تێکڕای جەماوەرەوە پێشوازی لێکرا. سەیدمراد ماوەیەک لە ئەرگدا دەستی کردەوە، بەلام ئاخرییەکەی گیرا و کوژرا.

ماوەیەکی وا بە سەر سەقامگیربوونی لوتفعەلیخانا تێنەپەڕیبوو کە ئاغامحەممەدخان سەرلەنوێ ڕووی کردەوە شیراز. لە شەشفرسەخی شاری شیراز لوتفعەلیخان شکستی هێنا، بەلام بایدایەوە پایتەخت و مانگێکی دەسکردەوە هەتا سپای قاجار بەناچار گەڕایەوە. سالی داهاتوو کە دەبێتە ١٧٩٠ هێزێکی کۆکردەوە و لە وەختی گرفتاری ئاغامحەممەدخان لە ئازەربایجان پەلاماری شاری کرمانی دا کە پێشتر ڕایسپاردبوو دەبێ خودی حوکمڕانەکەی خۆی بدا بەدەستەوە. زستانێکی سەخت بوو و خانی زەند بەناچاری پاش لە دەسدانی زۆرێک لە پیاوان و ڕەوەی ئەسپانی گەڕایەوە شیراز.

پاش گەڕانەوە بۆ شیراز لوتفعەلیخان بەئاشکرا سەبارەت بە حاجیبرایمی کەلانتەری بەدەسەلات دووشک بوو. «بەرخوردارخان»ی زەندی غللووری پووچەکە کە دەیگوت کەلانتەر دەیەوێ خەیانەتی پێبکا، ئەوەندی دیکەی تین دا. وەختایەک کە لە سالی ١٢٠٦ی کۆچی / ١٧٩١ی زایینیدا لوتفعەلیخان ئیسفەهانی گرت، کوڕەی گەنجی کەلانتەری وەک بارمتە وێڕابوو. لەم کاتەدا کەلانتەر بڕیاری پاراستنی خۆی دا. بە فێل فەرماندەرانی زەندی خستە بەند و جلەوی کارانی بە دەستەوە گرت و پاشان بە ڕاسپاردەیەک چی قەوماوە هەمووی بۆ عەبدوڕڕەحیمخانی برای کە لە سپای لوتفعەلیخاندا بوو، ڕوون کردەوە. ئەویش لەڕێوە لەشکری لێهەلگێڕایەوە و حوکمڕانی لاوی زەند لەگەل سێسەدکەس لە هاوڕێیانی بەرەو شیراز ڕایکرد.

لە شیراز بۆی دەرکەوت کە دەروازەکانیان لە ڕووی داخستووە. حاجی برایم لە پاشماوەی پیاوەکانی ڕاسپارد کە ئەگەر بێتوو بلاوە نەکەن و پشتی لوتفعەلیخان بەرنەدەن تۆلە لە خاوخێزانیان دەکرێتەوە. لوتفعەلیخان وێڕای چوارکەس لە پیاوەکانی ڕایکردە بووشێهر. لێرە تێگەیی کە کوڕەی جێنشینی شێخنەسر دەیەوێ لایەنگری لە کەلانتەر بکا. شۆڕەلاو کە وەک پۆلای جەوهەرداری لێهاتبوو بۆ شەڕ گەڕایەوە جێی جاران. ژمارەیەک لە لایەنگرانی

خۆولاتی کۆکردەوە و ئەو سوارانەی کە لە بووشێهر و کازروونەوە کەوتبوونە شوێنی تێکیشکاندن. بۆ چۆڵەپێچکردنی شیراز بزووت و ئەو سپایەی کە بە سەرکردایەتی مستەفاقولیخانی قاجار بە مەبەستی گرتنی پایتەختی زەندیە هاتبوون تێکیشکاندن. خانی قاجار سپایەکی دیکەی کردە سەری و ئەویش لە بەرامبەر پۆلە چەکدارانی زەندا خۆی بۆ ڕانەگیرا و ڕایکرد و وەختایەک لوتفعەلیخان لێیان وەخۆکەوت و پەلاماری دان و زۆر ئازایانە سەرکەوت، پیاوەکانی بە شادمانی هۆردووگایان تالان کرد.

لە سەر داخوازی حاجیبرایم، ئاغامحەممەدخان بەخۆی و لەشکرێکی چلهەزار کەسی ڕووی کردە شیراز. پۆلەسوارانی لوتفعەلیخان لە نیزیک «پرێسپۆلیس» پێشقەرەوڵەکانیان شکست دا و هەر ئەو شەوی پەلاماریان بردە سەر جەرگەی هۆردووگا و گوڵمیخی تاوڵ و خێوەتان هەڵکێشران و واوێدەچوو کە تەواوی هۆردووگا بگرێ. بەڵام لوتفعەلیخان کە پێی وابوو خانی قاجار ڕایکردووە نەیهێشت پیاوەکانی بکەونە تالانی هۆردووگا و فەرمانی دا هەتا بەیانی دەس ڕابگرن. بەیانی لە وەختی مەلابانگدانا تێگەیی کە ئاغامحەممەدخان و چەکدارانی پارێزەری تەوەندە بەهێزن کە بتوانن تاقمۆکەی هاوڕێیانی ببەزێنن. سەربازانی بەکرێگیراوی عەرەب کەوتبوونە تالانی تاوڵ و خێوەتی تاقەوەبوو. لوتفعەلیخانیش جگە لەوەی بۆ پاراستنی گیانی خۆی و پیاوەکانی پێی پێوەبنێ و ڕابکا، چارەیەکی دیکەی نەبوو. ئەم ڕووداوە شومە وەک کۆتایی کاری لوتفعەلیخان و میرانی زەندیە بوو. خانی زەند لە هاوینی ساڵی ١٧٩٢دا ڕایکردە کرمان و چەند کەسێکی لە دەوری خۆی کۆکردەوە و کەوتە بەر پەیکەردەی سپای قاجار. لە ساڵی ١٧٩٣دا کە بە مەبەستی پەلاماردانی شیراز کە ئێستا ئاغامحەممەدخانی لێبوو کەوتەڕێ. بە شێوەیەکی ناسەرکەوتوو گەمارۆی «داراب»ی دا و چەند جارێک تا «تەبەس» پاشەکشەی پێکرا. لە سەر پێشنیاری میرحەسەنخان بەرەو قەندەهار بزووت هەتا بتوانێ یارمەتی لە تەیموورشای دورانی فەرمانڕەوای ئەفغانستان وەربگرێ، بەڵام چەند ڕۆژ دواتر لەبەر بیستنی هەواڵی مەرگی تەیموورشا بەناچاری گەڕایەوە.

دووکەس لە سەرۆکانی پایەبەرزی نەرماشیر پشتیوانیان لێکرد. ئەم لاوە کە دەستی لە گیانی خۆی هەڵگرتبوو، لە ساڵی ١٧٩٤دا بە سەر کرمانی دادا

و گــرتی. چوارمانگــان ئــەو شــارەی بــە دەســتەوە بــوو و لــە بەرامبــەر ئاغامحەممەدخاندا خۆی ڕاگرت. قاتی بوو بـە هـۆی تێـداچوونی سـەربازگە و سپای قاجار سەرەنجام لە ڕێـی خەیانـەتی چەنـد کەسـێکەوە کرمـانی گـرت. لوتفعەلیخان لە ماوەی سێسەعاتا خۆی گەیانـدە «بـەم». ئاغامحەممــەدخان سەبارەت بە خەڵکی شاری کرمان بە شـێوەیەکی یـەکجار دڕندانـە جووڵایـەوە. تەواوی نێرینەی باڵغی قەلاچۆ کردن و هێزەکانی نیزیکەی ٢٠هــەزار کــەس ژن و منداڵیان بە کۆیلە بـرد. وەک گێڕاویانەتـەوە ٢٠هــەزار جــووت چـاو بــە کۆگــا هەڵدرایەوە و پاش ژماردن درایە دەست هێزەکانی سەرکەوتوو. حاکمی «بەم» لە ترسی گیانی براکەی کە لە کرمان بوو دەیەویست میوانەکـەی ڕادەسـتی خــانی قاجار بکا. لوتفعەلیخان هەستی بـە مەترسـی کردبـوو، بـەڵام هــەتا دوایــین ساتیش بڕوای نەدەکرد کە خەیانەتی پێبکرێ. کاتێک کە بــە مەبەسـتی ڕاکــردن تاوی دا، پەلی ئەسـپەکەیان پەڕانـد و خۆشـی بـە برینـداری گــیرا. ئــاخرین فەرمانڕەوای زەند کە هێشتا پێی لە تەمەنی ٢٥ساڵی نەنابوو درایــە بەردەســتی جێنشینی ئیمپراتۆرێتی ئێران. دڕندانە کوێری کرد و دایە دەست ئەشکەنجەدەر، پاشان ناردیە تاران و لە ڕەبیعوسسانی ساڵی ١٢٠٩ی کـۆچی / نــوامبری ١٧٩٤ی زاییینیدا کوژرا.

لوتفعەلیخان بە چوستوچالاکی ئازایەتی بێوێنــەی، چەنــد ساڵــێک زنجیرەی خانەدانی میرانی نێو ئاویلکەدانی زەندی کــە زۆر جــاران زەبــری لــە خۆیان وەشاندبوو، بەرەو پلەیەکی بەرزی ڕاســتەقینەی بــردن. دەســتوبــرد و هەڵمەتە بێوچانەکانی وێڕای نەبەزی خۆی و ئەو هیوایەی کە لە دڵی پیاوانیدا شۆقی دابۆوە، بیرەوەری ڕۆژە سەختەکانی وەکیلی لە بیراندا زیندوو دەکردەوە. بەڵام ڕێبەرانی کۆمەڵی شارنشین و خێڵاتی خۆیان لــە چنــگ خانــەدانی زەنــد لەبەر خاتری قاجاریان دەرباز نەکردبوو، بەڵکوو لە قۆنــاخێکی زۆر پێویســتا خۆیان لە یارمەتی و پشتیوانێتی پاراست و ویستیان کە لاپەڕەیــەکی تــازە لــە مێژوو هەڵبدرێتەوە.

تێبینی و پەراوێزەکانی «ساکی»

۱ـ لەورۆژەدا کە کەریمخان مرد، زەکیخانی دایکبرای دەرفەتی لە بە دەستەوە نەبوونی سادقخان هێنا و لە کاتێکا مەیتی وەکیل هەروا لە گۆڕێ بوو، بە ناوی محەممەدخانی کوڕی دووهەمی کەریمخانەوە هەڵسووڕا، بەڵام چونکە هەستی کرد کە خانانی دیکەی زەندی «بەگە» و «هەزارە» لایەنگری لە ئەبولفەتحخان دەکەن، لە حکوومەتا کردی بە شەریک. کوڕان و براکانی محەممەدعەلیخان و شێخاڵیخان کە لە ئەرگ درگایان لە رووی خۆیان داخستبوو بە سوێند و قورئان و بەڵێنی پاراستنی رووحیان لە ئەرگ هاتنە دەر و بە دەستووری زەکیخان، تاقمێک لە کەلێن و قوژبنان خۆیان لێ مەلاس دان و هەر کە ئاسۆگیان دا و دەرکەوتن لێیان وەدەس هاتن و دەسرێژیان لێکردن. ئەو جۆگەلەخوێنانەی شێلاوگەیان بەست هەتا ئەو دەمی کەس وێنەی نەدیبوون. ئەو ۲۳کەسەی کوژران برێتی بوون لە: کەلبعەلیخان کوڕی شێخاڵیخان، نەزەرعەلیخان برای شێخاڵیخان بەخۆی و سێ کوڕ: حوسێن و فەتحعەلی و حەسەن، کوڕانی محەممەدخان بە ناوی تاهیر و وەلی و داراب، کوڕی عەلیمحەممەدخان ناسراو بە باقرخان، سادقخان برای محەممەدخان بە چەند کوڕەوە، عەرازسوڵتان و میرزا جەعفەری خوراسانی وەزیری نەزەرعەلیخان و کوڕانی شێرعەلیخان.

ویلیام فرانکلین کە چەند ساڵ پاش مەرگی سەردارانی زەند چۆتە شیراز دەنووسێ: پێنجشەش پاڵەوان کە خۆیان رووت کردبۆوە و کراسیان فڕێدابوو بە زەبرێ شیر خانەکانی زەندیان رەپێچەک دایە بەر دەمی زەکیخان و لەتوپەتیان کردن و کەلاکیان فڕێ دانە مەیدانی بەردەرکی قەسرێ. ئەگەرچی ئەمانە کەسوکاری بوون، بێ ئەوەی ژنومنداڵیان وەبەرچاو بگرێ ماڵ و سامانی داگیر کردن. فرانکلین ژمارەی کوژراوان بە ۲۲کەس دادەنێ و گیتیگوشا بە ۱۵کەس. مەیتی کەریمخان چوار رۆژ پاش مردنی نێژرا.

۲ـ زەکیخان لە ئیزەدخواست گۆڕەهوو کرا. ناوبراو لەو ناوچەیە بە بیانووی ئەوەی کە دەستیان وەبەر پیاوەکانی عەلیمرادخان نەهێناوە و

لێیانگەڕاون باج کۆکەنەوە جەریمەی کردن و چەند کەسێکی لێکوشتن. لەبەر کوشتنی گەورەمەلای شار و دەسدرێژی بۆ سەر ژن و منالانی، شەرکەرانی «مافی» بڕیاریان دا بیکوژن. زەکیخان لەبەر ئازایەتی قەرەوڵ و نیگابانی نەبوو. شەڕکەرانی مافی ڕستەی خێوەتەکەیان ترازاند و بە سەریاندا خست و دەسرێژیان لێکرد. خانعەلیخانی مافی گوللەی پێوەنا. ڕەزاخانی مافی سەری بڕی و کەلاکی پێخوست کرا.

٣ـ سمایلخانی زەند کوڕی شوجاعەددینخان بوو. باوکی لە شەڕی ئەستەرئاباد کوژرا و ئەویش لە ئامۆزایانی کەریمخان بوو. سەرەتا لە بڕووجێرد ڕاپەڕی و بە نەمانی قوربانخانی باجەلان سەربەخۆیی ڕاگەیاند. جەعفەرخان هێزەکانی شکست دا و بەناچار ڕایکردە هەمەدان. لەم شارە لەگەڵ تاقمێک لە خێلاتی کوردستان و لوڕستان و هەمەدان دژی جەعفەرخان بوو بە هاوپەیمان. جەعفەرخان پەلاماری هەمەدانی دا، بەلام لەبەر خوێڕێتی و ترسەنۆکی هێزەکانی تێکشکا و بارگەوبنە و جەواهێراتی بەجێما.

٤ـ یارانی سەیدمرادخان(صیدمرادخان)بە دەستی کەنیزێک جەعفەرخانیان ژارخواردوو کرد، بەلام لەبەروەی ژارەکە زۆر کاریگەر نەبوو تەنیا لە جێیەی خستبوو. بەناچاری بەرتیلیان دا بە دووکەس لە غولامانی بە ناوی ڕەجەب و باقر و ئەوانیش دەست و پێی زیندانییەکانیان کردەوە و بەم شێوەیە لە کوژرانی جەعفەرخاندا بوونە هاودەست. ڕێزدار پێری ڕووداوی دەرمانداو کرانی بە دەست کەنیزێک و دەربازبوونی زیندانییانی لەڕووی مێژووی ئێران بە قەڵەمی سێرجان مێلکۆمەوە نووسیوەتەوە و دەڵێ غولامێک جەعفەرخانی ژارخواردوو کرد و بەندییەکانی ئازاد کرد.

پاشکۆ

توێژینەوە و هەڵسەنگاندنی سەرچاوەکان
جەللەی ناوی شوێنەکان
جەللەی ناوی هۆز و خانەدان و تایفان
جەللەی ناوی کەسان

توێژینەوە و هەڵسەنگاندنی سەرچاوەکان

ئەگەرچی سەرچاوەی زۆر و چەندزمانە دەربارەی سەردەمی دەسەلاتی ئەفشارییە و زەندیە لەچاو سالانی سەرەتای حکوومەتی سەفەوی و نادرشا کەمن، بەلام دیسانیش لە هەلسەنگاندن و لێکدانەوەیاندا کەندوکۆسپی تایبەتی وەبەرچاو دێ. بەگوێرەی تەقەلایەکی کە بۆ نرخاندنی سەنگ و شیاوی ئەم ژێدەرانە دراوە، دەیانکەینە هەشت بەش و دەیانخەینە بەر لێکۆلینەوە و توێژینەوە: شەش بەشی سەرەتا سەبارەت بە نووسراوەکانی بنەڕەتی هاوچەرخی ئەوان ڕۆژگاران کە لەبەر نارێکوپێکی شێوەی هەلسەنگاندن ئەو ڕیزاوڕیزەیان کردووە، گەرچی خودی ڕیزبەندییەکانیش دەبنە کۆسپێکی گەورە لە بەردەم نەزم و ڕێکخستنی وردی کارەکان. دوو بەشەکەی دیکەش تایبەتن بەو نووسراوانەی کە پەیوەندییەکی تایبەتییان بە مەبەستی باسەکەی ئێمەوە هەیە. پێرستی تەواو تایبەتی وێڕای کورتەنیشانەی سەرچاوەکان بۆ چوونە سەر ژێدەر و ئەو بەلگەنامانەش کە لە ڕیزبەندی تایبەتی خۆیان دان خراونە ڕوو.

١ـ مێژووە گرینگەکان ئێرانی

ئەو سێ شوێنەوارەی کە وێکڕا بەشی زۆری تانوپۆی قۆناخی سالانی ١٧٤٧ ـ ١٧٩٥ دەگرنەوە و تێکیانتەنیون، بە شێوەیەکی بنەڕەتی دەکەونە ڕیزی ڕووداونووسینەوەکانی زنجیرەیی لە سەر شێوازی شیکردنەوەی کۆنباوی ئێرانییەکان پاش ئەوەی دەسەلاتی ڕەگەزی مەغوول بە سەریاندا دەشکێتەوە. کەموکووڕی ئەم بەرهەمانە کە لە بابەتی ٢ و ٣ و ٦دا کەلکیان لێوەرگیراوە پێشتر لە لایەن توێژەرانەوە باسیان کراوە و لە شوێنەوارەکانی خۆیاندا هێناویانن و پێویست بە دووپاتی ورد و باریک ناکا[1]. مەیل و سەرنجی ئەمانە بۆ

1-See Browne, A History of Persian Literature in Modern Times,444 – 446;
هادی هیدایەتی، کورتەباسێک، ل ١٧ ـ ٢٣.

سەر شێوازی تەنتەناوی عەرەبی و بنەجێبوونیان لە دەربـاران و لەشـکرگای پاشایان لە بەرامبەر کۆمەڵی گـەورەی گەڕانگـەڕیاندا دەگەڕێتـەوە سـەر ئـەو هەڵومەرجەی باڵی بە سەر کێشاون. هێندێک جاران کە وەک گوڵستانە زۆریـان بێلایەنی پاراستووە، خەڵکی ئاسایی لـە کتێبەکـەدا دێنـە ڕوو. نووسـینەوەی ڕووداوەکان لەم شوێنەوارە بێنەزم و غەرەزاوییانـەدا و خۆدانـە نووسـینەوەی ساڵبەساڵی ڕووداوەکان گەلێکی هەڵە لە حیسابی ڕۆژمێری ئیسـلامی کـۆچی و ڕۆژمێری هەتاوی ترکان و ئێرانییەکاندا بەدی هێناوە و تەنانـەت لـە هێنـدێک بابەتاندا لەبەر ئەم دووتووییە هەتا شەش مانگ نێوان و جیاوازی هاتۆتە گۆڕ. بەلام بەلای زۆریدا ڕیزبەندی بـاس و بابەتـەکانیان پاراسـتووە و لـە بـواری ئـەدەبیات و هونـەر و میعمـاری و ژیاننامـەکاندا جارجارێـک هێنانـەگۆڕی ئیستیعارە و جوانکاری یان دەقەکەی تۆکمە کردووە یان لێکیدابڕیوە. بـێمـەیل بوونیان سەبارەت بە هێنانی ناوی سەرچاوە و بەڵگەنامەکان - لـەم بابەتـەوە زۆربەی گەڕۆکانی ئورووپایی هـەر وەک ئـەوانن - بانگەشـەی سەرسـوڕهێن و فوولێکردنەکانیان دەمانخەنە گومانـەوە، بـەلام لـە هـەر شـوێنێک دەسـتیان گەیوەتە بەڵگەی سەرچاوەیەکی سەربەخۆ، بابەتەکانیان بـە شـێوەیەکی ورد و بەرچاو لەگەڵ ڕاستەقینە یەکتر دەخوێنێتەوە.

ئەلف: تاریخی گیتیگوشای محەممەدسادق مووسەوی ئیسفەهانی

نووسەری تەواوترین بەرهەمی یادداشتنووسینەوەی سەردەمی زەندیـە لە بنەماڵـەی سـەیدەکانی مووسـەوی هەڵـکەوتووە. وەک گێڕاویانەتـەوە لـە سەرەتای سەدەی هەژدەدا لە فارسـەوە هاتۆتـە ئیسـفەهان و کەوتۆتـە ڕیـزی داموودەزگـای ئیـداری سـەفەوییان. لـە زەمـانی شاسوڵـتانحوسـێندا میرزامحەممەدڕەحیمی مـامی پزیشـکی بارگـا واتـە حەکیمباشـی بـووە و وەک باسیان کردووە میرزاسـادق کـار و خزمـەتی خـۆی لـە ژێـر چـاوەدێری ئـەو دەسپێکردووە. ڕوون نیە کە لە دەورانی داگیرکرانی ولات بە دەس ئەفغانەکان و قۆناخی پادشایەتی نادرا بە چی بەڕێچووە، بەلام لە ڕۆژگاری کەریمخانـا وەک شاعیرێکی هەڵکەوتە ناسێندراوە. لە وەختی دەسـەلاتدارێتی عـەلیمرادخـانی زەندا لەپڕێک لەبەرچاوان کەوت و تووشی هەژاری و نەداری و کۆڵەمەرگی بۆوە

و ڕووی کردە تریاککێشان، ئەم هەلومەرجە وای کرد کە سەبارەت بە عەلیمرادخان و مێژووی فەرمانڕەوایەتی ئەو چەند باس و بابەتێکی تەنتەناوی بنووسێ. لە ڕۆژگاری میرایەتی جەعفەرخانا سەرلەنوێ بووژایەوە و کتێبی گیتیگوشای پێشکەش بەوی کرد. لەبەر دڵی جەعفەرخان کەوتە سەر غەیبەتی عەلیمرادخان و لە نووسراوەکانیدا بەئاشکرا لایەنگری لە سادقخانی زەند کرد. نامی لە ساڵی ١٢٠٤ی کۆچی / ١٧٨٩ ـ ١٧٩٠ی زایینیدا لەوپەڕی پیریدا مرد[٢].

ئەدیبانی هاوچەرخی سەرەتا ئەویان لە ڕیزی لاساکەرەوانی «نیزامی» داناوە کە لە چوارچێوەی مەسنەویدا شێعری دەگوت. هێندێک دواتر لە دەورانی کەریمخانا دەستی کرد بە نووسینەوەی مێژووی فەرمانڕەوایەتییەکەی. ئەو کارەی دیاری و خەلاتێکی تۆکمە و چڕوپڕە سەبارەت بە مێژووی حوکمڕانێتی خانی زەند لە سەرەتاوە تا کۆتایی لە ڕوانگەی کەسێکی پایتەختنشینەوە بۆ پێشکێشکردن بە نەسلەکانی دواتر[٣]. لە ڕاستیدا ئەم کتێبە جێگرەوەیەکی زیرەکانە و ئەدیبانەی بیرەوەرییەکانی میرزا محەممەدحوسێنی فەراهانییە. ناوبراو لە ساڵانی کۆتایی پاشایەتی وەکیلا وەزیری بوو[٤]. شێوازی نووسینی کتێبەکە کارتێکردنی ئەدیبانەی مێژووی گەورەی میرزا مەهدیخانی ئەستەرئابادی پێوە دیارە و نامی لە پەسندەرانی ئەم نووسەرە بووە. لە کتێبی نامیدا کەمتر لە باوی سەردەم خۆ لە قەرەی ڕووداونووسینەوەی ساڵانە دراوە. بۆ دەسپێکی پێنجساڵەی سەرەتای پاشایەتی کەریمخان کەلکی لە ڕۆژمێر و ناوەکانی ترکی بە هەڵپاچینی چوارساڵ وەرگرتووە. بۆ وێنە لە کتێبی «سیچقانئیل»دا ساڵی ١١٦٩ی کۆچی / ١٧٥٦ی زایینی دروستە نەک ١١٦٥ی کۆچی / ١٧٥٢ی زایینی و هتد. دووپاتی بەهەڵکەوتی سەر باسەکان بۆ دۆزینەوەی خاڵە هاوبەشەکانی باس و مەسەلەکانی جوغرافییایی و بابەتی یاریدەرە. بەداخەوە

٢ـ بڕواننە: گوڵشەنی مراد، ل ٢٤٤ ـ ٢٤٧؛ ئازەر، ژیاننامەی هاوچەرخان؛ دونبولی، تەجرەبەتولئەحرار، بەرگی یەکەم، ل ١٣٥ و نیگارستان، لاپەڕە ٢٧١ـ ٢٧٢؛ بیر، ل ١٥؛ هیدایەتی، مێژووی زەند، ل٣٣ ـ٣٤، کورتەیەک، ل٢٤ـ ٢٧؛ سەدری ئەفشار، ل ١٥٩ ـ ١٦٠.

٣ـ سەبارەت بە ژیاننامەی نامی وەک شاعیر، بڕواننە: وتاری بەحرولعلوومی، گۆڤاری کۆلێژی ئەدەبیات، ساڵی ٢١، ژمارە ١، ل ٢٥ ـ ٣٢.

٤ـ گیتیگوشا، ل ٢١٠. Mann, ((ueber die Quellen 17 – 18)); Beer, 11 – 12.

خودی بابەتەکان لەبەر تێوەدانی ئیستیعارە و درێژدادڕی کەمکاکڵە بوون[٥].

گەلاڵەی نامی بە مەبەستی تەواوکردنی مێژووی خانەدانی زەندیە هەتا کۆتایی میرایەتی کەریمخان، لەبەر مردنی لێکهەڵپسا. دوو پاشکۆکەی دواتر بە دەس میرزا عەبدولکەریمی کوڕی عەلیڕەزا ئەششەریف شەهراوی (نووسەری کتێبی زینەتوتتەواریخ) و محەممەدڕەزا شیرازی نووسراوە و ئەم دوو بەشە لە زۆربەی ئەو شەش نوسخەی گیتیگوشایەدا کە بە دەستەوەن وەبەرچاو دێن. مـن کەلکم لەو کتێبە وەرگرتووە کـە مامۆسـتای نـەمر نەفیسـی پێـیداچۆتـەوە و هەڵە و پەڵەکانی هەڵگرتۆتەوە. خوێنەرەوە بە مەبەستی وەدەسهێنانی زانیاری زیاتر دەبێ بچێتەوە سەر پێشەکی ئەو کتێبە[٦].

ب: مێژووی «گوڵشەنی مراد»ی ئەبولحەسەنی غەففاری کاشانی

هاوچەرخی لاوتری نامی و سێهەمین کـوڕی مـوعیززەددین محەممـەدی غەففاری مستەوفی لە بنەماڵەیەکی کاشانی بەوەلەد بووە. بـاوکی لـە سـالانی حکوومەتی کەریمخانی زەنـدا حوکمـڕانی کاشـان بـوو[٧]. لـە وەخـتی شـالاوی محەممەدحەسەنخانی قاجار بـۆ سـەر شـاری کاشـان کەوتـە بـەرخۆدان. لـە پەلامارێکی لەنەکاوی سپای قاجارا لە حەمامدا کەوتە داو و بە دیل گیرا. نووسەر لە پێشەکی گوڵشەنی مرادا بە داخ و کەسەرەوە باسی ئەو ماوەیە دەکـا کـە لـە تەمەنی ٧ تا ٩ساڵیدا ناچار بە فێربوونی وێنەگەری کـراوە. ئـەو دەیهەویسـت لەم ڕێگەیەوە خۆی بۆ وەرگرتنی شوغڵێک لە نیگارخانەی میریدا ئامادە بکـا، بەلام زەوقی پتر لەگەڵ ئەدەبیات دەهاتەوە. میرزا محەممـەدی بروجێـردی کـە خەزێنەداری میری و دۆستی غەففاری پیر بوو پێشـنیاری پێکـرد کـە کوڕەکـەی بخاتە سەر ڕەوگەی کاری ئیداری. لەبەر ڕاسپاردەی وی یادداشتنووسی گـەنجی

5- cf. Beer, 11 – 15; Mann, ((ueber die Quellen)) 18;

هیدایەتی، مێژوو، ل ٣١ ـ ٣٥؛ کورتەباسێک، ل ٢٩ ـ ٣٤.

٦ـ پێشەکی هەڵەچن لەسەر مێژووی گیتیگوشای زەندیە، هیدایەتی، مێژووی زەندیە، ل ٣١ ـ ٣٢ و ٤١ و ٤٥ و هەروەها Rien, 196 – 197.

٧ـ گوڵشەنی مراد، ل ٧ و ٤٢ تا ٤٣؛ زەرابی ٣١٦ ـ ٣١٩؛ نەڕاقی، پەراوێزی ١٥٣ و ١٥٥.

ئێمە لە بارگا وەک میرزا دەستی کرد بە کار و توانی لە رایەڵوپۆی زانیارییەکانی خۆی و باوکی مێژوویەک بۆ سالانی دواتر لە ١١٦٧ی کۆچی / ١٧٥٤ی زایینی بە شێوەیەکی ورد و باریک و بەکەلک بنووسێ و رێکی‌بخا.

لە سالی ١١٩٣ی کۆچی / ١٧٧٩ی زایینی‌دا یانی سالمەرگی وەکیل، غەففاری بە ئامانجی نووسینەوەی رووداوەکانی سالانی حکوومەتی زەندیە، بە وردی کەوتە خۆ و لە ماوەی چوارساڵ ئاژاوە و پشێوی ئەم خانەدانەدا تا حکوومەتی عەلی‌مرادخان لە سالی ١١٩٧ی کۆچی / ١٧٨٣ی زایینی و هەلبژاردنی ئیسفەهان وەک پایتەخت بە بوونی ئارامییەکی کەمتاکورت و خاترێکی ئاسوودەوە لەم رێگەیەدا شێلگیرانە هەولی دا و لە سالی ١٢١٠ی کۆچی / ١٧٩٦ی زایینی‌دا کارەکەی تەواو کرد. کتێبی گولشەنی مراد پێکهاتووە لە پێشەکییەک و دوو بەش ـ جگە لە بەشی سێهەم کە گەلالەی بۆ دارێژراوە ـ دەربارەی فەرمانڕەوایەتی کەریمخان، زەکی‌خان و عەلی‌مرادخانی پەسندەرێتی و دوابەدوای یەک نووسراون و نووسەر ناوی کتێبەکەشی لە رووی سەلیقەوە داناوە و ناوی «مراد»ی لێناوە[٨].

پێشەکی ئەم شوێنەوارە کورتە پێداچوونەوەیەکی روونە سەبارەت بە جێنشینانی یەک لەدوای یەکی نادر و ململانەی دەسەلات لە ئێرانی رۆژاوایی‌دا و لە دوو بەشەکەی دواترا دیمەنێکی روون و ئاشکرا دەربارەی چوونە سەر دەسەلاتی کەریمخان لە سالی ١١٦٨ی کۆچی / ١٧٥٥ی زایینی‌را لەگەل هەندێک وردەکاری باریک دەخاتەروو. کتێبەکەی لە لایەن ژێدەرانی ئورووپایی‌را ئۆبالی بۆکێشراوە و لە تاریخی گیتی‌گوشای نامی جێی‌متمانەترە. چەند باسێکی هەلە وەک بەسەرهاتی میسیۆنی مەسیحی شیراز و کارگێری کۆمپانیای هیندی رۆژهەلاتی بە ناوی ئێسکیت کە غەففاری لە کتێبەکەی‌دا بە بالوێزی رووسیای داناوە (١٥ ـ ٥) لەم کتێبەدا نووسراوەتەوە. لە بەشەکانی سەر بە کۆتایی فەرمانڕەوایەتی کەریمخانا کە غەففاری لە دیتن و هەستپێکردنی رووداوەکانی شیراز بێبەش بووە و وێدەچێ کە لە کاشان بووبێ، بڕوایەکی قوولی سەبارەت بە نامی نیشان داوە و باس و بابەتەکانی خۆی بەتایبەت دەربارەی گەمارۆی

٨ـ گولشەنی مراد، ل ٢ ـ ٤؛ مێژووی زەندیە، هیدایەتی، ل ٤٦ ـ ٤٧ کورتەباسێک بە قەلەمی هیدایەتی، ل ٣١ ـ ٣٥.

بەسرەوە وشە بە وشە لە ڕووی کتێبەکەی ئەورا نووسیوەتەوە. لەگەڵ ئەمەشدا هەڵسەنگاندنی ئەم کتێبە لەتەک موجمەلوتتەواریخی گوڵستانە کە بە شێوەی گشتی پڕە لە گەلێک لەنگیولۆری لە بابەت سالانی ١٧٥٠ ـ ١٧٥٥ و هەروەها لەچاو کتێبی نامی بایەخی زۆر پترە. ئەگەرچی بە باری نووسەریدا بەرهەمێکی شاز و درەوشاوە نیە، بەلام لەبەر تەرخان کردنی چەند بەشێکی دووروودرێژ سەبارەت بە شێعر و هونەرمەندان و زانایانی ئایینی هاوچەرخی، دیمەنێکی چاکتر لە ژیان و کەلتووری کۆمەڵی زەمانی خۆی نیشان دەدا.

وا وێدەچێ کە تەنیا دوو بەرگ لەو کتێبە هەبێ: یەکیان لە کتێبخانەی «مەلیک»ی تارانە و ژمارەی سپاردنی ٤٣٣یە و لە ساڵی ١٢١٠ی کۆچی / ١٧٩٦ی زایینیدا لە کاشان ڕێکخراوە و ئەوی تر زۆر درەنگتر نووسراوەتەوە و لە ساڵی ١٨٨٧دا لە ڕووی ئەم بەرگەی کاشان هەڵگیراوەتەوە و بە ژمارەی ٣٥٩٢ لە کتێبخانەی بریتانیایە[٩]. بەپێی ئەم نوسخەیە ژمارەیان لێدراوە و ئێمەش کەلکمان لەم دەقە وەرگرتووە.

ج: ئەبولحەسەن محەممەدئەمین گوڵستانە ـ موجمەلوتتەواریخ

ناوبراو ئاخرین کەسی ئەم تاقمەیە و بە یەکێک لەو سێ ڕووداونووسەوە سەرەکییانەی دەورەی زەندیە دادەندرێ. ئەو باشترین بیۆگرافینووسی بەڵگەدارە و لە ڕەگەزی بنەماڵەی سەیدانە. ئەم سەیدانە پاشناوی خۆیان لە ڕووی ناوی ناوچەیەک لە ئیسفەهان خواستۆتەوە، چونکە باپیرانیان لەم مەڵبەندە ژیاون. ماوەیەک بوو کە بنەماڵەکەی بەرەو خاکی کرماشان کۆچوباریان لێنابوو. لە زەمانی نادرشادا دووکەس لە مامەکانی پلەی بەرزیان وەرگرت، بەلام ماوەیەک دواتر کەوتنە بەر غەزەبی و ڕایانکردە هیندووستان. میرزا محەممەدتەقی مامی باوکی ماوەیەک حوکمرانی هەڵبژێراوی نادرشا بوو لە کرماشان و چەند پلەیەکی دیکەی لە ڕۆژاوای ئێران وەدەس هێنابوو. پاش نەمانی ئەو پاڵشایە، عادڵشا وێڕای ئەمیرخانی تۆپچیباشی

9- See Rieu Suppt, 45 – 66; Storey, Persian Literature, I, 331 – 332, Persidskaya Literatura, 936 – 937; هیدایەتی، ل ٣٥.
The latter two Works incorrectly date Malik Monuscript as 1201.

کردییە سەرداری گرینگترین سەربازگە و قۆرخانەی قەڵای کرماشان، بەڵام وەختایەک برایمیرزا دژی عادڵشا ڕاپەڕی کەوتە ڕیزی لایەنگرانی ئەو. پاش ئەوەی سەرهەڵدانی برایمیرزا بەخراپ بە سەریدا شکایەوە و پێی تووشی گرفتاری و چارەڕەشی بۆوە، میرزا محەممەدتەقی بە یارمەتی عەبدولعەلیخانی میشمەست جڵەوی کاری قەڵای بە دەستەوە گرت و لە بەرامبەر کەریمخانا دەستی کرد بە بەربەرەکانی. بەڵام ماوەیەک دواتر تێگەیی کە دەبێ بەر لە گەیشتنی عەلیمەردانخان و خوازەری تانج و تەختی پاشایەتی هاوڕێی کە لە بەغداوە دێن، قەڵا چاکتر دابەستێ. ماوەیەک دواتر هەستی کرد کە ڕەوتی ئاڵوگۆڕەکان بە قازانجی ئازادخان داڕۆێن و کەوتە لای وی. ئازادخان دووبارە کردییەوە بە حوکمڕانی کرماشان. سەرەنجام ڕاپەڕیوان لە کرماشان کوشتیان. گوڵستانەی گەنج وەک بارمتە لای دۆستانی کەریمخان دەژیا، بە مەبەستی چوونە نەزرگەی پیرۆزی ئیمامان لەوێ ڕایکرد، پاش ڕاکردن دوو برای لە خۆی چکۆلەتریشی کە بە دەس بکوژانی میرزامحەممەدتەقی دیل و زیندانی کرابوون، چوونە لای. پاشان لە ساڵی ١١٦٩ی کۆچی / ١٧٥٦ی زایینیدا هەرسێکیان لە ئێراقەوە بەرەو هیندووستان کەوتنەڕێ[١٠].

ئەگەرچی ماوەی پازدەساڵی ئاخری تەمەنی وەک دوورخراوە لە مورشیدئاوا دەژیا، بەڵام کتێبی موجمەلوتتەواریخی وی پاش نادر کە لە ساڵی ١١٩٥ ـ ١١٩٦ی کۆچی / ١٧٨١ی زایینیدا نووسرا[١١] بەشێکی زۆری تایبەتە بە ڕووداوەکانی کۆتایی ئەفشارییە و سەرەتای سەردەمانی زەندیە و نووسەر نەک هەر تەنیا بە چاوی خۆی دیتوونی، بەڵکوو لە هێندێکیاندا دەوریشی گێڕاوە؛ بۆ وێنە جارێکیان لە لایەن مامیڕا نێردرابوویە هۆردووگای وەکیل. ئەگەرچی دەڵێ کە هیچ دەقێکی مێژوویی سەبارەت بە ڕووداوەکانی پاش نادری بە دەستەوە نەبووە و تەنیا سەرچاوەکانی خۆی لە دووتوێی نامە و بەڵگەنامەکاندا

١٠ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٣١، ١٢٣، ٢٣٤، ٢٨٦، ٢٧٣، ٣١٣ و پێشەکی هەڵەچنەکەی، لە ل١٠ـ١٦؛ هیدایەتی، مێژووی زەندیە ل٥٠، کورتەباسێک، ل٣٥ـ٣٩؛سەدری ئەفشار١٢٠ـ١٣٠؛
Mann, ((ueber die Quellen)) 5 – 8, Storey, Persian Literature, 1, 330.

11- For the date of composition see Mann, ((ueber die Quellen)) 9 – 14; موجمەلوتتەرایخ، ل ١٧.

دۆزیوەتەوە، بەڵام بە ڕوونی پێیلێدەنێ کە سێبەشی ئاخری کتێبەکەی میرزامەهدیخان، واتە جیهانگوشای نادری ڕوونووس کردۆتەوە و لە ڕووی ڕاوێژی کتێبەکەیڕا دەردەکەوێ کە بەهرەی لە بیرەوەرییەکانی «داودمیرزا»ی کوڕی شاسلێمانی دووهەم کە هەر لەو وەختیدا لە مورشیدئاوا ژیاوە[12]، وەرگرتووە. بابەتەکانی کتێبەکەی پاش چوونەدەر لە ئێران بە سەرنجدان بە وردەکاری جێیمتمانەتری ئەو ڕووداوانەی کە لە وەختی مانەوەی لە ئێرانا بە چاوی خۆی دیتوونی، تەواو لێک جیاوازن و یەکتر ناگرنەوە.

مەیلی گوڵستانە بەرەو کەریمخان ئەگەرچی لە بەرەی دوژمنانیدا بووە، نیشانەی بێلایەنی و نەبوونی دەمارگرژی و بەدخوازییە. ئەویش وەک بارمتەکانی دیکەی وەکیل ـ کە یەکیان عەبدوڕڕەززاق دونبولی بوو ـ مەترسی تێوەدرانی لە گەمەکانی سیاسی خستە سەرشانی و بە چاکی لێی ڕوون بووە کە دۆزینەوەی بارمتەدارێکی باشتر لە وەکیل کارێکی دژوارە. شێوازی نووسینی گوڵستانە مەیلی بەرەو کورتبڕینەوەیە و زۆر کەمتر لە نامی و غەففاری خۆی لە قەرەی خوازە و وێنواندن داوە و لەبەر دیتنی وردەکاری ڕووداوی مەینەتبار، سۆزی خەمێک لە نووسراوەکانیدا هەست پێدەکرێ. پێداچوونەوە و ڕاست و بڵاوکردنەوەی کتێبەکە لە لایەن مودەڕڕیسی ڕەزەویڕا لە دەقەکانی دیکەی وەک کووهمەرەئی بەکەلکتر کردووە. کتێبەکە پەراوێزی پێویستی بۆ کراوە.

۲ـ مێژووەکانی هاوچەرخ کە لەگەڵ زەندان کەمتاکورتێک یەکتر دەگرنەوە

دەقی بابەتی ڕووداونووسینەوەکانی بەر لە ساڵی ۱۷۵۰ یان پاش ساڵی ۱۷۷۹ یا ڕووداوەکانی دەرەوەی قەڵەمڕەوی ئێرانی ڕۆژاوایی، پتر لەگەڵ باس و بابەتەکانی سەرچاوەکانی سەرەوە یەکتر دەگرنەوە. بێجگە لەو وردەزانیارییانەی کە وەبەرچاو نەگیراون یان لایەنگری و ئەو مەسەلانەی دیکە کە جێی ناکۆکین، دیسانیش بوونە هۆی ڕاگرتنی هاوکێشی بایەخدار لە مێژووەکانی جەرگەی زەندیەدا لە ئێراقی عەجەم.

12- Mann, ((ueber dis Quellen)) 9; موجمەلوتتەواریخ، ل ۱۹ ـ ۲۰.

ئەلف: مەجمەعوتتەواریخی میرزا ئەحمەدخەلیل مەرعەشی

کتێبی میرزاخەلیل دەربارەی باپیرانی بەختوەرگەڕاوی، یەکێک لە باشترین سەرچاوە بەردەستەکانە و لە مەودای ڕووداوەکانی چەندساڵەی سەرەتای پاش مەرگی نادرا نووسراوە. میرسەیدمحەممەدی باوەگەورەی جێنشینی سەرپەرستی کاروباری گومبەزی ئیمامڕەزا بوو لە مەشەد و بۆ ماوەیەکی کورت لە ساڵی ١٧٥٠دا بوو بە پادشا و هەر لەڕێوەش کوێرکرا. داودمیرزای باوکی کوڕەگەورەی میرسەیدمحەممەد، کە لەمێژبوو لەگەڵ ژنبراکەی لە ئێران ڕەویبوون و بەر لە ڕووخانی دەسەلاتی سەفەوییە، چوونە مەزارگەی پیرۆزی ئیمامان لە ئێراق، لە بنەبانی سێپتامبری ١٧٥١دا بەرەو بووشێهر بزووتن و بەدزی بە یارمەتی نوێنەری کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەلاتی لە بووشێهرەوە بە سواری گەمی چوونە هیندووستان[١٣]، هەتا لای جێهانگیری گوورەکانی دێهلی بگیرسێنەوە. بەر لە چوونی ئەوانیش ژمارەیەک لە شازادەکانی سەفەوی پەنایان بۆ بردبوو. کاتێک ئەم ناوچەیە کەوتە بەر شالاو و تالانوبڕۆی ئەحمەدشای دوڕانی، چوونە بەنگال و سەرنجام وەک گوڵستانە ڕوویان کردە مورشیدئاوا. لەم وەختەدا میرزاخەلیل لە ئیسفەهان دەژیا و پاشان چووە شیراز. لەم شارە لە لایەن کەریمخانەوە ڕێزی لێگیرا و لاوێندرایەوە[١٤]، بەلام ئاخرییەکەی میرزا داود لە ساڵی ١١٩٢ی کۆچی / ١٧٧٨ی زایینیدا مرد و چوارساڵ دواتر میرزا خەلیل ئەم مێژووەی نووسی[١٥]. ناوی تەواوی کە تەرجەمە کراوە بریتییە لە: «پوختەی مێژوو لە ڕووخانی خانەدانی سەفەوی و ڕووداوەکانی دوای وی‌ڕا تا ساڵی ١٢٠٧ی کۆچی / ١٧٩٣ی زایینی» و وەک بۆخۆی دەڵێ ئامانجی سەرەکی لە نووسینی ئەم کتێبە هێنانەدی بەرهەمێکی بەرچاوتر و دروستر بووە لە کتێبی میرزامەهدیخانی ئەستەرئابادی. کتێبەکەی تا ڕادەیەک بێلایەنی تێدا وەبەرچاو گیراوە. هەڵبەت لەبەر پەلەپرووزێ و بە دابی ئەو ڕۆژگاری پڕە لە خوارەکە و پێچەکە و درێژدادڕییەکی زۆر و هێنانەگۆڕی

13- G D VI, 29 September, 3 October 1751.

14- See Rieu 1, 193.

15- Mann ((ueber dis Quellen, 10-11)); Lockhart, Safavi Dynasty, 510 – 512; Pertsch, 425– 427; Sadri – Afshar, 138;.پێشەکی هەڵەچنی کتێبی مەرعەشی

تەنتەنە و سەنسەنەی ئەدەبی و دەسوەردان لە زانیارییەکان[١٦]. ئەگەرچی زۆری هەوڵ داوە بەڵام دەروەستی پێکەوەهەڵکێشانی غلloورانەی پێچەڵفلووچی هەوراز و لێژی بابەتەکانی جیهانگوشای نادری نایا.

بۆ وێنە ئەگەرچی بەسەرهاتی خزمانی سەفەوی خۆی پێش و پاش نادر بە دووورودرێژی نووسیوە، بەڵام بەسەرهاتی نادر و جێنشینانی بە کورتی هێناوە و سەبارەت بە ژیاننامەی کەریمخانیش تەنیا چەند دێرێکی تەرخان کردووە. شێوازی نووسینەکەی ناوردەکاری و ئاڵۆزبلۆزی پێوەدیارە. کەچی لە میرزامەهدیخان و یادداشتنووسانی دەورەی زەندان ساکارتر و کەمئیددیعاتر قەڵەمی راداوە.

ب: میرزامەهدی کەواکبی ئەستەرئابادی (مێژووی جیهانگوشای نادری و دورڕەی نادری)

میرزامەهدی واژەناس و رووداونووسێکی وایە کە چەشنی گێڕانەوەکەی بەسەرهاتی نادرشای بۆتە ئیلهامبەخشی زۆرێک لەو مێژوونووسانەی پێشتر ناویان هات و زۆر کەم باسی رووداوەکانی سەردەمی بەرنامانجی ئێمەی کردووە. کتێبی جیهانگوشا بە لێکهەڵوەشانی هێزەکانی برایممیرزا لە رێگای مەشهەد کۆتایی پێدێ و دورڕەی نادری تەنیا تۆزێک باسی وردەکاری گیرانی برایممیرزا و مەرگەکەی دەکا و کەم پێهەڵدەچێ. تەواوی ئەم رووداوانە لە ماوەی دووساڵی پاش کوژرانی نادر قەومان.

سەبارەت بە مەهدیخان و کتێبەکانی هیچ بەرهەمێک ناتوانێ هێندەی نرخاندن و هەڵسەنگاندنی چروپڕی لۆرێنس لۆکهارت بەکەلک بێ[١٧]. تەنیا دەبێ وەبیر بێنمەوە کە هەردک کتێب هەتا ئێستا بە شێوەیەکی لەبار چاپ و بڵاو کراونەوە و من سوودم لە هەردووکیان وەرگرتووە.

١٦ـ پێشەکی کتێبی مەرعەشی و هەروەها: Lockhart, Nadir shah, 294.

17- Lockhart, Nadir shah, 292 – 296; Safavi Dynasty 512 – 513;

هەروەها بڕوانە: هیدایەتی، کورتەباسێک، ل ٤٢ ـ ٤٤.

ج: مێژووەکانی سەبارەت بە ئەحمەدشا

مێژووی ئەحمەدشاهی، نووسراوی ساڵی ۱۱۷۱ی کۆچی / ۱۷۵۷ی زایینی کە چەند نوسخەیەکیان لە لەندەن و لێنینگرادن، بە قەڵەمی مەحموود ئەلحوسێنی نووسراوە. بەشێک لە ناوەکەی بە شێوەی «ئەلموسەننا» و «ئەلموشەننا» ناودێرە. خوێندنەوەی ئەم کتێبە زانیاری ئێمە سەبارەت بە ڕووداوەکانی پاش کوژرانی نادرشا و بەتایبەت هێرشی ئەحمەدشای دورانی بۆ سەر خوراسان پێهەڵدەبا. لە پێوانەیەکی چکۆلەتردا ئەم کتێبە وەک مێژووی ئاسیای ناوەندی عەبدولکەریم (ئەدیم بوخاری) دەچێ[18].

د: مێژووەکانی سەرەتای قاجار

تەنیا کتێبێکی کە سەبارەتە بە سەرەتای سەرهەڵدانی قاجاریان و من کەلکم لێوەرگرتووە و بابەتی تازە دەخاتە سەر نووسراوەی ڕووداونووسانی سەردەمی زەندیە، مێژووی «محەممەدی»یە. ئەم کتێبە چەند زانیارییەکی دەربارەی ئاکامی چارەنووسی محەممەدحەسەنخان و حوسێنقولیخانەوە پێیە و بە زمانبازییەکی فریودەرانە و ناشیانە ڕێکخراوە و بە ئەحسەنوتتەواریخ ناسراوە و لە ساڵی ۱۲۱۱ی کۆچی / ۱۷۷۹ی زایینیدا بە قەڵەمی محەممەدی سارەوی (خەڵکی ساری مازەندەران) بە ناوی ئاغامحەممەدخانەوە نووسراوە[19].

۳ـ بیرەوەرییەکان، یاسا و ڕێساکان، سەربوردەکانی بنەماڵەیی، مێژووەکانی گشتی، کورتە و پەراوێز و پاشکۆی دیرۆکانی هاوچەرخ

پاشماوەی سەرچاوەکان برێتین لە چەند جۆرە ژیاننامە، کورتەمێژوو، گەشتنامە و کورتەباسی لێرولەوێ. زانیاری نێوەرۆکی ئەم کتێبانە بە باری نرخاندندا بە چەشنێکی هاوشێوە پێکەوە جیاوازن و ڕاپۆرتی سەلمێندراو لە لایەن شاهیدانەوە هەتا گێڕانەوەی خەیالات و بێبەڵگەش دەگرنەوە.

18- Mann Quellen Studien, Rien, 1, 213b; Saidmuradov.

19- Rieu 1, 199a. هیدایەتی، مێژووی زەندیە، ل ۵۵، کورتەباسێک، ۳۹ ـ ۴۰:

ئەلف: کەلانتەر

ڕۆژنامەی بیرەوەرییەکانی میرزامحەممەد لە دیرۆکی سەدەی هەژدەی ئێرانا خاوەن شوێنێکی تایبەتە. ناوبراو لە زەمانی حکوومەتی کەریمخان و جێنشینانیدا کەلانتەری شیراز بوو. لە ساڵی ١١٣٢ی کۆچی / ١٧٢٠ی زایینیدا لە بنەماڵەیەکی بە ڕەگەز سەیدی دەورانی فەرمانڕەوایەتی شاسمایل کە لە خزمەتکاران و بنەماڵەی سەفەوی بوون پێی نایە جەغزی ژیان. سەرەتا بوو بە میرزا (نووسندە) و بە کاروباری دیوانییەوە سەرقاڵ بوو. لە وەختی ڕاگەیاندنی جێژنی پادشایەتی نادرشادا لە دەشتی موغان ئەو یەکێک بوو لە نوێنەرانی فارس و ماوەیەک دواتر بوو بە باجئەستێنی مەمێند. میرزامحەممەدحوسێنی شەریفی مامی دایکی وەک ساحێبئیختیاری فارس (کەلانتەر ـ شارەوان) هەڵبژێردرا و میرزامحەممەد لە خزمەت ئەوا دەستی کرد بە کار. وەختایەک کە شیراز گیرۆدەی پاشاگەردانی و کێشمەکێشمی قۆناخی بۆشایی دەسەلاتی پاش کوژرانی نادرشا بۆوە، مامی دایکی دروست بەر لە هاتنی کەریمخان بۆ شیراز لە ساڵی ١١٦٨ی کۆچی / ١٧٥٤ی زایینیدا ماڵاوایی لە دنیا کرد و میرزامحەممەد لە جێی داندرا. لە ڕۆژگاری جەعفەرخان و عەلیمرادخانیشدا دەستی لە حکوومەتی زەندیە هەڵنەگرت و بیرەوەرییەکانی خۆی هەتا ماوەیەکی کورت بەر لە مردنی لە ساڵی ١٢٠٠ی کۆچی / ١٧٨٦ی زایینیدا نووسینەوە[٢٠].

وەک شاهیدێکی حازر بە سەر تەواوی ڕووداوەکانی ئەوان ڕۆژگاران، لەم ڕێگەیەدا سەرکەوتنێکی ئەوتۆی وەدەس نەهێناوە. سەرسەنگینی و تاکڕەوی و بێ هەستوسۆزی ئەم کتێبەی لە ڕەنگوڕوو خستووە، شێوازی نووسراوەکەش لە باری داڕشتن و لێکدانی ڕستەکان و بە بواری ڕەوتی ڕووداوەکانیشدا کورت و لاوازە. فەسایی لە فارسنامەی ناسریدا بە شێوەیەکی بەربلاو سوودی لە نێوەرۆکی ئەم کتێبە وەرگرتووە[٢١].

٢٠ـ کەلانتەر ل ٤٩ ـ ٥٢.

٢١ـ بڕواننە: پێشەکی هەڵەبڕی ڕۆژنامەی بیرەوەرییەکانی میرزامحەممەد کەلانتەر.
Lockhart, Nadir shah, 301 – 302; Sadri – Afshar, 127.

ب: ڕۆستەموتتەواریخ

بە باری شوێن و پلەی تایبەتیشدا کتێبی نائاسایی و سەیروسەمەرەی ڕۆستەموتتەواریخ نووسراوی محەممەدهاشم بە نازناوی ئاسەف و ناودێر بە ڕۆستەمولحوکەما وەبەرچاو دێ. خودی سەردێڕی کتێبەکەش سەرنج ڕادەکێشێ لە پێشەکی کتێبەکەیدا دەنووسێ کە مامی باوکی و باوەگەورەی ئەمیر شەمسەددین محەممەد هەردووکیان لە خزمەت دەوڵەتی سەفەویدا بوون و باپیری ماوەیەک دواتر وەک کارخانەئاقاسی (ڕیشسپی ـ دەمڕاست) شاسوڵتانحوسێن هەڵبژێردراوە؛ باوکی لە بارگای وەکیل ژیاوە و لە وەختی دەسبەسەربوونی ئاغامحەممەدخاندا لە خزمەتیدا بووە. ئەم کتێبە سەرجەمی ئەو نەقڵ و نەزیلە مێژوویی و بەسەرهاتە کۆمەڵایەتییانەن کە لە بیرەوەری باوکی و باپیرەی بیستوونی و گوڵبژێری کردوون. ئەم بەرهەمە لە سەرەتای میرایەتی شاسوڵتانحوسێنەوە دەسپێدەکا و لە قۆناخی فەرمانڕەوایەتی عەلیمرادخانی زەند لەساڵی ١١٩٩ی کۆچی / ١٧٨٥ی زایینیدا کۆتایی پێدێ. کوڕەکەی ئەم کتێبەی هەتا دەورانی فەتحعەلیشا درێژە داوە. شێوازی کتێبەکە هەروەک باوکی ڕایسپاردبوو، ساکار و دەوڵەمەندە[٢٢].

بەگوێرەی پێشەکی نوسخەی دەسنووسی تەزکەرەتولملووک کە دەستوور و ڕێسای کاروباری ئیدارییە، یەکێک لە شوغڵە مەشهوورەکان، کاری ئەمیرسەمیع «نامی»یە کە خۆی مامەگەورەی محەممەدهاشم بووە[٢٣]. ڕۆستەموتتەواریخ لە بابەت ئەرکی ئەم شوغڵەوە چەند بابەتێکی نووسیوە و لیستەیەکی کاروباری ئیداری و پێداچوونەوە بە داهاتی پارێزگاکان و نرخی کەلوپەلی بازاڕیشی تێدایە و لە نیگای یەکەمڕا دەردەکەوێ کە ئەم کتێبە سەرچاوەیەکی درەوشاوەیە وەک کەرەسەی خاوی مێژووی کۆمەڵایەتی و ئابووری سەدەی هەژدەی زایینی ئێران.

بۆ بەدبەختیان بەشێک لەو گاڵتە و جەفەنگانەی کە دەکرا دژی سەرچاوەکانی دیکە کەلکیان لێوەربگیرێ ساکار و خەیاڵاتییانەن و ئەوانەش کە

٢٢ـ ڕۆستەموتتەواریخ، ل ٦٢ ـ ٦٣.

٢٣ـ دەستوورولملووک، ل ٤٧٦ ـ ٤٧٧.

وا نین ڕەنگ و بۆنی فێڵ و ئەفسانەیان لێدێ. دوو بەسەرهاتی سەمەرەی لە بابەت ئازایەتییەکانی شازادەکانی زەندی لەگەڵ مێژوویەکی گاڵتەجاڕییانەی نێوان و پەیوەندی کەریمخان و بریتانیای تێدا وەبەرچاو دێ[٢٤]. ئەو نوکتانەی کە سەبارەت بە وەکیل هێناونی زۆربەیان خاوەنی سرشتی ساختە و خەیاڵاتییانەن و گەلێک جاران زمانی نەپاراستووە و قسەی سووکی کردووە؛ لەگەڵ ئەمەشدا دونبولی و مێلکۆم و نووسەرانی ئەم ئاخرییانەی بنەماڵەی قاجاریش نەقڵی وەوتۆیان گێڕاوەتەوە. من بەهەرمم لە زانیارییەکانی ئیداری و پوختەی ڕۆستەموتتەواریخ، بەتایبەت لە بەشی چاردەهەمدا وەرگرتووە، بەڵام دەبێ پێی لێبنێم کە سەبارەت بە ڕاستی و دروستی باس و بابەتی بەشەکانی دیکە کە لە لایەن سەرچاوەکانی ترەوە ئۆباڵیان بۆ نەکێشراوە، دووشکم.

پێرستەکانی «ڕۆستەموتتەواریخ»م لە ڕووی دەقی دەسنووسی «تووبینگێن»ەوە نووسیوەتەوە[٢٥].

ج: تەزکەرەتولملووک و دەستوورولملووک

ئەم دوو کتێبە باسی یاسا و ڕێسا و دەستووری کاروباری بەڕێوەبەرایەتییە و بۆ فێربوونی ئەشراف و سەرکەوتووانی ئەفغان سەبارەت بە هەڵسوکەوتی دەرباری و حکوومەتی پاشایەتی بەو جۆرەی کە لە زەمانی ئاخرین سوڵتانەکانی سەفەوی لە سالانی ١٦٩٤ ـ ١٧٢٢دا باو بووە، نووسراون، بەڵام تەواو هاوکات ڕێکنەخراون. وەک دیتمان بیر و سەلیقەی حکوومەتی سەفەوییان لانیکەم هەتا ٥٠ساڵ پاش سەرەونخوون بوونی ئەو خانەدانە وەک بنەما و بنەڕەتی تیئۆریکی حکوومەت مابوویەوە. بە بەراورد کردنی سەرچاوەکانی زەندیە و سەرەتای قاجارییە و سەردێری بابەتەکانی کە لەم دوو کتێبە پڕبایەخەدا دێتە بەرچاو، ئادەمیزاد وێڕای پێداچوونەوە و نرخاندن دەتوانێ بەم ئاکامە بگا کە داب‌ونەریتی سەفەوی لە حاڵی سوان و پوان یان جێگۆڕکە لەگەڵ بیر و بۆچوون و کاری تازەدا بوون.

تەزکەرەتولملووک لە زۆربەی سەرچاوەکاندا ناوی نووسەرەکەی دیار

24- Pp. 385 – 398; See 15. 6 note 96.

٢٥ـ بڕواننە: بابەتەکانی دیکەی ڕۆستەموتتەواریخ و پێشەکی هەڵەچن.

نیە و ویلادیمیر مینۆرسکی ئەمر زۆری زەحمەت بە هەڵەبڕی و پەراوێز و تەرجەمەکەیەوە کێشاوە. «دەستوورولملووک»ی میرزا ڕەفیع لە باری چوارچێوە و گەلاڵە و هۆنینەوەی وشەکان زۆر وەک ئەم کتێبە دەچێ. شێوەی ڕێکخستنەکەی باشتر و وردترە؛ دەقێکی بە پێشەکی گەلێک باشی محەممەدتەقی دانیشپەژووە بە شێوەی زنجیرە وتار لە گۆڤاری کۆلێژی ئەدەبیات و زانستە کۆمەلایەتییەکانی زانکۆی تارانەوە چاپ کراوە. لەبەر ئەو پەیوەندییەی کە لە نێوان هەردک پێداچوونەوە و هەڵەبڕی و شیکردنەوە و لێکدانەوە و پێرستنووسی ئەوانا هەیە ناوی کتێب لە ژێر ناوی ئەو کەسە نووسراوە کە خۆی بە ڕاستکردنەوەیەوە، سەرقاڵ کردووە.

د: ئازەر و دونبولی

بەکەلکترین فەرهەنگنامەی فارسی سەبارەت بە ژیان و بەسەرهاتی ئەدیبان دوو کتێبی «ئاتەشکەدە»ی مەنشووری لوتفعەلی بەگی ئازەر و تەجرەبەتولئەحرار و تەسلیەتولئەبراری عەبدوڕڕەززاق دونبولییە. ئازەر بە شێوەیەکی بەربلاو لە ماوەی پادشایەتی نادرشا و ڕۆژگاری بۆشایی دەسەلاتا گەڕاوە و لێکۆڵینەوەی کردووە. (لە هۆردووگا وێڕای عەلیمەردانخان و کەریمخان بووە.) لە زەمانی فەرمانڕەوایەتی وەکیل لە ساڵی ١١٧٤ی کۆچی / ١٧٦٠ی زایینی واتە لە تەمەنی ٤٠ساڵیدا کتێبەکەی نووسیوە: دوابەشی کتێبەکەی کە باسی ژیان و بەسەرهاتی هاوچەرخان دەکا بەداخەوە لە چاپی سەنگی بەمبەئیدا ژمارە لاپەڕەی لێنەدراوە، بەلام ژیاننامەی خودی نووسەری تێدایە[٢٦]. کورتەیەک لە مێژووی دەورانی سەفەوی هەتا زەمانی مانی خۆی و ـ پوختەیەک لە نووسراوەی ئەستەرئابادی ـ چەند زانیارییەکی سەبارەت بە ژیان و بەسەرهاتی هاوچەرخانی[٢٧] تێدا وەبەرچاو دێ. دونبولی (١١٧٢ ـ ١٢٤٤ی، ک.م.) وەختایەک کە لە ساڵی ١٧٦٥دا نێردرایە لای وەکیل لە شیراز

26- See Browne, Persian Literature, 282 – 284;

دونبولی، تەجرەبەتولئەحرار، بەرگی یەکەم، ل ٢٦٩.

٢٧ـ تەجرەبەتولئەحرار، بەرگی یەکەم، ل ١١٣؛ بەرگی ٢، ل ٤١ ـ ٤٢؛ سەدری ئەفشار، ل ١٤٨؛ هەروەها بڕواننە: سەرچاوەکانی ٥، ٧، ١٣ و ٥٠.

مناڵۆچکەیەک بوو. ئەو وەک بارمتەی نەجەفقولیخانی باوکی هاتە ئەم شارە. کتێبەکەی سێ بەشە کە بەشی یەکەمی تایبەتە بە چەند بابەتێک سەبارەت بە ٢٠دیوانەشێعر و بەشی دووهەم قۆناخێک لە سەردەمی سەفەوی و شاعیرانی هاوچەرخ دەگرێتەوە. بەشی سێهەم کە بەکەلکە، تایبەتە بە کورتەیەک لە ژیاننامەی خۆی و ئەو رووداوانەی لە شیراز دیتوونی. ئەم بەرهەمە لە دوو بەرگاندا بە دەس ح.ق. تەباتەبایی چاپ کراوە و «نیگارستانی دارا» و «مێژووی شوێنەوارەکانی سولتانییە»ش دوو کورتەبەرهەمی دیکەی «دونبولی»ن.

ە: کووهمەرەئی

یەکێک لە پربایەخترین بەرهەمە خالیسەکانی مێژوویی سەبارەت بەم قۆناخە کۆبە و پەراوێزەکانی «موجمەلوتتەواریخ»ە. ئەم کتێبە لە کۆتایی ساڵی ١٢٠٠ تا ١٢٠٣ی کۆچی / ١٧٨٦ ـ ١٧٨٩ی زایینی لە شیراز بە قەڵەمی زەینولعابیدین کووهمەرەئی نووسراوە. ئەم بەرهەمە برێتییە لە گێرانەوەی بەسەرهاتی دوورودرێژ و رووناککەرەوە سەبارەت بە زەندیە و دەقەکەی لە رووی گولستانەوە هەڵگیراوەتەوە. ئەم کتێبە زیاتر پەیوەندی بە دەورەی بەرباسی ئێمەوە هەیە و رووداونووسینەوەیەکی بەربلاوە و بیۆگرافی کورتی مەزن و گەورەپیاوانی زەند و هاوچەرخانی دیکەی دەگرێتەوە و کۆمەڵێک بیرەوەری خۆی و ئەو رووداوانەی تێدایە کە باوکی و دۆستانی لە فارس دیتوویانە[٢٨].

و: بیرەوەری و سەربوردەکانی بنەماڵەیی و خۆجێیی

کتێبی بەکەلکی «فەوایدوسسوفییە» لە ساڵی ١٢١١ی کۆچی / ١٧٩٦ـ١٧٩٧ی زایینیدا بە دەس یەکێک لە پەنابەرانی سەفەوی لە هیندووستان نووسراوە و ناوی «ئەبولحەسەن قەزوینی»یە و تا کۆتایی ساڵی ١٢٠٥ی کۆچی / ١٧٩١ی زایینی لە تاران ژیاوە. نووسراوەکەی تێکەڵەیەکە لە بەسەرهاتی بنەماڵەیی و مێژووی ئێرانی ئەو سەردەمە. ئەم بەرهەمە بە فەرمانی کوڕی

٢٨ـ موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٦ ـ ٢٧.

شاسوڵتانحوسێنی دووهەم ـ هەر ئەوکەسەی داوای پادشایەتی دەکرد و عەلیمەردانخان باڵی بە سەر کێشابوو ـ نووسراوە، بەڵام وەک یەکێک لە سەرچاوە سەرەکی و دوورودرێژەکانی ڕۆژگاری میرایەتی شاروخمیرزا، شاسلێمانی دووهەم و ئەحمەدشای دورانی پشتڕاست کراوەتەوە. پوختەیەکی بەکەلک و مناسبی دەربارەی ڕووداوەکانی خانەدانی زەندی ئەو ڕۆژگاریشی تێدایە[٢٩].

تەزکەرەی ئالیداود لانیکەم لە بەشی دووهەمدا تۆزە جیاوازییەکی لەگەڵ کتێبی مەرعەشی هەیە. بەشی یەکەمیشی بە بەرفرەوانی لە فەوایدوسسوفییە وەرگیراوە. ئەم نووسراوەیە بەرهەمی محەممەدهاشم پێنجەمین کوڕی میرسەید محەممەد (شاسلێمانی دووهەم) و مامی میرزاخەلیلی مەرعەشییە. ئەو لەساڵی ١١٦٠ی کۆچی / ١٧٤٧ی زایینی هاوکات لەگەڵ کوژرانی نادرشا لە مەشهەد پێی نایە ژیان و لە ساڵی ١١٨٣ی کۆچی / ١٧٦٩ی زایینیدا ئەو شارەی جێهێشت و چووە ئیسفەهان و سەرەنجام سەفەری کرد بۆ شیراز. لە ساڵی ١٢١٨ی کۆچی / ١٨٠٣ی زایینیدا لەم شارە کتێبەکەی خۆی تەواو کرد (گۆیا کتێبەکەی بە «زەبوور»ی ئالیداود بەناوبانگە) بەڵام تا دەساڵی دیکەش واتە هەتا زەمانی مردنی هەر لێی زیاد کرد. ئەگەرچی ئەو لە سەردەمی ئەفشارییان و زەنداندا ژیاوە، کەچی ئەو کاتە زۆر گەنج بووە و کتێبەکەی گەلێ بیرەوەری خۆی نەگرتۆتەوە و ئەو مەبەستە وای کردووە کە نووسراوەکەی وەک مێژوویەکی کۆنەونوێی لێبێ دەربارەی بنەماڵەکەی. بەشی سەبارەت بە زەندیە بە شێوەیەکی تایبەتی ڕێکوشراو و کورت کراوەیە[٣٠].

سەید عەبدوڵلای شووشتەری نووسەری تەزکەرەی شووشتەر و میر عەبدوللەتیف شووشتەری نووسندەی توحفەتولعالەم لە ژیان و بەسەرهاتیانڕا دوو سەیدن کە هەردووکیان زێد و نیشتمانیان کە شووشتەر بێ لێیان بۆتە پاشناو. توحفەتولعالەم وردە زانیارییەکی ڕاستەقینەی لە بابەت گەمارۆی شووشتەر و تایفەی بنیکەعبەوە تێدایە.

زینەتوتەواریخ، مێژووی گەورەی هەرێمی ڕۆژهەڵات لە ساڵی ١٢١٨ی

29- cf. Browne, Catalogue, O0 6. 41; Rieu 1, 133 - 134; Pertsch, 515 – 516.

30- Mann, Quellen Studien, 14 – 15; Rieu 191. موجمەلوتتەواریخ، ل ٢٠ و ٢٢.

کۆچی / ۱۷۰۳ی زایینیدا بە قەڵەمی میرزا محەممەدڕەزا تەوریزی (کە لە داوێنی موجمەلدا ئاماژە بە ناوی کراوە) و لە لایەن عەبدولکەریم کوڕی عەلیڕەزا شەریف ئەششەهاورەی بە ناوی فەتحعەلیشاوە نووسراوە. سێرجان مێلکۆم تارادەیەکی بەرچاو سوودی لەم کتێبە وەرگرتووە. وەک گوتوویانە عەبدورڕەززاق دونبولیش لە نووسینی ئەم کتێبەدا بەشدار بووە[31]. دوو نوسخەی ئەم کتێبە لە کتێبخانەی بریتانیایە کە من کەلکم لێوەرگرتوون و پشتم بە بابەتەکانیان بەستووە و ژمارەیان «۸۳ و ۱۷۱»ە. لە ڕاستیدا شەهاوەری یەکەم نووسەری درێژەدەری کتێبی «نامی»یە، بەڵام بەپێچەوانەی بۆچوونی سەعید نەفیسی وێناچێ لەگەڵ نووسەری مێژووی زەندیە کە «ئێرنێست بیر» ناساندوویەتی بە هەڵە گیرابێ؛ ناوی وی بە پاشوپێش کردنی ناوی باوکی بە شێوەی کوڕی عەبدولکەریمی عەلیڕەزا شیرازی نووسراوە، بەڵام ئەم وەپێشدان و ناسینەوەیەش لە هەموو دەقەکاندا ڕەنگی داوەتەوە. ئەم مێژووەی ئاخری ـ کە لە کتێبخانەی بریتانیادا ژمارەی ۲٤/۹۳۰ بە سەرەوە ـ بە گشتی هەروەک دەربارەی جێنشینانی کەریمخان دواوە، ئاواش باسی دەورەی قاجاری کردووە. سێرجان مێلکۆم بەهرەی لە بابەتەکانی ئەم کتێبە وەرگرتووە[32]. ئەو پێشنیارەی کە ئێرنێست بیر لە سەری نووسیوە زۆرتر خستوویەتە ڕۆژەوی کەلک لێوەرگیران.

کتێبەکە هەروەک زینەتوتەواریخ سەردێڕێکی بە سەرەوە نیە و باسی دیرۆکی ئێران لە مابەینی ساڵانی ۱۷۲۲ تا ۱۷۷۹دا دەکا و ڕەزییەددینی تەفرەشی نووسیویەتی. هەردەڵێی ناوبراو بەرهەمی نامی و غەففاری کورت کردۆتەوە و سەرلەنوێ نووسیوێتەوە[33].

ز: نوکتە و وتەی ورد و باریک

نامەی خوراسان شوێنەواری ئیحتیشامولمولک ـ یەکێک لە کوڕانی

۳۱ـ ئاغاسی، ل ۵۳۸.

۳۲ـ تاریخی گیتیگوشای زەندیە، پێشەکی هەڵەچن، سەدی ئەفشار، ل ۱۱٤.

Rieu 1, 135 – 137.

33- Rieu II, 738.

فەتحعەلیشا ـ یە. بە باری گێڕانەوەی دووبارەی نەقڵ و نەزیلـەکانی وەکیـل و ئاغامحەممەدخان بەتایبەت لە وەختی دەسبەسەر بـوونی خـانی قاجـاردا لـە شیراز زۆر بایەخدارە. هێندێک لەو ڕووداوانەی خودی فەتحعەلیشـا لـە کـاتی بارمتەبوونی مامیدا لە شیراز دیتوونی، دەگێڕێتـەوە. کۆمەڵـێکی دیکـەی ئـەم داســتانە «حیکایەتوسســەلاتین»ی میرزامەهــدی ئیســفەهانییە. نوســخەی دەسنووسی ئـەم کتێبـەی کـە مـن کـەلکم لێوەرگرتـووە، ئێسـتا لـە زانکـۆی «ئیدنبوورگ» هەیە[٣٤]. ئـەم کتێبـە بـۆ ڕیـزدار «ڕۆبێـرت مۆنرۆئـێ بینینـگ»ی ئینگلیسی نوسراوەتەوە و ئیمـزای وی لـە سـەرەتاکەیدا ودبـەرچاو دێ. ئـەم شوێنەوارە بە دژواری دەکرێ بە بەرهەمی هاوچەرخ دابندرێ، چونکە لـە ساڵـی ١٨٤٥ یا ماوەیەک بـەر لـەوی نووسـراوە و زنجـیرە بابـەتێکی سـەبارەت بـە کەریمخان تێدایە (بەشی یەکەم). هەروەها بابەتـەکانی کتێبەکـە لـە سـەردەمی فەرمانڕەوایانی دیکەی زەند و قاجاریان تـا مـەرگی فەتحعـەلیشـا (بەشـی ٧) دەخاتە بەر توێژینەوە. ئەم نووسراوانە لێرەدا باسیان کـراوە، چونکـە بەهـەر حاڵ چەندین داستان سەبارەت بە کەریمخان دەگێڕنـەوە. نوکتـەی مەشـهوور و ئاشنا و ئەوانەش کە نەبیستراون لە دووتوێی ئەدەبیاتی کۆنباوەوە پێچـراون و وێناچێ کە پشتی بە سەرچاوەیەکی نووسراوەی کۆنی پێشوو بەستبێ.

٤ـ بەڵگەنامە ڕەسمییەکان، فەرمانەکان، نامەکان و دەساوێژەکانیتر

ئەلف: نووسینەکان و نامەکانی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی

نووســینەکان و نامــەکانی کۆمپانیــای هینــدی ڕۆژهــەڵاتی بــە کورتەنیشـانەکانی BP, FR , GD و نامـەکانی ئەیالـەتی زۆر گرانبـایی لـە کۆلکەخانەی بایەخدار و شایانی باسی کۆمپانیا لـە کتێبخانـەی شـەریکە لـە لەندەن ڕاگیراون. یادداشتەکانی ڕۆژانە و نامەکان و ڕاپۆرتـەکانی شـەریکە لـە لایەن یەکێک یان زۆربەی ناوەنـدەکانی بازرگـانی بەندەرعـەباس و بەسـرە و بووشێهرەوە نووسـراون و سـەرچاوەیەکی چڕوپـڕی زانیـارین سـەبارەت بـە

٣٤ـ لە بابەت سەرنجدانە ئەم کتێبە خۆم بە ئەمەگداری پرۆفسۆر R.B.Serjeant دەزانم.

ڕووداوەکانی نێوخۆی وڵات لە ماوەی سەدەی هەژدەدا. بایەخی گرینگی ئەوان سەبارەتە بە ڕێکەوتی ڕووداوەکان و پێکەوە بەسترانەوەیان بە شێوەیەکی ڕێژەیی یان موتڵەق و لەم ڕێگەیەوە دەکرێ ڕاپۆرتەکانی ڕووداونووسانی ئێرانی بە وردی بکەونە بەر توێژینەوە. هەروەها بۆ ناسینی وردەکاری و هەلومەرج و ئەو ڕووداوانەی کە بەڵگەی تەواویان لە سەر بە دەستەوە نین یان بەگشتی لە ڕووداونووسینەوەکاندا فەرامۆش کراون یاریدەمان دەدا. دەبێ بە باری ناسینی زۆربەی ڕووداوەکانی نێوخۆییدا هەمیشە سەبارەت بە زەمانی گەیشتنی هەواڵەکە و کارتێکردنی بادان و گۆڕین، نەرمی نیشان بدرێ و سەرنج بدرێتە سەر شێوەی ڕاستەقینەی دەنگنووسینەوەکان وەک زۆربەی سەرچاوەکانی ئورووپایی. ئەگەرچی چەند کەسێکی دیاری چەشنی «تووماس شاو» یا «هووس کرووف» و ئەفغانەکان بە ساکاری دەناسرێنەوە، بەڵام ناوی وەک بوغایری و بوخاری، حەسەن و حوسێن هەمیشە لە سەر ڕەوگەی هەڵەن. جگە لە ڕووداوەکانی سیاسی، کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی بەشێکی زۆری پێشینە و زانیاری بازرگانی و ئاڵوگۆڕەکانی ئابووری ئێران و ناوچەکانی کەنداوی فارس دەخاتە ڕوو.

هەروەها دەربارەی ساڵانی کۆتایی دەورانی سەفەوی و حکوومەتی نادرشا یادداشتەکانی گێمبروون هێشتاش بۆ توێژینەوە و لێکۆڵینەوە خاوەنی پلەیەکی بەرزن[35]. سەبارەت بە ساڵانی ١٧٤٦ ـ ١٧٦٣ یانی لە سەرەتاوە تا ئەودەمەی کە کارخانە (ناوەندی بازرگانێتی) بە دەس کۆمپانیا لە بەندەرعەباس (گێمبروون) داخرا و گوێزرایەوە بۆ بووشێهر، بەرگی ٦ تا ١٣ چەند بابەتێکیان لەخۆ گرتووە. پاشماوەی ئەم دەورەیە پڕە لە کۆمەڵێک نامە و پەیام لە بەسرە و بووشێهرەوە بۆ سەرۆک و دەستەی بەڕێوەبەرایەتی کۆمپانیا لە بەمبەئی. من ئەم یادداشتانەی ناوەندی بازرگانیم بە FR دەسنیشان کردووە. بەرگەکانی ١٥ (١٧٢٩ ـ ١٧٥٢) و ١٦ (١٧٥٣ ـ ١٧٧٣) و ١٧ (١٧٧٤ ـ ١٧٨٣) هەر لەم جەللەیەدا بە ناوی یادداشتەکانی گێمبروون (GD) نووسراون. بەرگی حەوت و نۆش پاش ڕێکخران پێرست کراوە، بەڵام دیسانیش دەبێ توێژینەوەیان لە سەر بکرێ هەتا پوختە و کورتەی هەردک قۆناخەکە بە شێوەیەکی دروست بدۆزرێتەوە و

35- cf. Lockhart, Nadir shah, 303 – 304.

بنووسرێتەوە.

زانیارییەکانی بازرگانی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی و پەیوەندییەکانی لەگەڵ فەرمانڕەوایانی خۆجێیی وەک کەریمخان دەبێ لە توێژینەوەی دەستووراتی نووسراوە و ئەو پەیامانەی کە لە لایەن بەڕێوەبەرایەتی دەرەوەی دەستەی کارگێڕی بەمبەئی بۆ کەنداوی فارس نێردراون (BP)، هەڵنجێندرێ. لەم چەشنە بەڵگەنامانە ٣٢ بەرگیان سەبارەتە بە سالانی ١٧٤٦ ـ ١٧٨٠. بۆ کەلک وەرگرتن لەم بەرگە ئەستوورانە پێشنیار دەکرێ کە یادداشتەکانی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی و فەرهەنگی و جوغرافیایی مەزن و مایندەی «لۆریمێر» و هەڵبژاردەی سالناسان لە ڕۆژنامەکانی ئەیالەتی و لێکۆڵینەوەکانی بەشی یەکەم لە بەرگی یەکەمی «ئەمین»دا دەربارەی بریتانیا لە کەنداوی فارس پێکەوە بەراورد بکرێن و بە مەبەستی توێژینەوە سەبارەت بەم قۆناخە گەلێک یاریدەرە.

دەوڵەتی بریتانیا لەم ڕۆژگارەدا هێشتاش لە ئێران نوێنەری هەمیشەیی نەبووە، بەڵام باڵوێزی بەرزەجێی لە ئیستانبووڵ پارێزەری ڕاستەقینەی بووە لە ڕەوت و ڕووداوەکانی پارێزگاکانی بەغدا و بەسرە و هەمیشە لە لایەن پیاوانی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی بنەگر لە کەنداوی فارس کۆمەڵە ڕاپۆرتێکی بۆ دەنێردرا. ئەم ڕاپۆرتانە برێتی بوون لە زانیاری سەبارەت بە هەڵوێست و سیاسەتی بابیعالی و جگە لەوە تێکڕای لە زیرەکی ڕێزدار «ئینسیلی» باڵوێزی بریتانیاوە بوو کە دەنێردرایە وەزارەتی دەرەوە و لەوێ لە نێو نامەکانی گشتی وەزارەتی دەرەوە لە لەندەن دەکەوتنە ڕیزی نامەکانی نیشتمانی (SP)؛ ئەم بەڵگانە بەتایبەت بە باری لێکۆڵینەوەی سەبارەت بە ئێراقی عوسمانی سەر بە گێرە و کێشەکانی کوردستان و ئێراقی باشووری لە ماوەی سالانی ١٧٧٤ ـ ١٧٧٦دا بەکەلکن.

ب: کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی هولەند

بەڵگەنامەکانی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی لە کۆلکەخانەی کۆلۆنییەکانی وەزارەتی دەرەوە لە «لاهە»ن و لەچاو بەڵگەنامەکانی کۆمپانیای بریتانیایی ڕەقیبی لە قۆناخی کار و چالاکییاندا لە سالانی ١٦٢٣ ـ ١٧٦٩دا گرینگایەتییەکی کەمتریان هەیە. ئەمانە دوابەدوای هەرچیوپەرچی پاش

کوژرانی نادرشا ناچار بوون کە بنکە بازرگانییەکانیان لە ئیسفەهان و کرمان کۆ بکەنەوە و بچنە بەسرە و بەندەرعەباس و لە سالانی ۱۷۵۳ و ۱۷۵۹دا بە شێوەیەکی ڕێژەیی دەس لەوێ بەردەن. بەهەر حاڵ لە ماوەی سالانی ۱۷٥٤ ـ ۱۷٦۹دا لە دورگەی شێوەکۆلۆنی خارک گیرۆدەی کێشمەکێشمەکانی کەریمخان و فەرمانڕەوایانی خۆجێیی و دزانی دەریایی و کۆمپانیاکانی بازرگانێتی ئوورووپایی لە ناوچەی سەرووی کەنداوی فارس بوونەوە و هەر لێرەوە دۆڕاندنی ئەوان دەستی پێکرد(۱۵ ـ ۷).

ئەو بابەتانەی کە یادداشت کراون و دەکەونە جەغزی سەردەمی بەرباسی ئێمە بەگشتی لە لایەن سێ بنکەی بازرگانی سەرووی کەنداوی فارس بۆ بەڕێوەبەری گشتی کۆمپانیا لە «باتاویە» نێردراون و دەبێ ئەم باس و بابەتانە و بەڵگە ئاماژەپێکراوانە لە یادداشتەکانی Brievenدا وەدۆزرێن. لە نێو بەڵگەنامەکاندا بە شێوەیەکی ناتەواو کەوتوونە ڕیزەکانی ۲٦۱۷ تا ۳۱٤۲ بە دوای یەکا و ساڵبەساڵ لە ۱۷٤۹ڕا تا ۱۷۷۰ دەگرنەوە و کتێبێکی ناتەواو و کەمبایەخ بە ناوی پێرستی نامە ئاڵوگۆڕکراوەکانی هیندووستان لە سالانی ۱۷٦۲ ـ ۱۷۷۵ لێرە وەبەرچاو دێ.

ج: نامە ئاڵوگۆڕکراوەکانی قۆنسوولخانەی فەرانسە

بەڵگەنامەکانی قۆنسوولخانەکان و نوێنەرایەتییەکان و کۆمپانیای هیندی فەرانسە لە بەسرە، بەغدا، ئیسلامبووڵ بە باری پەیوەندی ڕاستەوخۆ لەگەڵ ڕووداوەکانی ئێران بابەتێکی ئەوتۆیان پێنیە و لە ڕوانگەی ڕوانینە سەر فەرمانڕەوایەتی کەریمخانیش نرخێکی کەمتریان هەیە. کەچی ئەو زانیارییانەی کە گەشتیارانی ئوورووپایی خستوویانەتە ڕوو لە بواری سیاسی و ڕەشەبای لەشکری چەند ساڵ پاش کوژرانی نادر گەلێک بەسوودن. ڕاپۆرتەکانی سەر بە ئێران لە دوو شوێنی بەجێ و دیاریکراو ڕاگیراون: کۆلکەخانەی وەزارەتی دەرەوە MAE و «کێ دۆرسی»[۳٦]. ڕیزێک لەو بەرگانە سەبارەتن بە نامە ئاڵوگۆڕکراوەکانی ئێران و دوو بەرگیشیان نامەکانی «سیمۆن»ی قۆنسوولی

۳٦ـ کێ دۆرسی (Quai dorsay) ناوی گەڕەکێکی پاریسە کە عیمارەتی وەزارەتی دەرەوەی لێبوو.

فەرانسە لە بەغدای تێدایە. ئەم پیاوە پزیشکی تایبەتی ئازادخان بووە. لە نامە و نووسراوەکانی سەبارەت بە ئێران لە بەسرە و پاش ساڵی ١٧٤٢ تا ١٧٩١ تەنیا لە بەرگێکدا بە ژمارەی ١٩٧ ـ Bi ڕاگیراوە. ئەم بەرگانە هەڵگری زانیارییەکی کەمن سەبارەت بە قەوماوەکانی ئێران و چەندین لێکدانەوەی توند و ژاراوی قۆنسوولەکان دەربارەی توجارەت و سیاسەتی ڕقەبەری گەورەیان، واتە بریتانیا لەخۆ دەگرێ.

د: ڕاپۆرتەکانی قۆنسوولخانەی ڕووسیا و نووسراوەکانی دەزگاکانی پاراستن

کۆمپانیاکانی ڕووسی لە ماوەی سەدەی هەژدەدا بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ لە دەریای خەزەر و ناڕاستەوخۆ لە قۆڵی خانشینەکانی قەفقازەوە پەیوەندییەکی بازرگانی چاکیان لەگەڵ ئێران بووە. لە ١٧٤٧ڕا پاش ڕۆیشتنی ئینگلیسییەکان بوونە خاوەن توجارەتێکی پاوان لەگەڵ ئێران. ئەندامانی شەریکەی ڕووسی لە ماوەی قۆناخی بۆشایی دەسەڵاتا، لە دەیەی دواییدا گیرۆدەی گەلێ دەرد و مەردد بوونەوە، بەڵام نوێنەرەکانیان لە بەندەرئەنزەلی مانەوە (ئەم شارە ئێستا پێیدەگوترێ بەندەر پەهلەوی)[٣٧]. ئەم نوێنەرایەتییە ڕاپۆرتی بەردەوامی لە «هەشتەرخان»ەوە دەنارد بۆ سەنتپێترزبوورگ. لەوەدەمیدا سەرداری قەفقاز لە ڕێی سنووری عوسمانییەوە ئەرکداری پەیوەندی بوو لەگەڵ گورجستانی هاوپەیمانیان بە دژی ترکان و خۆی دەدایە کۆکردنەوەی زانیاری پێویست دەربارەی بارودۆخی هەرێمی باشووری خۆی.

ئەو مەبەستانەی کە لەم سەرچاوانە وەدەسهاتوون سەر بە ئارشیوی سیاسی ڕووسیایە و کورتەنیشانەی AVRP لێنینگرادی بۆ داندراوە. تەنانەت توێژەرانی ڕووسی تا ئەم ڕۆژگارەش بۆ نووسینی مێژووی ئێران کەمتر کەلکیان لەوان وەرگرتووە. زانیاری ڕووسان سەبارەت بە بارودۆخی ئێرانی باکووری بە شێوەیەکی تایبەت تەواوکەری ڕاپۆرتەکانی ئینگلیسی و هولەندییەکانە دەربارەی باشووری ئێران. بەڵام من هێشتا دەستم بەو سەرچاوانە ڕانەگەیشتووە، کەچی لەڕێی کورتەباس و لێکۆڵینەوە بڵاوکراوەکانەوە کەلکم

٣٧ـ پاش شۆڕشی گەلانی ئێران کرایەوە ئەنزەلی (عەلیمحەممەد ساکی).

لێوەرگرتوون. بەرچاوترینیان سێبەرگ کتێبی Butkovیە و هەڵگری چەند بابەت و بەڵگەنامەن سەبارەت بە مەودای سالانی ۱۷۲۲ تا ۱۸۰٤ و دەربارەی توێژینەوەی ئەو رووداوانەی کە بوونە هۆی جوداییخوازی ئاشکرای پارێزگاکانی ئازەربایجانی باکووری لە ئێرانی سەردەمی سەفەویدا ڕێنوێنیمان دەکەن. ئەو نامە و ڕاپۆرتانەی کە لە قۆنسوولخانەکانی ڕووسیا و تاجرەکانی چالاک لە باکووری ئێران لە خوێندنەوەکان و لێکۆڵینەوەکاندا دەکار کراون زۆربەیان دەربارەی سەردەمی «نادری»ن و لە لایەن «ئارنووا» و «ئەشرەفیان» و «کوکانۆیا» و «ماراکوا» کەلکیان لێوەرگیراوە. ئەمانە لە ژێر پەردەی بازرگانێتی و ئابووری لە ناوچەی دەریای خەزەر چەند مەسەلەیەکیان لە پەیوەندییەکانی ئێرانی باکووری لەگەڵ باشووری کەریمخانی ئاشکرا کردووە. لەقسان لە سۆڤییەتیش کۆمەڵە زانیارییەکی ئەوتۆ لە ئارشیو (کۆلکەخانە)ی مێژوویی ئەرمەنییەکان وەدەس کەوتووە[38]. لە ئارشیوی گورجستاندا، چەند نامەیەک سەبارەت بە پەیوەندی نێوان کەریمخان و سولتان ئارکێل بە دەستەوەیە (کە لە لایەن «تسین دازە»وە بە ڕووسی و گورجی چاپ و بلاو کراوەتەوە). ئەو کتێبە لە سەرچاوەکانی دیکە زیاتر بەڕوونی مەیل و ڕەوتی هەنگاوی گورجییەکانی بەرەو ڕووسیا دەرخستووە.

٥: فەرمانەکانی عوسمانی، ئێرانی، پەیوەندییەکانی سیاسی و ناوەندەکانی سکەناسی

سەبارەت بە پەیوەندییەکانی ئێران و عوسمانی دوای کوژرانی نادرشا کەلێک بابەتی ڕوونکەرەوە بە دەستەوە، هەروەک لە مێژووەکانی ئێرانیدا باس کراوە، دەرباری عوسمانی پەیوەندییەکی لەگەڵ عادڵشا و برایممیرزا و ئەحمەدشا دورانی بووە کە دەقی بەڵگەنامەکان لە کۆلکەخانەی تورکیادا لە ئیستانبووڵ بە ناوی خەتی هومایوون، نامەی هومایوون و ڕیزەنامەی دەفتەری ڕاگیراون. هەروەها فەرمانێکی دیکەی فەرمانڕەوایەتی وێڕای چەند نامە بۆ کەریمخان سەبارەت بە کێشمەکێشمەکانی کوردستان و بەسرە لە ۱۷۷٤ــــ ۱۷۷٥دا وەبەرچاو دێ. هێندێک لەم بەڵگانە لە لایەن توێژەرانی ترک و ئێرانیڕا کەلکیان

38- Arunova and Ashrafyan, (Novye Materialy, I, 1150.)

لێوەرگیراوە یان چاپ کراون(بڕواننە: نەسیری، ئوونات، ئووزان گازسیلی).

ئەم بابەتە دەبێتە سەرچاوەیەکی هەمیشەیی بۆ نائومێدی ئادەمی کە لەم قۆناخەی مێژووی ئێراندا بەتایبەت لە کێشەکانی سەدەی هەژدەدا هیچ هەنگاوێک بۆ سازکردنی ئارشیوێک بە مەبەستی کەلکوەرگرتنی مێژوونووسان ناویژرێ. جگە لەوەی کە لە ژمارەیەک کتێبی پەنجەژمێری وەک بەختیاری، موقتەدیر و نادرمیرزادا خراونە ڕوو، تەنیا جارێک بەشێک لە فەرمانە دەستنووسەکانی ئەم دەورەیە ڕوون کراوەتەوە. کەوایە جگە لەو سەرچاوانەی کە تا ئێستا بلاو کراونەوە، دەبێ سەرنج بدرێتە سەر ناوی ئەو فەرمانڕەوایەی کە سکەی لە سەرەمیدا لێدراوە. بەهەر حاڵ دەبێ هیوادار بوو سەبارەت بە دەرکەوتنی بابەتی زیاتر و بلاوکردنەوەی پتری ئەو بەڵگەنامانە لە گۆڤاری توێژینەوەکانی مێژوویی و شوێنەکانی تردا لە لایەن توێژەرانی ئێرانییەوە. بەداخەوە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوە نیشانیان داوە کە لە مابەینی ١٥٠ بەڵگەنامەی بلاوکراوەی ئەو ئاخرییانە کە پەیوەندی هەیە بە سەدەی چاردەوە تا ئەمڕۆ تەنیا یەکیان سەر بە دەورەی بەرباسی ئێمەیە.

بە باری هەڵسەنگاندنی سکەکانی هاوچەرخی ئەم دەورەیەدا و کەلک لێوەرگرتنیان وەک سەرچاوەیەکی مێژوویی دەبێ وەبیر بێنینەوە کە سەرەڕای گرینگایەتی کۆنباوی سکەکان بۆ دەستنیشان کردنی قۆناخ و سەردەمی دەسەڵاتی زنجیرەی میرانی ئیسلامی، ڕێکخستنی پێرستێک بۆ ڕێنوێنی لە بابەت سنوور و مێژووی قەڵەمڕەویان بەم هۆکارانەی پێشتر باسیان کرا جێی متمانە نییە. (١٣ ـ ٤، پەراوێزی ٥١). بەڵام دیسانیش بوونی ئەم سکانە نیشاندەری ئەو ئاڵوگۆڕانەن کە لە شێوەی حکوومەتی ئێرانییان لە ماوەی ئەم دەورانە ناسەقامگیرەدا بەدی هاتووە و گرینگایەتی مەسەلەی ئابووری لە جەرگەی گۆڕانکارییە سیاسییەکان دەخاتە ڕوو.

٥ـ وەرگیراو لە دەقی گەڕۆکانی غەوارەی دانیشتووی هاوچەرخ

ئەلف: چەرخوخولی بەر لە زەندیە

سێکەس لەو پیاوە بەرچاوە غەوارانەی دانیشتووی ئێران لە ساڵانی بەر لە ١٧٤٠ برێتین لە: بازین، جان هانۆی و دوکتۆر کۆک. هەرسێکیان چەند

سالێک پاش مەرگی نادر لە ئێران دەرکـەوتن. بایەخـدارترین ڕاپۆرتـەکان لــە بازین بەجێماون. ناوبراو پزیشکی تایبەتی نادرشا بـوو. لــە تـوێی دووهــەمین نامەی لە ساڵی ۱۷۵۱دا لە بەندەرعەباسەوە، سـەربوردەی خـۆی پـاش مـەرگی ئەربابەکەی هەتا مەرگی عادڵشا لە ساڵی ۱۷٤۹دا خستۆتە ڕوو. (لـەو زەمـانیدا بە تەنیا لە هۆردووگای جیهانگوشا ڕایکردبوو.) جگە لە ژێدەرە بلاوکراوەکـانی فەرانسە Lettres Edifiantes at Curieuses، ڕاپۆرتی سەرنجڕاکێشی چۆنیەتی گیرانی ئیسفەهان بە دەس عەلیمەردانخان و کەریمخانیشی تێدایە و بە قەڵەمی «پێرگریموود» نووسراوە. نامـەکانی «بـازین»یـش کـەموزۆر بـە لێکدانــەوە و شــەرحەوە کراونــە فارسـی و لــە پـەڕاوێزەکاندا بــە شـێوەی گشـتی کـەلکم لێوەرگرتوون. وتاری «پیسۆنێل» بە وردی لە لایەن «هـانۆی»ڕا کەوتۆتــە بـەر توێژینەوە. شێوازی کارەکە لە سەر بنەمای ڕاپۆرتی میسیۆنەکان و گەشتیارانی ترەوە دامەزراوە و نەقڵ و بەسەرهاتی سـوودمەند لــە ڕووداوەکـانی بـاکووری ئێرانی پاش مەرگی نادرشا هەتا ساڵی ۱۷۵۳ دەخاتە ڕوو.

بە مەبەستی توێژینەوەی ڕووداوەکانی ئێراقـی عەجـەم و هەوڵـەکانی کەریمخان، محەممەدحەسـەنخـان و ئازادخـان ڕیزەنامەیـەک لــە ئارشـیوی قۆنسوولخانەی فەرانسە (MAE) نیگادێری کراون کە زۆرتر لە بەندەرعەباسەوە نێردراون. ڕاپۆرتەکانی کارمەندی دەزگای زانیاری قۆنسوولخانەی فەرانسە بــە ناوی «لی شوور سیمۆن» و چۆنیەتی ئـەم سرشـتی پیلانگێڕییــە دەبــێ بــە دوو باراندا لە نێوەرۆکی بەرگی حەوتەمی MAE Perse (نامــەکانی ۷۰ تــا ۱۰۲)ڕا و نووسراوەی «ماسۆن» بخرێنە پەنا یەکتر (ل ٥٤٠). بەکورتی ناوبراو لــە ژووەنی ساڵی ۱۷۵۱دا لە ئیستانبووڵەوە نێردراوەتە ئیسفەهان و فـەرمانی پێـدراوە کـە سەبارەت بە بارودۆخ و هێزەکانی ئەم پادشایەتییە و ئەو دەستەبەندییانەی کـە دەبنە هۆی ئاژاوەنانەوە و دووبەرەکی و ئەو شازادانەی کە خۆ بە خاوەنی تاج و تــەخت دەزانــن و هــەلومــەرجی سیاسـی ئـەو دەســەڵاتانەی کـە دەوریــان داوە، بەتایبەت سەبارەت بە بەندەری گێمبروون و ڕووسیا زانیاری کۆ بکاتــەوە. لە سەر ڕێیەی بۆ وێندەرێ «پیسۆنێل» چەند وردەکارییەکی بەکـەڵکی خسـتۆتە بەر دەمی. پیسۆنێل دواتر لە «ئێسمیرنا» بوو بە قۆنسوول.

سەرۆکانی لە هێندێک کارانی تووڕە ببوون (لــە حەلەبــەوە نامەیــەکی

پێگەیبوو کە وریـای کردبـووەوە نهـێنی خـۆکردی نەخاتــە گــەڕ و لــەو نهێنییــە تاقەتپرووکێنە سێچەشنە کە بۆی داندرابوو کەلک وەربگــرێ، چونکــە هێشــتا کلیلی نهێنی ئەویان بە دەس نەگەیشـتبوو). لــە بەغــداش بــە نــاوی پزیشـکی تایبەتی، خۆی گەیاندە خزمەت پاشا (حوکمڕان) و داوای لێکرا کە بـۆ هەمیشــە لای وەمێنێ؛ بەڵام توانی ڕابکا و چوو بۆ ئێـران. لــەم کاتــەدا ١٦٠٠ پیاسـتەریش لەوێ قەرزدار بوو کە دەبوو قۆنسوولی تووڕە و ناڕەحەت دابای. لە ئۆکتـۆبری ساڵی ١٧٥٤دا هاتە هەمەدان و لە ژێر باری گوشارا مسوڵمان بوو و زۆر بەگەرمــە درێژەی بە کارەکەی دا. نامەکانی بە ڕێکەوتی کۆچی مانگی دەنووسـین و واژۆی دەکردن و بەخۆی دەگوت میرزامحەممەد. سەرەڕای ئەو قسانەش لای ســەرۆکانی پێیدادەگرت کە موڕتەد بوونەکەی تەنیا فێڵێکی سەربازییە. مــانگی سـێپتامبری ساڵی ١٧٥٠ی لە ئیسفەهان تێپەڕ کرد و وەک پزیشکی تایبەتی لەو شارە مایەوە و چەشنی «بازین» لە زەمانی نادرشادا دوکتۆری تایبەتی دەربار بـوو. بڕشــت و دەســـەڵاتی خــۆی بـــە مەبەســـتی ســـوکنایی و قـــەرەبووی دەرد و مــــەرەدی مەسیحییەکانی ئەم شارە داگیرکراوە بە کار هێنا و تا ڕادەیەکی زۆر لە ئازادخان نیزیک ببۆوە و بە دژبەرانی کەریمخـــان و محەممەدحەســەنخـــان دادەنــدرا. لــە پەلاماری ناسەرکەوتووی ساڵی ١٧٥٧ی ئازادخان دژی قاجارییاندا بزر بوو.

ب: یادداشتنووسی کرێملی

لێرە بە دوا تا نیوەی دووهەمی فەرمانڕەوایەتی کــەریمخـــان هیچکــەس پێــی نەنایــە قەڵــەمڕەوی مەترســیداری ئێــرانی ڕۆژاوایــی و تەنانــەت لێــرە بەدواشەوە غەوارەکان زور کەم و بۆ ماوەیەکی کورت لەو شوێنە مانــەوە. بــەڵام لانیکەم ژمارەیەک لە میسیۆنەکانی ئایینی بەپێی ئەو دەستوورانەی پێیاندرابوو لە سەدەی پێشووڕا لە گەڕانگەڕی خاکی ئەم وڵاتەدا بنەیان داکوتابوو کە بریتی بوون لە تاقمەکانی: دۆمینیکیان، بەندیکتیان، کرێملیانی پاپەتی، ژێزووئیــت، کاپوسنان و ئاگۆستینیان. ئەمانە لــە ئـێش و ئازارەکــانی ســەردەمی بۆشــایی دەسەڵات بە زیندوویی قوتــار بــوون هــەتا ســوود لــە هەڵەسوونهێنانــەوەی هێمنایەتی و جوامێری و بارودۆخی ڕۆژگاری کەریمخــان وەربگــرن[٣٩]. کامڵــترین

٣٩ــ قایمەقامی، ژمارەکانی ٤٧ و ٤٨، ل ١٠٣؛ بروانە: ١٣ ــ ٧.

یادداشتەکانی جێماوی ئەم میسیۆنانە بە دەست نوێنەرانی کرێملی نووسراوە. ئەمانە لە ماوەی بۆشایی دەسەڵاتا لە ئێران دەرکەوتن و بێپسانەوە لە بەسرە بنەگر بوون[40]. Continuatio domestcate Bosserensis historiae لە بەسرە کە لەگەڵ یادداشتەکانی بەندەرعەباس لە ۱۹۳۹دا تەرجەمە و کورت و بلاو کراوەتەوە لە سەرانسەری سەردەمی ئێمەدا بە شێوەیەکی ڕێکوپێک ئەو دەنگۆیانەیان بلاو دەکردەوە کە لە کەنداوی فارس و نێوخۆی ئێرانەوە دەخرانە ڕوو. (زۆریش سەیرە چونکە ئەغلەبیان درۆن.)چەند نامەیەکی کرێملی و تاقمەکانی دیکەی ئایینیش لە نێو نامەکانی قۆنسوولخانەی فەرانسەدا ڕاگیراون.

ج: فەرمانڕەوایەتی کەریمخان

جگە لە شاندی گیاناسی پالاس، گێملین و لێپچین کە بە بەستێنەکانی دەریای خەزەردا گەڕاون، لە ساڵی ۱۷٦۰ تا ۱۷۷۰ گەشتیارێکی زۆر کەم ڕۆخەکانی کەنداوی فارسیان بە سەر کردۆتەوە. لە نێو ئەم تاقمەدا یادداشتەکانی «کارلێستۆن»، «نیبوور» و «ئابراهام پارسۆنێز» لە هەمووان بەنرخترن.

نیبوور ئاخرین پاشەواری شاندی زانستی هولەند بوو کە لە ساڵی ۱۷٦۰دا نێردرایە هەرێمەکانی ڕۆژاوا. لە ساڵی ۱۷٦٥دا و لەو ماوەیەدا کە چالاکی لەشکری دژی میرمەهنا بەردەوام بوو، چووە دیتنی بەندەرەکانی کەنداوی فارس و شیراز. هیچکام لە پرسەکانی مێژوویی و خەریتەکێشانەوەکان یان ئامانجەکانی کۆمەلایەتی لەبەر چاوی تامەزرۆ و قەڵەمی ڕەوانی وی لەم قۆناخە بەرتەسک و بەلام گرینگەدا ون و بە فیڕۆ نەچوون. پارسۆنێزیش لە سەرەتای ئاڵقەدرانی شار لە لایەن ئێرانییەکانەوە لە بەسرە بوو و هەموو ڕۆژێ نەقلێکی سەرەنجڕاکێش سەبارەت بە چالاکی لەشکری و گوێزتنەوەی کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەلاتی لە بەسرە دەگێڕێتەوە. نووسراوەکەی بە سەداقەتێکی زۆر بەرچاو لەگەڵ ڕووداونووسینەوەی نامی یەکتر دەخوێنێتەوە. سایری گەشتیارانی هاوچەرخیش وەک ئەمین، ئیووز و «پلیستید»یش کۆ بە و پەراوێزی بەهەلکەوتیان لەو گێڕانەوانە زیاد کردووە.

40- Carmelites, 644 – 645.

د: ئاخری سەردەمی زەندیە

ئەو گەشتیارە عالمانەی کە پاش مەرگی وەکیل چوونە گەشت و گەڕان بۆ بەستێنەکانی کەنداوی فارس و بەسرە، زۆر لەوەی زیاترن کە لەم کورتەیەدا باسیان بکرێ. ئەمانە وردەکاری ئالۆزبلۆزی ئابووری و سیاسی کە بە هۆی داگیرکرانی بەسرە و شەڕوشووری جێنشینانی کەریمخانەوە قەوماون و تایبەتمەندی و ئاکامی جڵەودارانی دیکەی زەندیان شیکردۆتەوە. ئەوەی لەم بابەتەدا سەرنجڕاکێشە ئەمەیە کە تەنیا موسافیرێکی دەرەکی کە ڕاپۆرتێکی دوورودرێژی لە پاش بەجێماوە ناوی «خواجە عەبدولقادر»ە و مسوڵمانە. ئەو لە ساڵی ١٧٨٦دا ڕاپۆرتەکەی لە وەختی باڵوێزبوونیدا لە ئیستانبووڵەوە ناردووە بۆ تیپووسوڵتانی میسووری (١٧٨٢ ـ ١٧٩٩). وەک گوتوویانە چەند قان و پشکێکی بۆ بازرگانانی هیندی لە بووشێهر وەدەس هێنابوو[41]. خواجە یادداشتەکانی سەفەرەکەی کە هەڵگری چەند ڕاستەقینەیەکی بایەخدار و تا ئەندازەیەکیش ئەفسانەن بۆ ئێمەی بەجێهێشتوون و ئەم یادداشتانە دەربارەی خەریتەکێشانەوەی کەنداوی فارس و توجارەتەکەی هەر لە سەر شێوازی بە توێکڵەوەنووسانی کۆنباوی ئێرانی، وەک لاتیننووسینی کارملیتەکان ڕێکخراون.

گەشتیاران بۆ شیراز و ناوچەکانی جەرگەی ئێران ژمارەیان کەمتر بووە؛ ئەمانەش سەبارەت بە خانووبەرە و عیمارەتەکان و دامودەزگاکانی وەکیل هەر بەو پێودانەی کە دەربارەی کاروباری ئیداری و یادگارە ئینسانییەکانی نووسیویانە چەند بابەت و مەبەستێکیان جێهێشتووە. یەکێک لەو گەڕیدانە «فرانکلین»ە کە ماوەی ٨مانگ وەک میوانی جەعفەرخانی زەند لە پایتەختی زەندیە بنەی داکوتا. کەسایەتی دیکەی ئەم دەستەیەش «ئێسکات وارینگ» بوو.

٦ـ مێژووەکانی ئەم قۆناخەی ئاخری کە هەڵگری چەندین زانیاری سەرچاوەکانی هاوچەرخن

ئەلف: مێژووەکانی ناوچەیی ئێرانییان

لەو شوێنەوارە سەرنجڕاکێشانەی کە ئەغلەب وردەکاری ڕوون سەبارەت

٤١ـ عەبدلقادر، ١ ـ ٢، ل ٦١.

بە ڕووداوەکانی خۆجێیی و دابونەریتەکانی بنەماڵەیی کە لە شوێنی دیکە باسیان نەکراوە دەخاتە ڕوو، مێژووی کرمانە بە قەڵەمی ئەحمەدعەلیخانی وەزیری کرمانی. باپیری نووسەر کە بە ئاغاعەلی وەزیر دەناسرا لە نێو پیاوانی سەربەدەرەوەی سەردەمی زەندیە و سەرەتای قاجارییەدا، کەسێکی دیار و بەرچاوە. لە دەوروبەری ساڵی ١١٨٠ی کۆچی / ١٧٦٧ی زایینی کەریمخان بە شوێنیدا نارد بێتە شیراز. هەتا ئەو کاتەی کە بۆ وەدەسگرتنی دەور و پلەیەک لە حکوومەتی کرمانا لە لایەن زەندیەوە گەڕایەوە ئەو شارە، لە بارگای کەریمخان دادەنیشت. لە زەمانی جەعفەرخاندا بۆ گرتنی کرمان و بەڕێوەبردنی ئەو شوێنە بۆ زەندان چاک هەڵسووڕا و بە شێوەی ناڕاستەوخۆ و لەبەر وەفاداری سەبارەت بە خانەدانی زەند تووشی ئەو گیروگرفتانە بۆوە کە ئاغامحەممەدخانی ڕقەوەن بۆ کرمان بەدیهێنا[42]. من کەلکم لە چاپی یەکەمی ئەو کتێبە وەرگرتووە کە دوکتۆر باستانی پاریزی پێیداچۆتەوە و هەڵە و پەڵەی لێهەڵگرتۆتەوە (١٣٤٠ی هەتاوی / ١٩٦١ی زایینی).

مێژووی «ئەحمەد کەسرەوی» دەربارەی خووزستانیش چەند بابەتێکی بایەخداری سەبارەت بە نێوانی عەرەبستان (خووزستان) لەگەڵ حکوومەتی زەندیەی لە خۆ گرتووە و سەبارەت بە بنیکەعب و تایفەکانی دیکەی خۆجێیی بە سوودوەرگرتن لە دابونەریتی ئەو هۆز و تایفانە کۆمەڵێک بابەتی خستۆتە ڕوو. مێژووی فەسایی سەبارەت بە فارس نووسراوە و بەگشتی لە سەر بناغەی گیتیگوشا و ڕۆژنامەی کەلانتەر داڕژاوە، بەڵام ئەغلەب سەبارەت بە خەریتەکێشانەوەی ناوچە و مەبەستی دیکەش بابەتی پێیە. باکیخانۆف لە بابەت باکووری گوڵستانی ئیرمم و شیروان و داغستانەوە هەتا سەرەتاکانی سەدەی نۆزدە مێژوویەکی نووسیوە کە بۆ ڕوونکردنەوەی ڕووداوە ئاڵۆزبڵۆزەکانی ئەوپەڕی قەفقاز و پەیوەندی و نێوانیان لەگەڵ یەکتر سوودمەندە[43].

٤٢ـ وەزیری، پێشەکی دەزگای بلاوکەرەوە، سەدری ئەفشار، ل ١٦٥.

43- See Storey, Persian Literature, 1, 425 – 426, Persidskaya Literatura, 1279-1281.

ب: مێژووەکانی ئەرمەنییان و گورجستان

بیر و بۆچوونی زیانبار سەر بە زەقکردنــەوەی کاروبــاری ئــایینی لــە مەودای ئەم ساڵە ئاڵۆزکاوانەدا ـ بە بێلایەنی، تاڵی، تامەزرۆیی، بەرفرەوانی و سرشــتی گرفتارییەکانــەوە ـ وەک تــام و مــەزەی بابەتــەکان لــە لایــەن رووداونووسانی ئێرانیڕا کایەیان پێکراوە. بەڵگەنامەکانی نێـو تەرجەمــەکانی «برووســە» باســی کورتــە پەیوەندییــەک جگــە لــە بابــەتی نێــوانی ئێــران و حکوومەتەکانی قەفقاز دەکا. بەڵام لــە مێــژووی جولفــادا ڕاپــۆرتێکی چڕوپــڕی سەبارەت بە بەسەرهاتی کۆمەڵی ئەرمــەنی جولفــای نــوێی تێدایــە[44]. شــاری نیشتەجێ بوونی ئەرمەنییەکان لــە لایــەن شاعەباســەوە ســازکرا. گێڕانــەوەی شاهیدانی حازر بە تێکەڵ بوون لەگەڵ نەزیلە و بەڵگەنامەکان و کورتەی مێژووی ئەفشارییە و زەندیە لە ئێران کامڵ دەبێ[45].

ج: توێژینەوەی هەرێمەکانی دەوروبەر

• وێڕای توێژینەوەکانی توێژەرانی غەوارە کە ســوودیان لێــوەرگیراوە، دەبێ باسی چەند بابــەتێک ســەبارەت بــە دیرۆکــی ئــەم قۆناخــەی ئێــران لــە بەرهەمەکانی جەودەتپاشــا لــە تورکیــا، عــەباس ئەلعــەززاوی لــە ئێــراق، محەممەدئەمین زەکیبەگ دەربارەی کوردستان بێنە گۆڕ. هەروەها باس و بابەتی گرینگ لــە ئارشــیوی عوسمانییــەکان و ســەربوردەی هــۆز و تایفــەکاندا خــۆ دەنوێنن. ئەمانە گەلێک زانیاری پڕبایــەخ ســەبارەت بــە شــەڕەکانی ئێــران و عوسمانی لە ماوەی دەسەڵاتی وەکیلا دەخەنە بەردەم.

٧ـ دووهەمین سەرچاوەی سەرەکی

دیرۆکــە گشــتییەکانی ئــاخرین ســەردەمی قاجارییــە بەتایبــەت ڕەوزەتوسسەفای ناسری بە قەڵــەمی ڕەزاقوڵــیخــانی هیدایــەت و مونتــەزەمی ناسری ئیعتیمادوسسەڵتەنە هەڵگری کۆمەڵێک زانیاری زۆروزەوەندە ســەبارەت

٤٤ــ مــن ســەبارەت بــە پەیــداکردنی نوســخەیەکی ئــەم کتێبــە خــۆم بــە ئەمەگــداری کارۆمیناسیان و کورک بێرد کجیان دەزانم کە ئەم دەقە دژوارەیان وەرگێڕابوو.

45- Malcolm, 662 – 663 (quoted by Yapp, 348).

بە محەممەدحەسەنخان و حوسێنقولیخان کە لە مێژووەکانی سەرەتای ئەم دەورەیەدا وەبەرچاو نایەن؛ وێڕای ئەمەش دەمارگری ئەوان سەبارەت بە خانەدانی قاجار و کەموکووڕی زانیاری نووسراوەکانیان ئەم بەرهەمانە گومانبار دەنوێنن. کارێکی چاکی کە سێرجان مێلکۆم لەم بارەدا ئەنجامی داوە ئەمەیە کە هێندێک لە نووسراوەکانی هاوچەرخانی هەتا ئەو جێیەی کە دەستی داوە لە مێژووەکەی خۆیدا هێناونی. ناوبراو نە تەنیا دەستی گەیوەتە کتێبی گیتیگوشا و زینەتوتتەواریخ و دەقە دەسنووسەکانی دیکەی ڕووداونووسان ـ کە بەداخەوە پێناسەی ڕوون نەکردوونەوە ـ بەلکوو ئاشنایەتی ڕاستەوخۆی لەتەک برایمی کەلانتەر و دەورگێڕانی تری بنەبانی دەورانی زەندیە و گەشت و گەڕانی بەربلاوی لە ماوەی سالانی سەرەتای سەدەی نۆزدەدا، ئەوی لەگەڵ چەندین بەسەرهاتی یەکەمدەستی ڕووداوەکانی وەچەی پێشوو ئاشنا کردووە. «سێرهارفۆرد جۆنز»یش لە جەغزێکی بەرتەسکتردا مێژووی کورتی فەرمانڕەوایەتی پڕرووداوی لوتفعەلیخانی کۆتایی پێهێناوە. گەلێک ئاماژەی سوودمەندی لە پێشەکی وەرگێڕاوی شوێندانەری سولتانییەی دونبولیدا نووسیوە. سەیر ئەوەیە کە کارتێکرانەکانی ئەو دەربارەی زەندیە مێلکۆمیشی خستۆتە ژێر کاریگەری و بە قێزەوە باسی دیپلۆماسی ئێرانییەکان دەکا و لای وایە «تایبەتمەندی بەرچاوی ئەم گەلە، خۆبەزلزانی بووچیانە» و هەڵبەت دەربڕینی ئەم مەبەستە ڕەخنە و سەرکۆنەی لە سەر دەکاتە حەق.

خوێندنەوە و توێژینەوە تازەکان سەبارەت بە سەرانسەری ئەم قۆناخە کە لە بنەبانی سەفەوییەڕا تا سەرەتای فەرمانڕەوایەتی قاجاریان درێژەی کێشاوە، گەلێک زانیاری و کەرەسەی باش کە بۆ لێکۆلینەوە لە بارەی وەکیلدا مناسبە دەخاتە ڕوو. من بە شێوەیەکی ڕێسامەند لە بواری مێژوونووسیدا کەلکم لە بەرهەمەکانی «لۆرێنس لۆکهارت»ی نەمر سەبارەت بە سەردەمی بەر لە زەندیە یانی ئاخرییەکانی سەفەوی و داگیرکردنی ئێران بە دەس ئەفغانەکان و نادرشا وەرگرتووە.

تەنانەت بە ڕەچاو کردنی بەجێ و دروست بوونی ڕەخنە لەمەڕ ئەم بەرهەمانە لەبەر نیزیک کەوتنەوەی نووسراوەکانی لۆکهارت لە ڕاپۆرتنووسی، دیسانیش لە جێی خۆیدا بەگشتی ئەم نووسەرە دەکەوێتە پێش

کەسانی تر[46]. هێشتاش سەبارەت بە سەرەتای قاجارییە لێکۆڵینەوەیەکی چڕوپڕ بە دەستەوە نیە، بەڵام پەڕاوێزی بابەتی چاردە، بەتایبەت لە بابەت زنجیرە وتارێکی کە لەم بوارەدا بەکورتی چەند باسێک ئاشکرا دەکەن، لە ناسینی سرشتی ئێرانی دەوری زەندیە لە سەرکەوتن و بەرکەوتنیدا یارمەتیمان دەکا.

٨ ـ خوێندنەوەی نوێ سەبارەت بە سەردەمی زەندیە

وەختایەک کە شانم دایە بەر ئەم کارە تەنیا کتێبێکی تەواو باوەڕپێکراوم دەربارەی کەریمخان وەدەس کەوت بە ناوی «مێژووی زەندیە» کە هادی هیدایەتی نووسیبووی. چاپی یەکەمی ئەم کتێبە ساڵی ١٣٣٤ی هەتاوی / ١٩٥٥ی زایینی لە تاران بڵاو کرابۆوە. ئەگەرچی ڕێدەستی بووە تا کەلک لە مێژووە گەورەکانی ئێرانی وەربگرێ، بەڵام دیسانیش ناتەواوی و ناوردبینییەکی زۆری بە کارەکەیەوە دیارە. هەڵبەت نووسراوەی عەبدولحوسێنی نەواییش لە کۆمەڵە زنجیرەی کتێبی گشتی بۆ لاوان لە ساڵی ١٣٤٤ی هەتاوی / ١٩٦٥ی زایینیدا بڵاو کرابووە: ئەم کتێبە لە سەرچاوەکانی دیکەی ئێرانیڕا بابەت و سەربوردەی تۆکمە و جێمتمانەی ڕاگوێزتووە و نووسیوێتەوە[47]. ئەو فرە بابەتانەی کە لە توێژەرانی دیکەی ئێرانیش وەرگیراون کەموزۆر لە پێرستنووسینەکاندا وەبەرچاو دێن. هەروەها کتێبی بەڵگەداری «ئەحمەد فەرامەرزی» بە ناوی کەریمخانی زەند و کەنداوی فارس شایانی باسکردنە (١٣٤٦ی هەتاوی / ١٩٦٧ی زایینی)[48].

46- See Martin Dicksons review article, 503 – 517; Arunove and Ashrafyan, Gosudarstov Nadir shah Afshar, 4 – 5.

47- See my review of these works in Iranian Studies V(1972) No. 4, 184 – 188.

48- For an appreciation of this work, as of others in this Section, see T.M, Ricks in Iranian studies VI (1973) No. 52 – 53, 110 – 126.

جەللەی ناوی شوێنەکان

ئەلف

ئابادان، ٣٥٦، ٣٦٤
ئابادە، ٧٢، ١٦٠، ٤٥٧، ٥٨٠
ئاخال تیزیخە، ٤١٢، ٤٣٤
ئاخورە، ٦٦، ٥٠٦
ئاراز، ١١٤، ١١٥، ١١٦، ٤٣٨، ٤٤٥،
٤٤٦، ٤٤٨، ٤٥٢، ٤٥٤، ٥٢٧، ٥٣٢
ئازەربایجان، ١٢، ١٥، ٢٥، ٣٢، ٣٣،
٣٥، ٣٦، ٥٦، ٦٧، ٨٠، ٨٣، ٩٧، ١٠٠،
١٠٧، ١١١، ١١٢، ١١٥، ١١٦، ١١٨،
١٢٩، ١٥٥، ١٦٤، ١٧٥، ١٧٦، ١٨٠،
١٨٣، ١٨٧، ١٨٨، ١٩٢، ١٩٣، ١٩٨،
٢٠١، ٢٠٢، ٢٠٤، ٢٠٦، ٢٠٩، ٢١٢،
٢١٣، ٢١٨، ٢٣٠، ٢٤٥، ٢٤٧، ٢٥٥،
٢٦٦، ٢٨٢، ٣٠٣، ٣٠٦، ٣٤٢، ٤٠١،
٤١٣، ٤١٦، ٤١٧، ٤٤٣، ٤٤٥، ٤٥٢،
٤٥٤، ٤٦٣، ٥٠٩، ٥١٢، ٥١٥، ٥٢٧،
٥٤٥، ٥٩٧، ٦١١
ئاسیا، ٥١٩
ئاکرکی، ٣١٠، ٣٢٥
ئامول، ١٣٦، ١٤٩
ئاناتولی، ٤١٢، ٤١٧
ئاوکرکا، ٣٢٥
ئەبەرقوو، ٦١، ٢٧٦
ئەبیوەرد، ٤١
ئەراک، ٣٩، ١٢٤، ١٧٤
ئەردەکان، ١٦١
ئەردەوێل، ١١٥، ١٩٣، ٢٣٠، ٢٣٢، ٢٤٧،
٤٤٦، ٥١٢
ئەرستان، ٢٨٧
ئەرزەرۆم، ٥٣٢، ٥٣٥
ئەرسەنجان، ٥١٧
ئەرگی کەریمخانی، ٤٣٣، ٥٧٢، ٥٧٤،
٦٠٧
ئەرمەنستان، ٤٤٥
ئەستەرئاباد، ٨٣، ٨٤، ٨٦، ٨٧، ٩٠، ٩٤،
١١٧، ١٣٥، ١٤٩، ١٦٠، ١٦٢، ١٦٣،
١٦٤، ١٦٥، ١٦٧، ١٦٨، ١٦٩، ١٧٠،
١٧١، ١٧٢، ١٧٣، ١٨٠، ١٨١، ٢١١،
٣٠١، ٣٠٢، ٣٠٣، ٣٠٤، ٣٠٥، ٣٠٦،
٣٠٩، ٣١٠، ٣١١، ٣١٢، ٣١٣، ٣١٧،
٣١٩، ٣٢٠، ٤٣٩، ٤٤٢، ٤٧٩، ٥١٥،
٦٠٩، ٦١٥
ئەللاهوئەکبەر، ٥٠٠
ئەفغانستان، ١، ١٠، ٢١٣، ٤٣٩، ٤٧١،
٤٧٥، ٥٢٤، ٦١٢
ئەقتاع، ٢٩٥، ٣٠٠
ئەلواری گەرمەسێری، ٥١٧
ئەلوەند، ٤٨٢
ئەلیگوودەرز، ٢٧١
ئەمریکا، ١، ٢
ئەنار، ٢٩٥، ٣٠٠
ئەنجەدان، ٢٩٧، ٣٠٠
ئەنزەلی، ١٠٨، ٤٤٣، ٤٧٢، ٤٨٤، ٥٢١،
٥٢٨، ٥٢٩، ٦٤١
ئەهەر، ١٨٤، ٢٦٩
ئەهواز، ٣٥٢، ٣٥٦، ٣٦٤
ئەیمەرتی، ٤٤٩، ٤٥١
ئێراق، ٣٦، ٨٠، ١٠٣، ١٠٦، ١٣٨، ٢١٣،
٢٤٩، ٣٥١، ٣٦٣، ٣٦٥، ٣٧٠، ٣٧٤،
٤٠٣، ٤٠٥، ٤٦٧، ٥٠٢، ٥١٥، ٥٣٤،
٥٥٣، ٦٢٧، ٦٤٩
ئێراقی عەجەم، ١٢، ١٣، ٢٥، ٣٣، ٣٥،
٣٦، ٥٣، ٧٧، ٧٩، ١٤٢، ١٥١، ١٨٠،
١٩٣، ٢٠٣، ٢٢٥، ٢٣٠، ٢٤٥، ٢٩٨،
٤٨٦، ٤٩٩، ٥١٢، ٥٨٠، ٥٨٤، ٦٢٦،
٦٤٤

ئێران، ١، ٢، ٥، ٦، ٨، ١٣، ٢١، ٢٢، ٢٣، ٢٧، ٢٨، ٣١، ٣٢، ٣٤، ٣٨، ٤٢، ٤٥، ٤٦، ٤٨، ٤٩، ٥١، ٥٧، ٦٦، ٦٨، ٧١، ٧٣، ٧٧، ٨٣، ٨٤، ٨٥، ٩٦، ٩٨، ١٠٠، ١٠١، ١٠٣، ١٠٧، ١١٢، ١١٤، ١٣٢، ١٣٨، ١٣٩، ١٤١، ١٤٢، ١٤٥، ١٤٩، ١٥٢، ١٦٤، ١٧١، ١٧٢، ١٧٣، ١٧٤، ١٧٥، ١٧٧، ١٨٠، ١٨٣، ١٨٧، ١٩٠، ١٩١، ٢٠٢، ٢٠٤، ٢٠٨، ٢٠٩، ٢١١، ٢١٣، ٢١٨، ٢٣٤، ٢٢٩، ٢٥٠، ٢٥٨، ٢٧٥، ٢٨٠، ٢٨٨، ٢٩٧، ٣٠٣، ٣٠٦، ٣٠٩، ٣٢٧، ٣٢٩، ٣٣٠، ٣٣٢، ٣٤٦، ٣٤٨، ٣٥٢، ٣٥٣، ٣٥٦، ٣٥٧، ٣٥٩، ٣٦٠، ٣٦١، ٣٦٥، ٣٦٧، ٣٧٠، ٣٧٢، ٣٧٦، ٣٧٧، ٣٧٩، ٣٨٠، ٣٨٦، ٣٨٨، ٣٩٦، ٣٩٧، ٣٩٨، ٣٩٩، ٤٠٠، ٤٠٣، ٤٠٥، ٤٠٧، ٤٠٨، ٤١٠، ٤١٢، ٤١٦، ٤١٧، ٤٢١، ٤٣٢، ٤٣٤، ٤٣٥، ٤٣٧، ٤٣٨، ٤٤٠، ٤٤٣، ٤٤٦، ٤٤٧، ٤٤٩، ٤٥١، ٤٥٣، ٤٦٣، ٤٦٧، ٤٦٨، ٤٦٩، ٤٧٠، ٤٧١، ٤٧٢، ٤٧٣، ٤٧٥، ٤٧٦، ٤٧٨، ٤٨٣، ٤٨٥، ٤٨٨، ٤٨٩، ٥٠١، ٥٠٢، ٥٠٣، ٥٠٤، ٥٠٨، ٥١٠، ٥١٢، ٥١٣، ٥١٤، ٥١٥، ٥١٧، ٥١٩، ٥٢١، ٥٢٣، ٥٢٤، ٥٢٥، ٥٢٦، ٥٢٨، ٥٢٩، ٥٣١، ٥٣٢، ٥٣٣، ٥٣٤، ٥٣٧، ٥٣٨، ٥٣٩، ٥٤٥، ٥٤٦، ٥٤٨، ٥٤٩، ٥٥١، ٥٥٣، ٥٥٦، ٥٥٨، ٥٥٩، ٥٦٢، ٥٦٥، ٥٦٦، ٥٦٧، ٥٧٠، ٥٧٥، ٥٨٢، ٥٨٥، ٥٨٩، ٥٩١، ٦٠٣، ٦١٣، ٦١٥، ٦٢٤، ٦٢٦، ٦٢٧، ٦٣١، ٦٣٦، ٦٣٨، ٦٣٩، ٦٤٠، ٦٤١، ٦٤٢، ٦٤٣، ٦٤٥، ٦٤٦، ٦٤٧، ٦٤٩، ٦٥٠

ئێرەوان، ١١٥، ١١٦، ١٥٤، ١٩٠، ١٩١، ٤١٢، ٤٣٨، ٤٤٧، ٤٤٩، ٤٦٣، ٥٢١، ٥٣٢

ئوروووپا، ٣٦٦، ٣٧٢، ٥١٢، ٥١٩، ٥٣٢، ٥٦٠

ئوشتوران، ٦٩

ئووجان، ١٩٤

ئوورزووئيه، ٢٩٥، ٣٠٠

ئووسمی، ٤٤٨، ٤٥٠، ٤٥٣

ئیزەدخواست، ٦٠٨، ٦١٤

ئیستانبوول، ٣٨٤، ٤٠٨، ٤٠٩، ٤١٠، ٤١١، ٤١٢، ٤١٤، ٤١٦، ٥٣٣، ٥٣٥، ٥٦٠، ٥٦٥، ٥٨٣، ٦٣٩، ٦٤٢

ئیسفەندەقە، ٢٩٥، ٣٠٠

ئیسفەهان، ١١، ١٢، ١٣، ١٥، ١٦، ١٧، ٢٢، ٣٢، ٣٣، ٣٤، ٣٥، ٣٦، ٣٧، ٤٢، ٤٦، ٤٧، ٤٨، ٤٩، ٥٠، ٥٢، ٥٣، ٥٦، ٥٧، ٥٨، ٦٠، ٦١، ٦٢، ٦٣، ٦٤، ٦٥، ٦٨، ٧٢، ٧٤، ٧٨، ٨٠، ٨٢، ٩٩، ١٠٢. ١١٦، ١١٨، ١١٩، ١٢٢، ١٢٣، ١٢٥، ١٢٦، ١٢٩، ١٣٤، ١٣٦، ١٣٧، ١٤١، ١٤٢، ١٤٣، ١٤٤، ١٤٥، ١٤٦، ١٤٧، ١٤٨، ١٥١، ١٥٢، ١٥٥، ١٥٦، ١٥٧، ١٥٨، ١٥٩، ١٦٢، ١٦٦، ١٧٤، ١٨٥، ٢٠٢، ٢٠٤، ٢٠٩، ٢١١، ٢١٢، ٢١٤، ٢١٨، ٢٢٠، ٢٢٤، ٢٢٦، ٢٣٠، ٢٣١، ٢٣٢، ٢٣٣، ٢٣٥، ٢٤١، ٢٤٢، ٢٤٥، ٢٤٧، ٢٥٢؛ ٢٦٣، ٢٧١، ٢٧٦، ٢٧٧، ٢٨٢، ٢٨٩، ٢٩٨، ٣٢٨، ٣٣٧، ٣٤٩، ٣٧٧، ٤٠٢، ٤٢٩، ٤٣٨، ٤٥٧، ٤٦٠، ٤٦٢، ٤٦٣، ٤٦٩، ٤٧٥، ٤٧٨، ٤٨٤، ٤٨٥، ٤٨٨، ٤٩٢، ٤٩٣، ٤٩٤، ٤٩٧، ٥٠١، ٥٠٣، ٥٠٤، ٥٠٥، ٥٠٧، ٥٠٨، ٥٠٩، ٥١٠، ٥١١، ٥١٢، ٥١٤، ٥١٥، ٥١٦، ٥٢١، ٥٢٨، ٥٣٩، ٥٤١، ٥٤٢، ٥٤٦، ٥٦٩، ٥٧٠، ٥٧٤، ٥٧٨، ٥٨٠، ٥٨٦، ٥٩٧، ٦٠٨، ٦٠٩، ٦٢٠، ٦٢٣، ٦٢٤، ٦٢٧، ٦٣٥، ٦٤٠، ٦٤٤، ٦٤٥

ئیسلامئاباد، ٧٠

ئیلام، ٦٩، ٧٠، ٢٤٣

ئیلیزابێتپۆل، ٤٤٧

ئینگلستان، ١٠٧، ٣٤٠، ٥٢٥

ب

بابان، ٤٥، ٧٠، ١١٧، ١٢٩، ١٨٥، ١٨٩، ٣٧٣، ٤٠١، ٤٠٢، ٤٠٣، ٤٠٤، ٤٠٥، ٤١٤، ٤١٥، ٤١٦

باتاويه، ٣٣٩

بادرائی، ٢٤٣

بارفرۆش، ٣٠٢، ٣١٢، ٣١٣، ٣١٥

باشت، ٢٥٤، ٢٥٨، ٢٧٢، ٢٧٣

باغسائی، ٢٤٣

باغی نەزەر، ٤٣١

بافت، ٢٧٨، ٢٩٩

بافق، ٢٨٧، ٣٠٠

باقلا، ٤٠

بالاگریوه، ٧٠

بانه، ١٧٥

باوێر، ٥٤٨

بەحرەین، ١٢٩، ٣٣١، ٣٣٢، ٣٣٧، ٣٤٢، ٣٤٣، ٣٤٦، ٣٥٤، ٣٦١، ٥٦٤

بەرخوار، ٧٢

بەردەسیر، ٢٩٥

بەستەک، ٣٤٩، ٣٦٣

بەسره، ٣٣٦، ٣٣٩، ٣٤١، ٣٦٠، ٣٦٦، ٣٧٠، ٣٧٣، ٣٧٧، ٣٨١، ٣٨٣، ٣٨٧، ٣٨٩، ٤٠٠، ٤٠٨، ٤١٩، ٤٢٨، ٥٠٦، ٥٣٣، ٥٣٩، ٥٥٢، ٥٥٧، ٥٥٩، ٥٩٥

بەغدا، ٥٦، ٩٣، ٩٥، ٩٦، ٩٧، ١٠٢، ١٠٣، ١٠٩، ١٢٧، ١٥٤، ١٧٥، ١٨٢، ١٨٦، ١٨٧، ٢١١، ٣٣٩، ٣٤٧، ٣٥٥، ٣٥٦، ٣٥٩، ٣٦٧، ٣٦٨، ٣٧٠، ٣٧١، ٣٧٢، ٣٧٣، ٣٧٤، ٣٧٥، ٣٨١، ٣٩٣، ٣٩٤، ٣٩٥، ٤٠٣، ٤٠٦، ٤٠٧، ٤١٠، ٤١١، ٤١٤، ٤١٥، ٤١٦، ٤١٧، ٤١٨، ٤٢٨، ٥٠٢، ٥٠٤، ٥٣١، ٥٣٢، ٥٣٣، ٥٣٤، ٥٣٥، ٥٣٦، ٥٤٠، ٥٤٣، ٥٦٠، ٥٦١، ٥٦٢، ٥٨٣، ٦٣٩، ٦٤٠

بەمبەئی، ٣١٥، ٣٥٨، ٣٨٨، ٣٩١، ٤٨١، ٥٢٤، ٥٤١، ٥٤٣، ٥٤٤، ٥٤٧، ٥٤٩، ٥٥٠، ٥٥٢، ٥٥٤، ٥٥٥، ٥٥٦، ٦٣٣، ٦٣٨، ٦٣٩

بەمپوور، ٢٧٨

بەندەرریگ، ٢٦٤، ٢٦٧، ٣٣٩، ٣٤٠، ٣٤١، ٣٤٢، ٣٤٤، ٣٤٥، ٣٥٨، ٣٦١، ٣٧٧، ٣٧٩، ٥٤٣، ٥٤٧، ٥٥٤، ٥٨٠

بەندەرعەباس، ٣٢، ٦٢، ٦٣، ١٣١، ١٥٥، ١٥٧، ١٥٩، ١٦٦، ١٩٣، ٢٤٦، ٢٥٨، ٢٥٩، ٢٦٠، ٢٦٢، ٢٦٣، ٢٦٤، ٢٦٥، ٢٦٨، ٣٠٠، ٣٣٠، ٣٣٤، ٣٣٥، ٣٣٦، ٣٣٧، ٣٤٢، ٣٤٦، ٣٤٧، ٣٤٨، ٣٤٩، ٣٥٠، ٣٦١، ٣٦٣، ٣٧٦، ٤٣٩، ٤٨٤، ٤٨٥، ٥٢١، ٥٢٨، ٥٣٨، ٥٤٠، ٥٤١، ٥٤٢، ٥٤٣، ٥٤٤، ٥٤٦، ٥٥٨، ٥٥٩، ٥٦٠، ٥٦٣، ٥٦٦، ٥٦٧، ٦٣٧، ٦٣٨، ٦٤٠، ٦٤٦

بەندەرگەز، ٣٢٦

بەندەرلینگە، ٣٣٤

بەیزا، ١٦٠

بێستوون، ٣٧، ٤٤، ٧٠، ١٣٩

بێهاباد، ٢٨٢

بێهبەهان، ٢٥٢، ٢٥٣، ٢٥٤، ٢٥٥، ٢٧٢، ٢٧٣، ٣٥٣، ٤٦٣

بریتانیا، ١، ٢، ٣٣٠، ٣٤٠، ٣٥٩، ٣٧٨، ٣٨٤، ٣٩٨، ٤١٨، ٤٢٠، ٤٣٤، ٤٥٨، ٥٢٦، ٥٣٣، ٥٣٧، ٥٣٨، ٥٤١، ٥٤٧، ٥٥٠، ٥٥٤، ٥٥٥، ٥٥٧، ٥٦٦، ٦٣٩، ٦٤١

بلووچستان، ٦٨، ٢٩٩، ٤٣٨

بوخارا، ٦٩

بووبیان، ٣٥٢

بووشێهر، ١٠٧، ١٥٥، ٢٥٨، ٢٦٤، ٣٣٠، ٣٣٤، ٣٣٦، ٣٣٧، ٣٣٨، ٣٤٠، ٣٤١، ٣٤٤، ٣٤٧، ٣٥٤، ٣٥٧، ٣٥٩، ٣٦١، ٣٦٣، ٣٧٠، ٣٧٦، ٣٨٧، ٣٨٨، ٣٩١، ٣٩٢، ٣٩٩، ٤١٨، ٤٦٣، ٤٩٥، ٥٠٣،

٥٢٣، ٥٣٣، ٥٤٠، ٥٤٤، ٥٤٥، ٥٤٦،
٥٤٨، ٥٤٩، ٥٥١، ٥٥٣، ٥٥٤، ٥٥٦،
٥٥٧، ٥٦٢، ٥٨٩، ٦١٠، ٦١١، ٦٢٧،
٦٣٨، ٦٤٧

بیابانەک، ٢٨٠

بیدشەهر، ٢٦٢، ٢٧٣

بیرجەند، ٣٢، ٤٣٩

بیلەوار، ٤٥، ٧٠، ١٠٣

ت

تارۆم، ٢٧٩

تاران، ٢، ٣، ١٤، ٢١، ٥٣، ٨٨، ٨٩،
١٣٨، ١٤٣، ١٦٤، ١٦٥، ١٦٧، ١٧٠،
١٧٢، ١٧٣، ١٧٩، ١٨١، ١٨٢، ١٨٣،
١٨٤، ١٨٥، ٢٠٧، ٢١١، ٢١٨، ٢٢٤،
٢٢٧، ٢٣٠، ٢٣٢، ٢٥٠، ٢٦٤، ٢٨٧،
٣٠٢، ٣٠٦، ٣٢٠، ٣٢٨، ٤٣٢، ٤٣٣،
٤٤٢، ٤٩٢، ٥١١، ٥١٢، ٥٧٨، ٦٠٨،
٦٠٩، ٦١٠، ٦١٣، ٦٣٤، ٦٥١

تالش، ١٥١، ١٧٥

تەبەس، ٣١، ٣٠٠، ٤٣٩، ٤٧٥، ٥١١،
٦١٢

تەنگستان، ٣٢٩، ٣٣٧، ٣٤٠، ٣٤٢، ٥٨٨

تەنگووئییە، ٢٩٩

توربەتی حەیدەرییە، ١٠

تورکمانسەحرا، ٨٤، ٣٠٦، ٣١٠، ٣١٢،
٣١٤، ٣١٦، ٣١٩

تورکیا، ٨٣، ٢١٣، ٥٢٥، ٦٤٩

تونیکابۆن، ٤٤٤

تووبینگێن، ٦٣٢

توون، ١٠، ٢٨

توویسیرکان، ٤٥

ج

جاجەرم، ٣١٠، ٣١٦، ٣٢٥، ٤٣٩

جاکی، ٢٥٥

جام، ٢٤٦، ٢٩٧

جایزان، ٢٥٣، ٢٧٢

جەڕاحی، ٣٥١، ٣٥٤، ٣٦٤

جەلالوەند، ١٣٩

جەواسم، ٣٣٣، ٣٣٦، ٣٤٦، ٣٦١، ٣٦٣

جوشقان، ١٤٢

جولفا، ٤٨، ٤٩، ٥٨، ٦٤، ١١٩، ١٣٧،
١٤٦، ١٤٨، ١٥٥، ٤٨٥، ٥٠١، ٥٠٤،
٥٠٥، ٥٠٦، ٥٠٧

جووپار، ٤٦٤

جوین، ٣٢٥

جیرۆفت، ٢٩٩، ٣٠٠

چ

چارەک، ٣٣٤، ٣٣٦، ٣٦٢

چاڵدران، ٢٠٧

چەمچەماڵ، ١٠٤، ١٢٥، ١٣٩

چواربونیچە، ٥١٧

چوارگونبەد، ٢٩٩

چوارمحاڵ، ٦٥، ٦٦، ٨٠، ٢٤٧، ٤٨٠

ح

حاجیئاوا، ٨١، ٢٦٣، ٢٦٥

حەلەب، ٣٦٦، ٤٢٧، ٥٢٤، ٥٣٢، ٥٤٠،
٥٤٣

حوفار، ٣٥٦، ٣٥٧

حوورولحەمار، ٣٩٠

خ

خارگ، ١٠٧، ١٣٢، ٢٦٢، ٣٣٢، ٣٣٥، ٣٣٨، ٣٣٩، ٣٤٢، ٣٤٣، ٣٤٤، ٣٤٥، ٣٥٩، ٣٦١، ٥٠٦، ٥٣١، ٥٤٣، ٥٤٩، ٥٥٠، ٥٥١، ٥٥٩، ٥٦١، ٥٦٢، ٥٦٣، ٥٦٤، ٥٦٥، ٦٤٠

خانەقین، ٢٣٨، ٤٠٧، ٥٣٢

خانخۆرە، ٧١

خەبووشان، ٨

خەبیس، ٢٩٥، ٢٩٩

خەلخال، ٢٣٣

خەمسە، ١٤، ١٣٩، ١٨٤، ١٩٣، ١٩٤، ٢١٨، ٢٣٣، ٢٦٨، ٢٨٢، ٤٦٣، ٤٨١، ٥١٧، ٦٠٩

خێراوا، ٢٥٥، ٢٧٣

خوارەزم، ٨٤

خوانسار، ٤٦

خوراسان، ٨، ١٢، ١٤، ١٧، ١٩، ٢٠، ٢١، ٢٢، ٢٣، ٢٦، ٢٧، ٢٨، ٣١، ٣٣، ٤١، ٤٧، ٥٩، ٦٠، ٦٩، ٨٥، ١١٤، ١٢٦، ١٣٥، ١٤٦، ١٦٩، ١٧٧، ٢٠٢، ٢١٢، ٢١٣، ٢٤١، ٢٧١، ٤١٠، ٤٣٩، ٤٤٠، ٤٤١، ٤٧٢، ٤٧٥، ٤٨٣، ٤٨٦، ٥١٥، ٥٢٤، ٥٣٦، ٦٢٩، ٦٣٦

خونگ، ٦٦

خوورمۆوج، ٣٤٢، ٥٨٠

خوورمووسا، ٣٥١

خووزستان، ٣٢، ٣٦، ٦٥، ٧٧، ٨٠، ١٠٦، ١٠٧، ١٢٩، ١٣٢، ١٥٥، ٢٢٥، ٢٣٤، ٢٣٥، ٢٣٧، ٢٤٦، ٢٤٧، ٢٥٠، ٢٥٢، ٢٥٧، ٢٦٤، ٣٤٢، ٣٥٢، ٣٥٥، ٣٧٠، ٣٧٨، ٤٣٨، ٤٦٥، ٤٧٤، ٥١٨، ٦٤٨

د

داراب، ٦٠، ١٤٧، ٢٦١، ٢٦٣، ٢٧٨، ٥١٧، ٦١٢، ٦١٤

داغستان، ٧٣، ٤١٢، ٤٤٦، ٤٧٢

دامغان، ٢٨، ٣١، ١٦٤، ٣٠٣، ٣٠٤، ٣٠٥، ٣٠٧، ٣٠٩، ٣١١، ٣١٧، ٤٤٢، ٤٦٣، ٤٦٦

دەربەند، ١٥١، ٤٤٦، ٤٤٧، ٤٥٣، ٤٧٣، ٥٢٥، ٥٣٠

دەرەگەز، ١٧٦، ٢١٣

دەروازەی گەبر، ٢٩٣، ٢٩٩

دەریای ڕەش، ٣٧٢، ٣٩٨، ٥٢٠

دەریای عومان، ٣٣٣

دەستجێرد، ١٧٦

دەشتی قەپچاق، ١٦٩، ١٧٣

دەشتی موغان، ٥٩، ١٥١، ١٥٤، ٦٣٠

دەمیشق، ٤٢٧، ٥٣٢

دەودرەق، ٧٨، ٧٩، ١٠٦، ٢٥٢، ٣٥١، ٣٥٤، ٣٥٨

دەولەتاوا، ٢٨

دەیلەم، ٢٥٥

دەیلەمان، ٢١٣

دێسەرو، ٣٠٠

دێفیش، ٢٦١، ٢٧٣

دزفوول، ٧٨، ٧٩، ٢٣٥، ٢٣٧، ٢٥١، ٣٥٣

دورگەی هۆرمز، ٣٣٤، ٣٣٦، ٣٤٧، ٣٥٠، ٣٦٢، ٤٦٣، ٥٥٥

دوران، ٢٨٤، ٢٩٠، ٢٩٩

دووئاو، ١٢٢، ١٢٤

دووڕوود، ١٣٩

دیاربەکر، ١٨٧، ٤١٠، ٥٣٤

دیجلە، ٣٦٥

دینەوەر، ١٣٩

ڕ

ڕۆم، ٣٩٧
ڕادکان، ١٨
ڕامجێرد، ٥١٧
ڕامهۆرمز، ٢٥٢، ٢٧٢
ڕاومر، ٢٩٥، ٢٩٩
ڕاین، ٢٩٥، ٢٩٩
ڕەشت، ٨٥، ٩٧، ١٣٦، ١٤٦، ١٤٩، ١٥٠، ٢٠٧، ٤٤٢، ٤٤٤، ٤٥١، ٤٦٠، ٤٨٤، ٥٢٠، ٥٢١، ٥٢٥، ٥٢٨، ٥٨١
ڕەفسەنجان، ٢٩٥، ٢٩٩، ٣٠٠
ڕەقە، ٣٧٠
ڕوکناباد، ٥٧٦، ٥٧٨
ڕووباری قەرەسوو، ٨٠، ١٢٨
ڕووباری گورگان، ٨٣، ١٨٢
ڕوودبار، ٢١٣
ڕوودسەر، ١٥٠
ڕوودشیرین، ٢٧٣
ڕووسیا، ١، ٦، ٩٧، ٩٨، ٢١٣، ٣٧٢، ٣٩٨، ٣٩٩، ٤٠٨، ٤٤٤، ٤٤٦، ٤٤٨، ٤٤٩، ٤٥٠، ٤٥١، ٤٦٠، ٤٧٢، ٥١٩، ٥٢٠، ٥٢٤، ٥٢٥، ٥٢٦، ٥٢٨، ٥٢٩، ٥٣١، ٥٣٦، ٥٤٦، ٥٤٩، ٥٥٦، ٥٩٨، ٦٤١، ٦٤٢، ٦٤٤

ز

زاغەی ئونووج، ١٢٣
زاگرۆس، ٣٢، ٦٧، ١٢٣، ١٢٨، ١٣٠، ٢٥٢، ٤٣٨، ٥٣٢، ٥٩٢
زانکۆی پەهلەوی، ٣
زانکۆی کەمبریج، ٢، ٣
زایەندەڕوود، ٦٥
زەرەند، ٢٧٩، ٢٨٨، ٢٩٥، ٢٩٦، ٢٩٩
زەلقی، ٢٧١
زەنجان، ١٤، ١٧٥
زەهاو، ١٠٦، ١٢٥، ١٢٧، ٤٠٣، ٤٠٦، ٤٠٧، ٤٨٢
زوبەیر، ٣٨٣، ٣٨٦، ٣٩٩، ٤٢٤، ٤٢٧

س

سۆران، ٤٠٣
سابلاغ، ٢٠٣
ساری، ١٣٥، ١٤٤، ١٤٧، ١٤٩، ١٦٣، ١٦٤، ١٦٥، ١٦٧، ١٧٩، ١٨٠، ٣٠٥، ٣٠٦، ٣١١، ٣١٢، ٣١٥، ٣١٦، ٣٢٣، ٦٠٩، ٦٢٩
سالیان، ٤٤٧
سایینقەڵا، ٢١٢
سەحنە، ١٣٩
سەردەشت، ١٧٥، ٢٣٤
سەروستان، ٥١٧
سەڵماس، ١٩٥، ٢٠٣
سەعدییە، ٥٧٦
سەنت ئاندرووز، ٣
سەنت پێتریزبوورگ، ٤٥١
سەنجان، ١٤٤
سەوغان، ٢٩٥، ٣٠٠
سفیدڕوود، ١٤٩، ١٥٠
سلێمانی، ٢٦، ٤٠، ١٣٨، ٢١٣، ٣٦٨، ٤٠٣، ٤٠٤، ٤٠٧، ٤١٤، ٤١٥، ٥٥٢
سمنان، ١٥، ١٨٠، ١٨٢، ٢١١، ٣٠٥
سورخە، ١٥، ١١٢
سوڵتانئاوا، ١٣٩
سوڵتانییە، ١٨٤، ١٨٥، ٢٣٣، ٢٥٤، ٢٦٨، ٢٦٩، ٤٠٢، ٦٣٤

سوورات، ٣٦٠، ٥٠٢، ٥٣٨
سووریا، ٨٣
سووسەنگرد، ٣٦٣
سیاکۆ، ٣٠٠
سیستان، ٨، ٣١، ٣٢، ٦٨، ٢٧٨، ٢٨٧، ٤٣٨، ٥١٨، ٥٢٤
سیلاخۆر، ١٢٤، ١٥٦، ٢٢٧
سیمبار، ١٣

ش

شابولاغ، ٦٦
شاچراغ، ٤٦٤
شادگان، ١٠٦، ٣٥٣
شارەزوور، ١١٢، ١٣٨، ١٥٤، ١٧٥، ٤١٠
شاری بابەک، ٢٩٧
شاری کورد، ٦٥
شاسەیوان، ١٥١، ١٥٤، ١٨١، ١٩٤، ١٩٩، ٢٣٤، ٢٦٥، ٢٩٢، ٥٨٣
شاعەبدولعەزیم، ١٧٢، ٣٠٣، ٤٦٨، ٤٧٣
شامیرهەمزە، ٥٧٥
شەتتولعەرەب، ٣٥١
شەرا، ١٧٤
شەکی، ١١٦، ١٥٤، ٤١٢، ٤٤٧، ٤٥٠، ٤٧٣، ٥٢٣
شەماخی، ٤٥٠، ٤٥١، ٤٥٣، ٤٥٤
شەمخال، ٤٧٢
شەمخالات، ٤٤٧
شەمیل، ٢٦٤، ٢٧٩
شەهداد، ٢٩٥، ٢٩٩
شەهواز، ١٨٨
شەوییب، ٢٧٩، ٣٨٠، ٣٨٣، ٣٨٤
شمیران، ١٨٣، ١٨٥، ١٩٤
شوعەیب، ٤٢٦
شووشا، ١١٦
شووشتەر، ٧٨، ٧٩، ١٠٧، ٢١٢، ٢٢٥، ٢٣٤، ٢٣٦، ٢٥١، ٣٥١، ٣٥٣، ٣٧١، ٣٧٨، ٦٣٥
شیبکۆ، ٣٦٢
شیراز، ٣، ١٢، ٣٢، ٥٨، ٥٩، ٦٠، ٦١، ٦٢، ٦٤، ٦٦، ٦٩، ٧٣، ٧٤، ٧٩، ١٠٤، ١١٨، ١٢٠، ١٣٠، ١٣٣، ١٣٦، ١٣٧، ١٤٠، ١٤٤، ١٤٦، ١٥٥، ١٥٦، ١٥٨، ١٥٩، ١٦٠، ١٦٢، ١٦٥، ١٨٠، ١٩٧، ٢٠٢، ٢٠٤، ٢٠٦، ٢٠٩، ٢١١، ٢١٢، ٢١٤، ٢٢٤، ٢٢٨، ٢٤٠، ٢٤٢، ٢٤٥، ٢٤٨، ٢٥٢، ٢٥٣، ٢٥٤، ٢٥٦، ٢٥٨، ٢٥٩، ٢٦٠، ٢٦١، ٢٦٢، ٢٦٣، ٢٦٤، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٦٧، ٢٦٩، ٢٧٠، ٢٧٢، ٢٧٣، ٢٨٨، ٢٩٠، ٢٩١، ٢٩٢، ٢٩٣، ٢٩٤، ٢٩٦، ٣٠٣، ٣٠٧، ٣٠٩، ٣١٠، ٣١١، ٣١٢، ٣١٣، ٣١٤، ٣١٦، ٣١٧، ٣١٨، ٣٢٠، ٣٢١، ٣٢٢، ٣٢٤، ٣٢٧، ٣٢٨، ٣٣٥، ٣٣٧، ٣٤٠، ٣٤١، ٣٤٢، ٣٤٤، ٣٤٥، ٣٤٩، ٣٥٠، ٣٥١، ٣٥٤، ٣٥٨، ٣٦٢، ٣٧٨، ٣٨١، ٤٠٤، ٤٠٨، ٤١٣، ٤١٥، ٤١٨، ٤٢٠، ٤٢١، ٤٢٦، ٤٢٨، ٤٢٩، ٤٣١، ٤٣٢، ٤٤١، ٤٤٣، ٤٤٧، ٤٥٣، ٤٥٨، ٤٦٣، ٤٦٤، ٤٦٥، ٤٦٦، ٤٦٧، ٤٦٨، ٤٦٩، ٤٧١، ٤٧٤، ٤٧٥، ٤٧٨، ٤٨١، ٤٨٢، ٤٩٢، ٤٩٣، ٤٩٦، ٤٩٧، ٤٩٨، ٤٩٩، ٥٠٠، ٥٠١، ٥٠٣، ٥٠٦، ٥٠٧، ٥٠٩، ٥١١، ٥١٢، ٥١٤، ٥١٥، ٥١٦، ٥٢١، ٥٢٢، ٥٢٣، ٥٣٣، ٥٣٤، ٥٣٥، ٥٣٧، ٥٤٠، ٥٤١، ٥٤٢، ٥٤٥، ٥٤٦، ٥٤٨، ٥٤٩، ٥٥٠، ٥٥٣، ٥٥٤، ٥٦١، ٥٦٢، ٥٦٤، ٥٦٥، ٥٦٧، ٥٧٠، ٥٧١، ٥٧٢، ٥٧٣، ٥٧٤، ٥٧٥، ٥٧٦، ٥٧٧، ٥٧٨، ٥٧٩، ٥٨٠، ٥٨١، ٥٨٣، ٥٨٥، ٥٨٦، ٥٨٧، ٥٨٩، ٥٩٠، ٥٩٦، ٥٩٧، ٥٩٨، ٦٠٨، ٦٠٩، ٦١١، ٦١٢، ٦١٤، ٦٢٣، ٦٢٧، ٦٣٠، ٦٣٣، ٦٣٤، ٦٣٥، ٦٣٧، ٦٤٦، ٦٤٧، ٦٤٨

شیروان، ١٥٤، ٤١٢، ٤٤٦، ٤٤٧، ٤٧٢، ٥٢٣، ٥٢٥، ٦٤٨
شیکاگۆ، ٢

ع

عەرشی بەرین، ٤٧٥
عەرەبستان، ٧٧، ٧٨، ٧٩، ٢٣٧، ٣٥٣، ٣٦٦، ٤٦٣، ٤٩٩، ٦٤٨
عوسمانی، ٦، ٧، ٣٦، ٤٥، ٥٦، ٧١، ٩٦، ٩٧، ١٠١، ١٠٣، ١٠٨، ١١٢، ١٤٦، ١٧٤، ١٨٠، ١٨٦، ١٩٧، ٢٥٠، ٣٣٩، ٣٤٢، ٣٤٧، ٣٥٣، ٣٥٥، ٣٦٠، ٣٦٤، ٣٦٦، ٣٦٧، ٣٦٨، ٣٧٢، ٣٧٥، ٣٩١، ٣٩٨، ٣٩٩، ٤٠٣، ٤٠٥، ٤٠٧، ٤٠٨، ٤٠٩، ٤١٣، ٤١٥، ٤١٦، ٤١٧، ٤٢٨، ٤٢٩، ٤٣٣، ٤٤٦، ٤٤٩، ٤٥٢، ٤٨٣، ٥١٩، ٥٢٤، ٥٣٠، ٥٣١، ٥٣٢، ٥٣٤، ٥٣٦، ٥٣٧، ٥٣٨، ٥٤٨، ٥٥٦، ٥٦٠، ٥٨١، ٥٨٥، ٦٣٩، ٦٤٢، ٦٤٩

ف

فارس، ٣١، ٣٢، ٣٤، ٥٣، ٥٧، ٥٨، ٥٩، ٦٢، ٦٩، ٧٢، ٧٥، ٨٠، ١٠٧، ١٢٩، ١٣٠، ١٣١، ١٣٢، ١٣٤، ١٣٦، ١٤٢، ١٤٦، ١٥٥، ١٥٩، ١٦٧، ١٨٠، ١٩١، ١٩٣، ٢٠٤، ٢١٤، ٢٢٠، ٢٤١، ٢٤٢، ٢٤٣، ٢٤٥، ٢٤٨، ٢٥١، ٢٥٢، ٢٥٦، ٢٥٨، ٢٥٩، ٢٦٢، ٢٦٦، ٢٦٧، ٢٦٨، ٢٧٣، ٢٧٨، ٢٨٠، ٣٠٨، ٣٢٩، ٣٣٣، ٣٣٥، ٣٣٧، ٣٤١، ٣٤٨، ٣٥١، ٣٦٠، ٣٦١، ٣٦٥، ٣٦٦، ٣٧٦، ٣٨٥، ٤٠٢، ٤٣٨، ٤٥٧، ٤٨١، ٤٨٦، ٤٩٩، ٥٠٨، ٥١٢، ٥١٥، ٥٢٤، ٥٢٥، ٥٣٧، ٥٣٨، ٥٤٢، ٥٤٣، ٥٤٤، ٥٤٦، ٥٥٠، ٥٥٢، ٥٥٦، ٥٥٧، ٥٦٠، ٥٦١، ٥٦٦، ٥٨٠، ٥٨٣، ٥٨٦، ٥٨٩، ٦٠٨، ٦٣٠، ٦٣٤، ٦٣٨، ٦٣٩، ٦٤٠، ٦٤٦، ٦٤٧، ٦٤٨، ٦٥١
فال، ١٤٠
فاو، ٤٣٤
فایق، ١٧٤
فەرانسە، ١، ١٣٧، ١٨٦، ٣٣٩، ٥٢٠، ٥٣٧، ٥٤٣، ٥٤٩، ٥٥٨، ٥٦٠، ٥٦١، ٦٤٠، ٦٤٤
فەراهان، ٤٤، ٤٦، ٥٤، ١٤٣، ١٥٢، ١٧٤
فەرەحئاباد، ١٣٥
فەرزین، ١٧٤
فەسا، ٢٤٨، ٥١٧
فەلاحییە، ٣٥٢، ٣٥٣، ٣٥٦، ٣٥٧، ٣٦٤
فەهلیان، ٦٤، ٢٥٨، ٢٧٣، ٣٥٣
فێندرێسک، ٣١٩
فورات، ٣٦٥، ٤٢٦
فیرووزئاباد، ٦٠
فین، ٢٣٢، ٢٣٣

ق

قائین، ١٠، ٢٠
قارس، ٤١٢، ٤٥١
قەببان، ٣٥١، ٣٥٢، ٣٥٧، ٣٩٧
قەتەر، ٣٣٣، ٣٤٦
قەتیف، ٤٣٤
قەدەمگا، ٢٧٣
قەراتۆرێ، ٥٧، ٧٣
قەراچەداغ، ١٤، ١٥١، ٤٤٧
قەرەچەمەن، ١٨٠، ١٨٨، ١٩٤، ٢١٩، ٢٢٠، ٢٢٢، ٢٢٥، ٢٢٩، ٢٤١
قەرەقیتاق، ٤٤٨، ٤٥٣
قەرەکەرێز، ١٧٤
قەرین، ٣٨٧، ٤٢٨، ٤٣٤

قەزوێن، ١٥، ٢٤، ٤٩، ٦٤، ٦٨، ٧٤، ٨٦، ١٣٦، ١٤٣، ١٥٠، ١٨٥، ١٩٦، ٢١٨، ٢٢٠، ٣٠٣، ٣٠٤، ٣١٤، ٣٢٦، ٤٦٨، ٤٧٤، ٤٨٤، ٥٠٩، ٥٢١، ٥٢٢، ٥٦٩
قەسری‌شیرین، ٧٠
قەفقاز، ١، ٣٢، ٨٣، ١١٥، ٢٣٠، ٤١٢، ٤١٧، ٤٧٣، ٥٢٠، ٥٢٤، ٥٢٦، ٥٢٩، ٦٤١، ٦٤٨، ٦٤٩
قەلاچوالان، ٣٧٣، ٤٠٣، ٤٠٤، ٤٠٥، ٤١٤
قەندەهار، ١٨، ١٨٠، ١٨٧، ٦١٢
قزلار، ٥٢٥، ٥٣٠
قوببە، ٤٤٥، ٤٧٢
قوڕنە، ٣٧٩، ٣٨٣
قوروەی، ١٧٥
قوم، ١٥، ١٦، ٣٤، ٤٠، ١١٢، ١٤٢، ١٤٣، ١٤٧، ١٦٧، ١٨٢، ١٨٣، ٢٣٢، ٢٣٩، ٢٤٧، ٢٩٧، ٤٥٨، ٤٧٨، ٤٨٣، ٥٠٤، ٥١٥، ٥٢١، ٥٨٠
قومشە، ٥٣، ٧٢، ١٢٠، ١٢١، ١٢٢، ١٧١، ٢٠٦، ٢٠٩، ٤٣٤، ٥٨٠

ک

کۆپەنج، ٢٩٩
کۆشکی گولستان، ٤٣٢
کۆهکیلۆیە، ٣٢٩
کابول، ٧٣، ١١٢
کاختی، ٤٤٥، ٤٤٨، ٤٥١
کادووس، ١٧٥
کارتێل، ٤٤٥، ٤٤٨، ٤٥٠، ٤٥١
کاروون، ٦٥، ٢٥٢، ٣٥٢، ٣٥٣، ٣٥٦
کازروون، ٦٤، ١٣١، ١٦٠، ٢٤١، ٢٦٠، ٥٠٨، ٥٢٢، ٥٧٠، ٦١٠
کازمین، ٣٧٤
کاشان، ٣٤، ١٣٧، ١٤٢، ١٤٣، ١٤٤، ١٤٧، ١٤٨، ١٥٧، ١٦٢، ١٦٧، ١٨٢، ١٨٥، ٢٠٢، ٢١١، ٢١٨، ٢٢٤، ٢٣٢، ٢٣٣، ٢٤٢، ٤٦٣، ٤٩٤، ٥١٥، ٥٢١، ٥٨٠، ٦١٠، ٦٢٢، ٦٢٣، ٦٢٤
کامیاران، ٤٥
کەربەلا، ٣٢، ٩٧، ٣٧٣، ٣٧٥
کەرخە، ٧٩
کەرکووک، ١٨٧، ١٩٠، ٤٠٧، ٤١٣
کەززاز، ٤٤، ١٤٤، ١٤٥، ١٧٤، ٤٣٤
کەسگەر، ٤٤٢
کەشکووئیە، ٣٠٠
کەلات، ١٠، ١٩، ٢٧، ٤١، ٢٥٥، ٦٠٢
کەمارەج، ١٣٠، ١٣١، ١٣٢، ١٣٣، ١٤٠، ١٨٥، ٢٦٠، ٢٨٠
کەمبریج، ٤٥٨
کەنداوی فارس، ١٥٥، ٢٥٨، ٥٣٨، ٥٤٥، ٥٤٧، ٥٥٢، ٦٣٩، ٦٤٧
کەنگان، ١٤٢، ٢٤٨، ٣٤٠، ٣٦٢، ٥٥٥
کەنگاوەر، ١٣٩
کەویری لووت، ٤٣٩
کەویری نمەک، ١٤٧
کرماشان، ١٣، ٣٣، ٣٦، ٤١، ٤٣، ٤٤، ٤٥، ٤٦، ٥٢، ٥٣، ٥٤، ٦٧، ٦٨، ٦٩، ٧٠، ٧٥، ٨٠، ٨١، ٨٢، ٨٦، ٩٠، ٩٢، ٩٣، ٩٥، ٩٨، ٩٩، ١٠١، ١٠٢، ١٠٣، ١٠٤، ١١١، ١١٤، ١١٨، ١٢٥، ١٢٦، ١٢٧، ١٢٨، ١٣٢، ١٣٩، ١٩٠، ٤٠٣، ٤٠٧، ٤١٣، ٤٦٣، ٤٦٩، ٤٧٥، ٤٧٦، ٤٨٢، ٥٣٢، ٥٨٠، ٥٩٥، ٦٢٤
کرمان، ٣٢، ٦٣، ٦٥، ١٤١، ١٤٦، ١٦٦، ١٩٣، ٢٠٢، ٢٤٦، ٢٥٨، ٢٦١، ٢٦٣، ٢٦٥، ٢٦٨، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٧٨، ٢٧٩، ٢٨٠، ٢٨١، ٢٨٢، ٢٨٤، ٢٨٥، ٢٨٦، ٢٨٩، ٢٩٠، ٢٩١، ٢٩٢، ٢٩٣، ٢٩٤، ٢٩٥، ٢٩٦، ٢٩٧، ٢٩٨، ٢٩٩، ٣٠٠، ٣٠٤، ٣٣٧، ٤٣٨، ٤٤١، ٤٦٩، ٤٧٥،

٤٨٦، ٤٨٨، ٥١١، ٥٢١، ٥٢٢، ٥٣٨،
٥٤١، ٥٤٢، ٥٦٢، ٥٨٣، ٦١٠، ٦١٢،
٦١٣، ٦٤٠، ٦٤٨

کشمیری، ٣٨٠، ٥٣٢، ٥٩٣

کوتەڵدوختەر، ٦٤

کوتوول، ٣٢٥

کوربال، ١٤٠، ٢٤٠، ٥١٧

کـوردان، ٤٠٩

کوردستان، ٣١، ٣٣، ٣٦، ٣٩، ٤٠، ٤٤،
٥٢، ٥٤، ٥٥، ٥٦، ٥٧، ٦٨، ١٠٠،
١٠٣، ١٧٥، ١٨٠، ١٨٨، ١٩٠، ٢١٤،
٢٥٢، ٣١٤، ٣٥١، ٣٧٢، ٣٧٣، ٣٧٥،
٣٨١، ٤٠١، ٤٠٣، ٤٠٤، ٤٠٥، ٤٠٨،
٤٠٩، ٤١٣، ٤١٥، ٤١٦، ٤١٧، ٤٢٩،
٤٣٣، ٤٣٨، ٤٤١، ٤٥٢، ٤٨٢، ٤٩٩،
٥٣٤، ٦١٥، ٦٣٩، ٦٤٢، ٦٤٩

کووار، ٥١٧

کووت، ٤٢٦

کووەیت، ٣٨٧، ٤٢٨، ٤٣٤، ٥٥٨

کوورن، ٦٥

کیار، ٢٧١

گ

گەرووس، ١٥٢، ١٧٥، ٤٠٢

گەراش، ٢٧٩، ٢٩٩

گەرووڵەی هۆرمز، ٣٣٤، ٣٤٩، ٤٣٨

گەناوە، ٣٤٠، ٣٤١

گەنجە، ٨٣، ١٥٤، ١٩٠، ٣٠٨، ٤٤٦،
٤٤٧، ٤٤٩، ٤٥٤، ٥٢١

گەنمان، ١٢١، ١٢٢، ١٣٩، ٢١٤، ٢٧١

گیمبروون، ٣٣، ٥٧، ١٢٢، ١٨٤، ١٨٨،
٢٨٣، ٢٨٦، ٢٨٨، ٣٤٦، ٥٣٨، ٥٤٣،
٦٣٨، ٦٤٤

گلۆن‌ئاباد، ٤٨، ١٤٥

گورجستان، ٩٧، ١١٤، ١١٦، ١٨٧، ٢٠٨،
٤١٢، ٤٤٥، ٤٤٧، ٤٤٨، ٤٥٠، ٤٥١،
٤٥٢، ٤٥٣، ٤٧٣، ٦٤٢، ٦٤٩

گورگان، ٣١، ٣١١، ٣١٨، ٣٢٥، ٣٢٦،
٥١٢

گولباد، ١٦٨، ١٧٧، ٣١٢، ٣١٣، ٣٢٦

گولستانی ئیرەم، ٦٤٨

گونبەدی قابووس، ٣٢٥

گیلان، ٣٢، ٨٥، ١٠٨، ١٣٦، ١٤٩، ١٥١،
١٥٢، ١٩٣، ٢٠٧، ٢١١، ٢٢٣، ٣٠٦،
٣٢٦، ٤٤٢، ٤٤٤، ٤٧٢، ٤٨٤، ٥٢٣،
٥٢٥، ٥٢٨، ٥٣٢، ٥٣٨، ٥٥٣، ٥٦١،
٥٦٢، ٥٩٨

ل

لار، ٣١، ٥٩، ٦٠، ٦٣، ٩٣، ١٣٠، ١٤٠،
١٤٢، ٢٥٩، ٢٦٠، ٢٦١، ٢٦٢، ٢٦٣،
٢٦٤، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٦٧، ٢٦٨، ٢٧١،
٢٧٣، ٢٧٨، ٢٧٩، ٢٩٩، ٣٢٩، ٣٣٥،
٣٤٢، ٣٤٦، ٣٥١، ٣٨٢، ٤٣٨، ٤٦٣،
٥٨٠، ٦١٠

لارەک، ٣٦١

لارستان، ١٣١، ١٣٢، ١٣٤، ١٤٠، ٢٤٥،
٢٥٢، ٢٥٨، ٢٥٩، ٢٦٠، ٢٦١، ٢٦٧،
٣٣٧، ٣٤٩، ٥١٧

لاهوور، ٣٤

لاهیجان، ١٥٠، ٤٦٦

لاوەر، ٣٤٠، ٣٦٢

لەندەن، ٤٨٦، ٥٤٤، ٥٤٧، ٥٥٢، ٥٥٦،
٦٢٩، ٦٣٧، ٦٣٩

لەنگروود، ٥٢٨

لەهێستان، ٣٧٢

لورستان، ٣١، ٣٩، ٤٨، ٥٢، ٦٥، ٦٨،
٦٩، ٧٠، ٧١، ٧٥، ٨٠، ٩٣، ٩٧، ١٠١،
١٢٢، ٢٢٥، ٢٣٧، ٢٤١، ٢٤٣، ٢٤٨،

٢٤٩، ٢٥١، ٤٥٥، ٤٦٣، ٤٩٩، ٥١٨، ٥٨٢، ٦١٥
لیراوی، ٢٥٥، ٢٥٦، ٢٧٢

م

مارجیل، ٢٨١
مازەندەران، ١٣، ٣٢، ٣٥، ٧٥، ٨٦، ٨٩، ١٣٦، ١٤٣، ١٤٤، ١٥٣، ١٥٥، ١٦٢، ١٦٣، ١٦٥، ١٧٣، ١٧٦، ١٨٠، ١٨١، ١٩٣، ٢١٠، ٣٠٢، ٣٠٤، ٣٠٥، ٣٠٦، ٣٠٨، ٣١١، ٣١٣، ٣١٤، ٣١٥، ٣١٦، ٣٢٤، ٣٢٥، ٣٢٨، ٣٤٢، ٣٧٥، ٤٠٢، ٤٢١، ٤٢٢، ٤٣٤، ٤٤٢، ٤٦٥، ٤٨٤، ٤٩٢، ٤٩٨، ٤٩٩، ٥٩٨، ٦٠٨، ٦٢٩
ماكۆ، ٥٣٢
مالابار، ٥٦٦
ماهان، ٣٠٠، ٤٧٦
ماەنێشان، ١٧٥
ماهیدەشت، ٧٠
مبارەكئاباد، ٨٣
مەراغە، ١٤، ١٧٥، ١٨٤، ١٨٦، ١٨٨، ١٩٢، ١٩٥، ٢٠٣، ٢٠٥، ٢١٢، ٤١٣، ٥٢١، ٥٢٢
مەرو، ٨٣، ٥٢١
مەرودەشت، ١٣٠، ٥١٧
مەریوان، ٤٠٤، ٤١٤
مەزینان، ٢٢، ٢٣
مەسقەت، ٣٢٩، ٣٣١، ٣٣٤، ٣٣٦، ٣٣٧، ٣٤٧، ٣٤٨، ٣٩٣، ٤٢٧، ٥٠٢، ٥٥٨، ٥٦٦
مەشهەد، ٦، ٨، ١٠، ١١، ١٢، ١٣، ١٤، ١٥، ١٦، ١٨، ١٩، ٢٠، ٢١، ٢٥، ٢٦، ٢٧، ٣١، ٤٢، ٤٨، ١٠٤، ١١٢، ٢٤٦، ٣٧٥، ٤٤٢، ٤٤٨، ٤٨٨، ٥١٥، ٥٢١، ٥٤٢، ٥٨٩، ٦٢٧، ٦٢٨، ٦٣٥
مەشیز، ٢٧٩، ٢٨٤، ٢٨٦، ٢٩٨، ٢٩٩
مەلاساقان، ١٧٧
مەلایر، ٣٩، ٤١، ٥٧، ٦٤، ٧١
مەنجیل، ٢١٣
مەهاباد، ١٧٥، ٤٣٣
مێشكاباد، ٣٠٠
مێهران، ٥٨٢
محەممەدئاوا، ٦٩
موحرەزی، ٣٥٦، ٣٥٧
مورشیدئاوا، ٦٢٥، ٦٢٧
موسەللا، ٥٧٦
موكری، ١٥٠، ١٥٢، ١٧٤، ١٩٢
موورچەخۆرت، ٤٦٩
مووسڵ، ١٨٧، ١٩٠، ٤١٠، ٤١١، ٤١٣، ٤٧٥
مووكا، ٥٣٨
میاب، ١٧٦
میرهەمزە، ٣١٤، ٤٣١، ٥٧٤
میزدەج، ٢٠٩، ٢٧١
میسووری، ٦٤٧
میلاگرد، ٦٦

ن

نائین، ٢٨٧، ٢٩٧
نارپ، ٢٧٩، ٢٩٨
نارینقەلا، ٢٧٣
نەتەنز، ١٤٢
نەجەف، ٣٢، ٤٤، ٩١، ١٠٣، ١٣١، ١٤٠، ١٦٩، ١٧٧، ١٨٩، ١٩٥، ١٩٧، ٢٠٤، ٢٠٥، ٢٠٦، ٢٣٦، ٢٤٣، ٢٧٣، ٣٧٥، ٤٦٣، ٤٦٤، ٤٧٩، ٥٩٣، ٦٣٤
نەجد، ٣٣٧، ٣٦٢، ٣٩٩، ٥١٧، ٥٢٢

نەخجەوان، ١١٦، ٤٤٩، ٤٥١، ٤٥٤، ٥٣٢
نەرماشیر، ٢٩٥، ٢٩٦، ٢٩٩، ٤٣٩، ٦١٢
نەهاوەند، ٨٠، ٩١، ١٠٧، ٢٤١، ٤٨٠
نەوخەندان، ٦٩، ١٧٦
نەوکەندە، ٣٠٩، ٣١٣، ٣١٦، ٣٢٠، ٣٢٦
نەیشابوور، ٢٠، ٢١، ٢٢، ١٢٥، ٣٢٥

ه

هاروونئاوا، ٥٤، ٧٢، ٤٠٧
هەزارجەریب، ٣٠٣، ٣٠٥، ٣٠٩، ٣١٠، ٣٢٥
هەشتبەر، ٤٣١
هەشتەرخان، ٥٢٥، ٥٣٠، ٦٤١
هەمەدان، ٣٣، ٣٥، ٣٦، ٣٧، ٣٨، ٤٣، ٤٤، ٤٦، ٤٧، ٥٢، ٥٣، ٥٧، ٦٨، ٧٠، ٨١، ١٢٩، ١٣٥، ١٣٩، ١٥٦، ١٧٥، ١٩٠، ١٩٣، ١٩٩، ٢٦٠، ٤٣٣، ٤٥٨، ٤٨١، ٥٠٢، ٥٢١، ٥٣٢، ٥٨٠، ٦٠٨، ٦١٠، ٦١٥، ٦٤٥
هولەند، ٣٣٩، ٣٤٠، ٣٤١، ٥٠٦، ٥٢٠، ٥٣٧، ٥٦٠، ٦٣٩، ٦٤٦
هیند، ١٠٤، ٢٩٧، ٣٦٠، ٣٦٦، ٥٦٠
هیندوچین، ٣٦٥
هیندووستان، ٢٠، ١٣٢، ٣٣٧، ٣٤٧، ٣٦٦، ٤٠٩، ٥٠٢، ٥١٢، ٥١٤، ٥١٥، ٥٢٤، ٥٢٥، ٥٣٢، ٥٣٣، ٥٣٨، ٥٤٣، ٥٥٦، ٥٥٩، ٥٦٠، ٥٦١، ٥٦٥، ٥٦٦، ٦٠٢، ٦٢٤، ٦٢٧، ٦٣٤، ٦٤٠
هیندیجان، ٣٥٢، ٣٦٤، ٤٠٠

و

وەرامین، ١٤٨، ٢٤٧
وەلاشگێرد، ٤٤، ٤٥، ٤٦، ٤٧، ١٢٩
ورمێ، ١١١، ١١٣، ١١٥، ١١٩، ١٢٣، ١٢٨، ١٣٨، ١٤٦، ١٥١، ١٥٢، ١٥٣، ١٥٤، ١٥٦، ١٦٤، ١٨٠، ١٨٦، ١٨٧، ١٩١، ١٩٢، ١٩٥، ١٩٦، ١٩٧، ١٩٨، ١٩٩، ٢٠١، ٢٠٣، ٢٠٦، ٢٠٧، ٢١٧، ٢١٩، ٢٢١، ٢٢٥، ٢٢٧، ٢٣٠، ٢٤٠، ٢٥٢، ٤٤٢، ٤٤٥، ٤٧٩، ٤٩٧، ٥٩٧

ی

یەزد، ١٦، ٣١، ٣٢، ٤٩، ٥١، ٦٠، ٦١، ١٤١، ١٤٢، ١٤٥، ١٤٦، ١٥٩، ١٦٦، ١٨٢، ٢٠٢، ٢١١، ٢١٢، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٨٠، ٢٨١، ٢٨٢، ٢٨٧، ٢٨٨، ٢٩٧، ٤٦٣، ٥٢١، ٥٢٢، ٥٧٢، ٥٨٠
یەزدخواست، ٥١٧، ٦٠٨
یەکاوی عارەبان، ٣٥١، ٣٥٦، ٣٥٩

جەللەی هۆز و خانەدان و تایفان

ئەلف

ئۆرشلوو، ٢٠٣

ئۆزبەک، ١٥، ٣٥، ٣٦، ٦٢، ١٦١، ١٦٢، ١٧٠، ٢٢٧

ئۆغوز، ٢٠٢

ئاشاقەباش، ٨٨، ٨٩، ١٨٣، ٣٢٥، ٣٣٢

ئالاینان، ٥٤٢

ئالی کەسیر، ٨٢، ٨٣

ئالیبوومهیره، ١١٢

ئەبدالّی، ٩، ١٠، ١٢، ٣٥

ئەبولوێردییەکان، ٥٤١

ئەتەکی، ١٧، ١٨، ٢٧، ٣٦، ٨٩

ئەحمەدوەندی، ٥٠٥

ئەردەلان، ٣٨، ٤١، ٤٥، ٥٥، ٥٧، ٥٨، ٧١، ١٦١، ١٨٥، ١٩٦، ٣٩٢، ٤٢١، ٤٢٢، ٤٢٣، ٤٢٤، ٤٢٥، ٤٢٦، ٤٣٤، ٤٣٥، ٤٧٧، ٤٨٥، ٥٠٢

ئەرشەد، ٧٤

ئەرمەنی، ٦٠، ٦٨، ١٢٥، ١٢٦، ٢٠٧، ٢٠٩، ٣٥٨، ٣٩٧، ٣٩٩، ٤٤٠، ٤٥٠، ٤٧٥، ٤٩٢، ٥٢٥، ٥٢٦، ٥٢٨، ٥٢٩، ٥٣٠، ٥٣١، ٥٥١، ٥٥٢، ٥٦٣، ٥٦٤، ٥٦٧، ٦٧٦

ئەفشار، ١، ٥، ٧، ٨، ٩، ١١، ١٥، ٢٤، ٢٥، ٢٦، ٣٤، ٣٦، ٣٩، ٥١، ٥٧، ٦١، ٦٤، ٦٧، ٦٩، ٧١، ٧٢، ٧٤، ٧٧، ٩٢، ١١٧، ١١٨، ١١٩، ١٢٠، ١٢٢، ١٢٣، ١٢٦، ١٢٨، ١٣١، ١٣٤، ١٣٨، ١٤٤، ١٥٥، ١٥٦، ١٥٧، ١٥٩، ١٦٠، ١٦١، ١٦٢، ١٦٥، ١٦٦، ١٧٣، ١٨١، ١٨٤، ١٨٥، ١٩٠، ١٩٥، ١٩٧، ١٩٩، ٢٠٠، ٢٠٢، ٢٠٣، ٢٠٤، ٢٠٥، ٢٠٧، ٢٠٩، ٢١٣، ٢١٤، ٢١٥، ٢١٦، ٢٢٠، ٢٢٢، ٢٢٤، ٢٢٥، ٢٢٧، ٢٣٢، ٢٤٦، ٢٧١، ٢٧٤، ٢٨٣، ٢٨٤، ٢٨٥، ٢٩٢، ٣٠٠، ٣٠٥، ٣١٥، ٣٢١، ٣٧١، ٣٩٣، ٤٣٥، ٤٥٥، ٤٦٩، ٤٧١، ٤٨٠، ٤٨٢، ٤٨٦، ٥٢٥، ٥٦٥، ٦٠٨، ٦١٤

ئەفشاری ئوروومی، ٢٠٢، ٢٠٣

ئەفشارییان، ١٩٠، ٥٣٧، ٦٦٢

ئەفشارییە، ٢٩١، ٤٦١، ٦٤٥، ٦٥٢، ٦٧٦

ئەفغان، ٨، ٩، ١٠، ١٥، ١٨، ٢٠، ٢١، ٢٣، ٢٧، ٢٨، ٢٩، ٣٣، ٣٥، ٣٦، ٦٢، ١١٠، ١١٧، ١٢٣، ١٢٥، ١٢٧، ١٢٨، ١٣١، ١٣٣، ١٣٧، ١٥٤، ١٦٠، ١٦١، ١٦٢، ١٧٠، ١٩١، ١٩٣، ١٩٧، ٢٠١، ٢٢٣، ٢٢٧، ٢٧٣، ٢٩٣، ٣٢٧، ٣٢٩، ٤٥٥، ٤٦٩، ٥٣٥، ٦٥٩

ئەفغانییان، ١٧٣، ١٩٠، ٥٣٧

ئەلوەندی، ٧٣

ئەلیاسی، ٢٨٨

ئیرلوو، ٢٠٣، ٢٨٣

ئیسماعیلییە، ٣١٤

ئینالوو، ٥٤١

ب

بابان، ٤٧، ٧٣، ١٢٤، ١٣٥، ١٩٦، ٢٠٠، ٣٩٢، ٤٢١، ٤٢٢، ٤٢٣، ٤٢٤، ٤٢٥، ٤٣٤، ٤٣٥، ٤٣٦

باوی، ١٩، ٨٥، ٩٤، ١١٤، ٢٤٥، ٢٦٨، ٢٧١، ٢٨٧، ٣٠٢، ٣٩١، ٤٩٠، ٥١١، ٥٨٢، ٦٠٦، ٦٠٨، ٦٢١، ٦٤٨

بەبە، ٧٣

بەختیاری، ١٠، ١٢، ٢٥، ٣٢، ٣٦، ٤٢، ٤٣، ٤٨، ٤٩، ٥٠، ٥١، ٥٢، ٥٤، ٦١، ٦٤، ٦٨، ٦٩، ٧٤، ٧٨، ٨١، ٨٣، ٨٤، ٨٦، ٩٤، ٩٨، ١٠١، ١٠٣، ١٠٦، ١٠٧،

١٠٨، ١٠٩، ١١١، ١١٢، ١١٤، ١٢٢، ١٢٨، ١٣٢، ١٣٣، ١٤٠، ١٥٣، ٢٣٠، ٢٣٥، ٢٤٠، ٢٤٤، ٢٤٥، ٢٤٧، ٢٥١، ٢٥٢، ٢٥٦، ٢٥٩، ٢٦٠، ٢٦١، ٢٦٢، ٢٦٣، ٢٦٦، ٢٧٢، ٢٨٥، ٢٩٣، ٣١٢، ٤٠٠، ٤٨٠، ٤٨٦، ٥٠٣، ٥٠٦، ٥٢٣، ٥٢٩، ٥٤٠، ٦٠٥، ٦٣٦، ٦٧٠

بەدراق، ٣٤٣

بەرلاس، ٢٩

بەگلە، ٤٢، ٧١، ٢٢٦، ٦٤٠

بەهارلوو، ٥٤١

بلباس، ١٦١، ٢١٢، ٢١٩

بلووچ، ٨، ٣٥، ٣٦، ٧٠، ١٦٢، ٢٨٤، ٢٨٥، ٢٩٤، ٣٣٢، ٣٧٠، ٤٦٠، ٥٦٧

بنیئومەییە، ٥٤١

بنیخوفاجە ٣٧٠، ٣٨٣

بنیعەباس، ١٤٨، ٥٤١

بنیکەعب، ٨٣، ٢٥١، ٢٦٥، ٢٦٧، ٢٦٩، ٢٧٩، ٣٦٠، ٣٧٠، ٣٧١، ٣٧٢، ٣٧٣، ٣٧٧، ٣٧٩، ٣٨٣، ٣٨٦، ٣٩١، ٣٩٦، ٣٩٩، ٤٠١، ٤٠٤، ٤١١، ٥٢٣، ٥٧١، ٥٧٢، ٥٧٣، ٥٧٤، ٥٧٦، ٥٨٢، ٦٧٥

بنیلام، ٨٣، ٢٦٥، ٣٨٦

بوداقبەگی، ٧٣

بیرانوەند، ٥٠٥، ٥٤٢

پ

پەشتوو، ٢٠٢

ت

تاتار، ٢٩٣

تەکلوو، ٤٥، ٤٩، ٥٥، ١٣٤، ١٣٦

تەیبی، ٢٨٧، ٢٨٨

ترک، ١، ١٢٠، ٢٠٠، ٢٠٥، ٢١٦، ٢٦٦، ٤١٢، ٤٤١، ٤٤٣، ٤٥٩، ٤٦٨، ٥٠٤، ٥٤١، ٥٦٣، ٦١٠، ٦٦٩

ترکان، ٣٥٨، ٣٧٦، ٣٧٧، ٣٨٧، ٣٩٣، ٤٠٤، ٤٣٠، ٤٣١، ٤٣٥، ٤٤٨، ٤٤٩، ٤٧٢، ٤٧٤، ٥٦٥، ٥٧٤، ٥٧٨، ٥٨٢، ٥٨٥، ٦٤٦، ٦٦٨

تورکمان، ١٣، ٨٩، ٩٢، ١٧٤، ١٧٥، ١٧٩، ٣١٩، ٣٢٣، ٣٢٧، ٣٢٨، ٣٢٩، ٣٣٠، ٣٣١، ٣٣٢، ٣٣٤، ٣٣٦، ٣٣٧، ٣٤٣، ٥٤٦

ج

جاف، ١٣٢

جەعفەربای، ٣٤٣

جەوانشێر، ١١٩، ١٦٣، ٢٠٥، ٢١٠، ٢٢٥، ٢٤٦، ٤٧١

چ

چاووشلوو، ٤٢

چرکەس، ٤٧٢، ٦٠٧

چگنی، ١١٢، ٢٣٩، ٢٥٥، ٤٩٤، ٥١٧

چوارلەنگ، ٥٠، ٧٦، ٢٦٠، ٢٦١، ٢٦٢، ٥٤١

ح

حاج، ٣٧، ٢٣١

حەلقەداغی، ٣٤٣

حەوتلەنگ، ٥٠، ٧٤، ٧٦، ٢٦٠، ٢٦١، ٢٦٢

حەیدەرخان، ١٣٣، ١٣٤، ٢٠٧، ٢٦٢

خ

خـەراجی، ٢٢٦

خەزاعیل، ٣٨١، ٤١٤، ٤١٥، ٤٢٠، ٤٥٠، ٤٥٦

خەمسە، ١٦٥، ٢٤٦، ٥٣٦

خەواریج، ٣٦٧، ٤١١

خودابەندەلوو، ٣٦، ٧١، ١٤٦

د

داراب، ٦٣، ١٥٥، ٢٧٦، ٢٧٨، ٢٩٥، ٥٤١، ٦٣٨، ٦٤٠

دەشتستانی، ٦٣، ٦٤، ١٣٨، ١٤٠، ١٥١، ١٥٦، ٢٥٥، ٢٨١

دوەللوو، ٢٢، ٢٩، ١٥٨، ١٧١، ١٧٣، ١٧٤، ١٧٦، ١٧٨، ١٨٠، ١٨٣، ١٨٦، ١٨٧، ٣١٨، ٣١٩، ٣٢٢، ٣٢٤، ٣٢٥، ٣٢٦، ٣٢٨، ٣٣١، ٣٣٥، ٣٣٦، ٣٣٧، ٣٤٢، ٤٨٨، ٦٠٧

دشاینان، ٥٤٢

دوڕانی، ١٠، ١٨، ٢٣، ٢٦، ٢٨، ٧٧، ١٤٢، ٢١٥، ٢٩٦، ٤٦١، ٤٩٤، ٦٣٠، ٦٣٩، ٦٥٤، ٦٥٥، ٦٦١، ٦٦٩

دورانی، ٣٠٠، ٣٠٣، ٣٠٦، ٣٠٧، ٣٠٩، ٣١٦

دوژمنزیاری، ١٧٠، ٢٧٢، ٢٨٨

دونبولی، ٢٣، ٨٨، ١٠١، ١١٨، ١١٩، ١٣٦، ١٥٩، ١٦٢، ١٧٣، ١٩٥، ١٩٦، ١٩٩، ٢٠٠، ٢٠١، ٢٠٢، ٢٠٦، ٢٠٧، ٢٠٩، ٢١٥، ٢١٦، ٢١٧، ٢١٨، ٢٢١، ٢٤٦، ٢٥٤، ٢٧٣، ٢٩٩، ٤٦٠، ٤٧٩، ٤٨٠، ٤٨٥، ٤٨٦، ٤٨٧، ٥٠٢، ٥٠٤، ٥٤٠، ٥٦١، ٦٠١، ٦٠٢، ٦١٥، ٦١٧، ٦٢٠، ٦٢٢، ٦٢[illegible]، ٦٢٧، ٦٤٧، ٦٥٢، ٦٥٨، ٦٦٠، ٦٧٧

ڕ

ڕیکا، ١٠٨، ١١٤، ٦٠٧

ڕیکایان، ٦٠٧، ٦١٥

ز

زەعابی، ٣٤٩، ٣٥٠، ٣٥٦، ٣٦٢، ٣٦٤، ٣٨٠

زەند، ٢، ٣، ٥، ٧، ٣٢، ٣٨، ٤٠، ٤١، ٤٢، ٤٤، ٤٥، ٤٦، ٤٧، ٤٨، ٥٥، ٥٦، ٥٨، ٥٩، ٦٦، ٦٨، ٦٩، ٧٠، ٧٨، ٧٩، ٨٤، ٨٦، ٩١، ٩٢، ٩٤، ٩٥، ٩٦، ٩٧، ٩٨، ١٠٣، ١٠٤، ١٠٦، ١٠٧، ١٠٩، ١١١، ١١٢، ١١٣، ١١٧، ١٢٢، ١٢٣، ١٢٤، ١٢٥، ١٢٧، ١٢٩، ١٣٠، ١٣١، ١٣٢، ١٣٣، ١٣٥، ١٣٨، ١٣٩، ١٤٠، ١٤٢، ١٤٤، ١٤٩، ١٥٠، ١٥١، ١٥٢، ١٥٣، ١٥٥، ١٦٣، ١٦٥، ١٦٦، ١٦٨، ١٦٩، ١٧١، ١٧٣، ١٧٤، ١٧٥، ١٧٧، ١٧٩، ١٨٠، ١٨١، ١٨٢، ١٨٦، ١٩٠، ١٩٢، ١٩٣، ١٩٤، ١٩٥، ١٩٧، ٢٠٥، ٢٠٦، ٢٠٧، ٢٠٨، ٢٠٩، ٢١٠، ٢١١، ٢١٢، ٢١٣، ٢١٥، ٢١٦، ٢١٨، ٢١٩، ٢٢١، ٢٢٤، ٢٢٦، ٢٣٠، ٢٣١، ٢٣٢، ٢٣٣، ٢٣٤، ٢٣٥، ٢٣٦، ٢٣٧، ٢٣٨، ٢٤٣، ٢٤٤، ٢٥١، ٢٧٢، ٢٧٩، ٣١٩، ٣٩١، ٤٥٢، ٥٢٤، ٥٥٩، ٦١٦، ٦٢٣، ٦٤٧

زەندیە، ٤٢، ٤٤، ٥٢، ٥٣، ٥٩، ٦٠، ٦١، ٦٧، ٩٣، ١٠٢، ١٠٤، ١١٤، ١١٨، ١٢٢، ١٢٤، ١٢٨، ١٣١، ١٣٢، ١٣٩، ١٤٢، ١٤٣، ١٥١، ١٥٥، ١٥٦، ١٥٩، ١٦٠، ١٦٢، ١٦٣، ١٦٥، ١٦٧، ١٦٨، ١٦٩، ١٧٠، ١٧١، ١٧٣، ١٧٤، ١٧٥، ١٧٦، ١٧٨، ١٧٩، ١٨٣، ١٩١، ١٩٢، ١٩٣، ١٩٤، ١٩٥، ١٩٧، ٢٠٩، ٢١٢، ٢١٣، ٢١٤، ٢١٩، ٢٢١، ٢٢٦، ٢٣٢، ٢٣٤، ٢٣٦، ٢٣٧، ٢٣٩، ٢٤٠، ٢٤٣، ٢٤٤، ٢٤٦، ٢٤٧، ٢٤٨، ٢٥١، ٢٥٢،

٢٥٣، ٢٥٥، ٢٦٠، ٢٦٢، ٢٦٣، ٢٦٤،
٢٦٥، ٢٦٦، ٢٦٨، ٢٦٩، ٢٧٠، ٢٧١،
٢٧٦، ٢٧٧، ٢٧٩، ٢٨١، ٢٨٢، ٢٨٣،
٢٨٤، ٢٨٥، ٢٩٦، ٢٩٧، ٢٩٨، ٣٠٤،
٣٠٥، ٣٠٦، ٣٠٧، ٣٠٩، ٣١٠، ٣١١،
٣١٨، ٣١٩، ٣٢١، ٣٢٧، ٣٢٩، ٣٣٠،
٣٣٣، ٣٣٥، ٣٣٧، ٣٣٩، ٣٥٦، ٣٥٧،
٣٥٨، ٣٥٩، ٣٦٤، ٣٦٧، ٣٦٨، ٣٦٩،
٣٧٤، ٣٧٦، ٣٧٧، ٣٧٩، ٣٩٣، ٣٩٤،
٣٩٨، ٤٠٠، ٤٠٢، ٤٠٩، ٤١٠، ٤١١،
٤١٢، ٤١٣، ٤١٥، ٤١٦، ٤٢٣، ٤٢٤،
٤٢٥، ٤٢٧، ٤٢٩، ٤٣٣، ٤٣٥، ٤٣٨،
٤٣٩، ٤٤٢، ٤٤٥، ٤٤٦، ٤٤٧، ٤٥٠،
٤٥١، ٤٥٢، ٤٥٣، ٤٥٤، ٤٥٩، ٤٦١،
٤٦٩، ٤٧٦، ٤٨٠، ٤٨٤، ٤٨٥، ٤٨٧،
٥٠٥، ٥٠٩، ٥١١، ٥٢٢، ٥٢٣، ٥٣٥،
٥٤٩، ٥٥٦، ٥٨٨، ٥٩٦، ٥٩٧، ٦٠٢،
٦٠٧، ٦٣١، ٦٣٤، ٦٣٨، ٦٤٥، ٦٤٦،
٦٤٨، ٦٤٩، ٦٥١، ٦٥٢، ٦٥٣، ٦٥٦،
٦٥٧، ٦٥٩، ٦٦١، ٦٦٢، ٦٦٣، ٦٧٠،
٦٧٤، ٦٧٥، ٦٧٦، ٦٧٧، ٦٧٨

س

ساسانییەکان، ٧٥
سەفەوی، ٢، ٥، ٦، ٧، ١١، ١٦، ١٧، ١٨،
٢٧، ٣٣، ٣٤، ٤١، ٤٤، ٤٥، ٤٩، ٥٢،
٧٢، ٧٥، ٨٥، ٨٧، ١٠٢، ١٠٨، ١٢٠،
١٥٣، ١٦٠، ١٦٦، ١٨١، ٢٠٢، ٢٠٣،
٢١٦، ٢٤٣، ٣٢١، ٣٤٧، ٣٤٨، ٣٨٥،
٣٩٤، ٤١٨، ٤٣٣، ٤٥١، ٤٥٩، ٤٦٠،
٤٦٤، ٤٦٨، ٤٧٧، ٤٧٨، ٤٨٢، ٤٨٤،
٤٨٥، ٤٨٩، ٤٩٠، ٤٩١، ٥٠٠، ٥١٢،
٥٢٧، ٥٣٧، ٥٣٨، ٥٤٣، ٥٤٥، ٥٦٢،
٥٦٤، ٥٨٨، ٦٠٤، ٦٠٥، ٦٠٦، ٦٠٩،
٦١٢، ٦١٩، ٦٣٠، ٦٤٥، ٦٥٣، ٦٥٤،
٦٥٦، ٦٥٧، ٦٥٩، ٦٦٠، ٦٦١، ٦٦٥،
٦٦٩، ٦٧٨
سەفەوییە، ٧٤، ١٥٤، ١٦٦، ٢٥٥، ٢٩١،
٤٧٧، ٤٧٩، ٤٨٠، ٤٩٣، ٥١٦، ٥٦١،
٥٨٤، ٦٥٣
سەلجووقییە، ٢٩١

ع

عامیری، ٧٢
عەباسییەکان، ٣٨٤
عەرەب، ١٤، ١٧، ٢٦، ٢٧، ٧٢، ٨٢، ٨٤،
١٣٣، ١٥٠، ١٥٤، ٢٤٩، ٢٥٧، ٢٧٥،
٢٧٧، ٢٨١، ٢٩٧، ٣٤٩، ٣٥١، ٣٥٨،
٣٦٥، ٣٨٤، ٤١٦، ٤٤٦، ٤٩٥، ٥٤١،
٥٦٣، ٦٣٨
عەمارلوو، ١٨٦، ٢٠٧، ٢١١، ٢٢٥، ٤٦٦
عتووبی، ٣٤٩
عیسابەگی، ٢٢٦

غ

غەلجایی، ٣٥، ١٠١، ١٠٢، ١١٨، ١١٩،
١٥٣، ١٩٧، ٢٢٣، ٥٠١

ق

قۆرقلوو، ٥١، ٧٨، ١٢٠، ٢٠٣
قۆیونلوو، ١٦٦
قاجار، ٢، ٩، ١٢، ١٣، ٢٢، ٢٤، ٨٧، ٨٩،
٩٠، ٩١، ٩٢، ٩٣، ٩٤، ١٠٣، ١١٧،
١٢٣، ١٢٧، ١٤٢، ١٤٥، ١٤٦، ١٤٩،
١٥٠، ١٥١، ١٥٢، ١٥٤، ١٥٥، ١٥٦،
١٥٧، ١٥٨، ١٥٩، ١٦٠، ١٦١، ١٦٢،
١٦٣، ١٦٥، ١٦٦، ١٦٨، ١٦٩، ١٧١،
١٧٢، ١٧٣، ١٧٤، ١٧٥، ١٧٧، ١٧٨،
١٧٩، ١٨٠، ١٨١، ١٨٢، ١٨٦، ١٨٨،
١٩٠، ١٩١، ١٩٤، ١٩٨، ١٩٩، ٢٠٤،

٢١١، ٢١٥، ٢١٩، ٢٢١، ٢٢٣، ٢٣١، ٢٣٧، ٢٥٤، ٢٥٥، ٢٦٤، ٢٦٨، ٢٧٨، ٢٧٩، ٢٨٤، ٢٩١، ٣١٨، ٣١٩، ٣٢٠، ٣٢١، ٣٢٤، ٣٢٥، ٣٢٧، ٣٢٨، ٣٢٩، ٣٣٠، ٣٣٣، ٣٣٥، ٣٣٩، ٣٤٠، ٣٤١، ٣٤٢، ٣٤٣، ٣٤٤، ٣٤٦، ٣٥٩، ٤٢٢، ٤٤٢، ٤٥٤، ٤٦١، ٤٦٤، ٤٦٩، ٤٧١، ٤٧٤، ٤٨٦، ٤٨٨، ٤٩٤، ٤٩٦، ٤٩٩، ٥٠٨، ٥٣٥، ٥٣٦، ٥٤٠، ٥٤١، ٥٥٢، ٥٨٤، ٦٠٣، ٦٢٤، ٦٣٣، ٦٣٤، ٦٣٥، ٦٣٧، ٦٣٨، ٦٣٩، ٦٤٨، ٦٥٥، ٦٧٧

قاجارییەکان، ١، ٢، ٥، ٧، ٨٧، ١٨٢، ٣٤٣، ٣٨٩، ٤٦٦، ٦٠٩

قاسملوو، ٢٠٣، ٢٠٤، ٢١٥

قەجەری، ١٩٥، ٣٣٩، ٣٤٥

قەرەگوێزلوو، ٦٠، ٧١، ١٣٠، ١٤٦، ٥٠٥

قەشقایی، ١٤٦، ١٥٠، ٥٠٣، ٥٠٤، ٥٤١، ٥٦١

قەواسم، ٣٥١، ٣٥٤، ٢٨٠

قوانلوو، ١٧٢، ١٧٣، ١٨٢، ١٨٦، ٣١٩، ٣٢٠، ٣٢٤، ٣٢٦، ٤٨٨

ک

کۆسەی ئەحمەدلووی ئەفشار، ٤٧

کائید، ٣٧، ٣٩، ٧١

کاپلانقلوو، ١٩٧

کەلهوڕ، ٤١، ٤٦، ٥٦، ٧٢، ٧٣، ٩١، ٩٤، ١١٣، ١٣٤، ١٤٧، ٤٢٩، ٥٠٥، ٥٥٩، ٦٠٥، ٦٠٨

کەلەپا، ٧٣

کەلەجۆ، ٧٣

کرێملی، ١٩٨، ٢٣٦، ٢٤٢، ٤٥١، ٥٨٥، ٦٧٢، ٦٧٣

کورد، ١٥، ٢١، ٢٩، ٤١، ٤٦، ٤٧، ٥٨، ٧٣، ١٣٠، ١٤٢، ١٤٦، ١٤٧، ١٥٨، ١٥٩، ١٦٢، ١٧٧، ١٨٠، ١٨٧، ٢٠٠، ٢٠٣، ٢٢٥، ٢٦٠، ٢٦١، ٤٢٤، ٥٠٥، ٦٠٧

کوردەکان، ٤١، ٧٠، ١٨٠

کولیایی، ١٤٦

گ

گۆران، ٥٠٥

گشتاسبی، ٢٨٨

گورجی، ١٠، ٢٩، ٤٤، ٦٨، ٧١، ١٠٢، ١٥٩، ١٩٧، ٢٠٢، ٣٨٧، ٣٨٩، ٤٦٥، ٤٦٩، ٤٧٥، ٤٧٦، ٤٩٤، ٤٩٦، ٥٢٨، ٥٢٩، ٥٤٥، ٦٠٦، ٦٠٧، ٦٦٩

گوندوزلوو، ٢٠٣

گووکلان، ٣٢٧، ٣٤٣

ل

لەزگی، ١٢٢، ٤٧٢

لەشەنی، ١٣٧، ١٤١، ١٤٧

لەک، ٤١، ٤٥، ١٣٤، ١٤٧، ٤٠٥، ٥٣٩، ٥٤٨، ٥٤٩، ٥٥٦، ٥٥٧، ٦٠٨

لوڕ، ٤١، ٧٥، ١٠٥، ١٣٠، ٢٣٠، ٢٥١، ٢٥٢، ٢٦٣، ٢٦٤، ٢٦٨، ٣٢٧، ٣٢٩، ٤٥٠، ٥٣٩، ٦٠٥، ٦٠٨

لوڕی فەیلی، ٤١

لیراوی، ٢٧٠، ٢٧١، ٢٨٨

م

ماڵئەحمەدلوو، ١٣٧، ١٤٧

مامەش، ١٨٤

ماهیدەشتی، ٧٣

مەتارەش، ٣٥٥، ٣٥٦

مەغوول، ١٠٩، ٢١٦، ٢٩١، ٢٨٤، ٥٢٥، ٥٤٢، ٥٤٣، ٦٠١، ٦٤٥

مەمالیک، ٣٨٥، ٢٨٧، ٣٩١، ٤٢٨، ٤٣٦، ٤٣٧، ٥٥٧

مەمەسەنی، ١٤٠، ١٥٠، ٢٧٢، ٢٨٨

مەنسووری، ٧٣، ١٨٢، ٣٢٦

مەنگوڕ، ١٨٤

مسوڵمانی پیوازی، ٤٩٤

موشەعشەعی، ٨١، ٨٣، ٢٤٩، ٢٥٧، ٢٦٦، ٣٧٢، ٣٧٤، ٣٨٥، ٤١٨

موکری، ١٥٩، ١٦١، ١٨٤، ٢٠٣

مونتەفیق، ٣٨٥، ٣٨٦، ٣٨٨، ٣٩٨، ٣٩٩، ٤٠٢، ٤٠٣، ٤١٠، ٤١٤، ٤١٥، ٤١٦، ٤١٧، ٤١٨، ٤١٩، ٤٤٤، ٤٤٥، ٤٤٦، ٤٤٧، ٥٨٢

مووشگیر، ٧٣

میرسالاری، ٥٠٤

میشمەست، ٥٠٥

ن

نەقەر، ٥٤١

نیعمەتوڵلاهی، ٤٩١، ٤٩٢، ٤٩٨

ه

هەرکی، ٢١٢، ٢١٩، ٢٢٦

هەزارە، ١١٧، ٢١٩، ٢٢٦، ٦٤٠

هوداوەند، ٥٠٥

هیندی، ٥٣، ١٠٩، ١٣٧، ٢٧٤، ٢٧٧، ٢٧٨، ٢٩٣، ٢٩٩، ٣١٣، ٣٣١، ٣٤٨، ٣٥١، ٣٥٣، ٣٥٤، ٣٥٧، ٣٥٨، ٣٦٠، ٣٦١، ٣٦٢، ٣٦٦، ٣٦٩، ٣٧٣، ٣٧٤، ٣٧٧، ٣٧٨، ٣٨٦، ٣٨٨، ٣٩٠، ٣٩٦، ٣٩٩، ٤٠٠، ٤٠٣، ٤٠٥، ٤٠٨، ٤١٢، ٤٣٩، ٤٤٥، ٤٤٨، ٥٧٣، ٥٧٤، ٥٨٤

و

وەند، ٣٨، ٤٦، ١٣٣، ١٤٧، ٥٠٥، ٦٠٥

ی

یۆسفی، ٢٨٨

یەزیدی، ٢١٢، ٢٢٠

یەمووت، ٨٩، ٣٢٧، ٣٣٧، ٣٤٣

یوخاریباشەکان، ٨٨، ١٧٤، ١٧٩، ١٨٧، ٣٢٢، ٣٢٣، ٣٣٢، ٣٣٦

جەللەی ناوی کەسان

ئەلف

ئابراهام، ٣٧٩، ٤١٤، ٤٥٦، ٦٠٢، ٦٩٦
ئادینەخان، ٧٤
ئارکێل، ١٢٤، ١٢٥، ١٢٦، ١٦٨، ٢٠٥، ٢٠٨، ٢٢٨، ٤٤٨، ٤٨٧، ٤٨٨، ٤٩٠، ٤٩١، ٤٩٢، ٤٩٣، ٥١٣، ٦٩٢
ئارنووا، ٦٩١
ئازادخان، ٦٠، ٧٤، ٨٧، ١٠٣، ١١٠، ١١١، ١٢١، ١٢٢، ١٢٣، ١٢٤، ١٢٥، ١٢٦، ١٢٧، ١٢٩، ١٣٠، ١٣١، ١٣٢، ١٣٣، ١٣٤، ١٣٥، ١٣٦، ١٣٧، ١٣٨، ١٤٠، ١٤١، ١٤٢، ١٤٣، ١٤٥، ١٤٦، ١٤٨، ١٤٩، ١٥١، ١٥٤، ١٥٨، ١٥٩، ١٦٠، ١٦١، ١٦٢، ١٦٣، ١٦٤، ١٦٥، ١٦٦، ١٦٧، ١٦٨، ١٧٠، ١٧٣، ١٧٧، ١٧٨، ١٨١، ١٩٠، ١٩١، ١٩٢، ١٩٧، ١٩٩، ٢٠٠، ٢٠٣، ٢٠٤، ٢٠٥، ٢٠٦، ٢٠٧، ٢٠٨، ٢١١، ٢٢٤، ٢٢٧، ٢٢٨، ٢٢٩، ٢٣١، ٢٣٣، ٢٦٣، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٨٤، ٢٨٥، ٢٨٦، ٢٨٨، ٣٠٣، ٣٠٥، ٣٠٦، ٣٨٥، ٤٠٣، ٤٣٦، ٤٣٧، ٤٨٥، ٥١٩، ٥٢١، ٥٢٥، ٥٤٨، ٥٥١، ٥٥٥، ٥٥٦، ٦٤٧، ٦٧٣، ٦٩٠، ٦٩٤، ٦٩٥
ئازادخانی ئەفغان، ٣٤، ١١٤، ١٢١، ١٣٨، ٤٧١
ئازەر، ٤٩، ٧٠، ١٢٢، ٥٠٢، ٥٥٦، ٥٥٨، ٥٥٩، ٦٦٩، ٦٨٢
ئاغا فەزلوڵلا، ٥٣٤
ئاغاتەقی، ٣٢٢، ٣٢٥، ٣٢٧
ئاغارەفیعی شەفتی، ٤٨٣
ئاغاسی، ٤٩، ٧٦، ١٤١، ٢١٣، ٢٢٤، ٢٢٥، ٥٠١، ٦٨٥
ئاغاعەلی موجتەهیدی کرماشانی، ٥٠٩
ئاغاعەلی سیرجانی، ٣٢٠
ئاغاعەلی شەماعی، ٣٢٥، ٣٢٧
ئاغاعەلی وەزیر، ٦٩٨
ئاغاعەلیڕەزا، ٣٢٧
ئاغاکەمالی فوومەنی، ٥١٢
ئاغامحەممەدخان، ٧، ٣٠، ٨١، ١١٦، ١١٧، ١٨٨، ٣٢٤، ٣٢٩، ٣٣١، ٣٣٥، ٣٣٧، ٣٤١، ٣٤٧، ٣٤٨، ٣٤٩، ٣٥٠، ٣٥١، ٣٥٢، ٣٥٣، ٣٥٤، ٣٥٧، ٣٥٨، ٤٥٧، ٤٦٩، ٤٧١، ٤٨٣، ٥٠٣، ٥١١، ٥١٢، ٥١٣، ٥١٤، ٥٤٠، ٥٤٦، ٥٦٠، ٥٧٤، ٦١٨، ٦٢٣، ٦٢٨، ٦٣٨، ٦٤٢، ٦٥٠، ٦٥٧، ٦٥٨، ٦٥٩، ٦٦٠، ٦٨٠، ٦٨٦
ئاغامحەممەدخانی قاجار، ٢٧٣، ٣٠٠، ٥١٧
ئاغامحەممەدعەلی بێبەهانی، ٥١٥
ئاغامحەممەدی ڕەعنایی، ٢٣٢، ٢٤٠، ٣٨١، ٥٣٩، ٥٥٩
ئاغامحەممەدی ماربینی، ٢٣٢
ئاغامیرباقری گورگیەراقی، ٥٦٦
ئاغاهادی شەفتی، ٤٨٠، ٥١١، ٥١٢
ئالگار، ٢، ٥٠٧، ٥٠٨
ئامێن پێرکیک، ٥٤٩
ئەبداڵخانی بەختیاری، ٥٦٠
ئەبولحەسەنی غەففاری، ٢٦٥
ئەبولفەتحخان، ٥١، ٥٣، ٥٥، ٧٧، ٧٩، ١١٦، ٥٢١، ٥٣٨، ٦٥٠، ٦٥٤، ٦٥٥، ٦٦١
ئەبولقاسم، ٧٩، ١٧٦، ١٩٢، ٣٩٤
ئەبووتالب، ٢٣٢، ٢٨٣
ئەحمەد فەرامەرزی، ٧٠٢
ئەحمەد کەسرەوی، ٦٩٨
ئەحمەدبەگی دونبولی، ٢٢٦

ئەحمەدپاشا، ٤٠١، ٤٣٩، ٤٤١، ٤٤٣، ٤٥٠، ٤٥٢
ئەحمەدخانی ئەبدالی، ٩
ئەحمەدشا، ١٩، ٢١، ٢٢، ٢٤، ٢٩، ٣٠، ٣٣، ٤١، ٧٤، ١٤٣، ١٩٢، ١٩٧، ٢٠٠، ٣٠٥، ٤٠١، ٤٧٨، ٥١١، ٦٥١، ٦٧٧، ٦٩٢
ئەرجییە، ٤٦٢
ئەسکەندەرخان، ١٢٨، ١٣٢، ١٣٦، ١٥٧
ئەسکەندەرخانی زەند، ١١٨
ئەشرەفخانی غەلجایی، ٢٠٤
ئەشرەفسولتان، ٣٥، ٧٣
ئەللاقولیخانی زەنگەنە، ٤٤٢
ئەللامراد، ٢٣٤
ئەللاویردیخانی جاجەرمی، ٣٤٧
ئەللاویردیخانی کرایلی، ٣٤٥
ئەللایارخان، ٣٥، ٣٦، ٧٣، ٣٠٢
ئەللایارخانی ئەفغان، ٣٠٢
ئەفراسیاب، ٧٥، ٣٥٣
ئەکرەمخان، ٢٣١
ئەلعەززاوی، ٤٣٨، ٤٤٢، ٦٩٩
ئەلیاس، ٧٨
ئەمیر ئەسلانخان، ١٥، ٢٦، ٢١٠، ٥٧١
ئەمیر ئەسلانخانی ئەفشار، ٢٦
ئەمیر دەباجی گیلانی، ١١٧
ئەمیر شەمسەددین محەممەد، ٦٨٠
ئەمیر مەعسوومخان، ٣٠
ئەمیر میهرابخان، ٢٨
ئەمیر میهرابخانی نازر، ٢٨
ئەمیر محەممەدسەمیع گەنجالیخان، ٥٥١
ئەمیرئەرسەلان، ٤٣٣
ئەمیرئەسلان، ١٣، ١٤، ٣٥، ١٩١، ٢٣٢
ئەمیرئەسلانخانی قۆرقلووی ئەفشار، ٣٥
ئەمیربەگی سیستانی، ٣٢٢، ٤٧٧
ئەمیرخانی تۆپچیباشی، ١٦، ٣٩، ٧٤، ٦٧٣
ئەمیرخانی عەرەب میشمەست، ١٤، ٢٧
ئەمیرسەمیع، ٦٨٠
ئەمیرعەلەمخانی عەرەب، ١٨
ئەمیرقازی شاملووی قەشقایی، ٥٦٠
ئەمیرگونەخان، ٢٠٦، ٢١٤، ٢١٥، ٢٢٠، ٢٢١، ٣١٥، ٣٢١، ٣٧٣، ٣٧٥، ٣٩٠، ٦٢٦، ٦٣٤
ئەنساری، ٢٠٣، ٢٤٨، ٣٨٠، ٥٣٩، ٦٢٥
ئیتون، ٤٠١، ٤٠٢
ئێرنێست بیر، ٦٨٥
ئیسپەناقچیزادە، ٤٤٦، ٤٤٧
ئێسکات وارینگ، ٦١٨، ٦١٩، ٦٣٠، ٦٣٧، ٦٩٧
ئیحتیشامولمولک، ٣٥٠، ٣٥٣، ٥٠٣، ٦٨٦
ئیدمۆندز، ٤٣، ٤٣٨
ئیعتیمادوسسەلتەنە، ١٧، ٢٤٨، ٤٨٠، ٧٠٠
ئیمام ئەحمەد، ٣٧٧
ئیمام رەزا، ١٠، ١٧، ١٨
ئیمامقولیخانی زەنگەنە، ١٣٨
ئیمامقولیمیرزا، ١٠
ئیمانۆئێل بالیت، ٦٠٥
ئیناق، ٤٤، ٢٣٤، ٢٥١، ٦٤١
ئینسیلی، ٤١٨، ٦٨٩
ئیوز، ١٧١

ب

بابا ئەردەڵ، ٧٨
باباخان، ٤٣، ٦٩، ٣٥٠، ٣٥٦
باباخانی چاووشلوو، ٤٣
باباڕەسووڵی شاترباشی، ٢٤٣
بازین، ٥٣، ٥٤، ٥٥، ٦٩٣، ٦٩٥
باستانی پاریزی، ٥٠٨، ٥٠٩، ٦٩٨
باقرخان، ٦٦٢
بامداد، ٣٦، ٣٧، ٢٤٥، ٣٢٣، ٣٢٤، ٤٣٩، ٦٢٢
بایەزیدی بەستامی، ٢٦
بەرخوردارخان، ٦٥٨
بەستامخان، ٣١٨، ٣٢٠، ٥٠٤
بەسری، ٤٥٣
بەگمحەممەدئاغا، ٥٦٠
بەهار، ١٤٩، ٢١٢، ٢٧٧، ٣١٥، ٤٠٠، ٤٤٩، ٥٠٢، ٥١٠، ٥٥٨، ٦١٦، ٦٤٣
بەیزایی، ١٩٨، ٤٧٧، ٤٩٦، ٦٢٥، ٦٢٧، ٦٢٩، ٦٤٣
بێهبوودخانی ئەتەکی، ١٧، ١٩، ٢٨، ٩٢
بێهبوودخانی هووتەکی، ٣٧
برایمپاشا، ١٦، ٢٧، ٢١٠، ٤٨٧، ٥٨٠
برایمخانی بوغایری، ٢٢، ١٦٣، ١٦٨، ١٧٥، ١٧٩، ١٨٠، ١٩٢، ٢١٣، ٢٤٠، ٢٥٢، ٢٦٣
برایمخانی زەهیروددەوله، ٢٥، ٢٦
برایممیرزا، ١٤، ١٥، ٢٥، ٢٦، ٢٧، ٣٦، ٣٧، ٣٨، ٣٩، ٤٠، ٤٥، ٤٧، ٤٨، ٥٢، ٦٤، ٦٥، ٧٤، ٧٨، ٨٠، ١٩١، ٢١٠، ٢١٧، ٢٢٤، ٢٢٩، ٣٦٠، ٣٦٥، ٥١٩، ٦٠٨، ٦٧٣، ٦٧٧، ٦٩٢
برووسە، ٢٢٩، ٦٩٩
بنیموعین، ٣٦٤، ٣٦٧، ٣٧٨، ٣٨٢، ٣٩٤، ٣٩٥، ٦٠٠
بوخاری، ٢١، ٤٧٨، ٦٧٨، ٦٨٧
بوداق، ٤٤، ٧٥، ٢٣٤، ٢٥١
بوغایری، ٦٥، ١٦٥، ١٦٧، ٢٤١، ٢٥٣، ٦٨٧
بوگولی، ٤٩٠
بووریل، ٤٢٢
بووشمەن، ٣٧٤
بیبی شاجیهانخانم، ٣٢٩
بیشاپ زەکەریا، ٥٤٨

پ

پارسۆنێز، ٣٧٩، ٤١٣، ٤١٤، ٤١٥، ٤١٧، ٤١٨، ٤١٩، ٤٢١، ٦٠١، ٦٩٦
پاکرەوان، ٣٢٩، ٣٣١، ٣٥٢، ٣٥٣
پالاس، ٦٩٦
پەناخان، ٢١٧، ٢٢٦، ٢٢٩، ٢٣٣، ٤٨٥
پەناخانی جەوانشێر، ١٦٨، ٢١١، ٢١٦، ٢٢٣، ٢٥٥، ٤٨٨
پەناخانی قەلابری، ٢٧
پێترۆ پێدریۆ، ٦٠٥
پێتری سێهەم، ٥٦٩
پێتری یەکەم، ٥٦٩
پێری، ٣، ٢٦، ٢٧، ٢٩، ٧٨، ١١٨، ١١٩، ١٥٢، ١٩٣، ٢٣١، ٢٣٣، ٢٦٤، ٢٦٥، ٢٩٦، ٢٩٧، ٢٩٨، ٣٢٦، ٣٥٦، ٣٥٨، ٣٨٤، ٣٩٥، ٣٩٦، ٤٣٣، ٤٧١، ٥١٢، ٥١٣، ٥١٤، ٥٢٤، ٥٩٣، ٦٦٣
پرایس، ٣٨٧، ٥٨٨
پیتێر ئاوێری، ٢
پیتێر هانینگ، ٣٧٤
پیرمرادخان، ٢٤٧
پیرە، ٥٤٣، ٦٠٦، ٦٠٧

ت

تاهیرسولتان، ١٧٠
تەباتەبایی، ٢٩٧، ٦٨٣
تەقیخانی بافقی، ١٥٤، ٣٠٥، ٣٠٦، ٣٠٨، ٣١٣، ٣١٤، ٥٤٠، ٦٢٩
تەقیخانی بەمی، ٣٠٥، ٣٠٨
تەقیخانی دورانی، ٣١٠، ٣١٢، ٣١٦
تەقیخانی زەند، ٤٧٩
تەقیخانی شیرازی، ٦٣، ٧٩، ٣٦١
تەهمتەن، ٢٩٦
تەوریزی، ١١٥، ١٢٨، ١٧١، ٢١٣، ٢١٧، ٢٢٤، ٢٢٥، ٢٥٣، ٢٦٠، ٦٨٥
تەیموورس، ١٢٤، ١٢٥، ١٦٨، ٤٨٧، ٤٨٨
تەیمووری لەنگ، ٧، ٩٠
تسین دازە، ٦٩٢
تورابخانی نەهاوەندی، ٨٩، ٢١٩
تورابخانی وەزیری، ٥٤٨
تووشماڵ محەممەد، ٧٥
تووماس شاو، ٦٨٧
تیپووسولتانی میسووری، ٦٩٧

ج

جۆرج ئیکسیپ، ٥٩٣
جۆنز، ٧٠٠
جانگیرخان، ٢٣٠، ٢٦٠
جانمحەممەدخانی بلووچ، ٢٤٣
جانیئاغا، ٥٢٢، ٥٦٠
جانیخان، ٥٢٢
جەعفەرخان، ٣٠، ١٩٠، ٢٦٤، ٣٦٧، ٥٦٦، ٥٨٨، ٦١٦، ٦٣٢، ٦٥٥، ٦٥٦، ٦٥٧، ٦٥٨، ٦٦٣، ٦٦٩، ٦٧٩، ٦٩٨
جەعفەرخانی زەند، ٢٨٢، ٤٧١، ٦٩٧
جەعفەرخانی لاری، ٣٦٧، ٥٨٨
جەعفەرقولی، ٣٢٨، ٣٣١، ٣٤٦
جەعفەرمیرزا، ١٧٠
جەمالخانی بیدشەهری، ٢٨٧
جەودەتپاشا، ٦٩٩
جەیرانخانمی، ٣٢٨
جوودی هێردێر، ٣
جیهانسۆزشا، ٣٣٨، ٣٣٩

ح

حاجی برایم، ٦٥٩
حاجی تالب، ٢٦٤
حاجی توغیانی فەراهانی، ٥٧، ١٦٢
حاجی مەحموودعەلی، ٤٩٠
حاجیبەگی گوندوزلوو، ٢١٠
حاجیخانی لاری، ٢٨٣
حافز، ٦٨، ٥٥٩، ٦٢٠، ٦٢١، ٦٢٢
حافزمستەفاپاشای ئۆرفە، ٤٤٦
حەزین، ٥٥٨
حەسەنسولتان، ٣٧٥، ٥٩٥
حەسەنعەلیخانی ئەردەلان، ٤٧، ٧٤، ٤٣٦
حەممادە، ٤٢٨
حەیدەرپاپی لورستانی، ٥٦٠
حەیدەرخانی بەختیاری، ٥٠٣
حەیدەرخانی زەند، ٢٤٣
حەیدەرعەلیخان، ٦٠٣، ٦٠٤، ٦١٠، ٦١١، ٦١٢
حەیدەرعەلیخانی دەکەنی، ٣٨٠، ٥٩٦
حەیدەرقولیخانی زەنگەنە، ٤٠٧
حوسێنبەگی شاسوار، ٢٥

حوسێنخانی دەوەللوو، ٢٣، ٣٠، ١٦٣، ١٧٧، ١٧٩، ١٨٠، ١٨٣، ١٨٩، ٣٢٨، ٣٣٣

حوسێنخانی قەرایی، ٢٨

حوسێـنخانی والــی، ٨١

حوسێنعەلیخان، ٤٨٦، ٤٩٠

حوسێنعەلیخانی بەستامی، ٢٦

حوسێنعەلیخانی قاسملووی ئەفشار، ١٧٢

حوسێنقولیخان، ١٨٧، ٣٣١، ٣٣٢، ٣٣٤، ٣٣٥، ٣٣٧، ٣٣٨، ٣٣٩، ٣٤٠، ٣٤١، ٣٤٢، ٣٤٣، ٣٤٤، ٣٤٦، ٣٤٧، ٣٥٥، ٤٠٩، ٥٠٤، ٥٠٥، ٧٠٠

حوسێنمیرزا، ٢٧

حوسێنی کوردی شەبستەری، ٤٣٣

خ

خانلەرخان، ٣٥٦

خەجیجەبەگم، ٣٤٢، ٥١٤

خەدیجەبەگم، ٣٢٩

خەلیلئاغا، ٢١١، ٢١٧

خەلیلخانی عەرەب میشمەست، ٧٤

خدرخانی غەلجایی، ٢٣١

خواجە عەبدولقادر، ٦٩٧

خواجە یاقووب، ٤٥٦

خودادابەگی قاسملوو، ٢٠٩

خودامرادخان، ٢١٢، ٣٠٨، ٣٠٩، ٣١٠، ٣١١، ٣١٢

خوسرەوئاغا، ٥٦٠

خوسرەوخان، ٦٠، ١٦٤، ٤٣٧، ٤٣٩، ٤٧١

خوسرەوخانی موکری، ١٦٤

د

دۆلیخانی کوردی شادلوو، ٣٠

دۆمنیکەن فریە، ١٧٠

دارابخان، ٥٦٠

دارسی، ٥٥٤

داگلاس، ٣٦٦، ٥٨٧، ٥٨٨

داودخان، ٧٦

داودمیرزا، ٦٧٤

دێهخودا، ٤٦، ١٩١، ٣٢٦، ٥١٥

دێهگان، ٤٧، ٤٩، ٥٨، ٦٤، ١٣٦، ١٥٧، ٢٢٣، ٥٣٩

دوکتۆر کۆک، ٦٩٣

ڕ

ڕۆبێرت مۆنرۆئی بینینگ، ٦٨٦

ڕۆستەمئاغا، ٧٥

ڕۆستەمخانی عەمارلوو، ١٩٣

ڕۆستەمخانی قاسملوو، ٢٢٢

ڕۆستەمسولتانی زەند، ٢٦٣

ڕۆستەمولـحوکـەمـا، ٧٩

ڕابینۆ، ٤٣، ٤٦، ٦٠، ٦١، ٩٤، ٤٣٩، ٥١٢، ٥١٣، ٥٢٣

ڕاشێل لێهر، ٣

ڕاهم، ٣

ڕەحیممیرزا، ٢٧

ڕەزاخانی مافی، ٦٦٢

ڕەزاشا، ٤٦٩

ڕەزاقولی، ٢٨، ٢٢٢، ٢٤٩، ٢٩٤، ٣٠٤، ٣٢٥، ٣٢٨، ٣٤٤، ٣٤٧، ٣٤٨، ٤٨٦، ٤٩٧، ٥٣٩، ٧٠٠

ڕەسووڵبەگی میرئاخوڕ، ٢٧

ڕەشید یاسەمی، ١٥٢

ڕەشیدبەگ، ٢٣٠
ڕەفەق، ٥٥٨
ڕەفیعخانی قاجار، ١٩٧، ٢١٨، ٢٣١

ز

زاڵخان، ٢٠٤
زاڵخانی خشتی، ٨١
زەرابی، ٣٠٢، ٦٧١
زەردەشتی، ٢٣١
زەکەریاخان، ٣٦، ٥٢، ٥٥
زەکەریاخانی وەزیر، ٧٠، ٩٦
زەکیخان، ٨٢، ١٩٧، ١٩٩، ٢١٢، ٢١٥، ٢٣١، ٢٣٢، ٢٣٨، ٢٣٩، ٢٤٤، ٢٤٨، ٢٥١، ٢٥٢، ٢٥٣، ٢٥٤، ٢٥٦، ٢٥٧، ٢٥٨، ٢٥٩، ٢٦٠، ٢٦١، ٢٦٤، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٧٠، ٢٧١، ٢٧٢، ٢٨٠، ٣٠٧، ٣٣٢، ٣٣٣، ٣٣٤، ٣٣٨، ٣٤٢، ٣٤٣، ٣٤٥، ٣٤٦، ٣٥٤، ٣٥٦، ٣٧٥، ٣٧٦، ٣٧٨، ٣٨٠، ٣٨١، ٣٨٢، ٣٨٧، ٣٨٩، ٤٠٩، ٤٥٨، ٥٠١، ٥١٤، ٥٤٠، ٥٥٣، ٥٩٥، ٥٩٩، ٦١١، ٦٤٥، ٦٥٤، ٦٥٥، ٦٦١، ٦٦٢، ٦٧١
زەمانخان، ٧٦، ٢٢١، ٣٣٣، ٣٣٤
زوبەیر، ٤١٧، ٤٢٠، ٤٣٣، ٤٦١، ٤٦٤

ژ

ژۆزێف ئەمین، ٤٢١، ٤٩١
ژان ژاک ڕۆسۆ، ٦٠٧
ژان فرانسوا، ٦٠٧

س

سۆنیا، ٣
سۆهرابخان، ١٠، ١٢، ٢٦، ٤٩١
سۆهرابخانی بەختیاری، ٢٦
ساحێبئیختیار، ٦٣، ٦٤، ٦٥، ٦٦، ٦٧، ١٤٦، ٢١٧، ٢٥٣، ٣١٢
ساحێبسوڵتانخانم، ٢٢٥
سادقخان، ٩٩، ١٠٠، ١١٨، ١٣٤، ١٧٤، ١٨٢، ٢٧٨، ٢٨١، ٢٩٠، ٢٩١، ٢٩٢، ٣٠٧، ٣١٥، ٣٧٣، ٣٩٤، ٤١٢، ٤١٣، ٤١٥، ٤١٨، ٤١٩، ٤٢٢، ٤٢٣، ٤٢٤، ٤٢٦، ٤٢٨، ٤٢٩، ٤٣٠، ٤٣١، ٤٣٤، ٤٤٢، ٤٤٤، ٤٤٧، ٤٥٢، ٤٥٣، ٤٥٤، ٤٥٦، ٤٥٧، ٤٥٨، ٤٥٩، ٤٦٣، ٤٦٥، ٤٦٦، ٤٧٢، ٥١٤، ٥٣٤، ٥٨٩، ٥٩١، ٦٠٢، ٦١٦، ٦٢٣، ٦٣٣، ٦٣٥، ٦٥٢، ٦٥٤، ٦٥٥، ٦٦١
سادقخانی زەند، ١٠٠، ٦٦٩
سارۆخان، ١٩١
سارەوی، ٢٣، ٤٤، ٤٦، ٩٢، ٩٦، ١٥٧، ١٥٨، ١٦٧، ١٧٨، ١٨٧، ٢١٦، ٣٢٩، ٣٣٠، ٣٣٩، ٣٤٠، ٣٤١، ٣٤٨، ٣٥٤، ٥١٤، ٦٧٨
ساڵەخان، ٩، ٦٤، ٦٥، ٦٦، ٦٧، ١٤٦، ٤٥٠
ساڵحی دووهەم، ٣٩٤
سالاروددەولە، ٧٦
سامی، ٣٧٦، ٤٦٨، ٦٢٢
سەبزعەلیخان، ١٨٥، ١٩٣، ٢٤٥، ٢٤٦
سەبزعەلیخانی شامبەیاتی، ١٨٥، ١٩٣
سەبزعەلیخانی یوخاریباش، ١٤٨
سەدری ئەفشار، ٦٦٩، ٦٨٣، ٦٩٨
سەدیدوسسەنتەنە، ٣٦٥، ٣٨٢، ٣٩٣، ٣٩٥
سەرئەفرازبەگی خودابەندەلوو، ٣٧، ٧٣
سەرحان، ٣٩٥
سەرداری کابولی، ٢٩
سەعالبی، ٥٢٧
سەعدەددینپاشا، ٤٠٣

سەعدی، ٨٧، ١١٦، ٢٥٧، ٢٦٥، ٥٥٩، ٥٦١، ٦١٦، ٦٢٢
سەفەرعەلی ئاغای قۆیونلوو، ١٧٢
سەفەرعەلی خان، ١٣٤، ١٩٢
سەلمانی ئالی بووناسر، ٣٨٣
سەلیم خانی قۆرقلووی ئەفشار، ٢٧، ٧١، ٧٣
سەید ئەبولحەسەن، ٣٢٣، ٥٠٩
سەید ئەسەدوڵلا، ١١٦
سەید عەبدوڵلای شووشتەری، ٦٨٥
سەید فەرەجوڵلا، ٨٥، ١١٦، ٣٩٩، ٤٣٢
سەید نیعمەتوڵلا، ٤٣٥
سەیدحەسەن، ٣٢٤
سەیدعەلی خان، ١١٦
سەیدمەعسووم، ٥١٦
سەیدنوورەددین، ٤٣٥
سێرجان مێلکۆم، ٤٠٣، ٥١٥، ٥٦٨، ٦٣٩، ٦٨٥، ٧٠٠
سلێمان ئاغا، ٤٠٣، ٤١٦، ٤٢٢، ٤٢٣، ٤٣١، ٤٤١، ٤٥٤
سلێمان پاشا، ٦٠، ١٠٥، ١٠٧، ١١٩، ٢٠٨، ٤٠١، ٤٠٢، ٤٠٣، ٤٣٢، ٤٣٤، ٤٣٩، ٤٤٠، ٤٦٥، ٤٧٠، ٤٧٢
سلیل، ٤٢٥، ٤٢٦
سمایل خانی سەولەتوددەولە، ٥٦٠
سمایل خانی فەیلی، ٧٠، ٨١، ١٠٤، ١١٤، ٢٧٢، ٢٧٤
سوبحان وێردی خان، ٣٩، ٥٩، ٦٠، ٧٤، ٧٨، ٤٣٧
سوبحانی، ٩٧
سوڵتان سەنجەر، ٦٣٧
سونبولزادە، ٤٤٤
سووەینی، ٣٩٤، ٤٣٤
سیستینی، ٤٦٤
سیمۆن، ١٤٩، ١٦٦، ٢٠٤، ٦٩٠، ٦٩٤

ش

شابازخان، ٤٩، ١٢٣، ١٦٤، ١٩٧، ٢١٥، ٢١٦، ٢٢٤، ٢٢٦
شابازخانی دونبولی، ١٤٠، ١٦٤، ١٦٧، ١٧٩، ٢٠١، ٢٠٥، ٢٠٦، ٢١٤، ٢٥٥، ٢٦٣
شاپەسندخانی عوشاقزایی، ٢٢
شاتۆماسبی دووهەم، ٦، ١٠٥، ١٩٠
شاتۆماسبی یەکەم، ٩١، ٤٨٤
شاخی نەبات، ٦٣٦
شاداعی، ٦١٦
شاروخ، ١١، ١٥، ١٦، ١٧، ١٩، ٢٠، ٢١، ٢٢، ٢٤، ٢٥، ٢٧، ٢٨، ٢٩، ٣٠، ٣٧، ٤٤، ٤٦، ٤٧، ٤٩، ٥٧، ٦٤، ٧٤، ٨٦، ١٣٣، ٢١١، ٢١٧، ٢٢٣، ٢٨٧، ٣٠١، ٣٠٣، ٣٠٤، ٣٠٥، ٣٠٦، ٣٠٧، ٣٠٨، ٣٠٩، ٣١١، ٣١٢، ٣١٧، ٣٢١، ٣٢٢، ٣٢٤، ٣٢٥، ٣٦٠، ٤٧٩، ٤٨٧، ٥١١، ٥٨٠، ٥٨٥، ٦٠٨، ٦٨٤
شاسلێمان، ١٨، ١٩، ٢٠، ٢٨، ٩٣، ١٦٠، ٥٥٤
شاسلێمانی دووهەم، ٦، ١٩، ٢٧، ٢٨، ٢٩، ١٩٠، ٦٧٤، ٦٨٤
شاسمایل، ٥، ٧، ٥٤، ٧٥، ٩٦، ٢٥٢، ٤٦٧، ٤٨٤، ٦٧٩
شاسمایلی سێهەم، ٦، ٥٥، ١٥٦، ١٩٦، ٢٨٤، ٢٨٥، ٤٩٣، ٥٢١، ٥٨٥، ٦٤٠
شاسوڵتانحوسێن، ٢٦، ٥٤، ٩١، ١٠٥، ١١٨، ٢٠٩، ٢٣٢، ٣٩٩، ٥٠٧، ٥٦٨، ٦٠٧، ٦٥٠، ٦٦٨، ٦٨٠
شاسوڵتانحوسێنی دووهەم، ١٠٤، ١٠٧، ٦٨٤
شاشوجاع، ٦٢١
شاعەباسی سێهەم، ٦، ٤٩٥

شاعەباسی یەکەم، ٧
شامرادبەگی گوندوزلووی ئەفشار، ٨٦
شامیرهەمزە، ٦٢٠
شاوێردی، ٧٧، ٤٨٦، ٤٨٨
شەریفپاشا، ٤٧١
شەمسەددین، ٥٦١، ٦٨٠
شەهریاربەگ، ٢١٠
شێخ «مانع»ی مونتەفیق، ٤٣٢
شێخ جونەیدی، ٢٢٤
شێخ حوجری کەنگانی، ٢٧٦
شێخ زاهیدی گیلانی، ٥١
شێخ سەدرەددین مووسا، ١١٧
شێخ سەعدوون، ١١٦، ٥٨٨
شێخ سەعیدی بنیقەزیب، ٣٩٤
شێخ سەفییەددینی ئەردەوێلی، ٥١، ١١٧
شێخ عەبدوڵلا بنی موعین، ٣٦٤
شێخ-عەبدولقادر، ٣٩٤
شێخ عەلوان، ٨٧
شێخ عوسمان، ٢٧٦
شێخ«موحسین، ٤٣٤
شێخالیخان، ٦١، ١١٣، ١١٤، ١٢٧، ١٢٨، ١٣٤، ١٣٧، ١٤٦، ١٥٧، ١٧٠، ١٧١، ١٧٥، ١٧٦، ١٨٠، ١٨٢، ١٨٣، ١٨٤، ١٨٦، ١٨٩، ١٩٦، ١٩٧، ٢١٢، ٢١٣، ٢١٥، ٢١٦، ٢١٨، ٢١٩، ٢٢٠، ٢٣٤، ٢٣٨، ٢٤٢، ٢٤٣، ٢٤٤، ٢٤٥، ٢٤٦، ٢٤٧، ٢٥١، ٢٦٢، ٢٧٦، ٢٨١، ٢٨٨، ٣٢٩، ٤٧١، ٥١٣، ٥٤١، ٦١٦، ٦٤٧، ٦٥٢، ٦٥٤، ٦٦١
شێخبەرەکاتی، ٤٢٦، ٤٣٤
شێخدەروێش، ٤١٣، ٤١٩، ٤٥٤، ٤٥٥، ٤٦٥
شێخسامیر، ٤١٦، ٤٦٠، ٤٦١، ٤٦٢، ٤٦٣، ٤٦٦
شێخسەلمان، ٣٨٦، ٣٨٨، ٣٩٠، ٣٩٢، ٣٩٦، ٤٣٤
شێخسەلمانی کەعبی، ٣٨٥
شێخعەبدوڵلای مونتەفیق، ٤١٣
شێخمحەممەدی بەستەکی، ٣٨١
شێخمراد، ١٩٣، ٦٥٨
شێخمرادخانی زەند، ٢٤٧
شێرعەلیخان، ١٩٩، ٦٦٢
شوجاعەددینخان، ٦٦٢
شوعەیب، ٤٦٣
شوکرعەلیخانی زەند، ١٣٤
شیرعەلیخان، ٢٣١

ع

عائیشە، ٣٨١، ٣٩٥
عادلشا، ١١، ١٢، ١٣، ١٤، ١٥، ١٦، ١٨، ٢٦، ٣٦، ٣٧، ٤٤، ٤٥، ٥٢، ٥٩، ٦٣، ٧١، ٧٣، ٨٦، ٩٣، ١٨٨، ٣٠١، ٣٥٢، ٤٨٧، ٥٣٠، ٥٧١، ٥٨٠، ٥٨٥، ٦٧٣، ٦٩٢، ٦٩٣
عادلەخاتوون، ٢٠٤، ٢٠٨
عەباسقولی، ٢٩، ٧٤، ٨٥، ١١٦، ١٦٥، ٣٢٨، ٣٣٠
عەبدورڕەحمان، ٣٩٤، ٤٣١
عەبدورڕەززاق، ٢٢٤، ٢٥٥، ٤٧٦، ٤٩٧، ٥٥٩، ٦٣٧، ٦٤٥، ٦٧٥، ٦٨٢، ٦٨٥
عەبدوڵلابەگی کەلهور، ٥٧٨، ٦٢٩
عەبدوڵلاپاشا باجەلان، ٤٣٧
عەبدولجەببار، ١٤١
عەبدولغەففار، ١٤١
عەبدوللەتیفخانی شووشتەری، ٣٩٤
عەبدولمتەللیبی کوربالی، ١٤٢
عەتائوڵلاخانی ئۆزبەک، ٣٧

عەرازسوڵتان، ٦٦٢

عەسکەرخانی ڕەشتی، ٦٢٧

عەلەمخان، ٢٠، ٢١، ٢٢، ٢٨، ٢٩، ١٣٥

عەلیپەنابەگ، ٥١٣

عەلیخانی خەلەجی، ١٦١، ١٦٧

عەلیخانی شاسەیوان، ١٩٩، ٢١٨، ٢٥٦، ٢٩٠، ٣١٨، ٦٢٩

عەلیخانی شوقاقی، ٢٠٧

عەلیخانی کورد، ١٦٣

عەلیڕەزاخانی قەنەواتی، ٢٧٧، ٢٩٧

عەلیشا، ٢٥، ٢٨٤، ٥١٤، ٥١٥، ٥١٦، ٥١٧

عەلیقوڵی، ٨، ٩، ١٠، ١٢، ٢٥، ٧٤، ٩٢، ٩٣، ١٤٣، ١٦٧، ٢٤١، ٢٥٨، ٢٥٩، ٢٦٣، ٢٦٦، ٣٢١، ٣٢٨، ٣٣١، ٣٤٦، ٣٤٧، ٦٥٧

عەلیقوڵیخان، ٩، ١٠، ١٢، ٢٥، ٧٤، ٩٣، ٢٤٢، ٢٥٨، ٢٥٩، ٢٦٦، ٣٢١، ٣٣١

عەلیمەردانخان، ١٢، ٤١، ٥٠، ٥١، ٥٣، ٥٤، ٥٥، ٥٦، ٥٧، ٦١، ٦٢، ٦٦، ٦٨، ٦٩، ٧٠، ٧١، ٧٢، ٧٦، ٧٧، ٧٨، ٨٠، ٨١، ٨٤، ٨٧، ٨٨، ٨٩، ٩٤، ٩٨، ١٠٣، ١٠٤، ١٠٦، ١٠٧، ١٠٩، ١١١، ١١٢، ١١٣، ١١٤، ١١٥، ١١٩، ١٢١، ١٢٧، ١٤٣، ١٤٤، ١٨١، ٢١٤، ٢٥٧، ٢٦٩، ٢٧٠، ٢٨٣، ٢٨٤، ٤٠٢، ٤٩٧، ٥١٩، ٥٢٥، ٥٨٥، ٦٧٣، ٦٨٢، ٦٨٤، ٦٩٣

عەلیمەردانخانی بەختیاری، ٤٥، ٥٠، ٦٦، ٧١، ٨١، ٨٦، ١٠١، ١١٧، ١٢٧، ١٣٨، ١٤٥، ١٥٨، ٢٧٢، ٤٩٦

عەلیمەردانخانی گچکەی بەختیاری، ٢٤٣

عەلیمەردانخانی میرشکار، ٣٢٥

عەلیمحەممەدخان، ٢٥٤، ٢٥٥، ٢٥٨، ٢٦٠، ٢٦٢، ٢٦٦، ٢٩٤، ٣٤١، ٤٥٨، ٤٥٩، ٤٦١، ٦٦٢

عەلیمرادخان، ١١٥، ٢٢٣، ٢٣٢، ٢٣٤، ٢٩٤، ٣٤٢، ٤١٢، ٤٤١، ٤٤٢، ٤٨٠، ٤٩٥، ٤٩٧، ٥١٠، ٦٥٣، ٦٥٥، ٦٥٦، ٦٦٢، ٦٦٩، ٦٧١

عەلیمرادخانی زەند، ١١١، ٢٢٣، ٢٩٤، ٣٣١، ٣٤٤، ٣٥٦، ٤٤١، ٤٥٠، ٤٧١، ٥٠٤، ٦٢٧، ٦٤٥، ٦٨٠

عەلینەقیبەگی جووپاری، ٥٠٤

عەلیهیممەتخان، ٣٤١، ٤٦٣

عەمروعاس، ١٥١

عومەرئاغا، ٦٣١

عومەرپاشا، ٣٨٧، ٤٠٣، ٤٠٦، ٤٠٩، ٤٢٩، ٤٤٠، ٤٤١، ٤٤٢، ٤٤٣، ٤٤٤، ٤٤٥، ٤٤٦، ٥٧٦، ٥٧٧، ٥٧٩

غ

غالب، ٥٦٠

غانم، ٣٩٢، ٤٣٤

غەففاری، ١٥٥، ١٥٨، ١٧٢، ١٧٦، ١٧٨، ١٨٣، ١٨٨، ١٩٨، ١٩٩، ٢٠٢، ٢٠٦، ٢٠٧، ٢٠٨، ٢١٣، ٢١٤، ٢١٩، ٢٢٠، ٢٢١، ٢٢٧، ٢٢٨، ٢٣٠، ٢٣٢، ٢٣٩، ٢٤٠، ٢٤٤، ٢٤٦، ٢٤٧، ٢٤٨، ٢٥٤، ٢٥٥، ٢٥٦، ٢٥٩، ٢٦٥، ٢٧٠، ٢٧٩، ٢٩٤، ٢٩٨، ٣٠٨، ٣٠٩، ٣١٠، ٣١١، ٣١٤، ٣١٥، ٣٣٦، ٣٤٢، ٣٤٥، ٣٨٢، ٣٨٥، ٤٥٠، ٤٥٤، ٤٦٧، ٥٣٦، ٥٥٤، ٥٥٧، ٥٥٩، ٥٩٣، ٦٤١، ٦٧٠، ٦٧١، ٦٧٢، ٦٧٥، ٦٨٦

غەفوورخانی، ٢٣١

ف

ڤۆرستێر، ٣٥٢، ٤٧٨، ٤٨١، ٤٨٢، ٦٣٨

فاتمەبەگم، ٥٠٤

فارسئاغا، ٧٥

فەتحعەلی‌خان، ٦٥، ٦٦، ٩١، ٩٢، ١٣٣،
١٣٦، ١٤٥، ١٥١، ١٦٢، ١٧٥، ١٨١،
١٨٨، ١٩٢، ١٩٧، ٢٠٥، ٢٠٧، ٢٠٩،
٢١٠، ٢١١، ٢١٣، ٢١٥، ٢١٦، ٢١٧،
٢١٨، ٢١٩، ٢٢٠، ٢٢٢، ٢٢٧، ٢٢٨،
٢٢٩، ٢٣٣، ٢٣٤، ٢٤٠، ٢٧٥، ٤٨٦،
٤٩٢، ٥١٣، ٥٧٢

فەتحعەلی‌خانی ئەفشار، ١٣٠، ١٣٣،
١٣٥، ١٣٦، ١٤٩، ١٦٠، ١٦١، ١٦٣،
١٦٧، ١٦٨، ١٧٩، ١٩٠، ٢٠١، ٢٠٣،
٢٠٥، ٢٠٦، ٢٠٩، ٢٢٧، ٢٣٠، ٢٤٠،
٢٥٥، ٢٨١، ٢٨٣، ٤٧١، ٤٨٥، ٤٨٧،
٥٥٤

فەتحعەلی‌خانی قوببەئی، ٤٨٣، ٤٨٦

فەتحعەلی‌شا، ٣٣٦، ٣٥٠، ٣٥٦، ٤٦٩،
٥٠٣، ٥١١، ٥١٣، ٥١٨، ٦٤٠، ٦٥٠،
٦٨٠، ٦٨٦

فەرەیدوونی گورجی، ٥١١

فەرحان، ٢٥٩، ٢٦٦

فەرهادمیرزا، ٣٣٦، ٣٤٨

فەسایی، ٣٧، ٤٥، ٦١، ٦٣، ٦٦، ٦٩، ٧٢،
١٤٢، ١٤٣، ١٤٥، ١٤٦، ١٥٣، ١٥٦،
١٧٤، ١٧٥، ١٧٦، ١٨٢، ٢١٦، ٢٢١،
٢٤٢، ٢٤٣، ٢٧١، ٢٧٤، ٢٧٨، ٢٨٠،
٢٨٢، ٢٨٣، ٢٨٦، ٢٩٢، ٣٣٦، ٣٤٢،
٣٨٢، ٣٩٥، ٤١٢، ٤٦٧، ٤٩٦، ٥٢٢،
٥٣٤، ٦١٥، ٦٢٥، ٦٢٧، ٦٢٩، ٦٣٩،
٦٤٠، ٦٤٣، ٦٤٦، ٦٧٩، ٦٩٨

فەوزییە، ٤٧٠

فەیزعەلی‌شا، ٥١٥، ٥١٦

فرانکلین، ٥٠٧، ٥٤٢، ٦٠٣، ٦١٦، ٦٢٠،
٦٣٢، ٦٤١، ٦٦٢، ٦٩٧

فرێدریکا، ٣

فورسەتوددەولە، ٦١٥

فوغان‌عەلی‌خانی یوخاری‌باش، ٣٣٩

فیرووزیان، ٥٢٣

ق

قۆجەبەگی گوندوزلووی ئەفشاری ئوورمی، ٢٥

قازی عومەر، ١٥١

قەواموددین (قوما) بێهبەهانی، ٢٩٧

ك

کاپوتان‌پاشا، ٣٩٦

کاترینی دووهەم، ٥١٣

کاتع، ٢٥٩، ٢٦٦

کارمایکێل، ٤٦١

کازم‌خان، ١٥، ٢٦، ١٩١، ٢٠٧، ٢٥٤،
٤٨٥

کازم‌خانی بەختیاری، ٢٥٤، ٢٦٥

کازم‌خانی قەراچەداغی، ١٥، ٢٦، ١٦٥،
٢٠٧، ٢١٧، ٢٢٦، ٢٥٥، ٤٨٥

کاکاخانی زەند، ١٩٣، ٢١٤

کاویانپوور، ٢١١، ٢٢٢

کەریم‌خان، ٦، ٧، ٤٣، ٤٤، ٤٥، ٤٦، ٤٨،
٤٩، ٥٠، ٥٢، ٥٣، ٥٥، ٥٦، ٥٧، ٥٨،
٦٠، ٦١، ٦٢، ٦٨، ٧٠، ٧١، ٧٢، ٧٧،
٧٨، ٧٩، ٨٠، ٨١، ٨٨، ٨٩، ٩٤، ٩٥،
٩٦، ٩٧، ٩٨، ١٠٠، ١٠١، ١٠٤، ١٠٧،
١١٠، ١١١، ١١٣، ١١٤، ١١٥، ١١٧،
١١٨، ١٢٧، ١٢٨، ١٢٩، ١٣٠، ١٣١،
١٣٢، ١٣٣، ١٣٤، ١٣٥، ١٣٧، ١٣٨،
١٤١، ١٤٢، ١٤٣، ١٤٥، ١٤٦، ١٥٠،
١٥٢، ١٥٥، ١٥٦، ١٥٧، ١٥٨، ١٥٩،
١٦٠، ١٦٢، ١٦٩، ١٧٠، ١٧٤، ١٧٦،
١٨٠، ١٨١، ١٨٢، ١٨٦، ١٨٧، ١٨٨،
١٨٩، ١٩٠، ١٩٢، ١٩٣، ١٩٤، ١٩٦،
١٩٨، ٢٠٠، ٢٠١، ٢٠٢، ٢٠٦، ٢٠٩،
٢١١، ٢١٢، ٢١٣، ٢١٥، ٢١٦، ٢١٧،
٢٢١، ٢٢٢، ٢٢٤، ٢٢٥، ٢٢٦، ٢٢٧،
٢٢٨، ٢٢٩، ٢٣١، ٢٣٢، ٢٣٤، ٢٣٨،

٢٤٠، ٢٤٣، ٢٤٤، ٢٤٥، ٢٤٦، ٢٤٧،
٢٤٨، ٢٤٩، ٢٥٠، ٢٥١، ٢٥٢، ٢٥٣،
٢٥٥، ٢٥٦، ٢٦٠، ٢٦١، ٢٦٣، ٢٦٤،
٢٦٥، ٢٦٨، ٢٧٠، ٢٧١، ٢٧٢، ٢٧٣،
٢٧٤، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٧٧، ٢٧٨، ٢٧٩،
٢٨٠، ٢٨١، ٢٨٢، ٢٨٤، ٢٨٥، ٢٨٧،
٢٨٨، ٢٨٩، ٢٩١، ٢٩٢، ٢٩٣، ٣٠٠،
٣٠١، ٣٠٣، ٣٠٥، ٣٠٧، ٣٠٨، ٣١٣،
٣١٤، ٣١٦، ٣٢٠، ٣٢١، ٣٢٢، ٣٢٤،
٣٣٠، ٣٣١، ٣٣٢، ٣٣٥، ٣٣٦، ٣٣٨،
٣٤١، ٣٤٣، ٣٤٤، ٣٤٦، ٣٤٧، ٣٤٨،
٣٥٠، ٣٥١، ٣٥٣، ٣٥٤، ٣٥٦، ٣٥٧،
٣٥٨، ٣٦٠، ٣٦٥، ٣٦٧، ٣٦٨، ٣٧١،
٣٧٣، ٣٧٥، ٣٧٨، ٣٨٠، ٣٨١، ٣٨٢،
٣٨٤، ٣٨٥، ٣٨٧، ٣٨٨، ٣٨٩، ٣٩١،
٤٠٣، ٤٠٦، ٤٠٧، ٤٠٨، ٤٠٩، ٤١٠،
٤١١، ٤١٥، ٤١٧، ٤٢١، ٤٢٢، ٤٢٥،
٤٢٦، ٤٣٦، ٤٣٧، ٤٣٩، ٤٤١، ٤٤٥،
٤٤٦، ٤٤٨، ٤٥٠، ٤٥٢، ٤٥٣، ٤٥٥،
٤٥٨، ٤٥٩، ٤٦٤، ٤٦٦، ٤٦٧، ٤٦٨،
٤٧٠، ٤٧١، ٤٧٣، ٤٧٦، ٤٧٨، ٤٧٩،
٤٨١، ٤٨٢، ٤٨٤، ٤٨٥، ٤٩٠، ٤٩٢،
٤٩٣، ٤٩٤، ٤٩٦، ٤٩٨، ٤٩٩، ٥٠٠،
٥٠١، ٥٠٢، ٥٠٣، ٥٠٥، ٥٠٦، ٥٠٧،
٥٠٩، ٥١٠، ٥١٣، ٥١٤، ٥١٥، ٥١٨،
٥١٩، ٥٢١، ٥٢٢، ٥٢٣، ٥٢٤، ٥٢٥،
٥٣٠، ٥٣١، ٥٣٣، ٥٣٥، ٥٣٩، ٥٤٠،
٥٤١، ٥٤٢، ٥٤٣، ٥٤٤، ٥٤٥، ٥٤٨،
٥٤٩، ٥٥٢، ٥٥٣، ٥٥٤، ٥٥٦، ٥٥٧،
٥٥٩، ٥٦٠، ٥٦٣، ٥٦٥، ٥٧١، ٥٧٣،
٥٧٦، ٥٧٧، ٥٧٨، ٥٧٩، ٥٨٠، ٥٨١،
٥٨٥، ٥٨٩، ٥٩٠، ٥٩٢، ٥٩٣، ٥٩٤،
٥٩٧، ٥٩٨، ٥٩٩، ٦٠١، ٦٠٢، ٦٠٣،
٦٠٤، ٦٠٥، ٦٠٦، ٦٠٧، ٦٠٩، ٦١٠،
٦١٧، ٦١٨، ٦١٩، ٦٢٠، ٦٢١، ٦٢٢،
٦٢٣، ٦٢٥، ٦٢٦، ٦٢٧، ٦٢٨، ٦٢٩،
٦٣٠، ٦٣٤، ٦٣٦، ٦٣٧، ٦٣٨، ٦٣٩،
٦٤٠، ٦٤٣، ٦٤٤، ٦٤٥، ٦٤٦، ٦٤٧،
٦٤٨، ٦٤٩، ٦٥٠، ٦٥٢، ٦٥٤، ٦٦١،
٦٦٢، ٦٦٣، ٦٧٠، ٦٧١، ٦٧٢، ٦٧٤،
٦٧٥، ٦٧٩، ٦٨١، ٦٨٢، ٦٨٦، ٦٨٨،
٦٨٩، ٦٩٢، ٦٩٤، ٦٩٥، ٦٩٦، ٦٩٨، ٧٠٠،
٧٠١

كەريمخانى بووربوور، ١٧٦، ٤٦٦

كەلانتەر، ٦٣، ٦٤، ٦٥، ٦٦، ٦٧، ٦٩، ٧٢، ٧٩، ٨٠، ٨٧، ١١٦، ١٣١، ١٤٢، ١٤٣، ١٤٥، ١٤٦، ٢١٣، ٢١٤، ٢١٦، ٢٢٥، ٢٣٢، ٢٤٠، ٢٤١، ٢٤٢، ٢٥٠، ٢٦٤، ٢٨٢، ٢٨٣، ٣٢٢، ٣٢٥، ٣٢٧، ٤١١، ٤٦٧، ٥٣٤، ٥٣٥، ٥٣٦، ٥٣٧، ٥٣٨، ٥٣٩، ٥٤١، ٥٤٨، ٥٥٢، ٥٦٦، ٦٤٥، ٦٤٦، ٦٤٧، ٦٥٨، ٦٥٩، ٦٧٩، ٦٨٠، ٦٩٨، ٧٠٠

كەلبعەلىخان، ٦٣١، ٦٦٢

كەمەرخان، ١٠٢، ١١٨

كەهزادخانى، ٤٧١

كريستوفێر ميلروايل، ٣

كووهمەرەئى، ١٧، ٤٢، ٤٤، ٤٥، ١٠٦، ١١٢، ١٢٢، ١٤٥، ١٥١، ١٥٨، ٢٠٢، ٢٠٨، ٢١٣، ٢١٤، ٢١٦، ٢٢١، ٢٢٣، ٢٢٨، ٤٨٠، ٤٩٧، ٦٧٥، ٦٨٣

گ

گاردێن، ٤٢١، ٤٢٢، ٤٢٣، ٦٠١، ٦٠٢

گێملین، ٦٤٤، ٦٩٦

گراتیون، ٥١٣

گریووز، ٥٣، ٥٤، ٥٨٥

گزاویه رۆسۆئێ، ٦٠٧

گولستانه، ٧٨، ١١٨

گولشائیان، ٤٧٠

ل

لۆرد كرۆزۆن، ٤٦٩، ٥٤٦، ٥٥٣، ٦٢٤

لۆكهارت، ٢، ٣٦، ٤٤، ٤٦٩، ٤٩٦، ٥٥٠، ٥٥٦، ٥٨٢، ٦٠٨، ٦٤٦، ٦٧٧، ٧٠١

لاتووشە، ٤٢٢، ٤٥٨، ٦٠٢
لانگریگ، ٤٦٣
لایارد، ٧٦
لەتیفخان، ٣٩٣
لوتفعەلیخان، ٢٣٢، ٣٢٤، ٣٥٦، ٣٦٨، ٥٠٠، ٥٠٨، ٥١٤، ٦٥٨، ٦٥٩، ٦٦٠، ٦٦١
لوتفعەلیخانی سەرتۆپچی، ٢١٤
لوولد، ٦٠٨

م

مانچۆستێن، ٤١٤، ٤٣٣
مەئموونی کوڕی مونزیر، ٧٨
مەحموود ئەلحوسێنی، ٦٦٨
مەردۆخ، ٧٦، ٧٨، ٢٣٤
مەرعەشی، ١١، ١٧، ٢١، ٢٦، ٥٤، ١٠٥، ١٢٢، ١٢٣، ٦٧٥، ٦٧٦، ٦٨٤
مەزارع محەممەدعەلی خشتی، ٦٩، ٨١
مەزکوور، ٣٦٨
مەسیحخان، ٢٨٩، ٢٩٢، ٥٠٥
مەسیحی زەبیحی، ٣٥٥
مەعسوومعەلیخانی ئەفشار، ٦٩، ٧١، ٨٠
مەعسوومعەلیخانی ئەفشار، ٦٨
مەعسوومعەلیشا، ٥٠٨
مەلا عەولای واعیزی کرمانی، ٥١٦
مەنووچێهر، ٧٧
مەهدیخان، ٤٣، ٢١٠، ٢٣٢، ٣٤١، ٣٤٣، ٣٤٤، ٦٧٧
مەهدیخانی خەلعەتبەری، ٤٨٣
مەهدیقولی، ٣٢٨، ٣٤٧
مەولا موتەللیب، ٨٥، ١١٥، ١١٦
مەولاعەلیشا، ٥٨٦
مەولاموتەللیبی کوربالی، ٢٤١
مەولاوێردیخانی قەزوینی، ٢٠٣
مێگردیک وێردایت، ٥٥٠
مێهراز، ٧٢، ٦١٥، ٦٢٠
مێهرعەلیخانی تەکلوو، ٤٦
مێهرعەلیخانی تەکلوو، ٥٠، ٥٧، ١٣٨
محەممەدئەمینخانی گەرووسی، ٢٢٠، ٣١٥
محەممەدئیبراهیم، ٤٦٧
محەممەدبەگ، ١٧٨، ١٧٩، ١٨٠، ١٩٣، ١٩٨، ٣٧٢، ٤٥١
محەممەدبەگی خوورمۆوجی، ٣٧٢
محەممەدبەگی شاویزادە، ٤٥١
محەممەدتاهیربەگی، ٥٥٣
محەممەدتەقی خان، ٣٥
محەممەدحەسەنخان، ١٣، ٢٣، ٢٩، ٩٢، ٩٣، ٩٥، ٩٦، ٩٧، ١٠٢، ١١٧، ١١٨، ١٤٧، ١٤٨، ١٥٦، ١٥٧، ١٥٨، ١٥٩، ١٦٠، ١٦٢، ١٦٣، ١٦٥، ١٦٦، ١٦٧، ١٦٨، ١٦٩، ١٧٠، ١٧٢، ١٧٣، ١٧٤، ١٧٦، ١٧٧، ١٧٨، ١٧٩، ١٨٠، ١٨١، ١٨٣، ١٨٤، ١٨٥، ١٨٦، ١٨٧، ١٩٢، ١٩٣، ١٩٤، ١٩٦، ٢٣١، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٨١، ٢٨٧، ٢٨٩، ٣٠٥، ٣٠٧، ٣٢٨، ٣٣١، ٣٣٤، ٣٤١، ٣٥٤، ٣٥٨، ٣٨٥، ٤٣٧، ٤٣٨، ٤٦٦، ٤٨٠، ٤٩٥، ٥٠٤، ٥١٢، ٥٢٥، ٥٤٨، ٥٥١، ٥٥٥، ٥٥٦، ٦٧٨، ٦٩٤، ٦٩٥، ٧٠٠
محەممەدحەسەنخانی قاجار، ١٣١، ١٤٧، ١٥٤، ١٥٦، ١٩٧، ٢٠٤، ٢١١، ٢٢٦، ٢٢٩، ٢٣١، ٢٣٩، ٢٦٣، ٢٦٥، ٢٧٧، ٣٣٩، ٣٧٢، ٥٢٦، ٥٧١، ٦٧١
محەممەدحوسێنخان، ٧٧، ٧٨، ٩٢، ٩٤، ١٨٠، ٢٢٧، ٣٢١، ٣٢٢، ٤٦٣
محەممەدحوسێنخانی دەوەللوو، ١٨٢، ٣٢٩

محەممەدخان، ٧٢، ٨١، ٨٨، ٨٩، ١٠٠، ١٠٢، ١٠٣، ١٠٨، ١٠٩، ١١٣، ١١٤، ١١٥، ١١٦، ١١٨، ١٢٧، ١٢٨، ١٣٣، ١٣٤، ١٣٦، ١٣٧، ١٣٨، ١٣٩، ١٤٠، ١٤١، ١٤٤، ١٤٧، ١٥٧، ١٥٨، ١٧٨، ١٨٩، ١٩٣، ٢٥٣، ٢٥٤، ٢٥٥، ٢٥٨، ٢٦٠، ٢٦١، ٢٦٦، ٢٧٢، ٢٨٠، ٢٩٤، ٢٩٥، ٣٤٠، ٣٤١، ٣٤٢، ٣٤٤، ٣٥٦، ٤٥٧، ٤٥٨، ٤٥٩، ٤٦١، ٤٦٢، ٤٦٣، ٤٧١، ٥٠٤، ٥٤١، ٦٥٢، ٦٦٢

محەممەدخان‌بەگ، ١٩٣

محەممەدخانی ئێرەوانی، ٢٥، ٢٦

محەممەدخانی دادوێی سەوادکووهی، ١٩٣

محەممەدخانی سەوادکووهی، ٣٢٩، ٣٣٩، ٣٤٠

محەممەدخانی شاترباشی، ٦٣

محەممەدڕەزابەگ، ٢٨، ٦٣

محەممەدڕەزاخانی قورچی‌باشی، ١٠٥

محەممەدڕەزاخانی مەرەندی، ٢١٧

محەممەدزەمان‌خان، ٢٢٨

محەممەدسادق کەلانتەری شووشتەری، ١١٦

محەممەدعەلی‌ئاغا، ١٩٤

محەممەدعەلی‌خانی خشتی، ٨٠

محەممەدفارووق، ٢٣١

محەممەدقولی‌خانی کێشکچی‌باشی، ٢٥

محەممەدوەلی‌خان، ١٨٥، ١٩٣، ٢٩٠، ٣٣٤

محەممەدوەلی‌خانی زەند، ٢٨٩

محەممەدی بیدئابادی، ٥١٤

مستەفاخانی تالشی، ٥١٢

مستەفاقولی‌خان، ٥٦٠

مستەوفی، ٩١، ٣٣١، ٣٥٠، ٣٥١، ٣٥٢، ٣٥٤، ٣٥٧، ٥٢٥، ٦٧٠

موتەسەللیم، ٣٧٠، ٣٧٨، ٣٨٥، ٤٠٢، ٤١٣، ٤١٥

موجتەبا مینەوی، ٢

مودەڕڕیسی ڕەزەوی، ٧٨، ٩٩، ٦٧٥

مورتەزاقولی‌خانی زەنگەنە، ٥٨

موزەففەرعەلی‌شای، ٥١٧

موشتاق، ٥٠٨، ٥١٦، ٥٥٨

موشیری، ٤٩٧، ٥٢٨

موعەززەم، ٢٣١

موعەیرولمەمالک، ٢٦

موقەددەم، ٢١٠

موقیم‌خانی سارەوی، ١٤٨

موورلی، ٥٩٨

مووره، ٣٧٥، ٤٠٤، ٤١٧، ٤١٨، ٤٢١، ٤٢٢، ٥٩٣، ٥٩٤، ٥٩٥، ٥٩٦، ٥٩٧، ٥٩٨، ٥٩٩، ٦٠٠، ٦٠١، ٦٠٢، ٦٠٣، ٦٠٤، ٦٠٦، ٦٠٩

مووساخانی ئەفشاری تاروومی، ٢٥

مووساخانی زەند، ٢٤٣

میر سەیدمحەممەد، ١٥، ٢٧

میر عەبدوللەتیف شووشتەری، ٦٨٥

میرەک‌خان، ٢٣١

میرحوسێن، ٣٥، ٣٦، ٣٦١، ٦٣٩

میرزا جەعفەری خوراسانی، ٦٦٢

میرزا حوسێنی ڕاینی، ٣٢٠

میرزا ڕەشیدی ئەدیبوششوعەرا، ٢٣٣

میرزا زەکی، ٤٨٠، ٥١٢

میرزا عەبدولحوسێن، ٥١٥

میرزا عەبدولوەهابی مووسەوی، ٢٣٢، ٥٥٩

میرزا عەلی‌خانی دەوەللوو، ٣٤١

میرزا عەلی‌ڕەزا، ٢٧٨، ٢٩٧

میرزا محەمەدتەقی، ١٤، ٣٥، ٣٩، ٤٠، ٤٩، ٥٨، ٧٤، ٨٧، ٨٩، ١٢٩، ١٣٨، ١٣٩، ٦٧٣
میرزا محەممەدشەفیع، ٢٢٥
میرزا محەممەدی برووجێردی، ٢٤٨، ٥٠١، ٦٧١
میرزا موعیززەددین محەممەد، ٢٦٥
میرزائەمین، ٢٤١
میرزابابا، ٢١٧
میرزاخەلیل، ٦٧٥
میرزاعەلیڕەزا، ٣٢٥
میرزامحەممەدحوسێنی شەریفی، ٦٧٩
میرزأمحەممەدنەسیری تەبیب، ٥٥٩
میرسەیدمحەممەد، ١٠، ١٨، ٦٧٦
میرعەبدوللەتیف، ٤٣٥، ٤٧٢
میرعەبدوللەتیف»ی شووشتەری، ٤٧٢
میرمەهنا، ٣٦١، ٣٦٨، ٣٦٩، ٣٧١، ٣٧٢، ٣٧٣، ٣٧٤، ٣٧٥، ٣٧٦، ٣٩٠، ٣٩٢، ٣٩٣، ٣٩٥، ٤١٠، ٥٠٣، ٥٤٢، ٥٤٩، ٥٨٧، ٥٩١، ٥٩٢، ٥٩٤، ٥٩٥، ٥٩٦، ٦٠٤، ٦٠٧، ٦٠٨، ٦٠٩، ٦١٠، ٦٩٦
میرناسر، ٣٦١، ٣٦٣، ٣٦٩، ٣٧٠
میرناسری بەندەرڕیگی، ٦٠٨
میرناسری زەعتابی، ٣٦٩
مینۆرسکی، ٤٦، ٢٢٤، ٤٩٥، ٤٩٦، ٥٤١، ٦٨٢

ن

نادرشا، ٢، ٥، ٦، ٧، ٨، ١١، ٢٥، ٢٦، ٣٦، ٣٩، ٤١، ٤٣، ٤٤، ٥٩، ٧٩، ٨٠، ٨٦، ٩٢، ١٠٤، ١٠٥، ١٠٦، ١٢٢، ١٢٤، ١٣٧، ١٤٠، ١٥٢، ١٥٤، ١٧٢، ١٨٨، ١٩١، ١٩٢، ٢١٧، ٢٢٤، ٢٣٣، ٢٣٩، ٢٤٩، ٢٦٩، ٢٧٦، ٢٨٣، ٣٠١، ٣٦٠، ٣٦١، ٣٧٧، ٣٧٨، ٣٩٢، ٣٩٣، ٤٠٠، ٤٠٨، ٤١١، ٤٢٢، ٤٤٥، ٤٥٧، ٤٧١، ٤٧٦، ٤٧٧، ٤٨٤، ٤٨٧، ٤٩٦، ٥٠٦، ٥١١، ٥١٢، ٥٢٠، ٥٢٤، ٥٢٥، ٥٢٩، ٥٣٠، ٥٤٠، ٥٤١، ٥٥٦، ٥٥٧، ٥٦٢، ٥٦٩، ٥٧٠، ٥٧٢، ٥٧٧، ٥٨٠، ٥٨١، ٥٨٤، ٦٠٤، ٦٢٥، ٦٢٧، ٦٣٥، ٦٣٨، ٦٤١، ٦٤٦، ٦٤٨، ٦٥١، ٦٦٧، ٦٧٣، ٦٧٨، ٦٧٩، ٦٨٢، ٦٨٤، ٦٨٨، ٦٨٩، ٦٩٢، ٦٩٣، ٧٠١
نادرقولی، ١٢٤
نادرمیرزا، ٢٤، ٢١٧، ٢٢٥، ٢٢٦، ٤٧٩، ٥١١، ٥٢٠
ناسرەددینشا، ٥١٢
نامدارئاغا، ٥٦٠
نامی، ٤٤، ٧١، ٨٠، ٩٣، ٩٤، ٩٧، ١٢٧، ١٣٢، ١٣٣، ١٥٨، ١٧٨، ١٨٢، ١٨٥، ١٩٣، ٢٠٢، ٢١٩، ٢٣٠، ٢٤٠، ٢٤٤، ٢٤٦، ٢٤٨، ٢٥٩، ٢٧٠، ٢٧٩، ٢٨٠، ٢٨١، ٣٠٦، ٣٠٨، ٣١٠، ٣١٢، ٣١٤، ٣١٥، ٣١٩، ٣٣٦، ٣٧٩، ٣٨٤، ٤١٤، ٤٢٥، ٤٢٨، ٤٣٥، ٥٥٤، ٥٥٩، ٦١٦، ٦١٧، ٦٥٢، ٦٦٩، ٦٧٠، ٦٧٢، ٦٧٥، ٦٨٠، ٦٨٥، ٦٨٦، ٦٩٦
نەجەفخانی کوردی شادلوو، ١٩٣
نەدرخان، ١٥٩، ١٩٩، ٢١٦، ٢٣١، ٢٤٧
نەڕاقی، ٥١٠
نەزەرسوڵتان، ٢٥٤
نەزەرعەلیخان، ١٧١، ٢٤١، ٢٥٧، ٢٦٠، ٢٦١، ٢٧٣، ٢٧٤، ٢٨٠، ٣١٨، ٣١٩، ٣٢٠، ٤٤٢، ٤٦٦، ٦١٦، ٦٥٤، ٦٦٢
نەزیف ئەفەندی، ٤٧١
نەسروڵلامیرزا، ١٠، ٢٤، ٤٧٩، ٥١١
نەسیرخان، ٣٤، ١٤٢، ٢٨٢، ٢٨٣، ٢٨٥، ٢٨٦، ٢٨٧، ٢٨٨، ٢٨٩، ٢٩٠، ٢٩١، ٢٩٢، ٣٠٣، ٣٠٤، ٣٠٧، ٣٦٥، ٣٦٦، ٣٦٧، ٣٨٢، ٣٩٦، ٥٨٨
نەسیرخانی بلووچ، ٧٣، ٤٧٦

نەسیرخانی لاری، ١٤٠، ١٤٢، ١٤٤، ١٥٢، ١٦٠، ١٧٠، ١٧٤، ١٧٥، ٢٧٧، ٢٨٢، ٢٨٤، ٢٨٥، ٢٨٧، ٢٩٢، ٣٠٣، ٣١٣، ٣٢٥، ٣٧٧، ٣٨٠، ٣٨٢، ٣٩٦، ٥٠٥، ٥٨٤، ٥٨٦
نەشئەت، ٣٦٠، ٣٦١، ٣٦٢، ٣٦٤، ٤٦٣
نەعمان‌ئەفەندی، ٤٦٥
نەفیسی، ١١٨، ١٤٨، ١٦٨، ١٧٤، ٣٢٣، ٣٢٩، ٣٣١، ٣٣٢، ٣٣٥، ٣٣٦، ٣٤٨، ٣٥٢، ٥١٣، ٦٧٠، ٦٨٥
نەقی‌خانی قاسملووی ئەفشار، ١٢٣
نەوایی، ٢٠٠، ٥٤٣، ٦٣٧، ٦٤٣، ٦٤٤
نوورعەلی‌شا، ٥٠٨، ٥١٥
نوورهام، ٤٢٢
نیبوور، ١٩٠، ١٩٢، ٣١٥، ٣٦٢، ٣٦٩، ٣٨٩، ٣٩٥، ٤١٥، ٤٦٢، ٥٤٤، ٦٠٣، ٦٢٢، ٦٣٢، ٦٣٤، ٦٣٥، ٦٩٦
نیزاموددەوله، ٣٥٨
نیفوۆژین، ٣٧٠، ٣٧١، ٦٠٨
نیکیتین، ٤٢، ٤٣، ١٢٤، ٢٠٧

ه

هاتف، ٥٥٨
هادی هیدایەتی، ٤٦٧، ٥٢٨، ٦٦٨، ٧٠١
هادی‌خانی لەشەنی، ١٤٦
هاشم‌خانی بەیات، ١٣١، ١٥١، ٥١٩
هامبیلی، ٥٤٧
هاوهانیانتز، ٧٠، ١٥٩
هەیبەتوڵلاخان، ٢٧٨، ٢٩٧
هیلمۆت براون، ٥
هووس کرووف، ٦٨٧
هیدایەتوڵلاخان، ١١٧، ٤٨١، ٤٨٢، ٥١٢، ٥١٣، ٥٧٢
هیوبیرت دارک، ٢

و

وارینگ، ٤١٥
وەفا، ١٨٠، ٥١٤
وەفای قومی، ٥٥٨
وەهبی‌ئەفەندی، ٥٧٧، ٥٧٨
ویلیام فرانکلین، ٣٥٦، ٦٦٢

ی

یۆسف‌عەلی‌خان، ٢٠، ٢٨
یۆسف‌عەلی‌خانی جەلایر، ٢٠، ٢٨
یابلوونیسکی، ٦٠٩
یاربەگ‌خان، ٧٤
یارویتۆن، ٤٥٥
یەعقووبی لەیس، ٣١١

منتدى اقرأ الثقافي

www.iqra.ahlamontada.com

Karim khan Zand

A History of Iran

1747-1779

By : John R.Perry
Translated By:
Sallaheddin Ashti